

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা

পরমহংস পরিব্রাজকাচার্য

শ্রীমৎ শঙ্করাচার্যাকৃত ভাষ্য,

শ্রীমদানন্দগিরি ও শ্রীমৎ শ্রীধরস্বামিকৃত টীকা

এবং

বঙ্গানুবাদ,

শঙ্করাচার্য, আনন্দগিরি ও শ্রীধরস্বামির

সংক্ষিপ্ত জীবনচরিত

ও

মানুবাদ গীতামাহাত্ম্য সহিত

শ্রীকৈলাসচন্দ্র সিংহ কর্তৃক সম্পাদিত

ও অনুবাদিত ।

সংসাবসাগবঃ ঘোরং তর্জু মিচ্ছতি যো নরঃ ।

গীতানাবং সমাসাদ্য পাবং ষাতি স্মুখে ন সঃ ॥

দ্বিতীয় সংস্করণ ।

কলিকাতা,

২০১ নং কর্ণওয়ালিস্ স্ট্রীট্ "বেঙ্গল মেডিকেল লাইব্রেরী" হইতে

শ্রীগুরুদাস চট্টোপাধ্যায় কর্তৃক প্রকাশিত ।

২ নং গোয়াবাগান ষ্ট্রীট, ভিক্টোরিয়া প্রেসে
শ্রীতারিণীচরণ আস দ্বারা মুদ্রিত।

দ্বিতীয় সংস্করণের বিজ্ঞাপন ।

শ্রীমদ্ভগবদগীতার দ্বিতীয় সংস্করণ প্রকাশিত হইল । প্রথম সংস্করণের প্রথম সংখ্যা প্রকাশিত হওয়ার পর হইতে বাঙ্গালায় যেরূপ গীতা প্রকাশের ধুম পড়িয়া গিয়াছিল,—তদর্শনে আমাদের প্রথম সংস্করণের ১৫০০ পুস্তক যে এত শীঘ্র নিঃশেষিত হইবে, তাহা আমরা আশা করি নাই । কিন্তু পাঠকদিগের আগ্রহে আমাদের আশাতিরিক্ত ফল লাভ হইয়াছে । চারি বৎসর মধ্যে প্রথম সংস্করণের সমস্ত পুস্তক নিঃশেষ হইয়া গিয়াছে । এক বৎসরের অধিক কাল হইতে কলিকাতার প্রধান প্রধান পুস্তক বিক্রেতাগণ গীতার দ্বিতীয় সংস্করণ প্রকাশ করিবার জন্য আমাকে বাবংবার অনুরোধ করিয়াছেন । তাঁহাদের অনুরোধে বাধ্য হইয়া দ্বিতীয় সংস্করণ প্রকাশ করিলাম । শ্রীযুক্ত বাবু গুরুদাস চট্টোপাধ্যায় মহাশয় বর্তমান সংস্করণের প্রকাশকের কার্য নিৰ্ব্বাহ করিয়াছেন, তজ্জন্ম তাঁহাকে ধন্যবাদ প্রদান করিতেছি ।

বর্তমান সংস্করণে অনুবাদের পূর্বভাগে একটা নূতন সূচনা সংযোজিত হইয়াছে ; অনুবাদও স্থানে স্থানে সংশোধিত, পরিবর্তিত ও পরিবর্দ্ধিত হইয়াছে । উপনিষদ ও সাংখ্য, বেদান্ত প্রভৃতি দর্শন হইতে সারসংগ্রহ করিয়া অনুবাদের সহিত স্থানে স্থানে টীকা সন্নিবেশিত করা হইয়াছে । পাঠকদিগের পূর্ববৎ আগ্রহ দর্শন করিলে শ্রম সফল বোধ কবিব ।

এস্থলে কৃতজ্ঞতাব সহিত স্বীকার করিতেছি যে, এই গ্রন্থের অনুবাদ সম্বন্ধীয় কার্যে রামায়ণের প্রসিদ্ধ অনুবাদক পণ্ডিতপ্রবর শ্রীযুক্ত হেমচন্দ্র বিদ্যারত্ন মহাশয় সময় সময় সাহায্য ও উপদেশ প্রদান করিয়াছেন, এবং জেনারেল এসেম্ব্লি নামক বিদ্যালয়ের সংস্কৃত অধ্যাপক শ্রীযুক্ত পণ্ডিত কৃষ্ণধন বিদ্যারত্ন মহাশয় বর্তমান সংস্করণের প্রুফ সংশোধন করিয়াছেন ।

শ্রীকৈলাসচন্দ্র সিংহ ।

সূচিপত্র

ভূমিকা	১০	পৃষ্ঠা হইতে	১৭০	পৃষ্ঠা।
শঙ্কবাচার্য্যেৰ জীৱন চৰিত	১৭০	”	৫৭০	”
আনন্দগিৰি	৫৭০	”	১১	”
শ্ৰীধৰস্বামী	১১০	”	১৭০	”
মূল শ্লোক, ভাষা ও টীকাঙ্ঘ	১	”	৬২৭	”
সূচনা	৬৩১	”	৬৩৫	”
বঙ্গানুবাদ	৬৩৭	”	৭০২	”
মানুবাদ গীতামাহাত্ম্য	৭০৩	”	৭১৬	”

ভূমিকা ।

সত্যবতী নন্দন মহর্ষি কৃষ্ণদ্বৈপায়ন কুরু পাণ্ডবের অপূর্ব উপাখ্যান অবলম্বন করিয়া ভারত-সংহিতা রচনা করেন। সেই গ্রন্থে চতুর্বিংশতি সহস্র শ্লোক ছিল। ক্রমে তাহা লক্ষাধিক শ্লোকে পরিপূর্ণ হইয়া “মহাভারত” আখ্যা প্রাপ্ত হইয়াছে। জগৎ যেরূপ স্তরে স্তরে গঠিত হইয়াছে, সেইরূপ জগতের এক মহান্ ও সুবৃহৎ গ্রন্থও স্তরে স্তরে গঠিত হইয়াছে। সর্বগ্রন্থশ্রেষ্ঠ জগৎপূজ্য শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা সেই মহাভারতের একটী অংশ মাত্র। ইহা মূল ভারতসংহিতার একাংশ কিম্বা উত্তর-কালে তাহাব সহিত সংযোজিত হইয়াছে, তাহা কেহই স্থির করিয়া বলিতে পারেন না। বিশেষতঃ এই বিষয় লইয়া আমবা কাহার সহিত বাদানুবাদ করিতে অভিলাষী নহি। কৃষ্ণদ্বৈপায়ন ভগবদ্গীতা রচয়িতা হউন আর নাই হউন, যিনি এই গ্রন্থ রচনা করিয়াছেন, তিনি একজন অসাধারণ মানব, তিনি মানব সমাজের প্রকৃত হিতকারী, আমরা শত সহস্রবার তাঁহাকে প্রণাম করিতেছি।

জগতে ঈশ্বরের শত্রু আছে, জগৎপূজ্য গ্রন্থ গীতারও শত্রু আছে। তাঁহারা গীতার দোষ গান করিতে বিরত হন না। আমরা তাঁহাদের সহিত কলহ করিতে ইচ্ছুক নহি, কিন্তু যে ব্যক্তি গীতাব গুণস্তরসমূহ ভেদ করিয়া দোষ কণিকা অনুসন্ধানে নিযুক্ত হন, তিনি যে একজন ভয়ানক প্রকৃতির লোক তদ্বিষয়ে বোধ হয় কাহারও সন্দেহ নাই।

ভগবদ্গীতা অতি প্রাচীন গ্রন্থ, উপনিষদের পরেই আর্য্য হৃদয়ের এই পবিত্র কুসুম ভারতের বিমল উদ্যানে বিকশিত হইয়াছিল। গীতামাহাত্ম্যে লিখিত আছে যে :—

সর্বোপনিষদো গাবোদোক্ষা গোপালনন্দনঃ ।

পার্থো বৎসঃ সুধীর্ভোক্তা দুষ্কং গীতামৃতং মহৎ ॥

উপনিষদসমূহ গাভী স্বরূপ, ভগবান শ্রীকৃষ্ণ দোহন কর্তা, গীতা অমৃতোপম দুষ্ক আর বৎস অর্জুন ও জ্ঞানীগণ তাহা পান করিতেছেন।

আমরা ভগবদ্গীতায় আরও কতকগুলি সুন্দর বীজ লুক্কায়িত দেখিতে পাই। যেরূপ এক মাত্র দুষ্ক দ্বারা মানবগণ নানাবিধ উপাদেয় ও সুখাদ্য প্রস্তুত করিয়া থাকে, সেইরূপ ধর্ম্মপ্রচারক মহাত্মাগণ গীতা হইতে তাঁহাদের মনোমত মূল তত্ত্ব সংগ্রহ করিয়া বিবিধ গ্রন্থ রচনা করিয়াছেন। সামান্য গ্রন্থের নামো-

লেখ নিম্প্রায়জন। আমরা দেখিতে পাই সাম্রাজ্যিক ঠাঁহার দর্শনশাস্ত্রের মূল তত্ত্ব এই গ্রন্থ হইতে সংগ্রহ করিয়াছেন, পতঞ্জলির যোগশাস্ত্রের মূল বীজ এই গ্রন্থের ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত রহিয়াছে। বৌদ্ধধর্মগ্রন্থ সমূহের সুন্দর সুন্দর অংশ আমরা গীতার পত্রে পত্রে দেখিতে পাইতেছি।* মহাত্মা যীশুখৃষ্ট ঠাঁহার প্রচারিত ধর্মের মূলসূত্র এই গ্রন্থ হইতে সংগ্রহ করিয়াছিলেন ইহা আমাদের বিশ্বাস।†

স্বল্পজ্ঞানী ক্ষুদ্র মানব আমরা গীতার মহাত্ম্য কি বুঝিব? জগতে যদি কেহ সম্পূর্ণভাবে গীতামহাত্ম্য বুঝিয়া থাকেন তবে তিনি সেই ভগবান শঙ্করাচার্য্য।

বিদ্যা ও জ্ঞানের উন্নতি সহকারে আজকাল পৃথিবীর প্রায় সমস্ত সভ্যদেশেই গীতার পরিচয় হইয়াছে। স্বশ্রেণীর গ্রন্থসমূহ মধ্যে গীতা সর্বোৎকৃষ্ট স্থান অধিকার করিবার যোগ্য, ইহা পণ্ডিত মাত্রেরই ধারণা। অনেক চিন্তাশীল ব্যক্তি গীতা বিষয়ে অনেক কথা বলিয়াছেন, আমরা সেই সমস্ত বিষয়ে হস্তক্ষেপ না করিয়া ইহার ধর্মোপদেশ সম্বন্ধে দুই চারিটা কথা বলিব। এতাদৃশ মূলগ্রন্থেব তাৎপর্য্য সংক্ষেপে বিবৃত করা মাদৃশ ব্যক্তির পক্ষে নিতান্ত দুর্লভ সন্দেহ নাই; টীকাকারগণের মতামুসরণ করিয়াও কোন সিদ্ধান্তে উপনীত হওয়া দুষ্কর। ঠাঁহার সকলেই সাম্প্রদায়িক পক্ষপাতের বশবর্তী হইয়া আপন আপন দিকে কিঞ্চিৎ টানিয়া চলিয়াছেন। তবে বিষয়টির যত আলোচনা হয় ততই ভাল। মূল ও টীকা দৃষ্টি করিয়া যথা কথঞ্চিৎ একটা সামঞ্জস্যের আভাস প্রদানে চেষ্টা করা নিতান্ত অর্যোক্তিক নহে, সেই অভিপ্রায়ে আমরা এস্থলে এই সংক্ষিপ্ত ভূমিকাটি সন্নিবেশিত করিলাম।

বিশুদ্ধ জ্ঞান, ভক্তি ও প্রেম পরিচালিত অন্তর্নিহিত এক অনির্বচনীয় রসাল মহান ভাবপ্রণোদিতানিবন্ধন গীতা জগতের চিত্তাকর্ষণ করিতে সমর্থ হইয়াছে;

* মতান্তরে এরূপও বলা যাইতে পারে যে, প্রধানতঃ উপনিষদ, দর্শন ও বৌদ্ধ ত্রিপিটক হইতে সার সংগ্রহ করিয়া ভগবদ্গীতা রচিত হইয়াছে। এই গ্রন্থে আমরা তদানীন্তন ভারতে প্রচলিত অধিকাংশ ধর্মের সমন্বয় দেখিতে পাই।

† খৃষ্টজন্মের ২১৩ শতাব্দী পূর্বে একদল হিন্দু আসিয়ামাইনরে যাইয়া উপনিবেশ স্থাপন করিয়াছিলেন। ইহা সিরিয়া ও স্মার্না দেশীয় ইতিহাস লেখকগণ স্বীকার করিয়াছেন। ঠাঁহাদিগেব সম্ভান মন্ততির নিকট যে যীশুখৃষ্ট গীতার উপদেশ প্রাপ্ত না হইয়াছিলেন স্কাহাই বা কিরূপে বলিব?

স্থানে স্থানে আবার তাহা হইতেই বক্তব্য ধর্মের পরস্পর বিরুদ্ধ ভাব উপস্থিত হইয়া ইহার তাৎপর্যার্থ দুর্বেবাধগম্য করিয়া তুলিয়াছে। ইহার অধিকাংশই সরল রচনায় পরিপূর্ণ, অথচ সমুদয় স্থলের পরস্পর সামঞ্জস্য করিতে গেলে অর্থ নিতান্ত কঠিন হইয়া পড়ে। যে কারণে এরূপ ঘটিয়াছে সেই বিশেষ কারণটি আর কিছুই নয়, গ্রন্থ খানি আদ্যোপান্ত একটা অসাধারণ ভাবসূত্রে গ্রথিত। গীতার সমস্ত শ্লোকেই গ্রন্থকাবের হৃদয়েব গাঢ়তাব উচ্ছ্বাস পরিষ্কৃত রহিয়াছে। এই অলৌকিক ভাবুকতা—বা একাগ্রতা—বা ভগবৎতত্ত্বনিষ্ঠাই গীতার হৃদয় গ্রাহিতার মূল। ইহাকে প্রেম, ভক্তি, শ্রদ্ধা, জ্ঞান, পিপাসা প্রভৃতি সমস্ত আখ্যাই প্রদান করা যাইতে পারে। এতন্নিবন্ধনই অগ্ৰাণ্য তত্ত্বজ্ঞান বা দর্শন-শাস্ত্র অপেক্ষা গীতা আমাদের নিকট এত আদবণীয়। স্নেহময়ী জননীর নিকট পুত্রের, অথবা প্রেমপূর্ণ পতির নিকট পতিরতা বয়সীর শিক্ষা লাভ করিতে যেমন স্বাচ্ছন্দ্য জন্মে, গীতাব নিকট তদ্বোপদেশ গ্রহণ করিতে সেইরূপ একটু আনন্দ জন্মে।

কিন্তু এই ভাবোন্মেষ প্রযুক্ত এক দিকে গীতার সৌন্দর্য্য যেমন অক্ষয় হইয়াছে, অন্য দিকে ইহাদ্বারাই অর্থের বিলক্ষণ বিরোধাত্মক উপস্থিত হইয়া গীতা দুর্বেবাধ্য হইয়া উঠিয়াছে। এক স্থানে বলা হইয়াছে যে, জ্ঞানই মুক্তির একমাত্র উপায়, তাহাই প্রধান সাধন, অন্য স্থানে আবার বলা হইয়াছে যে, কর্মই লোকের সংসাববন্ধনউন্মোচক। কোথাও বা ভক্তিই মুক্তির একমাত্র সহচরী, কোথাও বা ভক্তিমিশ্র জ্ঞানই শ্রেষ্ঠ।

গীতার প্রত্যেক অধ্যায়েব নাম এক একটা যোগ; ইহাতে যোগ কথাটি অনেকবার ব্যবহৃত হইয়াছে। টীকাকাবগণ এই যোগ শব্দের নানা স্থানে নানা অর্থ দেখাইয়াছেন। তাহা হইলেও তৎসমুদায়েব তাৎপর্যের বড় ভেদ নাই, ফলতঃ পূর্বেবাক্ত একাগ্রতা বা নিষ্ঠাই যোগ শব্দের অর্থ। কর্মযোগ, জ্ঞানযোগ বা ধ্যানযোগ ইত্যাদি স্থলে কর্ম, জ্ঞান বা ধ্যান আশ্রয় করিয়া ঈশ্বরে একাগ্র হওয়াই যোগ শব্দের তাৎপর্য। এই নিষ্ঠা বা ভক্তি যে সাধারণতঃ সর্বত্রই আবশ্যিক তাহা আমরা পূর্বেই বলিয়াছি। এইরূপে ভক্তিয়ুক্ত কর্ম, ধ্যান ও জ্ঞান, গীতোক্ত মুখ্য সাধনত্রয়।

কর্ম অর্থে যাগ, যজ্ঞ, জপ, পূজা, স্তুতি, নমস্কার প্রভৃতি সমস্ত চিত্তশুদ্ধি জনক ব্যাপার কথিত হইয়াছে। যে কোন ক্রিয়া দ্বারা আমরাদিগের রাজস ও

তামস বৃত্তি হ্রাস হইয়া সাত্বিক বৃত্তি বৃদ্ধি হয় ও তদ্বারা সেই পরম পদার্থের প্রতি সমধিক পিপাসা ও চিন্তাভিলাষ জন্মে তাহাই কৰ্ম্ম। এবং যখন চিত্তবৃত্তি অগ্ন্যফলে সম্পূর্ণরূপে বীতস্পৃহ হইবে কেবল মাত্র মুখ্যফল শুদ্ধ বুদ্ধ পবম ব্রহ্মে সম্পূর্ণরূপে আকৃষ্ট ও তত্ত্ব নিরূপণে ঐকান্তিক বাসনা উপস্থিত হয় তখনই কৰ্ম্মের যোগে পরিণতাবস্থা। এই কৰ্ম্মযোগে সাধকের প্রথম অধিকার।

তৎপরে ধ্যানযোগ অর্থাৎ যোগশাস্ত্রোক্ত কতকগুলি শারীরিক ব্যাপার অবলম্বন করিয়া চিত্তকে পবমতত্ত্ব অধিকতর দৃঢ় করিতে চেষ্টা করা। এই শারীরিক ব্যাপার সমূহেবও গোণ ফল আছে। যোগশাস্ত্রমতে ধ্যানাভ্যাসী যোগীর নানা রূপ বিভূতীর উদয় হয়। সূত্রাং এই সকল বিভূতি বিষয়ে যোগীর চিত্ত আকৃষ্ট না হইয়া যদি কেবল পরমেশ্বরেই যুক্ত থাকে অর্থাৎ যদি অন্যান্য লালসা সমূহকে পরাজয় করিয়া তত্ত্বজ্ঞান লালসাই সর্বদা স্ফুরিত হয় তাহা হইলেই ধ্যান প্রকৃত পক্ষে যোগে দাঁড়াইল।

অনন্তর সর্বশেষে জ্ঞান যোগে অধিকার। সমস্ত কৰ্ম্ম বা সমস্ত ধ্যান প্রক্রিয়ান দ্বারা এক মাত্র পবমতত্ত্ব জ্ঞান লালসা বর্ধিত হয়, এবং তদ্বারা ক্রমে যখন চিত্ত নিৰ্ম্মল হইয়া সেই সূক্ষ্মতম অতীন্দ্রিয় চিন্ময় পদার্থের ধারণার সমর্থ হয় তখন পূর্বেবাল্ল কৰ্ম্মের প্রয়োজন ক্রমে হ্রাস হইয়া আসিতে থাকে এবং চিত্ত দৃঢ় হইতে দৃঢ়তর ভাবে ঈশ্বরে সংলগ্ন হয়; ক্রমে তন্ময় হইয়া সেই অদ্বিতীয় বিশ্বব্যাপক পদার্থের সত্তায় আপনার সত্তা জলবুদ্বুদের ন্যায় বিলীন হইয়া আমিত্ত্ব জ্ঞানেব সম্পূর্ণ তিবোভাব হয়; তখন যোগীর আর কিছু কর্তব্যাকর্তব্য থাকে না, আর সুখে সুখ, বা দুঃখে দুঃখ বোধ হয় না, তখন সমস্ত ভেদ জ্ঞান বিনষ্ট হইয়া সাম্যবুদ্ধি উপস্থিত হয়, তখনই জ্ঞানযোগের চরম সীমা। সমাধিস্থ চিত্ত বাত্যাপীড়িত তৃণখণ্ডের ন্যায় উত্তাল তবঙ্গ সমন্বিত অনন্ত ব্রহ্মসাগরে সন্তবণ করিতে থাকে। বিশাল ব্রহ্মাণ্ড সেই মহাসমুদ্র বক্ষোপরি একটা জল বিশ্ববৎ প্রতীয়মান হয়। এই যোগীর চিরোপসনার শেষফল পরম পদলাভ এবং তখনই মুক্তি। সংক্ষেপে ইহাই গীতাব সারোপদেশ।

এই তিনটি যোগ ব্যতীত সন্ন্যাসযোগ, বিজ্ঞানযোগ, রাজগুহযোগ, ভক্তিযোগ প্রভৃতি অনেকগুলি যোগের উল্লেখ আছে বটে, কিন্তু সে সমস্তই এই তিনের অন্তর্গত। পূর্বেবাল্ল তিনটি প্রধান সাধন বা সমস্ত অবাস্তুর সাধনের মধ্যে গীতায় প্রায় সকল গুলিই সর্বশ্রেষ্ঠ বলিয়া বর্ণনা দেখা যায়। কিন্তু এইরূপ

প্রশংসা যে কেবল ভাবুক ভক্তের হৃদয়োচ্ছ্বাস মাত্র তাহা পূর্বেই বলা হইয়াছে। যখন যে বিষয় বলিতে বলিতে গ্রন্থকারের ভাবাবেশ হইয়াছে তখনই তিনি ভক্তি ভরে উন্মত্ত হইয়া তাহারই শ্রেষ্ঠ কীর্তন করিয়াছেন। অগ্ণ্য শাস্ত্রেও একপ যথেষ্ট নিদর্শন প্রাপ্ত হওয়া যায়। ইহাকেই অর্থবাদ বলে। এই অর্থবাদ দ্বারা কোন সাধনেরই প্রকৃত শ্রেষ্ঠ অবগত হওয়া যায় না। পূর্ববর্তী পণ্ডিতগণ তাৎপর্য নির্ণয়ের জন্য অনেকগুলি বিষয় দর্শন করিতে বলিয়াছেন। অর্থবাদ তাহাব মধ্যে একটী মাত্র। উপক্রম, উপসংহার, অভ্যাস, ফল আদি অগ্ণ্য কয়টাই প্রধান ভাবে নির্দিষ্ট।

ভগবান্ ভাষ্যকার শঙ্কবাচার্য্য উপক্রমাদি অবধারণ করিয়া জ্ঞানকেই চরম সাধন বলিয়া সিদ্ধান্ত করিয়াছেন ও বেদান্ত দর্শনের দৃঢ়তর যুক্তি দ্বারা তাহা ব্যবস্থাপিত করিতে প্রয়াস পাইয়াছেন। তিনি গ্রন্থ শেষে কর্ম ও জ্ঞানের সমুচ্চয়বাদীগণকে নির্বন্ধেব সহিত নিরাকৃত করিয়াছেন। ফলে তাঁহার যুক্তি সর্ববাংশে গরীয়সী ও উৎকৃষ্ট বলিয়া বোধ হয়। আমরা পূর্ববাপর বলিয়া আসিতেছি যে, যে কোন সাধনই প্রধান হউক না কেন সর্বত্র সমভাবে একান্ত ভক্তি অনুসৃত রাখাই গৌতাব স্পষ্ট প্রণীতমান উপদেশ। ইহা ভিন্ন গীতায় ভক্তিযোগ নামক একটা অধ্যায় আছে। কেহ কেহ এইরূপ ভক্তির বাহুল্য দেখিয়া ভক্তিকেই গৌতাপদিষ্ট ধর্মের চরম সাধন বলিয়া বিবেচনা করেন। এবং এ বিষয়ের প্রমাণ স্বরূপ কতকগুলি ভক্তিপ্রাধান্য সূচক শ্লোক প্রদর্শন করেন। ঐরূপ শ্লোক দ্বারা যে কাহাবও প্রাধান্য নির্দ্ধারণ হয় না তাহা আমরা পূর্বেই বলিয়াছি। ঐরূপ স্তুতিবাদ জ্ঞান পক্ষেও যথেষ্ট আছে।

ভাষ্যকার ভক্তি ও জ্ঞানের প্রাধান্য লইয়া কোন বিচার উত্থাপন করেন নাই। ফলতঃ সাধনামার্গেব প্রতিপদেই যে ভক্তি আবশ্যিক তাহা কেহই অস্বীকার করেন না। তবে জ্ঞানবাদীগণ পদার্থতত্ত্বালোচনা দ্বারা ভক্তিকে অন্তঃকরণের একটি বৃত্তি বলিয়া নির্দ্ধারণ করেন। বৃত্তিমাত্রেরই উৎপত্তি, বিনাশশীল ও অনিত্য, সুতরাং তাহাদেব মতে ভক্তিও অনিত্য। তাহা অন্তঃকরণের স্বভাব নহে, কোন বস্তুকে কোন রূপে অনুভব করিবার জন্য মনের যে প্রবল ইচ্ছা জন্মে তাহাই ভক্তি। এই অনুভব জ্ঞান, পদার্থ হইতে ভিন্ন নহে, পরন্তু ইহা অন্তঃকরণের একটি সরলস্বভাব। ব্রহ্ম স্বরূপ প্রকাশময় পদার্থের সম্মিধানবশতঃ বৃক্ষটিকের শ্যায় স্বচ্ছতম দ্বির যে প্রকাশ ধর্ম তাহাই তাহাদের মতে জ্ঞান।

এইরূপে জ্ঞান জন্মই ভক্তির প্রবৃত্তি ; সুতরাং ভক্তির পরক্ষণে বুদ্ধি প্রকাশ-
 ময় বস্তুর ছায়া প্রাপ্ত হইয়া স্বীয় স্বভাবে উপনীত হয় এবং তদনন্তরেই
 স্বভাবের স্বভাবভূত ব্রহ্ম পদার্থে লয় হইয়া যায়। এইরূপে ভক্তিজ্ঞানের
 সহকাৰিণী দাঁড়াইতেছে, সুতরাং জ্ঞান দ্বারাই মুক্তি। পূর্বাপর পর্যালোচনা
 করিলে গীতায় এই জ্ঞানবাদেরই প্রকৃত প্রাধান্য লক্ষিত হয়। যদিচ
 বঙ্গের মহামাণ্ড শ্রীচৈতন্যাদি সম্প্রদায়স্থ ভক্তিবাদীগণ ভক্তিপদার্থের
 নিরূপণে জ্ঞানবাদীগণের সহিত বিচাবে প্রবৃত্ত হইয়া ভক্তিকেই বুদ্ধির স্বভাব
 ও জ্ঞানের পরবর্ত্তী বলিয়া জ্ঞানকে ভক্তিব সহকারী বলিয়া নির্দেশ কবিয়াছেন,
 তথাপি মহামহোপাধ্যায় আচার্য্যাদি জ্ঞানবাদীগণকে একবাবে খণ্ডিত বিবেচনা
 করা যাইতে পারে না। ভগবান্ শঙ্করাচার্য্য জ্ঞানের একান্ত পক্ষপাতী ছিলেন
 বলিয়া, যে জ্ঞানান্ধ ছিলেন এমত নহে ; তিনি যে একজন ভক্ত ছিলেন, এ বিষয়ে
 অণুমাত্র সন্দেহ নাই। অন্যান্য অনেক স্থলে তিনি ভক্তিব ভূয়সী প্রশংসা
 করিয়াছেন, এবং নিতান্ত অপক্ষপাতিতাব সহিত এ বিষয়েব মীমাংসার
 চেষ্টা করিয়াছেন। এক স্থলে তিনি স্পষ্টই বলিয়াছেন যে, যে রূপ ভক্তি
 লইয়া বিবাদ তাহার সহিত জ্ঞানের কোন প্রভেদ নাই ; এইরূপ
 পবমভক্ত বৈষ্ণব চূড়ামণিগণও শেষে বলিয়াছেন যে জ্ঞান এক প্রকার ভক্তি।
 আমরা যাহাকে অহৈতুকী ভক্তি বলি, জ্ঞানবাদীগণ তাহাকেই জ্ঞান বলেন।
 ফলতঃ ভগবৎ পরায়ণ মহাত্মাগণেব এই সংঘর্ষ স্থলে একতব পক্ষ অবলম্বন করা
 আমাদের গায লোকের নিতান্ত ধূমতা প্রকাশ মাত্র। যাহারা এইমত ভেদের
 অতি সূক্ষ্মতা অনুভব না কবিয়া ভক্তিপক্ষ অবলম্বন করিয়া মহাত্মা জ্ঞানবাদী
 আচার্য্যগণের উপর কটাক্ষ কবেন তাঁহাদিগেব যুক্তি আমরা কোনমতেই বুঝিয়া
 উঠিতে পারি না, আমাদের নিকট তাহা বাতুলতা বলিয়া বোধ হয়। জনৈক
 বাঙ্গালী সাম্প্রদায়িক গোড়ামিতে অন্ধ হইয়া অসাধারণ জ্ঞানী পূজ্যপাদ ভগ-
 বান্ শঙ্করের প্রতি কটাক্ষ করিয়াছেন দেখিয়া আমরা হাস্ত সম্বরণ কবিতে পারি-
 লাম না। ক্ষুদ্রকায় কাষ্ঠ বিড়াল মৃগরাজ সিংহের নিকট বাহ্বাস্ফোট করিয়া
 দণ্ডায়মান হইলে তাহাকে বাতুল ব্যতীত আর কি বলা যাইতে পারে ?

ভাষ্যকার

পরমহংস পরিব্রাজকাচার্য্য শ্রীমৎ শঙ্করাচার্য্যের জীবন চরিত ।

যে সকল মহাত্মার পদানুসরণ কবিয়া আমরা এই জগৎপূজ্য গ্রন্থ সর্বসাম্ব-
বণসমক্ষে উপস্থিত করিতেছি তন্মধ্যে ভগবান্ শ্রীমৎ শঙ্করাচার্য্য সর্বপ্রধান ।
যে রূপ বৈদিক ধর্ম্মের অধোগতির সহিত ব্রাহ্মণ্য ধর্ম্মের ভীষণ অত্যাচার হইতে
ক্ষয়প্রাপ্ত আর্য্য সমাজে পুনঃ সঞ্জীবনী শক্তি প্রদানের নিমিত্ত ভগবান্ বুদ্ধদেবের
মন্ত্ৰে আগমন ; যে রূপ ফেবাসি ও সেডুসি সম্প্রদায়দ্বয়ের পরস্পরের হিংসা,
দেষ, কোটিল্য, ও ব্যভিচার-দোষে ধংস প্রাপ্ত অধঃপাতিত য়াহুদি ও তন্নিকট-
বর্ত্তী অন্যান্য জাতির রক্ষার নিমিত্ত মহানুভব যীশুর জন্মগ্রহণ ; যে রূপ অতুল
ধনমদে মত্ত রোমের ধর্ম্মাধ্যক্ষ পোপের অত্যাচারে ও ব্যভিচারে কম্পমান ইয়ু-
রোপ খণ্ডকে রক্ষা করিবার জন্য বিবেক-সারথী প্রবল-বিক্রম মার্টিন লুথারের জন্ম
পরিগ্রহ ; যে রূপ চারি শত পূর্বের রক্তচন্দনানুরঞ্জিতকপাল, রুদ্রাক্ষমালাবিভূ-
ষিত, নবকপালধারী, বিশুদ্ধ হৃদয়, রাক্ষসপ্রকৃতি, দুর্দ্ধর্ষ তান্ত্রিকদিগের হস্ত হইতে
রসাতলশায়ী বঙ্গভূমিকে উদ্ধার করিবার নিমিত্ত প্রেমাবতাব মহাভাগবত শ্রীশ্রীম-
চৈতন্য দেবের আবির্ভাব ; সেইরূপ বৌদ্ধধর্ম্মের অধঃপতনের সহিত সত্য
শৌচাদি ধর্ম্ম্যকর্ম্ম জ্ঞানবিরজ্জিত স্বকপোলকল্পিত নানা প্রকার উপদেবতার
পূজা ও তৎসহযোগী মদ্য মাংসের আতিশয্য নিবন্ধন যখন সমাজ জীর্ণ শীর্ণ ও
দুর্দশার চরম সীমায় উপনীত, তখন প্রতিভাব পূর্ণ ভাস্কর, অমিত তেজা, সকল
সংগুণাধার মহানুভব পূজ্যপাদ শঙ্করাচার্য্য প্রাদুর্ভূত হইলেন । এরূপ অলৌ-
কিক প্রতিভাশালী, সর্বদর্শী তार्কিককুলশিরোমণি মহাত্মা শঙ্করের জীবনী
অবগত হইবার জন্য পাঠকবর্গের স্বভাবতঃই ঙ্গসুক্য জন্মিতে পারে । আমরা
গ্রন্থের আয়তনের প্রতি দৃষ্টি রাখিয়া অতি সংক্ষেপে তাঁহার জীবনের স্থূল বিষয়
সকল পাঠকবর্গকে উপহার দিতেছি ।

শঙ্করজয়, শঙ্করদিগ্বিজয়, শঙ্করবিজয় বিলাস, কেরল উৎপত্তি প্রভৃতি বিবিধ গ্রন্থে তাঁহার জীবনী বর্ণিত আছে । সম্ভবতঃ ৭১০ শকাব্দে শঙ্করাচার্য প্রভূত হন । * কেরল দেশান্তর্গত চিদম্বর নামক এক ক্ষুদ্র গ্রামে ভক্তিপরায়ণা বিশিষ্টা দেবীর গর্ভে তাঁহার জন্ম হয় । তাঁহার মাতা শিশু সন্তানটীকে লইয়া মলবর দেশে গিয়া বাস করেন । তাঁহার জন্ম সম্বন্ধে একরূপ কিম্বদন্তী আছে, যে নান্দুরি ব্রাহ্মণ বংশোদ্ভব বিশ্বজিৎ (অপব নাম শিবগুরুর)-ঔরসে ও বিশিষ্টা দেবীর গর্ভে তাঁহার জন্ম হয় । দম্পতী বহুকাল ভগবান্ মহেশ্বরের আবাধনা করিয়া ও পুত্রমুখ দর্শনে বঞ্চিত ছিলেন । বিশ্বজিৎ অনপত্যতা নিবন্ধন সংসারের প্রতি বীতভৃঞ্চ হইয়া স্ত্রীকে পরিত্যাগ পূর্বক অবণ্যে যাইয়া তপস্যায় নিযুক্ত হইলেন । এ দিকে তাঁহার পতিব্রতা কামিনী ও চিদম্বরেশ্বর ভগবান্ এক লিঙ্গের শ্রীচরণে দেহমন সমর্পণ করিয়া নিবন্ধন তাঁহার সেবায় নিযুক্ত হইলেন । চিদম্বরেশ্বর রমণীর অসাধাবণ ভক্তি ও সেবায় সন্তুষ্ট হইয়া একদা মন্দিরাগত সর্বজন সমক্ষে মহোগ্রজ্যোতিরাকারে তাঁহার গর্ভে অনুপ্রবিষ্ট হন ।

রমণীর গর্ভবার্তা শুনিয়া চিদম্বরবার্গাগণ তাঁহাকে ভ্রষ্টাচারিণী জ্ঞানে সমাজচ্যুত করিলেন । বিশিষ্টাদেবী আপনাকে চিবদিন বিশুদ্ধাত্মা বলিয়া জানিতেন । তথাপি এই অস্বাভাবিক কার্যে লজ্জা ও অপমানে ক্ষুণ্ণমনা হইলেন এবং আত্মহত্যা দ্বারা লোকগঞ্জনা হইতে নিষ্কৃতিলাভ করিবেন বলিয়া স্থির করিলেন । এই সময় বিশিষ্টা দেবীর পিতা মঘমগুনের প্রতি স্বপ্নাদেশ হইলে যে, “ভগবান্ পিণাকপাণী শঙ্কর রূপে তোমার কন্যার গর্ভে অবস্থান করিতেছেন, সাবধান যেন কোনরূপে বিশিষ্টার জীবন বিনাশ না হয় ।” পবদিনস তিনি প্রফুল্লচিত্তে সকলের নিকট এই দৈববাণী প্রচার করিয়া লজ্জা, ভয় ও মনস্তাপে ত্রিয়মাণ দুহিতাকে সান্ত্বনা করিলেন ।

আবার একরূপও বর্ণিত আছে যে, শঙ্করের পিতা কখনও গৃহস্থাশ্রম পরিত্যাগ করেন নাই । দম্পতী বৃদ্ধ বয়সাবধি পুত্রলাভে বঞ্চিত হইয়া দুঃখিত মনে আহার নিদ্রা পরিত্যাগ পূর্বক কেবল চন্দনসুবাসিত চরণামৃত পানে জীবন রক্ষা করিয়া চিদম্বরেশ্বর আকাশলিঙ্গের উৎকট আরাধনায় নিযুক্ত হইলেন । অনাভাবে শরীর অস্থিচর্মসার ও চক্ষু কোটরস্থ হইল, তথাপি তপস্যার বিরাম নাই ।

* মতান্তরে ৬০২ শকাব্দে কিম্বা শকাব্দেব ষষ্ঠ শতাব্দীর শেষ ভাগে শঙ্করের জন্ম হইয়াছিল । Bhandarkar's Sanskrit MSS. (1882-83) page 15.

একদা ক্ষুৎপিপাসায় অবসন্ন-দেহ শিবগুরু তন্মাত্রাভিভূত হইয়া মৃতপ্রায় পতিত আছেন, এমন সময় ভক্তবৎসল মহাদেব ব্রাহ্মণবেশে তাঁহার নিকটে আসিয়া বলিলেন, “তোমার আরাধনায় প্রীত হইয়া এখানে আসিয়াছি, কি অভিলাষ প্রকাশ কর, তাহা পূর্ণ করিব।” তখন ব্রাহ্মণ খ্যাত-নামা, বহুগুণযুক্ত, সর্বজ্ঞ-পদভাক্ এক কুলভূষণ পুত্রের প্রার্থনা করিলেন। মহাদেব “তথাস্তু” বলিয়া অস্তহিত হইলেন।

শিবগুরু পত্নীকে এই সকল কথা বলিয়া, তাঁহাকে লইয়া গৃহে গমন করিলেন। যথা সময়ে বিশিষ্টা দেবীর সর্ভসঞ্চার হইল। দশ মাসে পিতা মাতার চিত্তানন্দবিধায়ক, ভারতের উজ্জ্বল রত্ন, শোণবর্ণ-নখ, শঙ্খ-চক্র-চিহ্ন-লাঙ্কিত-হস্তপদ, ত্রিশূল-চিহ্নশোভন-শির, দ্বিতীয় শঙ্কররূপে, ভগবান্ শঙ্করাচার্য্য নবোদিত শশধরের ন্যায় ভূতলে অবতীর্ণ হইলেন। শৈশবেই তাঁহার ভাবী জীবনের অসাধারণ ক্ষমতার আভাস প্রাপ্ত হওয়া গিয়াছিল। কথিত আছে তাঁহার ন্যায় ধীশক্তিসম্পন্ন, পরম তেজীয়ান্ পুরুষ ইতিপূর্বে কখনও দৃষ্টিগোচর হয় নাই। তিনি যাহা একবার শুনিতেন, তাহা আর কখনও বিস্মৃত হইতেন না। অষ্টম বর্ষ বয়ঃক্রম কালে তিনি কোন কোন শাস্ত্র সম্পূর্ণ আয়ত্ত করিয়াছিলেন, এই বৃত্তান্ত আপাততঃ অবিশ্বাস্য হইতে পারে, কিন্তু যখন এই ঊনবিংশ শতাব্দীর-স্কটলণ্ড দেশীয় জন্ ফুয়ার্ট মিলের স্বরচিত জীবন বৃত্তান্তে তাঁহার অসাধারণ স্মরণশক্তির বিষয় পাঠ করি, তখন নিঃসন্দেহই তাঁহার হইতে অধিক-তর প্রতিভাশালী শঙ্করের সম্বন্ধে কোন কথা অসম্ভব বলিয়া বোধ হয় না। অষ্টম বর্ষে তাঁহার উপনয়ন কার্য্য সম্পন্ন হয়। তৎপরে তিনি বেদ পাঠে নিযুক্ত হন। শিশু শঙ্কর ঈশ্বরদত্ত অসাধারণ ধারণাশক্তিপ্রভাবে বেদের নিগূঢ় তত্ত্ব সকল হৃদয়ঙ্গম করিতে লাগিলেন। ক্রমে স্বীয় বুদ্ধিমত্তা ও প্রতিভা-বলে শিক্ষক ও সহাধ্যায়ীবর্গের চিন্তে সাতিশয় বিস্ময়োৎপন্ন করিয়া তিনি স্বল্পকাল মধ্যেই বেদ ও বেদান্ত শাস্ত্রে অসাধারণ ব্যুৎপত্তি লাভ করিলেন। দ্বাদশবর্ষ বয়ঃক্রম কালে তাঁহার পিতৃবিয়োগ হয়, এই দুর্ঘটনায় তাঁহাকে নানা প্রকার অস্থবিধায় পড়িতে হইয়াছিল, কিন্তু তদ্বারাও তাঁহার শাস্ত্র অধ্যয়নের অসক্তির কিছু মাত্র হ্রাস হয় নাই, বরঞ্চ উত্তরোত্তর বৃদ্ধি পাইয়াছিল। তাঁহার শিষ্য আনন্দগিরি লিখিয়াছেন যে, আচার্য্য পৃথিবীতে স্বর্গের কল্পতরু, দেবকুল ও নরকুলের কামপ্রদ, বেদে ব্রহ্মার ন্যায়, ষড়্জে গার্গ্যের সমকক্ষ, বেদবাক্যের

গৃঢ় তাৎপর্য্য নির্দ্ধারণে সুরগুরু বৃহস্পতিসম, বৈদিক কৰ্ম্মকাণ্ডের মীমাংসায় জৈমিনির শ্যায়, এবং জ্ঞানকাণ্ডে ব্যাসদেবসদৃশ ।

বাল্যকালেই শঙ্কর সন্ন্যাস ধৰ্ম্মকে মোক্ষ লাভের একমাত্র সোপান বলিয়া স্থির সিদ্ধান্ত করিয়াছিলেন । জননী পুত্রের মনোভাব বুঝিতে পারিয়া তাঁহার বিবাহ দেওয়ার জন্য বিশেষ চেষ্টা করিতে লাগিলেন । কিন্তু কিছুতেই ফলোদয় হইল না । শঙ্কর মাতার নিকট হইতে বিদায় লাভ করিবার নিমিত্ত বিবিধ প্রয়াস পাইলেন, কিন্তু জননী কি জীবনের একমাত্র অবলম্বন হৃদয়ের কুসুমকে স্বহস্তে বৃন্তচ্যুত করিতে পারেন ? শঙ্করের বহু আয়াসেও কোন ফল দর্শিল না । অবশেষে এক অচিন্ত্য-পূর্ব ঘটনা তাঁহার মনোরথ পূর্ণ করিয়া দেয় । একদা তিনি মাতার সহিত কোন আত্মীয়ের বাটীতে গমন করিয়াছিলেন ; যাইবাব সময় পথিমধ্যে এক নদী অনায়াসে পদব্রজে পার হইয়া গেলেন । কিন্তু প্রত্যাগমন কালে দেখিলেন বৃষ্টির জলে স্রোতঃস্বতী পূর্ণপ্রায় হইয়াছে । কিঞ্চিৎকাল বিলম্ব করিয়া জলের ত্রাস হইলে তাঁহারা অবতরণ করিলেন । কিন্তু দেখিতে দেখিতে পুনর্ব্বার নদীর জল বৃদ্ধি হইয়া পড়িল । তাঁহারা যখন নদীর প্রায় মধ্যভাগে আসিয়াছেন তখন তাঁহাদিগের কণ্ঠদেশ পর্য্যন্ত জলমগ্ন হইয়াছে—জলের স্রোতও ক্রমেই বৃদ্ধি পাইতে লাগিল । যখন পরপারে উত্তীর্ণ হওয়া কিম্বা পূর্ব্ব পারে ফিরিয়া যাওয়া উভয়ই অসম্ভব হইয়া পড়িল, তখন শঙ্কর সুর্যোগ পাইয়া মাতাকে বলিলেন, আমরা দুজনেই আজ জলে ডুবিয়া মরিব, যদি তুমি আমাকে সন্ন্যাসী হইতে অনুমতি দেও তবে জগদীশ্বরের আরাধনা করিয়া জীবন রক্ষার উপায় করিতে পারি । অগত্যা উপায়ান্তর না দেখিয়া বিষম সঙ্কটে পড়িয়া বিশিষ্টা দেবী পুত্রের প্রস্তাবে সম্মত হইলেন । তখন দ্রুটিষ্ঠ শঙ্কর জননীকে পৃষ্ঠদেশে বহন করিয়া সম্ভরণ দ্বারা পরপারে উত্তীর্ণ হইলেন । তৎপরে তিনি যথাবিধি জননীকে প্রদক্ষিণ ও তাঁহার পদধূলি মস্তকে ধারণ করিয়া প্রস্থান করিলেন ।

দিগ্বিজয়ী বীরের শ্যায় ভগবান্ শঙ্করাচার্য্য ভারতবর্ষের এক প্রান্ত হইতে অপর প্রান্ত—হিমালয় হইতে কুমারিকা, ব্রহ্মপুত্র হইতে কাশ্মীর পর্য্যন্ত ভ্রমণ করিয়া সেই সকল দেশে প্রচলিত মত সকল খণ্ড বিখণ্ড করিয়া স্বীয় অদ্বৈত মতের সংস্থাপন করেন । এই সময় অনেক লোক তাঁহার শিষ্যত্ব গ্রহণ করিয়াছিল । তন্মধ্যে পদ্মপাদ, আনন্দ গিরি, লক্ষ্মণাচার্য্য, দিবাকরাচার্য্য, হস্তামলক,

উত্ক, পরমতকালানল, ও সুরেশ্বরই বিখ্যাত । উত্তর কালে এই সকল মহাত্মা-গণের দ্বারা তাঁহার প্রবর্তিত মায়াবাদ—অদ্বৈত মতের ভূয়সী শ্রীবৃদ্ধি, ও অনেক নূতন মত সংস্থাপিত হইয়াছিল ।

দ্বিবিজয় কালে তিনি ষাঁহাদিগকে পরাজয় করেন, তন্মধ্যে মগুনমিশ্রই প্রধান । এ স্থানে এই মহাত্মার বিদ্যা বুদ্ধির কিঞ্চিৎ আভাষ দেওয়া আবশ্যিক । মায়াবাদী সন্ন্যাসীদিগের মধ্যে যেরূপ শঙ্কর, সেইরূপ গৃহস্থাশ্রমীদিগের মধ্যে মগুন ও তাঁহার পত্নী উভয়-ভারতী অদ্বিতীয় প্রতিভাশালী ছিলেন । বস্তুতঃ শঙ্করাচার্য্য ব্যতীত তাঁহাদিগের সমকক্ষ লোক ভারতবর্ষে জন্মগ্রহণ করে নাই । বিচারপ্রার্থী শঙ্কর মগুনের গৃহে উপনীত হইলে উভয়ের মধ্যে এরূপ স্থির হইল যে, যিনি বিচারে পরাজিত হইবেন, তাঁহাকে জেতার শিষ্যত্ব গ্রহণ করিতে হইবে । এই সময়ে মগুনপত্নী উভয়ভারতী মধ্যস্থ নির্ণীত হন । কি আশ্চর্য্য ? জ্ঞান-গরিমার ষাঁহারা কেবল ভারতবর্ষে নহে, সমস্ত পৃথিবীর মধ্যে সর্বোচ্চ শ্রেণীর আসন লাভ করিবার অবিসম্বাদি অধিকারী, সেই মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিতদ্বয়ের বিচারের মধ্যস্থ আসনে একটী রমণী সমাসীনা । যে দেশের রমণীগণের বর্তমান শোচনীয় অবস্থা দর্শনে হৃদয় বিদীর্ণ হয়, যে দেশে নীচাশয় পুরুষগণ স্ত্রীলোকের বিদ্যাশিক্ষার প্রতি কটাক্ষ করিয়া জঘন্য পুস্তক রচনা করিতে কুণ্ঠিত হয় না ; সেই দেশের একটী রমণী স্বীয় বুদ্ধিমত্তা ও ধীশক্তির পরিচালনায় এতদূর উৎকর্ষ লাভ করিয়াছিলেন, ইহা কি সামান্য আনন্দের বিষয় । হায় ! হায় ! যদি ভগবান্ মনুব অবমাননা না করিয়া প্রাচীন কাল হইতে রমণীদিগকে শিক্ষা দেওয়া হইত, তাহা হইলে কত গার্গী, মৈত্রেয়ী, উভয়ভারতী ভারতের মুখ উজ্জ্বল করিয়া রাখিতেন তাহা আজ কে বলিতে পারে ? উভয়ভারতী সাংখ্য, পাতঞ্জল, ন্যায়, মীমাংসা, বৈশেষিক ও বেদান্ত প্রভৃতি দর্শন, বেদ চতুষ্টয় ও তদঙ্গ শিক্ষা, কল্প, ব্যাকরণ, নিরুক্ত, ছন্দ, জ্যোতিষ এবং সমস্ত কাব্য শাস্ত্র সম্যকরূপে স্বাধ্যায়ত্ব করিয়াছিলেন । গ্রন্থকারগণ তাঁহাকে স্বরস্বতীর অবতার বলিয়া বর্ণনা করিয়াছেন, প্রকৃত পক্ষেও তিনি আদর্শ বিদূষী—দেবী স্বরস্বতা । গুণমর্য্যাদায় তিনি যে মহোচ্চ আসনে উপবিষ্টা, আমরা কি তাঁহার পদমূলে উপবেশন করিবারও উপযুক্ত ? প্রসঙ্গক্রমে আমরা বক্তব্য বিষয় হইতে কিঞ্চিৎ সরিয়া পড়িয়াছি । এক্ষণে শঙ্করমগুন সংবাদে প্রত্যাগত হওয়া যাউক । সে এক মহাব্যাপার । বহুকালাবধি উভয়ের মধ্যে তর্কশ্রোত

প্রবাহিত হইয়াছিল। গৃহী দণ্ডীর বিচার—সকলে সমুৎসুক চিত্তে ইহার মীমাংসা প্রতীক্ষা করিতেছিলেন। প্রগাঢ় বিদ্যা বুদ্ধি প্রভাবে পরস্পরের বিরুদ্ধ মত সকল খণ্ডন করিয়া জনসাধারণকে বিস্মৃত ও চমৎকৃত করিতে লাগিলেন। পরিশেষে শঙ্করের তর্কতরঙ্গে পড়িয়া মণ্ডনকে বিপদাপন্ন দর্শনে স্বয়ং উভয়ভারতী বিচারাসনে অবতরণ করিলেন। রমণীর সহিত বিচারে শঙ্করকে অনেকবার ব্যতিব্যস্ত হইতে হইয়াছিল, কিন্তু অবশেষে তাঁহারই পরাজয় হইল। পরাজিত হইয়া তিনি স্বামীর সহিত শঙ্করের নিকট বৈদান্তিক ধর্ম্মে দীক্ষিত হইলেন। দীক্ষার পর মণ্ডন “সুরেশ্বর” আখ্যা প্রাপ্ত হন।

তৎপরে দক্ষিণাভিমুখে গমন করিয়া শঙ্করাচার্য মহারাষ্ট্র দেশে উপস্থিত হন। তথায় এক কাপালিকের ষড়যন্ত্রে পড়িয়া তাঁহার জীবন বিনাশোন্মুখ হইয়াছিল; সৌভাগ্যক্রমে পদ্মপাদ স্বীয় বুদ্ধিবলে পাপিষ্ঠ কাপালিককে সমুচিত দণ্ড প্রদান করিয়া প্রভুর জীবন রক্ষা করেন। তদনন্তর তিনি গোকর্ণ তীর্থে গমন করেন, তথায় একটা মৃত (বা মূমূষু) শিশুকে জীবন দান করিয়াছিলেন। তথা হইতে যোগবলে জননার মৃত্যুকাল সন্নিকট জানিয়া স্বদেশে প্রত্যাগত হন। কুলভূষণ পুত্রকে মৃত্যুকালে দর্শন করিয়া রত্নগর্ভা বিশিষ্টা দেবী পরলোক গমন করেন।

এই ঘটনার কিছুকাল পরে তাঁহার প্রিয় শিষ্য পদ্মপাদ তীর্থ পর্যটন করিয়া গৃহে উপস্থিত হন। তিনি গৃহ পরিত্যাগ কালে স্বপ্রণীত একখানি (ভাষ্যের) টীকা তাঁহার পিতৃব্যের নিকট রাখিয়া গিয়াছিলেন, বৃদ্ধ সেই গ্রন্থে স্বীয় অবলম্বিত মতের প্রতিবাদ ও খণ্ডন দর্শনে তাহা নষ্ট করিয়া ফেলেন। পদ্মপাদ এই সকল শ্রবণ করিয়া, বিষন্ন মুখে আচার্যের নিকট উপস্থিত হইয়া সমস্ত নিবেদন করিলেন। শঙ্কর একবার সেই টীকা পাঠ করিয়াছিলেন। তাঁহার মেধাশক্তি এমন তীক্ষ্ণ ছিল যে সেই বহুদিন পূর্বে যাহা একবার মাত্র পাঠ করিয়াছিলেন তাহা অনর্গল আদ্যোপান্ত বলিয়া গেলেন। পদ্মপাদ প্রভুর কৃপায় স্বীয় টীকা পুনর্ব্বার লিখিয়া লইলেন। আর একবার শঙ্করাচার্য এইরূপ রাজশেখর-প্রণীত একটা অপহৃত নাটকের সমস্ত অবিকল বর্ণন করিয়া গ্রন্থকারের মহোপকার সাধন করেন।

অনন্তর তিনি সশিষ্যে দিগ্বিজয়ে বহির্গত হইলেন। প্রথমতঃ রামেশ্বর

সেতুর অভিমুখে যাত্রা করেন । পশ্চিমধ্যে পাণ্ড্য, চোল * ও দ্রাবিড় দেশীয় পণ্ডিত মণ্ডলীকে পরাজয় এবং সেই প্রদেশে স্বীয় মত সংস্থাপন পূর্বক কাঞ্চীদেশে উপস্থিত হন । তথায় তুঙ্গভদ্রানদী তীরে শৃঙ্গপুরের নিকট চক্র প্রস্তুত করিয়া তাহার সম্মুখে সরস্বতী দেবীকে সংস্থাপন ও স্বীয় মঠ নিৰ্ম্মাণ করিয়াছিলেন এবং তাহাতে উক্ত দেবীর পাদপীঠ প্রস্তুত করিয়া ভারতী সম্প্রদায় সৃষ্টি করেন । তথা হইতে তিনি কর্ণাটদেশে গমন করিয়া এক কাপালিককে তর্কযুদ্ধে জয় করিয়াছিলেন । তৎপরে শঙ্করাচার্য গোকর্নে গমন করেন । তথায় নীলকণ্ঠ নামক জনৈক দিগ্বিজয়ী পণ্ডিতকে পরাজয় করিয়া সৌরাষ্ট্র দেশে উপনীত হন । এখানেই তাঁহার জগৎ বিখ্যাত বেদান্ত ভাষ্য প্রথম প্রকাশিত হয় ।

তদনন্তর তিনি দ্বারকা দর্শন করিয়া উজ্জয়িনীতে গমন করেন । তথায় তিনি পণ্ডিতপ্রবর ভাস্কবভট্টকে জয় করিয়াছিলেন । তৎপরে ক্রমে বাহিলক, মথুরা, কুরু, পাঞ্চাল প্রভৃতি অনেক দেশ জয় করিয়া কামরূপে গমন করেন । এখানে অভিনবগুপ্ত নামক জনৈক শাক্ত গুরুর সহিত তাঁহার তর্ক হয় । ঘোর তর্ক সংগ্রামে পবাভূত হইয়া অভিনবগুপ্ত ভগবান শঙ্করাচার্যের শিষ্যত্ব গ্রহণ করেন । কিন্তু তাঁহার হৃদয়ে আচার্য্যের অনিষ্ট কামনা নিরন্তর জাগরুক ছিল । উত্তর দেশ জয় করিয়া তিনি অঙ্গ, বঙ্গ, কোশল প্রভৃতি দেশ সমূহে স্বীয় মত সংস্থাপন পূর্বক গণ্ডদেশে উপস্থিত হইলেন । এই সময় তিনি অভিনবগুপ্তের ষড়যন্ত্রে ভগবন্দের রোগাক্রান্ত হন । কথিত আছে যখন ভিষকগণ রোগ প্রতিকারে সম্পূর্ণ অসমর্থ হইলেন, তখন আচার্য্যের অজ্ঞাতসারে পদ্মপাদ মন্ত্রবলে খল-প্রকৃতি অভিনবগুপ্তের উপর সেই রোগ সংক্রামিত করেন এবং তদ্বারা সেই দুষ্কের মৃত্যু হয় । যে রূপেই হউক আচার্য্য রোগমুক্ত হইয়া কাশ্মীর দেশে গমন করিয়াছিলেন । তথায় কোন খ্যাতনামা মন্দিরপালক-প্রতিদ্বন্দ্বীকে বিচারে পরাজয় করিয়া স্বয়ং স্বরস্বতী পীঠে অধিষ্ঠিত হন । † কাশ্মীরের

* চোলরাজাগণ শঙ্করের শিষ্যত্ব স্বীকার করিয়া তাঁহার মত ভারতের সর্বত্র প্রচলন জন্য বিশেষ চেষ্টা ও যত্ন করিয়াছেন । কথিত আছে, বৈদ্যনাথের বিখ্যাত শিব মন্দির তাঁহাদের নিৰ্ম্মিত । মৎপ্রণীত 'সেন রাজাগণ' পুস্তকের ৪ পৃষ্ঠা ।

† কল্লণ রাজতরঙ্গিনীর চতুর্থ ভরণ্ডে লিখিত আছে যে, ললিতাদিত্যের রাজত্বের অবসান কালে গোড় দেশীয় কতকগুলি পণ্ডিত কাশ্মীর দেশস্থ স্বরস্বতীর মন্দির দর্শন করিতে আসিয়াছিলেন । তাঁহাদের সহিত কাশ্মীরবাসীদিগের ধর্ম্ম সম্বন্ধীয় তর্কে ঘোর বিবাদ

নৈসর্গিক সৌন্দর্যে বিমুগ্ধ হইয়া তিনি কিছুকাল তথায় বাস করিয়াছিলেন । তথা হইতে তিনি বদরিকাশ্রমে গমন করেন । তথায় পতঞ্জলির শিষ্য কয়েক জন দার্শনিক পণ্ডিতের নিকট স্বরচিত ভাষ্যের ব্যাখ্যা করিয়া কেদার তীর্থে গমন করেন । এখানে দ্বাত্রিংশত বৎসর বয়ঃক্রম কালে “পরমহংস পরিব্রাজক শ্রীশঙ্করাচার্য্য” মানবলীলা সম্বরণ করেন । মধ্যাহ্ন হইতে না হইতেই প্রতিভার অদ্বিতীয় জ্বলন্ত ভাস্কর অন্তর্মিত হইলেন । তাঁহার বিজয় বৃত্তান্ত লেখক মাধবাচার্য্য লিখিয়াছেন ।

এবম্প্রকারৈঃ কিল কল্মষনৈঃ
শিবাবতারস্য শুভৈশ্চরিত্রৈঃ ।
দ্বাত্রিংশদশোজ্জ্বলকীর্তিরাশেঃ
সমাব্যতীযুঃ কিল শঙ্করস্য ॥

উজ্জ্বলকীর্তিরাশিসম্বিত শিবাবতার শঙ্করের এই প্রকার পাপনাশক শুভ চরিত্র দ্বারা ৩২ বৎসর কাল অতিবাহিত হইয়াছিল ।

দিগ্বিজয় কালে অনেক স্থানে তিনি অনেক মঠ সংস্থাপন করিয়াছিলেন । তন্মধ্যে দ্বারকায় সারদা মঠ, ক্ষেত্রধামে সমুদ্রতটে গোবর্দ্ধন মঠ ও শৃঙ্গগিরিতে শৃঙ্গগিরি মঠ এবং বদরিকাশ্রমে জ্যোসী মঠই সমধিক খ্যাত । বৈদান্তিক অদ্বৈতবাদের নিগূর্ণ উপাসনা ও তত্ত্বজ্ঞান প্রচলনই এই সকল মঠ সংস্থাপনের প্রধান উদ্দেশ্য । তথাপি নানাপ্রকারে পাপ দ্বারা বিনষ্ট জ্ঞান, (সূতরাং বিশুদ্ধ অদ্বৈত ব্রহ্মজ্ঞানে অনধিকারী) লোকদিগের যথেষ্টাচারিতা নিবারণের নিমিত্ত, তিনি সময় সময় শিবাদির উপাসনা করিতেও অনুমতি দিয়াছেন । শঙ্করের জীবিতাবস্থায় তদীয় শিষ্যমণ্ডলী দ্বারা তাঁহার ধর্মমত ভারতের সর্বত্র প্রচারিত হইয়াছিল । সে সকল বিষয় বর্ণনা করিতে গেলে একখানা স্বতন্ত্র গ্রন্থের আবশ্যক । তিনি প্রাচীন উপনিষৎ ও বেদান্ত প্রভৃতি অনেক প্রধান প্রধান গ্রন্থের ভাষ্য করিয়া গিয়াছেন । তন্মধ্যে অদ্য আমরা তাঁহার গীতা গ্রন্থের ভাষ্য পাঠকদিগকে উপহার দিতে অগ্রসর হইয়াছি । এ স্থলে তাঁহার জীবনী ও সত্য প্রচারের নিমিত্ত জ্বলন্ত উৎসাহ ও অক্লান্ত উদ্যমের কিঞ্চিৎ মাত্র আভাস প্রদান করিয়া বিদায় গ্রহণ করিতেছি ।

হইয়াছিল । রাজতরঙ্গিনীর অনুবাদক খ্যাতনামা উইলসন সাহেব বলেন যে, ইহার সহিত শঙ্কর দিগ্বিজয় ব্যাপারের অবশ্যই কোনরূপ সংস্রব আছে (Asiatic Researches, Vol. XV. p. 51).

টীকাকার ।

শ্রীমদানন্দগিরি ।

টীকাকার মহানুভব আনন্দ গিরিব জীবন চরিত সংগ্রহ জন্ম আমরা বিশেষ অনুসন্ধান করিয়াছি । কিন্তু আশানুরূপ ফললাভ করিতে পারি নাই । যাহা সংগৃহীত হইয়াছে তদ্বারা আমরাই যখন তৃপ্তিলাভ করিতে পারি নাই তখন পাঠকবৃন্দকে পরিতৃপ্ত করিতে পারিব বলিয়া আশা করিতে পারি না । আনন্দ-গিরি কোন্ স্থানে জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন, কোন্ মহাত্মা এবং কোন্ মহিলা তাঁহাকে পুত্ররূপে প্রাপ্ত হইয়াছিলেন এ সমস্ত কথা সময় সাগরে বিলীন হইয়া গিয়াছে । তাঁহার জীবনী অতি সামান্য অংশই আমরা প্রাপ্ত হইয়াছি ।

ভগবান ভাষ্যকার শঙ্করাচার্য যখন কাশীতে উপস্থিত হন তৎকালে আনন্দগিরি তাঁহার নিকট উপস্থিত হইয়া তাঁহার শিষ্য শ্রেণীতে স্থান প্রাপ্ত হওয়ার প্রার্থনা করেন । ভগবান্ শঙ্কর তাঁহাকে শিষ্য বলিয়া গ্রহণ করিলেন । তিনি তাহাকে পুত্রবৎ স্নেহ করিতেন । কিন্তু অগ্ণাণ্য প্রধান প্রধান শিষ্যগণ আনন্দগিরিকে নিতান্ত অবজ্ঞা করিতেন । এমন কি তাঁহারা প্রকারান্তরে গিরিকে নিতান্ত বোকা বলিয়াও প্রকাশ করিতে ক্রটি করিতেন না । একদা শঙ্করাচার্য শিষ্যগণুলী পরিবেষ্টিত হইয়া শাস্ত্র ব্যাখ্যা করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছেন, এ সময় গিবি জল আনিতে গিয়াছিলেন । শঙ্কর তাঁহার অপেক্ষায় নীরব হইয়া রহিলেন । কিন্তু অগ্ণাণ্য শিষ্যগণ তাঁহাকে কার্য্যারম্ভ করিতে বারংবার অনুরোধ করায় তিনি বলিলেন গিরি আসিলেই কার্য্যারম্ভ করা হইবে । একথা শ্রবণে তাঁহারা সহাস্ত্রে বলিলেন, মহাশয় ! গিরি নিতান্ত বোকা, সে এসকল কিছুই বুঝিতে পারে না । এই ঘটনার পর হইতে গিরির প্রতি শঙ্করের স্নেহ ও অনুগ্রহ সমধিক বর্দ্ধিত হয় এবং তদ্বলে অল্পকাল মধ্যে মহাত্মা আনন্দগিরি শঙ্করের শিষ্য মণ্ডলী মধ্যে একজন প্রধান হইয়া উঠেন । শঙ্কর উপনিষদ, গীতা ও বেদান্ত প্রভৃতি যে সকল গ্রন্থের ভাষ্য করিয়াছিলেন, তাঁহার প্রধান প্রধান শিষ্যগণ বর্ণন করিয়া সেই সকল ভাষ্যের টীকা করেন । আনন্দগিরি গীতা ভাষ্যের টীকা করিতে গুরুর অনুমতি প্রাপ্ত হন । তদনুসারে তিনি যে টীকা রচনা করিয়াছিলেন তাহা আমরা পাঠকদিগকে উপহার প্রদান করিতেছি ।

আনন্দগিরির টীকা অতি উৎকৃষ্ট কিন্তু তাহা নিতান্ত সুদীর্ঘ ও মধ্যে মধ্যে জটিল বলিয়া বোধ হয় । তাহা সাধারণ পাঠকদিগের সম্পূর্ণ প্রীতিকর হইবে বলিয়া আমরা আশা করিতে পারি না ।

কেহ কেহ বলেন আনন্দগিরি ভগবান শঙ্করাচার্য্যকৃত (বেদান্ত) সূত্র ভাষ্যের ও টীকা করিয়াছিলেন । কিন্তু একথা কতদূর সত্য তাহা আমরা স্থির করিয়া বলিতে পারি না । শঙ্করের একান্ত ইচ্ছা ছিল যে, সুরেশ্বর (মণ্ডনমিশ্র) সূত্রভাষ্যের টীকা করেন ; কিন্তু সমস্ত প্রধান প্রধান শিষ্যগণ দ্বারা অনুরুদ্ধ হইয়া ভগবান্ শঙ্করাচার্য্য বিমর্ষ চিত্তে ও অশ্রুপূর্ণ লোচনে এই অভিপ্রায় পরিত্যাগ করেন । বেদান্তের মহিমা মনুর টীকাকার মহাত্মা কুল্লুকভট্ট দ্বারা বিশেষরূপে কীর্তিত হইয়াছে । শঙ্কর রচিত ভাষ্য সমূহের মধ্যে শারীরিক ভাষ্য অতি উৎকৃষ্ট । ভাষ্য না থাকিলে বোধ হয় মূলসূত্রগুলি বর্তমান সময়ে কেহ বুঝিতে পারিত না । এই গ্রন্থের আশ্রয় গ্রহণ করিয়া মহাত্মা রাজা রামমোহন রায় তাঁহার স্বদেশীয় প্রতিদ্বন্দ্বী সকলকে পরাজয় করিয়াছিলেন ।

আনন্দগিরি শঙ্কর বিজয় গ্রন্থ রচনা করেন, এই গ্রন্থ বিচার ও তর্কে পরিপূর্ণ । ইহাতে শঙ্করের জীবনী অতি অল্পই সন্নিবেশিত হইয়াছে ।

টীকাকার শ্রীমৎশ্রীধরস্বামি ।

শ্রীধরস্বামি গুর্জর দেশে জন্মগ্রহণ করেন । তাঁহার পিতা মাতার নাম কোন গ্রন্থে পাওয়া যায় না । তিনি বাল্যকালে যত্ন পূর্বক বিদ্যাশিক্ষা করিয়াছিলেন । উপযুক্ত বয়সে দারপরিগ্রহ করিয়া তিনি সংসারে আসক্ত হন । তৎপর তাঁহার হৃদয় ঈশ্বরপ্রেম-পিপাসু হইয়া উঠিল । এই সময় তিনি পরমানন্দ পুরীর নিকট বৈষ্ণবধর্মে দীক্ষিত হইয়াছিলেন । ক্রমে সংসারের প্রতি তাঁহার নিতান্ত ঘৃণা জন্মিতে লাগিল, তৎকালে তাঁহার পত্নী গর্ভবতী ছিলেন । কালক্রমে শ্রীধর মহিলা একটি পুত্র প্রসব করিয়াই ইহলোক হইতে অবস্থত হইলেন । স্বামি নিতান্ত বিপদাপন্ন হইয়া চিন্তা করিতে লাগিলেন যে, এই শিশুকে কাহার নিকট রাখিয়া তিনি গৃহস্থাশ্রম পরিত্যাগ করিবেন । স্বামি এইরূপ চিন্তামগ্ন হইয়া শিশুর এক পার্শ্বে বসিয়া আছেন, এমন সময়ে গৃহের চাল হইতে একটি টিক্‌টীকির ডিম পড়িয়া ভাঙ্গিয়া গেল এবং তন্মধ্য হইতে একটি ছানা বাহির হইয়া লক্ষদ্বারা একটি মক্ষিকাকে আক্রমণ করিয়া গ্রাস করিল । এই আশ্চর্য ঘটনা দর্শন করিয়া স্বামি ভাবিলেন যে, ঈশ্বর এই শিশুকেও এইরূপে আহাব যোগাইয়া রক্ষা করিবেন । অতএব অন্য কোন রূপ চিন্তা না করিয়া এক্ষণই গৃহ পরিত্যাগ করিব ; এই রূপ স্থির করিয়া তখনই গৃহ হইতে বহির্গত হইলেন । প্রতিবেশীগণ সেই শিশুকে লইয়া গিয়া বল্লভিপতিকে প্রদান করিল । বল্লভিপতি (নরেন্দ্র) শিশুকে প্রতিপালন করিতে লাগিলেন । কালক্রমে সেই শিশু মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত হইয়া উঠিলেন, ইনিই ভট্টিকাব্য রচনা করিয়া অক্ষয় কীর্ত্তি স্থাপন করিয়া গিয়াছেন ।

বিবিধ তীর্থ পর্যটন করিয়া যথা সময়ে শ্রীধরস্বামি কাশীতে উপস্থিত হইলেন । এই স্থানে তিনি ভগবদগীতার টীকা রচনা করেন । তাঁহার টীকা অতি উৎকৃষ্ট ও প্রাঞ্জল ; সাধারণের পক্ষে স্বামির টীকাই বিশেষ প্রয়োজনীয় ও সুপাঠ্য ।*

* প্রবাদ আছে শ্রীধর স্বামিকৃত গীতার টীকা লইয়া অনেক বাদানুবাদ হইয়াছিল । তৎপর বিশ্বেশ্বরের নিকট মীমাংসা প্রার্থনা করিলে তিনি স্বপ্নে আদেশ করিয়াছিলেন যে, গীতার মর্ম্ম :—

অহং বেত্তি শুকো বেত্তি ব্যাসো বেত্তি ন বেত্তি বা ।

শ্রীধরঃ সকলং বেত্তি শ্রীনৃসিংহ প্রসাদাৎ ॥

স্বামি গীতার টীকা ব্যতীত আরও কতকগুলি উৎকৃষ্ট গ্রন্থের টীকা করিয়া গিয়াছেন। তন্মধ্যে শ্রীমদ্ভাগবতের * টীকাই বিশেষ উল্লেখযোগ্য। ভক্তমাল প্রণেতা নাভাজিউ লিখিয়াছেন যে, ভাগবতের টীকা লইয়া কাশীনিবাসী দণ্ডীদিগের সহিত অনেক তর্ক বিতর্ক হইয়াছিল, অবশেষে উভয় পক্ষ হইতে বেনীমাধব দেবতাকে মধ্যস্থ মান্ত করিয়া তাঁহার চরণে টীকা সমর্পণ করা হয়। বেনীমাধব তাহা হৃদয়ে ধারণ করিলেন, তদ্বারা দণ্ডীগণের পরাজয় ও শ্রীধরের জয় স্থির হইয়াছিল।

স্বামি মহিম্নস্তবেরও একখানা টীকা করিয়াছিলেন। ইহা সর্ব সাধারণে অবগত আছেন যে, মহিম্নস্তব শিবস্তোত্র। কিন্তু শ্রীধরস্বামী অসাধারণ প্রতিভা বলে অন্তরূপ অর্থ করিয়া ইহাকে বিষ্ণুস্তোত্র রূপে ব্যাখ্যা করিয়াছেন। তিনি একজন পরম বৈষ্ণব ছিলেন, স্মৃতরাং তাঁহার দ্বারা এরূপ হওয়া অসম্ভব নহে। কিন্তু উভয় পক্ষে ব্যাখ্যা দর্শন করিয়া আমরা স্বামির প্রতিভার প্রশংসা না করিয়া বিরত হইতে পারিলাম না।

* প্রবাদ অনুসারে বোপদেব গোস্বামি ভক্তিরত্নাকর স্বরূপ—শ্রীমদ্ভাগবত গ্রন্থ বচনা করেন। তিনি শকাব্দের দ্বাদশ শতাব্দীর লোক। বচনাব প্রতি দৃষ্টি কবিলেও এই গ্রন্থ আধুনিক বলিয়া বোধ হয়। দেবগিবির (দৌলতাবাদের) বাজা রামচন্দ্রের মন্ত্রী হেমাদ্রির আশ্রয়ে থাকিয়া বোপদেব অনেকগুলি গ্রন্থ রচনা করিয়া গিয়াছেন।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

शांकरभाष्यम्
उपक्रमणिका ।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादौमव्यक्तसम्भवम् ।
अव्यक्तसंस्तुतिमे लोकाः संप्रदीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टिः मयि विशिष्टार्थाः कृपापीयूषवर्षिणीम् । हेरष देहि प्रद्युम्नेऽव्यहनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्तुं पङ्केरुहसम्प्रसृतं निष्ठासृतं विश्वविभागनिष्ठम् । साध्येतराभ्यां परिनिष्ठितास्तु
तं वासुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्यक्षमृत्तः नदा गुरुनपि गवीयसः । क्रियते शिष्यशिक्षणै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठेत्यापाषोपेयभूतनिष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं गीताशास्त्रं व्याचिख्यासुर्भ-
गवान् भाष्यकारो विष्णोपप्लवोपशमनादिप्रयोजनप्रसिद्धये प्रामाणिकव्यवहारप्रमाणकमि-
ष्टदेवतातत्त्वानुस्रवणं मङ्गलाचरणं सम्पादयन् अवशेषेणेतिहासपूर्वाण्योः प्रव्याचिख्यासित-
गीताशास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौर्वाणिकश्लोकमेकमेवास्तुर्धामिविषयमुदाहरति नारा-
यण इति । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अरुनं तस्या ताः पूर्वः तेन
नारायणः स्मृतः इति स्मृतिसिद्धः स्मृतदृशां नावायणशब्दार्थः । स्मृतदर्शिनः पुनराचक्षते नर-
शब्देन चराचरायकं शरीरजातमुच्यते, तत्र नित्यसन्निहिताः चिदात्मा जीवा नारा इति
निरुच्यते, तेषामयनमाश्रयो नियामकोऽस्तुर्धामी नारायण इति, यमधिकृत्यास्तुर्धामि ब्रह्माणं
श्रीनारायणाथ्यमत्रायणं ऋवीयते । तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं विशिष्टं तद्वमादिष्टं भवति ।
ननु परस्यान्नो मायासम्बन्धादस्तुर्धामिद्वयं शास्त्रप्रतिपाद्यं च वक्तव्यमन्याथा कूटस्थानाविष-
याद्वितीयस्य तदयोगात्तथा च शुद्धतासिद्धौ कथं षथोक्ता परदेवता शास्त्रादावनुस्रव्यते ।
शुद्धस्य हि तदस्यानुस्रवणमतीष्टफलवदतीष्टं, तत्राह परोऽव्यक्तादिति । अव्यक्तमव्याकुतं
मायेतानर्थान्तरं, तस्मात् परो व्यतिरिक्तः तेनासम्पृष्टोऽयमपरः अकरात्, परतः पर इति
श्रुतेः । अतः तद्वतो मायासम्बन्धाभावेऽपि कल्पनया तदीयसङ्गतिमङ्गीकृत्यास्तुर्धामिद्वय-
युग्मेयं । यस्मादीश्वरस्य व्यतिरेकोऽविवक्षितस्तस्मिन्व्याक्ते साक्सिद्धेऽपि कार्यालिङ्गकमनुमान-
मुपन्यास्यति—अणुमिति । अपकीकृतपङ्कमहाभूतायकं हेरण्यगर्भतद्वयमणुमित्यभिलष्यते

स भगवान् सृष्टेः दं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनश्चे सृष्टेः प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं वेदोक्तं धर्मं आहरामास ततोऽन्यांश्च मनकमनन्दनादीन् ७पाद्य निवृत्ति- धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं आहरामास ।

तदव्यक्तां पूर्वोक्ताह ७पाद्यते । प्रसिद्धा हि अतिश्रुतिवादेषु हिरण्यगर्भस्य मूलकारणाह ७- पत्तिस्तथा च कार्यलिङ्गादव्यक्ताद्विरक्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भे अतिश्रुतिसमधिगतेऽपि कार्य- लिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो शिराड् ७पत्तिमुपदर्शयति अणुस्येति । उक्तस्याणुस्य हिरण्य- गर्भातिधानीयस्यास्तुरिमे भूरादयोलोकाविराडाग्नका वर्तन्ते कार्यं हि कारणस्यास्तुर्भवति तेन हिरण्यगर्भात्तु भूरादयो लोकाविराडाग्नान्तेन सृष्टा इति तल्लिङ्गाद्विरण्यगर्भसिद्धि- रित्यर्थः । लोकानेव पक्षीकृतपक्ष्महात्ताग्नकविराडाग्नयेन व्युत्पादयति सृष्टीति । सा पृथिवी अत्रवदिति अतो विराजोऽजन्म सकीर्तितमित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्वलोकान्कोविराडेवोच्यते, च शब्देन विराजोऽहि हिरण्यगर्भे पूर्वोक्ताणामन्यस्तुर्भावस्ततः सृष्टवोऽनुकुर्याते, परमात्मा हि स्वज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्य स्वात्मन्येवास्तुर्भावाथैककरसदृशदानन्दान्नाम्ना स्ये महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायण- शब्देनाभिधेययुक्तं नरएव नारा जीवास्तुत्पदवाच्याः तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म तथा च कल्लितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपात्वादाद्यास्य कल्लितत्वेऽपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्रहा- द्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते तेनार्थाद्विषयविषयिभावः सम्बन्धोऽपि ध्वनितः परोव्यक्त- दिव्यत्वेन मायासंस्पर्शाभावोक्त्या सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणोऽपि विवक्षितस्तु च तत्कामस्याधिकारोद्योतितः पविशिष्टेन तूशब्देन वस्तुनोवास्तवमद्वितीय- द्यमावेदितः तेन च वस्तुद्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायामुत्पाद्यत्वं तत्कर्मनिष्ठायाम्चा- स्तुर्विषयत्वमित्यर्थाह्वक्तमित्यवधेयम् ।

ननु नैवः साध्यासाधनभूतः निष्ठाद्वयमत्र भगवता प्रतिपाद्यते ब्रह्मणात्थार्थितस्य भगव- तोऽहमितारापहारार्थं वस्तुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तदर्थेऽन मध्यां पृथग्वृत्तः प्रथि- तमहिमानः प्रेवरित्तुं धर्मरौरिहास्तुद्वयमानत्वादतोनास्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयः परापरविषय- तावमनुत्तविदुमनमिति तन्न भगवतोऽधर्मसंस्थापनत्वाभाव्योऽव्याकर्मद्वयस्थापनार्थमेव प्रा- र्त्वाद्युपगमात्तु तारपरिहारस्य चार्थिकत्वादजूनः निमित्तीकृत्याविकाविणः स्वधर्मप्रवर्तन- द्वारा ज्ञाननिष्ठायामकतारस्त्रितुः गीताशास्त्रस्य प्रणीतत्वात्तुचित्तमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परि- हरति स भगवानित्यादिना धर्मद्वयमर्जुनायौपदिदेशेऽत्यन्तेन भाष्येण तत्र नेदं गीता- शास्त्रं कथायात्तुमुचितमाप्तुप्रणीतत्वादिनिर्धारणात्तथाविधशास्त्रास्तुवदित्याशङ्क्य मङ्गलाचरणस्यो- क्तस्य दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेत्वात्तुनिर्धारणार्थं सर्वज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्वकं सर्वज्ञगच्छन- स्त्रित्तुवमाह स भगवानिति । अकृतो नारायणाथ्योदेवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि अप्रपञ्च- मुत्पाद्य व्यवस्थितो न च तस्यानाप्तुवमीश्वरानुगृहीतानामाप्तुवसिद्ध्या तस्य परमाप्तुव-

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

৩

দ্বিবিধো হি বেদোক্তো ধর্মঃ প্রবৃত্তিলক্ষণো নিবৃত্তিলক্ষণশ্চ তত্রৈকোজগতঃ স্থিতিকা-
রণং প্রাণিনাং সাক্ষাদভ্যুদয়নিঃশ্রেয়সহেতুর্ধর্মঃ স ধর্মঃ ব্রাহ্মণাদৈর্কর্ষণিভিরাশ্রমিভিঃ শ্রেয়ো-
র্থাভিরনুষ্ঠীয়মানো দীর্ঘেণ কালেন অনুষ্ঠাতৃণাং কামোদ্ভবাক্ষীয়মানবিবেকবিজ্ঞানহেতু-
কেনাধর্মেণাভিভূষ্যমানে ধর্মো প্রবর্ত্তমানে চাধর্মো জগতঃ স্থিতিং পরিপালয়িষুঃ স আদিকর্ত্তা
নারায়ণাখ্যো বিষ্ণুর্ভৌমস্য ব্রহ্মণো ব্রাহ্মণস্য রক্ষণার্থং দেবক্যাং বসুদেবাদংশেন কৃষ্ণঃ
কিল সম্ভূব, ব্রাহ্মণস্য হি রক্ষণেন রক্ষিতঃ স্যাদৈদিকো ধর্মঃ তদধীনত্বাঙ্গণাশ্রমভেদানাম্ ।

সিদ্ধিরিত্যর্থঃ । ননু ভগবতা সৃষ্টমপি চাতুর্ভূতাদি বিশিষ্টং হিরণ্যগর্ভাদিলক্ষণং জগৎ
ব্যবস্থিতিমাশ্রাতুং শক্যতে ব্যবস্থাপকাতাবান্ চ পরম্যোবেশ্বরস্য ব্যবস্থাপকত্বং বৈষম্যা-
প্রসঙ্গাত্তত্রাহ তস্য চেতি । সৃষ্টস্য জগতো মর্ধ্যাদাবিরহিতত্বে শক্তিতে তদীয়াং ব্যবস্থাং
কর্ত্তুমিচ্ছন্ ব্যবস্থাপকমালোচ্য কল্পস্যাপি কল্পত্বেন প্রসিদ্ধং ধর্মঃ তথাবিধধর্মমধিগম্য
সৃষ্টবানিত্যর্থঃ । সৃষ্টস্য ধর্মস্য সাধ্যতাবতরা সাধয়িতাবমস্তরেণাসম্ভবাস্তস্যৈব তদনু-
ষ্ঠাতৃদ্বানভ্যুপগমাৎ প্রাণিপ্রভেদানামধর্মপ্রায়ণাৎ তদযোগাৎ কৃতস্তদীয়া সৃষ্টিরিত্যাশঙ্ক্যাহ
মবীচ্যা দীনিতি । তেষাং ভগবতা সৃষ্টানাং প্রজাসৃষ্টিহেতুনাং যাগদানাदिপ্রবৃত্তিনাধ্যৎ
ধর্মমনুষ্ঠাতুমধিকৃতানাং স্বকীয়ত্বেন তদুপাদানমুপপন্নমিত্যর্থঃ । চৈত্যবন্ধনাদিভ্যো বি-
শেষার্থং ধর্মঃ বিশিনষ্টি বেদোক্তমিতি । ননু নৈতাবতা জগদশেষমপি ব্যবস্থাপয়িতুং
শক্যতে প্রবৃত্তিমার্গস্য পূর্বোক্তধর্মঃ প্রতিনিয়তত্বেহপি নিবৃত্তিমার্গস্য তেন ব্যবস্থাপনাযোগ্য-
ত্বাত্তত্রাহ ততোহন্যাংশ্চেতি । নিবৃত্তিরূপস্য ধর্মস্য শমদমাদ্যাঅনোগমকমাহ জ্ঞানেতি ।
বিবেকবৈরাগ্যাতিশয়ে শমাদ্যাতিশয়োগম্যতে ততোবিবেকাদি তস্য গমকমিত্যর্থঃ ।

ধর্মো বহুবিদাং বিবাদদর্শনাজ্জগতঃ স্থেয়ে কারণীভূতধর্মাস্তরমপি সৃষ্টব্যমস্তীত্যাশঙ্ক্যাহ
দ্বিবিধোহীতি । অতি প্রসঙ্গপ্রসঙ্গব্যাবৃত্তয়ে প্রকৃতং ধর্মঃ লক্ষয়তি প্রাণিনামিতি প্রবৃত্তি-
লক্ষণো ধর্মোহভ্যুদয়ার্থিনাসাক্ষাদভ্যুদয়হেতুঃ নিঃশ্রেয়সার্থিনাং পবম্পরযা নিঃশ্রেয়সহেতু-
নিবৃত্তিলক্ষণস্ত ধর্মঃ সাক্ষাদেব নিঃশ্রেয়সহেতুরিতি বিভাগঃ, জ্ঞানস্যৈব নিঃশ্রেয়হেতুত্বেহপি
শমাদীনাং জ্ঞানদ্বারা মোক্ষহেতুত্বং জ্ঞানতিরিক্তব্যবধানাতাবাচসাক্ষাদিত্যুক্তং । যদ্যেবং
ধর্মোলক্ষ্যতে তর্হি বর্গিত্বমাশ্রমিকোপেক্ষ্য সর্কৈরেব পুরুষার্থার্থিভির্হাবপি ধর্মো যথা-
যোগ্যমনুষ্ঠেয়াবিত্যনুষ্ঠাননিয়মাসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যাহ ব্রাহ্মণাদৈরিতি । অর্ধিত্বা বিশেষেহপি
ঐতিশ্ৰুতিপর্যালোচনয়ানুষ্ঠানাৎ নিয়মসিদ্ধিরিত্যর্থঃ । নিত্যনৈমিত্তিকেবু যাবজ্জীবমনুষ্ঠানং
কাম্যেবু করণাংশে রাগাধীনা প্রবৃত্তিরিতিকর্ত্তব্যতাংশে বৈধীতি বিভাগেহপি কদাচিদেবানু-
ষ্ঠানমিতি বিভাগমভিপ্রোক্ত্যাহ দীর্ঘেণেতি । অথ যথোক্তধর্মবশাদেব জগতোবিবক্ষিত-
স্থিতিসিদ্ধের্ভগবতো নারায়ণস্যাদিকর্ত্তুরনেকানর্থকলুষিতশরীরপরিগ্রহাসম্ভবাদন্যস্যৈব কস্য-
চিদনাশস্য বৈষম্যনৈস্বর্গ্যবতোবিগ্রহপরিগ্রহদ্বারেণ গীতাশাস্ত্রপ্রণয়নমিতি । কৃত্যে স্যাশ্র-
প্রণীতত্বং তত্রাহ অনুষ্ঠাতৃণামিতি । অথবা যথোক্তশঙ্ক্যাং দীর্ঘেণেত্যরভ্যোত্তরং বহুতা

सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकाः वैष्णवीः
 स्वाः मायाः मूलप्रकृतिः वशीकृत्याजोहव्ययोद्धृतानामीश्वरोनित्यशुक्लबुद्धमुक्तस्वभावोहपि
 सन् स्वमायया देहवानिव जातइव लोकानुग्रहः कूर्कन् लक्ष्यते, स्वप्रयोजनाभावेहपि भूता-
 नुज्जिष्णुकरा वैदिकः हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधि-
 कैर्हि गृहीतोह्नुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचरः गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं
 वेदव्यासः सर्वज्ञोभगवान् गीताथैः संपुभिः श्लोकशतैरूपनिबबद्ध ।

कालेन कृतक्रेतात्यये द्वापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादविवेकादधर्मबाह-
 ल्याद्धर्माभिभावान्धर्मातिबुद्धेश्च जगतोमर्ष्यादाभेदे तदीयाः मर्ष्यादामान्निर्दिताः पाल-
 यितुमिच्छन् प्रकृतोभगवानेतदर्थेन चातुर्कण्यादिसंरक्षणार्थं लीलामयः मायाशक्तिप्रयुक्तः
 श्रेष्ठाविग्रहः जग्राहेत्यर्थः । भौमसा ब्रह्मणोऽष्टौ वसुदेवादजीजनं इति श्रुतिमनुसृत्य
 पदद्वयमनुद्य व्याचष्टे भौमस्येति । अंशेनेति श्रेष्ठानिर्दिष्टेन मायामयेन स्वरूपेण-
 त्थः, किलेत्यस्मिन्नर्थे पौराणिकी प्रसिद्धिरित्यनुद्यते, न हि भगवतोव्यतिरिक्तस्येदं
 ज्ञेयं युज्यते बहुविधागमविवोधादिति भावः । ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो-
 जन्म यदा हि धर्मस्येत्यादिदर्शनां किमिदं ब्राह्मणस्य रक्षणार्थमिति तत्राह ब्राह्मणस्य हीति
 तथापि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याह तदधीनत्वादिति
 ब्राह्मणं हि पुरोधाय ऋत्वादिप्रतिष्ठां प्रतिपद्यते याजनाध्यापनयोस्तुद्धर्मात्तद्वारा च
 वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनादतोब्राह्मणेयं बन्धितं सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

नष्टेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमद्वेषे सत्यम्नदादिभिरविशेषादनौश्ववत्प्रसक्ति-
 रित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह सचेति । ज्ञानः शक्तिरर्थपरिच्छित्तिरैश्वर्यमीश्वरः
 स्वातन्त्र्यः शक्तिसुदर्थनिर्कर्तृनसामर्थ्यः बलः सहायसम्पत्तिः वीर्यः पवाक्रमवत्तः तेजस्तु
 प्रागल्भ्यमध्वयः एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्तन्ते, तथाच तस्य
 शरीरादिमद्वेषेपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः । अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिधनस्य नित्य-
 शुक्लबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतः जन्मादि संभवति नहि भूतानामीशिता स्वतन्त्रः
 स्वात्मनोहनर्थः स्वयमेव सम्पादयितुमर्हति न चास्य देहादिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते
 तत्राह त्रिगुणात्मिकमिति । सिद्धकृतदेहादिगतवैरूप्यासिद्धार्थमिदं विशेषणं,
 तस्याव्यापकत्वं ब्रह्मं वैष्णवीमित्युक्तं । ईश्वरपारवश्यं तस्यादर्शयति स्वामिति ।
 तस्याश्च प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव न तु बन्धमित्याह मायामिति । तस्याः नानाविध-
 कार्याकारेण परिणामिहः सूचयति मूलप्रकृतिमिति । ईश्वरस्य प्रकृत्याधीनत्वं वारयति
 वशीकृत्येति । नित्यत्वं कार्याकारविरहितत्वं शुद्धत्वकारणत्वं बुद्धत्वमज्जडत्वं युक्तत्वं
 अविद्याकामकर्षणपरतन्त्र्यराहित्यं । न च नित्यत्वादयः संसारावस्थायामसन्तोमोक्तावस्थायाम्
 नृत्तवतीति युक्तमित्याह स्वभावइति । देहग्रहे प्राधान्यं मायया दर्शयितुः पुनः स्वमाय-

তদিদং গীতাশাস্ত্রং সমস্তবেদার্থসারসংগ্রহভূতং হৃক্কিঞ্জের্যার্থং তদর্থাবিস্করণায়ানেকৈ-
র্কিবৃতপদপদার্থবাক্যার্থন্যায়মপ্যত্যস্তবিকল্পানেকার্থত্বেন লৌকিকৈর্গৃহ্যমাণমুপলভ্যাহং বি-
বেকতোহর্থনির্দ্ধারণার্থং সংক্ষেপতোবিবরণং করিম্যামি ।

য়েতুক্তং । স বা অযং পুরুষোজায়মানঃ শরীরমভিসম্পদ্যমানইতি ঋতিমাশ্রিত্যাহ দেহ-
বানিতি । ইবকাবাত্যাং দেহাদেববস্তুত্বেন কল্পিতত্বং দ্যোত্যতে ধর্মদ্বয়োপদেশদ্বারা
প্রাণিবর্গস্যাভ্যুদযনিঃশ্রেয়সতৎপবত্বাপাদনং লোকানুগ্রহঃ, যদ্যপি কূটস্থঃ স্বতন্ত্রোনিত্যত্বা-
দিলক্ষণশ্চারমীশ্ববঃ স্বতোদৃশ্যতে তথাপি যথোক্তমায়াশক্ত্যা দেহাদি গৃহীত্বা প্রাণিনামনু-
গ্রহমাদধানো ন স্বভাববিপণ্যয়ং পর্বেতীত্যর্থঃ । ননু প্রয়োজনমনুদ্দিশ্য ন মন্দোপি প্রবর্ত-
তইতি ন্যায়াদীশ্ববস্যাশ্চকামতয়া কৃতকৃত্যস্য প্রয়োজনাভাবদনুগ্রাহ্যাণাঞ্চাঈত্ববাদে ব্যতি-
রিক্তানামসত্ত্বান্ন ধর্মদ্বয়মুপদেষ্টুমুচিতমিতি তত্রাহ স্বপ্রয়োজনেতি । কল্পিতভেদভাঞ্জি
ভূতানুপাদায় তদনুগ্রহেচ্ছয়া চৈত্যবন্দনাদিবিলক্ষণং ধর্মদ্বয়মর্জুনং নিমিত্তীকৃত্যশ্চ-
কামোপি ভগবানুপদিষ্টবানিত্যর্থঃ । অর্জুনস্যোপদেশাপেক্ষাস্তীতি দর্শয়িত্বং বিশিনষ্টি
শোকেতি । ননু ভূতানুগ্রহে কর্তব্যে কিমিত্যর্জুনায় ধর্মদ্বয়ং ভগবতোপদিশ্যতে তত্রাহ
শুণাধিকৈবিতি । প্রচয়ং গমিষ্যতীতি মহা ধর্মদ্বয়মর্জুনায় উপদিদেশেতি সম্বন্ধঃ ।
অথ তথাপি স্মৃগতোপদিষ্টধর্মবদয়মপি ভগবনুপদিষ্টোধর্মো ন প্রামাণিকোপাদেয়তামুপ-
গচ্ছেদিত্যাশঙ্ক্য বেদোক্তত্বান্নাস্য তত্তুল্যত্বমিত্যুক্তমিত্যভিপ্রোত্য শিষ্টপরিগৃহীতত্বাচ্চ মৈব-
মিত্যাহ তং ধর্মমিতি । অধর্ম্যে ধর্মবুদ্ধির্বেদব্যাসস্য জাতেত্যাশঙ্ক্যাহ সর্কজইতি । কৃষ্ণ-
ঈষায়নং বিদ্ধি ব্যাসং নারায়ণং প্রভুমিতি স্মৃতেঃ সঙ্জনোপকারকভগবদবতারত্বাচ্চ
ব্যাসস্য নান্যাথাবুদ্ধিবিত্যাহ ভগবানিতি ।

গীতাশাস্ত্রস্যাশ্চপ্রণীতত্বমপাকৃত্য ব্যাখ্যেয়ত্বমুপপাদিতমুপসংহরতি তদিদমিতি । পৌ-
রুষেয়স্য বচসোমূলপ্রমাণাভাবেনাপ্রামাণ্যমিতি মহা বিশিনষ্টি সমস্তেতি । শাস্ত্রাক্ষরৈ-
বেব তদর্থপ্রতিপত্তিসম্ভবে কিমিতি ব্যাখ্যানমিত্যাশঙ্ক্যাহ হৃক্কিঞ্জের্যার্থমিতি । পদচ্ছেদঃ
পদার্থোক্তিক্কিঞ্জের্যার্থোবাক্যযোজনা আক্ষেপস্য সমাধানং ব্যাখ্যানং পঞ্চলক্ষণমিত্যাডিক্রমে-
ণাস্য শাস্ত্রস্য পূর্বাচার্যৈর্ক্যাখ্যাতত্বাৎ কিমর্থমিদমারভ্যতে গতার্থত্বাতত্রাহ তদর্থেনিতি । গীতা-
শাস্ত্রার্থস্য প্রকটীকরণার্থং পদবিভাগস্তদর্থোক্তিঃ সমাসদ্বারা বাক্যার্থনির্দেশস্তত্রাপেক্ষিতো-
ন্যায়শ্চাক্ষেপসমাধানলক্ষণোবৃত্তিকারৈর্দর্শিতস্তথাপি তথাবিধমেব শাস্ত্রং শাস্ত্রপরিচয়শূন্যেঃ
সমুচ্চয়বাদিভির্ক্কিঞ্জের্যার্থত্বেন অনেকার্থত্বেন চ গৃহীতমালক্ষ্য তদ্বুদ্ধিমুরোকুমিদমার-
ব্যমিত্যর্থঃ । যেবাং প্রাচীনে ব্যাখ্যানে বুদ্ধিরপ্রবিষ্টা তেবাং সংপ্রতিভনে এতন্নিগ্নসৌ
প্রবেক্ষ্যতীতি কুতোনিয়মস্তত্রাহ বিবেকতইতি । পূর্বব্যাখ্যানে তত্তদর্থনির্দ্ধারণার্থোপ-
ন্যাসঃ সংকীর্ণবস্তাতীতি ন তত্র কেবাঞ্চিন্মনীষা সমুন্নিষতি প্রকৃতে হসংপ্রকীর্ণতয়া তত্তৎ-
পদার্থনির্গ্নোপযোগিন্যায়োবিত্তিয়তে তেনাত্ম মন্দমধ্যময়োয়পি বুদ্ধিরবতরতীত্যর্থঃ ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसार-
स्यात्याप्तोपरमलक्षणं, तच्च सर्वकर्मसम्यासपूर्वकदाज्ञाननिष्ठारूपकर्माद्भवति तमर्थमेव
गीतार्थवर्णमुद्दिश्य भगवतैवोक्तं सहि धर्मः सुपर्ण्योष्टोत्रक्षणः पदवेदनः इत्यनुगीतासु
किञ्चान्यदपि तत्रैवोक्तं नैव धर्मो न चैव चाधर्मो चैव हि उताउती । यः स्यादेकामने
लीनस्तुष्टीः किञ्चिदचिस्तुयन् । ज्ञानं सम्यासलक्षणमिति च । इहापि चास्ते उक्तमर्जुनाय
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति । अह्यादयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणोधर्मो-
वर्णाश्रमांश्चादिशय विहितः सच देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन् ईश्वरार्पणवृत्त्यानुष्ठीयमानः

किञ्चानपेक्षिताधिकग्रहसम्भावान् प्राचीने व्याख्याने श्रोतृणां प्रवृत्तिरत्र अपेक्षितान्ग्रह
विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति मत्वाह संक्षेपतइति ।

ननु अनाप्तप्रतीतत्वादित्येव नैदं शास्त्रं व्याख्येयं विषयाद्यनुवक्तव्यमित्येव
शास्त्रात्वात्वादिशक्त्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वात् आदौ प्रयोजनमाह तस्येति
प्रसाधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि समिहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः संग्रहः
सम्पिण्डितमेकवाक्यत्वं तेनेदं परमं फलं यन्निश्चितं श्रेयोनिःश्रेयसं कैवल्यं
अवाप्नुवन्तस्तु तत्रावाप्नुवन्तवाक्यत्वेनेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते निःश्रेयसकं द्विविधं
निरतिशयसुखाविर्भावोनिःशेषानर्थोच्छिन्तिस्तु तत्राद्यमुदाहरति परमिति । दितीयं
दर्शयति सहेतुकस्येति । संसारोपरमस्यात्यस्तिकत्वं प्रतिबोधिनिः संसारस्य पुनरु-
पत्ययोग्यत्वं तच्च सापमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तदेव साधयितुं सहेतु-
कस्येत्युक्तं । उक्तं फलं समुचित्वादिकाकिनोवा कर्मणः स्यादिति तस्यैव
शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभिधिंसमानः समाधत्ते तच्छेति । आज्ञाननिष्ठा-
शेषत्वेन कर्मनिष्ठात्त्रोच्यते प्राधान्येन ज्ञाननिष्ठैवात्र प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ।
ननु शेषिणी निष्ठा कृता न भवति सम्यासात् कर्मनिष्ठायाः शेषत्वात्तत्राह सर्वेति ।
सम्यासद्वारेणासकृदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी निष्ठा सिद्धति शेषत्वं कर्मणस्तत्र परम्पवायत्त-
मित्यर्थः । ननु यज्जदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यामेवतदिति वाक्यशेषात् समुचितमात्र
ज्ञानमत्र प्रतिपाद्यते नेत्याह तथेति । सर्वकर्मसम्यासपूर्वकमाज्ञाननिष्ठारूपं धर्मं
निःश्रेयससाधनं प्रयोजनं प्राप्नुक्तं परामृशति इममेवेति । वक्तृभेदायतिप्राय-
भेदाशङ्काः वारयति भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्यिति सङ्कः, आक्षणः पदं पूर्वोक्तं
निःश्रेयसं तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टोज्ञाननिष्ठारूपोधर्मः समर्थोभवतीत्यर्थः । यज्ज-
दानादिवाक्यस्य तु तद्व्याख्यानावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मत्यागस्य भगवतोऽभिप्रेतत्वे
वाक्यास्तुतमनुगीतागतमेवोदाहरति तत्रैवेति । धर्माधर्मापूर्कासंसर्गिहे हेतुमाह
नैवेति । क्रियाद्वयसम्बन्धाभावान्निर्बुद्ध्या पूर्वोक्त्याससङ्गे प्राप्नुमर्थमाह यः स्यादिति ।
रागादिबाह्यकरणव्यापारविरहितत्वं हृदीमित्युच्यते किञ्चिदचिस्तुयन्निश्चयःकरणव्यापारा-

सद्बुद्धये भवति फलाभिसङ्घिर्बर्जितः, शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते तथा चेममर्थमभिसङ्घाय वक्ष्यति ब्रह्मण्याधार कर्माणि यत्तच्छिवा जितेन्द्रियाः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सद्गुरुं तज्ज्ञानाद्युद्धयेइति ।

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थद्वयं वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेय-
द्वयं विशेषतोऽभिव्यञ्जयन् विशिष्टप्रयोजनसङ्घातिधेयवदगीताशास्त्रं यत्सुदुर्लभविज्ञानेन
समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया, अत्र च धृतराष्ट्र उवाच धर्मकेतुइत्यादि ।

भावोऽभिप्रेतः द्विविधकरणव्यापारविरहितःसन् प्राणकोऽधिकारी केवलमेकस्मिन्-
द्वितीये ब्रह्मण्यासनमवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समाप्तितागी स्यात्तस्यासंप्रज्ज्ञातसमाधिनि-
ष्ठस्य सर्वकर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवलमनुगीताश्वेवषथोक्तः ज्ञान-
मुक्तम् ; किन्तु अकृतेऽपि शास्त्रसमाप्त्यवसरे दर्शितमित्याह ईहापीति । ननु निवृत्तिलक्षण-
धर्मार्थकं समन्यासमाज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते कुरु कर्मैव तस्मात् इत्यादौ प्रवृत्ति-
लक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमाणत्वात्कर्मयोश्च अकृतत्वाविशेषात्तत्राह अत्रुदयार्थोऽपीति । ननु
वर्णित्वाश्रमिच्छानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहितस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं
देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन मोक्षं प्रतिपन्नत्वात् सत्यं तथापि फलाभिलाषमन्तरेण-
श्चरार्पणधिया कृतस्य बुद्धिबुद्धिहेतुत्वात्स्येह वचनमित्याह सच देवादीति । फलाभिसङ्घि-
द्वारा कृतः सन्निति शेषः । प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तबुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतु-
त्वेन कुतोमोक्षाधिकारे निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह उक्तेति । प्रतिपद्यते प्राणको-
धर्मइति शेषः । यद्भक्तः फलाभिसङ्घिर्बर्जितमीश्वरार्पणवृत्तितः कर्म बुद्धिबुद्धये भव-
तीति तत्र वाक्यशेषमनुकूलरति तथाचेति ।

शास्त्रस्य प्रयोजनं साधनमुक्तमनुद्य विषयं दर्शयति इममिति । दर्शितेन फलेन
शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावः सद्बुद्धोविषयेण विषयविषयिण्यमिति विवक्षित्वाह
विशेषतइति । एवमनुबद्धयविशिष्टं शास्त्रं वाख्यानार्थमित्यापसंहरति विशिष्टेति ।
सिद्धे वाख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वे कलितमाह यत्तइति । एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधन
द्वयनिष्ठाद्वयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतोव्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्यातुकामः
शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह अत्र चेति ।
गीताशास्त्रे प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके कथासङ्घट्टेऽदर्शनपरे स्थिते सतीति यावत् ।

শ্রীধরস্বামিকৃত টীকা ।

উপক্রমণিকা ।

শেষাশেষমুখব্যাখ্যাচাতুর্ধ্যত্বেকবক্তৃতঃ । দধানমদ্ভুতঃ বন্দে পরমানন্দমাধবং ॥ ১ ॥
 শ্রীমাধবং প্রথমোমাধবং বিশেষমাদরাৎ । তন্তুক্তিষক্তিতঃ কুর্বে গীতাব্যাখ্যাং সুবো-
 ধিনীং ॥ ২ ॥ ভাষ্যকারমতং সম্যক্ তদ্ব্যাখ্যাতুর্গিরস্তথা । যথামতি সমালোক্য গীতা-
 ব্যাখ্যাং সমারভে ॥ ৩ ॥ গীতা ব্যাখ্যায়তে যস্যঃ পাঠমাত্রাদয়ত্ততঃ সেয়ং সুবোধিনী টীকা
 সদা ধ্যেয়া মনীষিভিঃ ॥ ৪ ॥

ইহ খলু সকললোকহিতাবতারঃ পরমকারুণিকোভগবান্ দেবকীনন্দনস্তদ্বাজ্ঞানবিজ্জ-
 ভিতশোকমোহত্রংশিতবিবেকতয়া নিজধর্মপরিত্যাগপূর্বকপরধর্মাভিসন্ধিনমজ্জুনঃ ধর্মজ্ঞান-
 রহস্যোপদেশপ্লেবেন তস্মাচ্ছেকামোহসাগরাহৃদধার । তমেব ভগবত্পদদ্বৈষ্টমর্থঃ কৃষ্ণদ্বৈপায়নঃ
 সপ্তভিঃ শ্লোকশতৈরুপনিববন্ধ । তত্র চ প্রায়শঃ শ্রীকৃষ্ণমুখাধ্বিনিঃস্বতানেব শ্লোকানলিখৎ
 কাংশ্চিৎ তৎসঙ্গতয়ে স্বয়ং ব্যরচয়ৎ, যথোক্তঃ গীতাগাহায়ে গীতা সুগীতা কর্তব্য
 কিমন্যৈঃ শাস্ত্রবিস্তরৈঃ । যা স্বয়ং পদ্মনাভস্য মুখপদ্মাধ্বিনিঃস্বতেত্যাदि । অত্র তাবদ্বর্ষ-
 ক্ষেত্রে ইত্যাদিনা বিষীদন্নিদমব্রবীদিত্যন্তেন গ্রহেণ শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদপ্রস্তাবায় কথা
 নিরূপ্যতে ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

गिरिकृत टीका ।

तत्रैवमक्षयोजना धृतराष्ट्र उवाचेति । धृतराष्ट्रो हि प्रजाचक्षुर्काश्चक्षुरभावान्नाह-
मर्थः प्रत्याक्षयित्मनीशः सन्नत्यासवर्तिनः सञ्जयमान्नोहितोपदेष्टावः पृच्छति धर्मक्षेत्र-
इति । धर्मश्च तद्वक्षश्च क्षेत्रे समतिबुद्धिकावणः यद्व्याते कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः
सङ्गताः युयुत्सवोषोऽकुकामास्तु च केचिन्मदायाः दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे
युधिष्ठिवाद्यस्तु च सर्वे युद्धभूमौ सङ्गताः भूत्वा किं अकुर्वत कृतवस्तुः । १ ।

किमस्मदीयः प्रबलः बलः प्रतिलभा धीवपुरुषैर्मनीश्वरिभिर्विधिष्ठितः पवेषां भयमावि-
रभूत् यदा पक्षद्वयहिंसानिमित्ताधर्मभयमासीदेषन एते युद्धादुपवमेवन्निति, एवं पुत्रपव-
शश्च पुत्रस्येहातिनिविष्टश्च धृतराष्ट्रश्च प्रश्ने सञ्जयश्च प्रतिवचनं दृष्ट्वेत्यादि । पाण्डवानां
भयप्रसङ्गानास्तीतोतत्रुशकेन द्योताते प्रत्यूत दुर्योधनैश्चव राज्ञोभयः प्रभूतः
आहर्षभूव पाण्डवानां पाण्डुसूतानां युधिष्ठिवादीनामनीकः सैन्धवः धृष्टद्युम्नादिभिरतिवृष्टैव-

श्यामिकृत टीका ।

धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्र इत्यादि भोः सञ्जय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्र इति
कुरुक्षेत्रविशेषणम् एषामादिपुरुषः कश्चिद् कुरु नामा बभूव तश्च कुरोधर्मस्थाने
मामकाः मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवोषोऽकुकामिच्छन्तः समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत
किं कृतवस्तुः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वेत्यादि । पाण्डवानामनीकः सैन्धवः व्यूढः बृहन्नरचनयाधिष्ठितः
दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनोवक्ष्यमाणः वचनमुवाच ॥ २ ॥

পশ্চৈতাং পাণ্ডুপুত্রাণামাচার্য্য মহতীং চমুম্ ।
 ব্যুঢ়াং ক্রপদপুঞ্জেন তব শিষ্যেণ ধীমতা ॥ ৩ ॥
 অত্র শূরা মহেষাসা ভীমার্জুনসমা যুধি ।
 যুযুধানো বিরাটশ্চ ক্রপদশ্চ মহারথঃ ॥ ৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

হ্যাধিষ্টিতঃ দৃষ্টে, প্রত্যক্ষেণ প্রতীত্য ব্রহ্মহৃদয়োর্দ্ব্যেধনোরাজা তদা তস্তাং সংগ্রামোদেয়্যা-
 গাবস্থায়ামাচার্য্যং ভ্রোণনামানমাশ্রয়ঃ শিক্ষিতাবঃ বক্ষিতাবঞ্চ শ্লাঘয়ন্তু পসংগম্য তদীয়ং
 সমীপং বিনয়েন প্রাপ্য ভযোদ্বিগ্নহৃদযত্বেপি তেজস্বিত্বাদেব বচনমর্থসহিতং বাক্যমুক্ত-
 বানিতার্থঃ ॥ ২ ॥

তদেব বচনমুদাহরতি পশ্চেতি । এতামশ্রদভ্যাসে মহাপুরুষানপি ভবৎপ্রমুখানপরি-
 গণয়া ভয়লেশশূন্যামবস্থিতাং চমুমিমাং সেনাং পাণ্ডুপুত্রৈযুধিষ্টিবাদিভিবানীতাং মহতী-
 মনেকাকৌহিনীসহিতামক্শোভ্যাং পশ্চেত্যাচার্য্যং দুর্ঘ্যেধনোনিযুক্তনিয়োগদ্বাবা চ
 তস্মিন্ পরেষামবজ্ঞাং বিজ্ঞাপয়ন্ ক্রোটাতিবেকমুৎপাদয়িতুমুৎসহতে । পরকীষসেনায়া-
 বৈশিষ্ট্যাভিধানদ্বারা পবাপবপক্ষেপি ত্বদীয়মেব বলমিতি সূচয়ন্তাচার্য্যস্য তন্নিবসনং স্মুক-
 রমিতি মদ্বানঃ সন্নাহ ব্যুঢ়ামিতি । বাজ্ঞোক্রপদস্য পুত্রস্তব শিষ্যোধুষ্টেহ্যম্লোলোকে খ্যাতি-
 মুপগতঃ স্বয়ঞ্চ শাস্ত্রাজ্ঞবিদ্যাসম্পন্নোমহামহিমঃ তেন ব্যুহমাপাদ্যাবিষ্টিতামিমাঞ্চমুং
 কিমিতি ন প্রতিপদ্যসে কিমিতি বা ন মৃশসীত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

অন্তেহপি প্রতিপক্ষে পবাক্রমভাজোবহবঃ সস্তীত্যনুপেক্ষণীয়ত্বং পবপক্ষস্য বিবক্ষয়ন্তাহ
 অত্রৈতি । তস্যাং হি প্রতিপক্ষভূতায়াং সেনায়াং শূরাঃ স্বয়মভীরবঃ শাস্ত্রাজ্ঞকুশলাঃ ভীমা-
 র্জুনাভ্যাং সর্বসম্প্রতিপন্নবীর্য্যাত্যাং তুল্যাঃ যুদ্ধভূমাবুপলভন্তে । তেষাং যুদ্ধশৌণ্ডীরং
 বিষদীকর্তুং বিশিনষ্টি মহেষাসাইতি । ইষুবস্যতেহস্মিন্নিতি ব্যুৎপত্ত্যা ধনুস্তদুচ্যতে তচ্চ
 মহদন্তৈরপ্রধ্বাং তদ্যেষাং তে রাজানস্তথা বিবক্ষন্তে । তানেব পরসেনামধ্যমধ্যাসীনান্
 পরপক্ষানুরাগিণোবাজ্ঞোবিজ্ঞাপয়তি যুযুধানইত্যাদিনা সৌভদ্রোদ্রোপদেষাশ্চেত্যন্তেন ।

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেব বচনমাহ পশ্চৈতামিত্যাদি নবভিঃ শ্লোকৈঃ পশ্চেত্যাদি হে আচার্য্য পাণ্ডবানাং
 মহতীং বিততাং চমুং সেনাং পশু তব শিষ্যেণ ক্রপদপুঞ্জেন ধুষ্টেহ্যয়েন ব্যুঢ়াং ব্যুহরচন-
 য়াধিষ্টিতাম্ ॥ ৩ ॥

অত্রৈত্যাদি । অত্রাস্যাংচহাং ইষবো বাণা অস্যন্তে ক্ষিপ্যন্তে এতিরিতি ইষাসা ধনুংবি
 মহান্ত ইষাসাঃ যেষাং তে মহেষাসাঃ ভীমার্জুনৌ তাবদত্রাতিপ্রসিকৌ ষোদ্ধারৌ তাভ্যাং
 সমাঃ শূরাঃ সন্তি তানেব নামভিনির্দিশতি যুযুধান ইতি । যুযুধানঃ সাত্যকিঃ ॥ ৪ ॥

ধৃষ্টকেতুশ্চেকিতানঃ কাশীরাজশ্চ বীর্যবান্ ।
 পুরুজিৎ কুন্তিভোজশ্চ সৈব্যশ্চ নরপুঙ্গবঃ ॥ ৫ ॥
 যুধামন্যুশ্চ বিক্রান্ত উত্তমোজাশ্চ বীর্যবান্ ।
 সৌভদ্রো দ্রৌপদেয়াশ্চ সর্বএব মহারথাঃ ॥ ৬ ॥
 অস্মাকন্তু বিশিষ্টা য়ে তান্নিবোধ দ্বিজোত্তম ।
 নায়কা মম সৈন্যস্য সংজ্ঞার্থং তান্ ব্রবীমি তে ॥ ৭ ॥
 ভবান্ ভীষ্মশ্চ কর্ণশ্চ কৃপশ্চ সমিতিঞ্জয়ঃ ।
 অশ্বখামা বিকর্ণশ্চ সৌমদত্তির্জয়দ্রথঃ ॥ ৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ ধৃষ্টকেতুরিতি । স্পষ্টং ॥ ৫ ॥

তেষাং সর্বেষামপি মহাবলপবাক্রমভাজ্ঞাদনুপেক্ষত্বং পুনর্বিবক্ষতি সর্বএবেতি ॥ ৬ ॥

যদ্যেবং পবকীয়ং বলমতিপ্রভূতং প্রতীত্যাতিতীতবদভিদধাসি হস্ত সন্ধেরেব পঠৈরি-
 ব্যতামলং বিগ্রহাগ্রহেণেত্যাচার্য্যাভিপ্রায়মাশঙ্ক্য ব্রবীতি অস্মাকমিতি । তু শব্দেনাস্তরুৎ-
 পন্নমপি স্বকীয়ং ভয়ং তিবোধানোদ্বৃষ্টতামান্ননোদ্যোতয়তি, যে খলু স্মৎপক্ষে ব্যবস্থিতাঃ
 সর্বেভ্যঃ সমুৎকর্ষজুষস্তান্নযোদ্যামান্নিবোধ নিশ্চয়েন মদ্বচনাদবধারয়েত্যর্থঃ । যদ্যপি
 তমেব ত্রৈবর্ণিকেষু ত্রৈবিদ্যাবুদ্ধেষু প্রধানত্বাৎ প্রতিপত্তুং প্রভবসি তথাপি মদীয়সৈন্যস্য
 যে মুঘ্যান্তানহং তে তুভ্যং সংজ্ঞার্থমসংখ্যে তেষু মধ্যে কতিচিন্নামভির্গৃহীত্বা পরিশিষ্টা-
 নুপলক্ষয়িত্বুং বিজ্ঞাপনং কবোমি নত্বজ্ঞাতং কিঞ্চিন্তব জ্ঞাপয়ামীতি মত্বাহ দ্বিজোত্তমেতি ॥৭॥

তানেব স্বসেনানিবিষ্টান্ পুরুষধৌরেয়ানাশ্রয়ভয়পন্নিসহারার্থং পরিগণয়তি ভবানিত্যা-
 দিনা ॥৮॥

স্বামিকৃতটীকা ।

কিঞ্চ ধৃষ্টকেতুরিতি । চেকিতানো নাম একো রাজা, নরপুঙ্গবঃ নরশ্রেষ্ঠঃ সৈব্যঃ ॥৫॥

যুধামন্যুরিতি । বিক্রান্তো যুধামন্যুর্নামৈকঃ সৌভদ্রোহতিমন্যুঃ দ্রৌপদেয়াঃ
 দ্রৌপদ্যাং পঞ্চভ্যো যুধিষ্ঠিবাদিত্যো জাতাঃ পুত্রাঃ প্রতিবিন্দাদয়ঃ পঞ্চ । মহারথাদীনাং
 লক্ষণং । একাদশসহস্রাণি যোধয়েদ্বশ্চ ধন্বিনাং । শস্ত্রশাস্ত্রপ্রবীণশ্চ মহারথ ইতিশ্রুতঃ ।
 অমিতান্ যোধয়েদ্বশ্চ সংপ্রোক্তোহতিরথশ্চ সঃ । রথী চৈকেন যো যোদ্ধা তন্ন্যনোহ-
 র্জরথশ্চ সঃ ॥ ৬ ॥

অস্মাকমিতি । নিবোধ বুধ্যস্ব নায়কা নেতারঃ সংজ্ঞার্থং সম্যক্ জ্ঞানার্থমিত্যর্থঃ ॥ ৭ ॥

অন্যে চ বহবঃ শূন্য মদর্থে ত্যক্তজীবিতাঃ ।

নানাশাস্ত্রপ্রহরণাঃ সর্বৈ যুদ্ধবিশারদাঃ ॥ ৯ ॥

অপর্যাপ্তং তদস্মাকং বলং ভীষ্মাভিরক্ষিতম্ ।

পর্যাপ্তং ত্বিদমেতেষাং বলং ভীমাভিরক্ষিতম্ ॥ ১০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দ্রোণাদিপরিগণনস্ব পরিশিষ্টপবিসংখ্যার্থঃ ব্যাবর্তয়তি অন্তেচেতি । সর্বৈপি ভবন্তু মাভ্য মদীয়পুতনায়াঃ প্রবিষ্টাঃ স্বজীবিতাদপি মহঃ স্পৃহয়ন্তীত্যাহ মদর্থ ইতি । যন্তু তেষাং শূন্যমুক্তং তদিদানীং বিশদয়তি নানেতি । নানাবিধাশ্রুতেনেকপ্রকারাণি শাস্ত্রাণ্য- যুদ্ধানি প্রহরণানি প্রহরণসাধনানি যেষাং তে তথা । বহুবিধায়ুধসম্পত্তাবপি তৎপ্রয়োগে নৈপুণ্যাভাবে তদৈফল্যমিতি চেত্তেত্যাহ সর্বইতি ॥ ৯ ॥

রাজা পুনরপি স্বকীয়ভয়াভাবে হেতুস্তবমাচার্যঃ প্রত্যাবেদয়তি অপর্যাপ্তমিতি । অস্মাকং খলি দমেকাদশসংখ্যাকাক্ষৌহিনীপরিগণিতমপরিমিতং বলং ভীষ্মেণ চ প্রথিত- মহামহিমা স্বকুবুদ্ধিনা সর্বতোবক্ষিতং পর্যাপ্তং পবেষাং পবিভবে সমর্থং, এতেষাং পুনস্তদন্তঃ সপ্তসংখ্যাকাক্ষৌহিনীপরিমিতং বলং ভীমেন চ চপলবুদ্ধিনা কুশলতাবিকলেন পরিপালিতমপর্যাপ্তমস্মানভিভবিতুমসমর্থমিত্যর্থঃ, অথবা তদিদমস্মাকং বলং ভীষ্মাধিষ্টি- তমপর্যাপ্তমপরিমিতমধ্বামক্ষোভ্যমেতেষাং পাণ্ডবানাং বলং ভীমেনাভিরক্ষিতং পর্যাপ্তং পরিমিতং সোচুঃ শক্যমিত্যর্থঃ, অথবা তৎ পাণ্ডবানাং বলমপর্যাপ্তং নালমস্মাকমস্বভ্যং ভীষ্মাভিরক্ষিতং ভীষ্মাভিবক্ষিতোহস্মৈ পরবলনিবৃত্ত্যর্থমিতি তদেব তথোচ্যতে, ইদং পুনরস্বদীয়ং বলমেতেষাং পাণ্ডবানাং পর্যাপ্তং পবিভবে সমর্থং ভীমাভিবক্ষিতং ভীমো- হুর্কলজদয়োযস্মাদস্মৈ পরবলনিবৃত্ত্যর্থমভিরক্ষিতং তস্মাদস্মাকং ন কিঞ্চিদপি ভয়কারণ- মস্তীত্যর্থঃ ॥ ১০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তানেবাহ ভবানিতি দ্বাভ্যাং । তবান্ দ্রোণঃ সমিতিং সংগ্রামং জয়তীতি তথা । সৌমদন্তিঃ সৌমদন্তস্ব পুত্রো ভূরিশ্রবাঃ ॥ ৮ ॥

মদর্থে মৎপ্রয়োজনার্থঃ জীবিতং ত্যক্তুমধ্যবসিতা ইত্যর্থঃ । নানা অনেকানি শাস্ত্রাণি প্রহরণসাধনানি যেষাং তে যুদ্ধে বিশারদাঃ নিপুণাঃ ॥ ৯ ॥

ততঃ কিমত আহ অপর্যাপ্তমিত্যাди তন্তথাভূতৈবীরৈযুক্তমপি ভীষ্মাভিরক্ষিতমপি অস্মাকং বলং সৈন্তং অপর্যাপ্তং তৈঃ সহ যুদ্ধমসমর্থং ভাতি । ইদন্তে তেষাং পাণ্ডবানাং বলং ভীষ্মাভিরক্ষিতং সৈন্তং পর্যাপ্তং সমর্থং ভাতি ॥ ১০ ॥

অয়নেষু চ সর্বেষু যথাভাগমবস্থিতাঃ ।

ভীষ্মমেবাভিরক্ষন্তু ভবন্তুঃ সর্বএব হি ॥ ১১ ॥

তস্য সঞ্জয়ন্ হর্ষং কুরুবৃদ্ধঃ পিতামহঃ ।

সিংহনাদং বিনদ্যোচ্চৈঃ শঙ্খং দধৌ প্রতাপবান্ ॥ ১২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বকীয়বলস্য ভীষ্মাধিষ্ঠিতত্বেন বলিষ্ঠত্বমুক্ত্য, ভীষ্মশেষত্বেন তদনুগুণত্বঃ স্রোণাদীনাং প্রার্থ-
য়তে অয়নেষু । কর্তব্যবিশেষদ্যোতী চ শব্দঃ, সমবসমাবস্তুসময়ে যোদ্ধানাং যথাপ্রধানং
যুদ্ধভূমৌ পূর্বাং পবাদিদিগ্বিভাগেনাবস্থিতস্থানানি নিষম্যন্তে তান্নত্রায়নানুচ্যন্তে সেনা-
পতিশ্চ সর্বসৈন্যমধিষ্ঠায় মধ্যো তিষ্ঠতি তেষু সর্বেষু প্রকৃতপুত্রং প্রবিভাগমপ্রত্যাখ্যায় ভবা-
নশ্বখামা কর্ণশ্চেত্যেবমাদযোভবন্তুঃ সর্বেবস্থিতাঃ সন্তোভীষ্মমেব সেনাপতিঃ সর্বতোরক্ষন্তু
তস্য হি রক্ষণে সর্বমস্মদীয়ং বলং রক্ষিতং স্ম্যৎ পরবলনিবৃত্ত্যর্থত্বেন তস্মাস্মাভীরক্ষিত-
ত্বাদিত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

ভমেবমাচার্ঘ্যঃ প্রতি সস্বাদং কুর্কন্তুং ভয়াবিষ্টং বাজানং দৃষ্ট্য তদভ্যাসবর্তী পিতামহস্ত-
দ্বুদ্ধ্যনুরোধার্থং ইথং কৃতবানিত্যাহ তস্মেতি । রাজ্ঞো দুর্ঘোষনস্য হর্ষং বুদ্ধিগতমুন্মাদ-
বিশেষঃ পবপরিভবদ্বাবা স্বকীয়বিজয়দ্বাবকং সম্যগুৎপাদয়ন্ ভয়ং তদীয়মপনিবীষুক্টৈঃ
সিংহনাদং কৃত্বা শঙ্খমাপুংবিতবান্ কিমিতি দুর্ঘোষনস্য হর্ষমুৎপাদয়িতুং পিতামহোযততে
কুরুবৃদ্ধতস্য কুরুবাজহাৎ পিতামহত্বাচ্চাস্ম্য, দুর্ঘোষনভয়াপনয়নার্থং প্রবৃত্তিরুচিতা তদু-
পজীবিতয়া তদ্বশত্বাচ্চ তস্য সিংহনাদে শঙ্খশব্দে চ পরেষাং হৃদয়ব্যথাং সন্তাব্যতে দূরা-
দেবারিনিবহং প্রতি ভয়জননলক্ষণপ্রতাপত্বাদিত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তস্মাস্তবস্তিরেবঃ বর্তিতব্যমিত্যাহ অয়নেষু । অয়নেষু ব্যুৎপ্রবেশমার্গেষু
যথাভাগং বিভক্তাং স্বাং স্বাং বণভূমিঃ অপবিত্যাজ্যাবস্থিতাঃ সন্তুঃ ভীষ্মমেবাভিরক্ষন্তু
তথানৈশুর্কমানঃ পৃষ্ঠতঃ কৈশ্চিন্ন হস্তেত তথা রক্ষন্তু ভীষ্মবলেনৈবাস্মাকং জীবন-
মিতিভাবঃ ॥ ১১ ॥

তদেবং বহুমানযুক্তং রাজবাক্যং শ্রুত্বা ভীষ্মঃ কিং কৃতবান্ তদাহ তস্মেত্যাদি । তস্য
রাজ্ঞোহর্ষং কুর্কন্ পিতামহো ভীষ্ম উচ্চৈর্মহাস্তং সিংহনাদং কৃত্বা শঙ্খং দধৌ
বাদিতবান্ ॥ ১২ ॥

ততঃ শঙ্খাশ্চ ভৈর্যাশ্চ পণবানকগোমুখাঃ ।

সহসৈবাত্যহন্যস্ত স শকস্তমুলোহভবৎ ॥ ১৩ ॥

ততঃ শ্বেতৈর্হৈর্যুঁক্তে মহতি স্তন্দনে স্থিতৌ ।

মাধবঃ পাণ্ডবশ্চৈব দিব্যৌ শঙ্খৌ প্রদধাতুঃ ॥ ১৪ ॥

পাঞ্চজন্যং হৃষীকেশো দেবদত্তং ধনঞ্জয়ঃ ।

পৌণ্ড্রং দধৌ মহাশঙ্খং ভীমকর্মা বৃকোদর ॥ ১৫ ॥

অনন্তবিজয়ং রাজা কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ।

নকুলঃ সহদেবশ্চ স্ত্রঘোষমণিপুষ্পকৌ ॥ ১৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রাজাভিপ্রায়ঃ প্রতীত্য ভীমপ্রবৃত্ত্যানন্তবৎ তৎপক্ষৈস্তৈস্তৈরাজভিঃ শঙ্খাদয়োবাদ্য-
বিশেষা ঋটিতি শকবস্তঃ সংপাদিতাঃ, সচ শঙ্খাদিপ্রযুক্তশকস্তমুলোবহনং ভয়ং পরেষাং
পরিদ্যোতয়ন্নাসীদিত্যাহ ততইতি ॥ ১৩ ॥

এবং হৃষীকেশনপক্ষে প্রবৃত্তিমালক্ষ্য পরিসববর্ত্তিনৌ কেশবাজ্জুনৌ শ্বেতৈর্হৈরতিবলপ-
রাক্রমৈর্যুঁক্তে মহত্যপ্রধ্বষ্যে রথে ব্যবস্থিতাবপ্রাকৃতৌ শঙ্খৌ পুরিতবস্তাবিত্যাহ ততঃ
শ্বেতৈর্হৈর্যুঁক্তে ॥ ১৪ ॥

শঙ্খরৌদ্দিব্যাহমেবাপাদয়তি পাঞ্চজন্যমিতি । কেশবাজ্জুনয়োয়ুঁক্তাভিমুখ্যং দৃষ্ট্বা
সংহৃষ্টঃ সারশ্চেন সমররসিকোভীমসেনোহপি যুদ্ধাভিমুখোহভূদিত্যাহ পৌণ্ড্রমিতি ॥ ১৫ ॥

এতেষাং ঈদৃশীং প্রবৃত্তিঃ প্রতীত্য পবিপালনাবকাশমাসাদ্য বাজ্ঞোয়ুধিষ্ঠিরস্যাপি প্রবৃ-
ত্তিঃ দর্শয়তি অনন্তেতি । জ্যায়সাং ভ্রাতৃণামনুসরণমাবশ্যকমিতি মহা তয়োর্ধবীয়সোভ্রা-
ত্রোরপি প্রবৃত্তিমাহ নকুলইতি ॥ ১৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবং সেনাপতেভীমশ্চ যুদ্ধোৎসবমালোক্য সর্বতো যুদ্ধোৎসবঃ প্রবৃত্ত ইত্যাহ তত
ইত্যাদিনা পণবা মর্দলা আনকা গোমুখাশ্চ বাদ্যবিশেষাঃ সহসা তৎক্ষণাদেবাত্যহন্যস্ত
বাদিতাঃ, স শকঃ শঙ্খাদিশকস্তমুলোমহান্ অভূৎ ॥ ১৩ ॥

ততঃ পাণ্ডবসৈন্তে প্রবৃত্তং যুদ্ধোৎসবমাহ তত ইত্যাদি পঞ্চভিঃ স্তন্দনে রথে স্থিতৌ
সন্তৌ কৃষ্ণাজ্জুনৌ শঙ্খৌ প্রকর্ষণে দধাতুর্বাদয়ামাসতুঃ ॥ ১৪ ॥

তদেব বিভাগেন দর্শয়ন্যাহ পাঞ্চজন্যমিতি । পাঞ্চজন্যাদীনি নামানি ত্রীকৃষ্ণাদিশঙ্খানাং,
ভীমং ঘোরং কর্ম যস্য সঃ ॥ ১৫ ॥

অনন্তেতি । নকুলঃ স্ত্রঘোষঃ নাম শঙ্খঃ দধৌ সহদেবো মণিপুষ্পকঃ নাম ॥ ১৬ ॥

কাশ্চাশ্চ পরমেষ্ঠাসঃ শিখণ্ডী চ মহারথঃ ।
 ধ্বষ্টদ্যুল্লো বিরাটশ্চ সাত্যকিশ্চাপরাজিতঃ ॥ ১৭ ॥
 দ্রুপদো দ্রৌপদেয়াশ্চ সৰ্ব্বশঃ পৃথিবীপতে ।
 শৌভদ্রশ্চ মহাবাহুঃ শঙ্খান্দধুঃ পৃথক্ পৃথক্ ॥ ১৮ ॥
 স ঘোষো ধার্ত্তরাষ্ট্রাণাং হৃদয়ানি ব্যদারয়ৎ ।
 নভশ্চ পৃথিবীষেণৈব তুমুলোহভ্যনুনাদয়ন্ ॥ ১৯ ॥
 অথ ব্যবস্থিতান্দৃষ্টা ধার্ত্তরাষ্ট্রান্ কপিধ্বজঃ ।
 প্রবৃতে শস্ত্রসম্পাতে ধনুরুদ্যম্য পাণ্ডবঃ ।
 হৃষীকেশং তদা বাক্যমিদমাহ মহীপতে ॥ ২০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

অন্তেষামপি তৎপক্ষীয়ানাং রাজ্ঞামৈকমত্যং বিজ্ঞাপয়ন্ ধৃতরাষ্ট্রস্য ছ্বাশাং সঞ্জয়ো-
 ব্যুদস্যতি কাশ্চাশ্চৈত্যাদিনা ॥ ১৭ ॥

দ্রুপদইতি । পরমেষ্ঠাসাদি বিশেষলক্ষণচতুষ্টয়ং প্রত্যেকং সম্বধ্যতে ॥ ১৮ ॥

তৈস্তৈবাজভিঃ শঙ্খানাপুরয়ন্তিরাপাদিতো মহান্ ঘোষস্তমুলোহতিতৈববো নভশ্চা-
 স্তুরীক্ষং পৃথিবীঞ্চ ভুবনং লোকত্রয়ং সৰ্ব্বমেব বিশেষেণানুক্রমেণ নাদয়ন্ নাদযুক্তং কুর্কন্
 ধার্ত্তরাষ্ট্রাণাং হৃদয়োনাদীনাং হৃদয়াস্তঃকরণানি ব্যদারয়ৎ বিদারিতবান্ যুজ্যতেহি তৎ-
 প্রেবিতশঙ্খঘোষশ্রবণাত্তৈলোক্যাক্রোশে তমুপশৃণুতাং তেষাং হৃদয়েষু দোধুয়মানত্বং
 তদাহ সঘোষইতি ॥ ১৯ ॥

হৃদয়োনাদীনাং ধার্ত্তরাষ্ট্রাণামেবং ভয়প্রাপ্তিং প্রদর্শ্য পার্থাদীনাং পাণ্ডবানাং তদৈষপ-
 রীত্যমিদানীমুদাহরতি অর্থেত্যাদিনা । ভীতিপ্রত্যাপস্থিতে রনস্তরং পলায়নে প্রাপ্তেহপি

স্বামিকৃত টীকা ।

কাশ্চাশ্চৈতি । কাশ্চাঃ কাশীবাজঃ কথংভূতঃ পবমঃ শ্রেষ্ঠঃ ইষাসো ধনুর্ঘস্য সঃ ॥ ১৭ ॥

দ্রুপদ ইতি । হে পৃথিবীপতে ধৃতরাষ্ট্র ॥ ১৮ ॥

সচ শঙ্খানাং নাদস্বদীয়ানাং মহাভয়ং জনয়ামাসেত্যাহ সঘোষ ইত্যাদি । ধার্ত্তরা-
 ষ্ট্রাণাং স্বদীয়ানাং হৃদয়াদি বিদারিতবান্ কিং কুর্কন্ নভশ্চ পৃথিবীঞ্চাত্মনুনাদয়ন্
 প্রতিধ্বনিভিরাপুরয়ন্ ॥ ১৯ ॥

এতস্মিন্ সময়ে শ্রীকৃষ্ণমর্জুনো বিজ্ঞাপয়ামাসেত্যাহ অথেত্যাদি চতুর্ভিঃ শ্লোকৈঃ
 অথেতি । অথানস্তরং মহাশঙ্কানস্তরং ব্যবস্থিতান্ যুদ্ধোদ্যোগেহবস্থিতান্ কপিধ্বজো-
 হর্জুনঃ ॥ ২০ ॥

অর্জুন উবাচ—সেনয়োরুভয়োর্মধ্যে রথং স্থাপয় মেহ্চ্যুত ॥ ২১ ॥

যাবদেতান্নিরীক্ষেহহং যোদ্ধু কামানবস্থিতান্ ।

কৈর্ময়া সহ যোদ্ধব্যমস্মিন্ রণসমুদ্যমে ॥ ২২ ॥

যোৎসমানানবেক্ষহহং যএতেহত্র সমাগতাঃ ।

ধার্তরাষ্ট্রস্য দুর্বুদ্ধেযুদ্ধে প্রিয়চিকীর্ষবঃ ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধৈর্যমুৎপাদ্য ব্যবস্থিতান প্রচলিতানেব পবান্ প্রত্যক্ষেণোপলভ্য হনুমন্তং বানবববং ধ্বজ-
লক্ষণভেনাদায়াবস্থিতে হর্জুনোভগবন্তমাহ ইতি সম্বন্ধঃ । কিমাহেত্যপেক্ষায়ামিদং বক্ষ্য-
মাণং হেতুমদ্বচনমাহ বাক্যমিতি । কস্যামবস্থায়ামিদমুক্তবানিতি তত্রাহ প্রবৃত্তইতি ।
শঙ্কানামিবুপ্রাসপ্রভৃतीনাং সম্পাতঃ সমুদায়স্তস্মিন্ প্রবৃত্তে প্রয়োগাভিমুখে সতীতি
যাবৎ । কিং কৃত্বা ভগবন্তং প্রত্যুক্তবানিতি তদাহ ধনুরিতি । মহীপতিশব্দেন রাজা
প্রজ্ঞাচক্ষুঃ সঞ্জয়েন সংবোধ্যতে ॥ ২০ ॥

তদেব গাণ্ডীবধ্বিনোবাক্যমনুক্রামতি সেনযোবিত্তি । উভয়োবপি সেনয়োঃ সন্নি-
হিতয়োর্মধ্যে মদীয়ং বথং স্থাপয়েত্যর্জুনেন সাবথো সর্কেষ্ববোনিযুজ্যতে, কিং হি
ভক্তানাশক্যং যদ্ভগবানপি তন্নিয়োগঃ অনুতিষ্ঠতি, যুক্তং হি ভগবতোভক্তপাববশ্চং,
অচ্যুতেতি সম্বোধনতয়া ভগবতঃ স্বরূপং ন কদাচিদপি প্রচ্যুতিং প্রাপ্নোতীত্যুচ্যতে ॥ ২১ ॥

মধ্যে রথং স্থাপয়েতুক্তং তদেব রথস্থাপনস্থানং নির্ধারণয়তি যাবদিতি । এতান্
প্রতিপক্ষভেন প্রতিষ্ঠিতান্ ভীষ্মদ্রোণাদীনস্মাভিঃ সার্কং যোদ্ধুমপেক্ষাবতোযাবদগত্বা
নিরীক্ষিতুমহংক্ষমঃ স্যাং তাবতি প্রদেশে রথস্য স্থাপনং কর্তব্যমিত্যর্থঃ । কিঞ্চ প্রবৃত্তে
যুদ্ধপ্রারম্ভে বহুবোবাজানোহিমুখ্যাঃ যুদ্ধভ্রমাবুপলভাস্তে তেষাং মধো কৈঃ সহ ময়া
যোদ্ধব্যং ন হি কচিদপি মম গতিপ্রতিহতিবস্তীত্যাহ কৈর্ময়েতি ॥ ২২ ॥

প্রতিযোগিনামভাবে কথং তব যুদ্ধোৎসুক্যং ফলবদ্ভবেদিতি তত্রাহ যোৎসমানা-
নিতি । যে কেচিদেতে রাজানোনানাদেশেভ্যোহত্র কুরুক্ষেত্রে সমবেতাস্তানহং
যোৎসমানান্ পরিগৃহীতপ্রহরণোপায়ানতিতরাং সংগ্রামসমুৎসুকানুপলভে, তেন

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেব বাক্যমাহ সেনয়োরিত্যাदि ॥ ২১ ॥

নহু হং যোদ্ধা ন তু যুদ্ধপ্রেক্ষকস্তত্রাহ কৈর্ময়েত্যাदि । কৈঃ সহ ময়া যোদ্ধব্যং ॥ ২২ ॥

যোৎসমানানিতি । ধার্তরাষ্ট্রস্য দুর্বোধনস্য প্রিয়ং কর্তুমিচ্ছন্তো য ইহ সমাগতাস্তানহং
প্রক্ষ্যামি যাবস্তাবহুভয়োঃ সেনয়োর্মধ্যে মে রথং স্থাপয়েত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वा हृषीकेशो षुडकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां महिम्निताम् ।

उवाच पार्थ पशैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥

तत्रापश्यं स्थितान् पार्थः पितृन्थ पितामहान् ।

याचार्यान्मातूलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥

श्वशुरान् सुहृदंश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रतियोगिनां बाह्यमित्यर्थः । तेषामश्वाभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगिभ्यः प्रकल्प्यते तत्राह धार्तराष्ट्रश्चेति । धृतराष्ट्रपुत्रश्च हृष्योधनस्य दुर्कुकुक्केः स्वरक्षणोपायम- प्रतिपद्यमानस्य युद्धाय संबन्धः कूर्कते युद्धे युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छवोर्राजानः समागताः दृष्ट्वा, तेन तेषामोपाधिकमन्त्रं प्रतियोगिद्वयमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमर्जुनेन प्रेषितो भगवानहिंसारूपः धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात् तं निवर्त- यिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां हृद्ययिषुः सञ्जयो वाजानः प्रत्यूक्तवान् सञ्जयइति । भगव- तोहि तूतावापहार्थं प्रवृत्त्यार्जुनातिप्रायप्रतिपत्तिद्वावेण श्वाभिसक्तिः प्रतिलभमानस्य पवोक्तिमनुसृत्य श्वातिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शयति एवमिति ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणादीनामशेषां बाह्यामन्तिके वथः स्थापयित्वा भगवान् किं कृतवानिति तदाह उवाचेति । एतान्भ्यासे वर्तमानान् कुरून् कुरूवंशप्रसृतान् भवद्भिः सार्कः युद्धार्थं संगतान् पश्य दृष्ट्वा च यैः सह त्र युयुत्सा तवोपावर्द्धते तैः साकं युद्धं कुरू नोऽपेतेषां शस्त्रास्त्रशिक्षावतां महिम्नितामुपेक्षोपपद्यते सारथ्ये तु न मनःखेद- नीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं स्थिते महानधर्मोहिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धाहपविरंसा पार्थश्च संप्रवृत्तेति कथयति अत्रेत्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुष्ठाने समरसमारम्भाय संबन्धे सतीत्येत-

श्वामिकृत टीका ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षयाः सञ्जय उवाच एवमुक्त इत्यादि । षुडका निद्रा तस्या ङ्गशेन जितनिद्रेणार्जुनेन एवमुक्तः सन् हे भावत हे धृतराष्ट्र ॥ २४ ॥

भीष्मेति । महिम्नितां राज्ञां च प्रमुखतः समुत्थे रथः स्थापयित्वा हे पार्थ एतान् कुरून् पश्येति श्रीभवानुवाच ॥ २५ ॥

ततः किं वृत्तमित्याह तत्रेत्यादि पितृन् पितृव्यामित्यर्थः । पुत्रान् पौत्रानिति

तान् समीक्ष्य स कोऽन्तेयः सर्वान् बन्धुनवस्थितान् ।

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच—दृष्टेमान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून् समवस्थितान् ।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवमश्रंसते हस्तांश्चक्रे चैव परिदहते ॥ २९ ॥

गिरिकृत टीका ।

दृश्यते सैनयोरुभयोवपि स्थितान् पार्थोऽपशुदिति सम्यक् । अथशकस्तथाशकपर्यायः
श्वशुराः भार्याणां अनयितावः सुहृदोमित्राणि कृतवर्षप्रभृतयः ॥ २७ ॥

सेनाद्वये व्यवस्थितान् षथोज्ञान् पितामहादीनालोक्य पवमकृपापरवशः समुर्ज्जु-
नोभगवत्समुक्तवानित्याह तानिति । विषीदन् तथोज्ञानां पित्रादीनां हिंससासंरञ्जनि-
बन्धनं विषादमुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥

तदेवेदंशकवाच्यं वचनमुदाहरति दृष्टेति । आग्नीयं बन्धुवर्गं युक्तेच्छया युक्तभूमा-
वुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति । देवांशसैवार्जुनश्चानाश्रुविदः
स्वपरदेहेष्वग्नीषाभिमानवतस्तुप्रियश्च युक्कारञ्जे तन्तुप्रसङ्गदर्शिनः शोकोमहाना-
सीदित्यर्थः ॥ २८ ॥

अक्षेव व्याथा मुखे परिशोमश्चेत्याभयः शोकलिङ्गमुक्तं संप्रति वेपथुप्रभृतीनि
भीतिलिङ्गान्युपलभ्यति वेपथुश्चेति । रोमहर्षोबोलाः गात्रेषु पुलकितद्वयं ॥ २९ ॥

श्यामिकृत टीका ।

दुर्योधनादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः । सखीन् मित्राणि सुहृदः कृतोपकाराः-
श्चापशुत् ॥ २७ ॥

ततः किं कृतवानित्याह तानिति । सैनयोरुभयोरेव समीक्ष्य कृपया महत्याविष्टो
गृहीतो विषयः सन् इदमर्जुनोऽब्रवीत् इत्युत्तरशार्ङ्गश्लोकवाक्यार्थः, आविष्टो-
व्याप्तः ॥ २७ ॥

किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह दृष्टेमानित्यादि यावदध्यायसमाप्तिः । हे कृष्ण योद्धु-
मिच्छतः पुरतः सम्यगवस्थितान् स्वजनान् बन्धुजनान् दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि
सीदन्ति विसीर्यन्ते ॥ २८ ॥

किं वेपथुश्चेत्यादि । वेपथुः कम्पः रोमहर्षो रोमाक्षः अंसते निपतति ।
परिदहते सर्वतः सङ्गप्यते ॥ २९ ॥

ন চ শক্নোম্যবস্থাভুং ভ্রমতীব চ মে মনঃ ।
নিমিত্তানি চ পশ্যামি বিপরীতানি কেশব ॥ ৩০ ॥
ন চ শ্রেয়োহনুপশ্যামি হত্বা স্বজনমাহবে ।
ন কাঙ্ক্ষ্যে বিজয়ং কৃষ্ণ ন চ রাজ্যং সুখানি চ ॥ ৩১ ॥
কিং নো রাজ্যেন গোবিন্দ কিং ভোগৈর্জীবিতেন বা ।
যেষামর্থে কাঙ্ক্ষিতং নো রাজ্যং ভোগাঃ সুখানি চ ॥ ৩২ ॥
তইমেহবস্থিতা যুদ্ধে প্রাণাং স্ত্যক্ত্বা ধনানি চ ।
আচার্ঘ্যাঃ পিতরঃ পুত্রাস্তথৈব চ পিতামহাঃ ॥ ৩৩ ॥
মাতুলাঃ শশুরাঃ পৌত্রাঃ শালাঃ সম্বন্ধিনস্তথা ।

গিরিকৃত টীকা ।

কিঞ্চাধৈর্যমপি সংবৃত্তমিত্যাহ নচেতি । মোহোহপি মহান্ ভবতীত্যাহ ভ্রমতীবেতি ।
বিপরীতনিমিত্তপ্রতীতেবপি মোহোভবতীত্যাহ নিমিত্তানীতি । তানি বিপরীতানি
নিমিত্তানি যানি বামনেত্রক্ষুবণাদীনি ॥ ৩০ ॥

যুদ্ধে স্বজনহিংসয়া ফলানুপলভ্যাদপি তস্মাদুপরিবংসা জায়তইত্যাহ নচেতি । প্রাপ্তানাং
যুযুৎসুনাং হিংসয়া বিজয়রাজ্যং সুখানি চ লবুং শক্যানীতি কুতোযুদ্ধাদুপবতি-
বিত্যাশঙ্ক্যাহ ন কাঙ্ক্ষইতি ॥ ৩১ ॥

কিমিতি বাজ্যাদিকং সর্বা কাঙ্ক্ষিতত্বাৎ ন কাঙ্ক্ষ্যসে তেন হি পুত্রভ্রাতাদীনাং স্বাস্থ্য-
মাধাতুং শক্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ কিমিতি । রাজাদীনামাক্ষেপে হেতুমাহ যেযামিতি ॥ ৩২ ॥

তানেব বিশিনষ্টি আচার্ঘ্যাইতি ॥ ৩৩ ॥

ভূমানাইতি । শালা ভার্ঘ্যাণাং ভ্রাতবোধৃষ্টদ্যুন্নপ্রভৃতয়ঃ । বধ্যেষপি স্বরাজ্যপরি-

স্বামিকৃত টীকা ।

অপিচ নচ শক্নোমীত্যাদি । বিপরীতানি নিমিত্তানি অনিষ্টসূচকানি শকুনাদীনি
পশ্যামি ॥ ৩০ ॥

কিঞ্চ নচেত্যাদি । আহবে যুদ্ধে স্বজনং হত্বা শ্রেয়ঃ ফলং ন পশ্যামি । বিজয়াদিকং
ফলং কিং ন পশ্যামীতি চেৎ তত্রাহ ন কাঙ্ক্ষ ইতি ॥ ৩১ ॥

এতদেব প্রপঞ্চয়তি কিং নো বাজ্যেনেত্যাদি সার্কধ্বয়েন ॥ ৩২ ॥

তু ইমে ইতি । যদর্থমস্মাকং রাজ্যাদিকমপেক্ষিতং তে এতে প্রাণধনাদিত্যাগম-
দ্বীকৃত্য যুদ্ধার্থমবস্থিতাঃ, অতঃ কিমস্মাকং রাজ্যাদিভিঃ কৃত্যমিত্যর্থঃ ॥ ৩৩ ॥

নল্প যদি কৃপয়া ষমেভান্ন হংসি তর্হি ত্বামেতে রাজ্যলোভেন হনিষ্যন্ত্যেব অতস্বমে-

এতান্ন হস্তমিচ্ছামি স্নতোহপি মধুসূদন ॥ ৩৪ ॥

অপি ত্রৈলোক্যরাজ্যস্য হেতোঃ কিম্ম মহীকৃতে ।

নিহত্য ধার্ত্তরাষ্ট্রান্নঃ কা প্রীতিঃ স্রাজ্জনর্দন ॥ ৩৫ ॥

পাপমেবাস্রয়দস্মান্ হত্বৈতানাততায়িনঃ ।

তস্মান্নার্বা বয়ং হস্তং ধার্ত্তরাষ্ট্রান্ সবান্ধবান্ ।

স্বজনং হি কথং হত্বা স্তুখিনঃ স্যাম মাধব ॥ ৩৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পস্থিধাততায়িষু কৃপাবুদ্ধ্যা স্বধর্মাৎ যুদ্ধাৎ পূর্বোক্তমোহাদিবশাৎ প্রচ্যুতিং প্রদর্শয়তি
এতানিতি । জিঘাংসন্তঃ জিঘাংসীযাদিতি স্রাজ্জনেতেষাং হিংসা ন দোষায়ৈত্যাশঙ্ক্যাঃ
স্নতোপীতি ॥ ৩৪ ॥

পৃথিবীপ্রাপ্ত্যর্থং হি হননমেতেষামিষ্যতে ন চ তৎপ্রাপ্তিঃ সমীহিতেতি কৈমুতিক-
স্রাজ্জনে দর্শয়তি অপীতি । ন হি মহদপি ত্রৈলোক্যলক্ষণং রাজ্যং লক্ষুং স্বজনহিংসায়ৈ
মনোমদীয়ং স্পৃহয়তি পৃথিবীপ্রাপ্ত্যর্থং পুনর্ক্ৰমবধং ন শ্রদ্ধধামীতি কিং বক্তব্যমিত্যর্থঃ
তুর্ঘ্যোধনাদীনাং শত্রুণাং নিগ্রহেপ্রীতিপ্রাপ্তিসম্ভবাদ্ব্যুৎকর্তব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ নিহত্যেতি ॥ ৩৫ ॥

যদি পুনর্বমী তুর্ঘ্যোধনাদয়োান নিগ্রহেবনু ভবন্তস্তর্হি তৈর্নিগ্রহীতা তুর্ঘিতাঃ স্রাবিত্যা-
শঙ্ক্যাহ পাপমেবেতি । যদীমে তুর্ঘ্যোধনাদযোনির্দোষানেবাস্মান্ যুদ্ধভ্রমো হন্যস্তদৈতা-
নগ্নিদোগরদশ্চত্যা দিলক্ষণোপেতানাততায়িনোনির্দোষস্বজনহিংসাপ্রযুক্তং পাপং পূর্ব-
মেব পাপিনঃ সমাশ্রয়েদিত্যর্থঃ । অথবা যদ্যপ্যেতে ভবন্তাততায়িনস্তথাপ্যেতানতিশো-
চ্যানু তুর্ঘ্যোধনাদীন্ হিংসিত্বা তৎকৃতং পাপমস্মানেবাস্রয়েদতোনাস্মাভিরেতে হস্তব্য-
ইত্যর্থঃ । অথবা গুরুভ্রাতৃস্বহৃৎপ্রভৃতীনেতান্ হত্বা বয়মাততায়িনঃ স্যামঃ ততশ্চৈতান্
হত্বা তৎকৃতং পাপমাততায়িনোহস্মানেব সমাশ্রয়েদিতি যুদ্ধাপবমণমস্মাকং শেষম্ব-
মিত্যর্থঃ । ফলাভাবাদনর্থসম্ভবাচ্চ পবহিংসা ন কর্তব্য ইত্যুপসংহবতি তস্মাদিতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

বৈতান্ হত্বা রাজ্যং ভুঞ্জেতি তত্রাহ এতানিত্যাদি সার্কেন স্নতোহপি অস্মান্ মাভয়-
তোহপি এতান্ ॥ ৩৪ ॥

অপীতি । ত্রৈলোক্যরাজ্যস্যাপি হেতোঃ তৎপ্রাপ্ত্যর্থমপি হস্তং নেচ্ছামি কিং
পুনর্ক্ৰমীমাত্রপ্রাপ্তয়ে ইত্যর্থঃ ॥ ৩৫ ॥

ননুচ অগ্নিদোগরদশ্চৈব শস্ত্রপাণির্ধনাপহঃ । ক্ষেত্রদাবাপহারী চ বড়েতে আত-
তায়িনঃ । ইতি স্মরণাদগ্নিদাহাদিভিঃ ষড়্ভির্হেতুভিরেতে ভাবদাততায়িনঃ । আত-

যদ্যপ্যেতে ন পশন্তি লোভোপহতচেতসঃ ।

কুলক্ষয়কৃতং দোষং মিত্রদ্রোহে চ পাতকম্ ॥ ৩৭ ॥

কথং ন জ্ঞেয়মস্মাভিঃ পাপাদস্মান্নিবর্তিতুং

কুলক্ষয়কৃতং দোষং প্রপশন্তির্জনান্দন ॥ ৩৮ ॥

কুলক্ষয়ে প্রণশন্তি কুলধর্ম্মাঃ সনাতনাঃ ।

ধর্ম্মে নক্চে কুলং কৃৎস্নধর্ম্মোহভিভবতু্যত ॥ ৩৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ রাজ্যসুখমুদ্दिशा युक्नुपक्रम्यते न च स्वजनपरिक्षये सुखमुपपद्यते तेन न कर्तव्यः युक्नुमित्याह स्वजनः हीति ॥ ৩৬ ॥

কথং তর্হি পবেষাং কুলক্ষয়ে স্বজনহিংসায়াক্ষ প্রবৃত্তিস্তত্রাহ যদ্যপীতি । লোভোপ-
হতবুদ্ধিহাত্বেষাং কুলক্ষয়াদিপ্রযুক্তদোষপ্রতীত্যভাবাৎ প্রবৃত্তিভিশ্চ সস্তবতীত্যর্থঃ ॥ ৩৭ ॥

পবেষামিবাস্মাকমপি প্রবৃত্তিভিশ্চ সস্তবেদিতি চেন্নৈত্যাহ কথমিতি । কুলক্ষয়েতি
কুলক্ষয়ে মিত্রদ্রোহে চ দোষং প্রপশ্যন্তিবস্মাভিস্তদোষশক্তিং পাপং কথং ন জ্ঞাতব্যং তদ-
জ্ঞানে তৎপবিহাবাসস্তবাদতোস্মাৎ পাপান্নিবৃত্ত্যর্থং তজ্জ্ঞানমপেক্ষিতমিতি পাপপরিহা-
রার্থিনামস্মাকং ন যুক্তা যুদ্ধে প্রবৃত্তিভিত্যর্থঃ ॥ ৩৮ ॥

কোহসৌ কুলক্ষয়ে দোষোদর্শনাদস্মাকং যুদ্ধাদুপবতিবপেক্ষ্যতে তত্রাহ কুলেতি ।
কুলস্যাহি ক্ষয়ে কুলসম্বন্ধিনশ্চিবস্তনাধর্ম্মাস্তদগ্নিহোত্রাদিক্রিয়াসাধ্যা নাশমুপযান্তি কর্তুর

স্বামিকৃত টীকা ।

তাযিনাঞ্চ বধোযুক্তএব । আততায়িনমায়াস্তং হত্যাংদেবাভিচারয়ন্ । নাততায়িবধে
দোষো হস্তর্ভবতি কশ্চনেতি বচনাৎ তত্রাহ পাপমেবেত্যাদি সার্ধেন । আততায়িনমায়া-
স্তমিত্যাদিকমর্থশাস্ত্রং তচ্চ ধর্ম্মশাস্ত্রাত্তু দুর্কলং যথোক্তং যাজ্ঞবল্ক্যান-স্বতেয়ার্কিরোধে
শ্রায়স্ত বলবান্ ব্যবহাবতঃ । অর্থশাস্ত্রাত্তু বলবদ্ধর্ম্মশাস্ত্রমিতি স্থিতিঃ ইতি তস্মাদাততা-
য়িনামপ্যেতেষামাচার্যাदीनां বধেইস্মাকং পাপমেব ভবেৎ । অন্তায়িত্বাৎ অধর্ম্মদ্বাষ্টৈ-
তদ্বদ্যম্মুত্র চেহবা ন সুখং স্যাদিত্যাহ স্বজনঃ হীতি ॥ ৩৬ ॥

নহুচৈতেষামপি বন্ধুবধদোষে সমানে যথৈবৈতে বন্ধুবধমঙ্গীকৃত্যপি যুদ্ধে প্রবর্তন্তে
তথৈব ভবানপি প্রবর্ততাং কিমেনে বিধাদেনেত্যাহ যদ্যপীতি হাত্যাং । রাজ্যলোভেনো-
পহতং ভ্রষ্টবিবেকং চেতো যেষাং তে এতে দুর্বোদনাদয়ো যদ্যপি দোষং ন পশন্তি ॥ ৩৭ ॥

কথমিতি । তথাপ্যস্মাভিদোষং প্রপশ্যন্তিরস্মাৎ পাপাৎ নিবর্তিতুং কথং ন জ্ঞেয়ং
নিবৃত্তাবেব বুদ্ধিঃ কর্তব্যেত্যর্থঃ ॥ ৩৮ ॥

अधर्माभिभवां कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाशेषं जायते वर्णसङ्करः ॥ ४० ॥

सङ्करोनरकार्यैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरोऽहेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्सद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

गिरिकृत टीका ।

भावदित्यर्थः । धर्मनाशेऽपि किं स्यादिति चेत् तत्राह धर्मइति । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव नष्टे कुलक्षयकवस्य कुलपविशिष्टमखिलमपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवत्यधर्म-
दुष्टिः तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे कोदोषः स्यादिति तत्राह अधर्मेति । पाप-
प्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं प्रदुष्यति तत्राह स्त्रीष्विति ॥ ४० ॥

वर्णसङ्करस्य दोषपर्यावसायितामदर्शयति सङ्करइति । कुलक्षयकवाणां दोषास्तुरंग
सङ्घिनोति पतन्तीति । कुलक्षयकृतां पितरोऽनिवयगामिनः सञ्जवन्तीत्यत्र हेतुमाह
लुप्येति । पुत्रादीनां कर्तृणामभावात् लुप्ता पिण्डोदकस्य च क्रिया येषां ते तथा,
ततश्च प्रेतद्वपरावृत्तिकावणाभावान्नवकपतनमेवावश्यकमापतेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

कुलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैः वर्णसङ्करहेतुभिर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः
सर्वे समुत्सद्यन्ते तेन कुलक्षयकारणान्बुद्धादुपरतिवेव श्रेयसीत्याह दोषैरिति ॥ ४२ ॥

किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु च उत्सन्नेषु तद्वर्णवर्जितानां मनुष्याणामनधिकृतानां

स्वामिकृत टीका ।

तमेव दोषः दर्शयति कुलक्षय इत्यादि । सनातनाः पवम्पराप्राप्ताः उत अपि
अवशिष्टः कुत्समपि कुलं अधर्मोऽभिभवति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ततश्च अधर्माभिभवदित्यादि ॥ ४० ॥

एवं सति सङ्कर इत्यादि एषां कुलघ्नानां पितरः पतन्ति हि यस्मात् लुप्ताः पिण्डो-
दकक्रियाः येषां ते तथा ॥ ४१ ॥

उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरित्यादिद्वाभ्यां । उत्सद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्मा-
वर्णधर्माः कुलधर्माश्चेति चकारादाश्रमधर्मादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥

उत्सन्नेति । उत्सन्नाः कुलधर्माः येषामिति उत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणं ।

নরকে নিয়তং বাসোভবতীত্যনুশুশ্রম ॥ ৪৩ ॥

অহোবত মহৎ পাপং কর্তুং ব্যবসিতা বয়ং ।

যদ্রাজ্যসুখলোভেন হস্তং স্বজনমুদ্যতাঃ ॥ ৪৪ ॥

যদিমামপ্রতীকারমশস্ত্রং শস্ত্রপাণয়ঃ ।

ধার্তরাষ্ট্রা রণে হন্যুস্তন্মে ক্ষেমতরং ভবেৎ ॥ ৪৫ ॥

সঞ্জয় উবাচ—এবমুক্তাৰ্জুনঃ সংখ্যে রথোপস্থউপাবিশৎ ।

বিসৃজ্য সশরং চাপং শোকসংবিগ্নমানসঃ ॥ ৪৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

নরকপতনধৌব্যাদনর্থকরমিদমেব হেরমিত্যাহ উৎসন্নৈতি । যথোক্তানাং মনুষ্যাণাং নরকপতনশ্চাবশ্যকত্বে প্রমাণমাহ ইত্যনুশুশ্রমেতি ॥ ৪৩ ॥

বাজ্যপ্রাপ্তিপ্রযুক্তসুখোপভোগলকৃতয়া স্বজনহিংসায়াং প্রবৃত্তিরস্মাকং গুণদোষবিভাগ-বিজ্ঞানবতামতিকষ্টেতি পরিভ্রষ্টহৃদয়ঃ স্নাহ অহোবতেতি ॥ ৪৪ ॥

যদ্যেবং যুদ্ধে বিমুখঃ সন্ পবপবিভবপ্রতীকাবরহিতোবর্তেথাস্তর্হি হাং শস্ত্রপরিগ্রহ-বহিতং শস্ত্রং শস্ত্রপাণয়োধার্তরাষ্ট্রা নিঘ্নীঘুরিত্যাশঙ্ক্যাহ যদীতি । প্রাণত্রাণাদপি প্রকৃষ্টো ধর্মঃ প্রাণভূতামহিংসেতি ভাবঃ ॥ ৪৫ ॥

যথোক্তমর্জুনশ্চ বৃত্তান্তং সঞ্জয়োধতবাষ্ট্রং রাজানং প্রতি প্রবেদিতবান্ তমেব প্রবেদন-প্রকারং দর্শয়তি এবমিতি । প্রদর্শিতেন প্রকারেণ ভগবন্তঃ প্রতি বিজ্ঞাপনং কৃত্বা শোক

স্বামিকৃত টীকা ।

অনুশুশ্রম শ্রুতবস্ত্রোবয়ংপ্রায়শ্চিত্তমকুর্কীণাঃ পাপেবভিরতানরাঃ । অপশ্চাত্তাপিনঃ পাপা-নিবয়ান্ ষান্তি দারুণান্ ইত্যাদি বচনেভ্যঃ ॥ ৪৩ ॥

বন্ধুবধাধ্যবসায়েন সন্তপ্যমান আহ অহোবতেত্যাদি । স্বজনং হস্তমুদ্যতাইতি যৎ এতন্মহৎ পাপং কর্তুং মধ্যবসায়ং কৃতবস্ত্রোবয়ং অহোবত বৃহৎকষ্ট মিত্যর্থঃ ॥ ৪৪ ॥

এবং সন্তপ্তঃ সন্ মৃত্যুমেবাশংসমান আহ যদিমামিত্যাদি । অকৃতপ্রতীকারং দৃষ্ট্বা তুষ্ণীমুপবিষ্টং মাং যদি হনিষ্যন্তি তর্হি তদ্ধননং মম ক্ষেমতরং অত্যন্তহিতং ভবেৎ পাপান্নিষ্পত্তেঃ ॥ ৪৫ ॥

ততঃ কিং বৃত্তমিত্যপেক্ষায়াং সঞ্জয়উবাচ । এবমুক্তেত্যাদি সংখ্যে সংগ্রামে বাপা-

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু
 ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
 শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে
 অর্জুন বিষাদো নাম
 প্রথমোহধ্যায়ঃ ।

১৫৮

গিরিকৃত টীকা ।

মোহাভ্যাং পরিভূতমানসঃ সন্নর্জুনঃ সংখ্যে যুদ্ধমধ্যে শরেণ সহিতং গাণ্ডীবং ত্যক্ত্বা
 ন ঘোৎস্বেহমিতি ক্রবন্মধ্যে রথস্থ সন্ন্যাসমেব শ্রেয়স্করং মতোপবিষ্টবানিত্যর্থঃ ॥ ৪৬ ॥

ইতি প্রথমোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

পশ্বে রথশ্চোপবি উপাবিশৎ উপবিবেশ । শোকেন সংবিগ্নং প্রকম্পিতং মানসং চিত্তং
 যস্ত স তথা ॥ ৪৬ ॥

ইতি প্রথমোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ।

সঞ্জয় উবাচ ।—তত্ত্বথা কৃপয়াবিষ্টমশ্রুপূর্ণাকুলেক্ষণম্ ।

বিষীদন্তমিদং বাক্যমুবাচ মধুসূদনঃ ॥ ১ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।—কুতস্ত্বা কশ্মলমিদং বিষমে সমুপস্থিতম্ ।

গিরিকৃত টীকা ।

অহিংসা পরমোধর্ষোভিক্ষাশনক্ষেতেব্যংলক্ষণয়া বুদ্ধ্যা যুদ্ধবৈমুখ্যমর্জুনস্ত শ্রদ্ধা স্বপু-
ত্রাণাং রাষ্ট্রৈশ্বৰ্য্যমপ্রচলিতমবধার্য্য স্বস্থহৃদয়ং ধৃতরাষ্ট্রং দৃষ্ট্বা তস্ত হুরাশামপনেষ্যামীতি
মনীষয়া সঞ্জয়স্তং প্রত্যুক্তবানিত্যাহ সঞ্জয়ইতি । পবমেশ্বরেণ স্মার্য্যমাণোহপি কৃত্যাকৃত্যে
সহসা নার্জুনঃ সস্মার বিপর্যয়প্রযুক্তস্ত শোকস্ত দৃঢ়তরমোহহেতুত্বাত্তথাপি তং ভগবান্নো-
পেক্ষিতবানিত্যাহ তং তথেতি । তং প্রকৃতং পার্থং তথা স্বজনমরণপ্রসঙ্গদর্শনেন কৃপয়া
ককৃপয়াবিষ্টমধিষ্ঠিতমশ্রুতিঃ পূর্ণে সমাকুলে চেক্ষণে যস্ত তম্ অশ্রব্যাপ্ততরলাক্ষং বিষীদন্তং
শোচন্তমিদং বক্ষ্যমাণং বাক্যং সোপপত্তিকং বচনং মধুনামানমশ্বরং স্মদিতবানিতি
মধুসূদনোভগবানুক্তবান্ন তু যথোক্তমর্জুনমুপেক্ষিতবানিত্যর্থঃ ॥ ১ ॥

কিন্তুদ্বাক্যমিত্যপেক্ষায়ামাহ শ্রীভগবানিতি । কুতোহেতোস্ত্বা হ্যাং সৰ্ব্বকত্রিরপ্রবরং
কশ্মলং মলিনং শিষ্টগর্হিতং যুদ্ধাৎ পরাঙমুখত্বং বিষমে সভয়স্থানে সমুপস্থিতং প্রাপ্তমনার্থ্যেঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

দ্বিতীয়ে শোকসন্তপ্তমর্জুনং ব্রহ্মবিদ্যয়া । প্রতিবোধ্য হরিশ্চক্রে স্থিতপ্রজ্ঞস্ত লক্ষণং ॥
ততঃ কিং বৃত্তমিত্যপেক্ষায়াঃ সঞ্জয়উবাচ তং তথেতি । অশ্রুতিঃ পূর্ণে আকুলে চেক্ষণে
যস্ত তং তথা উক্তপ্রকারেণ বিষীদন্তমর্জুনং প্রতি মধুসূদন ইদং বাক্যমুবাচ ॥ ১ ॥

তদেব বাক্যমাহ কুতইতি কুতোহেতোস্ত্বা হ্যাং বিষমে সঙ্কটে ইদং কশ্মলমুপস্থিতমরং
মোহঃ প্রাপ্তো যত আর্ষ্যৈরসেবিতমশ্বর্গ্যমধর্ষ্যমবশস্বরঞ্চ ॥ ২ ॥

অনার্যাজুষ্টিমস্বর্গ্যমকীর্তিকরমর্জুন ॥ ২ ॥

মা ক্লেব্যং গচ্ছ কোন্তেয়* নৈতৎ ত্বয়্যুপপদ্যতে ।

ক্ষুদ্রং হৃদয়দৌর্বল্যং ত্যক্ত্বেত্তিষ্ঠ পরস্তপ ॥ ৩ ॥

অর্জুন উবাচ ॥—কথং ভীষ্মমহং সংখ্যে দ্রোণঞ্চ মধুসূদন ।

ইষুভিঃ প্রতিযোৎস্বামি পূজার্হাবরিসূদন ॥ ৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শাস্ত্রার্থমবিস্তি জুষ্টিঃ সেবিতমস্বর্গ্যং স্বর্গানর্হং প্রত্যবায় কারণমিহ চাকীর্তিকবমষণকরমর্জুন-
নাম্না প্রখ্যাতস্ত তব নৈতৎ যুক্তমিত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

পুনরপি ভগবানর্জুনঃ প্রত্যাহ ক্লেব্যমিতি । ক্লেব্যং ক্লীবভাবমধৈর্ষ্যং মা স্ম গমঃ
মাগাঃ হে পার্থ পৃথাতনয় ন হি স্বয়ি মহেশ্বরেণাপি কৃতাহবে প্রখ্যাতপৌরুষে মহামহিম-
শ্চেতহুপপদ্যতে ক্ষুদ্রং ক্ষুদ্রহু কারণং হৃদয়দৌর্বল্যং মনসোহুর্কলত্বমধৈর্ষ্যং ত্যক্ত্বেত্তিষ্ঠ
যুক্তায়োপক্রমং কুরু হে পরস্তপ পরং শত্রুং তাপয়তীতি তথা সস্বোধ্যতে ॥ ৩ ॥

এবং ভগবতা প্রতিবোধ্যমানোপি শোকাভিভূতচেতস্বাদপ্রতিবুধ্যমানঃ সন্নর্জুনঃ
স্বাভিপ্রায়মেব প্রকৃতং ভগবন্তঃ প্রতু্যক্তবান্ কথমিত্যাदिना । ভীষ্মং পিতামহং দ্রোণঞ্চা-
চার্ধ্যং সংখ্যে রণে হে মধুসূদন ইষুভিঃ যত্র বাচাপি যোৎস্বামীতি বক্তুমনুচিতং তত্র কথং
বাণৈর্ধোৎস্ব ইতি ভাবঃ, সাধকৈস্তৌ কথং প্রতিযোৎস্বামি প্রতিযোৎস্বে, তৌ হি
পূজার্হৌ'কুসুমাদিতিরচ্চনযোগ্যৌ, হে অরিসূদন সর্কানেবাবীন্ যত্নেন সূদিতবানিতি
ভগবানেবং সস্বোধ্যতে ॥ ৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

মা ক্লেব্যমিতি । অস্মাৎ হে পার্থ ক্লেব্যং কাতর্ধ্যং মা গচ্ছ ন প্রাপ্নুহি, যতস্ত-
ব্যেতন্নোপদ্যতে যোগ্যং ন ভবতি, ক্ষুদ্রং তুচ্ছং হৃদয়দৌর্বল্যং কাতর্ধ্যং ত্যক্ত্বেত্তিষ্ঠ
যুক্তায়ো-
ত্তিষ্ঠ, হে পরস্তপ শত্রুতাপন ॥ ৩ ॥

নাহং কাতরত্বেন যুক্তাহুপরতোহস্মি কিন্তু যুক্তশাস্ত্রাধ্যত্বাদধর্ম্বাচ্ছেত্যাহ অর্জুন উবাচ
কথমিতি । ভীষ্মদ্রোণৌ পূজার্হৌ'পূজায়ামর্হৌ যোগ্যৌ তৌ প্রতি কথমহং যোৎস্বামি
তত্রাপীবৃতির্ধত্র বাচাপি যোৎস্বামীতি বক্তুমনুচিতং তত্র বাণৈঃ কথং যোৎস্বামীত্যর্থঃ,
হে অরিসূদন শত্রুবিমর্দন ॥ ৪ ॥

* ক্লেব্যং মা স্ম গমঃ পার্থ ইতিগিরিধৃতপাঠঃ ।

गुरुन् इत्या हि महानुभावान् श्रोयोभोक्तुं तैक्यमपीह लोके
 ह्यार्थकामांस्तु गुरुनिहैव बुद्धीय भोगान् रुधिरप्रदिश्वान् ॥ ५ ॥
 न चैतद्विद्युः कतरन्नोगरीयोयद्वा जयेम यदि वा नोजयेयुः ।
 यानेव ह्या न जिजीविषामस्तैवस्थिताः प्रमुथे धार्तराष्ट्राः ॥ ७ ॥

गिरिकृत टीका ।

राजाः धर्मोपि युक्ते गुरुदीवने वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य क्रुते गुरु-
 निति । गुरुन् तीक्ष्णद्रोणादीन् ब्राह्मणादींश्चात्र प्राप्तान् अहिंसित्वा महानुभावान् महामाहा-
 द्यान् श्रुताध्यायनसम्पन्नान् श्रेयः प्रशस्ततरं युक्तं भोक्तुमभ्यवहर्तुं तैक्यं तिकाणां
 समूहं तिकाशनं नृपादीनां निषिद्धमपि इह लोके व्यवहारभूमौ न हि गुरुदी-
 हिनसा राज्याभोगोपेक्ष्यते किञ्चिद्वा गुरुदीनर्थकामानेव बुद्धीय न मोक्षमनुभवस्य
 मिहैव भोगेन स्वर्गे । अर्थकामानेव विशिनष्टि भोगानिति । बुद्धतइति भोगान्त्तान्
 रुधिरप्रदिश्वान् लोहितलिङ्गानिवात्यस्तुगर्हितानतोभोगान् गुरुवधादिसाध्यान् परित्यज्य
 तिकाशनमेव युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

क्रियाणां स्वधर्मत्वात्तु द्वमेव श्रेयस्करमित्याशक्त्याह न चैतदिति । एतदपि न
 जानीमोतैक्ययुक्तयोः कतरः नोह्मकः गवीयः श्रेष्ठः किं तैक्यः हिंसाशुश्रूषाद्वृत्त
 युक्तः स्ववृत्तिवृत्ति सन्दिग्धा च जयस्थितिः किं साम्यमेवोभयेयाः यद्वा वयं जयेमाति-
 शयेमहि यदि वा नोह्मन् धार्तराष्ट्रां ह्ययोधनादयोजयेयुः जातोपि जयो न फलवान् यतो

स्वामिकृत टीका ।

तर्हि तानह्या तव देहयात्रापि न श्चादिति चेतुत्राह गुरुनिति । गुरुन् द्रोणाचार्या-
 दीन् इत्या परलोकविरुद्धगुरुवधमकुर्वेह लोके तिकाणमपि भोक्तुं श्रेय उचितं ।
 विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखं किञ्चिहैव च नरकदुःखमनुभवस्यमित्याह ह्येति ।
 गुरुन् ह्येहैव रुधिरं प्रदिश्वान् प्रकर्षेण लिङ्गानर्थकामान्त्तान् भोगानहं बुद्धीया-
 श्नीयाः । यद्वा अर्थकामानिति गुरुणां विशेषणं, अर्थतृष्णाकुलत्वादेते तावद्युक्तान् निव-
 र्तेरंस्तस्मादेतद्धधः प्रसज्यैतेवेत्यर्थः, तथा च बुधिष्ठिरं प्रति तीक्ष्णेणोक्तं, अर्थस्त
 पुरुषोदासोदासदुर्धनं कश्चित् । इति सत्यं महाराज वक्ष्याम्यर्थेण कौरवैरिति ॥५॥

किञ्च यद्यधर्मानङ्गीकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयःपराजयोवा गरीमान् भवेदिति ।
 न ज्ञायत इत्याह न चैतदिति । धर्मोर्मध्ये नोह्मकः कतरं किन्नाम गरीयोहधिक
 तरं त्विष्यतीति न विद्युः । तदेव धर्मं दर्शयति यद्येति । यद्वा एतान् वयं जयेम

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि ह्यं धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः शान्तिश्चित्तं क्वहि तन्मे शिष्यस्तेहहं शाधि मां ह्यं प्रपन्नम् ॥ १ ॥

न हि प्रपश्यामि मयापन्नूद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य ह्युमावसपत्न्युक्त्वा राज्यां सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

गिरिकृत टीका ।

यान् बन्धून् ह्यं न जिजीविषामोजीवितुं नेच्छामस्ते एवास्त्रिताः प्रमुখে संमुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रस्यापत्यानि तस्माद्वैक्यान् कृष्ण श्रेष्ठः न सिद्धमित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमधिगतसंसारदोषजातश्रुतितरां निर्विघ्नं मुमुक्षोरूपसन्नश्राव्योपदेशसंग्रहणैर्दिकारं सूचयति कार्पण्येति । योऽस्त्रिताः स्वस्वमपि स्वकृतिं न क्वमते सकृपणस्तद्विधत्वादधिलोभनात्प्रविदध्यापुपुष्यार्थतया कृपणोभवति योवाएतदक्करं गार्ग्यविद्विज्ञान्म्लोकां प्रैति सकृपणइति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं दैद्युः तेन दोषेणापहतोदूषितः स्वभावश्चित्तमस्तेति विग्रहः, सोऽहं पृच्छाम्युक्ते ह्यं ह्यं धर्मसंमूढचेताः धर्मोधारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन् संमूढमविवेकतां गतं चेतोयस्य ममेति तथाहमुक्तः किं पृच्छसि, यन्निश्चितमैकार्थिकमनापेक्षिकं श्रेयः शान्ति रोगनिवृत्तिवदनैकार्थिकमनात्यर्थिकं स्वर्गवदापेक्षिकं वा तन्निःश्रेयसं मे मह्यं प्रकृहि नापुत्रायाशिष्यायेति निषेधां न प्रवक्तव्यमिति मावमंसाः यतः शिष्यस्तेहहं भवामि शाध्यन्नुशाधि मां निःश्रेयसं ह्यमहं प्रपन्नोऽस्मि ॥ १ ॥

कृतोनिःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राह नहीति । यस्मान् प्रपश्यामि किं न प्रपश्यामि मयापन्नूद्यादपनयेद्वच्छोकमुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ञ्ये

श्यामिकृत टीका ।

जेय्यामः यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुर्जेय्यंतीति । किष्कात्काङ्क्षोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह यानिति । यानेव ह्यं जीवितुं नेच्छामस्तुएवैते संमुखेहवस्त्रिताः ॥ ७ ॥

कार्पण्येत्यादि । तस्मादेतान् ह्यं कथं जीविष्यामइति कार्पण्यं, दोष कुलकयकृतः, ताभ्यामुपहतोऽभिदूतः स्वभावः शौर्यालक्षणोऽस्य सोऽहं ह्यं पृच्छामि, तथा धर्मसंमूढः चेतोयस्य सं, युक्तः तज्ज्ञां विष्काटनमपि क्वत्रियस्य धर्मोऽधर्मोवेति सन्निश्चितः सन्नित्यर्थः अतोमे यन्निश्चितं श्रेयः स्यात्तद्व्रहि, किं तेहहं शिष्यः शासनाहोऽतस्तुं प्रपन्नं शरणं गतं मां शाधि शिष्य ॥ १ ॥

यमेव विचार्य यद्वुक्तं तं कुर्वति चेत्तत्राह नहि प्रपश्यामीति । इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषकरं मदीयं शोकं यं कर्म अपन्नूद्यादपनयेत्तदहं न पश्यामीति यद्यपि

सञ्जय उवाच ।—एवमुक्त्वा हृषीकेशः षुडोकेशः परशुपः ।

न षोऽस्यैति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तुमिदं वचः ॥ १० ॥

... श्रीभगवानुवाच ।

शाङ्करभाष्यम् ।

दृष्ट्वा तु पाण्डुवानीकमित्यारभ्य न षोऽस्यैति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेतुस्त-
दन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखवीजभूतदोषोद्धवकावणहेतुप्रदर्शनार्थत्वेन

गिरिकृत टीका ।

प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्तु भविष्यति नेत्याह अवाप्येति । अविद्यामानः सपत्नः शत्रुर्षु
तद्युक्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणप्रशासनादि तदिदमश्नां भूमाववाप्यापि शोकापन-
यकारणं न पश्चामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रादिप्राप्तौ शोकापनयस्तु भविष्यति नेत्याह
सुवाणामपीति । तेषामधिपत्यं अधिपतिद्वयं स्वामिन्द्रद्वयं ब्रह्मद्वयं वा तदवाप्यापि मम
शोकानापगच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमर्जुनेन स्वातिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं सञ्जयोवाजानमावेदितवानित्याह
सञ्जयैति । एवं प्राणुक्तप्रकावेण भगवन्तं प्रतुक्त्वा परशुपोऽर्जुनो न षोऽस्यैति न
संप्रहविष्ये अत्यस्तासहशोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीमकूबन् बभूव किलेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तमर्जुनः सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तुं विषादं कूर्कन्तुमितिदुःखितं शोक-
मोहाभ्यां अतिदूतं स्वर्ष्यां प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासः कूर्कन्निव तदाश्वा-
सार्थं हे भारत भरताम्य इत्येवं संबोध्य भगवनिदं प्रशोभरं निःश्रेयसाधिगम-
साधनं वचनमूचिवानित्याह तमुवाचेति ॥ १० ॥

स्वामिकृत टीका ।

भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेन्द्रमपि यदि प्राप्स्यामि एवमतीर्षं
तत्तत्सर्वमवाप्यापि शोकापनोदनोपायं न प्रपश्चामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षयां सञ्जय उवाच एवमिति ॥ ९ ॥

ततः किं वृत्तमित्यत आह तमुवाचेति । प्रहसन्निवेति प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

देहान्ननोरविवेकां अन्वैवंगं शोकोऽभवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच ।

শাকুরভাষ্যম্ ।

ব্যাত্যেয়োগ্রহস্তথা হর্জুনেন রাজ্যশুরুপুত্রমিত্রস্বহৃৎস্বজনসম্বন্ধিবাক্বেষহমেবাং মমৈতে
ইত্যেবং ভ্রান্তিপ্রত্যয়নিমিত্তস্নেহবিচ্ছেদাদিনিমিত্তাবান্ননঃ শোকমোহৌ প্রদর্শিতৌ কথং
ভীষ্মমহং সংখ্যে ইত্যাদিনা । শোকমোহাভ্যাং হৃতিভূতবিবেকবিজ্ঞানঃ স্বতএব ক্ষাত্র-
ধর্ম্যে যুদ্ধে প্রবৃত্তোহপি তস্মাদ্ধুক্কাহুপররাম পরধর্ম্যঞ্চ ভিক্ষাজীবনাদিকং কর্ত্বুং প্রববৃত্তে
তথা চ সর্বপ্রাণিনাং শোকমোহাদিদোষাবিষ্টচেতসাং স্বভাবতএব স্বধর্ম্যপরিত্যাগঃপ্রতি-

গিরিকৃত টীকা ।

তদেব বচনমুদাহরতি শ্রীভগবানিতি ।

অতীতসন্দর্ভশ্চেথমক্ষরোথমর্থং বিবক্ষিত্বা তস্মিন্বেব বাক্যবিভাগমবগময়তি দৃষ্ট্য়া
ত্বিতি । ধর্ম্যক্ষেত্রে কুরুক্ষেত্রে ইত্যাদিরাদ্যশ্লোকস্তাবদেকং বাক্যং শাস্ত্রশ্চ কথাসম্বন্ধপর-
ত্বেন পর্য্যবসানাৎ, দৃষ্ট্য়া ত্যারভ্য যাবৎ তুষ্ণীং বভূব হেতি তাবচ্চৈকং বাক্যং, ইতআরভ্য
ইদং বচইত্যেতদশ্লোগেশ্চোভবত্যপরং বাক্যমিতি বিভাগঃ । নবাধ্যশ্লোকস্য যুক্তমেক-
বাক্যত্বং প্রকৃতশাস্ত্রশ্চ মহাভাবতেহবতারদ্যোতিতত্বাদস্তিমশ্চাপি সম্ভবত্যেকবাক্যত্ব-
মর্জ্জুনাশ্বাসার্থতয়া প্রবৃত্তত্বাত্তম্যমশ্চ তু কথমেকবাক্যত্বমিত্যাশঙ্ক্যার্থৈকত্বাদিত্যাহ প্রাণি-
নামিতি । শোকোমানসস্তাপোমোহোবিবেকাভাবঃ আদিশব্দস্তদবাস্তুরভেদার্থঃ, সএব
সংসারশ্চ ছুঃখান্নোবীজভূতোদোষস্তশ্চোভবে কারণমহঙ্কাবোমমকাবস্তুত্ববিদ্যা চ
তৎপ্রদর্শনার্থেভেনেতি যোজনা । সংগৃহীতমর্থং বিবৃণোতি তথাহীতি । রাজ্যং রাজ্ঞঃ
কর্ম্য পরিপালনাদি পূজার্হাশ্চববোদ্রোণাদয়ঃ পুত্রাঃ শ্বেনোৎপাদিতাঃ সৌভদ্রাদয়ঃ সম্বন্ধা-
স্তবমস্তুরেণ স্নেহগোচরাশুরুপুত্রপ্রভৃতয়োমিত্রশব্দেনোচ্যন্তে উপকারনিবপেক্ষতয়াস্বয়মুপ-
কারিণোহুদয়ানুরাগভাজোভগবৎপ্রমুখাঃ স্বহৃদঃ স্বজনা জ্ঞাতয়োহুর্ঘ্যোধনাদয়ঃ সম্বন্ধিনঃ
স্বশুরশালপ্রভৃতয়োক্রপদধৃষ্টহুন্নাদয়ঃ পবম্পরয়া পিতৃপিতামহাদিষনুরাগভাজোরাজানো-
বাক্কাবাস্তেবু ষথোক্তং প্রত্যয়ং নিমিত্তীকৃত্য যঃ স্নেহোযশ্চ তৈঃ সহ বিচ্ছেদোযচ্চেতেষামু-
পঘাতে পাতকং যা চ লোকগর্হা সর্বং তন্নিমিত্তং যয়োরাত্মনঃ শোকমোহয়োস্তাবেতৌ
সংসারবীজভূতৌ কথমিত্যাদিনা দর্শিতাবিত্যর্থঃ কথং পুনবনযোঃ সংসারবীজয়োবর্জ্জুনে
সম্ভাবনা উপগদ্যতে ন হি প্রথিতমহামহিম্নোবিবেকবিজ্ঞানবতঃ স্বধর্ম্যে প্রবৃত্তশ্চ শোক-
মোহাবনর্ধহেতু সম্ভাবিতাবিত্যাশঙ্ক্য বিবেকতিরঙ্কারেণ তয়োর্বিহিতাকরণপ্রতিষিদ্ধা-
চরণকারণত্বাদনর্থাধারকয়োরস্তি তস্মিন্ সম্ভাবনেত্যাহ শোকমোহাভ্যামিতি । ভিক্ষয়া
জীবনং প্রাণধারণাদিশব্দাদশেষকর্ম্মসন্ন্যাসলক্ষণং পারিব্রাজ্যমাশ্রাভিধানমিত্যাди গৃহতে
কিঞ্চিৎকর্জ্জুনে দৃশ্যমানৌ শোকমোহৌ সংসারবীজং শোকমোহত্বাদস্মদাদিনিষ্ঠশোকমোহ-

शाङ्करभाष्यम् ।

विक्रमेवा च श्चां स्वधर्मं प्रवृत्तानामपि तेषां बावङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाति-
सङ्घिपूर्विकैव साहकारा च भवति । तत्रैवः सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखा-
दिप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपगतोऽभवतीति अतः संसारबीजभूतो शोकमोहो तयो-
श्च सर्वकर्मसन्त्यासपूर्वकान्नाज्ञानां नास्त्यतोऽनिवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुःसर्वलोकान्नुग्र-
हार्थः अर्जुनः निमित्तकृत्याह भगवान् वासुदेवः अशोच्यानित्यादि ।

तत्र केचिदाहः, सर्वकर्मसन्त्यासपूर्वकान्नाज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलां कैवल्यं
न प्राप्यतएव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रोतस्मार्तकर्मसहितां ज्ञानां कैवल्यप्राप्तिरिति
सर्वान् गीतांश्च निश्चितोऽर्थइति । ज्ञापककाहरस्यार्थश्च अथ चेषमिमं धर्म्यं संग्रामं न

गिरिकृत टीका ।

वदित्युपलक्षो शोकमोहो प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमातव्यामित्याह तथा चेति । शोक-
मोहादीत्यादिशब्देन मिथ्याभिमानस्नेहगर्हादयोग्यहस्ते स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्य-
र्थः । अस्मदादीनामपि स्वधर्मं प्रवृत्तानां विहितकरणव्याभावान्न शोकादेः संसारबीज-
तेति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेन्नब्रह्म स्वधर्म इति । कामादीनामित्यादिशब्दादविशि-
ष्टानीन्द्रियाण्यादौयस्ते फलातिसङ्घिसुखद्विषयेऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहकारः ।
प्राञ्जुप्रकारेण रागादिव्यापारे सति किं सिध्यति तत्राह तत्रेति । शुभकर्मानुष्ठानेन
धर्मोपचयादिष्टं देवादिजन्म ततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयादिनिष्टं तिर्या-
गादिजन्म ततोऽदुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादुत्थात्त्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्म ततः
सुखदुःखे भवतः एवमात्मकः संसारः सन्ततोऽवर्ततइत्यर्थः । अर्जुनस्योत्तेषां शोकमो-
हयोः संसारबीजमुपपादितमुपसंहवति इत्यतइति । तदेवः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्या-
यैकदेशसहितस्याज्ञानोऽनिवर्तनीयशोकमोहायासंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्-
माणसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्तकसम्यक्ज्ञानोपदेशे तांपर्याः दर्शयति तयो-
चेति । तद्यथोक्तं ज्ञानमुपदिदिक्षुःरूपदेष्टुमिच्छन् भगवानाहेति सशक्तः । सर्वलोकान्-
नुग्रहार्थः यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षुःतौत्युक्तं अर्जुनः प्रत्येवोपदेशादित्या-
शक्त्याह अर्जुनमिति । न हि तन्यामवस्थायामर्जुनस्य भगवतोऽयथोक्तं ज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं
किञ्च स्वधर्मानुष्ठानाद्दुःखदुःखानुत्तरकालमित्याभिप्रेत्योक्तं निमित्तकृत्येति ।

सर्वकर्मसन्त्यासपूर्वकान्नाज्ञानादेव केवलां कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः
स्वाभिप्रेतोऽव्याख्यातः संग्रहितं वृत्तिकृत्यामभिप्रेतः निरसितुमनुवदति तत्रेति । निष्का-
रितः शास्त्रार्थः सति सप्तम्या परामृश्याते । तेषामुक्तिमेवविवृण्णानादौ सैद्धांतिकमत्स्यप-
गमः प्रत्यादिशति सर्वकर्म्येति । वैदिकेन कर्मणा समुत्थः बुद्धसितुः मात्रपदं स्मार्तेन

शास्त्ररत्नायाम् ।

करिष्यसि कर्मण्येवाधिकारस्ते, कुरु कर्मैव तस्मात्कर्मिण्यदि । हिंसादिषुक्त्यादिवैदिकं कर्म अधर्माद्येतीयमप्याशङ्क्य न कार्य्या, कथं कत्रं कर्म युक्तलक्षणं शुरुद्रातृपुत्रादिहिंसादि-
लक्षणमत्यस्तुगर्हिततरमपि स्वधर्मइति कृत्वा नाधर्मात्, तदकरणे च ततः स्वधर्मः कीर्तिक
हिंसा पापमेवाप्स्यसीति क्ववता यावज्जीव्यदिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्चादिहिंसा-
लक्षणानां कर्मणां प्रागेव नाधर्ममिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

तदस्य, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्किंतागवचनां बुद्धिद्वयाश्रययोरशोचानित्यादिना ग्रहेन
भगवता यावत् स्वधर्ममपिचावेक्येत्येतदस्तेन ग्रहेन यत्परमार्थात्तद्विनिरूपणं कृतं

गिरिकृत टीका ।

कर्मणा समुच्चयं निरसितुमवधारणं । अभ्याससम्बन्धं धुनीते केवलादिति । नैवेत्येव-
कारः सम्बध्यते । केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह किं
तर्हीति । किं तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य इदमेव शास्त्रमित्याह इति सर्काश्रिति । यथा
प्रयाजाभुयाजाद्यपकृतमेव दर्शपूर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रोतस्मार्तकर्मोपकृतमेव
ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति विमतं सेतिकर्तव्यताकमेव स्वफलसाधकं कारणत्वाददर्शपूर्ण
मानादिवत् तदेव ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः इति पदमाहुरित्यानेन पूर्वेण सम्ब-
ध्यते । पौर्कापर्यालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारितमित्याशङ्क्याह
ज्ञापकश्चेति । न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुरपि तु समुचितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्मानुष्ठाने
पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपवद्धे लिङ्गवद्वाक्य-
मपि प्रमाणमित्याह कर्मण्येवेति । तत्रैव वाक्याश्रयमुदाहरति कुरु कर्मैति । ननु न
हिंसयां सर्काणि भूतानि इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंस्रादेवनर्थहेतुत्वावगमात्तदुपेतं
वैदिकं कर्माधर्मायेति नास्तुष्ठातुंशक्यते तथा च तस्य सापेक्ष्यज्ञानेनसमुच्चयोन सिधा-
तीति सांख्यमतमाशङ्क्य परिह्वति हिंसादीति । आदिशङ्कादुच्छिष्टलक्षणं गृह्यते । यथो-
क्तशङ्का न कर्तव्येत्याकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह कथमित्यादिना । स्वशब्देन कर्त्रियोविव-
क्ष्यते । युक्ताकरणे कर्त्रियस्य प्रत्यवायश्रवणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावशुकर्तव्यत्वात्प्रतीते
शुर्कादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेतुस्तुमाह तदकरणे चेति । आचा-
र्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युक्तं नाधर्मायेति क्ववता भगवता श्रोतानां हिंसादिषुक्ता-
नामपि कर्मणां दूरतोनाधर्ममिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्तर्यायस्य व्यर्थहिंसानिषेधा-
र्थत्वात् कृतुविवरे चोदितहिंस्रास्तदविषयत्वात् कुतोवैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः,
ज्ञानकर्मसमुच्चयां कैवल्यसिद्धिरित्युपसंहर्तुमितिशब्दः ।

शुभाश्रयज्ञानं सेतिकर्तव्यताकं स्वफलसाधकं कारणत्वादिति अनुमानं तद्वयति

शाङ्करभाष्यम् ।

तत् सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनोऽन्नादिवद् विक्रियाभावदकर्ताञ्चेति प्रकरणार्थनिरूपणात्
 या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः एतन्भावुद्धेर्ज-
 न्नः प्रागात्मनोदेहादिव्यतिरिक्तश्च कर्तृत्वतोऽङ्घ्राद्यपेक्षाधर्माधर्मविवेकपूर्वकमोक्ष-
 साधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणोयोगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति
 ते योगिनः, तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धि
 र्योगे द्विमां शृणुति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निर्ठां सांख्यानां विभ
 क्तां वक्ष्यति पूवा देवात्मना मया प्रोक्तेति, तथाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निर्ठां
 विभक्तां वक्ष्यति कर्मयोगेन योगिनामित्येवसांख्यबुद्धिः योगबुद्धिर्वाश्रित्य द्वे निर्ठे
 विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोर्वेकपुरुषाश्रय-
 ष्वासम्भवं पशुता यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे, एतमेव

गिरिकृत टीका ।

तदसदिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि किञ्चिदपेक्षते तथा
 च व्याभिचावादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयश्चैव प्रतिपाद्यातेति
 प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानेति । सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति
 बुद्धिद्वयं । तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिर्ठां व्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह आशोच्यानि-
 त्यादिना इति । अशोच्यानित्यादिना स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तं वाक्यं यावद्वि-
 श्यति तावता एवैनं यत् परमार्थभूतमात्रतत्त्वं भगवता निरूपितं तदप्या सम्यक् व्याख्या-
 यते प्रकाशते सा वैदिकी सम्यक्बुद्धिः सांख्या तया प्रकाशतेन सम्यक् प्रकृतं तद्वत्
 सांख्यमित्यर्थः । सांख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वत्तत्त्वं सांख्यानं व्याक-
 रोति तद्विषयेति । तद्विषया बुद्धिः सांख्ये बुद्धिवितिसम्बन्धः । तामेव प्रकटयति
 आत्मनइति । न जायते त्रिषते वेत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वावेणात्मनः षड्भावानिति वि-
 क्रियासम्भवात् कूटस्थोऽसविति या बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः तत्पराः सन्न्यासिनः
 सांख्याइत्यर्थः । सम्प्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिर्ठां व्याख्यातुकामोयोगशब्दार्थमाह
 एतन्नाइति । यथोक्तबुद्ध्यात्पत्तौ विबोधादेवानुष्ठानायोगात्तन्नास्तन्ननिवर्तकत्वात् पूर्वमेव
 तदुत्पत्तेरात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्मः निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण
 कर्मणा पुरुषोमोक्षाय युज्यते योग्याः सम्पद्यते तेन मोक्षसिद्धये परम्पवया साधनी-
 त्तुत्प्राञ्जुधर्मानुष्ठानात्कोषोगइत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विभज्न् योगिनोविभज्जते
 तद्विषयेति । उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति तथाचेति । सांख्यबुद्ध्याश्रया
 ज्ञाननिर्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह तयोश्चेति । ज्ञानमेव योगोऽज्ञानयोग-

शाङ्करभाष्यम् ।

अत्राश्विनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः अत्रजज्ञीति सर्वकर्मसम्यासः विधाय तच्छेषेण किं
अजया कविव्यामोषेषाः नोहरमाश्रायः लोकइति । तत्रैव च प्राग्दारपरिग्रहात् पुरु-
षशान्ना प्राकृतोर्ध्वजिज्ञासोत्तरकालः लोकत्रयसाधनः पुत्रः द्विप्रकारकं विदुः मानुष्यः
दैवक, तत्र मानुष्यः विदुः कर्मरूपः पितृलोकप्राप्तिसाधनः विद्याक दैवः विदुः देव-
लोकप्राप्तिसाधनः सोऽकामयतेति अविद्याकामवत्तएव सर्वानि कर्मानि श्रौतादीनि
दर्शितानि, तेभ्योऽव्युत्थाय अत्रजज्ञीति व्युत्थानमाश्रानमेव लोकमिच्छतोऽकामश्च विहितः ।
तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नः स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ।

न च अर्जुनस्य अत्र उपपन्नोऽभवति ज्ञायसौ चेत् कर्मणस्ते इत्यादि, एकपुरुषानु-
ष्ठेयवासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तः कथमर्जुनोऽश्रुतः बुद्धेः कर्मणोर्ज्ञायसुतः

गिरिकृत टीका ।

स्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तदाश्रयापद्यते तेन सम्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिसुख-
र्येण परिसमाप्तिस्तः कर्मनिष्ठातोऽव्यतिरिक्ताः निष्ठयोर्मध्ये निष्कष्य भगवान् वक्ष्यतीति
योजना । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पूर्वा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानामि-
त्येतद्व्याकामुक्तार्थविषयमर्थतोऽनुवदति पुत्रेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्यापि भगव-
दनुमतिमादर्शयति तथाचेति । कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिबुद्धिद्वया मोक्ष-
हेतुज्ञानाय पुमान् युज्यते तेन निष्ठाः कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातोऽविलम्बणां कर्मयोगेन-
त्यादिना वक्ष्यति भगवानिति योजना । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्त-
मुपसंहरति एवमिति । कथा पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह
ज्ञानकर्मणोरिति । कर्महि कर्तृत्वादयनेकत्वबुद्ध्याश्रयः, ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयः
तदुत्तरमिधः विकल्पसाधनसाध्यादानैकावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवत्यतोऽयुक्तमेव तयो
र्द्विभागवचनमित्यर्थः । भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहवति यथेति । तत्र
ज्ञाननिष्ठाविषयः वाक्यः पठति एतमेवेति । प्रकृतमाश्रानं नित्यविजृम्भित्वात्वेन वेदि-
तुमिच्छन्तः त्रिविधेऽपि कर्मफले वैद्व्यताजः सर्वानि कर्मानि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भव-
तीति पञ्चमलकारश्रीकारेण सम्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः विशेषणार्थवादेन किं
अजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु कलाभावात् अजाक्केपोनोपपद्यते
पुत्रेणैतन्नोकजस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विदुषां अजासाध्यमनुष्यालोकस्याव्य-
तिरेकेणाभावादाश्रानश्लासाध्यादाक्केपोयुक्तिमानिति विवक्षित्वाह येषामिति । इति-
ज्ञानं दर्शितमिति शेषः । तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तत्रैवेति । प्राकृत-
कर्मतददर्शित्वेनाजस्य स च ब्रह्मचारी सन् षडसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यर्थज्ञानार्थः

भगवत्परोपयोगेण मूषेव ज्ञायसी चेत् कर्मणस्तु मता बुद्धिरिति, किञ्च यदि बुद्धि-
 कर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्तपि न उक्त एवेति यच्छेत् एतयोरेकः तन्ने
 क्रहि सुनिश्चितमिति कथमुभयोरुपदेशे सत्यञ्जतरविषय एव प्रश्नः स्यात् नहि पित्तप्रश-
 मनाथिनोवैद्येन मधुवः शीतलञ्च भोज्यमित्युपदिष्टे तयोरञ्जतरं पित्तप्रशमनकारणं
 क्रहीति प्रश्नः संभवति । अथाज्जुनस्तु भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः
 कल्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपः प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः
 किमर्थमिहः इति आश्चर्यस्यैति, न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपः, पृष्टादञ्जदेव वे निष्ठे मया
 पूर्वा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तं । नापि आर्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते
 विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं, किञ्च कश्चिन्नस्तु युक्तः आर्तः कर्म स्वधर्मइति ज्ञानतस्तु किं

गिरिकृत टीका ।

धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्रादित्रयं सोकामयत ज्ञाय मे
 स्यादित्यादिना कामितवानिति श्रुतमित्यर्थः । विदुः विदुः द्विप्रकारमिति । तदेव
 प्रकारद्वैरूपमाह मानुष्यमिति । मानुष्यं विदुः व्याचष्टे कर्मरूपमिति । तस्य फलपर्य-
 वसायित्वाह पितृलोकेति । दैवः विदुः विदुः विदुः विदुः विदुः विदुः विदुः विदुः विदुः विदुः
 माह देवेति । कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तुत्पर्यमाह अविद्येति । अज्ज्ञस्य काम-
 नाविशिष्टैश्चैव कर्मणि सोकामयतेत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शि
 तश्रुतेरपि तात्पर्यं दर्शयति तेभ्यइति । कर्मसु विरक्तस्यैव मग्न्यासपूर्विका ज्ञाननि-
 ष्ठाप्राप्तदाहृतश्रुत्या दर्शितेत्यर्थः । अवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात्
 तन्मूलेन भगवतोविभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं प्रतिज्ञातमपवारितमिति साधितं
 किञ्च समुच्चयज्ञानस्य श्रोतेन आर्तेन वा कर्मणा विवक्षते यदि प्रथमं तत्राह तदेत-
 दिति ।

समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुरूपपत्तिः दोषास्तुरमाह नचेति । तामेवानुरूपपत्तिं एकट-
 यति एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थोभगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन
 पुरुषेणानुरूपेणैव तेनोक्तमर्जुनेन च श्रुतं तत् कथं, तदसंभवमनुरूपमश्रुतञ्च मिथैव
 श्रोता भगवत्परोपयोगेण च तदारोपादृते किमिति मां कर्मणोवातिक्रूरे बुद्धलक्षणे
 नियोजयसि इति प्रश्नोऽवकल्प्यते तथा च प्रश्नलोचनया प्रष्टुं प्रतिवक्तव्याः शास्त्रार्थतरा
 समुच्चयेऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किञ्च समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धे-
 र्ज्ञायत्वं भगवता पूर्वमनुरूपमर्जुनेनचाश्रुतं कथमसौ तन्निर्णारोपरितुमर्हति तत्राह तद-
 वचनं प्रोक्तुरनुचितमित्याह बुद्धेति । इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थेन संभवत्यस्य पक्षमादाव

কৰ্মনি ঘোরে মাং নিয়োজয়সীতু্যপালন্তোহনুপপন্নস্তস্মাৎ গীতাশাস্ত্রে ইবন্মাত্রেণাপি শ্রোতেন স্মার্ভেন বা কৰ্মণাত্মজ্ঞানস্য সমুচ্চয়ো ন কেনচিদর্শয়িতুঃ শক্যঃ ।

যস্য অজ্ঞানাদ্রাগাদিদোষতোবা কৰ্মনি প্রবৃত্তস্য যজ্ঞেন দানেন তপস্যা বা বিশুদ্ধমতস্য জ্ঞানমুৎপন্নং পরমার্থতত্ত্ববিষয়মেকমেবেদংসৰ্বংব্রহ্মাকৰ্ত্ত্ব চেতি তস্য কৰ্মনি কৰ্মপ্রয়ো-
জনে চ নিবৃত্তেহপি লোকসংগ্রহার্থং যত্পূৰ্ব্বং যথাপ্রবৃত্তিস্তথৈব কৰ্মনি প্রবৃত্তস্য যৎ প্রবৃত্তি-
রূপং দৃশ্যতে ন তৎ কৰ্ম যেন বুদ্ধেঃ সমুচ্চয়ঃ স্যাৎ যথা ভগবতোবাস্তুদেবস্য ক্ষত্রধৰ্ম্মং চেষ্টি-
তং ন জ্ঞানেন সমুচ্চীয়তে পুরুষার্থসিদ্ধয়ে তদ্বত্তৎফলাভিসঙ্ক্যাহঙ্কারাভাবস্য তুল্যত্বাৎ
বিদুষঃ, তত্ত্ববিগ্নাহং করোমীতি মন্যতে ন চ তৎফলমভিসঙ্কতে, যথা চ স্বর্গাদিকামার্থিনো-
হগ্নিহোত্রাদিকৰ্মলক্ষণধৰ্ম্মানুষ্ঠানায়াহিতাঙ্গৈঃ কাম্যএবাগ্নিহোত্রাদৌ প্রবৃত্তস্য সকামিকৃতে

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানস্য প্রশ্নানুপপত্তেবিত্যাহ কিঞ্চেতি । ননু সৰ্বান্ প্রত্যুক্তোপি সমুচ্চয়েনাজ্ঞানং প্রত্যুক্তো-
সাধিতি তদীয় প্রশ্নোপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ যদীতি । এতয়োঃ কৰ্মতত্ত্বাগযোবিতি যাবৎ ।
ননু কৰ্ম্যাপেক্ষয়া কৰ্মত্যাগপূৰ্ব্বকস্য জ্ঞানস্য প্রাধান্যাত্তস্য শ্রেয়স্বাত্তদ্বিষয়প্রশ্নোপপত্তিবিত্তি
চেন্নেত্যাহ নহীতি । তথৈব সমুচ্চয়ে পুরুষার্থসাধনে ভগবতা দর্শিতে সত্যন্বতরগোচরো
ন প্রশ্নোভবতীতি শেষঃ, সমুচ্চয়ে ভগবতোক্তেহপি তদজ্ঞানাজ্ঞানস্য প্রশ্নোপপত্তিরিত্তি
শঙ্কতে অথেতি । অজ্ঞাননিমিত্তং প্রশ্নমঙ্গীকৃত্যপি প্রত্যাচষ্টে তথাপীতি । ভগবতো-
ব্রাহ্ম্যভাবেন পূৰ্ব্বাপরানুসন্ধানসম্ভবাদিত্যর্থঃ । প্রশ্নানুরূপত্বমেব প্রতিবচনস্য প্রকটয়তি
ময়েতি । ব্যাবর্ত্ত্যেমমংশমাৎদর্শয়তি নত্বিত্তি । প্রতিবচনস্য প্রশ্নানুরূপত্বমেব স্পষ্টয়তি
পৃষ্ঠাদিত্তি । শ্রোতেন কৰ্মণা সমুচ্চয়োজ্ঞানস্যেতি পক্ষঃ প্রতিক্ৰিপ্য পক্ষান্তরং প্রতিক্ৰি-
পতি নাপাতি । ঋতিস্বত্যোজ্ঞানকৰ্মণোর্বিভাগবচনমাংশিগৃহীতং বুদ্ধেজ্যায়ত্বং
পঞ্চমাদৌ প্রশ্নোভগবৎপ্রতিবচনং সৰ্বমিদং শ্রোতেনেব স্মার্ভেনাপি কৰ্মণা বুদ্ধেঃ সমুচ্চয়ে
বিরুদ্ধঃ স্যাৎদিত্যর্থঃ । দ্বিতয়পক্ষাসম্ভবে হেতুত্তরমাহ কিঞ্চেতি । সমুচ্চয়পক্ষে প্রশ্নপ্রতি-
বচনয়োঃসম্ভবান্নেদং গীতাশাস্ত্রং তৎপরমিত্যুপসংহরতি তস্মাদিত্তি । বিশুদ্ধব্রহ্মজ্ঞানং
স্বফলমিচ্ছো ন সহকারিসাপেক্ষমজ্ঞাননিবৃত্তিফলত্বাদ্ভক্ততাদিতত্ত্বজ্ঞানবৎ অথবা বন্ধঃ সহ-
জ্ঞানপেক্ষণ জ্ঞানেন নিবর্ত্ত্যতে অজ্ঞানাত্মকত্বাৎ রজ্জুসর্পাদিবদিত্তি ভাবঃ ।

ননু কুৰ্ম্যাদ্বিঘ্নাঃস্তথাসক্তশিকীৰ্বুলৌকসংগ্রহমিত্তি বক্ষ্যমাণত্বাৎ কথং গীতাশাস্ত্রে
সমুচ্চয়োনাঙ্কি তত্রাহ যস্যত্বিত্তি । চোদনাস্ত্রানুসারেণ বিধিতোহনুষ্ঠেয়স্য কৰ্মণোধৰ্ম্ম-
স্বাধর্ম্মপারমাত্মস্য তথাহ্যভাবাৎ তত্ত্ববিদশ্চ বর্ণশ্রমাতিমানশূন্যস্যাধিকারপ্রতিপত্ত্যভাবাৎ
ঋগ্বেদপ্রবৃত্তীনাংবিদ্যালেশতোজ্ঞায়মানানাং কৰ্ম্যভাসত্বাৎ কুৰ্ম্যাদ্বিঘ্নানিত্যাদি বাক্যং ন

बिनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यभूतिर्भवेत्तदपि न तं काम्याग्निहोत्रादि भवति, तथा च दर्शयति भगवान् कूर्बन्नपि न करोति न लिप्यते इति । अत्र यच्च पूर्वेः पूर्वतरः कृतः कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्तिता जनकादय इति तत्र प्रविभज्य विज्ञेयः, तत्कथं, यदि तावत् पूर्वे जनकादयः तद्विदोऽपि प्रवृत्तकर्मणः स्यान्ते लोकसंग्रहार्थं षण्णाशुषु वर्तन्ते इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमाप्तिताः । कर्मसंग्रहासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सदैव संसिद्धिमाप्तिता न कर्मसंग्रहासः कृतवस्तुइत्येषोऽर्थः । अथ न ते तद्विद इत्यस्य समर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिः सत्त्वशुद्धि ज्ञानोत्पत्तिलक्षणाः वा संसिद्धिमाप्तिता जनका-

गिरिकृतटीका ।

समुच्चयप्रापकमितिभावः, वाशकक्षार्थे द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य साधनास्तसंग्रहार्थः । सांसाविकः ज्ञानः व्यावर्तयति परमार्थेति । तदेवाभिनयति एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमात्रासत्प्रदर्शनार्थः कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकज्ञान मोक्षः कलयतीति शेषः । किञ्च ज्ञानिनोवागादिप्रवृत्तिर्ज्ञानेन तत्फलान् समुच्चयते कलाभिसिद्धिबिकलप्रवृत्तिद्वन्द्वकारविधुवप्रवृत्तिद्वन्द्वं भगवत्प्रवृत्तिवदित्याह यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति तद्विदिति । कूटस्थः ब्रह्मैवाहमिति मन्वानोविद्वान् प्रवृत्तिः तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन पशति रूपादिवद्दर्शयद्दृष्ट्वा कर्मयोगात् किञ्च कार्यकारणसंघातत्वेनैव प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते तत्तद्विदोऽपि व्याख्यानभिकाटनादौ अहकारस्तु तृप्त्यादिकलाभिसंश्लेषाभासज्ञानसिद्धः हेतुद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनान्न तद्वदर्शनिष्ठप्रवृत्त्यादेराभासमिति तत्राह यथाचेति । स्वर्गादिवैव काम्यामानदां कामस्तुदर्शिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यार्ककृते केनापि हेतुना कामे बिनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निरर्कत्वेन न तं काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपवक्तारूपवत्कृतत्वात् तथा विद्वेषोऽपि विध्यधिकारात्वाभावात् प्राग्विद्वेषोऽपि कर्माभासत्वेत्यर्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासमिति तत्र भगवदनुमतिमुपगच्छति तथाचेति । ननु विद्वद्यापारेऽपि कर्मणश्च प्रयोगदर्शनात् तद्व्यापारस्य कर्माभासत्वरूपपक्षेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह यच्छेति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्येव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्ने कृतोऽपि विद्वद्यर्थज्ञानमिति पृच्छति तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि तद्विदः प्रवृत्तकर्मणः स्युराहोऽपि तद्विदइति विकल्पे प्रथमं प्रत्याह यदीति । तद्विदेषु कथं प्रवृत्तकर्मणः कर्मणामकिञ्चिदकरत्वादित्याशङ्क्याह ते लोकेति । देवायुक्तप्रयोगजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्भूत्वा सर्वत्राप्यादानीन्तनादित्याशङ्क्याह षण्णा इति ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দয়ইতি বাখ্যেয়ঃ । এতমেবার্থঃ বক্ষ্যতি ভগবান্ সত্বশুদ্ধয়ে কৰ্ম কুৰ্ব্বন্তীতি, স্বকৰ্মণা তমভ্যৰ্চ্য সিদ্ধিঃ বিন্ধতি মানবইত্যাঙ্ক্ । সিদ্ধিপ্রাপ্তস্য চ পুনর্জাননিষ্ঠাঃ বক্ষ্যতি সিদ্ধিঃ প্রাপ্তো যথা ব্রহ্মেত্যাদিনা, তন্মাদগীতাসু কেবলাদেব তত্ত্বজ্ঞানান্নোক্ষপ্রাপ্তিঃ ন কৰ্মসমু-
চ্ছিতাদিতি নিশ্চিতোহর্থঃ, যথা চায়মর্থস্তথা প্রকরণশোভিত্য তত্র তত্র দর্শয়িষ্যামঃ ।

তত্রৈবকৰ্মসংমূঢ়চেতসোমিথ্যাংজ্ঞানবতোমহতি শোকসাগরে নিমগ্নস্যার্জুনস্যাত্ত্রা-
ত্বজ্ঞানাত্ত্বকরণমপশ্যান্ ভগবান্ বাসুদেবস্তঃ ততঃকুপস্যার্জুনমুদ্দিধারয়িবুরাত্ত্বজ্ঞানাস্রাবতার-
য়ন্নাহ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ইন্দ্রিয়াণাং বিষয়েষু প্রবৃত্তিদ্ধারা তত্ত্ববিদাং প্রবৃত্তকৰ্মভেদপি জ্ঞানেনৈব তেষাং মুক্তিরিত্যাহ
জ্ঞানেনেতি । উক্তমেবার্থঃ সংক্ষিপ্য দর্শয়তি, কৰ্মেতি । কৰ্মণেত্যাদৌ বাধিতানুবৃত্ত্যা-
ভাবোগৃহ্যতে । দ্বিতীয়মনুবদতি অথেতি । তত্র বাক্যার্থঃ কথয়তি ঐশ্বরেতি । বিভজ্য
বিজ্ঞেয়ত্বং বাক্যার্থস্যোক্তমুপসংহরতি ইতিবাখ্যেয়মিতি । কৰ্মণাং চিত্তশুদ্ধিদ্ধারা জ্ঞান-
হেতুত্বমিত্যুক্তেহর্থে বাক্যশেষং প্রমাণয়তি এতমেবেতি । যোগিনঃ কৰ্মকুৰ্ব্বন্তীত্যাди
বাক্যমর্থতোহনুবদতি সথেতি । স্বকৰ্মণা ইত্যাদৌ সাক্ষাদেব মোক্ষহেতুত্বং কৰ্মণাং বক্ষ্য-
তীত্যশঙ্ক্যাহ স্বকৰ্মণেতি । স্বকৰ্মানুষ্ঠানাদীশ্বরপ্রসাদদ্বারা জ্ঞাননিষ্ঠাযোগ্যতা লভ্যতে
ততোজ্ঞাননিষ্ঠয়া মুক্তিস্তেন ন সাক্ষাৎ কৰ্মণাং মুক্তিহেতুতেত্যগ্রে কুর্টীতবিষয়তীত্যর্থঃ ।
তত্ত্বজ্ঞানান্তরকালং কৰ্মসম্ভবে ফলিতমুপসংহরতি তন্মাদিতি । ননু যদিপি গীতাশাস্ত্রং
তত্ত্বজ্ঞানপ্রধানমেকং বাক্যং তথাপি তন্মধ্যে ক্রয়মাণং কৰ্মতদঙ্গমঙ্গীকৰ্তব্যং প্রকরণপ্রা-
প্যাদিতি সমুচ্চয়সিদ্ধিস্তত্রাহ যথাচেতি । অর্থশব্দেনাত্ত্বজ্ঞানমেব কেবলং কৈবল্যহেতু-
রिति গৃহ্যতে ।

বৃত্তিকৃতামভিপ্রায়ঃ প্রত্যাখ্যায় স্বাভিপ্রৈতঃ শাস্ত্রার্থঃ সমর্থিতঃ সম্প্রত্যশোচ্যানিত্য-
স্বাৎ প্রাক্তনগ্রন্থসন্দর্ভস্য প্রাপ্তক্ৰঃ তাৎপর্যার্থমনুদ্যাশোচ্যানিত্যাদেঃ স্বধৰ্মমপি চাবে-
ক্ষ্যেত্যেতদস্তস্য সমুদায়স্য তাৎপর্যমাহ তত্রৈতি । অত্র হি শাস্ত্রে ত্রীণি কাণ্ডান্তষ্টাদশ-
সংখ্যকানামধ্যায়ানাং ষট্ কৃত্তিতরমুপাদায় ত্রৈবিধ্যাৎ তত্র পূৰ্ব্বষট্কাঙ্কং পূৰ্ব্বকাণ্ডং
ত্বম্পদার্থঃ বিষরীকরোতি, মধ্যমষট্ কৰূপং মধ্যমকাণ্ডং তৎপদার্থঃ গোচরয়তি, অন্তিমষট্-
কলক্ষণমন্তিমং কাণ্ডং তৎ পদার্থনোরৈক্যং বাক্যার্থমধিকরোতি, তত্ত্বজ্ঞানসাধনানি তত্র
তত্র প্রসঙ্গাহুপশস্যন্তে তত্ত্বজ্ঞানস্য উদধীনত্বাৎ, তত্ত্বজ্ঞানমেব কেবলং কৈবল্যসাধনমিতি
চ সৰ্বত্র বিগীতং, এবং পূৰ্ব্বোক্তরীত্যা গীতাশাস্ত্রার্থে, পরিনিশ্চিতো সতীতি স্বাবৎ, ধৰ্মে
সংমূঢ়ঃ কৰ্তব্যাকৰ্তব্যবিবেকবিকলঃ চেতো যস্য তস্য মিথ্যাংজ্ঞানবতোহহঙ্কারমমকারবতঃ

श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानश्शोचस्वः प्रज्जावादांश्च भाषसे ।

गतसूनगतसूंश्च नानुशोचस्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अशोच्यानित्यादि । न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्भुक्त्वात् परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानश्शोचोह्नुशोचितवानसि ते त्रियस्तु मन्निमित्तमहंतैर्किना-
दुतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति, इत्थं प्रज्जावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे तदेतन्मोक्षं पाण्डित्याविरुद्धमास्त्रिनि दर्शयन्त्युत्तरेवेत्यादिप्रार्थः, यस्मात्तानु-

गिरिकृत टीका ।

शोकाध्यासागवे हृत्कृत्तरे अविशु क्रिश्चते अस्मात्कैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानमात्रज्ञानं तदति-
रेकेणोद्धरणसिद्धेः तमतिभक्तमतिप्रियं शोकाहृत्कृत्तुमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानार्थं
तं अर्जुनमवतारयन् पदार्थपरिशोधने अवर्तयन्नदो ह्युपदार्थं शोधयितुमशोच्यानि-
त्यादिवाक्यमाहेति योजना ।

यस्याज्ञानं तस्य क्रमोषस्य क्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यक् ज्ञानं वाक्याद्भे-
तीति ज्ञानाधिकारिणामतिश्रेय्याह अशोच्यानित्यादीति । यत्तु कैश्चिदात्रा वा अरे
दृष्टव्यैत्याद्यान्वयाथाव्यदर्शनविधिववाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरिदुक्तं तद-
युक्तं कृतिषोर्ग्यैतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनतयाः परातिमतनियोगस्य या विध्यर्थस्यात्रा-
प्रतीयमानस्य कलनाहेत्तत्वात्, न च दर्शने पुरुषतत्त्वज्ञरहिते विधेययागादिविलक्षणे
विधिरूपपद्यते कृत्यास्तुतस्यार्थत्वात् तव्या न विधिमधिकरोतीत्यतिश्रेय्या व्याचष्टे न
शोच्याइति । कथं तेषामशोच्यामिदुक्ते भीष्मादिशब्दवाच्यानां शोच्याः तत्पदल-
क्षणागां वेति विकल्प्याद्यं दूषयति सद्भुक्त्वादिति । ये भीष्मादिशब्दकृत्ये ते श्रुति-
स्मृत्यादीरिता विगीताचारवत्तान् शोच्यातामन्नुवीरवित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह परमार्थेति ।
अरजते रजतबुद्धिवदशोच्येषु शोच्याबुद्ध्या त्रास्तोहनीत्याह तानिति । अनुशोचनप्रकार-
मतिनयनत्रास्तिमेव प्रकटयति ते त्रियस्तुइति । पुत्रतार्थ्यादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन
गृह्यते, इत्यनुशोचितवानसीति सख्यः । विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि त्रास्तुह्यर्जुनस्य साध-
यति इत्थं प्रज्जावतामिति । उंसन्नकुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि । किमेतावता फलि-

श्यामिकृत टीका ।

अशोच्यानित्यादि । शोकस्याविवर्तीभूतानेव बद्धं नश्शोचोह्नुशोचितवानसि दृष्टेमान्
शङ्कानान क्लेशेत्यादिना, तत्र कृतस्तु, कश्चलमिदं विषये समुपस्थितमित्यादिना मया बोधि-
तोहपि पुनश्च प्रज्जावतां पण्डितानां वादान् शब्दान् कथं भीष्महं सख्यैत्यादीन्

নহেবাহং জাতু নাসং^১ন হং^১নেমে জনাধিপাঃ ।

ন চৈব ন ভবিষ্যামঃ সর্বে বয়মতঃ পরম্ ॥ ১২ ॥

শাকরভাষ্যম ।

গতপ্রাণান্ মৃতান্ অগতাস্থনগতপ্রাণান্ জীবতশ্চ ন অহুশোচন্তি পণ্ডিতাঃ আত্মজ্ঞাঃ, পশু আত্মবিষয়া বুদ্ধির্বেদাঃ তে হি পণ্ডিতাঃ পাণ্ডিত্যং নিৰ্কিঁদ্যেতি ক্রতেঃ, পরমার্থতন্ত্ৰ নিত্যানশোচ্যানহুশোচস্যতোমূঢ়োসৌত্যভিপ্রায়ঃ ॥ ১১ ॥

কৃতস্তে অশোচ্যাঃ যতোনিত্যাঃ কথং ন তু এব জাতু কদাচিদহং নাসং কিংসাম-
মেব অতীতেষু দেহোৎপত্তিবিনাশেষু ঘটাদিষু বিয়দিব নিত্যমেবাহমাসমিত্যভিপ্রায়ঃ,
তথা ন হং নাসীঃ কিংসাসীরেব, তথা নেমে জনাধিপাঃ নাসন্ কিং সাস্নেব, তথা ন চৈব

গিরিকৃত টীকা ।

তমিতি তদাহ তদেতদिति । তন্মোঢ়ামশোচ্যেযু শোচ্যদৃষ্টিভমেতৎ পাণ্ডিত্যং বুদ্ধিমতাং
বচনভাবিমিতি যাবৎ । অর্জুনস্য পূর্বোক্তভ্রান্তিভাক্তে নিমিত্তমাত্মজ্ঞানমিত্যাহ
যস্মাদिति । নহু স্ত্ববুদ্ধিভ্রান্তমেব পাণ্ডিত্যং ন হ্যাত্মজ্ঞত্বং হেতুভাবাদিত্যাশঙ্ক্যাহ তে
হীতি । পাণ্ডিত্যং পণ্ডিতভাবমাত্মজ্ঞানং নিৰ্কিঁদ্য নিশ্চয়েন লক্ষ্য বাস্ত্যেন তিষ্ঠাসেদिति
বৃহদারণ্যকশ্রুতিমুক্তার্থামুদাহবতি পাণ্ডিত্যমিতি । যথোক্তং পাণ্ডিত্যরাহিত্যং কথং
মমাবগতমিত্যাশঙ্ক্য কার্ধাদর্শনাদিত্যাহ পরমার্থতন্ত্ৰিতি । যস্মাদিত্যস্যাপেক্ষিতং দর্শয়তি
অতইতি ॥ ১১ ॥

নিত্যমশোচ্যে কারণমিতি সূচিতং বিবেচষিতুং প্রশ্নপূর্বকং প্রতিজানীতে কৃত-
ইত্যাদিনা । নিত্যমসিদ্ধং প্রমাণাভাবাদिति চোদয়তি কথমিতি । আত্মা ন জায়তে
প্রাগভাবশূন্যভাববিষাণবদिति পরিহরতি ন ত্বেবেতি । কিঞ্চাত্মা নিত্যো ভাবে সত্য-
জাতহ্যাত্মত্বিরেকে ঘটবদিত্যহুমানাস্তরমাহ ন চৈবেতি । যন্তু কৈশ্চিদাত্মযাধাত্ম্যং
জিজ্ঞাসিতং ভগবানুপদিশতি নহিত্যাদিনা শ্লোকচতুষ্টয়েনেত্যাদিষ্টং তদসদ্বিশেষবচনে
হেতুভাবাৎ সর্বত্রৈবাত্মযাধাত্ম্যপ্রতিপাদনাবিশেষাদিত্যাশয়েন পদচ্ছেদঃ পদার্থোক্তিৰ্কিঁ-
প্রহো বাক্যবোধনেতি ত্রিতয়মপি ব্যাখ্যানাক্রং প্রতিপাদয়তি নহিত্যাদিনা । নহ্যাত্মনো

স্বামিকৃত টীকা ।

কেবলং ভাষসে ন তু পণ্ডিতোহসি যতঃ পণ্ডিতা গতাস্থন্ গতপ্রাণান্ বহু নগতাস্থঃশ্চ
জীবতোহপি বহুহীনা এতে কথং জীবিত্যন্তীতি নহুশোচন্তি পণ্ডিতাঃ বিবেকিনঃ ॥১১॥

অশোচ্যে হেতুমাহ ন হেবাহমিতি । যথাহং পরমেশ্বরোজাতু কদাচিন্নীলাবিপ্রহস্য-
বির্ভাবতিরোক্তাবতোনামিতি তু নৈবাপি স্বাসমেকানাঃদিহাৎ ন চ হং নাসীমাহুরপি

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कोमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १० ॥

शङ्करभाष्यम् ।

न भविष्यामः किञ्च भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्मद्देहविनाशादन्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः, देहभेदान्तरवृत्त्या बहवचनं नास्मत्भेदाभिप्रायेण ॥१०॥

तत्र कथमिव नित्यत्वात्तदृष्टान्तमाह देहिनः देहोऽस्मास्तीति देही तस्य देहिनो-
देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कोमारं कुमारभावोवाल्या-
वस्था यौवनं युनोभावोमध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येताः तिस्रोऽवस्था-

गिरिकृत टीका ।

नोदेहोऽपत्तिविनाशयोः पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्धतया काला-
त्यापदिष्टमिष्टमिति नेत्याह अतीतेष्विति । चराचरव्यपश्रयस्तु स्यादिति न्यायेना-
न्यनोऽन्मविनाशप्रसिद्धेरोपाधिकजन्मविनाशाविषयद्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्य-
मिति भावः । यद्यपि तवेष्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं ममेत्याशङ्क्याह तथेति ।
तथापि जीव्यादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह तथा नेमइति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नु-
क्तवार्द्धं व्याचष्टे तथेत्यादिना । ननु देहोऽपत्तिविनाशयोवाऽन्यनोऽन्मनाशाभावेऽपि महा-
स्वर्गमहाप्रलययोस्तु स्याद्विस्फुल्लिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्याशङ्क्य नास्मात्प्रतेरिति
न्यायेन परिहरति त्रिष्वपीति । यावद्विकारस्तु विभागोलोकवदिति न्यायेन भिन्नव्याधिकारिद्व-
मात्मनामनुमीयते भिन्नद्वयं बहवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याह देहेति ॥ १० ॥

ननु पूर्वः देहः विहायापूर्वः देहमुपादानास्तु विक्रियावद्धेनोऽपत्तिविनाशवत्प्रविभ्रमः
समुद्धवेदिति शङ्कते तत्रेति । अशोच्यत्प्रतिज्ज्ञायां नित्यत्वे हेतुकृते सतीति यावत् ।
अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतोविक्रियाभावान्मनोऽनित्यत्त्वमुपपन्नमित्यन्तरग्लोकैक्येन दृष्टान्ता-

श्यामिकृत टीका ।

वासिरेव, इमे च जनाधिपा नृपा नासन्निति तु नापि वासनेव मदंशद्वात्, तथातः प्रमित
उपरि न भविष्यामोऽन स्यात्तामइति च नैर्वापि तु स्यात्तामएवेति जन्ममरणशुद्ध्यादशो-
च्याइत्यर्थः । १० ।

नदीश्वरस्तु तव जन्ममरणशुद्धयः सत्यमेव जीवानास्तु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्राह देहिन-
इति । देहिनोदेहाभिमानिनोऽजीवस्तु यथास्मिन् स्थूलदेहे कोमारोऽवस्थास्तु देहनिव
द्वनाऽव न स्वतः' पूर्वावस्थानाशेऽवस्थासुरोऽपत्तावपि सएवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादुक्तैव

মাত্রাস্পর্শাস্তু কৌন্তেয় শীতোষ্ণসুখদুঃখদাঃ ।

আগমাপায়িনোহনিত্যাস্তাং স্তিতিক্ষু ভারত ॥ ১৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অন্তোন্তবিনক্ষণাস্তাসাং প্রথমাবস্থা নাশেন নাশো দ্বিতীয়াবস্থোপজনেনোপজনমান্বনঃ
কিংতর্হ্যবিক্রয়শ্চৈব দ্বিতীয়াতৃতীয়াবস্থাপ্রাপ্তিরান্বনোদৃষ্টা যথা তদ্বদেব দেহাদন্তোদেহো-
দেহান্তরং তস্য প্রাপ্তিদেহান্তবপ্রাপ্তিবিক্রয়শ্চৈবান্বন ইত্যর্থঃ, ধীরোবীমাংস্তত্রৈব সতি
ন মুহুতি ন মোহমাপদ্যতে ॥ ১৩ ॥

ষদ্যপ্যান্বিনাশনিমিত্তোমোহোন সম্ভবতি নিত্যান্তেতি বিজানতস্তখাতিশীতোষ্ণ-
সুখদুঃখপ্রাপ্তিনিমিত্তো মোহো লৌকিকো দৃশ্যতে সুখবিষোগনিমিত্তো মোহোদুঃখসং-
যোগাদিনিমিত্তশ্চ শোকইত্যেতদর্জুনস্য বচনমাশঙ্ক্যাহ মাত্রাস্পর্শাইতি । মাত্রাভিম্বী
য়ন্তে শব্দাদয়ইতি শ্রোত্রাদীনীল্লিয়ানি, মাত্রাণাং স্পর্শাঃ শব্দাদিভিঃ সংযোগান্তে শীতোষ্ণ-

গিরিকৃত টীকা ।

বষ্টেন্নেন প্রতিপাদয়তীত্যাহ দৃষ্টান্তমিতি । ন কেবলমাগমাদেবান্বনোনিত্যত্বং কিন্তুবস্থা-
স্তরবক্ষ্যমান্তরে পূর্বসংস্কারান্ববৃত্তেশ্চেত্যাহ দেহিন ইতি । দেহবৎ তন্মিনহং মমাভিমান-
ভাবত্বং, তাসামিতি নির্ধাবণে ষষ্ঠী, আন্বনঃশ্রুতিস্বত্ব্যুপপত্তিভিনিত্যত্বজ্ঞানং, ধীমানিত্যত্র
ধীর্কিবক্ষ্যতে, এবং, সতীতি তত্ত্বতোবিক্রিয়াভাবান্নিত্যত্বে সমধিগতে সতীত্যর্থঃ ॥:৩॥

আন্বনঃশ্রুত্যাদিপ্রমিতে নিত্যত্বে তদুৎপত্তিবিনাশপ্রযুক্তশোকমোহাভাবেহপি প্রকা-
রাস্তবেণ শোকমোহৌ স্যাতামিত্যাশঙ্কামন্বদ্যোত্তবহেন শ্লোকমবতাবয়তি যদিত্যাদিনা ।
শীতোষ্ণযোস্তাভ্যাং সুখদুঃখয়োশ্চ প্রাপ্তিঃ নিমিত্তকৃত্য যোমোহাদিদৃশ্যতে তস্যান্বয়ব্যাতি-
রেকাভ্যাং দৃশ্যমানত্বমাশ্রিত্য লৌকিকবিশেষণমশোচ্যানিত্যত্র যোবিদ্যাধিকাবী সূচিত-
স্তস্য তিতিক্ষুঃ সমাহিতোভূত্বেতিশ্রুতেঃ তিতিক্ষুত্বং বিশেষণমিহোপদিশ্যতে । ব্যাখ্যেয়ং
পদমুপাদায় করণব্যুৎপত্ত্যা তস্যেন্দ্রিয়বিষয়ত্বং দর্শয়তি মাত্রা ইত্যাক্সিনা । ষষ্ঠীসমাসংদর্শ-

স্বামিকৃত টীকা ।

বৈতদেহনাশে দেহান্তরপ্রাপ্তিবপি লিঙ্গদেহনিবন্ধনৈব ন তু তাবতান্বনোনাশোজাত-
মাত্রস্য পূর্বসংস্কারেণ স্তন্থপানাদৌ প্রবৃত্তিদর্শনাৎ, অতোধীরো ধীমাংস্তত্র তয়োদেহনা-
শোৎসংস্কারান্ মুহুতি আন্বিব মৃতোজাতশ্চেতি ন মন্যতইতি ॥ ১৩ ॥

নহু তানহং ন শোচামি কিন্তু তদ্বিয়োগাদিদুঃখভাজং মামেবেতি চেত্তত্রাহ মাত্রা-
স্পর্শাইতি । মীয়ন্তে জায়ন্তে বিষয়া আভিরিতি মাত্রাইন্দ্রিয়বৃত্তয়স্তাসাং স্পর্শা বিষয়ৈঃ
নহু নসকাস্তে শীতোষ্ণাদিপ্রদা ভবন্তি তে হাগমাপায়বত্বাদনিত্যাঅস্থিরাঅতস্তাং স্তিতিক্ষ

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽहमृतदाय कल्पते ॥१५॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सुखदुःखदाः शीतमुष्णः दुःखश्च प्रयच्छतीति । अथवा स्पर्शान्ते इति स्पर्शाविषयाः शब्दादयः मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतः कदाचिद् सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतरूपः सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतोन व्यभिचरतोऽतस्तत्त्वात् पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणं, यस्मान्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमापायशीलाः तस्मादनित्या उৎपत्तिविरूपत्वात्, अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षन् प्रसहन् तेषु हर्षविषादं माकार्षी-
वित्यर्थः ॥ १४ ॥

शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यादिति शृणु यं हीति । यं हि पुरुषं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न

गिरिकृत टीका ।

यन् भावव्युत्पत्त्यास्पर्शकार्थमाह मात्राणामिति । तेषामर्थक्रियामादर्शयति ते शीतेति । सम्प्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपदभूतेत्य समासोक्तवः दर्शयन् विषयाणां कार्यं कथयति अथवेति । ननु शीतोष्णप्रवृत्तेः सुखदुःखप्रदत्वमसिद्धत्वात् किमिति शीतेष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथक्ग्रहणमिति तत्राह शीतमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्त्वम तदस्तुर्भूतयोर्बेव तयोः सुखदुःखहेतोरानुकूल्यप्रतिकूल्ययोरुपलक्षार्थः अध्यात्मं हि शीतमुष्णं वानुकूल्यं प्रतिकूल्यं वा सम्पाद्य बाह्याविषयाः सुखादि जनयन्ति । ननुविषयेन्द्रियसंयोगस्याग्निसदा सदात्तप्रयुक्तशीतादेरपि तथात्वात्तन्निमित्तो हर्षविषादो तन्नि-
न्नापन्नावित्याणक्षेयात्तराक्षिः व्याचष्टे यस्मादित्यादिना । अत्र च कौस्तुभभारतेति सन्धो-
धनाभ्यामुभयकुलशुद्धस्यैव विद्याधिकारिद्वयमिति एतदेव द्योत्यते ॥ १४ ॥

अधिकाविविषेणः तितिक्षुः नोपयुक्तः केवलस्य तस्य पुमर्थाहेतुत्वादिति शक्यते शीतेति । विवेकवैराग्यादिसहितः तन्मोक्षहेतुज्ज्ञानदाया तदर्थमिति परिहरति शृणुति । तितिक्षमाणस्य विवक्षितं लाभमुपलभ्यति यंहीति । हर्षविषादरहितमित्यात्र

श्यामिकृत टीका ।

स्य सहस्य यथा जलातपादिसंसर्गास्तुतःकालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादि प्रयच्छन्ति एवमिष्ट-
संयोगवियोगाअपि सुखदुःखादि प्रयच्छन्ति तेषांकास्त्रिरत्वात् सहनं तव धीरमोचिञ्जं न
तु तन्निमित्तहर्षविषादपाववशमित्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाकलदादित्याह यंहीति । एते

নাসতোবিদ্যতে ভাবো নাভাবো বিদ্যতে সতঃ ।

উভয়োরপি দৃষ্টৌহস্ত্বনয়োস্ত্বদর্শিভিঃ ॥ ১৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

চালয়ন্তি নিত্যানন্দদর্শনাদেতে যথোক্তাঃ শীতোষ্ণাদয়ঃ, সনিত্যানিত্যস্বরূপদর্শননিষ্ঠো-
দন্দসহিষ্ণু রমৃতহায় অমৃতভাবায় মোক্ষায়ৈত্যাঃ কল্পতে সমর্থোভবতি ॥ ১৫ ॥

ইতচ্চ শোকমোহাবকুড়া শীতোষ্ণাদিসহনং যুক্তং যস্মাৎ নাসতইতি । নাসতো-
বিদ্যমানস্য শীতোষ্ণাদেঃ সকারণস্য ন বিদ্যতে নাস্তি ভাবোভবনমস্তিতা, ন হি শীতো-
ষ্ণাদি সকাবণং প্রমাণৈর্নিরূপ্যমানংবস্ত্বসম্ভবতিবিকাবোহিসঃ বিকাবশ্চব্যভিচবতি যথা
ঘটাদিসংস্থানং চক্ষুযা নিরূপ্যমাণং মৃদ্যতিবেকেণানুপলঙ্কেরসস্তথা সর্বোবিকারঃ কাবণ-
ব্যতিরেকেণানুপলঙ্কেরসজ্জন্মপ্রধঃসাভ্যঃ প্রাগৃক্ষণানুপলঙ্কেঃকার্যস্য ঘটাদেমূর্দাদিকাব-
ণস্য তৎকারণস্য চ তৎকারণব্যতিরেকেণানুপলঙ্কেরসৎ তদসৎ সর্বাভাবপ্রসঙ্গইতি চেন্ন

গিরিকৃত টীকা ।

শমাদিনাধনসম্পন্নমুচ্যতে ধীমন্তমিতি । নিত্যানিত্যবিবেকভাগিত্বমেতচ্চোভয়ং বৈরা-
গ্যাৎপদেপলক্ষণং । নিত্যানন্দদর্শনং ভ্রমর্থজ্ঞানং সাধনচতুষ্টয়বস্ত্তমধিকারিণমনুদ্য ভ্রংপদার্থ-
জ্ঞানবতস্তস্য মাক্ষৌপয়িকবাক্যার্থজ্ঞানযোগ্যতামাহ সনিত্যেতি ॥ ১৫ ॥

অধিকারিবিশেষণে তিতিক্ষুভে হেতুস্তবপরপবদ্ধেনোত্তরশ্লোকমবতারয়তি ইতশ্চেতি ।
ইতঃশব্দার্থমেব স্ফুটয়তি যস্মাদিতি । যতঃ শীতাদেঃ ক্রেশাদিহেতোবনান্ননোনাস্তি
বস্ত্ত্বং বস্ত্ত্বনশ্চান্ননোনির্কিকারভেতেনৈকরূপত্বং অতোমুমুক্কৌর্কিবেশেষণং তিতিক্ষুভঃ যুক্তমি-
ত্যাং নেত্যাদিনা । কার্যস্যাসত্ত্বেপি কাবণস্য সত্ত্বেনাত্যস্তাসত্ত্বাসিদ্ধিবিত্যাশঙ্ক্য বিশি-
নষ্টি সকারণস্যেতি । নাসতইত্যাপাদায় পুনর্নকারানুকর্ষণমম্বার্থং । অসতঃ শূন্যস্যাস্তিত্ব
প্রসঙ্গাভাবাৎঅপ্রসঙ্গ প্রতিবেধপ্রসক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাং ন হীতি । বিমতমতাত্ত্বিকমপ্রা-
মাণিকত্বাৎ রজ্জুসর্পবৎ, ন হি ধর্ম্মিগ্রাহকস্য প্রত্যক্ষাদেস্ত্বাবেদকং প্রামাণ্যং কল্পতে বিষ-
য়স্য ছনিরূপত্বাদতোহনির্কীচ্যঃ দ্বৈতমিত্যর্থঃ । কথং পুনরধ্যক্ষ্যাদিবিষয়স্য শীতোষ্ণাদি-
দ্বৈতস্য ছনিরূপত্বেনানির্কীচ্যত্বং তত্রাহ বিকারোহীতি । ততচ্চ বিমতং মিথ্যা আগমা-

স্বামিকৃত টীকা ।

মাত্রাস্পর্শা যৎ পুরুষং ন ব্যথয়ন্তি নাভিভবন্তি, সমে ছঃখসুখে যস্য তৎস তৈরধিক্ষিপামা-
ণোধর্ম্মজ্ঞানদ্বারামৃতহায় মোক্ষায় কল্পতে যোগ্যোভবতি ॥ ১৫ ॥

নহু তথাপি শীতোষ্ণাদিকমতিহুঃসহং কথং সোঢ়ব্যং অত্যন্তং তৎসহনে চ কদাচিদা-
ন্থনোনাশঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্য তদ্বিচারতঃ সর্কং সোঢ়ুং শক্যমিত্যাশয়েনাহ নাসতোবিদ্যত-

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वत्र बुद्धिद्योपलक्षेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्नव्याभिचरति तत्सत् यद्वि-
 षया व्याभिचरति तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धौ सर्वैरूपनभ्येते
 समानाधिकवणे न नीलोऽपलवत् सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवः सर्वत्र तयोर्बुद्ध्या-
 र्घटादिवुद्धिर्व्याभिचरति तथा च दर्शितं न तु सद्बुद्धिः तस्मात् घटादिवुद्धिविषयोऽसन् व्याभि-
 चारात् न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्याभिचारात्, घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्याभिचरन्त्याः सद्बुद्धिरपि
 व्याभिचरतीति चेत् न पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयेव सा सद्बुद्धिरतोपि न
 विनष्टाति, अथसद्बुद्धिवत् घटबुद्धिवपि घटास्तरे दृशते इतिचेन्न पटादावदर्शनात्, सद्बुद्धिरपि

।

गिरिकृत टीका ।

पायित्वा संप्रतिपन्नवदिति फलितमाह विकारश्चेति । वाचारस्तनश्चेतः द्वैतमिथ्याद्ये
 अन्वग्रहकतः दर्शयितुं चकारः । किञ्च कार्यं कावणाद्विन्नमतिन्नश्चेति विकल्पाद्याः दूष-
 यति यथेति । निरूप्यमाणमस्तुर्वहिशेति शेषः विमतं कारणान्न तद्वतोऽभिद्यते कार्य-
 द्वादघटवदित्यर्थः । इतोपि कावणाद्वेदेन नास्ति कार्यं आदावस्तु च यन्नास्ति वर्तमा-
 नेपि तद्वथेति श्रयादित्याह ज्ञेति । यदि कार्यं कारणाद्विन्नं तदा तस्य भेदेना-
 सत्त्वे पूर्वस्माद्विशेषः तादात्म्येनावस्थानस्तु न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात् ।
 कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकावणपरम्परायाविव्रमत्वादित्याभिप्रेत्याह मृदा-
 दीति । कार्यकारणविभागविहीनं वस्तु न नास्तीति मन्वानश्चादयति तदसत्त्वमिति । अन्व-
 र्बुद्धव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादन्वबुद्धे च व्यावृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानम-
 कार्यकावणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति न सर्वत्रेति । सम्प्रति सतोऽवस्तुत्वे प्रमाणमन्व-
 मानमुपश्रुति यद्विषयेति । यद्व्यावृत्तेष्वन्वबुद्धेः तद्वर्थः सत् यथा सर्पधारादिष्वन्वगतोर-
 ङ्गादेविदमंशः, विमतं सत्यमव्याभिचारित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्यावृत्तस्य कल्पितत्वे
 प्रमाणमाह यद्विषयेत्यादिना । यद्व्यावृत्तं तन्निथ्या यथा सर्पधारादि, विमतं मिथ्या
 व्याभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः इत्यन्वमानद्वयमन्वस्यत् सतोऽकल्पितत्वं असत्त्वं
 कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः । नन्व नेदमन्वमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथा-
 वादिनोऽविभागाभावादन्वमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह सदसदिति । उक्ते विभागे
 बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यान्वमानादिव्यवहारोऽनिरूप्यति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात्

श्यामिकृत टीका ।

इति । असतोऽनास्त्यधर्मादविद्यमानस्य शीतोष्णदेरास्त्रनि भावः सत्ता न विद्यते,
 तथा सतः सत्त्वभावस्यानोऽभावोऽविनाशो न विद्यते, एवमुत्तरैः सदसतोऽस्तौनिर्ण-
 योदृष्टैः, कैः सुखदर्शिभिर्कल्पयाथार्थवेदिभिः एवञ्च विवेकेन सहस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নষ্টে ঘটে ন দৃশ্যতইতি চেৎ ন বিশেষ্যাভাবাৎ সদ্ধুদ্ধিঃ বিশেষণবিষয়া সতী বিশেষ্যাভাবে বিশেষণানুপপত্তৌ কিং বিষয়া স্মার তু পুনঃ সদ্ধুদ্ধির্বিষয়াভাবাৎ একাধিকরণত্বং ঘটাদি-
বিশেষ্যাভাবেন যুক্তঃ ইতি চেৎ ন সদিদমুদকমিতি মবীচ্যদাবন্ততরাভাবেপি সামানা-
ধিকরণ্যদর্শনাৎ তস্মাদ্বেহাদেহদ্বন্দ্বশ্চ চ সকারণস্মাতোন বিদ্যতে ভাব ইতি, তথা সতশ্চ
আত্মনঃ অভাবোহবিদ্যমানতা ন বিদ্যতে সৰ্বত্রাব্যভিচারাদিত্যবোচামঃ, এবমান্নানা-

গিরিকৃত টীকা ।

পরমার্থশ্চৈব তদ্ব্যভূত্বে কেবলব্যতিরেকাভাবাদিত্যর্থঃ । কুতঃ সদসদ্বিভাগশ্চবুদ্ধিবিষয়া-
ধীনত্বং বুদ্ধিবিভাগশ্চাপি তবাত্বাত্তত্রাহ সৰ্বত্রৈতি । ব্যবহারভূমিঃ সপ্তম্যর্থঃ । বুদ্ধি-
বিভাগশ্চাপি কল্পিতশ্চৈব বোধ্যবিভাগপ্রতিভাসহেতুতেতিভাবঃ । বুদ্ধিবিষয়মনুরূপ্য সদস-
দ্বিভাগে সতঃ সামান্তরূপতয়া বিশেষাকাক্ষায়াঃ সামান্তবিশেষে হে বস্তুনি বস্তুভূতে
স্মাতামিতি চেত্তত্রাহ সামানাধিকারণইতি । পদয়োঃ সামানাধিকরণ্যং বুদ্ধ্যাক্রপচর্যতে,
সোয়মিতি সামানাধিকরণ্যাবদঘটঃ সন্ ইত্যাদি সামানাধিকরণ্যমেকবস্তুনিষ্ঠং বস্তুভেদে ঘট-
পটয়োরিব তদযোগাদিত্যর্থঃ । নীলমুৎপলমিতিবন্ধুর্মধ্বর্ষিবিষয়তয়া সামানাধিকরণ্যশ্চ স্ত্ব-
চত্বান্ন বস্তুকাবিষয়ত্বমিতি চেন্নৈত্যাহ ন নীলেতি । ন হি সামান্তবিশেষয়োর্ভেদেভেদে চ
তদ্ব্যবোধেদাভেদৌ চ বিরুদ্ধাবতোজ্ঞাত্যব্যক্ত্যাঃ সামানাধিকরণ্যং নীলোৎপলয়োরিব ন
গোঁণঃ কিন্তু ব্যাবৃত্তমনুরূপে কল্পিতমিত্যেকনিষ্ঠমিত্যর্থঃ । সামান্তবিশেষয়োরুক্তক্ৰমায়ং
শুণশুণ্যাদাবতিদিশতে্যবমিতি । তুল্যো হি তত্রাপি বিরুদ্ধদোষাবিতি ভাবঃ । সামানাধি-
করণ্যানুপপত্ত্যা হে বস্তু নী সামান্তবিশেষাবিতি পক্ষং প্রতিক্ষিপ্য বিশেষাবেব বস্তুনীতি
পক্ষং প্রতিক্ষিপতি তয়োৱিতি । বুদ্ধিব্যভিচারাদ্বোধ্যব্যভিচাবেপি কথং ব্যাবৃত্তানাং
বিশেষাণামবস্তুত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ তথাচেতি । বিকারোহি সহিত্যাদাবিতিশেষঃ । ন চৈকং
বস্তু সামান্তবিশেষাত্মকমেকশ্চ দ্বৈরূপ্যবিরোধাদিত্যভিপ্রোত্য সামান্তমেকমেব বস্তুতদ্বুদ্ধে-
রব্যভিচারাৎ, বোধশ্চাপিনতস্তথাবাদিত্যাহ নতিতি । ব্যভিচারতীতিপূর্বেণ সধ্বন্ধঃ ।
বিশেষাণাং ব্যভিচারিহে সতশ্চাব্যভিচারিহে ফলিতমুপসংহরতি তস্মাদিতি । অসৎ কল্পি-
তত্বং । তচ্ছকার্থমেব ক্ষেপয়তি ব্যভিচারাদিতি । সদ্ধুদ্ধিবিষয়স্য সতোহকল্পিতত্বে তচ্ছ-
কোপান্তমেব হেতুমাহ অব্যভিচারাদিতি । সদ্ধুদ্ধিব্যভিচারদ্বারা বোধ্যস্যাপি ব্যভিচাবা-
ন্তদব্যভিচারিহেতোরসিদ্ধিরিতি শঙ্কতে । ঘটে বিনষ্টইতি । সদ্ধুদ্ধেদটমাত্রবুদ্ধিবদঘট-
বিষয়ত্বাভাবান্ন ঘটনাশে ব্যভিচারোস্তি ইতি পরিহরতি ন পটাদাবিতি । সদ্ধুদ্ধেরঘটবিষ-
য়ত্বে নিরালম্ব্যযোগাৎ বিষয়াস্তরং বক্তব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ বিশেষণেতি । সতোহকল্পিতত্ব
হেতোরব্যভিচারিহস্যাসিদ্ধিমুক্ত্য বিশেষাণাং কল্পিতত্বহেতোরব্যভিচারিহস্যাসিদ্ধিঃ শঙ্কতে

शास्त्ररत्नाश्रयम् ।

अनोः सदसत्तोरुत्तरपि दृष्टः उपलकोहस्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति तु अनयो-
रथोक्तयोस्तददर्शिताः, तदिति सर्वनाम सर्वत्र तत्र नाम तदिति तद्व्यवहृत्यः
अन्वयप्रधानतया तद्दृष्टः शीलः येषां ते तददर्शिनस्तददर्शितित्तदपि तददर्शिताः

गिरिकृत टीका ।

सदिति । यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वात् अव्यभिचारिणी अव्यभिचारः सतोदर्शित-
स्तथा घटबुद्धिर्घटे नष्टे घटास्तवेदृष्टे, तदव्यभिचारोऽव्यभिचारसिद्धौ विशेषास्तरे-
षपि कर्त्तव्यहेतोः व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । घटबुद्धेर्घटास्तवे दृष्टेपि पटादाव
दृष्टत्वेन व्यभिचारोऽपि पटादिविशेषेषपि व्यभिचारविद्युत्पित्तुतत्त्वमाह न पटादाविति ।
विशेषणमेव व्यभिचारिव्ये सतोऽपि तद्व्यपत्तेरव्यभिचारिव्येत्तुसिद्धिर्ज्ञानव्यपत्तेरिति
शक्यते सद्बुद्धिविति । घटादिनाशदेशे तद्व्यपत्तेरव्यभिचारिव्येत्तुसिद्धिर्ज्ञानव्यपत्तेरिति
वाधिष्ठानतया तानादित्याह न विशेष्येति । यथा सर्वगता जातिरित्याह यद्युक्तदिव्य-
क्त्याभावदेशे गोतः व्यञ्जकात्वात् व्यञ्ज्यते न गोत्वात्वात् तथासदपि घटादिनाशे
व्यञ्जकात्वात् तानादित्याह न स्वरूपात्वात् तद्व्यपत्तेरिति । सप्रतिशोभि-
कविशेषणव्यभिचारोपि स्वरूपाव्यभिचारोऽव्यपत्तेरिति । सप्रतिशोभि-
रेव विशेषणविशेष्यददर्शनात् घटसतोऽपि विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः सत्त्वोऽप्य-
घटादिविकल्पितत्वात् नूनानाधिकवर्ण्यधीवाधितमिति चोदयति एकेति । अत्रत्वमत्र-
स्त्यावाधितविषयत्वमुक्तत्वात् नूनानाधिकवर्ण्यधीवाधितमिति चोदयति एकेति । अत्रत्वमत्र-
दोषवाहिते फलितमुपसंभवति तद्व्यपत्तेरिति । प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्ताविति शब्दः ननु
नेदः व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतः सर्वत्रैतच्छब्दविवक्षायाः शास्त्रतद्व्यवहृत्यात्
केनापि पुनर्दुर्किदं नूनानाधिकवर्ण्यधीवाधितमिति चेत् तदैव किमिदं द्वैतप्र-
शुद्धत्वं किञ्चिद्द्वैतं किञ्चिद्विद्वन्नादौऽनभ्युपगमात् द्वितीयानभ्युपगमे तु तद्वैव
शास्त्रविरोधोऽव्यभिचारविरोधश्च सर्वः हि शास्त्रं तद्व्यवहृत्यात् च द्वैतस्य सत्यवानधिकरणवसाधने
नाद्वैतसत्यत्वे पर्यावसितमिति त्रैविद्यवृत्तौ तत्र प्रतिष्ठापितं तथा च प्रक्षेपाशङ्का-
नंप्रदायपरिचयात्वादिः द्रष्टव्यः । अनाद्यजातस्य कर्त्तव्यत्वेनाव्यभिचारप्रतिपादनपरतया
प्रथमपादः व्याख्यानं द्वितीयपादमाह्वयः सर्वकर्मनाधिष्ठानात्कर्त्तव्यत्वेन वस्तुप्रसाधनपर-
तया व्याकरोति तथेति । नञ्वाह्वयः सदाहनोविशेषेषु विनाशिषु तद्व्यपत्तेरुक्तं विनाशः
त्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वात्तन्मैवमित्याह सर्वत्रेति । ननु कदा-
चिदसदेव पुनः सदाहोपपद्यते प्रागनतोऽस्य जन्मना सदाहोपपगमात् सत्तु कदाचिदसद्व्य-
प्रतिपद्यते स्थितिकाले सतोऽस्य पुनर्नाशेनासत्त्वकात्त्वात्तदेव सदाहोऽस्यव्यवहितत्वा-

অবিনাশি তু তদ্বিক্রি যেন সৰ্বমিদং ততম্ ।
বিনাশমব্যয়স্য ন কশ্চিৎ কৰ্ত্তু মৰ্হতি ॥১৭॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দৃষ্টিমাত্রিত্য শোকং মোহঞ্চ হিহা শীতোষ্ণাদীনি নিয়তানিয়তরূপাণি স্বন্দানি বিকারোয়-
মসম্বেব মবীচিজনবল্লিখ্যাভাসতেতি মনসি ব্যস্ত তিতিক্ষেতাভিপ্রায়ঃ ॥১৬॥

কিং পুনস্তৎ যৎ সদেব সৰ্বদাস্তীত্যাচ্যতে অবিনাশীতি । অবিনাশি ন বিনষ্টুং
শীলং যন্তেতি তুশব্দঃ সতোবিশেষণার্থঃ তদ্বিক্রি বিজানোহি, কিং যেন সৰ্বমিদং জগ-
ত্ততং ব্যাপ্তং সদাখ্যেব ব্রহ্মণা সাকাশমাকাশেনেব ঘটাদয়ঃ বিনাশমদর্শনমভাবমব্যয়স্ত ন
ব্যেতি উপচয়্যাপচয়ৌ ন যাতি ইত্যব্যয়ং তস্তাব্যয়স্ত নৈতৎ সদাখ্যং ব্রহ্ম স্মেন রূপেণ

গিরিকৃত টীকা ।

বিশেষাচ্ছভরোরপি হেয়ত্বমুপাদেয়ত্বং বা তুল্যং স্মাদিতি তত্রাহ এবমিতি তুশব্দোদৃষ্ট-
কেন সম্বধ্যমানোদৃষ্টিমবধারয়তি নহি প্রাগসতোঘটস্য সম্বমসত্ত্বে স্থিতে সম্বপ্রাপ্তিবিরোধ-
দাসম্বনিবৃত্তিশ্চ সম্বপ্রাপ্ত্যা চেৎ প্রাপ্তমিতরেতবাশ্রয়ত্বমন্তরেণৈব সম্বাপত্তিমস্বনিবৃত্তাব-
সম্বমনবকাশি ভবেৎ এতেন সতোঃসম্বাপত্তিরপি প্রতিজানীতেতি ভাবঃ । কথং তহিসতো-
ঃসম্বমসতশ্চ সম্বঃ প্রতিভাতি ইত্যশঙ্ক্য তত্ত্বদর্শনাতাবাদিত্যাহ তদ্বেতি । তস্য ভাব-
স্তত্ত্বং ন চ তচ্ছব্দেন পরামর্শযোগ্যং কিঞ্চিদস্তি । প্রকৃতং প্রতিনিয়তমিত্যাশঙ্ক্য ব্যাচষ্টে
তদিত্যাদিনা । নহু সদসতোবস্ত্বখাত্বং কেচিৎ প্রতিপদ্যন্তে কেচিৎ তয়োক্রান্তনির্গমনু-
স্বত্য তথাহমেবাভিগচ্ছন্তি তত্র কেবাং মতমেধিতব্যমিতি তত্রাহ ত্বমপীতি ॥ ১৬ ॥

নহু সদিতি সামান্ত্যং স্বরূপং বা প্রথমে তস্য বিশেষসাপেক্ষতয়া প্রলয়দশায়ামশেষ-
বিশেষবিনাশে বিনাশঃ স্যান্ন চাত্মাদয়োবিশেষাস্তদাপি সন্তীতি বাচ্যং আত্মাতিরিক্তানাং
বিশেষাণাং কার্যত্বাদীকারাৎ প্রলয়াবস্থায়ামনবস্থানাদাত্মনস্ত সামান্ত্যান্নোর্থিত্বাহুক্ত-
দোষাদ্বিতীয়ে তু স্বরূপস্য ব্যাবৃত্তে কল্পিতত্বাদিনাশিত্বমনুবৃত্তে ন তসৈব্য সামান্ত্যতয়া
প্রাপ্তদোষানুশক্তিবিত্তি মন্বানশ্চোদয়তি কিং পুনরিত্তি । সামান্ত্যবিশেষভাবশূন্যমখ-
ণৈকরসংসদেবেত্যাदिश्रुतिप्रमितः सर्वविक्रियारहितः बस्तु प्रकृतः सद्विवर्कितमित्युक्त-
माह उच्यतेइति । আত্মনঃ সদান্ননোবিনাশরাহিত্যবিজ্ঞানে সৰ্বজগদ্ব্যাপকত্বং হেতুমাহ
যেনেতি । আত্মনোবিনাশাভাবে যুক্তিমাহ বিনাশমিতি । আত্মনোবিনাশমিচ্ছতা
স্বতোবা পরতোবা নাশস্তস্যেব্যতে নাদ্যইত্যাহ অবিনাশীতি দেহাদিদ্ধৈতমসদৃচ্যতে

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র সংস্বভাবমবিনাশি বস্ত সামান্ত্যেনোক্তং বিশেষতোদর্শয়ত্যবিনাশি স্থিতি । যেন

अस्तुवस्तु इमे देहा नित्यश्लोकाः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्भ्रूयते भारत ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

व्योति न व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् नाप्याग्नीयेनाग्नीयाभावात् यथा देवदत्तो धनहान्ता व्योति न देवः ब्रह्म व्योत्यतोऽव्ययस्यास्तु ब्रह्मणे विनाशः न कश्चित् कर्तुमर्हति न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति इत्यरोप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मानि च क्रिया-विरोधात् ॥ १९ ॥

किं पुनस्तदस्य यत् स्वात्नसतां व्यभिचरतीत्युच्यते अस्तुवस्तुइति अस्तोविनाशो-विद्यते येषां ते अस्तुवस्तो यथा युगवृत्तिकारो सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणांशे विच्छि-

गिरिकृत टीका ।

ततः सतोविशेषणं स्वतोनाशराहित्यं । तस्य द्योतको निपातइत्याह तुशब्दइति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति किमित्यादिना । विमलमविनाशि व्यापकत्वादिकाश-वत् न हि प्रमितमेवोदाहरणं किञ्च प्रसिद्धमपीति भावः । न द्वितीयइत्याह विनाश-मिति । न खलु विनाशं कर्तुं कश्चिदर्हतीति महकः । विनाशस्य सावशेषानिरवशेष-त्वात्वात् द्वैराशुमाश्रित्य व्याकरोति अदर्शनमिति । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोती-त्यत्र हेतुमाह अव्ययस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्योति स्वसम्बन्धिना व्योति विकल्पाद्यं दूषयति नैतदिति । न हि निरवयवस्य स्वावयवापचयरूपव्ययः संभवतीत्यत्र वैधर्म्यं दृष्टी-स्तुमाह देहादिवदिति । द्वितीयं निरस्यति नापीति । तदेव व्यतिवेकदृष्टांशेन स्पष्ट-यति यथेति । द्विविधेपि व्यायायोगे फलितमाह अतइति । किञ्च ब्रह्म परतो न श्रु-त्यात्वाद्घटवदित्याह न कश्चिदिति । आत्मात्वेतोरसिद्धिमुक्तरति आत्माहीति । तादा-त्म्यश्रुतिरत्र हीति हेतु क्रियते । अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्म स्वात्नोनाशकमुद्धरनादिदर्शना-न्नेत्याह स्वात्ननीति ॥ १९ ॥

सदसतोऽनन्तरप्रकृतयोः स्वरूपाव्यभिचारिण्येन परमार्थतया सन्निधारितमिदानीमसन्नि-द्धिधारयिष्या पृच्छति किं पुनरिति । असदेवेति निष्कारितत्वात् प्रश्नस्य निरवकाश-त्वमाशङ्क्य शून्यं व्यावर्तय विवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य सावकाशत्वमाह यत्स्वात्न्येति । देहा-देरनात्नवर्गस्य प्रकृतसच्छब्दविषयतेत्याह उच्यतेइति । तेषां स्वात्न्यात् बुद्धयति नित्य

स्वामिकृत टीका ।

सर्वमिदमागमापायधर्मात्कः देहादि ततः साक्षिण्येन व्याप्तः' तद्वात्नस्वरूपमविनाशि विनाश-शून्यं विद्धि जानीहि । तत्र हेतुमाह विनाशमिति ॥ १९ ॥

शास्त्ररत्नावली ।

द्व्यते न तस्य अस्तवत्त्वेमे देहा स्वप्नमायादिवच्छास्त्रवस्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरव-
तोहनाशिनोऽप्रमेयस्यान्नोऽस्तवत्त्वेमेदेहात्तुक्त्याविवेकिभिरित्यर्थः, नित्यस्यानाशिनइति न
पुनरुक्तः नित्यस्य द्विविधत्वात्तुक्ते नान्यथा च यथा देहोऽस्मीभूतोऽदर्शनः गतो नष्टोऽप्युच्यते
विद्यमानोऽपि यथा अन्यथापरिणतोऽव्याध्यादिषुक्त्यात्तोनष्टोऽप्युच्यते तत्रानाशिनोऽनित्य-
स्येति द्विविधेनापि नाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थः अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं
स्यादात्मनस्तन्मातृदिति नित्यस्यानाशिनोनेत्याह अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्याक्षादिप्रमा-
नैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः । नष्टागमेनात्र परिच्छिद्यते प्रत्याक्षादिना च पूर्वः नाशः
नष्टः सिद्धत्वात् सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्तोः प्रमाणावेषणं भवति न हि पूर्वमित्थ-

गिरिकृत टीका ।

स्येति । आकाशादिव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि शरीरिणइति । परिणामनित्यत्वं व्यवच्छिनन्ति
अनाशिनइति । तस्य प्रत्याक्ष्यादिविषयमाह अप्रमेयस्येति । देहादेरवस्तुत्वादाम्नै-
करूपत्वाद् युक्ते स्वधर्म्ये प्रवृत्तस्यापि तव न हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह तन्मादिति । ननु
देहादिषु सद्बुद्धेवस्तुत्वेस्तस्याविच्छेदाभावात् कथमस्तवत्त्वं तेषामित्यते तत्राह यथेति ।
तथेमे देहाः सद्बुद्धिभाजोऽपि प्रमाणतोऽनिरूपणायामवसाने विच्छेदादस्तवत्त्वं भवतीति
शेषः । देहत्वादिना च जाग्रद्धेहादेरस्तवत्त्वं सम्प्रतिपन्नवदनुमातुः शक्यमित्याह स्वप्नेति ।
शरीरादेरस्तवत्त्वेऽपि प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्त्वं स्वप्नस्यानस्तवत्त्वंमाशक्याह नित्यस्येति । प्रवाहस्य
प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्न तदात्मना देहाद्यभावे सस्वप्नसिद्धिरित्यभिसङ्गायोक्तः
विवेकिभिरिति । पदद्वयसैकार्थत्वाशक्यं निरस्यति नित्यस्येत्यादिना । नित्यस्य
द्वैविध्यसिद्ध्यर्थः नाशद्वैविध्यः प्रतिज्ञातः प्रकटयति यथेत्यादिना । नाशस्य निववशेष-
त्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह तत्रेति । विशेषणात्त्यां कूटस्थनित्यत्वं
मात्मनोविवेकितमित्यर्थः । अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वात्मानः शक्ये-
तेत्यनिष्ठापत्तिमाशक्याह अन्यथेति । उपनिषदद्वैविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वात्प्रति-
नश्चि । इतश्चात्मनोऽप्रमेयत्वंमित्याह प्रत्याक्षादिनेति । तेन चागमप्रवृत्त्यापेक्षया
पूर्वावस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तन्मिन्नेवाज्ञानसम्भवादज्ञातज्ञापकः प्रमाणमिति च प्रमाण-
लक्षणादित्यर्थः । एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति नेत्यादिना कथं मान-
मनपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वंमित्याशङ्क्याक्तं विवृणोति सिद्धेहीति । प्रमित्तोः प्रमेयमिति
शेषः । तदेष व्यतिरेकमुखेन विवदयति न हीति । आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्

स्वामिकृत टीका ।

आगमापायधर्मकं सन्दर्शयति अस्तवत्त्वेइति । नित्यस्य सर्वदैकरूपस्यातिप्रवृत्त्यानाशि-
नोऽप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनइमे स्वधर्मःखादिधर्मकादेहात्तुक्त्याविवेकिभिः, यन्मदेवात्म-

शास्त्ररताव्यम् ।

महमित्यात्मानः अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते न ह्यत्रा नाम कश्चिदप्रसि-
होभवति शास्त्रः इत्यः प्रमाणाः अतर्क्याधारोपगमात्प्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणप्रमाणः
प्रतिपद्यते न ह्यज्ञातार्थज्ञापकत्वेन तथा च श्रुतिः यत्साक्षादपरोक्षदृक् व आत्मा सर्वात्
रइति यन्मादेवः नित्योऽविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युक्तश्च युक्तात्परमः माकार्षी रित्यर्थः, न
ह्यत्र युक्तकर्तव्यता विधीयते युक्ते प्रवृत्तएव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबन्धस्तु क्षीमास्तु २३स्तु
कर्तव्यप्रतिबन्धपनयनमात्रः भगवता क्रियते तस्माद्बुद्धेश्चेत्यनुवादमात्रः न विधिः ॥१८॥

गिरिकृत टीका ।

तस्मिन् प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह न हायेति । प्रत्यक्षादेरनाश्रुविषयत्वात्तत्र चाज्ञातज्ञा-
ततायाव्यवहारसम्भवात्तत्प्रामाण्यं च व्यावहारिकत्वादिशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवले तद-
प्रवृत्तेर्षदापि नाश्रुनि तत् प्रामाण्यं तथापि तद्विद्वत्श्रुत्या शास्त्रं तत्र प्रवृत्तिरवशु-
विनीत्याशक्त्याह शास्त्रसिद्धिः । शास्त्रेण प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमात्रादिविभा-
गं व्यावृत्तत्वाद्युक्तमश्रुत्तमपौरुषेयतया निन्दोषत्वाच्छागमं प्रामाण्यमित्यर्थः ।
तथापि कथं प्रत्यगाश्रुनि प्रामाण्यं तस्य स्वतः सिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञातज्ञापनायो-
गादित्याशक्त्या स्वतोभासमानोपि प्रतीर्षो मनुष्योऽहः कर्ताहमित्यादिना मनुष्यात्कर्तृत्वा-
दीनामतर्क्याणामध्यारोपणेनाश्रुनि प्रतीयमानत्वात् तस्मात्प्रनिवर्तकत्वेनाश्रुनाविषयत्वम-
नापादैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते सिद्धं निवर्तकत्वादिति श्रुत्यादित्याह अतर्क-
र्येति । घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किमित्याश्रुनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशक्त्या
जडत्वाजडत्वात्त्याः विशेषादिति मयाह नत्विति । ब्रह्माश्रुनोरनपेक्षामस्तरेण स्वतः स्फुरणे-
प्रमाणमाह तथा चेति । साक्षादश्रुपेक्षामस्तरेणापरोक्षदरोक्षस्फुरणात्कः यद्बुद्ध
न च तस्याश्रुनोरर्थास्तुरतः सर्वात्तस्तुरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तस्मात्तानं व्याचक्षेति योजना ।
अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य फलितः निगमयति यन्मादिति । स्वधर्मनिवृत्तिहेतु-
निषेधे तात्पर्यः दर्शयति युक्तादिति । आश्रुनो नित्यत्वादिसंरूपमुपपाद्य युक्तकर्तव्य-
विधानात् ज्ञानकर्तृसमुच्चयोत्र भातीत्याशक्त्याह न हीति । युक्तश्चेति वचनान्तप्रवर्षक-
विधिवस्तुत्याशक्त्याह युक्तइति । कथं तर्हि, कथं तीक्ष्णमहमित्याद्यर्जुनश्च युक्तोपरमपरं
वचनमिति तत्राह शोकेति । यदि स्वतोयुक्ते प्रवृत्तिः तर्हि भगवद्वचनं कागतिरित्या-
शक्त्याह तस्मैति । भगवद्वचनं प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे
फलितमाह तस्मादिति ॥ १८ ॥

श्यामीकृत टीका ।

नोन विनाशेन च सुखदुःखादिसर्वदुःखाद्योहः शोकः तद्वत्, युक्तश्च स्वधर्मः या त्याक्षी
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

यएनं वेत्ति हस्तारं यश्चैनं मन्त्रते हतम् ।

उर्धो तौ न विजानीतो नायं हस्ति न हन्त्रते ॥ १९ ॥

न जायते त्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

शोकमोहादिसंसावकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतत् पार्थस्य साक्षी-
भूते ऋचावानिनाय भगवान् षड्भू मन्त्रसे युक्ते भीष्मादयोमया हन्त्रन्ते अहमेव तेषां
हन्त्रेतेषां बुद्धिर्ष्वैव ते कथं य एनमिति । यएनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानीति
हस्तारं हननक्रियायाः कर्त्तावः यश्चैनमन्त्रोमन्त्रते हतः देहहननेन हतोहमिति हनन-
क्रियायाः कर्त्तृभूतं तावुर्धो न विजानीतो न ज्ञातवन्तो अविवेकनाम्नानमहं प्रत्यय-
विषयं हस्ताहं हतोहम्नाहमिति देहहननेन आत्मानं यो विजानीतस्तावायस्वरूपानति-
ज्ञावित्यर्थः, षड्भूनायमाया हस्ति न हननक्रियायाः कर्त्ता भवति न च हन्त्रते न च कर्त्तृ-
भवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

गिरिकृत टीका ।

अविनाशि तु तद्विद्धीत्यत्र पूर्वार्द्धेन तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्द्धेन निवीश्ववादस्य पवि-
णामवादस्य वा निराकरणमात्मानि जन्मादि प्रतिभानस्योपचारिकप्रदर्शनार्थमस्तुवस्तुइत्यादि-
वचनमिति केचिन्, अस्तु नामायमपि पश्चात्, पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थस्योपप्रेक्षामात्र-
मूलत्वं निवाकर्तुं मन्त्रद्वयं भगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्य सङ्गतिं दर्शयति शोक-
मोहादीति । तत्र प्रथममन्त्रस्य सङ्गतिमाहयति । प्रत्यक्षनिवृत्तनद्यादमुष्याबुद्धेर्ष्वह-
मयुक्तमित्याक्षिपति कथमिति । प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात् तत्कृता बुद्धिर्न
प्रेमेति परिहरति एनमिति । हस्ता चैनन्त्रते हस्तं इत्याद्यामृचमर्थतोदर्शयित्वा
व्याचष्टे य एनमिति । हस्तारं हतंज्ञानं मन्त्रमानस्य कथमज्ञानमित्याशाङ्क्याह हस्ताह-
मिति । हस्तृद्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्र हेतुमाह षड्भूदिति । आत्मानो हननं प्रति कर्त्तृ-
कर्त्तृत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति अविक्रियत्वादिति ॥ १९ ॥

श्यामिकृत टीका ।

उदेवः भीष्मादिभूत्यानिमित्तः शोको निवारितो षड्भूनिमित्तः हृष्यमुक्तः
एतन्न हस्तमिच्छामीत्यादिना उदपितुदेव निर्निमित्तमित्याह य एनमिति । एनमात्मान-
मात्मानोहननक्रियायाः कर्त्तृत्ववत् कर्त्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुर्नयमिति ॥ १९ ॥

अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथमविक्रियः आश्नुते द्वितीये मज्जः न जायते नोऽपद्यते जनिलक्षणात् वस्तुविक्रिया
नाश्वनोविद्यतइत्यर्थः, तथा न म्रियते वा तत्र वाशकक्षार्थे न म्रियते चेत्यस्त्याविनाश-
लक्षणाविक्रिया प्रतिषिध्यते, कदाचिच्छकः सर्कविक्रियाप्रतिषेधः संबध्यते न कदाचिच्छा-
यते न कदाचिन्म्रियतइत्येव, यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामभूत्स्य पश्चादभविता अभाव-
गत्ता न भूयः पुनस्तस्मान्म्रियते योहि भूत्वा न भविता स म्रियतइत्युच्यते लोके, वाशकार-
णकाक्षायमात्मा भूत्वा वा भविता देहवत्स्यः पुनस्तस्मान् जायते योह्भूत्वा भविता स जायत-
इत्युच्यते नैवमात्माहतो न जायते यस्मादेव तस्मादज्ञो यस्मान् म्रियते तस्मान्नित्यश्च, यद्य
प्याद्यस्त्योर्किक्रिययोः प्रतिषेधे सर्का विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभावि-

गिरिकृत टीका ।

तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमज्जाश्रमवतारयति कथमिति ।
सर्कविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुः विषदयन् मज्जमेव पठति न जायत इति । जन्म-
मरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधः साधयति नायमिति । अयमात्मा भूत्वा न भविता न चा भूत्वा
भूयोभवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिधते किञ्च सर्कमेव
विक्रियाजातमित्याह अज इति वाच्यमर्थमुक्तुं । विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणेति ।
विकल्पार्थं व्यावर्तयति वेति । निष्पन्नमर्थः निर्दिशति नेत्यादिना । मज्ज-
मेवाभिनयति न कदाचिदिति । अस्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे
यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति योहीति । आश्वनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावान्नास्ति
मृत्युवित्यर्थः । आश्वनो जन्माभावेऽपि हेतुरित्येव विवक्षितइत्याह वाशकादिति ।
अभूत्वेति हेतुः देहवदिति व्यतिवेकोदाहरणं । उक्तमेवार्थः साधयति
योहीति । जन्माभावे तत्पूर्विकास्त्यविक्रियापि नाश्वनोऽस्तीत्याह यस्मादिति । प्राण-

श्वामिकृत टीका ।

न हन्यतइत्येतदेव षड्भावविकारशृङ्खलेन द्रष्टयति नेति । न जायतइति जन्मप्रति-
षेधः, न म्रियतइति विनाशप्रतिषेधः, वाशको चार्थे, न चायं भूत्वा उऽपद्य भविता
भवति अस्त्यः भवते किञ्च प्रागेव अतः सज्जपइति जन्मश्रितिरास्त्यलक्षणद्वितीयविकार-
प्रतिषेधस्तत्र हेतुः यस्मादज्ञः योहि जायते स अज्ञाश्रमस्त्यः भवते न भूयः अत
एवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्त्यः भवतइत्यर्थः, नित्यः सर्कदैकरूपइति बुद्धिप्रतिषेधः, शाश्वतः

शास्त्ररत्नाशयम् ।

नीनां विक्रियाणां तदर्थैः स्वशक्तैरेव प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुज्ञानामपि षोडशानां समस्त-
विक्रियाणां प्रतिषेधो यथा श्चादित्याह शास्त्रतइत्यादिना । शास्त्रतइत्यपक्षलक्षणा विक्रिया
प्रतिषिध्यते शब्दवशोऽतोनापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवव्यभिचाराच्च नापि षुण्णक्रे-
णापक्षः अपक्षविपरीतापि बुद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति ये ह्यवयवगमे-
नोपचीयते न वर्द्धतेऽतिनवइति चोच्यते अयं चास्मा निरवयवव्यां पुरापि नव एवेति
पुराणो न वर्द्धतइत्यर्थः, तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि
शरीरे, हस्तिरज्र विपरिणामार्थे ज्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमतइत्यर्थः, अस्मिन्-
मध्ये वड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मानि प्रतिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित
आत्मेतिवार्थः, यन्मादेवः तन्माधुर्तो तौ न विजानीतइति पूर्वेषु मन्त्रेणाञ्च सम्यक् ॥२०॥

पिरिकृत टीका ।

विद्योगादात्मनोऽनुतेरभावे अनवशेषनाशाभाववन्निरशेषनाशाभावोपि सिध्यतीत्याह
यन्मादिति । ननु अन्वनाशयोर्निषेधे तदसुगताः विक्रियासुतराणामपि निषेधसिद्धेस्तु
निषेधार्थः न पृथक् यथितव्यमिति तत्राह यद्यपीति । स्वशक्तैर्मध्यवर्तिविक्रियानिषेधवाच-
कैरिति यावत् । आर्थिकेपि निषेधे निषेधश्च सिद्धतया शाब्दानिषेधोऽनपृथगर्थवानि-
त्याशङ्क्याह अनुज्ञानामिति । नित्यशक्तेन शास्त्रतशक्तस्य पौनरुक्त्यं परिहवन् व्याकवोति
शास्त्रतइत्यादिना । अपक्षयोऽपि स्वरूपेण वा श्चादुष्णापचयतोवेति विकल्प क्रमेण दूष-
यति नेत्यादिना । पुराणपदश्चागतार्थः कथयति अपक्षयेति । तदेव स्फुटयति यो-
हीति । न त्रियते वेत्यानेन चतुर्थपादश्च पौनरुक्त्यमाशङ्क्याव्याचष्टे यथेत्यादिना । ननु-
हिंसार्थोऽस्तिः अयते तत्कथं विपरिणामोऽनिषिध्यते तत्राह हस्तिविति । हिंसार्थ-
सम्भवे किमित्यर्थान्तरं हस्तेरिष्यते तत्राह अपुनरुक्ततायैति । हिंसार्थेऽपि मृतिनिषे-
धेन पौनरुक्त्यं श्चास्तनिषेधार्थः विपरिणामार्थः विपरिणामार्थमेष्टव्यमित्यर्थः । पूर्वा-
वस्थात्यागेनावस्थासुरापत्तिविपरिणामः तदर्थश्चेदत्र हस्तिविष्यते तदानिष्पन्नमर्थमाह
नेति । न आयते इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति अस्मिन्निति यथाः विकाराणामात्मानि
प्रतिषेधे कलितमाह सर्वेति । आत्मानः सर्वविक्रियारहितेत्यपि किमायातमित्याश-
ङ्क्याह नन्मादिति ॥ २० ॥

स्वामिकृत टीका ।

शब्दवइत्यपक्षप्रतिषेधः, पुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधः, पुरापि नवएव न तु परिणा-
मभोरुपात्तरं ष्याप्य नकोऽवतीत्यर्थः, यथा उचितेत्यास्मात्स्वयं कृत्वा ह्युयोऽधिकं यथा
कथयति तथा न उचितेति बुद्धिप्रतिषेधः, अन्वोऽनिष्ठाइति चोत्तरं बुद्ध्याद्यभावे हेतु-

वेदाविनाशिनः नित्यं च एनमज्जमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हस्ति कम् ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

य एनः वेत्ति हस्तारमित्यानेन मञ्ज्जेण हननक्रियाराः कर्त्ता कश्चि च न चवतीति प्रतिज्ञाय न जायतइत्यनेनाविक्रियदे हेतुमुक्तः । प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति । वेद विज्ञानाति अविनाशिनमस्त्यभावविकाररहितः नित्यः विपरिणामरहितः यो वेदेति सशक्तः, एनः पूर्वेण मञ्ज्जेणोक्तलक्षणमज्जं अव्ययः उपचयापक्यरहितः कथं केन एकानरेण सविद्वान् पुरुषोऽधिक्रुते हस्ति हननक्रियाः करोति कथं वा घातयति हस्तारः प्रयो-
जयति न कथंकिं कथं हस्ति न कथंकिं कथं घातयतीत्युत्तरत्राक्षेपएवार्थः प्रश्ना-

गिरिकृत टीका ।

पूर्वश्लोकार्थशैश्वोत्तरत्रापि प्रतिज्ञानां पौनरुक्त्याशङ्क्य बुद्धाह्ववादपूर्वकमुत्तर-
श्लोकमवतारयति यएनमित्यादिना । कर्त्तृत्वाद्यतिमानविरोधादद्वैतकूटस्थानिश्चयसाम-
र्थ्यां प्राप्तः विद्वेषः संग्र्यासः । विद्यापरिपाकार्थमभ्युज्जानाति वेदेति । पदव्ययञ्च
पूर्वमेव पौनरुक्त्यामाह अविनाशिनमित्यादिना । प्रश्नोऽपि संभवति किमिति तत्र उल्ले-
खेन व्याख्यायते तत्राह उभयत्रेति । उक्तत्र प्रतिरचनादर्शनान्नात्र प्रश्नः संभवतीत्यर्थः ।
विवक्षितः प्रकरणार्थः निगमयति हेतुर्थश्चेति । अविक्रियत्वं हेतुर्थस्तु विद्वेषः सर्वकर्म
निषेधे समानत्वादिति यावत् । यदि विद्वेषः सर्वकर्मनिषेधोऽतिमत्तस्तर्हि किमिति हस्त्य-
र्थेवाक्किप्यते तत्राह हस्तेरिति । उक्तः हेतुमाक्षेपुः पृच्छति विद्वेषेति । अतिप्रो-
द्यमप्रतिपद्यमानोहेतुविशेषः पूर्वोक्तः स्मारयति नस्ति । उक्तमदीकृत्याकिपति सत्या-
मिति । विद्वेषोविज्ञानान्नोत्रक्षणश्च वेद्यस्य विकल्परूपत्वेन दहनतूहिनवस्तिगवादिद्वेषः
सर्वकर्मत्यागेन असौ कावणविशेषः स्तादित्याह अन्तर्वादविक्रियत्वादिति छेदः ।
तथापि कूटस्थमविक्रियत्वं प्रतिपाद्यमानञ्च कूतोविक्रिया संभवेत् त्रक्षप्रतिपत्तिविरोधा-
दित्याशङ्क्याह नस्ति । अयमास्त्रास्त्रेत्यादिशक्त्या समाधत्ते न विद्वेषेति । किञ्च विद्वेष-

श्यामिकृत टीका ।

रिति न पौनरुक्त्यः । तदेवः (जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपकीरते मशती)
त्येवः शार्ङ्गमादिभिरुक्तः षड्भावविकारानिरस्ताः, षडर्थमेते विकारानिरस्तान्तः प्रसृतः
विनाशाभावमुपसंहरति न हस्त्ये हस्त्यमाने शरीरइति ॥ २० ॥

अतएवहस्तुत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तःसिद्धइत्याह वेदाविनाशिनमिति । नित्यः बुद्धिशुद्धः
अव्ययमपक्यशुद्धः अजः अविनाशिनः यो वेद स पुरुषः कं हस्ति कथं वा हस्ति एवमुत्तरस्य

শাক্তরভাষ্যম্ ।

র্থাঃ সন্তবাৎ হেতুর্নস্য অবিক্রিয়ত্বস্য চ তুল্যাৎ হি হুঃ সর্বকর্মপ্রতিবেদ্যেব প্রকরণার্থো-
 ভিপ্রোতো ভগবতা হস্তেত্বাক্ষেপউদাহরণার্থত্বৈত বিহুঃ কিঞ্চিৎ কর্মাঃ সন্তবে হেতু-
 বিশেষঃ পশুন্ কর্মাণ্যাক্ষিপতি ভগবান্ কথং স পুরুষইতি । ননুক্তমেব আত্মানোহবিক্রি-
 যত্বঃ সর্বকর্মাঃ সন্তবকারণবিশেষঃ, সত্যযুক্তো নতু স কারণবিশেষোহন্তত্বাৎ হি হুঃ হি হুঃ হি হুঃ
 দান্ননইতি । ননবিক্রিয়ঃ স্বাণুঃ বিদিতবতঃ কর্ম ন সন্তবতীতি চেন্ন বিহুঃ আত্মত্বান্ন দেহা-
 দিসংঘাতস্য বিহুঃ অতঃপারিশেষ্যাদসংহত আত্মবিদ্যানবিক্রিয়ইতি তস্ম বিহুঃ কর্মা-
 সন্তবাদাক্ষেপোযুক্তঃ কথং স পুরুষইতি যথা বুদ্ধ্যাদ্যাৎ তস্ম শব্দাদ্যর্থস্যাবিক্রিয়এব সন্
 বুদ্ধিবৃত্ত্যবিবেকবিজ্ঞানেনাবিদ্যয়োপলক্ষ্য আত্মা কল্প্যতে এবমেবাআনাত্মবিবেকজ্ঞানেন-

গিরিকৃত টীকা ।

স্তাবিশিষ্টস্য বা কেবলস্য বা নাদ্যোবিশিষ্টস্য বিহুঃ ত্রয়াঃ বিশেষণস্যাপি তদ্বক্ষসঙ্গান চ
 বিশেষণীভূতসংঘাতস্যচেতনত্বাদ্বিহুঃ যুক্তোহি ন দেহাদীতি । দ্বিতীয়ে তু জীবব্রহ্মবিভা-
 গাসিদ্ধিরিত্যাহ অতইতি । কিঞ্চ প্রামাণিকবিক্রিয়ধর্মবৎস্যাসিদ্ধত্বাৎ প্রাতিভাসিকস্য চ
 বিশ্বপ্রতিবিশ্বরোরনৈকান্ত্যাভেদানুমানাবোগাৎ জীবব্রহ্মণোরভেদসিদ্ধিরিত্যভিপ্রোত্য
 কলিতমাহ ইতি তস্যেতি । ননবিক্রিয়স্য ব্রহ্মরূপতয়া সর্বকর্মাঃ সন্তবে বিহুঃ বিহুঃ বিহুঃ
 সন্তবতি ন হি ব্রহ্মণোহবিক্রিয়স্য বিদ্যালক্ষণা বিক্রিয়া স্বক্রিয়া ভবিতুমর্হতি তত্রাহ যথেনি
 অদৃষ্টেপ্রিয়াদিসংহতমন্তঃকরণং প্রদীপপ্রভাবদ্বিষয়পর্যন্তং পরিগতং বুদ্ধিবৃত্তিকৃত্যে তত্র
 প্রতিবিহিতং চেতনম্ অভিব্যঞ্জকবুদ্ধিবৃত্ত্যবিবেকাদ্বিষয়জ্ঞানমিতি ব্যবহ্রিয়তে তেনাশ্চো-
 পলক্ষ্য কল্প্যতে, তচ্চাবিদ্যাশ্রযুক্তমিথ্যাসম্বন্ধনিবন্ধনং তথৈবাধ্যাসিকসম্বন্ধেন ব্রহ্মাত্মক্যা-
 ভিব্যঞ্জকবাক্যোথবুদ্ধিবৃত্তিদ্বারা বিদ্যানাত্মা ব্যপদিশতে ন চ মিথ্যাসম্বন্ধেন পারমাথিকা
 বিক্রিয়বিহতিরন্তীতার্থঃ । অহং ব্রহ্মেতি বুদ্ধিবৃত্তের্মোক্ষাবস্থায়ামপি ভাবাদাত্মনঃ সবি-
 শেষত্বশাস্ত্য তস্য যাবত্বপাধিসম্মেবেত্যাহ অসত্যেতি । ননু কূটস্থস্যাত্মনোমিথ্যাবিদ্যা-
 বর্ষেপি তস্য কর্মাধিকারনিবৃত্তৌ কস্য কর্মাণি বিধীয়ন্তে ন হি নিরধিকারাণাং তেষাং বিধি-
 রিত্যাশঙ্ক্যাহ বিহুঃইতি । কর্মাণ্যবিহুঃ বিহিতানীতি বিশেষমাঙ্কিপতি নন্বিতি । কর্ম-
 বিধানমবিহুঃ বিহুঃ বিদ্যাবিধানমিতি বিভাগে কা হানিরিত্যাশঙ্ক্যাহ বিদিতেনি ।
 বিদ্যায়াবিহুঃ লক্ষ্যঃ কর্মবিধিঃ অবিহুঃ বিহুঃ বিদ্যাবিধিরিতি বিভাগসন্তবে

স্বামিকৃত টীকা ।

বধে সাধনাত্বাৎ, তথা স্বয়ং প্রয়োজকোভূত্বাত্মেন কং ঘাতয়তি কথং বা ঘাতয়তি ন
 কঞ্চিদপি কথঞ্চিদপীত্যর্থঃ, অর্থে যব্যপি প্রয়োজকত্বদোষদৃষ্টিং মাকাব্যীরিত্যুক্তং
 ভবতি ॥ ২১ ॥

शास्त्ररत्नायाम् ।

बुद्धिबुद्ध्याविद्यया असत्यरूपैरेव परमार्थतोऽविक्रियएवात्मा विद्वाद्बुद्ध्या विद्वेषः कर्मानुभव
वचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्निवृत्तबोविहितानीति भगवतोनिश्चरोऽवग-
माते । ननु विद्याप्यविद्वेषएव विधीयते विदितविद्यस्तु पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यां
तत्राविद्वेषः कर्माणि विधीयन्ते न विद्वेषइति विशेषो नोपपद्यते इति चेन्नानुष्ठेयस्तु भा-
वाभावविशेषोपपत्तेरग्निहोत्रादिविधयर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसं-
हारपूर्वकमनुष्ठेयः कर्ताहः मम कर्तव्यमित्येव प्रकारविज्ञानवतोऽविद्वेषो यथाऽनुष्ठेयः
भवति न तु तथा न जायतइत्यान्वयरूपविधयर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति
किञ्च नाहः कर्ता न तोक्तेत्याद्यात्कैकदाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्वयं नोपपद्यतइत्येव-
विशेषोपपद्यते यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानः तस्य ममेदं कर्तव्यमिति अवशुभ-
विनी बुद्धिः श्लाघदपेक्षया सोऽधिक्रियतइति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति सचाविद्वान् उर्तो

गिरिकृत टीका ।

तद्वेति । धर्मज्ञानानुभवमनुष्ठेयस्तु भावां ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं तदभावां ब्रह्मज्ञानहीन-
शैव कर्मविधिरिति समाधत्ते नानुष्ठेयश्चेति । विशेषोपपत्तिमेव प्रपश्यति अग्निहो-
त्रादीति । ननु देहादिव्यतिविक्षाज्ञानं विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तेरुपप-
त्तेस्तथाविधज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेन्नत्राह कर्ताहमिति । आत्मानि कर्तातोक्ते-
त्येव विज्ञानवद्वेषपि ब्रह्मज्ञानविहीनद्वेषोऽनुष्ठेयः कर्मेत्यर्थः । देहादिव्यतिरि-
क्ताज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानाविशेषां कर्मप्रवृत्तावुपकरिव्यातीत्याशङ्क्याह नश्चि-
दनुष्ठेयविरोधादविक्रियाज्ञानश्चेति शेषः । ननु ब्रह्मज्ञानोत्तरकालमपि
कर्ताहमित्यादिज्ञानोपपत्तौ कर्मविधिः सावकाशःश्लाघिति नेत्याह नाहमिति । कारणा-
भावदिति शेषः कर्तृत्वाद्विज्ञानमश्लक्ष्णं । अनुष्ठानानुष्ठानयोरुक्तविशेषादविद्वेषो-
ऽनुष्ठानं विद्वेषोनेत्युपसंहरति इत्येवइति । नद्यान्विदो नचेदनुष्ठेयः किञ्चिदस्ति कथं
तर्हि विद्वान् यजेतेत्यादिशास्त्रात्तः प्रति कर्माणि विधीयन्ते तत्राह यः पुनरिति । आत्मानि
कर्तृत्वाद्विज्ञानापेक्षया कर्मसधिकृतज्ञाने तथाविधं पुरुषः प्रति कर्माणि विधीयन्ते सच
प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीरते न खलु कर्तृत्वाद्विज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वाद्विज्ञान
द्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्मानुभवे ब्रह्मविदोहेतुस्तमाह विशेषितश्चेति । वेदा-
विनाशिनमित्यादिनेति शेषः । यद्यपि विद्वेषोनास्ति कर्म तथापि विविदिषोः श्लाघि-
त्याशङ्क्याह तस्मादिति । विद्यया विक्रय्यादिव्यापमोक्षप्रतिपक्षत्वात् कर्मणामित्यर्थः ।
यद्यपि मुमुक्षोराश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यातत्कलात्यामविक्रय्यात्तव आशङ्क्यात्
गताशुभथा विविदिषासन्न्यासविधिविरोधादित्यतिप्रेत्यात्केर्ये भगवतोऽनुष्ठेयमितिमाहः श्लो-
कवेति । विद्वेषोविविदिषोश्च सन्न्यासेऽधिकारो विद्वेषः कर्माणि विधीयन्ते इत्यादि

शास्त्ररत्नावली ।

तौ न विदानीतइति वचनात् विशेषितश्च च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् कथं न पुरुषइति
 तन्नादिशेषितश्च अविक्रियात्तददर्शनोविदुषोमुमुक्षोश्च सर्वकर्मसन्न्यासएवाधिकारोऽतएव
 भगवान्नास्तरणः सांख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ष्णहस्यति ज्ञान-
 योगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति तथा च पुत्रायाह भगवान् व्यासो-
 षाविमावथ पश्चानाविद्यादि तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात् सन्न्यासश्चेत्ये-
 तमेव विभागः पुनः पुनर्दशयिष्यति भगवान् अतश्चविदहंकारविमुक्त्या कर्ताह-
 मिति मन्त्रेण तद्विदुषु नाहं करोमीति तथाच सर्व कर्माणि मनसा सन्न्यास्यन्तु
 इत्यादि तत्र केचिन् पण्डितश्चा वदन्ति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितेऽविक्रियोऽ-
 कर्तृकोऽहमाश्रयति न कश्चिन् ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन् सति सर्वकर्मसन्न्यास उपदिशते
 तन्न न ज्ञानतइत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् तथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात्कर्मा-

गिरिकृत टीका ।

सुखः । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथाचेति ।
 अध्ययनविधिना स्वाध्यायार्थे त्रैवर्णिकश्च प्रवृत्त्यनन्तवः तत्र क्रियामार्गोऽज्ञाननार्थश्चेति
 र्थो मर्णावधिकारिभेदे नावेदिताविद्यार्थः । आदिशब्दाद् यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताइत्यादि
 गृह्यते । उक्तमार्गस्योच्चल्यतां परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह तथेति । बुद्धिबुद्धिद्वारा
 कर्मतत्त्वकलरोत्कैराग्योदरात् पूर्वः कर्ममार्गोविहितोविरक्तस्य पुनः सन्न्यासपूर्वकोऽज्ञा-
 नमार्गोदर्शितः सचेतस्त्वादतिशयशालीतिश्रुतमित्यर्थः । उक्तविभागेन पुनरपि वाक्यशे-
 षात्तद्व्याप्यमार्गमिति एतमेवेति । अहंकारविमुक्त्यात्वेत्यस्य व्याख्यानं अतश्चविदिति । तच्च
 विदिति श्लोकमवधार्य तात्पर्यार्थः संगृह्णाति नाहमिति । पूर्वैर्ण क्रियापदेनेतिशब्दः
 गन्धर्वे । विरक्तमधिकृत्यवाक्यान्तरःपठति तथाचेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेष
 संग्रहार्थः । अविक्रियात्तदज्ञानात् कर्मसन्न्यासे दर्शिते मीमांसकमतमुत्थापयति तत्रेति-
 अहंकारो ज्ञानक्रियापत्त्याधारश्चेनाविक्रियात्ताभावविक्रियात्तदज्ञानः सन्न्यासकारणीभूतः न
 नस्तवतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानाभावोविराभावोऽयानाभावाच्चेति विकल्प्याद्यः दूषयति
 चेत्त्यादिना न तावदविक्रियात्ताभावो नजायते मिरते वेत्यादिशास्त्रस्यापुत्रवाक्यतया
 प्रमाणन्यायस्य कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह तथाचेति । पारलौ-
 किककर्मविधिर्गाम्थ्यामिदं विज्ञानमुदाहरति कर्तुंश्चेति । कर्मकाण्डादज्ञाते धन्यादौ
 विज्ञानोऽपत्तिवत् ज्ञानकाण्डादज्ञाते अज्ञानानि विज्ञातोऽपत्तिरविरुद्धाप्रमाणत्वाविशेषा-
 दित्यर्थः । ज्ञानसा मनःसंयोगवत्तद्विदुषोऽहंकारश्च अज्ञा मनोगोचरत्वनिरासनात्तदज्ञाने
 तदवमनस्येति शब्दे कर्तुंश्चेति । अर्थाप्रित्य परिहरति न मनसेति । तदवमन्यादिवा-
 क्यार्थमस्यैवैतद्वैतव पाश्चात्त्योपदेशमहत्तत्त्वत्वेन तदवमिति अस्मत्त्वेन चत्त-
 र्थः ।

शास्त्ररत्नायाम् ।

धर्मास्तुविज्ञानं कर्तुं च देहात्तरसंस्कारिज्ञानकोऽप्युच्यते तथा च शास्त्रेण तस्यैवाङ्ग-
नोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कश्चात्प्रोपपद्यते इतिप्रष्टव्यास्तु करणगोचर-
त्वादिति चेन्न मनसैवात्तुष्टव्यमिति श्रुतः शास्त्राचार्योपदेशजनितश्रद्धादिसं-
कृतं मन आत्मादर्शने करणं तथा च तदधिगम्यात्तुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोऽप-
द्यते इति साहसमात्रमेतत् ज्ञानकोऽप्युच्यमानं तद्विपरीतमज्ञानं अवच्छिन्नं बाधतइत्याहु-
पगुणव्यां तच्छास्त्रानं दर्शितं हस्ताहं हतोहस्मीत्युच्यते तौ न विज्ञानीतइत्याह चास्त्रनो-
हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वज्ञानकृतं दर्शितं तच्च सर्वक्रियारूपि स्या-
नं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादित्यनः विक्रियत्वात् हि कर्तृत्वानः कर्मकृतमन्यं प्र-
योजयति कुर्विति तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियान् कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वक प्रतिवेदयति

गिरिकृत टीका ।

काशमपि त्रष्णात्प्रवृत्त वाक्येषु बुद्धिबुद्ध्यातिव्यक्तः सविकल्पकव्यवहारालम्बनं भवतीति मनो
गोचरप्रोपचारानिर्दिष्टः करणगोचरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि त्रष्णात्प्रवृत्तमनोविवर्तननि-
षेधश्रुतिवित्याशङ्क्यासंस्कृतमनोबुद्ध्याविषया सेति मन्वानः सन्नाह शास्त्रेति । सत्यपि श्रुत्या-
दौ तदनुग्रहाहकाभावान्नास्माकमविक्रियात्कज्ञानमुपगतमर्हतीत्याशङ्क्याह तथेति । तस्या-
विक्रियस्यात्प्रवृत्तमित्यर्थः विमतेविकारोनाश्रुत्तविकारत्वाद्भ्रमतिमठविकारवदि-
त्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपागमे च सत्येव तस्मिन्प्रोपद्यते ज्ञानमिति वचः साह-
समात्रं सतोवमाने मेयं न भातीतिवदित्यर्थः । ननु यथोक्तं ज्ञानमुपगतमपि हाना-
रूपोपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य कल्पवृक्षः तत्राह ज्ञानमेवेति । अवच्छिन्नमिति प्रकाश-
प्रवृत्तेश्चमोनिबुद्धिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्ता ज्ञाननिबुद्धिमन्तरेणात्प्रज्ञानोपपत्तेरनुप-
पत्तेरित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य ज्ञानप्रोपत्तावच्छिन्नबुद्धिरेव ज्ञानं न तु तन्निवर्तकमिति तत्राह
तच्छेति । कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याशङ्क्याह अत्र
चेति । विमतः ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वात्तदविवदिति तावः । ननु हननक्रिया-
याश्च न हिंस्यादिति निर्विक्रियात्वं तत् कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न-
तथात्वमिति नेत्याह तच्छेति । न तावदात्तनि कर्तृत्वादिनित्यत्वं अनुक्तिप्रवृत्तान् चानि-
त्यमपि निरुपादानः तावकार्यस्योपादाननिरुत्तार चानात्ता तदुपादानमात्तनि तत्प्रति-
त्वात्त चानैव तदुपादानं कृत्स्नस्य तस्याविद्याः विद्या तदवोपादित्याह अविक्रियत्वा-
दिति । कर्तृत्वाभावेऽपि कारयितृत्वं स्याद्विद्याशङ्क्याह विक्रियत्वात्तिति । आत्तनि कर्तृत्वादि
प्रतिज्ञानस्यानाद्यनिरुत्तारमज्ञानमुपादानं तद्विबुद्धिश्च तदज्ञानादित्यात्मिदानीम् कर्तृ-
कारयितृत्वरोरविद्याकृतत्वे उपपत्तौऽहमिति दर्शयति तदेतदिति । विदुषः सर्वक्रिया-
विकाराभावोऽप्यतोऽस्तिवत्त तर्हि कुत्र तस्या जीवतोऽविकारः स्यादिति गृह्यति कः पुन-

शाङ्करभाष्यम् ।

भगवान् विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनः कथं न पुरुष इत्यादिना क
पुनर्किञ्चिदधिकारवैतयेत्युक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति तथा च सर्वकर्म-
सम्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायि-
कानाञ्च सम्यासइति चेन्न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मानसानामेव सर्वकर्मणामिति
चेन्न मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाकारव्यापाराणां मनोव्यापाराणां मनोव्यापारात्वात् कर्मा-
रूपपक्षेः शास्त्रीयाणां वाक्यकर्मणां कारणानि मानसानि मनोव्यापारानि वर्जयित्वात्तानि
सर्वकर्माणि मनसा सम्यासस्तइति चेन्न नैव कूर्कन्नकावयन् इति विशेषणात् सर्वकर्मसम्या-
सोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यते न जीवत इति चेन्न नवद्वारे पुरे देही आसते इति
विशेषणारूपपक्षेः न हि सर्वकर्मसम्यासे न मृतस्य तद्धेहे आसनं संभवत्यकूर्कतोऽका-

गिरिकृत टीका ।

रिति । ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तं स्मरयति उक्तमिति ! तदङ्गभूते सर्वकर्मसम्यासे च
सम्याधिकारोऽस्तीत्याह तथेति । वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसम्यासो न प्रतिभाति
मानसानामेव कर्मणां विशेषणवशात् त्यागावगमादिति शङ्कते नञिति । विशेष-
णास्तदमाश्रित्य दूषयति न सर्वेति । मनसेति विशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः
सङ्घटितः स्यादिति शङ्कते मानसानामिति । सर्वात्तना मनोव्यापारत्यागे व्याप-
रास्त्येवमरूपपक्षेः सर्वकर्मसम्यासं सिध्यतीति परिहरति नेत्यादिना । मानसे-
ष्वपि कर्मसु सम्यासे सङ्कोचान्न वागादिव्यापारारूपपक्षिरिति शङ्कते शास्त्रीयाना-
मिति । अज्ञानीत्यशास्त्रीयवाक्यकारणात्शास्त्रीयानि मानसानि तानि च सर्वाणि
कर्माणीत्यर्थः । वाक्यशेषमादाय दूषयति न नैवेति । न हि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि
कर्माणि अशास्त्रीयानि सम्यास्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कूर्कन्नित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च
सर्वत्यागहेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । भगवदभिमतसर्वकर्मसम्यासस्य बन्धावस्थाविशेषे सङ्कोचः
दर्शयन्नाशङ्कते मरिष्यतेइति । सम्यासोजीवदश्यामेवात्र विवक्षित इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्नु-
क्तमाह न नवेति । अरूपपक्षमेव स्फोरयति नहीति । अद्यविशेषाव्याख्यानेन लिङ्गा-
सिद्धिः चोदयति अकूर्कतइति । विवेकवशाद्विशेषाण्यपि कर्माणि देहे यथोक्ते निःक्षि-
प्याकूर्कन्नकारणं च विद्वानवतिष्ठते तथाच देहे कर्माणि सम्यास्याकूर्कतोऽकारयत्तश्च सुख-
मासनमिति सङ्कल्पस्तथा विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वात्वाज्जीवतः सर्वकर्म-
त्यागो नास्तीत्यर्थः अथवाकूर्कतइत्यादि पूर्वत्रैव सङ्कल्पनीयं लिङ्गासिद्धि चोदयत्त देहे
सम्यासोऽत्यारुहेत्सम्यासः । आसनं सर्वत्रोपवृत्तिरुत्तराणां देहसङ्कल्पमन्तरेण कर्तव्यका-
रित्वत्वात्तथाव्यापारोऽतिवेषात्सङ्कल्पकारणार्थमङ्कल्प एव सङ्कल्पः साधीयानिति समाधत्ते
न सर्वेति । अतिवृत्तिवृत्तिवृत्ति चेत्तर्थाः । किञ्च सङ्कल्पस्य काङ्क्षासिद्धिर्योग्यताधीनत्वा-

वासान्सि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीरानि विहाय जीर्णान्तराणि संयाति नवानि देही ॥२२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रयतश्च देहे मर्याश्रुति मयङ्को न देहे आस्तुइति चेन्न सर्वत्रानोनोऽविक्रियत्वावधार-
रणां आसनक्रियायाश्चाधिकरणपेक्षयास्तदनपेक्षयाच मर्यासस्य संपूर्णस्य आसशब्दोऽत्र
त्यागार्थो न निक्षेपार्थः, तस्माद्गीताशास्त्रे आश्रयज्ञानवतः मर्यासएवाधिकारो न कर्षणीति
तत्र तत्रोपविष्टादाश्रयज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

प्रकृतस्तु वक्ष्यामः तत्रानोनोऽविनाशित्वप्रतिज्ञातः तत्किमिवेत्युच्यते वासांसितीति ।
वासान्सि वस्त्रानि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्तराणि नवानि
गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपवाण्यन्तानि तथा तद्वदेव शरीरानि विहाय जीर्णान्तराणि
संयाति संगच्छति नवानि देहात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

गिरिकृत टीका ।

दाकाङ्क्षावशादन्वदतिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह आसनेति । त्वदिष्टस्तु मयङ्को न. सिध्यत्याका-
ङ्क्षाभावदित्याह तदनपेक्षयाचेति । मर्यासशब्दश्च निक्षेपार्थश्चास्तु च अधिकरणसापेक्ष-
त्वादन्वदिष्टसम्बन्धसिद्धिवित्याशङ्क्याह संपूर्णस्येति । अत्रुत्थोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा
विवेकविज्ञानेन सर्वकर्मापरित्यज्यास्तु देहे विद्वानित्याश्रय मयङ्कस्तु साधुः मद्योप-
संहरति तस्मादिति । सर्वव्यापारोपरमाश्रयः सर्वकर्ममर्यासश्चाविक्रियाश्रयानाविरो-
धित्वा प्रयोजकज्ञानवतो वैधे मर्यासेऽधिकारः सम्यग्ज्ञानवतश्च वैधे स्वाभाविके
फलाश्रयितीति विभागमभ्युपेत्योक्त्यर्थे वाक्यशेषानुशुभ्यः दर्शयति इति तत्र तत्रेति ॥ २१ ॥

आश्रयनोऽविक्रियत्वेन कर्मासम्बन्धः प्रतिपाद्याविक्रियत्वेहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरग्रहणव-
तारयति प्रकृतः इति । किं तत्रप्रकृतमिति शङ्कमानः प्रत्याह तत्रेति । अविनाशि-
त्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति उदि-
त्यादिना । आश्रयः स्वतोविक्रियाभावेपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च वि-
क्रियावत्त्वोऽव्यादविक्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसितीति । शरीरानि जीर्णानि वयो-
हानिः गतानि दुर्बलीपलितानि सङ्गतानीत्यर्थः । वासांसि पुरातनानां परित्यागे नवाना-
ङ्कोपादाने त्यागोपादानकर्तृत्वं तर्लोकिकपुरुषस्यापि अविकारिणश्चैतनकरूपवदश्र-
यो देहत्यागोपादानरोगविक्रियत्वमविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह पुरुषवदिति ॥ २२ ॥

श्यामिकृत टीका ।

नशाश्रयनोऽविनाशेऽपि शरीरशरीररक्षणः पर्यालोच्य शोचनीति चेत्तत्राह वासांसि-
तीति । कर्मनिवहनामांशोऽहोरात्रवत्प्रतिविद्यां जीर्णदेहनाशेन शोकावकाशइत्यर्थः ॥ २२ ॥

नैनं हिन्दस्ति शक्त्वाणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २७ ॥

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्येव च ।

शांकरभाष्यम् ।

कश्चादविक्रिय एवेत्याह नैनः हिन्दस्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न हिन्दस्ति शक्त्वाणि निरवयवश्चावयवविभागं कूर्कस्ति शक्त्वाण्यद्वादीनि तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न तन्मीकरोति तथा न चैनं क्लेदयन्त्यापो अगां हि सावयवस्य वस्तुनः आर्द्राभावकरणेन अवयवविक्षेपापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयवश्चास्ति शक्त्वति तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेह-शोषणेन नाशयति वायुवेनः स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि । २७ ॥

यतएवः तस्मात् अच्छेद्योऽयमिति यश्चादच्छान्यानांशहेतूनि भूतानां एनं आत्मानां नाश-रितुः नोऽसहस्रे तस्मात् नित्ये नित्याद्वात् सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्वागुरित्येतत्सिद्धिरवा-चलोऽयमाह तः सदातनश्चिरञ्जनो न कारणात् कुतश्चिन्निष्पन्नोऽनिलवदित्यर्थः न तेषां शोकानां शौनक्यं चोदनीयं यतः एकैर्नैक शोकैर्नाशानो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं न आरते विरते वा इत्यादिना तत्र यदेवावयवैः किञ्चिद्दृश्यते तदेतस्मात्

गिरिकृत टीका ।

पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रभृत् विक्रियात्तात्कदाश्चनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शक्यते कश्चा-दिति । यदत्र न भूतान्यात्मानं गोचररितुमर्हत्यात्तौभूतमाकाशवस्तुस्यविक्रियत्वमित्याह आहत्यादिना ॥ २७ ॥

पृथिव्यादि भूतप्रभृत्क्लेदनादर्थक्रियात्वात् योप्यतात्वात् कारणमाह यतइति । पूर्वार्थभूतवर्द्ध हेतुहेतुन योजयति यश्चादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्यां हेतुहेतुमत्तात्वं सूचयति नित्यत्वादिना । न च नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारान्नाशकं सर्वगतत्वेत्येति वाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारानवतारान्न सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाशक्तिमत्त्वमात्र-नोऽस्तीति सूक्तं विदुषेनाभिमतं नतसि तदनुपलक्षणं च विक्रियाशक्तिमत्त्वे शैर्ध्यामाहातुः शक्यं तथाविकस्य यदादेरस्तिदर्शनादित्यशयेनाह सिद्धमिति । यतो नित्यत्वेऽपि

श्यामिकृत टीका ।

कथं इतीत्यनेनोक्तं वधनाथनात्वात् दर्शयन्निनाशियमात्मानं शूटीकरोति नैनमि-ति । आशो न क्लेदयति बृहकरणेन शिथिलं न कूर्कस्ति ॥ २७ ॥

तत्र हेतुमाह अच्छेद्योऽयमिति मार्केन । निरवयवश्चादच्छेद्योऽक्लेद्योऽशोष्योऽयमिदं अमूर्तश्चाददाहः कश्चात्तात्वात्तशोष्येति इत्थं हेदादिवोदग्या न शक्यति यतो नित्योऽविनाशी सर्वगतः

नित्यः सर्वगतः सागुण्यलोहयः सनातनः ।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥२४॥

शांकरभाष्यम् ।

श्लोकार्थात्प्रतिरिच्यते किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तः किञ्चिदर्थत इति हर्षोद्घादात्प्रवृत्तः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दास्तरेण उदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वास्तुदेवः कथं ह्यनाम संसारिणां असंसारिणः बुद्धिगोचरतामापन्नं सदव्यक्तं तच्च संसारनिवृत्तरे श्लाघति । किञ्च अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकर्मण्यविवरणात्प्रव्यक्त्यते इति अव्यक्तोऽयमात्मा अत एवाचिन्त्योऽयमिति । अचिन्त्यः शब्दोऽस्मिन्गोचरः वस्तु तच्छिन्ताविवरणमापद्यते अयमिति । अचिन्त्यानिस्मिन्गोचर- ह्यदचिन्त्योऽयमिति । यथा कौरवदध्यादिना विकारि न तथा अयमात्मा निरवयव- वहात्ताविक्रियो नहि निरवयवः किञ्चिद्विक्रियत्वात्कण्टकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मा- च्यते ॥२४॥

गिरिकृत टीका ।

कारणात्प्रसङ्गसम्बन्धवाङ्मन्त्रिपि शब्दविभेदे कूटशिवस्तनमिदं शब्दं न कारणादिति । आत्मा- मोहविक्रियश्च न जायते म्रियते वेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनरभिधाने पुनरुक्ति- रित्याशङ्क्याह न तेषामिति । अनाशङ्कनीयश्च चोदयश्च प्रसङ्गः दर्शयति वतइति । अतो- वेदाविनाशिनमित्यादौ न शक्यते पौनरुक्त्यमिति शेषः । कथं तत्र पौनरुक्त्याशङ्का समुन्निवति तत्राह तत्रेति । वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः संप्रम्या परामृशते श्लोक- श्वेन न जायते म्रियते वेत्यादिरुच्यते । नहि श्लोके अयमरणाद्यभावोऽस्तिप्यते वेदेत्यादौ पुनरुक्त्याशङ्काभावविवक्त्यते तत्र कथमर्थातिरेकाभावमादाय पौनरुक्त्य- श्लोकाद्यते तत्राह किञ्चिदिति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यः न चोदनौरमिति मन्त्रसे तत्राह हर्षोद्घादादिति । पुनः पुनरभिधानेदेन वस्तु निरूपयतो भगवतोऽतिप्रामाण्यं कथं- षिति । श्वःपदार्थपरिशोधनश्च अकृतस्तत्रैव हेतुस्तत्रमाह किञ्चेति । आत्मानो नित्य- ह्यदिलक्षणश्च तथैव एषा किमिति न भवति तत्राह अव्यक्तइति । या तर्हि प्रेत्यकश्च- हृदमेयश्च तत्र किं न श्लाघित्याशङ्क्याह अतएवेति । उदेव प्रपन्नयति वक्षति । अतीन्द्रियेषुपि सामान्ततोऽदृष्टविवरणः उविव्यातीत्याशङ्क्य कूटस्थेनात्माना व्याप्तिलिङ्गाभावा- न्नामिकृत टीका ।

श्यामिकृत टीका ।

सागुण्यः स्वरूपभावो रूपान्तरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनोऽहनादि अव्य- क्तश्चक्रुराद्यविवरणः अचिन्त्यमनसोऽप्यविवरणः अविकार्यः कर्षेन्द्रियणामप्यगोचरइति, र्थः । उच्यते इति नित्यत्वात्तद्व्युत्पत्तिः प्रमाणयति ॥२४॥

তস্মাদেবং বিদিত্বৈনং নানুশোচিতুমর্হসি ॥ ২৫ ॥

অথ চৈনং নিত্যজাতং নিত্যং বা মন্বসে মৃতম্ ।

তথাপি ত্বং মহাবাহো নৈবং শোচিতুমর্হসি ॥ ২৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তস্মাদেবং যথোক্তপ্রকারেণৈনমাশ্বনং বিদিত্বা ত্বং নানুশোচিতুমর্হসি হস্তাহমেবাং মরৈতে হস্তস্তে ইতি ॥ ২৫ ॥

আশ্বনোহনিত্যত্বমভ্যুপগম্যেদমুচ্যতে অথ চৈনমিতি । অথ চেত্যভ্যুপগমার্থঃ এনং-
প্রকৃতমাত্মানং নিত্যজাতং লোকপ্রসিদ্ধা প্রত্যনেকশরীরোৎপত্তিঃ জাতোজাত ইতি বা
মন্বসে তথা প্রতি তত্ত্বদিনাশং নিত্যং বা মন্বসে মৃতং মৃতোমৃতইতি তথাপি ভাবিত্বপি আ-

গিরিকৃত টীকা ।

স্নেহমিত্যাহ অবিকার্য্যইতি । অবিকার্য্যত্বে ব্যতিরেকদৃষ্টান্তমাহ যথেন্তি । কিঞ্চান্না ন
বিক্রিয়তে নিরবয়বব্রব্যত্যাৎ ঘটবদিত্তি ব্যতিরেকানুমানমাহ নিরবয়বত্বাচ্ছেতি । নিরবয়ব-
ত্বেপি বিক্রিয়াবধে কা ক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ নহীতি । সাবয়বশ্চৈব বিক্রিয়াবদ্বদর্শনাৎ
বিক্রিয়াবধে নিরবয়বত্বানুপপত্তিরিত্যর্থঃ । যদ্বিসাবয়বং সক্রিয়ং কীরাদি তদধ্যাদিনা
বিকারমাপদ্যতে ন চ আশ্বনঃ ক্তিপ্রমিতনিরবয়বত্বস্ত সাবয়বত্বমতোহবিক্রিয়ত্বন্নায়ং
বিকার্য্যোভবিতুমলমিতি ফলিতমাহ অবিক্রিয়ত্বাদিত্তি ॥ ২৪ ॥

আশ্বনোহনিত্যত্বমভ্যুপগম্যেদমুচ্যতে তস্মাদিত্তি ।
অব্যক্তত্বাচিত্ত্যত্বাবিকার্য্যত্বনিত্যত্বসর্বগতত্বাদিরূপোষস্মাদাত্মা নির্দারিতস্তস্মাত্তথৈব জাতু-
মুচিতস্তজ্ঞানস্ত ফলবত্বাদিত্যর্থঃ । প্রতিবেধ্যমনুশোকমেবাভিনয়তি হস্তাহমিতি ॥ ২৫ ॥

আশ্বনো নিত্যত্বস্ত প্রাগেব সিদ্ধত্বাহুত্তরশ্লোকানুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ আশ্বনইতি ।
অনিত্যত্বমিতিচ্ছেদঃ শক্যানাং লোকায়তানাং বা মতমিদমাপরাশ্রয়্যতে । শ্রোতুরজ্জুন-
স্যপূর্বেকান্তমাত্মস্বাধাত্ম্যং ক্ত্বাপি তন্নির্দারণাসিদ্ধেহ যৌমতরোরস্ততরমতাভ্যুপগমঃ
শঙ্কিতস্তদর্থোনিপাতত্বপ্রয়োগইত্যাহ অথ চেতি । প্রকৃতস্যাস্বনোহনিত্যত্বাদিলক্ষণস্য
পুনঃপুনর্জাতত্বাভিমানোমানাত্বাবাদসস্তাবীতাহ লোকেতি । নিত্যজাতত্বাভিনিবেশে

স্বামিকৃত টীকা ।

উপসংহরতি তস্মাদেবমিতি । তদেবমাশ্বনোহন্যবিনাশাভাবান্ন শোকঃ কার্য্য-
ইত্যুক্তং ॥ ২৫ ॥

ইদানীং দেহেন সহাস্বনো হন্য ত্বদিনাশে চ বিনাশমঙ্গীকৃত্যপি শোকো ন কার্য্য
অথচৈনমিতি । অথ বদ্যপ্যেনমাশ্বনং নিত্যং সর্বদা তত্ত্বদেহে জাতে জাতং

जातस्य हि ऋबोमृत्युर्ऋवः जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न ह्यं शोचिदुमहसि ॥ २९ ॥
 अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तनिधनाद्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनि ह्यं महाबाहो नैवः शोचिदुमहसि जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म चेत्येताव-
 वशुस्ताविनाविति ॥ २७ ॥

तथा च सति जातस्येति । जातस्य हि लक्ष्मणो ऋबोऽव्यभिचारि मृत्युर्ऋवः
 जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्येऽर्थः जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्परिहार्येऽर्थे न ह्यं शोचिदु-
 महसि ॥ २९ ॥

कार्यकारणसंघातात्कान्तिपि भूतान्यदिशु शोको न युक्तः कर्तुः यतः अव्यक्तादी-
 नीति । अव्यक्तादीन्व्यक्तमदर्शनमनुपलक्षिवादिर्षेयाः भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारण

गिरिकृत टीका ।

पौनःपुन्येन मृत्याभिनिवेशो व्याहृतः श्रुतित्वात्तथाह तथेति । परकीयमतमनुभाषित-
 मभ्युपेत्याहो वत महत्पापः कर्तुः व्यवसितावयमित्यादेस्तदीयशोकस्य निरवकाशमि-
 त्याह तथापीति । एवमर्जुनस्य दृष्टमानमनुशोकप्रकारः दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे-
 हेतुमाह जन्मवतइति । जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येताववशुःताविनो मिथो
 व्याप्ताविति योजना ॥ २७ ॥

तयोरवशुःताविषे सत्यनुशोकस्यकर्तव्यत्वे हेतुस्तथाह तथाचेति ॥ २९ ॥

आत्मानमुद्दिशानुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसंघातात्कानि भूतान्यदिशु तस्य
 कर्तव्यत्वात्तथाह कार्येति । समस्तशोकस्तत्र हेतुरित्याह यतइति । चाक्षुषदर्शन-
 मात्रवृत्तिः व्यावर्तयति अनुपलक्षितेति । न हि यथोक्तसंघातरूपाणि भूतानि पूर्वमु-
 च्यन्ति ।

श्यामिकृत टीका ।

मन्त्रसे तथा तद्वदेहे मृते मृतं मन्त्रसे पुण्यपापयोनस्तत्फलभूतयोश्च जन्ममरणयोरान्य-
 गामिहास्तथापि ह्यं शोचिदुः नाहसि ॥ २७ ॥

कृतइत्यतआह जातस्य हीति । हि यस्माज्जातस्य श्वरस्तककर्मकये मृत्युर्ऋवो निश्चितः
 मृतस्य च तद्वेहकृतेन कर्मणा जन्मापि ऋवमेव तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवशुस्ताविनि
 जन्ममरणलक्षणे अर्थे ह्यं विद्वान् शोचिदुः योग्ये न भवसि ॥ २९ ॥

किञ्च देहादीनां सत्तावः पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मानोजन्ममरणे शोको न कार्य-

আশ্চর্য্যবৎ পশ্যতি কশ্চিদেনমাশ্চর্য্যবদ্বদতি তথৈব চান্যঃ ।

আশ্চর্য্যবচ্চৈনমন্যঃ শৃণোতি শ্রুত্বাপ্যেনং বেদ ন চৈব কশ্চিৎ ॥২৯॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

সংঘাতানুকানাং তানি অব্যক্তাদীনি ভূতানি প্রাপ্তপত্তেঃ, উৎপন্নানি চ প্রাক্ মবণাৎ ব্যক্তমধ্যাশ্চব্যক্তনিধনান্তেব পুনবব্যক্তমদর্শনং নিধনং মরণং যেষাং তানি অব্যক্তনিধনানি মরণাদূর্কমব্যক্ততামেব প্রতিপদ্যন্তে ইত্যর্থঃ । তথা চোক্তং অদর্শনাদাপত্তিতঃ পুনশ্চ-
দর্শনং গতঃ নাসৌ ভব ন তস্ম হং বৃথা কা পরিদেবনেতি । তত্র কা পরিদেবনা কোবা
প্রলাপঃ অদৃষ্টদৃষ্টপ্রনষ্টভ্রান্তিভূতেন্দিত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

হৃর্কিঞ্জয়োহয়ং প্রকৃতান্না কিং হ্যামেবৈকং উপালভেৎ সাধারণে ভ্রান্তিনিমিত্তে, কথং
হৃর্কিঞ্জয়োয়মাশ্চৈত্যত আহ আশ্চর্য্যবদিতি । আশ্চর্য্যবদাশ্চর্য্যং অদৃষ্টপূর্ব্বমদ্ভুতমকস্মা-
দুশ্যমানং তেন তুল্যমাশ্চর্য্যবদাশ্চর্য্যমিবেনমাশ্চানং পশ্যতি কশ্চিদাশ্চর্য্যবদেনং বদতি-

গিরিকৃত টীকা ।

পত্তেরূপলভ্যন্তে তেন তানি তথাব্যপদেশভাঞ্জি ভবন্তীত্যর্থঃ । কিং তন্মধ্যং যদেষাং
ব্যক্তমিষ্যতে তদাহ উৎপন্নানি । উৎপত্তেরূর্কং মবণাচ্চ পূর্ব্বং ব্যবহারিকং সত্ত্বং মধ্য-
মেযাং ব্যক্তমিতি তথোচ্যতে জন্মানুসারিত্বং বিলয়শ্চ যুক্তমিতি মত্বা তাৎপর্য্যার্থমাহ মর-
ণাদিতি । উক্তার্থে পৌরাণিকসম্মতিমাহ তথাচেতি । তত্রৈত্যশ্চার্থমাহ অদৃষ্টেতি ।
পূর্ব্বমদৃষ্টানি সন্তি পুনদৃষ্টানি তান্বেব পুননষ্টানি তদেবং ভ্রান্তিবিষয়তয়া ঘটিকাষট্ৰবচ-
ক্রীভূতেষু ভূতেষু শোকনিমিত্তশ্চ প্রলাপশ্চ নাবকাশোহস্তীত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

অর্জুনং প্রত্যাগালম্ব্যঃ দর্শয়িত্বা প্রকৃতশ্চান্নোহৃর্কিঞ্জয়োহান্তং প্রত্যাগালম্ব্যে ন সম্ভবতী-
তি মন্থানঃসন্নাহ হৃর্কিঞ্জয়ইতি । তথা চান্নাজ্ঞাননিমিত্তবিপ্রলম্বস্য সাধাবণবাদসাধার-
ণোপালম্বস্য নিরবকাশতেত্যাহ কিং হ্যামেবেতি । অহম্ভ্রত্যয়বেদ, হাদান্নোহৃর্কিঞ্জয়-

স্বামিকৃত টীকা ।

ইত্যাহ অব্যক্তাদীনীতি । অব্যক্তং প্রধানং ভদেবাদি উৎপত্তেঃপূর্ব্বরূপং যেষাং তানি
অব্যক্তাদীনি ভূতানি শরীরানি কারণান্না স্থিতানামেবোৎপত্তেঃ তথা ব্যক্তমভিব্যক্তং
মধ্যং জন্মমরণান্তরালং স্থিতিলক্ষণং যেষাং তানি ব্যক্তমধ্যানি অব্যক্তে নিধনং লয়ো যেষাং
তানীনাশ্চৈবন্তু তান্বেব তত্র তেষু কা পরিদেবনা কঃ শোকনিমিত্তোবিলাপঃ, প্রতিবুদ্ধস্য
দৃষ্টবস্ত্বিব শোকো ন যুজ্যত ইত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

হৃদস্তর্হি' বিদ্যাংসোহপি লোকে শোচন্তি আত্মজ্ঞানাদেবেত্যাশয়েনান্নোহৃর্কিঞ্জয়তা-
মাহ আশ্চর্য্যবদিতি । কশ্চিদেনমাশ্চানং শাস্ত্রাচার্য্যোপদেশাত্যাং পশ্যমাশ্চর্য্যবৎপশ্যতি

देही नित्यमवधोऽयं देहे सर्वशुभे ।

तस्मात् सर्वानि भूतानि न ह्यं शोचिषुमर्हसि ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तथैव चात्रः आश्चर्यवचनमत्रः शृणोति अत्र दृष्ट्वात्प्राप्यात्मानं वेद नचैव कश्चिदथ-
वा योऽयं आत्मानं पशति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यच्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु
कश्चिदेव भवत्यतोऽर्कोऽथ आश्चर्यप्रियायः ॥ २९ ॥

अथेदानीं प्रकवणार्थमुपसंहरन् क्रते देहीति । यस्माद्देही शरीरी नित्यं सर्वव्या-
प्यवधोऽनिरवयवव्यापि तत्रावधोऽयं देहे शरीरे सर्वशुभे सर्वगतत्वात् ह्यवरादिषु
स्थितोऽपि सर्वशुभे प्राणिजातशुभे देहे वध्यमानेऽपि अयं देही न वध्यो यस्मात् तस्मात्प्राणीनां
सर्वानि भूतानि न ह्यं शोचिषुमर्हसि ॥ ३० ॥

गिरिकृत टीका ।

असिद्धमिति शक्यते कथमिति । विशिष्टस्यानोऽहं प्रत्यायशुभे दृष्टेऽपि केवलशुभे तदभा-
वादस्ति दुर्किञ्चयेत्येतेति श्लोकमवतावयति आहति । आश्चर्यवदिति आद्येन पादे-
नाश्रुविषयदर्शनशुभे दुर्लभत्वं दर्शयति । अष्टौर्देर्लभ्यमुच्यते, द्वितीयेन च तद्विषयवदशुभे दुर्ल-
भत्वात्केवलशुभेऽपि दुर्लभत्वं कथ्यते, तृतीयेन तदीयश्रवणशुभे दुर्लभत्वात् श्रोतुर्किञ्चिन्नता
विवक्षिता, श्रवणदर्शनोक्तौनाः तावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारशुभे तद्विषयसलत्वात् चतुर्थे-
नातिमत्तमिति विभागः । आश्रुगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वात् दुर्लभत्वं साधयति आ-
श्चर्यवदिति । संप्रत्यायनि अष्टौर्लभ्यः श्रोतुःसाक्षात्कर्तुश्च दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं
दुर्लभत्वं कथयति अथवेति । व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह अतइति ॥ २९ ॥

श्लोकान्तरमुखापयति अथेति । आश्रुनोऽर्जुनप्रदर्शनानुभवमिति यावत्, वस्तु-
ज्ञापेक्षया शोकमोहयोवकर्तव्यत्वं प्रकवणार्थः । देहे वध्यमानेऽपि देहिनावध्यात्वा
भावे फलितमाह यस्मादिति । हेतुभागः विभज्यते सर्वशुभेति । फलितप्रदर्शनपरः
श्लोकार्कः व्याचष्टे तस्मात्प्राणीनां इति ॥ ३० ॥

स्वामिकृत टीका ।

सर्वगतशुभे नित्यज्ञानानन्दस्वभावशुभेऽनोऽहं लौकिकदृष्ट्या जालिकवदघटमानः पशुनि
विश्रयेन पशति असंभावनाभिभूतत्वात्, तथाश्चर्यवदेवाश्रुवदति, शृणोति चात्रः, कश्चिं
पुनर्किञ्चिन्नतावनाभिभूतः अत्रापि न वेद, चक्षुःशुभेऽपि दृष्ट्वापि न समाश्रयेति
अष्टव्यः ॥ २९ ॥

तदेवमवध्यमानः संक्षेपेणोपदिशन् शोचिषुमर्हसि देहीति । अष्टव्यः ॥ ३० ॥

স্বধর্মমপি চাবেক্ষ্য ন বিকম্পিতুমর্হসি ।
 ধর্ম্যাঙ্কি যুদ্ধাচ্ছে য়োহন্যং কত্রিয়স্য ন বিদ্যতে ॥ ৩১ ॥
 যদৃচ্ছয়া চোপপন্নং স্বর্গদ্বারমপাবৃতং ।
 স্মৃথিনঃ কত্রিয়াঃ পার্থ লভন্তে যুদ্ধমীদৃশং ॥ ৩২ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

ইহ পরমার্থতত্ত্বাপেক্ষায়াঃ শোকোবা মোহোবা ন সম্ভবতীত্যুক্তং, ন কেবলং পরমার্থ-
 তত্ত্বাপেক্ষায়ামেব কিন্তু স্বধর্মমিতি । স্বধর্মমপি স্বোধর্মঃ কত্রিয়স্য ধর্মঃ যুদ্ধং, তমপ্যবেক্ষ্য
 ত্বং ন বিকম্পিতুং প্রচলিতুং অর্হসি কত্রিয়স্য স্বাভাবিকাদর্শাদান্নস্বাভাব্যাদিত্যভিপ্রায়ঃ
 তচ্চ যুদ্ধং পৃথিবীজয়দ্বারেণ ধর্মার্থঃপ্রজ্ঞারক্ষণার্থক্বেতি ধর্মানপেতং পরং ধর্ম্যাং, তস্মাৎ
 ধর্ম্যাং যুদ্ধাৎ শ্রেয়োহন্যঃ কত্রিয়স্য ন বিদ্যতে হি যস্মাৎ ॥ ৩১ ॥

কুতশ্চ তদযুদ্ধং কর্তব্যং ইত্যুচ্যতে যদৃচ্ছয়েতি । যদৃচ্ছয়া চাপ্রার্থিতমাগতমুপপন্নংস্বর্গ-
 দ্বারমপাবৃতমুদগাটিতং যে এতদীদৃশং যুদ্ধং লভন্তে কত্রিয়াঃ হে পার্থ কিন্ন স্মৃথিনস্তে ॥ ৩২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্লোকান্তরমবতারয়ন্ বৃত্তং কীর্তয়তি ইহেতি । পূর্বশ্লোকঃ সপ্তম্যর্থঃ, যৎপারমার্থিকং
 তত্ত্বং তদপেক্ষায়ামেব কেবলং শোকমোহয়োঃসম্ভবো ন ভবতি কিন্তু স্বধর্মমপি চাবে-
 ক্ষ্যতিসম্বন্ধঃ, স্বকীয়ং কাত্রধর্মমনুসন্ধায় ততশ্চলনং পরিহর্তব্যমিত্যর্থঃ । যন্ধি কত্রিয়স্য
 ধর্মানপেতং শ্রেয়ঃসাধনং তদেব ময়ানুবর্তিতব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ ধর্ম্যাংদিতি । জাতিপ্রযুক্তং
 স্বাভাবিকং স্বধর্মমেব বিশিনষ্টি কত্রিয়স্যেতি । পুনর্নকারোপাদানমন্ময়ার্থঃ, প্রচলিতু-
 মযোগ্যত্বে প্রতিযোগিনং দর্শয়তি স্বাভাবিকাদিতি । স্বাভাবিকহমশাস্ত্রীয়ত্বমিতিশঙ্কাং
 বারয়িতুং তাৎপর্যমাহ আশ্নেতি । আশ্ননঃ স্বশার্জ্জুনস্য স্বাভাব্যং কত্রিয়স্বভাবপ্রযুক্তং
 বর্ণাশ্রমোচিতং কর্ম তস্মাদিত্যর্থঃ । ধর্মার্থঃ প্রজ্ঞাপবিপালনার্থকঃ প্রযতমানস্য যুদ্ধাহুপ-
 রিরংসা শঙ্কাতব্যেত্যাশঙ্ক্যাহ তচ্চেতি । ততোহপিশেষকরং কিঞ্চিদনুষ্ঠাতুং যুদ্ধাহুপরি-
 ক্রুচিতেত্যাশঙ্ক্যাহ তস্মাদিতি । তস্মাদনু ক্তাৎ প্রচলনমনুচিতমিতি শেষঃ ॥ ৩১ ॥

যুদ্ধস্য গুর্বাদ্যনেকপ্রাণিহিংসায়কশ্মাহিংসাশাস্ত্রবিরোধান্নাস্তি কর্তব্যতেতি শঙ্কতে

স্বামিকৃত টীকা ।

‘যচ্ছোক্তমর্জ্জুনেন বেপথুশ্চ শরীরে মহিত্যাদি তদপ্যযুক্তমিত্যাহ স্বধর্মমপীতি । আশ্ন-
 নোনাশিতাবাদেবৈতেষাং হননেপি বিকম্পিতুং নার্হসি, কিঞ্চ স্বধর্মমপ্যবেক্ষ্য বিক-
 ম্পিতুং নার্হসীতি সম্বন্ধঃ । যচ্ছোক্তং ন শ্রেয়োহনুপশ্যামি হত্বা স্বজনমাহবইতি তত্রাহ
 ধর্ম্যাংদিতি । ধর্মানপেতায়্যায়াদনু ক্তাদনু ॥ ৩১ ॥

अथ चेद्व्यमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्म्यं कीर्तिकं हिंसा पापमवाप्स्यसि ॥ ७७ ॥

अकीर्तिकापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेह्युयां ।

सञ्जावितस्य चाकीर्तिर्निरणानदतिरिच्यते ॥ ७८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि अथेति । अथ व्यमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् तत्सदकरणात् स्वधर्म्यं कीर्तिकं महादेवादिसमागमनिमित्तांहिंसा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥७७॥

न केवलं स्वधर्म्यकीर्तिपवित्यागः अकीर्तिमिति । अकीर्तिकापि युद्धे भूतानि कथयि-

गिरिकृत टीका ।

कृतश्चेति । अग्नीषोमीयहिंसावदयुद्धमपि क्रत्रियस्य विहितत्वादभूत्तैरं सामान्त्रशास्त्रतो- विशेषशास्त्रस्य बलीयत्वादित्याह उच्यतेइति । तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामुष्मिकस्यापि सुखाभावानुपवतिरेव ततोयुक्ता प्रतिभातीत्याशङ्क्याह यदृच्छयेति । चिरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठायिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति युध्यमानास्तु क्रत्रियावन्निर्मुखाविहीनाः सहसैव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन तव कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन क्फूटयति यदृच्छन्ने- त्यादिना । इहामुत्र च भाविसुखवतामेव क्रत्रियाणां स्वधर्म्यभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थेनोपानं शोकमोहो हिंसा कर्तव्यमितार्थः ॥ ७२ ॥

स्वधर्म्यस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिःप्रदर्शय तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिः प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगताशङ्कार्थः कथयति एवमिति । विहितत्वं फलवद्यमित्यानेन प्रका- रेणेत्यर्थः, अर्थार्थं पुनश्चेदित्यनुद्यते, महादेवादीत्यादिशब्देन महेश्वरारो- गृह्यन्ते ॥ ७७ ॥

युद्धाकरणे क्रत्रियस्य । प्रत्यवायमामुष्मिकमापाद्यशिष्टगर्हालक्षणं दीर्घकालभाविनमैहि-

स्वामिकृत टीका ।

किञ्च महति श्रेयसि स्वयमेवोपस्थिते सति कृतो विकम्पसे इत्याह यदृच्छयेति । यदृच्छया अप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सुभाग्याएव लभन्ते यतोऽ- निवारणः स्वर्गद्वारमेवैतत्, यद्वा य एवस्मिन् युद्धं लभन्ते त एव सुखिनइत्यर्थः, एतेन स्वजनं हि कथं हृदा सुखिनः स्वाम माधवेति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ॥ ७२ ॥

विपक्षे दोषमाह अथ चेदिति ॥ ७७ ॥

भयाद्भगादुपरतं मंस्यन्ते ऋः महारथाः ।

येषां ऋः बहमतोभूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तुस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नू किं ॥३६॥

शाङ्करभाष्यम् ।

व्यक्ति ते तवाव्यायः दीर्घकालः धर्मात्मा शूरैवेत्येवमादिभिर्भूतैः संभावितस्य चाकीर्ति-
मरणदतिरिच्यते संभावितस्य चाकीर्तेर्दुःखं मवणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

किं भयादिति । तयां कर्णादिभ्यो रणां युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति
न कुपयेति ऋः महारथा ह्यर्घ्योधनप्रभृतयः, के मंस्यन्ते इत्याह येषां ऋः ह्यर्घ्योधना-
दीनांबहमतोवहृभिर्भूतैर्षूकैरेवैतौवः बहमतोभूत्वा पुनश्च यास्यसि लाघवम् लघुभावम् ॥३५॥

किं अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् च बहून्नेकप्रकारान् वदि-
ष्यन्ति तवाहिताःशत्रवः निन्दन्तुः कुंसयन्तुस्तव हृदीयः सामर्थ्यं निवृत्तकवचादियुद्धनिमित्तं
तन्नास्ततोनिन्दां प्राप्तेर्दुःखां दुःखतरं नू किं ततः कष्टतरदुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गिरिकृत टीका ।

कमपि प्रत्यवारः प्रतिलस्यति न केवलमिति । युद्धे स्वमरणसन्देहात्तुपरिहावार्थमकी-
र्तिरपि सोढव्या । स्वात्मसंबन्धस्य श्रेयस्करत्वादित्याशङ्क्याह धर्मात्मेति । मान्थानामकी-
र्तिर्भवति मरणदपि दुःसहेति तां पर्यार्थमाह संभावितस्येति ॥ ३४ ॥

इतश्च त्रया युद्धं कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । प्राणिषु कुपया नाहं युद्धं करिष्यामी-
त्याशङ्क्याह भयादिति । महारथानेव विशिनष्टि येषां ऋः ह्यर्घ्योधनादिभिस्तुवोप-
हास्यत्यानिरसनार्थः संग्रामे प्रवृत्तिरवशुभाविनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इतश्च ऋः युद्धादुपरतं माकार्षीरित्याह किञ्चेति ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतवः
दुःखमसहमानोयुद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यानिन्दादि शत्रुकृतं सोढुं शक्यामीत्याशङ्क्याह तत
इति ॥३६॥

स्वामिकृत टीका ।

किं अकीर्तिमिति । अव्यायः शाश्वतीः संभावितस्य बहमतस्य अतिरिच्यतेर्धिका
भवति ॥ ३४ ॥

किं भयादिति । येषां बहृणत्वेन ऋः पूर्वं समतोहृत्तएव तयां संग्रामान्नि-
वृत्तं ऋः मन्तेरन्, ततश्च पूर्वं बहमतोभूत्वा लघुतां यास्यसि ॥३५॥

हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जिह्वा वा भोक्त्यसे महीं ।

तस्माद्दुर्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ७१ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततोयुद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ७८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

युद्धे पुनःक्रियमाणे कर्णादिभिः किं हतोवेति । हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि जिह्वा कर्णादीन् शूरान् भोक्त्यसे महीं उभयथापि तव लाभएवेत्यभि-
प्रायः यत् एव तस्माद्दुर्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति
निश्चयः कृतेत्यर्थः ॥७१॥

तत्र युद्धं स्वधर्मइत्येव युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु सुखदुःखे इति । सुखदुःखे
नमे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृतेत्येतत्तथाच लाभालाभौजयाजयौच समौ कृत्वा ततो-
युद्धाय युज्यस्व घटस्व नैवं युद्धं कूर्कन् पापफलमवाप्स्यसि इत्येष उपदेशःप्रासङ्गिकः ॥७८॥

गिरिकृत टीका ।

तर्हि युद्धेऽर्कादिवधवशान्मध्यस्था निन्दा ततोनिवृत्तौ शत्रुनिन्देत्युत्तरतः पाशरञ्जु-
त्याशक्त्यह युद्धे पुनरिति । जये पराजये च लाभद्वेषाद्व्यादयुद्धार्थमुखानमावशुकमित्याह-
तस्मादिति । न हि परिशुद्धकुलस्य क्वत्रियस्य युद्धायोद्युक्तस्य तस्माद्दुपरमः साधीरानित्याह
कौन्तेयेति । जये पराजये चेतेत्यतदुत्तरतः त्र्युच्यते । जयादिभिर्यथाभावेपि लाभनि-
यमे फलितमाह यतइति । कृतनिश्चयत्वमेव विषदयति जेष्यामीति ॥ ७१ ॥

पापतीकृतया युद्धाय निश्चयः कृत्वा नोत्थातुः शत्रोर्मौत्याशक्त्याह तत्रेति । युद्धस्य
स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् । सुखदुःखयोः समता-
कवणं कथमिति तत्राह वागद्वेषाविति । लाभः शत्रुकोषादिप्राप्तिः अलाभस्तद्विपर्यय
न्यायेन युद्धेनापविभूतेन पवस्य परिभवोजयस्तद्विपर्ययस्तु जयः तयोःलाभालाभरौज-
याजययौश्च समताकवणं समानमेव, रागद्वेषावकृतेत्यतददर्शयितुं तथेत्युक्तं, यथा-

स्वामिकृत टीका ।

किष्वाचाद्यादानिति । अवाच्यान् वदाम् वचनानर्हान्शक्तांस्तवाहितान्तच्छत्रवोवदि-
व्यस्ति । ७७ ॥

यच्छोक्तं न चैतद्विद्यइति तत्राह हतोवेति । पक्वद्वयेऽपि तव लाभएवेत्यर्थः ॥७१॥

यदप्युक्तं पापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे कृत्वा तथा
तयोश्च कारणदूर्ते लाभालाभावपि तयोरपि कारणदूर्ते जयाजयावपि समौ कृत्वा एते

এষা তেহ্ভিহিতা সাংখ্যে বুদ্ধির্যোগে ত্বিমাং শৃণু ।
বুদ্ধ্যা যুক্তো যয়া পার্থ কৰ্মবন্ধং প্রহাস্যসি ॥ ৩৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শোকমোহাপনয়নায় লৌকিকোত্তায়ঃ স্বধৰ্ম্মমপি চাবেক্ষ্যেত্যাদৈঃ শ্লোকৈকক্ৰমেণ নতু-
তাৎপর্যেণ পরমার্থদর্শনং ত্বিহ প্রকৃতং তচ্ছোকমুপসংহ্রিয়তে এষা তেহ্ভিহিতেতি । শাস্ত্র
বিষয়বিভাগপ্রদর্শনায় ইহ হি দর্শিতে পুনঃ শাস্ত্রবিষয়বিভাগে উপরিষ্ঠাৎ জ্ঞানযোগেন
সাংখ্যানাং কৰ্মযোগেন যোগিনামিতি নিষ্ঠাদ্বয়বিষয়ঃ শাস্ত্রঃ স্মৃৎ প্রবর্তিষ্যতি শ্রোতা-
রশ্চ বিষয়বিভাগেন স্মৃৎ গ্রহীষ্যন্তীত্যড আহ এষা তে ইতি । এষা তে তুভ্যমভিহি-
তোক্তা সাংখ্যে পবমার্থবস্তুবিবেকবিষয়ে বুদ্ধিঃ জ্ঞানং সাক্ষাৎশোকমোহাদিসংসারহেতু-
দোষনিবৃত্তিকারণং, যোগে তু তৎপ্রাপ্ত্যপায়ে নিঃসঙ্গতয়া দ্বন্দ্বপ্রহরণপূৰ্ব্বকমীশ্বরারাধ-

গিরিকৃত টীকা ।

শ্লোকপদেশবশাৎ পরমার্থদর্শনপ্রকরণে যুদ্ধকর্তব্যতোক্তেঃ সমুচ্চয়পরত্বং শাস্ত্রস্য প্রাপ্তমি-
ত্যাশঙ্ক্যাহ এষইতি । কত্রিয়স্য তব শৰ্মভূতযুদ্ধকর্তব্যতানুবাদপ্রসঙ্গাগতত্বাদস্যোপদে-
শস্য নানেন মিষেণ সহুচ্চয়ঃ সিধ্যতীত্যর্থঃ ॥ ৩৮ ॥

নহু স্বধৰ্ম্মমপি চাবেক্ষ্যেত্যাদিশ্লোকৈকর্ণ্যায়াবষ্টম্ভেন শোকমোহাপনয়নস্য তাৎপর্যে-
ণোক্ৰমাত্মস্বিন্নুপসংহর্তব্যে কিমিতি পরমার্থদর্শনমুপসংহ্রিয়তে তত্রাহ শোকেতি । স্বধ-
ৰ্ম্মমপীত্যাদিভিরতীতশ্লোকৈঃ শোকমোহয়োঃ স্বজনমরণশুৰ্বাদিবধশঙ্কানিমিত্তায়াঃ সম্য-
গ্জ্ঞানপ্রতিবন্ধকরোরপনয়নার্থঃ বর্ণাশ্রমকৃতং ধৰ্ম্মমনুতিষ্ঠতঃ স্বর্গাদি সিধ্যতি নাশ্বেত্যস্ব-
য়ব্যতিরেকান্নকোলোকপ্রসিদ্ধো ন্তারো যদ্যপি দর্শিতস্তথাপি নাসৌতাৎপর্যেণোক্ৰমই-
ত্যর্থঃ । কিং তর্হি তাৎপর্যেণোক্ৰমং তদাহ পরমার্থেতি । নহেবাহং জাতু নাসমিত্যাদি
সপ্তম্যা পরামৃশ্যতে, উক্তা ন জায়তে ত্রিযতে বা কদাচিন্নেত্যাদিনোপপাদিতমিত্যর্থঃ ।
উপসংহারপ্রয়োজনমাহ শাস্ত্রেতি । তস্য বস্তুদ্বারা বিষয়োনিষ্ঠাদ্বয়ং তস্য বিভক্তস্য তে-
নৈব বিভাগেন প্রদর্শনার্থং পরমার্থদর্শনোপসংহারইত্যর্থঃ । নহু কিমিত্যত্র শাস্ত্রস্য বিষয়-

স্বামিকৃত টীকা ।

যাঃ সমদে কারণং হর্ষবিবাদরাহিত্যং, যুজ্যস্ব সন্নকোভব স্মৃৎস্বঃখাদ্যভিলাষং হিত্বা স্বধ-
ৰ্ম্মবুদ্ধ্যা যুধ্যমানঃ পাপং ন প্রাপ্স্যসীত্যর্থঃ ॥ ৩৮ ॥

উক্তদ্বিষ্টঃ জ্ঞানযোগমুপসংহরণস্তৎসাধনং কৰ্মযোগং প্রস্তোতি এবেতি । সম্যক্ ধ্যায়-
তে প্রকাশ্যতে বস্তুতত্ত্বমনয়েতি সংখ্যা সম্যগ্জ্ঞানং তস্যাং প্রকাশমানমাত্মতত্ত্বং সাধ্যং
কর্ত্বিন্ করণীয়া বুদ্ধিরেবা তবাত্তিহিতা'এবমভিহিতারামপি তব চেদান্নতত্ত্বমপরোকং ন

नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यावायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य द्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

- शाङ्करभाष्यम् ।

नार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च ईमानन्तरमेवोच्यमानाः बुद्धिः शृणु, तां
बुद्धिः श्रोति प्रबोचनार्थं, बुद्ध्या यथा योगविषयया युक्ता हे पार्थ कर्मवद्भनः कर्मैव धर्मा-
धर्माथेया वदः कर्मवदः तः प्रहास्यसौख्यप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेर्वित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किञ्चान्तं नेहातीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अतिक्रमनाशोऽतिक्रमणमति-
क्रमः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकास्तिकफलव-

गिरिकृत टीका ।

विभागः प्रदर्शयते उत्तवत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिं प्रतिपत्त्याः मन्त्रवादिति तत्राह इहहीति
शाङ्कप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमार्दो विषयविभागसूचनमित्यर्थः । उपसंहारस्य
फलवत्त्वमेवमुक्तं । तमेवोपसंहारमवतावयति अतआहेति । परमार्थात्प्रवृत्तविषयां
ज्ञाननिष्ठामुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणाः संगृह्णाति योगेऽस्ति । तामेव बुद्धिः विशिष्टकल-
वत्वेनाभिष्टोति बुद्ध्याति । तत्रोपसंहारभागः विभज्यते एवेत्यादिना । बुद्धिश्च-
श्रावणःकरणविषयश्च व्यावर्तयति ज्ञानमिति । तस्य सहकारिनिरपेक्षस्य विशिष्टकलवत्त्व-
माचष्टे साक्षादिति । शोकमोहो रागद्वेषो कर्तृत्वं भोज्यत्वमित्यादिरनर्थः संसाव-
स्तस्य हेतुर्दोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निवपेक्षः कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्या-
श्रयव्यातिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः । योगेऽस्तिमित्यादि व्याकुर्वन् योगशब्दस्य प्रकृते
चित्तवृत्तिनिरोधविषयश्च व्यवच्छिनन्ति तत्राप्रोक्षीति । प्रकृतमुक्त्युपयुक्तः ज्ञानः तत्र
पदेन परामृशते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति निःसङ्गतयेति । कलातिसक्ति वैधुर्यं
निःसङ्गः । बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्रबोचनार्थमिति । अतिष्ठुता हि बुद्धिः श्रद्धातव्या
सत्यनुष्ठानारमधिकरोति तेन स्तुतिवर्धवतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मवदस्य
कृतोनिवृत्तिर्नाहि तत्रज्ञानमन्त्रवेण समूलं कर्म हातुं शक्यमित्याशङ्क्याह ईश्वरहीति ॥ ३९ ॥

ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकास्तिकफलत्वेनाकिञ्चिदकरत्वादनेकार्थकलुषितत्वेन दोषव-
द्वाच्च योगबुद्धिरपि न शक्येति तत्राह किञ्चेति । अत्राच्च किञ्चिद्व्यत्येते कर्मानुष्ठान-

श्यामिकृत टीका ।

भवति तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वारात्प्रवृत्तपरोक्षार्थः कर्मयोगेऽस्तिमाः बुद्धिः शृणु यथा बुद्ध्या युक्तः
परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धास्तःकरणः—संस्तुत्प्रसादलक्षापरोक्षज्ञानेन कर्मानुष्ठान-
वदः प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्त्यसि ॥ ३९ ॥

ननु कृष्यादिवत् कर्मणाः कदाचिद्विन्नवाहलेन फले व्यतिचारान्निवृत्तवैशेष्येन च

व्यवसायात्त्रिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बह्शाखाहनस्तश्च बुद्धरोहव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मित्यर्थः, किञ्च मापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते किञ्च भवति स्वल्पस्य षोडशधर्म-
स्यानुष्ठितः जायते रक्षति महतः संसारत्रयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

येषु मांध्ये बुद्धिरुक्ता षोडशे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति । व्यवसायात्त्रिका
निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक् प्रमाणजनितत्वा-

गिरिकृत टीका ।

स्यावशकश्चे तत् कावणमिति यावत् । कर्मणा सह समाधेरनुष्ठानमशक्यादानेकांशुवायसञ्जवात्
तत्फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन् जन्मसञ्जवादर्थाद्द्वेषोगीत्रःश्रेता-
नर्थे च निपतेदित्याशङ्क्य नेहेति । प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकावश्व पुनरुत्पन्नानुष्ठानेन
नास्तीत्यनुवादः यत् कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिञ्चिद्व्युत्पन्नं तत् दूषयति यथे-
ति । कुषिवाणिज्यादेवारस्तस्यानियतफलः सञ्जावनामात्रोपनीतवान् तथा कर्मणि वैदिके
प्रारम्भस्य फलमनियतः युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः । यत् कुमनेकार्थकलुषितत्वेन दोषव-
दनुष्ठानमिति तत्राह किञ्चेति । इतोऽपि कर्मानुष्ठानमावशकमिति प्रतिज्ज्ञाय हेतुस्तमेव
क्व ट्यति नापाति । चिकित्सायां हि क्रियमाणायां व्याध्यातिरेको वा मरणः वा प्रत्यवायोपि
सञ्जाव्यते कर्मपरिपाकस्य दुर्बिबेकत्वात् तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति विहितत्वादित्यर्थः ।
सम्प्रति कर्मानुष्ठानस्य फलः पृच्छति किञ्चित् । उत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्निवर्द्धितः फलः कथ-
यति स्वल्पमपीति । सम्यग्ज्ञानोपादनत्वात्वेन रक्षणं विवर्द्धितः सर्वपापप्रसक्तोपि ध्याय-
न्निमित्तमच्युतः दूयसुपन्वी भवति पञ्जिपावनइति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराण्यपि काणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते तथा च कथं
बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह येषमिति । सैवैकाप्रमाणभूता बुद्धिरित्याह
व्यवसायात्त्रिकेति । बुद्ध्यन्तराण्यविवेकमूलान्प्रमाणानीत्याह बह्शाखाहीति । व्यवसा-

स्वामिकृत टीका ।

प्रत्यवायसञ्जवात् कृतः कर्मयोगेन कर्मवद्व्यप्रहाणः तत्राह नेहेति । इह निष्कामकर्मयो-
गेऽतिरिक्तं प्रारम्भस्य नाशो निफलदः नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव
विद्यतेऽवश्यात्सञ्जवात् । किञ्चास्य धर्मस्य ईश्वराराधनार्थकर्मयोगश्च स्वल्पमपि कृतः महतो
ज्ञानात् संसारलक्षणाजायते रक्षति न तु काम्यकर्मवत् किञ्चिदज्ञवैश्यादिना नैकल्या-
यस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

कृतइत्यपेकारामुत्तरोर्वैषम्यामाह व्यवसायात्त्रिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्म-

शाङ्करभाष्यम् ।

दिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन याः पुनरितरा बुद्धयो यानां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तो-
परोहन्नपरतः संसारोपि नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमि-
त्तवशाच्छोपरतास्तन्मन्त्रभेदबुद्धिषु संसावोहपुापवमते ता बुद्धयो बहशाखावह्याः शाखा
यानां ता बहशाखा बहभेदाइत्येतत्प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केवामव्यवसायिनां
प्रमाणजनितविवेकबुद्धिवहितानामित्यर्थः ॥४०॥

गिरिकृत टीका ।

याग्निकाया बुद्धे श्रेयोमार्गे प्रवृत्तया विवक्षितः कनमाह इतरेति । प्रकृतबुद्धि-
यापेक्षया इतराविपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता याबुद्धयस्तासां शाखाभेदः
संसावहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् । तत्र हेतुः सम्यगिति । निर्दोषवेदवाक्यसमुत्पत्त्या-
द्वज्जमुपायापेक्षतः बुद्धिद्वयं साक्षात् पारस्पर्यात्त्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः उक्त-
रार्द्धं व्याचष्टे याः पुनरिति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षार्थात्तरद्वयमितरद्वयं । भावामनर्थहेतुद्वयं
दर्शयति यासामिति । अप्रामाणिकबुद्धीनां प्रसक्तान्प्रसक्त्या ज्ञायमानानामतीवबुद्धि-
परिणामविशेषः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिः तद्वशादित्येतत्, अनन्तद्वयं सम्यग्ज्ञान-
मन्तरेण निवृत्तिविरहितद्वयं, अपरद्वयं कार्यान्वयव सतोवस्तुभूतकारणविरहितद्वयं । अन्नपर-
तद्वयं स्फोरयति नित्येति । कथं तर्हि तन्निवृत्त्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिसुत्राह प्रहाणेति ।
अव्यवसायिरेकाथोयानान्नुमानेनागमेन च पदार्थपरिशोधनपरान् परिनिष्पन्ना विवेकाश्रितिका
या बुद्धिस्तांनिमित्तकृत्य समुत्पन्नसम्यग्बोधान्बोधात् प्रकृताविपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते
तास्यसंख्यातासु व्यावृत्त्यासु सतीषु निरलम्बनतया संसारोहपि स्वात्तुमशकू वन्न परतोभवती-
त्यर्थः । याःपुनरित्युपक्रान्ता तद्वज्जानापत्त्योदया संसावास्पदीभूता विपरीतबुद्धिरन्नक्रामति
ता बुद्धयइति । बुद्धीनां बुद्धन्तेव कृतोवहशाधिद्वयं तत्राह बहभेदाइत्येतदिति । एकैकां
बुद्धिं प्रति शाखाभेदोहवात्तरविशेषस्तैन बुद्धीनामसंख्याद्वयं प्रख्यातमित्याह प्रतिशा-
थेति । बुद्धीनामानन्त्याप्रसिद्धिप्रदोत्तनार्थो हि शब्दः । सम्यग्ज्ञानवतां यथोक्तबुद्धि-
भेदताञ्ज्मप्रसिद्धमित्याशक्त्य प्रत्याह केवामित्यादिन्य ॥४०॥

श्यामिकृत टीका

योगे व्यवसायाश्रितिका परमेश्वरभक्त्याव ऋवः त्रिष्यामीति निश्चयाश्रितिका एकैव एक-
निष्ठैव बुद्धिर्भवति, अव्यवसायिनास्तु ईश्वराराधनवहिसूखाणां कामिनां कामानामानन्त्या-
दनन्तास्तत्रापि कर्मफलशुभफलदादिप्रकारभेदाद्वहशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति, ईश्वराराधनार्थ-
हि नित्यं नैमित्तिककर्म कर्म किञ्चिदन्नवैशुण्येहपि न नश्यति यथा शकूयास्तथा कर्म्यादिति हि
तद्विधीयते । न च वैशुण्यमपीश्वरोद्देशेनैव वैशुण्योपशमात् ननु तथा काम्यां कर्म
अतो महद्वैशुण्यमितिभावः ॥ ४० ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येषां व्यवसायाद्विका बुद्धिर्नस्ति तेषां यामिमामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पिता-
पुष्पितैव वृक्षः शोभमानाः श्रयमाणरमणीयाः वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति के अविप-
श्चितः अन्नमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादवताइति, वेदवादरताः बह्वर्थवादफल-
साधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु वताः हे पार्थ नान्यत् स्वर्गपश्चादिफलसाधनेभ्यः कर्मैवेत्याह-
स्तीत्येव वादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

गिरिकृत टीका ।

यदि सांख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां चित्ते किमिति स्थिरा न
भवति तत्राह येषामिति । तेषामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तयापहृतचेतसां
कामिनां । कामवशान्निश्चयाद्विका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति । इमामित्यध्य-
नबिधुपात्रत्वेन असिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते, वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषबह-
लालित्यादौ प्रष्टव्यं । किञ्चकोहि पुष्पशाली शोभमानोऽहूयते न पुनः रूपतो-
ग्यफलभागी लक्ष्यते तथेयमपि कर्मकाण्डाद्विका श्रयमाणदशायां रमणीया वाञ्छुपलभ्यते
साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिभानान्न तेषां निरतिशयफलभागिनी भवति कर्मानुष्ठानफलस्य नित्यत्वा-
दिति मत्वाह पुष्पितामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यते अर्थवत्प्रतिभानादस्त्वस्तु न वाक्यमर्था-
भासत्वादित्याह वाक्यलक्षणामिति । प्रवक्ष्यमाणां वेदवाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाभावः सूच-
यति अविपश्चितइति । वेदवादा वेदवाक्यानि तानि च बहूनामर्थवादानां फलानां साध-
नानां विशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वं तद्वत्त्वमपि तेषां विशेषणमि-
त्याह वेदवादेति । कर्मकाण्डनिष्ठत्वं फलं कथयति नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा
नास्तीत्येव वदन्तो नास्तिकाः सम्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्यामिकृत टीका ।

ननु कामिनोऽपि कष्टान् कामान् विहाय व्यवसायाद्विकामेव बुद्धिः किमिति न कुर्वन्ति
तत्राह यामिमामिति । यामिमां पुष्पितां विषलतावदापातत्रो रमणीयां प्रकृष्टां परमार्थ-
फलपरामेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिः तेषां तया वाचापहृतचेतसां व्यवसायाद्विका
बुद्धिर्न सकार्थो विधीयतेइति तृतीयेनाश्रयः । किमिति तथा वदन्ति षडोऽविपश्चितोः
मूढाः । तत्र हेतुर्वेदवादवताइति । केदे ये वादा अर्थवादाः, अक्षयः हि वैचातुर्मर्-
त्वादिनः श्रुतं भवति, तथा, अपामसोमममृता अन्नमेत्याद्याः, तेषेव रताः प्रीताः,
अहंभवातः परममन्दीश्वरतस्य प्राप्यं नास्तीति वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहलां भोगैश्वर्यगतिम्प्रति ॥४७॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते च कामात्मेति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपराइत्यर्थः । स्वर्गेति स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थोयेवाः ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः जन्मकर्मफलप्रदाः कर्मणः फलं कर्मफलं जनैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तं प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते, क्रियाविशेषबहलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते बहला- यस्यांवाचि तां स्वर्गपशुपुत्रादर्थ्याः यथा वाचा बाह्येन प्रकाशस्ते, भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ईश्वर्यं भोगैश्वर्ये तयोर्गतिःप्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूता- स्तेक्रियाविशेषाः तद्वहलां तां वाचं प्रवदन्ते मूढाः संसारे परिवर्तन्तुइत्यभिप्रायः ॥४७॥

गिरिकृत टीका ।

प्रकृतान् प्रवक्तुं न विवेकिनो व्यवसायान्निका बुद्धिभक्त्यासम्भवसिद्ध्यर्थं विध्यस्तरेण विशिनष्टि तेचेति । तेषां संसारेपरिवर्तमानपरिदर्शनार्थं प्रवृत्तां वाचमेव विशिनष्टि ज्ञेयं । ननु पुंसां कामस्वभावमयुक्तः चेतनश्चेच्छावतस्तदात्तदाहूपपत्तेरिति तत्राह कामपराइति । तत्परत्वः तत्तत्फलार्थिदेन तत्तद्व्यापयेषु कर्मस्यैव प्रवृत्ततया कर्मसम्या- सपूर्वकात् ज्ञानाद्विर्मुखत्वं । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थापेक्षया मोक्षोपाये- ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नेत्याह स्वर्गेति । तत्परत्वः तस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्त- पुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वं । उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणं जन्मवाचो यथोक्तफलप्रदस्य- यप्रामाणिकमित्याशङ्क्यानुष्ठानद्वावा तद्व्यपत्तिरित्याह क्रियेति । क्रियाणामनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सप्ताहानेकाहलक्षणास्ते धर्मस्यां वाचि प्राचुर्येण प्रतिभास्तीत्यर्थः । कथं यथोक्ततया वाचि क्रियाविशेषाणां बाह्येनाव- स्थानमित्याशङ्क्य प्रकाशयन्नेतद्विशदयति स्वर्गेति । तथापि तेषां मोक्षोपायस्योपप- त्तैस्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यति नेत्याह भोगेति । तथोक्तां वाचमतिवदतां पर्यवसानं दर्शयति तद्वहलामिति ॥४७॥

श्यामिकृत टीका ।

अतएव कामात्मानइति । कामात्मानः कामाकूलितचिन्ता अतः स्वर्गएव परः पुरुषार्- र्थो येषां ते । जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च प्रददातीति तथा तां, भोगैश्वर्य- योर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्ते बहला यस्यां तां प्रवदन्तीत्य- नुषङ्गः ॥४७॥

ভোগৈশ্বর্যপ্রসক্তানাং তয়াপহৃতচেতসাম্ ।
ব্যবসায়াত্মিকা বুদ্ধিঃসমাদৌ ন বিধীয়তে ॥৪৪॥
ত্রৈশূণ্যবিষয়া বেদা নিষ্ট্রেণ্ডণ্যো ভবাজ্জুন ।
নির্দ্বন্দ্বো নিত্যসত্ত্বস্থো নির্যোগক্ষেম আত্মবান্ ॥ ৪৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তেষাঞ্চ ভোগেতি । ভোগৈশ্বর্যপ্রসক্তানাং ভোগঃ কর্তব্যত্রৈশ্বর্যক্ষেতি ভোগৈশ্বর্য-
য়োরৈব প্রবণবতাং তদাত্মভূতানাং তথা ক্রিয়াবিশেষবহুলয়া বাচ্য অপহৃতচেতসামাচ্ছাদিত-
বিবেকপ্রজ্ঞানাং ব্যবসায়াত্মিকা সাংখ্যে যোগে বা যা বুদ্ধিঃ সমাদৌ সমাধীয়তেত্বস্মিন্
পুরুষোপভোগায় সৰ্বমিতি সমাধিরন্তঃকরণং বুদ্ধিঃ তস্মিন্ সমাদৌ ন বিধীয়তে ন স্থিতি-
ভবতীত্যর্থঃ ॥৪৪॥

যে এবং বিবেকবুদ্ধিরহিতাঃ তেষাং কামাত্মনাং যৎ ফলং তদাহ ত্রৈশূণ্যেতি । ত্রৈশূ-
ণ্যবিষয়াঃ ত্রৈশূণ্যং সংসারো বিষয়ঃ প্রকাশয়িতব্যো যেষাং তে বেদাত্রৈশূণ্যবিষয়াস্ত্বস্তনিষ্ট্রে-

গিরিকৃত টীকা ।

নহু কর্মকাণ্ডনিষ্ঠানাং কর্মানুষ্ঠায়িনামপি বুদ্ধিশুদ্ধিধারেনাস্তঃকরণে সাধ্যসাধনভূত-
বুদ্ধিধরসমুদয়সম্ভবাদতো মোক্ষো ভবিষ্যতি নেত্যাহ তেষাঞ্জেতি । তদাত্মভূতানাং
তয়োরৈব ভোগৈশ্বর্যয়োরাত্মকর্তব্যত্বেনারোপিতযোবভিনিবিষ্টে চেতসি তাদাত্ম্যাধ্যাস-
বতাং বহির্মুখাণামিত্যর্থঃ । তথাপি শাস্ত্রানুসারিণ্যা বিবেকপ্রজ্ঞাষা ব্যবসায়াত্মিকা বুদ্ধি
তেষামুদেয্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ তয়েতি । নহু সমাধিঃ সংপ্রজ্ঞাতা সংপ্রজ্ঞাতভেদেন দ্বিধোচ্যতে
তত্র বুদ্ধিধরবিধিরপ্রসক্তঃ সন্ কথং নিবিধ্যতে তত্রাহ সমাধীয়তইতি ॥৪৪॥

অবিবেকিনামপি বেদাত্রৈশূণ্যবিষয়াঃ বিবেকবুদ্ধিরুদেয্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ ষএবমিতি । তর্হি
বেদার্থতয়া কামাত্মতা প্রশস্তেত্যাশঙ্ক্যাহ নিষ্ট্রেণ্ডণ্যইতি । ভবেতি পদং নির্দ্বন্দ্বাদি বিশে-
ষণেষপি প্রত্যেকং সম্বধ্যতে ত্রয়াণাং সত্বাদীনাং গুণানাং পুণ্যপাপব্যামিশ্রকর্ম তৎফলসম্ব-
ন্ধলক্ষণঃ সমাহারত্রৈশূণ্যমিত্যঙ্গীকৃত্য ব্যাচষ্টে সংসাবইতি । বেদশব্দেনাত্র কর্মকাণ্ডমেব

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্রৈশ্ব ভোগৈশ্বর্যেতি । ভোগৈশ্বর্যায়োঃ প্রসক্তানাংভিনিবিষ্টানাং তয়া পুষ্ণিতয়া
বাচ্যাপহৃতমাকৃত্তং চেতো যেষাং সমাধিচ্ছিত্তিকাণ্ডং পরমেশ্বরাত্মিমুখ্যমিতি যাবৎ তস্মিন্
মিচ্ছিত্তিকা বুদ্ধিঃ বিধীয়তে, কর্মকর্তরি প্রয়োগঃ, সা নোৎপদ্যতইত্যর্থঃ ॥৪৪॥

নহু স্বর্গাদিকং পরমং ফলং যদি ন ভবতি তর্হি কিমিতি বেদৈশ্বসাধনতয়া কর্মাবি
বিধীয়তে তত্রাহ ত্রৈশূণ্যবিষয়াইতি । ত্রৈশূণ্যাত্মকাঃ সকামা যেষুধিকারিণস্তদ্বিষয়াঃ কর্ম-

यावानर्थ उदपाने'सर्वतः-संग्रु तोदके ।

तावान्'सर्वेषु वेदेषु'ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अप्येता भवार्जुन निष्कामोत्पत्त्यर्थः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतु सप्रतिपक्षो पदार्थो'द्वन्द्वशब्-
वाच्यो ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव द्दुः नित्यसद्वत्तुः सदा सवृणुणाश्रितो भव तथा
निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपात्तजनः योग उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि
अवृत्तिर्हरा इत्यतो निर्योगक्षेमो भव आश्रयान्प्रमत्तश्च भव एव तवोपदेशः सुधर्म-
मनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

सर्वेषु वेदोक्तैः कर्मसु यावन्नुक्तान्तानि फलानि तानि नापेक्षते चेत् किमर्थः
तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इत्युच्यते शृणु धाविति । यथा लोके कृपतडागाद्यानेकस्मिन् उद-

गिरिकृत टीका ।

गृह्यते तदभ्यासवताः तदर्थानुष्ठाधारा संसारक्षोभ्यान् विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि
संसारपरिवर्द्धनार्थः विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह द्दुःखिति । कथं निद्वैत-
प्रेयाभवेति गुणत्रयस्य राहित्याः विधीयते नित्यसद्वत्तुः भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याश-
ङ्क्याह निष्कामइति । सप्रतिपक्षद्वयं परस्परविरोधिद्वयं, पदार्थो' शीतोष्णादिलक्षणो ।
निष्कामत्वे द्वन्द्वनिर्गतद्वयं शीतोष्णादिसहिष्णुद्वयं हेतुमुक्तं । तत्रापि हेतुपेक्षयाः सदा सद्-
वृणुणाश्रितद्वयं हेतुमाह नित्येति । योगक्षेमव्यावृत्तचेतसोरजसुमोक्षमसम्पृष्टे'सद्व-
यात्रे समाश्रितव्यमित्याशङ्क्याह तथेति योगक्षेमयोजनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वा-
न्निर्योगक्षेमो भवेति कुतो विधिरित्याशङ्क्याह योगेति । योगक्षेमप्रधानद्वयं सर्वस्य
स्वारसिकमिति ततो निर्गमनमित्याशङ्क्याह आश्रयानिति । अप्रमादो मनसो विषय-
पारवश्याश्रितद्वयं । अथ यथोक्तोपदेशस्य मुमुक्षुविषयत्वादर्जुनस्य मुमुक्षुत्वमिह विविक्तमिति
नेत्याह एषइति ॥ ४५ ॥

इश्वरार्पणधिया सुधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावाद्देहकल्यः योगमार्गस्येति महानः
शङ्कते सर्वेऽपि । कर्ममार्गस्य फलवत्तुं प्रतिजानीते उच्यतेइति । किं तत्फलमि-

श्वामिकृत टीका ।

फलसम्बद्धप्रतिपादका वेदाः, द्वन्द्व निद्वैतप्रेया निष्कामो भव । तत्रोपायमाह निर्द्वन्द्वः सुख-
दुःखशीतोष्णादिषुगलानि द्वन्द्वानि तद्रहितो भव तानि सहस्येत्यर्थः । कथमित्याह आह
नित्यसद्वत्तुः सन् धैर्यमवलस्येत्यर्थः, तथा निर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारोयोगः प्राप्ति-
पालनं क्षेमस्तद्वहितः । आश्रयान्प्रमत्तः, न हि शङ्काकूलस्य योगक्षेमव्यापृतस्य च प्राप्ति-
दिनद्वैतगुण्यतिक्रमः संभवतीति ॥ ४५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत् परिमाणं स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वो-
 र्थः सर्वतः संप्लूतोदकेऽपि योऽर्थः तावानेव संपद्यते तत्रास्तुर्भवतीत्यर्थः, एवं
 तावास्तुवत् परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्म-
 फलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सञ्ज्ञासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो यत् विज्ञानफलं सर्वतः
 संप्लूतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तुवानेव संपद्यते तत्रैवास्तुर्भवतीत्यर्थः । यथा कृत्याविजि-
 ताराधरेणाः संयत्तेत्यवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चिद् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्धेद

गिरिकृत टीका ।

दुःखे तद्विषयग्नोकमवतारयति शृणुति । यथोदपाने कूपार्दो परिच्छिन्नोदके स्नाना-
 चमनादर्थोयावान् संपद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः संप्लूतोदके समुद्रेऽस्तुर्भवति
 परिच्छिन्नोदकानामपरिच्छिन्नोदकांशदास्तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो-
 विषयविशेषोपरकः सुखविशेषो जायते स तावानाश्रयिदः स्वरूपभूते सुखेऽस्तु-
 र्भवति परिच्छिन्नान्दास्तुर्भावाभ्युपगमादेतन्नैवानन्दशास्त्रानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति
 ऋतेः तथा चापरिच्छिन्नाश्चानन्दप्राप्तिपर्यावसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह
 यावानिति । उक्तमर्थमङ्करयोजनया प्रकटयति यथेति । उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्यु-
 पत्त्या कूपदिपरिच्छिन्नोदकविषयद्वयमुदपानशब्दस्य दर्शयति कूपेति । कूपदिगतशाब्धि-
 रस्य समुद्रेऽस्तुर्भावसम्भवात् कथमिदमिधमित्याशङ्क्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्यु-
 पत्त्या फलमिति । यत्फलत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तडागादिकृतं स्नानपानादि
 उच्येत्याशङ्क्य तस्मात्प्राप्तौ नाशोपपत्तेरित्याह प्रयोजनमिति । तडागादिप्रयुक्त-
 प्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजनमात्रमभ्युक्तमन्तुशास्त्रान्तरानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह तत्रेति
 षटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यस्तुर्भावः संभवति
 तत्प्राप्तौ वितरापेक्षाभावादित्यर्थः । पूर्वार्द्धं दृष्टान्तभूतमेव व्याख्यानं दार्ष्टान्तिकमुक्त-
 र्णार्द्धं व्याकरोति एवमित्यादिना । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति यत्कर्मफलमिति ।
 सोऽर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तुवानेव संपद्यते इति सङ्गः । तदेव स्पष्टयति
 विजानेति । तस्मिन्स्तुर्भवतीति शेषः । कथं कर्मफलं ज्ञानफलेऽस्तुर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह

श्यामिकृत टीका ।

ननु वेदोक्तानामाफलत्यागेन निष्कामतरेण्यराराधनविषया व्यवसायाद्विका बुद्धिः
 क्वचित्परेरेत्याशङ्क्याह यावानिति । उदकं पीयते तस्मिन्स्तुदपानं वापीकूपतडागादि
 तस्मिन्स्तुदके एकत्र कर्मार्थस्तुवास्तुत्र तत्र परित्यजेन विभागशो यावान् स्नानपाना-
 दिरर्थः प्रयोजनं भवति तावान् सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लूतोदके महाहृदे एकत्रैव
 यथा भवति' एवं यावान् सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थस्तुवान् सर्वोऽपि विजान-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म फलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम्

४१ म वेदेति श्रुतेः, सर्कः कर्माखिलमिति च वक्ष्यति तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकार-
प्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानोरमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

तव च कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायः तेन तव तत्र च कर्म कर्तव्येति मा
फलेऽधिकारोऽस्त्व कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन कश्चाद्विदप्यवस्थामित्यर्थः यदा कर्मफले
तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्यात् एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदाहि कर्मफल-

गिरिकृत टीका ।

सर्कमिति । यत्किमपि श्रेयाः साधु कर्म कर्तव्यं तत्सर्कः न पुरुषोऽभिसमेति प्राप्नोति
यः पुरुषस्तद्वेद विजानाति यद्वस्तु सैहेक्ये वेद तद्वेद्यमिति श्रुतेवर्थः । कर्मफलं सङ्ग-
ज्ञानफलेऽस्तर्भावः संवर्गविद्यायाः श्रयते कथमेतावता निष्कर्णज्ञानफले कर्मफलान्त-
र्भावः संभवतीत्याशङ्क्याह सर्कमिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्या तावतैव कर्मफलं लक्ष-
तया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याह तस्मादिति । योगमार्गं निष्फलताभावस्तच्छ-
द्वार्थः ॥ ४७ ॥

तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव पुरुषार्थकारणमात्म-
ज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृश्यति मनो मदीयमित्याशङ्क्याह तव चेति । तर्हि तत्-
फलाभिलाषोऽपि स्यादिति नेत्याह मा फलेऽस्त्विति । पूर्वोक्तमेवार्थः प्रपश्यति मा
कर्म्येति । फलाभिसङ्घसंभवे कर्माकरणमेव श्रद्धायामित्याशङ्क्याह मा तइति । ज्ञानान-
धिकारिणोऽपि कर्मत्यागश्रुतिः निवारयति कर्मण्येवेति । कर्मण्येवेत्येवकारार्थ-
माह न ज्ञानेति । न हि तत्रात्राङ्गस्यापरिपक्वगणयन्तु मुख्याधिकारः सिद्धतीत्यर्थः ।

स्वामिकृत टीका ।

तोव्यवसायात्त्रिकावृद्धियुक्तं ब्रह्मण्यं ब्रह्मनिष्ठं भवत्येव' ब्रह्मज्ञानेन कुद्ब्रानन्दानामस्तर्भा-
वात्, एतस्मैवानन्दशास्त्रानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिः सुबुद्धि-
रित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तर्हि सर्कणि कर्मफलानि परमेश्वाराधानादेव भविष्यतीत्याभिसङ्घात् प्रवर्तेत किं
कर्मणेत्याशङ्क्य तद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति । ते तव तद्वज्ज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधिकारस्तत्-
फलेषु बद्धहेतुषु अधिकारः कामो मास्तु । ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव तोज्जने कृते
तृप्तिवदित्याशङ्क्याह मेति । मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्भूत् स तथाऽहं

যোগস্থঃ কুরু কৰ্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ধনঞ্জয় ।

সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যোঃ সমো ভূত্বা সমত্বং যোগ উচ্যতে ॥ ৪৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ত্বকাপ্রযুক্তঃ কৰ্ম্মাণি প্রবর্ততে তদা কৰ্ম্মফলস্যৈব জন্মনো হেতুৰ্ভবেৎ যদি কৰ্ম্মফলঃ নেব্যতে
কিংকৰ্ম্মণা দুঃখরূপেণেতি মা তে তব সঙ্কোহস্ত্ব কৰ্ম্মণ্যকরণে প্রীতির্মাভূৎ ॥ ৪৭ ॥

যদি কৰ্ম্মফলপ্রবৃত্তেন ন কর্তব্যং কৰ্ম্ম কথং তর্হি কর্তব্যমিত্যুচ্যতে যোগস্থেতি ।
যোগস্থঃ সন্ কুরু কৰ্ম্মাণি কেবলমীশ্বরার্থং তত্রাপীশ্বরো মে ভূব্যস্থিতি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ধনঞ্জয়
ফলত্বকাশূন্তেন ক্রিয়মাণে কৰ্ম্মাণি সত্বশুদ্ধি জ্ঞানপ্রাপ্তিলক্ষণা সিদ্ধিঃ তদ্বিপৰ্যায়জা
অসিদ্ধিস্তয়োঃ সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যোরপি সমস্তল্যো ভূত্বা কুরু কৰ্ম্মাণি কোহসৌ যোগো যত্রস্থঃ
কৰ্ম্মাণি কুর্কিত্যুক্তমিদমেব তৎ সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যোঃ সমত্বং যোগ উচ্যতে ॥ ৪৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কর্তৈস্তর্হি সঙ্কোদুর্কারঃ স্মাদিত্যাহ তত্রৈতি । কৰ্ম্মণ্যেবাধিকারে সতীতি সপ্তম্যর্থঃ ।
ফলেধিকারাতাবং ফোরয়তি কৰ্ম্মেতি । কৰ্ম্মানুষ্ঠানাৎ প্রাগুর্কঃতৎকালে চেত্যেতৎ ।
কদাচনেতি বিবক্ষিতমিত্যাহ কস্যাক্ষিদিতি । ফলাভিসন্ধানে দোষমাহ যদেতি । এবং
কৰ্ম্মফলত্বকাধারেণেত্যর্থঃ । কৰ্ম্মফলহেতুত্বংবিবৃণোতি যদাহীতি । তর্হি বিকলং ক্লেশা-
শ্লকং কৰ্ম্ম ন কর্তব্যমিতি শঙ্কামনুভাব্য দুষয়তি যদীত্যাদিনা । অকৰ্ম্মাণি তে সঙ্কো মা-
ভূদিভ্যুক্তমেব স্পষ্টয়তি অকরণইতি ॥ ৪৭ ॥

আসক্তিবকরণেন যুক্তা চেত্তর্হি ক্লেশাশ্লকং কৰ্ম্ম কিমুদ্दिশু কর্তব্যমিত্যাশঙ্কামনুদ্য
শ্লোকান্তরমবতারয়তি যদীত্যাদিনা । বক্ষ্যমাণযোগমুদ্दिশু স্তম্নিষ্ঠো ভূত্বা কৰ্ম্মাণি ক্লেশা-
শ্লকান্তপি বিহিতত্বাদনুষ্ঠেয়ানীত্যাহ যোগস্থঃসন্নিতি । কৰ্ম্মানুষ্ঠানস্তোদ্দেশ্যঃ দর্শয়তি
কেবলমিতি । ফলাস্তরাপেক্ষামস্তরেণেশ্বরার্থং তৎপ্রসাদনার্থমনুষ্ঠানমিত্যর্থঃ । তর্হি
ঈশ্বরসন্তোষোহভিলাষগোচরীভূতো ভবিষ্যতি নেত্যাহ তত্রাপীতি । ঈশ্বরপ্রসাদনার্থে
কৰ্ম্মানুষ্ঠানে স্থিতেহপীত্যর্থঃ, সঙ্গং ত্যক্ত্বা কুর্কিতি পূর্বেণ সঙ্কঃ । আকাঙ্ক্ষিতং পূব-

স্বামিকৃত টীকা ।

মাত্ঃ, কাম্যমানস্যৈব স্বর্গাদের্নিষোজ্যবিশেষণেণ ফলবাদকামিতং ফলং ন স্যাদিত্তি
ভাবঃ, সতএব ফলং বন্ধকং ভবিষ্যতীতি তস্মাৎ ভয়াদকৰ্ম্মাণি কৰ্ম্মাকরণেহপি তব সঙ্কো
নিষ্ঠায়াস্ব ॥ ৪৭ ॥

কিং তর্হি যোগস্থইতি । যোগঃ পরমেশ্বরৈকপরতা তত্র স্থিতঃ কৰ্ম্মাণি কুরু, তথা
সঙ্কঃ কর্তব্যতিনিবেশং ত্যক্ত্বা কেবলমীশ্বরপ্ররেণৈব কুরু, তৎফলস্য জ্ঞানস্যাপি সিদ্ধ্য-

दूरेण ह्वरं कर्म बुद्धियोगाद्गनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमश्निच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यं पुनः समद्वबुद्धियुक्तमीश्वरावाधनार्थं कर्मोक्तः एतन्मां कर्मणः दूरेणेति । दूरेणा-
तिविप्रकर्षेण अत्यन्त्यामेव ह्वरमधमं निकुष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समद्व-
बुद्धियुक्तां कर्मणे जन्ममरणादिहेतुत्वात् हे धनञ्जय, यतएवं ततः योगविषयायां बुद्धौ
तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभ्युपार्णिकावगमश्निच्छ प्रार्थयन् परमार्थ-
ज्ञानशरणो भवेत्यर्थः, यतोह्वरं कर्म कृपणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः फलतृष्णा-
प्रयुक्ताः सन्तः योवा एतदङ्करः गार्ग्याविदिद्यान्मालोकात् प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

गिरिकृत टीका ।

श्रुत्वा सिद्धिशक्यमहं फलेति । तद्विपर्ययज्ञा सदाशुद्धिजन्ता ज्ञाना प्राप्तिरूपेति यावत् ।
कर्मननुतिष्ठतो योगमुद्दिष्टं शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति कोसावित्या-
दिना ॥ ४८ ॥

किमिति योगश्चेन तद्विज्ञानमुद्दिष्टं कर्म कर्तव्यं फलाभिलाषेऽपि तदनुष्ठानं सुलभं
दित्याशङ्क्य यथोक्तयोगयुक्तं कर्म ह्वरमनन्तरलोकमुत्थापयति यं पुनरिति । ह्वरं कर्म-
बुद्धिसम्बन्धविरुद्धमिति शेषः । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्षं सूचयति बुद्धीति । बुद्धि-
सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिर्णययोर्भावे करणीयं निवच्छति बुद्धाविति । यत्तु फले-
च्छयापि कर्मननुष्ठानं सुकरमिति तत्राह कृपणेति । निकुष्टं कर्मैव विशिनष्टि फलार्थि-
नेति । कस्मात् प्रतियोगिनः सकाशादिदं निकुष्टमित्याशङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे
बुद्धीत्यादिना । फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणे निकुष्टत्वे हेतुमाह ज्ञप्सेति । समद्व-
बुद्धियुक्तां कर्मणः तद्विज्ञानस्य कर्मणे जन्मादिहेतुत्वेन निकुष्टत्वे फलितमाह यतइति । योग-
विषया बुद्धिः समद्वबुद्धिः । बुद्धिशक्यार्थात्तरमाह तत्परिपाकेति । तच्छब्देन समद्वबुद्धि-
समन्वितं कर्म गृह्यते तस्य परिपाकस्तत्फलतुत्वा बुद्धिशुद्धिः । शरणशक्यं पर्यायः गृहीत्वा

श्यामिकृत टीका ।

सिद्ध्याः समो ह्यहं केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु, यत एवञ्च तं समद्वमेव योगोच्यते सच्चि-
द्विज्ञानसाधनरूपत्वात् ॥ ४८ ॥

काम्यञ्च-कर्मतिनिकुष्टमित्याह दूरेणेति । बुद्ध्या व्यवसायात्प्रियं कृतः कर्मयोगि-
बुद्धियोगो बुद्धिसाधनतुत्वे वा तन्मात् सकाशादज्ञानसाधनतुत्वं काम्यं कर्म दूरेणाविरमता-
त्तमपकुष्टं, हि वन्मादेवः तन्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयः कर्मयोगमश्निच्छ अङ्गिति, यथा

বুদ্ধিযুক্তো জহাতীহ উভে স্কৃতদুষ্কৃতে ।

তস্মাৎ যোগায় যুজ্যস্ব যোগঃ কৰ্মস্ব কৌশলম্ ॥ ৫০ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

সমত্ববুদ্ধিযুক্তঃ সন্ স্বধৰ্ম্মমল্লতিষ্ঠন্ বৎ ফলং প্রাপ্নোতি তচ্ছূণু বুদ্ধীতি । বুদ্ধিযুক্তঃ সমত্বকৰ্ম্মবিষয়য়া বুদ্ধ্যা যুক্তো বুদ্ধিযুক্তঃ স জহাতি পরিত্যজ্যতি ইহান্মিন্ লোকে উভে স্কৃতদুষ্কৃতে পুণ্যপাপে সত্বগুণিক্ৰিয়ানপ্রাপ্তিদ্বারেণ যতঃ তস্মাৎ সমত্ববুদ্ধিবোগায় যুজ্যস্ব ঘটস্ব যোগো হি কৰ্ম্মস্ব কৌশলং স্বধৰ্ম্মাখ্যেবু কৰ্ম্মস্ব বর্তমানস্য যা সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যাঃ সমত্ববুদ্ধিরীশ্বরপিতচেতস্তয়া তং কৌশলং কুশলভাবস্তদ্ধি কৌশলং বদ্ধকনস্বভাবাশ্চপি কৰ্ম্মানি সমত্ববুদ্ধ্যা স্বভাবাৎ নিবর্ত্তস্তে তস্মাৎ সমত্ববুদ্ধিযুক্তো ভব ত্বং ॥ ৫০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বিবক্ষিতমর্থমাহ অভয়েতি । সপ্তমীমবিবক্ষিত্বা দ্বিতীয়ঃ পক্ষঃ গৃহীত্বা বাক্যার্থমাহ পব-
মার্থেতি । তথাবিধজ্ঞানশরণে হেতুমাহ যতইতি । ফলহেতুত্বং বিবৃণোতি ফলেতি ।
তেন পরমার্থজ্ঞানশরণতৈব যুক্তেতি শেষঃ । পরমার্থজ্ঞানবহির্মুখানাং কুপণে শ্রুতিং
প্রমাণয়তি যো বাইতি । অস্থলাদিবিশেষণমেতদিত্যচ্যতে ॥ ৪৯ ॥

পূর্বোক্তসমত্ববুদ্ধিযুক্তস্য স্বধৰ্ম্মানুষ্ঠানে প্রবৃত্তস্য কিং স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ সমত্বেতি ।
বুদ্ধিযুক্তঃ স্বধৰ্ম্মাখ্যঃ কৰ্ম্মানুষ্ঠানিতিশেষঃ । বুদ্ধিবোগস্য ফলবৎ ফলিতমাহ তস্মা-
দিতি । পূর্বোক্তঃ ব্যাচষ্টে বুদ্ধীত্যাদিনা । নহু সমত্ববুদ্ধিমাত্রায় পুণ্যপাপনিবৃত্তিযুক্তো
পরমার্থদর্শনবতস্তনিবৃত্তিপ্রসিকেরিতি তত্রাহ সত্বেতি । উক্তবাক্ত্বং ব্যাচষ্টে তস্মাদিতি ।
স্বধৰ্ম্মমল্লতিষ্ঠতে যথোক্তযোগার্থঃ কিমর্থং মনো যোজনীয়মিত্যাশঙ্ক্যাহ যোগো হীতি ।
তর্হি যথোক্তযোগসামর্থ্যাদেব দর্শিতফলসিদ্ধেরনাস্থা স্বধৰ্ম্মানুষ্ঠানে প্রাপ্তেজ্যাশঙ্ক্যাহ
স্বধৰ্ম্মাখ্যেদ্বিতি । ঈশ্বরপিতচেতস্তয়া কৰ্ম্মস্ব বর্তমানস্থানুষ্ঠাননিষ্ঠস্য বা যথোক্তা বুদ্ধিস্তত্তেবু
কৌশলমিতি যোজনা । কৰ্ম্মণাং বদ্ধস্বভাবত্বাৎ তদনুষ্ঠানে বদ্ধাবদ্ধঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্য কৌশল-
মেব বিদয়তি তদ্ধীতি । সমত্ববুদ্ধেরেবং ফলহে স্থিতে ফলিতমুপসংহরতি তস্মাদিতি ॥ ৫০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বুদ্ধো শরণং ত্রাতারমীশ্বরমাশ্রয়েত্যর্থঃ, ফলহেতবস্ত সকামাঃ নরাঃ কুপণাঃ দীনাঃ, যোবা
এতদক্ষরমবিদিত্বা গার্গ্যস্মাল্লোকাৎ প্রৈতি স কুপণইতি শ্রুতেঃ ॥ ৪৯ ॥

বুদ্ধিবোগযুক্তস্ত শ্রেষ্ঠইত্যাহ বুদ্ধিযুক্তইতি । স্কৃতং স্বর্গাদিপ্রাপকং দুষ্কৃতং নিরয়াদি-
প্রাপকং তে উভে ইহৈব জন্মনি পরমেশ্বরপ্রসাদেন ত্যজতি তস্মাত্তদর্থায় কৰ্ম্মযোগায় যুজ্যস্ব
ঘটস্ব' যতঃ কৰ্ম্মস্ব বৎ কৌশলিং' বদ্ধকানামপি তেষামীশ্বরারাধনেন মোক্ষপরমসম্পাদক-
চাৰ্হিধ্যং স এব যোগঃ ॥ ৫০ ॥

कर्मजः बुद्धियुक्ताहि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यानामयम् ॥ ५१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

यस्मात् कर्मजमिति । कर्मजः फलं त्यक्तेति व्यवहितेन मन्त्रकः इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मैभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्त्वबुद्धियुक्ताः सन्तो हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जनैव बन्धो जन्मबन्धेन विनिर्मुक्ताः जीवन्तु एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्भोगाद्यं गच्छन्त्यानामयं सर्कोपद्रववहितमित्यर्थः । अथ वा बुद्धियोगात्कनञ्जयेत्यारभ्य पवमार्थदर्शनलक्षणेन सर्वतः संप्रतौदकस्थानीया कर्मयोगजा मन्त्रबुद्धिदर्शिता साक्षात् श्रुततद्भुतप्रहाणादिहेतुवशवशात् ॥ ५१ ॥

गिरिकृत टीका ।

समत्त्वबुद्धियुक्तश्च श्रुततद्भुततत्फलपरित्यागेऽपि कथं मोक्षः न्यादित्याशङ्क्याह यस्मादिति समत्त्ववक्त्या यस्मात् कर्मानुष्ठीयमाणं ह्यवितादि तज्जयति तस्मात् परम्परयाऽनौ मुक्तिहेतुवित्यर्थः । मनीषिणोऽहि ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्माद्यं कर्मानुतिष्ठन्तस्ततो जातं फलं देहप्रदं ते हि वा जन्मलक्षणा बन्धादिनिर्मुक्तावैश्वर्यं पदं सर्वसंसावसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति कर्मजमित्यादिना । इष्टो देहो देवादिनक्षणेऽनिष्टो देहस्त्रिषागादिलक्षणस्तत्प्राप्तित्वेव कर्मणे जातं फलं तद्यथोक्तं बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्वलादेव परित्यज्य बन्धविनिर्मुक्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यताजो भवन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशक्त्य समत्त्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः सम्प्रति परम्पराः परिहृत्य श्रुततद्भुतप्रहाणहेतुवश समत्त्वबुद्धावसिद्धेः बुद्धिशक्त्य योग्यमर्थाश्रयं कथयति अथवेति । अनवच्छिन्नबन्धगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन् बुद्ध्यान्तरादिशेषं दर्शयति सर्वतइति । असाधारणं निमित्तं तस्यानिर्दिशति कर्मैति । यथोक्तबुद्धिशक्त्यर्थे हेतुमाह साक्षादिति । जन्मबन्धविनिर्मुक्तादिवादिशक्त्यर्थः ॥ ५१ ॥

श्यामिकृत टीका ।

कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकाशमाह कर्मजमिति । कर्मजः फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्म कर्त्तव्यं मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं सर्कोपद्रववहितं विष्णोः पदं मोक्षाद्यं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

যদা তে মোহকলিলং বুদ্ধিৰ্ব্যতিতরিষ্যতি ।

তদা গন্তাসি নিৰ্বেদং শ্রোতবাস্তু শ্রুতশ্চ চ ॥ ৫২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যোগানুষ্ঠানজনিতস্বপ্নশুদ্ধিঙ্গা বুদ্ধিঃ কদা প্রাপ্যত ইত্যুচ্যতে যদেতি । যদা যস্মিন্ কালে তে তব মোহকলিলং মোহাস্বকমবিবেকরূপং কালুষ্যং যেনাস্ববিবেকবোধঃ কলুষী-
কৃত্য বিষয়ং প্রত্যস্তঃকরণং প্রবর্ততে তন্তে তব বুদ্ধিৰ্ব্যতিতরিষ্যতি ব্যতিক্রমিষ্যতি অতি-
শুদ্ধভাবমাপৎশ্রুতইত্যর্থঃ, তদা তস্মিন্ কালে প্রাপ্যসি নিৰ্বেদং বৈরাগ্যং শ্রোত-
বাস্তু শ্রুতশ্চ চ, তদা শ্রোতব্যং শ্রুতশ্চ তে নিষ্ফলং প্রতিপদ্যতইত্যভিপ্রায়ঃ ॥ ৫২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যস্মিন্ কৰ্ম্মণি ক্রিয়মাণে পরমার্থলক্ষণা বুদ্ধিরুদ্ধেশ্চতয়া যুজ্যতে তস্মাৎ কৰ্ম্মণঃ সকা-
শাৎ ইতরৎকৰ্ম্ম তথাবিধোদ্দেশ্চভূতবুদ্ধিসম্বন্ধবিধুবমতিশয়েন নিষ্ফল্যতে ততশ্চ পরমার্থবুদ্ধি
মুদ্ধেশ্চেনাশ্রিত্য কৰ্ম্মানুষ্ঠাতব্যং পরিচ্ছিন্নফলাস্তবুদ্ধিশ্চ তদনুষ্ঠানে কার্পণ্যপ্রসঙ্গাৎ, কিঞ্চ
পরমার্থবুদ্ধিমুদ্ধেশ্চয়ামশ্রিত্য কৰ্ম্মানুষ্ঠিততঃ করণশুদ্ধিহাবা পরমার্থদর্শনসিদ্ধৌ জীবত্যেব
দেহে শ্মকুতাди हिङ्गा मोक्षमधिगच्छति तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थः मनो धारयितव्यं
योगशक्तिः परमार्थदर्शनमुद्देश्चतया कर्मस्वनिष्ठतो नैपुण्यमिष्यते यदि च परमार्थदर्शन-
मुद्दिशु तदयुताः सन्तः समावहेरन् कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिशुद्ध्या ज्ञानिनो भूत्वा
कर्मजः फलं परित्यज्य निष्कृत्वबद्धना मुक्तिभाजोभवन्तीत्येवमस्मिन् पक्षे श्लोकत्रयाङ्क-
राणि व्याख्यातव्यानि । यथोक्तबुद्धिप्राप्तकालः प्रश्नपूर्वकः एकटयति योगेति । श्रुतं
श्रोतव्यं दृष्टं द्रष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबন্ধान्नोक्ता बुद्धिरुद्देश्यतीत्याशङ्क्याह
यदेति । विवेकपरिपाकावस्था कालशक्येनोच्यते । कालुष्यस्य दोषपर्यवसानित्वं दर्श-
यन् विशिनष्टि येनेति । तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यवयवार्थः पुनर्कचनं । बुद्धिशुद्धि-
फलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्याप्राप्तिः दर्शयति तदेति । अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं
श्रोतव्यादिशक्येन गृह्यते । उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति श्रोतव्यमिति । यथोक्त-
विवेकसिद्धौ सर्कश्चिन्नान्नाविषये नैष्कल्याः प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কদাহং তৎপদং প্রাপ্যামীত্যপেক্ষারামাহ যদেতি স্বাভ্যাং । মোহো দেহাদিষ্মান-
বুদ্ধিৰ্ভেদেব কলিলং গহনং, কলিলং গহনং বিজুরিত্যভিধানকোবস্মৃতেঃ, ততশ্চায়মর্থঃ, এবং
পরমার্থবুদ্ধিরূপে ক্রিয়মাণে যদা তৎপ্রসাদেন তব বুদ্ধির্দেহাভিমানলক্ষণং মোহময়ং
গহনং হুর্গং বিশেষণাতিতরিষ্যতি; তদা শ্রোতবাস্তু শ্রুতশ্চ চার্খশ্চ নিৰ্বেদং বৈরাগ্যং
গন্তাসি প্রাপ্যসি তয়োৰনুপাদেৰেধেন বিজ্ঞাসাং ন করিষ্যসীত্যর্থঃ ॥ ৫২ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५७ ॥

अर्जुन उवाच—स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्तस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रह्मेत किम् ॥ ५४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मोहकलिनात्यरुद्धारेण लक्षणविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजः फलः परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत् तच्छृणु श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसम्बन्ध-
प्रकाशश्रुतिभिः श्रवणैर्किंप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रस्येत्यर्थः,
श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्त्वा सती ते तव बुद्धिर्बुद्ध्या यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरासुता तवि-
द्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चिन्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा
तस्मिन्नात्मनीत्येतदचला तत्रापि विकल्पवर्जितैतद्बुद्धिरसुतःकरणं, तदा तस्मिन् काले
योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञाः समाधिः प्राप्स्यसि ॥ ५७ ॥

प्रश्नबीजं प्रतिनित्यार्जुन उवाच लक्षणसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुद्धेःसया, स्थितप्रज्ञस्येति ।
स्थितप्रज्ञस्य स्थिता प्रतिष्ठिताहमस्मि पवः ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्या स स्थितप्रज्ञस्तस्य स्थितप्रज्ञस्य

गिरिकृत टीका ।

बुद्धिबुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकाले दर्शितो न भवतीति
शङ्कते मोहेति । प्रागुक्तविवेकादिबुद्धेरात्मनि शैर्ष्यावहायाः प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह
तत्शृणुति । पृष्टं कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन गृह्यते, बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विषय-
यति अनेकेति । नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेवसंक्षिपति विक्षिपेति । उक्तं हेतुद्वयमनु-
कृत्य वैराग्यपरिपावसा कालशकार्यः, नैश्चल्यः विक्षेपराहित्यः, अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं,
विक्षेपो विपर्ययो विकल्पः संशयइति विवेकः, विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः
समाधिस्तत्रैव निष्ठा ॥ ५७ ॥

सन्न्यासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रश्नबीजं पृच्छतोर्जुनस्यतिप्रार्थयमाह लक्ष्मि

श्यामिकृत टीका ।

ततश्च श्रुतीति । श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्ना इतःपूर्वः विक्षिप्त्वा
सती तव बुद्धिर्बुद्ध्या समाधौ स्थास्यति, समाधीयते चिन्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्तस्मिन्नि-
श्चला विषयानुत्तरैरनाकुष्टा अतएवाचला अत्यासपाटवेन तत्रैव स्थिरा च सती तदा योगि
योगफलं तद्विज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तोक्तस्यार्थवत्त्वस्य लक्षणं विज्ञानश्रुतार्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति ।

श्रीभगवानुवाच—प्रजहाति वदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

का भावा किम् भाषणं वचनं कथमसौ पदैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञश्च मयः वा किं प्रभाषेत किमासीत् अजेत किं किञ्चावपः ब्रजनं वा तस्य किं कथमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति, यो ह्यदितएव मयस्य कर्माणि ज्ञानयोग-निष्ठायां प्रवृत्तो षष्ठ कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्येति, प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरि-समाप्तिपर्यन्तः स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनकोषपदिशते सर्वत्रैव ह्यव्याख्याशब्दे कुतार्थलक्षणानि यानि तांशेव साधनान्युपदिशन्ते यद्गसाध्यत्वात् यानि यद्गसाध्यानि साधनानि लक्षणानि

गिरिकृत टीका ।

लक्षा समाधायाश्चानि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् । ननु तस्य भावा तत्कार्यान्वरोधिनी भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्यते तत्राह कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रश्नमवतारयन् तन्निष्ठासाधनबुद्धुंसया विशिनष्टि समाधिस्थस्येति । तस्यैवार्थक्रियाः पृच्छति स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥

प्रश्नात्काराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति । प्रतिवचनमवतारयितुं प्रातनिकां करोति यो हीति । हिशब्देन कर्मसम्यासकावर्णीभूतविरागतासम्पत्तिः सूच्यते, आदितो-ब्रह्मचर्यावस्थारामिति यावत्, ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्रापकत्वात्तन्निष्ठा परिसमाप्ति-स्तस्यामित्यर्थः, कर्मैव योगस्तु कर्मण्यसम्यस्य तन्निष्ठानामेव प्रवृत्तइति शेषः । ननु तत्-कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिशते द्वैधार्थे वाक्येभेदान्न च लक्षणमेव साधनं कुतार्थलक्ष-णस्य तत्परूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति । यद्यपि प्रकृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानफलः तद्गुणैः फलत्वान्न साधनत्वमधिगच्छति तथापि जिज्ञासोस्तुदेव प्रयत्न-साध्यत्वान्न साधनं सम्पदाते लक्षणकात्र ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्मण्युद्यते न विधीयते विदुषो विधि-निवेधागोचरत्वात्तेन जिज्ञासोः साधनानुष्ठानाय लक्षणानुवादोदकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने

श्यामिकृतटीका ।

स्वाभाविके समाधौ स्थितस्य अतएव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्बस्य तस्य भावा का, भावाते अनयेति भावालक्षणमिति यावत्, स केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञोच्यते इत्यर्थः, तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं ब्रजनं कर्ष्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तांशेव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि अतः सिद्धस्य लक्षणस्य लक्षणानि कथयन्नेवास्तुरङ्गानि ज्ञानसाधनान्नाह वावदध्यायसमाप्ति, तत्र

दुःखेषु नृद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भवन्ति तानि श्रीभगवान्वाच, प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्याजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामान् इच्छाभेदान् हे पार्थ मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् यदि प्रविष्टान् सर्वकामपवित्यागे तूष्टिकारणात्वाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्त्वान्प्रथमस्त-
स्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते आत्मानि एव प्रत्यागान्तरूप एवात्माना येनैव बाह्य-
लाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनान्मृतवसलात्तेनात्मानादलः प्रत्यागवान् स्थितप्रज्ञः स्थित
प्रतिष्ठितात्मानान्निविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्तु स स्थितप्रज्ञो विद्वांसुदोच्यते तदुक्तपुत्रविश्लो-
कैषणः सन्न्यासी आत्मारामः आत्मीक्रीडः स्थितप्रज्ञइत्यर्थः ॥ ५५ ॥

गिरिकृत टीका ।

तात्पर्यामितीर्थः । उक्तेर्हर्षे भगवद्वाक्यमुखापयति यानीति । लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यालभ्या-
न्वयसुसाध्यानीति शेषः । स्थितप्रज्ञश्च का भावेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति ।
कामत्यागश्च प्रकर्षेण वासनावहित्यः कामान्निष्ठश्च कश्चिद्विद्यते तदयुक्तं तेषां मनो
निष्ठश्च तेरित्याशयवानाह मनोगतानिति । आत्मान्नेवात्मानेत्याह्युक्तं तदग्निरसुक्ष्माद्य-
मनुवदति सर्वकामेति । तर्हि प्रवृत्तकामावादिदुःखः सर्वप्रवृत्तेरुपशास्त्रिरिति नेत्याह
शरीरेति । उन्मादवान्मन्त्रो विवेकविरहितबुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षेण मदमनुभवन् विद्यमा-
नमपि विवेकं निरसयन् ब्राह्मवद्व्यवहवन् प्रमत्तइतिविभागः । उत्तरार्द्धमवतार्या व्याक-
रोति उच्यतेइति । आत्मान्नेवेत्येवकारस्यात्मानेत्यापि सप्रज्ञः द्योतयति येनै-
वेति । बाह्यलाभनिरपेक्षेण तूष्टिमेव स्पष्टयति परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपदं विभज्यते
स्थितेति । प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविरामावस्था तदेति निर्दिशते । उक्तमेव प्रपञ्च-
यति त्यक्तेति । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्याद्वावा सर्वैषणात्यागात्प्रकः सन्न्यासमासाद्य
श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवासक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं
तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

श्यामिकृत टीका ।

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति वाच्यां । मनसि स्थितान् कामान् यदा प्रकर्षेण
जहाति । त्यागे हेतुमाह आत्मानिति । आत्मान्नेव तस्मिन्नेव परमानन्दरूप आत्माना
न्यमेव तुष्ट इत्यात्मारामः सन् यदा सुखविवरान्शिलावांसुदोच्यते तदा तेन लक्षणेन मुनिः
स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५५ ॥

যঃ সৰ্বত্রানভিন্নেহস্ততৎ প্রাপ্য শুভাশুভম্ ।
নাভিনন্দতি ন হেষ্টি তস্য প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৭ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ হুঃখেষ্টিতি । হুঃখেদাধ্যায়িকাদিষু প্রাপ্তেষু নোদ্বিগ্নং ন প্রক্ষুভিতং হুঃখপ্রাপ্তৌ মনো যস্য সোহয়মল্পদ্বিগ্নমনাঃ তথা স্মৃথেষু প্রাপ্তেষু বিগতা স্পৃহা তৃষ্ণা যস্য নাগ্নিরিবেন্ধ-
নাদ্যাধানে স্মৃথান্নুবর্দ্ধতে ন বিগতস্পৃহঃ বীতবাগভয়ক্রোধঃ রাগশ্চ ভয়ঞ্চ ক্রোধশ্চ রাগ-
ভয়ক্রোধাঃ বীতাঃ বিগতাঃ রাগভয়ক্রোধাঃ যস্মাৎ স বীতরাগভয়ক্রোধঃ স্থিতধীঃ স্থিত-
প্রজ্ঞো মুনিঃ সন্ন্যাসী তদোচ্যতে ॥ ৫৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

লক্ষণভেদানুবাদদ্বারা বিবিদিষোরের কৰ্তব্যাস্তরমুপদিশতি কিঞ্চতি । অবশিরো-
রোগাদিকৃতানি হুঃখান্নাধ্যায়িকানি আদিশকেনাধিতৌতিকানি ব্যাঘ্রসর্পাদিপ্রযুক্তান্না-
ধিদৈবিকানি চাতিবাতবর্ষাদিনিমিত্তানি হুঃখানি গৃহস্তে, তেযুপলক্ষেষপি নোদ্বিগ্নং
মনো যস্য স তথেনি সস্বন্ধঃ । নোদ্বিগ্নমিত্যেতদ্ব্যাচষ্টে ন প্রক্ষুভিতমিতি । হুঃখানামু-
ক্তানাং প্রাপ্তৌ পরিহাবাক্ষমস্য তদনুভবপরিভাবিতং হুঃখমুদ্বৈগ্নেন সহিতং মনো যস্য ন
ভবতি স তথেন্যাহ হুঃখপ্রাপ্তাবিতি । মনো যস্য নোদ্বিগ্নমিতি পূর্বেণ সস্বন্ধঃ স্মৃথান্নপি
হুঃখবৎ ত্রিবিধানীতি মত্বা তথেন্যুক্তং তেষু প্রাপ্তেষু সৎস্ব তেভ্যো বিগতা স্পৃহা তৃষ্ণা
যস্য স বিগতস্পৃহইতি যোজনা । অজ্ঞস্য হি প্রাপ্তানি স্মৃথান্নানুবর্দ্ধতে তৃষ্ণাবিহ্বলস্ত
নৈবমিত্যত্র বৈধর্ম্যদৃষ্টান্তমাহ নাগ্নিরিবেতি । যথা হি দাহস্যোক্ষনাদেবভ্যাধানে বহ্নির্কি-
বর্দ্ধতে যথাঙ্গস্য স্মৃথান্ন্যপগতান্নানুবর্দ্ধমানাপি তৃষ্ণা বিহ্বলো ন তান্নানুবর্দ্ধতে ন হি
বহ্নিরদাহনুপগতমপি দক্ষুঃ বিবৃদ্ধিমধিগচ্ছতি তেন জিজ্ঞাসুনা স্মৃথহুঃখযোস্তৃষ্ণোদ্বৈগ্নো
ন কৰ্তব্যাবিত্যর্থঃ । রাগাদয়স্ত তেন কৰ্তব্যো ন ভবন্তীত্যাহ বীতেতি । অনুভূতাভিনি-
বেশে বিষয়েষু রজনান্নকতৃষ্ণাভেদো রাগঃ, পবেণাপকৃতস্য গাত্রনেত্রাদিবিকারকাবণং ভয়ং,
ক্রোধস্ত পরবশীকৃত্যাত্মানং স্বপরাপকারপ্রবৃত্তিহেতুবুঁদ্ধিবৃত্তিবিশেষঃ । নহু তে ইতি মুনি-
রাগ্নবিদিত্যকীকৃত্যাহ সন্ন্যাসীতি । স্মৃথহুঃখাদিবিষয়তৃষ্ণাদেৱাগাদেশ্চাভাবাবস্থা তদে-
তুচ্যতে ॥ ৫৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ হুঃখেষ্টিতি । হুঃখেষু প্রাপ্তেষুপি অল্পদ্বিগ্নমক্ষুভিতং মনো যস্য সঃ' স্মৃথেষু বিগতা
স্পৃহা যস্য সঃ । তত্র হেতুবীতাঃ অপগতাঃ রাগভয়ক্রোধাঃ যস্মাৎ, তত্র রাগঃ প্রীতিঃ, স
মুনিঃ স্থিতধীকৃত্যে ॥ ৫৬ ॥

यदा संग्रहते चायं कूर्मोऽज्ञानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिन्नेहः स्नेहवर्जितः तत्र
प्राप्य शुभाशुभं तत्रच्छुभमशुभं वा लक्ष्मिनाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति
न ह्यप्यशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः, तस्मैवः हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५९ ॥

किञ्च यदा संग्रहते इति । यदा संग्रहते सम्यक् उपसंग्रहते चायं ज्ञाननिष्ठायाः
प्रवृत्तौ यतिः कूर्मोऽज्ञानीव सर्वशः यथा कूर्मो भयात् शत्रुद्वारापसंग्रहति सर्वतः एवं
ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंग्रहते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थः
वाक्यम् ॥ ५८ ॥

गिरिकृत टीका ।

लक्षणभेदानुवादद्वावा विविदिषोबेव कर्तव्यास्तमुपदिशति किञ्चेति । विवेकवतो
विदुषो विवेकज्ञाना प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याह यः सर्वत्रेति । ननु
देहजीवनार्थे स्पर्शाशुभाशुभप्राप्ते हर्षविषादो विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयो इति
प्रज्ञास्वैर्यासिद्धिस्तत्राह यो मुनिरिति । तत्रदिति शोभनवशेनाशोभनवशेन वा अदि-
क्ष्वः प्रतिनिदिशते । तदेव विभजते शुभमिति । विषयेष्वभिषङ्गाभावः शुभादि-
प्राप्ते हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्वैर्ये कारणमित्याह तस्येति ॥ ५९ ॥

जिज्ञासोबेव कर्तव्यास्तवः सूचयति किञ्चेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुखस्य प्रज्ञा-
स्वैर्यकारणत्वादार्थे जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह यदेति । मुमुक्षुणा मोक्षहेतुं प्राप्तां
प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुक्तानि कर्तव्यानीति श्लोकवाध्या-
नेन कथयति वदेत्यादिना । उपसंग्रहः स्वशत्रुपादनं, तस्य च सम्यक्त्वमतिदृढं ।
अग्रमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं व्यावर्तयति ज्ञाननिष्ठायामिति । इन्द्रियोपसंग्रहस्य अग्र-
मामिकृत टीका ।

कथं भाषेतेत्यस्योक्तवमाह य इति । यः सर्वत्र पुत्रमित्रादिष्वपि अनभिन्नेहः स्नेह-
शून्यः अतएव बाधितानुवृत्त्या तत्रच्छुभमनुकूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति अशुभं
प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निन्दति, किञ्च केवलमूदासीनएव भाषते, तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

किञ्च यदेति । यदा चायं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः साक्षादिन्द्रियाणि संग्र-

বিষয়া বিনিবর্তন্তে নিরাহারস্য দেহিনঃ ।

রসবর্জং বয়োহ্যস্য পরং দৃষ্টা নিবর্ততে ॥৫৯॥

শাকরভাষ্যম্ ।

ভত্র বিষয়াননাহরতঃ আতুরশ্চাপি ইন্দ্রিয়াণি নিবর্তন্তে কূর্ষোহ্জানীব সংহ্রিয়তে ন তু
তদ্বিষয়ো রাগঃ স কথং সংহ্রিয়তইত্যাচ্যতে বিষয়াইতি, যদ্যপি বিষয়োপলক্ষিতানি বিষয়-
শব্দবাচ্যানীন্দ্রিয়াণ্যথবা বিষয়াএব নিবাহারস্য অনাহ্রিয়মাণবিষয়স্য দেহিনঃ কষ্টেন তপসি
হিতস্য মূর্খশ্চাপি নিবর্তন্তে দেহিনো দেহবতঃ রসবর্জং রসো রাগো বিষয়েষু যঃ তং বর্জ-
য়িত্বা রসশব্দো রাগে প্রসিদ্ধঃ স্বচ্ছন্দতঃ স্ববসেন প্রবৃত্তো রসিকো রসজ্জইত্যাদিदर्शननाৎ
সোহপি রসো রজনরূপঃ স্কন্ধোহস্য যতঃ পরং পবমার্থতৎ ব্রহ্ম দৃষ্টোপলভ্যাহমেব তদिति

গিরিকৃত টীকা ।

রূপত্বং ব্যাবর্ত্য সঙ্কোচাত্মকত্বং দৃষ্টান্তেন দর্শয়তি কূর্ষইতি । দৃষ্টান্তং ব্যাকরোতি
যথেন্তি । দাষ্টান্তিকে যোজয়ন্ জ্ঞাননিষ্ঠাপদস্তত্র প্রবর্তয়তি এবমিতি । ইন্দ্রিয়াণাং
বিষয়েভ্যো বৈমুখ্যকরণং প্রজ্ঞাস্বৈর্যাহেতুরিত্যুক্তমুপসংহরতি তস্মেতি ॥ ৫৮ ॥

ইন্দ্রিয়াণাং বিষয়েভ্যো বৈমুখোহপি তদ্বিষয়বাগানুবৃত্তৌ কথং প্রজ্ঞানাভঃ শ্চাদिति
শব্দতে তস্মেতি । ব্যবহারভূমিঃ সপ্তমার্থঃ, বিষয়াননাহরতস্তদুপভোগবিমুখশ্চৈতর্ষঃ ।
রাগশ্চৈরোপসংহ্রিয়তে ন তর্হি প্রজ্ঞানাভঃ সম্ভবতি রাগস্য তৎপরিপস্থিতাদिति যদ্বাহ
স কথমিতি । রাগনিবৃত্ত্যুপায়মুপদিশন্নুত্তরমাহ উচ্যতইতি । বিষয়োপভোগপরাঙ্কুখস্য
কুতো বিষয়পরাবৃত্তিস্তৎপবাবৃত্তিশ্চাপ্রস্তুতেত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । নিরাহারশ্চৈতস্য ব্যাখ্যা-
নমনাহ্রিয়মাণবিষয়শ্চৈতি, যো হি বিষয়প্রবণো ন ভবতি তস্মাত্যস্তিকে তপসি ক্লেশা-
ত্মকে বাবস্থিতস্য বিদ্যাহীনশ্চাপীন্দ্রিয়াণি বিষয়েভ্যঃ সকাশাদ্যদ্যপি সংহ্রিয়ন্তে তথাপি
রাগোহবশিষ্যতে স চ ভবজ্ঞানাহুচ্ছিদ্যতইত্যর্থঃ । রসশব্দস্য মাধুর্যাদিষড়্ বিধরসবিষয়ত্বং
নিবেদতি রসশব্দইতি । বুদ্ধপ্রয়োগমস্তরেন কথং প্রসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যাহ স্বরসেনেতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

রতে প্রত্যাহরতি অনায়াসেন । সংহারে দৃষ্টান্তমাহ কূর্ষইতি । অজানি করচরণাদীনি
কূর্ষো যথা স্বভাবেনৈবাকর্ষতি তদ্বৎ ॥ ৫৮ ॥

নহু নেন্দ্রিয়াণাং বিষয়েষুপ্রবৃত্তিঃ স্থিতপ্রজ্ঞস্য লক্ষণং ভবিতুমর্হতি জড়ানাভূরাণা-
মুপবাসপরাণাঞ্চ বিষয়েষুপ্রবৃত্তেরবিশেষাত্তত্রাহ বিষয়াইতি । ইন্দ্রিয়ৈর্কিষরাণামাহরণং
প্রহণমাহারঃ' নিরাহারস্য ইন্দ্রিয়ৈর্কিষয়প্রহণমকূর্ষতো' দেহিনো দেহাভিমানিনোহজ্জস্য
'বিষয়াঃ প্রায়শো বিনিবর্তন্তে তদহুভবো নিবর্তইত্যর্থঃ । কিন্তু রসো রাগোহস্তিলাবস্তবর্জঃ'

यततोऽपि कोऽप्येव पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ७० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

वर्तमानस्य निवर्तते निर्वीजः विषयविज्ञानः संपद्यते इत्यर्थः नास्ति सम्यग्दर्शने रसस्य
उच्छेदस्तस्मात् सम्यग्दर्शनाधिकारः स्वैर्घ्यः कर्तव्यमित्यादिप्रारः ॥ ७० ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्वैर्घ्यः चिकीर्षता आदाविन्द्रियाणि स्वशे स्थापयितव्यानि यन्मा-
नुष्यनवस्थापने दोषमाह यततइति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यन्मात् अपि कोऽप्येव
पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति बावहितेन सशक्तः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथन-

गिरिकृत टीका ।

श्रेच्छायेति यावत्, रसिकः श्रेच्छावशवर्ती रसज्ञो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थः । कथं
तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्राह सोऽपीति । दृष्टिमेवोपलक्षिपर्यायात् स्पष्टयति अहमेवेति ।
रागापगमे सिद्धमर्थमाह निर्वीजमिति । ननु सम्यग्ज्ञानमस्तरेण रागो नापगच्छति चेत्त-
दपगमादृते रागवतः सम्यग्ज्ञानादग्नायोगादितरेतराश्रयते नेत्याह नास्तीति ।
इन्द्रियाणां विषयपारवशे विवेकद्वारा परिश्रुते शूलो रागो व्यावर्तते, उतश्च सम्यग्ज्ञा-
नोऽपत्या शून्यस्यापि रागस्य सर्वाश्रया निवृत्त्युपपत्तेर्नेतेतराश्रयतेत्यर्थः । प्रज्ञा-
स्वैर्घ्यस्य सफलत्वे स्थिते कलितमाह तस्मादिति ॥ ७० ॥

श्लोकान्तरमवतारयति सम्यग्दर्शनेति । मनसः स्वशक्त्यादेव प्रज्ञास्वैर्घ्यसम्भवे किमर्थ-
मिन्द्रियाणां स्वशक्त्यापादनमित्याशङ्क्याह यन्मादिति । ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो
विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते किं तत्र प्रज्ञास्वैर्घ्यः चिकीर्षता कर्तव्यमिति
तत्राह यततोऽपि इति । विषयेषु भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हिशक्तस्य यन्मादर्शस्य समाप्तेः
सशक्तः वक्ष्यति अपिशक्तस्य प्रयत्नः कुर्वतोऽपीति सशक्तः गृहीत्वा सशक्तान्तरमाह पुरुष-
स्येति । प्रमथनशीलस्य प्रकटयति विषयेति । विवेकस्य कूलिकरणस्य फलमाह

श्यामिकृत टीका ।

अभिलाषश्च न निवर्ततइत्यर्थः, रसोऽपि रागोऽपि परं परमाज्ञानं दृष्ट्वास्य स्थितप्रज्ञस्य
श्रुतो निवर्तते नश्रुतीत्यर्थः । यदा निराहारस्य उपवासपरस्य विषयाः प्रारणो निवर्तन्ते
शुद्धासक्तस्य शक्त्यपेक्षादपेक्षात्वात् किञ्च रसवर्द्धं रसापेक्षा तु न निवर्ततइत्यर्थः,
शेषः समानम् ॥ ७० ॥

इन्द्रियसंघमं विना स्थितप्रज्ञता न संभवति अतः साधकावस्थायां तत्र महान् प्रयत्नः
कर्तव्यइत्याह यततोऽपीति शब्दात् । यततो मोक्षार्थं प्रयतमानस्य विपश्चितो विवे-

তানি সৰ্ব্বাণি সংযম্য যুক্ত আসীত মৎপরঃ ।

বশে হি যস্যোদ্ভিয়ানি তস্য প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৬১ ॥

ধ্যায়তো বিষয়ান্ পুংসঃ সঙ্গস্তেষু পজায়তে ।

সঙ্গাৎ সংজায়তে কামঃ কামাৎ ক্রোধোহভিজায়তে ॥ ৬২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শীলানি বিষয়াভিমুখং হি পুরুষং বিক্লেভয়ন্ত্যাকুলীকূৰ্ণস্ত্যাকুলীকৃত্য চ হরন্তি প্রসভং
প্রসহ প্রকাশমেব পশুতো বিবেকবিজ্ঞানযুক্তং মনো যতন্তস্মাৎ ॥ ৬০ ॥

তানীতি । তানি সৰ্ব্বাণি সংযম্য সংযমনঃ বশীকরণং কৃৎস্বা যুক্তঃ সমাহিতঃ সন্ন্য-
সী মৎপরোহয়ং বাসুদেবঃ সৰ্ব্বপ্রত্যাগাত্মা পরো যস্য স মৎপরঃ নাচোহহং তস্মা-
দিত্যাসীতেত্যর্থঃ, এবমানীনস্য যতের্শে হি যস্যোদ্ভিয়ানি বর্তন্তে অভ্যাসবশাৎ তস্য
প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৬১ ॥

অখেদানীং পরাভবিষ্যতঃ সৰ্ব্বানর্থমূলমিদমুচ্যতে ধ্যায়তইতি । ধ্যায়তশ্চিত্তয়তো বিষ-

গিরিকৃত টীকা ।

আকুলীকৃত্যেতি । প্রকাশমেবেতু্যক্তং বিষদয়তি পশুতইতি । বিপশ্বিতো বিদ্ববোহপি
প্রকাশমেব প্রকাশশক্তিবিবেকাখ্যবিজ্ঞানং যুক্তমেব মনোহরন্তীন্দ্রিয়ানীতি সম্বন্ধঃ ।
হি শকার্থমুদ্য তস্মাদিদ্ভিয়ানি স্ববশে স্থাপয়িতব্যানীতি পূর্বেণ সম্বন্ধমভিসন্ধায়াহ
যতন্তস্মাদিতি ॥ ৬০ ॥

ইন্দ্রিয়াণাং স্ববশত্বসম্পাদনানন্তরং কর্তব্যমর্থমাহ তানীতি । এবমানীনস্য কিং স্যা-
দিতি তদাহ বশে হীতি । সমাহিতস্য বিক্লেপবিকনস্য কথমাসনমিত্যপেক্ষায়ামাহ মৎ-
পরইতি । পরাপরভেদশব্দামপাকৃত্যাসনমেব ক্ষোরয়তি নাচোহহমিতি । উত্তরার্ধং ব্যাক-
রোতি এবমিতি । হিশকার্থং স্ফুটয়তি অভ্যাসেতি । পরস্মাদাঅনোনাহমন্তোশ্মীতি
প্রাণ্ডক্তাহুসন্ধানস্যাদরেণ নৈরন্তর্যাদীর্ঘকালানুষ্ঠানসামর্থ্যাদিত্যর্থঃ, অথবা বিষয়েষু দোষ-
দর্শনাভ্যাসসামর্থ্যাদিদ্ভিয়ানি সংযতানীত্যর্থঃ ॥ ৬১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিনোহপি মন ইন্দ্রিয়ানি প্রসভং বলাদ্ধরন্তি যতঃ প্রমাথীনি প্রমথনশীলানি কোতকানী-
ত্যর্থঃ ॥ ৬০ ॥

বাসুদেবঃ তস্মাৎ তানীতি । যুক্তো বোগী তানীন্দ্রিয়ানি সংযম্য মৎপরঃ সন্ন্যাসীত্ব বস্য
বশে বশবর্ত্তানীন্দ্রিয়ানি এভেম চ কথমাসীতেতি প্রথম্য বশীকৃত্যেভিয়ঃ সন্ন্যাসীতেতু্যন্তরং
ভবতি ॥ ৬১ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविलयः ।

स्मृतिलेशान् बुद्धिनाशो प्रणश्यति ॥ ७३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानं शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः पुरुषश्च सद् आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषुपजायते उ०पद्यते सद्भा० प्रीतेः संजायते समु०पद्यते कामः तृष्णा तन्मा० कामा० कृतश्चि० प्रतिहता० क्रोधाद्भवति ॥ ७२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयविलयः भवतीति संब-
ध्यते क्रुद्धोऽहं संमूढः सन् अकृमप्याक्रोशति संमोहात् स्मृतिविलयः शास्त्राचार्योपदेशा-
हितसंस्कारजनितयाः स्मृतेः स्याद्विलयो लेशः स्मृत्युपपत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुपपत्ति-
स्ततः स्मृतिलेशान् बुद्धिनाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अस्तुःकरणश्च बुद्धिनाश-
उच्यते बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदस्तुःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषय-

गिरिकृत टीका ।

समस्तुरग्लोकद्वयता०पर्यायाह अथेति । पुरुषार्थोपायोपदेशानस्तर्थात्मशब्दार्थः ।
तन्निष्ठत्वाहित्यावस्थां दर्शयति इदानीमिति । पराभविष्यतो महासुमनर्थः गमिष्यतो वि-
वेकविज्ञानविहीनश्चेति यावत्, सर्कानर्थमूलं विषयाभिधानं तस्य तथात्मबुद्धवसिद्धमिति
बहुमिदमित्युक्तं, विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वं प्रीतिवासक्तिरिति साधारणसक्ति-
मात्रं गृह्यते तृष्णेत्यादिज्ञा शक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणशेन वा प्रतिहतिः ॥ ७२ ॥

क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रष्टव्यं क्रुद्धोऽहिति । आक्रोशत्यधिकिपति तद-
योग्यत्वमपेक्षितः । संमोहकार्यं कथयति संमोहादिति । स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा
स्वरूपं निरूपयति शास्त्रेति । कृणिकत्वादिव तस्याः स्मृतौ नाशसम्भवात् संमोहाधीनत्वं
तस्येत्याशङ्क्याह स्मृतीति । स्मृतिलेशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति तत्राह का-
र्येति । ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणशो न प्रकल्प्यते तत्राह तावदे-

श्यामिकृत टीका ।

बाहेन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह ध्यायतइति द्वाभ्याम् ।
अणवुक्त्या विषयान् ध्यायतः पुंसस्तु सद् आसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेषु अधिकः कामो
भवति कामात् केनचि० प्रतिहता० क्रोधाद्भवति ॥ ७२ ॥

किञ्च क्रोधादिति । क्रोधात् संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः, ततः शास्त्राचार्यो-
पदिष्टार्थस्मृतेर्किलमो विचलनं लेशः ततो बुद्धिचेतनायाः नाशः बुद्ध्यादिविवाहितवः,
ततः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ॥ ७३ ॥

রাগদেষবিমুক্তৈস্তু বিষয়ানিচ্ছিরৈশ্চরন্ ।

আত্মবশৈর্বিধেয়াত্মা প্রসাদমধিগচ্ছতি ॥ ৬৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বিবেকরোগ্যঃ, তদযোগ্যে নষ্টএব পুরুষো ভবত্যতঃ তস্যাস্তঃকরণস্ত বুদ্ধের্নাশাৎ প্র-
শ্রুতি পুরুষার্থাযোগ্যোভবতীত্যর্থঃ ॥ ৬৩ ॥

সর্বানর্থস্য মূলমুক্তং বিষয়াভিধানমখেদানীং মোক্ষকারণমিদমুচ্যতে রাগদেষেতি । রাগ-
দেষবিমুক্তৈঃ রাগস্ত দেষশ্চ রাগদেষৌ তৎপুরঃসরা হীক্ষিয়াণাং প্রবৃত্তিঃ স্বাভাবিকী তত্র
যো মুমুকুর্ভবতি স তাভ্যাং বিমুক্তৈঃ শ্রোত্রাদিভিরিচ্ছিরৈর্কিষয়ানবর্জনীয়াংশ্চরন্ পলভ-
মানঃ আত্মবশৈরাত্মনো বশ্যানি বশীভূতানি তৈরাত্মবশৈর্বিধেয়াত্মেচ্ছাতো বিধেয় আত্মা-
স্তঃকরণং যস্য সোহয়ং প্রসাদমধিগচ্ছতি প্রসাদঃ প্রসন্নতা স্বাস্থ্যম্ ॥ ৬৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বেতি । কার্য্যাকার্য্যবিবেচনযোগ্যাস্তঃকরণাভাবে সতোহপি পুরুষস্য করণাত্বাদপগততত্ত্ব-
বিবেকবিবক্ষয়া নষ্টত্বব্যপদেশঃ । তদেতদাহ পুরুষার্থেতি ॥ ৬৩ ॥

বিষয়াণাং স্মরণমপি চেদনর্থকারণং স্মতরাং তর্হি ভোগস্তেন জীবনার্থং ভুঞ্জা-
নো বিষয়াননর্থং কথং ন প্রতিপদ্যতইত্যাশঙ্ক্য বৃত্তান্তবাদপূর্বকমুত্তরশ্লোকতাৎপর্য্যমাহ
সর্বানর্থস্যেতি । অনর্থমূলকখনাস্তর্ক্যমর্থশঙ্কার্থঃ । পরিহর্তব্যে নির্ণীতে সতি তৎপরি-
হারোপায়জিজ্ঞাসাং দর্শয়তি ইদানীমিতি । রাগদেষবুদ্ধিকী প্রবৃত্তিরিত্যত্রাত্মভবদর্শনা-
র্থো হি শঙ্কঃ, শাস্ত্রীয়প্রবৃত্তি ব্যাসেধার্থঃ স্বাভাবিকীভূক্তঃ তত্রৈত্যধিকৃতানধিকৃত্য প্রয়ো-
গাবর্জনীয়ানশনপানাদৌ দেহস্থিতিহেতুনীতি যাবৎ । ইক্ষিয়াণাং বিষয়েষু প্রবৃত্তিশ্চ-
ন্নিন্নমাত্মপপত্তাবর্জনীয়েষপি সা স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ আত্মেতি । অস্তঃকরণাধীনেষ্পী-
ক্ষিয়াণাং তদনিয়মাত্তেষামপি নিয়মানুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ বিধেয়াত্মেতি ॥ ৬৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

নক্ষিঞ্চিয়াণাং বিষয়প্রবণস্বভাবানাং নিরোদ্ধুমশক্যত্বাদয়ং দোষো দুস্পরিহরইতি
স্থিভপ্রজ্ঞঃ কথং স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ রাগদেষইতি ছাত্যাং । রাগদেষরহিতৈর্কিগতদর্শৈ-
রিচ্ছিরৈর্কিষয়াংশ্চরন্ পভূজানোহপি প্রসাদঃ শান্তি প্রাপ্নোতি । রাগদেষরাহিত্য-
মেবাহ আত্মেতি । আত্মনো মনসো বশৈরিচ্ছিরৈর্কিধেয়ো বশবর্তী আত্মা মনো যস্যেতি,
অনেনৈব কথং ব্রজেতেত্যস্য চতুর্থপ্রশ্নস্য স্বাধীনৈরিচ্ছিরৈর্কিষয়ান্ গচ্ছতীত্যান্তরমুক্তং
ভবতি ॥ ৬৪ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरश्रोत्रजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्यशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ७५ ॥
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशास्तन्य कृतः सुखम् ॥ ७६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रसादे सति किं श्रादित्युच्यते प्रसादइति । प्रसादे सर्वदुःखानां आध्यात्मिका-
 दीनाः हानिर्किनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वच्छास्तःकरणस्य हि यस्मादाशु
 नीलः बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समस्तां अवतिष्ठते आशुस्वरूपेणैव निश्चली-
 भवतीत्यर्थः, एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्भागधेवविमुक्तैरि-
 त्त्रैः शास्त्राविक्रन्देषवर्जनीयेषु युक्तः समाचवेदिति वाक्यार्थः ॥ ७५ ॥

सेयः प्रसन्नतां सुयते नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः बुद्धिराशुस्वरूप-
 विषया अयुक्तस्यासमाहितस्तःकरणस्य न चायुक्तस्येति न अयुक्तस्य भावना आशुज्ञाना-
 भिनिवेशः तथा च नास्य भावयतः आशुज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिक्रमणमो न विद्यते

गिरिकृत टीका ।

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतवान् आशुमाशुतुः शक्यमित्याशयेन पृच्छति प्रसादइति ।
 श्लोकार्केनोत्तरमाह उच्यतेइति । सर्वदुःखानां बुद्धिघातेऽपि प्रकृतः प्रज्ञासैर्ह्यर्थः
 कथं सिद्धमित्याशङ्क्याह प्रसन्नेति । बुद्धिप्रसादसैव फलात्तरमाह किञ्चेति । तस्मात्
 बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमितिशेषः श्लोकद्वयशास्त्रारोधमर्थयुक्तः । तां पर्यार्थमुपसंहरति
 एवमिति । युक्तः समाहितो विषयपारवशुशुः सन्निति यावत् ॥ ७५ ॥

किं पुनः सशुशुः सथोक्तबुद्धिः सिध्यति नेत्याह सेयमिति । असमाहितस्यापि
 बुद्धिमात्रमुपपद्यमानः प्रतिभातीत्याशङ्क्य विशिनष्टि आशुस्वरूपेति । न हि विक्रिणुचिस्तु
 आशुस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह न चेति । आशुज्ञाने शब्दादापाततो
 ज्ञाते श्रुतिसंज्ञानाशुकरणः साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेतिचोच्यते । न चासौ
 विक्रिणुबुद्धेः सिध्यतीति हेतुर्थः विवक्षित्वाह आशुज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्कारा-

श्यामिकृत टीका ।

प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह प्रसादइति । प्रसादे सति सर्वदुःखानां शान्ततश्च प्रस-
 न्नेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इन्द्रियनिग्रहस्य स्थित प्रज्ञतासाधनद्वयं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति । अयुक्त-
 स्थावरीकृतेन्द्रियस्य नास्ति बुद्धिः शास्त्रार्थोपादेशाभ्यामाशुविषया बुद्धिः प्रैवेव नोऽ-

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायूर्नावमिवाञ्जसि ॥ ७१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अशास्त्रं कृतः सुखं इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्था तत्सुखं, न विषयविषया
तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां सुखं गन्तव्यमपि उपपद्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयुक्तं कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्याद्यते इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यन्मां चरतां
स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं
मनोऽनुविधीयते प्रज्ञामान्नास्तीति विवेकज्ञां नाशयति, कथं वायूर्नावमिवाञ्जस्यदके
जिगमिषतां मार्गाद्दुक्त्योन्मार्गे यथा वायूर्नावः प्रवर्तयत्येवमाविषयां प्रज्ञां हृत्वा
मनोविषयां कल्पनां करोति ॥ ७१ ॥

गिरिकृत टीका ।

भावेऽपि का कतिरित्याशङ्क्याह तथेति । असमाहितस्य भावनाभावादिति यावत् । आश्र-
याप्यततोऽज्ञाते श्रवणादयान्त्रिकरूपाः स्वतिमनात्मानस्यापरोक्षबुद्ध्याभावेनानर्थनिवृत्तिः
सिद्धतीत्याह उपशमइति । अनिवृत्तानर्थस्य परमानन्दनागरादिभक्तस्य संसारवारिधौ
निमग्नस्य सुखाविर्भावो न संभवतीत्याह अशास्त्रस्येति । तस्यापि विषयसेविनो वैष-
यिकं सुखं संभवतीत्याशङ्क्याह इन्द्रियाणां हीति । तृष्णाकृतस्य शास्त्रप्रसिद्धमाहोतविक-
सुखमिति वक्तुं हि शक्यं । विषयसेवा तृष्णापि विषयोपभोगद्वारा सुखमुपलक्ष्यमित्या-
शङ्क्याह दुःखमेवेति । तत्रापि हि शक्योऽनुभवोऽप्येव । तदेव स्पष्टयति नेत्यादिना ॥ ७७ ॥

आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुत्थापयति अयुक्तस्येति । विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे
साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्भवतीति हेतुस्त्वरेण साधयति इन्द्रियाणामिति । उपपद्यतेऽप्युक्तं
मनस्तदुपदेनापि गृह्यते, इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथो
विभज्य ग्रहणं तेनेति यावत् । दृष्टान्तं व्याकरोति उदकइति । यन्मात्तन्मादयुक्तस्य
नोऽपद्यते बुद्धिरिति शोभना ॥ ७१ ॥

स्वामिकृत टीका ।

पद्यते कृतस्तस्याः प्रतिष्ठावार्ता इत्यत्राह नचेति न चायुक्तस्य भावना ध्यानं, भावना-
याहि बुद्धेरान्नि प्रतिष्ठा भवति सा चा युक्तस्य यतो नास्ति । न चाभावयत आश्रयानम-
कुर्यात् शान्तिरान्नि चित्तोपरमः, अशास्त्रस्य कृतः सुखं मोक्षानन्दः इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्याह हेतुमाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणामवशीकृतानां स्वैर-
विषयेषु चरतां मध्ये तदैकैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयते अवशीकृतं तदिन्द्रियेण सह
गच्छति तदैकैकमिन्द्रियस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति किमु

तस्माद्भ्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्जा प्रतिष्ठिता ॥ ७८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संवमी ।

यस्यांजाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ७९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यततोहीत्यापञ्चस्यार्थशानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तत्कार्यमुपपादोपसंहरति तस्मादिति ।
इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात् यस्य यतेः हे महाबाहो निगृहीतानि
सर्वशःसर्वप्रकारैरमानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्जाप्रतिष्ठिता ॥७८॥
योह्ययं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्जस्याविद्याकार्या-
त्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्ततेहविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिवित्येतमर्थं, ऋषीकूर्कवाह वा

गिरिकृत टीका ।

यततो हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य एकतन्त्रश्लोकामपि कथ्यमानत्वात्पुन-
रुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति यततो हीत्यादिना । ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवचन-
मुत्प्रेर्य । तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति इन्द्रियाणामिति । असमाहितेन
मनसा यस्माद्भुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसह प्रज्जामपहरति तस्मादिति योजनम् ॥ ७८ ॥

आश्रयविदः स्थितप्रज्जस्य सर्वकर्षपरित्यागेहधिकारस्तद्विपरीतस्याज्जस्य कर्षणीत्येत-
न्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति योह्ययमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्षनिवृत्तिश्चेत्तन्नि-
वृत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याह अविद्यायाश्चेति । ऋषीकूर्कन् वाहाभ्यास्तकरणानां पराक्-
प्रत्यक् प्रवृत्तिवत्तथाविधे दर्शने च मिथो विक्रम्याते परागदर्शनशानाद्यावराणाविद्या-

श्यामिकृत टीका ।

वज्रव्यां बहूनि प्रज्जाः हरन्तीति, यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावः वायुः समुद्रे सर्वतः
परिश्रामयति तद्वदिति ॥ ७९ ॥

इन्द्रियसंयमस्य स्थित-प्रज्जद्धे साधनद्वयं लक्षणद्वयश्लोकमुपसंहरति तस्मादिति । साधन-
द्वोपसंहारे तस्य प्रज्जा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः, लक्षणद्वोपसंहारे तस्य प्रज्जा प्रति-
ष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः । महाबाहो इति संबोधनं वैरिनिग्रहे समर्थस्य तवात्रापि साम-
र्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥ ७८ ॥

नह्य न कश्चिदपि अश्रुणुइव दर्शनादिव्यापारशुद्धः सर्वज्ञाना निगृहीतेन्द्रिये लोके
दृष्टते अतोऽसंज्ञावितमिदं लक्षणमित्याशङ्क्याह वा निशेति । सर्वेषां भूतानां वा
निशा निशेव निशा आश्रयिणी अज्ञानशक्त्यावृत्ततीनां तस्यां दर्शनादिव्यापारतावात् ।

शास्त्ररत्नायम् ।

निशेति वा निशा रात्रिः सर्कपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वात् निशा सर्केषां भूतानां सर्क-
 भूतानां, किंतु परमार्थतत्त्वः स्थितप्रज्ञस्य विषयो यथा नक्तुकराणामहरेव सदन्येषां निशा
 भवति तद्वन्नक्तुकरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्कभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वगोचरत्वा-
 दतद्बुद्धीनां, तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संशमी संशम-
 वान् जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः, यस्यां ग्राह्याहकभेदलक्षणायां विद्यानिद्रायां प्रसृष्टाश्चैव
 भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसृष्टा इव स्वप्नदृशः सा निशा अविद्यारूपत्वात्
 परमार्थतत्त्वः पशुतो मुनेरतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोदात्ते न विद्यावस्थायः विद्यायाः
 हि सत्यामुदिते सवितरि शार्करमिव तमः प्रणामुपगच्छत्यविद्या प्राग्दिद्योत्पत्तेर-
 विद्या प्रमाणवृत्त्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्ककर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते
 नाप्रमाणवृत्त्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन यम चोदितः कर्त-

गिरिकृत टीका ।

कार्यत्वादात्तदर्शनस्य च तन्निवर्तकत्वात्तच्छास्त्रदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो निगृहीत्वादित्याहेति
 षोडशना । सर्कप्राणिनां निशापदार्थाविवेककरीत्यत्र हेतुमाह तमःस्वभावत्वादिति ।
 सर्कप्राणिसाधारणीः प्रसृष्टाः निशाः दर्शयिष्यातामेव प्रकृतानुशुण्डेन प्रसृष्टपूर्वकः विषद-
 रति किं तदित्यादिना । स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य कथम-
 ज्ञानं प्रति निशात्तमित्याशङ्क्याह यथेति । तत्रहेतुमाह अगोचरत्वादिति । अतद्बुद्धीनां
 परमार्थतत्त्वतिरिक्ते दैवतप्रपञ्चे प्रबुद्धबुद्धीनामप्रतिपन्नत्वात् परमार्थतत्त्वः निशेवावि-
 द्यमित्यर्थः । तस्यामित्यादि व्याचष्टे तस्यामिति । निशावृत्त्यायामवस्थायामिति यावत्,
 योगीति ज्ञानी कथ्यते । द्वितीयार्कः विभज्यते वस्यामिति । प्रसृष्टानां जागरणं विक्र-
 ममित्याशङ्क्याह प्रसृष्टाहैवेति । परमार्थतत्त्वमभूत्तवतो निवृत्ताविद्यास्य सन्न्यासिनो दैवता-
 वस्था निशेत्यत्र हेतुमाह अविद्यारूपत्वादिति । परमार्थावस्था निशेत्यविद्युषां विद्युषां
 दैवतावस्था तथेति स्थिते कलितमाह अतइति । अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेद-
 प्रतिभानादित्यर्थः । विद्येदस्येहपि तत्प्रतिभानाविशेषात् पूर्वमिव कर्माणि विधीयेर-
 न्नित्याशङ्क्याह विद्यायामिति । अविद्यानिवृत्ते वाधितानुवृत्त्या विभागमानेहपि नास्ति
 कर्मविधिर्किंभागाभिनिवेशाभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थायामेव कर्मनीतुक्तं व्यक्तीक-

श्यामिकृत टीका ।

तस्यामात्तनिर्णयः संशमी निगृहीतेन्द्रियो जागर्ति प्रबुध्यते' वस्यत्तु विषयनिर्णयः भूतानि
 जाग्रति प्रबुध्यते सा आत्ततत्त्वः पशुतो मुनिर्निशा तस्यां दर्शनादिव्यापारस्तस्य नास्ती-
 त्यर्थः । एतदुक्तं भवति यथा दिवास्नानामुत्कृष्टादीनां रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे एव

शाङ्करभाष्यम् ।

व्याः कर्षेति हि कर्षणि कर्त्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निषेवेति वस्तु तु पुन-
निषेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदभातमिति ज्ञानं तन्मात्रज्ञं सर्वं कर्षणस्यास एवा-
धिकारो न प्रवृत्तौ तथा च दर्शयिष्यति तद्ब्रह्मसुखाद्यानइत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तन्मा-
धिकारः तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनूपपत्तिरिति चेत् न स्वात्मविषयज्ञानविज्ञा-
नस्य न स्वात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता आत्मत्वादेव तदस्तुत्वाच्च सर्वप्रमाणाती-
प्रमाणत्वं न स्वात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति प्रमातृत्वं
स्वात्मनो निवर्तयत्युक्त्यः प्रमाणं निवर्तयदेव चाप्रमानीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे
लोके च वस्तुधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात् प्रमाणं तन्मात्रं नास्ति विदः कर्षण्यधिकार
इति सिद्धम् ॥ ७२ ॥

गिरिकृत टीका ।

रोति प्राप्तिः । विद्याद्वयात् पूर्वं बाधकाभावदवाधिता विद्या क्रियादिभेदमापाद्य
प्रमाणरूपया बुद्ध्या ग्राहतां प्राप्य कर्षणहेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानश्च तद्वेतुत्वादि
त्यर्थः । न विद्यावस्थायामित्युक्तं अप्रकथयति नाप्रमाणेति । उपपन्नान्नां विद्यायां
अविद्यायाः निवृत्तत्वात् क्रियादिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिकल्पद्वये तत्र गृह्यमाणा यथो-
क्तविभागभाषिण्यप्यविद्या न कर्षणहेतुः प्रतिपद्यते बाधितत्वेनाभासतया तद्वेतुत्वाद्यो-
गादित्यर्थः । विद्याविद्याविभागेनोक्तमेव विशेषः विवृणोति प्रमाणद्वयेनेति । यथो-
क्तेन वेदेन कामनाजीवनादिमते मम कर्षणं विहितं तेन मया तत्कर्षणव्ययितिमन्मः
सन् कर्षण्यज्ञोऽधिक्रियते तं प्रतिसाधनविशेषवादिनो वेदश्च प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्व-
मेवेदमविद्यामात्रं द्वैतं निषेवेति मन्मानसं न प्रवर्तते कर्षणीति व्यावर्तयामाह नाविद्ये-
ति । विद्वेषो न कर्षण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकारस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह यस्येति । तन्मा-
त्रज्ञं कलत्रुतसग्न्यासाधिकारे वाक्यशेषः प्रमाणयति तथा चेति । प्रवर्तकं प्रमाणं
विधिसुदभावे कर्षण्यिव विद्वेषो ज्ञाननिष्ठायामपि प्रवृत्तेरनूपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि
विधिरिति शक्यते तत्रापि । किमात्मज्ञानं विधिपेक्षते किञ्चात्मा नाद्याः तस्य स्वरूप-
विषयश्च यथा प्रमाणप्रमेयमुत्पत्तेर्किञ्चनपेक्षत्वादित्याह न स्वात्मेति । न द्वितीयइत्याह
नहीति । प्रवर्तकप्रमाणशक्तित्वात् विधेः साध्यविषयज्ञानान्नासाध्यत्वादिति हेतुमाह आत्म-
त्वादेवेति । आत्मतज्ज्ञानयोर्किञ्चनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारः प्रतिनिरमार्थः
विध्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याह तदस्तुत्वाच्चेति । सर्वेषां प्रमाणाणां प्रामाण्यस्यात्मज्ञानोद-
स्वामिकृत टीका ।

ब्रह्मज्ञस्योन्मीलितान्स्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्नतु विषयेषु अतो नासत्ताविधमिदं सर्व-
मिति ॥ ७२ ॥

आपूर्व्यामागमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्द्वं ।

तद्द्वं कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विद्वेषस्त्यक्तैश्वर्यस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नश्यन्न्यासिनः कामकामिनैतेत्य-
तमर्थः दृष्टांस्तेन प्रतिपादयिष्यामः आपूर्व्येति । आपूर्व्यामागमस्तिरचलप्रतिष्ठं अचलतर
प्रतिष्ठा अवस्थितिर्षस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्स्न्यमविक्रिय-
मेव सन्तः यद्द्वं तद्द्वं कामा विषयसन्निधावपि नर्कतइच्छाविशेषा यं मुनिः समुद्रमिवापोह-
विकूर्कस्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्स्न्येव प्रसीयन्ते न स्वात्स्न्यं कुर्वन्ति स शान्तिः मोक्ष-

गिरिकृत टीका ।

स्वावसानव्याप्तस्मिन्पुनरेव व्यवहारस्य निरवकाशत्वात् तत्प्रतिनियमाय ज्ञानिनो विधिरि-
त्यर्थः । उक्तमेव व्यञ्जीकरोति न हीति ! धर्माधिगमवदाध्याधिगमेऽपि किमिति यथो-
क्ते व्यवहारो न भवतीत्याशङ्क्याह प्रमातृद्वं हीति । तन्निरुद्धो कथमद्वैतज्ञानस्य प्रामाण्य
मित्याशङ्क्याह निवर्तयदेवेति । निवर्तयदद्वैतज्ञानः स्वयं निवृत्तेर्न प्रमाणमित्यत्र दृष्टास्त-
माह स्वप्नेति । आत्मज्ञानस्य विधानपेक्षया हेतुस्वरुमाह लोके चेति । व्यवहारभूमौ हि
प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफलपर्याप्तये सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वात्पुनस्तदद्वैतज्ञानमपि प्रमा-
णत्वात् विधिमपेक्षते रज्जादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेण ज्ञानमा-
हात्म्येनैव सिद्धत्वात्स्य कर्मसन्न्यासेऽधिकारो न कर्तव्यत्पुनसंहरति तन्मादिति ॥ ७९ ॥

नष्टसन्न्यासिनापि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य लक्ष्णं शक्यत्वात् किमिति विद्वेषः
सन्न्यासो नियमात्ते तत्राह विद्वेषइति । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्ट-
सैवषणात्तः सर्वाभ्यांश्च्युतस्य प्रवणादिधारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य सन्न्यासि-
नो मोक्षो नाशस्य विषयतृष्णापरिभूतस्य इतोतदृष्टांस्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् रागद्वेषवि-
मुक्तैस्त इतिनोकोक्तमेवार्थः पुनराहेति शोभना । अन्तिः समुद्रस्य समस्तां पूर्वामा-
गमे बुद्धिभ्राम्बती तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्क्याह अचलेति । न हि समुद्रस्योदकात्प्रकं

स्वामिकृत टीका ।

नह्य विषयेषु दृष्ट्याभावे कथमसौ तान् सुदुर्लभ इत्यपेक्षायामाह आपूर्व्यामागमिति । ना-
नानन्दमदीतिरापूर्व्यामागमपाचलप्रतिष्ठममतिक्रान्तमर्थ्यादमेव समुद्रः पुनरप्यत्र आपो
यथा प्रविशन्ति तथा कामा विषयाः यं मुनिमन्तदृष्टिं भोगैरविक्रियमाणमेव प्रारब्धकर्म-

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्राप्नोति नेतवः कामकामी काम्यञ्चैति कामाः विषयान्तान् कामयितुं शीलः यस्य स काम-
कामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यस्मादेवः तस्मात् विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान् यः सर्वान्शेषतः
काङ्क्षेन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्याटतीत्यर्थः निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि
निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन् निर्ममइति ममत्ववर्जितः शरीरजीवनमात्राक्लिष्टपवि-
त्रहेऽपि ममेदमित्यतिनिवेशवर्जितः निरहङ्कारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्प्रसञ्जावनारहित
इत्यर्थः स एवञ्च तः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छास्त्रिः सर्वसंसारदुःखोपरमफलकणां निर्वाणार्था-
मधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रतिनियतं रूपं कदाचिद्विबर्कते ह्रसते वा तेन तदीया स्थितिरैकरूपैवेत्यर्थः । तस्य-
न्नादेयाश्चेदापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि, तस्य विक्रियावत्त्वात्प्रतिष्ठा श्चादित्याशङ्क्याह
श्चात्प्रमिति । ईच्छाविशेषाः विषयाणामसन्निधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोऽपि सन्नि-
धाने तस्मिन् प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्क्याह विषयेति । प्रवेशः विषययति
सर्वतइति । योऽकाम इत्यादि श्रुतेर्विषयविमुखश्च निष्कामस्य मोक्षे न कामकामुकश्चे-
त्याह स शान्तिमिति ॥ १० ॥

यदि गृहस्थेनापि मनसा समस्तान्तिमानः हिंसा कूटस्थः ब्रह्माज्ञानं परिभाषयता ब्रह्मनि-
र्वाणमाप्यते प्राप्नुः तर्हि मोक्ष्यादिविद्वन्ममेवेत्याशङ्क्याह यस्मादिति । शब्दादिविषय-
प्रवणश्च तत्रदिच्छाभेदतागिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकश्च सिद्धत्वात् पूर्वोक्तमभयं
निगमयितुमनन्तरं वाक्यमित्यर्थः । अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशङ्क्याह जीव-
नेति । संभवद्रागद्वेषादिके देशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येवञ्चाचष्टे पर्याटतीति ।
विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिः परिहरति शरीरेति । निस्पृहइत्युक्त्या निर्ममत्वात्
पुनरुक्तं कथं पुनरुक्तिमार्थिकीं न पशुसतीत्याशङ्क्याह शरीरजीवनेति । सत्यहङ्कारे
ममकारश्चावश्याकदाचिन्निरहङ्कारश्च व्याकरोति विद्यावत्त्वादीति । स शान्तिमाप्नोति इत्युक्त्या

श्यामिकृत टीका ।

तिराक्लिष्टाः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिः कैवल्यं प्राप्नोति न तु कामकामी भोगकामना-
शीलः ॥ १० ॥

यस्मादेवः तस्मात् विहायेति । प्राणान् कामान् विहाय त्यज्या उनेक्य अत्राणेषु च

এষা ব্রাহ্মী স্থিতিঃ পার্থ নৈনাং প্রাপ্য বিমুহতি ।
স্থিত্বাস্ত্রামস্তকালেহপি ব্রহ্মনির্বাণমুচ্ছতি ॥ ৭২ ॥

ইতি শ্রীভগবদগীতাসূপনিষৎসু

ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে

শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে

সাংখ্যযোগো নাম

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ।

শাকরভাষ্যম্ ।

সৈব জ্ঞাননিষ্ঠা স্তু যতে এষা ব্রাহ্মীতি । এষা যথোক্তা ব্রাহ্মী ব্রহ্মনি ভবেয়ং স্থিতিঃ সৰ্বকৰ্ম সন্ন্যস্ত ব্রহ্মরূপেণৈবাবস্থানমিত্যেতৎ হে পার্থ নৈনাং স্থিতিং প্রাপ্য লক্ষ্য বিমুহতি ন মোহং প্রাপ্নোতি স্থিত্বাস্ত্রাং স্থিতৌ ব্রাহ্ম্যাং যথোক্তাস্ত্রামস্তকালেহপি অস্তে বয়-

গিরিকৃত টীকা ।

মুপসংহরতি স এবস্তু তইতি । সন্ন্যাসিনো মোক্ষমপেক্ষ্যমাণস্ত সৰ্বকামপরিত্যাগাদীনি শ্লোকোক্তানি বিশেষণানি যদুসাধ্যানি তৎসম্পত্তিফলস্ত কৈবল্যমিত্যর্থঃ ॥ ৭১ ॥

তত্র তত্র সংক্ষেপবিস্তরাভ্যাং প্রদর্শিতাং জ্ঞাননিষ্ঠাং অধিকারিপ্রবৃত্ত্যর্থত্বেন স্তোতুমন্তরশ্লোকমবতাবয়তি সৈষেতি । গৃহস্থঃ সন্ন্যাসীত্ব্যভাবপি চেমুক্তিভাগিনৌ কিং তর্হি কঠেন সৰ্বথৈব সন্ন্যাসেনেত্যাশঙ্ক্য সন্ন্যাসিব্যতিরিক্তানাংস্তরাসস্তবাদপেক্ষিতঃ সন্ন্যাসো মুমুক্শোরিত্য্যহ এষেতি স্থিতিমেব ব্যাচষ্টে সৰ্বমিতি । ন বিমুহতীতি পুনর্নঞোম্বু-কর্ষণম্ভয়ার্থঃ সন্ন্যাসিনো বিমোহাভাবেহপি গৃহস্থো ধনহান্ভাদিনিমিত্তং প্রায়শ্চ বিমুহতি বিক্ষিপ্তঃ সন্ পবমার্ধববিবেকরহিতো ভবতীত্যর্থঃ । যথোক্তা ব্রাহ্মী স্থিতিঃ সৰ্বকৰ্মসন্ন্যাসপূৰ্ণিকা ব্রহ্মনিষ্ঠা, তস্তাং স্থিত্বা তামিমামাষুশ্চতুর্থেহপি ভাগে কুত্বেত্যর্থঃ । অপিশঙ্ক-স্মৃতিতঃ কৈমুক্তিকান্তায়মাহ কিমু বক্তব্যমিতি । তদেবং তৎ পদার্থে তদৈক্যং বাক্যার্থ-

স্বামিকৃত টীকা ।

নিষ্কৃৎস্বঃ যতো নিরহঙ্কারঃ অতএব তন্তোগসাধনেষু নির্মমঃ সন্নস্তদৃষ্টিভূত্বা যচ্চরতি প্রারব-বশেন ভোগান্ ভুক্ত্বৈ যত্রাকুত্রাপি গচ্ছতি বা স শান্তিঃ প্রাপ্নোতি ॥ ৭১ ॥

উক্তাং জ্ঞাননিষ্ঠাং স্তবমুপসংহরতি এষেতি । ব্রাহ্মী স্থিতিব্রহ্মজ্ঞানে নিষ্ঠা এষা এব-দ্বিধা এনাং পরমেশ্বরসাধনে বিমোহাস্তঃকরণঃ পুমান্ প্রাপ্য ন মুহতি পুনঃ সংসারমো-হং ন প্রাপ্নোতি । যতোহস্তকালে মৃত্যুসময়েহপি অস্তাং কণমাত্রং স্থিত্বা ব্রহ্মনির্বাণং

शाङ्करभाष्यम् ।

स्यपि ब्रह्मनिर्वाणः ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति किमु ब्रह्मव्यां ब्रह्मचर्यादेव सम्यस्य यावज्जीवः
यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ १२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।

गिरिकृतटीका ।

सुज्जानादेकाकिने। मुक्तिस्तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकत्र ग्लोके आधात्वेन अदर्शितमिति
निष्ठाद्वयमुपायापेयभूतमध्यायेन सिद्धम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

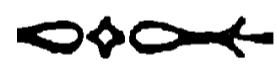
श्यामिकृत टीका ।

ब्रह्मणि लयमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्ब्रह्मव्यां बान्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ।

शोकपङ्कनिमग्नः यः सांख्ययोगोपदेशतः ।

उज्जहावार्जुनः तत्रुं स कृष्णः शवणं मम ॥ १२ ॥

इति श्रीधरश्यामिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

তৃতীয়োঃধ্যায়ঃ ।

অর্জুন উবাচ—জ্যায়সী চেৎ কৰ্মণস্তে মতা বুদ্ধির্জনর্দিন ।

তৎ কিং কৰ্মণি ঘোরে মাং নিযোজয়সি কেশব ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শাস্ত্রস্য প্রবৃত্তিনিবৃত্তিবিষয়ভূতে হে বুদ্ধী ভগবতা নির্দিষ্টে সাংখ্যবুদ্ধির্যোগবুদ্ধিঃ, তত্র প্রলুপ্তাতি যদা কামানিত্যাবভ্যাধায়পবিসমাপ্তেঃ সাংখ্যবুদ্ধ্যাশ্রিতানাং সন্ন্যাসক-
র্তব্যভামুদ্গা। তেযাং তন্নিষ্ঠতয়েব চ কৃতার্থতোক্তেযা ব্রাহ্মী স্থিতিরিত্যর্জুনায় চ
কৰ্মণ্যেবাধিকবস্তে মা তে সঙ্কোঙ্ককৰ্মণীতি কৰ্মৈব কৰ্তব্যমুক্তবান্ যোগবুদ্ধিমাশ্রিত্য,
ন তত এব শ্রেয়ঃপ্রাপ্তিমুক্তবান্, তদেতদালক্ষ্য পর্যাঙ্কুলীভূতবুদ্ধিরর্জুন উবাচ, কথং

গিরিকৃত টীকা ।

পূর্বোত্তরাধ্যায়য়োঃ সম্বন্ধং পূর্বশ্লোকাদ্যায়ে বৃত্তমর্থং সংক্ষিপ্যাহুবদতি শাস্ত্রশ্রেতি ।
গীতাশাস্ত্রপ্রারম্ভাপেক্ষিতং হেতুফলভূতং বুদ্ধিদ্বয়ং ভগবতোপদিষ্টমিত্যর্থঃ । অষ্টবর্জুনশ্রা-
তিপ্রায়ং নির্দেষ্টং বৃত্তমর্থান্তরং কথয়তি তত্রৈতি । অধ্যায়য়োবুদ্ধিদ্বয়নির্ধারণং বা সপ্ত-
ম্যর্থঃ, পরমার্থিকে তন্মৈ তজ্জ্ঞানং তন্নিষ্ঠানাংশেষকামত্যাগিনাং কামমূলানাং কৰ্মণাম-
পি প্রতিপত্তিকৰ্মবস্ত্যাগং কৰ্তব্যদেন ভগবান্ন কবানিত্যর্থঃ । তথাপি মোক্ষসাধনে
বিকল্পসমুচ্চয়য়োবল্লতরস্য বিবক্ষিতবুদ্ধ্যা সমনন্তরপ্রশ্নপ্রবৃত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ উক্তেতি ।
অর্জুনশ্র মনসি ব্যাকুলত্বং প্রশ্নবীজং দর্শয়িতুমুক্তমর্থান্তরমনুভাবতে অর্জুনায় চেতি ।
সাংখ্যবুদ্ধিমাশ্রিত্য কৰ্মত্যাগমুক্তা পুনস্তশ্চৈব কৰ্তব্যত্বং কথং মিথো বিরুদ্ধং ব্রবীতীত্যা-
শঙ্ক্যাহ যোগেতি । যথা সাংখ্যবুদ্ধিমাশ্রিতানাং সন্ন্যাসদ্বারা তন্নিষ্ঠানাং কৃতার্থতোক্তা

স্বামিকৃত টীকা ।

এবং ভাবদশোচ্যানবশোচস্বমিত্যাদিনা প্রথমং মোক্ষসাধনভেন দেহান্নবিবেকবুদ্ধিক-
ল্প তদনন্তরমেবা তেহভিহিতা সাংখ্যে বুদ্ধির্যোগে তিমাং শৃণু ইত্যাদিনা কৰ্ম চোক্তং ন

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ভক্তায় শ্রেয়োহর্থিনে যৎ সাক্ষাৎ শ্রেয়ঃপ্রাপ্তিসাধনং সাংখ্যবুদ্ধিনিষ্ঠাং শ্রাবয়িত্বা মাং
কর্মণি দৃষ্টানেকানর্থযুক্তে পারম্পর্যেণাপ্যট্টেনকাস্তিকশ্রেয়ঃপ্রাপ্তিকালে নিযুয়োদিত্তি যুক্তঃ
পর্যাকুলীভাবোহর্জুনস্য তদনুপশ্য প্রণো জ্যায়সী চেদিত্যাदि প্রশ্নাপকরণবাক্যঞ্চ
ভগবতো যুক্তঃ যথোক্তঃ বিভাগবিষয়ে শাস্ত্রে । কেচিৎকর্ত্বুনস্য প্রশ্নার্থমন্তথা কল্প-
য়িত্বা তৎপ্রতিকূলং ভগবন্তঃ প্রতিবচনং বর্ণয়ন্তি, যথা চায়াং সন্থঙ্গগাহু গীতার্থো
নিরূপিতঃ তৎপ্রতিকূলঞ্চৈহ পুনঃ প্রশ্নপ্রতিবচনয়োর্থং নিরূপয়ন্তি, কথং তন্ম সন্থং
এষে তাবৎ সর্বেষামাশ্রমিণাং জ্ঞানকর্মণোঃ সনুচ্চয়ো গীতাশাস্ত্রে নিরূপিতোহর্থ ইত্যুক্তঃ
পুনর্কিশেবিতঞ্চ যাবজ্জীবং শ্রুতিচোদিতানি কর্মণি পবিত্র্যঙ্গ্য কেবলাদেব জ্ঞানান্মোকঃ
প্রাপ্যতে ইত্যেতদেকান্তেনৈব প্রতিসিদ্ধমিতীহ ত্বেশমবিকল্পং দর্শয়তা যাবজ্জীবং শ্রুতি-
চোদিতানাংমেব কর্মণাং পবিত্র্যঙ্গ উক্তঃ কথমীদৃশং বিরুদ্ধমর্থনর্জুনায় ক্রয়ান্তগবান্

গিরিকৃত টীকা ।

তথা যোগবুদ্ধিমাশ্রিত্য কর্ম কুর্ক্বতোহপি কৃতার্থত্বমুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ ন ভবতি । দুৰেণ
হববং কর্ম বুদ্ধিযোগাদিত্তির্দর্শনাদিত্তি শেষঃ । বুদ্ধিব্যাকুলত্বং প্রশ্নবীজং প্রতিভা প্রশ্নঃ
কবোতীত্যাহ ভদেতদিত্তি । সাক্ষাদেব শ্রেয়ঃসাধনং জ্ঞানমন্তেভ্যো দর্শিতং তদিত্ত্যুচ্যতে,
তদ্বিপবীতং কর্ম স্বশ্রানুষ্ঠেযত্বেনোক্তমেতদিত্তি নিদ্বিশ্রুতে ভগবদুত্তোহর্থৈ সন্ধিহম, ন
নির্ণয়াকাঙ্ক্ষয়া প্রশ্নপ্রবৃত্তেবস্তি পূর্বোক্তবাধ্যায়যোকথাপেয়াথাগকলক্ষণা সঙ্গতিরিত্যর্থঃ ।
অর্জুনস্য প্রশ্ননিমিত্তং পর্যাকুলত্বং প্রশ্নপূর্বকং প্রশ্নকর্যতি কথামিত্যাदिনা । যদ্বি সাক্ষাদেব
শ্রেয়ঃসাধনং সাংখ্যশাস্ত্রিতং পবমার্থত্ববিষয়বুদ্ধৌ নিষ্ঠারূপং তদন্তস্মৈ শ্রেয়োহর্থিনে
ভক্তায় শ্রাবয়িত্বা মাং পুনরভক্তমাশ্রয়োহর্থিননিব কর্মণি পূর্বোক্তবিপবীতে কথং ভগ-
বান্নিযোক্তুমহতি ইত্যর্জুনস্য পর্যাকুলীভাবোযুক্তইতি সন্থঙ্গঃ । জ্ঞাননিষ্ঠাতো
বৈপরীত্যং ফোবয়িত্বুং কর্ম বিশিনষ্টি দৃষ্টেতি । যুদ্ধে হি ক্ষত্রকর্মণি দৃষ্টোহনোকোহনর্থো-
গুরুভ্রাতৃহিংসাদিস্তেন সন্থঙ্গেন বুদ্ধিশুদ্ধিধারাপি বর্তমানে জন্মন্তেব ফলমিত্ত্যানিয়তে
মিম ভক্তস্য শ্রেয়োহর্থিনো নিয়োগো ভগবতা যুক্তো ন ভবতি শ্রেয়ঃ । যথোক্তঃ
নিমিত্তং প্রশ্নস্য যুক্তঃ তদনুগুণত্বাভ্যন্তেতি দ্যোতকমাহ তদনুপশ্যেতি । জ্ঞান-
নিষ্ঠানাং কৃতার্থতা কর্মনিষ্ঠানাঙ্ক ন তথেষুযুক্তে বিভাগভাগিশাস্ত্রমিত্ত্যত্র লোকেহশ্রি-
মিত্ত্যাদিবাক্যস্তাপি দ্যোতকত্বং দর্শয়তি প্রশ্নেতি । সাক্ষাদেব শ্রেয়ঃসাধনমন্তেভ্যো

স্বামিকৃতটীকা ।

চ তয়োর্গণ প্রধানভাবঃ স্পষ্টঃ দর্শিতঃ, অত্র বুদ্ধিবুদ্ধস্য স্থিতপ্রজস্য নিষ্কি রত্ননিরতেল্লিয়ত্ব
নিরহঙ্কারত্বাদাভিধানাদৈষা ব্রাহ্মী স্থিতিঃ পার্থেতি সপ্রশংসমুপসংহারাক্ষ'বুদ্ধিকর্মণোর্বাধ্য

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শ্রোতা বা কথং বিরুদ্ধমর্থমবধারণয়েৎ তত্রৈতৎ স্মাৎ গৃহস্থানাংমেব শ্রোতকর্মপরিত্য-
গেন কেবলাদেব জ্ঞানান্মোক্শঃ প্রতিষিধ্যতে নহাশ্রমাস্তবাণামিত্যেতদপি পূর্বোক্ত-
বিরুদ্ধমেব, কথং সর্বাশ্রমিণাং জ্ঞানকর্মণোঃ সমুচ্চয়ো গীতাশাস্ত্রে নিশ্চিতোহর্থইতি
প্রতিজ্ঞায়েহ কথং তদ্বিরুদ্ধং কেবলাদেব জ্ঞানান্মোক্শঃ ক্রয়াৎ আশ্রমাস্তরাণাং, অথ-
মতঃ শ্রোতকর্মাণেক্ষয়েতদ্বচনং কেবলাদেব জ্ঞানাৎ শ্রোতকর্মবহিতাৎ গৃহস্থানাং মোক্ষঃ
প্রতিষিধ্যতইতি তত্র গৃহস্থানাং বিদ্যমানমপি স্মার্ত্তং কর্মাবিদ্যমানবহুপেক্ষ্য জ্ঞানাদেব
কেবলাদিভ্যুচ্যতে ইত্যেতদপি বিরুদ্ধং কথং গৃহস্থস্যেব স্মার্ত্তকর্মণা সমুচ্চিতাৎ জ্ঞানান্মো-
ক্ষঃ প্রতিষিধ্যতে নহাশ্রমাস্তবাণামিতি কথং বিবেকিভিঃ শক্যমধারণিতুং, কিঞ্চ যদি
মোক্শসাধনত্বেন স্মার্ত্তানি কর্মণ্যুর্দ্ধবেতসাং সমুচ্চীয়ন্তে তথা গৃহস্থস্যাপি ইষ্যতাং স্মার্ত্ত-
রেব সমুচ্চয়ো ন শ্রোতৈঃ, অথ শ্রোতৈঃ স্মার্ত্তৈশ্চ গৃহস্থস্যেব সমুচ্চয়ো মোক্ষায়োর্দ্ধবেতসাং

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবতোক্তং ন তু মহমিতি মহা ব্যাকুলীভূতঃ সন্ পৃচ্ছতীতি স্বাভিপ্রায়েণ সম্বন্ধ-
মুক্ত্য বৃত্তিকারাভিপ্রায়ং দুষয়তি কেচিৎপ্রতি । জ্ঞানকর্মণোঃ সমুচ্চয়মবধারণিতুং প্রশ্ন-
দ্বীকারে সমুচ্চয়াবধারণেনৈব প্রতিবচনমুচিতং ন তথা ভগবতা প্রতিবচনমুক্তং তথা চ
প্রশ্নস্য সমুচ্চয়বিষয়ত্বাবগমাৎ প্রত্যুক্তেশ্চাসমুচ্চয়বিষয়ত্বায়োর্মিথো বিরোধো বৃত্তিকারমতে
স্মাদিত্যর্থঃ । কিঞ্চ কেবলং প্রশ্নপ্রতিবচনয়োরেব পবমতে পবস্পরবিবোধো ন ভবত্যপি
তু পরোবাৎ স্বগ্রন্থেহপি পূর্বাণববিবোধোহস্তীত্যাহ যথা চেতি । আত্মনা বৃত্তিকারৈরিত্তি
যাবৎ, সম্বন্ধগ্রন্থে গীতাশাস্ত্রাবশ্ভোপোদ্যাতঃ, ইহেতি তৃতীয়াধ্যায়াবশ্তং পরামুশতি । তদেব
বিবৃণুন্নাকাঙ্ক্ষামাহ কথমিতি । পূর্বাণববিবোধং স্ফোবয়িতুং সম্বন্ধগ্রন্থোক্তমর্থমবদতি
তত্রৈতি । পরকীয়া বৃত্তিঃ সপ্তম্যা সমুল্লিখ্যতে, সম্বন্ধগ্রন্থে তাবদয়মর্থউক্তইতি সম্বন্ধঃ
তমেবার্থঃ বিষদয়তি সর্বেষামিতি । সর্ককর্মসন্ন্যাসপূর্ককজ্ঞানাদেব কেবলাৎ কেবলা-
মিত্যশ্মিন্নর্থে শাস্ত্রস্ত পর্ষ্যবসানান্ন সমুচ্চয়ো বিবক্ষিতস্তত্রৈত্যাশঙ্ক্যাহ পুনরিত্তি । উক্তো-
গীতার্থো বৃত্তিকারৈরেব কর্মত্যাগাযোগেন বিশেষিতত্বান্নাবিবক্ষিতো ভবিতুমুৎসহতে তথা
চ শ্রোতানি কর্মণি ত্যক্ত্য জ্ঞানাদেব কেবলাশ্রুতির্ভবতীত্যেতন্নতং নিয়মেনৈব যাবজ্জী-
বশ্রুতিভির্নি প্রতিষিদ্ধত্বান্নাত্যুপগন্তমুচিতমিত্যর্থঃ । তথাপি কথং মিথো বিবোধধীরিত্যা-
শঙ্ক্যাহ ইহ স্বিহি । প্রথমতো হি সম্বন্ধগ্রন্থে সমুচ্চয়ো গীতার্থঃ প্রতিপাদ্যত্বেন বৃত্তিকৃত্য

স্বামিকৃত টীকা ।

বুদ্ধেঃ শ্রেষ্ঠত্বং ভগবতোহভিপ্রৈতঃ—মহানোহর্জুন উবাচ জ্যায়সী চেদিত্তি । কর্মণঃ
সকাশান্মোক্শেহস্তরত্বেন বুদ্ধির্জ্যায়সী অধিকতরা শ্রেষ্ঠা চেত্তব সম্যতা তর্হি কিমর্থঃ

शाङ्करभाष्यम् ।

तु श्चार्द्धकर्म्ममात्रसमुच्चितां ज्ञानान्मोक्षइति, तत्रैवः सति गृहस्थश्रामवाहल्यां श्रोतः श्चार्द्धं बहुदुःखरूपं कर्म्म शिरश्चारोपितं श्चां, अथ गृहस्थश्रामवाहल्यां तत्कारणांमोक्षः श्रामाश्रमास्तवाणां श्रोतनित्यानित्यकर्म्मरहितत्वादिति तदप्यसं सर्वैर्पनिषत्-स्थितिहासपूर्वाणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाद्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्म्मसन्न्यासविधानादाश्रमविकल्प-समुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयो न मुमुक्षोः सर्वकर्म्मसन्न्यासविधानां पूर्वैश्वर्याया विवैश्वर्यायाश्च लोकैश्वर्यायाश्च व्याख्याथ त्रिंशच्चर्च्यं चरन्ति, तस्मां सन्न्यासमेषां तपसामतिविक्रमाहः श्चाम एवात्यवेचयदिति न कर्म्मणा न प्रज्ञया धनेन त्यागेनैकेहमृतममानुषविति च त्रिंशच्चर्च्यादेव प्रव्रजेदित्याद्याः श्रुतयः त्यज्ज धर्ममधर्मं उभे सत्यान्ते त्यज्ज, येन त्यज्जनि तं त्यज्ज, संसावमेव निःसावः दृष्ट्वा सावदिदृक्ष्या । प्रव्रजस्त्यक्तोद्वाहाः परं वैवाग्यामाश्रिताइति बृहस्पतिः, परमात्मानि यो

गिरिकृत टीका ।

प्रतिज्ञातः श्रोतकर्म्मपरित्यागश्च श्रुतिविवोधादेव न संभवतीत्युक्तः तृतीयाध्यायारम्भे पुनः सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्म्मिणां कर्म्मनिष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिसिद्धकर्म्म-त्यागाद्युपगमान्निष्ठा विवोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याशङ्क्याह तत्कथमिति । न हि इह भगवान् विकल्पमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञस्य पवमाप्तस्य विकल्पार्थं वादिद्यायोगां किञ्च तदतिप्रा-यापविज्ञानादेव व्याख्यातुर्विकल्पार्थवादितेत्यर्थः । भगवतो विकल्पार्थवादिताभावेऽपि श्रोतुर्विकल्पार्थप्रतिपत्तिः प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापवाध्यतीत्याशङ्क्याह श्रोता वेति । अर्जुनो हि श्रोता सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन्न विकल्पमर्थमव धारयितुमर्हति तथा च परस्यैव विकल्पार्थवादितेत्यर्थः । विरोधः पविहरन्नाशङ्कते तत्रेति । सम्यक्प्रवृत्ते हि वृत्तिकारस्यैतदतिप्रेतः गृहस्थानामेव सत्यं परिपक्वज्ञान-मस्तुवेण यावज्जीवश्रुतिचोदिताग्निहोत्रादित्यागेन केवलादेवापातिकादाश्च ज्ञानान्मोक्ष-मवेक्ष्यमाणानां यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निविध्यते न तु स्वरूपेणैव कर्म्मत्यागे ज्ञाना-न्मोक्षे वा निवेदुमिष्यते तृतीये पुनरध्याये कर्म्मत्यागिनां गृहस्थेभ्यो व्यतिविक्राना-मेव केवलादाश्च ज्ञानान्मोक्षे विवक्षते अतो विन्नविषयत्वाग्निषेधात्तन्नज्ञानयोनं विरोधा-शङ्केत्यर्थः । विधास्तरेण विरोधः दर्शयन्न उरमाह एतदपीति । विरोधमेवाकाङ्क्षाधार

श्यामिकृत टीका ।

तस्मां युध्यन्वेति' तस्मात्प्रतिष्ठेति' च वारं वारं वदन् घोरे हिंसान्त्रके कर्म्मणि मां प्रव-
र्त्तयसि ॥ १ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

রক্তো যো রক্তোহপরমান্ননি সর্কেষণাবিনির্মুক্তঃ স তৈক্ষ্যং ভোক্তুমর্হতি, কৰ্মণা বধ্যতে
 জন্তুর্কিদায়া চ বিমুচ্যতে । তস্মাৎ কৰ্ম ন দুর্কৃষ্ণি যতয়ঃ পারদর্শিনইতি শুকানুশাসনং,
 ইহাপি চ সর্ককৰ্মাণি মনসা সন্নাস্তেভ্যাদি, মোক্ষস্ত চাকার্যাদ্বান্নুমুক্ষোঃ কৰ্মানর্থক্যং,
 নিত্যানি প্রত্যবায়পবিহার্থানীতি চেৎ নাস্তন্নাসিবিষয়ত্বাৎ প্রত্যবায়প্রাপ্তেন হৃদিকার্যা-
 দ্যকরণাৎ সন্ন্যাসিনঃ প্রত্যবায়ঃ কল্পয়িতুং শাক্যো যথা ব্রহ্মচারিণাং অসন্ন্যাসিনামপি ন
 তাবগ্নিত্যানাং কৰ্মণামভাবাদেব ভাবরূপশ্চ প্রত্যবায়শ্চোৎপত্তিঃ কল্পয়িতুং শক্যা কথম-
 সততঃ সজ্জায়েতেত্যসতঃ সজ্জন্যাসঃতবশ্ৰুতেঃ যদি বিহিতাকবণাদ্যসম্ভবাখ্যমপি প্রত্য-
 বায়ং ক্রয়াদ্বেদশুদানর্থকবো বেদোহপ্রমাণমিত্যুক্তং স্মাৎ বিহিতকবণাকরণয়োঃ দুঃখমাত্র

গিরিকৃত টীকা ।

সাধয়তি কথমিত্যাदिना । শ্রৌতং কৰ্ম গৃহস্থানাংমবশ্চমহুর্থেষমিত্যেনেনাভিপ্রায়েণ ভেষাৎ
 কেবলাদান্নজ্ঞানান্নোক্ষো নিষিধ্যতে নতু গৃহস্থানাং জ্ঞানমাত্রায়ত্তং মোক্ষং প্রতিষিদ্ধা-
 ন্যেষাৎ কেবলজ্ঞানাধীনো মোক্ষো বিবক্ষতে আশ্রমাস্তবাণামপি স্মার্তেন কৰ্মণা সমুচ্চযাভ্য
 পগমাদিতি চোদয়তি অথেতি । এতৎপদপবামুষ্টং বচনমেবাভিনযতি কেবলাদিতি । নহু
 গৃহস্থানাং শ্রৌতকৰ্মবাহিত্যেহপি সতি স্মার্তে কৰ্মণি কৃতোজ্ঞানস্য কেবলত্বং লভ্যতে যেন
 নিষেধোক্তিরর্থবতী তত্রাহ তত্রৈতি । প্রকৃতবচনমেবসপ্তম্যর্থঃ, প্রধানং হি শ্রৌতং কৰ্ম
 তদ্রাহিত্যে সতি স্মার্তস্য কৰ্মণঃ সতোহপ্যসম্ভাবমভিপ্রেত্য জ্ঞানস্য কেবলমুক্তমিতি যুক্তা
 নিষেধোক্তিরিত্যর্থঃ গৃহস্থানাংমেব শ্রৌতকৰ্মসমুচ্চয়ো নাশ্বেষাৎ অন্তেষাস্ত স্মার্তেনেতি পক্ষ
 পাতে হেতুভাবঃ মদ্বানঃ সন্ পবিহবতি এতদপীতি । তমেব হেতুভাবঃ প্রশ্ন দ্বাবা বিব-
 গোতি কথমিত্যাदिना । গৃহস্থানাং শ্রৌতস্মার্তকৰ্মসমুচ্চিতং জ্ঞানং মুক্তিহেতুরিত্যভ্যপ-
 পমাৎ কেবলস্মার্তকৰ্মসমুচ্চিতাত্ততো ন মুক্তিৰিতি নিষেধো যুজ্যতে উর্ধ্বরেতসাস্ত স্মার্তকৰ্ম-
 মাত্রসমুচ্চিতাৎ জ্ঞানান্নুক্তিৰিতি বিভাগে নাস্তি হেতুরিত্যর্থঃ । পক্ষপাতে কারণং নাস্তি
 ইত্যুক্ত্ব। পক্ষপাতপরিত্যাগে করণমস্তীত্যাহ কিঞ্চৈতি । গৃহস্থানাংমপি ব্রহ্মজ্ঞানং স্মার্তে-
 রেব কৰ্মভিঃ সমুচ্চিতং মোক্ষসাধনং ব্রহ্মজ্ঞানত্বাদুর্ধ্বরেতঃসু ব্যবস্থিতব্রহ্মজ্ঞানবদিতি পক্ষ-
 পাতত্যাগে হেতুঃ স্ফুটয়তি ষদীত্যাদিনা । যদি গৃহস্থানাং ব্রহ্মজ্ঞানং স্মার্তেইরেব কৰ্মভিঃ
 সমুচ্চিতং তদীয়ং জ্ঞানং মোক্ষস্য হেতুরিতি বিবক্ষিতং তদা তান্ প্রতি যাবজ্জীবশ্রতির্কি-
 ক্ৰুধ্যত, যদি স্মার্তেইবপি কৰ্মভিঃ সমুচ্চিতং তদীয়ং জ্ঞানং মোক্ষসাধনং বিবক্ষিতং তদা
 সিদ্ধসাধাতেতি প্রাশস্তমভিপ্রেতা চোদয়তি অথেতি । আশ্রমাস্তরাণাং তর্হি কেবলা-
 দেব জ্ঞানান্নুক্তিৰিতি প্রাশস্তবিরোধতাদবশ্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ উর্ধ্বরেতসাংঘিতি । যথোক্ত
 বিভাগে গার্হস্থ্যং ক্রেশাস্তকং কৰ্ম বাহুল্যাৎ অল্পপাদেয়মাপদ্যেতেতি দুষয়তি তত্রৈতি ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ফলত্বাৎ তথা চ কারকঃ শাক্তঃ ন জ্ঞাপকমিত্যনুপপন্নার্থঃ কল্পিতঃ স্যাংনচৈতদিষ্টঃ তস্মান্ন
সন্ন্যাসিনাং কৰ্মাণ্যতো জ্ঞানকৰ্মণোঃ সমুচ্চয়ানুপপত্তিঃ, জ্যায়সী চেৎ কৰ্মণস্তে মতা বুদ্ধিরি
ত্যৰ্জুনস্য প্রশ্নানুপপত্তেচ্চ, যদি হি ভগবতা দ্বিতীয়েহধ্যায়ে জ্ঞানঃ কৰ্ম চ সমুচ্চয়েন ত্বয়া
একেনানুষ্ঠেয়মিত্যুক্তঃ স্যাৎ ততোহৰ্জুনস্য প্রশ্নোহনুপপন্নো জ্যায়সী চেৎ কৰ্মণস্তে মতা
বুদ্ধিবিত্যৰ্জুনাথ চেৎ বুদ্ধিকৰ্মণী ত্বয়ানুষ্ঠেয়ে ইত্যুক্তে যা চ কৰ্মণো জ্যায়সী বুদ্ধিঃ সাপ্য
কৈবেতি তৎ কিং কৰ্মণি ঘোবে মাং নিযোজয়সি কেশবেতি উপলভ্তো বা প্রশ্নো বা ন

গিরিকৃত টীকা ।

সাধনভূয়স্তে ফলভূয়স্তমিতি ঞ্চায়মাশ্রিত্য শঙ্কতে অথেতি । ক্লেশবাহুল্যোপেতঃ শ্রোতঃ
স্মার্ত্তঞ্চ বহু কৰ্ম তস্যানুষ্ঠানাৎ গৃহস্থস্য মোক্ষঃ স্যাৎদেবেত্যর্থঃ । একবাবনিরস্যং দর্শয়তি
নাশ্রমাত্তবানামিতি । তেষাং নাস্তি মুক্তিবিত্যত্র যাবজ্জীবাদিশ্রুতিবিহিতাবশ্চানুষ্ঠেয়কৰ্ম-
রাহিত্যং হেতুং সূচয়নি শ্রোতেতি । শাস্ত্রবিবোধে ঞ্চায়স্য নিববকাশত্বমভিপ্রেত্য দূষয়তি
তদপীতি । একাশ্রম্যস্বভ্যা গার্হস্থ্যস্যৈব প্রাধান্যাদনবিকৃতান্কাদিবিসয়ঃ কৰ্মসন্ন্যাসবি-
ধানমিত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানাস্তেহেনেতি । ন খল্বনবিকৃতানাংকাদীনাং সন্ন্যাসঃ শ্রবণাদ্যাবৃষ্টি-
দ্বাবা জ্ঞানাস্তঃ ভবিতুমলং তেষাং শ্রবণাদ্যভ্যাসসামর্থ্যাদতঃ শ্রুত্যাদীনাং বিবোধে নাস্তি
গার্হস্থ্যস্য প্রাধান্য নিত্যর্থঃ । তস্য প্রাধান্যাভাবে হেতুগুরমাহ আশ্রমেতি ব্রহ্মচর্য্যঃ
সমাপ্য গৃহী ভবেৎ গৃহাধনী ভূত্বা প্রব্রজেৎ যদিবেত্তবথা ব্রহ্মচর্য্যাদেব প্রব্রজেৎ গৃহাধা
বনাশ্বেতি শ্রুতৌ তস্যশ্রমবিকল্পমেকে ক্রবতে ইতি যমিচ্ছেতমাবসেদিত্যাদিশ্রুতৌ চাশ্র-
মাণাং সমুচ্চয়েন বিকল্পেন চাশ্রমাত্তবমিচ্ছন্তঃ প্রতিবিধানান্ন গার্হস্থ্যস্য প্রধানত্বমিত্যর্থঃ
যদি সর্কেষামাশ্রমাণাং শ্রুতিশ্রুতিমূলত্বং তর্হি তত্তদাশ্রমবিহিতকৰ্মণাং জ্ঞানেন সমুচ্চয়ঃ
সিধ্যতীতি শঙ্কতে সিদ্ধস্তর্হীতি । যদ্যপি জ্ঞানোৎপত্তাবাশ্রমকৰ্মণাং সাধনত্বং তথাপি
জ্ঞানমুৎপন্নং নৈব ফলে সহকাবিদেন তান্যপেক্ষতে অন্যথা সন্ন্যাসবিধ্যানুপপত্তেরিতি
দূষয়তি ন মুমুক্ষোবিতি । সন্ন্যাস বিধানমেবানুক্ৰামতি ব্যুত্থাষেত্যাदिना । এষণাভ্যো-
বৈমুখ্যেনোখানং তৎপরিত্যাগঃ আশ্রমসম্পত্ত্যানস্তরং তত্র বিহিতকৰ্মকলাপানুষ্ঠানমপি
কর্তব্যমিত্যাহ অথেতি । প্রাণ্ডক্তানাং সত্যাদীনাংফলত্বান্ন্যাসস্য চ জ্ঞানদ্বাবা মোক্ষফল
দ্বাদিত্যাহ তস্মাদিতি । অতিরিক্তমতিশয়ত্বং মহাফলমিতি যাবৎ । প্রকৃতকৰ্মেভ্যঃ সকা-
শান্ন্যাস এবাতিশয়বানাসীদিত্যুক্তেহর্থে বাক্যান্তরং পঠতি ন্যাসএবেতি । লোকত্রয়হেতুং
সাধনত্রয়ং পরিত্যজ্য সংসারাদ্বিরক্তাং সন্ন্যাসপূর্বকাদাত্মজ্ঞানাদেবপ্রাপ্তবস্তো মোক্ষমিত্যাহ
ন কৰ্মণেতি । সতি বৈরাগ্যে নাস্তি কিৰ্ম্যপেক্ষা সত্যাং সামগ্র্যাং কার্য্যপেক্ষানুপপত্তেরি
ত্যাহ ব্রহ্মচর্য্যাদেবেতি । ইত্যাদ্যাঃ সর্ব কৰ্মসংন্যাসবিধায়িনঃ শ্রুতয়ো ভবন্তীতি শেষঃ,

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কথঞ্চনোপপদ্যতে ন চার্জ্জুনস্যৈব জ্যায়সী বুদ্ধির্নানুষ্ঠেয়েতি ভগবতোকৃতং পূর্বমিতি কল্প-
 যিতুং যুক্তং যেন জ্যায়সী চেদिति বিবেকতঃ প্রশ্নঃ স্যাৎ যদি পুনরেকস্য পুরুষস্য জ্ঞান-
 কর্মণো বিরোধোৎ যুগপদনুষ্ঠানং ন সম্ভবতীতি ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়ত্বং ভগবতা পূর্বমুক্তং স্যাৎ
 ততোহয়ং প্রশ্ন উপপন্নো জ্যায়সী চেদিত্যাতিরবিবেকতঃ প্রশ্নকল্পনারামপি ভিন্নপুরুষানুষ্ঠে-
 যত্বেন ভগবতঃ প্রতিবচনং নোপপদ্যতে ন চাজ্ঞাননিমিত্তং ভগবৎপ্রতিবচনং কল্পনীয়ং
 অস্মাচ্চ ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়ত্বেন জ্ঞানকর্মনিষ্ঠরোভগবতঃ প্রতিবচনদর্শনাৎ জ্ঞানকর্মণোঃ

গিরিকৃত টীকা ।

আত্মানমেব লোকমিচ্ছন্তঃ প্রব্রজন্তীত্যাদিবাক্যসংগ্রহার্থমাদিপদং । তত্রৈব স্মৃতিমুদাহবতি
 ত্যজেতি । ধর্মাধর্ময়োঃ সত্যানৃতয়োশ্চ সংসারারম্ভকত্বানুমুক্ষুণা তন্ত্যাগে প্রযতিতব্য-
 মিত্যর্থঃ । ত্যক্তত্বাভিমানস্যাপি তত্বতঃ স্বরূপসম্বন্ধাভাবাৎ ত্যজ্যত্বমবিশিষ্টমিত্যাহ
 যেনেতি । অহুভবানুসারেণ প্রমাতৃতা প্রমুখস্য সংসারস্য দুঃখফলত্বমালক্ষ্য মোক্ষহেতুসম্য-
 কজ্ঞানসিদ্ধয়ে ব্রহ্মচর্যাদেব পাবিত্রাজ্যমহুষ্ঠেয়মিত্যুৎপত্তিবিধিমুপন্যস্যতি সংসারমিতি ।
 তত্বজ্ঞানমুদ্दिश्च ब्रह्मचर्यादेव कर्मसंन्यासे सामग्रीमभिदधानो विनियोगविधिं सूचयति पर-
 मिति । জ্ঞানকর্মণোরসমুচ্চয়ার্থং ফলবিভাগং কথয়তি কর্মণেতি । উক্তং ফলবিভাগ-
 মনুদ্য জ্ঞাননিষ্ঠানাং কর্মসংন্যাসস্য কর্তব্যত্বমাহ তস্মাদিতি । বাক্যশেষেহপি সর্বকর্মস-
 ন্যাসো বিবক্ষিতোহস্তীত্যাহ ইহাপীতি । জ্ঞানার্থিনো মুমুক্ষোঃ সংন্যাসবিধ্যানুপপত্তিবাধিতং
 ন সমুচ্চয়বিধিবচনমিত্যুক্তমিদানীং মোক্ষস্বভাবালোচনয়পি সমুচ্চয়বচনমহুচিতমিত্যাহ
 মোক্ষস্য চেতি । অকুর্ক্ববিহিতং কর্ম নিব্দিতঞ্চ সমাচরন্ । প্রসজ্জংশ্চৈপ্রিয়ার্থেণু নরঃ
 পতনমুচ্ছতীতি স্মৃতেঃ মুমুক্ষুণামপি প্রত্যবায়নিবৃত্তয়ে কর্তব্যং নিত্যকর্মেতি শঙ্কতে নিত্যা-
 নীতি । যো যস্মিন্ কর্মণ্যধিকৃতস্তস্য তদকরণাৎ প্রত্যবায়ো ভবতি ন তু কর্মানধিকারিণঃ
 সংন্যাসিনস্তদকরণাৎ প্রত্যবায়ঃ সম্ভবতীতি দুষয়তি নাসংন্যাসীতি । তদেব স্পষ্টয়তি ন
 হীতি । সমিক্ষো মাধ্যমাদ্যকরণাৎ প্রত্যবায়ঃ সংন্যাসিনো নাস্তীত্যর্থঃ । তত্র ব্যতিরে
 কোদাহরণমাহ যথেনি অকরণাৎ প্রত্যবায়োৎপত্তিমভ্যুপেত্যোক্তং সম্প্রতি প্রতিষিদ্ধ-
 করণাদেব প্রত্যবায়ো নত্বকরণাদভাবাৎ ভাবোৎপত্তিলোকবেদবিরুদ্ধত্বাদিত্যাহ ন ভাব-
 দিতি । নহু নিত্যকর্মবিধায়ী বেদস্তদকরণাৎ প্রত্যবায়ো ভবতীতি ব্রবীমতি তৎকথমকরণাৎ
 প্রত্যবায়ো ন ভবতীতি ঋতিমাশ্রিত্যোচ্যতে ঋত্যস্তরবিরোধাদিতিতত্রাহ যদিতি । বিহি-
 তস্যাকরণে সত্যনর্থপ্রাপ্তের্ন নিত্যকর্মবিধায়ী বেদোহনর্থকরত্বেনাপ্রমাণমিত্যাশঙ্ক্যাহ বিহি-
 তস্যেতি । ন হি বিহিতস্য করণে পিতৃলোকপ্রাপ্তিলক্ষণং ফলং ভবতেব্যতে ধূমাদিনা নয়-
 নশাড়াদিহুঃখং তু প্রত্যকমেবাকরণে চ প্রত্যবায়োৎপত্তিকল্পনথাপি পুরুষস্যানর্থকরোবে-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সমুচ্চয়ানুপপত্তিঃ তস্মাৎ কেবলাদেব জ্ঞানাস্মোক ইত্যেবোহর্থো নিশ্চিতো গীতাসু সৰ্বোপ-
নিষৎসু চ জ্ঞানকৰ্মণোরেকং বদ নিশ্চিত্যেতি চৈকবিষয়ৈব প্রার্থনানুপপন্নোভয়োঃ সমুচ্চয়-
সম্ভবে কুরু কৰ্মৈব তস্মাদ্ভমিত্তি চ জ্ঞাননিষ্ঠাসম্ভবমৰ্জুনস্যাবধারণেন দৰ্শয়িষ্যতি জ্যায়সী
চেদিত্তি । জ্যায়সী শ্রেয়সী চেৎ যদি কৰ্মণঃ সকাশান্তে তব মতা অভিপ্ৰেতা বুদ্ধিজ্ঞানং হে
জনার্দন যদি বুদ্ধিকৰ্মণী সমুচ্চিত্তে ইষ্টে তদৈকং শ্রেয়ঃ সাধনমিত্তি কৰ্মণো জ্যায়সী বুদ্ধি-
বিত্তি কৰ্মণোহ্তিরিক্তং কবণং বুদ্ধেবানুপপন্নং অৰ্জুনেন কৃতং স্যান্নহিতদেব তস্মাৎ কল-

গিরিকৃত টীকা ।

দোহপ্রমাণমেব স্যাদিত্যর্থঃ । নম্ভাবশ্চাপি ভাবোৎপাদনসামর্থঃ বেদঃ সম্পাদয়িষ্যতি
তথা চ বিহিতাকরণপ্রত্যবায়পরিহাবো বিহিতকরণে ফলিষ্যতীতি নেত্যাহ তথা চেতি ।
লোকপ্রসিদ্ধপদার্থশক্ত্যাশ্রয়ণেন শাস্ত্রপ্রবৃত্ত্যঙ্গীকাবাদপূৰ্ব্বশক্ত্যাধানায়োগাৎ জ্ঞাপকমেব
শাস্ত্রমিত্যর্থঃ । কারকহে চ তস্মাপ্রামাণ্যমপ্রত্যহং স্যাদিত্যাহ কাবকমিত্তি । ভবতু
শাস্ত্রস্মাপ্রামাণ্যমিত্যাশক্ত্যাপৌকুষেয়তয়া অশেষদোষানাগন্ধিতভান্নৈবমিত্যাহ ন চেতি ।
অনিৰ্ব্বাচ্যানুপলস্তস্ত সবেদনমভাবজ্ঞানে কারণসমীহিতসাধনজ্ঞানং তু চরণশাসাদি-
প্রবৃত্তিকারণমিত্যঙ্গীকৃত্যোপসংহরতি তস্মাদিত্তি । অকবণাৎ প্রত্যবায়োৎপত্ত্যসম্ভবস্তচ্ছ-
দার্থঃ । সন্ন্যাসিনাং জ্ঞাননিষ্ঠানাং কৰ্মসন্ন্যাসিত্বাদেব কৰ্মাসম্ভবে ফলিতমাহ অতইতি ।
সমুচ্চয়ানুপপত্তৌ হেতুসম্ভবমাহ জ্যায়সীতি । প্রশ্নানুপপত্তিম্বেব প্রশ্নয়তি যদি হীতি । সমু-
চ্চয়োপদেশে প্রশ্নৈকদেশানুপপত্তেশ্চ ন তদুপপত্তেশ্চ ন তদুপদেশোপপত্তিরিত্যাহ অৰ্জু-
নায়েতি । কৰ্মণোবাধিকাবস্তে মা ফলেযু কদাচনেতি অৰ্জুনং প্রত্যুপদেশাত্তং প্রতি
জ্যায়সী বুদ্ধিনোক্তেতি মুক্তং তৎকিমিত্যাহ্যপালস্তবচনমিত্যাশক্ত্যাহ ন চেতি । যেন কল্প-
নেন জ্যায়সী চেদিত্যবভ্য তৎ কিং কৰ্মণীতু্যপালস্তাত্মা প্রশ্নঃ স্মাত্তথা ন যুক্তং কল্পয়িতুং
এষা তেহ্ভিত্তিতা সাংখ্যে বুদ্ধিরিত্তি বচনবিরোধাদিত্তি যোজন্য । কস্মিন্ পক্ষে তর্হি
প্রশ্নশ্চোপপত্তিরিত্যাশক্ত্যাহ বদীতি । ভগবতুক্তেহর্থে প্রষ্টুর্কিবেকাভাবাৎ প্রশ্নঃ স্মাদি-
ত্যাশক্ত্য পূৰ্ব্বোক্তমেবাধিকং বিবক্ষয়া স্মাবয়তি অবিবেকতইতি । ভগবতোহপি প্রতিবচন-
মজ্ঞাননিমিত্তং প্রশ্নাননুরূপদ্বাদিত্যাশক্ত্যাধিকং দৰ্শয়তি ন চেতি । ভগবতঃ সৰ্বজ্ঞত্বপ্রসিদ্ধি-
বিরোধাদজ্ঞানাধীনপ্রতিবচনায়োগাদিত্যর্থঃ । ইতচ্চ সমুচ্চয়ঃ শাস্ত্রার্থো ন ভবতীত্যাহ
অস্মাচ্ছেতিকস্তর্হি শাস্ত্রার্থো বিবক্ষিতস্তত্রাহ কেবলাদিত্তি । জ্ঞানকৰ্মণোঃ সমুচ্চয়ানুপপত্তৌ
কারণান্তরমাহ জ্ঞানেতি । বাক্যশেষবশাদপি সমুচ্চয়শাস্ত্রার্থতেত্যাহ কুরু কৰ্মৈবেতি ।
প্রাথমিকেন সৎকথ্যেহেন সমস্তশাস্ত্রার্থসংগ্রাহকেণ তদ্বিবরণান্ননোহস্ত সন্দর্ভস্ত নাস্তি
পৌনরুক্ত্যমিত্তি যদ্বা প্রতিপদং ব্যাখ্যাতুং প্রশ্নৈকদেশং সমুখাপয়তি জ্যায়সী চেদিত্তি ।

ব্যামিশ্রেণেব বাক্যেন বুদ্ধিং মোহয়সীব মে ।

তদেকং বদ নিশ্চিতা যেন শ্রেয়োহহমাগ্নুয়াম্ ॥ ২ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

তোহতিবিক্তঃ স্মাৎ তথা চ কৰ্মণঃ শ্রেয়স্করী ভগবতোক্তা বুদ্ধিরশ্রেয়স্করঞ্চ কৰ্ম কুৰ্ব্বিতি মাং প্রতিপাদয়তি তৎ কিম্ কাৰণমিতি ভগবত উপালম্বমিব কুৰ্বন্ তৎ কিং কস্মাৎ কৰ্মণি ঘোরে জুরে হিংসালক্ষণে মাং নিষোজয়সি কেশবেতি চ যদাহ তচ্চ নোপপদাতে ॥১॥

অথ স্মার্ত্তেনৈব কৰ্মণা সমুচ্চয়ঃ সৰ্ব্বেষাং ভগবতোক্তাঃ অৰ্জ্জুনেন চাবধারিতশ্চেৎ তৎ কিং কৰ্মণি ঘোবে মাং নিষোজয়সীত্যাদি কথং যুক্তং বচনং, কিঞ্চ ব্যামিশ্রেণেতি ব্যামি-

গিরিকৃত টীকা ।

বেদাশ্চেৎ প্রমাণমিতিবচ্ছেদিত্যশ্চ নিশ্চয়ার্থঃ ব্যাবৰ্ত্তয়তি যদिति । বুদ্ধিশব্দশাস্ত্রঃকরণ বিষয়ত্বং ব্যবচ্ছিন্তি জ্ঞানমিতি । পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধস্যাক্ষরযোজনাং কৃত্বা সমুচ্চয়াভাবে তাৎপৰ্য্যমাহ যদীতি । ইষ্টে ভগবতেতি শেষঃ, এবং জ্ঞানং কৰ্মাসমুচ্চিতমিতি যাবৎ, জ্ঞানকৰ্মণোর- ভীষ্টে সমুচ্চয়ে সমুচ্চিতস্য শ্রেয়ঃসাধনসৈক্যত্বাৎ কৰ্মণঃ সকাশাৎ জ্ঞানস্য পৃথক্করণযুক্ত মিত্যর্থঃ । একমপি সাধনং ফলতোহতিবিক্তঃ কিং ন স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ন চ কেবলাৎ কৰ্মণো জ্ঞানস্য কেবলস্য ফলতোহতিবিক্তত্বং বিবক্ষিত্বা পৃথক্করণং সমুচ্চয়পক্ষে প্রত্যেকং শ্রেয়ঃসাধনত্বানভ্যুপগমাদिति ভাবঃ । পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধস্যেবোত্তবর্দ্ধস্যাপি সমুচ্চয়পক্ষে তুল্যা- নুপপত্তিরিত্যাহ তথেতি । দূরেণ হববং কৰ্মেত্যত্র কৰ্মণঃ সকাশাৎ বুদ্ধিঃ শ্রেয়স্করী ভগবতোক্তা কৰ্ম চ বুদ্ধেঃ সকাশাদশ্রেয়স্কবমুক্তঃ তথাপি তদেব কৰ্ম কৰ্মণ্যেবাধিকারশ্চে মাফলেষিতি স্নিগ্ধং শিষ্যঃ ভক্তঞ্চ মাং প্রতি কুৰ্ব্বিতি ভগবান্ প্রতিপাদয়তি তত্র কাৰণা- নুপলম্বাদযুক্তমতিক্রূরে কৰ্মণি ভগবতো মন্বিষোজনমিতি যদৰ্জ্জুনো ব্রবীতি তচ্চ সমুচ্চয়- পক্ষেহনুপপন্নং স্যাদিত্যর্থঃ ॥ ১ ॥

যত্ত বুদ্ধিকারৈরুক্তং শ্রোতেন স্মার্ত্তেন চ কৰ্মণা সমুচ্চয়ো গৃহস্থানাং শ্রেয়ঃসাধনমি- তরেষাং স্মার্ত্তেনৈবেতি ভগবতোক্তমৰ্জ্জুনেন চ নির্দ্ধারিতমিতি তদেতদনুবদতি অথেতি । তথাপি তৎ কিমিত্যাছ্যপালম্ববচনমনুপপন্নং কৰ্মমাত্রসমুচ্চয়বাদিনো ভগবতো নিষোজনা- ভাবাদিচ্চি দুষয়তি তৎ কিমিতি । ইতশ্চ প্রশ্নঃ সমুচ্চয়ানুসারী ন ভবতীত্যাহ কিঞ্চেতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

নহু ধৰ্ম্ম্যাঙ্চি বুদ্ধাচ্ছৈয়োহন্তং কত্রিয়স্য ন বিদ্যতইত্যাদিনা কৰ্মধোহপি শ্রেষ্ঠযুক্তমে- বৈত্যাশঙ্ক্যাহ ব্যামিশ্রেণেতি । কচিং কৰ্মপ্রশংসা কচিং জ্ঞানপ্রশংসেত্যেবং ব্যামিশ্রঃ সন্দেহোৎপাদকমিব যদাক্যং তেন মে মতিমুভয়ত্র দোলায়িতাঃ কুৰ্বন্ মোহয়সীব পরম-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শ্রেণেব যদ্যপি বিবিক্তাভিধায়ী ভগবান্ তথাপি মম মন্দবুদ্ধৈর্ক্যামিশ্রমিব ভগবৎক্যাংপ্র-
তিভাতি তেন মম বুদ্ধিঃ মোহয়নীবৈতি মম মন্দবুদ্ধৈর্ক্যামোহাপনয়ান্ হি প্রবৃত্তস্তু কথং
মোহয়ন্ততে। অস্মি বুদ্ধিঃ মোহয়নীবৈতি মমেতি ত্বং তু ভিন্নকর্তৃকয়োক্তানকর্ষণোরেকপু-
রুবাশুষ্ঠানাসম্ভবঃ যদি মন্তসে তত্রৈবঃ সতি তত্তয়োরেকং বুদ্ধিঃ কৰ্ম বা ইদমেবার্জুনস্য
যোগাং বুদ্ধিশক্ত্যবস্থাহুরূপমিতি নিশ্চিত্য বদ ক্রহি যেন জ্ঞানেন কৰ্মণা বাস্তবতরেন
শ্রেয়োহমাগ্ন্যামিতি যত্নঃ তদপি নোপপদ্যতে যদিহি কৰ্মনিষ্ঠায়াঃ গুণভূতমপি জ্ঞানং
ভগবতোক্তং স্যাত্ত্বং কথং তয়োরেকং বদেতি এক বিষয়েবার্জুনস্য শুক্রবা স্যামহি ভগ-
বতোক্তমন্তরদেব জ্ঞানকৰ্মণোর্ক্যামি নৈব দ্বয়মিতি যেনোভয়প্রাপ্ত্যসম্ভবমানো
মন্তমান একমেব প্রার্থয়েৎ ॥ ২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবতো বিবিক্তার্থবাদিত্বাদযুক্তং ব্যামিশ্রেণেত্যাদিবচনমিত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । যদি
ভগবদ্ব্যচনং সংকীর্ণমিব তে ভাতি তর্হি তেন স্বদীয়বুদ্ধিব্যামোহনমেব বিবিক্তমিতি
কিমিতি মোহয়নীবৈত্যাচ্যতে তত্রাহ মমেতি । জ্ঞানকৰ্মণী মিথোবিরোধাৎ যুগপদেকপু-
রুবাশুষ্ঠেয়তয়া ভিন্নকর্তৃকে কথ্যেতে তথা চ তযোবন্ততবশ্মিন্বেব ত্বং নিযুক্তো ন তু তে
বুদ্ধিব্যামোহনমভিমতমিতি ভগবতো মতমন্তুবদতি ত্বমিতি । তদেকমিত্যাদিপ্লোকাকর্কে-
নোত্তরমাহ তত্রৈতি । উক্তং ভাগবতমতং সপ্তম্যা পরাম্শতে একমিত্যুক্তপ্রকারোক্তিঃ ।
একমিত্যুক্তমেব স্ফুটয়তি বুদ্ধিমিতি । নিশ্চয়প্রকাবং প্রকটয়তি ইদমিতি । যোগ্যত্বং
স্পষ্টয়তি বুদ্ধীতি । অস্ত হি ক্ষত্রিয়স্ত সতোহন্তঃকরণস্য দেহশক্তেঃ সমরসমাবস্তাবস্থারা-
শ্চদমেব জ্ঞানং কৰ্ম বাশুগুণমিতি নির্দ্ধার্য ক্রহি ইত্যর্থঃ । নিশ্চিত্যান্তরোক্তৌ তেন
শ্রোতুঃ শ্রেয়োবাণ্ডিফলমাহ যেনেতি । তদেকমিত্যাদিবাক্যস্যাক্ষবোধমর্থযুক্ত্য সমুচ্চয়স্য
শাক্তার্থভাভাবে তাৎপর্যমাহ যদিহীতি । গুণভূতমপি ইত্যাদিনা প্রধানভূতমপি চেতি
বিবিক্তং নতুভয়প্রাপ্ত্যসম্ভবমানো মন্তমানস্যার্জুনস্যান্তরবিষয়া শুক্রবা ভবিষ্যতি
নেত্যাহ নহীতি । যথোক্তভগবদ্বচনাভাবে দ্বয়প্রাপ্ত্যসম্ভববুদ্ধ্যা নানন্তরপ্রার্থনা সম্ভব-
তীত্যাহ যেনেতি । ন হি তথাবিধং ভগদ্বচনং ভবতেষ্টং ভগবতঃ সমুচ্চয়বাদিদ্ধাকীকাবাদ-
তস্তদভাবাহুক্তবুদ্ধ্যা ন যুক্ত্যান্তরপ্রার্থনেত্যর্থঃ । ২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কাকরিকস্য তব মোহকত্বং নাষ্ট্যেব তথাপি ত্রাস্ত্যা মমৈবং ভাতি ইতীকশকেনোক্তং, অতঃ
উত্তরোর্ষধ্যে বস্ত্রং তদেকং নিশ্চিত্য বদেতি । যদা অহং ইদমেব শ্রেয়োলাভনমিতি নি-
শ্চিত্য যেনান্তুষ্ঠিতেন শ্রেয়োলাভমহমাগ্ন্যাং প্রাপ্ত্যামি তদেবৈকং নিশ্চিত্য বদেত্যর্থঃ ॥২॥

श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नम ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रश्नात्पुनरुक्तमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच, लोकेऽस्मिन्निति । लोके अस्मिन् शास्त्रार्था-
मुत्थानाधिकृतानां त्रैवर्णिकाणां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतां पर्यायं पुरा पूर्वं
सर्गादौ प्रजाः सृष्टा तानामभ्युदयनिःशेषसंप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं आविष्कृतं
प्रोक्ता मया सर्कजेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह ज्ञानेति ।
तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगेन सांख्यानामाश्रयविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्या-
श्रमादेव कृतसम्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मणे-
वावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन कर्त्स्नैव योगः कर्मयोगेन कर्मयोगेन

गिरिकृत टीका ।

समुच्चयविरोधितया प्रश्नं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति प्रश्नेति ।
येन व्यवहारभूमिकल्पनत्वात् तत्र त्रैवर्णिकाः ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुष्ठातुमधिक्रियन्ते
तेषां द्विधा स्थितिर्न्या प्रोक्तेति पूर्वार्कः योजयति लोकेऽस्मिन्निति । स्थितिमेव व्या-
करोति अनुष्ठेयति । पूर्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रदर्शयन् प्रवक्तारं विशिनष्टि सर्गादाविति ।
प्रवचनस्यावधारणार्थं वारयति सर्कजेनेति । अर्जुनस्य भगवदुपदेशश्रवणे योग्यत्वं
सूचयति अनघेति । निर्धारणार्थं तद्रेति संप्रमीक्षणं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योग-
शक्तिं बुज्यते अनेन ब्रह्मणेति व्यापत्तेस्तु निष्ठेत्यनुवर्तते उक्तज्ञानोपायमुपदिदिक्तुः
सांख्यशार्क्यमाह आश्रयेति । तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति ब्रह्मचर्येति । तेषां
अपादिपारवशेन श्रवणादिपराश्रयत्वं पराकरोति वेदान्तेति । उक्तविशेषवतां मुख्य-
सम्यासिद्धेन कलावश्वः दर्शयति परमहंसेति । कर्म वर्णाश्रमविहितं धर्माध्यं तदेव
बुज्यते तेनाभ्युदयेनेति योगेन निष्ठा कर्मिणां प्रोक्तेत्यनुवर्तते दर्शयन्नाह कर्त्स्नैव-

श्यामिकृत टीका ।

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच, लोकेऽस्मिन्निति । अयमर्थः यदि मया परस्परनिरपेक्षं
मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात्तर्हि द्वयोर्मध्ये षड्भेदः स्यात्तदेकं
वदेति तदीयः प्रश्नः सन्नच्छते' न तु मया उच्यते' किञ्च वाच्यमेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता
उक्तप्रधानतुदयोरुत्तरोः वातद्वयानुपपत्तेः एकस्या एव तु प्रकारभेदमात्रमधिकारिभेदे-
नोक्तमिति अस्मिन् उक्तोक्तकृतःकरणतया द्विविधे लोकेऽधिकारिभेदे द्वे विधे प्रकारौ
वर्ग्याः सा द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्कजेन प्रोक्ता स्पष्टमेवा-

ন কৰ্মণামনারস্তান্নৈককৰ্ম্যং পুরুষোহশ্নুতে ।

ন চ সন্ন্যাসনাদেব সিদ্ধিং সমধিগচ্ছতি ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্

যোগিনাং কৰ্মিণাং নিষ্ঠা প্রোক্তেতার্থঃ, যদি চৈকেন পুরুষেণৈকৈশ্চ পুরুষার্থায় জ্ঞানং কৰ্ম চ সমুচ্চিত্যানুষ্ঠেয়ং ভগবতেষ্টমুক্তং বক্ষ্যমাণংবা গীতাস্থ বেদেষু চোক্তং কথমিহা-
র্জুনায়োপসন্নায় প্রিয়ায় বিশিষ্টভিন্নপুরুষকৰ্ত্তৃকে এব জ্ঞানকৰ্মনিষ্ঠে ক্রযাৎ, যদি পুনর্জুনো
জ্ঞানং কৰ্ম চ দ্বয়ং শ্রদ্ধা স্বয়মেবানুষ্ঠাশ্রুতি অন্তেষাং তু ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়তাং বক্ষ্যামীতি
মতং ভগবতঃ কল্পেত তদা বাগদেববান্ প্রমাণভূতো ভগবান্ কল্পিতঃ শ্রান্তচায়ুক্তং, তস্মাৎ
কয়্যপি যুক্ত্যা ন সমুচ্চয়ো জ্ঞানকৰ্মণোঃ ॥ ৩ ॥

যদর্জুনেনোক্তং কৰ্মণো জ্যায়ত্ত্বং বুদ্ধেঃ তচ্চ স্থিতমনিবাকবণাতশ্রান্ত জ্ঞাননিষ্ঠায়াঃ

গিরিকৃত টীকা ।

ত্যাদিনা । এবং প্রতিবচনবাক্যশ্রান্তেবাক্যবানি ব্যাখ্যায় তৈশ্চ তাৎপর্যার্থঃ কথয়তি
যদি চেতি । ইষ্টস্যাপি দুর্কৌধত্বমাশঙ্ক্যাহ উক্তমিতি । জ্ঞানশ্রাপি মূলবিকলতয়া বিদ্র-
মত্বমাশঙ্ক্যাহ বেদেষুিতি । তস্মাশিষ্যদ্ববুদ্ধ্যাশ্রুতখাখনগিত্যাশঙ্ক্যাহ উপসন্নায়ৈতি ।
তথাপি তস্মিন্নোদাসীতাদন্তোক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রিয়ায়েতি । ব্রবীতি চ ভিন্নপুরুষক-
ৰ্ত্তৃকং নিষ্ঠাদ্বয়ং তেন সমুচ্চয়ো ভগবদভীষ্টঃ শাস্তার্থো ন ভবতীতি শেষঃ । নর্জুনশ্চ প্রেক্ষা-
পূৰ্ব্ণকারিত্বাজ্ঞানকৰ্মশ্রবণানন্তরমুভয়নির্দেশানুপপত্ত্যা সমুচ্চয়ানুষ্ঠানং সম্পৎশ্রুতে তদ্য-
তিরিক্তানাঙ্ক জ্ঞানকৰ্মণোভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়ত্বং শ্রদ্ধা প্রত্যেকং তদনুষ্ঠানং ভবিষ্যতীতি ভগ-
বতো মতং কল্পতে তস্মাজ্জুনেনহুরাগাতিরেকাদিতরেণ চ তদভাবাদিতি তত্রাহ যদি পুন-
রিতি । অপ্রমাণভূতত্বমনাপ্তত্বং । ন চ ভগবতো রাগাদিমেষোনানাশ্রুতং যুক্তং সমং সৰ্বেষু
ভূতেষু তিষ্ঠন্তমিত্যাদিবিরোধাদিত্যাহ তচ্চেতি । নিষ্ঠাদ্বয়শ্চ ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়নির্দেশ-
ফলমুপসংহরতি তস্মাদিতি ॥ ৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

জ্ঞা । প্রকারদ্বয়মেব নির্দিশতি সাংখ্যানাং শুদ্ধান্তঃকরণানাং জ্ঞানভূমিকারূঢ়ানাং জ্ঞান-
পরিপাকার্থঃ জ্ঞানযোগেন ধ্যানাদিনা নিষ্ঠা ব্রহ্মপরতোক্তা'তানি সৰ্ব্বানি সংযম্য যুক্ত-
আসীত মৎপরইত্যাদিনা' সাংখ্যভূমিকামনারূঢ়ানাঙ্ক অন্তঃকরণশুদ্ধিধারা তদারোহার্থঃ
তদুপায়ভূতকৰ্মবোগাধিকারিণাং বোগিনাং কৰ্মযোগেন নিষ্ঠোক্তা'ধৰ্ম্যাক্তি যুক্তাচ্ছে'রোহ-
ন্তং কত্রিয়স্য ন বিদ্যাতেইত্যাদিনা, অন্তএব তব চিত্তশুদ্ধ্যাশুদ্ধিরূপাবস্থাতেইনৈন বিবিধাপি
নিষ্ঠোক্তা'এবা তেহভিহিতা সাংখ্যে বুদ্ধিকৌপে কিমাং শৃণ্বতি ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সন্ন্যাসিনামেবানুষ্ঠেয়তঃ ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়ত্ববচনাক্ষ ভগবতএবমেবানুষ্ঠেয়মিত্যিতি গম্যতে মাঞ্চ
বন্ধকাবণে কৰ্মণ্যেব নিয়োজয়সীতি বিষয়মনসঃ অৰ্জুনঃ কৰ্মণামনাবস্তে ইত্যেবং মন্থান-
মালক্ষ্যাহ ভগবান্ ন কৰ্মণামনারস্তাদিতি অথবা জ্ঞানকৰ্মনিষ্ঠয়োঃ পরস্পরবিরোধাদেকেন
পুরুষেণ যুগপদনুষ্ঠাতুমশক্যত্বে সতীতবেতবানপেক্ষয়োরেব পুরুষার্থহেতুত্বে প্রাপ্তে কৰ্ম-
নিষ্ঠায়াঃ জ্ঞাননিষ্ঠাপ্রাপ্তিহেতুত্বেন পুরুষার্থহেতুত্বং ন স্বাতন্ত্র্যেণ জ্ঞাননিষ্ঠা তু কৰ্মনিষ্ঠোপায়-
লক্ষ্যিকা সতী স্বাতন্ত্র্যেণ পুরুষার্থহেতুরজ্ঞানপেক্ষেত্যেতমর্থং দর্শয়িষ্যামাহ ভগবান্ ন
কৰ্মণেতি । ন কৰ্মণামনাবস্তাদপ্রারস্তাৎ কৰ্মণাঃ ক্রিয়াণাঃ যজ্ঞাদীনামিহ জন্মনি-
জন্মান্তরে বাস্তুষ্ঠিতানামুপাত্তত্বিতকয়হেতুত্বেন সত্বশুদ্ধিকাবণানাঃ তৎকাবণত্বেন চ
জ্ঞানোৎপত্তিধারেণ জ্ঞাননিষ্ঠাহেতুনাঃ জ্ঞানমুৎপদ্যতে পুংসাং ক্ষয়াৎ পাপস্য কৰ্মণঃ
যথাদর্শতলপ্রথ্যে পশুত্যাগ্নানমাগ্ননীত্যাদি স্মরণাদনাবস্তাদননুষ্ঠানাৎ নৈকৰ্ম্যঃ নিকৰ্ম-

গিরিকৃত টীকা ।

কিমিতি ভগবতঃ বুদ্ধেৰ্জ্যায়স্তঃ জ্যায়সী চেদিতাত্ত্রোক্তমুপেক্ষিতমিতি তত্রাহ যদৰ্জ্জু-
নেনেতি । কিঞ্চ জ্ঞাননিষ্ঠায়াঃ সন্ন্যাসিনামেবাধিকারো ভগবতোহভিপ্রেতোহনুষ্ঠা
তদীয়বিভাগবচনবিরোধাদিতি বিভাগবচনসামর্থ্যসিদ্ধমর্থমাহ তস্যাস্তেতি । তর্হি বিভা-
গবচনানুরোধাদৰ্জ্জুনস্যাপি সন্ন্যাসপূৰ্ব্বিকায়াঃ জ্ঞাননিষ্ঠায়ামেবাধিকারো ভবিষ্যতি নে-
ত্যাহ মাঞ্চেতি । বুদ্ধেৰ্জ্যায়স্তমুপেত্যাपीতি চকাবার্থঃ, অৰ্জ্জুনমালক্ষ্য ভগবানাহেতি
সম্বন্ধঃ । অন্তরেণাপি কৰ্মাণি শ্রবণাদিভির্জ্ঞানাবাপ্তির্ন ভবিষ্যতীতি পরবুদ্ধিমনুরূধ্য
বিশিনষ্টি কৰ্মেতি । বিভাগবচনবশাদসমুচ্চয়শ্চেত্বযোরপি জ্ঞানকৰ্মণোঃ স্বাতন্ত্র্যেণ
পুরুষার্থহেতুত্বমন্ত্রথা কৰ্মবৎজ্ঞানমপি ন স্বাতন্ত্র্যেণ পুরুষার্থঃ সাধয়েদিত্যাশঙ্ক্য সম্বন্ধাস্ত-
রমাহ অথবেতি । তর্হি জ্ঞাননিষ্ঠাপি কৰ্মনিষ্ঠাবৎ নিষ্ঠাভাবিশেষান্ন স্বাতন্ত্র্যেণ পুরুষার্থ-
হেতুরিতি সমুচ্চয়সিদ্ধিবিত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞাননিষ্ঠাহিতি । ন হি বুদ্ধুত্বজ্ঞানমুৎপন্নং
ফলসিদ্ধৌ সহকারিসাপেক্ষ্যমালক্ষ্যতে তথৈদমপি চোৎপন্নং মোক্ষায় নাশ্রয়পেক্ষ্যতে
তদাহ অশ্চেতি । যস্য চৈতৎ কৰ্মেতি ক্রতাবিব, কৰ্মশব্দস্য ক্রিয়মাণবস্ত্ববিষয়ত্বমাশঙ্ক্য
ব্যচষ্টে ক্রিয়াণামিতি । তাশ্চ নিত্যনৈমিত্তিকত্বেন বিভজ্যতে যজ্ঞাদীনামিতি । অশ্মি-
ন্যেব জন্মানুষ্ঠিতানাং কৰ্মণাং বুদ্ধিশুদ্ধিধারা জ্ঞানকারণত্বে ব্রহ্মচারিণাঃ কুতো জ্ঞানোৎপ-
ত্তির্জন্মানুষ্ঠিতানাং কৰ্মণাং বা তথাহে গৃহস্থাদীনান্দিমহিকানি কৰ্মাণি ন জ্ঞানহেতবঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

অতঃ সম্যক্চিত্তশুদ্ধার্থঃ জ্ঞানোৎপত্তিপৰ্য্যন্তঃ বর্ণাশ্রমোচিতানি কৰ্মাণি কৰ্তব্যানি
অনুষ্ঠা চিত্তশুদ্ধ্যভাবেন জ্ঞানানুৎপত্তিরিত্যাহ ন কৰ্মণামিতি । কৰ্মণাং অনারস্তাৎ

शाकुरभाष्यम् ।

भावः कर्मश्रुताः ज्ञानयोगेन निष्ठाः निष्क्रियान्तरूपेणैवावस्थामिति यावत् पुरुषो
नाश्रुते न प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यः नाश्रुत इति वचनात्तद्विपर्ययात् तेषा-
मावस्थां नैकर्म्यमश्रुतइति गम्यते, कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यः नाश्रु-
तइत्युच्यते कर्मरन्तस्यैव नैकर्म्योपायत्वात् नश्यत्पामन्तरेणोपेयोत्पत्तिरस्ति कर्म-
योगोपायत्वं नैकर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् श्रुते तावत्
प्रकृतस्यालोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन तमेतत् वेदनाश्रुतचनेन त्राक्षणा विविदिषन्ति
यज्जेनेत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितमिहापि च सन्न्यासस्त महा-
बाहो दुःखमाश्रुमयोगतः योगिनः कर्म कुर्वन्ति सन्नः त्यक्त्वाश्रुद्वये यज्जेदानः तप-
श्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादि प्रतिपादयिष्यति, ननु चाभयः सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा
नैकर्म्याचरेदित्यादौ कर्तव्याकर्मसन्न्यासादपि नैकर्म्यप्राप्तिः दर्शयति लोके च कर्म-
णामनारम्भान्नैकर्म्यमिति अनिश्चिततरमत्तश्च नैकर्म्यार्थिनः किं कर्मावशेनेति प्राप्तमतः

गिरिकृत टीका ।

श्रुवित्याशक्त्यानियमः दर्शयति इहेति । नेमानि सन्नशुद्धिकावणान्यापास्तद्विवितप्रतिबद्धा
दित्याशक्त्याह उपात्तेति । तर्हि तावतैव कृतार्थानां कृते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राह
तत्कारणहेनेति । कर्मणां चित्तशुद्धिर्वा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह ज्ञानमिति । अनाव-
स्तशक्तस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्यावर्तयति अननुष्ठानादिति । निष्कर्मणः सन्न्यासिनः कर्म-
ज्ञानं व्याचष्टे नैकर्म्यमिति । कर्माभावस्थां व्यवच्छिनन्ति ज्ञानयोगेनेति । तस्याः साधन-
पक्षपातित्वं व्यावर्तयति निष्क्रियेति । कर्मानुष्ठानोपायलक्षा ज्ञाननिष्ठा स्वतन्त्रा पुमर्थहे-
तुविति प्रकृतार्थसमर्थव्यातिरेकवचनस्याश्रये पर्यवसानं यद्वा व्याचष्टे कर्मणामिति । तद्वि-
पर्ययमेव व्याचष्टे तेषामिति । उक्तेर्हे हेतुः पृच्छति कस्मादिति । जिज्ञासितं
हेतुमाह उच्यतेइति । उपायत्वेऽपि तदभावे कृतो न नैकर्म्यसिद्धिरित्याशक्त्याह न
हीति । ज्ञानयोगः प्रति कर्मयोगस्य उपायत्वे श्रुतिसृती प्रमाणयति कर्मयोगेति ।
श्रौतनुपायोपेयप्रतिपादनं प्रकटयति श्रुताविति । यत्तु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य
ज्ञानयोगः प्रत्युपायत्वेऽपि तदानीमुदाहरति इहापि चेति । न कर्मणामित्या-
दिना पूर्वार्कः व्याख्यासोत्तरार्कः व्याख्यातुमाशङ्कयति नश्चि । आदिशक्तेन शास्त्रोदास्त-
उपरतस्तिष्ठित्कः सन्न्यासयोगाद् षतयः शुद्धसत्वाइत्यादि गृह्यते । तत्रैव लोक असिद्धिमन्-

श्यामिकृत टीका ।

अननुष्ठानान्नैकर्म्यः ज्ञानं नाश्रुते न प्राप्नोति । ननु चैतमेव प्रजापिनो लोकमि-
च्छन्तः प्रवृत्तंतीति श्रुत्या सन्न्यासस्त मोक्षान्नश्रुतेः सन्न्यासादेव मोक्षो भविष्यति

ন হি কশ্চিৎ ক্ৰণমপি জাতু তিষ্ঠত্যকৰ্মকৃত্ব ।

কার্যতে হবশঃ কৰ্ম সৰ্বঃ প্রকৃতিজৈগু' নৈঃ ॥ ৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

আহ ন চ সন্ন্যাসনাদেবেতি নাপি সন্ন্যাসনাদেব কেবলাৎ কৰ্মপরিত্যাগমাত্রাদেব জ্ঞান-
রহিতাৎ সিদ্ধিং নৈকৰ্ম্যলক্ষণাং জ্ঞানযোগেন নিষ্ঠাং সমধিগচ্ছতি ন প্রাপ্নোতি ॥ ৪ ॥

কস্মাৎ পুনঃ কাৰণাৎ কৰ্ম সন্ন্যাসমাত্রাদেব কেবলাৎ জ্ঞানরহিতাৎ সিদ্ধিং নৈকৰ্ম্য-
লক্ষণাং পুরুষো নাধিগচ্ছতীতি হেত্বাকাজ্জায়ামাহ ন হীতি । ন হি যস্মাৎ ক্ৰণমপি কি-
ঞ্চিৎ কালঃ জাতু কদাচিদপি কশ্চিতিষ্ঠত্যকৰ্মকৃত্ব সন্ কস্মাৎ কার্যতে হি যস্মাদবশএব
কৰ্ম সৰ্বঃ প্রাণী প্রকৃতিজৈঃ প্রকৃতিতো জাতৈঃ সত্ববজস্তমোভিগু' নৈঃ অজ্ঞইতি বাক্য-
শেষো যতো বক্ষ্যতি গুণৈর্ষো ন বিচাল্যতইতি সাংখ্যানাং পৃথক্করণাদজ্ঞানামেব হি

গিরিকৃত টীকা ।

কুলয়তি লোকে চেতি । প্রসিদ্ধতরং যতো যতো নিবর্ততে ততস্ততোবিমুচ্যতে নিবর্ত-
নাক্চি সৰ্বতো ন বেত্তি দুঃখমপীত্যাদিদর্শনাদিতি শেষঃ । লৌকিকবৈদিকপ্রসি-
দ্ধিত্যাং সিদ্ধমর্থমাহ অভশ্চেতি । তত্রোত্তরত্বেনোত্তরার্কমবতার্থ্য ব্যাকবোতি অভআহে-
ত্যাদিনা । এবকঃসার্থমাহ কেবলাদিতি । তদেব স্পষ্টয়তি কৰ্মেতি । উক্তমেব নঞম-
মুকুয্য ক্রিয়াপদেন সঙ্গতিং দর্শয়তি ন প্রাপ্নোতীতি ॥ ৪ ॥

উক্তেহর্থে বুভুৎসিতং হেতুং বক্তুযুক্তরশ্লোকনুখাপয়তি কস্মাদিতি । কস্মান্ন কৰ্মস-
ন্ন্যাসাদেব সিদ্ধমবিগচ্ছতীতি পূর্বেণ সত্বকঃ । কদাচিৎ ক্ৰণমাত্রমপি ন কশ্চিদকৰ্মকৃতি-
ষ্ঠতীত্যত্র হেতুত্বেনোত্তরার্কং ব্যাচষ্টে কস্মাদিতি । সৰ্ব্বশব্দাৎ জ্ঞানবানপি গুণৈরবশঃ সন্
কৰ্ম কার্যতে ততশ্চ জ্ঞানবতঃ সন্ন্যাসবচনমনবকাশঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ অজ্ঞইতীতি ।
তমেব বাক্যশেষঃ বাক্যশেষাবষ্টস্তেন স্পষ্টয়তি যতইতি । আয়জ্ঞানবত্তো গুণৈরবিচাল্যতযা
গুণাতীতত্ববচনাদজ্ঞশ্চৈব সত্বাদিগুণৈরিচ্ছাভেদেন কার্যকরণসংঘাতঃ প্রবর্তয়িতুমশক্ত-
স্যাত্তিতকার্যকরণসংঘাতস্য ক্রিয়ানুপ্রবর্তমানত্বমিত্যর্থঃ । জ্ঞানযোগেনেত্যাদিনা
উক্তশ্চায়াচ্চ বাক্যশেষোপপত্তিরিত্যাহ সাংখ্যানামিতি । জ্ঞানিনো গুণপ্রযুক্তচলনা-

স্বামিকৃত টীকা ।

কিং কৰ্মভিরিত্যাশঙ্ক্যোক্তং ন চেতি । ন চিত্তশুদ্ধিং বিনা কৃত্বাৎ সন্ন্যাসনাদেব জ্ঞান-
শূন্যাৎ সিদ্ধিং মোক্ষং সমধিগচ্ছতি প্রাপ্নোতি ॥৪॥

কৰ্মণাঞ্চ সন্ন্যাসস্তেঘনাসক্তিমাত্রাং ন তু স্বরূপেণাশঙ্ক্যাদিত্যাহ ন হি কশ্চিদিতি ।
জাতু কস্যাঞ্চিদপ্যবস্থায়ঃ ক্ৰণমাত্রমপি কশ্চিদপি জ্ঞানী অজ্ঞানী বা অকৰ্মকৃত্ব কৰ্মাণ্য-

কর্মেন্দ্রিয়ানি সংযম্য য আস্তে মনসা স্মরন্ । -
ইন্দ্রিয়ার্থান্ বিমূঢ়াত্মা মিথ্যাচারঃ স উচ্যতে ॥ ৬ ॥
যস্ত্বিন্দ্রিয়ানি মনসা নিযম্যাবভতেহর্জুন ।
কর্মেন্দ্রিয়ৈঃ-কর্মযোগমসক্তঃ স বিশিষ্যতে ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কর্মযোগে ন জ্ঞানিনাং জ্ঞানিনাস্তু গুণৈরচাল্যমানানাং স্বতচ্চলনাভাবাৎ কর্মযোগে নোপপদ্যতে তথা চ ব্যাখ্যাতং বেদাবিনাশিনমিত্যত্র ॥ ৫ ॥

যস্তনাত্মজ্ঞশ্চোদিতং কর্ম নারভতইতি তদসদেবেত্যাহ কর্মেন্দ্রিয়ানীতি কর্মেন্দ্রিয়ানি হস্তাদীনি সংযম্য সংহত্য য আস্তে তিষ্ঠতি মনসা স্মরন্নিন্দ্রিয়ার্থান্ বিষয়ান্ বিমূঢ়াত্মা বিমূঢ়াত্মঃকবণো মিথ্যাচারো মুশাচারঃ পাপাচারঃ স উচ্যতে ॥ ৬ ॥

যস্ত্বিত্তি । যস্ত পুনঃ কর্মণ্যধিকৃতোহজ্ঞো বুদ্ধৌন্দ্রিয়ানি মনসা নিযম্যাবভতেহর্জুন কর্মেন্দ্রিয়ৈর্কাকৃপাণ্যাদিভিঃ কিমাবভতে ইত্যাহ কর্মযোগমসক্তঃ সন ফলাভিসন্ধিবর্জিতঃ স বিশিষ্যতে ইতবস্মান্মিথ্যাচাবাৎ ॥ ৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভাবেহপি স্বাভাবিকচলনবলাৎ কর্মযোগে ভবিষ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানিনাং স্থিতি প্রত্যগাত্মনি স্মরসিকচলনাসম্ভবে প্রাপ্তকৃতং ন্যাযং স্মরয়তি তথা চেতি ॥ ৫ ॥

আত্মজ্ঞবদনাত্মজ্ঞশ্চোদিতং কর্মাকুর্বতে ন প্রত্যবায়ঃ শশীবেন্দ্রিয়সংঘাতঃ নিয়ন্তমস মর্ষস্য মূর্খস্যাপি সন্ন্যাসসংবাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যস্ত্বিত্তি । তস্য চোদিতাকরণং তচ্ছন্দেন পরামুশ্রুতে তদসদিত্তি মিথ্যাচাবত্বাদিত্তিভাবঃ । মিথ্যাচাবত্বামেব বর্ণয়তি কর্মেন্দ্রিয়ানীতি ॥ ৬ ॥

অনাত্মজস্য চোদিতমকুর্বতে জাগ্রতো বিষয়ান্তরদর্শনধ্বোব্যাৎ মিথ্যাচাবস্তেন প্রত্যবায়িত্বমুক্ত্বা বিহিতমহুতিষ্ঠতস্তমৈব ফলাভিলাষবিকলস্য সদাচারেন বৈশিষ্ট্যমাচষ্টে

স্বামিকৃত টীকা ।

কুর্বাণো ন তিষ্ঠতি । অত্র হেতুঃ প্রকৃতিজৈঃ স্বভাবপ্রভাবৈ রাগদ্বेषাদিভিঃ সর্কোহপি জনঃকর্ম কার্যতে কর্মনি প্রবর্ত্ততে অবশোহস্বতন্ত্রঃ সন্ ॥ ৫ ॥

অতোহজ্ঞঃ কর্মত্যাগিনঃ নিন্দতি কর্মেন্দ্রিয়ানীতি । বাকৃপাণ্যাदीনি কর্মেন্দ্রিয়ানি সংযম্য নিগৃহ্য যো মনসা ভগবদ্ব্যনচ্ছলেন ইন্দ্রিয়ার্থান্ বিষয়ান্ স্মরন্নাস্তেহবিষুদ্ধতয়া মনসা আত্মনি স্বৈর্য্যাবাৎ স মিথ্যাচারঃ কপটাচারঃ কপটাচারো দাস্তিক উচ্যতইত্যর্থঃ ॥ ৬ ॥

এহিপরীতঃ কর্মকর্তা তু শ্রেষ্ঠইত্যাহ যস্ত্বিন্দ্রিয়ানীতি । যস্ত জ্ঞানেন্দ্রিয়ানি মনসা

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्यदकर्मणः ॥ ८ ॥
 यज्जार्थां कर्मणोऽन्यत्र लोकोहयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

शास्त्ररभाष्यम् ।

यत्तद्व्यवस्येति नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टं यो यस्मिन् कर्मव्यधिकृतः फलाय चाश्रितः
 तन्नियतं कर्म त्वं कुरु त्वं हे अर्जुन यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणो-
 ऽकरणानारम्भात्, कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्ध्यत् प्रसिद्धिं न
 गच्छेदकर्मणोऽकरणान् अतो दृष्टेः कर्मकर्मणोऽर्थविशेषो लोके ॥ ८ ॥

यच्च मन्त्रसे वक्षार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यासत् कथं यज्जार्थादिति । यज्जे वै विष्णु-

गिरिकृत टीका ।

यद्विद्विद्यानीति । विहितमनुतिष्ठतो मूर्खां कर्म त्यजतो वैशिष्ट्यमङ्करयोजनया स्पृष्टयति
 यच्च पुनर्विति ॥ १ ॥

कर्मभ्रष्टायिनो वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनुद्य तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति यत्
 इति । उक्तमेव हेतुः भगवदनुमतिकथनेन स्फुटयति कर्मेति । इतश्च त्वया कर्तव्यं
 कर्मेत्याह शरीरेति । तन्नियतं तस्याधिकृतस्येति सङ्गः । स्वर्गादिकले दर्शपूर्णमासा-
 दाधिकृतस्य तस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि फलायेति । नित्यं कर्मेति
 नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह यतइति । हि शक्योपात्तमुक्तमेव हेतुमनुवदति यस्मा-
 दिति । करणस्याकरणज्यायत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना । सतेत्येव कर्मणि
 देहादिचेष्टाद्वारा शरीरं स्थातुं पारयति तदभावे जीवनमेव दुर्लभं तवेदिति फलितमाह
 अतइति ॥ ८ ॥

कर्मणा वध्यते अङ्कुरिति श्वतेर्बन्धार्थं कर्म त्वं न श्रेयोऽर्थिना कर्तव्यमित्याशङ्कामनुद्य
 दूषयति यच्चेत्यादिना । कर्माधिकृतस्य तदकरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातः प्रश्नपूर्वकं विवृ-

श्यामिकृत टीका ।

नियम्य ईश्वरपराणि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपं योगमुपायमारभते अनुतिष्ठति असक्तः
 फलाभिलाषरहितः स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

नियतमिति । यस्मादेवः तस्मान्नियतं नित्यं कर्म सक्रियापासनादि कुरु हि यस्मादकर्मणः
 सर्वकर्मणोऽकरणान् सकाशात् कर्मकरणं ज्यायोऽधिकतरं । अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्म-
 शून्यत्वं तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भवेत् ॥ ८ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।—

अनेन असविष्यध्वमेष बोहस्त्रिष्टकामधुक ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रिति ऋतेर्यज्ञ इश्वरस्यदर्शः यं क्रियते तदयज्ञार्थः कर्म तस्मात् कर्मणोऽज्ञानेन कर्मणा लोकोन्नमधिकृतः कर्मकृत् कर्मवद्भनः कर्म वद्भनः यस्य सोऽयः कर्मवद्भनो लोको ननु यज्ञार्थादतस्तदर्थः यज्ञार्थः कर्म कोऽन्वेयं मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गः वर्जितः सन् समाचर निर्कर्तव्यः ॥ ९ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजाङ्गयो वर्णास्तः सृष्ट्वा १-पादय पुत्रा पूर्वः सर्गादावुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां सृष्ट्वा अनेन यज्ञेन अस-विष्यध्वः असवो बुद्धिरुत्पत्तिस्तः कुरुध्वमेष वो यज्ञः युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक इष्टान् अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धीतीष्टकामधुक ॥ १० ॥

गिरिकृतटीका ।

णोति कथमित्यादिना । फलाभिनन्निमन्तरेण यज्ञार्थः कर्म कुर्यात्तु वद्भनत्वात् तद-र्थेन कर्म कर्तव्यमित्याह तदर्थमिति । यज्ञार्थः कर्मैतद्युक्तः न हि कर्मार्थमेव कर्मै-त्याशङ्क्य व्याचष्टे यज्ञो वै विष्णुविति । कथं तर्हि कर्मणा वध्यते जस्तुरिति श्रुतिस्तत्राह तस्मादिति । इश्वरार्पणवृत्त्या कृतञ्च कर्मणो वद्भनत्वात्तत्त्वात् फलितमाह अतइति ॥ ९ ॥

नित्यञ्च कर्मणो नैमित्तिकसहितश्चाधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेतुसुरपरत्वेनानन्तरात्प्रोक्तम-वतारयति इतश्चेति । कथं पुनर्वनेन यज्ञेन बुद्धिरस्माभिः शक्या कर्तुमित्याशङ्क्याह-एष इति ॥ १० ॥

स्वामिकृत टीका ।

सांख्यास्तु सर्वमपि कर्म वद्भनत्वात्कार्यामित्याहस्तुनिवाकुरुर्भन्नाह यज्ञार्थादिति । यज्ञो-वै विष्णुरिति ऋतेः, तदारार्थार्थात् कर्मणोऽज्ञानेन तदेकः विना लोकोऽयः कर्मवद्भनः कर्मविवर्ध्याते नदीश्वराराधनार्थेन कर्मणा अतस्तदर्थः विष्णुप्रोत्यर्थः मुक्तसङ्गे निष्कामः सन् कर्म सम्यगाचव ॥ ९ ॥

प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तव्यं श्रेष्ठ इत्याह सहयज्ञा इति चतुर्भिः । यज्ञेन सह वर्त-तइति सहयज्ञा यज्ञाधिकृता ब्राह्मणादीनां प्रजाः पूर्वा सर्गादौ सृष्ट्वा उवाच तस्मात् अनेन यज्ञेन असविष्यध्वः असवो बुद्धिः उत्तरात्तरात्तत्त्वित्त्विः लक्ष्मितीर्थः, तत्र हेतुः एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक इष्टान् कामान् दोग्धीति तथा अतीष्टात्तोगप्रदोऽतीष्टार्थः, अत्र च यज्ञग्रहणमावश्यात्कर्मोपलक्षणार्थं, काम्य कर्मप्रशंसं तु प्रकरणेऽसङ्गतापि शान्-ततोऽकर्मणः कर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यादोषः ॥ १० ॥

দেবান্ ভাবয়তানেন তে দেবা ভাবয়ন্তু বঃ ।

পরস্পরং ভাবয়ন্তুঃ শ্রেয়ঃ পরম্বাপস্যুথ ॥ ১১ ॥

ইষ্টান্ ভোগান্ হি বো দেবা দাস্ত্যন্তে যজ্ঞভাবিতাঃ ।

তৈর্দত্তান্ প্রদায়ৈভ্যো যো ভুঙ্ক্তে স্তেন এব সঃ ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কথং দেবানিতি । দেবানিহাদীন্ ভাবয়তা বর্জয়তানেন যজ্ঞেন তে দেবা ভাবয়ন্তু আ-
প্যায়ন্তু বৃষ্ট্যাদিনা বো যুস্মানেবং পরস্পরমন্তোন্তুং ভাবয়ন্তুঃ শ্রেয়ঃ পবমপি মোক্ষলক্ষণং
জ্ঞানপ্রাপ্তিঃ ক্রমেণাবাপস্যুথ স্বর্গং বা পবং শ্রেয়ো ব্ সু বাপস্যুথ ॥ ১১ ॥

কিঞ্চ ইষ্টান্ ভোগানিতি । ইষ্টানভিপ্রেতান্ ভোগান্ হি বো যুস্মভ্যং দেবা দাস্ত্যন্তে
বিতরিষ্যন্তি স্ত্রীপশুপুত্রাদীন্ যজ্ঞভাবিতা যজ্ঞৈর্কর্কিতাস্তোষিতাইত্যর্থঃ, তৈর্দেবৈর্দত্তান্
ভোগানপ্রদায়াদত্বা আনুগ্যমকৃত্বৈত্যর্থঃ এভ্যো দেবেভ্যো যো ভুঙ্ক্তে স্বদেহেহ্মিয়্যাণ্যেব
তর্পয়তি স্তেন এব তস্করএব স দেবাদিস্বাপহাবী ॥ ১২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কথং পুনবতীষ্টফলবিশেষহেতুত্বং যজ্ঞস্য বিজ্ঞায়তে ন হি দেবতাপ্রসাদাদৃতে স্বর্গাদির
ভূদয়ো লভ্যতে নাপি সম্যগ্দর্শনমস্তবেণ নিশ্রেয়সং সেক্ষুং পারয়তীতি শঙ্কতে কথমিতি
ততঃ স্ত্রোকেনোত্তরমাহ দেবানিতি মুমুকুত্ববিভাগেন শ্রেয়সি বিকল্পঃ ॥ ১১ ॥

ইতচ্চাধিকৃতেন কথং কর্তব্যমিত্যাহ কিঞ্চিতি । কথমস্মাভির্ভাবিতাঃ সন্তো দেবা ভা-
বয়িষ্যন্তি অস্মানিতি তদাহ ইষ্টানিতি । যজ্ঞানুষ্ঠানেন পূর্বোক্তরীত্যা স্বর্গাপবর্গয়োর্ভা-
বেহপি কথং স্ত্রীপশুপুত্রাদিসিদ্ধিবিত্যাশঙ্ক্য পূর্বোক্তং ব্যাকবোতি ইষ্টানভিপ্রেতানিতি ।
পশাদিভিষ্চ যজ্ঞানুষ্ঠানদ্বারা ভোগো নিবর্তনীয়োহন্তথা প্রত্যবায়প্রসঙ্গাদিত্যুক্তবার্দ্ধং
ব্যচষ্টে তৈবিতি । আনুগ্যমকৃত্বৈত্যর্থঃ, দেবানামৃষীণাং পিতৃণাঞ্চ যজ্ঞেন ব্রহ্মচর্যেণ প্রজয়া
চ সন্তোষনাপাদ্য স্বকীয়ং কার্য্যকাবণসংঘাতমেব পোষ্টুং ভূজ্ঞানস্তস্কবো ভবতীতি ॥ ১২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কথমিষ্টকামদোষা যজ্ঞো ভবেদিত্যত্রাহ দেবানিতি । অনেন যজ্ঞেন যুয়ং দেবান্ ভাব-
য়ত হবির্ভাগৈঃ সংবর্জয়ত তে চ নৈদেবা বো যুস্মান্ সংবর্জয়ন্তু বৃষ্ট্যাদিনা অম্নোৎপত্তিধারেণ
এবমন্তোন্তুং সংবর্জয়ন্তো দেবাশ্চ যুয়ঞ্চ পরস্পরং শ্রেয়োহীতীষ্টমর্থং প্রাপ স্ত্যুথ ॥ ১১ ॥

এতদেব স্পষ্টীকূর্বনু কর্মাকরণে দোষমাহ ইষ্টানিতি । যজ্ঞৈর্ভাবিতা দেবা বৃষ্ট্যাদিদ্বা
রেণ বো যুস্মভ্যং ভোগান্ দাস্ত্যন্তে হি অতো দেবৈর্দত্তান্নাদীন্ এভ্যো দেবেভ্যঃ পঞ্চ-
যজ্ঞাদিভিরদত্বা যো ভুঙ্ক্তে স তু চৌরএব জ্ঞেয়ঃ ॥ ১২ ॥

যজ্ঞশিষ্টাশিনঃ সন্তো মুচ্যন্তে সৰ্বকিঞ্চিধৈঃ ।

ভুঞ্জতে তে ভ্ৰমং পাপা যে পচন্ত্যাত্মকারণাৎ ॥ ১৩ ॥

শাক্তভাষ্যম্ ।

যে পুনঃ দেবযজ্ঞাদীনির্কর্তা তচ্ছিষ্টমশনমমৃতাত্ম্যমশিতুং শীলং যेषাং তে যজ্ঞশিষ্টা-
শিনঃ সন্তো মুচ্যন্তে সৰ্বকিঞ্চিধৈঃ সৰ্বৈঃ পাতৈপশুভ্যাদিপঞ্চশূনাকুতৈঃ প্রমাদকৃতহিংসাদি-
অনিতৈশ্চাত্তৈর্গো স্বায়ত্তবয়ো ভুঞ্জতে তে ভ্ৰমং পাপং স্বয়মপি পাপাঃ যে পচন্তি পাকং
নির্কর্তয়ন্তি আত্মকারণাদাত্মহেতোঃ ॥ ১৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দেবাদিভ্যঃ সন্নিভাগমকৃৎ ভুঞ্জানাং প্রত্যবায়িত্বমুক্তা তদন্তোবাং সৰ্বদোষবাহিত্যং
দর্শয়তি যে পুনরিতি । যজ্ঞশিষ্টাশিনো যে পুনস্তে তাদৃশাঃ সন্তঃ সৰ্বকিঞ্চিধৈর্মুচ্যন্ত ইতি
যোজন্য । তৈর্দন্তানিত্যাদিনোক্তং নিগময়তি ভুঞ্জত ইতি । দেবযজ্ঞাদীনিত্যাदिशब्देन
পিতৃযজ্ঞো মনুষ্যযজ্ঞো ভূতযজ্ঞো ব্রহ্মযজ্ঞশ্চেতি চত্বাবো যজ্ঞাঃ গৃহ্যন্তে, চুল্লীশব্দেন পিঠর-
ধাবণাদার্থক্রিয়াং কুর্কতো বিত্তাসবিশেষবস্তুজয়ো গ্রাবাণো বিবক্ষন্তে, আदिशब्देन कण्वी
पेषणी मार्ज्जन्नादककुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतान्ताच्छेतानि पञ्चप्राणिनां शून्-
स्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्तैः सदैवपि बुद्धिपूर्वकैर्दुरितैर्मুच्यन्ते इति सवदः,
प्रमादो विचारव्यतिবেकेण बुद्धिपूर्वकमुपनतः पादपातादिकार्यः तेन प्राणिनां हिंसा
सञ्जाव्यते आदिशब्देनाशुचिसम्पर्शादि गृहीतः, तदुक्तेषु पातैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते,
उक्तं हि, कण्वः पेषणः चुली उदकुम्भश्च मार्ज्जनः । पञ्च शूना गृहस्थं पञ्चयज्ञां प्रणश-
तीति । पञ्चशूनागृहस्थं चुली पेषण्यवाक्करः कण्वी चैव कुम्भश्च वधाते यास्तु बाहयन्निति
च, अश्नायमर्थः, या यथोक्ताः पञ्च संथाका गृहस्थं शूनान्ता यो बाहयन्नापादयन् वर्तते
तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकं वध्यन्ते तत्प्रयुक्तैः सदैवपि पাপं महायज्ञानुष्ठानां प्रणश-
तीति महायज्ञानुष्ठानस्यत्यर्थः । तदनुष्ठानविमुखान् निन्दति येष्विति । आत्मस्तरिदमेव-
भावयति ये पचन्तीति । 'स्वदेहेन्द्रियपोषणार्थमेव पাকं कूर्कतां देवयज्ञादि-
शुधानां पापभ्रयङ्गं दर्शयति भुञ्जत इति । पाठक्रमस्तु, र्थक्रमापवाधनीयः ॥ १३ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ইতচ্চ যজ্ঞস্তএব শ্রেষ্ঠা নেতরইত্যাহ যজ্ঞশিষ্টাশিনইতি । বৈশ্বদেবাদিযজ্ঞাবশিষ্টঃ যে
শক্তি তে পঞ্চশূনাদিকুতৈঃ সৰ্বৈঃ কিঞ্চিধৈর্মুচ্যন্তে, পঞ্চশূনাশ্চ স্বতাবুতাঃ কণ্বী পেষণী
শি উদকুস্তী চ মার্জনী । পঞ্চ শূনা গৃহস্থ্য তাতিঃ স্বর্গং ন গচ্ছতি । যে যান্ননো ভোষ-
ণমেব পচন্তি ন তু বৈশ্বদেবাদ্যর্থঃ তে পাপা হুরাচার্য অঘমেব ভুঞ্জতে ॥ ১৩ ॥

অন্যাদ্ভবন্তি ভূতানি'পর্জন্তাদন্নসম্ভবঃ ।

যজ্ঞাদ্ভবতি পর্জন্তো'যজ্ঞঃ কৰ্মসম্ভবঃ ॥ ১৪ ॥

কৰ্ম ব্রহ্মোদ্ভবং বিদ্ধি'ব্রহ্মাকরসম্ভবম্ ।

তস্মাৎ সৰ্বগতং ব্রহ্ম নিত্যং যজ্ঞে প্রতিষ্ঠিতম্ ॥ ১৫ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

ইতচ্চাধিকৃতেন কৰ্ম কৰ্তব্যং জগচ্চক্রপ্রবৃত্তিহেতুর্হি কৰ্ম কথমিত্যুচ্যতে অন্যাদ্ভব-
ন্তীতি । অন্যাদ্ভুক্তালোহিতরেতঃপবিণতাৎ প্রত্যক্ষং ভবন্তি জায়ন্তে ভূতানি পর্জন্তাদ্ভৃষ্টে-
রন্নসম্ভবঃ অন্নসম্ভবঃ যজ্ঞাদ্ভবতি পর্জন্তঃ অগ্নৌ প্রাহিতাহুতিঃ সম্যাগাদিত্যমুপতিষ্ঠতে আ-
দিত্যাঙ্জায়তে বৃষ্টির্কৃষ্টেরন্নং ততঃ প্রজা ইতি যজ্ঞোহপূর্বং স চ যজ্ঞঃ কৰ্মসম্ভবঃ ঋত্বিগ্-
যজমানয়োশ্চ ব্যাপারঃ কৰ্ম ততঃ সম্ভবো যন্ত যজ্ঞশ্চাপূর্বশ্চ স যজ্ঞঃ কৰ্মসম্ভবঃ ॥ ১৪ ॥

তচ্চ এবশ্বিধং কৰ্ম কুতো জাতমিত্যাহ কৰ্মেতি । তচ্চ কৰ্ম ব্রহ্মোদ্ভবং ব্রহ্ম বেদ স উ-
দ্ভবো যস্য তৎ কৰ্ম ব্রহ্মোদ্ভবং বিদ্ধি বিজানীহি ব্রহ্ম পুনর্বেদাখ্যমক্ষরসম্ভবং অক্ষরং ব্রহ্ম

গিরিকৃত টীকা ।

দেবযজ্ঞাদিকং কৰ্মাধিকৃতেন কৰ্তব্যমিত্যত্র হেতুস্তরমিতঃ শব্দোপাত্তমেব দর্শয়তি জগ-
দিতি নহু ভুক্তমন্নং বেতো লোহিতপরিণতিক্রমেণ প্রজারূপেণ জায়তে তচ্চান্নং বৃষ্টিসম্ভবঃ
প্রত্যক্ষদৃষ্টং তৎ কথং কৰ্মণো জগচ্চক্রপ্রবর্তকমিতি শব্দতে কথমিতি । পারস্পর্যেণ কৰ্ম-
ণস্তদ্বৈতুঃ সাধয়তি উচ্যতইতি । উক্তেহর্থে স্মৃত্যস্তবং সংবাদয়তি অগ্নাবিতি । তত্র হি
দেবতাভিধানপূর্বকং তদ্বদেশেন প্রাহিতাহুতিরপূর্বতাং গতা রশ্মিধারেণাদিত্যমাক্রুহ
বৃষ্ট্যান্ননা পৃথিবীং প্রাপ্য ত্রীহিবাদ্যন্নভাবমাপাদ্য সংস্কৃতো ভূত্বা শুক্রশোণিতরূপেণ পরি-
ণতা প্রজাভাবং প্রাপ্নোতীত্যর্থঃ । যজ্ঞঃ কৰ্মসম্ভব ইত্যুক্তং স্বসৈব সোম্ভবে কারণত্বা-
যোগাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ঋত্বিগিতি । দ্রব্যদেবতযোঃ সংগ্রাহকশ্চকারঃ ॥ ১৪ ॥

যদপূর্বহেতুভেদে কৰ্মোক্তং তৎ কিং চৈতাবন্ধনাদি কিম্বাগ্নিহোত্রাদি ইতি সন্ধিহানং
প্রত্যাহ কৰ্মেতি । কিমিতি কৰ্মণো ব্রহ্মোদ্ভবমুচ্যতে সৰ্বস্য তদ্ব্যবহারবিশেষাদিত্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

জগচ্চক্রপ্রবৃত্তিহেতুত্বাদপি কৰ্ম কৰ্তব্যমিত্যাহ অন্যাদিতি ত্রিভিঃ । অন্যাদ্ভুক্তশোণিত-
রূপেণ পরিণতাভূতান্ন্যৎপদ্যন্তে অন্নস্যচ সম্ভবঃ পর্জন্তাদ্ভৃষ্টেঃ, স চ পর্জন্তো যজ্ঞাদ্ভবতি, স চ
যজ্ঞঃ কৰ্মসম্ভবঃ কৰ্মণা যজমানাদিব্যাপারেণ সম্যক্ সম্পদ্যতইত্যর্থঃ, অগ্নৌ প্রাহিতাহ-
তিঃ সম্যাগাদিত্যমুপতিষ্ঠতে, আদিত্যাঙ্জায়তে বৃষ্টির্কৃষ্টেরন্নং ততঃ প্রজা ইতি প্রত্যেঃ ॥১৪॥

তথা কৰ্মেতি । তচ্চ যজমানাদিব্যাপাররূপং কৰ্ম ব্রহ্মোদ্ভবং বিদ্ধি ব্রহ্ম বেদস্তস্মাৎ

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परमात्मा समुद्भवो यस्य तदङ्करसमुद्भवः ब्रह्म वेदइत्यर्थः, यस्मात् साक्षात् परमात्माख्यादङ्करा-
त्तत्पुरुषनिश्वासवत् समुद्भवः ब्रह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सत् नित्यं सदा
यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितः ॥ १६ ॥

एवमिति । एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकः जगत्तत्त्वं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके
यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुवधः पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवनइति यावत्

गिरिकृतटीका ।

शक्याह ब्रह्म वेद इति । ब्रह्म तर्हि वेदाध्ययनादिनिधनमिति तत्राह ब्रह्म पुनरिति । अङ्क-
रात्मानो वेदस्य पुनरङ्करेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न संभवतीत्याशक्याह अङ्करमिति ।
ब्रह्मेत्यङ्करमेवोक्तं, तत् कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशक्यं ब्रह्मशक्तिर्मुक्तमेव स्मरयति
ब्रह्मवेदइति । ननु ब्रह्मशक्तिस्य वेदस्यापि पौरुषेयत्वात् प्रामाण्यसन्देहात् कथं तद्-
क्तमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्द्धारयितुं शक्यते तत्राह यस्मादिति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे
प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वे विशेषायोगादित्याशक्याह सर्वगतमपीति ॥ १६ ॥

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगत्तत्त्वं नानुवर्तनीयमन्तर्ध्वराज्जातिलज्जिनस्तस्य प्रत्यवायः
स्यादित्याह एवमिति । न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादिति । जग-
त्तत्त्वं प्राञ्जलप्रकारेणानुवर्तने बुधाजीवननथसाधनं यस्मान्नानुवर्तयति नित्यं कर्म
कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यधि कृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्जेनेति विशिष्यते ज्ञान-

स्वामिकृतटीका ।

प्रवृत्तः जानीहि, तच्च वेदाध्ययं ब्रह्म अङ्करात् परब्रह्मणः समुद्भूतं जानीहि, अन्त महतो
भूतस्य निश्चितमेतदुत्प्रेदो यजुर्वेदः सामवेदः इति ऋतेः, यत् एवमङ्करादेव यज्ञप्रवृत्ते
रत्यन्तमभिप्रेतो यज्ञस्तस्मात् सर्वगतमप्यङ्करः ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञे-
नोपायं भूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यते इति उद्यमस्तु सदा लक्ष्मीरिति वत् । यथा
यस्मान्जगत्तत्त्वं मूलं कर्म तस्मात् सर्वगतं यज्ञार्थवादेः सर्वेषु भूतार्थाध्यानादिषु गतं
स्थितमपि वेदाध्ययं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे तात्पर्येण प्रतिष्ठितं अतो यज्ञादि कर्म कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

यस्मादेवः परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं तस्मात्तद-
ङ्करत्वेन बुद्धेव जीवितमित्याह एवमिति । परमेश्वरवाक्यभूतावेदाध्ययब्रह्मणः पुरुषाणां

১) যদ্বাত্মরতিরৈব স্যাদাত্মতৃপ্তশ্চ মানবঃ ।

আত্মন্তেব চ সন্তুষ্টস্তস্য কার্য্যং ন বিদ্যতে ॥ ১৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

স্মিয়াম ইন্দ্রিয়ৈরারমণমাক্রীড়া বিষয়েষু যস্য স ইন্দ্রিয়ামো মোঘঃ বুধা হে পার্থ স জীবতী তস্মাদজ্ঞেনাধিকৃতেন কর্তব্যমেব কশ্মেতি প্রকরণার্থঃ, প্রাগাত্মজ্ঞাননিষ্ঠাযোগ্যতা-প্রাপ্তেস্তাদর্শেন কশ্মযোগানুষ্ঠানমধিকৃতেনানাঅজ্ঞেন কর্তব্যমিত্যেতৎ ন কশ্মণামনারস্তা-দিত্যত আরভ্য শরীরযাত্রাপি চ তে ন প্রসিধ্যেকশ্মণ ইত্যেবমন্তেন প্রতিপাদ্য যজ্ঞার্থাৎ কশ্মণোগেত্রেত্যাদিনা মোঘঃ পার্থ স জীবতীত্যেবমন্তেনাপি এহেন প্রাসঙ্গিকমধিকৃত-শ্রানাত্মবিদঃ কশ্মানুষ্ঠানে বহুকারণমুক্তং তদকরণে চ দোষসংকীৰ্তনং কৃতং ॥ ১৬ ॥

এবং স্থিতে কিমেবং প্রবর্তিতং চক্রং সর্কেষণানুবর্তনীযমাহোশ্বিৎ পূর্কোক্তককযোগা-নুষ্ঠানোপায়প্রাপ্যাত্মবিদো জ্ঞানযোগেণৈব নিষ্ঠাত্মবিদ্বিঃ সাংখ্যরহস্যেয়ামপ্রাপ্তে-নৈবেত্যেবমর্ষমর্জুনস্ত প্রশ্নমাশঙ্ক্য স্বয়মেব বা শাস্ত্রার্থস্ত বিবেকপ্রতিপত্ত্যর্থমেব চৈত

গিরিকৃতটীকা ।

নিষ্ঠেনাপি তৎ কর্তব্যমেবাধিকৃতত্বাবিশেষাদিত্যাশঙ্ক্য পূর্কোক্তমনুভদতি প্রাগিতি । ন হি জ্ঞানকশ্মণোর্কিরোধাৎ জ্ঞাননিষ্ঠেন কশ্ম কর্তুঃ শক্যতে তথা চানাত্মজ্ঞেনৈব চিত্তশুদ্ধাদি-পরস্পরয়া জ্ঞানার্থঃ কশ্মানুষ্ঠেয়মিতি প্রতিপাদিতমিত্যর্থঃ । তর্হি যজ্ঞার্থাদিত্যাদি কিমর্থং ন হি তত্র জ্ঞাননিষ্ঠা প্রতিপাদ্যতে কশ্মনিষ্ঠা তু পূর্কমেবোক্তত্বান্নাত্র বক্তব্যেত্যাশঙ্ক্য বৃত্তমর্ষান্তরমনুভদতি প্রতিপাদ্যেতি । প্রাসঙ্গিকমজ্ঞস্ত কশ্ম কর্তব্যতোক্তিপ্রসঙ্গাগতমিতি যাবৎ, বহু কারণমীশ্বরপ্রসাদো দেবতাপ্রীতিশ্চেত্যাদিদোষসংকীৰ্তনং তৈরদত্বা ন প্রদায়ৈ-ত্যাদি ॥ ১৬ ॥

বৃত্তমর্ষমেবং বিভজ্যানুদ্যানস্তরলোকমাশঙ্ক্যান্তরত্বেনাবতারয়তি এবমিতি । অর্জু-নস্ত প্রশ্নমিত্যেবমর্ষমশঙ্ক্যাহ ভগবানিতি সস্বকঃ । নষেবা শঙ্কা নাবকাশমাদায়ত্যানা-অজ্ঞেন কর্তব্যং কশ্মেতি বহুশো বিশেষিতত্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ স্বয়মেবেতি । কিমর্থং ক্রত্যর্থঃ

স্বামিকৃতটীকা ।

কশ্মণি, প্রবৃত্তিস্ততঃ কশ্মনিপ্তিস্ততঃ পর্জন্তস্ততোঃস্নঃ ততো ভূতানি ভূতানাং পুনস্তথৈব কশ্মপ্রবৃত্তিরিত্যেবং প্রবর্তিতং চক্রং যো নানু বর্তয়তি নানুতিষ্ঠতি অঘঃ পাপরূপমায়ূর্ষস্ত সঃ, যত ইন্দ্রিয়ৈর্বিষয়েষেবারমতি ন ত্বাশ্বরাধনার্থে কশ্মণি অতো মোঘঃ ব্যর্থ্যঃ স জীবতি ॥১৬॥

তদেবং ন কশ্মণামনারস্তাদিত্যাদিনা অজ্ঞস্তাত্তঃকরণশুদ্ধার্থঃ কশ্মযোগমুক্তা জ্ঞানিনঃ কশ্মানুপযোগমাহ বস্তিতি স্বাত্যাং । আত্মন্তেব রতিঃ প্রীতির্ষস্ত সঃ, ততশ্চাত্মন্তেব তৃপ্তঃ

शाङ्करभाष्यम् ।

मात्मानं विदिद्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्विवशः कर्तव्येभ्यः पुत्रे-
षणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्याः शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तः चरन्ति न तेषामाज्ञाननिष्ठा-
व्यतिरेकेणाशुकार्यामन्ति इत्येवः श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयित्वा विदुर्ब्रह्माह
भगवान् यद्विदिति । यस्तु सांख्य आज्ञाननिष्ठ आश्रयतिः आश्रयि एव रतिर्न विषयेषु यस्तु
स आश्रयतिरेव स्याद्वेत् आश्रयतुष्ट आश्रयैव तृप्ता नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः
सन्न्यासी आश्रयेव च सत्तुष्टः सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्याश्र-
येव च सत्तुष्टः सर्वतो विगततृष्ण इत्येतत् य इदृश आश्रयित्तस्य कार्यः करणीयः न
विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

श्रममेव भगवानत्र प्रतिपादयति इत्याशङ्क्याह शाङ्कार्थस्येति । गीताशास्त्रस्य स सन्न्यास-
ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमर्थो नार्थास्तवमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थः संक्षिपति कौर्तयती-
त्यर्थः । तमेव श्रुत्यर्थः संक्षिपति एतमिति । सिद्धकषेदाश्रयवेदनमनर्थकः तर्हि व्युत्था-
नादीत्याशङ्क्यापातिकज्ञानफलमाह निवृत्तेति । ब्राह्मणग्रहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्या-
मधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थः । क्लेशान्नकदादीषणानां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभावि-
कदादविधिंसितमित्याशङ्क्याह मिथ्येति । भिक्षाचर्याः चवन्तीति वचनं व्युत्थानविरुद्धमि-
त्याशङ्क्याह शरीरेति । तर्हि तद्वदेव तेषामग्निहोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्येतेत्याशङ्क्य
व्युत्थानिनामाश्रमधर्मवदग्निहोत्रादेरनुष्ठापकतावान्नेवमित्याह न तेषामिति । यथोक्तः
श्रुत्यर्थमस्मिन् गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं एकटीकुर्वन्
कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति चोद्यपरिहारमुपदर्शयति
इत्येवमिति । आश्रयित्तस्य विषयसङ्ग्रहित्यः दृष्टः तदनाश्रयेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति
यदाह यस्तु सांख्येति । किञ्च आश्रयित्तस्य ज्ञानेनाश्रयैव परितृप्तवान्नरसानादिना साध्या
तृप्तिरिष्टा तेन विद्यार्थिना सन्न्यासिनापि नान्नरसादावासक्तिर्युक्ता कर्तुमित्याह आश्रय-
तुष्टेति । किञ्च आश्रयिदः सर्वतो वैतृष्ण्यः दृष्टः तदनाश्रयिदा विद्यार्थिना कर्तव्यमित्याह
आश्रयेवेति । रतितृप्तिस्तोषाणां मोदप्रमोदानन्दवदवास्तवभेदः, अथवा रतिर्किञ्च-
यासक्तिः तृप्तिर्किञ्चयविशेषसम्पर्कजः सुखं सन्तोषोऽतौष्टविषयमात्रलाभाधीनः सुखसामा-
न्यमिति भेदः । नद्याश्रयतेराश्रयतुष्टस्याश्रयेव सत्तुष्टस्यापि किञ्चिन् कर्तव्यः युक्तये उच्ये-
यतीति नेत्याह य इदृश इति ॥ ११ ॥

श्यामिकृत टीका ।

शानन्नाश्रुभवेन निवृत्तः अतएवाश्रयेव सत्तुष्टो भोगापेक्षारहितो वस्तु कर्तव्यः कर्म
नास्तीति ॥ ११ ॥

নৈব তস্য কৃতেনার্থো নাকৃতেনেহ কশ্চন ।

ন চাস্য সৰ্বভূতেষু কশ্চিদর্থব্যপাশ্রয়ঃ ॥ ১৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ নৈবেতি । নৈব তস্য পবমান্বরতেঃ কৃতেন কর্মণার্থঃ প্রয়োজনমস্তি । অস্ত
তৎকৃতেন অকবণেন প্রত্যবাযাথোহনর্থো নাকৃতেনেহ লোকে কশ্চন কশ্চিদপি প্রত্যবায-
প্রাপ্তিরূপঃ আশ্রয়ানিলক্ষণো বা নৈবাস্তি । ন চাস্য ভূতেষু ব্রহ্মাদিস্থাববাস্তেষু কশ্চিদর্থব্য-
পাশ্রয়ঃ প্রয়োজননিমিত্তক্রিয়াসাধ্যো ব্যপাশ্রয়ঃ ব্যপাশ্রয়ণং আলম্বনং, কশ্চিদ্বৃতিবিশেষ-
মাশ্রিত্য ন সাধ্যঃ কশ্চিদর্থোহস্তি যেন তদর্থা ক্রিয়ানুষ্ঠেয়া স্যাৎ । ন ত্বং এতন্মিন্ সৰ্বতঃ
সংপ্রত্যোদকস্থানীয়ে সম্যগ্দর্শনে বক্তসে ॥ ১৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ইতচ্ছাস্ত্রবিদো ন কিঞ্চিৎ কর্তব্যমিত্যাহ কিঞ্চিতি । অভ্যুদযনিঃশ্রেয়সয়োবন্ততবৎ
প্রত্যবাযনঃ কৃতেন স্কৃতেনার্ববিদো ভবিষ্যতীত্যাহ নৈবেতি । প্রত্যবাযনিবৃত্তয়ে
স্বরূপপ্রচ্যুতিপ্রত্যাখ্যানায় বা কর্ম্ম স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ নেত্যাদিনা । ব্রহ্মাদিষু স্থাববাস্তেষু
ভূতেষু কশ্চিদ্বৃতিবিশেষমাশ্রিত্য কশ্চিদর্থো বিদ্যঃ সাধ্যো ভবিষ্যতি তদর্থঃ তেন কর্তব্যঃ
কর্ম্মেত্যাশঙ্ক্যাহ ন চেতি । তত্রাদ্যং পদমাদত্তে নৈবেতি । তং ব্যাচষ্টে তস্যেতি । আশ্র-
বিদঃ স্বর্গাদ্যভ্যুদযানর্থিত্বং নিঃশ্রেয়সস্ত চ প্রাপ্তত্বান্ন কৃতং কর্ম্মার্থবদিত্যর্থঃ । আশ্রবিদা
চেৎ কর্ম্ম ন ক্রিয়তে তর্হি তেনাকৃতেন তস্মানর্থো ভবিষ্যতীতি তৎপ্রত্যাখ্যানার্থং তস্য
কর্তব্যং কর্ম্মেতি শঙ্কতে তর্হীতি । দ্বিতীয়পাদেনোঃ বমাহ নেত্যাদিনা । অতো ন তন্নি-
বৃত্ত্যর্থং কৃতমর্থবদিত্যর্থঃ । দ্বিতীয়ং ভাগং বিভজতে ন চাস্তেতি । ব্যপাশ্রয়ণমাল-
ম্বনং নেতি সম্বন্ধঃ । পদার্থমুক্ত্বা বাক্যার্থমাহ কিঞ্চিদতি । ভূতবিশেষমাশ্রিতস্তাপি

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র হেতুমাহ নৈবেতি । কৃতেন কর্ম্মণা তস্যার্থঃ পুণ্যং নৈবাস্তি ন চাকৃতেন কশ্চন
কোহপি প্রত্যবাযোহস্তি নিরহঙ্কারত্বেন বিধিনিষেধাতীতত্বাৎ । তথাপি তদ্ব্যেধাৎ ন
প্রিয়ং যদেতন্মহুয্যাবিত্তুরিতি শ্রুতের্মোক্ষে দেবকৃতবিঘ্নসম্ভবাত্তৎপরিহারার্থং কর্ম্মভি-
র্দেবাঃ সেব্য ইত্যাহঙ্ক্যোক্তং সৰ্বভূতেষু ব্রহ্মাদিস্থাববাস্তেষু কশ্চিদপ্যর্থব্যপাশ্রয়ঃ আশ্রয়-
এব ব্যপাশ্রয়ঃ অর্থে মোক্ষে আশ্রয়নীয়োহস্য নাস্তীত্যর্থঃ, বিঘ্নাভাবস্য ঐত্যেবোক্তত্বাৎ,
তথা চ শ্রুতিঃ । তস্য হ ন দেবাস্চ নাভূত্যা ঈশতে আশ্রা হেবাং সম্ভবতীতি হ নেত্যা-
ব্যয়মপ্যর্থে, দেবা অপি তস্যাত্মত্বজস্য অভূতৌ ব্রহ্মতাবপ্রতিবন্ধায় নেশতে ন শকু বৃত্তীতি
ঐতেরর্থঃ । দেবকৃতাস্ত বিঘ্নাঃ সম্যগ্জ্ঞানোৎপত্তেঃ প্রাগেব যদেতৎ কর্ম্ম মহুয্যা বিহুস্তদে-

তস্মাদসক্তঃ সততং কার্য্যং কৰ্ম্ম সমাচর ।

অসক্তো হ্যচরন্ কৰ্ম্ম পরমাপ্নোতি পুরুষঃ ॥ ১৯ ॥

কৰ্ম্মণৈব হি সংসিদ্ধিমাস্থিতা জনকাদয়ঃ ।

লোকসংগ্রহমেবাপি সংপশ্যন্ কৰ্ত্তু মর্হসি ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ॥

যতএবং তস্মাদিতি । তস্মাদসক্তঃ সংসর্গবর্জিতঃ সততং সর্বদা কার্য্যং কৰ্ত্তব্যং নিত্যং কৰ্ম্ম সমাচর নির্কলুষ অসক্তো হি যস্মাৎ সমাচরনীশ্বরার্থঃ কৰ্ম্ম কুর্কন্ পরমাপ্নোতি পুরুষঃ মোক্ষমাপ্নোতি পুরুষঃ সত্ত্বশুদ্ধিভাবেণেতার্থঃ ॥ ১৯ ॥

যস্মাচ্চ কৰ্ম্মণৈবেতি । কৰ্ম্মণৈব হি যস্মাৎ পূর্বে ক্রিয়াঃ বিদ্যাঃসং সংসিদ্ধিঃ মোক্ষঃ গন্তমাস্থিতাঃ প্রবৃত্তা জনকাদয়ো জনকাস্থপতিপ্রভৃতয়ো যদি তে প্রাপ্তসম্যগ্দর্শনাস্ততো লোকসংগ্রহার্থঃ প্রাবককৰ্ম্মভাৎ কৰ্ম্মণা সর্হেবাসন্ন্যাসৈব কৰ্ম্ম সংসিদ্ধিমাস্থিতাইত্যর্থঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ক্রিয়াদ্বারা প্রয়োজনপ্রসবহেতুভূমিতি মহাহ যেনেতি । তর্হি ময়াপি যথোক্তং ত্বমাশ্রিত্য ত্যজ্যমেব কৰ্ম্মেত্যর্জুনস্য মতমাশঙ্ক্যাহ ন ভূমিতি ॥ ১৮ ॥

সম্যগ্জ্ঞাননিষ্ঠত্বাবে কৰ্ম্মানুষ্ঠানমাবশ্যকমিত্যাহ যত ইতি । তস্মাৎ জ্ঞাননিষ্ঠরাহিত্যা দিতি যাবৎ । মোক্ষমেবাপেক্ষমাণস্য কথং কৰ্ম্মণি ফলাস্তরবতি নিয়োগঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ অসক্তো হীতি ॥ ১৯ ॥

যদ্যপি জ্ঞেতেন্দ্রিয়োহপি বিবেকী শ্রবণাদিভিবজ্ঞসং ব্রহ্মণি নিষ্ঠাতুং শক্নোতি তথাপি ক্রিয়েরেণ ত্বয়া বিহিতং কৰ্ম্ম ন ত্যজ্যমিত্যাহ যস্মাচ্ছেতি । তস্মাত্তমপি কৰ্ম্ম কৰ্ত্তু মর্হসীতি সশঙ্কঃ । ইতোহপি ত্বয়া বিহিতং কৰ্ম্ম কৰ্ত্তব্যমিত্যাহ লোকেতি । পূর্কার্ধং বিভজ্ঞতে কৰ্ম্মণৈবেতি । কথং জনকাদীনাং কৰ্ম্মণা সংসিদ্ধিপ্রাপ্তিরুচ্যতে কৰ্ম্মত্যাগাং হি সম্যগ্দ-

স্বামিকৃত টীকা ।

বৈষাং দেবানাং ন প্রিয়মিতিক্রত্যা ব্রহ্মজ্ঞানসৌবাশ্রয়ছোক্ত্যা তত্রৈব বিঘ্নকৰ্ত্তব্যস্য সূচিতত্বাৎ ॥ ১৮ ॥

যস্মাদেবং ভূতন্ত জ্ঞানিনএব কৰ্ম্মানুপযোগো নাত্তন্ত তস্মাৎ কৰ্ম্ম কুর্কিত্যাহ তস্মাদিতি । অসক্তঃ ফলসঙ্গরহিতঃ সন্ কার্য্যমবশ্যকৰ্ত্তব্যতয়া বিহিতং নিত্যনৈমিত্তিকং কৰ্ম্ম সম্যগাচর হি যস্মাদসক্তঃ কৰ্ম্মাচরন্ পুরুষঃ পবং মোক্ষং চিত্তশুদ্ধিধারা প্রাপ্নোতি ॥ ১৯ ॥

অত্র সদাচারঃ প্রমাণয়তি কৰ্ম্মণৈবেতি । কৰ্ম্মণৈব শুদ্ধসত্ত্বাঃ সত্ত্বঃ সংসিদ্ধিঃ সম্যগ্জ্ঞানঃ প্রাপ্তাইত্যর্থঃ, যদ্যপি ত্বং সম্যগ্জ্ঞানিনমেবাজ্ঞানং মন্তসে তথাপি কৰ্ম্মাচরণং ত্বং

যদ্যদাচরতি শ্রেষ্ঠস্তত্তদেবেতরো জনঃ ।

স যৎপ্রমাণং কুরুতে লোকস্তদনুবর্ততে ॥ ২১ ॥

শাক্করভাষ্যম্ ।

অথাপ্রাপ্তসম্যগ্দর্শনা জনকাদয়স্তদা কর্মণা সত্বশুদ্ধিসাধনভূতেন ক্রমেণ সংসিদ্ধিমাশ্রিত ইতি ব্যাখ্যায়ঃ শ্লোকোহর্থ মন্বতে পূর্বেইরপি জনকাদিভিরপ্যজ্ঞানস্তিরেব কর্তব্যং কৃতং কর্ম তাবতা নাবশ্যমন্তেন কর্তব্যং সম্যগ্দর্শনবতা কৃতার্থেনেতি তথাপি প্রারন্ধকর্মায়াস্তত্ত্বং লোকসংগ্রহমেবাপি লোকশোভার্গপ্রবৃত্তিনিবারণং লোকসংগ্রহস্তমেবাপি প্রয়োজনং সম্পাদনং কর্তুমর্হসি ॥ ২০ ॥

লোকসংগ্রহঃ কিমর্থ উচ্যতে যদ্যদিতি । যদ্ যৎ কর্ম আচরতি শ্রেষ্ঠঃ প্রধানস্তত্তদেব কর্মাচরতি ইতবো জনস্তদনুগতঃ । কিঞ্চ শ্রেষ্ঠো যৎ প্রমাণং কুরুতে লৌকিকং বৈদিকং বা লোকস্তদনুবর্ততে তদেব প্রমাণীকরোতীত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

র্শনবতাং প্রসিদ্ধা সংসিদ্ধিবিত্তি তৎ কিং জনকাদয়োহপি প্রাপ্তসম্যগ্দর্শনাঃ স্মাঃ উত অপ্রাপ্তসম্যগ্দর্শনাভবেযুবিতি বিকল্প্য প্রথমং প্রত্যাহ যদীতি । লোকসংগ্রহার্থঃ কর্মণা সত্বেইব সংসিদ্ধিমাশ্রিতাইতি মন্বন্ধঃ । কর্মণা সত্বেইবেত্যেতৎ ব্যাকরোতি অসম্পন্নৈশ্চ ব কর্মেতি । তত্র হেতুমাহ প্রাবন্ধেতি । জনকাদীনাং সত্যপি জ্ঞানিত্তে প্রারন্ধকর্মায়াস্তত্ত্বং কর্মাপরিত্যজ্যেব লোকসংগ্রহার্থং প্রবর্তমানানাং জ্ঞানমাহাত্ম্যাৎপপন্ন সংসিদ্ধিরিত্ত্যর্থঃ । দ্বিতীয়মনুদ্য পূর্কার্কেনোত্তবমাহ অথেষ্যাদিনা । দ্বিতীয়ার্কেব্যাবর্ত্ত্যামাশানুখাপরতি অথেষতি । অজ্ঞেনাকৃতার্থেন কৃতং কর্মেতে্যেতাবতা জ্ঞানবতা কৃতকৃত্যেন ন তৎ কর্তব্যমিত্যুক্তমঙ্গীকরোতি তথাপীতি । তর্হি ময়াপি জ্ঞানবতা কৃতার্থেন কর্ম ন কর্তব্যমিত্যাশঙ্ক্যাজ্জুনশ্চ কর্তব্যমেব কর্মেত্বাস্তরার্কেব্যাত্থ্যানেন কথয়তি প্রারন্ধেতি ॥ ২০ ॥

জ্ঞানবতা কৃতার্থেন লোকসংগ্রহার্থমপি ন প্রবর্ত্তিতব্যমিত্যাশঙ্ক্যামুখাপ্য পরিহরতি লোকেত্যাদিনা । ক্রতাধ্যয়নসম্পন্নত্বেনাভিমতো যদ্যদ্বিহিতং প্রতিষিদ্ধং বা কর্মানুভিত্তি তত্তদেব প্রাকৃতো জনো হনুবর্ত্ততে তেন বিদ্যাবতাপি লোকমর্ষাদাস্থাপনার্থং বিহিতং

স্বামিকৃত টীকা ।

মেবেত্যাহ লোকসংগ্রহমিত্যাদি । লোকস্ত সংগ্রহঃ স্বার্থে প্রবর্ত্তনং ময়া কর্মণি কৃতে জনঃ সর্বোহপি করিয়াতি অন্তথা জ্ঞানিদৃষ্টান্তেনাজ্ঞো নিজধর্মঃ নিত্যং কর্ম ত্যজন্ পতেদিত্ত্যেবং লোকরক্ষণমপি তাবৎ প্রয়োজনং পশ্বন কর্ম কর্তুম্বেবার্হসি ন ত্যক্ত- মিত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

ন মে পার্থাস্তি কর্তব্যং ত্রিষু লোকেষু কিঞ্চন ।

নান্বাপ্তম্বাপ্তবাং বর্ত্তএব চ কৰ্ম্মণি ॥ ২২ ॥

যদি হুহং ন বর্ত্তেয়ং জাতু কৰ্ম্মণ্যতদ্বিতঃ ।

মম বজ্জানুবর্ত্তন্তে মনুষ্যাঃ পার্থ সৰ্ব্বশঃ ॥ ২৩ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

যদ্যত্র লোকসংগ্রহকর্তব্যতায়াং বিপ্রতিপত্তিস্তুহিমাং কিং ন পশুসি নেতি । ন মে মম পার্থ নাস্তি ন বিদ্যতে কর্তব্যং ত্রিষপি লোকেষু কিঞ্চন কিঞ্চিদপি কস্মান্ন অন্বাপ্তম-
প্রাপ্তম্বাপ্তবাং প্রাপণীয়ং তথাপি বর্ত্তে এব চ কৰ্ম্মণ্যহম্ ॥ ২২ ॥

যদি হি পুনরহং ন বর্ত্তেয়ং জাতু কদাচিৎ কৰ্ম্মণ্যতদ্বিতোহনলসঃ সন্ মম শ্রেষ্ঠস্ত
সতো বজ্জানুবর্ত্তন্তে মনুষ্যাঃ হে পার্থ সৰ্ব্বশঃ সৰ্ব্বপ্রকারৈঃ ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কর্তব্যমিত্যর্থঃ । শ্রেষ্ঠানুসারিত্বমিতরেখামাচারে দর্শয়িত্বা প্রতিপত্তাবপি দর্শয়তি কি-
ঞ্চতি ॥ ২১ ॥

কৃতার্থস্তাপি লোকসংগ্রহার্থং বিহিতং কৰ্ম্ম কর্তব্যমিত্যুক্ত্য তত্রৈব ভাগবতমতমুদাহর-
ণে নোপপত্তস্যতি যদীত্যাদিনা । অপ্রাপ্তস্য প্রাপ্তয়ে তথাপি কর্তব্যসম্ভবাৎ ন কিঞ্চিদপি
বিদ্যতে কর্তব্যমিতি কথমুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ নান্বাপ্তমিতি প্রতীকমুপাদায় ব্যাখ্যানদ্বারা
বিদ্যাভবতোহপি কৰ্ম্মপ্রবৃত্তিঃ সম্ভাবয়তি নেত্যাদিনা । অম্বয়ার্থঃ পুনরক্রোহনুবাদঃ । ভগ-
বতো মে নাস্তি কর্তব্যমিত্যেতদাকাঙ্ক্ষাদ্বারা ফোরয়তি কস্মাদিত্যাদিনা । প্রয়োজন-
ভাবে ত্বয়পি নান্বর্ত্তেয়ং কৰ্ম্মেত্যশঙ্ক্য লোকসংগ্রহার্থং মমাপি কৰ্ম্মানুষ্ঠানমিতি মম্বাহ
তথাপি ॥ ২২ ॥

লোকসংগ্রহোহপি ন তে কর্তব্যো বিকলত্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যদি হীতি ॥ ২৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কৰ্ম্মকরণে লোকসংগ্রহো যথা স্তাস্তদাহ যদ্যদ্বিতি । ইতরঃ প্রকৃতোহপি অনন্তভেদে-
বাচরতি স শ্রেষ্ঠো জনঃ কৰ্ম্মশাস্ত্রং তন্নিবৃত্তিশাস্ত্রং বা যৎ প্রমাণং মস্ততে তদেব লোকোহ-
প্যনুসরতি ॥ ২১ ॥

অত্র চাহমেব দৃষ্টান্ত ইত্যাহ ন মে ইতি ত্রিভিঃ । হে পার্থ মে কর্তব্যং নাস্তি যতন্নি-
ষপি লোকেষন্বাপ্তম্বাপ্তবাং'অন্বাপ্তবাং প্রাপ্যং নাস্তি'তথাপি কৰ্ম্মণি বর্ত্তএব কৰ্ম্ম করো-
ম্যেবেত্যর্থঃ ॥ ২২ ॥

অকরণে লোকস্ত নাশং দর্শয়তি যদি হুহমিতি । জাতু কদাচিদতদ্বিতোহনলসঃ সন্ ।

উৎসীদেয়ুরিমে লোকা ন কুৰ্ব্যাং কৰ্ম চেদহম্ ।
সঙ্করস্য চ কৰ্তা স্মাপহন্যামিমাঃ প্রজাঃ ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তথা চ কো দোষ ইত্যাহ উৎসীদেয়ুর্কিনশ্চেষুবিমে সর্কে লোকাঃ লোকস্থিতিনিমিত্তস্য কৰ্মধোহভাবাৎ ন কুৰ্ব্যাং কৰ্ম চেদহঃ কিঞ্চ সঙ্কবস্য চ কৰ্তা স্যাং তেন কারণেনোপহন্যামিমাঃ প্রজাঃ প্রজানাংনুগ্রহায় প্রবৃত্তস্তদুপহতিঃ উপহননঃ কুৰ্ব্যামিত্যর্থঃ । মমে-
খবস্যাননুরূপমাপদ্যেত যদি পুনবহমিব ত্বং কৃতার্থবুদ্ধিবান্নবিদন্তো বা তস্যাপ্যান্ননঃ
কৰ্তব্যতাভেহপি পরানুগ্রহ এব কৰ্তব্য ইতি ॥ ২৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্রেষ্ঠস্য তব মার্গানুবর্তিত্বঃ মনুষ্যাণামুচিতমেবেত্যশক্ত্য দৃষয়তি তথাচেত্যাদিনা ।
ঈশ্ববস্য কৰ্মণ্যপ্রবৃত্তৌ তদনুবর্তিনামপি কৰ্মানুপপত্তিবিত্তি হেতুমাহ লোকস্থিতীতি । ইত-
শ্চেশ্বরেণ কৰ্ম কৰ্তব্যমিত্যাহ কিঞ্চতি । যদি কৰ্ম ন কুৰ্ব্যামিতি শেষঃ । সঙ্কবকরণস্য
কাৰ্য্যঃ কথয়তি তেনেতি । প্রজোপহতিরপি প্রাপ্যতে চেৎ কিং তয়া তব স্যাংদিত্তি তত্রাহ
প্রজানামিতি । স্বামনাচরন্তমনুবর্তমানানাং সর্কেষাং কো দোষঃ স্যাংদিত্ত্যপেক্ষায়ামী-
খবস্য কৃতার্থতয়া কৰ্মানুষ্ঠানাভাবে তদনুবর্তিনামপি তদভাবেদেব স্থিতিহেতুভাবাৎ পৃথি-
ব্যাদিভূতানাং বিনাশপ্রসঙ্গাদর্শ্যশ্রমধর্মব্যবস্থানুপপত্তেশ্চাধিকৃতানাং প্রাপভূতাং পাপোপ-
হতত্বপ্রসঙ্গাৎ পরানুগ্রহার্থঃ প্রবৃত্তিরীশ্বরস্যোতুক্তঃ সম্প্রতি লোকসংগ্রহায় কৰ্ম কুৰ্ব্বানস্য
কৰ্ত্তব্যভিমানেন জ্ঞানাভিভাবে প্রাপ্তে প্রত্যাহ যদি পুনরিত্তি । কৃতার্থবুদ্ধিহে হেতুমাহ
আনুবিদিত্তি । যথাবদান্নানমবগচ্ছন্ কৰ্ত্তব্যাদ্যভিমানাভাবাৎ কৃতার্থো ভবতোবেত্যর্থঃ ।
অজ্ঞানাৎস্মত্রাপি জ্ঞানবতি কৃতার্থবুদ্ধিত্বং কৰ্ত্তব্যাদ্যভিমানহীনে তুল্যমিত্যাহ অশ্চো-
বেতি । তস্য তর্হি কৰ্মানুষ্ঠানমকলজ্ঞানবকাশমিত্যশক্ত্যাহ তস্যাপীতি । কৰ্ত্তব্য ইত্যা-
নুবিদ্যাপি পরানুগ্রহায় কৰ্ত্তব্যমেব কৰ্মেত্যাহেতি শেষঃ ॥ ২৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

যদি কৰ্মণি ন বর্তেয়ং কৰ্ম নানুত্তিষ্ঠেয়ং তর্হি মমৈব বন্ধু মার্গঃ মনুষ্যা অনুবর্তন্তেহনুবর্তে-
রনিত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

তত্বঃ কিমত্ব স্মাহ উৎসীদেয়ুরিত্তি । উৎসীদেয়ুঃ ধর্মলোপেন নশ্চেষুঃ তত্বঃ কো বর্নস-
করোক্তবেস্তস্যাপ্যহমেব কৰ্তা স্যাং তবেরং, এবমহমেব প্রজা উপহন্যামঃ মর্দিনীকুৰ্ব্যাম-
কিত্তি ॥ ২৪ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांसुथा असक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्जानां कर्मसङ्गिनाम् ।

योद्धयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सक्ताइति । सक्ताः कर्मणि कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिदविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वानथा अविद्वथा असक्तः सन् तद्वत् किमर्थं करोति तच्छू चिकीर्षु-
र्वथा कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहः ॥ २५ ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्मर्मात्तविदः कर्तव्यमस्तस्य वा लोकसंग्रहमुक्त्या तत-
स्तस्यात्तविदेदमुपदिश्याते नेति । बुद्धेर्भेदः बुद्धिभेदः मया इदं कर्तव्यं भोक्तव्य-
णस्य कर्मणः फलमिति निश्चयरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तव जनयेन्नोत्पादयेद-
ज्जानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यसक्तानां आसक्तवताः । किञ्च कुर्यादयोद्धयेत्
कारयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् स्वयं तदेवाविद्वांसुः कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

गिरिकृत टीका ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपः श्लोकं व्याकरोति सक्ता इत्यादिना । असक्तः सन् कर्तृत्वातिमा-
नः फलाभिसङ्घिः वाऽकुर्वन्ति यथा ॥ २५ ॥

बुद्धमनुद्योत्तरश्लोकमवतारयति एवमिति । कर्तव्यं कर्मेति शेषः । पूर्वार्द्धमेवं
व्याख्याय उतरार्द्धं प्रश्नपूर्वकः अवतार्य व्याचष्टे किञ्च कुर्यादिति । सर्वकर्मणि कार-
येत्सेषु प्रीतिः कुर्वन्ति शेषः । कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायामाह तदेवेति ॥ २६ ॥

श्यामिकृत टीका ।

तस्मादात्तविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कार्यामेवेत्युपसंहरति सक्ताइति ।
कर्मणि सक्ताः अतिनिविष्टाः सक्ता यथाऽज्जाः कर्मणि कुर्वन्ति असक्तः सन् विद्वानपि
तथैव कुर्यान्नोक्तसंग्रहं कर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥

ननु कृपया तदज्जानमेवोपदेष्टुं युक्तः नेत्याह न बुद्धिभेदमिति । अज्जानामतएव
कर्मसङ्गिनां कर्मसक्तानमेकत्रात्रोपदेशेन बुद्धेर्भेदमस्तथाऽः न जनयेत् कर्मणः
सकाशाद्बुद्धिविचालनं न कुर्यात् अपि तु योद्धयेत् सेवयेत् अज्जानं कर्मणि कारयेदि-
त्यर्थः, कथं, युक्तोऽभियुक्तो बुद्ध्या स्वमाचरन् सन् । बुद्धिविचालने कृते सति कर्मसङ्गिना-
निबुद्धेर्जनस्य चानुत्पत्तेस्तस्मात्तद्व्यङ्गः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

প্রকৃতেঃ ক্রিয়মাণানি গুণৈঃ কৰ্ম্মাণি সৰ্বশঃ ।

অহঙ্কারবিমূঢ়াত্মা কর্ত্ত্বাহমিতি মন্যতে ॥ ২৭ ॥

তত্ত্ববিত্ত্ব মহাবাহো গুণকৰ্ম্মবিভাগয়োঃ ।

গুণা গুণেষু বর্ত্তন্তুহিতি মত্বা ন সজ্জতে ॥ ২৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অবিদ্বান্ অজ্ঞঃ কথং কৰ্ম্মসু সজ্জত ইত্যাহ প্রকৃতেরিত্ত্বি । প্রকৃতেঃ প্রকৃতিঃ প্রাধানং সত্বরজস্তমসাঃ গুণানাং সাম্যাবস্থা তস্যঃ প্রকৃতেঃ গুণৈর্কিকারৈঃ কার্যকরণরূপৈঃ ক্রিয়মাণানি কৰ্ম্মাণি লৌকিকানি শাস্ত্রীয়ানি চ সৰ্বশঃ সৰ্বপ্রকারৈবহঙ্কারবিমূঢ়াত্মা কার্যকরণসংঘাতাত্মপ্রত্যয়োহহঙ্কারস্তেন বিবিধং নানাবিধং মূঢ়ঃ আত্মান্তঃকরণং বস্য সোহয়ং কার্যকরণধৰ্ম্মা কার্যকরণাভিমানবিদ্যয়া কৰ্ম্মণ্যাত্মনি মন্যমানস্তত্ত্বং কৰ্ম্মণামহং কৰ্ত্তেতি মন্যতে ॥ ২৭ ॥

কিং পুনর্মন্ততে বিদ্বান্ তত্ত্ববিদিত্ত্বি । তত্ত্ববিত্ত্ব মহাবাহো কস্য তত্ত্ববিৎ গুণকৰ্ম্মবিভাগয়ো গুণবিভাগস্য কৰ্ম্মবিভাগস্য চ তত্ত্ববিদিত্ত্বার্থঃ গুণাঃ করণাত্মকাঃ গুণেষু বিষয়াত্মকেষু বর্ত্তন্তে নাশ্চেতি মত্বা ন সজ্জতে সক্তিং ন করোতি ২৮

গিরিকৃত টীকা ।

অজ্ঞানাং কৰ্ম্মসঙ্গিনামিত্যুক্তং তেনোত্তরশ্লোকস্য সঙ্গতিমাহ অবিদ্বানিত্ত্বি । কর্ত্ত্বাহমাত্মানোহবাস্তবমিত্যভ্যুপগমাধিদ্ধান্ কথং কুৰ্ব্বন্তেব তস্যাবাবং পশুতীত্যাশঙ্ক্যাহ প্রকৃতে-রিত্ত্বি । কৰ্ম্মস্ববিদ্বষঃ সক্তিপ্রকাবং প্রকটয়ন্ ব্যাকরোতি প্রকৃতেরিত্ত্বাদিনা । প্রাধানশব্দেন মায়াসক্তিকৃত্যতে, অবিদ্যয়েত্যাভয়তঃ সম্বধ্যতে ॥ ২৭ ॥

অজ্ঞান্য কৰ্ম্মসু সক্তিমুক্ত্য বিদ্বষস্তদভাবমভিধাতি কিং পুনরিত্ত্বি । তত্ত্বং বাধাত্ম্যং বেত্তীতি ব্যুৎপত্ত্যা তত্ত্ববিদিত্ত্বি তু শব্দেনাজ্ঞানাধিশিষ্টো নির্দিষ্টঃ । প্রশ্নপূৰ্ব্বকং দ্বিতীয়পাদমবতারণ্য ব্যাচষ্টে কশ্চেত্যাদিনা । গুণানাংমেব গুণেষু বর্ত্তমানত্বমযুক্তং নিগুণত্বাত্ত্বামি-স্বামিকৃত টীকা ।

নহু বিদ্ব্বাপি চেৎ কৰ্ম্ম কর্ত্তব্যং তর্হি বিদ্বদবিদ্ব্বোঃ কো বিশেষ ইত্যশঙ্ক্যোভয়ো-বিশেষঃ দর্শয়তি প্রকৃতেরিত্ত্বি দ্বাভ্যাং । প্রকৃতেঃ গুণৈঃ প্রকৃতিকারৈর্কিকারৈঃ সৰ্ব-প্রকারেণ ক্রিয়মাণানি কৰ্ম্মাণি তান্ত্বহমেব কর্ত্ত্বা করোমীতি মন্যতে । অত্র হেতুঃ অহ-মিতি ৪ অহঙ্কারেণেচ্ছিরাদিষা স্বাধ্যাসেন বিমূঢ়বুদ্ধিঃ সন্ ॥ ২৭ ॥

বিদ্বান্ তখন মন্যত ইত্যাহ তত্ত্ববিদিত্ত্বি । নাহং গুণাত্মক ইতি গুণেভ্যাঃ আত্মনো-বিভাগঃ ন মে কৰ্ম্মনীতি কৰ্ম্মভ্যোহপ্যাশ্বনো বিভাগঃ তয়ো গুণকৰ্ম্মবিভাগরোবস্ত্বঃ বেত্তি

✱ প্রকৃতে গুণসংযুতাঃ সজ্জন্তে গুণকর্ষসু ।

তানকুৎসবিদো মন্দান্ কুৎসবিৎস বিচালয়েৎ ॥ ২৯ ॥

ময়ি সর্বাণি কর্মাণি সন্ন্যস্তাধ্যাত্মচেতসা ।

নিরাশী নির্মমো ভূত্বা যুধ্যস্ব বিগতজ্বরঃ ॥ ৩০ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

যে পুনঃ প্রকৃতে রিতি । প্রকৃতে গুণৈঃ সম্যক্ যুতাঃ সংমোহিতাঃ সন্তঃ সজ্জন্তে গুণানাং কর্ষসু গুণকর্ষসু বয়ং কর্ষ কুর্ষঃ ফলায়েতি, তান্ কর্ষসন্ধিনোহকুৎসবিদঃ কর্মফলমাত্রদর্শিনো মন্দান্ মন্দপ্রজ্ঞান্ কুৎসবিদাশ্চবিৎ স্বয়ং ন বিচালয়েৎ বুদ্ধিভেদকরণমেব চালনং তন্ন কুর্ষাদিত্যর্থঃ ॥ ২৯ ॥

কথং পুনঃ কর্ষণ্যধিকৃতেনাঞ্জন মুমুকুণা কর্ষ কর্তব্যমিত্যুচ্যতে মরীতি । ময়ি বাসুদেবে পরমেশ্ববে সর্কজে সর্বাণি কর্মাণি সন্ন্যস্ত নিষ্কিপ্যাধ্যাত্মচেতসা বিবেক-

গিরিকৃত টীকা ।

ভ্যাশস্য বিভজতে গুণাইতি । কার্যকরণানামেব বিষয়েষু প্রবৃত্তিবান্ধনস্ত কুটস্থত্বান্ধব-
মিতি জ্ঞাত্বা তদ্বিৎ কর্ষসু দৃঢ়তরং কর্তব্যমিমানং ন করোতীত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

বিদ্বানবিদ্বানিত্যুভাবপি প্রকৃত্য বিদ্বান্নবিদ্বাষো বুদ্ধিভেদং কুর্ষাদিত্যুপসংহরতি যে পুনরিতি । প্রকৃতে রুজ্ঞান্না গুণৈর্দেহাদিভির্কির্কারৈঃ সংযুতাস্তানে বা অঞ্জন মন্ত্যমানা যে গুণানাং তেষামেব দেহাদীনাং কর্ষসু ব্যাপাবেষু সজ্জন্তে সক্তিং দৃঢ়তরামাশ্রয়বুদ্ধিঃ কুর্ষস্তীত্যাহ প্রকৃতে রিত্যাদিনা । তেষামনাশ্ববিদাং স্বয়মাশ্ববিদ্বু ক্তিভেদং নাপাদয়েদিত্যাহ তানিত্যাদিনা ॥ ২৯ ॥

যদ্যপি কর্ষণ্যজ্ঞোহধিক্রিয়তে তথাপি মোক্ষ্যমাণেন তেন কর্ষ ত্যক্তব্যং মোক্ষস্ত
কর্ষাসাধ্যত্বান্নতু তেন কর্ষ কর্তুং শক্যং কর্ষণঃ স্বাপেক্ষিতবিরোধিতাদিতি শক্যতে কথ-
মিতি । শ্লোকে নোত্তরমাহ উচ্যতইতি । যথোক্তে পবশ্বিন্নান্নি সর্ককর্ষণাং সমর্পণে

স্বামিকৃত টীকা ।

স তু ন সজ্জতে কর্তৃত্বাভিনিবেশং ন করোতি । তত্র হেতুঃ গুণাইতি । গুণা ইন্দ্রিয়ানি
গুণেষু বিষয়েষু বর্তন্তে নাইমিতি মত্বা ॥ ২৮ ॥

ন বুদ্ধিভেদমিত্যুপসংহরতি প্রকৃতে রিতি । যে প্রকৃতে গুণৈঃ সৎসাদিভিঃ সংযুতাঃ
সন্তো গুণেষু ইন্দ্রিয়েষু তৎকর্ষসু চ সজ্জন্তে তানকুৎসবিদো মন্দমতীন্ কুৎসবিৎ সর্কজো ন
বিচালয়েৎ ॥ ২৯ ॥

তদেবং তদ্বিদাপি কর্ষ কর্তব্যং হস্ত নাদ্যপি তদ্বিদত্তঃ কঠৈব কুর্ষিত্যাহ মরীতি ।

যে মে মতমিদং নিত্যমনুতিষ্ঠন্তি মানবাঃ । ✕

শ্রদ্ধাবস্তোহনস্বয়ন্তো মুচ্যতে তেহপি কৰ্ম্মভিঃ ॥ ৩১ ॥

যে হেতদভ্যস্বয়ন্তো নানুতিষ্ঠন্তি মে মতম্ ।

সৰ্বজ্ঞানবিমূঢ়াংস্তান্ বিদ্ধি নষ্ঠানচেতসঃ ॥ ৩২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বুদ্ধ্যাং কৰ্ত্তেখরায় ভূত্যবৎ করোমীত্যনয়া বুদ্ধ্যা কিঞ্চ নিরাণীঃ ত্যক্তাণীঃ নিৰ্ম্মমো মম ভাবশ্চ নিৰ্গতো যন্ত তব স ত্বং নিৰ্ম্মমো ভূত্বা যুধ্যস্ব বিগতজরো বিগতসস্তাপো বিগতশোকঃ সন্নিত্যৰ্থঃ ॥ ৩০ ॥

যদেতন্মম মতং কৰ্ম্ম কৰ্ত্তব্যমিতি সপ্রমাণমুক্তং তত্রথা যে ময়িতি । যে মদীয়মিদং মতমনুতিষ্ঠন্তি অনুবর্ত্তন্তে মানবা মনুষ্যাঃ শ্রদ্ধাবস্তঃ শ্রদ্ধাধনাঃ অনস্বয়ন্তোহস্বয়াক্ষ ময়ি পরমগুরো বাসুদেবেহকুৰ্ব্বন্তো মুচ্যন্তে তেহপ্যেবস্তূ তাঃ কৰ্ম্মভির্ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মাঠৈথ্যঃ ॥ ৩১ ॥

যে ইতি । যে তু তদ্বিপরীতা এতৎ মম মতং অভ্যস্বয়ন্তো নিদন্তো নানুতিষ্ঠন্তি

গিরিকৃত টীকা ।

কারণমাহ অধ্যায়েতি । বিবেকবুদ্ধিম্বেব ব্যাকবোতি অহমিতি । দর্শিতরীত্যা কৰ্ম্মস্ব প্রবৃত্তস্য কৰ্ত্তব্যাস্তবমাহ কিঞ্চেতি । ত্যক্তাণীঃ ফলপ্রার্থনাহীনঃ সন্নিত্যৰ্থঃ, নিৰ্ম্মমো ভূত্বা পুত্রভ্রাতাদিধিতি শেষঃ । ননু বুদ্ধে নিয়োগো নোপপদ্যতে পুত্রভ্রাতাদিহিংসায়নস্তস্য সস্তাপহেতোঃ নিয়োগবিষয়ভাযোগাদিতি তত্রাহ বিগতেতি ॥ ৩০ ॥

প্রকৃতং ভগবতো মতমুক্তপ্রকারমনুসৃত্যেবানুতিষ্ঠতাং ক্রমমুক্তিফলং কথয়তি যদেত-
দिति । শাস্ত্রাচার্যোপদিষ্টে অদৃষ্টার্থে বিশ্বাসবৎ শ্রদ্ধাধনং, গুণেবু দোষাবিকরণমস্বয়া,
অপি যথোক্তায়ানুক্তেরমুখ্যদ্যোতনার্থঃ ॥ ৩১ ॥

ভগবন্তাননুবর্ত্তিনাং প্রত্যবায়িত্বং প্রত্যায়য়তি যেইতি । তদ্বিপরীতং ভগবন্তা-
নুবর্ত্তিত্যে বৈপরীত্যং, তদেব দর্শয়তি এতদিত্যাদিনা । অভ্যস্বয়ন্তস্তত্রাসস্তমপি দোষমুড়া-

স্বামিকৃত টীকা ।

সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি ময়ি সন্ন্যাস্য সমৰ্প্যাধ্যাত্মচেতসাহস্তর্ষাম্যোহং কৰ্ম্ম করোমীতি দৃষ্ট্যা
নিরাণীর্নিকামোহতএব মৎকলুস্নাধনং মদৰ্থমিদং কৰ্ম্মেতেব্যং মমতাপূত্বশ্চ ভূত্বা বিগত-
জরস্যক্তশোকশ্চ ভূত্বা যুধ্যস্ব ॥ ৩০ ॥

এবং কৰ্ম্মানুষ্ঠানে গুণমাহ যে মে ইতি । মদ্বাক্যে শ্রদ্ধাবস্তোহনস্বয়ন্তো হুঃখান্নকে
কৰ্ম্মাণি প্রবর্ত্তয়তীতি দোষদৃষ্টিমকুৰ্ব্বন্তশ্চ যে মদীয়মিদং মতমনুতিষ্ঠন্তি তেহপি শনৈঃ কৰ্ম্ম
কুৰ্ব্বাণাঃ সমাগ্জ্ঞানিবৎ কৰ্ম্মভিৰ্চ্যন্তে ॥ ৩১ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यास्यति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम्

नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मुदास्ते सर्वज्ञानविमुदांसान् विनष्टान् नाशं गतान्चेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

कस्मात् पुनः कारणात् इदीयं मतं नानुतिष्ठतः परधर्माननुतिष्ठति स्वधर्मकं नानुवर्तन्ते त्वत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्रति इच्छासनातिक्रमदोषात् तत्राह सदृशमिति । सदृश-
मनुरूपं चेष्टते चेष्टां कर्वाति कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्व-
कृतधर्माधर्मादिसंस्कारावो वर्तमानजन्मादावतिव्यक्तः सा प्रकृतिसुप्त्याः सदृशमेव सर्वो
जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्मुखस्तस्मात् प्रकृतिः यास्यति अनुगच्छति भूतानि, निग्रहः
निषेधरूपः किं करिष्यति मम चाश्रया वा ॥ ३३ ॥

गिरिकृत टीका ।

वयस्तु इत्यर्थः, सर्वज्ञानानि सङ्गनिर्गुणविषयाणि, प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो
विविधत्वं ॥ ३२ ॥

भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं पृच्छति कस्मादिति
भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याह त्वत्प्रतिकूला इति । राजानुशासनातिक्रमे
दोषदर्शनात् भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात् तत्प्रतिकूलत्वं तत्रकारणमित्यर्थः ।
उत्तरेण श्लोकमवतावयति सदृशमिति । सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तिषु कैमुति-
कश्यायं सूचयति ज्ञानवानपीति । सर्वाण्यपि भूतान्निच्छन्त्यपि प्रकृतिसदृशीः चेष्टां
गच्छन्तीति निगमयति प्रकृतिमिति । भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता निष्ठा-
हेत्याशङ्क्याह निग्रह इति । का पुनर्विषयं प्रकृतिर्धदन्सारीनी भूतानां चेष्टेति पृच्छति
प्रकृतिर्नामेति । भगवदभिप्रेताः प्रकृतिः प्रकटयति पूर्वेति । आदिशक्येन ज्ञाने-
च्छादि संगृह्यते । यथोक्तः संस्कारः स्वसंज्ञा प्रवर्तकश्चेत् प्रत्येऽपि प्रवृत्तिः स्यादि-
त्याशङ्क्य विशिनष्टि वर्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्युक्तः विवेकिप्रवृत्तेरतथाहादिभिश्चावि-
शेषादिति श्रामन्नुत्तरमाह ज्ञानवानिति । ज्ञानवतामज्ञानवतां प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे
स्वामिकृत टीका ।

विपक्षे दोषमाह वेद्येति । ये तु नानुतिष्ठन्ति तान्चेतसो विवेकशून्यान् अत-
एव सर्वस्मिन् कर्मणि ब्रह्मविषये च सर्वज्ञानं तत्र विमुदांसान् विद्धि ॥ ३२ ॥

ननु तर्हि महाकलहादिविषयाणि निगृह्य शिकामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्मैरेव किं नानु-
तिष्ठन्ति तत्राह सदृशमिति । प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्कारधीनत्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः

ইন্দ্রিয়শ্চেন্দ্রিয়স্মার্থে রাগদ্বेषৌ ব্যবস্থিতৌ ।

তয়োৰ্ন বশমাগচ্ছেতো হস্ত্য পরিপস্থিনৌ ॥ ৩৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদি সৰ্বৌ জন্তুরাশ্বনঃ প্রকৃতিসদৃশমেব চেষ্টতে ন চ প্রকৃতিশূন্তঃ কশ্চিদস্তি ততঃ পুরুষ-
কারস্ত বিষয়ানুপপত্তেঃ শাস্ত্রানর্থক্যাপ্রাপ্তাবিদমুচ্যতে ইন্দ্রিয়শ্চেন্দি-
স্মার্থে সৰ্বৌশ্চিন্নাণামৰ্থে শব্দাদিবিষয়ে ইষ্টে শব্দাদৌ রাগোহনিষ্টে দ্বেষ ইত্যেবং প্রতী-
শ্চিন্নার্থে রাগদ্বেষাববশ্যস্তাবিনৌ তত্রায়ং পুরুষকারস্ত শাস্ত্রার্থস্ত বিষয় উচ্যতে শাস্ত্রার্থে
প্রবৃত্তঃ পূৰ্ণমেব রাগদ্বেষয়োর্কশং নাগচ্ছৎ যাহি পুরুষস্য প্রকৃতিঃ সা রাগদ্বেষপূৰ-
সরৈব স্বকার্যে পুরুষঃ প্রবর্তয়তি যদা তদা সধৰ্ম্মপরিত্যাগঃ পবধৰ্ম্মানুষ্ঠানঞ্চ ভবতি যদা
পুনঃ রাগদ্বেষৌ তৎপ্রতিপক্ষেণ নিয়ময়তি তদা শাস্ত্রদৃষ্টিরেব পুরুষো ভবতি ন প্রকৃতিবশ-

গিরিকৃত টীকা ।

কলিতমাহ তস্মাদিতি । প্রকৃতিং যান্তি প্রকৃতিসদৃশীঃ চেষ্টাঃ গচ্ছন্ত্যানিচ্ছন্ত্যপি সৰ্বৌবি-
ভূতানি ইত্যর্থঃ । প্রকৃতেৰ্ভবগতা তত্তুল্যেন বা কেনচিৎ নিগ্রহমাশঙ্ক্যাবতারিতচতুর্থ-
পাদস্যার্থাপেক্ষিতং পূরয়তি মম চেতি ॥ ৩৩ ॥

সৰ্বশ্চ ভূতবর্গস্ত প্রকৃতিবশবর্তিত্তে লৌকিকবৈদিকপুরুষকারবিষয়াত্বাদ্বিধিনিবেধা-
নর্থক্যমিতি শঙ্কতে যদীতি । নহু যস্ত ন প্রকৃতিরস্তি তস্ত পুরুষকারসম্ভবাদর্থবৎ তদ্বি-
ষয়ে বিধিনিবেধয়োৰ্ভবিষ্যতি নেত্যাহ নচেতি । শঙ্কিতদোষঃ শ্লোকেন পরিহরতি ইদ-
মিত্যাদিনা । বীপ্সায়াঃ সৰ্বকবণগোচরত্বং দর্শয়তি সৰ্বৌতি । প্রত্যর্থঃ রাগদ্বেষয়োব-
ব্যবস্থায়ঃ প্রাপ্তৌ প্রত্যাদিশতি ইষ্টইতি । প্রতিবিষয়ং বিভাগেন তয়োৰস্ত তরস্তাবশ্যক-
য়েপি পুরুষকারবিষয়াত্বপ্রযুক্ত্যা প্রাপ্তুক্তং দূষণং কথং সমাধেয়মিত্যাশঙ্ক্যাহ তত্রৈতি ।
যতোরিত্যাদ্যবতারিতং ভাগং বিভজতে শাস্ত্রার্থস্যেতি । প্রকৃতিবশহাদ্ভক্তোৰ্নৈব নিরো-

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রকৃতেঃ স্বভাবস্য সদৃশমনুরূপমেব গুণদোষজ্ঞানবানপি চেষ্টতে কিং পুনর্বক্তব্যমজ্ঞশ্চৈ-
ষ্টত ইতি, যস্মাত্ত্বানি সৰ্বৌপি প্রাণিনঃ প্রকৃতিং যান্তি অন্ববর্তন্তে এবঞ্চ সতীশ্চিন্ননিগ্রহঃ
কিং করিব্যতি প্রকৃতেৰ্কলীরত্বাদিত্যর্থঃ ॥ ৩৩ ॥

নয়ন্তঃ প্রকৃত্যধীনৈব চেৎ পুরুষস্য প্রবৃত্তিস্তর্হি বিধিনিবেধশাস্ত্রস্য বৈষম্যং প্রাপ্ত-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ ইন্দ্রিয়স্যেতি । ইন্দ্রিয়স্যেতি শাস্ত্রস্যেতি বীপ্সয়া সৰ্বৌশ্চিন্নাণাং প্রত্যেক-
শ্চিন্নুক্তং, অৰ্থে স্ববিকারে অনুরূপে রাগঃ প্রতিকূলে দ্বেষ ইত্যেবং রাগদ্বেষৌ ব্যবস্থিতৌ
অবশ্যস্তাবিনৌ, ততশ্চ তদনুরূপা প্রবৃত্তিরিতি ভূতানাং প্রকৃতিঃ, তথাপি তয়োৰ্ভববর্তী ন

শ্রেয়ান্ স্বধর্মো বিগুণঃ পরধর্মাৎ স্বনুষ্ঠিতাৎ ।

স্বধর্মো নিধনং শ্রেয়ঃ পরধর্মোভয়াবহঃ ॥ ৩৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

স্তম্বাত্তয়ো রাগদ্বেষরোক্ষণঃ নাগচ্ছেদ্যতন্তৌ হস্য পুরুষস্য পরিপহ্নিনৌ শ্রেয়োমার্গস্ত
বিদ্বকর্তারৌ তন্তরাবিবেত্যর্থঃ ॥ ৩৪ ॥

তত্রাগদ্বেষপ্রযুক্তো মন্ততে শাস্ত্রার্থমপ্যন্তথা, পবধর্মোহপি ধর্মত্বাদনুষ্ঠেয় এবেতি তদ-
স্য শ্রেয়ানিতি । শ্রেয়ান্ প্রশস্যতরঃ স্বধর্মঃ স্বকীয়ধর্মো বিগুণোপি বিগতগুণোহপি অল্প-
ষ্ঠীয়মানঃ পরধর্মাৎ স্বনুষ্ঠিতাৎ সাদ্গুণেন সম্পাদিতাদপি স্বধর্মো স্থিতস্য নিধনং মরণমপি

গিরিকৃত টীকা ।

অধ্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ যাহীতি । রাগদ্বেষদ্বারা প্রকৃতিবশবর্ত্তিভে স্বধর্মত্যাগাদিহুর্কারমিত্যু-
ক্তমিদানীং বিবেকবিজ্ঞানেন রাগাদিনিবারণে শাস্ত্রীয়দৃষ্ট্যা প্রকৃতিপারবশ্চ পরিহর্ত্তুং
শক্যমিত্যাহ যদেতি । মিথ্যাজ্ঞাননিবন্ধনৌ হি বাগদ্বেষৌ তৎপ্রতিপক্ষত্বং বিবেকবিজ্ঞা-
নস্ত মিথ্যাজ্ঞানবিরোধিত্বাদবধেয়ং । রাগদ্বেষরোক্ষ্মলনিবৃত্ত্যানিবৃত্তৌ প্রতিবন্ধকসে
কার্য্যসিদ্ধিমতিসন্ধায়োক্তং তদেতি । এবকারস্যাত্তযোগব্যবচ্ছেদকত্বং দর্শয়তি নেতি ।
পূর্বোক্তং নিরোগমুপসংহরতি তস্মাদিতি । তত্র হেতুমাহ যতইতি । হিশকোপাত্তো-
হেতুর্ভতইতি প্রকটিতঃ স চ পূর্বেণ তচ্ছব্দেন সম্বন্ধনীয়ঃ । পুরুষপরিপহ্নিত্বমেব তয়োঃ
সোদাহরণং ফোরয়তি শ্রেয়োমার্গস্যেতি ॥ ৩৪ ॥

রাগদ্বেষরোঃ শ্রেয়োমার্গপ্রতিপক্ষত্বং প্রকটয়িতুং পরমতোপস্তাসম্বা সমস্তরম্নোক
মবতারয়তি তত্রৈত্যাদিনা । ব্যবহারভূমিঃ সপ্তম্যর্থঃ । শাস্ত্রার্থশাস্ত্রার্থপ্রতিপত্তিম্বেব
প্রত্যায়য়তি পরধর্মোহুপীতি । স্বধর্মবদিত্যপেরর্থঃ । অল্পমানঃ দ্বষব্রুত্তরত্বেন লোকবু-
ধাপয়তি তদসদিতি । ক্ষত্রধর্মাহুত্বাদুরনুষ্ঠানাৎ পরিব্রাড্ধর্মস্য ভিক্ষাশনাদিলক্ষণস্ত

স্বামিকৃত টীকা ।

ভবেদিতি শাস্ত্রেন নিরম্যতে হি বস্মাদস্ত মুমুকোস্তৌ পরিপহ্নিনৌ প্রতিপক্ষৌ, অয়ং ভাবঃ,
বিষয়স্বরূপাদিনা রাগদ্বেষাবুৎপাদ্যানবহিতঃ পুরুষমনর্থেহতিগন্তীয়ে স্রোতসীব প্রকৃতির্ব-
লাৎ প্রবর্ত্তয়তি শাস্ত্রং তু ততঃ প্রাগেব বিষয়েষু রাগদ্বেষপ্রতিবন্ধকে পরমেশ্বরভক্তনার্দৌ
তঃ প্রবর্ত্তয়তি ততচ্চ গন্তীরস্রোতঃপাতাৎ পূর্বমেব নাবমাল্লিতইব নানর্থং প্রাপ্নোতি,
তদেবং স্বাভাবিকীং পথাদিসদৃশীং প্রযুক্তিং ত্যক্ত্বা ধর্মপ্রবর্ত্তিতব্যমিচ্ছাক্তং ॥ ৩৪ ॥

ভহি স্বধর্মস্ত যুত্বাদেহঃবরণস্য বধাবৎ কর্ত্তুমশক্যত্বাৎ পরধর্মস্যচাহিংসাদেঃ স্বক-
রধাঙ্কধর্মাবিশেষাচ্চ 'তত্র প্রবর্ত্তিতুমিচ্ছত্বং' প্রত্যাহ শ্রেয়ানিতি । কিঞ্চিদন্বীনোহপি

অর্জুনউবাচ—অথ কেন প্রযুক্তোহয়ং পাপঞ্চরতি পুরুষঃ ।

অনিচ্ছন্নপি বাঞ্ছের বলাদিব নিযোজিতঃ ॥ ৩৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শ্রেয়ঃ পরধর্মে স্থিতস্য জীবিতাৎ কস্মাৎ পরধর্মো ভয়াবহঃ নরকাদিলক্ষণং ভয়মাবহতি যতঃ ॥ ৩৫ ॥

যদ্যপ্যনর্থমূলং ধ্যায়তো বিষয়ান্ পুংসো রাগদ্বেষৌ হস্ত পরিপহ্নিনাবিতি চোক্তঃ বিক্লিপ্তমনবধারিতঃ চ যত্নঃ তৎ সংক্লিপ্তং নিশ্চিতকেনমেবেতি জ্ঞাতুমিচ্ছন্নর্জুন উবাচ জ্ঞাতে হি তস্মিন্ তদ্বচ্ছেদাষ যত্নঃ কুর্যামিতি অথেতি । অথ কেন হেতুভূতেন প্রযুক্তঃ সন্ রাজেব ভূত্যোহয়ং পাপং কর্ম চরত্যাচবতি পুরুষঃ স্বয়মনিচ্ছন্নপি হে বাঞ্ছের বৃষ্টি-কুলপ্রসূত বলাদিব নিযোজিতো বাঞ্জেবেত্যুক্তো দৃষ্টান্তঃ ॥ ৩৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বল্পষ্ঠেযতযা মমাপি কর্তব্যত্বং প্রাপ্তমিত্যাশঙ্ক্য ব্যাচষ্টে শ্রেয়ানিতি । উক্তেহর্থে প্রশ্ন-পূর্বকং হেতুমাহ কস্মাদিত্যাদিনা । স্বধন্যমবধূয় পরধর্মমহুতিষ্ঠতঃ স্বধর্মাতিক্রমকৃতদো-যস্ত হুস্পরিহবহান্ন তন্ত্যাগঃ সাধীয়ানিত্যর্থঃ ॥ ৩৫ ॥

প্রাগেবানর্থমূলস্যোক্তত্বাৎ পুনস্তজ্জিজ্ঞাসয়া প্রশ্নাহুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । বিক্লিপ্তং বিবিধেষু প্রদেশেষু ক্লিপ্তং দর্শিতমিতি যাবৎ, অনবধারিতমনেকক্রোদ্ধাদনে-কথা বা বিবেককামাদিভির্কিকল্পিতত্বাদিত্যর্থঃ । নধনর্থমূলং পরিহর্তব্যং তৎ কিমিতি জ্ঞাতুমিষাতে তত্রাহ জ্ঞাতে হীতি । কুর্যামিতি তজ্জ্ঞানমর্থবদিত্তি শেষঃ । বাক্যারম্ভ-র্থমর্থশব্দস্য গৃহীত্বা প্রশ্নবাক্যং ব্যাকরোতি অথেত্যাদিনা । অনিচ্ছতোহপি বলাদেব হুচরিতে প্রেরিতভে দৃষ্টান্তমাচষ্টে রাজ্জেবেতি । বিনিযোজ্যত্বশ্চেচ্ছাসাপেক্ষত্বাস্তদভাবে তদসিদ্ধিমাশঙ্ক্য প্রশ্নকৃতং স্মারয়তি রাজ্জেবেত্যুক্ত ইতি ॥ ৩৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

স্বধর্মঃ শ্রেয়ান্ প্রশস্যতরঃ স্বসৃষ্টিতাৎ সকলাঙ্গসম্পূর্ত্যা কৃতাদপি পরধর্মাৎ সকাশাৎ । তত্র হেতুঃ স্বধর্মে বুদ্ধাদৌ প্রবর্তমানস্য নিধনঃ মরণমপি শ্রেষ্ঠঃ স্বর্গাদিপ্রাপকত্বাৎ পরধর্মস্ত পরস্য ভয়াবহো নিবিদ্ধশ্চেন নরকপ্রাপকত্বাৎ ॥ ৩৫ ॥

তন্নোন্ বশমাগচ্ছেদিত্যুক্তং তদেতদশক্যং মহানোহর্জুনউবাচ অথেতি । বৃক্ষের্বংশে-হবর্তীণৌ বাঞ্ছের্নঃ হে বাঞ্ছের্ন অনর্থকপং পাপং কর্তুমনিচ্ছন্নপি কেন প্রযুক্তঃ প্রেরিতো-হয়ং পুরুষঃ পাপং চরতি, কামক্কার্থো বিবেকবলেন নিরুদ্ধতোহপি পুরুষস্য পুনঃ পাপে প্রযুক্তিসর্গনাৎ, অন্যোহপি তন্নোন্ লভুস্তঃ কশ্চিৎ প্রবর্তন্তোভবেদিত্তি সস্তাবনয়া প্রশ্নঃ ॥ ৩৬ ॥

শ্রীভগবানুবাচ—কামএষ ক্রোধ এষ রজোগুণসমুদ্ভবঃ ।

মহাশনো মহাপাপ্য। বিদ্যেনমিহ বৈরিণম্ ॥ ৩৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শৃণু ত্বং তং বৈরিণং সৰ্বানর্থকরং যঃ ত্বং পৃচ্ছসি ভগবানুবাচ “ঐশ্বর্যস্য সমগ্রস্য ধর্মস্য যশসঃ শ্রিয়ঃ । বৈরাগ্যস্যাথ মোক্ষস্য ব্রহ্মাণ্ডগইতীক্ষনা” । ঐশ্বর্যাদি ষট্‌কং যস্মিন্ বাসুদেবে নিত্যমপ্রতিবন্ধেণ সামন্ত্যেন চ বর্ততে, “উৎপত্তিঃ প্রলয়শ্চৈব ভূতানাং গতিঃ গতিঃ । বেত্তি বিদ্যামবিদ্যাঞ্চ স বাচ্যো ভগবানিতি” । উৎপত্ত্যাদিবিষয়ঞ্চ বিজ্ঞানং যস্য স বাসুদেবো বাচ্যো ভগবানিতি, কামইতি । কাম এষ সৰ্বলোকং বশং কুর্ক্বন শক্রর্ষম্মিত্তা সৰ্বানর্থপ্রাপ্তিঃ প্রাণিনাং স এষ কামঃ প্রতিহতঃ কেনচিৎ ক্রোধেণ পরিণমতেহতঃ ক্রোধোহপ্যেব রজোগুণসমুদ্ভবো রজশ্চ তদগুণশ্চ রজোগুণঃ সমুদ্ভবো যস্য স কামো

গিরিকৃত টীকা ।

সম্প্রতিপত্তিবচনং প্রস্তোতি শৃণুতি । তস্য বৈপরীত্যং ক্ষোরয়তি সর্কেতি । অপ্র-
স্তুতঃ কিমিতি প্রস্তুয়তে ভবাহ যঃ হমিতি । ভগবচ্ছকার্থং নির্দ্ধাবয়িতুং পৌরাণিকং
বচনমুদাহরতি ঐশ্বর্যশ্চেতি সমগ্রশ্চেত্যেতৎ প্রত্যেকং বিশেষণৈঃ সম্বধ্যতে, অথশব্দস্তথা-
শব্দপর্যায়ঃ সমুচ্চয়ার্থঃ মোক্ষশব্দেন তদুপায়ো জ্ঞানং বিবক্ষ্যতে । উদাস্থতবচসস্তাৎপর্যমাহ
ঐশ্বর্যাদীতি । স বাচ্যো ভগবানিতি সম্বন্ধঃ । তত্রৈব পৌরাণিকং বাক্যাস্তরং পঠতি উৎপত্তি-
মিতি । ভূতানামিতি প্রত্যেকমুৎপত্ত্যাদিভিঃ সম্বধ্যতে করণার্থে চোৎপত্তিপ্রলয়শব্দৌ ক্রি-
য়ামাত্রস্য পুরুষাস্তরগোচরত্বসম্ভবাৎ, আগতির্গতিশ্চেত্যাগামিন্তৌ সম্পদ্বিপদৌ সূচ্যেতে ।
বাক্যাস্তরস্যাপি তাৎপর্যমাহ উৎপত্ত্যাদীতি । বেত্তীভুক্তঃ সাক্ষাৎকারোবিজ্ঞানমি-
তুচ্যেতে, সমগ্রৈশ্বর্যাদিসম্পত্তিসমুচ্চয়ার্থশ্চকারঃ । উক্তলক্ষণে ভগবান্ কিমুক্তবানিতি
তদাহ কামইতি । কামস্য সৰ্বলোকশক্রত্বং বিশদয়তি যস্মিন্মিত্তেতি । তথাপি কথং
তত্রৈব ক্রোধত্বং তদাহ সএষইতি । কামক্রোধয়োরেব হেয়ত্বদ্যোতনার্থং কারণং কথ-
য়তি রজোগুণইতি । কারণদ্বারা কামাদেরেব হেয়ত্বমুক্ত্য। কার্যদ্বারাপি তস্য হেয়ত্বং

স্বামিকৃত টীকা ।

অত্রোক্তরং শ্রীভগবানুবাচ কামএষক্রোধএষইত্যাदि । যত্না পৃষ্ঠো হেতুরেব কামএব
নহু ক্রোধোহপি পূর্বং হরোক্ত ইন্দ্রিয়শ্চেন্দ্রিয়স্বার্থ ইত্যত্র, সত্যং নাসৌ ততঃ পৃথক্ কিঞ্চ
ক্রোধোহপ্যেব কামএব হি কেনচিৎ প্রতিহতঃ ক্রোধাস্থনা পরিণমতে পূর্বং পৃথক্ ক্রোধো-
নোহপি ক্রোধঃ কামএবেত্যভিপ্রারৈণেকীহকৃত্যোচ্যেতে, রজোগুণাৎ সমুদ্ভবতীতি তথ
অনেন .সম্বন্ধ্যা রজসি ক্রয়ঃ নীতে সতি কাথো ন জায়ত ইতি সূচিতং, এনং কামমিহ

धुमेनाव्रियते बहिर्यथाहदर्शोमलेन च ।
 यथोद्बेनावृतो गर्तस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ७८ ॥
 आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
 कामरूपेण कौस्तुभेय दूष्पूरेणानलेन च ॥ ७९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रजोऽणसमुद्भवो रजोऽणश्च वा समुद्भवः कामोऽहद्भुतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति
 त्वया हहंकारितः इति षण्दुःखिनां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रयते ।
 महाशनो महदशनमश्नुति महाशनोऽहत्प्रव महापाप्या कामेन प्रेरितो जडः पापः
 करोति अतो विद्वेयः काममिह संसारे वैरिणः ॥ ७९ ॥

कथं वैरितीति दृष्टांस्तैः प्रत्याययति धुमेनेति । धुमेन सहजेनाव्रियते बहिः प्रका-
 शाश्रकोऽप्रकाशाश्रकेन यथा बाहदर्शो मलेन च यथोद्बेन गर्तवेष्टनेन अरायुणा आवृत
 आच्छादितो गर्तस्तथा तेनेदमावृतं ॥ ७८ ॥

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यं कामेनावृतमित्युच्यते आवृतमिति । आवृतमेतेन

गिरिकृत टीका ।

सूचयति रजोऽणस्येति । कामस्य पुरुषप्रवर्तकत्वमेव न रजोऽणजनकत्वमित्याशङ्क्याह
 कामोहीति । तत्रैवाहूतवाहूसारिणीं लोकप्रसिद्धिः प्रमाणयति त्वया हीति । तस्य
 षोप्याषोप्याविभागमन्तरेण बहविवयत्वं दर्शयति महाशनइति । बहविवयत्प्रयुक्तं कर्म
 निर्विण्णं अत इति । सर्वविवयत्वेऽपि कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह कामेनेति । काम-
 स्योक्तविशेषणवशे कलितमाह अत इति ॥ ७९ ॥

उत्तरप्रोक्तमवतारयति कथमिति । अनेकदृष्टास्तोपादानः प्रतिपत्तिर्गोकर्षार्थः ।
 सहजस्य धुमस्य प्रकाशाश्रकवह्निः प्रति आवरणवसिद्धार्थः विशिनष्टि अप्रकाशाश्रके-
 नेति ॥ ७८ ॥

स्वामिकृत टीका ।

मोक्षमार्गे वैरिणः विद्धि, अरुण वक्ष्यमाणक्रमेण हस्तव्याएव षतो नासौ दानेन सक्तातुः
 शक्यइत्याह महाशनो महदशनः यस्य दूष्पूरइत्यर्थः, न च साया सक्तातुः शक्यो षतो महा-
 पाप्या अतुयः ॥ ७९ ॥

कामस्य वैरिणः दर्शयति धुमेनेति । धुमेन सहजेन यथा बहिराव्रियते आच्छादाते
 यथा चादर्शो मलेन आप्तकेन यथा चोद्बेन गर्तवेष्टनचर्षणा गर्तः सर्वतो निरुद्ध आवृत-
 स्तथा प्रकाशरूपेणापि तेन कामेनावृतमिदं ॥ ७८ ॥

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरश्चाधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि ज्ञानात्प्राप्तयेन अहमनर्षे प्रयुक्तः पूर्वमेवातो ह्यधी च भवति नित्यमेव अतोऽहो ज्ञानिनो नित्यवैरिणी न ह्य मूर्खश्च न हि कामः तृष्णाकाले मित्रमिव पञ्चसुखकार्षो ह्येते प्राप्ते ज्ञानाति तृष्णाहं ह्यधिष्ठापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिनएव नित्यवैरिणी किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छेव रूपमश्नुति कामरूपेण ह्यपूरेण ह्येतेन पूरणमश्नुति ह्यपूरोऽतस्तेनानलेन नाशालं पर्याप्तिकिञ्चिद्यत् इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

किमधिष्ठानं पुनः कामो ज्ञानस्याववण्डेन वैवी सर्वश्रेयतापेक्षायामाह ज्ञाने हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन निवर्हणं कर्तुं शक्यमिति इन्द्रियानीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य

गिरिकृत टीका ।

सामान्यतो निर्दिष्टः विशेषतो निर्दिष्टः आकाङ्क्षापूर्वकमनस्तवन्नोकमवतारयति किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादि विशेषणं । प्रतीकमादार व्याचष्टे आवृतमित्यादिना । ज्ञानिनां प्रति वैरिणेषुपि नित्यवैरिणः कामस्य कथमित्याह ज्ञानी इति । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवे-
तुच्यते, अतः शब्देन कामप्रसक्तिरेव परामुच्यते, नित्यमेवेत्युपपत्त्यवस्था कार्यावस्था च कामश्च कथ्यते । नह्य सर्वस्यापि कामावृता न प्रशंसति कामो नित्यवैरिणी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याह न इति । अज्ञश्च नासौ नित्यवैरिणीत्येतदुपपादयति न हीति । कार्याप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्त्वा, अज्ञः प्रति वैरिणेषु सत्यापि कामस्य नित्यवैरिण्यभावे कलितमाह अतइति । स्वरूपतो नित्यवैरिण्यविशेषेपि ज्ञाना-
ज्ञानाभ्यामवास्तवभेदसिद्धिरित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतः वैरिणमेव फेरयति किं रूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

स्वामिकृत टीका ।

इदं शब्दनिर्दिष्टः दर्शयन् वैरिणः स्फुटयति आवृतमिति । इदं विवेकज्ञानं एते-
नावृतं, अज्ञश्च खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे ह्य वैरिणः प्रतिपद्यते
ज्ञानिनः पुनस्तु कालमपानर्थात्सुखानाद्दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तः । किञ्च
विषयैः पूर्णमाणोऽपि यो ह्यपूरः अपूर्णमाणश्च शोकसङ्गापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेन
सर्वान् प्रति वैरिण्युक्तः ॥ ३९ ॥

তস্মাদ্বিমিত্তিয়াণ্যাদৌ নিয়ম্য ভরতর্ষভ ।

পাপুনাং প্রজ্জহি হেনং জ্ঞানবিজ্ঞাননাশনম্ ॥৪১॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কামস্মাধিষ্ঠানমুচ্যতে এতৈরিমিত্তিয়াদিভিরাশ্রয়ৈর্কিমোহয়তি বিবিধং মোহয়তোষ কামো জ্ঞানমাবৃত্যচ্ছাদ্য দেহিনং শরীরিণং ॥ ৪০ ॥

যত এবং তস্মাদিতি । তস্মাদ্বিমিত্তিয়াণ্যাদৌ পূর্বং নিয়ম্য বশীকৃত্য ভরতর্ষভ পাপুনাং পাপচারং কামং প্রজ্জহি পবিত্যজ্জ হি যস্মাৎ এনং প্রকৃতং বৈরিণং জ্ঞানবিজ্ঞাননাশনং জ্ঞানং শাস্ত্রত আচর্যাতশ্চ আত্মাদীনাং বোধঃ বিজ্ঞানং বিশেষতস্তদনুভবন্তয়োজ্ঞানবিজ্ঞানয়োঃ শ্রেয়ঃপ্রাপ্তিহেত্বোনাশনং নাশকস্তনাশনং প্রজ্জহি আত্মনঃ পরিত্যজেত্যর্থঃ ॥ ৪১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কামস্ম নিরাশ্রয়স্ম কার্যকরত্বাভাবং যত্র প্রশ্নপূর্বকমাশ্রয়ঃ দর্শয়তি কিমধিষ্ঠানইতি । কামস্ম নিত্যবৈবিক্তেন পরিজিহর্ষিতস্ম কিমিত্যাধিষ্ঠানং জ্ঞাপ্যতে তত্রাহ জ্ঞাতে হীতি । ইমিত্তিয়াদীনাং কামাধিষ্ঠানত্বং প্রকটয়তি এতৈরিতি । নবেতাভিরিতি বক্তব্যে কথমেতৈরিত্যুচ্যতে তত্রাহ ইমিত্তিয়াদিভিবিতি ॥ ৪০ ॥

তেষাং কামাশ্রয়েষু সিদ্ধে সাশ্রয়স্ম তস্ম পরিহর্ভব্যমাহ যতংতি । তস্মাদিমিত্তিয়াদীনাংমাশ্রয়ত্বাদিতি যাবৎ, পূর্বং কামনিরোধাৎ প্রাগবস্থায়ামিত্যর্থঃ । তেষু নিয়মিতেষু মনোবুদ্ধ্যোনিয়মঃ সিধ্যতি তৎপ্রবৃত্তেবিত্তরপ্রবৃত্তিব্যাতিরেকণাকলাত্বাদিতিভাবঃ, পাপমূলতয়া কামস্য তচ্ছব্দবাচ্যত্বমুন্নেয়ং । কামস্য পবিত্যজ্যে বৈবিক্তং হেতুঃ, তমেব হেতুং সাধয়তি জ্ঞানেতি । জ্ঞানবিজ্ঞানশব্দয়োবর্ধভেদমাবেদয়তি জ্ঞানমিত্যাदिना ॥ ৪১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ইদানীং তস্মাধিষ্ঠানং কথয়ন্ অয়োপায়মাহ ইমিত্তিয়াণীতি দ্বাভ্যাং । বিষয়দর্শনশ্রবণাদিভিঃ সংকল্পেনাধ্যবসায়েন চ কামস্যাবির্ভাবাদিমিত্তিয়াণি চ মনশ্চ বুদ্ধিচ্চাস্যাধিষ্ঠানমুচ্যতে এতৈরিমিত্তিয়াদিভির্দর্শনাদিব্যাপারবস্তিরাশ্রয়ভূতৈর্বিবেকজ্ঞানমাবৃত্য দেহিনং বিমোহয়তি ॥ ৪০ ॥

তস্মাদেবং তস্মাদিতি । তস্মাদাদৌ বিমোহাৎ পূর্বমেবেমিত্তিয়াণি মনোবুদ্ধিঞ্চ নিয়ম্য পাপুনাং পাপরূপমেবং কামং হি ক্ষুটং প্রজ্জহি ঘাতয়, যত্র প্রজ্জহি পরিত্যজ, জ্ঞানমাত্মবিষয়ং বিজ্ঞানং শাস্ত্রীয়ং তয়োনাশনং, যত্র জ্ঞানং শাস্ত্রাচার্যোপদেশজং বিজ্ঞানং নিদিধ্যাসনজং, তমেব ধীরো বিজ্ঞায় প্রজ্জাং কুর্ক্বীতেতি ক্রতেঃ ॥ ৪১ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेर्षः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तुभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दूरामदम् ॥ ४३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

इन्द्रियाणि आर्दो नियम्य कामः शत्रुः जहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामः जहादि-
त्याद्यते इन्द्रियानीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं मूलं बाह्यं पविच्छिन्नं चापेक्ष्य
सौम्यास्तुरसुखव्यापिहाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टात्ताहः पण्डितान्तुथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्-
ग्राहकं तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका तथा यः सर्वदृशेभ्यो बुद्ध्यास्तेभ्योऽन्तः-
रोहयः देहिनः इन्द्रियादिभिराश्रयेयुः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं बुद्धेः
परतस्तु सः स बुद्धेर्द्रष्टा पवमान्ना ॥ ४२ ॥

ततः किं एवमिति । एवं बुद्धेः पवमानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तुभ्य सम्यक् सुस्तनः
कृत्वा स्वैर्नैवात्मना संसृतेन मनसा सम्यक् समाधायेत्यर्थः, जहेनः शत्रुः महाबाहो

गिरिकृत टीका ।

पूर्वोक्तमनुद्य कामत्यागस्तु दुःखवत्तः मवानोऽप्यास्येत्यत्रोक्तमेव स्पष्टीकर्तुः
प्रश्नपूर्वकं श्लोकास्तुरमवतावयति इन्द्रियानीत्यादिना । पक्षेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मे-
न्द्रियाणापि बागादीनि गृह्यन्ते । किमपेक्षया तेषां पवत्तः तत्राह देहमिति । तथापि
केन प्रकारेण परतः तदाह सौम्येति । आदिशब्देन कारणत्वादिना । मनसः स्वरूपोक्ति-
पूर्वकं परतः कथयति तथेति । मनसि दर्शितं त्वायं बुद्ध्वावतिदिशति तथा मनसस्थिति ।
बुद्धेर्षइत्यादि व्याचष्टे तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्तविशेषणत्वात्प्रकृतद्वयमाशङ्क्याह यं
देहिनमिति ॥ ४२ ॥

श्यामिकृत टीका ।

यत्र चित्तप्रणिधानेनेन्द्रियाणि नियन्तुः शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्श-
यति इन्द्रियानीति । इन्द्रियाणि देहादिभ्यो आह्वेभ्यः पुराणि श्रेष्ठात्ताहः सुन्दराः एका-
शकत्वात् अतएव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थात्तुक्तं भवति, इन्द्रियेभ्यश्च संसृग्राहकं मनः परं
तत्प्रवर्तकत्वात्, मनसस्तु निश्चयात्मिका बुद्धिः परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्तु, यस्तु बुद्धेः
पवतस्तुःसाक्षिणेनावस्थितः सर्वास्तुरः स आत्मा तः विमोहयति देहिनमिति देहिनोक्त
आत्मा स इति परामुच्यते ॥ ४२ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্ম-
বিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-
সম্বাদে কৰ্মযোগো নাম
তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কামরূপং ছরাসদং ছুঃখেনাসদং আসাদনং প্রাপ্তির্ষশ্চ তং ছরাসদং ছর্কিঞ্জয়ানেক
বিশেষমিতি ॥ ৪৩ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ইন্দ্রিয়াদিসমাধানপূৰ্ব্বকমান্বজ্ঞানাৎ কামজয়োভবতীত্ব্যপসংহরতি এবমিত্যাদিনা
সংস্কৃতং মনো মনঃসমাধানে হেতুরিতি সূচয়তি সংস্কৃত্যতি । প্রকৃতং শক্রমেব বিশিনষ্টি
কামরূপমিতি । তস্য ছরাসদদে হেতুমাছ ছর্কিঞ্জয়েতি । অনেকো বিশেষস্তাদৃশো
মহাশনদ্বাদিস্তদনেনোপায়ভূতা কৰ্মনিষ্ঠা প্রাধাত্তেনোক্তা উপেয়া তু জ্ঞাননিষ্ঠা ঙ্গদে-
নেতি বিবেক্তব্যং ॥ ৪৩ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

উপসংহরতি এবমিতি । বুদ্ধেরেব বিষয়েন্দ্রিয়াদিজ্ঞতাঃ কামাদিবিক্রিয়াঃ আত্মা তু
নির্কিকারস্তৎসাক্ষীত্যেবং বুদ্ধেঃ পরমান্বানং বুদ্ধা আত্মনা এবংভূতয়া নিষ্করাত্মিকয়া বুদ্ধ্যা
আত্মানং মনঃ সংস্কৃত্য নিষ্কলং কৃদ্বা কামরূপিণং শক্রং জহি মারয় ছরাসদং ছুঃখেনাসাদ-
নীয়ং ছর্কিঞ্জয়মিত্যর্থঃ ।

স্বধর্মেণ ষমারাধ্য ভক্ত্যা মুক্তিমিতা বুদ্ধাঃ ।

তং কৃষ্ণং পরমানন্দং তোষয়েৎ সৰ্বকৰ্মতিঃ ॥ ৪৩ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

চতুর্থোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবানুবাচ—ইমং বিবস্বতে যোগং প্রোক্তবানহমব্যয়ম্ ।

বিবস্বান্ মনবে প্রাহ মনুরিক্ষ্বাকবেহত্রবীৎ ॥ ১ ॥

শাক্করভাষ্যম্ ।

শ্রীভগবানুবাচ । যোহয়ং যোগোহধ্যায়দ্বয়েনোক্তো জ্ঞাননিষ্ঠালক্ষণঃ স সন্ন্যাসঃ স কৰ্মযোগোপায়ঃ যস্মিন্ বেদার্থঃ পরিসমাপ্তঃ প্রবৃত্তিলক্ষণো নিবৃত্তিলক্ষণশ্চ গীতাস্থ চ সৰ্বাস্বয়মেব যোগো বিবক্ষিতো ভগবতা, অতঃ পরিসমাপ্তঃ বেদার্থঃ মৰ্মানস্তঃ বংশকধনেন স্তোতি ভগবান্ । ইমং অধ্যায়দ্বয়েনোক্তঃ যোগঃ বিবস্বতে আদিত্যায় সর্গাদৌ প্রোক্ত-

গিরিকৃত টীকা ।

পূর্বাভ্যামধ্যায়ভ্যাং নিষ্ঠাধরান্ননোযোগস্য গীতভ্যাং বেদার্থস্য চ সমাপ্তভ্যাং বক্তব্য্যা শেষাভাবাং উক্তযোগস্য কৃতিমত্মশঙ্কানিবৃত্তয়ে বংশকধনপূর্বিিকাং স্ততিঃ ভগবানুভবানিত্যাহ শ্রীভগবানিতি । তদেতদ্ভগবদ্বচনং বৃত্তানুবাদদ্বারেণ প্রস্তোতি যোহয়মিতি । উক্তমেব যোগং বিভজ্যানুবদতি জ্ঞানেতি । সন্ন্যাসেনেতিকর্তব্যতয়া সহিতস্ত জ্ঞানান্ননোযোগস্য কৰ্মার্থো যোগো হেতুরতশ্চোপায়োপেয়ভূতঃ নিষ্ঠাধরঃ প্রতিষ্ঠাপিতমিত্যর্থঃ । উক্তে যোগদ্বয়ে প্রমাণমুপলভ্যস্যাতি যস্মিন্নিতি । অথবা জ্ঞানযোগস্য কৰ্মযোগোপায়দ্বমেব স্ফুটয়তি যস্মিন্নিতি । প্রবৃত্ত্যা লক্ষ্যতে জ্ঞায়তে কৰ্মযোগো নিবৃত্ত্যা চ লক্ষ্যতে জ্ঞানযোগ ইতি বিভাগঃ । বদ্যপি পূৰ্ব্বস্মিন্নধ্যায়দ্বয়ে যথোক্তনিষ্ঠাধরঃ ব্যাখ্যাতঃ তথাপি বক্ষ্যমাণাধ্যায়েষু বক্তব্যান্তরমন্তীত্যাশঙ্ক্যাহ গীতাস্থ চেতি । কথং তর্হি সমনস্তরাধ্যায়স্য প্রবৃত্তিরতআহ অতইতি । বংশকধনং সস্ত্রদায়োপদেশশ্চ অকৃত্রিমত্মশঙ্কানিবৃত্ত্যা যোগ

স্বামিকৃত টীকা ।

আবির্ভাবতিরোক্তাবাবিধকর্তুঃ স্বয়ংহরিঃ । তৎস্পদবিবেকার্থং কৰ্মযোগং প্রশংসতি । এবং তাবদধ্যায়দ্বয়েন কৰ্মযোগোপায়কজ্ঞানযোগো মোক্ষসাধনদ্বয়েনোক্তস্তমেব ত্র্যম্বর্ষণাদিভূষণবিধানেন তৎসংপদার্থবিবেকাদিনা চ প্রপঞ্চয়িত্বানু প্রথমং তাবৎ পরস্পরাপ্রাপ্তয়েন

এবং পরম্পরাপ্রাপ্তমিমং রাজর্ষয়ো বিদুঃ ।

স কালেনেহ মহতা যোগো নষ্টঃ পরস্তপ ॥ ২ ॥

শাক্ষরভাষ্যম্ ।

বান্ অহং জগৎপরিপালয়িত্বাঃ কত্রিয়াণাঃ বলাধানায় তেন যোগবলেন যুক্তাস্তে সমর্থী ভবন্তি ব্রহ্ম পরিরক্ষিতুঃ ব্রহ্মক্রে পরিপালিতে জগৎপরিপালয়িতুমলং অব্যয়মব্যয়ফলত্বান্ন হস্ত সম্যগ্দর্শননিষ্ঠালক্ষণস্য মোক্ষার্থ্যং ফলং ব্যেতি সচ বিবস্বান্ মনবে প্রাহ মনুরিক্কা- কবে স্বপুত্রাদিরাজায়াত্রবীৎ ॥ ১ ॥

এবমিতি । এবং কত্রিয়পরম্পরাপ্রাপ্তমিমং রাজর্ষয়ো রাজানশ্চ তে ঋষয়শ্চ বাজর্ষয়ো বিদুরিমং যোগং স যোগঃ কালেনেহ মহতা দীর্ঘেণ নষ্টো বিচ্ছিন্নসংপ্রদায়ঃ সম্ভূতো হে

গিরিকৃত টীকা ।

স্বর্তী পর্য্যবস্যাতি । গুরুশিষ্যপরম্পরোপন্যাসমেবানুক্ৰামতি ইমমিতি । ইমমিত্যস্য সন্নিহিতং বিষয়ং দর্শয়তি অধ্যায়েতি । যোগঃ জ্ঞাননিষ্ঠালক্ষণং কর্মযোগোপায়লভ্যমি- ত্যর্থঃ । স্নয়মকৃতার্থানাং প্রয়োজনব্যগ্রাণাং পরার্থপ্রবৃত্ত্যসম্ভবাস্তগবতস্তথাবিধপ্রবৃত্তিদর্শ- নাৎ কৃতার্থতা কল্পনীয়েত্যাহ বিবস্বতইতি । অব্যয়বেদমূলত্বাদব্যয়ত্বং যোগস্য গময়ি- তব্যং । কিমিতি ভগবতা কৃতার্থেনাপি যোগপ্রবচনং কৃতমিতি তদাহ জগদিতি । কথং যথোক্তেন যোগেন কত্রিয়াণাঃ বলাধানং তদাহ তেনেতি যুক্তাঃ কত্রিয়াইতি শেষঃ, ব্রহ্ম- শব্দেন ব্রাহ্মণত্বজ্ঞাতিক্রুচ্যতে । যদ্যপি যোগপ্রবচনে কত্রঃ রক্ষিতং তেন চ ব্রাহ্মণত্বং তথাপি কথং রক্ষণীয়ং জগদশেষং রক্ষিতমিত্যাশঙ্ক্যাহ ব্রহ্মেতি । তাভ্যাং হি কর্মফল- ভূতং জগদনুষ্ঠানদ্বারা রক্ষিতুং শক্যমিত্যর্থঃ । যোগস্যাব্যয়ত্বে হেতুস্তরমাহ অব্যয়ফল- ত্বাদিতি । ননু কর্মফলবহুত্বযোগফলস্যাপি সাধ্যত্বেন ক্রমিকৃতমনুমীয়তে নেত্যাহ ন হীতি । অপুনরাবৃত্তিশ্রুতিপ্রতিহতমনুমানং ন প্রমণীভবতীতিভাবঃ । ভগবতা বিব- স্বতে প্রোক্তো যোগস্তত্রৈব পর্য্যবস্যাতীত্যাশঙ্ক্যাহ সচেতি । স্বপুত্রায়ৈতুভয়ত্র সম্বধ্যতে, আদিরাজায়ৈতীক্ষ্বাকোঃ সূর্যবংশপ্রবর্তকত্বেন বৈশিষ্ট্যমুচ্যতে ॥ ১ ॥

যথোক্তে যোগে পরম্পরাগতে বিশিষ্টজনসম্মতিমুদাহরতি এবমিতি । তস্য কথং সম্প্রতি বক্তব্যত্বং তদাহ স কালেনেতি । পূর্বার্দ্ধং ব্যাকরোতি এবমিত্যাদিনা । ঐশ্বর্য-

স্বামিকৃত টীকা ।

স্ববন্ শ্রীভগবান্‌বাচ । ইমমিতি ত্রিভিঃ । অব্যয়ফলত্বাদব্যয়ং ইমং যোগঃ পুরাহং বিব- স্বতে আদিত্যায় কথিতবান্, স চ স্বপুত্রায় মনবে শ্রাহদেবার প্রাহ, স চ মনুঃ স্বপুত্রায়ৈক্ষ্বা- কবেহত্রবীৎ ॥ ১ ॥

সএবায়ং ময়া তেহদ্য যোগঃ প্রোক্তঃ পুরাতনঃ ।

ভক্তোহসি মে সখা চেতি রহস্যং হ্যেতদুত্তমম্ ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পরস্তপ আত্মনো বিপক্ষভূতাঃ পরে উচ্যন্তে তান্ শোর্ধ্যতেজোগভক্তিভির্ভাঙ্কুরিব তাপন্ন
তীতি পরস্তপঃ শক্রতাপনইত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

দুর্কলান্ অভিতেল্লিয়ান্ প্রাপ্য নষ্টং যোগমিমমুপলভ্য লোকক্షাপুরুষসম্বন্ধিনং স এবা-
য়মিতি । স এবায়ং ময়া তে ভূভ্যমদ্যেদানীং যোগঃ প্রোক্তঃ পুরাতনঃ ভক্তোহসি মে
সখা চাসীতি রহস্যং হি হস্মাদেতদুত্তমং যোগজ্ঞানমিত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সম্পত্তিমত্বং রাজত্বং তেষামেব স্বস্মার্থনিবীক্ষণকমত্বমুবিদ্যমিহেতি ভগবতোহর্জুনেন সহ
ব্যবহাবকালো গৃহ্যতে । পরস্তপেতি সম্বোধনং বিভজ্যতে আত্মনইতি ॥ ২ ॥

কিমিতি বর্তমানে কালে প্রকৃতো যোগঃ সম্প্রদায়বহিতোহুদ্ভূদিত্যাশঙ্ক্যাধিকার্য্যভাবা-
দিত্যাহ দুর্কলানিতি । তদেব দৌর্কল্যং প্রকৃতোপযোগিণেন ব্যাকরোতি অভিতেল্লিয়া-
নিতি । যদ্যপি কামক্রোধাদিপ্রধানান্ পুরুষান্ প্রতিভ্য কামক্রোধাদিভিরভিভূয়মানো
যোগোনষ্টো বিচ্ছিন্নসম্প্রদায়ঃ সংজাতস্তথাপি যোগাদৃতে পুরুষার্থো লোকস্য লভাতে চেৎ
কিমেনে যোগোপদেশেনেত্যাশঙ্ক্য যথোক্তযোগাভাবে পরমপুরুষার্থাপ্রাপ্তৈর্নৈবমিত্যাহ
লোকক্ষেতি । পূর্বো যোগোবিচ্ছিন্নসম্প্রদায়োহধুনা ত্বন্তযোগোমদর্শমুচ্যতে ভগবতে-
ত্যাশঙ্ক্যাহ সএবেতি । কস্মাদন্তশ্চ কস্মৈচিৎ পুরাতনো যোগো নোক্তোভগবতেত্যাশ-
ঙ্ক্যাহ ভক্তোহসীতি । উক্তমধিকারিণং প্রতি যোগস্য বক্তব্যত্বে হেতুমাহ রহস্যং হীতি ।
অনাদিবেদমূলত্বাৎ যোগস্য পুরাতনত্বং । ভক্তি শরণবুদ্ধ্যা প্রীতিস্তয়া যুক্তো নিজরূপম-
বেক্ষ্য ভক্তো বিবক্ষিতঃ সমানবয়ঃ স্নিগ্ধঃ সহায়ঃ সখেতুচ্যতে । এতদिति কথং যোগো-
বিশিষ্যতে তত্রাহ জ্ঞানমিতি ॥ ৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

এবমিতি । এবং রাজানশ্চ তে স্ববরশ্চেতি অন্তেহপিরাজর্ষয়ো নিমিপ্রমুখাঃ স্বপিজ্ঞা-
দিভিরিদ্ধাকুপ্রমুখৈঃ প্রোক্তমিমং যোগং বিহর্জানন্তি স্ম, অদ্যতনানামজ্ঞানে কারণমাহ
হেপরস্তপ শক্রতাপন স যোগঃ কালবশাদিহ লোকে নষ্টো বিচ্ছিন্নঃ ॥ ২ ॥

সএবায়মিতি । সএবায়ং যোগো যোগবিচ্ছিন্নে সংপ্রদায়ে সতি পুনশ্চ ময়া তে ভূভ্য-
মুক্তোষতস্তং মম ভক্তোহসি সখা চ অন্তশ্চ ময়া নোচ্যতে হি হস্মাদেতদুত্তমং রহস্যং ॥ ৩ ॥

অর্জুনউবাচ—অপরং ভবতো জন্ম পরং জন্ম বিবস্বতঃ ।

কথমেতদ্বিজানীয়াং ত্বমাদৌ প্রোক্তবানিতি ॥৪॥

শ্রীভগবানুবাচ—বহুনি মে ব্যতীতানি জন্মানি তব চার্জুন ।

তান্মহং বেদ সর্বাণি ন ত্বং বেথ পরস্তপ ॥ ৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ভগবতা বিপ্রতিষিদ্ধমুক্তমিতি মা ভুং কস্যচিৎ বুদ্ধিরিতি পরিহারার্থং চোদ্যমিব কূর্ষন অর্জুনউবাচ, অপরমিতি । অপরমর্কাক্ বস্তুদেবগৃহে ভবতো জন্ম পরং পূর্ষং সর্গাদৌ জন্মোৎপত্তিক্রিবস্বত আদিতস্য তৎ কথমেতদ্বিজানীয়ামাবিকৃদ্ধার্থতয়া যন্তমে-বাদৌ প্রোক্তবানিমং যোগং সএব ত্বমিদানীং মহং প্রোক্তবানসীতি ॥ ৪ ॥

যা বাস্তুদেবেহ্নীশ্বরাসর্কজ্ঞাশক্কা মুখার্ণাং তাং পরিহবন্ শ্রীভগবানুবাচ যদর্থো হর্জুনস্য প্রশ্নঃ বহুনীতি । বহুনি মে মম ব্যতীতানি অতিক্রান্তানি জন্মানি তব চ হে অর্জুন তান্মহং বেদ জানে সর্বাণি ন ত্বং বেথ ন জানীষে পরস্তপ ধর্ম্যাধর্ম্যাদিপ্রতিবদ্ধজ্ঞানশক্তিহা-দহং পুনর্নিত্যশুদ্ধবুদ্ধমুক্তসত্যস্বভাবজ্ঞানাবরণজ্ঞানশক্তিরিতি বেদাহং হে পরস্তপ ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবতি লোকস্যানীশ্বরত্বশক্কাঃ নিবর্তয়িতুং চোদ্যমুস্তাবয়তি ভগবতেতি । পরিহারার্থং ভগবতো মনুষ্যবদাস্থিতস্যানীশ্বরত্বমুপেত্য তদ্বচনে শক্তিবিপ্রতিষেধস্যেতি শেষঃ, ভগবতো নিজরূপমুপেত্য নেদং চোদ্যং কিন্তু লীলাবিগ্রহং গৃহীষেতি বক্তুং চোদ্যমিবেচ্ছ্যক্তং । এতচ্ছদার্থমেব স্কু টয়তি বস্তুমিতি ॥ ৪ ॥

ভগবত্যজ্ঞানাং মনুষ্যত্বশক্কাঃ বারয়িতুং প্রতিবচনমবতারয়তি যা বাস্তুদেবইতি । অন্যথা প্রশ্নে কথমাশক্কাস্তরং পরিহর্তুং ভগবদ্বচনমিত্যাশক্কা প্রতিবচনয়োরেকার্ধ্বমাহ যদর্থো হীতি । সম্য শক্তিভস্য বিরোধস্য পরিহারার্থং তস্য প্রশ্নস্তমেব পরিহারং বক্তুং ভগবদ্বচনমিত্যর্থঃ । অতীতানেকজন্মবৎ মমৈব নাসাধারণং কিন্তু সর্কপ্রাণিসাধারণমিত্যাহ তব চেতি । তানি প্রমাণাভাবান্ন প্রতিভাস্তীত্যাশক্কাহ তানীতি । ইশ্বরস্যানা-বৃত্তজ্ঞানত্বাদিত্যর্থঃ । কিমিতি তর্হি তানি মম ন প্রতীয়ন্তে তবাবৃত্তজ্ঞানত্বাদিত্যাহ ন ত্বমিতি পরান্ পরিকল্প্য তৎপরিভবার্থং প্রবৃত্তত্বান্তব জ্ঞানাবরণং বিজ্ঞেয়মিত্যাহ পরস্ত-

স্বামিকৃত টীকা ।

ভগবতো বিবস্বস্তং প্রতি যোগোপদেশাসম্ভবং পশুন্নর্জুনউবাচ অপরমিতি । অপরং সর্কাচীনং তব জন্ম পরং প্রাক্কালীনং বিবস্বতো জন্ম তস্মাত্ত্বাধুনা তনত্বাচ্চিরন্তনায় বিব-স্বতে ত্বমাদৌ যোগং প্রোক্তবানিত্যেতৎ কথমহং জানীয়াং জাতুং শরুয়াম্ ॥ ৪ ॥

अज्ञोऽपि सन्नव्याख्या भूतानामैश्वरोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते अज्ञोऽपि । अज्ञोऽपि
जन्मरहितोऽपि संसृधाव्याख्या अक्षीणज्ञानशक्तिसत्तावोऽपि सन् तथा भूतानां ब्रह्मा-
दिस्तुष्टपर्यास्तानां ईश्वर ईशानशीलोऽपि सन् प्रकृतिं मायां मम वैश्ववीं त्रिगुणात्मिकां यस्या
वशे सर्कः जगत् वर्तते यथा मोहितः सन् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं
शुभमधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि जातैवात्मायया न परमार्थतो
लोकवत् ॥ ७ ॥

गिरिकृत टीका ।

पेति । अर्जुनस्य भगवता सहातीतानेकजन्महेतुलोऽपि ज्ञानवैश्वम्ये हेतुमाह धर्मेति ।
आदिशक्तेन रागलोभादयो गृह्यन्ते । ईश्वरस्यातीतानागतवर्तमानसर्कार्थविषयज्ञानहे-
तुमाह अहमिति ॥ ५ ॥

ईश्वरस्य कावणाभावात् जन्मैवायुक्रमतीतानेकजन्मवदन्तु दूवोत्सावितमिति शङ्कते
कथमिति वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्मसम्भवातीत्युक्तवमाह उच्यते इति वस्तुतो
जन्मायोगे कारणं पूर्वार्द्धेनानुद्य प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कावणमाह प्रकृति-
मिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यादेष्टुमात्माययेत्युक्तं । वस्तुतो जन्माभावे
कारणानुवादभागं विवृणोति अज्ञोऽपित्यादिना । प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारण-
कथनपवमुत्तरार्द्धं विभज्यते प्रकृतिमित्यादिना । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं
वारयति मायामिति । तस्याः स्वातन्त्र्यात् निवाकृत्य भगवदधीनत्वमाह ममेति । तस्याश्च
अधिकरणद्वारेणावच्छिन्नत्वं सूचयति वैश्ववीमिति । मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानामस्य पाठाद्वि-
ज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह त्रिगुणात्मिकामिति । तस्याः काव्यानिष्कमनुमानं सूचयति
यस्याइति । जगतोमायावशवर्तिवमेव स्फुटयति ययेति । यथा लोके कश्चिज्जातो देह-

स्वामिकृत टीका ।

रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच बहूनीति । तान्तरं वेद
वेद्वि अनुष्ठविद्याशक्तिश्चात्, इह न वेध वेत्सि अविद्यावृत्त्यात् ॥ ५ ॥

ननु अनादेस्तव कुतोऽजन्म अविनाशिनश्च कथं पुनः पुनर्जन्म वेन बहूनि मे व्यतीतानी-
तुच्यते ईश्वरस्य तव पुण्यपापविहीनस्य कथं वा जीववज्जन्मेत्यतआह अज्ञोऽपि ।
सतामेवः तथापि अज्ञोऽपि सन्नहः तथाव्याख्यापि अनश्वरसत्तावोऽपि सन् तथा

যদা যদা হি ধর্মস্য গ্লানির্ভবতি ভারত ।
 অভ্যুত্থানমধর্মস্য তদাত্মানং সৃজাম্যহম্ ॥ ৭ ॥
 পরিত্রাণায় সাধুনাং বিনাশায় চ দুষ্কৃতাম্ ।
 ধর্মসংস্থাপনার্থায় সন্তুভামি যুগে যুগে ॥ ৮ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

তচ্চ জন্ম কদা কিমর্থং বেভ্যুচ্যতে ষদেতি । যদা যদা হি ধর্মস্য গ্লানির্হানির্কর্ণাশ্র-
 মাদিলক্ষণস্য প্রাণিনামভ্যুদয়নিঃশ্রেয়সসাধনস্য অভাবো ভবতি ভাবত অভ্যুত্থানং সমুদ্ভ-
 বোহধর্মস্য তদা তদাত্মানং সৃজাম্যহং মায়া ॥ ৭ ॥

কিমর্থং পরিত্রাণায়ৈতি । পরিত্রাণায় পবিবক্ষণায় সাধুনাং সন্ন্যাসস্থানাং বিনাশায় চ

গিরিকৃত টীকা ।

বানালক্ষ্যতে এবমহমপি মায়ামাশ্রিতা তয়া স্ববশয়া সন্তুভামি তেন মায়াময়মীশ্ববস্য
 জন্মেত্যাহ তাং প্রকৃতিমিত্যাদিনা । সন্তুভামি ইত্যুক্তমেব বিভজতে দেহবানিতি । অস্ম-
 দাদেরিব তবাপি পাবমার্থিকত্বাভিমানো জন্মাদিবিষয়ে স্যাদিত্যাশঙ্ক্য প্রাণুক্তস্বরূপপরি-
 জ্ঞানবত্বাদীশ্ববস্য মৈবমিত্যাহ ন পবমার্থতইতি । আবৃতজ্ঞানবতো লোকস্য জন্মাদিবিষয়ে
 পরমার্থত্বাভিমানঃ সন্তবতীত্যাহ লোকবদিতি ॥ ৬ ॥

যদীশ্বরস্য মায়ানিবন্ধনং জন্মেভ্যুক্তং তস্য প্রশ্নপূর্বকং কালং কথয়তি তচ্ছেত্যাদিনা ।
 চাতুর্কর্ণ্যে চাতুরাশ্রম্যে চ যথাবদনুষ্ঠীয়মানে নাস্তি ধর্মহানিরিতি মন্বানো বিশিনষ্টি
 বর্ণেতি । বর্ণৈরাশ্রমৈস্তদাচাবৈশ্চ লক্ষ্যতে জ্ঞায়তে যো ধর্মঃ তস্যেতি যাবৎ । ধর্মহানৌ
 সমস্তপুরুষার্থভঙ্গে ভবতীত্যভিপ্রেত্যাহ প্রাণিনামিতি । ন চ যথোক্তসর্বধর্মস্য হানিং
 সোঢুং শঙ্কো ভবানিত্যাহ ভারতেতি । ন কেবলং প্রাণিনাং ধর্মহানিরেব ভগবতো
 মায়াবিগ্রহস্য পবিগ্রহে হেতুরপি তু তেষামধর্মপ্রবৃ্ত্তিরপীত্যাহ অভ্যুত্থানমিতি । যদা
 ষদেতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ ॥ ৭ ॥

যথোক্তে কালে কৃতকৃত্যস্য ভগবতো মায়াকৃতে জন্মনি প্রশ্নপূর্বকং প্রয়োজনমাহ কিম-

স্বামিকৃত টীকা ।

ঈশ্বরোহপি কর্মপারতন্ত্র্যরহিতোহপি সন্ স্বমায়য়া সন্তুভামি সম্যগপ্রচ্যুতজ্ঞানবলবীর্ঘ্যাদিশ
 কৈবল্যে ভবামি, নহু তথাপি ষোড়শকলাস্বকলিদেহশূন্যস্য তব কুতো জন্ম ইত্যতউক্তং
 স্বাং শুদ্ধস্বাত্মিকাং প্রকৃতিমধিষ্ঠায় স্বীকৃত্য বিশুদ্ধোজ্জিতসম্বমূর্ত্যা স্বেচ্ছয়াবতরাগী
 ত্যর্থঃ ॥ ৬ ॥

কদা সন্তবসীত্যপেক্ষারামাহ যদা ষদেতি । গ্লানির্হানিঃ, অভ্যুত্থানমাধিক্যঃ ॥ ৭ ॥

জন্ম কৰ্ম্মচ মে দিব্যমেবং যো বেত্তি তত্ত্বতঃ ।

ত্যক্তা দেহং পুনর্জন্ম নৈতি মামেতি মোহর্জুন ॥ ৯ ॥

বীতরাগভয়ক্রোধা মন্থয়া মামুপাশ্রিতাঃ ।

বহবো জ্ঞানতপসা পূতা মদ্ভাবমাগতাঃ ॥ ১০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দুষ্কৃতাং পাপকারিণাং কিঞ্চ ধর্ম্মস্য সংস্থাপনার্থায় সম্যক্ স্থাপনং তদর্থং সম্ভবামি যুগে
যুগে প্রতিযুগং ॥ ৮ ॥

জন্মেতি । তৎ জন্ম মাযাকপং কৰ্ম্ম চ সাধুনাং পরিত্রাণাদি মে মম দিব্যমপ্রাকৃতমৈ-
শ্বমেবং যথোক্তং যো বেত্তি তত্ত্বতস্তত্ত্বেন যথাবৎ, ত্যক্তা দেহমিমং পুনর্জন্ম পুনরুৎ-
পত্তিঃ নৈতি ন প্রাপ্নোতি মামেত্যাগচ্ছতি স মুচ্যতে অর্জুন ॥ ৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধর্ম্মিত্যাदिना । यथा साधुनां वक्ष्यमसाधुनां निग्रहश्च भगवदवतावफलं फलान्तरमपि
तस्यास्तीत्याह किञ्चेति । धर्म्ये हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्युत्था भिन्नमर्थादं
जगदसङ्गतमापद्योतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मायामयमीश्वरश्च जन्म न वास्तवः तसैव च जगत्पविपालनं कर्म नाश्वेति जानतः
श्रेयोऽवाप्तिः दर्शयन्निपक्वे प्रत्यावायः सूचयति तज्जन्मेत्यादिना । यथोक्तः मायामयं
कल्पितमिति यावत्, वेदनश्च यथावत्तः वेद्यस्या जन्मादेककृपानतिवर्तिषः यदि पुनर्भग-
वतो वास्तवः जन्म साधुजनपविपालनादि चाश्वेव कर्म क्वत्रिश्चेति विवक्ष्यते तदा तथा-
पविज्ञानप्रयुक्ता जन्मादिः संभावो दुर्भावः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

श्यामिकृत टীका ।

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्रानायेति । साधुनां अधर्मवर्तिनां वक्ष्यन्, दुष्टं कर्म
कूर्कन्तीति दुष्कृतस्तेषां वधारं च, एवं धर्मसंस्थापनार्थाय साधुवक्षणेन दुष्टवधेन च धर्म-
स्त्रिकर्तुः, युगे युगे तत्तदवसरे सम्भवामौतार्थः, न चैवः दुष्टनिग्रहः कूर्कतोऽपि
नैश्वर्ग्यः शक्नीयः यथाहः, लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यः यथाऽर्के । तद्वदेव महेशश्च
निरस्तुर्गदोषयोरिति ॥ ८ ॥

एवमिधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने कलमाह जन्मेति । श्रेच्छया कृतं मम जन्म कर्म च
धर्मपालनरूपं दिव्यमौक्तिकं तत्ततः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाश्रिमानः
त्यक्त्वा पुनर्जन्म संसारं नैति न प्रাপ्नोति किञ्च मावेव प्रাপ्नोति ॥ ९ ॥

যে যথা মাং প্রপদ্যন্তে তাংস্তথৈব ভজাম্যহম্ ।
মম বর্জ্যানুবর্তন্তে মনুয্যাঃ পার্থ সর্বশঃ ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নৈষ মোক্ষমার্গ ইদানীং প্রবৃত্তঃ কিং তহি পূৰ্বমপি বীতরাগেতি । বীতরাগভয়ক্রোধা
রাগশ্চ ভয়শ্চ ক্রোধশ্চ রাগভয়ক্রোধাঃ বীতা বিগতা যেভ্যস্তে বীতরাগভয়ক্রোধা মনুয়া
ব্রহ্মবিদ ঈশ্বরাভেদদর্শিনো মামেব চ পবমেশ্বরমুপাশ্রিতাঃ কেবলজ্ঞাননিষ্ঠাইত্যর্থঃ বহবো-
হনেকে জ্ঞানতপসা জ্ঞানমেব চ পরমাশ্রয়বিষয়ং তপস্তেন জ্ঞানতপসা পূতাঃ পরাং শুদ্ধিং
গতাঃ সন্তো মস্তাবমীশ্বরভাবং মোক্ষমাগতাঃ সমনুপ্রাপ্তাঃ ॥ ইতরতপোনিবপেক্ষা জ্ঞাননিষ্ঠা
ইত্যশ্চ লিঙ্গং জ্ঞানতপসেতি বিশেষণং ॥ ১০ ॥

তব তহিরাগদ্বেষৌ স্তঃ যেন কেভ্যশ্চিদেবায়ত্তাবং প্রযচ্ছসি ন সর্বেভ্যইতুচ্যতে যে
ষথেনি । যে যথা যেন প্রকারেণ যেন প্রয়োজনেন যৎফলার্থিতয়া মাং প্রপদ্যন্তে তাংস্ত-

গিরিকৃত টীকা ।

সম্প্রতি প্রস্তুতমোক্ষমার্গশ্চ নূতনত্বেনাব্যবস্থিতত্বমাশস্য পবিহবতি নৈষ ইতি । মনুয়হশ্চ
মস্তাবগমেনানাপৌনরুজ্যং দর্শয়তি ব্রহ্মবিদইতি । আত্মনো ভিন্নত্বেন ভিন্নাভিন্নত্বেন বা
ব্রহ্মণো বেদনং ব্যাবর্তয়তি ঈশ্ববেতি । অভেদদর্শনেন সমুচ্চিত্য কর্মানুষ্ঠানং প্রত্যাচষ্টে
মামেবেতি । তত্পাশ্রয়ত্বমেব বিশদয়তি কেবলেতি । মামুপাশ্রিতাইতি কেবলজ্ঞাননি-
ষ্ঠমুক্তং জ্ঞানতপসা পূতাইতি কিমর্থং পুনরুচ্যতে তত্রাহ ইতরেতি ॥ ১০ ॥

ঈশ্বরঃ সর্বেভ্যো ভূতেভ্যো মোক্ষং প্রযচ্ছতি চেৎ প্রাপ্তকৃতিশেষণবৈয়র্থ্যং যদি তু কে-
ভ্যশ্চিদেব মোক্ষং প্রযচ্ছত্বহি তস্য রাগাদিমস্তাদনীশ্বরত্বাপত্তিরিতি শক্যতে তব তহীতি ।
যে মুমুক্শবস্তেভ্যো মোক্ষমীশ্বরো জ্ঞানসম্পাদনদ্বাবা প্রযচ্ছতি ফলাস্তবার্থিত্যস্ত তত্তত্পায়া-

স্বামিকৃত টীকা ।

কথং জন্মকর্মজ্ঞানে হৎপ্রাপ্তিঃ স্মাদিত্যতআহ বীতরাগেতি । অহং শুদ্ধসত্ত্বাবতাই-
র্ধর্মপালনং করোমীতি মদীয়ং পরমকারুণিকত্বংজ্ঞাত্বা বীতা বিগতা রাগভয়ক্রোধা যেভ্যস্তে
চিত্তবিক্ষেপাতাবানুয়া মদেকচিত্তা ভূত্বা মামেবোপাশ্রিতাঃ সন্তো মৎপ্রসাদলব্ধং বদাত্ম-
জ্ঞানঞ্চ তপশ্চ তৎপরিপাকহেতুঃ স্বধর্মঃ । স্বনৈকবস্তাবঃ । তেন জ্ঞানতপসা পূতাঃ শুদ্ধা-
নিরস্তাহজ্ঞানতৎকার্যমলা মস্তাবং মৎসাযুজ্যং প্রাপ্তা বহবঃ, নত্বধুনৈব প্রবৃত্তোহয়ং মস্তক্তি-
মার্গইত্যর্থঃ । তদেবং তান্তহং বেদ সর্বাণীত্যাদিনা বিদ্যাবিদ্যোপাধিত্যাঃ তৎসংপদার্থা-
বীশ্বরস্বীর্বো প্রদর্শ্য ঈশ্বরশ্চ চাবিদ্যাভাবেন নিত্যশুদ্ধত্বাজীবন্ত চেশ্বরপ্রসাদলব্ধজ্ঞানেনা-
জ্ঞাননিবৃত্তেঃ শুদ্ধশ্চ সতশ্চিদংশেন তদৈক্যমুক্তমিতি ব্রষ্টব্যং ॥ ১০ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

ধৈব তৎফলদানেন ভজাম্যহমন্নুগ্ৰহাম্যহং ইত্যতঃ তেষাং মোক্ষং প্রত্যক্ষং প্রত্যনর্থিত্বাৎ
ন হ্যেকস্য মুমুক্শুঃ ফলার্থিত্বঞ্চ যুগপৎ সম্ভবতি অতো যে যৎফলার্থিনঃ তান্ তৎফলপ্রদা-
নেন যে যথোক্তকারিণস্তৎফলার্থিনো মুমুক্শবশ্ত তান্ জ্ঞানপ্রদানেন যে জ্ঞানিনঃ সন্ন্যাসি-
নো মুমুক্শবশ্ত তান্ মোক্ষপ্রদানেন তথা আর্জানার্জিহরণেনেত্যেবং যথা যেন প্রকারেণ মাং
প্রদ্যন্তে যে তাঃস্তথৈব ভজামীত্যর্থঃ, ন পুনঃ রাগদ্বेषনিমিত্তঃ মোহনিমিত্তঃ বা কিঞ্চি-
ন্তজামি নর্কথাপি সর্কীবশস্য মমেশ্ববস্য বহ্নি' মার্গম্নুবর্তন্তে মনুষ্যাঃ, যৎ ফলার্থিতয়া যশ্বিন্
কর্ষণ্যধিকৃতাঃ যে প্রযতন্তে তে মনুষ্যা অত্র উচ্যন্তে হে পার্থ সর্কশঃ সর্কপ্রকারৈঃ ॥ ১১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

হুষ্ঠাপনেন তন্তদেব দদাতীতি নাস্য বাগদ্বেষাবিতি পরিহরতি উচ্যতইতি । মুমুক্শুণামী-
শ্ববাহুসারিষেপি ফলাস্তার্থিনাং কুতস্তদনুসারিত্বমিত্যাশঙ্ক্য ফলমত উপপত্তেরিতি স্ত্রায়েন
তৎফলশ্বেশ্বরাত্তদানুবর্তিত্বমাবশ্যকমিত্যাহ মমেতি । ভগবদ্বচনভাগিনাং সর্কেষা-
মেব কৈবল্যমেককপং কিমিতি নানুগ্ৰহতে তত্রাহ তেষামিতি । অভ্যুদয়নিঃশ্রেয়সার্থিত্বঃ
প্রার্থনাবৈচিত্র্যাদেকশ্বেব কিং ন স্যাদিত্যাশঙ্ক্য পর্য্যায়েন তদনুপপত্তিঃ সাধয়তি ন হীতি ।
মুমুক্শুণাং ফলার্থিনাঞ্চ বিভাগে স্থিতে সত্যনুগ্রহবিভাগঃ ফলিতমাহ অতইতি । ফলপ্রদা-
নেনানুগ্ৰহামীতি সম্বন্ধঃ । নিত্যনৈমিত্তিকর্মানুষ্ঠাধিনামেব ফলার্থিত্বভাবে সতি মুমু-
ক্শুদে কথং তেষানুগ্রহঃ স্যাদিতি তত্রাহ যে যথোক্তেতি । জ্ঞানপ্রদানেন ভজামীত্যানুগ্রহ
সম্বন্ধঃ । সন্তি কেচিত্ত্যক্তসর্ককর্ষণো জ্ঞানিনো মোক্ষমেবাপেক্ষমাণাস্তেষানুগ্রহপ্রকারঃ
প্রকটয়তি যে জ্ঞানিন ইতি । কেচিদার্জাঃ সন্তো জ্ঞানাদিসাধনান্তরহিতা ভগবন্তমেবার্জি
মপহর্ন্তু মনুবর্তন্তে তেবু ভগবতোহনুগ্রহবিশেষঃ দর্শয়তি তথৈতি । পূর্কার্জব্যাখ্যানমুপ-
সংহরতি ইত্যেবমিতি । ভগবতোহনুগ্রহে নিমিত্তান্তবং নিবারয়তি ন পুনবিতি । ফলা-
র্থিত্বে মুমুক্শুদে চ জন্তুনাং ভগবদনুসরণমাবশ্যকমিত্যানুগ্রহার্থঃ বিভজতে সর্ককাপীতি ।
সর্কীবশ্বতঃ তেন তেনান্ননা পবনৈশ্বেশ্বরশ্চাবস্থানং মার্গো জ্ঞানকর্ষণলক্ষণঃ মনুষ্যাগ্রহণাদি-
তরেণামীশ্বরমার্গানুবর্তিত্বমপ্যদাস্তঃ স্ত্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যৎফলেতি । সর্কপ্রকারৈর্মম মার্গ-
মনুবর্তন্তে ইন্দ্রাদিরূপেণাপি মমৈব সেব্যত্বাৎ ॥ ১১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ননু তর্হি কিং হ্যপি বৈষম্যমস্তি যস্মাদেবং স্বদেকশরণানামেবাত্মভাবঃ দদাসি নাশ্বেষাৎ
সকামানামিত্যতআহ যে ইতি । যথা যেন প্রকাবেণ সকামতয়া নিকামতয়া বা যে
মাং ভজন্তি তানহং তথৈব তদপেক্ষিতফলদানেন ভজামি অনুগ্ৰহামি, ন তু সকামা মাং
বিহায়েন্দ্রাদীনেব যে ভজন্তে তানহমপেক্ষইতি মন্তব্যঃ যতঃ সর্কশঃ সর্কপ্রকারৈরিন্দ্রাদি-
সেবকা অপি মমৈব বহ্নি' ভজনমার্গমনুবর্তন্তে ইন্দ্রাদিরূপেণাপি মমৈব সেব্যত্বাৎ ॥ ১১ ॥

কাঙ্ক্ষন্তঃ কৰ্ম্মণাং সিদ্ধিং যজন্তু ইহ দেবতাঃ ।

ক্ষিপ্ৰং হি মানুষে লোকে সিদ্ধিৰ্ভবতি কৰ্ম্মজা ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদি তবেশ্বস্য রাগাদিদোষাভাবঃ তদা সৰ্ব্বপ্রাণিষু অনুজিষ্ণুকায়াঃ তুল্যায়াঃ সৰ্ব্বফল-
প্রদানসমর্থে চ হুয়ি সতি বাসুদেবঃ সৰ্ব্বমিতি জ্ঞানেনৈব মুমুক্শবঃ সন্তঃ কস্মাত্বামেব সৰ্ব্ব-
ন প্রতিপদ্যন্তে ইতি শৃণু তত্র কারণং কাঙ্ক্ষন্তুইতি । অভিলষন্তঃ কৰ্ম্মণাং সিদ্ধিং ফল-
নিষ্পত্তিং প্রার্থয়মানা যজন্তে ইহাস্মিন্ লোকে দেবতা ইন্দ্ৰাধ্যাদ্যাঃ অথ যোহন্তাঃ দেবতা-
মুপাস্তেহন্যেহসাবন্যেহমস্মীতি ন'ন বেদ যথা পশুবেবং স দেবানামিতি শ্রুতেঃ তেষাং হি
ভিন্নদেবতাজিনাঃ ফলাকাঙ্ক্ষিণাঃ ক্ষিপ্ৰং শীঘ্ৰং হি যস্মান্মানুষে লোকে, মনুষ্যালোকে হি
শাক্তাধিকাবঃ ক্ষিপ্ৰং হি মানুষে লোকে ইতি বিশেষণাদন্তেষপি কৰ্ম্মফলসিদ্ধিং দর্শয়তি

গিরিকৃত টীকা

অনুপ্রাহাণাঃ জ্ঞানকৰ্ম্মানুরোধেন ভগবতা তেষুগ্রহবিধানান্তস্য বাগদেবৌ যদি ন
ভবতন্তুইহ তস্য রাগাদ্যভাবাদেব সৰ্ব্বেষু প্রাণিষুগ্রহেচ্ছা তুল্যা প্রাপ্তা ন চ তস্যাং সত্য-
মেব ফলস্যাগ্নীয়সঃ সম্পাদনে সামর্থ্যং ন তু ভবতো মহতো মোক্ষার্থস্য ফলস্য
প্রদানেহশক্তিরিতি যুক্তমপ্রতিহতজ্ঞানেচ্ছাক্রিয়াশক্তিমতস্তব সৰ্ব্বফলপ্রদানসামর্থ্যাস্তথা
চ যথোক্তানুজিষ্ণুকায়াঃ সত্যং হুয়ি চ যথোক্তসামর্থ্যবতি সতি সৰ্ব্ব ফলফলাদভূদয়াৎ
বিমুখা মোক্ষমেবাপেক্ষমাণা জ্ঞানেন ত্বামেব কিমিতি ন প্রতিপদ্যেয়মিতি চোদয়তি যদীতি ।
মোক্ষাপেক্ষাভাবান্তুপায়ভূতজ্ঞানাদপি বৈমুখ্যাস্তগবৎপ্রাপ্ত্যভাবে হেতুমভিদধানঃ সমা-
ধন্তে শৃণুতি । কৰ্ম্মফলসিদ্ধিমিচ্ছতা কিমিতি মানুষে লোকে দেবতাপূজনমিষ্যতে তত্রাহ
ক্ষিপ্ৰং ইতি । কৰ্ম্মফলসম্পত্ত্যর্থিনাং যষ্ট যষ্টব্যবিভাগদর্শিনাং তদর্শনে কারণমাত্মজ্ঞানং
মিত্যত্র বৃহদারণ্যকশ্রুতিমুদাহরতি অথেতি । অবিদ্যাপ্রকরণোপক্রমার্থমথেতুক্তং । উপা-
য়নং ভেদদর্শনমিত্যানুদ্য কারণমাত্মজ্ঞানং ন তত্রোতি দর্শয়তি নেতি । যথাস্মদাদীনাং হল
বহনাদিনা পশুরূপকরোত্যেবমজ্ঞোদেবাদীনাং যাগাদিভিরূপকবোতীত্যাহ যথেতি । কি-
মিতি তে ফলাকাঙ্ক্ষিণো ভিন্নদেবতাজিনো জ্ঞানমার্গং নাপেক্ষন্তে তত্রোত্তরার্কিমুত্তরধেন
যোজয়তি তেষামিত্যাদিনা । যস্মাদ্ব্যধোক্তানাংমধিকারিণাং কৰ্ম্মপ্রযুক্তং ফলং লোকবিশেষে
কটিতি সিধ্যতি তস্মাত্তেষাং মোক্ষমার্গাদন্তি বৈমুখ্যমিত্যর্থঃ । মানুষ্যালোকবিশেষণং কিম-

স্বামিকৃত টীকা ।

ইহি মোক্ষার্থেষু কিমিতি সৰ্ব্বে হাঃ ন ভজন্তীত্যতআহ কাংক্ষন্তুইতি । কৰ্ম্মণাং
সিদ্ধিং কৰ্ম্মফলং কাংক্ষন্তঃ প্রায়েণেহ মনুষ্যালোকে ইন্দ্ৰাদিদেবতাএব যজন্তে ন তু শাক্তা-

চাতুর্কর্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকর্ম্মবিভাগশঃ ।

তস্য কর্ত্তারমপি মাং বিদ্যাকর্ত্তারমব্যয়ম্ ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্

ভগবান্মানুষে লোকে বর্ণাশ্রমাদিকর্ম্মানীতি বিশেষঃ তেষাঞ্চ বর্ণাশ্রমাদ্যধিকারিণাং কর্ম্মণাং ফলসিদ্ধিঃ ক্ষিপ্ৰঃ ভবতি কর্ম্মজা কর্ম্মণে জাতা ॥ ১২ ॥

মানুষএব লোকে বর্ণাশ্রমাদিকর্ম্মাধিকারো নাশ্চেব লোকেষিতি নিয়মঃ কিংনিমিত্ত ইতি অথবা বর্ণাশ্রমাদিপ্রবিভাগোপেতাঃ মনুষ্যা মম বর্মানুবর্ত্তন্তে সর্কশইত্যুক্তং, কস্মাৎ পুনঃ কাবণাৎ নিয়মেন তবৈব বর্মানুবর্ত্তন্তে নাশ্চেষুত্যাচ্যতে চাতুর্কর্ণ্যমিতি । চাতুর্কর্ণ্যং চত্বাবএব বর্ণাশ্রমাদিকর্ম্মণাং ময়েশ্বরেণ সৃষ্টমুৎপাদিতং ব্রাহ্মণোহস্য মুখমাসীদিত্যাदिশ্রুতেঃ গুণকর্ম্মবিভাগশঃ গুণবিভাগশঃ কর্ম্মবিভাগশচ গুণাঃ সত্ববজস্তমাংসি তত্র সাত্বিকস্য সত্ব-প্রধানস্য ব্রাহ্মণস্য শমোদমস্তপইত্যাदीনি কর্ম্মাণি সত্বোপসর্জনরজঃপ্রধানস্য কত্রিয়স্য

গিরিকৃত টীকা ।

খমিত্যাশঙ্ক্যাহ মনুষ্যালোকে হীতি । লোকান্তবেষু তর্হি কর্ম্মফলসিদ্ধির্নাস্তীত্যাশঙ্ক্য ক্ষিপ্ৰবিশেষণস্য তাৎপর্ধ্যমাহ ক্ষিপ্ৰমিতি । কচিৎ কর্ম্মফলসিদ্ধিরবিলম্বেন ভবত্যন্যত্র তু বিলম্বেনেতি বিভাগে কো হেতুবিভ্যাশঙ্ক্য সামগ্রীভাবাভাবাত্যামিত্যাহ মানুষইতি । মনুষ্যালোকে কর্ম্মফলসিদ্ধেঃ শৈল্প্যাত্তদভিমুখানাং জ্ঞানমার্গবৈমুখ্যং প্রায়িকমিত্যুপসংহরতি তেষামিতি ॥ ১২ ॥

মনুষ্যালোকে চাতুর্কর্ণ্যং চাতুরাশ্রম্যমিত্যনেন দ্বারেণ কর্ম্মাধিকারনিয়মে কারণঃপৃচ্ছতি মানুষএবেতি । আদিশক্ধেনাবস্থা বিশেষা বিবক্ষ্যন্তে । প্রকারান্তরেণ বৃত্তানুবাদপূর্ব্বক-চোদ্যমুখাপয়তি অথবেত্যাদিনা । প্রশ্নদ্বয়ং পরিহরতি উচ্যতইতি । তর্হি তব কর্ত্তৃত্ব-তোক্তৃৎসস্তবাদস্মদাদিতুল্যাৎনানীশ্ববত্মিত্যাশঙ্ক্যাহ তশ্চেতি । ঈশ্বরস্য বিষমসৃষ্টিং বিদ-ধানস্য সৃষ্টিবৈষম্যানির্ক্কাহকং কথয়তি গুণেতি । গুণবিভাগেন কর্ম্মবিভাগন্তেন । চাতু-র্কর্ণ্যস্য সৃষ্টিমেবোপদিষ্টাঃ স্পষ্টয়তি তত্রৈত্যাদিনা । প্রশ্নদ্বয়প্রতিবিধানং প্রকৃতমুপসংহ-রতি তচ্ছেদমিতি । মনুষ্যালোকে পরঃ বর্ণাশ্রমাদিপূর্ব্বকে কর্ম্মণ্যধিকারঃ তত্রৈব বর্ণাদে-

স্বামিকৃত টীকা ।

ন্যামেব হি স্মাৎ কর্ম্মজা সিদ্ধিঃ ফলং শীঘ্রং ভবতি ন তু জ্ঞানফলং কৈবল্যং, তুপ্রাপ্যহাৎ জ্ঞানস্য ॥ ১২ ॥

ননু কেচিৎ সকামতয়া প্রবর্ত্তন্তে কেচিন্নিকামতয়েতি কর্ম্মবৈচিত্র্যং তৎকর্ত্তৃণাঞ্চ ব্রাহ্মণা-দীনামুক্তমমধ্যমাদিবৈচিত্র্যং কুর্কতস্তব কথং বৈষম্যং নাস্তীত্যাশঙ্ক্যাহ চাতুর্কর্ণ্যমিতি । চত্বারো বর্ণা এবেতি চাতুর্কর্ণ্যং স্বার্থে ব্যঞ্ প্রত্যয়ঃ, অসমর্থঃ সত্বপ্রধানা ব্রাহ্মণাস্তেষাং শমদ-

ন মাং কৰ্ম্মণি লিম্পন্তি ন মে কৰ্ম্মফলে স্পৃহা ।

ইতি মাং যোহভিজানাতি কৰ্ম্মভিন্ স বধ্যতে ॥ ১৪ ॥

শাঙ্করভাষ্যম্ ।

শৌৰ্য্যতেজঃপ্রভৃতীনি কৰ্ম্মাণি তমউপসৰ্জনরজঃপ্রধানস্য বৈশ্বস্য কৃষ্যাদীনি কৰ্ম্মাণি রজঃ উপসৰ্জনতমঃপ্রধানস্য শূদ্রস্য শুশ্রূষেব কৰ্ম্মেত্যেবঃ গুণকৰ্ম্মবিভাগশঃ চাতুৰ্কৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টমিত্যর্থঃ তচ্চেদং চাতুৰ্কৰ্ণ্যং নাত্মেষ্ণু লোকেষ্ণু অতো মানুষে লোকে ইতি বিশেষণং, হস্ত তর্হি চাতুৰ্কৰ্ণ্যস্য সর্গাদেঃ কৰ্ম্মণঃ কৰ্ত্ত্বাৎ ফলেষ্ণু যুজ্যসে অতো ন ষং নিত্যমুক্তো নিত্যে- শ্বরইত্যাচ্যতে, ষদ্যপি মায়াসংব্যবহাবেণ তস্য কৰ্ম্মণঃ কৰ্ত্তারমপি সত্ত্বং তথাপি মাং পর- মার্থতো বিদ্ব্যকৰ্ত্তারমতএবাব্যয়মসংসারিণঞ্চ মাং বিদ্বি ॥ ১৩ ॥

যেষাঙ্ক কৰ্ম্মণাং কৰ্ত্তারং মাং মনুসে পরমার্থতন্তেষামকৰ্ত্তেবাহং যতঃ নেতি । ন মাং তানি কৰ্ম্মাণি লিম্পন্তি দেহাদ্যাবস্তকভেদাহঙ্কাবাতাবান্ চ তেষাং কৰ্ম্মণাং ফলেষ্ণু মে স্পৃহা

গিরিকৃত টীকা ।

রীশ্বরেণ সৃষ্টান্ন লোকান্তরেষ্ণু, তত্র বর্ণাদ্যভাবাদীশ্বরমেব চাতুৰ্কৰ্ণ্যাশ্রমাদিবিভাগভাগিনো- হধিকারিণোহনুবর্তন্তে তেনৈব বর্ণাদেসুদ্ব্যাপাবস্য চ সৃষ্টত্বাদনুবর্তনস্য যুক্ত্বাদিত্যর্থঃ । তস্যোত্যাди দ্বিতীয়ভাগাপোদ্যং চোদ্যমনুদ্রবতি হস্তেতি । যদি চাতুৰ্কৰ্ণ্যাদিকৰ্ত্ত্বাদীশ্বরস্য প্রাণ্ডক্তো নিয়মোহভিমতস্তর্হি তদ্বিষয়সৃষ্টাদেসুনিষ্ঠব্যাপাবস্য চ ধৰ্ম্মাদেনিবর্তকত্বাস্তৎ- ফলস্য কৰ্ত্ত্বগামিত্বাৎ কৰ্ত্ত্বভোক্তৃত্বয়োঃস্বয়ি প্রসঙ্গাৎ নিত্যমুক্ত্বাদি তেন স্যাদিত্যর্থঃ । মায়ায়া কৰ্ত্ত্বং পরমার্থতচ্চাকৰ্ত্ত্বমিত্যভ্যুপগমান্নিত্যমুক্ত্বাদি সিধ্যতীত্যন্তরমাহ উচ্যত ইতি । মায়াপ্রবৃত্তেন সংব্যবহারেণ চাতুৰ্কৰ্ণ্যাৎকৰ্ম্মণশ্চ ষদ্যপি কৰ্ত্ত্বাহং তথাপি তথাবিধং মাং পরমার্থতোহকৰ্ত্তারং বিদ্বীতি যোজনা । অকৰ্ত্ত্বাদেবাতোক্ত্বসিদ্ধি- রিত্যাহ অতএবেতি ॥ ১৩ ॥

ইশ্বরস্য কৰ্ত্ত্বভোক্তৃত্বয়োঃকর্ত্ত্বতোহভাবে কৰ্ম্মতৎফলে সম্বন্ধবৈধূৰ্য্যং ফলতীত্যাহ যেষাং স্থিতি । কৰ্ম্মতৎফলসংস্পর্শশূন্যমীশ্বরঃ মাং পশুতো দর্শনানুরূপং ফলং দর্শয়তি ন মামিতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

মাদীনি কৰ্ম্মাণি, সশ্বরজঃপ্রধানাঃ কত্রিয়াস্তেবাঃ শৌৰ্য্যযুদ্ধাদীনি কৰ্ম্মাণি রজস্তমঃপ্রধানা- বৈশ্বাস্তেবাঞ্চ কৃষিবাণিজ্যাদীনি কৰ্ম্মাণি, তমঃপ্রধানাঃ শূদ্রাস্তেবাঞ্চ ত্রৈবর্গিকশুশ্রূষাদীনি কৰ্ম্মাণীত্যেবঃ গুণানাং কৰ্ম্মণাঞ্চ বিভাগশ্চাতুৰ্কৰ্ণ্যং ময়ৈব সৃষ্টমিতি সত্যং তথাপ্যেবং তস্য কৰ্ত্তারমপি কৃত্বাতোহকৰ্ত্তাবমেব মাং বিদ্বি, তত্র হেতুরব্যয়ং আনক্তিরাহিত্যেন শ্রমরহিতং ॥ ১৩ ॥

এবং জ্ঞাত্বা কৃতং কৰ্ম পূৰ্বেৱপি মুমুক্শুভিঃ ।

কুরু কৰ্মৈব তস্মাত্ত্বং পূৰ্বেঃ পূৰ্বতনং কৃতম্ ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ॥

তুষ্ণা যেষাম্ সংসারিণাং অহং কৰ্ত্তেত্যভিমানঃ কৰ্মস্ব স্পৃহা তৎকলেষু চ তান্ কৰ্মাণি লিম্পন্তীতি যুক্তং তদভাবান্ন মাং কৰ্মাণি লিম্পন্তীত্যেবং যোহন্তোহপি মামান্বতেনাভিমানাতি নাহং কৰ্ত্তা ন মে কৰ্মফলে স্পৃহেতি স কৰ্মভি ন বধ্যতে তস্মাপি ন দেহাদ্যারম্ভকাণি কৰ্মাণি ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

নাহং কৰ্ত্তা ন মে কৰ্মফলে স্পৃহেতি এবমিতি । এবং জ্ঞাত্বা কৃতং কৰ্ম পূৰ্বেৱপ্যতিক্রান্তমুমুক্শুভিঃ কুরু তেন কৰ্মৈব ত্বং ন তুষ্ণীমাসনং নাপি সন্ন্যাসঃ কৰ্ত্তব্যস্তস্মাত্ত্বং

গিরিকৃত টীকা ।

তানি কৰ্মাণীতি যেষাং কৰ্মণামহং কৰ্ত্তা তবাভিমতস্তানীতি যাবৎ । দেহেন্দ্রিয়াদ্যারম্ভকত্বেন তেষাং কৰ্মণামীশ্বরে সংস্পর্শাভাবে তস্ম তৎকারণাবস্থায়ামহঙ্কারাভাবং হেতুং কৰোতি অহঙ্কারাভাবাদিতি । কৰ্মফলতুষ্ণাভাবাচ্ছেদনং কৰ্মাণি ন লিম্পন্তীত্যাহ ন চেতি । উক্তমেব প্রপঞ্চয়তি যেষাং স্থিতি । তদভাবাৎ কৰ্মস্বহং কৰ্ত্তেত্যভিমানস্ত তৎফলেষু স্পৃহায়াশ্চাভাবাদিত্যর্থঃ । ঈশ্বরস্ত কৰ্মনির্লেপেহপি ক্ষেত্রজস্ত কিমাত্মমিত্যাশঙ্ক্যাত্তরাজ্জং ব্যাচষ্টে ইত্যেবমিতি । অভিজ্ঞানপ্রকারমভিনয়তি নাইমিতি । জ্ঞানফলং কথয়তি স কৰ্মভিরিতি । কৰ্মাসম্বন্ধং বিদুষি বিশদয়তি তস্মাপীতি ॥ ১৪ ॥

তব কৰ্মতৎফলসম্বন্ধাভাবে তথা জ্ঞানবতশ্চ তদসম্বন্ধে মমাপি কিং কৰ্মণেত্যশঙ্ক্য কৰ্মাণি কৰ্ত্তব্যভিমানং তৎফলে স্পৃহাঞ্চাকৃত্বা মুমুক্শুবৎ ত্বয়া কৰ্ম কৰ্ত্তব্যমেবেত্যাহ নাইমিত্যাদিনা । এবমিতি নাহং কৰ্ত্তেত্যেবমাদি পরামৃশ্যতে, তেন পূৰ্বেমুমুক্শুভিরমুষ্টিত্বেন হেতুনেত্যর্থঃ । কৰ্মৈবেত্যেবকারার্থমাহ নেত্যাদিনা ত্বংশক্স ক্রিয়াপদেন সম্বন্ধঃ । তস্মাদিত্যুক্তমেব ক্ষু টয়তি পূৰ্বেৱিতি । যদুক্তং কিং মম কৰ্মণেতি তত্র ত্বমজ্ঞো বা ত্ববিধা

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেব দর্শয়ন্নাহ ন মামিতি । কৰ্মাণি বিশ্বশৃষ্টাদীন্তপি মাং ন লিম্পন্তি আসক্তং ন কুৰ্বন্তি নিরহঙ্কারত্বাদাপ্তকামত্বেন মম কৰ্মফলে স্পৃহাভাবাচ্চ, মাং ন লিম্পন্তীতি কিং বক্তব্যং যতঃ কৰ্মলেপরাহিত্যেন মাং যোহভিজানাতি সোহপি কৰ্মভি ন বধ্যতে মম নির্লেপত্বকারণং নিরহঙ্কারত্বনিম্পৃহত্বাদিকং জ্ঞানতত্ত্বশ্রাপ্যহঙ্কারাদিশৈথিল্যাৎ ॥১৪॥

যে বধা মামিত্যাди চতুর্ভিঃ শ্লোকৈঃ প্রাসঙ্গিকমীশ্বরস্ত বৈষম্যং পরিহৃত্য পূৰ্বোক্তমেব কল্পযোগঃ প্রপঞ্চয়িতুমহ্ম্মারয়তি এবমিতি । অহঙ্কারাদিরাহিত্যেন কৃতং কৰ্ম বন্ধকং ন

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्रे कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१७॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् यद्यनाञ्जस्तदाञ्जुकार्थः तद्विच्छेदलोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः
पूर्वतनः कृतः माधुनातनः कृतः निर्वर्तितः ॥ १५ ॥

तत्र कर्म चेत् कर्तव्यं ह्यदृशनादेव कवोम्यहः किं विशेषणं पूर्वैः पूर्वतनं
कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्माकर्षणि कथं किं कर्मेति । किं कर्म किञ्चकर्मेति
कवरो मेधाविनोऽपि अत्रान्निन् कर्मादिविषये मोहिताः मोहः गताः अतस्ते तुभ्यमहं
कर्माकर्ष च प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि, मोक्ष्यसे अशुभात् संसारात्, न चैव
श्रया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धम अकर्म नाम तदक्रिया तूष्णीमासनं किं
तत्र बोद्धव्यमिति ॥ १७ ॥

गिरिकृत टीका ।

यद्यञ्जस्तदा चित्तुकार्थः कुरु कर्मेत्याह यदाति । द्वितीयः प्रत्याह तद्विदिति । कुरु
कर्मेति सशक्तः । पूर्वैर्मूढैराचरितमित्येतावतो किमिति विवेकवता मया तत् कर्तव्य-
मित्याशङ्क्याह जनकादिभिरिति । ते तदैव संपाद्य कर्म कृतवन्तो न तदिदानीमप्रामा-
णिकत्वादनुष्ठेयमित्याशङ्क्याह पूर्वतनमिति ॥ १५ ॥

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति । मन्त्र्यलोकः सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य
विद्यमानत्वात्तु पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतनत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन् प्रवृत्तिसुखं सुकरेति
युक्तं विशेषणमिति परिहरति उच्यते इति । कर्मणि देहादिचेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे नास्ति
वैषम्यमिति शङ्कते कथमिति । विज्ञानवतानपि कर्मादिविषये व्यामोहोपपत्तेः सूत्रा-
मेव तव तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तदपोहार्थमाप्तवाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युत्तर-
माह किं कर्मेति । तत्रे कर्मेत्यात्राकारानुवक्षेनापि पदं हेतव्यं । कर्मादिप्रवचनस्य
प्रयोजनमाह यज्ज्ञात्वा । तत्कर्माकर्ष चेति सशक्तः । अतो मेधाविनोऽपि यथोक्ते
विषये व्यामोहस्य सदादित्यर्थः । कर्मणोऽकर्षणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये न किञ्चिद्व्यव्य-
मिति चोद्यमनुद्या निरस्यति न चेति ॥ १७ ॥

श्यामिकृत टीका ।

भवतीत्येव ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सप्तम्यर्थः पूर्वतरः युगात्तरेष्वपि
कृतः तस्माद्यमपि प्रथमः कर्षेव कुरु ॥ १५ ॥

तत्र तद्विदितिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परामात्रेणेत्याह किं कर्मेति । किं
कर्म कीदृशं कर्मकरणं किमकर्म कीदृशं कर्माकरणं इत्यन्वित्तर्षे विवेकिनोऽपि मोहिताः

কৰ্মণো হপি বোদ্ধব্যং বোদ্ধব্যঞ্চ বিকৰ্মণঃ ।

অকৰ্মণশ্চ বোদ্ধব্যং গহনা কৰ্মণো গতিঃ ॥ ১৭ ॥

কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্চৈদকৰ্মণি চ কৰ্ম যঃ ।

স বুদ্ধিমান্ মনুষ্যেষু স যুক্তঃ কৃৎস্নকৰ্মকৃৎ ॥ ১৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কৰ্মাৎ উচ্যতে কৰ্মণ ইতি । কৰ্মণঃ শাস্ত্রবিহিতশ্চ হি যস্মাৎ অপ্যস্তি বোদ্ধব্যং, বোদ্ধব্যাস্ত্যেব বিকৰ্মণঃ প্রতিষেক্তশ্চ তথা অকৰ্মণশ্চ তৃষ্ণীভাবস্য বোদ্ধব্যমস্তীতি ত্রিঙ্গপ্যাধ্যাহারঃ কর্তব্যো, যস্মাৎ গহনা বিষয়া হুক্তেয়া কৰ্মণইত্যপলক্ষণার্থং কৰ্মাদীনাং কৰ্মাকৰ্ম-বিকৰ্মণাং গতির্থাখ্যানাঃ তত্ত্বমিত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

কিং পুনস্তত্ত্বং কৰ্মাদেধেদোদ্ধব্যং বক্ষ্যামোতি প্রতিজ্ঞাতমুচ্যতে কৰ্মণীতি । কৰ্মণি কৰ্ম ক্রিয়তইতি ব্যাপারমাত্রং তস্মিন্ কৰ্মণি অকৰ্ম কৰ্মাভাবঃ যঃ পশ্চৈদকৰ্মণি চ কৰ্মাভাবে

গিরিকৃত টীকা ।

তত্র হেত্বাকাঙ্ক্ষাপূর্বকমনস্তরং শ্লোকমবতারয়তি কৰ্মাদিতি । ত্রিঙ্গপি কৰ্মাকৰ্মবিক-ৰ্মশ্চ বোদ্ধব্যমস্তীতি যস্মাদধ্যাহারস্তস্মান্নদীয়ং প্রবচনমর্থবদिति যোজনা । বোদ্ধব্যসম্বাবে হেতুমাহ যস্মাদিতি । ত্রিতয়ং প্রকৃত্যাগতমশ্চ গহনত্ববচনমযুক্তমিত্যাশঙ্ক্যান্ততমগহন-সোপলক্ষণার্থত্বমুপেত্য বিবক্ষিতমর্থমাহ কৰ্মাদীনামিতি ॥ ১৭ ॥

উত্তরশ্লোকমাকাঙ্ক্ষাপূর্বকমুপাদত্তে কিং পুনরिति । প্রথমপাদস্যাকরোথমর্থঃ কথ-য়তি কৰ্মণীত্যাদিনা । দ্বিতীয়পাদস্যাপি শব্দপ্রকাশিতমর্থঃ নির্দিশতি অকৰ্মণি, চেতি কৰ্মাভাবে যঃ কৰ্ম পশ্চতীতি সম্বন্ধঃ । প্রবৃত্তেবেব কৰ্মতান্নিবৃত্তেস্তুদভাবত্বাত্তত্র কথং কৰ্মদর্শনমিত্যাশঙ্ক্য দ্বয়োরপি কাবকাধীনত্বেনাবিশেষমভিপ্রৈত্যাহ কর্তৃত্বত্বাদিতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

অতো যজ্ঞাভ্যা যদনুষ্ঠায়াশুভাৎ সংসারান্মোক্যসে যুক্তো ভবিষ্যসি তৎ কৰ্মাকৰ্ম চ তুভ্যা-মহং প্রবক্ষ্যামি তচ্ছৃণু ॥ ১৬ ॥

নহু লোকপ্রসিদ্ধমেব কৰ্ম দেহাদিব্যাপারাত্মকং অকৰ্ম চ তদব্যাপারাত্মকং অতঃ কথং চ্যতে কবয়োহপ্যত্র মোহঃ প্রাপ্তাইতি তত্রাহ কৰ্মণইতি । কৰ্মণো বিহিতব্যাপাবন্যাপি তৎ বোদ্ধব্যমস্তি ন তু লোকপ্রসিদ্ধমাত্রমেব, অকৰ্মণোহবিহিতব্যাপারস্যাপি তৎ বোদ্ধব্যমস্তি, যতঃ কৰ্মণো গতির্গহনা, কৰ্মইতু, পলক্ষণার্থঃ কৰ্মাকৰ্মবিকৰ্মণাং তৎ হুর্কি-জ্ঞেয়মিত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

তদেব কৰ্মাদীনাং হুর্কিজ্ঞেয়ত্বং দর্শয়মাহ কৰ্মণীতি । পরমেধরারামনন্দকণে কৰ্মণি

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কর্তৃত্বত্যাং প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যোৰ্ভেদপ্রাপ্যৈব হি সৰ্ব্বত্রৈব ক্রিয়াকারকাদিবাবহারোহবিদ্যা-
ভূমাবেব কৰ্ম যঃ পশ্যেৎ যঃ পশুতি স বুদ্ধিমান্ মনুষ্যেযু স যুক্তো যোগী চ কৃৎস্নকৰ্মকৃৎ
সমস্তকৰ্মকৃচ্চ স ইতি স্তু যতে কৰ্মাকৰ্মণোরিতরেতরদর্শী, নহু কিমিদং বিকল্পমুচ্যতে. কৰ্মণ্য-
কৰ্ম যঃ পশ্যেদিত্যকৰ্মণি চ কৰ্মেতি, ন হি কৰ্মাকৰ্ম স্যাৎকৰ্ম তত্র বিকল্পং কথং পশ্যেৎ
দ্রষ্টা, নহকৰ্মৈব পরমার্থতঃ সৎ কৰ্মবদবভাসতে মূঢ়দৃষ্টেলোকস্য তথা কৰ্মৈবাকৰ্মবৎ তত্র
যথাভূতদর্শনার্থমাহ ভগবান্ কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্যেদিত্যাং, অতো ন বিকল্পং বুদ্ধিমত্যাং
পশন্তেচ্চ বোধব্যমিতি চ যথাভূতং দর্শনমুচ্যতে, ন চ বিপরীতজ্ঞানাদশুভান্মোক্শণং স্যাৎ
যৎ জ্ঞান্য মোক্ষ্যসেহুতাদিতি চোক্তং তস্মাৎ কৰ্মাকৰ্মণী বিপর্যয়েণ গৃহীতে প্রাণিভি-

গিরিকৃত টীকা ।

প্রবৃত্তাবিব নিবৃত্তাবপি কৰ্মদর্শনমবিকল্পমিতি শেষঃ । নহু নিবৃত্তেৰ্ভেদনিত্যাং কাবক-
নিবন্ধনাতাবান্ন তত্র কৰ্মদর্শনং যুজ্যতে তত্রাহ বস্বিতি । ক্রিয়াকারকফলব্যবহারস্য
সৰ্বস্যবিদ্যাবস্থায়ামেব প্রবৃত্তত্বাদ্বস্তসংস্পর্শশূন্যত্বাৎ প্রবৃত্তিবিন্নিবৃত্তাবপি যঃ কৰ্ম পশুতি
স মনুষ্যেযু বুদ্ধিমানিতি সম্বন্ধঃ । কৰ্মণ্যকৰ্ম অকৰ্মণিচ কৰ্ম পশ্যতো বুদ্ধিমত্ত্বং যুক্তং সমস্ত-
কৰ্মকৃৎস্ন কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ ইতিস্তু যত ইতি । শ্লোকস্য শব্দোখেহর্থে দর্শিতে তাৎপর্যার্থা-
পরিজ্ঞানান্মিথোবিরোধঃ শঙ্কতে নস্বিতি । কথমিদং বিকল্পমিত্যাশঙ্ক্যাহ কৰ্মণীতি ।
বিষয়সপ্তমী বা স্যাৎকরণসপ্তমী বেতি বিকল্পাদ্যেহুতাকারং জ্ঞানমন্তাবলম্বনমিতি
স্পষ্টো বিরোধঃ স্যাৎকরণমিতি ন হীতি । অন্তস্যান্যাত্মতাযোগাৎ কৰ্মাকৰ্মণোরভেদাসম্ভবা-
দকৰ্মাকারং কৰ্মাবলম্বনং জ্ঞানমমুক্তমিত্যর্থঃ । দ্বিতীয়ং দুষয়তি তত্রৈতি । কৰ্মণ্যধি-
করণে ততো বিকল্পমকৰ্ম কথমাধেয়ং দ্রষ্টা দ্রষ্টুমীষ্টে ন হি কৰ্মাকৰ্মণোর্মিথোবিকল্পয়োরা-
ধারাধেয়ভাবঃ সম্ভবতীত্যর্থঃ । বিষয়সপ্তমীমুপেত্য সিদ্ধান্তে পরিহরতি নীকৰ্মৈবেতি ।
লোকস্য মূঢ়দৃষ্টেৰ্ভেদকবর্জিতস্য পরমার্থতো ব্রহ্মাকৰ্মাক্রিয়মেব সৎ, ভাস্ত্যা কৰ্মসহিতং
ক্রিয়াবদিব প্রতিভাতীত্যক্ষার্থঃ । পরম্পরাধ্যাসমুপেত্যোক্তং তথৈতি । যথা খবকৰ্ম
ব্রহ্ম কৰ্মবহুপলভ্যতে তথা কৰ্ম সক্রিয়মেব দৈতং অক্রিয়ে ব্রহ্মণ্যধিষ্ঠানে সংসৃষ্টং তদ্ব্যতী-
ত্যক্ষরযোজনা । কৰ্মাকৰ্মণোরিতরেতরাধ্যাসে সিদ্ধে সম্যগ্দর্শনসিদ্ধ্যর্থং ভগবতো বচন-
যুচিতমিত্যাহ তত্রৈতি । যথা যদিদং রজতমিতি প্রতিপন্নং তদিদানীং শুক্তিশকলং
পশ্যেতি ব্রহ্মসিদ্ধরজতরূপবিষয়ানুবাদেন তদধিষ্ঠানং শুক্তিমাত্রমুপদিশ্যতে তথা ব্রহ্ম-

স্বামিকৃত টীকা ।

কৰ্মবিষয়ে অকৰ্ম কৰ্মেদং ন ভবতীতি যঃ পশ্যেত্তস্য জ্ঞানহেতুধেন বন্ধকত্বাত্বাৎ, অক-
ৰ্মণি চ বিহিতাকরণে কৰ্ম যঃ পশ্যেৎ প্রত্যবায়োৎপাদকধেন বন্ধহেতুত্বাৎ, মনুষ্যেযু কৰ্ম-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

স্তম্বিপর্ষ্যয়গ্রহনিবৃত্তার্থঃ ভগবতো বচনঃ কৰ্ম্যাকৰ্ম্ম য ইত্যাদি ন চাত্ৰ কৰ্ম্মাধিকরণমকৰ্ম্মাস্তি
কুণ্ডে বদবাণীব নাপ্যকৰ্ম্মাধিকরণং কৰ্ম্মাস্তি কৰ্ম্মাভাবত্বাদকৰ্ম্মণোহতো বিপরীতে গৃহীতে
এব কৰ্ম্মাকৰ্ম্মণী লৌকিকৈঃ, যথা যুগতৃষ্ণিকায়ামুদকং শুষ্কিকায়ঃ বা রজতং, নহু কৰ্ম্ম
কৰ্ম্মেব সৰ্ব্বেষাং ন কচিৎ ব্যভিচবতি তত্র নৌহস্য নাবি গচ্ছন্ত্যাঃ তটস্থেষুপতিকেষু
নগেষু প্রতিকূলগতিদর্শনাৎ দূরেষু চক্ষুবোহসম্নিকৃষ্টেষু গচ্ছৎসু গত্যভাবদর্শনাদেবমিহাপ্য-
কৰ্ম্মণি অহং কবোমীতি কৰ্ম্মদর্শনং কৰ্ম্মণি চাকৰ্ম্মদর্শনং বিপরীতদর্শনং যেন ভিন্নিরাকর-
ণার্থমুচ্যতে কৰ্ম্ম্যাকৰ্ম্ম যঃ পশ্চাদিত্যাदि, তদেতদুক্তপ্রতিবচনমপ্যসকৃত্যস্তবিপরীত-

গিরিকৃত টীকা ।

সিদ্ধকৰ্ম্মাদ্যাঙ্কবিষয়ানুবাদেন তদধিষ্ঠানং কৰ্ম্মাদিরহিতং কুটস্থঃ ব্রহ্ম ভগবতা ব্যপ-
দিশতে তথা চ ভগবদ্বচনমবিক্রমিত্যাহ অতইতি । ইতচ্চাধ্যায়োপিতকৰ্ম্মাদ্যানুবাদ-
পূৰ্ব্বকং তদধিষ্ঠানস্য কৰ্ম্মাদিরহিতস্য নিৰ্ব্বিশেষস্য ব্রহ্মণো ভগবতা বোধ্যমানত্বান্ন
তত্র বিবোধশঙ্কাক্যাশো ভবতীত্যাহ বুদ্ধিমত্বাদিতি । কুটস্থঃ ব্রহ্মণোহন্তস্ত সৰ্ব্বস্ত
মায়ামাত্রহাৎ অন্তজ্ঞানদ্বুদ্ধিমত্বমুক্তসৰ্ব্বকৰ্ম্মকৃত্বানামনুপপত্তেরত্র চ বুদ্ধিমানিত্যা-
দিনা বুদ্ধিমত্বাদিনির্দেশাৎ ব্রহ্মজ্ঞানাদেব তদুপপত্তেঃ সৰ্ব্ববিক্রিয়ারহিতং ব্রহ্ম-
জ্ঞানমেব বিবক্ষিতমিত্যর্থঃ । বোধশক্যস্য সম্যগ্জ্ঞানে প্রসিদ্ধত্বাৎ কৰ্ম্মাকৰ্ম্মবিকৰ্ম্মণাং
স্বরূপং বোধব্যমস্তীতি বদতা সম্যগ্জ্ঞানোপদেশস্য বিবক্ষিতত্বাদপি কুটস্থঃ ব্রহ্মাহত্যাভি-
প্রেতমিত্যাহ বোধব্যমিতি । ফলবচনপর্যালোচনায়ামপি কুটস্থঃ ব্রহ্মাহত্যাভিপ্রেতং
প্রতিভাতীত্যাহ ন চেতি । সম্যগ্জ্ঞানাধীনফলমত্র ন ক্রতমিত্যাশঙ্ক্যাহ যৎ জ্ঞাৎসেতি ।
অধ্যানোপাপবাদার্থঃ ভগবদ্বচনমবিক্রমিত্যুপপাদিতমুপসংহরতি তস্মাদিতি । স্তম্বি-
পর্ষ্যযেত্যত্র তচ্ছব্দেন প্রাণিনো গৃহ্যন্তে । বিষয়সপ্তমীপরিগ্রহেণ পরিহারমভিধানা-
ধিকরণসপ্তমীপক্ষে দর্শিতং দূষণমঙ্গীকারেণ পরিহরতি ন চেতি । ব্যবহারভূমিরত্রেভ্য-
চ্যতে, যোগ্যত্বে সত্যরূপলক্কেরিত্যর্থঃ । অকৰ্ম্মাধিকরণং কৰ্ম্ম ন সম্ভবতীত্যত্র হেতুস্তর-
মাহ কৰ্ম্মাভাবত্বাদিতি । ন হি তুচ্ছস্যাধিকরণত্বং কচিদৃষ্টমিষ্টেষেত্যর্থঃ । নিরূপ্যমাণে
কৰ্ম্মাকৰ্ম্মণোরধিকরণাধিকর্তব্যভাবাসম্ভবে কলিতমাহ অতইতি । শাস্ত্রপরিচয়বিরহিণাম-
ধ্যায়োপমুদাহরতি যথেষ্ট । কৰ্ম্মাকৰ্ম্মণোরারোপিতত্বমুক্তমব্যমাণঃ শঙ্কতে নশ্চিতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

কুৰ্ব্বাণেষু স বুদ্ধিমান্ বাবসায়ান্নকবুদ্ধিমত্তাচ্ছেঠঃ, তঃ প্রস্তোতি স যুক্তো যোগী তেন
কৰ্ম্মণা জ্ঞানযোগাবাপ্তেঃ, সএব কুৎসকৰ্ম্মকর্তা চ সৰ্ব্বতঃসংগ্নুতোদকস্থানীরে চ তস্মিন্
কৰ্ম্মণি সৰ্ব্বকৰ্ম্মফলানামসুৰ্ত্তাৰাৎ । তদেবমাকরকোঃ কৰ্ম্মযোগাধিকারাবস্থারাত্ ম কৰ্ম্মণা-
মনারস্তাদিত্যাদিনোক্তএব কৰ্ম্মযোগঃ স্পষ্টীকৃতস্তৎপ্রণকরূপত্বাচ্চান্য একরূপস্য ন

প্রকৃতেঃ ক্রিয়মাণানি গুণৈঃ কৰ্ম্মাণি সৰ্বশঃ ।

অহঙ্কারবিমূঢ়াত্মা কর্ত্তাহমিতি মন্যতে ॥ ২৭ ॥

তত্ত্ববিত্ত্ব মহাবাহো গুণকৰ্ম্মবিভাগয়োঃ ।

গুণা গুণেষু বর্ত্তন্তুহিতি মত্বা ন সজ্জতে ॥ ২৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অবিদ্বান্ অজ্ঞঃ কথং কৰ্ম্মসু সজ্জত ইত্যাহ প্রকৃতেরिति । প্রকৃতেঃ প্রকৃতিঃ প্রাধানং সখরস্তুমসাং গুণানাং সাম্যাবস্থা তস্যাঃ প্রকৃতে গুণৈর্কিকারৈঃ কার্যকরণরূপৈঃ ক্রিয়মাণানি কৰ্ম্মাণি লৌকিকানি শাস্ত্রীয়ানি চ সৰ্বশঃ সৰ্বপ্রকারৈরহঙ্কারবিমূঢ়াত্মা কার্যকরণসংঘাতাত্মপ্রত্যয়োহহঙ্কাবস্তেন বিবিধং নানাবিধং মূঢ়ঃ আত্মান্তঃকরণং যস্য সোহয়ং কার্যকরণধৰ্ম্মা কার্যকরণাভিমানবিদ্যায়া কৰ্ম্মণ্যাঅনি মন্যমানস্তত্ত্বং কৰ্ম্মণামহং কর্ত্তেতি মন্যতে ॥ ২৭ ॥

কিং পুনর্মন্যতে বিদ্বান্ তত্ত্ববিদिति । তত্ত্ববিত্ত্ব মহাবাহো কস্য তত্ত্ববিৎ গুণকৰ্ম্মবিভাগয়ো গুণবিভাগস্য কৰ্ম্মবিভাগস্য চ তত্ত্ববিদিত্যর্থঃ গুণাঃ করণাত্মকাঃ গুণেষু বিষয়াত্মকেষু বর্ত্তন্তে নাশ্চেতি মত্বা ন সজ্জতে সক্তিং ন করোতি ॥ ২৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

অজ্ঞানাং কৰ্ম্মসদিনামিত্যুক্তং তেনোত্তরশ্লোকস্য সঙ্গতিমাহ অবিদ্বানिति । কর্ত্ত্বমাঅনোহবাস্তবমিত্যভ্যুপগমাধিদ্ধান্ কথং কুৰ্ব্বন্নেব তস্যাভাবং পশুতীত্যাশঙ্ক্যাহ প্রকৃতে-রिति । কৰ্ম্মস্ববিদুষঃ সক্তিপ্রকাবং প্রকটয়ন্ ব্যাকরোতি প্রকৃতেরিত্যাদিনা । প্রধান-শব্দেন মায়াসক্তিক্রচ্যতে, অবিদ্যয়েত্যভয়তঃ সম্বধ্যতে ॥ ২৭ ॥

অজ্ঞন্ত্য কৰ্ম্মসু সক্তিযুক্তা বিদুষস্তদভাবমভিধাতি কিং পুনরिति । তত্ত্বং বাধাত্ম্যং বেত্তীতি ব্যুৎপত্ত্যা তত্ত্ববিদिति তু শব্দেনাজ্ঞানাধিশিষ্টো নির্দিষ্টঃ । প্রপ্নপূৰ্বকং দ্বিতীয়পাদ-মবতর্ধ্য ব্যাচষ্টে কশ্চেত্যাদিনা । গুণানাংমেব গুণেষু বর্ত্তমানত্বমযুক্তং নিগুণত্বাত্বেবামি-স্বামিকৃত টীকা ।

নহু বিদুষাপি চেৎ কৰ্ম্ম কর্ত্তব্যং তর্হি বিদুষদবিদুষোঃ কো বিশেষ ইত্যাশঙ্ক্যোভয়ো-বিশেষং দর্শয়তি প্রকৃতেরिति দ্বাভ্যাং । প্রকৃতে গুণৈঃ প্রকৃতিকার্যৈরিত্তিরৈঃ সৰ্ব-প্রকারেণ ক্রিয়মাণানি কৰ্ম্মাণি তান্তহমেব কর্ত্ত্বা করোমীতি মন্যতে । অত্র হেতুঃ অহ-মিতি । অহঙ্কারেণেদ্বিরাদিষাঅধ্যাসেন বিমূঢ়বুদ্ধিঃ সন্ ॥ ২৭ ॥

বিদ্বান্ তখন মন্যতইত্যাহ তত্ত্ববিদिति । নাহং গুণাত্মকইতি গুণেত্যঃ আত্মনো-বিভাগঃ ন মে কৰ্ম্মণীতি কৰ্ম্মতোহপ্যাঅনো বিভাগঃ তরোগুণকৰ্ম্মবিভাগরোবস্ত্বঃ বেত্তি

✠ প্রকৃতে গুণসংমূঢ়াঃ সজ্জন্তে গুণকর্মসু ।

তানকৃৎস্নবিদো মন্দান্ কৃৎস্নবিৎস্ন বিচালয়েৎ ॥ ২৯ ॥

ময়ি সর্বাণি কর্ম্মাণি সন্ন্যস্তাধ্যাত্মচেতসা ।

নিরাশী নির্মমো ভূত্বা যুধ্যস্ব বিগতজ্বরঃ ॥ ৩০ ॥

কর্ম্মাণি:

শাকরভাষ্যম্ ।

যে পুনঃ প্রকৃতে রিতি । প্রকৃতে গুণৈঃ সম্যক্ মূঢ়াঃ সংমোহিতাঃ সন্তঃ সজ্জন্তে গুণানাং কর্ম্মসু গুণকর্ম্মসু বয়ং কর্ম্ম কৃৎস্নঃ কলায়েতি, তান্ কর্ম্মসঙ্গিনোহকৃৎস্নবিদঃ কর্ম্মকলমাত্রদর্শিনো মন্দান্ মন্দপ্রজ্ঞান্ কৃৎস্নবিদাশ্চবিৎস্ন স্বয়ং ন বিচালয়েৎ বুদ্ধিভেদকরণমেব চালনং তন্ন কুর্যাদিত্যর্থঃ ॥ ২৯ ॥

কথং পুনঃ কর্ম্মণ্যধিকৃতেনাঞ্জন মুমুকুণা কর্ম্ম কর্তব্যমিত্যুচ্যতে ময়ীতি । ময়ি বাসুদেবে পরমেশ্বরে সর্কজে সর্কাণি কর্ম্মাণি সন্ন্যস্ত নিষ্কিপ্যাধ্যাত্মচেতসা বিবেক-

গিরিকৃত টীকা ।

ভ্যাশস্য বিভজতে গুণাইতি । কার্যকরণানাং মেব বিষয়েষু প্রবৃত্তিরাত্মনস্ত কুটস্থত্বান্নৈব-
মিতি জ্ঞাত্বা তদ্বিৎস্ন কর্ম্মসু দৃঢ়তরং কর্তব্যমিমানং ন করোতীত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

বিদ্বানবিদ্বানিত্যুভাবপি প্রকৃত্য বিদ্বান্নাবিহুষো বুদ্ধিভেদং কুর্যাদিত্যুপসংহরতি যে পুনরিতি । প্রকৃতে কৃত্যয়া গুণৈর্দেহাদিভির্কির্কারৈঃ সংমূঢ়াস্তানে বাসুদেবেন মন্তমানা যে গুণানাং তেষামেব দেহাদীনাং কর্ম্মসু ব্যাপাবেষু সজ্জন্তে সক্তিং দৃঢ়তরামাত্মীয়বুদ্ধিঃ কুর্কন্তীত্যাহ প্রকৃতে রিত্যাদিনা । তেষামনাশ্ববিদাং স্বয়মাত্মবিদ্বু ক্তিভেদং নাপাদয়েদিত্যাহ তানিত্যাদিনা ॥ ২৯ ॥

যদ্যপি কর্ম্মণ্যজ্ঞোহধিক্রিয়তে তথাপি মোক্ষ্যমাণেন তেন কর্ম্ম ত্যক্তব্যং মোক্ষস্ত কর্ম্মাসাধ্যত্বান্নতু তেন কর্ম্ম কর্তুং শক্যং কর্ম্মণঃ স্বাপেক্ষিতবিরোধিত্যাদিতি শঙ্কতে কথ-
মিতি । শ্লোকে নোত্তরমাহ উচ্যতইতি । যথোক্তে পরশ্চিন্নান্নি সর্ককর্ম্মণাং সমর্পণে

স্বামিকৃত টীকা ।

স তু ন সজ্জতে কর্তৃত্বাভিনিবেশং ন করোতি । তত্র হেতুঃ গুণাইতি । গুণা ইচ্ছিন্নানি গুণেষু বিষয়েষু বর্তন্তে নাইমিতি মত্বা ॥ ২৮ ॥

ন বুদ্ধিভেদমিত্যুপসংহরতি প্রকৃতে রিতি । যে প্রকৃতে গুণৈঃ সবাদিভিঃ সংমূঢ়াঃ সন্তো গুণেষু ইচ্ছিন্নেষু তৎকর্ম্মসু চ সজ্জন্তে তানকৃৎস্নবিদো মন্দমতীন্ কৃৎস্নবিৎস্ন সর্কজো বিচালয়েৎ ॥ ২৯ ॥

তদেবং তদ্বিদাপি কর্ম্ম কর্তব্যং তত্র নাদ্যপি তদ্বিদতঃ কর্ম্মেব কুর্কিত্যাহ ময়ীতি ।

যে মে মতমিদং নিত্যমনুতিষ্ঠন্তি মানবাঃ । ✕

শ্রদ্ধাবস্তোহনস্বয়ন্তো মুচ্যতে তেহপি কৰ্ম্মভিঃ ॥ ৩১ ॥

যে ত্বেতদভ্যসূয়ন্তো নানুতিষ্ঠন্তি মে মতম্ ।

সৰ্বজ্ঞানবিমূঢ়াংস্তান্ বিদ্ধি নষ্টানচেতসঃ ॥ ৩২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বুদ্ধ্যাং কৰ্ত্তেখরায় ভূত্যবৎ করোমীত্যনয়া বুদ্ধ্যা কিঞ্চ নিরাসীঃ ত্যক্তাসীঃ নিৰ্মমো মম ভাবশ্চ নিৰ্গতো যস্য তব স ত্বং নিৰ্মমো ভূত্বা যুধ্যস্ব বিগতজরো বিগতসস্তাপো বিগতশোকঃ সন্নিত্যর্থঃ ॥ ৩০ ॥

যদেতন্মম মতং কৰ্ম্ম কৰ্ত্তব্যমিচ্ছতি সপ্রমাণমুক্তং তত্তথা যে ময়িত্তি । যে মদীয়মিদং মতমনুতিষ্ঠন্তি অনুবর্তন্তে মানবা মনুষ্যাঃ শ্রদ্ধাবস্তঃ শ্রদ্ধাধনাঃ অনস্বয়ন্তোহস্বয়াক্ষ ময়ি পরমগুরৌ বাসুদেবেহকুৰ্ব্বন্তো মুচ্যন্তে তেহপ্যেবন্তু তাঃ কৰ্ম্মভির্ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মাথৈঃ ॥ ৩১ ॥

যে ত্বিত্তি । যে তু তদ্বিপরীতা এতৎ মম মতং অভ্যসূয়ন্তো নিন্দন্তো নানুতিষ্ঠন্তি

গিরিকৃত টীকা ।

কারণমাহ অধ্যাত্মেতি । বিবেকবুদ্ধিম্বেব ব্যাকরোতি অহমিতি । দর্শিতরীত্যা কৰ্ম্মস্ব প্রবৃত্তস্য কৰ্ত্তব্যান্তরমাহ কিঞ্চেতি । ত্যক্তাসীঃ ফলপ্রার্থনাহীনঃ সন্নিত্যর্থঃ, নিৰ্মমো ভূত্বা পুত্রভ্রাতাদিধিত্তি শেষঃ । ননু বুদ্ধে নিয়োগো নোপপদ্যতে পুত্রভ্রাতাদিহিংসাত্মনস্তস্য সস্তাপহেতোঃ নিয়োগবিষয়ত্বাযোগাদিত্তি তত্রাহ বিগতেতি ॥ ৩০ ॥

প্রকৃতং ভগবতো মতমুক্তপ্রকারমনুসৃত্যেবানুতিষ্ঠতাঃ ক্রমমুক্তিফলং কথয়তি যদেত- দিত্তি । শাস্ত্রাচার্যোপদিষ্টে অদৃষ্টার্থে বিশ্বাসবৎ শ্রদ্ধাধনত্বং, গুণেবু দোষাবিকরণমস্বয়া, অপি যথোক্তান্নানুকুলমুখ্যত্বদ্যোতনার্থঃ ॥ ৩১ ॥

ভগবন্তাননুবর্তিনাং প্রত্যবায়িত্বং প্রত্যায়য়তি যেত্বিত্তি । তদ্বিপরীতত্বং ভগবন্তা- নুবর্তিত্বো বৈপরীত্যং, তদেব দর্শয়তি এতদিত্যাদিনা । অভ্যসূয়ন্তস্তত্রাসস্তমপি দোষমুড়া-

স্বামিকৃত টীকা ।

সৰ্বাণি কৰ্ম্মাণি ময়ি সন্ন্যস্য সমর্প্যাধ্যাত্মচেতসাহস্তর্ধাম্যোহং কৰ্ম্ম করোমীতি দৃষ্ট্যা নিরাসীর্নিৰ্ভামোহতএব মৎকলুসাদনং মদর্শমিদং কৰ্ম্মেতেবং মমতাস্থত্বশ্চ ভূত্বা বিগত- অরন্ত্যক্তশোকশ্চ ভূত্বা যুধ্যস্ব ॥ ৩০ ॥

এবং কৰ্ম্মানুষ্ঠানে গুণমাহ যে মে ইতি । মদ্বাক্যে শ্রদ্ধাবস্তোহনস্বয়ন্তো ত্বংধাত্মকে কৰ্ম্মাণি প্রবর্তয়ন্তীতি সোবদৃষ্টিকুৰ্ব্বন্তশ্চ যে মদীয়মিদং মতমনুতিষ্ঠন্তি তেহপি শনৈঃ কৰ্ম্ম কুৰ্ব্বাণাঃ সম্যাগ্জ্ঞানিবৎ কৰ্ম্মভির্মুচ্যন্তে ॥ ৩১ ॥

সদৃশং চেষ্টতে স্বশ্রাঃ প্রকৃতেজ্ঞানিবানপি ।

প্রকৃতিং যান্তি ভূতানি নিগ্রহঃ কিং করিষ্যতি ॥ ৩৩ ॥

শাকুরভাষ্যম্

নানুবর্তন্তে মে মতং সর্কেষু জ্ঞানেষু বিবিধং মৃঢ়াস্তে সর্কজ্ঞানবিমূঢ়াঃস্তান্ বিনষ্টান্ নাশং
গতান্চেতসোহবিবেকিনঃ ॥ ৩২ ॥

কস্মাৎ পুনঃ কারণাৎ তদীয়ং মতং নানুভিষ্ঠন্তঃ পবধর্মাননুভিষ্ঠন্তি স্বধর্ষক নানুবর্তন্তে
তৎপ্রতিকূলাঃ কথং ন বিভ্যতি স্বচ্ছাসনাতিক্রমদোষাৎ তত্রাহ সদৃশমিতি । সদৃশ-
মনুরূপং চেষ্টতে চেষ্টাং করোতি কস্যাঃ স্ময়াঃ স্বকীয়ায়াঃ প্রকৃতেঃ প্রকৃতির্নাম পূর্ক-
কৃতধর্ষাদর্ষাদিসংস্কাবো বর্তমানজন্মাদাবভিব্যক্তঃ সা প্রকৃতিস্তস্যাঃ সদৃশমেব সর্কো
জ্ঞানিবানপি চেষ্টতে কিং পুনর্মূর্খস্তস্মাৎ প্রকৃতিং যান্তি অনুগচ্ছন্তি ভূতানি, নিগ্রহঃ
নিষেধরূপঃ কিং করিষ্যতি মম চান্তস্য বা ॥ ৩৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বয়স্তুইত্যর্থঃ, সর্কজ্ঞানানি সগুণনিগুণবিষয়াণি, প্রমাণপ্রমেয়প্রয়োজনবিভাগতো
বিবিধত্বঃ ॥ ৩২ ॥

ভগবন্তানুবর্তনমন্তরেণ পবধর্ষানুষ্ঠানে স্বধর্ষানুষ্ঠানে চ কারণং পৃচ্ছতি কস্মাদিতি
ভগবৎপ্রতিকূলত্বমেব তত্র কারণমিত্যাশঙ্ক্যাহ তৎপ্রতিকূলা ইতি । রাজানুশাসনাতিক্রমে
দোষদর্শনাৎ ভগবদনুশাসনাতিক্রমেহপি দোষসম্ভবাৎ তৎপ্রতিকূলত্বং ভয়কারণমিত্যর্থঃ ।
উত্তবেণ শ্লোকমবতাবয়তি সদৃশমিতি । সর্কস্য প্রাণিবর্গস্য প্রকৃতিবশবর্ত্তিষে কৈমুতি-
কন্তায়ং সূচয়তি জ্ঞানবানপীতি । সর্কাণ্যপি ভূতানুনিচ্ছন্ত্যপি প্রকৃতিসদৃশীঃ চেষ্টাং
গচ্ছন্তীতি নিগময়তি প্রকৃতিমিতি । ভূতানাং প্রকৃতেরধীনত্বেহপি প্রকৃতির্ভগবতা নিগ্রা-
হেত্যাশঙ্ক্যাহ নিগ্রহ ইতি । কা পুনরিয়ং প্রকৃতির্ষদনুসারিণী ভূতানাং চেষ্টেতি পৃচ্ছতি
প্রকৃতির্নামেতি । ভগবদভিপ্রেতাঃ প্রকৃতিং প্রকটয়তি পূর্কতি । আদিশব্দেন জ্ঞানে-
চ্ছাদি সংগৃহতে । যথোক্তঃ সংস্কারঃ স্বসত্ত্বয়া প্রবর্ত্তকশ্চেৎ প্রনয়েহপি প্রবৃত্তিঃ স্যাদি-
ত্যাশঙ্ক্য বিশিনষ্টি বর্ত্তমানেতি । সর্কো জন্তুরিত্যুক্তঃ বিবেকপ্রবৃত্তেরতথাত্বাদিভিশ্চারি-
শেবাদিতি স্তায়মনুস্মরন্বাহ জ্ঞানবানিতি । জ্ঞানবতামজ্ঞানবতাক প্রকৃত্যধীনত্বাবিশেষে
স্বামিকৃত টীকা ।

বিপক্ষে দোষমাহ বেদেতদিতি । যে ভূ নানুভিষ্ঠন্তি তানচেতসো বিবেকশূন্যান্ স্ত-
এব সর্কস্মিন্ কস্মপি ব্রহ্মবিষয়ে চ ব্রহ্মজ্ঞানং তত্র বিমূঢ়ানুষ্ঠান বিদ্ধি ॥ ৩২ ॥

ননু তর্হি মহাকলত্বাদিক্রিয়াণি নিগৃহ্মমিকামাঃ সন্তঃ সর্কেষুপি স্বধর্ষকৈক-
তিষ্ঠন্তি তত্রাহ সদৃশমিতি । প্রকৃতিঃ প্রাচীনকর্ষণঃস্বাধীনত্বত্বাবে বর্ষাঃ স্বকীয়ায়াঃ

इन्द्रियश्रेष्ठियश्रार्थे रागद्वेषो व्यवहितो ।

तयोरनं वशमागच्छेत्तो ह्यस्य परिपश्चिनो ॥ ७४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि सर्वेण अक्षराक्षरः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशुद्धः कश्चिदस्ति ततः पुरुष-
कारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्याप्राप्ताविदमुच्यते इन्द्रियश्रेष्ठि । इन्द्रियश्रेष्ठिय-
श्रार्थे सर्वेन्द्रियश्रार्थे शब्दादिविषये ईष्टे शब्दादौ रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवंप्रती-
क्ष्यश्रार्थे रागद्वेषाववशुञ्जाविनो तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते शास्त्रार्थे
प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोरर्कशः नागच्छेत् याहि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरः-
सरैव स्वकार्ये पुरुषः प्रवर्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानकं भवति यदा
पुनः वागद्वेषो तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवश-

गिरिकृत टीका ।

कलितमाह तस्मादिति । प्रकृतिः यास्ति प्रकृतिसदृशीः चेष्टाः गच्छन्त्यानिच्छन्त्यापि सर्वानि
दूतानि इत्यर्थः । प्रकृतेर्भवगता तदुल्लेखेन वा केनचिन्निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थ-
पादस्यार्थापेक्षितः पूरयति मम चेति ॥ ७० ॥

सर्वस्य दूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तिष्ठे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयात्वाद्धिधिनिषेधा-
नर्थक्यमिति शङ्कते यदीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भवादर्थवत्तु तद्धि-
वरे विधिनिषेधयोर्भविष्यति नेत्याह नचेति । शङ्कितदोषः श्लोकेन परिहरति इद-
मित्यादिना । वीप्सराः सर्वकरणगोचरत्वं दर्शयति सर्वेति । प्रतीतिः रागद्वेषयोर-
व्यवहारः 'प्राप्तौ प्रत्यादिशति ईष्टेइति । प्रतिविषयः विभागेन तयोरन्ततरस्यावशुक-
त्वेऽपि पुरुषकारविषयात्वावप्रयुक्त्या प्राशुक्तः दूषणः कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह तत्रेति ।
यत्तोरित्याद्यवतारितं भागं विभजते शास्त्रार्थस्येति । प्रकृतिवशत्वाद्दुष्टोर्नैव नियो-

स्वामिकृत टीका ।

प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्वक्तव्यमङ्गलेश्च-
ेष्ट इति, यस्मात्तानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिः यास्ति अह्ववर्तुस्ते एवञ्च सतीन्द्रियनिग्रहः
किं करिष्यति प्रकृतेर्कनीरवादित्यर्थः ॥ ७० ॥

नयेवंप्रकृत्यधीनेव चेत् पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधशक्तिस्य वैषर्थाः प्राप्ति-
मित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सरा सर्वेन्द्रियश्रार्थे प्रतीति-
मित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सरा सर्वेन्द्रियश्रार्थे प्रतीति-
मित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सरा सर्वेन्द्रियश्रार्थे प्रतीति-
मित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सरा सर्वेन्द्रियश्रार्थे प्रतीति-

শ্রেয়ান্ স্বধর্মো বিগুণঃ পরধর্মাৎ স্বসুষ্ঠিতাৎ ।

স্বধর্মে নিধনং শ্রেয়ঃ পরধর্মোভয়াবহঃ ॥ ৩৫ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

স্তম্মাস্তয়ো। রাগদ্বেষরোর্কশঃ নাগচ্ছেদ্যতন্তৌ হস্য পুরুষস্য পরিপহ্নিনৌ শ্রেয়োমার্গস্ত
বিল্লকর্তারৌ তস্করাবিবেত্যর্থঃ ॥ ৩৪ ॥

তত্রাগদ্বেষপ্রযুক্তো মন্ততে শাস্তার্থমপ্যন্তথা, পরধর্মোহপি ধর্মত্বাদনুষ্ঠেয় এবেতি তদ-
সৎ শ্রেয়ানিতি । শ্রেয়ান্ প্রশস্যতরঃ স্বধর্মঃ স্বকীয়ধর্মো বিগুণোপি বিগতগুণোহপি অহু-
ষ্ঠীয়মানঃ পরধর্মাৎ স্বসুষ্ঠিতাৎ সাদ্গুণেন সম্পাদিতাদপি স্বধর্মে স্থিতস্য নিধনং মরণমপি

গিরিকৃত টীকা ।

অ্যামিত্যাশঙ্ক্যাহ যাহীতি । রাগদ্বেষদ্বারা প্রকৃতিবশবর্ত্তিছে স্বধর্মত্যাগাদিহুর্কারমিত্যু-
ক্তমিদানীং বিবেকবিজ্ঞানেন রাগাদিনিবারণে শাস্তীয়দৃষ্ট্যা প্রকৃতিপারবশ্তঃ পরিহর্ন্তুঃ
শক্যমিত্যাহ যদেতি । মিথ্যাজ্ঞাননিবন্ধনৌ হি রাগদ্বেষৌ তৎপ্রতিপক্ষত্বং বিবেকবিজ্ঞা-
নস্ত মিথ্যাজ্ঞানবিরোধিত্বাদবধেয়ং । রাগদ্বেষরোর্কশ্লনিবৃত্ত্যানিবৃত্তৌ প্রতিবন্ধকসে
কার্য্যসিদ্ধিমতিসঙ্কারোক্তং তদেতি । এবকারস্যান্তযোগব্যবচ্ছেদকত্বং দর্শয়তি মেতি ।
পূর্কোক্তং নিয়োগমুপসংহরতি তস্মাদিতি । তত্র হেতুমাহ যতইতি । হিশকোপাত্তো-
হেতুর্ষতইতি প্রকটিতঃ স চ পূর্কেষণ তচ্ছব্দেন সম্বন্ধনীয়ঃ । পুরুষপরিপহ্নিত্বমেব তরোঃ
সোদাহরণং স্ফোরয়তি শ্রেয়োমার্গস্যেতি ॥ ৩৪ ॥

রাগদ্বেষয়োঃ শ্রেয়োমার্গপ্রতিপক্ষত্বং প্রকটয়িতুঃ পরমতোপত্তাসদ্বারা সমস্তরশ্মোক
মবতারয়তি তত্রৈত্যাদিনা । ব্যবহারভূমিঃ সপ্তম্যর্থঃ । শাস্তার্থশাস্তথাপ্রতিপত্তিম্বেব
প্রত্যায়য়তি পরধর্মোহুপীতি । স্বধর্মবদিত্যপেরর্থঃ । অহুমানঃ দ্বয়ন্নুত্তরত্বেন শ্লোকশু-
থাপয়তি তদসদ্বিতি । কত্রধর্মাহুত্বাদনুরূষ্ঠানাৎ পরিব্রাড্ধর্মস্য ভিক্ষাশনাদিনকপ্ত

স্বামিকৃত টীকা ।

ভবেদ্বিতি শাস্ত্রেন নিয়ম্যতে হি স্মাদস্ত মুমুকোন্তৌ পরিপহ্নিনৌ প্রতিপক্ষৌ, অন্নং ভাবঃ,
বিষয়স্বরূপাদিনা রাগদ্বেষাবুৎপাদ্যানবহিতঃ পুরুষমনর্থেহুতিগন্তীরে স্রোতসীব প্রকৃতির্ষ-
লাৎ প্রবর্ত্তয়তি শাস্ত্রং তু ততঃ প্রাগেব বিষয়েষু রাগদ্বেষপ্রতিবন্ধকে পরমেশ্বরভক্তনাদৌ
তঃ প্রবর্ত্তয়তি ততঃ গন্তীরস্রোতঃপাতাৎ পূর্কমেব নাবমাপ্তিতইব নানর্থঃ প্রাপ্তোতি,
তদেবং যাত্যাবিকীং পশাদিসদৃশীং প্রকৃতিং ত্যক্ত্বা ধর্মপ্রবর্ত্তিতব্যমিত্যুক্তং ॥ ৩৪ ॥

তর্হি স্বধর্মস্ত বুদ্ধাদেহুঃধরণস্য বধাবৎ কর্ত্তুমশক্যত্বাৎ পরধর্মস্যচাভিসানোঃ স্বধ-
রধাধর্মধাবিশেষাচ্চ 'তত্র' প্রবর্ত্তিতুমিচ্ছতঃ 'প্রত্যাহ' শ্রেয়ানিতি । - কিকিধর্মধাধর্মোহপি

অর্জুনউবাচ—অথ কেন প্রযুক্তোহয়ং পাপঞ্চয়তি পুরুষঃ ।

অনিচ্ছন্নপি বাষেয় বলাদিব নিযোজিতঃ ॥ ৩৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শ্রেয়ঃ পরধর্মে স্থিতস্য জীবিতাৎ কস্মাৎ পরধর্মো ভয়াবহঃ নরকাদিলক্ষণং ভয়মাবহতি যতঃ ॥ ৩৫ ॥

যদ্যপ্যনর্থমূলং ধ্যায়তো বিষয়ান্ পুংসো রাগদ্বेषৌ হস্ত পরিপস্থিনাবিতি চোক্তং বিক্ষিপ্তমনবধারিতং চ যত্নকং তৎ সংক্ষিপ্তং নিশ্চিতঞ্জনমেবেতি জ্ঞাতুমিচ্ছন্নর্জুন উবাচ জ্ঞাতে হি তস্মিন্ তহুচ্ছেদায় যত্নং কুর্যামিতি অথেতি । অথ কেন হেতুভূতেন প্রযুক্তঃ সন্ রাজ্জৈব ভূত্যোহয়ং পাপং কৰ্ম চরত্যাচরতি পুরুষঃ স্বয়মনিচ্ছন্নপি হে বাষেয় বৃষ্ণিকুলপ্রসূত বলাদিব নিযোজিতো রাজ্জৈবেভ্যাক্তো দৃষ্টান্তঃ ॥ ৩৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বল্পেষ্টয়তয়া মমাপি কর্তব্যত্বং প্রাপ্তমিত্যাশঙ্ক্য ব্যাচষ্টে শ্রেয়ানিতি । উক্তেহর্থে প্রশ্ন-পূর্বকং হেতুমাহ কস্মাদিত্যাদিনা । অধন্যমবধূয় পরধর্মমহুতিষ্ঠতঃ স্বধর্মাতিক্রমকৃতদো-যস্ত হুস্পরিহরহান্ন তত্যাগঃ সাধীয়ানিত্যর্থঃ ॥ ৩৫ ॥

প্রাগেবানর্থমূলস্যোক্তত্বাৎ পুনস্তজ্জিজ্ঞাসয়া প্রশ্নানুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । বিক্ষিপ্তং বিবিধেষু প্রদেশেষু ক্ষিপ্তং দর্শিতমিতি যাবৎ, অনবধারিতমনেকজোক্তত্বাদনে-কথা বা বিবেককামাদিভির্কিকল্পিতত্বাদিত্যর্থঃ । নশ্বনর্থমূলং পরিহর্তব্যং তৎ কিমিতি জ্ঞাতুমিষ্যতে তত্রাহ জ্ঞাতে হীতি । কুর্যামিতি তজ্জ্ঞানমর্থবদিত্তি শেষঃ । বাক্যারম্ভা-র্থত্বমখশঙ্কস্য গৃহীত্বা প্রশ্নবাক্যং ব্যাকরোতি অথেত্যাদিনা । অনিচ্ছতোহপি বলাদেব হুচরিতে প্রেরিতত্বে দৃষ্টান্তমাচষ্টে রাজ্জৈবেতি । বিনিযোজ্যত্বশ্চেচ্ছাসাপেক্ষত্বাদভাবে তদসিদ্ধিমাশঙ্ক্য প্রাপ্তকং স্মারয়তি রাজ্জৈবেভ্যাক্ত ইতি ॥ ৩৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

স্বধর্মঃ শ্রেয়ান্ প্রশস্যতরঃ স্বহুষ্ঠিতাৎ সকলাহসম্পূর্ত্যা কৃতাদপি পরধর্মাৎ সকাশাৎ । তত্র হেতুঃ স্বধর্মে বুদ্ধাদৌ প্রবর্তমানস্য নিধনঃ মরণমপি শ্রেষ্ঠঃ স্বর্গাদিপ্রাপকত্বাৎ পরধর্মস্ত পরস্য ভয়াবহো নিষিদ্ধস্বেন নরকপ্রাপকত্বাৎ ॥ ৩৫ ॥

তত্রোইন প্রশমাগচ্ছেদিত্যুক্তং তদেতদশক্যং যদানোহর্জুনউবাচ অথেতি । স্বকর্ষেবংশে-হবতীর্ণো বাষেয়ঃ হে বাষেয় অনর্থরূপং পাপং কর্তুমিচ্ছন্নপি কেন প্রযুক্তঃ প্রেরিতো-হয়ং পুরুষঃ পাপং চরতি, কাস্মাকারো বিবেকবলেন নিরুদ্ধতোহপি পুরুষস্য পুনঃপাপে প্রযুক্তিশর্মিতাৎ, অন্যোহপি তত্রোইন মূলভূতঃ কশ্চিৎ প্রবর্তিত্যভবেদিত্তি সস্তাকনয়া প্রশ্নঃ ॥ ৩৬ ॥

শ্রীভগবানুবাচ—কামএষ ক্রোধ এষ রজোগুণসমুদ্ভবঃ ।

মহাশনো মহাপাপ্য। বিদ্যোনমিহ বৈরিণম্ ॥ ৩৭ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

শৃণু ভূঃ তং বৈরিণং সৰ্বানর্থকরং যঃ ভূঃ পৃচ্ছসি ভগবানুবাচ “ঐশ্বর্যস্য সমগ্রস্য ধর্মস্য যশসঃ শ্রিয়ঃ । বৈরাগ্যস্যাথ মোক্ষস্য যশাস্তগইতীজনা” । ঐশ্বর্যাদি ষট্‌কং যস্মিন্ বাসুদেবে নিত্যমপ্রতিবন্ধেণ সামন্ত্যেন চ বর্ততে, “উৎপত্তিঃ প্রলয়শ্চৈব ভূতানাগতিং গতিং । বেত্তি বিদ্যামবিদ্যাঞ্চ স বাচ্যো ভগবানিতি” । উৎপত্ত্যাদিবিষয়ঞ্চ বিজ্ঞানং যস্য স বাসুদেবো বাচ্যোভগবানিতি, কামইতি । কাম এষ সৰ্বলোকং বশং কুর্ক্বন শক্রধর্মিমিত্তা সৰ্বানর্থপ্রাপ্তিঃ প্রাণিনাং স এষ কামঃ প্রতিহতঃ কেনচিৎ ক্রোধেণ পরিণমতেহতঃ ক্রোধোহপ্যেব রজোগুণসমুদ্ভবো রজশ্চ তদগুণশ্চ রজোগুণঃ সমুদ্ভবো যস্য স কামো

গিরিকৃত টীকা ।

সম্প্রতিপত্তিবচনং প্রস্তোতি শৃণুতি । তস্য বৈপরীত্যং ক্ষোরয়তি সর্কেতি । অপ্র-
স্তুতং কিমিতি প্রস্তুয়তে ভবাহ যঃ হমিতি । ভগবচ্ছকার্থং নির্দ্ধাবয়িতুং পৌরাণিকং
বচনমুদাহরতি ঐশ্বর্যশ্চেতি সমগ্রশ্চেত্যেতৎ প্রত্যেকং বিশেষণৈঃ সম্বধ্যতে, অথশব্দস্তথা-
শব্দপর্যায়ঃ সমুচ্চয়ার্থঃ মোক্ষশব্দেন তদুপায়ো জ্ঞানং বিবক্ষ্যতে । উদাহৃতবচনস্তাৎপর্যমাহ
ঐশ্বর্যাদীতি । স বাচ্যো ভগবানিতি সম্বন্ধঃ । তত্রৈব পৌরাণিকং বাক্যাস্তরং পঠতি উৎপত্তি-
মিতি । ভূতানামিতি প্রত্যেকমুৎপত্ত্যাদিভিঃ সম্বধ্যতে করণার্থে চোৎপত্তিপ্রলয়শব্দৌ ক্রি-
য়ামাত্রস্য পুরুষাস্তরগোচরত্বসম্ভবাৎ, আগতির্গতিশ্চেত্যাগামিত্তৌ সম্প্রতিপদৌ সূচ্যেতে ।
বাক্যাস্তরস্যাপি তাৎপর্যমাহ উৎপত্ত্যাদীতি । বেত্তীভুক্তঃ সাক্ষাৎকারোবিজ্ঞানমি-
ভূচ্যতে, সমগ্রৈশ্বর্যাদিসম্পত্তিসমুচ্চয়ার্থশ্চকারঃ । উক্তলক্ষণো ভগবান্ কিমুক্তবানিতি
তদাহ কামইতি । কামস্য সৰ্বলোকশক্রত্বং বিশদয়তি ষন্নিমিত্তেতি । তথাপি কথং
তস্মৈব ক্রোধত্বং তদাহ সএষইতি । কামক্রোধয়োরেব হেয়ত্বদ্যোতনার্থং কারণং কথ-
য়তি রজোগুণইতি । কারণদ্বারা কামাদেরেব হেয়ত্বমুক্ত্য। কার্যদ্বারাপি তস্য হেয়ত্বং

স্বামিকৃত টীকা ।

অজোস্তরং শ্রীভগবানুবাচ কামএষক্রোধএষইত্যাদি । ষষয়া পৃষ্ঠো হেতুরেব কামএব
নমু ক্রোধোহপি পূর্বং হরোক্ত ইন্দ্রিয়শ্চেন্দ্রিয়স্বার্থ ইত্যত্র, সত্যং নাসৌ ততঃ পৃথক্ কিঞ্চ
ক্রোধোহপ্যেব কামএব হি কেনচিৎ প্রতিহতঃ ক্রোধাস্থনা পরিণমতে পূর্বং পৃথক্ ক্রো-
ধোহপি ক্রোধঃ কামএবেত্যভিপ্রায়ৈকীকৃত্যোচ্যতে, রজোগুণাৎ সমুদ্ভবতীতি । তথ
অনেন .সম্বন্ধ্যা রজসি ক্রয়ঃ নীতে সতি কামো ন জায়ত ইতি সূচিতং, এনং কামমিহ

ধূমেनाव্রিয়তে বহ্নির্যথাহদর্শোমলেন চ ।
 যথোষ্মেনাবৃত্তো গর্ভস্তথা তেনেদমাবৃত্তম্ ॥ ৩৮ ॥
 আবৃত্তং জ্ঞানমেতেন জ্ঞানিনো নিত্যবৈরিণা ।
 কামরূপেণ কোন্তেয় দুস্পূরেণানলেন চ ॥ ৩৯ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

রজোশুণসমুদ্ভবো রজোশুণশ্চ বা সমুদ্ভবঃ কামোহুদ্ভুতো রজঃ প্রবর্তয়ন্ পুরুষঃ প্রবর্তয়তি
 ত্বয়্যা হুংকারিতঃ ইতি শুণত্বুঃখিনাং রজঃকার্যে সেবাদৌ প্রবৃত্তানাং প্রলাপঃ শ্রয়তে ।
 মহাশনো মহদশনমশ্লেতি মহাশনোহতএব মহাপাপা কামেন প্রেরিতো জন্তুঃ পাপং
 করোতি অতো বিদ্বেনঃ কামমিহ সংসারে বৈরিণঃ ॥ ৩৭ ॥

কথং বৈরীতি দৃষ্টান্তৈঃ প্রত্যায়য়তি ধূমেনেতি । ধূমেন সহজেনাব্রিয়তে বহ্নিঃ প্রকা-
 শাশ্বকোহপ্রকাশাত্মকেন যথা বাহদর্শো মলেন চ যথোষ্মেন গর্ভবেষ্টেনেন জরাযুগা আবৃত
 আচ্ছাদিতো গর্ভস্তথা তেনেদমাবৃত্তং ॥ ৩৮ ॥

কিং পুনস্তদিদংশব্দবাচ্যং যৎ কামেনাবৃত্তমিত্যুচ্যতে আবৃত্তমিতি । আবৃত্তমেতেন

গিরিকৃত টীকা ।

সূচয়তি রজোশুণস্যেতি । কামস্য পুরুষপ্রবর্তকত্বমেব ন রজোশুণজনকত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ
 কামোহীতি । তত্রৈবাহুভবাহুসারিণীং লোকপ্রসিদ্ধিঃ প্রমাণয়তি ত্বয়্যা হীতি । তন্ত
 যোগ্যাযোগ্যবিভাগমন্তরেণ বহুবিষয়ত্বং দর্শয়তি মহাশনইতি । বহুবিষয়ত্বপ্রযুক্তং কৰ্ম
 নির্দিশতি অত ইতি । সৰ্ববিষয়ত্বেহপি কুতোহস্য পাপত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ কামেনেতি । কাম-
 স্যোক্তবিশেষণবশে কলিতমাহ অত ইতি ॥ ৩৭ ॥

উত্তরশ্লোকমবতারয়তি কথমিতি । অনেকদৃষ্টান্তোপাদানং প্রতিপত্তিসৌকর্যার্থঃ ।
 সহজস্য ধূমস্য প্রকাশাত্মকবহ্নিঃ প্রতি আবরণত্বসিদ্ধার্থঃ বিশিনষ্টি অপ্রকাশাত্মকে-
 নেতি ॥ ৩৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

মোকমার্গে বৈরিণঃ বিদ্ধি, অল্পং বক্ষ্যমাণক্রমেণ হস্তব্যএব যতো নাসৌ দানেন সদ্ধাতুঃ
 শক্যইত্যাহ মহাশনো মহদশনঃ যস্য দুস্পূরইত্যর্থঃ, ন চ সান্না সদ্ধাতুঃ শক্যো যতো মহা-
 গাপ্যা অত্যাগ্নেঃ ॥ ৩৭ ॥

কামস্য বৈরিণত্বং দর্শয়তি ধূমেনেতি । ধূমেন সহজেন যথা বহ্নিরাব্রিয়তে আচ্ছাদ্যতে
 যথা চাদর্শো মলেন আগ্নত্বকেন যথা চোষ্মেন গর্ভবেষ্টনচর্ষণা গর্ভঃ সৰ্বতো নিরুদ্ধ আবৃত-
 ত্তথা প্রকাররূপেণাপি তেন কামেনাবৃত্তমিদং ॥ ৩৮ ॥

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरश्चाधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि जानात्यनेन अहमनर्षे प्रयुक्तः पूर्वमेवातो ह्यथी च भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरि न तु मूर्खश्च स हि कामः तृष्णाकाले मित्रमिव पञ्चसुतकार्षे ह्येते प्राप्ते जानाति तृष्णाहः ह्यधिष्ठापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिनएव नित्यवैरि किंरूपेण कामरूपेण काम ईच्छेव रूपमश्चेति कामरूपस्तेन ह्यपूरेण ह्येतेन पूरणमश्चेति ह्यपूरोऽतस्तेनानलेन नाशालः पर्याप्तिर्किदित्य इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानश्चावरणत्वेन वैरि सर्वश्रेष्ठतापेक्षायामाह ज्ञाने हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन निवर्हणः कर्तुं शक्यमिति इन्द्रियानीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चान्य

गिरिकृत टीका ।

सामान्यतो निर्दिष्टः विशेषतो निर्दिष्टुः आकाङ्क्षापूर्वकमनसुरन्नाकमवतारयति किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादि विशेषणः । प्रतीकमादाय व्याचष्टे आवृतमित्यादिना । ज्ञानिनां प्रति वैरिणेषुपि नित्यवैरिणः कामस्य कथमित्याह ज्ञानी इति । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य असङ्गावस्था पूर्वमेवे-
दुच्यते, अतः शब्देन कामप्रसक्तिरेव परायण्यते, नित्यमेवेत्यापञ्च्यवस्था कार्थ्यावस्था च कामश्च कथ्यते । ननु सर्वश्चापि कामावृता न प्रशंसति कामो नित्यवैरि भवति उक्तः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याह न द्विति । अज्ञश्च नासौ नित्यवैरिणेत्येतादृशपादयति स हीति । कार्थ्याप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्त्वा, अज्ञः प्रति वैरिणेषु सत्यापि कामस्य नित्यवैरिणत्वात्वे कलितमाह अतइति । स्वरूपतो नित्यवैरिणाविशेषेऽपि ज्ञाना-
ज्ञानाभ्यामवाङ्मरुतेदसिद्धिरित्यर्थः । आकाङ्क्षाधारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फुरेयति किं रूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

श्यामिकृत टीका ।

इदं शब्दनिर्दिष्टः दर्शनं वैरिणः स्फुटयति आवृतमिति । इदं विवेकज्ञानं एते-
नावृतं, अज्ञश्च धनु चोपसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरिणः प्रतिपद्यते
ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमपानर्थाहसङ्गानाद्दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तः । किञ्च
विवरैः पूर्णमाणाऽपि यो ह्यपूरः अपूर्णमापन्न शोकसङ्गापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेन
सर्वान् प्रति वैरिणमुक्तः ॥ ३९ ॥

তস্মাদ্বিমল্লিয়াণ্যাদৌ নিয়ম্য ভরতর্ষভ ।

পাপ্যানং প্রজহি হেনং জ্ঞানবিজ্ঞাননাশনম্ ॥৪১॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

কামস্মাধিষ্ঠানমুচ্যতে এতৈরিল্লিয়াদিভিরাশ্রয়ৈর্কিমোহয়তি বিবিধং মোহয়ত্যেব কামো জ্ঞানমাবৃত্যচ্ছাদ্য দেহিনং শরীরিণং ॥ ৪০ ॥

যত এবং তস্মাদিতি । তস্মাদ্বিমল্লিয়াণ্যাদৌ পূর্বং নিয়ম্য বশীকৃত্য ভরতর্ষভ পাপ্যানং পাপচারং কামং প্রজহি পরিত্যজ্জ হি যস্মাৎ এনং প্রকৃতং বৈরিণং জ্ঞানবিজ্ঞাননাশনং জ্ঞানং শাস্ত্রত আচর্য্যতশ্চ আত্মাদীনামবরোধঃ বিজ্ঞানং বিশেষতস্তদনুভবস্তয়োজ্ঞানবিজ্ঞানয়োঃ শ্রেয়ঃপ্রাপ্তিহেত্বোনাশনং নাশকস্তনাশনং প্রজহি আত্মনঃ পরিত্যজেত্যর্থঃ ॥ ৪১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কামস্ম নিরাশ্রয়স্ম কার্য্যকরত্বাভাবং মত্বা প্রশ্নপূর্বকমাশ্রয়ং দর্শয়তি কিমধিষ্ঠানইতি । কামস্ম নিত্যবৈরিভ্বেন পরিল্লিহর্ষিতস্ম কিমিত্যাধিষ্ঠানং জ্ঞাপ্যতে তত্রাহ জ্ঞাতে হীতি । ইল্লিয়াদীনাং কামাধিষ্ঠানত্বং প্রকটয়তি এতৈরिति । নত্বেতাভিরिति বক্তব্যে কথমেতৈরিভ্যুচ্যতে তত্রাহ ইল্লিয়াদিভিরिति ॥ ৪০ ॥

তেবাং কামাশ্রয়ত্বে সিদ্ধে সাশ্রয়স্ম তস্ম পরিহর্তব্যত্বমাহ যত্২তি । তস্মাদিল্লিয়াদীনামাশ্রয়ত্বাদিতি যাবৎ, পূর্বং কামনিরোধাৎ প্রাগবস্থায়ামিত্যর্থঃ । তেবু নিয়মিতেষু মনোবুদ্ধ্যান্নিয়মঃ সিধ্যতি তৎপ্রবৃত্তেরিতরপ্রবৃত্তিব্যাতিরেকণাফলাত্বাদিতিভাবঃ, পাপমূলতয়া কামস্য তচ্ছব্বাচ্যত্বমুন্নেয়ং । কামস্য পরিত্যজ্যত্বে বৈরিত্বং হেতুঃ, তমেব হেতুং সাধয়তি জ্ঞানেতি । জ্ঞানবিজ্ঞানশব্দয়োর্থভেদমাবেদয়তি জ্ঞানমিত্যাদিনা ॥ ৪১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ইদানীং তস্মাধিষ্ঠানং কথয়ন্ জয়োপায়মাহ ইল্লিয়াণীতি দ্বাভ্যাং । বিষয়দর্শনশ্রবণাদিভিঃ সংকল্পেনাধ্যবসায়েন চ কামস্যাবির্ভাবাদিল্লিয়াণি চ মনশ্চ বুদ্ধিস্তাস্ম্যাধিষ্ঠানমুচ্যতে এতৈরিল্লিয়াদিভির্দর্শনাদিব্যাপারবস্তিরাশ্রয়ত্বৈত্বেবিবেকজ্ঞানমাবৃত্য দেহিনং বিমোহয়তি ॥ ৪০ ॥

যস্মাদেবং তস্মাদিতি । তস্মাদাদৌ বিমোহাৎ পূর্বমেবেল্লিয়াণি মনোবুদ্ধিঞ্চ নিয়ম্য পাপ্যানং পাপরূপমেমং কামং হি ক্ষুটং প্রজহি স্বাতন্ত্র্য, যত্বা প্রজহি পরিত্যজ্জ, জ্ঞানমাত্মবিষয়ং বিজ্ঞানং স্বাক্ষীরং তয়োনাশনং, যত্বা জ্ঞানং শাস্ত্রাচার্য্যোপদেশজং বিজ্ঞানং নিদিধ্যাসনজং, তমেব ধীরো বিজ্ঞায় প্রজ্ঞাং কুব্বীতেতি ক্রতেঃ ॥ ৪১ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेर्षः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तुभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

इन्द्रियाणि आर्दो नियम्य कामं शत्रुं जहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जहादि-
तुच्यते इन्द्रियानीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य
सौम्यास्तुरस्रव्यापिहाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टात्त्राहः पण्डितान्तुषेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्क-
रान्नात्मकं तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयान्विका तथा यः सर्वदृष्टेभ्यो बुद्ध्यान्तेभ्योऽन्त-
रोद्भवः देहिनः इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तः बुद्धेः
परतस्तु सः स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥ ४२ ॥

ततः किं एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तुभ्य सम्यक् स्तुभ्यनः
कृत्वा स्वैनैवात्मना संस्तुतेन मनसा सम्यक् समाधयेत्यर्थः, जहेनं शत्रुं महाबाहो

गिरिकृत टीका ।

पूर्वोक्तमनुद्य कामत्यागश्च दुष्करत्वं मनानोऽप्यस्येत्यत्रोक्तमेव स्पष्टीकर्तुं
अश्वपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति इन्द्रियानीत्यादिना । पक्षेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मे-
न्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते । किमपेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति । तथापि
केन प्रकारेण परत्वं तदाह सौम्येति । आदिशब्देन कारणत्वादिना । मनसः स्वरूपोक्ति-
पूर्वकं परत्वं कथयति तथेति । मनसि दर्शितं त्रायं बुद्धावतिदिशति तथा मनसद्विधि ।
बुद्धेर्बुद्धेर्इत्यादि व्याचष्टे तथेत्यादिना । आत्मानो यथोक्तविशेषणश्लोकैरुक्तमप्युक्त्याह यत्
देहिनमिति ॥ ४२ ॥

श्यामिकृत टीका ।

यत्र चित्तप्रविधानेनेन्द्रियाणि नियन्तुः शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्श-
यति इन्द्रियानीति । इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राहेभ्यः पुराणि श्रेष्ठात्त्राहः सूक्ष्माः अका-
शकत्वात् अतएव तद्व्यातिरिक्तत्वमप्यर्थात्तुक्तं भवति, इन्द्रियेभ्यश्च संस्कारात्मकं मनः परं
तत्प्रवर्तकत्वात्, मनसस्तु निश्चयान्विका बुद्धिः परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकलनं, यस्तु बुद्धेः
परतस्तुसाक्षिणेनावहितः सर्वान्तरः स आत्मा तं विमोहयति देहिनमिति देहिनोऽन्त-
र्यात्मा स इति परामुच्यते ॥ ४२ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্ম-
বিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-
সম্বাদে কর্মযোগো নাম
তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

শাক্তরত্নাষ্যম্ ।

কামরূপং হুরাসদং হুঃখেনাসদঃ আসাদনং প্রাপ্তির্ষশ্চ তং হুরাসদং হুর্কিঞ্জেরানেক
বিশেষমিতি ॥ ৪৩

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ

গিরিকৃত টীকা ।

ইন্দ্রিয়াদিসমাধানপূর্বকমাত্মজ্ঞানাৎ কামজরোভবতীভ্যুপসংহরতি এবমিত্যাদিনা
সংস্কৃতং মনো মনঃসমাধানে হেতুরিতি সূচয়তি সংস্কৃত্যতি । প্রকৃতং শক্রমেব বিশিনষ্টি
কামরূপমিতি । তস্য হুরাসদৎ হেতুমাহ হুর্কিঞ্জেরয়েতি । অনেকো বিশেষস্তাদৃশো
মহাশনত্বাদিস্তদনেনোপায়ভূতা কর্মনিষ্ঠা প্রাধান্তেনোক্তা উপেয়া তু জ্ঞাননিষ্ঠা গুণত্বে-
নেতি বিবেক্তব্যং ॥ ৪৩ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকয়াঃ তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

উপসংহরতি এবমিতি । বুদ্ধেরেব বিষয়েন্দ্রিয়াদিজ্ঞতাঃ কামাদিবিক্রিয়াঃ আত্মা তু
নির্কিকারস্তৎসাক্ষীত্যেবং বুদ্ধেঃ পরমাআনং বুদ্ধা আআনা এবংভূতয়া নিশ্চয়াঅিকয়া বুদ্ধ্যা
আআনং মনঃ সংস্কৃত্য নিশ্চলং কৃষ্ণা কামরূপিণং শক্রং জহি মারয় হুরাসদং হুঃখেনাসাদ-
নীঃ হুর্কিঞ্জেরমিত্যর্থঃ ।

স্বধর্মেণ যমারাধ্য ভক্ত্যা মুক্তিমিতা বুধাঃ ।

তং কৃষ্ণং পরমানন্দং তোষয়েৎ সর্বকর্মতিঃ ॥ ৪৩ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকয়াঃ তৃত্বীয়োহধ্যায়ঃ ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

शांकरभाष्यम् ।

श्रीभगवानुवाच । योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिर्णयलक्षणः स सन्न्यासः स कर्मयोगोपायः यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणे निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वासुरमेव योगो विवक्षितो भगवता, अतः परिसमाप्तः वेदार्थः मन्वानस्तः वंशकथनेन स्तोति भगवान् । इमं अध्यायद्वयेनोक्तः योगः विवस्वते आदित्याय सर्गादौ प्रोक्त-

गिरिकृत टीका ।

पूर्वाभ्यामध्यायाभ्यां निर्णयान्नोयोगसा गीतत्वात् वेदार्थस्य च समाप्तत्वात् वक्तव्या शेषाभावात् उक्तयोगस्य कृतिमवशकानिवृत्तये वंशकथनपूर्विकाः स्तुतिः भगवानुक्तवानि-
त्याह श्रीभगवानिति । तदेतद्भगवद्वचनं वृत्तानुवादद्वारेण प्रस्तौति योऽयमिति । उक्त-
मेव योगं विवक्ष्यान्नवदति ज्ञानेति । सन्न्यासेनेतिकर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानान्नो-
योगस्य कर्माथेयो योगो हेतुरतश्चोपायोपेयद्वयः निर्णयः प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।
उक्ते योगद्वये प्रमाणमुपलस्यति यस्मिन्निति । अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायश्च
मेव स्फुटयति यस्मिन्निति । प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञानेते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते
ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वनिर्णयद्वये यथोक्तनिर्णयः व्याख्यातः तथापि
वक्ष्यमाणध्यायेषु वक्तव्यास्तुरमन्तीत्याशङ्क्याह गीतासु चेति । कथं तर्हि समनन्तराध्यायस्य
प्रवृत्तिरतआह अतइति । वंशकथनं सम्प्रदारोपदेशश्च अकृत्रिमहाशकानिवृत्त्या योग

श्यामिकृत टीका ।

आविर्भावतिरोभावविकर्तुः स्वयंहरिः । तद्व्यपदविवेकार्थं कर्मयोगं प्रथमं स्तुति ।
एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायकज्ञानयोगो मोक्षसाधनद्वेनोक्तस्तमेव अर्थापना-
दिषुविधानेन तद्व्यपदार्थविवेकादिना च अगकस्मिन्न्यन् प्रथमं तावत् परम्पराप्रोक्तमेव

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परसुप्त ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

वान् अहं जगत्परिपालयितृणां कृत्रियाणां बलाधानात् तेन योगबलेन युक्तान्ते समर्था
भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुः ब्रह्मकृते परिपालिते जगत्परिपालयितृमलः अव्ययमव्ययफलत्वात्
ह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाद्यं फलं व्येति स च विवस्वान् मनवे प्राह मन्त्रिष्णा-
कवे स्वपुत्रादिराजायात्रवी ॥ १ ॥

एवमिति । एवं कृत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षयो
विदुरिमं योगं स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः सुप्तो हे

गिरिकृत टीका ।

स्ततो पर्यावस्यति । षुक्रशिष्यपरम्परोपन्यासमेवानुक्रामति इममिति । इममित्यस्य
सन्निहितं विषयं दर्शयति अध्यायेति । योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यामि-
त्यर्थः । स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्याघातां परार्थप्रवृत्तिसम्भवाद्भगवतस्तथाविधप्रवृत्तिदर्श-
नां कृतार्थता कल्पनीयेत्याह विवस्वतइति । अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्वं योगस्य गमयि-
तव्यं । किमिति भगवता कृतार्थेनापि योगप्रवचनं कृतमिति तदाह जगदिति । कथं
वधोक्तेन योगेन कृत्रियाणां बलाधानं तदाह तेनेति युक्ताः कृत्रियाइति शेषः, ब्रह्म-
शक्तेन ब्रह्मणश्चातिरुच्यते । यद्यपि योगप्रवचनेन कृत्रः रक्षितः तेन च ब्रह्मणश्च
तथापि कथं रक्षणीयं जगदशेषं रक्षितमित्याशङ्क्याह ब्रह्मेति । ताभ्यां हि कर्मफल-
भूतः जगदनुष्ठानत्वात् रक्षितुः शक्यमित्यर्थः । योगस्याव्ययत्वे हेतुस्तस्मात् अव्ययफल-
त्वादिति । ननु कर्मफलवद्भूतयोगफलस्यापि साध्यत्वेन 'कर्मिणोऽमन्त्रमीयते' नेत्याह न
हीति । अपुनरारुतिशक्तिप्रतिहतमनुमानः न प्रमानीभवतीतिभावः । भगवता विव-
स्वते प्रोक्ते योगस्तत्रैव पर्यावस्यतीत्याशङ्क्याह सचेति । स्वपुत्रात्स्वपुत्रस्य सवध्याते,
आदिराजायेतीक्ष्वाकोः स्वर्ध्वंशप्रवर्तकत्वेन वैशिष्ट्यमुच्यते ॥ १ ॥

वधोक्ते योगे परम्परागते विशिष्टजनसम्प्रतिमुदाहरति एवमिति । तस्य कथं
सम्प्रति वक्तव्यत्वं तदाह स कालेनेति । पूर्वार्कः व्याकरोति एवमित्यादिना । ईश्वर्या-

श्यामिकृत टीका ।

स्वप्नं श्रीकृष्णवाच । इममिति त्रितिः । अव्ययफलत्वादव्ययं इमं योगं पुराहं विव-
स्वते आदित्यार कथितवान्, स च स्वपुत्राय मनवे प्राह देवार प्राह, स च मन्त्रः स्वपुत्रायेक्षा-
कवेइति ॥ १ ॥

সএবায়ং ময়া তেহৃদ্য যোগঃ প্রোক্তঃ পুরাতনঃ ।

ভক্তোহসি মে সখা চেতি রহস্যং হ্যেতদুত্তমম্ ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পরস্তপ আত্মনো বিপক্ষভূতাঃ পরে উচ্যন্তে তান্ শোর্ধ্যতেজোগভক্তিভির্ভানুরিব তাপন্ন
তীতি পরস্তপঃ শক্ততাপনইত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

হৃৎকলান্ অভিতেল্লিয়ান্ প্রাপ্য নষ্টং যোগমিমমুপলভ্য লোকক্షাপুরুষসম্বন্ধিনং স এবা-
য়মিতি । স এবায়ং ময়া তে ভূভ্যমদ্যেদানীং যোগঃ প্রোক্তঃ পুরাতনঃ ভক্তোহসি মে
সখা চাসীতি রহস্যং হি হস্মাদেতদুত্তমং যোগজ্ঞানমিত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সম্পত্তিমত্বং রাজত্বং তেষামেব স্মস্মার্থনিবীক্ষণক্ষমত্বমুবিভ্রমিহেতি ভগবতোহর্জুনেন সহ
ব্যবহারকালো গৃহ্যতে । পরস্তপেতি সম্বোধনং বিভজ্যতে আত্মনইতি ॥ ২ ॥

কিমিতি বর্তমানে কালে প্রকৃতো যোগঃ সম্পদায়রহিতোহ্ভূদিত্যাশঙ্ক্যাধিকার্য্যতাবা-
দিত্যাহ হৃৎকলানিতি । তদেব দোর্কল্যং প্রকৃতোপযোগিত্বেন ব্যাকরোতি অভিতেল্লিয়া-
নিতি । যদ্যপি কামক্রোধাদিপ্রধানান্ পুরুষান্ প্রতিভ্য কামক্রোধাদিভিরভিভূয়মানো
যোগোনষ্টো বিচ্ছিন্নসম্পদায়ঃ সংজাতস্তথাপি যোগাদৃতে পুরুষার্থো লোকস্য লভাতে চেৎ
কিমেনে যোগোপদেশেনেত্যাশঙ্ক্য যথোক্তযোগাভাবে পরমপুরুষার্থাপ্রাপ্তৈশ্চৈবমিত্যাহ
লোকক্ষেতি । পূর্কো যোগোবিচ্ছিন্নসম্পদায়োহধুনা ত্বন্তযোগোমদর্থমুচ্যতে ভগবতে-
ত্যাশঙ্ক্যাহ সএবেতি । কস্মাদন্তশ্চৈব কশ্চৈচিৎ পুরাতনো যোগো নোক্তোভগবতেত্যাশ-
ঙ্ক্যাহ ভক্তোহসীতি । উক্তমধিকারিণং প্রতি যোগস্য বক্তব্যত্বে হেতুমাহ রহস্যং হীতি ।
অনাদিবেদমূলত্বাৎ যোগস্য পুরাতনত্বং । ভক্তি শরণবুদ্ধ্যা প্রীতিস্তয়া যুক্তো নিজরূপম-
বেক্ষ্য ভক্তো বিবক্ষিতঃ সমানবরাঃ স্নিগ্ধঃ সহায়ঃ সখেভ্যুচ্যতে । এতদিত্তি কথং যোগো-
বিশিষ্যতে তত্রাহ জ্ঞানমিতি ॥ ৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

এবমিতি । এবং রাজানশ্চ তে ঋষয়শ্চেতি অন্তেহপিরাজর্ষয়ো নিমিপ্রমুখাঃ স্বপিজা-
দিভিরিদ্ধাকুপ্রমুখৈঃ প্রোক্তমিমং যোগং বিহুর্জানন্তি স্ম, অদ্যতনানামজ্ঞানে কারণমাহ
হেপরস্তপ শক্ততাপন স যোগঃ কালবশাদিহ লোকে নষ্টো বিচ্ছিন্নঃ ॥ ২ ॥

সএবায়মিতি । সএবায়ং যোগো যোগবিচ্ছিন্নে সংপ্রদায়ে সতি পুনশ্চ ময়া তে ভূভ্য-
মুক্তোষতস্তং মম ভক্তোহসি সখা চ অন্তশ্চৈব ময়া নোচ্যতে হি বস্মাদেতদুত্তমং রহস্যং ॥ ৩ ॥

অর্জুনউবাচ—অপরং ভবতো জন্ম পরং জন্ম বিবস্বতঃ ।

কথমেতদ্বিজানীয়াং ত্বমাদৌ প্রোক্তবানিতি ॥৪॥

শ্রীভগবানুবাচ—বহুনি মে ব্যতীতানি জন্মানি তব চার্জুন ।

তান্মহং বেদ সর্বাণি ন ত্বং বেথ পরস্তপ ॥ ৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ভগবতা বিপ্রতিবিদ্ধমুক্তমিতি মা ভুং কস্যচিৎ বুদ্ধিরিতি পরিহারার্থং চোদ্যমিব কুর্কনু অর্জুনউবাচ, অপরমিতি । অপরমর্কাক বস্তুদেবগৃহে ভবতো জন্ম পরং পূর্কং সর্গাদৌ জন্মোৎপত্তিক্রিবস্বত আদিতস্য তৎ কথমেতদ্বিজানীয়ামামবিক্রদ্ধার্থতয়া যন্তমে-বাদৌ প্রোক্তবানিমং যোগং সএব ত্বমিদানীং মহং প্রোক্তবানসীতি ॥ ৪ ॥

যা বাস্তুদেবেহ্নীশ্বরাসর্কজ্ঞাশক্তি মুখর্গাং তাং পরিহরনু শ্রীভগবানুবাচ যদর্থো হর্জুন-নস্য প্রশ্নঃ বহুনীতি । বহুনি মে মম ব্যতীতানি অতিক্রান্তানি জন্মানি তব চ হে অর্জুন তান্মহং বেদ জানে সর্বাণি ন ত্বং বেথ ন জানীষে পরস্তপ ধর্মাধর্মাডিপ্রতিবদ্ধজ্ঞানশক্তিহা-দহং পুনর্নিত্যশুদ্ধবুদ্ধমুক্তসত্যস্বভাবত্বাদনাবরণজ্ঞানশক্তিরিতি বেদাহং হে পরস্তপ ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবতি লোকস্যানীশ্বরত্বশক্তিঃ নিবর্তয়িতুং চোদ্যমুদ্ভাবয়তি ভগবতেতি । পরিহা-রার্থং ভগবতো মনুষ্যবদাস্থিতস্যানীশ্বরত্বমুপেত্য তদ্বচনে শঙ্কিতবিপ্রতিবেদস্যেতি শেবঃ, ভগবতো নিজরূপমুপেত্য নেদং চোদ্যঃ কিন্তু নীলাবিপ্রহং গৃহীষেতি বক্তুং চোদ্যমিবেভ্যুক্তং । এতচ্ছকার্থমেব স্ফুটয়তি বস্তুমিতি ॥ ৪ ॥

ভগবত্যজ্ঞানাং মনুষ্যত্বশক্তিঃ বারয়িতুং প্রতিবচনমবতারয়তি যা বাস্তুদেবইতি । অন্তথা প্রশ্নে কথমাশক্তাস্তরং পরিহর্তুং ভগবদ্বচনমিত্যাশক্ত্য প্রতিবচনয়োরেকার্থত্বমাহ যদর্থো হীতি । যস্য শঙ্কিতস্য বিরোধস্য পরিহারার্থং তস্য প্রশ্নস্তমেব পরিহারং বক্তুং ভগবদ্বচনমিত্যর্থঃ । অতীতানেকজন্মবৎ মমৈব নাসাধারণং কিন্তু সর্কপ্রাণিসাধারণমি-ত্যাহ তব চেতি । তানি প্রমাণাভাবান্ন প্রতিভাস্তীত্যাশক্ত্যাহ তানীতি । ঈশ্বরস্যানা-বৃত্তজ্ঞানত্বাদিত্যর্থঃ । কিমিতি তর্হি তানি মম ন প্রতীয়ন্তে তবাবৃত্তজ্ঞানত্বাদিত্যাহ ন ত্বমিতি পরানু পরিকর্য্য তৎপরিভবার্থং প্রবৃত্তত্বাস্তব জ্ঞানাবরণং বিজ্ঞেয়মিত্যাহ পরস্ত-স্বামিকৃত টীকা ।

ভগবতো বিবস্বতং প্রতি যোগোপদেশাসক্তবং পশুরর্জুনউবাচ অপরমিতি । অপরং অর্কাচীনং তব জন্ম পরং প্রাক্কালীনং বিবস্বতো জন্ম তস্মাত্ত্বাধুনা ত্বনত্বাচিরন্তনার বিব-স্বতে ত্বমাদৌ যোগং প্রোক্তবানিত্যেতৎ কথমহং জানীয়াং জাতুং শরুয়াম্ ॥ ৪ ॥

অজোহপি সন্নব্যয়ান্না ভূতানামীশ্বরোহপি সন্ ।

প্রকৃতিং স্বামধিষ্ঠায় সন্ত্বাম্যাত্মমায়য়া ॥ ৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কথং তর্হি তব নিত্যেশ্বরস্ত ধর্মাধর্মাভাবেহপি জন্মেত্যাচ্যতে অজোহপীতি । অজোহপি জন্মরহিতোহপি সংস্থাব্যয়ান্না অক্ষীণজ্ঞানশক্তিস্বভাবোহপি সন্ তথা ভূতানাং ব্রহ্মা-
দিস্তম্বপর্ধ্যস্তানাং ঈশ্বর ঈশনশীলোপি সন্ প্রকৃতিং মায়াং মম বৈষ্ণবীং ত্রিগুণাত্মিকাং যস্য
বশে সর্কঃ জগৎ বর্ততে যযা মোহিতঃ সন্ স্বমাত্মানং বাসুদেবং ন জানাতি তাং প্রকৃতিং
স্বামধিষ্ঠায় বশীকৃত্য সন্ত্বামি দেহবানিব ভবামি জাতইবাত্মমায়য়া ন পরমার্থতো
লোকবৎ ॥ ৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পেতি । অর্জুনস্য ভগবতা সহাতীতানেকজন্মহে তুল্যোহপি জ্ঞানবৈষম্যে হেতুমাহ ধর্মেতি ।
আদিশকেন রাগলোভাদয়ো গৃহন্তে । ঈশ্বরস্যাতীতানাগতবর্তমানসর্কার্থবিষয়জ্ঞানহে
হেতুমাহ অহমিতি ॥ ৫ ॥

ঈশ্বরস্ত কাবণাভাবাৎ জন্মৈবায়ুক্ৰমতীতানেকজন্মবত্ত্ব দ্বোৎসারিতমিতি শক্তে
কথমিতি বস্ততো জন্মাভাবেহপি মায়াবশাজ্জন্মসন্তবতীতু্যত্তবমাহ উচ্যতে ইতি বস্ততো
জন্মাযোগে কারণং পূর্কার্কেনানুদ্য প্রাতিভাসিকজন্মসন্তবে কারণমাহ প্রকৃতি-
মিতি । প্রকৃতিশব্দস্য স্বরূপবিষয়ত্বং প্রত্যাদেষ্টুমাত্মমায়য়েতুক্তং । বস্ততো জন্মাভাবে
কারণানুবাদভাগং বিবৃণোতি অজোহপীত্যাদিনা । প্রাতিভাসিকজন্মসন্তবে কারণ-
কথনপরমুত্তরাক্ষং বিভজতে প্রকৃতিমিত্যাদিনা । প্রকৃতিশব্দস্য স্বরূপশব্দপর্যায়ত্বং
বারয়তি মায়ামিতি । তস্যঃ স্বাতন্ত্র্যং নিবাকৃত্য ভগবদধীনত্বমাহ মমেতি । তস্যাস্ত
অধিকরণদ্বারেনাবচ্ছিন্নত্বং সূচয়তি বৈষ্ণবীমিতি । মায়াশব্দস্যাপি প্রজ্ঞানামস্তু পাঠাঙ্ঘি-
জ্ঞানশক্তিবিষয়ত্বমাশঙ্ক্যাহ ত্রিগুণাত্মিকামিতি । তস্যঃ কার্ঘ্যালিঙ্গকমনুমানং সূচয়তি
যস্যাইতি । জগতোমায়াবশবর্ত্তিত্বমেব স্কু টয়তি যয়েতি । যথা লোকে কচ্ছিজ্ঞাতে দেহ-

স্বামিকৃত টীকা ।

রূপান্তরেণোপদিষ্টবানিত্যভিপ্রায়েণোত্তরং শ্রীভগবান্নবাচ বহুনীতি । তান্ত্বং বেদ
বেদ্বি অনুষ্ঠবিদ্যাশক্তিহাৎ, ত্বন্ত ন বেধ বেৎসি অবিদ্যাবৃত্তহাৎ ॥ ৫ ॥

নহু অনাদেস্তুব কুতোজন্ম অবিনাশিনশ্চ কথং পুনঃ পুনর্জন্ম যেন বহুনি মে ব্যতীতানী-
তুচ্যতে ঈশ্বরস্ত তব পুণ্যপাপবিহীনস্য কথং বা জীবব্জন্মেত্যতআহ অজোহপীতি ।
সত্যমেবং তথাপি অজোহপি সন্নহং তথাব্যয়ান্নাপি অনশ্বরস্বভাবোহপি সন্ তথা

যদা যদা হি ধর্মশ্চ গ্লানির্ভবতি ভারত ।
 অভ্যুত্থানমধর্মশ্চ তদাত্মানং সৃজাম্যহম্ ॥ ৭ ॥
 পরিত্রাণায় সাধুনাং বিনাশায় চ দুষ্কৃতাম্ ।
 ধর্মসংস্থাপনার্থায় সন্তুভামি যুগে যুগে ॥ ৮ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

তচ্চ জন্ম কদা কিমর্থং বেভ্যুচ্যতে ষদেতি । যদা যদা হি ধর্মস্য গ্লানির্হানির্কর্ণাশ্র-
 মাদিলক্ষণশ্চ প্রাণিনামভ্যুদয়নিঃশ্রেয়সসাধনশ্চ অভাবো ভবতি ভাবত অভ্যুত্থানং সমুদ্ভ-
 বোহধর্মশ্চ তদা তদাত্মানং সৃজাম্যহং মায়ায়া ॥ ৭ ॥

কিমর্থং পবিত্রাণায়ৈতি । পরিত্রাণায় পরিবরণায় সাধুনাং সন্ন্যাসস্থানাং বিনাশায় চ

গিরিকৃত টীকা ।

বানালক্ষ্যতে এবমহমপি মায়ামাশ্রিত্য তয়া স্ববশয়া সন্তুভামি তেন মায়াময়মীশ্ববস্য
 জন্মেত্যাহ তাং প্রকৃতিমিত্যাদিনা । সন্তুভামি ইত্যুক্তমেব বিভজতে দেহবানিতি । অশ্র-
 দাদেরিব ত্বাপি পাবমার্থিকত্বাভিমানো জন্মাদিবিষয়ে স্যাদিত্যাশঙ্ক্য প্রাণুজস্বরূপপরি-
 জ্ঞানবত্বাদীশ্ববস্য মৈবমিত্যাহ ন পরমার্থতইতি । আবৃতজ্ঞানবতো লোকস্য জন্মাদিবিষয়ে
 পরমার্থত্বাভিমানঃ সন্তবতীত্যাহ লোকবদিতি ॥ ৬ ॥

যদীশ্বরস্য মায়ানিবন্ধনং জন্মেত্যুক্তং তস্য প্রশ্নপূর্বকং কানং কথয়তি তচ্চেত্যাদিনা ।
 চাতুর্কর্ণ্যে চাতুরাশ্রম্যে চ যথাবদনুষ্ঠীয়মানে নাস্তি ধর্মহানিরিতি মন্বানো বিশিনষ্টি
 বর্ণেতি । বর্ণৈরাশ্রমৈস্তদাচারৈশ্চ লক্ষ্যতে জ্ঞায়তে যো ধর্মঃ তস্যেতি যাবৎ । ধর্মহানৌ
 সমস্তপুরুষার্থভঙ্গে ভবতীত্যভিপ্রেত্যাহ প্রাণিনামিতি । ন চ যথোক্তসর্বধর্মস্য হানিঃ
 সোঢ়ুং শক্তো ভবানিত্যাহ ভারতেতি । ন কেবলং প্রাণিনাং ধর্মহানিরেব ভগবতো
 মায়াবিগ্রহস্য পবিগ্রহে হেতুরপি তু তেষামধর্মপ্রবৃত্তিরণীত্যাহ অভ্যুত্থানমিতি । যদা
 ষদেতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ ॥ ৭ ॥

যথোক্তে কানে কৃতকৃত্যশ্চ ভগবতো মায়াকৃতে জন্মনি প্রশ্নপূর্বকং প্রয়োজনমাহ কিম-

স্বামিকৃত টীকা ।

ঈশ্বরোহপি কর্মপারতন্ত্র্যরহিতোহপি সন্ স্বমায়ায়া সন্তুভামি সম্যগপ্রচ্যুতজ্ঞানবলবীর্ঘ্যাদিশ
 কৈবল্যে ভবামি, নহু তথাপি ষোড়শকলাস্বকলিকদেহশূন্যশ্চ তব কুতো জন্ম ইত্যতউক্তং
 স্বাং সঙ্কসম্বন্ধিকাং প্রকৃতিমধিষ্ঠায় স্বীকৃত্য বিশুদ্ধোজ্জিতসম্বর্মুর্ত্যা স্বেচ্ছয়াবতরামী
 ত্যাহ ॥ ৬ ॥

কদা সন্তবতীত্যপেক্ষায়ামাহ যদা ষদেতি । গ্লানির্হানিঃ, অভ্যুত্থানমাধিক্যঃ ॥ ৭ ॥

জন্ম কৰ্ম্ণচ মে দিব্যমেবং যো বেত্তি তত্ত্বতঃ ।

ত্যক্ত্বা দেহং পুনর্জন্ম নৈতি মামেতি সোহর্জুন ॥ ৯ ॥

বীতরাগভয়ক্রোধা মম্ময়া মামুপাশ্রিতাঃ ।

বহবো জ্ঞানতপসা পূতা মদ্ভাবমাগতাঃ ॥ ১০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

হৃদ্ধতাং পাপকারিণাং কিঞ্চ ধর্ম্মশ্চ সংস্থাপনার্থায় সম্যক্ স্থাপনং তদর্থং সম্ভবামি যুগে
যুগে প্রতিযুগং ॥ ৮ ॥

জন্মেতি । তৎ জন্ম মায়ারূপং কৰ্ম্ণ চ সাধুনাং পবিত্রাণাদি মে মম দিব্যমপ্রাকৃতমৈ-
শ্বরমেবং যথোক্তং যো বেত্তি তত্ত্বতস্তত্ত্বেন যথাবৎ, ত্যক্ত্বা দেহমিমং পুনর্জন্ম পুনরুৎ-
পত্তিঃ নৈতিন প্রাপ্নোতি মামেত্যাগচ্ছতি স মুচ্যতে অর্জুন ॥ ৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধর্ম্মিত্যাदिना । यथा साधुनां वक्त्रणमसाधुनां निग्रहश्च भगवदवतारफलं फलान्तवमपि
तन्नास्तीत्याह किञ्चेति । धर्म्ये हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्यन्तथा तिरमर्ष्यादं
जगदसङ्गतमापद्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मायामयमीश्वरश्च जन्म न वास्तवः तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म नाश्रयेति जानतः
श्रेयोह्वाप्तिः दर्शयन्निपक्के प्रत्यावायः सूचयति तज्जन्मेत्यादिना । यथोक्तः मायामयः
कल्पितमिति यावत्, वेदनश्च यथावत्तः वेदस्य जन्मादेरुक्तकृपानतिवत्तिङ्गः यदि पुनर्भग-
वतो वास्तवः जन्म साधुजनपरिपालनादि चाश्रयेत् कर्म कत्रियश्चेति विवक्ष्यते तदा तदा-
पविज्ज्ञानप्रयुक्ते जन्मादिः संसावो दुर्भावः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

श्यामिकृत टীका ।

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति । साधुनां अधर्मवर्तिनां वक्त्रणाय, हृष्टं कर्म
कूर्कन्तीति हृद्धतस्तেষां वधार च, एवं धर्मसंस्थापनार्थाय साधुवक्त्रणेन हृष्टवधेन च धर्मः
स्त्रिकर्तुं, युगे युगे तत्तदवसरे सम्भवामীत्यर्थः, न चैवः हृष्टनिग्रहः कूर्कन्तोऽपि
नैश्वर्याः शक्तनीयः यथाहः, लालने ताडने मातुर्नार्कारुण्यः यथार्थके । तद्वदेव महेशश्च
निरस्तुर्गदोवयोरिति ॥ ८ ॥

एवस्थिधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह जन्मेति । स्पेच्छया कृतं मम जन्म कर्म च
धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तद्वतः पराश्रुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाश्रित्यामः
त्यक्त्वा पुनर्जन्म संसारं नैति न प्राप्नोति किञ्च मावेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

যে যথা মাং প্রপদ্যন্তে তাংস্তথৈব ভজাম্যহম্ ।
মম বর্জানুবর্তন্তে মনুষ্যাঃ পার্থ সর্বশঃ ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নৈব মোক্ষমার্গ ইদানীং প্রবৃত্তঃ কিং তহি পূৰ্বমপি বীতরাগেতি । বীতরাগভয়ক্রোধা
রাগশ্চ ভয়শ্চ ক্রোধশ্চ রাগভয়ক্রোধাঃ বীতা বিগতা যেভ্যস্তে বীতরাগভয়ক্রোধা মনুষ্যা
ব্রহ্মবিদ ঈশ্বরাভেদদর্শিনো মামেব চ পরমেশ্বরনুপাশ্রিতাঃ কেবলজ্ঞাননিষ্ঠাইত্যর্থঃ বহবো-
হনেকে জ্ঞানতপসা জ্ঞানমেব চ পরমাশ্রয়ণং তপস্তেন জ্ঞানতপসা পূতাঃ পরাং শুদ্ধিং
গতাঃ সন্তো মস্তাবমীশ্বরভাবং মোক্ষমাগতাঃ সমনুপ্রাপ্তাঃ ॥ ইতরতপোনিরপেক্ষা জ্ঞাননিষ্ঠা
ইত্যশ্চ লিঙ্গং জ্ঞানতপসেতি বিশেষণং ॥ ১০ ॥

তব তর্হিরাগদ্বেষো স্তঃ যেন কেভ্যশ্চিদেবায়ত্তাবং প্রযচ্ছসি ন সর্কেভ্যইতুচ্যতে যে
যথেনি । যে যথা যেন প্রকারেণ যেন প্রয়োজনে মৎফলার্থিতয়া মাং প্রপদ্যন্তে তাংস্ত-

গিরিকৃত টীকা ।

সম্প্রতি প্রস্তুতমোক্ষমার্গস্য নূতনত্বেনাব্যবস্থিতত্বমাশঙ্ক্য পরিহরতি নৈব ইতি । মনুষ্যত্বস্য
মস্তাবগমেনোপৌনরুক্ত্যং দর্শয়তি ব্রহ্মবিদইতি । আত্মনো ভিন্নত্বেন ভিন্নাভিন্নত্বেন বা
ব্রহ্মণো বেদনং ব্যাবর্তয়তি ঈশ্বরেতি । অভেদদর্শনে সমুচ্চিত্য কর্মানুষ্ঠানং প্রত্যাচষ্টে
মামেবেতি । তদুপাশ্রয়ত্বমেব বিশদয়তি কেবলেতি । মানুপাশ্রিতাইতি কেবলজ্ঞাননি-
ষ্ঠত্বমুক্তং জ্ঞানতপসা পূতাইতি কিমর্থং পুনরুচ্যতে তত্রাহ ইতরেতি ॥ ১০ ॥

ঈশ্বরঃ সর্কেভ্যো ভূতেভ্যো মোক্ষং প্রযচ্ছতি চেৎ প্রাণুক্তবিশেষণবৈয়র্থ্যং যদি তু কে-
ভ্যশ্চিদেব মোক্ষং প্রযচ্ছন্তর্হি তস্য রাগাদিমত্বাদনীশ্বরত্বাপত্তিরিতি শঙ্কতে তব তর্হীতি ।
যে মুমুক্শবস্তেভ্যো মোক্ষমীশ্বরো জ্ঞানসম্পাদনদ্বাবা প্রযচ্ছতি ফলাস্তরার্থিত্যস্ত তত্তদুপায়া-

স্বামিকৃত টীকা ।

কথং জন্মকর্মজ্ঞানে হৎপ্রাপ্তিঃ শ্রাদিত্যতআহ বীতরাগেতি । অহং শুদ্ধস্বাবতাই-র
ধর্মপালনং করোমীতি মদীরং পরমকারুণিকত্বংজ্ঞাত্বা বীতা বিগতা রাগভয়ক্রোধা যেভ্যস্তে
চিত্তবিক্ষেপাভাবান্নয়্যা মদেকচিত্তা ভূত্বা মামেবোপাশ্রিতাঃ সন্তো মৎপ্রসাদলব্ধং বদাত্ম-
জ্ঞানঞ্চ তপশ্চ তৎপরিপাকহেতুঃ স্বধর্মঃ । স্বধর্মকবস্তাবঃ । তেন জ্ঞানতপসা পূতাঃ শুদ্ধা-
নিরস্তাহজ্ঞানতৎকার্ষ্যমলা মস্তাবং মৎসায়ুজ্যং প্রাপ্তা বহবঃ, নত্বধুর্নৈব প্রবৃত্তোহয়ং মস্তক্তি-
মার্গইত্যর্থঃ । তদেবং তাস্তহং বেদ সর্কানীত্যাদিনা বিদ্যাবিদ্যোপাধিত্যাং তৎসংপদার্থা-
বীশ্বরকীর্ত্বো প্রদর্শ্য ঈশ্বরস্য চাবিদ্যাভাবেন নিত্যশুদ্ধতাজীবন্ত চেশ্বরপ্রসাদলব্ধজ্ঞানেনা-
জ্ঞাননিবৃত্তে: শুদ্ধস্ত সতশ্চিদংশেন তদৈক্যমুক্তমিতি ব্রহ্মব্যং ॥ ১০ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

थैव तत्फलदानेन भजाम्यहमनुग्रहाम्यहः इत्यतः तेषां मोक्षं प्रत्यक्षं प्रत्यनधिष्ठां न ह्येकस्य मुमुक्षुश्च फलार्थिश्च युगपत् सञ्जवति अतो ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलप्रदानेन ये यथोक्तकारिणस्तत्फलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन ये ज्ञानिनः सन्न्यासिनो मुमुक्षवश्च तान् मोक्षप्रदानेन तथा आर्तानार्तिहवणेनेत्येवः यथा येन प्रकारेण मां प्रपद्यन्ते ये ताःस्तथैव भजामीत्यर्थः, न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा किञ्चिद्भजामि नर्कथापि नर्कावस्थस्य ममेश्वरस्य वञ्च मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः, यत् फलार्थितया यस्मिन् कर्मण्यधिकृताः ये प्रथतस्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ नर्कशः नर्कप्रकारैः ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

भूष्ठापनेन तन्तदेव ददातीति नासा रागद्वेषाविति परिहरति उच्यते इति । मुमुक्षुणामीश्वरानुसारिण्येपि फलानुसंधारिणां कुतस्तदनुसाविद्यमित्याशङ्क्य फलमतः उपपत्तेरिति न्यायेन तत्फलश्रेष्ठवायुत्तदात्तदनुवर्तिवभावशुक्रमित्याह ममेति । भगवद्वचनभागिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेककपः किमिति नानुग्रहते तत्राह तेषामिति । अद्भ्युदयनिःश्रेयसार्थिश्च प्रार्थनावैचित्र्यादेकश्रेष्ठव किं न स्यादित्याशङ्क्य पर्यायेण तदनुपपत्तिः साधयति न हीति । मुमुक्षुणां फलार्थिनां विभागे स्थिते सत्यनुग्रहविभागः फलितमाह अतइति । फलप्रदानेनानुग्रहामीति मन्वकः । नित्यनैमित्तिककर्मभूष्ठापिनामेव फलार्थिभावो मति मुमुक्षुषु कथं तेषानुग्रहः स्यादिति तत्राह ये यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्र मन्वकः । सन्ति केचित्त्यक्तसर्वकर्मणो ज्ञानिनो मोक्षमेवापेक्षमाणान्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति ये ज्ञानिन इति । केचिदार्ताः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवास्ति मपहर्तुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषः दर्शयति तथेति । पूर्वार्कव्याख्यानमुपसंहरति इत्येवमिति । भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति न पुनविति । फलार्थिषु मुमुक्षुषु च जस्तूनां भगवदनुसरणभावशुक्रमित्युत्तरार्कः विभज्यते नर्कथापीति । नर्कावस्थः तेन तेनाश्रया परैश्वरेश्वरभावस्थानः मार्गो ज्ञानकर्तृलक्षणः मनुष्याग्रहणादितवेवामीश्वरमार्गानुवर्तिवमप्युदाश्रयः स्यादित्याशङ्क्याह यत्फलेति । नर्कप्रकारैर्मम मार्गमनुवर्तन्ते इत्यादिरूपेणापि ममैव सेव्यात्वात् ॥ ११ ॥

श्यामिकृत टीका ।

ननु तर्हि किं क्वयपि वैषम्यमस्ति यन्मादेवः स्वदेकशरणानामेवाश्रयात्वात् ददासि नाश्रेयाः सकामानामित्युत्तराह ये इति । यथा येन प्रकारेण सकामतया निकामतया वा ये मां भजन्ति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुग्रहामि, न तु सकामा मां विहायेज्जादीनेव ये भजन्ते तानहमुपेक्षे इति मन्वकः यतः नर्कशः नर्कप्रकारैरिन्द्रादिसेवका अपि ममैव वञ्च भजनमार्गमनुवर्तन्ते इत्यादिरूपेणापि ममैव सेव्यात्वात् ॥ ११ ॥

কাঙ্ক্ষন্তঃ কৰ্ম্মণাং সিদ্ধিং যজন্তুইহ দেবতাঃ ।

ক্ষিপ্ৰং হি মানুষে লোকে সিদ্ধিৰ্ভবতি কৰ্ম্মজা ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদি তবেশ্বরস্য রাগাদিদোষাভাবঃ তদা সৰ্বপ্রাণিবু অন্বজিষ্ণুকায়াঃ তুল্যায়াঃ সৰ্বফল-
প্রদানসমর্থে চ ত্বয়ি সতি বাসুদেবঃ সৰ্বমিতি জ্ঞানেনৈব মুমুক্শবঃ সন্তঃ কাম্মাত্মামেব সৰ্বৈ
ন প্রতিপদ্যন্তে ইতি শৃণু তত্র কাবণং কাঙ্ক্ষন্তুইতি । অভিলষন্তঃ কৰ্ম্মণাং সিদ্ধিং ফল-
নিম্পত্তিং প্রার্থয়মানা যজন্তে ইহান্মিন্ লোকে দেবতা ইন্দ্রাধ্যাদ্যাঃ অথ যোহস্তাঃ দেবতা-
মুপাস্তেহন্যোহসাবন্যোহমস্মীতি ন স বেদ যথা পশুরেবং স দেবানামিতি ঋতেঃ তেষাং হি
ভিন্নদেবতাজিানাং ফলাকাঙ্ক্ষিণাং ক্ষিপ্ৰং শীঘ্ৰং হি যস্মান্মানুষে লোকে, মনুষ্যালোকে হি
শাস্ত্রাধিকারঃ ক্ষিপ্ৰং হি মানুষে লোকে ইতি বিশেষণাদন্তেষপি কৰ্ম্মফলসিদ্ধিং দর্শয়তি

গিরিকৃত টীকা

অনুপ্রাহাণাং জ্ঞানকৰ্ম্মানুরোধেন ভগবতা তেধনুগ্রহবিধানাত্তস্ত বাগদেষৌ যদি ন
ভবতস্তর্হি তস্ত রাগাদ্যভাবাদেব সৰ্বেষু প্রাণিষনুগ্রহেচ্ছা তুল্যা প্রাপ্তা ন চ তস্যং সত্য-
মেব ফলস্যাগ্নীয়সঃ সম্পাদনে সামর্থ্যং ন তু ভবতো মহতো মোক্ষার্থস্য ফলস্য
প্রদানেহশক্তিরিতি যুক্তমপ্রতিহতজ্ঞানেচ্ছাক্রিয়াশক্তিমতস্তব সৰ্বফলপ্রদানসামর্থ্যাত্তথা
চ যথোক্তান্বজিষ্ণুকায়াঃ সত্যং ত্বয়ি চ যথোক্তসামর্থ্যবতি সতি সৰ্বৈ ফলফলাদভূদয়াৎ
বিমুখা মোক্ষমেবাপেক্ষমাণা জ্ঞানেন ত্বামেব কিমিতি ন প্রতিপদ্যেয়ন্নিতি চোদয়তি যদীতি ।
মোক্ষাপেক্ষাভাবাত্তুপায়ভূতজ্ঞানাদপি বৈমুখ্যাস্তগবৎপ্রাপ্ত্যভাবে হেতুমভিদধানঃ সমা-
ধন্তে শৃণুতি । কৰ্ম্মফলসিদ্ধিমিচ্ছতা কিমিতি মানুষে লোকে দেবতাপূজনমিষ্যতে তত্রাহ
ক্ষিপ্ৰং শীতি । কৰ্ম্মফলসম্পত্ত্যর্থিনাং যষ্ট যষ্টব্যবিভাগদর্শিনাং তদর্শনে কারণমাত্মজ্ঞানঃ
মিত্যত্র বৃহদারণ্যকঙ্কতিমুদাহরতি অথেতি । অবিদ্যাপ্রকরণোপক্রমার্থমথেষুক্তং । উপা-
য়নঃ ভেদদর্শনমিত্যানুদ্য কারণমাত্মজ্ঞানঃ ন তত্রৈতি দর্শয়তি নেতি । যথাস্মদাদীনাং হল
বহনাদিনা পশুরূপকরোত্যেবমজ্ঞোদেবাদীনাং যোগাদিভিরূপকরোতীত্যাহ যথেতি । কি-
মিতি তে ফলাকাঙ্ক্ষিণো ভিন্নদেবতাজিনো জ্ঞানমার্গং নাপেক্ষন্তে তত্রোত্তরার্কিমুত্তরত্বেন
যোজয়তি তেষামিত্যাদিনা । যস্মাদযথোক্তানামধিকারিণাং কৰ্ম্মপ্রযুক্তং ফলং লোকবিশেষে
বাটতি সিধ্যতি তস্মান্তেষাং মোক্ষমার্গাদস্তি বৈমুখ্যমিত্যর্থঃ । মানুষ্যালোকবিশেষণং কিম-

স্বামিকৃত টীকা ।

তর্হি মোক্ষার্থমেব কিমিতি সৰ্বৈ ভাঃ ন ভবতীত্যতআহ কাঙ্ক্ষন্তুইতি । কৰ্ম্মণাং
সিদ্ধিং কৰ্ম্মফলং কাঙ্ক্ষন্তঃ প্রায়েণেহ মনুষ্যালোকে ইন্দ্রাদিদেবতাএব যজন্তে ন তু সাক্ষা-

चातुर्कर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम्

भगवान्भारुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मणां फलसिद्धिः क्तिप्रः भवति कर्मजा कर्मणे जाता ॥ १२ ॥

मानुषएव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नाश्वेषु लोकेष्विति नियमः किंनिमित्तं इति अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताः मनुष्या मम वञ्चानुवर्तन्ते सर्वशैतुक्तः, कर्मां पुनः कावणां नियमेन तवैव वञ्चानुवर्तन्ते नाश्वेषुत्युच्यते चातुर्कर्ण्यमिति । चातुर्कर्ण्यं चत्वारएव वर्णाश्चातुर्कर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणेश्च मुखमासीदित्यादिश्रुतेः गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागश्च गुणाः सत्त्वजस्तमांसि तत्र सात्त्विकश्च सत्त्व-प्रधानश्च ब्राह्मणश्च शमोदमस्तपइत्यादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानश्च क्रियन्ते

गिरिकृत टीका ।

धर्मित्याशक्त्याह मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशक्त्या क्तिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह क्तिप्रमिति । क्तिप्रं कर्मफलसिद्धिरविलम्बेन भवत्यत्र तु विलम्बेनेति विभागे को हेतुरित्याशक्त्या सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह मानुषइति । मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शैश्यात्तदभिमुखानां ज्ञानमार्गवैभुत्यां प्रायिकमित्युपसंहरति तेषामिति ॥ १२ ॥

मनुष्यलोके चातुर्कर्ण्यं चातुराश्रममित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनियमे कारणपृच्छति मानुषएवेति । आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते । प्रकारान्तरेण वृत्तानुवादपूर्वक-चोदयमुत्पादयति अथवेत्यादिना । प्रश्नद्वयं परिहरति उच्यतेइति । तर्हि तव कर्तृत्व-भोक्तृत्वसम्भवादम्भदादितुल्यत्वेनानीश्वरधर्मित्याशक्त्याह तस्येति । ईश्वरश्च विषमसृष्टिः विद-धानश्च सृष्टिवैषम्यनिर्वाहकः कथयति गुणेति । गुणविभागेन कर्मविभागस्तु । चातु-र्कर्ण्यस्य सृष्टिमेषोपदिष्टाः स्पष्टयति तत्रेत्यादिना । प्रश्नद्वयप्रतिविधानं प्रकृतमुपसं-हरति तच्छेदमिति । मनुष्यलोके परः वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारः तत्रैव वर्णादे-

स्वामिकृत टीका ।

आमेव हि यस्यां कर्मजा सिद्धिः फलः शीघ्रः भवति न तु ज्ञानफलं कैवल्यं, दुःप्राप्यत्वात् ज्ञानस्य ॥ १२ ॥

ननु केचिं सकामतया प्रवर्तन्ते केचिन्निकामतरेति कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां ब्राह्मणा-दीनामुत्तममध्यादिवैचित्र्यं कूर्कतस्तव कथं वैषम्यं नास्तीत्याशक्त्याह चातुर्कर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णा एवेति चातुर्कर्ण्यं स्वार्थे व्याख्यातव्यं, अयमर्थः सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां शमद-

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफलं स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शौर्यातेजःप्रभृतौनि कर्माणि तमःउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्वस्य कृष्यादीनि कर्माणि रजः
उपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुक्रैव कर्मेत्येवः गुणकर्मविभागशः चातुर्कर्ण्यः मया
सृष्टमित्यर्थः तच्छेदं चातुर्कर्ण्यं नान्तेषु लोकेषु अतो मानुषे लोके इति विशेषणं, हस्त
अर्हि चातुर्कर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् फलेषु युज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तेः नित्ये-
श्वरइत्युच्यते, यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तः तथापि मां पर-
मार्थतो विद्व्यकर्तारमतएवाव्ययमसंसारिणश्च मां विद्धि ॥ १३ ॥

षेषास्तु कर्मणां कर्तारं मां मन्त्रसे परमार्थतस्त्वेषामकर्तृत्वात् यतः नेति । न मां
तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहङ्काराभावान्न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा

गिरिकृत टीका ।

श्रीश्वरेण सृष्टवान् लोकान्तरेषु, तत्र वर्णाद्यात्वादीश्वरमेव चातुर्कर्ण्यश्रमादिविभागभागिनो-
हधिकारिणोऽनुवर्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्व्यापारस्य च सृष्टवात्तदनुवर्तनस्य युक्त्यादित्यर्थः ।
तस्येत्यादि द्वितीयभागापोदयः चोदयमनुवर्तति हस्तेति । यदि चातुर्कर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य
प्राशङ्के नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च कर्मणादेनिवर्तकत्वात्त-
फलस्य कर्तृगामित्वात् कर्तृत्वतोक्तृत्वयोश्च प्रसङ्गात् नित्यमुक्त्यादि तेन स्यादित्यर्थः ।
मायया कर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृत्वमित्युपगमन्नित्यमुक्त्यादि सिध्यतीत्युत्तरमाह उच्यते
इति । मायाप्रवृत्तेन संव्यवहारेण चातुर्कर्ण्यादेस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्तृत्वं तथापि
तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना । अकर्तृत्वादेवात्तोक्तृत्वसिद्धि-
रित्याह अतएवेति ॥ १३ ॥

श्रीश्वरस्य कर्तृत्वतोक्तृत्वयोर्कृतत्वात्तत्वात् कर्मफलं सन्धैवैधुर्ष्यः फलतीत्याह येषां
द्विती । कर्मफलसंस्पर्शशुद्धीश्वरः मां पश्यातो दर्शनानुरूपं फलं दर्शयति न मामिति ।

श्यामिकृत टीका ।

मादीनि कर्माणि, सत्त्वःप्रधानाः क्रियास्तैवाः शौर्याद्युक्तादीनि कर्माणि रजस्तमःप्रधाना-
वैश्वान्तैवाः कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि, तमःप्रधानाः शूद्रास्तैवाः त्रैवर्णिकशूद्रादीनि
कर्माणीत्येवः गुणानां कर्मणां विभागश्चातुर्कर्ण्यः मयैव सृष्टमिति सत्यं तथाप्येवः
तस्य कर्तारमपि फलतोऽकर्तारमेव मां विद्धि, तत्र हेतुरव्ययं आसक्तिराहित्येन
श्रमरहितं ॥ १३ ॥

এবং জ্ঞাত্বা কৃতং কৰ্ম পূৰ্বেৱপি যুযুক্ষুভিঃ ।

কুরু কৰ্মৈব তস্মাত্ত্বং পূৰ্বেঃ পূৰ্বতনং কৃতম্ ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ॥

তুষ্ণা যেষাম্ সংসারিণাং অহং কৰ্ত্তেত্যভিমানঃ কৰ্মস্ব স্পৃহা তৎকলেষু চ তান্ কৰ্মাণি লিম্পন্তীতি যুক্তং তদভাবান্ন মাং কৰ্মাণি লিম্পন্তীত্যেবং যোহন্তোহপি যামান্নত্বেনাভিজানাতি নাহং কৰ্ত্তা ন মে কৰ্মফলে স্পৃহেতি স কৰ্মভি ন বধ্যতে তস্মাপি ন দেহাদ্যারম্ভকাণি কৰ্মাণি ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

নাহং কৰ্ত্তা ন মে কৰ্মফলে স্পৃহেতি এবমিতি । এবং জ্ঞাত্বা কৃতং কৰ্ম পূৰ্বেৱপ্যতিক্রান্তৈশ্চ মুযুক্ষুভিঃ কুরু তেন কৰ্মৈব ত্বং ন তুষ্ণীমাসনং নাপি সন্ন্যাসঃ কৰ্ত্তব্যস্তস্মাত্ত্বং

গিরিকৃত টীকা ।

তানি কৰ্মাণীতি যেষাং কৰ্মণামহং কৰ্ত্তা তবাভিমতস্তানীতি ষাবৎ । দেহেন্দ্রিয়াদ্যারম্ভকত্বেন তেষাং কৰ্মণামীশ্বরে সংস্পর্শাভাবে তস্ম তৎকারণাবস্থায়ামহঙ্কারাভাবং হেতুং কৰোতি অহঙ্কারাভাবাদিতি । কৰ্মফলতুষ্ণাভাবাচ্ছেদ্বং কৰ্মাণি ন লিম্পন্তীত্যাহ ন চেতি । উক্তমেব প্রপঞ্চয়তি যেষাং ত্বিতি । তদভাবাৎ কৰ্মস্বহং কৰ্ত্তেত্যভিমানস্ত তৎফলেষু স্পৃহায়াশ্চাভাবাদিত্যর্থঃ । ঈশ্বরস্ত কৰ্মনির্লেপেহপি ক্ষেত্রজস্ত কিমায়াতমিত্যাশঙ্ক্যাত্তরার্কং ব্যাচষ্টে ইত্যেবমিতি । অভিজ্ঞানপ্রকারমভিনয়তি নাহমিতি । জ্ঞানফলং কথয়তি স কৰ্মভিরিতি । কৰ্মাসম্বন্ধং বিহৃষি বিশদয়তি তস্মাপীতি ॥ ১৪ ॥

তব কৰ্মতৎফলসম্বন্ধাভাবে তথা জ্ঞানবতশ্চ তদসম্বন্ধে মমাপি কিং কৰ্মণেত্যশঙ্ক্য কৰ্মাণি কৰ্ত্তব্যভিমানং তৎফলে স্পৃহাঞ্চাকৃত্বা মুযুক্ষুবৎ ত্বয়া কৰ্ম কৰ্ত্তব্যমেবেত্যাহ নাহমিত্যাদিনা । এবমিতি নাহং কৰ্ত্তেত্যেবমাদি পরামৃশ্বতে, তেন পূৰ্বেমু মুক্ষুভিরমুষ্টিত্বেন হেতুনেত্যর্থঃ । কৰ্মৈবেত্যেবকারার্থমাহ নেত্যাদিনা ত্বংশব্দস্ত ক্রিয়াপদেন সম্বন্ধঃ । তস্মাদিত্যুক্তমেব স্কুটয়তি পূৰ্বেৱিতি । ষত্কৃতং কিং মম কৰ্মণেতি তত্র ত্বমজ্ঞো বা তথবিদ্বা

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেব দর্শয়ন্নাহ ন মামিতি । কৰ্মাণি বিশ্বসৃষ্ট্যাদীশ্চপি মাং ন লিম্পন্তি আসক্তং ন কুৰ্কন্তি নিরহঙ্কারত্বাদাপ্তকামত্বেন মম কৰ্মফলে স্পৃহাভাবাচ্চ, মাং ন লিম্পন্তীতি কিং বক্তব্যং ষতঃ কৰ্মলেপরাহিত্যেন মাং যোহভিজানাতি সোহপি কৰ্মভি ন বধ্যতে মম নির্লেপত্বকারণং নিরহঙ্কারত্বনিম্পৃহত্বাদিকং জ্ঞানতত্ত্বস্মাপ্যহঙ্কারাদিশৈথিল্যাৎ ॥১৪॥

যে যথা মামিত্যাदि চতুর্ভিঃ শ্লোকৈঃ প্রাসঙ্গিকমীশ্বরস্ত বৈবম্যং পরিষৃত্য পূৰ্বোক্তমেব কৰ্মযোগং প্রপঞ্চয়িতুমমুস্মারয়তি এবমিতি । অহঙ্কারাদিরাহিত্যেন কৃতং কৰ্ম বন্ধকং ন

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्रे कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१७॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् यद्यनाञ्जस्तदाञ्जुकार्थः तत्रविच्छेदलोकसंग्रहार्थः पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतनः कृतः माधुनातनः कृतः निर्वर्तितः ॥ १५ ॥

तत्र कर्म चेत् कर्तव्यः ह्यचनानादेव करोम्यहं किं विशेषणं पुनः पूर्वतनं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्माकर्म्मणि कथं किं कर्मेति । किं कर्म किञ्चकार्मेति कवयो मेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः मोहः गताः अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म्म च प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि, मोक्ष्यसे अशुभात् संसारात्, न चैवं वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकाप्रसिद्धम अकर्म्म नाम तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति ॥ १७ ॥

गिरिकृत टीका ।

यद्यञ्जस्तदा चित्तुकार्थः कुरु कर्मेत्याह यदाति । द्वितीयः प्रत्याह तद्विदिति । कुरु कर्मेति सशकः । पूर्वैर्मूढैराचरितमित्येतावतो किमिति विवेकवता मया तत् कर्तव्यमित्याशङ्क्याह जनकादिभिरिति । ते तदैव संपाद्य कर्म कृतवस्तो न तदिदानीमप्रामाणिकत्वादनुष्ठेयमित्याशङ्क्याह पूर्वतनमिति ॥ १५ ॥

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति । मन्त्र्यालोकः सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात् पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतनत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन् प्रवृत्तिसुखं शुकरेति युक्तं विशेषणमिति परिहरति उच्यते इति । कर्मणि देहादिचेष्टारूपे लोकाप्रसिद्धे नास्ति वैषम्यमिति शक्यते कथमिति । विज्ञानवतानपि कर्मादिविषये व्यामोहोपपत्तेः श्रुतरामेव तत्र तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तदपोहार्थमाप्तवाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युक्तं माह किं कर्मेति । तत्रे कर्मेत्यात्राकारानुवक्षेनापि पदं हेतव्यं । कर्मादिप्रवचनं प्रयोजनमाह जज् ज्ञातेति । तत्कर्माकर्म्म चेति सशकः । अतो मेधाविनोऽपि यथोक्ते विषये व्यामोहस्य सदादित्यर्थः । कर्मणोऽकर्म्मणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये न किञ्चिद्बोद्धव्यमिति चोद्यमनुद्य निरस्यति न चेति ॥ १७ ॥

स्वामिकृत टीका ।

उपवर्तीत्येवः ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि युक्तुः सशक्यार्थः पूर्वतरः युगात्तरेष्वपि कृतः तस्मात्तपि प्रथमः कर्त्तव्यं कुरु ॥ १५ ॥

तत्र तद्विदितिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकापरम्परामात्रेणेत्याह किं कर्मेति । किं कर्म कीदृशं कर्मकरणं किमकर्म्म कौशलं कर्माकरणं इत्यस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः

কৰ্মণো হপি বোদ্ধব্যং বোদ্ধব্যঞ্চ বিকৰ্মণঃ ।

অকৰ্মণশ্চ বোদ্ধব্যং গহনা কৰ্মণো গতিঃ ॥ ১৭ ॥

কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্চাদকৰ্মনি চ কৰ্ম যঃ ।

স বুদ্ধিমান্ মনুষ্যেষু স যুক্তঃ কৃৎস্নকৰ্মকৃৎ ॥ ১৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কৰ্মাৎ উচ্যতে কৰ্মণ ইতি । কৰ্মণঃ শাস্ত্রবিহিতশ্চ হি যস্মাৎ অপ্যস্তি বোদ্ধব্যং, বোদ্ধব্যাস্ত্যেব বিকৰ্মণঃ প্রতিষিদ্ধশ্চ তথা অকৰ্মণশ্চ তুষ্ণীভাবস্য বোদ্ধব্যমস্তীতি ত্রিগুণ্যাদ্যা-
হারঃ কর্তব্যো, যস্মাৎ গহনা বিষমা দুষ্কেষা কৰ্মণইত্যপলক্ষণার্থঃ কৰ্মাদীনাং কৰ্মাকৰ্ম-
বিকৰ্মণাং গতির্ধাখ্যান্যঃ তৎসমিত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

কিং পুনস্তত্ত্বঃ কৰ্মাদেধেদ্বোদ্ধব্যং বক্ষ্যামীতি প্রতিজ্ঞাতমুচ্যতে কৰ্মণীতি । কৰ্মনি কৰ্ম
ক্রিয়তইতি ব্যাপারমাত্রং তস্মিন্ কৰ্মনি অকৰ্ম কৰ্মাভাবঃ যঃ পশ্চাদকৰ্মনি চ কৰ্মাভাবে

গিরিকৃত টীকা ।

তত্র হেত্বাকাঙ্ক্ষাপূর্বকমনস্তরং শ্লোকমবতারয়তি কৰ্মাদিতি । ত্রিষপি কৰ্মাকৰ্মবিক-
ৰ্মশ্চ বোদ্ধব্যমস্তীতি যস্মাদধ্যাহারস্তস্মান্মদীয়ঃ প্রবচনমর্থবদिति যোজনা । বোদ্ধব্যসম্ভাবে
হেতুমাহ যস্মাদিতি । ত্রিতয়ং প্রকৃত্যন্ততমশ্চ গহনত্ববচনমযুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাত্তমগহন-
সোপলক্ষণার্থত্বমুপেত্য বিবক্ষিতমর্থমাহ কৰ্মাদীনামিতি ॥ ১৭ ॥

উত্তরশ্লোকমাকাঙ্ক্ষাপূর্বকমুপাদত্তে কিং পুনরिति । প্রথমপাদস্যাকরোথমর্থঃ কথ-
য়তি কৰ্মণীত্যাদিনা । দ্বিতীয়পাদস্যাপি শব্দপ্রকাশিতমর্থং নির্দিশতি অকৰ্মনি, চেতি
কৰ্মাভাবে যঃ কৰ্ম পশ্চতীতি সম্বন্ধঃ । প্রবৃত্তেরেব কৰ্মত্বান্নিবৃত্তেস্তুদভাবত্বাত্তত্র কথং
কৰ্মদর্শনমিত্যাশঙ্ক্য দ্বয়োরপি কারকাবীনত্বেনাবিশেষমভিপ্রেত্যাহ কর্তৃত্ববাদিতি ।
স্বামিকৃত টীকা ।

অতো যজ্ঞাদ্বা যদহুষ্ঠায়াশুভাৎ সংসারান্মোক্যসে মুক্তো ভবিষ্যসি তৎ কৰ্মাকৰ্ম চ তুস্ত্য-
মহং প্রবক্ষ্যামি তচ্ছৃণু ॥ ১৬ ॥

নহু লোকপ্রসিদ্ধমেব কৰ্ম দেহাদিব্যাপারাত্মকং অকৰ্ম চ তদব্যাপারাত্মকং অতঃ কথং
চ্যতে কবরোহপ্যত্র মোহঃ প্রাপ্তাইতি তত্রাহ কৰ্মণইতি । কৰ্মণো বিহিতব্যাপাবস্যাপি
তৎসং বোদ্ধব্যমস্তি ন তু লোকপ্রসিদ্ধমাত্রমেব, অকৰ্মণোহবিহিতব্যাপারস্যাপি তৎসং
বোদ্ধব্যমস্তি, যতঃ কৰ্মণো গতির্গহনা, কৰ্মইত্যপলক্ষণার্থঃ কৰ্মাকৰ্মবিকৰ্মণাং তৎসং হুর্কি-
ঙ্কেষমিত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

তদেব কৰ্মাদীনাং হুর্কিঙ্কেষমঃ দর্শয়মাহ কৰ্মণীতি । পরমেধসারান্নলক্ষণে কৰ্মণি

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কর্তৃত্বত্বাৎ প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যোর্ক্শ্বপ্রাপ্যব হি সৰ্ব্বেব ক্রিয়াকারকাদিবাবহারোহবিদ্যা-
ভূমাবেব কৰ্ম যঃ পশ্যেৎ যঃ পশুতি স বুদ্ধিমান্ মনুষ্যেযু স যুক্তো যোগী চ কুৎস্ককৰ্মকুৎ
সমস্তকৰ্মকুচ্চ স ইতি স্তূ যতে কৰ্মাকৰ্মণোরিতরেতরদর্শী, ননু কিমিদং বিকল্পমুচ্যতে. কৰ্মণ্য-
কৰ্ম যঃ পশ্যেদিত্যকৰ্মণি চ কৰ্মেতি, ন হি কৰ্মাকৰ্ম স্যাদকৰ্ম তত্র বিকল্পং কথং পশ্যেৎ
দ্রষ্টা, নন্বকৰ্মেব পরমার্থতঃ সৎ কৰ্মবদবভাসতে মূঢ়দৃষ্টেলোকস্য তথা কৰ্মেবাকৰ্মবৎ তত্র
যথাভূতদর্শনার্থমাহ ভগবান্ কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্যেদিত্যাди, অতো ন বিকল্পং বুদ্ধিমন্ত্যাহ্য-
পপত্তেচ্চ বোদ্ধব্যমিতি চ যথাভূতং দর্শনমুচ্যতে, ন চ বিপরীতজ্ঞানাদশুভান্মোক্ষণং স্যাৎ
যৎ জ্ঞানমোক্ষ্যসেহশুভাদিতি চোক্তং তস্মাৎ কৰ্মাকৰ্মণী বিপর্যয়েণ গৃহীতে প্রাণিভি-

গিরিকৃত টীকা ।

প্রবৃত্তাবিব নিবৃত্তাবপি কৰ্মদর্শনমবিকল্পমিতি শেষঃ । ননু নিবৃত্তেৰ্ক্শ্বস্তীনত্বাৎ কাবক-
নিবন্ধনাভাবান্ন তত্র কৰ্মদর্শনং যুজ্যতে তত্রাহ বস্বিতি । ক্রিয়াকারকফলব্যবহারস্য
সৰ্বস্যবিদ্যাবস্থায়ামেব প্রবৃত্তত্বাদ্বস্তসংস্পর্শশূন্যত্বাৎ প্রবৃত্তিবিনিবৃত্তাবপি যঃ কৰ্ম পশুতি
স মনুষ্যেযু বুদ্ধিমানিতি সম্বন্ধঃ । কৰ্মণ্যকৰ্ম অকৰ্মণিচ কৰ্ম পশ্যতো বুদ্ধিমন্তঃ যুক্তং সমস্ত-
কৰ্মকুৎস্ক কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ ইতিস্তূ যত ইতি । শ্লোকস্য শব্দোখেহর্থে দর্শিতে তাৎপর্যার্থা-
পরিজ্ঞানান্মিথোবিরোধং শঙ্কতে নস্বিতি । কথমিদং বিকল্পমিত্যাশঙ্ক্যাহ কৰ্মণীতি ।
বিষয়সপ্তমী বা স্যাদধিকরণসপ্তমী বেতি বিকল্পাদ্যেহস্তাকারং জ্ঞানমন্তাবলম্বনমিতি
স্পষ্টো বিরোধঃ স্যাদিত্যাহ ন ইতি । অন্তস্যান্যাত্মতাযোগাৎ কৰ্মাকৰ্মণোরভেদাসম্ভবা-
দকৰ্মাকারং কৰ্মাবলম্বনং জ্ঞানমবুক্রমিত্যর্থঃ । দ্বিতীয়ং দুষয়তি তত্রোতি । কৰ্মণ্যধি-
করণে ততো বিকল্পমকৰ্ম কথমাধেয়ং দ্রষ্টা দ্রষ্টুমীষ্টে ন হি কৰ্মাকৰ্মণোর্মিথোবিকল্পয়োরা-
ধারাধেয়তাবঃ সম্ভবতীত্যর্থঃ । বিষয়সপ্তমীমুপেত্য সিদ্ধাস্তম্ পরিহরতি নীকৰ্মেবেতি ।
লোকস্য মূঢ়দৃষ্টেৰ্কিবেকবর্জিতস্য পরমার্থতো ব্রহ্মাকৰ্মাক্রিয়মেব সৎ, ব্রাহ্ম্য কৰ্মসহিতং
ক্রিয়াবদিব প্রতিভাতীত্যক্ষরার্থঃ । পরস্পরাধ্যাসমুপেত্যোক্তং তথোতি । যথা খবকৰ্ম
ব্রহ্ম কৰ্মবহুপনভ্যতে তথা কৰ্ম সক্রিয়মেব দ্বৈতং অক্রিয়ে ব্রহ্মণ্যধিষ্ঠানে সংসৃষ্টং তদ্বদাতী-
ত্যক্ষরযোজনাম্ । কৰ্মাকৰ্মণোরিতরেতরাধ্যাসে সিদ্ধে সম্যগ্দর্শনসিদ্ধ্যর্থং ভগবতো বচন-
মুচিতমিত্যাহ তত্রোতি । যথা যদিদং রজতমিতি প্রতিপন্নং তদিদানীং শুভিশকলং
পশ্যেতি ক্রমসিদ্ধরজতরূপবিষয়ানুবাদেন তদধিষ্ঠানং শুভিমাত্রমুপদিশ্যতে তথা ব্রহ্ম-

স্বামিকৃত টীকা ।

কৰ্মনিবৃত্তে অকৰ্ম কৰ্মেদং ন ভবতীতি যঃ পশ্যেত্তস্য জ্ঞানহেতুত্বেন বন্ধকত্বাভাবাৎ, অক-
ৰ্মি চ বিহিতাকরণে কৰ্ম যঃ পশ্যেৎ প্রত্যবায়োৎপাদকত্বেন বন্ধহেতুত্বাৎ, মনুষ্যেযু কৰ্ম-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

স্তম্বিপৰ্যায়গ্রহনিবৃত্তার্থঃ ভগবতো বচনং কৰ্মণ্যকৰ্ম য ইত্যাদি ন চাত্ত কৰ্মাধিকরণমকৰ্মাস্তি কুণ্ডে বদবাণীব নাপ্যকৰ্মাধিকরণং কৰ্মাস্তি কৰ্মাভাববাদকৰ্মণোহতো বিপরীতে গৃহীতে এব কৰ্মাকৰ্মণী লৌকিকৈঃ, যথা মৃগভৃষ্ণিকারামুদকং শুভ্রিকায়ঃ বা রজতং, নহু কৰ্ম কৰ্মৈব সৰ্বেষাং ন কচিৎ ব্যভিচরতি তত্র নোহস্য নাবি গচ্ছন্ত্যাং তটস্থেষুপত্তিকেবু নগেষু প্রতিকূলগতিদৰ্শনাৎ দূরেবু চক্ষুযোহসন্নিকৃষ্টেষু গচ্ছৎসু গত্যভাবদৰ্শনাদেবমিহাপ্য- কৰ্মণি অহং করোমীতি কৰ্মদৰ্শনং কৰ্মণি চাকৰ্মদৰ্শনং বিপরীতদৰ্শনং যেন তন্নিবাকর- গার্থমুচ্যতে কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্চাদিত্যাदि, তদেতদুক্তপ্রতিবচনমপ্যসকুদত্যস্তবিপরীত-

গিরিকৃত টীকা ।

সিদ্ধকৰ্মাদ্যাত্মকবিষয়ানুবাদেন তদধিষ্ঠানং কৰ্মাদিরহিতং কূটস্থং ব্রহ্ম ভগবতা ব্যপ- দিশ্রুতে তথা চ ভগবদ্বচনমবিক্রমিত্যাহ অতইতি । ইতচ্চাধ্যারোপিতকৰ্মাদ্যানুবাদ- পূৰ্বকং তদধিষ্ঠানস্য কৰ্মাদিরহিতস্য নিৰ্বিশেষস্য ব্রহ্মণো ভগবতা বোধ্যমানত্বান্ন তত্র বিরোধশঙ্কাবকাশো ভবতীত্যাহ বুদ্ধিমত্বাদিতি । কূটস্থং ব্রহ্মণোহন্তস্ত সৰ্বস্ত মায়ামাত্রহাৎ অন্তজ্ঞানদ্বুদ্ধিমত্বমুক্তসৰ্বকৰ্মকুত্বানামনুপপত্তেরত্র চ বুদ্ধিমানিত্যা- দিনা বুদ্ধিমত্বাদিনির্দেশাৎ ব্রহ্মজ্ঞানাদেব তদুপপত্তেঃ সৰ্ববিক্রিয়ারহিতং ব্রহ্ম- জ্ঞানমেব বিবক্ষিতমিত্যর্থঃ । বোধশক্যস্য সম্যগ্জ্ঞানে প্রসিদ্ধত্বাৎ কৰ্মাকৰ্মবিকৰ্মণাং স্বরূপং বোধব্যমস্তীতি বদতা সম্যগ্জ্ঞানোপদেশস্য বিবক্ষিতত্বাদপি কূটস্থং ব্রহ্মাত্মাভি- প্রেতমিত্যাহ বোধব্যমিতি । কলবচনপৰ্য্যালোচনারামপি কূটস্থং ব্রহ্মাত্মাভিপ্রেতং প্রতীতাতীত্যাহ ন চেতি । সম্যগ্জ্ঞানাধীনকলমত্র ন শ্রুতমিত্যাশঙ্ক্যাহ যৎ জ্ঞায়েতি । অধ্যানোপাপবাদার্থঃ ভগবদ্বচনমবিক্রমিত্যুপপাদিতমুপসংহবতি তস্মাদিতি । স্তম্বি- পৰ্যয়েত্যত্র তচ্ছব্দেন প্রাণিনো গৃহ্যন্তে । বিষয়সপ্তমীপরিগ্রহেণ পরিহারমতিধারা- ধিকরণসপ্তমীপক্ষে দৰ্শিতং দুষণমঙ্গীকারেণ পরিহরতি ন চেতি । ব্যবহারভূমিরত্রেভ্যু- চ্যতে, যোগ্যত্বে সত্যরূপলক্কেরিত্যর্থঃ । অকৰ্মাধিকরণং কৰ্ম ন সম্ভবতীত্যত্র হেতুস্বর- মাহ কৰ্মাভাবত্বাদিতি । ন হি তুচ্ছস্যাধিকরণত্বং কচিদৃষ্টমিষ্টেষেত্যর্থঃ । নিরূপ্যমাণে কৰ্মাকৰ্মণোরধিকরণাধিকৰ্তব্যভাবাসম্ভবে কলিতমাহ অতইতি । শাস্ত্রপরিচয়বিরহিণাম- ধ্যারোপমুদাহরতি যথেন্তি । কৰ্মাকৰ্মণোরারোপিতত্বমুক্তমব্যমাণঃ শব্দতে নষিতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

কূৰ্গাণেষু স বুদ্ধিমান্ ব্যবসায়াত্মকবুদ্ধিমত্বাচ্ছেঠঃ, তঃ প্রেস্তোতি স যুক্তো যোগী তেন কৰ্মণা জ্ঞানযোগাবাপ্তেঃ, সএব কুৎসকৰ্মকৰ্ত্তা চ সৰ্বতঃসংপ্লুতোদকস্থানীয়ে চ তন্মিন্ কৰ্মণি সৰ্বকৰ্মফলানামস্তৰ্ভাবাৎ । তদেবমাকরুকোঃ কৰ্মবোপাধিকারাবহারঃ স কৰ্মণা- মনারভাদিত্যাদিনোক্তএব কৰ্মযোগঃ পশ্চাদিত্যৎপ্রগল্পপযাজস্য একরণস্য ন

শাকরভাষ্যম্ ।

দর্শনভাবিতয়া মোহমানোলোকঃ স্রুতমপ্যসকৃত্ত্বং বিশ্বত্য মিথ্যাশ্রমমবতারা-
বভার্য চোদয়তীতি পুনঃপুনরুত্তরমাহ ভগবান্, দুর্কিঞ্জেরত্বঞ্চালক্য বস্তনঃ অব্যক্তোহম-
মচিন্ত্যেহয়ং ন জায়তে স্মিরতে বা ইত্যাদিনাশ্চনি কৰ্মাভাবঃ স্রুতিস্মৃতিশ্চাশ্রমসিদ্ধউক্তো
বক্ষ্যমাণশ্চ তন্নিরাশ্চনি কৰ্মাভাবে অকৰ্মণি কৰ্মবিপরীতদর্শনমত্যস্তনিক্রুতঃ যতঃ কিং
কৰ্ম কিমকৰ্মেতি কবরোহপাত্র মোহিতাঃ দেহাদ্যাশ্রমঃ কৰ্মাশ্রমধ্যারোপ্যাহঃ কৰ্ত্তা
মমৈতৎ কৰ্ম, ময়াস্য কৰ্মণঃ ফলং ভোক্তব্যমিতি চ তথাহঃ তুষ্ণীঃ ভবামি যেনাহঃ নিরা-
শাসোহকৰ্মা স্মৃথী স্যামিতি কার্যকরণাশ্রয়ব্যাপারোপমঃ কৰ্মৈব তৎকৃতঞ্চ স্মৃথিবমা-

গিরিকৃত টীকা ।

কৰ্ম কৰ্মৈবেত্যত্রাকৰ্ম চাকৰ্মৈবেতি দ্রষ্টব্যং, বিমতঃ সত্যমব্যভিচারিভ্যাং ব্রহ্মবদি-
ত্যর্থঃ । তত্র কৰ্ম তত্ততো নাব্যভিচারি কৰ্মত্বান্নোস্য তটস্থব্রহ্মগমনবদিত্যব্যভিচারিভ্যং
কৰ্মণ্যসিদ্ধমিতি পরিহরতি তত্রৈতি । অকৰ্ম চ তত্ততো নাব্যভিচারি কৰ্মভাবত্বাৎ দূর-
প্রদেশে চৈত্রমৈত্রাদিষু গচ্ছৎশ্বেব চক্ষুশা সন্নিধানবিধুরেষু দৃশ্যমানগত্যভাবাদিত্যাহ দূর-
ইতি । দূরত্বাদেব বিশেষতঃ সন্নির্কর্ষবিরহিতেষু তেষু স্বরূপেণ চক্ষুঃসন্নিহুেষু চক্ষুশা গত্য-
ভাবদর্শনাদিতি যোজনা । গতিরহিতেষু তক্রযু গতিদর্শনবৎ প্রকৃতে ব্রহ্মণ্যবিক্রিয়ে কৰ্ম-
দর্শনং সক্রিয়ে চ দ্বৈতপ্রপঞ্চে চিত্তিমৎসু চৈত্রাদিষু গত্যভাবদর্শনবৎ কৰ্মাভাবস্য বিপরী-
তদর্শনং যেন হেতুনা সম্ভবতি তেন তস্ম বিপরীতদর্শনস্য নিরসনার্থং ভগবদচনমিতি
দাষ্টান্তিকং নিগময়তি এবমিত্যাदिना । নহু কৰ্ম তদভাবরোরোপিতত্বাদবিক্রিয়স্য
ব্রহ্মণো জ্ঞানমাত্রমভিপ্রোক্তং চেদব্যক্তোহয়মচিন্ত্যেহয়ং ন জায়তে স্মিরতেবেত্যাदिना
গৌনরুত্বাৎ প্রাপ্তঃ তত্রৈব ব্রহ্মান্ননো নির্কিকারত্বস্যোক্তত্বাদিতি তত্রাহ তদেতদिति । তদে-
তদাশ্চনি শক্তিতঃ সক্রিয়ত্বমসকৃত্ত্বপ্রতিবচনমপি নির্কিকারাত্ববৎপেক্ষয়াত্যস্তবিপরীতদর্শনং
মিথ্যা জ্ঞানং তেন ভাবিত্বং তৎসংস্কারপ্রচরবৎ ততোহতিশয়েন মোহমাপদ্যামানো লোকঃ
স্রুতমপি তত্ত্বং বিশ্বত্য পুনর্ধংকিঞ্চিৎ শ্রমমাপাদ্য সক্রিয়ত্বমেবান্নশ্চোদয়তীতি পুনঃ
পুনস্তত্ত্বতত্ত্বস্তরং ভগবানভিধত্তে বস্তনশ্চ দুর্কিঞ্জেরত্বাৎ পুনঃ পুনঃ প্রতিপাদনং তত্ত্ব-
মনিরাकरणार्थमुपयुज्यते तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः । असकृतप्रतिवचनमेवाह-
वन्ति अव्यक्तोहयमिति । कर्माभावउक्तइति सशब्दः । उक्तस्य न ज्ञायते स্মिरते वा
विपश्चिदित्यादिश्रुतेौ प्रकृतस्यभावसकृत्त्वादित्यायेन च असिद्धमस्तीत्याह श्रुतीति । न

স্বামিকৃত টীকা ।

গৌনরুত্বাদোঃ, অনেনৈব যোগাক্রচাবহারাং বভাশ্রতিশ্চৈব স্যাঙ্গিত্যাदिना वः
कर्माश्रयान् उक्तस्यार्थात् अपकः कृतो वेदितव्यः, यदाकृतकारणि कर्म बद्धकं
न भवति तदाकृतं कृतो बद्धकः स्यादित्यापि गौको बुध्यते, यथा कर्मणि

शाङ्करभाष्यम् ।

अश्रद्धारोप्य न करोमि किञ्च तूष्णीं सुखमासइत्याभिमन्त्रते लोकस्तुल्लेखः लोकस्य विप-
रीतदर्शनापनयनायाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पशुदित्यादि । अत्र च कर्म कर्मैव स
कार्यकरणश्रयः कर्मरहितेहविक्रिये आत्मानि सर्वैरधस्तः यतः पशुतोहपाहः करो-
मीति मन्त्रते अत आत्मसमवेत्तया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकुलश्वेदिव वृक्षेषु
गतिप्रातिलोम्येहकर्म कर्माभावः यथादूतः गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पशुत् अकर्मणि
च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आश्रद्धारोपिते तूष्णीमकुर्वन् सुखमासे इत्याह

गिरिकृत टीका ।

केवलमुक्तः कर्माभावः किञ्च सर्वकर्मणि मनसा मन्त्राश्रुत्यादौ वक्ष्यमाणश्चेत्याह वक्षा
माणश्चेति । ननु कर्मणां देहादिनिर्बर्तकत्वेन त्रैविध्यात् कूटस्थतावच्छान्नोऽसद्व्याप्त-
व्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् न तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनः सिध्यतीत्या-
शङ्क्याह तस्मिन्निति । कर्मैव विपरीतः तस्य दर्शनमिति यावत्, अहं कर्तेत्यात्ममाराधि-
करणश्च व्यापारस्यानुत्वात् कर्मब्रह्मसत्तावदाश्रुत्यास्तुक्तोऽस्तीत्यर्थः । आत्मानि कर्मविक्रमो-
ऽस्तीत्यत्र हेतुमाह यतइति । आत्मनो निष्क्रियत्वे कूटस्थस्मिन् यथोक्तो विज्रमः सत्त्वेदित्या-
शङ्क्याह देहेति । इदानीमाश्रुत्कर्मब्रह्ममुदाहवति तथेत्यादिना । यथा शक्तौ स्वात्ता-
विकमकप्यत्वं, रूप्यत्मारोपितं तदभावोऽप्यारोप्याभावश्चाद्यारोपणकपाती तथाश्र-
नोऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं पुनरधस्तः तदभावत्वात् कर्माभावोऽप्याद्यस्तएवेति मन्त्रानः
सन्नुपसंहवति तत्रेदमिति । आत्मानि कर्मादिविज्रमे लौकिके सिद्धे सति एव कर्म-
नीत्यादिवचनं तत्पविहारार्थं भगवान्कृतवानित्यर्थः । सप्रत्युत्तेहर्षे लोकान्करसमन्वयः
दर्शयितुः कर्मनीत्यादि व्याचिख्यासुः भूमिकां करोति अत्र चेति । व्यवहारभूमौ कार्य
करणधिकरणं कर्म नैवैव रूपेण व्यवस्थितं सदाश्रुतविक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण
सर्वैरारोपितमित्याह हेतुमाह यतइति । अविवेकिनास्तु कर्तृत्वाभिमानः सुतरामिति
वक्रुमपिशब्दः । आत्मानि कर्मवहिते कर्मरूपे दृष्टान्तमाह नदीति । एवमात्मानि कर्मा-
रोपणमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे अतइति । आरोपवशादात्मानिष्ठत्वेन कर्मणि सर्वलोक-
प्रसिद्धे कर्माभावः यः पशुत् सर्वज्ञिमानीति सवद्वः अकर्मदर्शनस्तु यथादूतत्वं सम्यक्त्वं
तत्र दृष्टान्तमाह गत्यभावमिवेति । द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणि चेति । अध्या-

श्यामिकृत टीका ।

देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्तमानेहप्याश्रनो देहादिव्यतिरेकानुभवेन अकर्म स्वात्ता-
विकं नैकर्म्यमेव यः पशुत् तथा अकर्मणि च ज्ञानरहिते हःधवुद्ध्या कर्मणां त्यागे
कर्म यः पशुत्तस्य प्रवृत्तसाध्यत्वेन सिध्याचारद्वयं, तदुक्तं कर्मेन्द्रियाणि संश्रम्येत्यादिना

शाङ्करभाष्यम् ।

काराभिसङ्घिहेतुत्वात्तस्मिन् अकर्म्मणि च कर्म्म षः पञ्चैव ष एवञ्च कर्म्माकर्म्मविभागः स बुद्धि-
मान् पण्डितो मनुष्येषु स बुद्धेः योगी कुञ्जकर्म्मकुञ्ज सोऽहोत्तमोऽस्मिन् कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ।

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चिन्, कथं नित्यानां किल कर्म्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीय-
मानानां कलाभावदकर्म्माणि तावद्युक्त्ये गोण्या वृत्त्या, तेषांकारणमकर्म्म तच्च प्रत्य-

गिरिकृत टीका ।

रूपमभिनयति तूष्णीमिति । अकर्म्मणि कर्म्मदर्शने युक्तिमाह अहङ्कारेति । पूर्वार्द्धेनो-
क्तमनुद्योत्तरार्द्धं विभज्यते यथावमिति ।

आत्मानि कार्यकरणसंघातसमावोपद्वारेण तद्व्यापारमात्रे कर्म्मणि शुक्तिकार्यामिव
यत्प्रतारोपिते विषये तदभावमकर्म्म वस्तुतो यो वदताभाववदनुभवति अकर्म्मणि च
संघातव्यापारोपरमे तद्वारा स्वात्तुहः तूष्णीमासे सुखमित्यारोपिते गोचरे कर्म्मा-
हङ्कारहेतुकः यत्प्रतारो मन्त्रते सरूप्यतदभावविभागहीनशुक्तिमात्रवदात्तमात्रः कर्म्मतद-
भावविभागशून्यः कूटस्थः परमार्थतोऽवगच्छन् बुद्धिमानित्यादिश्रुतिषोऽग्यतां गच्छती-
त्येवः स्वाभिप्रायेण श्लोकः व्याख्याय अत्र बुक्तिकारव्याख्यानमुखापयति अयमिति ।
अन्यथा व्याख्यानमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमित्यादिना । ईश्वरार्थेनानुष्ठाने कला-
भाववचनः व्याहृतमिति मदाह किलेति । नित्यानामकर्म्मज्ञमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य कल-
राहित्यशुणयोगात्तेषां कर्म्मव्यवहारः सिध्यतीत्याह गोण्येति । नित्यानामकरणः
मुख्यवृत्त्येवाकर्म्मशब्दवाच्यमित्याह तेषांकेति । तत्र कर्म्मशब्दस्य प्रत्यवायाध्यफलहेतु-
द्वयशुणयोगात् गोण्येव वृत्त्या प्रवृत्तिरित्याह तच्चेति । पातनिकामेवः कृत्वा श्लोका-
कर्म्माणि व्याचष्टे तत्रेत्यादिना । अकर्म्मणि चेत्यादि व्याकरोति तथेति । स बुद्धि-
मानित्यादि पूर्ववत् । परकीयं व्याख्यानं व्युत्पद्यति नैतदिति । नित्यं कर्म्माकर्म्म
नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानात् ह्यरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवच्चनः बुक्तिकारमते बाधितः आदि-
त्यर्थः । धर्मेण पापमपहृदतीति क्रतेर्नित्यानुष्ठानात् ह्यरितनिवर्हणप्रसिद्धेस्तदनुष्ठानस्य
कलात्तराभावदकर्मेति ज्ञानानुष्ठाने क्रियमाणे कथमनुभवकरो नेति शङ्कते कथमिति ।
केन्द्रज्ञानोत्तरज्ञानाद्विबुद्धिः परमा मतेति अरणात् कर्म्मात्तत्त्विकात्तत्त्वकारात्तावेप्यङ्गीकृत्य
परिहरति नित्यानामिति । नित्यानुष्ठानादनुभवकरोऽपि नास्मिन् प्रकरणे तद्विबुद्धितः
स्वामिकृत टीका ।

यथावत्तुः स तु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पण्डितः, तत्र हेतुर्धतः कुञ्जानि सर्वाणि
यत्प्रतारो आत्मानि आहारानामि कर्म्माणि कुर्वन्नि संयुक्त एव अकर्म्मज्ञानेन समाधिश्च-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বায়ুফলদ্বাং কর্ণোচ্যতে গোণ্যেব বৃত্ত্যা, তত্র নিত্যে কর্মণি অকর্ম যঃ পশ্চেৎ ফলাভাবাদ্ যথা খেল্লরপি গৌরগৌরচ্যতে ক্ষীরাত্যং ফলং ন প্রয়চ্ছতীতি তদ্বৎ তথা নিত্যাকরণে হুকর্মণি কর্ম যঃ পশ্চেৎ নরকাদি প্রত্যবায়ফলং প্রয়চ্ছতীতি । নৈতৎ যুক্তং ব্যাখ্যানমেবং জ্ঞানাদশুভান্নোক্ষারূপপত্তেৰ্বৎ জ্ঞাত্বা মোক্ষ্যসেহশুভাদিতি ভগবতোক্তং বচনং বাধ্যত, কথং নিত্যানামনুষ্ঠানাদশুভাৎ শ্রান্নাম মোক্ষণং ন তু তেষাং ফলাভাবজ্ঞানান্ন হি নিত্যানাং ফলাভাবজ্ঞানমশুভমুক্তিফলত্বেন চোদিতং নিত্যকর্মজ্ঞানং বা, ন চ ভগবতৈবেহোক্তং, এতেনাকর্মণি কর্মদর্শনং প্রতুক্রং ন হুকর্মণি কর্মোতি দর্শনং কর্তব্যতয়েহ চোদ্যতে, নিত্যস্ত তু কর্তব্যতামাত্রং ন চারণানিত্যস্ত প্রত্যবায়ো ভবতীতি বিজ্ঞানাৎ কিঞ্চিৎ ফল শ্রান্নাপি নিত্যাকরণং জ্ঞেয়ত্বেন চোদিতং নাপি কর্মাকর্ষেতি মিথ্যা দর্শনাদশুভান্নোক্ষণং

গিরিকৃত টীকা ।

যৎ জ্ঞাত্বা মোক্ষ্যসে হশুভাদিতি জ্ঞানাদশুভকর্মস্ত প্রতিজ্ঞাতদ্বান্ন চ তজ্জ্ঞানং ফলাভাববি-
ষয়মেষিতব্যমিত্যাহ ন ত্বিতি । অশুভস্ত ফলাভাবজ্ঞানকার্ষ্যত্বাভাবাৎ ন ফলাভাবজ্ঞানাদ-
শুভকর্মঃ সিধ্যতীত্যর্থঃ । কিঞ্চাতীন্দ্রিয়োহর্ষঃ শাস্ত্রান্ধীয়াতে ন চ নিত্যকর্মণাং ফলাভাবজ্ঞা-
নাদশুভনিবৃত্তিরিত্যত্র শাস্ত্রমস্তীত্যাহ ন হীতি । নিত্যাকরণং কর্মেতি জ্ঞানমপি নাশুভ-
নিবৃত্তিফলত্বেন চোদিতমস্তীত্যাহ নিত্যকর্মেতি । ভগবদ্বচনমেবাত্র প্রমাণমিত্যাশঙ্ক্যাহ
ন চেতি । সাধারণমেব যৎ জ্ঞাত্বেত্যাদি ভগবতো বচনং ন তু নিত্যানাং ফলাভাব-
জ্ঞাত্বেতি বিশেষবিষয়মিত্যর্থঃ । অশুভমোক্ষণাসম্ভবপ্রদর্শনেন কর্মণ্যকর্মদর্শননিরা-
করণস্তায়ৈনাকর্মণি কর্মদর্শনং নিবাকরোতি এতেনেতি । নামাদিষু ফলায় ব্রহ্মদৃষ্টিবদ-
কর্মণ্যপি ফলার্থঃ কর্মদৃষ্টিবিধানাচ্চাশুভমোক্ষণারূপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি । অত্র হি
শ্লোকে নিত্যস্ত কর্তব্যতামাত্রং পরমতে বিবক্ষিতমতচ্চাকর্মণি কর্মদর্শনং বিধীয়তে, তৎ
ফলায়েতি কর্মনা পরস্ত সিদ্ধান্তবিক্লেত্যাহ নিত্যস্ত ত্বিতি । পরমতেহপি নিত্যস্ত কর্তব্য-
তামাত্রমত্র শ্লোকে ন বিবক্ষিতং কিন্তু নিত্যানুষ্ঠানে প্রবৃত্তিসিদ্ধার্থঃ নিত্যাকরণাৎ প্রত্য-
বায়ো ভবতীতি জ্ঞানমপি কর্তব্যত্বেনাত্র বিবক্ষিতমেবেত্যাশঙ্ক্যাহ নচেতি । ন তত্র
প্রবৃত্তিরস্ত বিজ্ঞানস্ত ফলং নিরোগাদেব তদুপপত্তের্নাপি ফলাস্তরমহুপলভাদতোহকর্ম-
ত্বাদকরণাৎ প্রত্যাখ্যায়ো ভবতীতি জ্ঞানং নাত্র কর্তব্যত্বেন বিবক্ষিতমিত্যর্থঃ । কিঞ্চাকরণে
কর্মদৃষ্টিবিধাবকরণশ্রান্নদ্বনত্বেন প্রধানত্বাৎ জ্ঞেয়ত্বং বক্তব্যং তচ্চ ভূচ্ছবাদনুপপন্নমিত্যাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

এবেত্যর্থঃ অনেনৈব জ্ঞানিনঃ স্বভাবাদাপন্নং কলপ্তকর্ণাদিকং ন দোষায় অরুচ্যং তু
রাগতঃ কৃতং দোষায়ৈতি বিকর্মণোহপি তদ্বৎ নিরূপিতং ব্রষ্টব্যং ॥ ১৮ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न च बुद्धिमत्तः युक्तता कुत्रैककर्षकमित्यादि च फलमुपपद्यते श्रुतिर्का मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षा-
दनुत्तरणः कुतोऽस्मादनुत्तरणोक्तः न हि तन्मन्त्रसो निवर्तकं भवति, ननु कर्षणि
चाकर्षदर्शनं अकर्षणि वा कर्षदर्शनं न तत्र मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावनिमित्तं
न कर्षाकर्षविज्ञानादपि गौणां फलस्याश्रवणात्पि श्रुतहान्श्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो
लभ्यते नशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्षणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः
श्रुतिरिति तत्र व्याजेन पवव्यामोहरूपेण कर्षण्यकर्ष षः पञ्चेदित्यादिना किं तत्रैव
व्याचक्षणेन भगवतोक्तः वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं श्रुतं चैतच्छब्द-
रूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु नापिशब्दात्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वस्तुत्वं श्रुतव्यं श्रुति-

गिरिकृत टीका ।

नापीति । अकरणश्रुततो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येनेदं
रजतमितिबद्धदर्शनं तद्विषयतीत्याशङ्क्याह नापि कर्षेति । आदिशब्देन सर्वाङ्कर्षादि
गृह्यते, फलवत्तः श्रुतिर्का सम्यग्ज्ञानश्च युक्तः न मिथ्याज्ञानश्चाप्यनुत्तरित्यर्थः । अत्र
मिथ्याज्ञानमपि फलवत्तुपलक्षित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानश्चाशुभाविवोधिद्वारा तन्मातृभिरुत्तरि-
त्याह मिथ्याज्ञानमेवेति । अशुभादेवाशुभानिवृत्तौ दृष्टान्तमाह न हीति । अविवेक-
पूर्वकमिदं रजतमिति सदसतोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानं युक्तं कर्षाकर्षणोक्तं विवे-
केन भासतोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयोरिव गौणं न मिथ्याज्ञानं
इति शङ्कते नञिति । कर्षाकर्षेति दर्शने फलाभावो षणः अकर्ष कर्षेति दर्शने तु फला-
भावो षणस्तन्निमित्तमिदं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति । यथोक्तज्ञानश्च गौणश्चेपि प्रामा-
णिकफलाभावात्तद्गौणतोचितेति दूषयति नेत्यादिना । कर्षाकर्षेत्यादि गौणवि-
ज्ञानोपश्रुतव्याजेन नित्यकर्षकर्तव्यतया विवक्षितत्वादङ्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमित्या-
शङ्क्याह नापीति । ज्ञानादनुत्तरणोक्तं श्रुतं हानिरश्रुतं नित्यानुत्तरणं कल्पनेत्य-
नेन व्यापारगौरवेण न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव प्रपञ्चयति नशब्दे-
नेति । नरकपातः श्रुततोविधेरेवाश्रुतेरानि तानीति शेषः । यथोक्तवाचकशब्-
दश्रुतगोपादेवापेक्षितार्थसिद्धिसम्भवे भगवतोव्याजवचनकल्पनमनुचितमित्याह तत्रेति ।
अनुत्तरणे श्लोके बुद्धिकृतां व्याख्यानेन परमाप्तुंश्रुतं भगवतोविश्लेषकत्वमापादितमिति
उदीर्यः व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति कल्पितमाह तत्रैवमिति । नित्यकर्षानुत्तरणसिद्ध्यर्थः
व्याजरूपमिति भगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्य नशब्देनापीत्यादि प्रागुक्तपरिपाट्यापि उद-
रानुत्तरणसम्भवाद्येवमित्याह न चैतदिति । वस्तुशब्देन नित्यकर्षानुत्तरणं श्रुतव्यं
सिद्ध्यर्थः गौणःपुञ्जेन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्षणां अनुत्तरणं कर्षण्यकर्षेत्यादि ।
अनुत्तरणेऽप्युच्यमानं श्रुतव्यं श्रुतिरिति भगवतः शब्दात्तरेण युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानु-

শাকুরভাষ্যম্ ।

তোযং বক্তুং যুক্তং, কৰ্মণ্যেবাধিকারইত্যত্র হি কুটতর উক্তোহর্থে। ন পুনর্কৃতব্যো। ভবতি সৰ্বত্র চ প্রশস্তঃ সুবোধব্যাক্ত কৰ্তব্যমেব ন নিশ্চয়োজনঃ বোধব্যমিত্যুচ্যতে ন চ মিথ্যাজ্ঞানঃ বোধব্যঃ ভবতি তৎপ্রত্যুপস্থাপিতকাবস্থাসং নাপি নিত্যানামকরণাদভাবাৎ প্রত্যবায়োৎপত্তির্নাসতো। বিদ্যাতে ভাবইতি বচনাৎ কথমসতঃ সজ্জায়তেতি চ দর্শিতং অসতঃ সজ্জয়প্রতিষেধাৎ অসতঃ সত্বৎপত্তিঃ ক্রবতা অসদেব সত্বেৎ সচ্চাপ্যসত্বে দিত্বাক্তং স্মাৎ, তচ্চাপ্যযুক্তঃ সৰ্বপ্রমাণবিরোধান চ নিফলং বিদধ্যাৎ কৰ্ম শাস্ত্রঃ হুঃখ-রূপত্বাৎ হুঃখস্ত চ বুদ্ধিপূৰ্বকতয়া। কার্যাদ্ব্যাপগমেঃ তদকরণে চ নরকপাতাত্যুপগমে অনর্থায়ৈবোভয়থাপি করণে চ শাস্ত্রঃ নিফলং কল্পিতং স্মাৎ স্বাদ্যুপগমবিরোধস্ত নিত্যং নিফলং কৰ্মেত্যুপগমাতে মোক্ষফলায়েতি ক্রবতঃ তস্মাদাথাশ্রুতএবার্থঃ কৰ্মণ্যকৰ্ম ইত্যাদেস্তুথা চ ব্যাখ্যাতোহস্মাভিঃ শ্লোকঃ ॥ ১৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ষ্ঠানবাচকত্বাভাবান্নৈবমিত্যাহ নাপীতি । কিঞ্চ পূৰ্বমেব নিত্যানুষ্ঠানস্ত স্পষ্টমুপদিষ্টদ্বার-
তস্ত সুবোধনার্থঃ শব্দান্তবমপেক্ষিতমিত্যাহ কৰ্মণ্যেবেতি । কৰ্মাকৰ্মাদিবিজ্ঞানব্যাঞ্জন
নিত্যকৰ্মানুষ্ঠানকৰ্তব্যতায়াঃ তাৎপর্যমিত্যেতন্নিরাকৃত্য, কৰ্মাকৰ্মাদিদর্শনঃ গোণমিতি
পক্ষে দূষণান্তরমাহ সৰ্বত্র চেতি । লোকে বেদে চ যথা প্রশস্তঃ দেবতাদিত্যঃ যচ্চ
কৰ্তব্যমুষ্ঠানমগ্নিহোত্রাদি তদেব বোধব্যমিত্যুচ্যতে, ন নিফলং কাকদস্তাদি, কৰ্মণ্য-
কৰ্মদর্শনঃ অকৰ্মণি চ কৰ্মদর্শনঃ গোণত্বাদেবাশ্রয়মকৰ্তব্যাক্ত নাভস্তদ্বোধব্যমিতি বচ-
নমর্হতীত্যর্থঃ । কিঞ্চ কৰ্মাদের্মায়ামাত্রাদ্গোণমপি তদ্বিষয়ঃ জ্ঞানঃ মিথ্যাজ্ঞানমিতি ন
তস্ত বোধব্যমিত্যুচ্যতে ন চেতি । মিথ্যাজ্ঞানস্ত বোধব্যমিত্যুচ্যতেইপি তদ্বিষয়স্ত
বোধ্যতা সিধ্যেদিত্যাশঙ্ক্য বস্থাসংস্থান্নৈবমিত্যাহ তৎপ্রত্যুপস্থাপিতক্বেতি । যৎপুনর-
করণস্ত প্রত্যবায়হেতুত্বঃ অকরণে গোণ্যা বৃত্ত্যা কৰ্মশব্দপ্রয়োগে নিমিত্তমিতি তদ্ব্যবহৃতি
নাপীতি । অকরণাৎ প্রত্যবায়োভবতীত্যত্র শ্রুতিস্মৃতিবিরোধমভিধায় যুক্তিবিরোধমভি-
দধাতি অসত ইতি । অসতঃ সজ্জপেণ ভবনমভবনঞ্চ নিঃস্বরূপত্বাদনুপগমঃ নিরন্তরমন্ত-
ত্বস্ত কিঞ্চিৎস্বাদ্যুপগমে সৰ্বপ্রমাণানামপ্রমাণ্যপ্রসঙ্গাদিত্যাহ তচ্চেতি । বক্ত-
নিত্যানাং ফলরাহিত্যঃ তত্রাকৰ্মশব্দপ্রয়োগে নিমিত্তমিতি তন্নিস্ততি ন চেতি । ন
কেবলং বিদ্যাদেশে স্বফলাভাবান্নিত্যানাং বিদ্যানুপপত্তিবপি তু ধার্ষণ্য ক্লেশাক্ষাভ্যস্তত্র
শ্রুতফলাভাবেনৈব বিধিরবকাশমাসাদয়েদিত্যাহ হুঃখেতি । হুঃখরূপস্তাপি ধার্ষণ্য-
সাধ্যত্বেন কার্যত্বাভাবিবয়ো বিধিঃ স্মাদিতি চেয়েত্যাহ হুঃখস্ত চেতি । স্বর্গাদিকলাভা-
বেইপি নিত্যানামকরণনিমিত্তনিরয়নিরাসার্থঃ হুঃখরূপাণ্যপি স্মাদনুষ্ঠেয়মিত্যাহ তদ-
করণে চেতি । ফলাস্তরাভাবেইপি মোক্ষসাধনত্বাৎ যুগ্মুগ্ণা নিত্যানি কৰ্মাণি অহুঃখেরাবি

যস্য সৰ্বৈ সমারম্ভাঃ কামসঙ্কল্পবৰ্জিতাঃ ।

জ্ঞানাগ্নিদগ্ধকৰ্ম্মাণং তমাহঃ পণ্ডিতং বুধাঃ ॥ ১৯ ॥

ত্যাঙ্কু। কৰ্ম্মফলাসঙ্গং নিত্যতৃপ্তো নিরাশ্রয়ঃ ।

কৰ্ম্মণ্যভিপ্রবৃত্তোহপি নৈব কিঞ্চিৎ কৰোতি সঃ ॥২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তদেতৎ কৰ্ম্মণ্যকৰ্ম্মাদিদৰ্শনং স্তু যতে যশ্চেতি । যস্য যথোক্তদৰ্শিনঃ সৰ্বৈ যাবন্তঃ সমা-
রম্ভাঃ সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি সমারম্ভান্তে ইতি সমারম্ভাঃ, কামসঙ্কল্পবৰ্জিতাঃ কামৈস্তৎকারণৈশ্চ
সঙ্কল্পৈর্বৰ্জিতাঃ মুখেব চেষ্টামাত্রা অমুষ্ঠীয়ন্তে প্রবৃত্তেন চেল্লোকসংগ্রহার্থং নিবৃত্তেন
চেৎ জীবনমাত্রার্থং তং জ্ঞানাগ্নিদগ্ধকৰ্ম্মাণং কৰ্ম্মাদাবকৰ্ম্মাদিদৰ্শনং জ্ঞানং তদেবাগ্নিস্তেন
জ্ঞানাগ্নিনা দগ্ধানি শুভাশুভলক্ষণানি কৰ্ম্মাণি যস্য তমাহঃ পবমার্থতঃ পণ্ডিতং বুধাঃ
ব্রহ্মবিদঃ ॥ ১৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ইত্যাশঙ্ক্যাহ স্বাত্ম্যপগমেতি । বৃত্তিকারব্যাখ্যানাসম্ভবে ফলিতমুপসংহরতি তস্মাদিতি ।
কোহসৌ যথাশ্রুতোহর্থঃ শ্লোকশ্চেত্যশঙ্ক্যাহ তথা চেতি ॥ ১৮ ॥

কৰ্ম্মণ্যকৰ্ম্মদৰ্শনং পূৰ্ব্বোক্তং স্তোভুমুত্তরশ্লোকং প্রস্তোতি তদেতদিতি । যথোক্তদৰ্শিনঃ
পূৰ্ব্বোক্তদৰ্শনসম্পন্নতঃ । সমারম্ভশক্য কৰ্ম্মবিষয়তঃ ন রুঢ়্যা কিন্তু ব্যুৎপত্ত্যেত্যাহ
সমারম্ভান্ত ইতীতি । কামসঙ্কল্পবৰ্জিতত্বে কথং কৰ্ম্মণামমুষ্ঠানমিত্যাশঙ্ক্যাহ মুখেবেতি
উদ্দেশফলাভাবে তেষামমুষ্ঠানং যাদৃচ্ছিকং স্মাদিত্যাশঙ্ক্য প্রবৃত্তেন নিবৃত্তেন বা তেষামমু-
ষ্ঠানং যাদৃচ্ছিকং স্মাদিতি বিকল্য ক্রমেণ নিরশ্রুতি প্রবৃত্তেনেত্যাदिना । জ্ঞানাগ্নীত্যাदि
বিভক্তিতে কৰ্ম্মাদাবিতি । যথোক্তজ্ঞানং যোগ্যমেব দহতি নাযোগ্যমিতি বিবক্ষিতভাস্ত-
নিন্মগ্নিপদং । যথোক্তবিজ্ঞানবিরহিণামপি বৈশেষিকাदीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां
पण्डितात्तामस्यं विवक्षित्वा विशिनष्टि परमार्थत इति ॥ ১৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কৰ্ম্মণ্যকৰ্ম্ম বঃ পশ্চেদিত্যেনেদ শ্রুত্যাৰ্থাৰ্থাপত্তিত্যাঃ যদুক্তমর্থদ্বয়ং তদেব স্পষ্টয়তি
যশ্চেতি পকতিঃ । সম্যগারম্ভান্ত ইতি সমারম্ভাঃ কৰ্ম্মাণি কাম্যত ইতি কামঃ ফলং তৎ-
সঙ্কল্পেন বৰ্জিতা যস্য ভবতি তং পণ্ডিতমাহঃ, অত্র হেতুৰ্ভবতৈস্তঃ সমারম্ভৈঃ শুদ্ধে চিত্তে
সক্তি, স্মাতেন জ্ঞানাগ্নিনা দগ্ধানি অকৰ্ম্মতাং নীতানি কৰ্ম্মাণি যস্য তং, আক্লতাবস্থায়ঃ তু
কামঃ কলহেতুবিষয়ঃ উদৰ্শমিতঃ কৰ্তব্যমিতি কৰ্তব্যবিষয়ঃ সঙ্কল্পস্তাত্যাঃ বৰ্জিতাঃ ।
শ্রুতবৎ স্মার্তঃ ॥ ১৯ ॥

শাক্তরতায়াম্ ।

যন্তকর্মাদিদর্শী লোককর্মাদিদর্শনাদেব নিকর্মা সন্ন্যাসী জীবনমাত্রার্থচেষ্টেঃ সন্ কর্ষনি
ন প্রবর্ততে যদিপি প্রাক্ বিবেকতঃ প্রবৃত্তঃ যন্ত প্রারব্ধকর্মা সন্ উত্তরকালমুৎপন্ন-
অসম্যাগ্দর্শনঃ স্তাৎ স কর্ষনি প্রয়োজনমপশ্চন্ সমাধনং কর্ষ পরিত্যজতোব স কুতচ্চি-
মিত্তাৎ কর্ষপরিত্যাগাসম্ভবে সতি কর্ষনি তৎকলে চ সঙ্গরহিততয়া স্বপ্রয়োজনাভাবা-
ল্লোকসংগ্রহার্থং পূর্ববৎ কর্ষনি প্রবৃত্তোহপি নৈব কিঞ্চিৎ কৰোতি জ্ঞানান্নিকর্ষিত্বাৎ
তদীয়ঃ কর্ষাকর্ষেব সম্পদ্যতইত্যেতদর্শঃ দর্শয়িষ্যামাহ ত্যক্তেতি । ত্যক্তা কর্ষস্বভিমানঃ
ফলাসঙ্গঃ যথোক্তে জ্ঞানে নিত্যভূণ্ডো নিরাকাজ্জে বিষয়েষিত্যর্থো নিরাশ্রয় আশ্রয়বহিত
আশ্রয়ো নাম যদাশ্রিত্য পুরুষার্থং সিমাধয়িষতি, দৃষ্টাদৃষ্টেষ্টফলসাধনাশ্রয়রহিত ইত্যর্থঃ ।
তেনৈবস্তু তেন স্বপ্রয়োজনাভাবাৎ সমাধনং কর্ষ পরিত্যক্তব্যমেবেতি প্রাপ্তো ততো নির্গ-

গিরিকৃত টীকা ।

বিবেকাৎ পূর্বঃ কর্ষনি প্রবৃত্তোহপি সতি বিবেকে তত্র ন প্রবৃত্তিরিত্যাশঙ্ক্যা-
ঙ্গীকরোতি যদ্বিতি । বিবেকাৎ পূর্বমভিনিবেশেন প্রবৃত্তস্ত বিবেকানন্তরমভিনিবেশা-
ভাবাৎ প্রবৃত্ত্যসম্ভবেহপি জীবনমাত্রমুদ্दिष्ट প্রবৃত্ত্যাভাসঃ সম্ভবতীত্যর্থঃ । সত্যপি বিবেকে
তত্তৎসাক্ষাৎকারানুদয়াৎ কর্ষনি প্রবৃত্তস্ত কথং তন্ত্যাগঃ স্তাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যন্ত প্রার-
ব্ধেতি । ত্যক্তে, ত্যাগি সমনস্তরশ্লোকমবতারয়িতুং ভূমিকাং কৃত্বা তদবতারণপ্রকারং
দর্শয়তি স কুতচ্চিদিতি । লোকসংগ্রহাদিনিমিত্তঃ কর্ষপরিত্যাগাসম্ভবে সতি তস্মিন্
প্রবৃত্তোহপি নৈব কৰোতি কিঞ্চিদিতি সম্বন্ধঃ । কর্ষনি প্রবৃত্তো ন কৰোতি কর্ষেতি
কথমুচ্যতে তত্রাহ স্বপ্রয়োজনাভাবাদিতি । কথং তর্হি কর্ষনি প্রবর্ততে তত্রাহ লোকেতি ।
প্রবৃত্তেরর্থক্রিয়াকারিত্বাভাবং পশ্বাদিত্তিচ্চাবিশেষাদিতি স্তায়েন ব্যাবর্তয়তি পূর্ববদিতি ।
কথং তর্হি বিবেকিনামবিবেকিনাঞ্চ বিশেষঃ স্তাদিত্যাশঙ্ক্য কর্ষাদৌ সঙ্গাসঙ্গাত্যামিত্যাহ
কর্ষনীতি । উক্তেহর্থে সমনস্তরশ্লোকমবতারয়তি জ্ঞানান্বীতি । এতমর্গঃ দর্শয়িষ্যামিৎ
শ্লোকমাহেতি যোজনা । যথোক্তঃ জ্ঞানং কুটস্থান্দর্শনং তেন স্বরূপভূতং, সুখং সাক্ষাদ-
বুভুয় কর্ষনি তৎকলে চ সঙ্গমপাশ্চ বিষয়েষু নিরশেক্ষেচেষ্টেতে বিধানিত্যাহ ত্যক্তে, ত্যা-
গি । ইষ্টসাধনসমপেক্ষ কুতো নিরশেক্ষমিত্যাশঙ্ক্য বিশিনষ্টি নিরাশ্রয়ইতি । যদা-
শ্রিত্যেতি যচ্ছব্দেন ফলসাধনমুচ্যতে, আশ্রয়রহিতঃ ইত্যস্বার্থঃ স্পষ্টয়তি দৃষ্টেতি । তেন
জ্ঞানবৃত্তা পুরুষেণৈববস্তু তেন ত্যক্তা কর্ষফলাসঙ্গমিত্যাগিনা বিশেষিতেনেত্যর্থঃ । ততঃ
সমাধানাৎ কর্ষণঃ সকাশাদিতি যাবৎ । নির্গমাসম্ভবে হেতুমাহ লোকেত্যাগিনা । পূর্ব-

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ ত্যক্তে, তি । কর্ষনি তৎকলে চাসক্তিং ত্যক্তা মিত্যেন নিজানন্দেন, ভূণ্ডঃ অত-

নিরাশীর্ষতচিত্তাত্মা ত্যক্তসর্বপরিগ্রহঃ ।

শারীরং কেবলং কৰ্ম কুৰ্ব্বন্নাপ্নোতি কিঞ্চিৎ । ২১ ।

শাক্তভাষ্যম্ ।

মাসক্তবাৎ লোকসংগ্রহচিকীর্ষণা শিষ্টেবিগর্হণাপরিজিহীর্ষণা বা পূর্ববৎ কৰ্মণ্যভি-
প্রবৃত্তোহপি নিষ্কিয়াত্মদর্শনসম্পন্নত্বেনৈব কিঞ্চিৎ করোতি সঃ ॥ ২০ ॥

যঃ পুনঃ পূর্কোক্তবিপরীতঃ প্রাগেব কৰ্ম্মারম্ভাদ্ধ্বনি সৰ্ব্বান্তরে প্রত্যগাত্মনি নিষ্কিয়ে
মজ্ঞাতাত্মদর্শনঃ স দৃষ্টাদৃষ্টেইবিষয়াশীর্ষিবর্জিততয়া দৃষ্টাদৃষ্টার্থে কৰ্ম্মনি প্রয়োজনমপ্যশ্বন্
সসাধনং কৰ্ম্ম সংশ্লিষ্ট শরীরমাত্রচেষ্টো যতিজ্ঞাননিষ্ঠো মুচ্যত ইত্যেতমর্থং দর্শয়িতুমাহ
নিরিত্তি । নিরাশীর্ষতচিত্তা আশিষো যস্মাৎ স নিরাশীঃ, যতচিত্তাত্মা চিত্তমন্তঃকরণমাত্মা
বাহুঃ কার্য্যকরণসম্ভাতস্তাবুভাবপি যতো সংযতো যেন স যতচিত্তাত্মা ত্যক্তসর্বপরি-
গ্রহঃ ত্যক্তঃ সর্বঃ পরিগ্রহো যেন স ত্যক্তসর্বপরিগ্রহঃ শারীরং শরীরস্থিতিমাত্রপ্রয়োজনং
কেবলং কৰ্ম্ম তত্রাপ্যতিমানবর্জিতং কৰ্ম্ম কুৰ্ব্বন্নাপ্নোতি ন প্রাপ্নোতি কিঞ্চিৎমনিষ্টরূপং পাপং

গিরিকৃত টীকা

যৎ জ্ঞানোদয়াৎ প্রাগবহ্নারামিবেত্যর্থঃ, অতিপ্রবৃত্তোহপি লোকদৃষ্টোতি শেষঃ, নৈব
করোতি কিঞ্চিদিতি স্বদৃষ্টোতি দ্রষ্টব্যং ॥ ২০ ॥

সত্যপি বিক্ষেপকে কৰ্ম্মনি কুটস্থাত্মানুসন্ধানস্ত সিদ্ধে কৈবল্যহেতুত্বে বিক্ষেপাভাবে
শুভরাং তস্ত তদ্ব্যবসিদ্ধিরিত্যভিপ্রেত্যা হ যঃ পুনরিত্তি । পূর্কোক্তবিপরীতত্বং লোক-
সংগ্রহাদিনিরপেক্ষত্বং, তদেব বৈপরীত্যং ক্ষোরয়তি প্রাগেবেতি সমাধনসর্বকৰ্ম্মসংশ্লাসে
শরীরস্থিতিরপি কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ শরীরেতি । তর্হি তথাবিধচেষ্টানিবিষ্টচেতস্তয়া সম্য-
গ্জ্ঞানবহিন্মুখস্ত কৃতো মুক্তিরিত্যাশঙ্ক্য যথোপদিষ্টচেষ্টারামনাদরান্নৈবমিত্যা হ জ্ঞাননিষ্ঠ-
ইতি । ইতি দর্শয়িতুমিমং শ্লোকং প্রাহেতি পূর্ববৎ । আশিষঃ প্রার্থনাজেদার্থুণ্যাবিশেষাৎ
বিহ্বলো নির্গতত্বে হেতুমাহ যতেতি । চিত্তবদাত্মনঃ সংযমনং কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ আত্মা
বাহু ইতি । যয়োঃ সংযমানে সতঃসিদ্ধমর্থমাহ ত্যক্তেতি । সর্বপরিগ্রহপরিত্যাগে
দেহস্থিতিরপি হুঃস্বা স্তাদিত্যাশঙ্ক্যাহ শরীরস্থিতি মাত্রশব্দেন পৌনঃকৃত্যাদনর্থকং কেবলং
পদমিত্যাশঙ্ক্যাহ তত্রাপ্নোতি । শরীরং কেবলমিত্যাদৌ শরীরপদার্থঃ কুর্কৃত্ত্বুভয়বা

স্বামিকৃত টীকা ।

এব যোগ্যকর্ম্মার্থমাশ্রয়ণীরহিতঃ এবস্ততো যঃ, স স্বাতাবিকে বিহিতে বা কৰ্ম্মপি অভিতঃ
প্রবৃত্তোহপি কিঞ্চিদপি নৈব করোতি তস্ত কৰ্ম্ম অকৰ্ম্মতামাপদ্যতইত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

কিঞ্চ নিরাশীর্ষিত্তি । নির্গতা আশিষঃ কামনা যস্মাৎ, যতঃ নিরতঃ চিত্তমাত্মা শরীরং চ
বস্ত, ত্যক্তাঃ সর্বে পরিগ্রহা যেন সঃ, শারীরং শরীরমাত্রনির্কর্তব্যং কর্তব্যতিনিবেশরহিতং

शास्त्ररत्नावली

धर्मक धर्मोऽपि युष्कोरनिष्ठरूपत्वात् किञ्चिन्मेव वक्ष्यामि कश्च शरीरः केवलः कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्कर्तव्यं शरीरः कर्माभिधेयमाहोच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरः कर्मेति किञ्चातो यदि शरीरनिर्कर्तव्यं शरीरः कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरमित्युच्यते यदा शरीरनिर्कर्तव्यं कर्म शरीरमभिधेयं शब्दादुद्दिष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिबिम्बमपि शरीरेण कूर्कनाम्नोति किञ्चिन्मिति क्वचो विकल्पाभिधानं प्रसज्येत शास्त्ररत्नं कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कूर्कनाम्नोति किञ्चिन्मित्यपि क्वचोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः शरीरः कर्म कूर्कनिति विशेषणं केवलशब्दप्रयोगात् वाङ्मनसनिर्कर्तव्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दात् कूर्कनाम्नोति किञ्चिन्मित्युक्तं श्चां तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किञ्चिन्प्राप्तिवचनं विकल्पापदोत् प्रतिबिम्बमेवापक्वेऽपि तूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं श्चां यदातु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरः कर्माभिधेयं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्य शरीरवाङ्मनसनिर्कर्तव्यं अशुद्धकूर्कनैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यादिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कूर्कनाम्नोति

गिरिकृत टीका ।

सञ्जावनया विकल्पयति शरीरमिति । शरीरनिर्कर्तव्यं शरीरमित्यस्मिन् पक्षे किं दूषणं शरीरस्थितिमात्रं शरीरमित्यस्मिन् वा पक्षे किं फलमिति पूर्ववादा पृच्छति किञ्चात् इति । शरीरनिर्कर्तव्यं शरीरमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धांती दूषणमाह उच्यते इति । शरीरेण यन्निर्कर्तव्यं तत् किं प्रतिबिम्बं विहितया प्रथमे विरोधः श्चादित्याह यदेति । प्रतिबिम्बाचरणेऽपि नानिष्ठप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः श्चादित्यर्थः । द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्ठप्राप्त्याभावात्प्राप्तप्रतिषेधः, श्चादित्याह शास्त्रीयकेति । दृष्टप्रयोजनं शरीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः । शरीरनिर्कर्तव्यं कर्म शरीरमभिधेयमिति पक्षे दूषणाश्रयमाह शरीरमिति । वाचा मनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने संश्रानिनो भवत्येव किञ्चिन्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह यदापीति । वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिबिम्बकरणे वा किञ्चिन्प्राप्तिः संश्रानिनः श्चादिति विकल्प्याद्ये अगम्यानिविधिविरोधः श्चादित्युक्तः । द्वितीयः दूषयति प्रतिसिद्धेति । शरीरनिर्कर्तव्यं कर्म शरीरमिति पक्षमेव प्रतिबिम्बं द्वितीयपक्षे लाभः दर्शयति यदाचित्ति

श्यामिकृत टीका ।

कूर्कनपि किञ्चिन् वक्ष्ये न आम्नोति, योग्यात्पक्षे शरीरनिर्कर्तव्यमात्रेणैव श्चाभाविकं तिकाटनादि कूर्कनपि किञ्चिन् विहितकरणनिमित्तदोषः न आम्नोति ॥ २१ ॥

যদৃচ্ছালাভসম্ভূতো হৃদ্বাতীতো বিমৎসরঃ ।
সমঃ সিদ্ধাবসিকৌ চ কৃৎসাপি ন নিবধ্যতে ॥ ২২

শাকরভাষ্যম্ ।

কিলি্‌ষমেবস্তু তস্ম পাপশব্দবাচ্যকিলি্‌ষপ্রাপ্ত্যসম্ভবাৎ কিলি্‌ষং সংসারং নাপ্নোতি
জ্ঞানাগ্নিদগ্নসৰ্বকৰ্মত্বাদপ্রতিবন্ধেন মুচ্যতএবেতি পূৰ্বোক্তসম্যগ্দৰ্শনফলানুবাদ এবেষঃ, এ বং
শারীরং কেবলং কৰ্মেত্যশ্চাৰ্থস্ম পরিগ্রহে নিরবদ্যং ভবতি । ২১ ।

ভ্যক্তসৰ্বপরিগ্রহস্ম যতেরন্নাদেঃ শরীরস্থিতিহেতোঃ পরিগ্রহশ্চাভাবাৎ যাচ্ঞাদিনা শরীর-
স্থিতৌ কর্তব্যতায়াং প্রাপ্তায়ামযাচিতমসংক্রিপ্তমুপপন্নং যদৃচ্ছয়েত্যাদিনা বচনেনানুজ্ঞাতং
যতেঃ শরীরস্থিতিহেতোরন্নাদেঃ প্রাপ্তিদ্বারমাবিকূৰ্ণনমাহ যদৃচ্ছতি । যদৃচ্ছালাভসম্ভূতো
প্রার্থিতোহয়ত্ততো লাভো যদৃচ্ছালাভস্তেন সম্ভূতঃ সংজাতালংপ্রত্যয়ঃ হৃদ্বাতীতো হৃদৈঃ
শীতোষ্ণাদিভিঃ হস্তমানোহবিষম্ভচিত্তো হৃদ্বাতীত উচ্যতে বিমৎসরো বিগতমৎসরো
নির্কৈরবুদ্ধিঃ সমস্তলোয়া যদৃচ্ছালাভশ্চাপি সিদ্ধাবসিকৌ চ, য এবস্তুতো যতিরন্নাদেঃ
শরীরস্থিতিহেতোঃ লাভালাভয়োঃ সমো হর্ষবিষাদবর্জিতঃ কৰ্মাদৌ অকৰ্মাদিদর্শী যথা-

গিরিকৃত টীকা ।

অশুদ্ধেহস্থিতিপ্রয়োজনাৎ কৰ্মণঃ সকাশাদিতি শেষঃ । ভ্যাপি বিহ্বঃ স্বদৃষ্ট্যা ন প্রবৃন্তি-
রিত্তি স্মচয়তি লোকেতি । বিহ্বানুজ্ঞয়া রীত্যা বর্জমানো নাপ্নোতি কিম্বিমিত্যত্র বিবক্ষিত-
মর্ষমাহ এবস্তু তস্মেতি । বিধিনিবেধগম্যং কৰ্ম দেহস্থিতিহেতুব্যতিরিক্তমকূৰ্ণতইত্যর্থঃ ।
শারীরং কেবলং কৰ্ম কূৰ্ণনাপ্নোতি কিলি্‌ষমিত্যশ্চোক্তেন প্রকারেণ পরিগ্রহে শারীরং
কেবলমিতি বিশেষণদ্বয়ং নির্দোষং সিধ্যতীতি ফলিতমাহ এবমিতি ॥ ২১ ॥

পূৰ্ব্বশ্লোকেন সঙ্গতিং দর্শয়ন্নুত্তরশ্লোকমুখাপয়তি ভ্যক্তেতি । অন্নাদেরিত্যাदिशब्देन
पादुकाच्छादनादि गृह्यते, याच्ञादिनेत्यादिपदेन सेवाकुर्याद्युपादीयते, फिक्काटनार्थमु-
द्योगात् प्राक्काले केनापि घोषेन निवेदितं तैत्थक्यमयाचितं अतिशुभं पतितं
वर्जयित्वा सङ्गमस्तरेण पञ्चभाः सप्तुत्थो वा गृहेभ्यः समानीतं तैत्थक्यमसंक्रिप्तं सिद्धमन्नं
उक्तजातैः स्वमीपमुपानीतमुपपन्नं यदृच्छया स्वकीयं प्रवृत्तव्यतिरेकेणेति यावत्, आदि-
शब्देन, माधुकर्षामसंक्रिप्तं प्राक् अनीतमयाचितं । तात्कालिकोपपन्नं तैत्थक्यं पञ्चविधं
शुभमित्यादि गृह्यते । आबिकूर्णनिदं वाक्यमाहेति बोधनीयं । परोत्कर्षामर्षपूर्विका-
शब्दोत्कर्षवाह्यं विगता हृद्वাদिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्षमাহ निर्कैरेति ।

श्यामिकृत टिका ।

किञ्च यदृच्छा लाभेति । अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छाলাभस्तেন सम्भूतः, हृद्वानि
शीतोष्णदीप्ततातोहृद्विक्रान्तसहस्रशूल इत्यर्थः, विमत्सरो निर्कैरः, यदृच्छालाभ-

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः

यज्जायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तूताब्जदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्काटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्कर्तव्यं नैव किञ्चिद् कर्वायम्यहः षुणाशुनेषु वर्तन्ते इत्येवः नदा सम्परिचक्षण आश्रमः कर्तृत्वाभावः पशुनैव किञ्चिद्भिक्काटनादिकः कर्म करोति लोकवावहावसामान्तदर्शनेन तू लौकि-
कैरारोपितकर्तृत्वे भिक्काटनादौ कर्मणि कर्तृा तवति भिक्काटनादिचेष्टास्यपि अकर्तृत्वा-
द्यनुसङ्गानमेव विदुषः शानुभवेन तू शान् प्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्व स एवः पराध्यारोपि-
तकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनः भिक्काटनादिकः कर्म कृत्वापि न निवध्यते वद्वहेतोः
कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यनुवादएवैवः ॥ २२ ॥

त्यक्तुा कर्मफलसाङ्गः इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्म सन् यदा निष्क्रियत्वाद्दर्श-
नसम्पन्नः श्वां तदाश्रमः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुत-

गिरिकृत टीका ।

संक्षेपतो दर्शितमर्थः विशदयति य एवञ्च तइति । तथापि प्रकृतस्य षतेर्भिक्काटनादि-
कर्तृत्वः प्रतिभाति तदभावे भिक्काटनाद्यत्वावेन जीवनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह लोकेति ।
लौकिकैरविवेकिभिः सह वावहावस्य ज्ञानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्तेन
दर्शनात् तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वोक्तुाद्विद्वानपि लोकदृष्ट्या भिक्काट-
नादौ कर्तृत्वमनुभवतात्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वः तत्राह शानुभवेनेति । यदृच्छेत्यादि-
पादत्रयः व्याख्याय कृत्वापीत्यादिचतुर्थपादः व्याचष्टे स एवमिति । भिक्काटनादिना प्रातिभा-
सिकेन कर्मणा विदुषो वद्वत्त्वाभावेऽपि कर्मसुत्वेण निवद्वत्त्वः भविष्यतीत्याशङ्क्याह वद्वेति ।
ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवः शरीरः केवलमित्यादावुक्तस्यमनुवाद इति योजना, षथोक्तस्य
कर्मणो मुक्त्या महाविरोधाद्युपगमसूचनार्थेऽपिशङ्कः ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्येत्यादिश्लोकस्य वावहितेन सङ्गः वक्तुः कीर्तयति त्यजेति । अनेन
श्लोकेन नैव किञ्चिद् करोति स इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति सङ्गः । कस्य कर्माभाव-
प्रदर्शनमित्याशङ्क्यामाह यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्म सन् षोऽवतिष्ठते तस्य कर्माभावः

स्वामिकृतटीका ।

श्यापि सिद्धावसिद्धौ च समो हर्षविवादरहितः ष एवञ्च तः स पूर्वोत्तरभूमिकरौर्षथाषध-
विहितः स्वाभाविकः वा कर्म कृत्वा वद्वः न प्राप्नोति ॥ २२ ॥

किञ्च गतेति । गतसङ्गस्य निरामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेऽवस्थितः चेत्ता वस्य-

ব্রহ্মার্পণং ব্রহ্ম হবির্ব্রহ্মাগ্নৌ ব্রহ্মণা হৃতম্ ।

ব্রহ্মৈব তেন গন্তব্যং ব্রহ্মকর্মসমাধিনা ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

চিন্মিত্তান্তদসম্ভবে সতি পূর্ববত্তন্মিন্ কৰ্মণ্যভিপ্রবৃত্তোহপি নৈব কিঞ্চিৎ কৰোতি স ইতি চ কৰ্মাভাবঃ প্রদৰ্শিতঃ যশ্চৈবঃ কৰ্মাভাবো দৰ্শিতস্তশ্চৈব গতসঙ্গশ্চেতি । গতসঙ্গশ্চ সৰ্বতো নিবৃত্তাসক্তে মুক্তশ্চ নিবৃত্তধৰ্মাদিবন্ধনশ্চ জ্ঞানাবস্থিতচেতসো জ্ঞানে এব অবস্থিতং চেতো যশ্চ সোহয়ং জ্ঞানাবস্থিতচেতাস্তশ্চ যজ্ঞায় যজ্ঞনিৰ্কৃত্যর্থমাচরতো নিৰ্কৰ্ত্তব্যতঃ কৰ্ম সমগ্রং সহাগ্রং কৰ্মফলেন বৰ্ত্ততে ইতি সমগ্রং কৰ্ম তৎসমগ্রং প্রবিলীয়তে বিনশ্চ-
তীত্যর্থঃ । ২৩ ।

কৰ্মাৎ পুনঃ কারণাৎ ক্রিয়মাণং কৰ্ম স্বকাৰ্য্যাবস্তমকুৰ্বন সমগ্রং প্রবিলীয়ত ইত্যুচ্যতে যতঃ ব্রহ্মৈতি । ব্রহ্মার্পণং যেন করণেন প্রকারেণ ব্রহ্মবিক্তবিরণ্যাবপ্পরতি তদ্ব্রহ্মৈবেতি পশ্চতি তস্মাৎস্বব্যতিরেকেণাভাবঃ পশ্চতি যথা শুক্তিকার্য্যঃ বজ্রতাভাবঃ পশ্চতি তদ্বদুচ্যতে ব্রহ্মৈ-

গিরিকৃত টীকা ।

প্রদৰ্শিতশ্চৈববোধঃ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাবস্থা বিশেষে তৎপ্রদৰ্শনান্নৈবমিত্যাহ মদেতি । নহু জ্ঞানবতঃক্রিয়াকারকফলাভাবদৰ্শিনঃ কৰ্মপরিত্যাগধ্বোব্যাত্ কৰ্মাভাববচনমপ্রাপ্তপ্রতিষেধঃ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ আয়ন ইতি । লোকসংগ্রহাদিনিমিত্তং প্রাগেবোক্তমবিদ্যাবস্থায়ামিব পূর্ববদিত্যুক্তং । এবং বৃত্তমনুদ্যোত্তরশ্লোকমবতাবয়তি যশ্চেতি । যথোক্তশ্চাপি বিদ্যা-
বতো মুক্তশ্চভগবৎপ্রীত্যর্থং কৰ্মানুষ্ঠানোপলভ্যভতো বন্ধারম্ভঃ সম্ভাব্যেতেত্যাশঙ্ক্যাহ যজ্ঞা-
য়েতি । ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মাদীত্যাदिशक्नेन रागद्वेषादिसंग्रहः, तस्य बन्धनद्वयं करणव्युत्पत्त्या प्रतिपत्तव्यं, यज्जनिर्कृत्यार्थं यज्जशक्तितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्पत्त्यर्थ-
मिति यावत् । ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म परिशक्तितः परिहरति कर्मेति समग्रं नेत्याकृत्य व्याचष्टे सहेत्यादिना । २३ ।

নাভুক্তং ক্ষীয়তে কৰ্ম্মেতি স্মৃতিমাশ্রিত্য শক্তে কৰ্ম্মাদিতি । সমস্তশ্চ ক্রিয়াকারকফলা-
শুকশ্চ দ্বৈতশ্চ ব্রহ্মমাত্রেন বাধিতত্বাৎ ব্রহ্মবিদো ব্রহ্মমাত্রশ্চ কৰ্ম্ম প্রবিলীয়তে সৰ্বমিতি
যুক্তমিত্যাহ উচ্যত ইতি । ব্রহ্মবিদো ব্রহ্মৈব সৰ্বক্রিয়াকারকফলজাতং দ্বৈতমিত্যত্র হেতু-

স্বামিকৃত টীকা ।

যজ্ঞায় পরমেশ্বরারাদনার্থং কৰ্ম্ম চরতঃ সতঃ সমগ্রং সवासনং কৰ্ম্ম প্রবিলীয়তে অকৰ্ম্মভাব-
মাপদ্যতে, অকৃতধোগপক্ষে যজ্ঞরক্ষণার্থং লোকসংগ্রহার্থং কৰ্ম্ম কুৰ্ব্বতইত্যর্থঃ । ২৩ ।

ভদেবং পরমেশ্বরারাদনলক্ষণং কৰ্ম্ম জ্ঞানহেতুত্বেন বন্ধকত্বাভাবাদকৰ্ম্মৈব আরাঢ়াবস্থা-
রান্ত অকৰ্ম্মায়াজ্ঞানবাধিতত্বাৎ স্বাভাবিকমপি কৰ্ম্ম অকৰ্ম্মৈবেতি কৰ্ম্মণ্যকৰ্ম্ম যঃ পশ্চোদি-

शास्त्ररभाष्यम् ।

वार्पणमिति यथा यद्भजतः तच्छुक्तिरैवेति, त्रस्य अर्पणमित्यासमस्ये पदे षदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य त्रस्यविदो त्रस्यैवेत्यर्थः, त्रस्य हविस्तथा षद्विर्बुद्ध्या गृह्यमाणः तद्वृत्तैवास्तु तथा त्रस्यैवाविति समसः पदमग्निरपि त्रस्यैव यत्र ह्यते त्रस्यैवा कर्त्ता त्रस्यैव कर्त्तव्यार्थः यत्नेन हतः हवनक्रियापि तत्र त्रस्यैव यत्नेन गन्तव्यः फलः तदपि त्रस्यैव, त्रस्यैव कर्मसमाधिना त्रस्यैव कर्म त्रस्यैव तन्मिन् समाधिर्षु स त्रस्यैव कर्मसमाधिस्तत्र त्रस्यैव कर्मसमाधिना त्रस्यैव गन्तव्यमेवः लोकसंग्रहः चिकीर्षुर्णापि क्रियमाणः कर्म परमार्थतोऽर्क्यं त्रस्यैव बुद्ध्यापमृदितत्वात्तदेवः सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः समागदर्शनस्त्यर्थः यत्तद्वसम्पादनः ज्ञानस्य सूत्ररामुपपद्यते षदर्पणाद्यधियजे प्रसिद्धः तदस्याध्यात्त्रस्यैव परमार्थदर्शिन इति अत्रथा सर्वस्य त्रस्यैवेर्पणादीनामेव विशेषतोऽत्र त्रस्यैवाभिधानमनर्थकः स्यात् तस्माद्द्रुत्स्यैवेदः सर्वमित्याभिज्ञानतः विदुषः सर्वकर्मभावः

गिरिकृत टीका ।

तेनानन्तरश्लोककमवतारयति यतइति । अर्पणशब्दस्य करणविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं त्रस्यैवेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकवण्यं साधयति येनेति । यद्भजतः सा शुक्तिरिति वत् बाधायामिदं सामानाधिकवण्यमित्याह तस्येति । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति तद्वृत्त्यतइति । उक्तमेवार्थः स्पष्टयति यथा यदिति । समाससंख्यां व्यावर्तयति त्रस्यैवेति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थः कथयसि यदर्पणेति । त्रस्यैवविविति पदद्वयमवतारार्थं व्याचष्टे त्रस्यैवत्यादिना । षदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्वृत्तैवाविति यथोक्तः तथेहापीत्याह तथेति । अत्रेति षष्ठी त्रस्यैवविदमधिकवोति । पूर्ववदसमासमाशङ्क्य व्यावर्तयन् पदान्तरमवतारार्थं व्याकरोति तथेति । प्रागुक्तसमासवदिति व्यतिरेकः । तत्र विवक्षितमर्थमाह अग्निरपीति । त्रस्यैवेति पदस्याभिमतमर्थमाह त्रस्यैवेति । कर्त्ता ह्यत इति सशब्दः । कर्त्ता त्रस्यैवः सकाशाद्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह त्रस्यैवेति । हतमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह यत्नेनेति । त्रस्यैव तेनेत्यादिभागं विभज्यते त्रस्यैवेत्यादिना । त्रस्यैव कर्त्तव्यार्थं व्याकरोति त्रस्यैवेति । कर्मत्वं त्रस्यैवो ज्ञेयत्वात् प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यः । एवं त्रस्यैवार्पणमत्रस्य अर्क्यार्थमुक्तं । तात्पर्यार्थमाह एवमिति । निवृत्तकर्मणः संन्यासिनः प्रति कथमस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह निवृत्तेति । यथा बाह्यज्जाह्नानासमर्थस्याज्जन्तु सङ्ग्राहकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यत्तद्वसम्पादनः स्वत्यर्थः सूत्ररामुपपद्यते तेन स्वतिलात्वात् कर्म

श्यामिकृत टीका ।

त्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः अप्रकृतः, इदानीं कर्मणि तद्वेषु च त्रस्यैवानुसृतं पशुतः कर्मप्रविलयमाह त्रस्यैवार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणः जुहोति तदपि त्रस्यैव, अर्पण-

शाङ्करभाष्यम् ।

कारकबुद्ध्यात्वात्, न हि कारकबुद्धिरहितः यज्जाध्यः कर्म दृष्टः सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्मशक्यसमर्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत् कर्त्तृभिमानफलाभिसङ्घिमत् दृष्टः नोपमृदितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत् कर्त्तृत्वाभिमानफलाभिसङ्घिरहितम् इदञ्च ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिमत् कर्मात्तोऽकर्मैव तत् तथा च दर्शितं कर्मण्यभिप्रेतुतोऽपि नैव किञ्चित् करोति नः, शुणाशुणेव बर्तते, नैव किञ्चित् करोमीति युक्ते। मन्त्रेण तद्विदित्यादिभिस्तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दः करोति, दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिस्तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकवादीनां एवमिधेन कारकात्मानां कर्मणां कार्याविशेषशारकत्वं दृष्टं तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्याहचेष्टामात्रेण कर्मापि विद्बोऽकर्म सम्पद्यतेऽतः उक्तं समग्रं प्रबिलीयतइति । अत्र केचिदाहर्षद्ब्रह्म तदर्पणादीनि

गिरिकृत टीका ।

नायाः स्वाधीनत्वाद्देवत्यार्थः । ज्ञानञ्च यज्जडसम्पादनमभिनयति यदर्पणादीति । केन प्रमा-
नेनात्र यज्जडसम्पादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानारूप-
पञ्चोक्त्याह अत्रनेति । ज्ञानञ्च यज्जडे सम्पादिते फलितमाह तन्मादिति । आर्त्त-
वेदः सर्वमित्याश्रयव्यतिरेकेण सर्वश्रावस्तवः प्रतिपद्यमानञ्च कर्माभावे हेतुस्तव-
माह कारकेति । कारकबुद्धेस्तद्विमानश्रावभावेऽपि किमिति कर्म न श्रादित्याशङ्क्याह
न हीति । उक्तमेवाश्रयव्यतिरेकात्त्याः द्रष्टव्यति सर्वमेवेति । ईष्ट्यायेत्यादिना शब्देन
समर्पितो देवताविशेषः सम्प्रदानः कारकमादिशक्याद्वीत्यादिकरणकारकः तद्विषयबुद्धिमत्-
कर्त्तृत्वाभिमानपूर्वके मोक्षः फलमन्त्रेति फलाभिसङ्घिमत् कर्म दृष्टमिति योजना । अश्र-
यमुक्त्या व्यतिरेकमाह नेत्यादिना । उपमृदित क्रियादिभेदविषया बुद्धिर्षञ्च तत्कर्म तथा
कर्त्तृत्वाभिमानपूर्वके मोक्षः फलमन्त्रेति योऽभिसङ्घिस्तैन रहितम् न कर्म दृष्टमित्यश्रयः ।
तथापि ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातमित्याशङ्क्याह इदमिति । यदिदं ब्रह्म-
विदो दृष्टमानः कर्म तदहमस्मि ब्रह्मेतिबुद्ध्या निवाकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमदतश्च
कर्मैव न भवति तद्विज्ञाने सति व्यापकं कारकादिव्यावर्तमानं व्याप्यं कर्मापि व्याव-
र्तयति तद्विदः शरीरादिचेष्टा कर्माभावः कर्मव्यापकरहितत्वात् श्रुष्टुचेष्टावदित्यर्थः ।

श्यामिकृत टीका ।

मापः श्रुतिरपि श्रुतादिकं ब्रह्मैव, ब्रह्मैवाग्निसन्निभं ब्रह्मणा कर्त्तृ इत्तः, होमोऽग्निश्च
कर्त्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः, एवं ब्रह्मण्येव कर्माश्रुके समाधिश्चित्तैकाग्र्यः यस्तु तेन
ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्यं न तु कलाश्रममित्यर्थः ॥ २४ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ত্রৈলোক্যে কিলার্চনাদিনা পঞ্চবিধেন কারকাঙ্ক্ষনা ব্যবস্থিতং সত্তদেব কৰ্ম করোতি তত্র
নার্চনাদিবুদ্ধিনিবৰ্ত্ততে কিম্বর্ষণাদিষু ব্রহ্মবুদ্ধিরাদীয়ায়তে যথা প্রতিমাদৌ বিষ্ণুাদিবুদ্ধির্বিধা চ
নামাদৌ ব্রহ্মবুদ্ধিরেবং সত্যমেবমপি শ্রাদ্যদি জ্ঞানযজ্ঞস্ত্যর্থঃ প্রকরণং ন শ্রাৎ অত্র
তু সম্যগ্দর্শনং জ্ঞানযজ্ঞশক্তিমনেকান্ যজ্ঞশক্তিতান্ ক্রিয়াবিশেষানুপপত্তস্ত শ্রেয়ান্ দ্রব্য-
ময়াদ্বজ্ঞাৎ জ্ঞানযজ্ঞ ইতি জ্ঞানং স্তোতি অত্র চ সমর্থমিদং বচনং ব্রহ্মার্চনমিত্যাदि জ্ঞানস্ত
যজ্ঞসম্পাদনে অন্তথা সৰ্ব্বস্ত ব্রহ্মত্বেষ্পর্ষণাদীনামেব বিশেষতো ব্রহ্মত্বাভিধানমনর্থকং
শ্রাৎ । যে ষ্পর্ষণাদিষু প্রতিমায়াঃ বিষ্ণুদৃষ্টিবৎ ব্রহ্মদৃষ্টিঃ ক্ষিপ্যতে নামাদিষিব চেতি
ক্রবতে ন তেষাং ব্রহ্মবিদ্যোক্তেহ বিবক্ষিতা শ্রাদর্ষণাদিবিষয়ত্যাং জ্ঞানস্ত ন চ দৃষ্টিসম্পাদন-
জ্ঞানেন মোক্ষফলং প্রাপ্যতে ত্রৈলোক্যে তেন গন্তব্যমিতি চোচ্যতে বিকল্পঞ্চ সম্যগ্দর্শন-

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানবতো দৃশ্যমানং কৰ্মাকৰ্মৈবেত্যত্র ভগবদনুমতিমাহ তথাচেতি । ব্রহ্মবিদো দৃষ্টং কৰ্ম
নাস্তীত্যুক্তেহপি তৎকারণানুপমর্দাৎ পুনর্ভবিষ্যতীত্যাহ তথা চ দর্শয়ন্তি । অবিদ্বা-
নিব বিদ্বানপি কৰ্মণি প্রবর্ত্তমানো দৃশ্যতে তথাপি তস্ত কৰ্মাকৰ্মৈবেত্যত্র দৃষ্টান্তমাহ দৃষ্টা
চেতি । বিদ্বৎকৰ্ম্মাপি কৰ্ম্মত্বাবিশেষাদিতরকৰ্ম্মবৎ ফলারম্ভকমিত্যপি শঙ্কা ন যুক্তেত্যাহ
তথেতি । ইদং কৰ্ম্মৈব কৰ্ত্তব্যমস্ত চ ফলং ভোক্তব্যমিতি মতিস্তৎপূৰ্ব্বকাণ্যতৎপূৰ্ব্বকাণি চ
কৰ্ম্মাণি তেষামবাস্তুরভেদসংগ্রহার্থমাদিপদং । দাষ্টান্তিকমাহ তথেতি । সপ্তম্যা বিদ্বৎ-
প্রকরণং পরামৃষ্টং ষষ্ঠ্যা সমানাধিকরণে । উক্তেহর্থে পূৰ্ব্ববাক্যমনুকূলয়তি অত ইতি । ব্রহ্মা-
র্চনমন্ত্রস্ত স্বব্যাকথ্যানমুক্ত্বা স্বযূধ্যব্যাকথ্যানমনুবদতি অত্রোতি । প্রসিদ্ধোদ্যেশেনাপ্রসিদ্ধ-
বিধানস্ত শ্রাব্যত্বাদপ্রসিদ্ধোদ্যেশেন প্রসিদ্ধবিধানং কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ ত্রৈলোক্যেতি । কিলেত্য-
শ্মিন্ ব্যাকথ্যানে সিদ্ধান্তিনোহসংপ্রতিপত্তিঃ সূচয়তি কৰ্ত্তৃকৰ্ম্মকরণসম্প্রদানাধিকরণরূপেণ
পঞ্চবিধেন ত্রৈলোক্যে ব্যবস্থিতং কৰ্ম্ম করোতীত্যঙ্গীকারান্তদপ্রসিদ্ধাভাবান্তদনুবাদেনার্চনাদি-
ষুবিকল্পস্তদৃষ্টিবিধিরিত্যর্থঃ । দৃষ্টিবিধিপক্ষে সিদ্ধান্তাদ্বিশেষঃ দর্শয়তি তত্রোতি । অর্চনা-
দিষু কৰ্ত্তব্য্যাং ব্রহ্মবুদ্ধিঃ দৃষ্টান্তাভ্যাং স্পষ্টয়তি তথেত্যাদিনা । দৃষ্টিবিধানে বিধেয়দৃষ্টে
র্মানসক্রিয়াভেন সম্যগ্ জ্ঞানত্বাভাবাৎ প্রকরণভঙ্গঃ শ্রাদিত্যাভিপ্রেত্যা পরিহরতি সত্যমেব-
মিতি । বিধিসিদ্ধদৃষ্টিস্ততিপরমেব প্রকরণং ন জ্ঞানস্ততিপরমিত্যাশঙ্ক্য প্রকরণপৰ্ব্যা-
লোচনয়া জ্ঞানস্ততিরেবাত্র প্রতিভাতীতি প্রতিপাদয়তি অত্র যিতি । কিঞ্চ ব্রহ্মার্চনমন্ত্র-
স্তাপি সম্যগ্ জ্ঞানস্ততো সামর্থ্যং প্রতিভাতীত্যাহ অত্র চেতি । নষ্পর্ষণাদিষু ব্রহ্মদৃষ্টিং
কুৰ্ব্বতামপি ব্রহ্মবিদ্যেবাত্র বিবক্ষিতেতি পক্ষভেদাসিদ্ধিরিতি চেত্তত্রাহ বেদ্বিতি । যথা
ব্রহ্মদৃষ্ট্যা নামাদিকমুগাশ্চ তথাপর্ষণাদিষু ব্রহ্মদৃষ্টিকরণে সত্যর্চনাদিকমেব প্রাধাণ্যেন জ্ঞান-
মিতি ব্রহ্মবিদ্যা যথোক্তেন বাক্যেন বিবক্ষিতা ন শ্রাদিত্যর্থঃ । কিঞ্চ ত্রৈলোক্যে তেন গন্তব্য-

দৈবমেবাপরে যজ্ঞং যোগিনঃ পর্য্যুপাসতে ।

ব্রহ্মাণ্যাপরে যজ্ঞং যজ্ঞেনৈবোপজুহ্বতি ॥ ২৫

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মন্তবেণ মোক্ষফলং প্রাপ্যত ইতি প্রকৃতবিবোধস্ত নম্যগ্‌দর্শনঞ্চ প্রকৃতং, কর্মণ্যকর্ম যঃ পশ্চাদিত্যত্রান্তে চ সম্যগ্‌দর্শনং তস্মৈবোপসংহারোঃ শ্রেয়ান্‌ ভব্যময়াদৃষজ্ঞাং জ্ঞানযজ্ঞঃ পরস্তপঃ জ্ঞানং লক্ষ্যং। পরং শাস্তিমিত্যাदिना सम्यग्‌दर्शनस्तितिमेव कूर्बन्नूपकीणोऽध्यायः तत्राकर्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणेऽप्रतिमायामिव विबुद्धिरुच्यते इत्यनुपपन्नं तन्मा-
दৃषथाव्याख्यातार्थএবায়ং শ্লোকঃ ॥ ২৪ ॥

তত্র অধুনা সম্যগ্‌দর্শনস্ত যজ্ঞত্বং সম্পাদ্য তৎস্বত্বার্থমন্তেহপি যজ্ঞা উপক্ষিপ্যন্তে দৈব মেবেত্যাদিনা । দৈবমেব দেবা ইজ্যন্তে যেন যজ্ঞেনাসৌ দৈবো যজ্ঞস্তমেবাপরে যজ্ঞঃ

গিরিকৃত টীকা ।

মিতি ব্রহ্মপ্রাপ্তিফলাভিধানাদপি দৃষ্টিবিধানমশ্লিষ্টমিত্যাহ ন চেতি । ন চার্পণাদ্যালম্বনা দৃষ্টিব্রহ্ম প্রাপয়ত্যপ্রতীকালম্বনায়তীতি স্থায়বিরোধাদিতিভাবঃ । দৃষ্টিবিধানেহপি নিয়োগবলাদেব স্বর্গবদদৃষ্টৌ মোক্ষৌ ভবিষ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ বিরুদ্ধঞ্চেতি । জ্ঞানদেব কৈবল্য-
মুক্ত্যং মার্গাস্তরাপবাদিন্‌। ঞ্চত্যা বিরুদ্ধঃ মোক্ষস্ত অবিদ্যানিবৃত্তিলক্ষণস্ত দৃষ্টস্ত নৈয়োগি-
কত্ববচনমিত্যর্থঃ । দৃষ্টিনিয়োগান্মোক্ষৌ ভবতি ইত্যেতৎ করণাবিরুদ্ধঞ্চেত্যাহ প্রকৃতেতি ।
তদেব প্রপঞ্চয়তি সম্যগ্‌দর্শনঞ্চেতি । অস্তে চ সম্যগ্‌র্শনং প্রকৃতমিতি সম্বন্ধঃ । তত্র
হেতুঃ তস্মৈবেতি । সম্যগ্‌জ্ঞানেনোপক্রম্য তেনৈবোপসংহারেহপি মধ্যে কিঞ্চিদন্তদু-
মিতি প্রকরণস্তাতদ্বিষয়মিত্যাশঙ্ক্যাহ শ্রেয়ানিতি । প্রকরণে সম্যগ্‌জ্ঞানবিষয়ে সত্য-
রূপপন্নো দর্শনবিধিরিতি ফলিতমাহ তত্রোতি । ব্রহ্মার্পণমন্ত্রে পরকীয়ব্যাখ্যানাসম্ভবে স্বকী-
য়ব্যাখ্যানং ব্যবস্থিতমিত্যুপসংহরতি তন্মাদিতি ॥ ২৪ ॥

জ্ঞানস্ত যজ্ঞত্বং সংপাদ্য পূর্বশ্লোকে স্থিতে, সত্যধুনা তস্মৈব জ্ঞানস্ত স্বত্বার্থং যজ্ঞান্তরনির্দেশার্থমুত্তরগ্রন্থপ্রবৃত্তিরিত্যাহ তত্রোতি । সর্বস্ত শ্রেয়ঃসাধনস্ত মুখ্যগোণ-
বৃত্তিভ্যাং যজ্ঞত্বং দর্শনন্‌ আদৌ যজ্ঞত্বমাদর্শয়তি দৈবমেবেতি । প্রতীকমাদায় দৈবযজ্ঞং
ব্যাচষ্টে দেবাইতি । সম্যগ্‌জ্ঞানাখ্যঃ যজ্ঞং বিভজতে ব্রহ্মাণ্যাবিতি । তত্র ব্রহ্মশব্দার্থঃ
ঞ্চত্যাভেদেন স্পষ্টয়তি সত্যমিতি । যদজমমৃতমবিপরীতমপরিচ্ছিন্নং ব্রহ্ম তস্ত পরানন্দ-

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবং যজ্ঞত্বেন সম্পাদিতং সর্বত্র ব্রহ্মদর্শনলক্ষণং জ্ঞানং সর্ববজ্ঞোপায়প্রাপ্যত্যাং
সর্ববজ্ঞেভ্যঃ শ্রেষ্ঠমিত্যেবং স্তোত্রমধিকারিভেদেন জ্ঞানোপায়ভূতান্‌ বহুন্‌ ব্রহ্মনাহ দৈব-

শ্রোত্রাদীনীন্দ্রিয়াণ্যশ্চে সংযমাগ্নিষু জুহ্বতি ।
শব্দাদীন্ বিষয়ানশ্চ ইন্দ্রিয়াগ্নিষু জুহ্বতি ॥ ২৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যোগিনঃ কর্ণিণঃ পৰ্য্যাপাসতে কুর্কস্তীত্যর্থঃ ব্রহ্মাগ্নৌ সত্যং জ্ঞানমনস্তং ব্রহ্ম বিজ্ঞানমানন্দং
ব্রহ্ম যৎ সাক্ষাদপরোক্ষাঙ্ক ব আত্মা সৰ্বাস্তরইত্যাদিবচনোক্তমশনায়াদিসৰ্বসংসারধৰ্ম-
বর্জিতং নেতি নেতোতি নিরস্তাশেষবিশেষং ব্রহ্মশব্দেনোচ্যতে ব্রহ্ম চ তদগ্নিশ্চ স হোমাদি-
কবণত্ববিবক্ষয়া ব্রহ্মাগ্নিস্তস্মিন্ ব্রহ্মাগ্নাবপরেহন্তে ব্রহ্মবিদৌ যজ্ঞং যজ্ঞশব্দবাচ্য আত্মা
আত্মনামস্তু যজ্ঞশব্দশ্চ পাঠাৎ তমান্নানং যজ্ঞং পরমার্থতঃ পরমেব ব্রহ্ম সন্তং বুদ্ধ্যা-
দ্যুপাধিসংযুক্তমব্যস্তসৰ্বোপাধিধৰ্মফলাহুতিরূপং যজ্ঞেনৈবাত্মনৈবোক্তলক্ষণেনোপজুহ্বতি
প্রতিক্ষিপন্তি সোপাধিকশ্চাত্মনো নিরূপাধিকেন পরব্রহ্মস্বরূপেণৈব বদর্শনং স তস্মিন্
হোমস্তং কুর্কস্তি ব্রহ্মাত্মকত্বদর্শননিষ্ঠাঃ সংস্থাসিন ইত্যর্থঃ ॥ ২৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ত্বেন পরমপুরুষার্থত্বমাহ বিজ্ঞানমিতি । তস্য জ্ঞানাধিকরণত্বেন জ্ঞানধর্মোপচারিকমি-
ত্যাশঙ্ক্যাহ যৎ সাক্ষাদিতি । জীবব্রহ্মবিভাগে কামপরিচ্ছিন্নত্বমিত্যাশঙ্ক্য বিশিনষ্টি য
আত্মেতি । পরশ্চৈবাত্মত্বং সৰ্বস্মাদ্বেহাদেবব্যাকৃতান্তরত্বেন সাধয়তি সৰ্বাস্তরইতি । বিধি-
মুখং সৰ্বমেবোপনিষদ্বাক্যং ব্রহ্মবিষয়মাдиशकार्थः । নিষেধমুখং ব্রহ্মবিষয়মুপনিষদ্বাক্যম-
শেষমেবার্থতো নিবধ্নাতি অশনায়েতি । ব্রহ্মণ্যগ্নিশব্দপ্রয়োগে নিমিস্তমাহ স হোমেতি ।
বুদ্ধ্যাক্রুততয়া সৰ্বশ্চ দাহকত্বাদ্বিলয়শ্চ বা হেতুত্বাদিতি দ্রষ্টব্যং । যজ্ঞশব্দশ্চাত্মনি স্বং
পদার্থে প্রয়োগে হেতুমাহ আত্মনামস্বিতি । আধারাধেয়ভাবেন বাস্তবভেদং ব্রহ্মাত্মনো-
র্ক্যাবর্তয়তি পরমার্থতইতি । কথং তর্হি হোমো ন হি তশ্চৈব তত্র হোমঃ সম্ভবতীত্যা-
শঙ্ক্যাহ বুদ্ধ্যাদীতি । উপাধিসংযোগফলং কথয়তি অধ্যস্তেতি । উপাধ্যধ্যাসদ্বারা তদ-
র্থাধ্যাসে প্রাপ্তমর্থং নির্दिशति আহতীতি । ইখন্ত তলক্ষণাঃ তৃতীয়ামেব ব্যাকরোতি
উক্তেতি । অশনায়াদিসৰ্বসংসারধৰ্মবর্জিতেন নিৰ্কিশেষেণ স্বরূপেণেতি যাবৎ । আত্মনো
ব্রহ্মণি হোমমেব একটয়তি সোপাধিকন্তেতি । পর ইত্যস্তার্থঃ ক্ষোরয়তি ব্রহ্মেতি ॥ ২৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

মিত্যাদিভিরষ্টভিঃ । দেবা ইন্দ্রবরুণাদয় ইত্যন্তে যস্মিন, এবকারেণেত্রাদিষু ব্রহ্মবুদ্ধি-
রাহিত্যং দর্শিতং, তদেবং যজ্ঞমপরে কর্মযোগিনঃ পৰ্য্যাপাসতে শব্দরাজুতিষ্ঠি, অপারে তু
জ্ঞানযোগিনো ব্রহ্মরূপেহয়ো যজ্ঞেনৈবোপায়েন ব্রহ্মার্পণনিভ্যাহ্যুক্তপ্রকারেণ . ব্রহ্মমপ-
জুহ্বতি ব্রহ্মাদিসৰ্বকর্মাণি প্রথিতাপরজীত্যর্থঃ, সোহয়ং জ্ঞানযজ্ঞঃ ॥ ২৫ ॥

সৰ্বাণীন্দ্রিয়কৰ্ম্মাণি প্রাণকৰ্ম্মাণি চাপরে ।

আত্মসংযমযোগাগ্রৌ জুহুতি জ্ঞানদীপিতে ॥ ২৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সোহয়ং সম্যগ্-দর্শনক্ৰোধো যজ্ঞো দৈবযজ্ঞাদিষু যজ্ঞেষু প্রক্ষিপ্যাতে ব্রহ্মার্চনমিত্যাদি-
শ্লোকৈঃ শ্রেয়ান্ দ্রব্যমরাং যজ্ঞাৎ জ্ঞানযজ্ঞঃ পরস্তপ ইত্যাদিনা স্তৃত্যর্থঃ শ্রোত্রাদীনী-
তি । শ্রোত্রাদীনীন্দ্রিয়ান্যন্তে যোগিনঃ সংযমাগ্নিষু প্রতীন্দ্রিয়ং সংযমো ভিদ্যত ইতি বহুব-
চনং, সংযমা এবাগ্নয়ন্তেষু জুহুতীন্দ্রিয়সংযমমেব কুর্কন্তীত্যর্থঃ শব্দাদীন্ বিষয়ান্তে ইন্দ্রি-
য়াগ্নিষু জুহুতি ইন্দ্রিয়াণ্যেবাগ্নয়ন্তেষিন্দ্রিয়াগ্নিষু জুহুতি শ্রোত্রাদিভিরবিকৃদ্ধবিষয়গ্রহণং
হোমং মন্তন্তে ॥ ২৬ ॥

কিঞ্চ সৰ্বানীতি । সৰ্বাণীন্দ্রিয়কৰ্ম্মাণি ইন্দ্রিয়াণাং কৰ্ম্মাণীন্দ্রিয়কৰ্ম্মাণি তথা প্রাণ-
কৰ্ম্মাণি প্রাণো বায়ুরাধ্যাত্মিকস্তৎকৰ্ম্মাণ্যাকুঞ্চনপ্রসারণাদীনি তানি চাপরে আত্মসংযম-

গিরিকৃত টীকা ।

উক্তস্য জ্ঞানযজ্ঞস্য দৈবযজ্ঞাদিষু যজ্ঞেষু ব্রহ্মার্চনমিত্যাदिশ্লোকৈরুপক্ষিপ্যমাণস্যঃ দর্শ-
য়তি সোহয়মিতি । উপক্ষেপপ্রয়োজনমাহ শ্রেয়ানিতি । মন্তন্তি যজ্ঞধরমুপশ্রুতি শ্রোত্রাদী-
নীতি । বাহানাং করণানাং মনসি সংযমসৈকত্বাৎ কথং সংযমাগ্নিষু ইতি বহুবচন-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রতীন্দ্রিয়মিতি । সংযমানাং প্রত্যাহারাধিকরণেহেন ব্যবস্থিতানাং মনো-
রূপাণাং হোমাধারত্বাদগ্নিষু ব্যপদিশতি সংযমা ইতি । বিষয়েভ্যোহস্তর্কসাহানীন্দ্রিয়ানি
প্রত্যাহরন্তীতি সংযমযজ্ঞঃ সংক্ষিপ্য দর্শয়তি ইন্দ্রিয়েতি । শ্রোত্রাদীন্দ্রিয়াগ্নিষু শব্দাদিবিষয়-
হোমস্য তত্তদীন্দ্রিয়ৈস্তত্তদ্বিষয়োপভোগলক্ষণ্য সৰ্বসাধারণত্বমাশঙ্ক্য প্রতিবিজ্ঞান বর্জয়িত্বা
রাগধেবরহিতো ভূত্বা প্রাপ্তান্ বিষয়ান্ ভুঞ্জতে তৈস্তৈরিন্দ্রিয়ৈরিতি বিবক্ষিতঃ হোমং
বিশদয়তি শ্রোত্রাদিভিরিতি ॥ ২৬ ॥

যজ্ঞান্তরং কথয়তি কিঞ্চেতি । ইন্দ্রিয়াণাং কৰ্ম্মাণি শ্রবণবদনাদীনি আত্মনি সংযমো-

স্বামিকৃত টীকা ।

শ্রোত্রাদীনীতি । অন্তে নৈষ্ঠিকা ব্রহ্মচারিণস্তত্তদীন্দ্রিয়সংযমরূপেষু শ্রোত্রাদীনী
জুহুতি প্রবিলাপয়ন্তি ইন্দ্রিয়ানি নিকৃধ্য সংযমপ্রধানাস্তিষ্ঠন্তীত্যর্থঃ, ইন্দ্রিয়াণ্যেবাগ্নয়ন্তেষু
শব্দাদীনন্তে গৃহত্বা জুহুতি বিষয়ভোগসময়েহপানাসক্তাঃ সন্তোহগ্নিধেন ভাবিতেষু ইন্দ্রি-
য়েষু হবিত্তে ন ভাবিতান্ শব্দাদীন্ প্রক্ষিপন্তীত্যর্থঃ ॥ ২৬ ॥

কিঞ্চ সৰ্বানীতি । অপরে ধ্যাননিষ্ঠা, বুদ্ধীন্দ্রিয়াণাং শ্রোত্রাদীনাং কৰ্ম্মাণি শ্রবণদর্শনা-
দীনি কৰ্ম্মেইন্দ্রিয়াণাং বাক্‌পাণ্যাদীনাং কৰ্ম্মাণি বচনোপাদানাদীনি প্রাণানাং দশানাং

দ্রব্যযজ্ঞাস্তপোযজ্ঞা যোগযজ্ঞাস্তথাপরে ।

স্বাধ্যায়জ্ঞানযজ্ঞাশ্চ যতয়ঃ সংশিতব্রতাঃ ॥ ২৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যোগার্থো আত্মনি সংযম আত্মসংযমঃ সএব যোগাগ্নিস্তন্মিহ্নাসংযমযোগার্থো জুহতি
প্রক্ষিপন্তি জ্ঞানাগ্নিদীপিতে স্নেহেনেব প্রদীপিতে বিবেকবিজ্ঞানেনোজ্জলভাবমাপাদিতে
জুহতি প্রবিলাপয়ন্তি ইত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

দ্রব্যেতি । দ্রব্যযজ্ঞাস্তীর্থেষু দ্রব্যবিনিয়োগঃ যজ্ঞবুদ্ধ্যা কুর্কন্তি যে তে দ্রব্যযজ্ঞাস্ত-
পোযজ্ঞাস্তপো যজ্ঞা যেষাং তপস্বিনাং তে তপোযজ্ঞা যোগযজ্ঞাঃ প্রাণায়ামপ্রত্যাহাবাদিল-
ক্ষণো যোগো যজ্ঞা যেষাং তে যোগযজ্ঞাস্তথাপরে স্বাধ্যায়জ্ঞানযজ্ঞাশ্চ স্বাধ্যায়ো যথাবিধি
ঋগাদ্যভ্যাসো যজ্ঞা যেষাং তে স্বাধ্যায়যজ্ঞাঃ জ্ঞানযজ্ঞাঃ শাক্তার্থপরিজ্ঞানং যজ্ঞা যেষাং
তে জ্ঞানযজ্ঞাঃ স্বাধ্যায়যজ্ঞা জ্ঞানযজ্ঞাশ্চ যতয়ো যতনশীলাঃ সংশিতব্রতাঃ সম্যক্ শিতানি
তনুকৃতানি তীক্ষ্ণীকৃতানি ব্রতানি যেষাং তে সংশিতব্রতাঃ ॥ ২৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধারণাধ্যানসমাধিলক্ষণঃ । সৰ্ব্বমপি ব্যাপারং নিরুধ্য আত্মনি চিত্তসমাধানং কুর্কন্তীত্যাহ
বিবেকেতি ॥ ২৭ ॥

যজ্ঞযট্‌কমবতারয়তি দ্রব্যেতীতি । তত্র দ্রব্যযজ্ঞান্ পুরুষানুপাদায় বিভজতে তীর্থে-
ষিতি । তপস্বিনাং যজ্ঞবুদ্ধ্যা তপোহনুভিষ্ঠতাং নিয়মবতাং ইত্যর্থঃ, প্রত্যাহারাদীত্যাদি-
শকেন সমনিয়মাসনধ্যানধারণাসমাধয়ো গৃহস্তে, যথাবিধি প্রাণায়ামপবিত্রপাণিভাদ্যদ্বি-
ধিমনতিক্রমেতি যাবৎ, ব্রতানাং তীক্ষ্ণীকরণমতিদৃঢ়ং ॥ ২৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কর্ষণি প্রাণস্ত বহির্গমনং, অপানস্তাধোগমনং, ব্যানস্ত ব্যায়নাকুঞ্চনপ্রসারণাদীনি,
সমানস্তাসিতপীতাদীনাং সমুন্নয়নং, উদানস্তোর্জনয়নং, উদগারে নাগ আখ্যাতঃ কৃষ উন্নী-
লনে শ্বতঃ, কুরুরঃ ফুৎকরো জ্ঞেয়ো দেবদত্তো বিজৃম্বণে, ন জহাতি মৃতঞ্চাপি সৰ্বব্যাপী
ধনঞ্জয়ঃ, ইত্যেবংরূপাণি জুহতি আত্মনি সংযমো ধ্যানৈকাগ্র্যং সএব যোগঃ সএবাগ্নিস্ত-
শ্বিন্ জ্ঞানেন ধ্যেয়বিষয়েন দীপিতে প্রজ্বলিতে ধ্যেয়ঃ সম্যগ্জ্ঞাত্বা তন্মিহ্ননঃ সংযম্য তানি
সৰ্বাণি কর্মাণি উপরময়ন্তীত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

কিঞ্চ দ্রব্যযজ্ঞাইত্যাदि । দ্রব্যদানমেব যজ্ঞা যেষাং তে দ্রব্যযজ্ঞাঃ, কচ্ছু চাভ্যায়াদি,
তপএব যজ্ঞা যেষাং তে তপোযজ্ঞাঃ, যোগশুদ্ধিবৃত্তিনিরোধলক্ষণসমাধিঃ সএব যজ্ঞা যেষাং
তে যোগযজ্ঞাঃ, স্বাধ্যায়েন কেদেন শ্রবণমননাদিনা যজ্ঞদর্শনং তদেব যজ্ঞা যেষাং তে,

অপানে জুহ্বতি প্রাণং প্রাণেহপানং তথাপরে ।

প্রাণাপানগতী রুদ্ধা প্রাণায়ামপরায়ণাঃ ।

অপরে নিয়তাহারাঃ প্রাণান্ প্রাণেষু জুহ্বতি ॥ ২৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ অপানইতি । অপানে অপানবৃত্তৌ জুহ্বতি প্রকিপত্তি প্রাণঃ প্রাণবৃত্তিঃ পূব-
কাখ্যং প্রাণায়ামং কুর্কন্তীত্যর্থঃ, প্রাণেহপানং তথাপরে জুহ্বতি রেচকাখ্যং প্রাণায়ামং
কুর্কন্তীত্যেতৎপ্রাণাপানগতী রুদ্ধা মুখনাসিকাভ্যাং বায়োনির্গমনং প্রাণস্ত গতিস্তদ্বিপৰ্য্য-
য়েণাধোগমনমপানস্ত তে প্রাণাপানগতী এতে রুদ্ধা নিরুধ্য প্রাণায়ামপরায়ণাঃ প্রাণায়া-
মতৎপরাঃ কুন্তকাখ্যং প্রাণায়ামং কুর্কন্তীত্যর্থঃ । কিঞ্চ অপর ইতি, অপরে নিয়তাহারা
নিয়তঃ পরিমিতঃ আহারো যেষাং তে নিয়তাহারাঃ সন্তঃ প্রাণান্ বায়ুভেদান্ প্রাণভেদেষু

গিরিকৃত টীকা

প্রাণায়ামাখ্যং বজ্রমুদাহরতি কিঞ্চিতি । প্রাণায়ামপরায়ণাঃ সন্তো বেচকং পুরকঞ্চ
কৃত্বা কুন্তকং কুর্কন্তীত্যাহ প্রাণেতি । প্রাণাপানয়োর্গতী খাসপ্রথানৌ নিরুধ্য কিং কুর্ক-
ন্তীত্যপেক্ষায়ামাহ কিঞ্চিতি । প্রাণাপানগতিনিরোধরূপং কুন্তকং কৃত্বা পুনঃ পুনর্বাযু-
জয়ং কুর্কন্তীত্যর্থঃ, আহারস্ত পরিমিতত্বং হিতত্বমধোহোপলক্ষণার্থঃ । প্রাণানাং প্রাণেষু

স্বামিকৃত টীকা ।

যদা বেদপাঠযজ্ঞাস্তদর্থজ্ঞানযজ্ঞাশ্চেতি দ্বিবিধা যতনঃ প্রযত্ননীলাঃ সম্যক্ শিতং মিশিতং
তীক্ষ্ণীকৃতং ব্রতং যেষাং তে ॥ ২৮ ॥

কিঞ্চ অপানে ইতি । অপানেহধোবৃত্তৌ প্রাণমূর্দ্ধবৃত্তিঃ পুরকেণ জুহ্বতি পুরককালে
প্রাণমপানেনৈকীকূর্কন্তি তথা কুন্তকেন প্রাণাপানয়োর্কুর্কাতাধোগতী রুদ্ধা রেচককালেহপানং
প্রাণে জুহ্বতি এবং পুরককুন্তকরেচকৈঃ প্রাণায়ামপরায়ণা অপরে ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ অপরে ইতি
অপরে আহারসংকোচমত্যস্তস্তঃ স্বয়মেব জীর্ঘ্যমাণেষু তন্তদিল্লিয়বৃত্তিলয়ং হোমঃ
ভাবয়ন্তীত্যর্থঃ, যদা অপানে জুহ্বতি প্রাণং প্রাণেহপানং তথাপর ইত্যনেম পুরকরেচক-
য়োরাবর্তমানয়োর্হিংসঃ সোহহমিত্যহুলোমতঃ প্রতিলোমতশ্চাতিব্যভ্যমানেনাজপামন্ত্রেণ
তৎসংপদার্থৈক্যং ব্যতীহারেণ ভাবয়ন্তীত্যর্থঃ, তদুক্তং যোগশাস্ত্রে, সকারেণ বহির্বাতি হকা-
রেণ বিশেষে পুনঃ । প্রাণস্তত্র সএবাহমহং স ইতি চিন্তয়েদিত্তি । প্রাণাপানগতী কুর্কন্তে ত্য-
নেম যোক্তে প্রাণায়ামবজ্রা অপরে কথ্যস্তে, তত্রারমর্ষঃ, যৌ ভাগৌ পুররেদট্টমর্জলেটেনকং
প্রপূরয়েৎ মাকুতস্ত্রা প্রচারার্থঃ, চতুর্ধর্মবশেষবরেৎ, ইত্যেবমাদিবচনোক্তে নিয়ত আহারো-
যেষাং তে কুন্তকেন প্রাণাপানগতী রুদ্ধা প্রাণসংযমপরায়ণাঃ সন্তঃ প্রাণানিল্লিয়ানি

সর্বেহপ্যেতে যজ্ঞবিদো যজ্ঞক্মিতকল্মষাঃ ।

যজ্ঞশিষ্টামৃতভূজো যাস্তি ব্রহ্ম সনাতম্ ॥ ৩০ ॥

নায়ং লোকেহস্যযজ্ঞস্য কুতোহন্যঃ কুরুসত্তম ॥ ৩১ ॥

শাকরভাষ্যম্

জুহ্বতি যশ্চ যশ্চ বায়োজ'স্বঃ ক্রিয়তে ইতরান্ বায়ুভেদাঃস্বপ্নিন্ জুহ্বতি তে তত্র প্রবিষ্টাইক
ভবন্তি ॥ ২৯ ॥

সর্কহিতি । সর্কেহপ্যেতে যজ্ঞবিদো যজ্ঞক্মিতকল্মষাঃ যজ্ঞৈর্ষথোক্তৈঃ ক্মিয়তো নাশিতঃ
কল্মষো যেষাং তে যজ্ঞক্মিতকল্মষাঃ এবং যথোক্তান্ যজ্ঞান্ নির্কর্ত্য যজ্ঞশিষ্টামৃত-
ভূজো যজ্ঞানাং শিষ্টং যজ্ঞশিষ্টং যজ্ঞশিষ্টঞ্চ তদমৃতঞ্চ যজ্ঞশিষ্টামৃতং তৎ ভূজতইতি
যজ্ঞশিষ্টামৃতভূজো যথোক্তান্ যজ্ঞান্ কৃৎস্বা তচ্ছিষ্টেন কালেন যথা বিধিচৌদিতমন্নমমৃতাত্যাং
ভূজতইতি যজ্ঞশিষ্টামৃতভূজো যাস্তি গচ্ছন্তি ব্রহ্ম সনাতনং চিবস্তনং মুমুক্শবশ্চেৎ কালাতি-
ক্রমাপেক্ষয়েতি শব্দসামর্থ্যাৎ গম্যতে ॥ ৩০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

হোমমেব বিভজ্জতে যশ্চেতি । জিতেষু বায়ুভেদেষজিতানাং তেষাং হোমপ্রকারঃ প্রকট-
য়তি তে তত্রৈতি ॥ ২৯ ॥

প্রকৃতান্ যজ্ঞানুপসংহরতি সর্কেহপীতি । যথোক্তযজ্ঞনির্কর্তনানন্তরং ক্ষীণে কল্মষে কিং
শ্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ এবমিতি । যথোক্তানাং যজ্ঞানাং মধ্যে কেনচিদপি যজ্ঞেনাবিশেষিতশ্চ
প্রত্যবায়ং দর্শয়তি নাস্তমিতি পাদান্তরেণ । কথং যথোক্তযজ্ঞানুষ্ঠায়িনামবশিষ্টেন কালেন
বিহিতান্নভূজাং ব্রহ্মপ্রাপ্তিরিত্যাশঙ্ক্য মুমুক্শুভে সতি চিত্তশুদ্ধিদ্বারেণেত্যাহ মুমুক্শবশ্চেদिति ।
তৎ কিমিদানীং সাক্ষাদেব মোক্ষো বিবক্ষিতঃ ? তথা চ গতিশ্রুতিবিরোধঃ শ্রাদিত্যাশঙ্ক্য
গতিনির্দেশসামর্থ্যাৎ ক্রমযুক্তিরত্রাভিপ্রেতেত্যাহ কালাতীতি ॥ ৩০ ॥

স্বামিকৃত টীকা :

প্রাণেবু জুহ্বতি কুন্তকেন হি সর্কে প্রাণা একীভবন্তি তত্রৈব লীয়মানেবিল্লিরেবু হোমঃ
ভাবরস্বীত্যর্থঃ, তদ্বক্তং যোশাস্তে, যথা যথা সদাভ্যাশ্রান্মনসঃ স্থিরতা ভবেৎ, বায়ুবাঙ্ক-
রদৃষ্টীনাং স্থিরতা চ তথা তথৈতি ॥ ২৯ ॥

তদেবযুক্তানাং স্বাদশামাং যজ্ঞবিদাং কলমাহ সর্কেহপ্যেতে ইতি । যজ্ঞান্ বিন্দতি
লভন্ত ইতি যজ্ঞবিদো যজ্ঞজ্ঞা ইতি বা যজ্ঞৈঃ ক্মিয়তঃ নাশিতঃ কল্মষং বৈ যজ্ঞান্ কৃৎস্বা-
বশিষ্টকালেহনিবিক্রমন্নমৃতভূজাং ভূজত ইতি কথং, তে সনাতনং মিত্যং ব্রহ্ম জ্ঞানস্বারেণ
প্রাপ্নুবন্তি ॥ ৩০ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता त्रक्षणे मुखे ।

कर्षजान् विद्धि तान् सर्वानेव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ७२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नायमिति । नायं लोकः सर्वप्राणिनाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्तु नास्ति सोऽव्यक्तस्तु कुतोऽस्तौ विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसुप्तम् ॥ ७१ ॥

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विसृष्टीर्णा त्रक्षणे वेदस्तु मुखे द्वारे वेदद्वारेणावपम्यमानाः त्रक्षणे मुखे वितता उच्यन्ते तद् यथा वाचि हि प्राणं ब्रूम इत्यादयः कर्षजान् कारिकवाचिकमानसकर्मोक्तवान् विद्धि तान् सर्वाननायज्ञान् निर्क्ष्यापाको ह्यज्ञा अत एव ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽनुतां न मद्यापारा इमे निर्क्ष्यापारोऽहमुदासीन इत्येवः ज्ञात्वाऽप्यं सम्यग्दर्शनां मोक्ष्यसे संसारवन्धनादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

गिरिकृत टीका ।

तृतीयः पादः व्याचष्टे नायमिति । विवक्षितः कैमुतिकण्ठायमाह कुतइति । साधारण-
लोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिदूरनिरस्त्यर्थः । यथोक्तेऽर्थे बुद्धिसमाधानः कुरु-
कुलप्रधानशार्ङ्गनस्तु अनायासलभ्यमिति वक्तुं कुरुसुप्तमेतुक्तं ॥ ७१ ॥

उक्तानां यज्ञानां वेदमूलत्वेनोऽप्रेक्षानिवन्धनद्वयः निवृत्ति एवमिति । आश्रयव्या-
पारसाध्यमुक्तकर्षणमाशक्त्य दूषयति कर्षजानिति । आश्रयानो निर्क्ष्यापारज्ञाने फलमाह
एवमिति । कथं यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्तु मुखे विसृष्टीर्णमित्याशङ्क्याह वेदद्वारे-
णेति । आश्रयानोऽवगम्यमानत्वमेवोदाहरति तद्व्यथेति । एतद्वन्म वै तं पूर्वे विद्यांस
आहरित्युपक्रम्याध्ययनाद्याक्षिप्य हेत्वाकाङ्क्षासमुक्तं वाचि हीति । ज्ञानशक्तिमद्विषये
क्रियाशक्तिमत्संहारोऽत्र विवक्षितः, प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्यय इति
वाक्यमादिशकार्थः, ज्ञानशक्तिमतां क्रियाशक्तिमताश्चोत्तोऽपत्तिप्रलम्बतात्तदभावानो-
ध्ययनासिद्धिरित्यर्थः । कर्षणमाश्रयव्यापारज्ञानाभावे हेतुमाह निर्क्ष्यापारो हीति । तस्तु
च निर्क्ष्यापारद्वयं फलदाज्ञातव्यमित्याह अतइति । एवं ज्ञानमेव ज्ञापयन् उक्तः
व्यनक्ति नेत्यादिना ॥ ७२ ॥

श्यामिकृत टीका ।

उक्तकक्षणे दोषमाह नायमिति । अयमस्युथोऽपि मनुष्यालोकोऽव्यक्तस्तु नास्ति कुतो-
ऽस्तौ बहुसुधः परिलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ज्ञानवन्धः ततोऽमुक्तान् यज्ञान्पसंहरति एवं बहुविधैति । त्रक्षणे वेदस्तु मुखे
वितता वेदेन साक्षाद्विहित इत्यर्थः, तदानीं तान् सर्वान् वाचनःकारिककर्षजनितानाश्रय-
-

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाद्ज्ञानयज्ञः परस्तुप ।

सर्व्वं कर्म्मथिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ७० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनश्च यज्ञश्च सम्पादितः यज्ञाच्च अनेकविधा उप-
दिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रेयोजनैर्ज्ञानः स्वयते कथं श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयाः
द्रव्यसाधनसाध्यां यज्ञां ज्ञानयज्ञः हे परस्तुप द्रव्यमयो हि यज्ञः फलश्रारम्भको न ज्ञानयज्ञः
फलश्रारम्भकोऽतः श्रेयान् प्रेशस्ततरः कथं यतः सर्व्वं कर्म्म समस्तमथिलं अप्रतिबद्धं
पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्व्वतःसंग्लूतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽस्तुर्भवतीत्यर्थः,

गिरिकृत टीका ।

कर्म्मयोगेनेकधाभिहिते सर्व्वस्तु श्रेयःसाधनस्तु कर्म्मभक्तप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञान-
मनार्द्रिममाणमर्द्धूनमालक्या वृत्ताहृवादपुर्व्वकमुत्तरश्लोकस्तु तांपर्ध्यामाह ब्रह्मेत्यादिना ।
सिद्धेति, सिद्धः पुरुषार्थभूतः पुरुषापेक्षितलक्षणः प्रयोजनः येषां यज्ञानां तैरनस्त-
रोपदिष्टैरिति यावत् । प्रश्नपूर्व्वकः स्वतिप्रकारः प्रकटयति कथमित्यादिना । ज्ञान-
यज्ञस्तु द्रव्ययज्ञां प्रेशस्ततरश्चे हेतुमाह श्रेयानिति । द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं
साध्यायादेरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्तु श्रेयसाविशेषां द्रव्यमयादिष्वेतेभ्यो ज्ञानयज्ञस्तु
प्रेशस्ततरश्च अपकयति द्रव्यमयो हीति । फलश्राद्धादयस्त्यर्थः, न फलश्रारम्भको न कश्चि-
च्चिं फलश्रोत्रपादकः किञ्च नित्यसिद्धस्तु मोक्षस्तु अभिव्यक्तवैत्यर्थः । तस्तु प्रेशस्त-
तरश्चे हेतुमाह यतइति । समस्तं कर्मेत्यग्निहोत्रादिकमुच्यते अथिलमविद्यमानं
थिलं शेषोऽस्त्येत्यनन्तं महत्तरमिति यावत्, सर्व्वमथिलमिति पदद्वयरोपादानमसङ्कोचार्थः ।
सर्व्वं कर्म्म ज्ञानेऽस्तुर्भवतीत्यत्र छान्दोग्याश्रितः प्रमाणयति यथेति । चतुरारके हि द्युते
कश्चिदारः चतुरङ्कः सन् कृतशब्देनोच्यते तत्रैव विद्विताय कृतय तादर्थ्येनाधरेरान्तश्चा-
दधस्तान्तविनिर्दिष्टैकाकास्त्रेताथापरकलिनामानः संख्यायाः संगच्छन्ति चतुरङ्के ध्वाये
दिष्टैकाकारानामस्तुर्भावो भवति महासंख्यायामवास्तुसंख्यास्तुर्भावोऽवास्तुर्भावोऽदेवमेत-
विद्यावस्तुः पुरुषः सर्व्वं तदात्तिमुखेन समेति सङ्गच्छति किं त्वं सर्व्वं यद्विद्विषि पुरुषेऽस्तु-
स्थामिकृत टीका ।

पसम्पर्शरहितान् विद्वि ज्ञानीहि आचनः कर्म्मणेऽगोचरश्चां एवं ज्ञाया ज्ञाननिष्ठः सन्-
संसारविमुक्तोऽविवर्त्तितः ॥ ७० ॥

ज्ञानयज्ञस्तु श्रेयइत्याह श्रेयानिति । द्रव्यमयादनाश्रयापारुक्षिकतादैवादिपुत्र्यां ज्ञान-
यज्ञः श्रेयः, यद्यपि ज्ञानस्तुपि मनोऽप्यापाराधीनमस्त्येव तथाप्याश्रयरूपं ज्ञानस्य
मनोपरिणामे अभिव्यक्तिमात्रं न उक्तमिति द्रव्यमयाविशेषः, श्रेयश्चे हेतुः सर्व्वः

তদ্বিকি প্রণিপাতেন পরিশ্রমেণ সেবয়া ।

উপদেক্ষ্যন্তি তে জ্ঞানং জ্ঞানিমন্তুদর্শিনঃ ॥ ৩৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যথা কৃতায় বিজিতায়াধরেয়াঃ সংযন্ত্যবমেণঃ সর্কঃ তদভিসমেতি যৎ কিঞ্চিৎ প্রজ্ঞাঃ নাধু
কুর্কন্তি যন্তুদেদ যৎ স বেদেতি শ্রুতেঃ ॥ ৩৩ ॥

তদেতদ্বিশিষ্টং জ্ঞানং তর্হি কেন প্রাপ্যত ইত্যাচ্যতে তদ্বিকীতি । তদ্বিকি বিজানীহি
যেন বিধিনা প্রাপ্যত ইত্যাচার্ঘ্যানভিগম্য প্রণিপাতেন প্রকর্ষণে নীচৈঃ পতনং প্রণিপা-
তো দীর্ঘনমস্কারঃ তেন, কথং বন্ধঃ কথং মোক্ষঃ কা বিদ্যা কা চাবিদ্যেতি পরিশ্রমেণ,
সেবয়া গুরুশ্রমশ্রমৈবমাদিনা প্রশ্রয়েণাবর্জিতা আচার্ঘ্যা উপদেক্ষ্যন্তি কথয়ন্তি তে জ্ঞানং
যথোক্তবিশেষণং, জ্ঞানিনো জ্ঞানবস্তোহপি কেচিদ্ব্যথাবত্তদর্শনশীলাস্ত ন ভবন্তি অপরে তু

গিরিকৃত টীকা ।

বতি তদাহ যৎকিঞ্চিদিতি । প্রজ্ঞাঃ সর্কঃ যৎ কিমপি সাধুকশ্চ কুর্কন্তি তৎসর্কমিত্যর্থঃ ।
এনমভিসমেতীত্ব্যুক্তং তমেব বিদ্যাবস্তং পুরুষঃ বিশিনষ্টী যন্তুদিতি । কিং তদিত্যুক্তং
তদেব বিশদয়তি যৎস ইতি । স বৈকো যন্তুদঃ বেদ তন্তুদঃ যোহন্তোহপি জ্ঞানান্তি তমেনং
সর্ক স্যাধু কর্মাভিসমেতীতি যোজনা ॥ ৩৩ ॥

যদ্যেবং প্রশস্ততরমিদং জ্ঞানং তর্হি কেনোপায়েন তৎপ্রাপ্তিরিতি পৃচ্ছতি তদেতদিতি ।
জ্ঞানপ্রাপ্তৌ প্রত্যাসন্নমুপায়মুপদিশতি উচ্যতইতি । তদ্বিজ্ঞানং গুরুভ্যো বিদ্বি গুরবশ্চ
প্রণিপাতাদিতিক্রপারৈরাবর্জিতচেতসো বদিস্যন্তীত্যাহ তদ্বিকীতি । উপদেহুঁত্বমুপদেশ-
কর্তৃৎ পরোক্ষজ্ঞানমাত্রেণ ন ভবতীত্যাহ উপদেক্ষ্যন্তীতি । তদিত্তি প্রেক্ষিতং জ্ঞান-
সাধনং গৃহ্যতে যেন বিধিনেতি বিশেষদর্শনাৎ, যদ্বা যেনাচার্ঘ্যাবর্জনপ্রকারেণ তদুপদেশব-
শাদপেক্ষিতং জ্ঞানং লভ্যতে তথা তজ্জ্ঞানমাচার্ঘ্যেভ্যো লভ্যেত্যর্থঃ । তদেব স্মৃটয়তি
আচার্ঘ্যানিতি । এবমাদিনেভ্যাদিশঙ্কেন শমাদয়ো কৃত্বন্তে, এবমাদিনা বিদ্বীতি পূর্বেণ
সম্বন্ধঃ । উত্তরার্ধং ব্যাচষ্টে প্রশ্রয়েণেতি । প্রশ্রয়ো ভক্তিশ্রদ্ধাপূর্বকো নিরতিশয়োহবন-
তিবিশেষঃ, যথোক্তবিশেষণং পূর্কোক্তেন প্রকারেণ প্রশস্ততরমিত্যর্থঃ । বিশেষণশ্চ

স্বামিকৃত টীকা ।

কর্মাধিনঃ কলসহিতং জ্ঞানে পরিসমাপ্যতে অন্তর্ভবতীত্যর্থঃ, সর্কঃ তদভিসমেতি যৎ-
কিঞ্চিৎ প্রজ্ঞাঃ নাধু কুর্কন্তীতিশ্রুতে ॥ ৩৩ ॥

এবং কৃতায় জ্ঞানে সাধনমাহ তদিত্তি । তজ্জ্ঞানং বিদ্বি জানীহি প্রাপ্ত্বীত্যর্থঃ, জ্ঞানমাং
প্রণিপাতেন নমস্কারেণ ততঃ পরিশ্রমেণ কৃত্বন্তঃ মম সংসারঃ কথং বা মিবর্ততে

যজ্জাত্বা ন পুনর্মোহমেবং যাস্মসি পাণ্ডব ।

যেন ভূতান্বেষণি ভ্রক্ষ্যস্তান্নন্থথো ময়ি ॥ ৩৫ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

ভবন্ত্যতো বিশিনষ্টি তদ্বদর্শিনঃ ইতি, যে সম্যগদর্শিনঃ সৈবরূপদিষ্টঃ জ্ঞানঃ কার্যকমঃ ভবতি নেতরদ্বিতি ভগবতো মতঃ ॥ ৩৪ ॥

তথা চ সতীদমপি সমর্থঃ বচনঃ বদতি । যৎ জাত্বা যৎ জ্ঞানং তৈরূপদিষ্টমধিগম্য প্রাপ্য পুনর্ভূয়ো মোহমেবং যথেনানীঃ মোহঃ গতোহসি পুনরেবং ন যাস্মসি হে পাণ্ডব, কিঞ্চ যেন জ্ঞানেন ভূতান্বেষণি-ব্রহ্মাদীনি স্তম্বপর্য্যন্তানি ভ্রক্ষ্যসি সাক্ষাদান্নি প্রত্যগা-
ন্থনি মৎসংস্থানীমানি ভূনানীতি অথো অপি ময়ি বাসুদেবে পরমেশ্বরে চেমানীতি ক্ষেত্র-
ক্ষেত্রৈকত্বং সর্বোপনিষৎপ্রসিদ্ধং ভ্রক্ষ্যসীত্যর্থঃ ॥ ৩৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পৌনরুক্তিপরিহারার্থমর্থভেদঃ কথয়তি জ্ঞানবন্তোহপিতি । জ্ঞানিনইত্যুক্ত্য পুনস্তদ্বদর্শিন-
ইতি ক্রবতো ভগবতোহ্ তিপ্রায়মাহ যে সম্যগিতি । বহুবচনকৈতদাচার্য্যবিষয়ঃ বহুভ্যঃ
শ্রোতব্যঃ বহুধা চেতি সামান্ত্যাত্মানুজ্ঞানার্থং, ন হ্যনুজ্ঞানমধিকৃত্য আচার্য্যবহুত্বং
বিবক্ষিতং তস্ম তদ্বসাক্ষাৎকারবদাচার্য্যমাত্রোপদেশাদেবোদয়সম্ভবাৎ ॥ ৩৪ ॥

বিশিষ্টৈরাচার্য্যৈরূপদিষ্টে জ্ঞানে কার্যকমে প্রাপ্তে সতি সমনস্তরবচনমপি যোগ্যবিষ-
য়মর্থবদ্ভবতীত্যাহ তথা চেতি । অতস্তস্মিন্ বিশিষ্টে জ্ঞানে তদীয়মোহাপোহহেতো নিষ্ঠা-
বতা ভবতা তবিতব্যমিতি শেষঃ । তত্র নিষ্ঠাপ্রতিষ্ঠায়ৈ তদেব জ্ঞানং পুনর্কিংশিনষ্টি
যেনেতি । যজ্জাত্বাভ্যুক্তং জ্ঞানায়োগাদিত্যাশক্য প্রাপ্ত্যর্থমধিপূর্বশ্চ গমেরঙ্গীকৃত্য
ব্যাকরোতি অধিগম্যেতি । ইতচ্চাচার্য্যোপদেশলভ্যে জ্ঞানে ফলবতি প্রতিষ্ঠাবতা তবি-
তব্যমিত্যাহ কিঞ্চতি । জীবে চেত্বরে চোভয়ত্র ভূতানাং প্রতিষ্ঠিতত্বপ্রতিনির্দেশে ভেদ-
বাদানুমতিঃ স্মাদিত্যাশক্যাহ ক্ষেত্রক্ষেতি । মূলপ্রমাণাভাবে কথং তদেকত্বদর্শনং স্মাদি-
ত্যাশক্যাহ সর্কেতি ॥ ৩৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ইতি পরিপ্রবেশেন সেবয়া গুরুশ্রবয়া চ, জ্ঞানিনঃ শাস্ত্রজ্ঞানত্বদর্শিনোহপরোক্ষানুভবসম্প-
ন্নাস্ত তে ভূভ্যঃ জ্ঞানমুপদেশেন সম্পাদয়িষ্যস্তি ॥ ৩৪ ॥

জ্ঞানকলমহঃ যজ্জাত্বাভি সর্কেতি । যজ্জ্ঞানং জাত্বা প্রাপ্য পুনর্কলম্বাদিনিমিত্তং
মোহং ন প্রাপ্যসি । তত্র হেতুর্বেন জ্ঞানেন ভূতানি বিত্বপূত্রাদীনি স্বাবিধ্যাবিদ্বৃষ্টি-
তানি আনুশ্চেবাভেদেন ভ্রক্ষ্যসি । অথো অনস্তরং আত্মানং ময়ি পরমাত্মভেদেন
ভ্রক্ষ্যসীত্যর্থঃ ॥ ৩৫ ॥

অপি চেদসি পাপিত্যঃ সর্বেভ্যঃ পাপকৃতমঃ ।
 সর্বং জ্ঞানপ্ৰবেনৈব বৃজিনং সম্ভুরিষ্যসি ॥ ৩৬ ॥
 যথৈধাংসি সমিক্কাহগ্নির্ভস্মসাৎ কুরুতেহর্জুন ।
 জ্ঞানাগ্নিঃ সর্বকর্মাণি ভস্মসাৎ কুরুতে তথা ॥ ৩৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চিৎশ্চ জ্ঞানশ্চ মাহাত্ম্যং অপীতি । অপি চেদসি পাপিত্যঃ পাপকৃত্যঃ সর্বেভ্যঃ সকাশাদতিশয়েন পাপকৃত্যং পাপকৃতমঃ যদসি ভবসি সর্বং জ্ঞানপ্ৰবেনৈব জ্ঞানমেব প্ৰবং জ্ঞানপ্ৰবং কৃৎস্বা বৃজিনং বৃজিনার্ণবং পাপং সম্ভুরিষ্যসি ধর্মোহপি মুমুক্শোঃ পাপমুচ্যতে ॥ ৩৬ ॥

জ্ঞানং কথং নাশয়তি পাপমিতি সৃষ্টান্তমুচ্যতে যথেনি যথা এধাংসি কাষ্ঠানি সমিক্কাঃ সম্যক্ ইক্কা দীপ্তোহগ্নির্ভস্মসাৎ ভস্মীভাবঃ কুরুতেহর্জুন এবং জ্ঞানমেব অগ্নিজ্ঞানি নাগ্নিঃ সর্বকর্মাণি ভস্মসাৎ কুরুতে তথা নির্বীজং করোতীত্যর্থঃ, ন হি সাক্ষাদেব জ্ঞানাগ্নিঃ তানি কর্মানীকনবস্তম্বীকর্ভুঃ শক্নোতি তস্মাৎ সম্যক্ দর্শনং সর্বকর্মাণাং নির্বীজহে

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানশ্চ একরাস্তরেণ প্রশংসাং প্রস্তুতি কিঞ্চিতি । পাপকারিত্যঃ সর্বেভ্যঃ সকাশাদতিশয়েন পাপকারিত্যমেকশ্চিন্নসম্ভাবিতমপি জ্ঞানমাহাত্ম্যপ্রসিদ্ধ্যর্থমদীকৃত্য ব্রবীতি অপি চেদিতি । ব্রহ্মাষ্টক্যজ্ঞানশ্চ সর্বপাপনিবর্তকত্বেন মাহাত্ম্যমিদানীং প্রকটয়তি সর্বমিতি । অধর্মো নিবৃত্তেহপি ধর্মরূপপ্রতিবন্ধান্ন জ্ঞানবতোহপি মোক্ষঃ সম্ভবতীত্যশঙ্ক্যাহ ধর্মোহপীতি । ইহেত্যধ্যাত্মশাস্ত্রং গৃহ্যতে ॥ ৩৬ ॥

জ্ঞানে সত্যপি ধর্মাধর্মরোকপলস্তাৎ কৃতস্তয়োস্ততো নিবৃত্তিরিত্যাশঙ্ক্য জ্ঞানশ্চ ধর্মাধর্মনিবর্তকত্বং দৃষ্টান্তেন দর্শয়িতুমন্তরনোকমবতারয়তি জ্ঞানমিতি । যোগ্যযোগ্যবিভাগেন নিবর্তকত্বানিবর্তকত্ববিভাগমুদাহরতি যথেনি । দৃষ্টান্তাহরূপং দাষ্টান্তিকমাচষ্টে জ্ঞানাগ্নিরিতি । যোগ্যবিষয়েহপি দাহকত্বমগ্নেরপ্রতিবন্ধাপেক্ষয়েতি বিবক্ষিত্বা বিশিনেষ্টি সম্যগিতি । দাষ্টান্তিকং ব্যাচষ্টে জ্ঞানমেবেতি । নহু জ্ঞানং সাক্ষাদেব কর্মদাহকং কিমিতি নোচ্যতে, নির্বীজং করোতি কর্ষেতি কিমিতি ব্যাখ্যানমিত্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চিৎ অপি চেদিতি । সর্বেভ্যোহপি পাপকারিত্যোঃ সদ্যপ্যতিশয়েন পাপকারী যদসি তথাপি সর্বং পাপসমুদ্রং জ্ঞানপ্ৰবেনৈব - জ্ঞানপোতেনৈব সম্যগন্যাসেন ভুরিষ্যসি ॥ ৩৬ ॥

সমুদ্রবৎ হিতৈশ্চৈব পাপশ্চ অস্তিন্ধনমাত্মং ন হু পাপশ্চ নাশইতি জ্ঞানিঃ দৃষ্টান্তেন

ন হি জ্ঞানেন সদৃশং পবিত্রমিহ বিদ্যতে ।

তৎ স্বয়ং যোগসংসিদ্ধঃ কালেনাত্মনি বিন্দতি ॥ ৩৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কারণমিত্যভিপ্রায়সামর্থ্যাৎ যেন কৰ্ম্মণা শরীরমারকঃ তৎ প্রবৃত্তফলদ্বাহুপভোগেনৈব
ক্ষীয়তেহতো যান্তপ্রবৃত্তফলানি জ্ঞানোৎপত্তেঃ প্রাক্ কৃতানি জ্ঞানসহভাবীনি চাতীত-
নেকজন্মকৃতানি চ তান্তেব সৰ্ব্বাণি ভস্মসাৎ কুরুতে ॥ ৩৭ ॥

যতএবমতঃ ন হীতি । ন হি জ্ঞানেন সদৃশং তুল্যং পবিত্রং পাবনং শুদ্ধিকরমিহ
বিদ্যতে হি বস্মাৎ, তৎ জ্ঞানং স্বয়মেব যোগসংসিদ্ধো যোগেন কৰ্ম্মযোগেন সমাধিযোগেন

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানন্ত স্ব প্রেমায়াবরণাজ্ঞানাপাকরণে সামর্থ্য লোকে দৃষ্টবাদবিক্রিয়ত্রক্ষাত্মজ্ঞানমপি তদ-
জ্ঞানং নিবর্তয়ৎ তজ্জন্তকর্তৃত্বভ্রমঃ কৰ্ম্মবীজভূতং নিবর্তয়তি তন্নিবৃত্তৌ চ কৰ্ম্মাণি ন স্বাতুঃ-
পারয়ন্তি ন তু সাক্ষাৎ কৰ্ম্মাণাং নিবর্তকং জ্ঞানং অজ্ঞানসৈব নিবর্তকমিতি ব্যাপ্তেস্তুদধি-
বৃত্তৌ তু পুনরপি কৰ্ম্মোস্তবসম্ভবাদিত্যর্থঃ । জ্ঞানস্য সাক্ষাৎ কৰ্ম্মনিবর্তকত্বাবে কলিত-
মাহ তস্মাদিতি । সম্যগ্জ্ঞানং মূলভূতাজ্ঞাননিবর্তনে কৰ্ম্মনিবর্তকমিষ্টক্ষেদারকফলস্যাপি
কৰ্ম্মাণো নিবৃত্তিপ্রসঙ্গাৎ জ্ঞানোদয়সমকালমেব শরীরপাতঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ সামর্থ্যা-
দিতি । জ্ঞানোদয়সমসময়মেব দেহাপোহে তদ্বদর্শিতিক্রপদিষ্টং জ্ঞানং ফলবদিতি ভগবদ-
ভিপ্রায়স্য বাধিতত্বপ্রসঙ্গাদাচার্য্যলাভান্তথাহুপপত্ত্যা প্রবৃত্তফলকৰ্ম্মসম্পাদকমজ্ঞানলেশঃ ন
নাশয়তি জ্ঞানমিত্যর্থঃ । কথং তর্হি প্রারকফলং কৰ্ম্ম নশ্ততীত্যাশঙ্ক্যাহ যেনেতি । তর্হি
কথং জ্ঞানাগ্নিঃ সৰ্ব্বকৰ্ম্মাণি ভস্মসাৎ করোতীতু্যুক্তং তত্রাহ অতইতি । জ্ঞানাদারকফলানাং
কৰ্ম্মাণাং নিবৃত্ত্যহুপপত্তেরনারকফলানি যানি কৰ্ম্মাণি পূর্বং জ্ঞানোদয়াদশ্মিন্নেব জন্মানি
কৃতানি জ্ঞানেন চ সহ বর্তমানানি প্রাচীনেষু চান্তেষু জন্মস্বর্জিতানি তানি সৰ্ব্বাণি জ্ঞানং
কারণনিবর্তনে নিবর্তয়তীত্যর্থঃ ॥ ৩৭ ॥

নবশ্চেনৈব পরমপরিশুদ্ধিকরণে কেনচিদশ্বমেধাদিনা পরমপুরুষার্থসিদ্ধেরলমাত্মজ্ঞা-
নেনেত্যাশঙ্ক্যাহ যত ইতি । পূর্বোক্তেন একায়েন জ্ঞানমাহাত্ম্যং যতঃ সিদ্ধমতন্তেন
জ্ঞানেন তুল্যং পরিশুদ্ধিকরণং পরমপুরুষার্থো পরিকমিহ ব্যবহারভূমৌ নাস্তীত্যর্থঃ । তৎ-

শ্বামিকৃত টীকা ।

বারয়ন্বাহ যথৈধাংসীতি । যথা এধাংসি কাষ্ঠানি প্রদীপ্তোহগ্নিঃ তস্মীতাবং নয়তি তথাস্ব-
জ্ঞানস্বরূপোহগ্নিঃ প্রারককৰ্ম্মকলব্যতিরিক্তানি সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি ভস্মীকরোতীত্যর্থঃ ॥ ৩৭ ॥

তত্র হেতুমাহ ন হীতি । পবিত্রং শুদ্ধিকরণং ইহ তপোযোগাদিবু মধ্যে জ্ঞানতুল্যং নাস্ত্যেব,
তর্হি সৰ্ব্বেষুপি কিমিতি আত্মজ্ঞানমেব নাস্ত্যন্তীত্যত আহ তৎস্বয়মিতি সার্ধেন ।

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ७९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

च संसिद्धः संकृतेन योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महता आश्रानि विन्दति लभत-
इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

येनैकास्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिशते श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धालु-
लभते ज्ञानं श्रद्धालुश्चेहपि भवति कश्चिन्नन्दप्रस्थानोऽहं आह तत्परः श्रद्धापासनादाव-
तिबुक्तेन ज्ञानलक्ष्यपाये श्रद्धावास्तत्परवोऽप्यजितेन्द्रियः आदित्यात् आह संयतेन्द्रियः
संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यत्तेन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियो योगी यएवस्तु तः श्रद्धावाः-
स्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवशः ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्यैकान्तिकोऽपि
भवति मायाविद्यादिसम्भवात् न तु तथा तच्छ्रद्धावत्तादावित्येकास्तेन ज्ञानलक्ष्यपायः किं

गिरिकृत टीका ।

पुनराश्रयविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति ऋतिं नोऽपद्यते तत्राह तत्परः ज्ञानं स्वयमिति ।
महता कालेन यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयं तदाश्रानि ज्ञानं विन्द-
तीति योजना, सर्वेषां ऋतिं ज्ञानानुदयो योग्यतावैधुर्यादिति भावः ॥ ७८ ॥

कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्पन्नश्च ज्ञानोऽपत्तावस्तुरङ्गसाधनमुपदिशति येनेति ।
ज्ञानलाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति । न केवलं श्रद्धालुमेव सहायं ज्ञानलाभे हेतुरपितु
तात्पर्यामपीत्याह श्रद्धालुश्चेहपीति । मन्प्रस्थानश्च तात्पर्याविधुरतः न च तस्योपदिष्ट-
मपि ज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे तेन तात्पर्यामपि तत्र कारणं भवतीत्याह अत आहिति । अति-
बुक्तेन निष्ठावान्, उपासनादावित्यादिशब्देन श्रवणादि गृह्यते । न केवलं श्रद्धा तात्पर्या-
क्षेत्युत्पत्तमेव ज्ञानकारणं किञ्च संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे श्रद्धादेरकिञ्चिदकरणादि-
त्याशयेनाह श्रद्धावानिति । उक्तसाधनानां ज्ञानेन सदैकान्तिकत्वमाह यएवस्तु त इति ।
तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किमितीदानीं
हेतुत्वमुच्यते तत्राह प्रणिपातादिति । तद्वि बहिरङ्गमिदं पुनरुक्तं, न च तत्र

श्यामिकृत टीका ।

तदाश्रयविषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धो योग्यतां प्राप्नुः सन् स्वयमेवा-
नारासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

किञ्च श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धापदिष्टे अर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः
संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नाश्रुः, अतः श्रद्धादिसम्पत्त्या ज्ञानलाभात् प्राक् कर्मयोग

অজ্ঞশ্চাশ্রদ্ধধানশ্চ সংশয়াত্মা বিনশ্চতি ।

নাযং লোকোহস্তি ন পরো ন সুখং সংশয়াত্মনঃ ॥ ৪০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পুনর্জাননাভাৎ স্মাদিত্যুচ্যতে জ্ঞানং লক্ষ্যং পবাং মোক্ষাখ্যাং শান্তিমুপরতিমচিরেণ ক্ষিপ্ৰ-
মেবাধিগচ্ছতি সম্যগদর্শনাৎ ক্ষিপ্ৰমেব মোক্ষে ভবতীতি সর্বশাস্ত্রাণ্যপ্রসিদ্ধঃ স্মৃনিশ্চি-
তোহর্থঃ ॥ ৩৯ ॥

অত্র সংশয়ো হি ন কর্তব্যঃ পাপিষ্ঠো হি সংশয়ঃ কথমিত্যুচ্যতে অজ্ঞশ্চেতি । অজ্ঞশ্চা-
নাশ্রদ্ধোহশ্রদ্ধধানশ্চ সংশয়াত্মা চ বিনশ্চতি অজ্ঞাশ্রদ্ধধানৌ যদাপি বিনশ্চতঃ তথাপি ন
যথা সংশয়াত্মা স তু পাপিষ্ঠঃ সর্বেষাং কথং নাযং সাধারণোহপি লোকোহস্তি তথা ন পর-

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানেন প্রতিনিয়মো মনশ্চত্বথা কৃৎষা বহিবত্বথাপ্রদর্শনাত্মনো মায়াবিভ্রস্ত সস্তবাধিপ্রল-
স্তকছাদেৱপি সস্তাবনোপনীতত্বাদিত্যর্থঃ । মায়াবিভ্রাদেঃ শ্রদ্ধাবত্বতাৎপর্যাদাবপি সস্ত-
বাদনৈকান্তিকত্বমবিশিষ্টমিত্যাশঙ্ক্যাহ ন স্থিতি । ন হি মায়ায়া বিপ্রলস্তেন বা শ্রদ্ধাতাৎ-
পর্যসংযমান্ যোগতো নিষ্ঠাতুমর্হতীত্যার্থঃ । উত্তরার্কেঃ প্রসঙ্গপূর্বকমবত্যাৰ্থ্য ব্যাকরোতি
কিং পুনরিত্যাদিনা । সম্যগ্জ্ঞানাদভ্যাসাদিসাধনানপেক্ষান্মোক্ষে ভবতীত্যত্র প্রমাণমাহ
সম্যগদর্শনাদিতি । শাস্ত্রশব্দেন তমেব বিদিত্বা, জ্ঞানাদেব তু কৈবল্যমিত্যাদি বিবক্ষিতং
শাস্ত্রজ্ঞানাদজ্ঞাননিবৃত্তে: রজ্জ্বাদৌ প্রসিদ্ধত্বাৎ আত্মজ্ঞানাদপি নিরপেক্ষাদজ্ঞানতৎকার্য-
প্রক্ষয়লক্ষণে মোক্ষঃ স্মাদিত্যেবংলক্ষণঃ ॥ ৩৯ ॥

উত্তরশ্লোকস্ত পাতনিকাং করোতি অত্রোতি । যথোক্তসাধনবাহুপদেশমপেক্ষ্যাচিরেণ
ব্রহ্ম সাক্ষাৎকরোতি সাক্ষাৎকৃতব্রহ্মস্বেচিরেণৈব মোক্ষং প্রাপ্নোতীত্যেবোহর্থঃ সপ্তম্যা
পরামৃশ্চতে । সংশয়স্যাকর্তব্যত্বে হেতুমাহ পাপিষ্ঠো হীতি । উক্তং হেতুং প্রসঙ্গপূর্বক-
মুত্তরশ্লোকেন সাধয়তি কথমিত্যাদিনা । অজ্ঞাশ্রদ্ধধানাচ্চ সংশয়চিত্তস্য বিশেষমাদর্শয়তি
নাযমিতি । দ্বিতীয়ভাগবিভক্তনার্থঃ ভূমিকাং করোতি অজ্ঞোতি । অজ্ঞাদীনাং মধ্যে

স্বামিকৃতটীকা ।

এব শুদ্ধার্থমহুষ্ঠেয়ঃ, জ্ঞানলাভানন্তরস্ত ন তস্য কিঞ্চিৎ কর্তব্যমিত্যাহ জ্ঞানং লক্ষ্যং তু
মোক্ষমচিরেণ প্রাপ্নোতি ॥ ৩৯ ॥

জ্ঞানাধিকারিণমুক্ত্য। ভূমিকারীতমনধিকারিণমাহ অজ্ঞশ্চেতি । অজ্ঞো শুদ্ধপরিষ্টার্থা
নভিজ্ঞঃ কথমিহজ্ঞানে আভেহপি তত্রাশ্রদ্ধধানশ্চ জাতায়ামপি শ্রদ্ধায়াঃ মমেদং সিংহেয়
বেতি সংশয়াক্রান্তচিত্তশ্চ বিনশ্চতি স্বার্থান্ধশ্চতি, এতেবু ত্রিষপি সংশয়াত্মা সর্বথা নশ্চতি

যোগসম্যস্তকর্মাণং জ্ঞানসঙ্কিন্নসংশয়ম্ ।
আত্মবস্তং ন কর্মাণি নিবধন্তি ধনঞ্জয় ॥ ৪১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

লোকো ন স্মৃৎ তত্রাপি সংশয়োপপত্তেঃ সংশয়াত্মনঃ সংশয়চিত্তস্য, তস্মাৎ সংশয়ো ন
কর্তব্যঃ ॥ ৪০ ॥

কস্মাৎ যোগেতি । যোগসংস্কৃতকর্মাণাং পরমার্থদর্শনলক্ষণেন যোগেন সংস্কৃতানি
কর্মাণি যেন পরমার্থদর্শিনা ধর্মাধর্মাখ্যানি তং যোগসংস্কৃতকর্মাণং কথং যোগসংস্কৃতক-
র্মেত্যাহ জ্ঞানেনাশ্রয়ৈকত্বদর্শনলক্ষণেন সংক্লিন্নঃ সংশয়ো যস্ম স জ্ঞানসংক্লিন্নসংশয়ঃ যএবং
যোগসংস্কৃতকর্মা তমাত্মবস্তমশ্রমস্তং গুণচেষ্টারূপেণ দৃষ্টানি ন কর্মাণি নিবধন্তি অনিষ্টা-
দিরূপং ফলং নারভস্তে হে ধনঞ্জয় ॥ ৪১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সংশয়াত্মনো যৎপাপিষ্ঠত্বং তৎ শ্রমদ্বারা প্রকটয়তি কথমিতি । লোকদ্বয়স্ত তৎপ্রযুক্তস্মৃৎ
'চাভাবে হেতুমাহ তত্রাপীতি । সংশয়চিত্তস্য সর্বত্র সংশয়বৃত্তেহু'নিবারত্বাদিত্যর্থঃ ।
সংশয়স্থানর্থমূলত্বে স্থিতে ফলিতমাহ তস্মাদিতি ॥ ৪০ ॥

যদ্যপি সংশয়ঃ সর্বানর্থহেতুত্বাৎ কর্তব্যো ন ভবতি তথাপি নিবর্তকভাবে তদকরণ-
মত্বাধীনমিতি শক্তে কস্মাদিতি । ঋতিযুক্তিপ্রযুক্তমৈক্যজ্ঞানং তন্নিবর্তকমিত্যুত্য়মাহ
জ্ঞানেনেতি । সংশয়রহিতস্তাপি কর্মাণানর্থনেত্বনি ভবন্তীত্যাহ যোগেতি । বিষয়-
পরবশস্য পুংসো যোগাযোগাৎ কুতো' যোগসংস্কৃতকর্মত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ আত্মবস্তমিতি ।
পরমার্থদর্শনতঃ সংশয়োচ্ছিত্তৌ তচ্ছ্বেদকজ্ঞানমাহাত্ম্যাদেব কর্মণাঞ্চ নিবৃত্তাবশ্রমস্ত
প্রাতিভাসিকানি কর্মাণি বন্ধহেতবো ন ভবন্তীত্যাহ ন কর্মানীতি । কর্মযোগাদেব
কর্মসংস্কারসম্প্রাপ্তিমাশঙ্ক্য আদ্যং পাদং বিভবতে পরমার্থেতি । তচ্চ বৈধনঃস্মাস-
পক্ষে ত্বপরোকমিতি বিবেকঃ । যথোক্তজ্ঞানেন সংস্কৃতকর্মত্বমেব সতি সংশয়ে ন সিধ্যতি
সংশয়বতস্তদযোগাদিতি শক্তে কথমিতি । দ্বিতীয়ং পাদং ব্যাকূর্কন পরিহরতি আহে-
ত্যা'দিনা । পাঠক্রমাদর্থক্রমস্য বলীয়ত্বাদাদৌ দ্বিতীয়ং পাদং ব্যাখ্যায় পশ্চাদাদ্যং পাদং

স্বামিকৃত টীকা ।

যতস্তস্যায়ং লোকো নাস্তি ধনার্জনবিবাহাদ্যসিদ্ধেঃ, ন চ পরলোকো ধর্মস্যানিষ্পত্তেঃ, ন চ
স্মৃৎ সংশয়েনৈব ভোগস্যাপ্যসম্ভবাৎ ॥ ৪০ ॥

অধায়ররোক্তাঃ পূর্বাপরভূমিকাভেদেন কর্মজ্ঞানময়ীঃ বিবিধাঃ ব্রহ্মনিষ্ঠাশুগসংহরতি
যোগেতি শাস্ত্যাং । যোগেন পরমেখরারাদনরূপেণ তস্মিন্ সংস্কৃতানি সমর্পিতানি
কর্মাণি যেন তং পুরুষং কর্মাণি 'সকলৈন' নিবধন্তি, ততশ্চ জ্ঞানেনাকর্মাশ্রবোধেন

तस्मादज्ञानसञ्ज्ञतं ह्यंशं ज्ञानासिनात्नः ।

छिन्नैव न संशयं योगमातिष्ठोतिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिकां

भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्म-

न्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुक्लिकरहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निवध्याते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्मात्त ज्ञानकर्म्यानुष्ठानविषये संशयवान् विनष्टति तस्मादिति । तस्मात् पापिष्ठमज्ञानसञ्ज्ञतः अज्ञानादविवेकाज्जातः ह्यंशः यदि बुद्धौ स्थितः ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरः सम्यग्दर्शनः ज्ञानः तदेवासिः खडाहस्तेन ज्ञानासिनात्नः स्वस्य आश्रयविषयत्वात् संशयस्य न हि परस्य संशयोऽपरेण हेतुव्यतात् प्राप्ता येन स्वस्येति विशिष्यतेऽत आश्रयविषयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानासिना छिन्नैव न संशयः स्वविनाशहेतु-

गिरिकृत टीका ।

व्याचक्षीतेत्याह एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो विषयपरवशस्तु न सिध्यतीत्यतिसङ्घार आश्रयस्तु व्याकरोति अप्रमत्तमिति । न कर्माणीत्यादिफलोक्तिः व्याचष्टे गुणचेष्टेति । अनिष्टादीत्यादिशब्देन इष्टं मिश्रणं गृह्यते ॥ ४१ ॥

तस्मादित्यादिसमनस्तरन्नाकगतः तत्पदापेक्षितमर्थमाह यस्मादिति । सताः कर्मणामस्मादिषु फलारम्भकत्वापालम्भात् विदुष्यपि तेषां तद्भावमनपवाधमित्याशङ्क्याह ज्ञानाग्नीति । ननु सन्निहानस्तु तत्प्रतिबन्धनं कर्मयोगानुष्ठानं नापि तद्वेतुकज्ञानं तत्रापि संशयवत्त्वादित्याशङ्क्याह यस्माच्चेति । श्लोकाकाराणि व्याचष्टे तस्मादित्यादिना । पापिष्ठमिति संशयस्तु सर्वानर्थमूलत्वेन तद्व्यवः सूच्यते । विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्य हेतुत्वमविवेकज्ञानार्थकरत्वात्प्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति । न च तस्य चैतन्मवदाश्रयनिष्ठत्वादताज्ज्ञः शक्तिव्यमित्याह ह्यदीति । शोकमोहादित्यामभिभूतस्तु पुंसो मनसि आश्रय-

श्यामिकृत टीका ।

संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्तु तस्मात्प्रवृत्तमप्रमादिनः कर्माणि लोकसंश्रयार्थानि स्वाभाविकानि वा न निवध्नुति ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानेति । यस्मादेवः तस्मादाज्ञानोऽज्ञानेन सञ्ज्ञतः यदि स्थितमेव संशयः शोकादिनिमित्तः देहाश्रयविवेकज्ञानखण्डेन हि वा कर्मयोगमातिष्ठ आश्रयं तत्र च एवम-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ভূতং, যোগঃ সম্যগ্দর্শনোপায়ঃ কৰ্ম্মাহুষ্ঠানমাতিষ্ঠ কুৰ্কিত্যর্থঃ উত্তিষ্ঠ চেদানীং যুদ্ধায় ভারতেতি ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে চতুর্থোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ভবতঃ সংশয়স্ত প্রবলপ্রতিবন্ধকাতাবেনৈব প্রধ্বংসঃ সিধ্যেদিত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানাসিনেতি । স্বাশ্রয়স্ত সংশয়স্ত স্বাশ্রয়েণৈব জ্ঞানেন সমুচ্ছেদসম্ভবাৎ কিমিতি স্বশ্চেতি বিশেষণমিত্যা- শঙ্ক্যাহ আত্মবিষয়ত্বাদিতি । স্থাণাদিবিষয়ঃ সংশয়ঃ তদ্বিষয়েন জ্ঞানেন দেবদত্তনিষ্ঠেন তন্নিষ্ঠো ব্যাবর্ত্যতে প্রকৃতে ত্বাআবিষয়স্তদাশ্রয়স্ত সংশয়ঃ তথাবিধেন জ্ঞানেন অপনীয়তে তেন বিশেষণমর্থবদিত্যর্থঃ । তদেব প্রপঞ্চয়তি ন হীতি । আত্মাশ্রয়ত্বস্ত প্রকৃতে সংশয়ে সিদ্ধত্বেনাবিবন্ধিতত্বাৎ তদ্বিষয়স্ত তদ্বিষয়েণৈব তস্ত তেন নিবৃতির্কিবন্ধিতে- ত্যুপসংহরতি অত ইতি । সংশয়সমুচ্ছিন্ত্যানন্তরং কর্তব্যমুপদিশতি ছিৎসেনমিতি । অগ্নি- হোত্রাদিকং কৰ্ম্ম ভগবদাজ্ঞয়া ক্রমেণ করিষ্যামি যুদ্ধাৎ পুনরুপরিরংসৈবেত্যাশঙ্ক্যাহ উত্তিষ্ঠেতি । ভরতাস্বয়ে মহতি ক্রত্বিয়বংশে প্রসূতস্ত সমুপস্থিতসমরবিমুখত্বমল্লচিতমিতি মহানঃ সন্নাহ ভাবতেতি । তদনেন যোগস্ত কৃত্বিয়ত্বং ভগবতোহনীশ্বরত্বঞ্চ নিরাকৃত্য কৰ্ম্মাদাবকৰ্ম্মাদিদর্শনাদায়নঃ সম্যগ্জ্ঞানাৎ প্রপিপাতাদেক্কহিরদ্যাদস্তরদ্যচ্চ শঙ্কাদেক্কন্তু তা- দশেষানর্থনিবৃত্ত্যা ব্রহ্মভাবমভিদধতা সৰ্ব্বস্মাদুৎকৃষ্টে তন্মিন্নসংশয়ানস্তাধিকারাদশেষদোষ- বস্তং সংশয়ং হিছোত্তমস্ত জ্ঞাননিষ্ঠাপরস্ত কৰ্ম্মনিষ্ঠেতি স্থাপিতং ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াঃ চতুর্থোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রসূতায় যুদ্ধায়োত্তিষ্ঠ, হে ভারতেতি ক্রত্বিয়ত্বেন যুদ্ধস্ত ধর্ম্মত্বং দর্শিতং । পুমবস্থাভিভেদেন কৰ্ম্মজ্ঞানময়ী দ্বিধা নিষ্ঠোক্তা যেন তং বন্ধে শৌরিং সংশয়সংছিদং ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াঃ চতুর্থোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

পঞ্চমোঃধ্যায়ঃ ।

অৰ্জুন উবাচ—সন্ন্যাসং কৰ্মণাং কৃষ্ণ পুনর্যোগঞ্চ শংসসি ।

যচ্ছেয় এতয়োরেকং তন্মে ক্রহি স্তনিশ্চিতম্ ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্চোদিত্যারভ্য স যুক্তঃ কৃৎস্নকৰ্মকৃৎ, জ্ঞানাগ্নিদগ্ধকৰ্মাণং, শারীরং কেবলং কৰ্ম কুৰ্ব্বন্, ষদৃচ্ছালাভসঙ্কষ্টো ব্রহ্মার্পণং ব্রহ্ম হবিঃ, কৰ্মজান্ বিদ্ধি তান্ সৰ্বান্, সৰ্বং কৰ্মাখিলং পার্শ্ব, জ্ঞানাগ্নিঃ সৰ্বকৰ্মাণি, যোগসংস্কৃতকৰ্মাণমিত্যট্টৈর্কচনৈঃ সৰ্বকৰ্ম- সংশ্রাসমবোচন্তগবান্, ছিষ্টৈশ্চনঃ সংশয়ং যোগমাতিষ্ঠেত্যনেন বচনেন পুনর্যোগঞ্চ কৰ্মা- লুষ্ঠানলক্ষণমলুতিষ্ঠেতু্যক্তবান্ তয়োরুভয়োশ্চ কৰ্মালুষ্ঠানকৰ্মসংশ্রাসয়োঃ স্থিতিগতিবৎ পরম্পরবিষোধাদেকেন সহ কর্তৃমশক্যত্বাৎ কালভেদেন চালুষ্ঠানবিধানাভাবাদর্থাৎ তয়ো-

গিরিকৃত টীকা ।

পূর্বোত্তরাধ্যায়য়োঃ সম্বন্ধমভিদধানো বৃথালুবাদপূর্বকমৰ্জুনপ্রশ্নশ্চাভিপ্রায়ঃ প্রদর্শ- য়িতুং প্রক্রমতে কৰ্মনীত্যাদিনা । ইত্যারভ্য কৰ্মণ্যকৰ্মদর্শনমুক্ত্বা তৎপ্রশংসা প্রসারিতে- ত্যাহ স যুক্ত ইতি । জ্ঞানবস্তুং সৰ্বাণি কৰ্মাণি লোকসংগ্রহার্থং কুৰ্ব্বন্তুঃ জ্ঞানলক্ষণে- গ্নিনা দগ্ধসৰ্বকৰ্মাণং কৰ্মপ্রযুক্তফলসম্বন্ধবিধুরং বিবেকবস্তো বদন্তীতি । জ্ঞানবতো জ্ঞান- ফলভূতঃ সংশ্রাসং বিবক্ষন্ বিবিদিষোঃ সাধনরূপমপি সংশ্রাসং ভগবান্ বিবক্ষিতবানি- ত্যাহ জ্ঞানাগ্নীতি । নিরাশীরিত্যারভ্য শরীরস্থিতিমাত্র কারণং কৰ্ম শরীরস্থিতাবপি সঙ্গবহিতঃ সন্ সমাচরন্ ধৰ্মাধৰ্মকলভাগী ন ভবতীত্যপি পূর্বোত্তরাধ্যায়মধ্যায়ান্ত্যাং দ্বিবিধং সংশ্রাসং সূচিতবানিত্যাহ শারীরমিতি । ষদৃচ্ছত্যাদাবপি সংশ্রাসং সূচিতঃ তদ্ব্যফলায়োপদেশাদিত্যাহ ষদৃচ্ছতি । জ্ঞানশ্চ যজ্ঞত্বসম্পাদনপূর্বকং প্রশংসাবচনা- দপি কৰ্মসংশ্রাসো দর্শিতো জ্ঞাননিষ্ঠশ্চেত্যাহ ব্রহ্মার্পণমিতি । জ্ঞানযজ্ঞস্ত্যর্থঃ বিহিতান্না- নাবিধান্ যজ্ঞানন্দ্য তেষাং দেহাদিব্যাপারজ্ঞত্ববচনেনাগ্ননো নির্ব্যাপারত্ববিজ্ঞানকলা-

স্বামিকৃত টীকা ।

নিবার্ধ্য সংশয়ং জিষ্ণোঃ কৰ্মসন্ন্যাসবোধয়োঃ । জিতেন্দ্রিয়শ্চ চ যতেঃ পঞ্চমে মুক্তিম- ব্রবীৎ । অজ্ঞানসম্ভৃতঃ সংশয়ং জ্ঞানাসিনা ছিষ্টা কৰ্মবোধমাতিষ্ঠেতু্যক্তং তত্র পূর্বাপর-

शाङ्करभाष्यम् ।

रन्तुतरकर्तव्यतायाः प्राप्तेः सत्यां यं प्रशस्ततरमेतयोः कर्मानुष्ठानसंन्यासयोः तं
कर्तव्यां नेतरदित्येव मन्त्रमानः प्रशस्ततरबुद्धुंसयाज्जून उवाच संन्यासं कर्षणां कृषेत्या-
दिना । ननु चात्रविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपादयित्वा पूर्वोदाहृतैर्कचनैर्भगवान् सर्व-
कर्षसंन्यासमवोचन्न वनाञ्जशातश्च कर्मानुष्ठानकर्षसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्तरश्च
प्रशस्ततवद्बुद्धुंसया प्रश्नोऽहंपपन्नः सत्यमेवः ह्यदतिप्रायेण प्रश्नोऽहंपपद्यते प्रष्टुः
स्वातिप्रायेण पुनः प्रश्नो बुध्यत एवेति वदामः, कथं पूर्वोदाहृतैर्कचनैर्भगवता कर्षसं-
न्यासश्च कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारः तश्च कर्तव्यत्वासम्भवाद्ना-
त्रविदपि कर्ता पक्षे प्राप्नोऽहनुद्यत इति न पुनरात्रविष्कर्तृकत्वमेव संन्यासश्च विवक्षि-
तमित्येवः मन्वानञ्जूनश्च कर्मानुष्ठानकर्षसंन्यासयोर्विद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति

गिरिकृत टीका ।

भिलापादपि यथोक्तमाज्ञानं विविदिषोः सर्वकर्षसंन्यासेऽधिकारो ध्वनित इत्याह
कर्षज्ञानिति । समस्तैश्वर्यवशेषवर्जितश्च कर्षणो ज्ञाने पर्यावसानाभिधानाच्च जिज्ञासोः
सर्वकर्षसंन्यासः सूचित इत्याह सर्वमिति । तद्विद्वीत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायः प्रणि-
पातादि प्रदर्शय प्राप्तेन ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवता सर्वकर्षणां निवृत्तेरेवेति वदता च
ज्ञानार्थिनः संन्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह ज्ञानाग्निरिति । ज्ञानेन समुच्छिन्न
संशयः तन्मादेव ज्ञानात् कर्षाणि संन्यास्य व्यवस्थितमप्रमत्तः वशीकृतकार्यकरणसंघातवस्तुः
प्रातिभासिकानि कर्षाणि न निवृत्ति इत्यपि द्विविधः संन्यासो भगवतोक्त इत्याह
योगेति । कर्षणीत्यारभ्य योगसंस्तुत्कर्षाणमित्युक्तं रुदाहृतैर्कचनैरुक्तं संन्यासमुप-
संहरति इत्युक्तैरिति । तर्हि कर्षसंन्यासैश्वर्य जिज्ञासुना ज्ञानवता चादरणीयत्वात्
कर्मानुष्ठानमनादेयमापरमित्याशङ्क्याक्तमर्थासुरमनुवदति छिन्नमिति । कर्षतन्त्यागस्यो-
रुक्तयोरैकेणैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वासम्भवात् विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य युगपद्वा क्रमेण वानुष्ठान-
मिति विकल्पाद्यः दूषयति उभयोश्चेति । द्वितीयः प्रत्याह कालभेदेनेति । उक्त-
योर्द्वयोरैकेण पुरुषेणानुष्ठेयत्वासम्भवे कथं कर्तव्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह अर्थादिति ।
ह्योरुक्तयोरैकेण युगपत् क्रमात्त्यां अनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः । अन्तरस्य कर्तव्यत्वे
कतरस्येति कृतो निर्णयो ह्ययोः सन्निधानाविशेषादित्याशङ्क्याह यं प्रशस्ततरमिति ।
भगवता कर्षणां संन्यासो योगसम्प्राप्तौ न च तयोः समुचित्यानुष्ठानं तेनान्तरस्य
श्रेष्ठस्यानुष्ठेयत्वे तद्बुद्धुंसया प्रश्नोपपत्तिरित्वापसंहरति इत्येवमिति । नायं प्रष्टु-
स्वामिकृत टीका ।

विरोधः मन्वानोऽर्जून उवाच संन्यासमिति । वदन्नास्मिन्तिरेव स्यादित्यादिना सर्वं कर्षा-
थिनः पार्थेत्यादिना च ज्ञानिनः कर्षसंन्यासं कथयसि ज्ञानानिना संशयः हिंसा योगमा-

শ্রীভগবানুবাচ—সন্ন্যাসঃ কৰ্মযোগশ্চ নিঃশ্রেয়সকরাবুভৌ ।

তয়োস্তু কৰ্মসন্ন্যাসাৎ কৰ্মযোগো বিশিষ্যতে ॥২॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পূৰ্বোক্তেন প্রকাৰেণ তয়োঃ পয়স্পবিরোধাদন্ততরশ্চ কৰ্তব্যে প্রাপ্তে প্রশস্ততরঞ্চ কৰ্তব্যং নেতরদিত্তি প্রশস্ততরবিবিদিষয়া প্রয়ো নানুপপন্নঃ, প্রতিবচনবাক্যার্থনিকপণেনাপি প্রষ্টুরভিপ্রায় এবমেবেতি গমাতে, কথং সংন্যাসকৰ্মযোগৌ নিঃশ্রেয়সকবৌ তয়োস্তু কৰ্মসন্ন্যাসাৎ কৰ্মযোগো বিশিষ্যতে ইতি প্রতিবচনমেতন্নিকপ্যাং কিমনেনান্নবিৎকৰ্তৃকয়োঃ সংন্যাসকৰ্মযোগয়োঃ নিঃশ্রেয়সকরত্বং প্রয়োজনমুক্ত্য। তয়োবেব কুতশ্চিদ্ধিশেষাৎ কৰ্মসন্ন্যাসাৎ কৰ্মযোগশ্চ বিশিষ্টত্বমুচ্যতে আহোশ্চিদনান্নবিৎকৰ্তৃকয়োঃ সংন্যাসকৰ্মযোগয়োঃ তদুভয়মুচ্যত ইতি কিঞ্চাতো যথান্নবিৎ কৰ্তৃকয়োঃ কৰ্মসন্ন্যাসকৰ্মযোগয়োঃ নিঃশ্রেয়সকরত্বং তয়োস্তু কৰ্মসন্ন্যাসাৎ কৰ্মযোগশ্চ বিশিষ্টত্বমুচ্যতে যদি বানান্নবিৎকৰ্তৃকয়োঃ সংন্যাসকৰ্ম-

গিরিকৃত টীকা

ভিপ্রায়ঃ কৰ্মসন্ন্যাসকৰ্মযোগয়োৰ্ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়ত্বশ্চোক্তদ্বাদেকস্মিন্ পুরুষে প্রাপ্ত্যভাবাদিত্তি শঙ্কতে নস্থিত্তি । চোদ্যমঙ্গীকৃত্য পবিহবতি সত্যমেবমিত্তি । কীদৃশস্তহি প্রষ্টুরভিপ্রায়ো যেন প্রশ্নপ্রবৃত্তিরিত্তি পৃচ্ছতি কথমিত্তি । একস্মিন্ পুরুষে কৰ্মতত্ত্যাগযোরস্তি প্রাপ্তিরিত্তি প্রষ্টুবভিপ্রায়ং প্রতিনির্দেষ্টুং প্রাবভতে পূৰ্বোদাহৃতৈরিত্তি । যথা স্বৰ্গকামো যজেতেতি স্বৰ্গকামোদ্দেশেন যাগো বিধীয়তে নতু তস্মৈবাধিকারো নাশ্চন্ত্যপি প্রতিপাদ্যতে বাক্যভেদপ্রসঙ্গান্তথানান্নবিৎকৰ্ত্তা সংন্যাসপক্ষে প্রাপ্তোহনুদ্যতে ন চান্নবিৎকৰ্তৃকত্বমেব সংন্যাসশ্চ নিয়ম্যতে বৈরাগ্যমাত্রেনাশ্চাপি সংন্যাসবিধিदर्শনাৎ তস্মাৎ কৰ্ম তত্ত্যাগয়োৰবিদ্বৎকৰ্তৃকত্বমস্তীতি মন্বানশ্চাজ্জনশ্চ প্রশ্নঃ সম্ভবতীতি ভাবঃ । ভবতু সংন্যাসশ্চ কৰ্তব্যত্ববিবক্ষা তথাপি কথং প্রশস্ততরবুভুৎসযা প্রশ্নপ্রবৃত্তিরিত্ত্যাশঙ্ক্যাহ-প্রাধান্যমিত্তি । তথাপি কথমেকস্মিন্ পুরুষে তয়োৰপ্রাপ্তাবুক্ত্যভিপ্রায়েণ প্রশ্নবচনং প্রকর্যতে তত্রাহ অনান্নবিদিত্তি । আন্নবিদো বিদ্যাসামর্থ্যাৎ কৰ্মত্যাগধৌব্যবদিতরশ্চাপি সতি বৈরাগ্যে তত্ত্যাগশ্চাবশ্যকত্বাৎ তত্র কৰ্তাসৌ প্রাপ্তোহনুদ্যতে তথা চ কৰ্মতত্ত্যাগয়োৰেকস্মিন্ বিদুষি প্রাপ্তেব্যক্তত্বাহুক্ত্যভিপ্রায়েণ প্রশ্নপ্রবৃত্তিরবিকৃত্যর্থঃ । সংন্যাস-

স্বামিকৃত টীকা ।

তিষ্ঠেতি পুনর্যোগঞ্চ কথয়সি, নচ কৰ্মসন্ন্যাসঃ কৰ্মযোগশ্চকশ্চৈকদৈব সম্ভবতো বিরুদ্ধ-স্বরূপত্বাৎ তস্মাদেতয়োর্মধ্যে একস্মিন্নস্থতাতব্যে সতি মম যচ্ছুরঃ স্তুনিশ্চিতং তদেকং ক্রহি ॥ ১ ॥

অত্রোত্তরঃ শ্রীভগবানুবাচ সংন্যাসইতি । অন্নস্তাবঃ, ন হি বেদান্তবেদ্যাশ্চতৎস্বঃ প্রতি

शांकरभाष्यम् ।

योगयोजनस्य तदुच्यते । अत्रोच्यते, आत्माविष्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसम्भवा-
 त्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् कर्मयोगश्च विशिष्टाभिधानमित्ये
 तदुच्यते । यद्यनात्माविदः कर्मसंन्यासः तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः
 सम्भवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टाभिधान-
 मित्येतदुच्यते । अत्रोच्यते, आत्माविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभि-
 धानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगे विशिष्यते इति चानुपपन्नमत्राह किमात्माविदः संन्यासकर्म-
 योगयोरप्यसम्भव आहोस्मिदन्यतरस्यासम्भवः यदा चान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्मसंन्यास-
 स्यात् कर्मयोगस्येत्यसम्भवे क्लारणञ्च वक्तव्यमिति, अत्रोच्यते आत्माविदो निवृत्तमिथ्या-
 ज्ञानाद्विपर्ययज्ञानमूलश्च कर्मयोगस्यासम्भवः श्लाघ्यादिसर्कविक्रियारहितत्वेन निष्क्रिय-
 मान्मानमात्रत्वेन यो वेत्ति तस्यात्माविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानश्च निष्क्रियत्वा-
 त्स्वरूपवस्थानलक्षणः सर्ककर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतश्च मिथ्याज्ञानमूलककर्तृत्वाभिमान-
 पुरःसरश्च सक्रियत्वात्स्वरूपवस्थानरूपश्च कर्मयोगश्चेह शास्त्रे तत्र तत्रात्माविदपनिरूपण-
 प्रदेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविवोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मा-
 विदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं च । केषु
 केषु पुनरात्माविदपनिरूपणप्रदेषु आत्माविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इत्यत्रोच्यते
 अविनाशि तु तदिति प्रकृत्य य एनश्चेत्ति हस्तारं, वेदाविनाशिनः नित्यमित्यादौ तत्र
 तत्रात्माविदः कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्माविदपनिरूपणप्रदेषु तत्र तत्र

गिरिकृत टीका ।

आत्माविष्कर्तृकत्वमेवात्र विवक्षितं किं न आदित्याशक्त्य कर्तृत्वपर्युदासः संन्यासवि-
 शिष्टतार्थत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गात्त्वमित्याह न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्ग-
 हेतुर्दोषतर्कः । ततः किमित्याशक्त्य फलितमाह एवमिति । कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयो-
 रविषयकर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवम् मन्वानश्लाघ्यात् नश्च प्रशस्ततरविविदिषया प्रश्नो नाहपपन्न इति
 सशब्दः । तयोः समुचित्यानुष्ठानसम्भवे कथं प्रशस्ततरविविदिषेत्याशक्त्याह पूर्वोक्तेनेति ।
 उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेण कर्मतत्त्वागयोर्मिथोविरोधान्न समुचित्यानुष्ठानं
 सावधानमित्यर्थः । भवतु तर्हि यश्च कश्चिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कृतो यथोक्ताभिप्रायेण
 प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशक्त्याह अन्यतरश्चेति । उभयप्राप्ते समुच्यमानुपपत्त्यात्तरपरिग्रहे
 विशेषस्यावैयर्थ्यादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । इत्यत्राविष्कर्तृकयोः संन्यास-

स्वामिकृत टीका ।

कर्मयोगमहः त्रयीमि यतः पूर्वोक्तेन संन्यासेन विरोधः स्यात् अपि तु देहात्माभिमा-
 निनः चाः बह्वधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेतन् संशयः देहात्माविवेकज्ञानासिना ह्यथा

শাক্তরভাষ্যম্

প্রতিপাদ্যত এব তদ্ যথা তস্মাদ্ বুদ্ধস্য ভারত, স্বধর্মমপি চাবেক্ষ্য, কর্মণ্যেবাধিকারস্তে ইত্যাদাবতশ্চ কথমাশ্রবিদঃ কর্মযোগস্বাস্তবঃ স্মাদিতি, অত্রোচ্যতে সম্যগ্জ্ঞানমিথ্যা-জ্ঞানতৎকার্যবিরোধাৎ জ্ঞানযোগেন সাংখ্যানামিত্যনেন সাংখ্যানামাস্তত্ববিদামনাস্ত-বিৎকর্তৃককর্মযোগনিষ্ঠাতো নিষ্ক্রিয়ান্নস্বরূপাবস্থানলক্ষণায় জ্ঞানযোগনিষ্ঠায়াঃ পৃথক্-কবণাৎ কৃতকৃত্যত্বেনাশ্রবিদঃ প্রয়োজনাস্তরাভাবাৎ তস্মৈ কার্যং ন বিদ্যত ইতি কর্তৃ-ব্যাস্তরাভাববচনাচ্চ ন কর্মণামনারস্তাৎ, সংশ্রাসস্ত মহাবাহো হুঃখমাগ্নুমযোগতঃ ইত্যাদিবচনাচ্চাস্তজ্ঞানাস্তে ন কর্মযোগস্ম বিধানাৎ যোগরূঢ়স্ম তস্মৈব শমঃ কাবণ-মুচ্যত ইতানেন চোৎপন্নসম্যগ্দর্শনস্ম কর্মযোগাভাববচনাৎ শারীরঃ কেবলঃ কর্ম কুর্ক-স্মাপ্নোতি কিলিষমিতি চ শবীরস্থিতিকারণাতিবিক্রমস্ম কর্মণো বারণাৎ নৈব কিঞ্চিৎ করোমীতি যুক্তো মন্তেত তত্ত্ববিদিত্যনেন চ শরীরস্থিতিমাত্রপ্রযুক্তেষপি দর্শনশ্রবণাদি-কর্মস্বাশ্রযাধাশ্রবিদঃ করোমীতি প্রত্যয়স্ম সমাহিতচেতস্তয়া সদা কর্তব্যভোপদেশাদাস্ত-তত্ত্ববিদঃ সম্যগদর্শনেন বিবুদ্ধো মিথ্যাজ্ঞানহেতুকঃ কর্মযোগঃ ন সম্ভাবয়িতুং শক্যতে যস্মাস্তস্মাদনাশ্রবিৎকর্তৃকযোবেব সংশ্রাসকর্মযোগয়োনিঃশ্রেয়সকরত্ববচনং তদীয়াচ্চ

গিরিকৃত টীকা ।

কর্মযোগয়োঃ কতরঃ শ্রেয়ানিতি প্রষ্টু রভিপ্রায়ো ভাতীত্যাহ প্রচতিবচনেনেতি । কিং তৎ-প্রতিবচনং কথয়া তন্নিক্রপণমিতি পৃচ্ছতি কথমিতি । তত্র প্রতিবচনং দর্শয়তি সংশ্রাসেতি । তন্নিক্রপণং কথয়তি এতদিতি । তদুভয়ং নিঃশ্রেয়সকরত্বং কর্মযোগস্য শ্রেষ্ঠত্বার্থঃ । গুণদোষবিভাগবিবেকার্থঃ পৃচ্ছতি কিঞ্চিতি । অতোহস্মিন্নাদ্যে পক্ষে কিং দ্বণং অস্মিন্ বা দ্বিতীয়ে পক্ষে কিং ফলমিতি প্রশ্নার্থঃ । তত্র সিদ্ধান্তী প্রথমপক্ষে দোষমাদর্শয়তি অত্রোচ্যাদিনা । তদেবানুপপন্নত্বং ব্যতিরেকধারা বিবৃণোতি ষদীত্যাদিনা । নিঃশ্রেয়-সকরত্বোক্তিরিত্যত্র পারস্পর্যেণেতি দ্রষ্টব্যং, বিশিষ্টত্বাভিধানমিতি প্রতিযোগিনোহসহার-ছাদস্য চ শুদ্ধিধারা জ্ঞানার্থবাদিত্যর্থঃ । আশ্রয়স্ম কর্মসংশ্রাসকর্মযোগয়োঃসম্বন্ধে-দর্শিতে চোদয়তি অত্রাহেতি । চোদয়িতা নির্ধারণার্থঃ বিমূশতি কিমিত্যাদিনা । অন্ত-তরাসম্ভবেহপি সন্দেহাৎ প্রক্লোহবতরতীত্যাহ যদা চেতি । যস্য কস্যচিদন্ততরস্তাসম্বন্ধো

স্বামিকৃত টীকা ।

পরমাত্মজ্ঞানোপায়ত্বতঃ কর্মযোগমাতিষ্ঠেতি ব্রবীমি, কর্মযোগেন শুদ্ধচিত্তস্বাত্মতত্ত্বজ্ঞানে জ্ঞাতে সতি তৎপরিপাকার্থং জ্ঞাননিষ্ঠাক্ষেপেণ সংশ্রাসঃ পূর্বমুক্তঃ, এবঞ্চ সত্যপ্রধানয়ো-র্কিকল্পাযোগাৎ সংশ্রাসঃ কর্মযোগক্ষেতোভাবুভাবপি ভূমিকাভেদেন সমুচ্চিতাবেব নিঃশ্রে-য়সং সাধয়তঃ, তথাপি তন্নোর্মধ্যে কর্মসংন্যাসাৎ সকাশাৎ কর্মযোগো বিদিশে-ভবতীতি ২।

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मसंन्यासां पूर्वोक्तास्त्रिविंशत्कर्तृकसर्ककर्मसंन्यासविलक्षणां सत्ये कर्तृत्वविज्ञाने कर्म-
कदेशविषयत्वां यमनिरमादिसहितत्वेन च दूरभूतेयत्वां श्रुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्ट-
त्वाभिधानमित्येवः प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुवतिप्रयाये निश्चीयते
इति स्थितः अ्यायसी चेत् कर्मणस्तु इत्यात्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे यच्छ्रुयतयोस्तन्मे क्रहि
इत्येवः पृष्टोर्हर्जूनैः भगवान् ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां
निष्ठा प्रोक्तेः त निर्णवकवाव न च संन्यासनादेव केवलां सिद्धिः समविगच्छतीति वचनां
ज्ञानसहितस्तु तस्तु सिद्धिसाधनमिष्टं कर्मयोगस्तु च विधानां ज्ञानरहितस्य संन्यासः
श्रेयान् किम्वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्किशेषबुद्धुंसया अर्जून उवाच, संन्यासः

गिरिकृत टीका ।

अविष्यतीत्याशङ्क्य कावणमस्तरेणासम्भवो भवन्नतिप्रसङ्गः स्यादिति मन्वानः मन्नाह असम्भव इति
आश्रविदः सकारणं कर्मयोगासम्भवं सिद्धास्ती दर्शयति अत्रेति । संग्रहवाक्यां विवृण्णाश्र-
विष्यः विवृणोति जन्मादोति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं तदिदानीं बानक्ति सम-
गिति । विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति निश्चिंयेति । यथोक्तसंन्यासमुक्तं
ततो विपरीतसा कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सङ्गः । वैपरीत्यां स्फोरयन्
कर्मयोगमेव विशिनष्टि मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च तदज्ञानक्षेत्यानाद्यनिर्काच्यमज्ञानं
तन्मूलोहः कर्तेत्याश्रनि कर्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यस्तस्येति यावत् । यथोक्तं संन्यासमुक्तं
यथोक्तकर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादने हेतुमाह सम्यग्ज्ञानेति । कुत्र तदभावप्रतिपादनं
तदाह इहेति । उक्तं हेतुः कृत्वाश्रजस्य कर्मयोगासम्भवे फलितमाह यन्मादिति । इह
शास्त्रे । तत्र तत्रेत्यादावुक्तमेव व्याज्जीकर्तुः पृच्छति केषु केषिति । तानेव प्रदेशान्
दर्शयति अत्रेति । आश्रस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु संन्यासप्रतिपादनादाश्रविदः संन्यासो-
विवक्षितश्चेत्तर्हि कर्मयोगोऽपि तस्य कश्चान् भवति प्रकरणाविशेषादिति शङ्कते ननु
चेति । आश्रविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहवति तद्वथेति । प्रकरणादाश्र-
विदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे फलितमाह अतश्चेति । आश्रज्ज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरण-
गाठसिद्धौ ज्ञानादूर्कः न्यायविरुद्धः कर्म कल्लवितुमशक्यमिति परिहरति अत्रोच्यत इति
सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तुत्कार्यायोश्च ज्ञाननिवृत्तिप्रमसम्भावयोगिथोविकोधां कर्तृत्वादि-
प्रममूलं कर्म सम्यग्ज्ञानादूर्कः न सम्भवतीत्यर्थः । आश्रजस्य कर्मयोगासम्भवे हेतुत्वरमाह
ज्ञानयोगेनेति । इतश्चाश्रविदो ज्ञानादूर्कः कर्मयोगो न युक्तिमानित्याह कृतकृत्यत्वे-

श्यामिकृत टीका ।

कृत इत्यपेक्षयाः संन्यासिद्वेन कर्मयोगिनः स्वयंस्तस्य श्रेष्ठः दर्शयति ज्ञेय इति ।
रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं कर्माणि योऽश्रुतिष्ठति स नित्यं कर्माश्रुष्ठानकालेषुपि

ज्ज्ञेयः स नित्यं सन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धां प्रमुच्यते ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परित्यागः कर्मणां शान्तीराणां अमूर्छानविशेषाणां शंससि प्रशंससि कथयसीत्येतत् पुनर्षोगं तेषाममूर्छानमवशुः कर्तव्यं शंसस्यतो मे कतरं श्रेय इति संशयः किं कर्मामूर्छानः श्रेयः किं तद्व्यानमिति प्रशस्ततरकांमूर्छेरमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्ततरमेतयोः कर्मसंज्ञासकर्मामूर्छानरोर्षदमूर्छानां श्रेयोहवाप्तिमम श्चादिति मन्त्रसे तदेकमन्तरं सैहकपुरुषामूर्छेरवाससुवाये क्रहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति । १ ।

स्वातिप्रारमाचक्षाणे निर्णयय श्रीभगवानुवाच संज्ञासइति । संज्ञासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषाममूर्छानः तावुभावपि निःश्रेयसकरो निःश्रेयसः मोक्षः कूर्वाते ज्ञानोपपत्तिहेतुत्वेन उर्तो यद्यपि निःश्रेयसकरो तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेतोः कर्मसंज्ञासां केवलां कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगः स्तोमि । २ ।

कस्मादित्याह । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंज्ञासीति यो न द्वेष्टि किञ्चिद्

गिरिकृत टीका ।

नेति । ज्ञानवतो नास्ति कर्म्येत्यत्र कारणान्तरमाह तन्नेति । तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेयत्ववज्जिज्ञानान्नापि तन्त्र त्र्यज्यत्वं ज्ञानप्राप्त्या तन्त्रापि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोरस्ति कर्मयोगापेक्षा इत्याह न कर्मणामिति । स्वरूपोपकार्यक्रमसुत्तरेणास्ति स्वरूपान्निष्पत्तेर्ज्ञानार्थिना कर्मयोगश्च शुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतोरान्देयत्वमित्यर्थः । तर्हि ज्ञानवतामपि ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो मृग्यातामित्याशङ्क्याह योगारूढस्येति । उपपन्नसमाग् ज्ञानश्च कर्माभावे शरीरस्थितिहेतोरपि कर्मणोऽसम्भवान्न तन्त्र शरीरस्थितिसुदस्थितौ च कृतो जीवन्मुक्तिसुदभावे च कस्योपदेष्टृत्वं उप-

स्वामिकृत टीका ।

सन्न्यासीत्येव ज्ञेयः । तत्र हेतुः निर्द्वन्द्वो रागद्वेषादिद्वन्द्वशून्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञानद्वारा सुखमनारासेनैव संसारां प्रमुच्यते । ७ ।

वस्मादेवमङ्गप्रधानत्वेनोत्तरोत्तरवशात्तेन क्रमसमुच्चयोऽतो विकल्पमङ्गीकृत्योत्तरोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽज्ञानामेवोचितः न विवेकिनामित्याह सांध्ययोगाविति । सांध्यशब्देन ज्ञानमिर्थावाचिना तदङ्गसंन्यासं लक्षयति, संन्यासकर्मयोगावेककर्मो सन्तो पृथक् स्वतन्त्राविति बाला अज्ञाएव प्रवदन्ति न तु पण्डिताः । तत्र हेतुः अनारोकेकमपि सम्यग्स्थित आश्रितवानुत्तरोः कलमाद्येति । तथा हि कर्मयोगः सम्यग्स्थितं शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा वदुत्तरोः कलः केवल्यः तद्विन्दतीति संन्यासः सम्यग्स्थितोऽपि

সাংখ্যযোগো পৃথ্বালাঃ প্রবদন্তি ন পণ্ডিতাঃ ।

একমপ্যাস্থিতঃ সম্যগুভয়োর্বিন্দতে ফলম্ ॥ ৪ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

কাজ্জতি হুঃখস্থে তৎসাধনে চৈবন্ধিধো যঃ কৰ্ম্মনি বর্তমানোহপি স নিত্যসন্তা-
নীতি জ্ঞাতব্য ইত্যর্থঃ, নিবন্ধো বন্ধবর্জিতো হি যস্মান্নহাবাহো স্থখং বন্ধাদনারামেন
প্রমুচ্যতে । ৩ ।

নহু সংন্যাসকৰ্ম্মযোগয়োর্ভিন্নপুরুষানুষ্ঠেয়য়োর্কিরুদ্ধয়োঃ ফলেহপি বিরোধো যুক্তো ন
তুভয়োর্নিঃশ্রেয়সকরত্বমেবেতি প্রাপ্ত ইদমুচ্যতে সাংখ্যযোগাবিতি । সাংখ্যযোগো পৃথক্
বিরুদ্ধভিন্নফলো বালাঃ প্রবদন্তি ন পণ্ডিতাঃ পণ্ডিতাশ্চ জ্ঞানিন একং ফলমবিরুদ্ধমিচ্ছন্তি
কথমেকমপি সাংখ্যযোগয়োঃ সম্যগাস্থিতঃ সম্যগনুষ্ঠিতবানিত্যর্থঃ উভয়োর্কিন্দতে ফল-
নুভয়োস্তদেব হি নিঃশ্রেয়সং ফলমতো ন ফলে বিবোধোহস্তি নহু সংন্যাসকৰ্ম্মযোগশব্দেন
প্রমুচ্যে সাংখ্যযোগয়োঃ ফলৈকত্বং কথমিহাপ্রকৃতং ব্রবীতি নৈব দোষঃ যদ্যপ্যর্জুনেম

গিরিকৃত টীকা ।

দেশাভাবে চ কুতো জ্ঞানোদয়ঃ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ শারীরমিতি । বিহ্বোহপি শরীরস্থিতি-
রাহিতা চেত্তন্মাত্রপ্রযুক্তেবু দর্শনশ্রবণাদিষু কর্তৃত্বাভিমানোহপি তস্ম স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ।
নৈবেতি । তথাবদিত্যেনে চ সমাহিতচেতস্তয়া করোমীতি প্রত্যয়স্ম সদৈব কর্তব্যছো-
পদেশাদিতি সম্বন্ধঃ । যত্ত্বু বিহ্বঃ শরীরস্থিতিনিমিত্তকৰ্ম্মাভ্যনুজ্ঞানে তস্মিন্ কর্তৃত্বাভি-
মানোহপি স্মাদিতি তত্রাহ শরীরেতি । আত্মযাখ্যাভ্যবিদঃ তেষপি নাহং করোমীতি
প্রত্যয়স্ম নৈব কিঞ্চিৎ করোমীত্যাদাবকর্তৃত্বোপদেশান্ন কর্তৃত্বাভিমানসম্ভাবনেত্যর্থঃ ।
যথোক্তোপদেশান্নসন্ধানাভাবে বিহ্বোহপি কবোমীতি স্বাভাবিকপ্রত্যয়দ্বারা কৰ্ম্মযোগঃ
স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ আত্মতষেতি । যদ্যপি বিদ্বান্ যথোক্তমুপদেশং কদাচিন্নান্নসন্ধন্তে তথাপি
তৎসবিদ্যাবিরোধান্নিখ্যাঞ্জানং তন্নিমিত্তং কৰ্ম্ম বা তস্ম সম্ভাবয়িতুমশক্যমিত্যর্থঃ । আত্ম-
বিৎকর্তৃকয়োঃ সন্যাসকৰ্ম্মযোগয়োঃ যোগান্তয়োর্নিঃশ্রেয়সফলবৎসমন্যতরস্ম বিশিষ্টত্বমিত্যে-
তদযুক্তমিতি সিদ্ধত্বাদ্বিতীয়ং পক্ষমঙ্গীকরোতি যস্মাদিত্যাদিনা । তদীয়াক্ষ কৰ্ম্মসংন্যাসাৎ
কৰ্ম্মযোগস্ম বিশিষ্টত্বাভিধানমিতি সম্বন্ধঃ । নহু কৰ্ম্মযোগেন শুদ্ধবুদ্ধেঃ সংন্যাসোজ্জারমা-
নস্তস্মাহুকুৰ্য্যতে কথং তস্মাৎ কৰ্ম্মযোগস্তোৎকৃষ্টত্ববাচো যুক্তিযুক্তেতি তত্রাহ পূর্বো-
ক্তেতি । বৈলক্ষণ্যমেব স্পষ্টয়তি সত্যোবেতি । স্বাপ্রমবিহিতশ্রবণাদৌ কর্তৃত্ববিজ্ঞানে সত্যেব
পূর্বাশ্রমোপাস্তকর্মে কদেববিবয়সংন্যাসাৎ কৰ্ম্মযোগস্ম শ্রেয়স্ববচনং নৈতাদৃশং ব্রাহ্মণ-

স্বামিকৃত টীকা ।

পূর্বমহুতীতস্ম কৰ্ম্মযোগস্তাপি পরস্পরয়া যৎ ফলং কৈবল্যং তদ্বিন্দতীতি ন পৃথক্ ফলত্ব-
মন্বোরিত্যর্থঃ ॥৪॥

यत् सांख्येः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

एकं सांख्यं योगं यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

संन्यासः कर्मयोगं केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव शक्तिप्रे-
तकं विशेषः संयोज्य शब्दास्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति तावैव
संन्यासकर्मयोगो ज्ञानतद्गुणसमबुद्धिदादिसंयुक्तो सांख्ययोगशब्दावाच्यविति भगवतो
मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति । ४ ।

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते यदिति । यत् सांख्यं ज्ञान-
निष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाद्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेत्यरे
समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलमनभिसंकारान्नुत्तिष्ठन्ति ये ते योगिनः तैरपि परमार्थ-
ज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यतिप्रसोक्तैकं सांख्यं योगं यः पश्यति स
पश्यति फलैकत्वात् सम्यक् पश्यतीत्यर्थः । ५ ।

गिरिकृत टीका ।

स्यास्ति विदुर्मित्यादिश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह यमनिषमादिति । आनुशंस्यः कर्म सत्या-
महिंसा दमतार्ज्वरः । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यामक्रोधश्च यमा दश । दानमिज्या तपो ध्यानं
स्वाध्यायोपशान्निग्रहो । अतोपवानो मोनश्च ज्ञानश्च नियमा दश इत्याहैकैर्धमनियमैरन्यै-
श्चाश्रमधर्मैर्किंशिष्टैश्चेन्नानुष्ठातुमशक्यत्वाद्भ्रमसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टैश्रुत्युक्ते-
त्यर्थः । न हि कश्चिदितिहायेन कर्मयोगस्योत्तवापेक्षया श्रुकरत्वात् तस्य विशिष्टैश्च-
वचनं श्लिष्टमित्याह श्रुकरत्वेन चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थालोचनात् सिद्धामर्थमुपसंहरति
इत्येवमिति । संन्यासकर्मयोगयोर्मिथोविरुद्धयोः समुच्चित्यानुष्ठातुमशक्योरन्त-
तरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्भावात्तद्भावस्य चानिर्कारितत्वात्तन्निर्काररिषया प्रश्नः स्यादिति
प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुं वतिप्रार्थो यः पूर्वमुपदिष्टस्तथा प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि
तस्य निश्चितत्वात् प्रश्नोपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः । ननु तृतीये षष्ठीप्रश्नस्य भगवता
निर्णीतत्वात्तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशमित्याशङ्क्य विस्तरेणोक्तमेव सद्यश्च पुनः
संक्षेपतो दर्शयति अयमसी चेदिति । सांख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वात्

श्यामिकृत टीका ।

एतदेव सूटयति यत् सांख्येति । सांख्यं ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्ब्रह्मस्थानं
मोक्षाद्यं प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते, योगैरिति अर्षादिदानद्वर्षीयैश्चैतद्योगो ज्ञान-
स्तु कर्मयोगिभिरपि तदेव ज्ञानद्वारेण गम्यतेत्वाप्यत् इत्यर्थः, अतः सांख्यं योग-
कैकफलत्वेनैकं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति ॥ ५ ॥

সংশ্রাসস্ত মহাবাহো দুঃখমাপ্তুমযোগতঃ ।
যোগযুক্তো মুনিব্রহ্ম ন চিরেণাধিগচ্ছতি ॥ ৬ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

এবং তর্হি যোগাৎ সংশ্রাসএব বিশিষ্যতে, কথং তর্হি এবমুক্তং তয়োস্ত কৰ্মসংশ্রাসাৎ কৰ্মযোগো বিশিষ্যতে ইতি শৃণু তত্র কারণত্বয়া পৃষ্টং কেবলং কৰ্মসংশ্রাসং কৰ্মযোগাভিপ্ৰেত্য তয়োস্ততরঃ কঃ শ্রেয়ানিতি, তদমূৰূপং প্রতিবচনং ময়োক্তং কৰ্মসংশ্রাসাৎ কৰ্মযোগো বিশিষ্যত ইতি জ্ঞানমনপেক্ষ্য, জ্ঞানাপেক্ষস্ত সংশ্রাসঃ সাংখ্যমিতি ময়াভিপ্ৰেতঃ পরমার্থযোগস্ত সএব, যস্ত কৰ্মযোগো বৈদিকঃ স চ তাদর্থ্যাদযোগঃ সংশ্রাস ইতি চোপ-
চৰ্যতে কথং তাদর্থ্যমিত্যুচাতে সংশ্রাস ইতি । সংশ্রাসস্ত পারমার্থিকো হে মহাবাহো দুঃখমাপ্তুং প্রাপ্তুমযোগতঃ যোগেন বিনা যোগযুক্তো বৈদিকেণ কৰ্মযোগেন ঈশ্বরসমর্পিতরূপেণ ফলনিরপেক্ষেণ তেন যুক্তো মুনিশ্বননাদীশ্বররূপস্য মুনিব্রহ্ম পরমাত্মজ্ঞাননিষ্ঠালক্ষণত্বাৎ প্রকৃতঃ সংশ্রাসো ব্রহ্মোচাতে শ্রাস ইতি ব্রহ্ম, ব্রহ্ম হি পর ইতি ঋতেঃ ব্রহ্ম পরমার্থসংশ্রাসং পরমাত্মজ্ঞাননিষ্ঠালক্ষণং ন চিরেণ ক্ষিপ্ৰমেবাধিগচ্ছতি প্রাপ্নোত্যতো ময়োক্তং কৰ্মযোগো বিশিষ্যত ইতি । ৬ ।

গিরিকৃত টীকা ।

পুনঃ প্রশ্নযোগাত্মিতার্থঃ । ইতোহপি ন তয়োঃ প্রশ্নবিষয়ত্বমিত্যাহ ন চেতি । এবকার-
বিশেষেণ জ্ঞানসহিতসংশ্রাসস্ত সিদ্ধিসাধনত্বং ভগবতোহতিমতং ছিষ্টেনং সংশয়ং যোগমা-
তিষ্ঠেতি চ কৰ্মযোগস্ত বিধানান্তশ্চাপি সিদ্ধিসাধনত্বমিষ্টং ততশ্চ নির্ণীতত্বান্ন প্রশ্নস্ত-
দ্বিষয়ঃ সিধ্যতীত্যর্থঃ । কেনাভিপ্ৰায়েণ তর্হি প্রশ্নঃ শ্রাদিত্যাশঙ্ক্য জ্ঞানরহিতসংশ্রাসাৎ
কৰ্মযোগস্ত প্রশ্নস্ততরত্ববুভুৎসয়েত্যাহ জ্ঞানরহিতইতি । প্রষ্টুরভিপ্ৰায়মেবং প্রদর্শ্য
প্রশ্নোপপত্তিমুক্ত্য প্রশ্নমুখাপরতি সংশ্রাসমিতি । তর্হি স্বয়ং স্বয়াক্ষেপমিত্যাশঙ্ক্য তদ-
শক্তকৃত্বাৎ প্রশস্যতরস্যামুষ্ঠানার্থঃ তদিদমিতি নিশ্চিত্য বক্তব্যমিত্যাহ বচ্ছ্বেয় ইতি ।
কাম্যানাং প্রতিষিদ্ধানাঞ্চ কৰ্মণাং পরিত্যাগো ময়োচ্যতে ন সর্কেষামিত্যাশঙ্ক্য কৰ্মণ্য-
স্বামিকৃত টীকা ।

যদি কৰ্মযোগিনোহপ্যন্ততঃ সংশ্রাসেনৈব জ্ঞাননিষ্ঠা তর্হি আদিতএব সংশ্রাসঃ কৰ্ত্তুং
বুক্ত ইতি মরানং প্রত্যাহ সংশ্রাসস্থিতি । অযোগতঃ কৰ্মযোগং বিনা সংশ্রাসঃ দুঃখং
দুঃখহেতুরশক্য ইত্যর্থঃ চিত্তশুদ্ধ্যভাবেন জ্ঞাননিষ্ঠায়্যাসম্ভবাৎ; যোগযুক্তস্ত শুদ্ধচিত্ততয়া
সংশ্রাসী ভূত্বা অচিরেণ ব্রহ্মাধিগচ্ছতি অপরোক্ং জানাতি । অতশ্চিত্তশুদ্ধেঃ প্রাক্ কৰ্মযোগ
এব সন্ন্যাসাধিশিষ্যত ইতি পূর্বোক্তং সিদ্ধং, তদুক্তং বার্তিককৃষ্টিঃ, প্রমাদিনো বহিষ্চিত্তাঃ
পিণ্ডনাঃ কলহোৎসুকাঃ । সংশ্রাসিনোহপি দৃশ্তভে দৈবসংদূষিতাশয়া ইতি ॥ ৬ ॥

गिरिकृत टीका ।

कर्मेत्यादौ विशेषदर्शनाद्यैवमित्याह शास्त्रीयाणामिति । अथ तर्हि शास्त्रीयाणां शास्त्रीयोर-
शेषयोरपि कर्मणोस्त्यागो नेत्याह पुनरिति । कर्मत्यागस्तद्व्योक्त्युत्तरमादर्शितव्य-
मित्याशङ्क्य विबोधाद्यैवमित्याभिप्रेत्याह अतएविति । द्वयोरैकेणानुष्ठानाद्योगस्तोक्त-
त्वात् कर्तव्यद्वयैश्च संशयो जायते तमेव संशयः विशदयति किं कर्म्येति । प्रशस्तते-
रबुद्ध्या किमर्थेत्याशङ्क्याह प्रशस्ततरण्येति । तस्मैवानुष्ठेयत्वे प्रशस्तवकाशश्चमाह
अतश्चेति । तदेव प्रशस्ततरः विशिनष्टि षडनुष्ठानादिति । तदेकमस्ततरमस्यैव क्रमोक्ति
सम्बन्धः । उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकः वक्तव्यमिति नियुज्यते तत्राह सहेति ।
कर्मतन्त्यागयोर्मिथोविरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रथमेवमुखाप्य प्रतिवचनमुखापयति स्वाभिप्रायमिति । निर्णयार्थं तद्वारेण परस्मै
संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्तु सौकर्यमभिप्रेत्य प्रशस्ततर-
मभिधेयं चर्तुं गवान् प्रतिवचनं किमुक्तवानित्याशङ्क्याह संश्यासहेति । उभयोरपि तुल्या-
दशङ्काः वारयति तयोश्चित्ति । कथं तर्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते तत्राह
ज्ञानोपपत्तीति । तर्हि द्वयोरपि प्रशस्तत्वमप्रशस्तत्वं वा तुल्यमित्याशङ्क्याह उभाविति ।
ज्ञानसहायस्य कर्मसंश्यासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि केवलादिति ॥ २ ॥

कर्म हि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत् कथं निःश्रेयसकरं स्यादिति शङ्कते कश्चादिति ।
अकर्त्राण्यविज्ञानात् प्रागपि सर्वदासौ संश्यासौ ज्ञेयो वा रागद्वेषौ कचिदपि न करो-
तीत्याह इत्याहेति । यथानुष्ठीयमानानि कर्माणि संश्यासिनः न निवर्तन्ति कुतानि वैरा-
ग्येन्द्रियसंघमादीनि फलाभिसङ्घिरहितानि तथैवानभिसंहितफलानि नित्यनैमित्तिकानि
योगिनमपि न निवर्तन्ति, निवर्तयन्ति च सङ्घितः क्षुरितमित्याभिप्रेत्याह निर्वन्दे, हीति ।
कर्मयोगिनो नित्यसंश्यासिज्ञानमन्त्राज्ञानद्वान्निध्याज्ञानमित्याशङ्क्याह एवमिदं इति
कर्मणोऽपि रागद्वेषाभावेन संन्यासिद्वः ज्ञातुमुचितमित्यर्थः । रागद्वेषरहितस्यानाग्रासेन
बन्धप्रक्षयसिद्धेश्च युक्तं तस्य संन्यासिद्वमित्याह निर्वन्देइति ॥ ३ ॥

यदुक्तं संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तदास्मिपति ननु संन्यासेति ।
तत्रोत्तरत्वेनोत्तरम्लोकमवतारयति इति प्राप्तइति । विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीत्याकां
क्षायामाह एकमिति । संश्यासां समसमीक्षामर्हतीति सांख्यं संन्यासो, योगस्तु कर्म-
योगस्तु तावपि पृथगित्यस्यार्थमाह विकल्पेति । शास्त्रार्थविवेकशून्यत्वं बाल्यद्वयं । उभय-
द्वयवतारयितुं क्षमिकां करोति पण्डित्यद्विति । ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयो-
रविकल्पकत्वमेव प्रथमपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना । एकः साधनमन्त्रोक्तिवतो
द्वयोरपि कर्म-तद्वतीति विकल्पमित्याशङ्क्याह उभयोरिति । सांख्ययोगयोः संन्यास-
कर्मणुष्ठानयोस्तद्विज्ञानद्वारा निःश्रेयसकरत्वं विकल्पकत्वदशङ्का इत्यर्थः । सांख्ययोगयो-

যোগযুক্তো বিশুদ্ধাত্মা বিজিতাত্মা জিতেন্দ্রিয়ঃ ।

সর্বভূতান্নভূতান্না কুর্কন্নপি ন লিপ্যতে ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদা পুনররং সম্যগ্দর্শনপ্রাপ্ত্যুপায়ত্বেন যোগেতি । যোগেন যুক্তো বিশুদ্ধাত্মা বিশুদ্ধ-
চিত্তো বিজিতাত্মা বিজিতদেহো জিতেন্দ্রিয়শ্চ সর্বভূতান্না সর্বেষাং ব্রহ্মাদীনাং স্তম্ব-
পর্ধ্যস্তানাং ভূতানাশ্চ ভূতান্না প্রত্যক্চেতনো যন্ত স সর্বভূতান্নভূতান্না সম্যগর্শী-
ত্যর্থঃ, স তত্বেব বর্তমানো লোকসংগ্রহায় কর্ম কুর্কন্নপি ন লিপ্যতে যোগযুক্তো ন কর্মভি-
র্কথ্যত ইত্যর্থঃ ॥ ৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রেককলত্ববচনং একরণান্নুশ্লিষ্যমিতি শব্দতে নশিতি । অপ্রকৃতত্বমসিদ্ধমিতি পরিহরতি
নৈব দোষইতি । সংস্থাসং কর্মণামিত্যাदिना संस्तাসं কর্মयोगकाकीकृत्य प्रश्ने संस्तাসः
कर्मयोगश्चेत्यादिना तथैव प्रतिबचने च कथं सांख्ययोगयोरैककलत्वमप्रकृतं न भव-
तीत्युच्यते उवाच यद्यपीति । प्रतिबचनमपि उद्वेगरूपमेव भगवता निरूपितमिति
विशेषात्प्रपञ्चिरित्याशङ्क्याह भगवांश्चित्ति । उदपरित्यागेनेत्यत्र तत्पदेन प्रष्टु-
प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसंस्तानकर्मयोगाबुच्येते, सांख्ययोगाविति शकान्तरवाच्यतया तयोरेव
संस्तानकर्मयोगयोरत्यागेन स्वाभिप्रेतक विशेषः संयोज्य भगवान् प्रतिबचनं
संददाविति बोधना । यदुक्तं स्वाभिप्रेतक विशेषः संयोज्येति उदेव व्यञ्जीकरोति
तावेवेति । समबुद्धिवादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतः समादिरानीरते । प्रकृतरोरैव
संस्तानकर्मयोगयोरुपादानेन कर्मसंस्तानमाह अतइति । सांख्ययोगावित्यादिप्रोक्तव्याख्या-
नसमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

প্রঙ্গপূর্বকঃ স্নোকান্তরমবতারয়তি একশ্লীতি । কেচিদেব তয়োরেককলত্বং পশু-
স্তীত্যশঙ্ক্য তেভামেব সম্যগর্শিষ্যং নেতরেবামিত্যাহ একমিতি । তিষ্ঠত্যশ্লিষ্য চ্যবভে
পুনরिति ব্যুৎপত্তিমাশ্রিত্যাহ মোক্ষার্থমিতি । যোগশকার্থমীহ জ্ঞানপ্রাপ্তাতি । যে হি
জিহাসবঃ সর্কানি কর্মানি ভগবৎপ্রীত্যর্থম্ভেদ তেবাং কলাভিলাষমকৃত্বা জ্ঞানপ্রাপ্তৌ বুদ্ধি-
ভুদ্ধিধারেণোপায়মেন্নুতিষ্ঠন্তি তেহত্র যোগা বিবক্ষ্যন্তে । অচপ্রত্যয়শ্চ মত্বর্ষকঃ গৃহীছোক্তং

স্বামিকৃত টীকা ।

কর্মযোগাদিক্রমেণ ব্রহ্মাধিগমে সত্যপি তদুপরিভবেন্ন কর্মণা বন্ধঃ স্তাদেবেত্যশঙ্ক্যাহ
যোগযুক্ত ইতি । যোগেন যুক্তঃ অতএব বিশুদ্ধ আত্মা চিত্তঃ যন্ত অতএব বিজিত আত্মা
শরীরঃ যেম অতএব বিজিতানীন্দ্রিয়ানি যেন ততশ্চ সর্বেষাং ভূতানাশ্চ ভূতান্না যন্ত
স লোকসংগ্রহার্থং 'স্বাভাবিকং' কর্ম কুর্কন্নপি ন লিপ্যতে ॥ ৭ ॥

নৈব কিঞ্চিৎ করোমীতি যুক্তো মন্তেত তত্ত্ববিৎ ।

পশ্যন্ শৃণ্বন্ স্পৃশ্বন্ জিত্বন্নশ্বন্ গচ্ছন্ স্বপন্ স্বসন্ ॥৮॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ন চাসৌ পরমার্থতঃ করোতীত্যেতন্মৈব কিঞ্চিৎ করোমীতি । যুক্তঃ সমাহিতঃ
শনু মন্তেত চিত্তয়েত তত্ত্ববিদান্ননো বাধাভ্যাং তৎ বেত্তীতি তত্ত্ববিৎ পরমার্থদর্শী-
ত্যর্থঃ । কদা কথয়া তত্ত্বমবধারণন্ মন্তেতেত্য়চ্যতে পশ্যন্তি । মন্তেতেতি পূর্বেণ
সহস্রঃ ॥ ৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যোগিনইতি । মর্কোহপি দ্বৈতপ্রপঞ্চো ন বস্তুভূতোহয়ং মাষাবিলাসবাদাত্মা স্ববিক্রিয়োহবি-
তীয়ো বস্তুসম্বন্ধি প্রয়োজকজ্ঞানঃ পরমার্থজ্ঞানঃ তৎপূর্বকসংক্রাসধারেণ কশ্চিৎকিরপি
তদেব স্থানঃ প্রাপ্যমিত্যেকফলত্বং সংক্রাসকর্মযোগয়োবিক্রমিত্যাহ তৈরপীতি ।
কলৈকত্বে ফলিতমাহ অতইতি ॥ ৫ ॥

যদি যথোক্তজ্ঞানপূর্বকসংক্রাসধারা কশ্চিৎকিরপি শ্রেয়োহবাণ্ডিরিষ্টা তর্হি সংক্রাসশৈব
শ্রেয়স্বঃ প্রাপ্তমিতি চোদয়তি এবং তর্হীতি । সংক্রাসশ্র শ্রেষ্ঠত্বে কর্মযোগশ্র প্রশস্তত্ববচন-
মনুচিতমিত্যাহ কথং তর্হীতি । পূর্বোক্তমেবাভিপ্রায়ঃ স্মারয়ন্ পরিহরতি শৃণুতি ।
কর্মযোগশ্র বিশিষ্টত্ববচনং তজ্জেতি পরামৃষ্টং । তদেব কারণং কথয়তি স্বরৈত্যাঙ্গিনা
কেবলং বিজ্ঞানরহিতমিতি যাবৎ, তয়োন্ন্যতরঃ কঃ শ্রেয়ানিতি ইতিশব্দোহ ধ্যাহর্তব্যঃ ।
যদীয়ং প্রথমমুহুত্ব্য তদমুহুত্বং প্রতিবচনং জ্ঞানমনপেক্য তজ্জহিতাৎ কেবলাদেব সংক্রাসাৎ
যোগশ্র বিশিষ্টত্বমিতি যথোক্তমিত্যাহ তদমুহুত্বমিতি । জ্ঞানাপেক্যঃ সংক্রাসতর্হি কীদৃ-
গিত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানেতি । তর্হি কর্মযোগে কথং যোগশ্র সংক্রাসশ্র বা প্রযুক্ত্যন্তে
তজ্জাহ যন্তিতি । তাদর্থ্যাৎ পরমার্থজ্ঞানশেষত্বাদিতি যাবৎ । তদেব তাদর্থ্যাৎ প্রথমপূর্বকং
প্রসাধয়ন্তি কথমিত্যাঙ্গিনা । কর্মমুহুত্বানাভাবে বুদ্ধিওহুত্বাভ্যাৎ পরমার্থসংক্রাসশ্র সম্যগ্-
জ্ঞানান্ননো ন প্রাপ্তিরিতি ব্যতিরেকমুপশ্রাস্তায়মুপশ্রাস্তি যোগেতি । পায়মার্ধিকঃ
সম্যগ্ জ্ঞানান্নকঃ । সামগ্র্যভাবে কার্যপ্রাপ্তিরমুক্তেতি মত্বাহ হুঃখমিতি । যোগবৃত্তত্বং
ব্যাচষ্টে বৈদিকেনেতি । ইন্দ্রস্বরূপশ্র সবিশেষশ্রেতিশেষঃ । ব্রহ্মেতি ব্যাধেয়ং পদমু
পাদায় ব্যাচষ্টে প্রকৃতইতি । তত্র ব্রহ্মশ্র প্রয়োগে কেতুমাহ পরমাশ্রেতি । লক্ষণশ্র
স্বামিকৃত টীকা ।

কর্মমুহুত্বমপি ন লিপ্যত ইত্যেতদ্বিকৃতমিত্যাঙ্গিনা কর্তৃত্বাভিমানাত্বাৎপ্রোক্তাহ নৈবেতি
বাচ্যাৎ । কর্মযোগেন যুক্তঃ ক্রমেণ তত্ত্ববিৎ বা দর্শনপ্রবণানীনি কুর্মানপীতিশ্রাণীতিশ্রা-

प्रलपन् विस्मजन् गृह्णन् शिष्यमिष्यमपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

वैश्वः, तद्विदः सर्वकार्यकरणचेष्टां कर्मन् अकर्त्तव्यं पशुतः सम्यग्दर्शनस्तु सर्व-
कर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनार्थं हि मृगदृष्टिकार्यामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त
उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ९ ॥

वस्तु पुनरतस्तु विं प्रवृत्तश्च कर्मयोगे ब्रह्मगीति । ब्रह्मगीतरे आधाय निष्कप्य तदर्थः

गिरिकृत टीका ।

गमकविषयः । संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकश्रुतिः प्रमाणयति न्यासइति । कथं
संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्याते द्वयोरपि परस्परविशेषादित्याह ब्रह्म हीति ।
ब्रह्मशब्दस्तु संन्यासरिषयत्वे फलितः वाक्यार्थमाह ब्रह्मेत्यादिना । नद्याः श्रोतांसीव
निष्प्रवणानि कर्मभिरतितराः परिपक्वकषायश्च करणानि सर्वतो व्याप्तानि निरञ्जानेष-
कूटप्रत्यगात्माश्लेषणप्रवणानि भवन्तीति । कर्मयोगश्च परमार्थसंन्यासप्राप्त्युपायश्चे
फलितमाह अतइति ॥ ७ ॥

नह्यं पारिव्राज्यं परिग्रहं प्रवणानिसाधनमसकृदनुतिष्ठतो लक्ष्म्याग्बोधश्चापि वधा-
पूर्वः कर्माग्युपलभ्यते तानि च ब्रह्मेतन्नि भविष्यतीत्याशङ्क्य श्लोकान्तरमवतारयति यदा
पुनरिति । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन यदा पुनरग्रं पुरुषो योगवृत्तवादिविशेषणः सम्यग्-
दर्शनसम्पदाते तदा प्रातिभासिकीं प्रवृत्तिमनुसृत्य कूर्त्तपि न लिप्यते इति योजना,
योगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनेति यावत् । आदौ नित्याद्यनुष्ठानकतो रजस्तमो-
मलाद्यामकलुषितः सद्यः शुध्यतीत्याह विशुद्धेति । बुद्धिश्चोर्द्धो कार्यकारणसंघातश्चापि
स्वाधीनश्च भवतीत्याह विजितेति । तन्त्र यथोक्तविशेषणवतो ज्ञानेते सम्यग्दर्शित्वमित्याह
सर्वदुतेति । सम्यग्दर्शनस्तर्हि कर्मानुष्ठानं कृत्यं तदनुष्ठाने वा कृतो ब्रह्मविश्लेषसिद्धि-
रित्याशङ्क्याह स तज्जेति । सम्यग्दर्शनः सप्तमर्थः ॥ १ ॥

स्वामिकृत टीका ।

र्थेषु वर्तन्त इति धारयन् बुद्ध्या किञ्चिदप्यहं न करोमीति मन्यते, तत्र दर्शनप्रवण-
स्पर्शनावस्थापानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः, गतिः पादयोः, स्वापो बुद्धेः, श्वासः
प्राणश्च, प्रलपनं वागिन्द्रियश्च, विसर्गः पाशुपश्वयोः, ग्रहणं हस्तयोः, उन्मेषनिमेषेण
कूर्माद्यप्राणस्योति विवेकः, एतानि सर्वानि कूर्त्तपि अनतिमानां ब्रह्मविं न लिप्यते
तथाच पारमर्षः सूत्रः, तदधिगमे उक्तपूर्वार्द्धयोरान्नेवविनाशो तद्व्यपदेशादिति ॥ ८ ॥

ব্রহ্মণ্যাধায় কৰ্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা কৰোতি যঃ ।

লিপ্যাতে ন স পাপেন পদ্মপত্রমিবাস্তসা ॥ ১০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

করোমীতি ভূত্য ইব স্বাম্যর্থঃ সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি মোক্ষেহপি ফলে সঙ্গং ত্যক্ত্বা কৰোতিঃ যঃ
লিপ্যাতে ন স পাপেন সংবধ্যতে পদ্মপত্রমিবাস্তসোদকেন ॥ ১০ ॥

কেবলং সৰ্ব্বশুদ্ধিমাাত্রফলমেব তৈশ্চৈব কৰ্ম্মণঃ স্মাৎ যস্মাৎ কায়েনেতি । কায়েন
দেহেন মনসা বুদ্ধ্যা চ কেবলৈবিস্মিতৈশ্চৈবমত্বেবর্জিতৈরপি ঈশ্বরায়ৈব কৰ্ম্ম করোমীতি ন
ফলায়েতি মমত্ববুদ্ধিশূন্যৈরিস্মিতৈরপি, কেবলশব্দঃ কায়াধিত্তিরপি প্রত্যেকং সংবধ্যতে সৰ্ব্ব-

গিরিকৃত টীকা

কৰ্ম্মাণ্যাকীকৃত্য তৈরশ্চ বিহ্বো বন্ধো নাস্তীত্যুক্তমিদানীং বস্ততস্তশ্চ কৰ্ম্মাণ্যেব ন
সস্তীত্যাহ ন চেতি । লোকদৃষ্ট্যা বিহ্বোহপি কৰ্ম্মাণি সস্তীত্যাশক্ত্য স্মদৃষ্ট্যা তদভাব-
মভিপ্রোত্যাহ নৈবেতি । সাক্ষং সমনস্তরনোকমাকাক্ষাপূৰ্ব্বকমুখাপয়তি কদেত্যাদিনা ।
চক্ষুরাদি জ্ঞানেস্মিতৈর্কাগাদিকর্মেস্মিতৈঃ প্রাণাদি বায়ুভেদৈরন্তঃকরণচতুষ্টয়েন চ তন্ত্বে-
ষ্টানির্কর্তনাবস্থায়ঃ তন্ত্বেদর্থেষু সৰ্ব্বা প্রবৃত্তিরিস্মিত্যামেবেত্যমুসন্দধানো নৈব কিঞ্চিৎ
করোমীতি বিদ্বান্ প্রতিপদ্যতে ইত্যর্থঃ ।

যথোক্তশ্চ বিহ্বো বিধ্যভাবেহপি বিদ্যাসামর্থ্যাৎ প্রতিপত্তিকৰ্ম্মভূতং কৰ্ম্মসংন্যাসং
ফলাত্মকমভিলপতি যস্যোতি । অজস্যোতি । অজস্যেব বিহ্বোহপি কৰ্ম্মশ্চ প্রবৃত্তিসম্ভবাৎ
কুতঃ সংন্যাসেহধিকারঃ স্যাদিত্যাশক্ত্যাহ ন হীতি ॥ ৮ ॥ ৯ ॥

তর্হি বিদ্যাবানিবাবিদ্যাবানপি কৰ্ম্মাণি ন প্রবর্তেত পাপোপহতিসম্ভবাদিত্যাশক্ত্যাহ
যস্মিতি । যথা ভূত্যঃ স্বাম্যর্থঃ কৰ্ম্মাণি কৰোতি ন স্বকলমপেক্ষতে তথৈব যো বিদ্বান্
মোক্ষেহপি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ভগবদর্থমেব সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি কৰোতি ন স কৰ্ম্মণা বধ্যতে ন হি
পদ্মপত্রমাস্তসা সংবধ্যতে তদ্বদিত্যর্থঃ ॥ ১০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তর্হি স্বস্য করোমীত্যতিমানোহস্তি তস্য কৰ্ম্মলেপো হুর্কারঃ; তথা অবিভক্তচিত্তত্বাৎ
সন্ন্যাসোহপি নাস্তীতি মহৎ সঙ্কটমাপন্নমিত্যাশক্ত্যাহ অক্ষরীতি । ব্রহ্মণ্যাধায় পরমেশ্বরে
সমর্প্য তৎফলে চ সঙ্গং ত্যক্ত্বা যঃ কৰ্ম্মাণি কৰোতি অসৌ পাপেন বদ্ধহেতুতয়া পাপিঠেন
পুণ্যপাপাত্মকেন কৰ্ম্মণ্য ন লিপ্যাতে যথা পদ্মপত্রমাস্তসি স্থিতমপি তেনাস্তসা ন লিপ্যাতে
তৎ ॥ ১০ ॥

কায়েন মনসা বুধ্যা কেবলৈরিস্ত্রিয়ৈরপি ।

যোগিনঃ কৰ্ম কুৰ্বন্তি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ত্বশুদ্ধয়ে ॥ ১১ ॥

যুক্তঃ কৰ্মফলং ত্যক্ত্বা শান্তিমাশ্নোতি নৈষ্ঠিকীম্ ।

অযুক্তঃ কামকারেণ ফলে সক্তো নিবধ্যতে ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ব্যাপারেষু মমতাবর্জনায় যোগিনঃ কৰ্মিণঃ কৰ্ম কুৰ্বন্তি সঙ্গং ত্যক্ত্বা । ফলবিশ্বমাত্মশুদ্ধয়ে সত্বশুদ্ধয় ইত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

তস্মাত্তত্রৈব তবাধিকার ইতি কুরু কৰ্মৈব, যস্মাচ্চ যুক্ত দৈশ্বরায় কৰ্মাণি কৰোমি ন মম ফলাশ্ৰেতি এবং সমাহিতঃ সন্ কৰ্মফলং ত্যক্ত্বা পরিত্যজ্য শান্তিঃ মোক্ষাখ্যামাশ্নোতি নৈষ্ঠিকীঃ নিষ্ঠায়ান্তবাঃ সত্বশুদ্ধিজ্ঞানপ্রাপ্তিসৰ্বকৰ্মসংস্তাসক্তাননিষ্ঠাক্রমেণেতি বাক্যশেষঃ । যন্ত পুনরযুক্তোহসমাহিতঃ কামকারেণ করণং কারঃ কামস্ত কারঃ কামকারেন্তেন কামকা-

গিরিকৃত টীকা ।

অবিদ্ববস্তুর্হি কৃতেন কৰ্মণা কিং স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ কেবলমিতি । অজ্ঞশ্চৈশ্বর্যপণবু-
দ্ধ্যাহুষ্ঠিতং কৰ্ম বুদ্ধিশুদ্ধিফলমিত্যত্রৈব হেতুমা হ যস্মাদিতি । কেবলশব্দস্ত প্রত্যেকং সত্বক্ষে
প্রয়োজনমাহ সৰ্বব্যাপারেষু ইতি ॥ ১১ ॥

কৰ্মশুদ্ধিশুদ্ধিফলদে তাদর্শ্যেন কৰ্মাহুষ্ঠানমেব তব কৰ্তব্যমিতি যস্মাদিত্যশ্মাপেক্ষিতং
বদন্ ফলিতমাহ তস্মাদিতি । ইতচ্চ সঙ্গং ত্যক্ত্বা কৰ্মাহুষ্ঠানং স্বয়া কৰ্তব্যমিত্যাহ যস্মা-
চ্ছেতি । যুক্তঃ সন্ ফলং ত্যক্ত্বা কৰ্ম কুৰ্বন্ মোক্ষাখ্যাঃ শান্তিঃ যস্মাচ্চ স্বয়া সঙ্গং ত্যক্ত্বা
কৰ্ম কৰ্তব্যমিতি যোজনম্ । বিপক্ষে দোষমাহ অবুক্তইতি । যুক্তঃ ব্যাকরোতি দৈশ্বরা-
য়েতি । ফলং পরিত্যজ্য কৰ্ম কুৰ্বন্তি শेषঃ । নৈষ্ঠিকীঃ শান্তিমিত্যেতদেব বিশদয়তি
সত্বশেতি । দ্বিতীয়মর্কঃ বিভজতে যত্নিতি । অসমাধানে দোষাদর্জুনস্ত নিয়োগং দর্শয়তি
অতদ্বমিতি ॥ ১২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বহুকথাভাবযুক্ত্বা মোক্ষহেতুতঃ সদাচারেণ দর্শয়তি কায়েনেতি । কায়েন জ্ঞানাদি,
মনসা ধ্যানাদি, বুধ্যা তত্বনিশ্চয়াদি, কেবলৈঃ কৰ্মাভিনিবেশরহিতৈরিস্ত্রিয়ৈঃ শ্রমণকীৰ্ত-
নাদিলক্ষণং কৰ্ম ফলসঙ্গং ত্যক্ত্বা চিত্তশুদ্ধয়ে কৰ্মযোগিনঃ কুৰ্বন্তি ॥ ১১ ॥

নহু কৰ্ম তেনৈব কৰ্মণা কশ্চিন্দুচ্যতে কশ্চিদধ্যাত ইতি ব্যবস্থা সত জ্ঞাহ যুক্তইতি । যুক্তঃ
পরমেশ্বরনিষ্ঠঃ কৰ্মণাঃ ফলং ত্যক্ত্বা কৰ্মাণি কুৰ্ব্বাত্যন্তিকীঃ শান্তিঃ মোক্ষঃ প্রাপ্নোতি
অযুক্তঃ বহির্ভূতঃ কামকারেণ কামতঃপ্রযুক্ত্য ফলে আসক্তো নিতরাং বন্ধঃ প্রাপ্নোতি ॥ ১২ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संश्रुत्यास्तु सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येन कामप्रेरिततन्त्रेत्यर्थः यम लाभारेदः करोमि कर्षेत्येवः कले सक्ते निवध्याते
अतश्चः युक्ते भव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्य परमार्थदर्शी स सर्वैति । सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संश्रुत्य परित्याज्य निताः
नैमित्तिकः काम्याः प्रतिबिम्बकं तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विकेबुद्ध्या कर्मादौ

गिरिकृत टीका ।

तर्हि कले सक्तिः त्यक्त्वा सर्वैरपि कर्म कर्तव्यमिति कर्मसंश्रुतस्य निरवकाशव्यमित्या-
शक्त्याविद्वेषः सकाशाद्विद्वेषो विशेषः दर्शयति यच्चिति । सर्वकर्मपरित्यागे प्राप्तः मरणः
व्यावर्तयति आस्तुइति । बुद्धिः लभमानोऽपि शरीरतापेनाध्यात्मिकदिनाः अप्यमानस्तु-
तीति चेन्नेत्याह सुखमिति । कार्यकरणसंघातपारवशः पर्युदस्यति वशीति । कामन-
श्रापेक्षितमधिकरणं निर्दिशति नवेति । देहसम्बन्धाभिमानाभासवद्वाह देहीति ।
मनसा सर्वकर्मसंश्रुतसेऽपि लोकसंग्रहार्थं बहिः सर्वं कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तः प्रत्याह
नैवेति । तान्तेव सर्वाणि कर्माणि परित्याज्यानि विशिनष्टि नित्यमिति । तेषां परि-
त्यागे हेतुमाह तानीति । यदुक्तं सुखमास्तुइति तदुपपादयति त्यक्तेति । त्रितेन्द्रियश्च
कारवशीकारशुप्यपलक्षणः, ये श्रोत्रे ये चक्षुषी ये नासिके वागेकेति मणुषीर्षण्यं मि-
शिरोगतानि शकाह्यपलक्षिदारानि तथापि कथं नवद्वारमधोगताभ्यां पादुपस्थाभ्यां
सहेत्याह अर्कागिति । शरीरस्य पुरसाम्याः स्वामिना पोर्तैरक्षाधिष्ठितहेन दर्शयति
आत्मेत्यादिना । यद्यपि देहे जीवनव्यादेहसम्बन्धाभिमानाभासवानवतिष्ठते तथापि
प्रवासोऽपि परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिन्नप्रवृत्तयन्विधीदन् व्यामोहादिरहितश्च तिष्ठतीति
महाह तन्निवृत्ति । विशेषणमाक्षिपति किमिति । तदुपपत्तिमेव दर्शयति सर्वैः हीति ।
सर्व साधारणे देहावस्थाने संश्रुत्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चिदकरमिति
फलितमाह तन्नेति । विशेषणफलः दर्शयन्नुक्तमहा उच्यतेइति । किं अविवेकिनः प्रति
विशेषणानर्थक्यां चोद्यते किञ्चा विवेकिनः प्रतीति विकल्प्याद्यमदीकरोति यच्चिद्वि ।
अज्ञश्च देहिष्वे हेतुः । तदेव देहिष्वः कूटयति सेहेति । संघातात्परिणोऽपि

स्वामिकृत टीका ।

एवं तावत् चित्तवृत्तिसंश्रुतस्य संश्रुत्यां कर्मयोगो विनियत इत्येतत् अपरिचितः
इदानीं बुद्धचित्तस्य संश्रुतः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माविति । वशी त्रितेन्द्रियः सर्वकर्माणि विके-

শাকরভাষ্যম্ ।

অকর্ষসন্দর্শনেন সংত্যজ্যেত্যর্থঃ, আশ্বে তিষ্ঠতি সুখং ত্যক্তবাস্ত্বমনঃকায়চেষ্টৌ যতিঃ
নিরাস্যসঃ প্রসন্নচিত্তঃ আশ্বনোহস্তত্র নিবৃন্তবাহসর্কপ্রয়োজনইতি সুখমাস্তইত্যচ্যতে বশী
জিতেন্দ্রিয়ইত্যর্থঃ । কাস্তইত্যাহ নবদ্বারে পুরে সপ্তশীর্ষণ্যাশ্বান্ন উপলক্ষিৎস্বারাণ্যর্কাগ্ দে
মূত্রপুরীষবিসর্গার্থে তৈর্দ্বারৈর্নবদ্বারঃ পুরমুচ্যতে, শরীরঃ পুরমিব পুরমাতৈকস্বামিকঃ
তদর্শপ্রয়োজনৈশ্চ মনোবুদ্ধিবিস্বয়ৈরনেককলবিজ্ঞানশ্চোৎপাদকৈঃ পৌরৈরিবাধিষ্ঠিতঃ
তস্মিন্নবদ্বারে পুরে দেহী সর্কঃ কর্ষ সংশ্রাস্তে ইতি কিং বিশেষণেন সর্কো হি দেহী সংশ্রাস্ত
সংশ্রাসীব দেহ এবাস্তে তত্রানর্থকঃ বিশেষণমুচ্যতে, যস্মজ্জো দেহী দেহেন্দ্রিয়সংঘাত-
মাত্রাশ্বদর্শী স সর্কোহপি গেহে ভূমাবাসনে বাসে ইতি মন্ততে ন হি দেহমাত্রাশ্বদর্শিনো
দেহএব দেহ আসইতি প্রত্যয়ঃ সম্ভবতি দেহাদিসংঘাতব্যতিরিক্তাশ্বদর্শিনস্ত দেহ আসইতি
প্রত্যয় উপপদ্যতে পরকর্ষণাঞ্চ পরস্মিন্নাস্ত্রবিদ্যায়াধ্যারোপিতানাং বিদ্যায়া বিবেক-
জ্ঞানেন মনসা সংশ্রাস উপপদ্যতে উৎপন্নবিবেকবিজ্ঞানশ্চ সর্ককর্ষসংশ্রাসিনোহপি গেহইব
দেহএব নবদ্বারে পুরে আসনং প্রারকফলকর্ষসংস্কারশেষান্নবৃত্ত্যা দেহএব বিশেষবিজ্ঞা-

গিরিকৃত টীকা ।

দেহে স্থিতিপ্রতিভাসঃ শ্বাদিতি চেম্নেত্যাহ ন হীতি । দ্বিতীয়ঃ দুষয়তি দেহাদীতি । গৃহা-
দিবু দেহশ্বাবস্থানেনাশ্বাবস্থানভ্রমব্যাবৃত্ত্যর্থঃ দেহে বিদ্বানাস্তইতি, বিশেষণমুপপদ্যতে, বিবে-
কবতো দেহেহবস্থানপ্রতিভাসসম্ভবাদিত্যর্থঃ । নহু বিবেকিনো দেহাবস্থান প্রতিভানেহপি
বাস্ত্বনোদেহব্যাপারাত্মনাং কর্ষণাং তস্মিন্ প্রসঙ্গাভাবাৎ তন্ত্যাগেন কুতস্তশ্চ দেহেহবস্থান-
মুচ্যতে তত্রাহ পরকর্ষণাঞ্চেতি । নহু বিবেকিনো দিগাদ্যনবচ্ছিন্নবাহ্যাত্মসত্তরাবিক্রিয়ত্রকা-
শ্বতাং মন্তমানশ্চ কুতোদেহেহবস্থানমাস্বাতুঃ শক্যতে তত্রাহ উৎপন্নৈতি । তত্র হেতুমাহ
প্রারক্চেতি । যদ্বি প্রারকফলঃ ধর্ষাধর্ষাশ্বকঃ কর্ষ তশ্চোপভুক্তশ্চ শেষাদহুপভুক্তাদেহাদি-
সংস্কারোহন্নবর্ভতে তদহুভৃত্ত্যা চ তত্রৈব দেহে বিশেষবিজ্ঞানমবস্থানবিষয়মুপপদ্যতে অতো
বিবেকবতঃ সংশ্রাসিনো দেহেহবস্থামব্যপদেশঃ সম্ভবতীত্যর্থঃ । অবিদ্বৎপ্রত্যয়াপেক্ষয়া
বিশেষণাসম্ভবেহপি বিদ্বৎপ্রত্যয়াপেক্ষয়া বিশেষণমর্ধবদিত্যুপসংহরতি দেহএবেতি । দেহে

স্বামিকৃত টীকা

পকানি মনসা বিবেকযুক্তেন সংশ্রাস্ত সুখং বধা ভবত্যেবং জ্ঞাননিষ্ঠঃ সন্নাস্তে, কাস্ত ইত্যত-
আহ নবদ্বারে, নেত্রো নাসিকে কর্ণো মুখঞ্চেতি সপ্ত শিরোগতানি অধোগতে ধ্ব পায়ুপ-
স্বরূপে ইত্যেবং নবদ্বারানি বস্মিন্ পুরে পুরবদহকারশ্চে দেহে দেহী অবতিষ্ঠতে অহ-
কারাভাবাসেব স্বয়ং তেন দেহেন নৈব কুর্কনু সমকারাভাবাৎ ন কারয়তি অশুদ্ধচিত্তা-
দ্যাবৃত্তিক্রম্, অশুদ্ধচিত্তো হি সংশ্রাস্ত পুনঃ কারোতি চ ন স্বয়ং তথা অতঃ সুখমাস্ত
ইত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नोऽप्येतेर्देह एवासुइत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षया यद्यपि कार्थ्यकरणकर्माद्यविद्ययाऽन्वयावोपि तानि सन्नाशान्ते इत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं चादित्याशङ्क्याह नैव कूर्सन स्वयं न च कार्थ्यकरणानि कारयन्क्रियान् प्रवर्तयन् किं यत् तत् कर्तृत्वं कारयितृत्वं देहिनः स्वात्मसमवायि सत् सन्नासान् संभवति यथा गच्छतो गतिः गमनव्यापारपरित्यागे न शान्तश्च किं वा स्वतएवात्मनो नास्ती-
तत्रोच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं ह्यविकार्योऽयमुच्यते, शरीरस्यो-
हपि कोऽस्य न करोति न लिप्यत इति ध्यायतीव लोलायतीवेति श्रुतेः ॥ १३ ॥

किञ्च न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कूर्किति नापि कर्माणि रथघटप्रसादादीनि
इप्सिततमानि लोकस्य सृजत्यापदयति प्रभुवात् नापि रथादिकृतवत्सुखेन संयोगं

गिरिकृत टीका ।

स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययस्तदविषयश्चाविद्वत्प्रत्ययस्तयोर्बेवः भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षया
विशेषणमर्थवदित्युपसंहरन्नेव हेतुः विशदयति विद्वदिति । आरोपितकर्तृत्वाद्य-
भावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि कर्तृत्वमित्याशङ्कामनुद्य दूषयति यद्यपीत्यादिना । क्रियान्
प्रवर्तयन्नास्तु इति पूर्वेण सम्यक्ः पूर्वस्यापि शत्रुवेवमेव सम्यक्ः । कर्तृत्वं कारयि-
तृत्वात्मनो नेत्यात्र विचायति किमिति । यत् कर्तृत्वं कारयितृत्वं तत् किं देहिनः
स्वात्मसमवायि नदेव सन्नासान् भवतीत्याच्यते यथा गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिः तत्-
स्थित्या तागान् भवति अथवा स्वारश्चन कर्तृत्वं कारयितृत्वात्मनो नास्तीति वक्तव्यामाद्ये
सक्रियत्वं द्वितीये कूटस्थत्वमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमाश्रित्येतावन्माह तत्रेति । उक्तेर्हे
वाक्योपक्रममनुकूलयति उक्तं हीति तत्रैव वाक्यशेषमपि सन्नादयति शरीरस्योहपि
स्वतुक्तेर्हे श्रुतिमपि दर्शयति ध्यायतीवेति । उपाधिगटैव सर्वा विक्रिया नास्ति स्वतो-
हस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मनो बहुक्तं कारयितृत्वं नास्तीति तत् प्रपञ्चयति नेत्यादिना । यद्यपि लोकस्य
कर्तृत्वं न सृजतीति नास्तीति कारयितृत्वं तथापि रथघटादीनि कूर्सन भवति कर्ते-

स्वामिकृत टीका ।

ननु एव साधु कर्म कारयति तत् यमेवेत्या लोकेऽप्युत्थिते, एव एवासाधु कर्म
कारयति तत् यमेवेत्या लोकेऽप्युत्थिते इत्यादि श्रुतेः परमेष्ठिनैव सुखासु-
फलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रयुज्यामानोऽयतः पुरुषः कथं तानि कर्माणि तज्जेत् ईश्वरे-

নাদত্তে কশ্চিৎ পাপং ন চৈব স্কৃতং বিভূঃ ।

অজ্ঞানেনাবৃতং জ্ঞানং তেন মুহুতি জন্তবঃ ॥১৫॥

শাক্করভাষ্যম্ ।

ন কর্মফলসংযোগং যদি কিঞ্চিদপি গতো ন কবোতি ন কাবয়তি চ দেহী কস্তর্হি কুর্সন কারয়ন্ত প্রবর্তত ইত্যুচ্যতে স্বভাবস্ত সো ভাবঃ স্বভাবোহবিদ্যালক্ষণা প্রকৃতিঃ মায়ী প্রবর্ততে দৈবী হীত্যাদীতি বক্ষ্যমাণা ॥ ১৪ ॥

পরমার্থতস্ত নেতি । নাদত্তে ন চ গৃহ্নতি ভক্তশ্যাপি কশ্চিৎ পাপং ন চৈবাদত্তে স্কৃতং বিভূঃ ভক্তৈঃ প্রযুক্তং বিভূঃ কিমর্থং তর্হি ভক্তৈঃ পূজাদিলক্ষণং ষাগদানহোমাদিকঞ্চ স্কৃতং প্রযুক্ত্যত ইত্যাহ অজ্ঞানেনাবৃতং জ্ঞানং বিবেকবিজ্ঞানং তেন মুহুস্তি করোমি কারয়ামি ভোক্ষ্যে ভোজয়ামীত্যেবং মোহং গচ্ছন্ত্যবিবেকিনঃ সংসারিণো জন্তবঃ ॥১৫॥

গিরিকৃত টীকা ।

ত্যাশঙ্ক্যাহ ন কশ্চাণীতি । তথাপি ভোজয়িত্বেন বিক্রিয়াবৎ দুম্পবিহারমিত্যাশঙ্ক্যাহ ন কর্ষেতি । কশ্চ তর্হি প্রবর্তকত্বং তদাহ স্বভাবস্তিতি । কুর্সিত্তি কর্তৃত্বং লোকশ্চ ন সৃজত্যাশ্বেতি সম্বন্ধঃ । রথাদীনাং কর্ষত্বং সাধয়তি ঐপ্সিতেতি । আত্মনো দেহাদিস্বামিবেন প্রভুত্বং রথাদিকৃতবতো লোকশ্চ রথাদিফলেন সম্বন্ধমপি ন সৃজত্যাশ্বেত্যাত্মনো ভোজয়িত্বং প্রত্যাচষ্টে নাপীতি । চতুর্থপাদং শঙ্কোত্তবত্বেনাবতাবয়তি যদীত্যাদিনা । স্বভাববাদস্ত-হীত্যাশঙ্ক্য ব্যাকরোতি অবিদ্যালক্ষণেতি । প্রকৃতেবিদ্যাভাবত্বং বুদসিত্বং মায়েতুক্তং সা চ সপ্তমে ব্যাক্যতে তেন প্রধানবিলক্ষণেত্যাহ দৈবী হীতি ॥ ১৪ ॥

কর্তৃত্বভোক্তৃভৈশ্চর্য্যান্নাত্মনোহবিদ্যাকৃতানীতুক্তমিদানীমীশ্বরে সন্ন্যস্তসমস্তব্যাপাবশ্চ তদেকশরণশ্চ হুরিতং স্কৃতত্বা তদনুগ্রহার্থং ভগবানাদত্তে মদেকশরণো মৎপ্রীত্যর্থঃ কর্ষ কুর্স্যাণো হৃক্ততাদ্যানুগ্রাহো ময়েতি প্রত্যয়ভক্তাদিত্যাশঙ্ক্য সোহপি পরমার্থতো নাস্তাস্ত্য-বিক্রি যত্বাদিত্যাহ পরমর্থতস্তিতি । কথং তর্হি ভক্তানাং মনুগ্রাহত্বমীশ্বরশ্চানুগ্রহীত্বমিতি

স্বামিকৃত টীকা ।

পৈব জ্ঞানমার্গে প্রযুক্ত্যমানঃ 'শুভাশুভানি চ ত্যক্ষ্যতীতি চেৎ এবং সতি বৈষম্যনৈব-ণ্যাভ্যামীশ্বরশ্যাপি প্রযোজককর্তৃত্বাৎ পুণ্যপাপসম্বন্ধঃ শ্চাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ন কর্তৃত্বমিতি দ্বাভ্যাং । প্রভুরীশ্বরো জীবলোকশ্চ কর্তৃত্বাদিকং ন সৃজতি কিন্তু জীবশ্চ স্বভাবোহ-বিদ্যেব কর্তৃত্বাদিরূপেণ প্রবর্ততে অনাদ্যবিদ্যাকামবশাৎ প্রবৃত্তিস্বভাবমেব লোকমীশ্বরঃ কর্ষস্ব নিযুক্ত্তে ন তু স্বয়মেব কর্তৃত্বাদিকমুৎপাদয়তীত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

ঈশ্বাদেবং তস্মাৎ নাদত্তেইতি । প্রযোজকোহপি সনু প্রভুঃ কশ্চিৎ পাপং স্কৃতঞ্চ নৈবাদত্তে ন ভজতে, তত্র হেতুঃ বিভূঃ পরিপূর্ণঃ আশুকাম ইত্যর্থঃ, যদি হি স্বার্থকামনয়া

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१७॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानेन इति । ज्ञानेन तु येन अज्ञानेनावृत्या मुह्यन्ति जन्तवः तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां जन्तूनामादित्यवत् यथा-
दित्यः समस्तं रूपजातं अवतासयति तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्
पवमार्थतत्त्वं ॥ १७ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रसिद्धिसुब्राह्मण्ये अज्ञानेनेति । पूर्वार्द्धगतान्तर्यामि व्याख्याय आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तवार्द्धम-
वतार्य व्याचष्टे किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतज्ञानत्वात् व्यामोहाभावाच्च कृतः संसावनिवृत्तिरिति
तत्राह ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते, ज्ञेयैश्वर्य वस्तुनस्तत्परिमिति विशेषणं ।
तद्व्याचष्टे पवमार्थतत्त्वमिति ॥ १७ ॥

विद्युषां विविदिषूणांशुवद्वाणि विद्यापरिपाकसाधनानि इत्युपदिदिष्कुरुत्तरश्लोकश्ला-
पेक्षितं पुरयति यत् पवमिति । तस्मिन् पवमार्थतत्त्वे पवस्मिन् ब्रह्मणि वाह्यं विषयमपोह्य
गता प्रवृत्ता श्रवणमनननिदिद्यासनैरसकृदनुष्ठितैर्बुद्धिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते
भवेति । प्रथमविशेषणं विभज्यते तस्मिन्निति । तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यः ब्रह्मेति
जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमो नेत्याह तदात्मान इति । कर्त्तव्यः बोद्धवोद्धव्यः वस्तुतस्तु न
भेदाहस्तौत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टेतदेवेति । ननु देहादावात्माभिमानमपनीय ब्रह्मणेवाह-
मस्मीत्यवस्थानं तदनुष्ठेयमानकर्त्तव्यप्रतिबन्धनं सिध्यतीत्याशङ्क्य विशेषणान्तरमादत्ते तन्निर्वा
इति । तत्र निर्वाणकार्थं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निर्वाणेत्यादिना । तथापि पुरुषार्था-

स्वामिकृत टीका ।

कारयेत्तर्हि तथा ज्ञानं न वेतदस्ति आप्तकामैश्वराचिन्त्यानिजमायया तद्वत्पूर्वकर्त्तव्यमा-
रेण प्रवर्तकत्वात् । ननु भक्ताननुग्रहोत्तरेणैवैवम्योगलक्षणां कथमाप्तका-
मत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति । निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन
सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवमुक्तं तदज्ञानमावृतं तेन हेतुना जन्तवो जीवा मुह्यन्ति
भगवति वैषम्यं मन्त्र इत्यर्थः ॥१७॥

ज्ञानिनस्तु न मुह्यन्तीत्याह ज्ञानेनेति । आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्यो-
पलक्षकमज्ञानं नाशितं तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयमज्ञानं नाशयति तत्परं परिपूर्णेश्वरस्वरूपं
प्रकाशयति यथादित्यस्तुमो निरस्तं समस्तं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १७ ॥

তদ্বুদ্ধয়স্তদাত্মানস্তন্নিষ্ঠাস্তৎপরায়ণাঃ ।

গচ্ছন্ত্যপুনরাবৃত্তিং জ্ঞাননিধুতকল্মষাঃ ॥ ১৭ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

মৎ পরং জ্ঞানং প্রকাশিতং তদ্বুদ্ধয়ইতি । তস্মিন্ গতা বুদ্ধিবেধাং তে তদ্বুদ্ধয়ঃ তদা
আনস্তদেব পরং ব্রহ্ম আত্মা যেষাং তে তদাত্মানঃ তন্নিষ্ঠা ইতি তন্নিষ্ঠা নিষ্ঠাভিনিবেশস্তাৎ
পর্য্যং সর্কানি কৰ্ম্মানি সন্ন্যস্ত ব্রহ্মণ্যেবাবস্থানং যেষাং তে তন্নিষ্ঠাস্তৎপরায়ণাশ্চ তদেব
পরময়নং পরাগতির্যেষাং ভবতি তে তৎপরায়ণাঃ কেবলান্নরতয় ইত্যর্থঃ তে গচ্ছন্ত্যবস্থিধা
অপুনরাবৃত্তিং পুনর্দেহসম্বন্ধং ন গৃহ্ণন্তি জ্ঞাননিধুতকল্মষাঃ যথোক্তেন জ্ঞানেন
নিধুতো নিবৃত্তোনাশিতঃ কল্মষঃ পাপাদিসংসাবকারণং দোষো যেষাং তে জ্ঞাননিধুত-
কল্মষাঃ যতয় ইত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্তরাপেক্ষাপ্রতিবন্ধাৎ কথং যথোক্তে ব্রহ্মণ্যেবাবস্থানং সেক্ষুং পাবয়তি তত্রাহ তৎপরায়ণা-
শ্চেতি । যথোক্তানাংমধিকারিণাং পরমপুরুষার্থশ্চোক্তব্রহ্মানতিরেকান্নাত্মাসক্তিরিতি
তাৎপর্য্যার্থমাহ কেবলেতি । নহু যথোক্তবিবেচনাতাং বর্তমানদেহপাতেহপি দেহান্তরপ-
রিগ্রহব্যগ্রতয়া কুতো যথোক্তে ব্রহ্মণ্যবস্থানমাস্বাতুং শক্যতে তত্রাহ তে গচ্ছন্তীতি । সতি
সংসারকারণে হুরিতাদৌ সংসারপ্রসন্ন্য দুর্বারহান্নাপুনরাবৃত্তিসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানেতি
উক্তবিশেষণসম্পত্ত্যা দর্শিতকলশালিভ্রমাস্তরেসস্তাবিতমিতি মন্বানো বিশিনষ্টি যতয়
ইতি ॥ ১৭ ॥

যদপুনরাবৃত্তিসাধনং তদজ্ঞানং তদেব প্রসঙ্গধারেণ বিবৃণোতি যেষামিত্যাদিনা । বিদ্যা
বেদার্থবিজ্ঞানমিত্যদীকৃত্য বিনয়ং ব্যাচষ্টে বিনয় ইতি । উপশমো নিরহঙ্কারত্বমনৌক্যত্বং ।
পদার্থমেবমুক্ত্য বাক্যার্থং দর্শয়তি বিদ্বানিতি । গবীত্যাদ্যবাক্যার্থং কথয়তি বিদ্যোতি ।
হস্ত্যাদৌ পণ্ডিতাঃ সমদর্শিন ইত্যান্তরত্র সম্বন্ধঃ । তত্র তত্র প্রাণিপ্রভেদেবু তত্তদগুণৈস্ত-
ত্তন্নিমিত্তসংস্কারৈশ্চ সংস্পৃষ্টত্বসম্ভবান্ন ব্রহ্মণঃ সমত্মিত্যাশঙ্ক্যাহ সত্বাদীতি তজ্জৈশ্চেত্যত্র
তচ্ছব্দেন সত্বমেব গৃহ্ণতে সাত্ত্বিকসংস্কারৈরিব রাজসসংস্কারৈরপি সর্কৈথিবাসংস্পৃষ্টং ব্রহ্মে-
ত্যাহ তথেনিতি । রাজসৈরিব তামসৈরপি সংস্কারৈব্রহ্মণোহ দ্বিতীয়ত্বং কুটস্থত্বমসদ্ব্যখো-

স্বামিকৃত টীকা ।

এবংভূতেষরোপাসকানাং কলমাহ তদিতি । তস্মিন্বেব বুদ্ধিনিশ্চরাস্ত্বিকা যেষাং,
তস্মিন্বেব আত্মা প্রবৃত্তো যেষাং, তস্মিন্বেব নিষ্ঠা তাৎপর্য্যং, যেষাং, তদেব পরময়নমাশ্রয়ো
যেষাং, তৎপ্রসাদলকেনাস্তজ্ঞানেন নিধুতং নিরস্তং কল্মষং যেষাং তেহপুনরাবৃত্তি-
মুক্তিং বাস্তি ॥ ১৭ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पशुिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मानोऽज्ञानं ते पशुिताः कथं तद्धं पशुशुतीत्याद्येते विद्येति । विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याज्ञानो बोधो विनयश्च उपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्याविनयसम्पन्नो विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पशुिताः समदर्शिनो विद्याविनयसम्पन्ने उक्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे साक्षिके, मध्यमायां राज्यस्थां गवि संस्कारहीनाग्रामत्यास्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सदादिशुभैस्तैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यस्तमेवास्पृष्टैः सममेकमविक्रियं ब्रह्म ऋष्टुं शीलं येषां ते पशुिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

गिरिकृत टीका ।

क्लेशार्थे हेतुरिति मद्वा समकार्थमाह सममिति । समदर्शिनमेव पशुिताः तद्याचष्टे ब्रह्मेति ॥ १८ ॥

साक्षिकेषु राजसेषु तामसेषु चासमद्वेषु समदर्शनमनुचितमिति शङ्कते निति । सर्वत्र समदर्शिनः तच्छब्देन परामृशुते तेषां दोषवद्वादभोज्यान्नत्वमित्यात्र प्रमाणमाह समा-समाभ्यामिति । समानामध्ययनादिभिः समानधर्मकाणां ब्रह्मालङ्कारादिपूजया विषये प्रति-पत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानाकासमानधर्मकाणां कश्चिदेकवेदत्वमपरस्त द्विवेदत्वमि-त्यादिधर्मवतां प्राशुक्त्या पूजया समेप्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पूरुषविशेषं ज्ञाता प्रतिपत्तिमकुर्वन् धनाकर्माच्च हीयते तेन साक्षिके राजसतामसयोश्च समबुद्धिः कुर्वन् प्रत्यवैतीत्यर्थः । उक्तवदनोत्तरम्लोकमवतारयति न ते दोषवस्तु इति । श्रुत्यावष्टेन सर्वसद्वेषु समदर्शिणां दोषवद्भुक्तः कथं नास्तीति प्रतिज्जामात्रेण सिध्यतीति शङ्कते कथमिति । श्रुतेर्गतिमग्रे वदिष्यन् निर्दोषः समदर्शिणां विशदयति इहेवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसां ब्रह्मलोकगमनमस्तरेण अग्निरेव देहे परिभूत-जन्मनामशेषदोषराहित्ये हेतुमाह निर्दोषः हीति । वर्तमानो देहः सश्रुत्या परिगृह्यते

श्यामिकृत टीका ।

कौदशास्त्रे ज्ञानिनो येहपुनरावृत्तिः युक्तिः गच्छतीत्यपेक्षायामाह विद्येति । विद-येषपि समं ब्रह्मेव ऋष्टुं शीलं येषां ते पशुिता ज्ञानिन इत्यर्थः । तत्र विद्याविन-याभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शूनो यः पशुिताः तन्निःश्रेति कर्मणो वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति आतिथो वैषम्यं दर्शितः ॥ १८ ॥

ইহৈব তৈর্জিতঃ সর্গো যেষাং সাম্যে স্থিতং মনঃ ।

নির্দোষং হি সমং ব্রহ্ম তস্মাদ্ভ্রুক্ণি তে স্থিতাঃ ॥ ১৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নব্বভোজ্যপ্লাস্তে দোষবন্তঃ সমাসমাত্যাং বিষমসমে পূজাত ইতি স্বভেদে তে দোষ-
বন্তঃ কথং ইহেতি । ইহৈব জীবন্তিরেব তৈঃ সমদর্শিতঃ পণ্ডিতৈর্জিতো বশীকৃতঃ সর্গো
জন্ম যেষাং সাম্যে সর্বভূতেষু ব্রহ্মণি সমভাবে স্থিতং নিশ্চলীভূতং মনোহস্তঃকরণং
নির্দোষং যদ্যপি দোষবৎস্ব স্বপাকাदिषু মুচুস্তদোষবদিব বিভাসতে তথাপি তদো-
ষৈবসংস্পৃষ্টমিতি নির্দোষং হি দোষবর্জিতং হি যস্মাদ্ভ্রুক্ণি স্বগুণভেদভিন্নং নিগুণত্বাচ্চৈত-
ন্যস্ত বক্ষ্যতি চ ভগবানিচ্ছাদীনাং ক্ষেত্রধর্মত্বমনাদিত্বান্নিগুণত্বাদিতি চ নাপ্যন্ত্যাদিবিশে-
ষাআত্মনো ভেদকাঃ সন্তি প্রতিশরীরং তেষাং সবে প্রমাণানুপপত্তেরতঃ সমং ব্রহ্মৈককঞ্চ
তস্মাদ্ভ্রুক্ণেযব তে স্থিতাঃ তস্মাদ্ভ্রুক্ণি দোষগন্ধমাত্রমপি তান্ স্পৃশতি দেহাদিসংঘাতাত্মদর্শনা-

গিরিকৃত টীকা ।

তানেব সমদর্শিনো বিশিনষ্টি যেষামিতি । নহু ব্রাহ্মণো নির্দোষত্বমসিক্ণং দোষবৎস্ব স্বপাকা-
दिषু তদোষৈর্দোষবদ্বোপলভ্যবাত্ত্রাহ যদ্যপীতি । যস্মাৎ তন্নির্দোষং তস্মাত্তস্মিন্
ব্রহ্মণি স্থিতিনির্দোষৈঃ সর্গো জিতইতি সম্বন্ধঃ । ব্রহ্মণো গুণভূয়স্বাদম্নীয়ান্ দোষোহপি
স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ নাপীতি । চেতনশ্চ গুণবিশেষে বিশিষ্টত্বমনিষ্টং নিগুণত্বশ্রবণাদিত্যুক্ণং
বুদ্ধিস্থখাদীনাং পরিশেষাদাত্মধর্মত্বশ্চ কৈশ্চিন্মিচ্ছিতত্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ বক্ষ্যতি চেতি ।
আত্মনো নিগুণত্বে বাক্যশেষং প্রমাণয়তি অনাদিত্বাদিতি । চকারো বক্ষ্যতীত্যনেন সম্ব-
ন্ধার্থঃ । গুণদোষবশাদাত্মনো ভেদাভাবেহপি ভেদোহস্তবিশেষেভ্যো ভবিষ্যতীতি প্রসঙ্গ-
দাশঙ্ক্য দুষয়তি নাপীতি । প্রতিশরীরমাত্মভেদসিক্ণৌ তদ্বৈভূতেন তেষাং সবে তেষাঞ্চ
সবে প্রতিশরীরমাত্মনো ভেদসিক্ণিরিতি পরম্পরাশ্রয়ত্বমভিপ্রেত্য হেতুমাহ প্রতিশরীর-
মিতি । আত্মনো ভেদকাতাবে ফলিতমাহ অতইতি । সমত্বমেব ব্যাকরোতি একঞ্চেতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

নহু বিষয়েষু সমদর্শনং নিষিদ্ধং কুর্কস্তোহপি কথং তে পণ্ডিতাঃ, যথাহ গোতমঃ,
সমাসমাত্যাং বিষমসমে পূজাত ইতি, অস্বার্থঃ সমাং পূজায়াং বিষমে প্রকারে কৃতে সতি
বিষমায় চ সমে প্রকারে কৃতে সতি স পূজক ইহ লোকাৎ পরলোকাচ্চ হীয়তইতি । তত্রাহ
ইহৈবেতি । ইহৈব জীবন্তিরেব তৈঃ স্বজাত ইতি সর্গঃ সংসারো জিতো নিরন্তঃ, কৈঃ
যেষাং মনঃ সাম্যে সমবে স্থিতং, তত্র হেতুঃ হি যস্মাদ্ভ্রুক্ণি সমং নির্দোষঞ্চ তস্মাতে সমদ-
র্শিনো ব্রহ্মণেযব স্থিতা ব্রহ্মতাবং প্রাপ্তা ইত্যর্থঃ । সৌভমোক্তস্ত দোষো ব্রহ্মতাবপ্রাপ্তেঃ
পূর্বমেব পূজাতইতি পূজকাবস্থাশ্রবণাৎ ॥১৯ ॥

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भिमानाभावात् तेषां, देहादिसंघाताद्दर्शनाभिमानवद्विषयत्वं तत् सूत्रं समासमाभ्याः विषयसमये पूजातइति पूजाविषयत्वविशेषणात्, दृष्टते हि ब्रह्मविद् वद्विद् चतुर्के- दविद् इति पूजानामादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जित- मित्यात्वे ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तं ॥ १९ ॥

कर्म्मविषयकं समासमाभ्यामित्यादि हेतुत्वं सर्वकर्म्म सन्न्यासिविषयः प्रसूतः सर्वकर्म्माणि मनसेत्यारत्त्याध्यायपविसमाप्तेः वस्त्रान्निर्दोषः समः ब्रह्मात्मा तन्मात्मेति । न प्रहृष्येत् न हर्षः कुर्ष्यात् प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा, देहमा- त्मात्माद्दर्शनाः हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविवादौ कूर्वाते न केवलाद्दर्शिनः तस्य प्रिया- प्रियप्राप्त्यासम्भवात् किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विकिचकिंसा बुद्धिश्च स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च श्लाघ्योक्तब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितोऽकर्म्मकृत् सर्वकर्म्मसन्न्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

गिरिकृत टीका ।

ब्रह्मणे निर्विकिंशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानां भेदकाभावेनैकत्वश्लोक्तत्वादिकलङ्कणत्वादिकत्वं जीवब्रह्मणोरेष्टव्यमित्याह तन्मादिति । जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह तन्मात्मेति । तच्छदार्थमेव स्फोरयति देहादिति । यदि सर्वसंघेषु समद- दर्शनमदृष्टमिष्टं तर्हि कथं गौतमसूत्रमित्याशङ्क्याह देहादिसंघातेति । सूत्रस्य यथोक्ता- भिमानवद्विषयत्वे गमकमाह पूजेति । यदि चतुर्केदानामेव सतां पूजया वैषम्यं यदि वा चतुर्केदनां वद्विद्विद्यां ब्रह्मविदां पूजया साम्यं तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां केषां किञ्चनोविकारसम्भवे कर्त्ता प्रत्यवैतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चानुभवमनुकूलघ्नोदाहरति दृष्टते हीति । देहादिसंघाताभिमानवताः गुणदोष- सम्बन्धसम्भवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्माद्दर्शनाभिमानवताः गुणदोषासम्बन्धान् तद्वि- षयः सूत्रमित्याभिप्रेत्याह ब्रह्म स्थिति ॥ १९ ॥

इतश्च नेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह कर्म्मतीति । तत्रैव पूजापरिभवसम्भवादित्यर्थः ।

श्यामिकृत टीका ।

ब्रह्मप्राप्त्युक्तं लक्षणमाह न प्रहृष्येदिति । ब्रह्मविद्ब्रह्म ब्रह्मण्येव यः स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् न प्रहृष्टो हर्षवान् स्यात् अप्रियं प्राप्य च नोद्विजेत् न विवीदतीत्यर्थः यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निष्कला बुद्धिर्बुद्धिः, तत् कृतः यतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः ॥ २० ॥

বাহুস্পর্শেষসক্তাত্মা বিন্দত্যাত্মনি যৎ সুখম্ ।

স ব্রহ্মযোগযুক্তাত্মা সুখমক্ষয়মশ্নুতে ॥

শাক্তরভাষ্যম্

কিঞ্চ ব্রহ্মণি স্থিতঃ বাছেতি । বাহুস্পর্শেষু বাহুস্ক তে স্পর্শাস্ক বাহুস্পর্শা স্পৃশ্ত ইতি স্পর্শাঃ শব্দাদয়ো বিষয়াস্তেষু বাহুস্পর্শেষু আনক্ত আত্মাস্তঃকরণং যন্ত সোহয়মস-
ক্তাত্মা বিষয়েষু প্রীতিবর্জিতঃ স বিন্দতি লভতে আত্মনি যৎ সুখং তদ্বিন্দতীত্যেতৎ স
ব্রহ্মযোগযুক্তাত্মা ব্রহ্মণি যোগঃ সমাধিব্রহ্মযোগস্তেন ব্রহ্মযোগেন যুক্তঃ সমাহিতস্তম্বিন্
ব্যাপ্ত আত্মাস্তঃকরণং যন্ত স ব্রহ্মযোগযুক্তাত্মা সুখমক্ষয়মশ্নুতে প্রাপ্নোতি তস্মাদ্বাহুবিষয়-
প্রীতেঃ কণিকায় ইন্দ্রিয়ানি নিবর্তয়েদাত্মশ্রুতসুখার্থীত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

নহু যত্র সমতদর্শনং তত্রৈব ত্বিদং ন তু কৰ্ম্মিণ্যকৰ্ম্মিণি বেতি বিভাগোহস্তি তত্রাহ ইদং
স্থিতি । সমতদর্শনশ্চ সন্ন্যাসিবিষয়ত্বেন প্রস্তুতত্বে হেতুমাহ সৰ্বকৰ্ম্মাণীতি । অধ্যায়-
পরিসমাপ্তেঃ সৰ্বকৰ্ম্মাণীত্যারভ্য তত্র তত্র সৰ্বকৰ্ম্মসন্ন্যাসাভিধানাত্তদ্বিষয়মিদং সমতদর্শনং
গম্যতে তত্র চ নিরহঙ্কারে নিববকাংশ সূত্রমিত্যর্থঃ । নহু ইষ্টানিষ্টপ্রাপ্তিত্যাং হর্ষবি-
ষাদৌ বিদ্বানপি কুৰ্ব্বন্নির্দোষে ব্রহ্মণিকথং স্থিতিং লতেতেত্যাশঙ্ক্যাকাঙ্ক্ষিতং পুরয়ন্তু ব-
শ্লোকমুখাপয়তি যস্মাদিতি । আত্মজ্ঞাননিষ্ঠাবতো বিহৃষো হর্ষবিষাদনিমিত্তাভাবান্ন তাবু-
চিতাবিত্যাহ স্থিরবুদ্ধিরিতি । নহু হর্ষবিষাদনিমিত্তত্বং প্রিয়াপ্রিয়য়োঃ সিদ্ধমিতি কথং
তৎপ্রাপ্ত্যা হর্ষোদ্বেগৌ ন কৰ্ত্তব্যাবিতি নিযুক্ত্যতে তত্রাহ দেহেতি । বিহৃষোহপি প্রিয়া-
প্রিয়প্রাপ্তিসামর্থ্যাৎ হর্ষবিষাদৌ দুৰ্ব্বারাবিত্যাশঙ্ক্যাহ ন কেবলেতি । অদ্বিতীয়দর্শন-
শীলশ্চ ব্যতিরিক্তপ্রিয়াপ্রিয়প্রাপ্ত্যযোগান্ন তন্নিমিত্তৌ হর্ষবিষাদাবিত্যর্থঃ । ইতোহপি
বিহৃষো ন হর্ষবিষাদাবিত্যাহ কিঞ্চিতি । নির্দোষে ব্রহ্মণি প্রাপ্তক্লে দৃঢ়প্রতিপত্তিঃ সংমো-
হেন হর্ষাদিহেতুনা রহিতো যথোক্তে সৰ্বদোষরহিতে ব্রহ্মণ্যহমস্মীতি বিদ্যাবানশেষদোষ-
শূন্তে তস্মিন্বেব ব্রহ্মণি স্থিতস্তদমুরোধাৎ কৰ্ম্মাণ্যমৃষ্যমাণো নৈব হর্ষবিষাদভাগী ভবিতুমল-
মিত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

শব্দাদিবিষয়প্রীতিবন্ধান্ন কশ্চিদপি ব্রহ্মণি স্থিতিঃ সিধ্যেদিত্যাশঙ্ক্যাহ কিঞ্চিতি ন
কেবলং পূৰ্ব্বোক্তরীত্য্য ব্রহ্মণি স্থিতো হর্ষবিষাদরহিতঃ কিন্তু বিদ্যাভরেণাপীত্যর্থঃ । যাব-
দযাবধিবরেষু রাগরূপমাবরণং নিবর্ততে তাবস্তাবদাত্মস্বরূপসুখমভিব্যক্তং ভবতীত্যাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

মোহনিবৃত্ত্যা বুদ্ধিস্বৈৰ্য্যহেতুমাহ বাছেতি । ইন্দ্রিয়ৈঃ, স্পৃশ্ত ইতি স্পর্শা বিষয়াঃ
বাহুস্পর্শবিষয়েষসক্তাত্মা অনাসক্তচিত্তঃ আত্মস্বস্তঃকরণে বহুগণমান্নকং সুখং তদ্বিন্দতি

যে হি সংস্পর্শজা ভোগা দুঃখযোনয় এব তে ।

আদ্যন্তবস্তঃ কোন্তেষু ন তেষু রমতে বুধঃ ॥ ২২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইতচ্চ নিবর্তয়েৎ যে হীতি । যে হি যস্মাৎ সংস্পর্শজা বিষয়েন্দ্রিয়সংস্পর্শেভ্যো জাতা ভোগা ভুক্তয়ো দুঃখযোনয় এব তেহবিদ্যাকৃতত্বাৎ, দৃশ্ণন্তে হ্যাধ্যাত্মিকাদীনি দুঃখানি তন্নিমিত্তান্তেব যথেষ্ট লোকে তথা পরলোকেহপীতি গম্যতে, এবশক্যং সংসারে সুখস্য গন্ধমাত্রমপ্যন্তীতি বুধা বিষয়মৃগতৃষ্ণিকায়্যা ইন্দ্রিয়ানি নিবর্তয়েন্ন কেবলং দুঃখযোনয় আদ্যন্তবস্তচ্চ আদির্কিষয়েন্দ্রিয়সংযোগো ভোগানামন্তচ্চ তদ্বিরোগ এবাত আদ্যন্তবস্তোহনিত্যা মধ্যক্ষণ-ভাবিত্বাদিত্যর্থঃ, কোন্তেষু ন তেষু রমতে বুধো ভোগেষু বিবেকী অবগতপরমার্থতত্ত্বোহত্য-ন্তমূঢ়ানাংমেব হি বিষয়েষু রতিদৃশ্ণতে যথা পশুপ্রভৃতীনাং ॥ ২২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বাছেতি । ন কেবলমসক্তান্না শমবশাদেব সুখং বিন্দতে কিন্তু ব্রহ্মসমাধিনা সমাহিতাস্তঃ-কবণঃ সুখমনস্তং ব্যাপ্নোতীত্যাহ স ব্রহ্মেতি । তত্র পূর্বার্কং ব্যাচষ্টে বাহ্যাস্চেতি । সমা-ধানাধীনসম্যগ্জ্ঞানদ্বাবা নিরতিশয়সুখপ্রাপ্তিসম্ভবাব্যর্থানেন কথয়তি ব্রহ্মণীত্যা-দিনা । শকাদিবিষয়বিমুক্তানন্তসুখাপ্তিসম্ভবাতদর্শিনা প্রযত্নেন বিষয়বৈমুখ্যঃ কর্তব্যমিতি শিষ্যশিক্ষার্থমাহ তস্মাদিতি ॥ ২১ ॥

তত্রৈব হেতুস্তরপরত্বেনোত্তবল্লোকমুদাহবতি ইতশ্চেতি । বিষয়েভ্যঃ সকাশাদিন্দ্রিয়ানীতি শেষঃ । বৈরাগ্যার্থমেব বৈণয়িকানি সুখানি দুষয়তি যে হীতি । নহু বিষয়েন্দ্রিয়সংপ্রয়ো-গসংভূতেষু ভোগেষু জন্তু নামভিক্চির্দর্শনাৎ কুতস্তেষাং দুঃখযোনিত্বমিত্যাশঙ্ক্যাবিবেকিনাং তেষাসঙ্কেহপি ন বিবেকিনামিত্যাহ আদ্যন্তবস্ত ইতি । যস্মাদাধিব্যাধিজরামবণাদিসহিতেভ্যঃ সমাগমনাদিক্লেশরূপভাগিত্যচ্চ বিষয়েন্দ্রিয়সংস্পর্শেভ্যো ভোগাঃ সুখলবানুভবা জায়ন্তে তস্মান্তে দুঃখহেতবো ভবন্তীতি যোজনা । অবিদ্যা কার্যত্বাদ্দুঃখানাং কুতো ভোগজন্তুত্বমিত্যা-শঙ্ক্য ভোগানামবিদ্যাপ্রযুক্তত্বাভিন্নিবন্ধনত্বং দুঃখানাং যুক্তমিত্যভিপ্রোক্ত্যাহ অবিদ্যেতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

লভতে, স চোপশমসুখং লক্ষ্য ব্রহ্মণি যোগেন সমাধিনা যুক্তস্তদৈক্যং প্রাপ্ত আত্মা যন্ত সোহকয়ং সুখমশ্নুতে প্রাপ্নোতি ॥ ২১ ॥

নহু প্রিয়বিষয়ভোগানামপি নিবৃত্তেঃ কথং মোক্ষঃ পুরুষার্থঃ স্যাত্তত্রাহ যে হীতি । সংস্পৃশ্ণন্ত ইতি সংস্পর্শা বিষয়ান্তেভ্যো জাতা যে ভোগাঃ সুখানি তে হি বর্তমানকালেহপি স্পর্শানুভবাদিব্যাপ্তত্বাদ্দুঃখনৈব যোনয়ঃ কারণত্বাৎ তথাহি মন্তোহন্তবস্তচ্চ অতো বিবেকী তেষু ন রমতে ॥ ২২ ॥

শক্ৰোতীহৈব যঃ সোঢ়ুং প্রাক্ শরীরবিমোক্ষণাৎ ।

কামক্রোধোদ্ভবং বেগং স যুক্তঃ স স্থখী নরঃ ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অয়ঞ্চ শ্রেয়োমার্গপ্রতিপক্ষী কষ্টতমো দোষঃ সর্কানর্থপ্রাপ্তিহেতুর্হুর্নিবার্যশ্চেতি তৎ-
পরিহারে যজ্ঞাধিক্যং কর্তব্যমিত্যাহ ভগবান্ শক্ৰোতীতি । শক্ৰোতুৎসহতে ইহৈব
জীবনৈব যঃ সোঢ়ুং প্রসহিতুং প্রাক্ পূর্কং শরীরবিমোক্ষণাৎ আমরণাৎ ইত্যর্থঃ, মরণ-
সীমাকবণং জীবতোহবশ্যজ্ঞাবী হি কামক্রোধোদ্ভবো বেগঃ অনন্তনিমিত্তবান্ হি স ইতি
যাবন্মরণং তাবন্ বিশ্রুতীয় ইত্যর্থঃ, কাম ইন্দ্রিয়গোচরপ্রাপ্তে ইষ্টে বিষয়ে অয়মাণে অর্ঘ্য-
মাণে চান্নভূতে স্থখহেতো যা গৃধিঃ তৃষ্ণা স কামঃ ক্রোধশ্চান্ননঃ প্রতিকূলেষু দুঃখহেতুষু

গিরিকৃত টীকা ।

ভোগানাং দুঃখযোনিভে মানম্নভবমুপশ্রুতি দৃশুস্তে হীতি । ঐহিকানাং ভোগানাং
দুঃখনিমিত্তভেহপি নামুশ্চিকাণাং তথাভবম্নভবাত্তাবাদিত্যাশঙ্ক্যাবধারণসামর্থ্যসিদ্ধমর্থমাহ
যথোক্তি । পূর্কাক্ষ্যাক্ষরার্থমুক্ত্বা তাৎপর্যার্থমাহ নেত্যাদিনা । ইতচ্চ বিষয়েভ্যঃ সকা-
শাদিন্দ্রিয়ানি নিবর্তয়িতব্যানীত্যাহ ন কেবলমিতি । আদ্যন্তবদে মধ্যক্ষণবর্তিভে
ক্ষণভক্ষুবত্যাৎপেক্ষীমতঃ ভোগানাং সিধ্যতি । অস্তি হি তেভ্যঃ ক্ষণভক্ষুরত্বঃ ক্ষণিকবিষ-
য়াকারমনোবৃত্তিভ্যাক্ষ্যাদিতি মন্বানঃ সন্নাহ অতইতি । বুদ্ধিপূর্ককারিণাং বিবেকবতাং
ভোগেষুপেক্ষোপলক্ষে তেভ্যামাত্মসত্বঃ প্রতিভাতীত্যাহ ন তেষিতি । প্রতীকোপাদান-
মাদ্যমিদং পুনর্ক্যাখ্যানমিতি ন পুনরুক্তিঃ । নহু কেবাঞ্চিভোগেষভিরুচিরূপলভ্যতে
তত্রাহ অত্যন্তেতি ॥ ২২ ॥

উত্তরশ্লোকস্য তাৎপর্যমাহ অরঞ্চেতি । শ্রেয়োমার্গপ্রতিপক্ষত্বঃ কষ্টতমদে হেতু-
স্তত্রৈব হেতুত্তরমাহ সর্কেতি । প্রযজ্ঞাধিক্যস্য কর্তব্যদে হেতুং সূচয়তি হুর্নিবার্যইতি ।
প্রসিদ্ধং হি কামক্রোধোদ্ভবস্য বেগস্য হুর্নিবারত্বঃ যেন মাতরমপি চাধিরোহতি পিতরমপি
হস্তি তমবশ্যং পরিহর্তব্যং দর্শয়তি শক্ৰোতীতি । যথোক্তং বেগং বহিরনর্থরূপেণ পরিণামাৎ

স্বামিকৃত টীকা ।

তন্মায়োক্ৰএব পরমঃ পুরুষার্থস্তচ্চ কামক্রোধবেগোহতিপ্রতিপক্ষোহতন্তৎসহনসম-
র্থএব মোক্ষভাগিত্যাহ শক্ৰোতীহৈবেতি । কামাৎ ক্রোধাচ্ছোদ্ভবতি যো বেগঃ মনোনে-
জাদিক্রোধলক্ষণস্তমিহৈব তদ্বদবসমরএব যো নরঃ সোঢ়ুং প্রতিবোদ্ধুং শক্ৰোতি তদপি ন
ক্ষণমাত্রাং কিন্তু শরীরবিমোক্ষণাৎ প্রাগ্বেদহপাতাদিত্যর্থঃ, য এবঃভূতঃ সএব যুক্তঃ সমাহিতঃ
স্থখী চ ভবতি নাস্তঃ । যদা মরণাদূর্কং বিলপস্তীভিষু'বতিভিরালিদ্যমামোহপি পুত্রাদি-
তির্দহমানোহপি যথা প্রাণশূন্তঃ কামক্রোধবেগং সহতে তথা মরণাৎ প্রাগপি জীবনৈব যঃ

যোহস্তঃসুখোহস্তরারামস্তথাস্তর্জ্যোতিরেব যঃ ।

স যোগী ব্রহ্মনির্বাণং ব্রহ্মভূতোহধিগচ্ছতি ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দৃশ্যমাণেবু শ্রয়মাণেবু স্বর্ধ্যমাণেবু বা যো যেষঃ স ক্রোধস্তৌ কামক্রোধৌ উভবৌ যস্ত
বেগস্ত স কামক্রোধোভবৌ বেগঃ রোমাঞ্চনহৃষ্টনেত্রবদনাদিলিঙ্গোহস্তঃকরণপ্রাক্ষাভরূপঃ
কামোভবৌ বেগঃ, গাত্রপ্রকম্পপ্রস্বেদসন্দর্ষ্টপুটবক্তনেত্রাদিলিঙ্গঃ ক্রোধোভবৌ বেগঃ
কামক্রোধোভবঃ বেগঃ য উৎসহতে সোঢ়ুং নহিতুং শক্তঃ স যুক্তো যোগী যথা চেহ
লোকে নরঃ ॥ ২৩ ॥

কথন্তু তচ্চ ব্রহ্মণি স্থিতো ব্রহ্ম প্রাপ্নোতীত্যাহ ভগবান্ য ইতি । যোহস্তরায়নি সুখং যস্ত
সোহস্তঃসুখস্তথাস্তরেবায়ত্তারামঃ ক্রীড়া যস্ত সোহস্তবাবামস্তর্থেবাস্তরাত্মৈব জ্যোতিঃ

গিরিকৃত টীকা ।

প্রাগেব দেহান্তকংপন্নঃ যঃ সোঢ়ুং ক্ষমতে তং স্তৌতি স যুক্তইতি । মরণসীমাকরণস্ত
তাৎপর্যমাহ মবণেতি । প্রসিক্তৌ হি শকঃ । তত্র হেতুমাহ অনন্তেতি । ব্যাধাপ-
হতানাং বুদ্ধানাঞ্চ কামাদিবেগো ন ভবতীত্যাহ ইতি যাবদিত্তি । কামক্রোধোভবঃ
বেগঃ ব্যাখ্যাতুমার্দৌ কামঃ মনোবিকারবিশেষেণ বাচ্যে কামইতি । কথমস্ত মনো
বিকারবিশেষতঃ তদাহ ইন্দ্রিয়েতি । কামো গৃবিস্তৃফেতি পর্যায়ঃ সস্তঃ শক্য মনোবিকার-
বিশেষে পর্যাবস্তুস্তীত্যর্থঃ । ক্রোধশ্চ মনোবিকারবিশেষস্তদিত্যাহ ক্রোধশ্চেতি ।
তমেব ক্রোধঃ স্পষ্টয়তি আত্মন ইতি । এবং কামক্রোধৌ ব্যাখ্যায় তথোরুৎকটত্বাবস্থায়-
নো বেগস্ত তাভ্যামুৎপত্তিমুপন্যস্ততি ভাবিত্তি । যথোক্তবেগাবগমোপায়মুপদিশতি রোমা-
ঞ্চনহৃষ্টনেত্রেত্যাদিনা । উভয়বিধবেগঃ যো জীবনৈব সোঢ়ুং শকোতি তং পুরুষধৌরে-
য়স্বেন স্তৌতি ভমিত্যাদিনা ॥ ২৩ ॥

জ্ঞানশ্রাত্যস্তরজমাত্রমাশ্রয়নিষ্ঠত্বঃ দর্শয়ন্ প্রকৃতং ব্রহ্মবিদমেব বিশিনষ্টি কথন্তুতশ্চেতি ॥
যথাস্তরেব সুখং ন বাহৈর্কিঞ্চনৈস্তথাস্তরেব জ্যোতিন্ শ্রোত্রাদিতিরতোবিষয়াস্তরঃবেজ্ঞানব-
স্বামিকৃত টীকা ।

সহতে সএব যুক্ত, চেত্যর্থঃ, তদুক্তং বশিষ্ঠেন, প্রাণে গতে যথা দেহঃ সুখদুঃখে ন বিন্দতি,
তথা চেৎ প্রাণযুক্তোহপি স কৈবল্যাশ্রমে বসেদিত্তি ॥ ২৩ ॥

ন কেবলং কামক্রোধবেগসম্বরণমাত্রেন মোক্ষং প্রাপ্নোতি অপি তু যোহস্তরিত্তি ।
অস্তরাত্মনৈব সুখং যস্ত ন তু বিষয়েবু, অস্তরেবারামঃ ক্রীড়া যস্ত ন বহিঃ, অস্তরেব জ্যোতি-
দৃষ্টির্ষস্ত ন গীতনৃত্যাদিষু, স এবং ব্রহ্মণি ভূতঃ স্থিতঃ সন্ ব্রহ্মণি নির্বাণং স্বয়মধিগচ্ছতি
প্রাপ্নোতি ॥ ২৪ ॥

লভন্তে ব্রহ্মনির্বাণমৃষয়ঃ ক্ষীণকল্মষাঃ ।

ছিন্নদৈধা যতাত্মানঃ সৰ্বভূতহিতে রতাঃ ॥ ২৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

প্রকাশো যন্ত সোহন্তর্জ্যোতিরেব য ঐদৃশঃ স যোগী ব্রহ্মনির্বাণং ব্রহ্মণি নির্কৃতিং মোক্ষমিহ
জীবনেব ব্রহ্মভূতঃ সন্নধিগচ্ছতি প্রাপ্নোতি ॥ ২৪ ॥

কিঞ্চ লভন্তইতি । লভন্তে ব্রহ্মনির্বাণং মোক্ষং ঋষয়ঃ সম্যগ্দর্শিনঃ সংন্যাসিনঃ ক্ষীণ-
কল্মষাঃ ক্ষীণপাপাদিদোষাঃ ছিন্নদৈধাঃ ছিন্নসংশয়াঃ যতাত্মনঃ সংযতেন্দ্রিয়াঃ সৰ্বভূতহিতে
রতাঃ সর্বেষাং ভূতানাং হিতে আনুকূলে রতা অহিংসকা ইত্যর্থঃ ॥ ২৫ ॥

কিঞ্চ কামেতি । কামক্রোধবিমুক্তানাং কামশ্চ ক্রোধশ্চ কামক্রোধৌ তাভ্যাং বিমু-
ক্তানাং যতীনাং সংন্যাসিনাং যতচেতসাং সংযততান্তঃকরণানাং অভিত উভয়তো জীবতাং

গিরিকৃত টীকা

হিতইত্যাহ তথেনি । যথোক্তবিশেষণসমাধিমান্ জীবনেব মুক্তিমধিগচ্ছতীত্যাহ স
যোগীতি । আত্মন্তবেব সুখমিতি বাহুবিষয়নিরপেক্ষত্বং বিবক্ষিতমন্তরারামত্বঞ্চ ইন্দ্রিয়া-
দিবিষয়াপেক্ষামন্তরেণ ক্রীড়াপ্রযুক্তফলভাক্তমভিমতমিন্দ্রিয়াদিজন্তপ্রকাশশূন্যত্বমাত্মজ্যো-
তিষ্টমিষ্টং যথোক্তবিশেষণসম্পন্নঃ সমাহিতশ্চ জীবনেব ব্রহ্মভাবং প্রাপ্নোতি ব্রহ্মণি পবি-
পূর্ণে নির্কৃতিং সর্বার্থনিবৃত্ত্যুপলক্ষিতাং স্থিতিমনতিশয়ানন্দাবির্ভাবলক্ষণাং প্রাপ্নোতীত্যাহ
য ঐদৃশইতি ॥ ২৪ ॥

মুক্তিহেতোজ্ঞানশ্চ সাধনাস্তরমাহ কিঞ্চেনি । যজ্ঞাদিনিত্যকর্ম্মানুষ্ঠানাং পাপাদি-
লক্ষণং কল্মষং ক্ষীয়তে ততশ্চ শ্রবণাদ্যাবৃত্তেঃ সম্যক্ দর্শনং জায়তে ততো মুক্তিরপ্রযত্নেন
ভবতীত্যাহ লভন্তইতি । জ্ঞানপ্রাপ্ত্যুপায়ান্তরং দর্শয়তি ছিন্নেতি । শ্রবণাদিনা সংশয়-
নিরসনং কার্য্যকারণনিয়মনঞ্চ দয়ালুত্বেনাহিংসকত্বমিত্যেতদপি সম্যগ্জ্ঞানপ্রাপ্তৌ কারণ-
মিত্যর্থঃ । অক্ষরব্যাত্যানং স্পষ্টত্বান্ন ব্যাখ্যায়তে ॥ ২৫ ॥

পূর্ব্বং কামক্রোধয়োর্ব্বেগঃ সোঢ়বেগ্য দর্শিতঃ সম্প্রতি তাবেব ভ্যজ্যাবিত্যাহ কিঞ্চেনি ।
ননু দর্শিতবিশেষবতাং মৃতানাংমোক্ষো ন তু জীবিতামিতি চেন্নৈত্যাহ অভিতইতি ।
অস্বদাদীনামপি তর্হি প্রভূতকামাদিপ্রভাববিধুরাধাং কিমিতি মোক্ষো ন ভবতীত্যাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ লভন্তইতি । ঋষয়ঃ সম্যগ্দর্শিনঃ ক্ষীণং কল্মষং যেষাং ছিন্নং দৈধং সংশয়ো যেষাং
যতঃ সংযত আত্মা চিত্তং যেষাং সর্বেষাং ভূতানাং হিতে রতাঃ যে কৃপালবশ্তে ব্রহ্মনির্বাণং
মোক্ষং লভন্তে ॥ ২৫ ॥

কিঞ্চ কামেত্যাদি । কামক্রোধাভ্যাং বিমুক্তানাং যতীনাং সংন্যাসিনাং সংযতচিত্তানাং

कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितानाम् ॥२७॥
स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुःशैचवान्तरे ब्रूवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यामुरचारिणो ॥२९॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मृतानां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते विदितानाम् विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितानामस्तेषां विदितानाम् सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सदयामुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वबुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायैति भगवान् पदे पदे ब्रवीद्वक्त्यति च, अथ इदानीं ध्यानयोगः सम्यग्दर्शनश्रावणं विस्तरेण ब्रह्मण्यमीति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान्पदिशति अ भगवान् वासुदेवः स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुःशैचवान्तरे प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतः शब्दादयो बाह्या बहिर्बाह्या कृता भवन्ति तानेव बहिः कृत्वा चक्षुःशैचवान्तरे ब्रूवोः कृत्वेत्यनुषज्यते तथा प्राणापानौ नासाभ्यामुरचारिणो समौ कृत्वा ॥ २९ ॥

गिरिकृत टीका ।

सम्यग्ज्ञानवैशेष्याभावदित्याह विदितेति । उक्तेर्हे श्लोकान्कराणामस्वरमाचष्टे कामक्रोधेत्यादिना ॥२७॥

बुद्धमनुद्यामुरश्लोकत्रयस्य तात्पर्यार्थमाह सम्यग्दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावनेति पवन्निशीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां भावश्चेष्टाविशेषो न कचिदपि बहिस्तेषां व्यापारस्तनेत्यर्थः । कर्मयोगश्च तत्फलस्य चाभिधानानुत्तरमित्यर्थशब्दार्थः । अतो बाह्यानां विषयाणां कृत्वा बहिर्करणमित्याशङ्क्याह तानिति ॥ २९ ॥

विषयप्रावण्यं परित्यज्य चक्षुवपि ब्रूवामध्ये विकल्पपरिहारार्थं कृत्वा प्राणापानौ नासाभ्यामुरचारणशीलो समौ नानाधिकवर्जितो कुञ्जकेन निरुद्धो कृत्वा करणानि सर्वाण्येव संयम्य प्राणयामपरो ब्रूवा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह यतेन्द्रियेति । इन्द्रियसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः श्लादित्यर्थः । ज्ञानातिशयनिष्ठस्य सर्वदेहादिशुद्धस्य

श्यामिकृत टीका

ज्ञाताशुद्धानामभितो उभयतो जीवतां मृतानां न देहाशुद्धेव तेषां ब्रह्मणि लयोरपि तु जीवतामपि वर्तते इत्यर्थः ॥२७॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी मोक्षमवाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं संकेपेणाह स्पर्शानिति शब्दात् । बाह्याएव स्पर्शरूपरसवादयो विषयाश्चित्तविषयाः सन्तोऽहंताः

যতেন্দ্রিয়মনোবুদ্ধিমুনির্মোক্ষপরায়ণঃ ।

বিগতেচ্ছাভয়ক্রোধো যঃ সদা মুক্তএব সঃ ॥২৮॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যতেন্দ্রিয়ইতি । যতেন্দ্রিয়মনোবুদ্ধির্ষতানি সংযতানি ইন্দ্রিয়ানি মনো বুদ্ধিঞ্চ যন্ত
স যতেন্দ্রিয়মনোবুদ্ধির্ষননাৎ মুনিঃ সংশ্রাসী মোক্ষপরায়ণঃ এবং দেহসংস্থানো মোক্ষপরা-
য়ণো মোক্ষএব পরময়নঃ পরা গতির্ষশ্চ সোহয়ং মোক্ষপরায়ণো মুনির্ভবেৎ, বিগতেচ্ছাভ-
য়ক্রোধ ইচ্ছা চ ভয়ঞ্চ ক্রোধশ্চ ইচ্ছাভয়ক্রোধান্তে বিগতা যস্মাৎ স বিগতেচ্ছাভয়ক্রোধঃ
য এবং বর্ততে সদা সংশ্রাসী মুক্তএব স তস্ম মোক্ষেহন্তঃ কর্তব্যে নাস্তি ॥২৮॥

গিরিকৃত টীকা ।

রাণি ব্যাকরোতি যতেত্যাदिना । द्वितीयाङ्काराणि व्याचष्टे विगतेत्यादिना ॥२८॥

অধিকারিণো যথোক্তস্ত কর্তব্যভাবে জ্ঞাতব্যমপি নাস্তীত্যাশঙ্ক্য পরিহরতি এবমিত্যা-
दिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवच्छिनन्ति सर्वलोकेति ततो ह्यस्य बद्धविपर्ययाविति न्यायेन
सर्वफलदातृत्वं दर्शयति सूक्ष्ममिति । उक्तेश्वरज्ञाने फलः कथयति ज्ञातेति । यजेषु तपःसु
च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति कर्तृरूपेणेति । हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि महासुमिति ।
स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्तयति प्रत्युपकारेति । ईश्वरस्य ताटस्थ्यं बुद्धयति सर्व-
भूतानामिति । तर्हि तत्र व्यवस्थितिकर्मतत्फलसंसर्गिहं सादित्याशङ्क्याह सर्वकश्चेति ।
न च तस्य बुद्धितद्धृत्तिसम्बन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह सर्वप्रत्ययेति । यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफल-
मभिदधाति मां नारायणमिति । तदेवं कर्मयोगस्यामुख्यसंश्रान्तासापेक्षया प्रशस्तत्वेऽपि ततो
मुख्यसंश्रान्ताधिक्यास्तदतो बुद्धिबुद्ध्यादियुक्तस्तु कामक्रोधोद्वेगः वेगमिहैव सोढुं शक्यं

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রবিশন্তি তাংস্তচ্চিত্তাত্যাগেন বহিরেব কৃৎস্না চক্ষুর্কবোরস্তরে ক্রমধ্য এব কৃৎস্না অত্যন্তং
নেত্রয়োনিমীলনে নিদ্রয়া মনো লীয়তে উন্মীলনে চ বহিঃ প্রসরতি তদুভয়দোষপরিহার-
ার্থমর্কনিমীলনে ক্রমধ্যে দৃষ্টিং নিধারেত্যর্থঃ উচ্ছ্বাসনিখাসরূপেণ নাসিকয়োরভ্যস্তরে
চরন্তৌ প্রাণাপানাবুদ্ধাধোগতিরোধেন সমৌ কৃৎস্না কৃৎস্নকং কৃৎস্নেত্যর্থঃ । যদ্বা প্রাণোহরং
যথা ন বহির্নির্ধাতি যথা বাহুপানোহস্তন প্রবিশন্তি কিন্তু নাসামধ্য এব দ্বাবপি যথা চরত-
স্তথা যদ্বাভ্যাশুচ্ছাসনিখাসাত্যাং সমৌ কৃৎস্নেতি ॥২৭॥

যতেইতি । অনেনোপায়েন যতাঃ সংযতা ইন্দ্রিয়মনোবুদ্ধয়ো যন্ত, মোক্ষএব পরময়নং
প্রাপ্যং যন্ত অভএব বিগতা ইচ্ছাভয়ক্রোধা যন্ত এবংভূতো যো মুনিঃ স সদা জীবয়পি মুক্ত
এবেত্যর্থঃ ॥২৮॥

भोक्तारं यज्जतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे सम्यक्संयोगोनाम

पञ्चमोऽध्यायः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं समाहितचित्तेन किं विज्जेयमिति । चोद्यते भोक्तारमिति । भोक्तारः यज्जानां तपसां कर्तृरूपेण देवतारूपेण च यस्तुः सर्वलोकमहेश्वरः सर्वेषां लोकानां महाशुभः ईश्वरः सर्वलोकमहेश्वरः सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्यूषकारनिरपेक्षतरोपकारिणः सर्वभूतानां हृदयेश्वरः सर्वकर्षणनाथः सर्वप्रत्ययसाक्षिणः मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

गिरिकृत टीका ।

शमदमादिमते योगाधिकृतस्य त्वंपदार्थाभिज्ञस्य परमात्मानं प्रत्यक्षेण जानते मुक्तिरिति सिद्धं ॥२९॥

इति श्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ।

श्यामिकृत टीका ।

नष्टेवमिन्द्रियादिसंघममात्रेण कथं मुक्तिः शान्तिः तावन्मात्रेण किञ्च ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति । यज्जानां तपसां कर्तृव मम भक्तैः समर्पितानां वदुच्छया भोक्तारं पालकमिति वा सर्वेषां लोकानां महाशुभमीश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं निरपेक्षेय्युपकारिणमस्तुर्धामिनं मां ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शान्तिं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ।

विकल्पशङ्कापोहेन येनैव योगसांख्ययोः ।

समुच्छयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञः नोमि तं शुकः ॥२९॥

इति श्रीश्रीधरश्यामिकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

ষষ্ঠোঃধ্যায়ঃ

শ্রীভগবানুবাচ—অনাশ্রিতঃ কৰ্মফলং কাৰ্য্যং কৰ্ম কৰোতি যঃ ।

স সন্ন্যাসী চ যোগী চ ন নিরখিন চাক্রিয়ঃ ॥১॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অতীতানন্তরাধ্যায়াস্তে ধ্যানযোগস্য সম্যগ্দর্শনঃ প্রত্যস্তরজস্য সূত্রভূতাঃ শ্লোকাঃ
স্পর্শান কৃত্বা বহিবিত্যাদয় উপদিষ্টান্তেষাং বৃত্তিস্থানীয়োহয়ং ষষ্ঠোঃধ্যায় আরভ্যতে, তত্র
ধ্যানযোগস্য বহিরঙ্গং কৰ্ম্মেতি যাবদ্ধ্যানযোগারোহণাসমর্থস্তাবদগৃহস্থেনাধিকুতেন কর্তব্যং
কৰ্ম্মেতি অতস্তৎ স্তোতি অনাশ্রিত ইতি । ননু কিমর্থং ধ্যানযোগারোহণসীমাকরণং
যাবতানুষ্ঠেয়মেব বিহিতং কৰ্ম্ম যাবজ্জীবং, ন, আকরুক্ষোমূর্নেৰ্যোগং কৰ্ম্ম করণমুচ্যত ইতি
বিশেষাদারুঢ়স্য চ শমেনৈব সম্বন্ধকারণাৎ, আকরুক্ষোরারুঢ়স্য চ শমঃ কৰ্ম্ম চোভয়ং
কর্তব্যভেদাভিপ্রেতক্ষেৎ শান্তদারুক্ষোরারুঢ়স্যেতি শমকৰ্ম্মবিষয়ভেদেন বিশেষণং
বিভাগকরণঞ্চানর্থকং স্মাৎ, তত্রাশ্রমিণাং কশ্চিৎ যোগমাকরুক্ষুর্ভবত্যারুঢ়শ্চ কশ্চিদন্তেহ-
নাকরুক্ষবো ন চারুঢ়াস্তানপেক্ষ্যাকরুক্ষোরারুঢ়স্য চেতি বিশেষণং বিভাগকরণঞ্চোপপ-
দ্যত এবেতি চেন্ন তস্মৈবেতি বচনাৎ যোগারুঢ়স্যেতি পুনর্যোগগ্রহণাচ্চ য আসীৎ পূৰ্ব্বং

গিরিকৃত টীকা ।

ধ্যানযোগপ্রস্তাবানান্তরং তদ্যোগ্যতাহেতুকৰ্ম্মণঃ স্তুতিং ভগবানুভবানিত্যাহ শ্রীভগবা-
নिति । পূৰ্ব্বোক্তরাধ্যায়য়োঃ সঙ্গতিমভিদধানো বৃত্তমনুদ্যাধায়ান্তরমবতারয়তি অতীতেতি ।
সম্যগ্দর্শনপ্রকরণে ধ্যানযোগস্য প্রসঙ্গাভাবং বুদন্ততি সম্যগিতি । সংগ্রহবিবরণয়ো
রতীতানন্তরাধ্যায়য়োৰ্ভুক্তং হেতুহেতুমত্মমিতি ভাবঃ । , অধ্যায়সম্বন্ধমভিধায়ানশ্রিতঃ কৰ্ম্ম
ফলমিত্যাদিন্লোকদ্বয়স্য তাৎপর্য্যমাহ তত্রৈতি । কৰ্ম্মযোগস্য সন্ন্যাসহেতোর্মর্ধ্যাদাং দর্শয়িতুং
সাক্ষং যোগং বিচারয়িতুমধ্যায়ে প্রবৃন্তে সতীতি সপ্তমার্থঃ । সংশ্রাসিনা কর্তব্যং কৰ্ম্মে-
তেবং প্রতিষ্ঠাসং বুদন্ততি গৃহস্থেনেতি । কর্তব্যং স্তুতিযোগাত্মমতঃশব্দার্থঃ । সমুচ্চয়-
বাদী সীমাকরণমাক্ষিপতি নষতি । যাবজ্জীবশ্রুতিবশাৎ ধ্যানারোহণসামর্থ্যে সত্যপি
কৰ্ম্মানুষ্ঠানস্য দুৰ্কারত্বাদিতি হেতুমাহ যাবস্তেতি । কাৰ্য্যাবিরোগাদিপ্রতিবন্ধাদ্যাবজ্জীব-
শ্রুতিচোদিতকৰ্ম্মনুষ্ঠানবৎ বৈরাগ্যপ্রতিবন্ধাদ্যপি তদনুষ্ঠানসম্ভবাহুগবতো বিশেষবচনাচ্চ
ন যাবজ্জীবং কৰ্ম্মানুষ্ঠানপ্রসঙ্গিরিতি পরিহরতি নাকরুক্ষোরিতি । উক্তমেবার্থং ব্যতিরেক-

শাক্তরভাব্যম্ ।

যোগমাকরকক্ষুস্তৈশ্চৈবাকরচক্ষুঃ শমএব কর্তব্যং কারণং যোগফলং প্রভূচ্যাত ইত্যতো ন যাব-
জীবং কর্তব্যপ্রাপ্তিঃ কস্তচিদপি কর্মণঃ যোগবিভ্রষ্টবচনাচ্চ, গৃহস্থ চেষ্টে কর্মণো যোগো
বিহিতঃ যতোহধ্যায়ৈ স যোগবিভ্রষ্টোহপি কর্মণতিং কর্মফলং প্রাপ্নোতীতি তস্ত নাশা-
শঙ্কানুপপন্ন। স্তাদবশ্তং হি কৃতং কর্ম কাম্যং নিত্যম্বা মোক্ষস্য নিত্যবাদনারভ্যভেহপি
স্বং ফলমারভতএব নিত্যস্য চ কর্মণো বেদপ্রমাণাববুদ্ধত্যাং ফলেন ভবিতব্যমিত্যবোচা-
মান্তথা বেদস্যানর্থক্যপ্রসঙ্গাদিতি, ন চ কর্মণি সত্য়াভয়বিভ্রষ্টবচনমর্থবৎ কর্মণো বিভ্রঃ-
শকারণানুপপত্তেঃ, কর্ম কৃতমীশ্বরে সংশ্চেষ্ট্যতঃ কর্তরি কর্ম ফলং নারভত ইতি চেস্নে-
শ্বরে সংশ্চাসস্তাধিকতরফলহেতুহোপপত্তের্মোক্ষার্থৈবেতি চেৎ স্বকর্ষণাং কৃতানামীশ্বরে

গিরিকৃত টীকা ।

ধারেণ বিরূপোতি আকরকক্ষোরিত্যাদিনা । আরোচুমিচ্ছতীত্যাকরকক্ষুবত্রোরোহণেচ্ছা বিশে-
ষণমারোহণং কৃতবানিত্যত্র পুনরিচ্ছাবিবয়ভূতমারোহণং বিশেষণমেবং শমকর্ষবিবয়-
য়োর্ভেদেন বিশেষণং মর্ধ্যাদাকরণানঙ্গীকরণে বিরুদ্ধমাপদ্যেত, তয়োরেবং বিভাগকরণঞ্চ
ভাগবতসীমানঙ্গীকারে ন যুজ্যেতেত্যর্থঃ । বিশেষণবিভাগকরণয়োঃ স্তথোপপত্তিমাশঙ্কতে
তত্রোতি । ব্যবহারভূমিঃ সপ্তম্যর্থঃ, যঙ্গী নির্দ্ধারণে । ভবত্বধিকারিণাং ত্রৈবিধ্যং তথাপি
প্রকৃতে বিশেষণাদৌ কিমায়াতমিত্যাশঙ্ক্য তৃতীয়াপেক্ষয়া ভূতপপত্তিরিত্যাহ তান-
পেক্ষ্যেতি । আকরকক্ষোরাকরচক্ষুঃ চ ভেদে প্রকৃতপরামর্শানুপপত্তিরিতি দ্বয়তি । ন
তস্মেতি । যদ্যনাকরকক্ষুঃ পুরুষমপেক্ষ্যাকরকক্ষোরিতি বিশেষণং তস্ত চ কক্ষোরোহণ-
কারণমনাকরচক্ষুঃ পুরুষমপেক্ষ্যাকরচক্ষুঃ বিশেষণং তস্ত চ শমঃ সংশ্চাসো যোগফলপ্রাপ্তৌ
কারণমিতি বিশেষণবিভাগকরণয়োঃ পপত্তিস্তদাকরকক্ষোরাকরচক্ষুঃ চ ভিন্নত্যাং প্রকৃতপরা-
মর্শিনঃ তচ্ছকস্তানুপপত্তেন যুক্তমিধং বিশেষণাহ্যপপাদনমিত্যর্থঃ । কিঞ্চ যোগমাকর-
কক্ষোস্তদারোহণে কারণং কর্মেত্য়ুক্ত্য পুনর্যোগাকরচক্ষুঃ যোগশব্দপ্রয়োগাৎ যো যোগং
পূর্বমাকরকক্ষুরাসীত্তৈশ্চৈবাপেক্ষিতং যোগমাকরচক্ষুঃ তৎফলপ্রাপ্তৌ কর্মসংশ্চাসঃ শমশব্দ-
বাচ্যো হেতুত্বেন কর্তব্যইতি বচনাদাকরকক্ষোবাকরচক্ষুঃ চাভিন্নত্বপ্রত্যতিজ্ঞানান্ন তয়োর্ভিন্নত্বং
শক্তিভূঃ শক্যমিত্যাহ পুনরিতি । যন্তু যাবজীবশ্রুতিবিরোধাৎ যোগারোহরণসীমাকরণং
কর্ষণোহুচিতিমিতি তত্রাহ উচ্যতইতি । পূর্বোক্তরীত্যা কর্মতন্ত্যাগয়োর্বিভাগোপপত্তৌ
শ্রুতেরশ্রবিবয়ত্যাং যোগমাকরচক্ষুঃ মুমুকোর্জিজ্ঞাসমানস্ত নিত্যনৈমিত্তিককর্ষণপি পরিত্যা-
গসিদ্ধিরিত্যর্থঃ । ইতস্ত যাবজীবং কর্ম কর্তব্যং ন ভবতীত্যাহ যোগেতি । সংশ্চাসি-
নো যোগত্রষ্টস্ত বিনাশশঙ্কাবচনান্ন যাবজীবং কর্ম কর্তব্যং প্রতিভাতীত্যর্থঃ । নহু যোগ-
ত্রষ্টশব্দেন গৃহস্থশ্চৈবাত্তিধানান্তশ্চৈবান্নিহন্যায়ৈ যোগবিধানাদ্বোগারোহণযোগ্যত্বৈ-
সত্যপি যাবজীবং কর্ম কর্তব্যমিতি নেত্যাহ গৃহস্থস্যেতি । তেমানি যুগুপ্তা কৃতস্ত কর্মণো

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মোক্ষো মোক্ষার্থৈব ন ফলাস্তুরায় যোগসহিতঃ যোগাচ্চ বিভ্রষ্ট ইত্যতস্ত্বং প্রতি নাশাশঙ্কা
 যুক্তবেতি চেন্নৈকাকী যতচিত্তাশ্রা নিরাশীরপরিগ্রহো ব্রহ্মচারিব্রতে স্থিতইতি কৰ্মসংস্তা-
 সবিনানাং, ন চাত্ৰ ধ্যানকালে জীসহায়ত্বাশঙ্কা যেনৈকাকিৎ বিধীয়তে ন চ গৃহস্থস্ত
 নিরাশীরপরিগ্রহ ইত্যাদিবচনম্নুকূলং উভয়ত্রষ্টপ্রশ্নানুপপত্তেশ্চ অনাশ্রিতইত্যনেন কৰ্মিণ-
 এব সংস্তাসিৎ যোগিৎকোক্তং প্রতিষিদ্ধঞ্চ নিরঞ্য়েরক্রিয়স্ত চ সংস্তাসিৎ যোগিৎ-
 ক্ষেতি চেন্ন ধ্যানযোগং প্রতি বহিরঙ্গস্ত সতঃ কৰ্মণঃ ফলাকাঙ্ক্ষা সংস্তাসত্ত্বতিপরত্বান্ন
 কেবলং নিরঞ্জিরবিক্রিয়এব সংস্তাসী যোগী চ কিং তর্হি কৰ্ম্যপি কৰ্মফলাসঙ্গং সংস্তস্য
 কৰ্মযোগমহুতিষ্ঠন্ সত্বশুদ্ধার্থং সংস্তাসী যোগী চ ভবতীতি স্তূয়তে ন চৈকেন বাক্যেন
 কৰ্মফলাসঙ্গসংস্তাসত্ত্বতিশ্চতুর্থাশ্রমপ্রতিবেদশ্চোপপদ্যতে, ন চ প্রসিদ্ধং নিরঞ্য়ের-
 ক্রিয়স্ত পরমার্থসংস্তাসিনঃ ঋতিশ্রুতিপুরাণেতিহাসযোগশাস্ত্রেষু বিহিতং সংস্তাসিৎ
 যোগিৎকঞ্চ প্রতিবেদতি ভগবান্ স্ববচনবিবোধাত্, সর্বকৰ্ম্যাণি মনসা সংস্তস্য, নৈব কুর্কন্ন

গিরিকৃত টীকা ।

মোক্ষাতিরিক্তফলানারম্ভকত্বাদযোগত্রষ্টোহসৌ ছিন্নাভ্রমিব নশ্চতীতি শঙ্কা সাবকাশেত্যা-
 ক্ত্যাহ অবশ্যং হীতি । অপৌকবেয়ান্নির্দোষাৎ ফলদায়িনী কৰ্মণঃ স্বাভাবিকী শক্তি-
 রবরা ব্রহ্মভাবস্ত চ স্বতঃ সিদ্ধত্বান্ন কৰ্মফলবস্তুমতো মোক্ষাতিরিক্তত্বৈব ফলস্য কৰ্মারম্ভকত্ব-
 মিত্তি কৰ্মিণি যোগত্রষ্টেইপি কৰ্মগতিং গচ্ছতীতি নিরবকাশা শঙ্কেত্বার্থঃ । ননু মুমুকুণা
 কাম্যপ্রতিষিদ্ধয়োরকরণাৎ কৃতয়োশ্চ নিত্যনৈমিত্তিকয়োরফলত্বাৎ কথং তদীয়স্য কৰ্ম-
 ণো নিয়মেণ ফলারম্ভকত্বং তত্রাহ নিত্যস্য চেতি । চকাবেণ নৈমিত্তিকং কৰ্মানুকৃত্যতে ।
 বেদপ্রমাণকত্বেইপি নিত্যনৈমিত্তিকয়োরফলত্বে দোষমাহ অশ্রুথেতি । কৰ্মণোহহুষ্ঠিতস্য
 ফলারম্ভকত্বধোব্যতাং গৃহস্থো যোগত্রষ্টেইপি কৰ্মগতিং গচ্ছতীতি ন তস্য নাশাশঙ্কেতি
 শেষঃ । ইতোইপি গৃহস্থো যোগত্রষ্টশব্দবাচ্যো ন ভবতীত্যাহ ন চেতি । জ্ঞানং কৰ্ম চেতু-
 ভয়ং ততো ব্রষ্টোহয়ং নশ্চতীতি বচনং গৃহস্থে কৰ্মিণি সতি নার্থবস্তবিত্তমলং তস্য কৰ্মনিষ্ঠস্য
 কৰ্মণো বিভ্রংশে হেতুত্বাৎ তৎফলশ্রাবশ্চকত্বাদিত্যর্থঃ । কৃতস্য কৰ্মণো মুমুকুণা ভগবতি
 সমর্পণাৎ কর্তরি ফলানারম্ভকত্বাদস্তি বিভ্রংশকারণমিত্তি শঙ্কতে কৰ্মেতি । রাজারাদন-
 বুদ্ধ্যা ধনধাত্মাদিসমর্পণশ্রাধিকফলহেতুত্বোপলস্তাদীধরে সমর্পণং ন ব্রংশকারণমিত্তি দুষ-
 রতি নেত্যাদিনা । অধিকফলহেতুত্বেইপি মোক্ষহেতুত্বমিব্যতামিত্তি শঙ্কতে মোক্ষারেতি ।
 তদেব চোদ্যং বিবৃণোতি স্বকৰ্মণামিত্তি । সহকারিসামর্থ্যাগন্তস্য ফলাস্তুরং প্রত্যাপারদানি-
 ঠিরিত্তি হেতুং সূচয়তি যোগেতি । ধ্যানসহিতস্য সংস্তাসস্য মোক্ষৌপায়িকত্বে কৃতো-
 যোগত্রষ্টমধিকৃত্য নাশাশঙ্কেত্যাশঙ্ক্যাহ যোগাচ্চেতি । সহকার্যত্বাবে পারদ্যাভাবাৎ ফলা-
 স্তুরপত্তেবুক্তা নাশাশঙ্কেত্বার্থঃ । ধ্যানসহিতমীধরে কৰ্মসমর্পণং মোক্ষারেত্যত্র প্রমাণা-

शाङ्करभाष्यम् ।

कारणज्ञाने मोनी शङ्कते। येन केनचिदनिकेतनः, स्मिरमतिर्बिहार कामान् षः सर्वान् पुमांश्चरति निम्पूहः, सर्वारम्भपरित्यागीति च तत्र तत्र भगवता श्रवचनानि दर्शितानि, तैर्बि-
कथोत चतुर्थाश्रमविप्रतिषेधस्तस्मात् मुनेर्षोगमारककफोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यग्निसोत्रादि-
कर्म्मफलनिबेक्षमनुष्ठीयमानः ध्यानयोगारोहणसाधनद्वयं बुद्धिबुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यतइति
न शङ्कासी च योगीचेति स्मरते अनाश्रितइति । अनाश्रितो न आश्रितोऽनाश्रितः किं
कर्म्मफलः कर्म्मणः फलः कर्म्मफलः यत्तदनाश्रितः कर्म्मफलतृष्णारहितइत्यर्थः यो हि कर्म्मफले
तृष्णवान् स कर्म्मफलमाश्रितो भवति अयं तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्म्मफलः एवमुक्तः
सन् कार्यः कर्त्तव्यः नित्यः काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्त्तयति षः कश्चिद्,
य ईदृशः कर्म्मो न कर्म्म्यस्तवभ्यो। विशिष्यत इत्येवमर्थमाह न शङ्कासी च योगी चेति,
संज्ञासः परित्यागः स यस्यास्ति स संज्ञासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स
योगी चेतेत्येव षुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निवर्त्तिरक्रियएव संज्ञासी योगी चेति

गिरिकृत टीका ।

भावात् गृहस्थो योगब्रह्मशब्दवाच्यो न भवतीति दूषयति नेति । गृहस्थस्य योगब्रह्मशब्द-
वाच्यत्वाभावे हेतुस्तवमाह एककीति । न खल्वेतानि विशेषणानि गृहस्थसमवायिनि शङ्क-
वन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात् न तः प्रति योगब्रह्मशब्दवचनमुचितमित्यर्थः । एका-
किञ्चन गृहस्थस्यापि ध्यानकाले द्वीसहायत्वात्वातिशयेन भविक्यतीत्याशङ्क्य अग्नि-
होत्रादिवक्ष्यानस्य पत्नीसाध्यात्वात्वात्प्रतिषेधप्रसङ्गात्सैवमित्याह न चात्रेति ।
विशेषणान्तरपर्यालोचनस्यापि नास्मैकाकिञ्चन गृहस्थपरो भवितुमर्हतीत्याह न चेति ॥
किञ्च गृहस्थस्यैवैकाकिञ्चन विवक्षित्वा ध्यानयोगविधौ तं प्रत्युत्पद्यतेऽत्रेति नोपपद्य-
तइत्याह उतयेति । न हि गृहस्थं प्रति उतयन्नाज्ज्ञानात् कर्म्मणश्च विद्वष्टव्युपेत्य
प्रैष्टुः श्रुत्यात् तस्य ज्ञानाद्भ्रंशेऽपि कर्म्मणस्तदभावानुष्ठीयमानकर्म्मणश्चैऽपि प्रागभूत-
कर्म्मवशात् फलप्रतिलब्धादतोऽथोक्तप्रश्नालोचनया न गृहस्थं प्रति ध्यानविधानोपपत्ति-
वित्यर्थः । ननु भगवता संज्ञास्य प्रतिबिम्बत्वाद् गृहस्थस्यैव योगविधानास्तस्यैव योग-
ब्रह्मशब्दवाच्यमिति शङ्कते अनाश्रित इत्यनेनेति । भगवत्कथं न प्रतिषेधपरमिति
परिहरति न ध्यानेति । प्रतिपन्नमेव स्फोरयति न केवलमिति । सर्वशुद्धार्थमस्तुतिर्गति
सर्वद्वयः, वाक्यस्योत्तरपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गात्सैवमित्याह न चेति । इतोऽपि
भगवतः संज्ञासाक्षरप्रतिषेधोऽतिशयोक्तो न भवतीत्याह न च असिद्धमिति । उक्तं असिद्धं
संज्ञासिद्धं योगिबुद्धेति सर्वद्वयः । असिद्धमेव व्याकरोति शङ्कते । इतोऽपि संज्ञा-
साक्षरं भगवत्प्रतिषेधतीत्याह श्रवचनेति । विद्वेदधमेव साधरन्ति सर्वकर्म्मसिद्ध्यादिना ।
अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथास्तुत्यर्थत्वात्पण्डितैः प्रतिपन्नमुपपादितमुपसंहरति तस्या-

शाङ्करभाष्यम् ।

मन्त्रव्याः निर्गता अग्रः कर्मादकृता वस्त्रां न निरग्निरक्रियश्च अनग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियासुप्तोदानादिका वस्तुसावक्रियः, ननु च निरग्नैरक्रियस्यैव ऋतिसृष्टियोगशास्त्रेषु संन्यासिद्वः, योगिद्वेषः असिद्धः कथमिह साग्रेः सक्रियस्य संन्यासिद्वः योगिद्वेषः असिद्धमुच्यते इति, नैव दोषः, कथाचिदुपबृत्त्याभयस्य सम्पिपादरिषितत्वात् कथं ? कर्मफलसंकल्पसंन्यासां संन्यासिद्वः योगाद्वेषेन च कर्मावृष्टानां कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तवेदकेपुहेतोः परित्यागादयोगिद्वेषेति ॥ १ ॥

गौणमुत्तरः न पुनर्मुख्यसंन्यासिद्वः योगिद्वेषातिमत्तमित्येतमर्थः दर्शयितुमाह यः संन्यासमिति । यः सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणः परमार्थसंन्यासः संन्यासमिति प्राहः ऋतिसृष्टिविदोः योगः कर्मावृष्टानलक्षणः तः परमार्थसंन्यासः विद्धि जानीहि हे पाण्डव-

गिरिकृत टीका ।

दिति । कर्मफलसंन्यासिद्वमत्र मुनिशब्दार्थः । सृष्टिपरः वाक्यमन्त्ररथोऽनार्थमुदाहरति अनाश्रितइति । कर्मफलेभिलाषोऽनाश्रित्येतावता कथं तदनाश्रितत्वात् षुक्तिरित्याशक्त्य व्यतिरेकमुखेन विशदयति यो हीति । कार्यामित्यादि व्याकरोति एवञ्च तः सन्निति । कथं कर्षिणः संन्यासिद्वः योगिद्वेषः कर्षिद्वेषविरोधादित्याशक्त्याह य ईदृशइति । सृष्टेरत्र विवक्षितत्वात्पुनःपुनश्चेदानीरेति मन्वानः सन्नाह इत्येवमिति । न निरग्निरित्यादेरर्थमाह न केवलमिति । अग्रस्यो गार्हपत्याहवनीयावाहार्घ्यापचनप्रभृतयः । नवनग्निद्वेषे सिद्धमक्रियद्वेषसाध्यात्क्रियाणां तथा च न निरग्निरित्येतावतैवापेक्षितसिद्धेर्नचाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राह अनग्निति । उद्वरग्नोकश्च तां पर्यायं दर्शयितुं व्यावर्तयामाशक्ताः दर्शयति ननु चेति । असिद्धः परित्याज्यासिद्धिरुपादीयमाना अनिद्वेषिक्रमेति चोदयः दूषयति नैव दोषइति । उत्तरस्य साग्रे सक्रिये च संन्यासिद्वेषः योगिद्वेषश्च चेत्यर्थः । उपबृत्त्याभयसम्पादनं प्रश्नपूर्वकं एकतरति तं कथमित्यादिना ॥ १ ॥

मन्त्रवति मुखे संन्यासिद्वेदो किमिति गौणमत्तरमतीष्टमित्याशक्त्य मुख्यास्य कर्मण्यसम्भ्रामिकृत टीका ।

चित्ते बुद्धेःपि न ध्यानं विना संन्यासमात्रतः । मुक्तिः स्यादिति वार्थेऽग्निं ध्यानयोगो विद्वन्मते । पूर्वाध्यायान्ते संक्षेपेणोक्तः योगः प्रपन्नितुं वृथाध्यायारम्भस्तत्र तावत् सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्त्यारभ्य संन्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठारात्तां पर्येषाति-यानादुपेक्षया च कर्मणः मनसा संन्यासातिप्रसङ्गः प्राणः वारयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठ-त्वेन कर्मयोगः श्रेष्ठः अनाश्रित इति शब्दात् । कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः सन्-न्यासार्थतया विद्विद्वः कर्म कः करोति स एव संन्यासी योगी च, ननु निरग्निरग्निसाध्या-त्त्याध्याकर्मत्यागी, न चाक्रियोऽनग्निसाध्यात्पुर्वाध्याकर्मत्यागी च ॥ १ ॥

यं सम्यासमिति प्राहर्षोगं तं विक्रि पाण्डव ।

न ह्यसम्यस्तसंकरो षोगी भवति कश्चन ॥२॥

शाङ्करभाष्यम्

कर्मयोगश्च प्रवृत्तिलक्षणश्च तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंज्ञासेन कौतूहलं सामान्यमदीकृत्य तद्भाव उच्यते इत्यपेक्षायामिदमुच्यते, अस्ति परमार्थसंज्ञासेन सादृश्यं कर्तृधारकं कर्मयोगश्च, यो हि परमार्थसंज्ञासौ स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सकलं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संश्रुति, अयमपि कर्मयोगी कर्मकुर्यादएव फलविषयं सकलं संश्रुतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि वन्द्यादसंश्रुतसंकरोऽसंश्रुतोऽपरित्याक्तः फलविषयसंकरोऽतिसद्विषेन सोऽसंश्रुतसंकलः कश्चन कश्चिदपि कर्मा षोगी समाधानवान् भवति न संभवतीत्यर्थः फलसंकलश्च चिन्तविकल्पहेतुत्वात्तन्नादाः कश्चन षोगी कर्मा संश्रुतफलसंकरो भवेत् न षोगी समाधानवान् भवति न विक्रिण्णचित्तो भवति चिन्तविकल्पहेतोः फलसंकलश्च संश्रुतत्वात् इत्यभिप्रायः योगादत्तेन कर्माश्रुतानां कर्मफलसंकलश्च वा चिन्तविकल्पहेतोः परित्यागादेषोगिद्वेषेति संश्रुतिसिद्धयेत्यभिप्रेतमुच्यते, एवं परमार्थसंज्ञासकर्मयोगयोः कर्तृधारकं संज्ञासामान्यमपेक्ष्य षं संज्ञासमिति प्राहर्षोगं तं विक्रि पाण्डवेति कर्मयोगश्च स्वत्यर्थं संज्ञासव्युक्तः ॥ २ ॥

गिरिकृत टीका ।

वाक्यार्थमेव स्वतिसिद्धार्थः तदिष्टमित्यभिप्रेत्याह न पुनरिति । चिन्तव्याकुलवहेतुका मनात्त्यागाच्चिन्तसमाधानसिद्धेर्षोगिद्वः कर्मिणोऽपि युक्तः संश्रुतिसिद्धः च तस्य विक्रममिति शक्यमानः प्रवृत्तेर्हेतुं श्लोकमवतारयति इत्येतमिति । परमार्थसंज्ञासं प्राहरिति शक्यः इतीधं संज्ञासस्य प्रामाणिकाभ्यापगतत्वादिति शब्दो वाक्या षोगं फलतृष्णां परि- त्याज्य समाहितचेतसुरेति शेषः । बहुक्तः संज्ञासिद्धः षोगिद्वकं गृह्यन्तु गौणमिति तद्वृत्तराक्षणेनया एकटस्मिन्वृत्तराक्षमुखापयति कर्मयोगश्चेति । कर्मयोगश्च परमार्थ- संज्ञासेन कर्तृधारकं साम्ययुक्तः व्यक्तः करोति यो हीति । त्यक्तानि सर्वाणि साध- नानि च येन स तथोक्तस्य भावस्तथा तया सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयकं सकलं तद्व- तीत्यर्थः । संकलत्यागे तत्कार्यकामत्यागः तद्भागे तद्व्यक्तप्रवृत्तित्यागश्च सिध्यती-

श्यामिकृत टीका ।

कृत इत्यपेक्षाराः कर्मयोगस्यैव संज्ञासस्य प्रतिपादयन्नाह वमिति । षं संज्ञासं प्राहः एकैरेण श्रेष्ठेनैवः संज्ञास एवात्परेचरदित्यादिशक्य इति, केवलात् फलसं- ज्ञासाहेतोर्षोगमेव तं जानीहि, कृतइत्यपेक्षारामितिशब्दोक्तो हेतुर्षोगेऽप्यस्तीत्यमह न हीति, न संश्रुतः फलसंकरो येन स कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा कश्चिदपि षोगी न हि भवति अतः फलसंकलत्यागादेव चिन्तविकल्पात्तवात् षोगी च भवत्येव न इत्यर्थः ॥ २ ॥

আরুর্কক্ষোর্ম্ম নৈর্যোগং কর্ম্ম কারণমুচ্যতে ।

যোগারুচশ্চ তস্মৈব শমঃ কারণমুচ্যতে ॥ ৩ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

ধ্যানযোগশ্চ ফলনিরপেক্ষঃ কর্ম্মযোগো বহিরঙ্গসাধনমিতি তং সংশ্রাসৎসেন স্বত্বাধুন
কর্ম্মযোগশ্চ ধ্যানযোগসাধনত্বং দর্শয়তি আরুর্কক্ষোরিতি । আরুর্কক্ষোরারোচু মিচ্ছত-
অনারুচশ্চ ধ্যানযোগেহবস্থাভূমশক্ত্যৈবেত্যর্থঃ কশ্চ তস্মারুর্কক্ষোর্ম্মনেঃ কর্ম্মফলসংশ্রা-
সিন ইত্যর্থঃ, কিমারুর্কক্ষোর্যোগং, কর্ম্ম কারণং সাধনমুচ্যতে, যোগারুচশ্চ পুনস্তস্মৈব শম-
উপশমঃ সর্ব্বকর্ম্মভ্যো নিবৃত্তিঃ কারণং যোগারুচশ্চ সাধনমুচ্যত ইত্যর্থঃ, যাবদ্যাবৎ কর্ম্মভ্য
উপরমভে তাবস্তাবন্নিরায়াসশ্চ জিতেন্দ্রিয়শ্চ চিত্তং সমাধীয়তে তথা সতি স কটিতি
যোগারুচো ভবতি, তথা চোক্তং ব্যাসেন, নৈতাদৃশং ব্রাহ্মণশ্চাস্তি বিভ্রং যথৈকতা সমতা
সত্যতা চ । শীলং স্থিতিদণ্ডনিধানমার্জ্জবং ততস্ততশ্চোপরমং ক্রিয়াভ্য ইতি ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভ্যভিসন্ধার বিশিনষ্টি প্রবৃত্তীতি । কর্ম্মণ্যপি যথোক্তসংকল্পসংশ্রাসিতমস্তীত্যাহ অঙ্গম-
পীতি । তদপরিত্যাগে ব্যাকুলচেতস্তয়া কর্ম্মাহষ্ঠানস্মৈব হৃৎশক্ভাদিত্যর্থঃ । উক্তমেব
সাম্যং ব্যক্তীকূর্কন ব্যতিরেকং দর্শয়তি ইত্যোতমিতি । ফলসংকল্পাপরিত্যাগে কিমিতি
সমাধানবস্তাবস্তাহ ফলেতি । ব্যতিরেকমুখেনোক্তমর্থমধ্বয়মুখেনোপসংহরতি তস্মা-
দিতি । হি শকার্শশ্চ যস্মাদিত্যুক্তশ্চ তস্মাদিত্যেনেন সম্বন্ধঃ । কর্ম্মণঃ প্রতি যথোক্ত-
বিধৌ হেতুহেতুমভাবমতিপ্রৈত্য দ্বিতীয়বিধৌ হেতুমাহ চিত্তবিক্ষেপেতি । পূর্ব্বল্লোকে
পূর্ব্বোক্তরাষ্ট্রাভ্যামুক্তমহুবদতি এবমিতি ॥ ২ ॥

পরমার্থসংশ্রাসশ্চ কর্ম্মযোগান্তর্ভাবে কর্ম্মযোগস্মৈব সদা কর্তব্যত্বমাপদ্যেত তেনেতর-
শ্চাপি কৃতবসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যোক্তান্নবাদপূর্ব্বকমুত্তরল্লোকতাৎপর্যমাহ ধ্যানযোগস্যেতি ।
ভাবিত্তা বৃত্ত্যা মূনের্যোগমারোচু মিচ্ছোরিধ্যমাণস্য যোগারোহণস্য কর্ম্ম হেতুশ্চেদপেক্ষিতং
যোগমারুচশ্চাপি তৎফলপ্রাপ্তৌ তদেব কারণং ভবিষ্যতি তস্ত কারণত্বে কুণ্ডশক্তি-
দ্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যোগারুচশ্চেত্যেতস্মৈবার্থঃ ক্ষুটয়তি ধ্যানেতি । মূনিভ্যঃ কর্ম্মফলসংশ্রা-
সিত্তৌপচারিকমিত্যাহ কর্ম্মফলেতি । সাধনং চিত্তশুদ্ধিধারা ধ্যানযোগপ্রাপ্তীচ্ছায়ামিতি

স্বামিকৃত টীকা ।

আরুর্কক্ষোর্ম্ম নৈর্যোগং কর্ম্ম কারণমুচ্যতে । আরুর্কক্ষোরিতি । জান-
যোগমারোচুর্ম্মিচ্ছোঃ পুংসস্তদারোহে কারণং কর্ম্মোচ্যতে চিত্তশুদ্ধিকরত্বাৎ জান-
যোগমারুচশ্চ তু তস্মৈব জানমিষ্টশ্চ পমো বিবেককর্মেণর মো জানপরিপাকে কারণ
মুচ্যতে ॥ ৩ ॥

যদা হি নেদ্রিয়ার্থেবু ন কৰ্ম্মস্বনুযজ্জতে ।
সৰ্বসঙ্কল্পসংশাসী যোগারূঢ়স্তদোচ্যতে ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অধেদানীং কদা যোগারূঢ়ো ভবতীত্যুচ্যতে যদেতি । যদা সমাধীন্নমানচিত্তো ভবতি যোগী হীদ্রিয়ার্থেবু ইদ্রিয়ার্ণামর্থাঃ শব্দাদয়ন্তেবিদ্রিয়ার্থেবু কৰ্ম্মস্ব চ নিত্যনৈমিত্তিক-
কাম্যপ্রতিষিদ্ধেবু প্রয়োজনাতাববুদ্ধ্যা নানুযজ্জতে অনুযজঃ কৰ্ত্তব্যতাবুদ্ধিঃ ন করোতীত্য
র্থঃ, সৰ্বসঙ্কল্পসংশাসী সৰ্বান্ সঙ্কল্পানিহামুত্রার্থকামহেতুন্ নংস্তসিতুঃ শীলং অস্যেতি
ন সৰ্বসঙ্কল্পসংশাসী যোগারূঢ়ঃ প্রাপ্তযোগ ইত্যেতত্তদা তন্মিন্ কালে যোগারূঢ় উচ্যতে

গিরিকৃত টীকা ।

শেষঃ । তস্যেতি প্রকৃতস্য কৰ্ম্মিণো গ্রহণং, এবকারো ভিন্নক্রমঃ শমশব্দেন সম্বধাতে । কন্যা-
স্তযোগব্যবচ্ছেদেন শমো হেতুরিতি তত্রাহ যোগারূঢ়স্যেতি । সৰ্বব্যাপারোপরমরূপো-
পশমস্য যোগারূঢ়ে কারণঙ্কং বিবৃণোতি ষাবদ্যাবদिति । সৰ্বকৰ্ম্মনিবৃত্তাবায়াসাভাবা-
দ্বশীকৃতেন্দ্রিয়গ্রামস্য চিত্তসমাধানে যোগারূঢ়ঃ সিধ্যতীত্যর্থঃ । সৰ্বকৰ্ম্মোপরমস্য
পুরুষার্থসাধনত্বে পৌরাণিকীং সম্ভতিমাহ তথা চেতি । একতা সৰ্কেবু ভূতেবু বস্তনো
দ্বৈতাতাবোপলক্ষিতত্বমিতি প্রতিপত্তিঃ, সমতা তেষেবোপাধিকবিশেষেহপি স্বতো নিৰ্কি-
শেষত্বধীঃ, সত্যতা তেষামেব হিতবচনং, শীলং স্বভাবসম্পত্তিঃ, স্থিতিঃ শৈর্ষ্যং, দণ্ডনিধান-
মহিংসনং আৰ্জ্জবমবক্রঙ্কং, ক্রিয়াভ্যঃ সৰ্বাভ্যঃ সকাশাত্পরতিশ্চেত্যেতত্তুঙ্কং সৰ্বং যথা
বাদৃশমেতাদৃশং নান্দ্রুক্ষণস্য বিত্তং পুৰ্ম্মসাধনমস্তি তন্মাদেতদেবাস্য নিরতিশয়ং পুরু-
ষার্থসাধনমিত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

যোগপ্রাপ্তৌ কারণকখনানন্তরং তৎপ্রাপ্তিকালং দর্শয়িতুং শ্লোকান্তরমবতারয়তি
অধেতি । সমাধানাবস্থা যদেতু্যচ্যতে, অতএবোক্তং সমাধীন্নমানচিত্তো যোগীতি, শব্দাদিবু
কৰ্ম্মস্ব চানুযজস্য যোগারোহণপ্রতিবন্ধকত্বাদভাবস্য তত্পায়ত্বং প্রসিদ্ধমিতি দ্যোতয়িতুং
হীতু্যক্তং । সৰ্কেষামপি সংকল্পানাং যোগারোহণপ্রতিবন্ধকত্বমভিপ্রোক্ত্য সৰ্বসংকল্প-
সংশাসেহপি সৰ্কেষাং কামানাং কৰ্ম্মণাঞ্চ প্রতিবন্ধকত্বসম্ভবে কুতো যোগপ্রাপ্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ
সৰ্কেতি । সৰ্বসংকল্পপরিত্যাগে যথোক্তবিধ্যনুষ্ঠানমযত্নসিদ্ধমিতি মনানঃ সন্নাহ সং-

স্বামিকৃত টীকা ।

কীদৃশোহরং যোগারূঢ়ো যস্য শমঃ কারণমুচ্যত ইত্যাহ বদেতি । ইদ্রিয়ার্থেবিদ্রিয়-
ভোগ্যেবু তৎসাধনেবু চ কৰ্ম্মস্ব যদা নানুযজ্জতে আসক্তিঃ ন করোতি, তত্র হেতুঃ আস-
ক্তিমূলভূতান্ সৰ্বান্ ভোগবিষয়ান্ কৰ্ম্মবিষয়ান্ সঙ্কল্পান্ সংস্তসিতুঃ শীলং যস্য স তদা
যোগারূঢ় উচ্যতে ॥ ৪ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बभ्रुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वसङ्गसंश्रुतौ वचनात् सर्वान् च कामान् कामात्मकान् सर्वाणि च कर्माणि संश्रुतेदित्यर्थः
सङ्गमूला हि सर्वे कामाः, सङ्गमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्गसंभवाः । काम आनामि ते
मूलं संकल्पाद्यं हि आसत् । न चाः सङ्गमिव्यामि तेन मे न भविष्यति । इत्यादिश्रुतेः
सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्म्मसंश्रुतः सिद्धो भवति स यथाकामो भवति तदङ्गुर्भवति
यदङ्गुर्भवति तदं कर्म्म कुरुते इत्यादिश्रुतिभ्यां, यद्यत्किं कुरुते कर्म्म तत्र च कामस्य चेष्टित-
मित्यादिश्रुतिभ्यां च श्रुत्यात् न हि सर्वसङ्गसंश्रुते कश्चिद् अपि शक्तस्तथा
सर्वसङ्गसंश्रुतौ वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि कर्माणि च त्याज्यति भगवान् ॥ ४ ॥

यदैव यो गारुडस्तदा तेनात्मनोऽकृतो भवति संसारादनर्थात्तदतः उद्धरेदिति ।
उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मनात्मानं तत उद्द्वं हरेत् उद्धरेत् यो गारुडतामा-

गिरिकृत टीका ।

करोति । मूलान् मूले च तदकार्यानिवृत्तिरवश्यमनुभवेति भावः । तत्र प्रमाणमाह संकल्-
मूलइति । तदाद्यव्यतिरेकावधिप्रेतेत्यात्मपदादयति कामेति । सर्वसङ्गसंश्रुते
कामाभाववत् कर्माभावस्य सिद्धेऽपि कर्माणां कामकार्याद्यवृत्तिप्रवृत्तात्मनिवृत्तिमुप-
श्रुति सर्वकामेति । यदङ्गुं कर्माणां कामकार्याद्यः तत्र अतिश्रुती प्रमाणयति स यथेति ।
स पुरुषः स्वरूपमजानन् यदङ्गुलकामो भवति तदसाधनमनुष्ठेयतया गृह्णाति तदेव कर्म्म बहि-
रपि करोतीति कामाधीनं कर्म्मोक्तमिति अत्यर्थः । कामजस्य कर्मेत्याद्यव्यतिरेक-
सिद्धमिति द्योतयितुं श्रुतेः हि शकः । श्रुत्येव दर्शयति न हि सर्वसङ्गकरोति, श्रुत्या-
दावदर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्माच्छ्रुतानः दूरनिरस्तमिति वक्तुमपिशकः । अति-
श्रुतिश्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति तन्मादिति । ४ ।

योगारुडस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह यदैवमिति । योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैरवश-
कर्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययस्याधःपतनहेतुत्वं दर्शयति अतइति । अत्र हेतुमाह
आत्मैव हीति । उद्धरणेन कामात्मनः सूचयति संसारेति । संसारदुर्द्धं हरणं क्रीदृगि
त्याशङ्क्याह यो गारुडतामिति । योगप्राप्तवान्मात्मानं न कर्तव्येत्याह नात्मानमिति ।

श्यामिकृत टीका ।

अतो विवर्णसंश्रुत्यापे मोक्षं उदासर्तो च वदन् पर्यालोच्य रागादिदुःखाद्यः श्राद्धे-
दित्याह उद्धरेदिति । आत्मना विवेकबुद्धेनात्मानं संसारदुर्द्धं न हर्णामरेदधोन-
रेत्, हि यत् आत्मैव मनःसंकाहापरत आत्मनः स्वप्न बभ्रुपकारकः रिपुरपकारकः ॥ ५ ॥

বন্ধুরাত্মানন্তস্ত যেনৈবাত্মাননা জিতঃ ।

অনাত্মনস্ত শক্রেষু বর্ধেতাঐশ্বর শক্রবৎ ॥ ৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পাদ্যদিত্যর্থঃ, নাআনমবসাদয়েন্নানধোনয়েৎ নাধোগময়েৎ আঐশ্বর হি যস্মাদাত্মনো বন্ধুর্নহন্তঃ কশ্চিদ্বন্ধুর্ধঃ সংসারমুক্তয়ে ভবতি, বন্ধুরপি তাবয়োক্ষঃ প্রতি প্রতিকূলএব স্নেহাদিবন্ধনারতনহাত্মাত্মাত্মমবধারণমাতৈশ্বর হাত্মনো বন্ধুরিতি আঐশ্বর রিপুঃ শক্রার্থোহ-
ন্তোহপকারী বাহুঃ শক্রঃ সোহপ্যাত্মপ্রযুক্তএবেতি যুক্তমেবাবধারণমাতৈশ্বর 'রিপুরাত্মন ইতি ॥ ৫ ॥

আঐশ্বর আত্মনো বন্ধুরাতৈশ্বর রিপুবাত্মন ইত্যুক্তঃ তত্র কিংলক্ষণ আত্মা আত্মনো বন্ধুঃ কিংলক্ষণো বা আত্মাত্মনো রিপুরিত্যাচাতে বন্ধুরিতি । বন্ধুরাত্মানন্তস্ত তস্মাত্মনঃ স

গিরিকৃত টীকা ।

যোগপ্রাপ্ত্যুপায়শ্চেন্নানুগ্রীয়তে তদা যোগাভাবে সংসীরপরিহারাসম্ভবাদাত্মাধোনীতঃ স্যাদিত্যর্থঃ । নহাত্মানং সংসারে নিমগ্নং তদা যো বন্ধুস্তস্মাত্মকুরিষ্যতি নেত্যাহ আঐশ্বর ইতি, কুতোহবধারণমন্যস্যপি প্রসিদ্ধস্য বন্ধোঃ সম্ভবান্তত্রাহ ন ইতি । অন্যো বন্ধু সন্নপি সংসারমুক্তয়ে ন ভবতীত্যেতদূপপাদয়তি বন্ধুবন্দীতি । স্নেহাদীত্যাदिशकात्तदহুগুণ প্রবৃন্তিবিসয়ঃ গৃহ্যতে । আত্মাতিরিক্তস্যপি শত্রোরপকারিণঃ সুপ্রসিদ্ধবাদবধারণমহু-
চিতমিত্যাশঙ্ক্যাহ যোহন্ত ইতি ॥ ৫ ॥

উক্তমনুদ্য প্রপ্নপূর্বকঃ শ্লোকান্তরমবতারয়তি আঐশ্ববেত্যাদিনা । একতৈশ্ববাত্মনো মিথো বিরুদ্ধঃ বন্ধুঃ রিপুঃ লক্ষণভেদমন্তরেণাযুক্তমিতি চোদিত্তে বশীকৃতসংঘাতস্য-
আনং প্রতিবন্ধুত্বমিতরন্ত শক্রত্বমিত্যবিরোধঃ দর্শয়তি বন্ধুরিত্যাদিনা । বশীকৃতসংঘাতস্য
বিক্ষেপাত্মবাদাত্মনি সমাধানসম্ভবাহুপপন্নমাত্মানং প্রতি বন্ধুত্বমিতি সাধয়তি তস্যেতি ।
অবশীকৃতসংঘাতস্য পুনর্কিক্ষেপোপত্তেরাত্মনি সমাধানাযোগাদাত্মানং প্রতি শক্রভাবে
প্রসিদ্ধশক্রবৎ আঐশ্বর শক্রধেন বর্ধেতেত্যন্তরার্কঃ ব্যাকরোতি অনাত্মনইতি । দৃষ্টান্তঃ
ব্যাচষ্টে যথেন্দি । উক্তদৃষ্টান্তবশাদবশীকৃতসংঘাতঃ স্বস্য হিতানাচরণাদাত্মানং প্রতি
শক্ররেবেতি দাষ্টান্তিকমাহ তথেন্দি ॥ ৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কথন্তু তস্যাতৈশ্বর বন্ধুঃ কথং ভূতস্য চাতৈশ্বররিপুরিত্যপেক্ষায়ামাহ বন্ধুরিতি । যেনাত্ম-
নৈবাত্মা কার্যকরণসংঘাতরূপো ভিত্তো বশীকৃতস্তস্য তথাভূতস্যাত্ম আঐশ্বর বন্ধুঃ,
অনাত্মনোহজিতাত্মনস্ত আঐশ্বরাত্মনঃ শক্রেষু শক্রবদপকারিণেষু বর্ধত ॥ ৬ ॥

जितात्मनः प्रशस्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आत्मा बन्धुर्धेनात्मानात्मेव जितः आत्मा कार्यकारणसंघातो येन जितो बशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः, अनात्मनस्तु अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेत आत्मेव शत्रुवद्विधानात्मा शत्रुरात्मानोऽपकारी तथा आत्मानोऽपकारे वर्तेत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

जितात्मनइति । जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशस्तस्य परमात्मा समापितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः, किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽवमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यात् इत्याद्याहारः ॥ १ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृष्णाया ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं विज्ञानस्तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव श्वानुभवकरणं ताद्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृष्णः सञ्जातालंप्रत्यय आत्मास्तुःकरणं यस्तु स ज्ञानविज्ञानतृष्णाया कूटस्थोऽप्रकम्पो भवति इत्यर्थः, विजितेन्द्रि-

गिरिकृत टीका ।

कथं संघतकार्यकरणस्य बन्धुवाञ्छेति तत्राह जितात्मन इति । जितकार्यकवणसंघातस्य प्रकर्षेणोपरतवाह्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विक्षेपेण पुनः पुनरनभिभूयमानो निरन्तरं चित्ते प्रथतइत्यर्थः । जितात्मनः संश्रुस्तसमस्तकर्माणमधिकारिणः प्रदर्शय योगाङ्गानि दर्शयति शीतेति । समः स्यादित्याहारः । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे जितेत्यादिना । न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते किञ्च शीतोष्णादिभिर्वपि नासौ चाल्यते तद्वज्ज्ञानादिद्वान्तरार्द्धं विभज्यते किञ्चेति । तेषु समः स्यादिति सङ्ख्यः ॥१॥

चित्तसमाधानमेव विशिष्टफलक्षोदिष्टं तर्हि कथञ्चूतः समाहितो व्यवह्रियते तत्राह ज्ञानेति । परोक्षापरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां संज्ञातोऽलंप्रत्ययोऽक्रियो हर्षविषादकामक्रोधादिरहितो योगी युक्तः समाहित इति व्यावहारभागी भवतीति पादत्रय-

श्यामिकृत टीका ।

जितात्मनः श्वन्निन् बन्धुत्वं स्पष्टयति जितात्मन इति । जित आत्मा येन तस्य प्रशस्तस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिवु संश्रुपि समाहित आत्मानिष्ठो भवति

यथा तस्य यदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति । १ ।

योगाङ्गस्य लक्षणं त्रैलोक्यं चोक्तं रूपसंहरति ज्ञानेति । ज्ञानमोपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवतीत्यां तृष्णो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं वस्य, अतः कूटस्थो निर्विकारः,

ज्ञानविज्ञानतृष्णाया कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्रकाङ्क्षनः ॥ ८ ॥

सुहृन्निद्रार्थ्युदासीनमध्यस्थेष्ववस्तुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यश्च य इदृशोक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते स योगी समलोष्टाश्रकाङ्क्षनः लोष्टा-
श्रकाङ्क्षनानि समानि यश्च स समलोष्टाश्रकाङ्क्षनः ॥ ८ ॥

किञ्च सुहृदिति । सुहृदित्यादिश्लोकार्कङ्गमेकपदं, सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्यापकर्त्ता
मित्रः स्नेहवान्, अरिः शत्रुः उदासीनो न कश्चिद् पक्वः भजते, मध्यस्थो यो विक्रमयोरु-
भयोर्हितैषी, द्वेष्य आन्नोहप्रियो, वस्तुः सङ्कीर्त्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु
प्रतिबुद्धकारिषु सर्केष्वेतेषु समबुद्धिः कः किं कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः विशिष्यते,
मिमुच्यते इति वा पाठास्तुरं, योगारूढानां सर्केष्वामरमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

गिरिकृत टीका ।

व्याख्यानेन दर्शयति ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परमहंसपरिव्राजकः सर्केष्वोपेक्षा-
बुद्धिरनतिशयवैराग्यभागीति कथयति स योगीति ॥ ८ ॥

योगारूढश्च अशक्तमभ्युपेत्य योगशास्त्रास्तुरं दर्शयति किञ्चेति । पदच्छेदः पदा-
र्थोक्तिरिति व्याख्यानाङ्गः सम्पादयति सुहृदिति, अरिर्नाम परोक्षमपकारकः, प्रत्यक्षम-
प्रियो द्वेष्य इति विभागः । समबुद्धिरिति व्याचष्टे कः किमिति । प्रथमो हि प्रश्नो जाति-
गोत्रादिविषयः द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्यापृतबुद्धिश्चेत् सर्केष्वोपेक्षा वा
सर्केष्वोपायविमोक्षे वा सिध्यतीत्याह विशिष्यते इति । पाठद्वयेऽपि सिद्धमर्थः संगृह्य कथ-
यति योगारूढानामिति ॥ ९ ॥

यथोक्तविशेषणवतो योगारूढेषु तमश्चे योगारूढाने अवतितव्यमित्यादिधानानस्तुरं
प्रधानमभिदधाति अतएवमिति । आदरनैरस्तुर्ष्यदीर्घकालतः विशेषणत्रयं योगश्च सूचयति

स्वामिकृत टीका ।

अतएव विजितानीन्द्रियानि येन, अतएव समानि लोष्टादीनि यश्च युक्तोपावागस्त्वर्णेषु
हेरोगादेयबुद्धिशुभः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्निद्रादिषु समबुद्धियुक्तश्च ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याह सुहृदिति । सुहृत् यथावैतनव
हिताशंसो, मित्रः स्नेहरशेनोपकारकः, अरिर्षात्रुकः, उदासीनो विवदमानयोरुत्तरो-
रगुपेक्षकः, मध्यस्थो विवदमानयोरुत्तरोरपि हिताशंसो, द्वेष्यो द्वेषविषयः, वस्तुः सङ्की-
र्त्येतेषु साधुषु साधुषु, पापा ह्यपाचाराः, एतेषु समा रागद्वेष शून्या बुद्धिर्ज्ञानसत् विशिष्टः ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एककी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अतएव उक्तमफलप्राप्तये योगीति । योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदा-
त्मानमस्तुःकरणं रहस्येकास्ते योगी गिरिशुहार्दो स्थितः सन्नैकाकी असहायो रहसि स्थित
एकाकी चेति विशेषणं संन्यासं कृष्येत्यर्थः यतचित्तात्मा चित्तमस्तुःकरणमात्मा देहश्च
संयतो यस्तु स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः, संन्या-
सिद्येऽपि सति त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

गिरिकृत टीका ।

सततमिति । तस्मैव पञ्चादाह्युपश्रुति रहसीत्यादिना । सर्वदेत्यादरदीर्घकालयोरुपल-
क्षणं प्रत्यागात्मानं व्यावर्तयति अस्तुःकरणमिति । गिरिशुहार्दावित्यादिशब्देन योग-
प्रतिबन्धकदुर्जनादिविधुरो देशो गृह्यते । विशेषणद्वयञ्च तात्पर्यमाह रहसीति । योगं
युञ्जानस्तु सन्न्यासिनो विशेषणानुरागि दर्शयति षतेति । सति संन्यासिद्ये किमित्यपरि-
ग्रहग्रन्थमर्थपुनरुक्तेरित्याशङ्क्य कोपीनाच्छादनादिष्वपि शक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याह संन्यासि-
द्येऽपि ॥ १० ॥

योगं योगानि चोपदिश्यात्तरसन्दर्भञ्च तात्पर्यमाह अथेति । योगस्वरूपकतिपय-
तदङ्गप्रदर्शनानुसंधयमथशकार्थः विहारदीनामित्यादिशब्देन यथोक्तानादिगतावाञ्छरतेद-
ग्रहणं तत्फलानि चेत्यादिशब्देन योगफलं सम्यग्ज्ञानञ्च तत्फलं कैवल्यं ततो ब्रह्मज्ञा-
त्यास्तिकाविनष्टमिदमित्यादि गृह्यते । एवं समुदायतात्पर्ये दर्शिते किमासीनः शरानस्तिष्ठन्
गच्छन् कुर्वन् वा युञ्जीतेत्यपेक्षयामनस्तुरग्लोकतात्पर्यमाह तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी,
प्रथमं योगानुष्ठानञ्च प्रधानमासीनः सन्नुवादिति न्यायादिति यावत् । विविक्तद्वयं द्वाया विभ-
जते स्वभावतइति । आसनशुद्धौ तत्रोपविश्य योगमनुष्ठितः समाधानायोगात् योगा-
सिद्धिरित्यातिसङ्काय विशिनष्टि अचलनमिति । आसनइति परकीयासनव्युदासार्थं, पतन-
द्वयपरिहारार्थं नाद्युच्छमित्युक्तं, नाप्यातिनीचमिति हूलपाषाणादिसंश्लेषे वातकोताग्नि-
मान्द्यादिसंज्ञावितदेशनिरासार्थं, चलं बह्वमस्ति चर्ष पशुनां उक्तं मृगस्य, कुशा दर्भास्ते

श्यामिकृत टीका ।

एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्तेः दानीः तस्य सर्वं योगं विधत्ते योगीत्यादिना स योगी
परमो यत इत्युक्तेन अहेन । योगी योगारूढ आत्मानं मनो युञ्जीत समाहितं कुर्यात्,
सततं निरंतरं रहसि एकास्ते स्थितः सन्, एकाकी सन्नृत्तः, यतः कर्षणं चित्तमात्मा
देहश्च यस्य, निराशीर्निराकारकः, अपरिग्रहः परिग्रहशून्यः ॥ १० ॥

শুচৌ দেশে প্রতিষ্ঠাপ্য স্থিরমাসনমাস্তনঃ ।

নাত্যুচ্ছ্রিতং নাতিনীচং চেলাজিনকুশোত্তরম্ ॥ ১১ ॥

তত্রৈকাগ্রং মনঃ কৃৎস্না যতচিত্তেন্দ্রিয়ক্রিয়ঃ ।

উপবিষ্ঠ্যাসনে যুগ্মাদ্যোগমাস্ত্রবিশুদ্ধয়ে ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অধেদানীং যোগং যুগ্মত আসনাহারবিহারাদীনাং যোগসাধনত্বেন নিয়মো বক্তব্যঃ, প্রাপ্তযোগস্য লক্ষণং তৎকলাদি চেত্যত আরভ্যতে, তত্রাসনমেব তাবৎ প্রথমমুচ্যতে শুচাবিতি । শুচৌ শুদ্ধে বিবিক্তে স্বভাবতঃ সংস্কারতো বা দেশে স্থানে প্রতিষ্ঠাপ্য স্থির-মচলনমাস্তনঃ আসনং নাত্যুচ্ছ্রিতং নাতীবোচ্ছ্রিতং নাপ্যতিনীচং তচ্চ চেলাজিনকুশো-ত্তরং চেলাজিনং কুশাশ্চ উত্তরে ষম্মিন্নাসনে তদাসনং চেলাজিনকুশোত্তরং পাঠক্রমাৎ, বিপরীতোহত্র অল্পক্রমশ্চলাদীনাং ॥ ১১ ॥

প্রতিষ্ঠাপ্য কিং তত্রৈতি । তত্র তন্মিন্নাসনে উপবিষ্ট যোগং যুগ্মাৎ কথং সৰ্ববিবন্ধেভ্য উপসংস্কৃত্যৈকাগ্রং মনঃ কৃৎস্না যতচিত্তেন্দ্রিয়ক্রিয়ঃ চিত্তঞ্চ ইন্দ্রিয়াণি চ চিত্তেন্দ্রিয়াণি তেষাং ক্রিয়া সংযতা যস্য স কিমর্থঃ যোগং যুগ্মাদিত্যাহাস্ত্রবিশুদ্ধয়ে অস্তঃকরণস্য শুদ্ধ্যর্থ-মিত্যেতৎ ॥ ১২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

চোত্তরে ষম্মিন্নুপরিষ্ঠাদারভ্য তত্তথোক্তং । প্রথমং চেলাঃ ততোহজিনং ততশ্চ কুশা ইতি প্রতিপন্নক্রমাপাতিকং ক্রমমতিক্রম্যাদৌ কুশান্ততোহজিনং ততশ্চেলমিতি ক্রমং বিবন্ধি-ত্বাহ বিপরীতোহত্রৈতি ॥ ১১ ॥

যথোক্তমাসনং সম্পাদ্য কিং কর্তব্যমিতি প্রশ্নপূর্বকং কর্তব্যং তন্নির্দিশতি প্রতিষ্ঠাপ্যেতি । যোগং যুগ্মানস্যেতি কর্তব্যতাকলাপং পৃচ্ছতি কথমিতি । সৰ্ব্বেভ্যো বিবন্ধেভ্যঃ সকাশাৎ প্রত্যাহৃত্য মনসো সদেকশ্মিন্বেব ধ্যেয়ে বিষয়ে সমাধানং, যচ্চিত্তেন্দ্রিয়াণাঞ্চ বাহ্যক্রিয়াণাং সংযমনং তদুভয়ং কৃৎস্না যোগমহুতিষ্ঠেদিত্যাহ সৰ্ব্বেতি । আসনে যথোক্তে স্থিত্বা যথোক্তম্ভা-রীত্য। যোগানুষ্ঠানস্য প্রশ্নপূর্বকং কলমাহ স কিমর্থমিত্যাদিনা ॥ ১২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

আসনমিয়মং দর্শয়ন্নাহ শুচাবিতি স্বাভ্যাং । শুদ্ধে স্থানে আস্তনঃ যস্যাসনং স্থাপয়িত্বা, কীদৃশং স্থিরমচলনং নাত্যুচ্ছ্রিতং স চাতিনীচং, চেলাং, বস্ত্রং অজিনং ব্যাভাদিচর্ম চেলা-স্থিনে কুশেভ্য উত্তরে যস্য স্থানানুপরি চর্ম তদুপরি বস্ত্রমাজীর্ঘ্যেত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

তত্র তন্মিন্নাসনে উপবিষ্ট একাগ্রং বিবেকপরহিতং মনঃ কৃৎস্না যোগং যুগ্মাদিত্যেৎ, যত্র সংযতা চিত্তেন্দ্রিয়াণাঞ্চ ক্রিয়া যস্য, আসনো মনসো বিগ্ৰহর উপশান্তয়ে ॥ ১২ ॥

समं कायशिरोऽथैव धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बाहसाधनमासहमुक्तं अधुना शरीरस्य धारणं कथमित्युच्यते सममिति । समं काय-
शिरोऽथैव कायश्च शिरश्च एवा च कायशिरोऽथैव तं समं धारयन् अचलञ्च समं
धारयत्तत्फलनं न संभवत्यतो विनिर्दिष्टं अचलमिति, स्थिरः स्थिरो भूतेत्यर्थः स्वं नासिकाग्रं
संप्रेक्ष्य सम्यक् प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यो न हि स्वनासिकाग्रसं-
प्रेक्षणमिह विधिंसितं किं तर्हि चक्षुषो दृष्टिसन्निपातः सचास्तुःकरणसमाधानापेक्षो विव-
क्षितः स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितः मनस्तत्रैव समाधीयेत नाञ्चनि, आञ्चनि हि
मनसः समाधानं वक्ष्यात्याञ्चसंस्वः मनः कृत्वेति तस्मादिवशकलोपेनास्कोदृष्टिसन्निपातएव
संप्रेक्ष्येत्युच्यते दिशश्चानवलोकयन् दिशांशवलोकनमकुर्वन्नित्येवमस्तरा कुर्वन्नित्ये-
तत् ॥ १७ ॥

गिरिकृत टीका ।

उक्तमनुद्यानसुरभोकश्चापुनरुक्तमर्थमाह बाहेति । समसमुच्चयः, कायः शरीरमध्यं ।
अचलमिति विशेषणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह सममिति । कार्थ्यकरणयोर्किंश्चिदपरवश-
शुश्रुषमचलङ्गं स्वैर्यः । किमितीवशकलोपोहत्र कर्त्तव्ये स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव
योगाङ्घ्रिनात्र विधिंसितं किं न स्त्रादित्याशङ्क्याह न हीति तर्हि किमत्र विवक्षितमिति
प्रश्नपूर्वकमाह किं तर्हीति । दृष्टिसन्निपाते दृष्टेश्चक्षुषो रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यः ।
कथमसावनायासेन सिध्यति तत्राह सचेति । समाधानस्य प्राधान्येनात्र विवक्षितदृष्टेश्चि-
किंश्चिद्वेन तद्वदप्रसङ्गात्तत्रा विषयेभ्यो व्यावृत्त्यास्तरे च सन्निपाते विवक्षितो भवतीत्यर्थः
तथापि कथं स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमत्र श्रुतमविवक्षितमित्याशङ्क्याह स्वनासिकेति । तत्रैव
मनःसमाधाने का हानिरित्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधान्नैवमित्याह आञ्चनि हीति । किं तर्हि
संप्रेक्ष्येत्यादौ विवक्षितमित्याशङ्क्याह तस्मादिति । दक्षिणोत्तरचक्षुषोर्वा दृष्टिसंज्ञा बाह्या-
द्विषयाद्वैमुख्येनास्तरेव सन्निपतनमत्र स्वकीयं नासिकाग्रं नासिकास्तुः संप्रेक्ष्येति विव-
क्षितमित्यर्थः । तत्रैवास्तुरमपि विशेषणमनुकूलमित्याह दिशश्चेति । अनवलोकयन्नासी-
दित्युत्तरत्र सशब्दः, अस्तुरा दिशावलोकनमपि योगप्रतिबन्धकमिति तत्प्रतिषेधः ॥ १७ ॥

श्यामिकृत टीका ।

चित्तैक्याद्येपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शनमाह सममिति वाङ्मयः । कार्थ्येति देहश्च
मध्यभागे विवक्षितः कायश्च शिरश्च एवा च कायशिरोऽथैव मूलाधारदातव्यं मुक्ताग्र-
पर्यास्तं सममवर्तं निश्चलं धारयन् स्थिरो दृष्टप्रवृत्तेः कृत्वेत्यर्थः, स्वैर्यं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य
चार्धनिमीलितनेत्र इत्यर्थः, इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरैर्णाश्रयः ॥ १७ ॥

प्रशान्ता विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥१८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च प्रशांतेति । प्रशान्ताश्चा प्रकर्षेण शान्त आश्वासःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्ताश्चा विगतभीर्विगतभयः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणेो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्मचर्यं षड्-
शुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तन्मिन् स्थितस्तदनुष्ठानात् भवेदित्यर्थः, किञ्च मनः संयम्य मनसो
बृहतीरूपसंज्ञतेत्यतः मच्चित्तो मयि परमेष्ठिने चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समा-
हितः सन्न्यासी चोपविशेत् मत्परोऽहं परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति कश्चिद् रागी
ज्जीचित्तो न तु द्वियमेव परस्तेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं महादेवं वा, अयञ्च मच्चित्तो
मत्परश्च ॥ १८ ॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते युञ्जन्निति । युञ्जन् समाधानं कूर्कनेव यथोक्तेन निधानेन
सदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः स शान्ति-

गिरिकृत टीका ।

योगं बुद्धानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति किञ्चेति । अस्तुःकरणस्य प्रशान्तिः रागद्वेषा-
दिदोषराहित्यं, तस्याश्च प्रकर्षो रागादिहेतोरपि निवृत्तिः विगतभयश्च सर्वकर्मपरि-
त्यागे शान्तीयनिश्चयवशान्निःसन्दिग्धबुद्धिश्च, भिक्षाभुक्त्यादीत्यादिशब्देन त्रिसवनस्नानशौचाच-
मनादि गृह्यते । विशेषणान्तरमाह किञ्चेति । उपसंज्ञित्य योगनिष्ठो भवेदिति शेषः ।
मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्योक्तस्य तद्वृत्त्यावृत्तिरूपत्वादित्याशङ्क्याह मच्चित्तइति ।
विषयान्तरविषयमनोवृत्त्युपसंहारेणात्त्रेव तन्नियमनात् ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः । मच्चित्त-
त्वेनैव मत्परत्वसिद्धत्वात् मत्परइति पृथक् विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह भवतीति ।
अस्तुःकरणशुद्धिर्योगस्यावाप्तरफलं ॥ १८ ॥

संप्रति परमफलकथनपरत्वेनान्तरश्लोकमादत्ते अथेति । योगस्वरूपं तदङ्गमासनमपि
तत्कर्तृविशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनान्तरमित्यथशब्दार्थः, आश्वासः युञ्जन्निति सङ्घः,
आश्वासको मनोविषयः, यथोक्तेन विधिरासनादिः, उक्तविशेषणत्रयदेत्यातनार्थः सदेतुयुक्तः,
योगी ध्यायी संन्यासीत्यर्थः । मनःसंयमस्य योगं प्रत्यसाधारणश्च दर्शयति नियतेति ।

श्यामिकृत टीका ।

प्रशांतेति । प्रशान्त आश्चा चित्तं यस्य विगता भीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये
स्थितः मनः मनः संयम्य प्रत्याहृत्य मध्येव चित्तं यस्य, अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य स मत्-
परः एवं युक्तो भूत्वा तिष्ठेत् ॥ १८ ॥

युञ्जन्नेव सदाज्ञानं योगी निरतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्वामधिगच्छति ॥ १५ ॥

नात्यश्रतस्तु योगोहस्ति न चैकात्मनश्नतः ।

न चातिश्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

युगलतिः निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तूपरमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा
तां निर्वाणपरमां मत्संस्वां मदधीनतामधिगच्छति ॥ १५ ॥

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते नात्यश्रतइति । न अत्यश्रत आत्मसंमित-
मन्नपरिमाणमतीत्याश्रतः अत्यश्रतो न योगोहस्ति न च एकात्मनश्नतो योगोहस्ति, यद्ब्रह्म
वा आत्मसंमितमन्नं उदवति उन्न हिनस्ति, यद्ब्रह्म हिनस्ति तद् यत् कनीर्यो न उदवतीति
श्रुतेः, तस्मात् योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं ह्यनं वाप्नीयादथ वा योगिनो योगशास्त्रे
परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्ति उक्तः हि अर्द्धमन्नस्य सव्यञ्जनस्य तृतीय-
मुदकस्य तु वारोः सङ्करणार्थं चतुर्थमवशेषवेदित्यादिपरिमाणं तथा न चातिश्वप्नशीलस्य
योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥ १६ ॥

गिरिकृत टीका ।

शान्तिशक्तिरूपरतेः सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यावसायिष्ठः मत्वा विशिनष्टि निर्वाणेति । यथोक्त्या
मुक्तेर्ब्रह्मरूपवस्थानादनर्थान्तरत्वमाह मत्संस्वामिति । मदधीनाः मदात्मिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥

आहारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि चोच्यते, आत्मसंमितमन्नपरिमाणमष्टथा-
सादि, आहारनियमे शतपथश्रुतिः प्रमाणयति यदिति । तदन्नं भुज्यमानं ब्रह्मवाइति-
प्रसिद्ध्या श्रुत्यानुदितमवत्यनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण भोज्यारः रक्कति न पुनस्त
दन्नमन्तानर्थं भवतीत्यर्थः, यत्पुनरात्मसंमितात् भुज्योहविकतरः शास्त्रमतिक्रम्य भुज्यते
तदाज्ञानं हिनस्ति भोज्यरुनर्थं भवति यच्चारः कनीर्योहन्नतरः शास्त्रनिष्ठाभावादप्यते

श्यामिकृत टीका ।

योगाभ्यासकलमाह युञ्जन्नेवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सदा आज्ञानं मनो युञ्जन् समा-
हितं कूर्कन् मिरतः निरुद्धः मानसः चित्तः यस्तु न शान्तिः संसारोपरमं प्राप्नोति कथं-
दुःखां निर्वाणं परमं प्राप्यं यन्तां तां मत्संस्वां मत्प्रपेणावस्थितिः ॥ १५ ॥

योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्यश्रत इति वाच्यं । अत्यश्रमधिकं भुजानस्य
एकात्मतत्त्वमनुष्ठानस्यापि योगः समाधिर् भवति, तथाजिनिष्ठाशीलस्यातिजाग्रतश्च
योगो नैवास्ति ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहावः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहार-विहारस्तस्य युक्तचेष्टस्य तथात्वात् च युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नस्वप्नावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तस्वप्नाव-बोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखकर्म-कृद्योगो भवति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

तदन्नमनुष्ठानयोग्यतादिद्वारा न रक्षितुं क्वमते तस्मादत्यधिकमत्यन्नं चान्नं योग्यमाक-कता तज्यमित्यर्थः । अतिसिद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति । नेत्यादेर्क्याख्यानात्तरमाह अथवेति । किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं यदधिकं न्यूनश्चाभ्यवहरतो योगानुप-पत्तिरित्याशङ्क्याह उक्तं हीति । पूर्येदशनेनार्कः तृतीयमुदकेन हू । वारोः सङ्करणार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति वाक्यादिशङ्कार्थः । नात्यन्तमशतोऽन्नतश्च योगो न संभवति तथा अत्यन्तं स्वपतो जाग्रतश्च न योगः संभवतीत्याह तथेति ॥ १७ ॥

आहारनिद्रादिनियमविरहिणो योगव्यतिवेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगाद्यः व्याचष्टे कथं पुनर्वित्यादिना । अन्नस्य नियतवर्त्मकमशनश्चेत्यादि, विहावस्य नियतवः योजनां परं गच्छेदित्यादि, कर्मसु चेष्टया नियतवः वाङ्-नियमादि, रात्रौ प्रथमतो दशघटिकापरिमिते काले जागरणं मध्यतः स्वपनं पुनरपि दशघटिकापरिमिते जागरणमिति स्वप्नावबोधस्यो नियतकालवमेवः प्रथतमानसस्य योगिनो योगो भवति । योगस्य फलमाह दुःखहेति । सर्वानीत्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नानीत्यर्थः । यथोक्तयोगमस्तरेणापि स्वप्नादौ दुःखनि-वृत्तिरस्तीति विशिनष्टि सर्वेति । विशुद्धविज्ञानद्वारेति शेष ॥ ११ ॥

सफलस्य साधस्य योगस्योक्त्यनन्तरं यदा हीत्यादावुक्तकालानुवादेन युक्तं लक्ष्यितुम-नन्तरम्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति अथाधुनेति । विशेषणसंशतवमेव संक्षिपति एकाग्रतामि-ति । आश्रन्तेवेत्येवकारार्थं कथयति हिचेति । केवलव्यमद्वितीयवः तस्मात्स्थितिं विदु-स्वामिकृत टीका ।

श्यामिकृत टीका ।

तर्हि कथं तस्य योगो भवतीत्युक्तं आह युक्ताहावेति । युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्विषयः, कर्मसु कार्येषु युक्ता नियता चेष्टा वस्तु, युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्तको योगो भवति सिध्यति ॥ ११ ॥

যদা বিনিয়তং চিত্তমাত্মন্যেবাবতিষ্ঠতে ।

নিম্পৃহঃ সৰ্বকামেভ্যো যুক্ত ইত্যাচ্যতে তদা ॥ ১৮ ॥

যদা দীপো নিবাতস্থো নৈঙ্গতে সোপমা স্মৃতা ।

যোগিনো যতচিত্তস্য যুঞ্জতো যোগমাঅনঃ ॥ ১৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অধাধুনা কদা যুক্তো ভবতীত্যাচ্যতে যদেতি । যদা বিনিয়তং চিত্তং বিশেষেণ নিয়তং সংযতমেকাগ্রতামাপন্নং চিত্তং হিহা বাহুং চিত্তমাত্মন্যেব কেবলেহবতিষ্ঠতে স্বাঅনি স্থিতিং লভত ইত্যর্থঃ, নিম্পৃহঃ সৰ্বকামেভ্যো নির্গতা দৃষ্টাদৃষ্টবিষয়েভ্যঃ স্পৃহা তৃষ্ণা যন্ত যোগিনঃ স যুক্তঃ সমাহিত ইত্যাচ্যতে তদা তস্মিন্ কালে ॥ ১৮ ॥

যোগিনঃ সমাহিতং যচ্চিত্তং তস্যোপমোচ্যতে যথেন্তি । যথা দীপঃ প্রদীপো নিবাতস্থো নিবাতে বাতবর্জিত্তে স্থানে স্থিতো নৈঙ্গতে নৈজতি ন চলতি সা উপমা উপমীষ-তেহনয়েতু্যপমা যোগৈঞ্জশ্চিত্তপ্রচাবদর্শিভিঃ স্মৃতা চিত্তিতা যোগিনো যতচিত্তস্য সংযতাস্তঃ-করণস্য যুঞ্জতো যোগমন্নুতিষ্ঠত আঅনঃ সমাধিমন্নুতিষ্ঠত ইত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

গোতি স্বাঅনীতি । চিত্তস্য হি কল্পিতশ্চাত্মন্যেব তৎ তৎ পুনরন্ততঃ সৰ্বতো নিবারিতমধিষ্ঠানে নিমগ্নং তিষ্ঠতীতিভাবঃ । তস্যামবস্থায়ঃ সৰ্ব্বেভ্যো বিযয়েভ্যো ব্যাবৃত্ততৃষ্ণো যুক্তো ব্যবহ্রিয়ত ইত্যাহ নিম্পৃহ ইতি ॥ ১৮ ॥

উপমা যোগিনশ্চিত্তৈশ্বৰ্য্যাস্যোদাহরণমিত্যর্থঃ উপমাশব্দস্য প্রদীপবিষয়ত্বসিদ্ধার্থঃ করণ ব্যুৎপত্তিং দর্শয়তি উপমীয়তইতি । যোগিনো যথোক্তবিশেষণবতশ্চিত্তৈশ্বৰ্য্যাস্তেতি শেষঃ ॥ ১৯ ॥

দ্বিবিধঃ সমাধিঃ সংপ্রজ্ঞাতোহসংপ্রজ্ঞাতশ্চ, ধ্যেয়ৈকাকারসত্ত্ববৃত্তির্ভেদেন কথঞ্চিৎ জ্ঞায়মানা সংপ্রজ্ঞাতঃ সমাধিঃ, কথমপি পৃথগজ্ঞায়মানা সৈব সত্ত্ববৃত্তিরসংপ্রজ্ঞাতঃ সমাধিস্তত্র সামান্তেন সমাধিলক্ষণমভিধায়াসংপ্রজ্ঞাতস্য সমাধেরধুনা লক্ষণং বিবক্ষ্যাহ এব-

স্বামিকৃত টীকা ।

কদা নিম্পন্নযোগঃ পুরুষো ভবতীত্যপেক্ষায়ামাহ যদেতি । বিনিয়তং বিশেষেণ নিরুদ্ধং সচ্চিত্তমাত্মন্যেব যদা নিশ্চলং তিষ্ঠতি তদা প্রাপ্তবোগ ইত্যাচ্যতে ॥ ১৮ ॥

আট্মকাকারতয়াবস্থিতস্য চিত্তস্যোপমানমাহ যথেন্তি । বাতশূন্যে দেশে স্থিতো দীপো যথা নৈঙ্গতে ন চলতি সা উপমা দৃষ্টান্তঃ, কস্য আঅবিষয়ঃ যোগঃ যুঞ্জতোহভ্যন্ততো যোগিনো যতং নিয়তং চিত্তং যন্ত, নিরুপতয়া প্রকাশকতয়া চাচক্ষলং তচ্চিত্তং তদ্ব-তিষ্ঠতীত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

যত্রোপরমতে চিত্তং নিরুদ্ধং যোগসেবয়া ।

যত্র চৈবাত্মনাত্মানং পশ্যন্নাত্মনি তুষ্যতি ॥ ২০ ॥

সুখমাত্যস্তিকং যত্র দুঃখিত্রাহ্মমতীন্দ্রিয়ম্ ।

বেত্তি যত্র ন চৈবায়ং স্থিতশ্চলতি তদ্বৃতঃ ॥ ২১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

এবং যোগাভ্যাসবলাদেকাগ্রীভূতং নিবাতপ্রদীপকল্পং সৎ যত্রৈতি । যত্র যস্মিন্ কালে উপরমতে চিত্তং উপরতিং গচ্ছতি নিরুদ্ধং সৰ্বতো নিবারিতপ্রচারং যোগসেবয়া যোগা-
লুষ্ঠানেম যত্র চৈব যস্মিন্শ্চ কালে আত্মনা সমাধিপরিশুদ্ধেনাস্তঃকরণেন আত্মানং পরং
চৈতন্তং সৰ্বতোজ্যোতিঃস্বরূপং পশুন্নুপলভমানঃ স্যে এবাত্মনি তুষ্যতি তুষ্টিং ভজতে ॥২০॥

কিঞ্চ সুখমিতি । সুখমাত্যস্তিকমত্যস্তমেব ভবতীত্যাত্যস্তিকং অনন্তমিত্যর্থঃ, যত্র-
দুঃখিত্রাহ্মঃ বুদ্ধ্যেবেন্দ্রিয়নিরপেক্ষয়া গৃহ্যত ইতি বুদ্ধিত্রাহ্মমতীন্দ্রিয়মিন্দ্রিয়গোচরাতীত-

গিরিকৃত টীকা ।

মিতি । কালে সমাধ্যুপলক্ষিতে, একাবস্থাত্মাত্মানেন সম্বন্ধাতে । চকারশ্চ সম্বন্ধমাহ
যস্মিন্শ্চেতি । কালস্ত পূৰ্ববৎ । কর্মকারকত্বেন নির্দিষ্টেমাত্মানং তৎপদার্থত্বেন ব্যাচষ্টে
পরমিতি । আত্মনীত্যশ্চ তৎপদার্থবিষয়ত্বমাহ স্য এবৈতি । পবমান্নানঃ প্রতাতৈতাব তদ্ভা-
বেনাপরোক্ষীকুর্কন্নতুষ্টিহেতুভাবাত্তুষ্যতেবেত্যর্থঃ, তস্মিন্ কালে যোগসিদ্ধির্ভবতীতি
শেষঃ ॥ ২০ ॥

যোগসিদ্ধিকালং প্রকারান্তরেণ প্রকটয়তি কিঞ্চেতি । বুদ্ধিশব্দঃ স্বাত্মভববিষয়ঃ, ইন্দ্রিয়-

স্বামিকৃত টীকা ।

ষঃ সংস্থাসমিতি প্রাহর্যোগং তং বিদ্ধি পাণ্ডবেত্যাদৌ কঠৈর্ব যোগশব্দেনোক্তং
নাত্যশ্চতস্ত যোগোহস্তীত্যাদৌ তু সমাধির্যোগশব্দেনোক্তস্তত্র মুখ্যো যোগঃ ক ইত্যপেক্ষায়ঃ
সমাধিম্বেব স্বরূপতঃ ফলতশ্চ লক্ষয়ন্ স এব মুখ্যো যোগইত্যাহ যত্রৈতি সার্বৈকমিতিঃ । যত্র
যস্মিন্নবস্থা বিশেষে যোগাভ্যাসেন নিরুদ্ধং চিত্তমুপরতং ভবতীতি যোগশ্চ স্বরূপলক্ষণযুক্তং,
তথা চ পাতঞ্জলসূত্রং যোগশ্চিত্তবৃত্তিনিরোধ ইতি, ইষ্টপ্রাপ্তিলক্ষণেন ফলেন তমেব লক্ষ-
য়তি যত্র চ যস্মিন্নবস্থা বিশেষে আত্মনা শুদ্ধেন মনস্যা আত্মানমেব পশ্যতি ন তু দেহাদি,
পশুংশ্চাত্মন্তেব তুষ্যতি ন তু বিষয়েষু, যত্রৈত্যাদীনাং বহুক্ষানাং তং যোগসংজিতং বিদ্যা-
দিত্তি চতুর্থেনাধয়ঃ ॥ ২০ ॥

আত্মন্তেব তোষে হেতুমাহ সুখমিতি । যত্র যস্মিন্নবস্থা বিশেষে যত্র কিমপি নিরুতি,
শরমাত্যস্তিকং নিত্যং সুখং বেত্তি, নহু তদা বিষয়েন্দ্রিয়সম্বন্ধাতাবাৎ কুতঃ সুখং স্মৃত্বাহ

यं लक्ष्मिं चापरं लाभं मन्त्रते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

शांकरभाष्यम् ।

मविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले न च एव अयं विद्यानाम्न्यरूपे स्थितस्तस्मात्तैव चलति तद्वतः तद्वत्स्वरूपान् प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च यं लक्ष्मिं । यं लक्ष्मिं यमात्मलाभं लक्ष्मिं प्राप्य च अपरमन्त्रलाभात्तरं ततोऽधिक-
मस्तीति न मन्त्रते न चिन्तयति, किञ्च यस्मिन्नाम्न्यतश्चे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन
गुरुणा महतापि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

गिरिकृत टीका ।

निरपेक्षस्वाभूतवगम्याहोक्तेरतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह अविषयेति । पदच्छेदः
न चेत्यादि, अपेक्षितपूर्वणः आत्मान्स्वरूपइति, तस्मात्तद्वत इति मन्त्रकः, नैवेत्येवकारस-
म्बन्धोक्तिः, चकावः सप्तम्या सन्धकनीयः, यत्रेति पूर्ववत् सन्धकः ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि किञ्चेति । आत्मलाभान् परं विद्यते इति
श्रुत्या व्याचष्टे यमात्मलाभमिति । लाभात्तरं पूर्वार्थभूतं, ततस्तस्मादात्मलाभादिति यावत्,
तं विद्यादित्युत्तरत्र मन्त्रकः । यस्मिन् इत्याद्यवतारयति किञ्चेति । अपविपकयोगो
यथा दर्शितेन दुःखेन प्रच्यव्यते न चैवं विचाल्यते यस्मिन् स्थितो योगी तं योगं विद्या
दिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

तं विद्यादित्याद्यपेक्षितं पूर्ववत्तारयति यत्रेति । तमित्याभावस्त्विशेषः परा-
मृशति, दुःखसंयोगस्तु विरोगो विरोगसंज्ञितो युज्यते स कथं योगसंज्ञितः श्लादि-
त्याशङ्क्याह विपरीतेति । इयं हि योगावस्था समुत्थातनिखिलदुःखभेदेति दुःखसंयो-
गाभावो योगसंज्ञामर्हतीत्यर्थः । उपसंहरतयोगफले किमिति पुनर्योगस्तु कर्तव्यत्वमु-
च्यते तत्राह योगफलमिति । प्रकारान्तरेण योगस्तु कर्तव्यव्योपदेशारम्भोऽत्राहारस्तः
योगः बुद्धानस्तुङ्गणाहङ्गाः संसिद्धिमलभमानः संशयानो निवर्तेतेति तन्निरुत्तरार्थः पुनः

श्यामिकृत टीका ।

अतीन्द्रियं विवेकैन्द्रियसम्पत्तातीतं केवलं बुद्धेवात्माकारया प्राहं, अतएव च यत्र स्थितः
संस्तवतस्मात्स्वरूपान् चालति ॥ २१ ॥

अचलत्वमेवोपपादयति यमिति । यतो यमात्मस्वरूपं लक्ष्मिं ततोऽधिकं लाभं न
मन्त्रते तस्मैव निरतिशरसुखत्वात्, यस्मिंश्च स्थितो महतापि शीतोष्णादिदुःखेन न विचा-
ल्यते नाभिद्वयते, एतेनानिष्टनिवृत्तिकलेनापि योगस्तु लक्षणयुक्तं स्मृतव्यं ॥ २२ ॥

তং বিদ্যাৎ দুঃখসংযোগবিয়োগং যোগসংজিতম্ ।
 স নিশ্চয়েন যোক্তব্যো যোগোহনির্বিঘ্নচেতসা ॥২৩॥
 সঙ্কল্পপ্রভবান্ কামাংস্ত্যক্ত্বা সর্বানশেষতঃ ।
 মনসৈবেन्द्रিয়গ্রামং বিনিয়ম্য সমস্ততঃ ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যত্রোপরমতে ইত্যাদারভ্য যাবন্তি বিশেষণৈর্বিশিষ্ট আত্মাবস্থা বিশেষো যোগ উক্তঃ তমিতি । তংবিদ্যাৎ বিজানীয়াৎ দুঃখসংযোগবিয়োগং দুঃখৈঃ সংযোগো দুঃখসংযোগ- স্তেন বিয়োগো দুঃখসংযোগবিয়োগস্তং দুঃখসংযোগবিয়োগং যোগ ইত্যেবসংজিতং বিপ- রীতলক্ষণেন বিদ্যাৎ বিজানীয়াদিত্যর্থঃ । যোগফলমুপসংস্থত্য পুনরনুষ্ঠানশ্চেৎ যোগস্ত কৰ্ত্তব্যতোচ্যতে নিশ্চয়ানির্বেদয়োৰ্যোগস্ত সাধনত্ববিধানার্থং, স যথোক্তকলো যোগো নিশ্চ- য়েনাধ্যবসায়েন যোক্তব্যোহনির্বিঘ্নচেতসা ন নির্বিঘ্নঃ অনির্বিঘ্নঃ তচ্চেতস্তেন নিবেদন- হিতেন চেতসা চিন্তেনেত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

কিঞ্চ সংকল্পেতি । সংকল্পপ্রভবান্ সংকল্পঃ প্রভবো যेषাং কামানাং তে সঙ্কল্প-

গিরিকৃত টীকা ।

কৰ্ত্তব্যোপদেশার্থবানিতি মহাহ নিশ্চয়েতি । তয়োঃ সাধনত্ববিধানমেবাক্ষরযোজনয়া সাধয়তি স যথেনিতি । ইহ জন্মানি জন্মান্তরে বা সেৎশ্রুতীত্যধ্যবসায়েন যোক্তব্যঃ কৰ্ত্তব্যঃ ॥২৩॥

ইতচ্চ যোগস্ত কৰ্ত্তব্যত্বমিতি প্রতিজানীতে কিঞ্চেতি । কেন ক্রমেণ কৰ্ত্তব্যত্বমিত্যপে- ক্শ্যামাহ সঙ্কল্পেতি । সঙ্কল্পঃ শোভনাধ্যাসঃ । সর্বানিত্যক্ত্বা পুনরশেষত ইতি পুন- ক্তুরিত্যাশঙ্ক্যাহ নিলেপেনেতি । যথা শেষো ন ভবতি তথা সর্বেষাং কামানাং শোভ-

স্বামিকৃত টীকা ।

তমিতি । যএবংভূতোহবস্থা বিশেষস্তং দুঃখসংযোগবিয়োগং যোগসংজিতং বিদ্যাৎ দুঃখ- শব্দেন দুঃখমিশ্রিতং বৈষয়িকং স্মৃথমপি গৃহতে দুঃখস্ত সংযোগেন সংস্পর্শমাত্রেনাপি বিয়োগো যস্মিন্শ্রমবস্থা বিশেষঃ যোগসংজিতং যোগশব্দবাচ্যং জানীয়াৎ, পরমান্বনি ক্লেত্র- স্তস্ত যোজনং যোগঃ, যদ্বা দুঃখাস্ত সংযোগেন বিয়োগএব শূরে কাতরশব্দবহিরুদ্ধলক্ষণয়া যোগ উচ্যতে, কৰ্ম্মণি চু যোগশব্দস্তু পায়দ্বাদৌপচারিক ইতিভাবঃ, যস্মাদেবং মহাকলো যোগস্তস্মাৎ সএব যত্রতোহভ্যসনীয় ইত্যাহ স ইতি সার্ধেন । স যোগো নিশ্চয়েন শাক্তা- চার্যোপদেশজনিতেন যোক্তব্যোহভ্যসনীয়ঃ, যদ্যপি শীঘ্রং ন সিধ্যতি তথাপ্যনির্বিঘ্নেন নিবেদনহিতেন চেতসা যোক্তব্যঃ, দুঃখবুদ্ধ্যা প্রযত্নশৈথিল্যং নিবেদনঃ ॥ ২৩ ॥

কিঞ্চ সঙ্কল্পেতি । সঙ্কল্লাৎ প্রভবো যেষাং তান্ যোগপ্রতিকূলান্ সর্বান্ কামানশেষতঃ

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रथवाः कामास्तान् कामांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निलेपेन किञ्च मनसैव विवेकबुक्तेन इन्द्रियश्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समस्ततः समस्तां ॥ २४ ॥

शनैरिति । शनैः शनैर्न सहसा उपरमेत् उपरतिं कुर्यात्, कया बुद्ध्या, किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः, आत्मानि संस्थितं आत्मेव सर्वं न ततोऽन्यत् किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्, एष योगश्च परमो विधिः तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी ॥ २५ ॥

गिरिकृत टीका ।

नाध्यासाधीनानां त्यागश्च योगानुष्ठानशेषवद्विवेकबुक्तेन मनसा करणसमुदायश्च सर्वतो नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्तव्यमित्याह किञ्चेति ॥ २४ ॥

कामत्यागद्वावेपेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादिति शक्तितारं प्रत्याह शनैः शनैरिति । सहसा विषयेभ्यः सकाशात्परमे मनसो न स्वास्थ्यं संभवतीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति । तत्र साधनं धैर्यबुक्ते बुद्धिरित्याह कया इत्यादिना । बुद्ध्यादीरव्याकृतपर्यास्ताः प्रकृतीरष्ट पूर्वत्र पूर्वत्र धारणः कृतोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः । अव्यक्तमात्मानि प्रविलाप्य आत्ममात्रनिष्ठः मनो विधाय चिन्तयितव्याभावदिति स्वप्ने भवेदित्याह आत्मेति । तत्र संस्थितिमेव मनसो विवृणोति आत्मेवेति । योगविधिमुपक्रम्य किमिदमुक्तमित्याशङ्क्याह एष इति । यन्न मनसो नैश्चल्यमिति शेषः । नह्य मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशादत्यस्तचक्षुलश्राहिरश्च तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तश्च कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्तयेत् तत्राह तत्रेति । योगप्रारम्भः सप्तम्यर्थः, एवमेव मनसैवेत्यादिः उक्तप्रकारो गृह्यते ॥ २५ ॥

स्वामीकृत टीका ।

सवासनांस्त्यक्त्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरत्तमिन्द्रियसमूहं विशेषणं नियम्य षोणो षोक्तव्य इति पूर्वैर्णान्वयः ॥ २४ ॥

यदि तु प्राञ्जनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह शनैरिति । धृतिधारणा तथा गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या आत्मसंस्थमात्मेव सम्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वा उपरमेत्, तत् शनैरुपरमेत् न तु सहसा, उपरमरूपमाह न किञ्चिदपि चिन्तयेत् निश्चले मनसि स्वप्नेव प्रकाशमानपरमानन्दनिर्वृत्ते कृत्वा आत्मध्यानापि न निवर्तेत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

যতো যতো নিশ্চলতি মনশ্চকলমস্থিরম্ ।
 ততস্ততো নিয়ম্যেতদাত্মশ্চেব বশং নয়েৎ ॥ ২৬ ॥
 প্রশান্তমনসং হেনং যোগিনঃ সুখমুত্তমম্ ।
 উপৈতি শান্তরজসং ব্রহ্মভূতমকল্মষম্ ॥ ২৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যতইতি । যতো যতো যস্মাদ্যস্মান্নিমিত্তাচ্ছকাদেনিশ্চলতি নির্গচ্ছতি স্বভাবদোষান্ন-
 নশ্চকলমত্যর্থঃ চলমতএবাস্থিরং ততস্ততস্তস্মাচ্ছকাদেনিমিত্তান্নিয়ম্য তস্তন্নিমিত্তং যথা-
 আনিক্রপণেনাভাসীকৃত্য বৈরাগ্যভাবনয়া চৈতন্মন আত্মশ্চেব বশং নয়েৎ আত্মবশ্তামা-
 পাদয়েৎ ॥ ২৬ ॥

এবং যোগাভ্যাসবলাদযোগিন আত্মশ্চেব প্রশাম্যতি মনঃ প্রশান্তেতি । • প্রশান্তমনসং
 প্রকর্ষণেণ শান্তং মনো যস্য স প্রশান্তমনাস্তং প্রশান্তমনসং হেনং যোগিনঃ সুখমুত্তমং
 নিবতিশযমুপৈতু্যপগচ্ছতি শান্তরজসং প্রক্ষীণমোহাদিক্লেশরজসমিত্যর্থঃ, ব্রহ্মভূতং জীব-
 মুক্তং ব্রহ্মৈব সৰ্ব্বং ইত্যেবং নিশ্চয়বস্তং ব্রহ্মভূতমকল্মষং ধর্মাধর্মাদিবর্জিতং ॥ ২৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বভাবিকো দোষো মিথ্যাঙ্গানাধীনো রাগাদিঃ, শকাদের্মনসো নিয়মনঃ কথমিত্যাশ-
 ক্ত্যাহ তস্তন্নিমিত্তমিতি । যথাআনিক্রপণং ক্ষয়িকৃত্যঃখসংমিশ্রহাদ্যালোচনং তেন তত্র
 তত্র বৈরাগ্যভাবনয়া তস্তদাভাসীকৃত্য ততস্ততো নিয়ম্যেতন্মন ইতি সম্বন্ধঃ ॥ ২৬ ॥

মনসো বশীকরণেনোপশমে কিং স্মাদিত্যাহ এবমিতি । যোগাভ্যাসো বিষয়বেবেক-
 দ্বারা মনোনিগ্রহাদ্যাবৃষ্টিঃ, প্রশান্তমাত্মশ্চেব প্রলীনমিতি যাবৎ, মনস্তদ্বৃত্ত্যোরভাবে
 স্বরূপভূতসুখাবির্ভাবস্ত স্বাপাদৌ প্রসিদ্ধং দ্যোতয়িতুং হি শব্দঃ । মোহাদিক্লেশপ্রতিবন্ধা-
 দ্বোগিনি যথোক্তসুখাপ্রাপ্তিমাশঙ্ক্য মনোবিলয়মুপেত্য পরিহরতি প্রশান্তেতি । তস্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

এবমপি বজ্রোণবশাদ্ভদি মনঃ প্রচনেত্তর্হি পুনঃ প্রত্যাহারেণ বশীকুর্যাদিত্যাহ
 যতো যত ইতি । স্বভাবতশ্চকলং ধার্যমাণমপ্যস্থিরং মনো যং যং বিষয়ং প্রেতি নির্গচ্ছতি
 ততস্ততঃ প্রত্যাহৃত্য আত্মশ্চেব স্থিরং কুর্য্যাৎ ॥ ২৬ ॥

এবং প্রত্যাহারাদিতি পুনঃ পুনর্মনোবশীকুর্যন্তং বজ্রোণকরে সতি যোগসুখং প্রাপ্নো-
 তীত্যাহ প্রশান্তেতি । এবমুক্তপ্রকারেণ শান্তং ব্রহ্মো যস্য তং অতএব প্রশান্তং মনো
 যস্য জমেনং নিষ্কলমং ব্রহ্মং প্রাপ্তং যোগিনবুত্তমং সুখং সমাধিসুখং অয়মেবোপৈতি
 প্রাপ্নোতি ॥ ২৭ ॥

युञ्जन्नेवः सदाज्ञानं योगी विगतकल्मषः ।

सुधेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

सर्वभूतसह्यात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवः यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तवायवर्जितः सदा सर्वदाज्ञानं युञ्जन् विगतकल्मषो विगतपापः सुधेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शः सुखमत्यन्तमुत्कृष्टं सुखं निरतिशयं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्शयते

गिरिकृत टीका ।

अदादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवब्रह्म-
मित्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति । धर्माधर्मप्रतिबन्धादयुक्ता यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्याक्तं
अकल्मषमिति ॥ २९ ॥

उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति युञ्जन्निति । क्रमो यथोक्तेन मन-
सेन्द्रियग्राममित्यादि, योगान्तरायो रागद्वेषादि, सदाज्ञानं युञ्जन्निति सन्धः ॥ २८ ॥

पापपदमुपलक्षणं पुण्यस्यापि संस्पर्शस्तादात्म्यमैकरसं उक्तं कर्षो विषयासंस्पर्शः, योग-
महतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिरतिशयसुखप्राप्तिलक्षणे द्विविधो मोक्षो हेतुना
केन स्यादिति शङ्कमानं प्रत्याह इदानीमिति । स्वमात्मानमीकृत इति सन्धः । सर्वभूता-
न्तपि तद्विशेषणत्वेन पञ्चति चेरु शब्दबन्धुत्वमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह सर्वभूता-
नीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति योगेति । विषमेषुपाधिषु तदनु-
रोधाद्विषममेव दर्शनं उपदर्शितदर्शनप्रतिबन्धकं प्रत्युदञ्चति सर्वत्रेति ॥ २९ ॥

श्यामिकृत टीका ।

ततश्च कृतार्थो भवतीत्युक्तं युञ्जन्निति । एवमनेन प्रकारेण सर्वदा आत्मानं मनो
युञ्जन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वज्ञाना विगतं कल्मषं यस्य स योगी सुधेनानायासेन ब्रह्मणः
संस्पर्शोऽविद्यानिवर्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवब्रह्मो
भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्यमिति । योगेनाभ्यासमानेन युक्तात्मा समाहित-
चित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति, तथा स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशुभ्रं सर्वभूतेषु
ब्रह्मादिस्वावराद्धेयवहितं पश्यति तानि च आत्मस्वत्वेन पश्यति ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वत्र मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणशति ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्केति । सर्वभूतस्यः सर्वेषु भूतेषु स्थितः स्वमात्मानः सर्वभूतानि चात्मानि ब्रह्मादीनि
सुखपर्यास्तानि च सर्वभूतान्नात्मान्नेकताः गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितस्तः-
करणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्त्वावराजेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समः निर्विशेषः
विक्रियारहितः ब्रह्मात्मेकत्वविषयः दर्शनः ज्ञानः यस्तु स सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

एतन्नात्मेकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मामिति । यो मां पश्यति वास्तुदेवः सर्वज्ञानः
सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु पश्यति सर्वत्र ब्रह्मादिभूतजातः मयि सर्वात्मानि पश्यति तस्यैवमात्मे-
कत्वदर्शनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षताः गमिष्यामि स च मे न प्रणशति स च
विद्वान् मे मम वास्तुदेवस्य न प्रणशति न पबोक्ते भवति तस्य च मम चैकान्तकत्वात्,
शान्ता हि नामात्मानः प्रिय एव भवति ॥ ३० ॥

गिरिकृत टीका ।

उक्तैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पाशङ्काः शिथिलयति एतन्नेति । तत्रैकत्वदर्शनमनुव-
दति यो मामिति । तत्फलमिदानीमुपपन्नञ्चति तन्नेति । ज्ञानानुवादभागः विभक्तते
यो मामिति । तत्फलोज्ज्वलितभागः व्याचष्टे तस्यैवमिति । अनेकत्वदर्शिनोऽप्येषो नित्य-
ज्ञान प्रणशतीत्याशङ्क्याह नेति । अहं परमानन्दो न तं प्रति पबोक्ते भवामीत्यर्थः ।
स चेत्यादि व्याचष्टे विद्वानिति । विद्वानिवाविद्वानप्येषो न नशतीत्याशङ्क्याहुः
नेत्यादिना । अविद्वश्च स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वादविद्यया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश्व-
रस्य विद्वश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्य चेति । आत्मेकत्वेऽपि कथं मिथोऽ-
परोक्षत्वं तत्राह स्वायेति ॥ ३० ॥

विद्वदीश्वररोरैकत्वानुवादेन विद्याफलः विवृणोति यस्माच्चेति । तस्मादेकत्वदर्शनार्थं
प्रयतितव्यमिति शेषः । पूर्वार्द्धेनानुद्वेगान्तरार्द्धेन फलविधिरिति मद्वाह इत्येतदिति ।
रागादिरहितस्तु यमनिश्चयमादिसंस्कारवतः स्वैरप्रकृत्यसञ्चयेऽपि तामदीकृत्य ज्ञानं शोति

श्यामिकृत टीका ।

एवं भूतान्नात्माने च सर्वभूतान्नात्मान्ना मनुपासनः मुख्यः कारणमित्याह यो मामिति ।
मां परमेश्वरः सर्वत्र भूतमात्रेणः पश्यति सर्वत्र च प्राणिमात्रेण मयि षः पश्यति तस्याहं
न प्रणश्यामि अदृष्टो न भवामि स च ममादृष्टो न भवति प्रत्यक्षो भूया कृपादृष्टो तः
विलोक्यानुग्रहामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

সৰ্বভূতস্থিতং যো মাং ভজত্যেকত্বমাস্থিতঃ ।

সৰ্বথা বৰ্ত্তমানোহপি স যোগী ময়ি বৰ্ত্ততে ॥ ৩১ ॥

আত্মোপম্যেন সৰ্বত্র সমং পশ্যতি যোহর্জুন ।

সুখং বা যদি বা দুঃখং স যোগী পরমো মতঃ ॥ ৩২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যন্মাচ্চাহমেব স সৰ্বাত্মৈকত্বদর্শী ইত্যেতৎ পূৰ্ব্বশ্লোকার্থং সম্যগ্দর্শনমনুদ্য তৎকলং মোক্ষোহভিধীয়তে সৰ্কেতি । সৰ্বথা সৰ্বপ্রকারৈকবর্ত্তমানোহপি সম্যগ্দর্শী যোগী ময়ি বৈষ্ণবে পরমে পদে বৰ্ত্ততে নিত্যমুক্ত এব স ম মোক্ষং প্রতি কেনচিৎ প্রতিবধ্যত-
ইত্যর্থঃ ॥ ৩১ ॥

কিঞ্চান্নং আত্মেতি । আত্মোপম্যেন আত্মা স্বয়মেব উপমীয়তইতি উপমা তস্মাঃ উপমায়াঃ ভাব উপম্যং তেন আত্মোপম্যেন সৰ্বত্র সৰ্বভূতেষু সমং তুল্যং পশ্যতি যোহর্জুন স চ কিং সমং পশ্যতীত্যাচ্যতে যথা মম সুখমিষ্টং তথা সৰ্বপ্রাণিনাং সুখমল্পকুলং বাশক-
শচার্থে যদি বা যচ্চ দুঃখং মম প্রতিকূলমনিষ্টং যথা তথা সৰ্বপ্রাণিনাং দুঃখমনিষ্টং প্রতি-
কূলমিভ্যেবমাত্মোপম্যেন সুখদুঃখে অল্পকূলপ্রতিকূলে তুল্যতয়া সৰ্বভূতেষু সমং পশ্যতি
ন কশ্চচিৎ প্রতিকূলমাচরত্যহিংসক ইত্যর্থঃ, যএবমহিংসকঃ সম্যগ্দর্শননিষ্ঠঃ স যোগী
পরম উৎকৃষ্টো মতোহভিপ্রেতঃ সৰ্বযোগিনাং মধ্যে ॥ ৩২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সৰ্বধেতি । প্রতিভানতোহপি যথেষ্টচেষ্টাদীকারে কুতো জ্ঞানবতো নিত্যমুক্তঃ প্রাতী-
তিকহুরাচারপ্রতিবন্ধাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ন মোক্ষমিতি ॥ ৩১ ॥

স্বৈরাচরণশ্চাপ্রতিবন্ধকত্বকথনাৎ পরসীড়নশ্চ যোগিনঃ সম্যগ্দর্শনং প্রত্যক্ষপ্রতিবন্ধ-
কত্বপ্রসক্তাবুক্তং কিঞ্চেতি । অন্তদপি কিঞ্চিচ্চ্যতে, পরমযোগিনো নির্দেশদ্বারা যোগ-

স্বামিকৃত টীকা ।

তান চৈবংভূতো বিধিকিঙ্করঃ শ্চাদিত্যাহ সৰ্বভূতস্থিতমিতি । সৰ্বভূতেষু স্থিতং মাম-
শ্চৈবমাস্থিত আশ্রিতো যো ভজতি স যোগী জ্ঞানী ন সৰ্বথা কৰ্মপরিত্যাগেনাপি
বৰ্ত্তমানো মধ্যেব বৰ্ত্ততে মুচ্যতে তু ব্রহ্মতীত্যর্থঃ ॥ ৩১ ॥

এবঞ্চ মাং ভজতাং যোগিনাং মধ্যে সৰ্বভূতাত্মকম্পী শ্রেষ্ঠ ইত্যাহ আত্মোপম্যেনেতি ।
আত্মোপম্যেন স্বসাদৃশ্চেন যথা মম সুখং প্রিয়ং দুঃখকাপ্রিয়ং তথাস্ত্বেবামপীতি সৰ্বত্র
সমং পশ্যন্ সুখমেব সৰ্কেবাং যো বাহতি ন তু কশ্চাপি দুঃখং স যোগী শ্রেষ্ঠো মমাভিমত-
ইত্যর্থঃ ॥ ৩২ ॥

অর্জুনউবাচ—যোহয়ং যোগস্বয়া প্রোক্তঃ সাম্যেন মধুসূদন ।

এতস্যাহং ন পশ্যামি চঞ্চলত্বাৎ স্থিতিং স্থিরাম্ ॥ ৩৩ ॥

চঞ্চলং হি মনঃ কৃষ্ণ প্রমাথি বলবদ্দৃঢ়ম্ ।

তস্যাহং নিগ্রহং মন্যে বায়োরিব স্ফুটকরম্ ॥ ৩৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

এতস্ম যথোক্তস্য সম্যগদর্শনলক্ষণস্য যোগস্য হুঃসম্পাদ্যতামালক্ষ্য শুক্রবুঃ ক্রবঃ তৎ-
প্রাপ্ত্যুপায়মর্জুনউবাচ যোহয়মিতি । যোহয়ং যোগস্বয়া প্রোক্তঃ সাম্যেন সময়েন হে মধু-
সূদন এতস্ম যোগস্যাহং ন পশ্যামি নোপলভে চঞ্চলত্বান্ননসঃ কিং স্থিরামচলাং স্থিতিং
প্রসিদ্ধমেতৎ ॥ ৩৩ ॥

চঞ্চলমিতি । চঞ্চলং হি মনঃ কৃষ্ণ ইতি কৃষ্ণতেবিলেখনার্থস্য রূপং ভক্তজনপাপাদি-
দোষাকর্ষণাৎ কৃষ্ণ, হি যস্মান্ননঃ চঞ্চলং ন কেবলমত্যর্থঃ চঞ্চলং প্রমাথি চ প্রমথনশীলং
প্রমথ্যতি শরীরমিল্লিয়ানি চ বিক্ষিপতি পরবশীকরোতি কিঞ্চ বলবৎ প্রবলং ন কেন-

গিরিকৃত টীকা ।

মাহাত্ম্যমিত্যর্থঃ । উপমৈবোপম্যমাত্মা চ তদোপম্যঞ্চ তেন সর্কভূতেষু যঃ সমঃ পশ্যতী-
ভ্যুক্তঃ তদেব সমদর্শনঃ প্রশ্নপূর্বকঃ বিবৃণোতি কিমিত্যাদিনা । বিকল্পার্থঃ বারয়তি
বাশক্ইতি । উপদর্শিতসমদর্শনফলমভিলপতি ন কস্যচিদিতি । কিমপেক্ষয়া তস্য পর-
মত্বং তত্রাহ সর্কেতি ॥ ৩২ ॥

মনস্চঞ্চলমস্থিরমিত্যুপক্রম্য নির্কিংশেবে চিত্তস্বৈর্ঘ্যং হুঃশকমিতি মন্বানস্তদুপায়বুভুৎসয়া'
পৃচ্ছতীতি প্রশ্নমুখাপয়তি এতস্যেতি । তৎপ্রাপ্ত্যুপায়ং শুক্রবুরিতি মন্বানঃ মনস্চঞ্চল-
ত্বেহপি তন্নিগ্রহদ্বারা যোগস্বৈর্ঘ্যং সম্পাদ্যতামিত্যাশঙ্ক্যাহ এতস্যেতি । প্রসিদ্ধমিতি
সম্বন্ধঃ ॥ ৩৩ ॥

মনস্চঞ্চলত্বেহপি কৃষ্ণপদপরিম্পত্তিপ্রকারঃ সূচয়তি কৃষ্ণইতীতি । কথং কর্ককষমা-
শুকামস্য ভগবতঃ সম্ভবতীত্যাশঙ্ক্যাহ ভক্তেতি । ঐহিকামুগ্নিকসর্কসম্পদামাকর্ষণশীল-

স্বামিকৃত টীকা ।

উক্তলক্ষণস্য যোগস্তাসম্ভবং মন্বানোহর্জুনউবাচ যোহয়মিতি । সাম্যেন মনসো লয়বি-
কেপশ্চতরা কেবলাস্মাকারাবস্থানেন যোহয়ং যোগস্বয়া প্রোক্তএতস্ম যোগস্য স্থিরাং
দীর্ঘকালং স্থিতিং ন পশ্যামি মনস্চঞ্চলত্বাৎ ॥ ৩৩ ॥

এতৎ সূচয়তি চঞ্চলমিতি । চঞ্চলং স্বভাবেনৈব চপলং, কিঞ্চ প্রমাথি প্রথমশীলং,
দেহেন্দ্রিয়কোত্তরমিত্যর্থঃ, কিঞ্চ বলবদিচারেণাপি জেতুমশক্যং কিঞ্চ দৃঢ়ং বিবরণবাননা-

श्रीभगवानुवाच—असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कोत्सेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ७५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

चिन्तित्तुः शक्यं दुर्निवारत्वात् किञ्च, दृष्टं तद्वनागवदच्छेद्यं तस्मैवस्तु तस्य मनसोऽहं निग्रहः
रोधः मन्त्रे वायोरिव यथा वायोर्दुर्हरो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुर्हवः मन्त्र इत्यादि-
प्रारः ॥ ७४ ॥

श्रीभगवानुवाच एवमेतद्वथा त्रयीषु असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चकल-
मित्यात्र हे महाबाहो किञ्च अभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कश्चाकिञ्च समान
प्रत्ययानुत्तिष्ठित्तु, वैराग्येण च गृह्यते वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शना-
त्यासात् वैतृष्यं विषयेषु तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तशेवः तन्म-
नोगृह्यते निरुध्यात् इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

गिरिकृत टीका ।

वाचेति द्रष्टव्यं । प्रमत्ताति क्षोभयति, तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति विक्षिपतीति
दुर्निवारत्वं प्रतिप्रैताद्विषयादाक्रष्टुमशक्यत्वं । विशेषणान्तरमाह किञ्चेति । अच्छेद्यत्वं
विशेषणान्तरमाह किञ्च दृष्टमिति । तद्वनागो वरुणपाशशक्तितो जलचारी पदार्थोऽत्यन्त-
दृष्टतया हेतुमशक्यत्वेन असिद्धो विवक्षितः । वायोरित्युक्तं व्यनक्ति यथेति ॥ ७४ ॥

प्रथमद्वीकृत्य प्रतिवचनमुखापयति श्रीभगवानिति । कुत्र संशयराहित्यं तत्राह मन
इति । कथं तर्हि मनोनिरोधा भवति तत्राह किञ्चित् । अभ्यासस्वरूपः सामान्येन
निदर्शयति अभ्यासो नामेति । कश्चाकिञ्चित्तुमावित्यविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दि-
शते, समानप्रत्ययानुत्तिर्विजातीयप्रत्ययानुत्तिरिति शेषः, चित्तश्चेति यष्टि, प्रत्ययानु-
त्तद्विकारद्वयोतनार्थः । वैराग्यस्वरूपः निरूपयति वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्यं
वैराग्यं नामेति सम्यक् । तत्र हेतुः सूचयति दोषेति । विषयेषु विद्वेषा विषयेषु
दोषदर्शनमभ्यास्यते तेन वैतृष्यं जायते तेन निगृह्यमाणं निर्दिशति विक्षेपेति ।

श्यामिकृतटीका ।

सुवद्वतया दुर्भेद्यः अतो यथाकाशे दोषुयमानस्त वायोः कुस्तादिव निरोधनमशक्यं तथाहं
तस्य मनसो निग्रहः निरोधः सुदुर्हवः सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्त्रे ॥ ७४ ॥

तदुक्तं चकलादिकमद्वीकृतैव मनोनिग्रहोपायः श्रीभगवानुवाच असंशयमिति ।
चकलादिना मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि एतन्निःसंशयमेव तथापि ह्य अभ्यासेन
परमात्माकारणा वृत्त्या विषयवैतृष्येण च गृह्यते, अभ्यासेन लयप्रतिवृत्त्याऽवैराग्येण च
विक्षेपप्रतिवृत्त्याऽपरतवृत्तिकं सत् परमात्माकारेण परिणतः त्रिभुवित्यर्थः, तदुक्तं षोडश-

‘ অসংযতান্না যোগো হুত্ৰাপ ইতি মে মতিঃ ।

বশ্যান্না তু যততা শক্যোহ্বাপ্তু মুপায়তঃ ॥ ৩৬ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

যঃ পুনরসংযতান্না তেন অসংযতেতি । অসংযতান্না অভ্যাসবৈরাগ্যাভ্যাং অসংযত
আত্মা অন্তঃকরণং যন্ত সৌহৃদ্যসংযতান্না তেনাসংযতান্না যোগো হুত্ৰাপো হুত্ৰাপ্যইতি
মে মতিঃ যন্ত পুনর্বশ্যান্না অভ্যাসবৈরাগ্যাভ্যাং বশ্যত্বমাপাদিত আত্মা মনো যন্ত সৌহৃদ্যং
বশ্যান্না তেন বশ্যান্না তু যততা তুয়োহপি প্রযত্নং কুর্ষতা শক্যোহ্বাপ্তুঃ যোগ উপায়তো-
যথোক্তাহুপায়ান্ ॥ ৩৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

তস্মিন্ গৃহীতে নিকৃদ্ধে মনোনিরোধেহস্ত কিং স্যাৎচিত্যাপেক্ষায়ামাহ এবমিতি । অভ্যা-
সহেতুকবৈরাগ্যাধারা চিত্তপ্রচারনিরোধে নিকৃদ্ধবৃত্তিকং মনোবিষয়বিমুখমন্তনিষ্ঠং ভবতী-
ত্যর্থঃ ॥ ৩৫ ॥

সংযতান্নো যোগপ্রাপ্তিঃ সুলভেতুজ্জ্বা ব্যতিরেকঃ দর্শয়তি যঃ পুনরिति । ব্যতিরে-
কোপশাসপবং পূর্বার্দ্ধমনুদ্য ব্যাকরোতি অসংযতেতি । পূর্কোক্তাধ্বয়ব্যাখ্যানপরমুক্ত-
রার্দ্ধং ব্যাচষ্টে যস্তিত্যাদিনা । অন্তঃকরণস্ত স্ববশত্বে সিদ্ধেহপি বৈরাগ্যাদাবাস্থাবতা ভবি-
তব্যমিত্যাহ যততেতি । উপায়ো বৈরাগ্যাদিপূর্ককো মনোনিরোধঃ ॥ ৩৬ ॥

প্রশান্তরমুখাপয়তি তত্রেত্যাদিনা । মনোনিরোধস্ত হুঃখসাধ্যত্বমাশঙ্ক্য পরিদ্বতে
সতি প্রেষ্ঠা পুনরবকাশং প্রতিলভ্যোবাচেতি সঘঙ্কঃ । লোকহয়প্রাপককর্মসম্ভবে কুতো
যোগিনো নাশাশঙ্কেত্যাশঙ্ক্যাহ যোগাভ্যাসেতি । তথাপি যোগানুষ্ঠানপরিপাকপরিপ্রা-
প্তিসম্যগ্দর্শনসামর্ধ্যান্মোক্শোপপত্তৌ কুতস্তস্য নাশাশঙ্কেতি চেৎসেবমনেকান্তরায়বস্তু-
দযোগশ্চেহ জন্মনি প্রায়েণ সংসিদ্ধেরসিদ্ধিরিত্যভিসঙ্কারাহ যোগসিদ্ধীতি । অভ্যাস-
নিঃশ্রেয়সবহির্ভাবো নাশো যোগমার্গে তৎকলস্ত সম্যগ্দর্শনশ্চাদর্শনাদিতি শেষঃ । তর্হি
ততো বহিমুখম্ভবাত্যস্তিকং সঙ্কৃতমিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রদয়েতি । তর্হি যোগমার্গমাশ্রয়তে
নেত্যাহ যোগাদিতি । মরণকালে ব্যাকুলেস্তিরস্ত জ্ঞানসাধনানুষ্ঠানাবকাশাভাবাদ্ যুক্ত

স্বামিকৃত টীকা ।

শাস্ত্রে, মনসো বৃত্তিশূন্যস্ত ব্রহ্মাকারভয়া স্থিতিঃ । বাসংপ্রজ্ঞাতনামাসৌ সমাধিরভিধী-
য়ত ইতি ॥ ৩৫ ॥

এতাবাংস্তিথি মিত্তর ইত্যাহ অসংযতেতি । উক্তপ্রকারেণাভ্যাসবৈরাগ্যাভ্যাসসংযত আত্মা
চিত্তং যন্ত তেন যোগো হুত্ৰাপ্যঃ প্রাপ্ত্যুৎশক্যঃ অভ্যাসবৈরাগ্যাভ্যাং বক্তো বশবর্তী আত্মা
চিত্তং যন্ত তেন পুরুষেণ পুনশ্চানেনৈবেপোয়েন প্রযত্নং কুর্ষতা যোগঃ প্রাপ্ত ২ শক্যঃ ॥৩৬॥

অর্জুনউবাচ—অযতিঃ শ্রদ্ধয়োপতো যোগাচ্চলিতমানসঃ ।

অপ্রাপ্য যোগসংসিদ্ধিং কাং গতিং কৃষ্ণ গচ্ছতি ॥ ৩৭ ॥

কচ্চিম্নোভয়বিভ্রষ্টশ্চিন্নাভ্রমিব নশ্চতি ।

অপ্রতিষ্ঠো মহাবাহো বিমূঢ়ো ব্রহ্মণঃ পথি ॥ ৩৮ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

তত্র যোগাভ্যাসাদীকরণেন পরলোকেহলোকপ্রাপ্তিনিমিত্তানি কর্মাণি সন্ন্যস্তানি যোগসিদ্ধিফলঞ্চ মোক্ষসাধনং সমাগদর্শনং ন প্রাপ্তমিতি যোগী যোগমার্গান্মরণকালে চলিতচিত্ত ইতি তস্য নাশমাশঙ্ক্যার্জুনউবাচ অযতিরিতি । অযতিরশ্রদ্ধয়ান্ যোগমার্গে শ্রদ্ধয়াস্তিক্যবুদ্ধ্যা যোগতো যোগাদম্বকালেহপি চলিতঃ মানসঃ মনো যন্ত স চলিতমানসো ব্রহ্মশ্রুতিঃ সোহপ্রাপ্য যোগসংসিদ্ধিং যোগফলং সমাগদর্শনং, কাং গতিং হে কৃষ্ণ গচ্ছতি ॥ ৩৭ ॥

কচ্চিদিতি । কচ্চিৎ কিং নোভয়বিভ্রষ্টঃ কর্মমার্গাৎ যোগমার্গাচ্চ বিভ্রষ্টঃ সন্ ছিন্না ভ্রমিব নশ্চতি কিং বা ন নশ্চতি অপ্রতিষ্ঠো নিরাশ্রয়ো হে মহাবাহো বিমূঢ়ঃ সন্ ব্রহ্মপ্রাপ্তি-মার্গে ॥ ৩৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

তত্তচ্চলিতমানসমিত্যাশঙ্ক্যাহ ব্রহ্মেতি । গম্যত ইতি গতিঃ পুরুষার্থঃ, সামান্তপ্রশ্নমন্ত-র্ভাব্য বিশেষপ্রশ্নো ব্রহ্মব্যঃ ॥ ৩৭ ॥

প্রশ্নমেব বিবৃণোতি কচ্চিদিতি । প্রশস্তপ্রশ্নার্থঃ কচ্চিদিত্যশ্রুতীকৃত্য ব্যাচষ্টে কিমিতি । উভয়বিভ্রষ্টঃ স্পষ্টয়তি কর্মেত্যাদিনা । বায়ুনা ছিন্নঃ বিশকলিতমভ্রঃ যথা

স্বামিকৃত টীকা ।

অভ্যাসবৈরাগ্যাভাবেন কথঞ্চিদপ্রাপ্তসমাগজ্ঞানঃ কিং ফলং প্রাপ্নোতীত্যর্জুনউবাচ অযতিরিতি । প্রথমং শ্রদ্ধয়োপেতএব যোগে প্রবৃত্তঃ নতু মিথ্যাচারতয়া ততঃ পরস্তৃষতিঃ সম্যক্ ন যততে শিথিলাত্যাসইত্যর্থঃ তথা যোগাচ্চলিতঃ মানসঃ বিষয়প্রবণঃ চিত্তঃ যন্ত মন্দবৈরাগ্যশৈথিল্যাদযোগস্ত সংসিদ্ধিং ফলং জ্ঞানমপ্রাপ্য কাং গতিং প্রাপ্নোতি ॥ ৩৭ ॥

প্রপ্রতিষ্ঠোঃ বিবৃণোতি কচ্চিদিতি । কর্মণামীশ্বরেইর্পিতত্বাদনহুষ্ঠানাচ্ছাত্বাৎ কর্মফলং স্বর্গাদিকং ন প্রাপ্নোতি যোগনিষ্পত্তেচ্চ মোক্ষং ন প্রাপ্নোতি এবমুভয়শ্রুতঃ অপ্রতিষ্ঠো নিরাশ্রয়ঃ অতএব ব্রহ্মপ্রাপ্ত্যুপায়ৈ পথি মার্গে বিমূঢ়ঃ সন্ কচ্চিৎ কিং ন নশ্চতি কিং ন নশ্চতীত্যর্থঃ, নাশে বৃষ্টান্তঃ যথা ছিন্নমভ্রঃ পূর্বস্বাদভ্রাবিশিষ্টমভ্রান্তরমপ্রাপ্তঃ সন্ধ্যাএব বিলীয়তে তদ্বদিত্যর্থঃ ॥ ৩৮ ॥

এতন্মে সংশয়ং কৃষ্ণ ছেত্তু মর্হস্যশেষতঃ ।

হৃদন্যঃ সংশয়স্যাস্তু ছেত্তা ন হু পপদ্যতে ॥ ৩৯ ॥

শ্রীভগবানুবাচ—পার্শ্ব নৈবেহ নামুত্র বিনাশস্তস্য বিদ্যতে ।

ন হি ফল্যাণকুৎ কশ্চিদ্গুর্গতিং তাত গচ্ছতি ॥ ৪০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

এতদ্বিত্তি । এতন্মে মম সংশয়ং কৃষ্ণ ছেত্তু মপনেতুমর্হসি অশেষতঃ হৃদন্য হৃতোহন্যঃ ঋষির্দেবো বা ছেত্তা নাশয়িতা সংশয়স্যাস্তু ন হি যস্মাদ্হপদ্যতে ন সম্ভবতি অতন্মমেব ছেত্তু মর্হসীত্যর্থঃ ॥ ৩৯ ॥

পার্শ্বতি । হে পার্শ্ব নৈব ইহ লোকে নামুত্র পরিম্নন বা লোকে বিনাশস্তস্য বিদ্যতে নাস্তি নাশো নাম পূর্বস্মাকীনজন্মপ্রাপ্তিঃ স তস্য যোগশ্রষ্টস্য নাস্তি, ন হি যস্মাৎ কাৰণাৎ কল্যাণকুৎ কশ্চিদ্গুর্গতিং কুৎসিতাং গতিং হে তাত তনোত্যাআনং পুত্ররূপেণেতি পিতা তাতউচ্যতে পিতৈব পুত্রইতি পুত্রোহপি তাতউচ্যতে শিষ্যোহপি পুত্রত্বল্যউচ্যতে, যতো ন গচ্ছতি ॥ ৪০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

নশ্রুতি তদ্বদিত্যাহ ছিন্নেতি । নাশাশঙ্কানিমিত্তমাহ নিরাশ্রয়ইতি । কৰ্ম্মমার্গরূপাবষ্টস্তা-
ভাবেহপি জ্ঞানমার্গাবষ্টস্তস্তস্য ভবিষ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ বিমূঢ়ঃ সন্নতি । ন হি কৰ্ম্মিণঃ প্রতীম-
মাশঙ্কা যুক্তাভিলাষঃ তক্তে, যথৈব সমর্প্যাকা কৰ্ম্মাহুতিষ্ঠতো নিক্রপচারেণ তত্ত্বংশবচনাস্ত-
বাৎ সৰ্বকৰ্ম্মসন্ন্যাসিনস্ত বিহিতানাং ত্যাগাৎ জাতোপারাজ বিচ্যুতেরনর্ধপ্রাপ্তিশঙ্কাযু-
ক্তেতি ভাবঃ ॥ ৩৮ ॥

যথোপদর্শিতসংশয়াপাকরণার্থমর্জুনো ভগবন্তঃ প্রেরয়ন্বাহ এতদ্বিত্তি । মন্তোহন্যঃ
কশ্চিদৃষির্কা দেবোবা হৃদীয়ঃ সংশয়ং ছেৎস্বতীত্যাশঙ্ক্যাহ হৃদন্যইতি । অন্তস্য সংশয়চ্ছে-
ত্তু রভাবে কলিতমাহ অতইতি ॥ ৩৯ ॥

যোগিনো নাশাশঙ্কাঃ পরিহরনু স্তরমাহ ভগবানিত্তি । বহুস্তমুভয়ক্রটো যোগী নশ্রুতীতি
তত্রাহ পার্শ্বতি । তত্র হেতুমাহ ন হীতি । যোগিনোমার্গপ্রাধিক্রষ্টৈশ্চৈহিকোনাশঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

হৃদৈব সৰ্বজ্ঞেনারং মম সন্দেহো নিরসনীয়ঃ হৃতোহন্যঃ এতৎসন্দেহনিবর্তকো নাস্তী-
ত্যাহ এতদ্বিত্তি । এতৎ ছেত্তা নিবর্তকঃ স্পষ্টমন্তৎ ॥ ৩৯ ॥

অত্রোক্তরং শ্রীভগবানুবাচ পার্শ্বতি সর্দৈক্হুর্ভূতিঃ । ইহ লোকে নাশ উভয়রূপাৎ
পাতিত্যং অমুত্র পরলোকে নাশো নরকপ্রাপ্তিস্তদ্বভয়ং তস্য নাশোব যতঃ কল্যাণকুৎ

প্রাপ্য পুণ্যকৃতাং লোকানুবিদ্যা শাশ্বতীঃ সমাঃ ।
শুচীনাং শ্রীমতাং গেহে যোগভ্রষ্টোহভিজায়তে ॥ ৪১ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চন ভবতি প্রাপ্যেতি । যোগমার্গেণ প্রবৃত্তঃ সন্ন্যাসী সামর্থ্যাৎ প্রাপ্য গৃহা পুণ্য-
কৃতামখমেধাদিযাজিনাং লোকাংস্তত্র চ উবিদ্যা বাসমহুভূয় শাশ্বতীর্নিত্যাঃ সমাঃ সং-
সরানু ভ্রষ্টোগকরে শুচীনাং যথোক্তকারিণাং শ্রীমতাং বিভূতিমতাং গেহে গৃহে যোগ-
ভ্রষ্টোহভিজায়তে ॥ ৪১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শিষ্টাগর্হালক্ষণো ন ভবতি শ্রদ্ধাদেঃ সন্ধ্যাবাস্থ্যপি কথমামুগ্নিকনাশশূন্যমিত্যাশঙ্ক্য
তদ্রূপনিরূপণপূর্বকং তদভাবং প্রতিজানীতে নাশো নামেতি । তত্র হেতুভাগং বিভ-
জতে ন হীত্যাদিনা । উভয়ভ্রষ্টাশ্চপি শ্রদ্ধেচ্ছিন্নসংসমাদেঃ স্বামিকৃতশ্রবণাদেশ্চভাবাহুপ-
পন্নঃ শুভকৃৎ । তাতেতি কথং পুত্রস্থানীয়ঃ শিষ্যঃ সম্বোধ্যতে পিতুরের তাতশব্দত্বা-
দিত্যাশঙ্ক্যাহ তনোতি । তেন পুত্রস্থানীয়শ্চ শিষ্যশ্চ তাতেতি সম্বোধনমবিকল্পমিত্যর্থঃ
ন গচ্ছতি কুংসিতাং গতিং কল্যাণকরত্বাদিতি নাশাভাবঃ ॥ ৪০ ॥

যোগভ্রষ্টস্ত লোকদ্বরেহপি নাশাভাবে কিং ভবতীতি পৃচ্ছতি কিংছিতি । শ্রোকেনোত্তর-
মাহ প্রাপ্যেতি । কথং সন্ন্যাসীতি বিশেষ্যতে তত্রাহ সামর্থ্যাাদিতি । কৰ্ম্মণি ব্যাপৃতস্ত
কৰ্ম্মিণো যোগমার্গপ্রবৃত্তাহুপপত্তিস্তৎপ্রবৃত্তাবপি ফলাভিলাষবিকলশ্চেত্বরে সমর্পিতসৰ্ক-
কৰ্ম্মণস্তদ্রূপশাশ্বতানবকাশাদিত্যর্থঃ, সমানাং নিত্যত্বং মাহুসসমাবিলক্ষণত্বং, বৈরাগ্যাভাব-
বিবক্ষয়া বিভূতিমতাং গৃহে জন্মেতি বিশিষ্যতে ॥ ৪১ ॥

শ্রদ্ধাবৈরাগ্যাাদিকল্যাণাধিক্যে পক্ষান্তরমাহ অথ বেতি । যোগিনামিতি কৰ্ম্মিণাং
গ্রহণং মাভূদিত্তি বিশিনষ্টি ধীমতামিতি । ব্রহ্মবিদ্যাভাবতাং শুচীনাং দরিদ্রানাং কুলে জন্ম
দুর্লভং প্রমাদকারণাভাবাদিত্যাহ এতচ্ছিত্তি । কিমপেক্ষ্যাস্ত জন্মনো হুঃখলভ্যাদপি হুঃখ-
লভ্যতরত্বং তদাহ পূর্বমিতি । বদ্যপি বিভূতিমতাং শুচীনাং গৃহে জন্ম হুঃখলভ্যং তথাপি

স্বামিকৃত টীকা ।

শুভকারী কচ্চিদপি দুর্গতিং ন গচ্ছতি অরঞ্চ শুভকারী শ্রদ্ধয়া যোগে প্রবৃত্তত্বাৎ, তাতেতি
লোকরীত্যা উপলক্ষণম্ সম্বোধয়তি ॥ ৪০ ॥

তর্হি কিমনো প্রাপ্যেতীত্যপেক্ষায়ামাহ প্রাপ্যেতি । পুণ্যকারিণামখমেধাদিযাজিনাং
লোকানু প্রাপ্য তত্র শাশ্বতীঃ সমা বহুন্ সংসরানুবিদ্যা বাসমহুভূয় শুচীনাং সদা-
চারিণাং শ্রীমতাং ধর্মিনাং গেহে ন যোগভ্রষ্টো জন্ম প্রাপ্যেতি ॥ ৪১ ॥

অথ বা যোগিনামেব কুলে ভবতি ধীমতাম্ ।
 এতন্ধি দুর্লভতরং লোকে জন্ম যদীদৃশম্ ॥ ৪২ ॥
 তত্র তং বুদ্ধিসংযোগং লভতে পৌর্বেদৈহিকম্ ।
 যততে চ ততো ভূয়ঃ সংসিকৌ কুরুনন্দন ॥ ৪৩ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অথেতি । অথ বা শ্রীমতাঃ কুলাদশ্বিন্ যোগিনামেব দরিদ্রাণাং কুলে ভবতি জায়তে ধীমতাং বুদ্ধিমতাং এতন্ধি জন্ম যদরিদ্রাণাং যোগিনাং কুলে দুর্লভতরং দুঃখেন লভ্যতরং পূর্বমপেক্ষ্য লোকে জন্ম যদীদৃশং যথোক্তবিশেষণে কুলে যস্মাৎ ॥ ৪২ ॥

তত্রৈতি । তত্র যোগিনাং কুলে তং বুদ্ধিসংযোগং বুদ্ধ্যা সংযোগং বুদ্ধিসংযোগং লভতে পৌর্বেদৈহিকং পূর্বশ্বিন্ দেহে ভবং পৌর্বেদৈহিকং যততে চ যত্নং করোতি ততস্তস্মাৎপূর্ব-
 কুতাৎ সংস্কারাস্তুর্যো বহুতরং সংসিকিনিমিত্তং হে কুরুনন্দন ॥ ৪৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

তদপেক্ষয়া ইদং জন্ম দুঃখলভ্যতরং যদীদৃশং দরিদ্রাণাং বিদ্যাভতামিতি বিশেষণোপেতে কুলে লোকে জন্মলক্ষণমিত্যর্থঃ । যত্নমতবং জন্মোক্তং তস্মোক্তমত্বে হেতুস্তরমাহ যস্মা-
 দিতি ॥ ৪২ ॥

বুদ্ধ্যেত্যাত্মবিষয়েতি শেষঃ, পূর্বশ্বিন্ দেহে ভবং তত্রাহুষ্ঠিতসাধনবিশেষযুক্তমিত্যর্থঃ ।
 তর্হি যথোক্তজন্মনি সাধনানুষ্ঠানমস্তুরেণৈব বুদ্ধিসম্বন্ধঃ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যততে চেতি ।
 প্রযত্নঃ শ্রবণাদ্যানুষ্ঠানবিষয়ঃ ॥ ৪৩ ॥

যদি পূর্বসংস্কারোহশ্বেচ্ছামুপনয়ন প্রবর্তয়তি তথা চাপ্রবৃত্তিরনিচ্ছয়া স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ
 পূর্বেতি । স হি যোগভ্রষ্টঃ সমনস্তরজন্মকৃতসংস্কারবশাহুস্তুরশ্বিন্ জন্মনি অনিচ্ছন্নপি যোগং
 প্রত্যেকাকুষ্ঠো ভবতীত্যর্থঃ । তত্র কৈমুতিকস্তায়ং সূচয়তি জিজ্ঞাস্বরिति । পূর্বার্দ্ধং বিভ-
 জতে পূর্বেতি । তস্মান্নেচ্ছয়া তস্ম প্রবৃত্তিবিতি শেষঃ । যোগভ্রষ্টস্বাধর্মাদিপ্রতিবন্ধেহপি

স্বামিকৃত টীকা ।

অল্পকালভ্যস্তযোগভ্রংশে গতিবিশেষমুক্ত্য চিরাভ্যস্তযোগভ্রংশে পক্ষান্তরমাহ অথ
 বেতি । যোগনিষ্ঠানাং ধীমতাং জ্ঞানিনামেব কুলে জায়তে নতু পূর্বোক্তানামনারূঢ়যোগানাং
 কুলে, এতজন্ম স্তৌতি ইদৃশং জন্মেতি, এতন্ধি লোকে দুর্লভতরং মোক্ষহেতুত্বাৎ ॥ ৪২ ॥

ততঃ কিমত আহ তত্রৈতি সার্ধেন । স তত্র বিপ্রকারেহপি জন্মনি পূর্বদেহভবং পৌর্বে-
 দৈহিকং তমের ব্রহ্মবিষয়য়া বুদ্ধ্যা সংযোগং লভতে, ততস্ত চূরোহধিকং সংসিকৌ মোক্ষে
 প্রযত্নং করোতি ॥ ৪৩ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्धते ॥ ४४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं ह्यतः पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः इति तद्दृश्यते पूर्वैति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः सः पुनः पूर्वाभ्यासेनैव बलवताऽक्रियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगब्रह्मैः, न कृतं चेत् योगाभ्यासज्ञां संस्कारां बलवत्तरधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेणाक्रियते इधर्मश्चेद्वलवत्तरः कृतस्तु न योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव तत्काले तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्यपि विनाशस्तस्यास्तीत्यतो जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगब्रह्मैः सामर्थ्यात् सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्माल्लानफलमतिवर्धते कर्माल्लानलक्षणमतिक्रामति अपाकुर्यात् किमुत बुद्ध्या यो योगः तन्निष्ठोऽभ्यासः कुर्यात् ॥ ४४ ॥

गिरिकृत टीका ।

तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद् बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह नेत्यादिना । यदि योगब्रह्मेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्रबल्यात् प्रबलतरधर्मप्रभेदरूपं कर्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सन्निष्ठादिरहितोऽपि बुद्धिसम्बन्धभाग्भवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वात् कार्यारम्भकत्वमित्याह अधर्मश्चेदिति । योगसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकुर्वैवात्तित्वावकप्रबले प्रपञ्चः स्यादित्याशङ्क्याह तत्कालेऽपि । कालव्यवधानान्निवृत्तिं शक्तिशोक्तं नेति । तृणजनोकादृष्टान्तश्रुत्या संस्कारस्य दीर्घतयाः समधिगतत्वादिति भावः कैमुतिकञ्चारोक्तिपरमुत्तरार्द्धं विभजति जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि संन्यासीति विशेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह सामर्थ्यादिति । न हि कर्म कर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो ब्रह्मैः शक्तिं शक्यते अतः संन्यासी पूर्वोक्तैर्विशेषणैः विशिष्टयोगीष्टैः सोऽपि वैदिकं कर्म तत्फलकातिवर्धते किमुत योगः बुद्ध्या तन्निष्ठः सदाभ्यासः कुर्यात् कर्म तत्फलकाति-

श्यामिकृत टीका ।

तत्र हेतुः पूर्वैति । तेनैव पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि कृतश्चिदञ्जराणां निष्कर्षः सः क्रियते विषयेभ्यः परावृत्य अस्मिन्निष्ठः क्रियते । तदेव पूर्वाभ्यासवशेन प्रवृत्तं कर्म तेनैव च्युत इतीममर्थः कैमुत्यञ्जारेण स्पष्टयति जिज्ञासुरिति मार्केन । योगस्य वशाद् योगब्रह्मैऽपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्धते वेदोक्तकर्माल्लानतिक्रामति तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

প্রযত্নাদ্ভতমানস্ত যোগী সংশুদ্ধকিষিষঃ ।

অনেকজন্মসংসিদ্ধস্ততো যাতি পরাং গতিম্ ॥ ৪৫ ॥

তপস্বিভ্যোহধিকো যোগী জ্ঞানিভ্যোহপি মতোহধিকঃ ।

কর্শ্নিভ্যশ্চাধিকো যোগী তস্মাদযোগী ভবাজ্জুন ॥ ৪৬ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

কুতশ্চ যোগিত্বঃ শ্রেয়ইতি প্রযত্নাদিতি । প্রযত্নাৎ প্রযতমানাদধিকতরং যতমান ইত্যর্থঃ তত্র যোগী বিদ্বান্ সংশুদ্ধকিষিষো বিশুদ্ধকিষিষঃ সংশুদ্ধপাপোহনেকেবু জন্মসু কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ সংস্কারজাতমুপচিত্য তেনোপচিতেনানেকজন্মকুতেন সংসিদ্ধোহনেকজন্মসংসিদ্ধঃ ততো লক্ষসম্যগ্দর্শনঃ সন্ যাতি পরাং প্রকৃষ্টাং গতিং ॥ ৪৫ ॥

যস্মাদেবং তস্মাৎ তপস্বিভ্যইতি । তপস্বিভ্যোহধিকো যোগী জ্ঞানিভ্যশ্চ জ্ঞানমত্র শাস্ত্রার্থপাণ্ডিত্যং তদ্বদভ্যোহপি মতো জ্ঞাতোহধিকঃ শ্রেষ্ঠঃ ইতি কর্শ্নিভ্যোহগ্নিহোত্রাদি কর্ণ তদ্বদভ্যোহধিকো যোগী বিশিষ্টঃ তস্মাদযোগী ভবাজ্জুন ॥ ৪৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বর্ততে কিমিতি বক্তব্যমিতি যোজনা, যোগনিষ্ঠস্ত তৎফলাতিবর্তনং ততোহধিকফলা-
বাঞ্ছিবিবক্ষ্যতে ॥ ৪৪ ॥

যোগনিষ্ঠস্ত শ্রেষ্ঠত্বে হেতুস্তরং বক্তুং উত্তবল্লোকমবতারয়তি কুতশ্চেতি । মূহপ্রযত্নোহপি ক্রমেণ মোক্ষ্যতে চেদধিকপ্রযত্নস্ত ক্লেশহেতোরকিঞ্চিৎকরত্মিত্যাশঙ্ক্য হেতুস্তরমেব প্রকটয়তি প্রযত্নাদিতি । তত্র যোগবিষয়ে প্রযত্নাতিরেকে সতীত্যর্থঃ, ততঃ সঙ্কিতসং-
স্কারসমুদায়াদিতি যাবৎ, সমুৎপন্নসন্নসম্যগ্দর্শনবশাৎ প্রকৃষ্টা গতিঃ সংস্কারসিনা লভ্যতে তেন শীঘ্রং মুক্তিমিচ্ছদধিকপ্রযত্নো ভবেদল্পপ্রযত্নস্ত চিবেণৈব মুক্তিভাগিত্যর্থঃ ॥ ৪৫ ॥

সম্যগ্জ্ঞানদ্বারা মোক্ষহেতুত্বং যোগশ্চোক্তমনুদ্য যোগিনঃ সর্কাদধিকিত্বমাহ যস্মাদিতি । যোগস্ত সর্কস্মাদ্ভুৎকর্ষাদবশ্তকর্তব্যত্বায় যোগিনঃ সর্কাদধিক্যঃ সাধয়তি তপস্বিভ্যইতি । যোগিনো জ্ঞানিনশ্চ পর্যায়ত্বাৎ কথং তস্ত জ্ঞানিভ্যোহধিকত্মিত্যাশঙ্ক্যাৎ জ্ঞানমিতি । যোগিনঃ সর্কাদধিকত্বে কলিতমাহ তস্মাদিতি ॥ ৪৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

যদৈবং মন্দপ্রযত্নোহপি যোগী পরাং গতিং য়তি তদা যন্ত যোগী প্রযত্নাহতরোত্তরম-
ধিকং যোগে যতমানো যন্তঃ কুর্কন্থ যোগেনৈব সংশুদ্ধকিষিষো বিধৃতপাপঃ সোহনেকেবু
জন্মসুপচিতেন যোগেন সংসিদ্ধঃ সম্যগজ্ঞানী হুত্বা ততঃ শ্রেষ্ঠাং গতিং য়তীতি কিংকরব্য-
মিত্যর্থঃ ॥ ৪৫ ॥

যস্মাদেবং তস্মাৎ তপস্বিভ্যইতি । কৃচ্ছ্চাচারাদিতপোনিষ্ঠেভ্যোহপি, জ্ঞানিভ্যঃ প্যাম-

যোগিনামপি সর্বেষাং মদগতেনাস্তরাঙ্কনা ।

শ্রদ্ধাবান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমো মতঃ ॥ ৪৭ ॥

ইতি শ্রীভগবদগীতাসূপনিষৎসু

ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে

শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে

ধ্যানযোগো নাম

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

শাকুরভাষ্যম্ ।

যোগিনামিতি । যোগিনামপি সর্বেষাং ক্রদ্ধাদিধ্যানপরাণাং মধ্যে মদগতেন মম্বি
বাস্থদেবে সমাহিতেনাস্তরাঙ্কনাস্তঃকরণেন শ্রদ্ধাবান্ শ্রদ্ধধানঃ সন্ ভজতে সেবতে যো মাং
স মে মম যুক্ততমোহতিশয়েন যুক্তো মতোহতিপ্রেত ইতি ॥ ৪৭ ॥

ইতি শ্রীভগবদগীতাভাষ্যে ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

নম্বাদিত্যে। বিরাদাঙ্কনা সূত্রং কারণম্কারমিত্যেতেষামুপাসক্য ভূয়াংসো যোগিনো গম্যন্তে
তেষাং কৃতমঃ শ্রেয়ানিষ্যতে তত্রাহ যোগিনামিতি । যো ভগবন্তঃ সগুণং নিগুণস্বা যথো-
ক্তেন চেতসা শ্রদ্ধধানঃ সন্নবরতমনুসঙ্কতে স যুক্তানাং মধ্যেহতিশয়েন যুক্তঃ শ্রেয়ানীশ্বর-
স্তাভিপ্রেতঃ ন হি তদীয়োহতিপ্রায়োহস্থথা ভবিতুমর্হতীত্যর্থঃ, তদনেনাধ্যায়েন কর্ম-
যোগস্ত সংশ্রাসহেতোর্মর্ষ্যাদং দর্শয়তা সাক্ষং যোগং বিবৃণুতা মনোনিগ্রহোপায়োপ-
দেশেন যোগব্রহ্মস্বাত্মাত্মিকনাশশঙ্কাঞ্চ শিথিলয়তা হৃষ্মদার্থাভিজ্ঞস্ত জ্ঞাননিষ্ঠহোক্ত্য
ব্যাকার্বজ্ঞানাস্মুক্তিরিতি সাধিতং ॥ ৪৭ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

বিজ্ঞানবন্ত্যেহপি, কর্মিভ্যইষ্টাপূর্ভাদিকর্মকারিভ্যেহপি যোগী শ্রেষ্ঠো মমাভিমতঃ তস্মাৎ
যোগী ভব ॥ ৪৬ ॥

যোগিনামপি যমনিয়মাদিপরাণাং মধ্যে মদগতঃ শ্রেষ্ঠ ইত্যাহ যোগিনামপীতি ।
মদগতেন মম্বাসক্তেনাস্তরাঙ্কনা মনসা যো মাং পরমেশ্বরং শ্রদ্ধাবুক্তঃ সন্ ভজতে স যোগ-
বুদ্ধেভ্যঃ শ্রেষ্ঠো মম মমতঃ অতো মদগতেন ভবেতি ভাবঃ ।

আত্মযোগমবোচদেখা ভক্তিযোগশিরোমণিঃ ।

তং বন্দে পরমানন্দং মাধবং ভক্তসেবধিঃ ॥ ৪৭ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—मयासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योगिनामपि सर्केषां मदातेनासुरास्त्रना, शङ्कावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति प्रश्नवीजमुपपन्नञ्च स्वयमेव ईदृशः मदीयः तवमेव मदातासुरास्त्रा स्यादित्येतद्विबुद्ध-
गवानुवाच मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य स मयासक्त-
मनाः हे पार्थ योगं युञ्जन् मनःसमाधानं कूर्कन् मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य
स मदाश्रयो यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि
तपो दानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते अयञ्च योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते हिंसा-
ञ्च साधनासुरः मय्येवासक्तमनाः भवति, यश्चमेवञ्च तः सन् असंशयं समग्रं समस्तं विदु-
तिबलशक्त्याश्रयादिगुणसंपन्नः मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भग-
वानिति तच्छृणु च्यमानः मया ॥ १ ॥

गिरिकृत टीका ।

कर्त्तृसंज्ञासाहचरसाधनप्रधानं चंपदार्थप्रधानञ्च प्रथमवट्कं व्याख्यानं मध्यमवट्क-
मुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं वा व्याख्यातुमारभमाणः समस्तप्राध्यायमवतारयति योगिना-
मिति । अतीताध्यायान्ते मदातेनासुरास्त्रना यो भजते मामिति प्रश्नवीजः प्रदर्श्या कीदृशः
भगवत्सुखं कथञ्च मदातासुरास्त्रा स्यादित्यर्जुनञ्च प्रश्नश्च ज्ञाते स्वयमेव भगवान् अपूर्वमेव
तद्वक्तुं ईच्छन्नुक्तवानित्यर्थः, परमेश्वरञ्च वक्ष्यमाणविशेषणं सकलजगदायतनवादिनानाविध-

श्वामिकृत टीका ।

विजेयमाश्चनस्तुष्टं सयोगं समुदाहृतं । भजनीरमधेदानीमेश्वरं रूपवीधाते ।
पूर्वाध्यायान्ते मदातेनासुरास्त्रना यो मां भजते स मे युक्ततमो मत
शब्दः यञ्च भक्तिः कर्तव्योत्पत्तेकाराः प्रश्नश्च निरूपयित्वा श्रीभगवानुवाच
मयि परमेश्वरे आसक्तमतिनिविष्टं मनो यस्य स मदाश्रयोऽहमेवाश्रयो यस्य
सक्तं योगं युञ्जन्मदाश्रयः यथा तवमेव मां समग्रं
यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥

জ্ঞানং তেহং সবিজ্ঞানমিদং বক্ষ্যাম্যশেষতঃ ।
যজ্জ্ঞাত্বা নেহ ভূয়োহন্যজ্জাতব্যমবশিষ্যতে

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তচ্চ মদ্বিষয়ং জ্ঞানমিতি । জ্ঞানং তে ভূভ্যামহং সবিজ্ঞানং বিজ্ঞানসহিতং স্বাহুভব-
সংযুক্তমিদং বক্ষ্যামি কথরিব্যাম্যশেষতঃ কাৎস্নেন, তজ্জ্ঞানং বিবক্ষিতং স্তৌহি শ্রোতু-
রভিমুখীকরণায়, যৎ জ্ঞাত্বা জ্ঞানং জ্ঞাত্বা নেহ ভূয়ঃ পুনঃ জ্ঞাতব্যং পুরুষার্থসাধনমবশিষ্যতে
নাবশেষো ভবতীতি, তদ্বজ্ঞো যঃ স সৰ্বজ্ঞো ভবতীত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বিভূতিভাগিৎ, তত্রাসক্তিস্বর্নসো বিষয়াস্তরপরিহারেণ তন্নিষ্ঠং । মনসো ভগবতে্যবা-
সক্তৌ হেতুমাহ যোগমিতি । বিষয়াস্তরপরিহারে হি গোচরমালোচ্যমানো ভগবতে্যব
প্রতিষ্ঠিতো ভবতীত্যর্থঃ । তথাপি স্বাশ্রয়ে পুরুষো মনঃ স্থাপয়তি নাত্ত্বৈত্যাশঙ্ক্যাহ মদা-
শ্রয়ইতি । যোগিনো যদীশ্বাশ্রয়তেন তন্মিন্নেবাসক্তমনস্তমুপন্যস্তং তদুপপাদয়তি যো হীতি ।
ঈশ্বরাখ্যাশ্রয়স্ত প্রতিপত্তিম্বেব প্রকটয়তি হিভেতি । অস্ত যোগিনস্তদাশ্রয়প্রতিপত্ত্যা মন-
সস্থ্যেবাসক্তিস্তথাপি মম কিমারাতমিত্যাশঙ্ক্য দ্বিতীয়াকিং ব্যাচষ্টে স্বস্বমেবমিতি । এব-
ন্তুতো যথোক্তধ্যাননিষ্ঠপুরুষবদেবমপ্যাসক্তমনা যস্ত্বং স হং তথাবিধঃ সন্নসংশয়মবিদ্যমানঃ
সংশয়ো যত্র জ্ঞানে তদ্ যথাস্তাস্থখা মাং সমগ্রং জ্ঞাস্তসীতি সস্বন্ধঃ । সমগ্রমিত্যস্বার্থমাহ
সমস্তেতি । বিভূতির্নানাবিধৈশ্বর্ষ্যোপায়সম্পত্তিঃ বলং শরীরগতং সামর্থ্যং, শক্তির্মনো
গতং প্রাগলভ্যং, ঐশ্বর্যমীশিতব্যবিষয়মীশনসামর্থ্যং, আদিশব্দেন জ্ঞানেচ্ছাদয়ো গৃহস্তে
অসংশয়মিতি পদস্ত ক্রিয়াবিশেষণত্বং বিশদয়ন্ ক্রিয়াপদেন সস্বন্ধং কথয়তি সংশয়মিতি ।
বিনা সংশয়ং ভগবত্ত্বপরিজ্ঞানমেব ক্ষোরয়তি এবমেবেতি । ভগবত্ত্বজ্জাতব্যে কথং
মম জ্ঞানমুপদেক্যতি ন হি ভ্রামতে তদুপদেষ্টা কশ্চিদস্তীত্যাশঙ্ক্যাহ তচ্ছৃণ্বিতি ॥ ১ ॥

জ্ঞাস্তসীত্ব্যক্ত্যা পরোকজ্ঞানশঙ্কারাং তন্নিবৃত্ত্যর্থং তদুক্তিপ্রকারমেব বিবুণোতি তচ্চেতি ।
ইদমপরোকং জ্ঞানং চৈতন্যং । তস্য সবিজ্ঞানস্য প্রতিলম্বে কিং স্তাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যজ্-
জ্ঞাত্বেতি । ইদমাচৈতনস্য পরোকত্বং ব্যাবর্ত্যতে তদেব সবিজ্ঞানমিতি বিশেষণেন
কটয়তি, অশেষতঃ অনবশেষেণ । তদ্বদনকলোপস্তাসেন শ্রোতারং তচ্ছৃণ্বণপ্রবণং

স্বামিকৃত টীকা ।

বক্ষ্যাম্যং স্তৌহি জ্ঞানমিতি । জ্ঞানং শাক্তীয়ং বিজ্ঞানমহুভবস্তৎসহিতমিদং মদ্বি-
ষয়মশেষতঃ সাক্ষর্যম বক্ষ্যামি । যজ্জ্ঞাত্বা ইহ শ্রোম্যার্গে বর্তমানস্য পুনরন্যজ্জাতব্যম-
বশিষ্টং ন ভবতি তেইমব কৃতার্থো ভবতীত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्भवति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तद्धतः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अतो विशिष्टफलदां ह्यर्लततरं ज्ञानं कथमित्याच्यते मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्भवति सिद्धये सिद्ध्यर्थं यतति प्रयत्नं करोति तेषां यततामपि सिद्धानां, सिद्धाएव हि ते ये मोक्षाय मोक्षमार्गे यतन्ते, तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तद्धतो यथावत् ॥ ७ ॥

गिरिकृत टीका ।

करोति तज्ज्ञानमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमाश्रित्योत्तरार्द्धतां पर्यामाह यज्ज्ञायेति ॥ २ ॥

भगवत्तद्विज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह अतइति । ज्ञानस्य ह्यर्लततः प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना । सहस्रशब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति । सिद्धये सप्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धयमित्याशङ्क्याह सिद्धाएवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयान्तस्य सुलभत्वमित्याशङ्क्याह तेषामिति ॥ ७ ॥

ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य, तद्वारा ज्ञानलाभस्य, तदुत्तरद्वारेण मुक्तेश्च ह्यर्लतताभिधानस्य श्रोतृ-
प्ररोचनः फलमिति मह्यह श्रोतारमिति । आश्रयः सर्वान्शक्येन परिपूर्णत्ववतारयन्ना-
दावपरां प्रकृतिमुपपन्नस्यति आहति । भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्याश्रुलपृथिवीविषयत्वं
व्यावर्तयति भूमिरितीति । तत्र हेतुमाह भिन्नेति । प्रकृतिसमतिव्याहारात् गच्छतन्मात्रं
श्रुलपृथिवीप्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्याच्यते न विशेष इत्यर्थः । भूमिशब्दवदवादिशब्दा-
नामपि श्रुलपृथिवीविषयत्वमाह तथेति । तेषामपि प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्रापात्
पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषसिद्धिरित्यर्थः । मनःशब्दस्य संकल्प-
विकल्पान्तरकरणविषयत्वमाशङ्क्याह मन इतीति । न ध्वहकाराभावे संकल्पविकल्पेणानुसन्वा-

श्यामिकृत टीका ।

मङ्गलिं विना तु मज्ज्ञानं ह्यर्लमित्याह मनुष्याणामिति । असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्याणां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव पुण्यावशात् सिद्धये आश्रयज्ञानाय प्रयत्नते, प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु प्रोक्तमपुण्यावशादाज्ञानं वेत्ति, तादृशानां कश्चिद्ज्ञानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमाज्ञानं यत्प्रसादेन तद्धतो वेत्ति, तदेवमतिह्यर्लतमप्याश्रयतः वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ভূমিরাপোহনলো বায়ুঃ খং মনো বুদ্ধিরেব চ ।

অহঙ্কার ইতীরং মে ভিন্না প্রকৃতিরঠখা ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অতঃ শ্রোতারং প্ররোচনেনাভিমুখীকৃত্যাহ ভূমিরিতি । ভূমিরিতি পৃথিবীতন্মাত্রমুচ্যতে
ন স্মৃতা, ভিন্না প্রকৃতিরঠখেতি বচনাৎ, তথাবাদরোহপি তন্মাত্রাণ্যেবোচ্যন্তে আপোহনলো-
বায়ুঃ খং, মনো মন ইতি মনসঃ কারণমহঙ্কারো গৃহ্যতে, বুদ্ধিরিত্যহঙ্কারকারণং মহত্ত্বং,
অহঙ্কার ইত্যবিদ্যাসংস্কৃতমব্যক্তং, যথা বিবসংস্কৃতমন্নং বিস্মুচ্যতে এবমহঙ্কাববাসনাবন্-
মূলকারণমহঙ্কার ইত্যুচ্যতে প্রবর্তকত্বাদহঙ্কারস্যাহঙ্কারএব হি সৰ্বস্য প্রবৃত্তিবীজং দৃষ্টং
লোকে, ইতীরং যথোক্তা প্রকৃতির্মে মমৈশ্বরী ময়া শক্তিরঠখা ভিন্না ভেদমাগতা ॥ ৪ ॥

• গিরিকৃত টীকা ।

ভূদাত্তকং মনঃ সন্তবতীতার্থঃ । নিশ্চয়লক্ষণা বুদ্ধিরিত্যুপগমাদ্বুদ্ধিশব্দস্য নিশ্চয়াত্তকরূপ-
বিষয়ত্বমাশঙ্ক্যাহ বুদ্ধিরিতীতি । ন হি হিরণ্যগর্ভসমষ্টিবুদ্ধিরূপমন্তরেণ ব্যষ্টিবুদ্ধিঃ সিধ্য-
তীত্যর্থঃ, অহঙ্কারস্যভিমানবিশেষাত্তকত্বেনাত্তঃকরণপ্রভেদত্বং ব্যাবর্তয়তি অহঙ্কারইতি ।
অবিদ্যাসংস্কৃতমিত্যবিদ্যাত্তকমিত্যর্থঃ । কথং মূলকারণস্যাহঙ্কারশব্দমিত্যাশঙ্ক্যাত্তকমর্থং
দৃষ্টান্তেন স্পষ্টয়তি যথেষ্টাদিনা । মূলকারণস্যাহঙ্কারশব্দে হেতুমাহ প্রবর্তকত্বাদিতি ।
তস্য প্রবর্তকত্বং প্রপঞ্চয়তি অহঙ্কার এবেতি । সত্যেবাহঙ্কারে মমকারো ভবতি তয়োশ্চ
ভাবে সৰ্বস্য প্রবৃত্তিরিতি প্রসিদ্ধমিত্যর্থঃ । উক্তাং প্রকৃতিমুপসংহরতি ইতীরমিতি । ইয়-
মিত্যগরোক্তা সাক্ষিদৃশ্যেতি বাবৎ, ঐশ্বরী তদাশ্রয়া তদৈশ্বর্যোপাধিভূতা । প্রক্রিয়তে
মহাদাত্তাকারেণেতি প্রকৃতিঃ, ত্রিগুণং অগত্বপাদানং প্রধানমিতি যতং ব্যুৎস্যতি মারেতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

এবং শ্রোতারমভিমুখীকৃত্যেদানীং প্রকৃতিদ্বারা সৃষ্ট্যাদিকর্তৃত্বেনৈশ্বরত্বং প্রতিজ্ঞাতঃ
নিরুপরিব্যান্ পরভেদেন প্রকৃতিদ্বয়মাহ ভূমিরিতি ষাভ্যাং । ভূম্যাদীনি পঞ্চ ভূতস্বপ্নাণি,
মনঃশব্দেন তৎকারণভূতোহহঙ্কারঃ, বুদ্ধিশব্দেন তৎকারণমহত্ত্বং অহঙ্কারশব্দেন তৎকা-
রণবিস্তার্য ইত্যেবমঠখা ভিন্না, যথা ভূম্যাদিশব্দৈঃ পঞ্চ মহাত্মানি সৃষ্টৈঃ সঠৈকীকৃত্য
গৃহ্যতে, অহঙ্কারশব্দেনৈবাহঙ্কারস্তেনৈব তৎকার্যগীত্মিরাগ্যপি গৃহ্যন্তে, বুদ্ধিরিত্ত্বিমহত্ত্বং,
মনঃশব্দেন কু মনসেবোন্নয়নমব্যক্তরূপং প্রধাননিভ্যানেন প্রকারেণ, মে প্রকৃতির্মায়া
শক্তিরঠখা ভিন্না সিকাগঃ প্রাণা, চতুর্বিংশতিভেদসিদ্ধিয়াপ্যষ্টৈশ্বাশ্রিত্যবিবক্ষ্যমাষ্টথাতিমে-
ভূতস্বপ্নাঃ, যথা চ তৎকারণস্যঃ ইত্যমেব প্রকৃতিঃ চতুর্বিংশতিভেদস্যঃ প্রপঞ্চয়তি,
মহাত্মাত্তহঙ্কারো বুদ্ধিরব্যক্তমের চ । ইতিরাপি সঠৈকক পঞ্চ ভেদসিদ্ধিগোচরা ইতি ॥ ৪ ॥

অপরেয়মিতত্ত্বাং প্রকৃতিং বিদ্ধি মেহপরাম ।

জীবভূতাং মহাবাহো যয়েদং ধার্ষ্যতে জগৎ ॥ ৫ ॥

শঙ্করভাষ্যম্ ।

অপরেতি । অপরা ন পরা নিকৃষ্টা শুদ্ধানর্থকরী সংসাররূপা বন্ধনাদ্বিকেরমিতোহস্তাং যথোক্তায়াম্ অন্তাং বিশুদ্ধাং প্রকৃতিং মমাত্মভূতাং বিদ্ধি যে পরাং প্রকৃষ্টাং জীবভূতাং ক্ষেত্রজলক্ষণাং প্রাণধারণনিমিত্তভূতাং হে মহাবাহো যয়া প্রকৃত্যা ইদং ধার্ষ্যতে জগদন্তঃ-প্রবিষ্টয়া ॥ ৫ ॥

এতদিতি । এতদ্যোনীন্তেতে পরাপরে ক্ষেত্রক্ষেত্রজলক্ষণে প্রকৃতী যোনী যেষাং ভূতানাং তান্তেতদ্যোনীনি ভূতানি সর্বাণীত্যেবমুপধারয় জানীহি, যস্মান্নন প্রকৃতির্ধোনিঃ

গিরিকৃত টীকা ।

তস্মাস্তৎকার্ষ্যাকারেণ পরিণামযোগ্যত্বং দ্যোতয়তি শক্তিরিতি । অষ্টধেতি অষ্টভিঃ প্রকারৈবিত্তি যাবৎ ॥ ৪ ॥

অচেতনবর্গমেকীকর্তুং প্রকৃতেরষ্টধা পরিণামমভিধায় বিকারাবচ্ছিন্নং কার্ষ্যকল্পং চেতনবর্গমেকীকর্তুং পুরুষস্ত চৈতন্যস্ত বিদ্যাশক্ত্যবচ্ছিন্নস্তাপি প্রকৃতিত্বং কথয়িতুমুক্তাং প্রকৃতিমনুদ্য দর্শয়তি অপরেতি । নিকৃষ্টত্বং স্পষ্টয়তি অনর্থকরীতি । অনর্থকরত্বমেব ক্ষোরয়তি সংসারেতি, কথঞ্চিদপ্যানশ্চত্ব্যাবৃত্যর্থস্ত্বশব্দঃ, অস্ত্যামত্যস্তবিলক্ষণামিতি যাবৎ, অন্তত্বমেব স্পষ্টয়তি বিশুদ্ধামিতি । প্রকৃতিশব্দস্তাত্র প্রযুক্তশার্খাস্তরমাহ মমেতি । প্রকৃষ্টত্বমেব ভোক্তৃত্বেন স্পষ্টয়তি জীবভূতামিতি । প্রকৃত্যস্তরাদস্তাঃ প্রকৃতেরবাস্তরবিশেষমাহ যয়েতি । নহি জীবরহিতং জগদ্ধারয়িতুং শক্যমিত্যাশয়েনাহ অন্তরিত্তি ॥ ৫ ॥

উক্তপ্রকৃতিত্বয়ে কার্ষ্যালিক্ককমনুমানং প্রমাণয়তি এতদ্যোনীতি । প্রকৃতিত্বয়স্ত জগৎ-কারণত্বে কথমীধরস্ত জগৎকরণত্বং তদুপগতমিত্যাশঙ্ক্যাহ অহমিতি । এতদ্যোনীত্বাক্ষে

স্বামিকৃত টীকা ।

অপরামিমাং প্রকৃতিমুপসংহরন্ পরাং প্রকৃতিমাহ অপরেয়মিতি । অষ্টধা যা প্রকৃতিরুক্তা ইয়মপরা নিকৃষ্টা জড়ত্বাৎ পরার্থত্বাচ্চ, ইতঃ সকাশাৎ পরাং প্রকৃষ্টামস্তাং জীবভূতাং জীবস্বরূপাং মে প্রকৃতিং জানীহি, পরবে হেতুঃ যয়া চেতনয়া ক্ষেত্রজস্বরূপয়া স্বকর্ষধারে-ণেদং জগদ্ধার্ষ্যতে ॥ ৫ ॥

অনয়োঃ প্রকৃতিত্বং দর্শয়ন্ যস্ত তদ্বারা সৃষ্টাদিকারণত্বমাহ এতদিত্তি । এতে ক্ষেত্র-ক্ষেত্রজস্বরূপে প্রকৃতী যোনী কারণভূতে যেষাং তানি এতদ্যোনীনি স্বাকরণত্বাৎ প্রকৃতি-সর্বাণি ভূতানীতি উপধারয় বুধ্যস্ব, তত্র অস্ত্য প্রকৃতিবৈত্বরূপেণ পরিণয়তে চেতন্য ভূ

এতদ্যোমীশি কৃতানি সৰ্বাণীভ্যুপধায়ন

অহং কুৎসস্ত জগতঃ প্রভবঃ প্রলয়স্তথা ॥ ৬ ॥

মন্তঃ পরতরং নান্তৎ কিঞ্চিদস্তি ধনঞ্জয় ।

ময়ি সৰ্বমিদং প্রোতং সূত্রে মণিগণা ইব ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কারণং সৰ্বকৃতানাং অতোহহং কুৎসস্ত সমস্তস্ত জগতঃ প্রভবঃ উৎপত্তিঃ প্রলয়ো বিনাশ-
স্তথা প্রকৃতিধরদ্বারেণাহং সৰ্বজ্ঞ ইধীরো জগতঃ কারণমিত্যর্থঃ ॥ ৬ ॥

যস্মাদেতত্ততঃ মন্তঃ ইতি । মন্তঃ পরমেশ্বরাৎ পরতরং অন্তৎ কারণান্তরং কিঞ্চিদস্তি
ন বিদ্যতে অহমেব জগৎকারণমিত্যর্থঃ হে ধনঞ্জয় যস্মাদেবঃ তস্মান্ময়ি পরমেশ্বরে সৰ্বাণি
কৃতানি সৰ্বমিদং জগৎ প্রোতমহস্যতমহুগতমহুবিক্ৰং অধিতমিত্যর্থঃ দীর্ঘতত্ত্ববু পটবৎ
সূত্রে চ মণিগণা ইব ॥ ৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সমনস্তরপ্রকৃতজীবভূতপ্রকৃতাভেতচ্ছবস্তাধাধানাৎ প্রকৃতিমাশঙ্ক্য ব্যাকরোতি এতদিত্তি ।
সৰ্বাণি চেতনাচেতনানি জনিমন্তীত্যর্থঃ । সৰ্বভূতকারণত্বেন প্রকৃতিধরমঙ্গীকৃতক্লেৎ
কথমহমিত্যাহ্যাক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ যস্মাদিত্তি । মম প্রকৃতী পরমেশ্বরশ্চোপাধিতয়া স্থিতে
ইত্যর্থঃ । তর্হি প্রকৃতিধরং কারণমীশ্বরশ্চেতি জগতোহনেকবিধকারণাদীকরণং স্মাদি-
ত্যাশঙ্ক্যাহ প্রকৃতীতি । অপরাপ্রকৃতিরচেতনত্বাৎ পরপ্রকৃতেশ্চেতনত্বেপি কিঞ্চিজ্ জগত্বাৎ
ইধীরোইব সৰ্বজ্ঞস্ত সৰ্বকারণত্বং যুক্তমিত্যাহ সৰ্বজ্ঞেতি ॥ ৬ ॥

প্রধানীৎ পরতোহক্ষরাৎ পুরুষবৎ পরমাহস্বনোহপি পরাদক্তং পরং স্মাদিত্যাশঙ্ক্য
প্রকৃতিধরদ্বারা সৰ্বকারণত্বমীশ্বরশ্চোক্তমুপজীব্য পরিহরতি যস্মাদিত্তি । নান্তদস্তি পরমি-
ত্যত্র হেতুমাহ ময়ীতি । পরতরশব্দার্থমাহ অন্তদিত্তি । স্বাতন্ত্র্যব্যাবৃত্ত্যর্থমন্তরশব্দঃ
নিবৈধকলং কথয়তি অহমেবেতি । সৰ্বজগৎকারণত্বেন সিদ্ধমর্থঃ দ্বিতীয়ার্ছব্যাব্যাহ্যানেন

স্বামিকৃত টীকা ।

যস্মাদেতত্ততঃ মন্তঃ ইতি । মন্তঃ পরমেশ্বরাৎ পরতরং অন্তৎ কারণান্তরং কিঞ্চিদস্তি
ন বিদ্যতে অহমেব জগৎকারণমিত্যর্থঃ হে ধনঞ্জয় যস্মাদেবঃ তস্মান্ময়ি পরমেশ্বরে সৰ্বাণি
কৃতানি সৰ্বমিদং জগৎ প্রোতমহস্যতমহুগতমহুবিক্ৰং অধিতমিত্যর্থঃ দীর্ঘতত্ত্ববু পটবৎ
সূত্রে চ মণিগণা ইব ॥ ৭ ॥

রসোহহমগ্ধু কৌন্তের প্রভাস্মি শশিসূর্য্যায়োঃ ।

প্রণবঃ সর্ববেদেষু শকঃ খে পৌরুষং নৃবু ॥ ৮ ॥

শাক্তরতায়াম্ ।

কেন কেন ধর্ষণে বিশিষ্টে মরি সর্বমিদং প্রোতমিত্যুচ্যতে রসইতি । রসোহহমগ্ধুঃ
 ষঃ সারঃ রসস্তস্মিন্ রসভূতে মধ্যাগঃ প্রোতা ইত্যর্থঃ এবং সর্বত্র, যথাহমগ্ধু রস একঃ
 প্রভাস্মি শশিসূর্য্যায়োঃ, প্রণবঃ ওঙ্কারঃ সর্ববেদেষু তস্মিন্ প্রণবভূতে মরি সর্বে বেদান্তি
 প্রোতাঃ, তথা খে আকাশে শকঃ সারভূতঃ তস্মিন্ মরি খঃ প্রোতঃ, তথা পৌরুষং তাবৎ
 পৌরুষং যতঃ পুংবুদ্ধিঃ নৃবু তস্মিন্ মরি পুরুষাঃ প্রোতাঃ ॥ ৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বিশদয়তি বস্মাদিতি । অতো, দীর্ঘেবু তির্ধাকু চ পটঘটিতেবু তন্তবু পটস্তাহুগতিরবগম্যতে
 তদ্ব্যয়েবাহুগতঃ অগদিত্যাহ দীর্ঘেতি । যথাচ মণরঃ স্ত্রেহুহুহুতাস্তেনৈব ত্রিগুণে
 তদভাবে বিপ্রকীর্ষ্যস্তে তথা ময়েবাহুভূতে সর্বং ব্যাপ্তং ততো নিষ্কটং বিনষ্টমেব স্মৃতি
 প্রোকোক্তং দৃষ্টান্তমাহ স্ত্রে ইতি ॥ ৭ ॥

অবাদীনাং রসাদিবু প্রোতত্বপ্রতীতেষু সর্বং প্রোতমিত্যুচ্যমিতি মধ্য পৃচ্ছতি
 কেনেতি । তত্রোত্তরমুত্তরপ্রায়েন দর্শয়তি উচ্যতইতি । সারো মধুরো হেতুরিতি যাবৎ ।
 রসোহহমিতি কথং তত্রাহ তস্মিন্নিতি । অগ্ধু যো রসঃ সারস্তস্মিন্মরি মধুররসে কারণভূতে
 প্রোতা আগ ইতিবহুস্তরত্র সর্বত্র ব্যাখ্যানং কর্তব্যমিত্যাহ এবমিতি । উক্তমর্থং দৃষ্টান্ত
 কৃতা প্রভাস্মীত্যাদি ব্যাচষ্টে যথেনিতি । চন্দ্রাদিত্যরোর্ধা প্রোতা তন্তুতে মরি তৌ প্রোতা-
 বিত্যর্থঃ । তত্র ব্যাক্যার্থঃ কথয়তি তস্মিন্নিতি । প্রণবভূতে তস্মিন্ বেদানাং প্রোতত্ব-
 বদাকাশে ষঃ সারভূতঃ শব্দস্তরূপে পরমেধরে প্রোতমাকাশমিত্যাহ তথেনিতি । পৌরুষং
 নৃদ্বিতিতাগং পুরুষদ্বিতভূতে তথেনিতি । পুরুষমেব বিশদয়তি যত ইতি । পুংবুদ্বিত-
 স্ত্যাক্ষকে পরস্মিন্মরীখরে প্রোতান্তবিশেষাস্তদ্ব্যপাদানধেন তৎস্বভাববাদিত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

স্বামাকৃত টীকা ।

অগ্ধুহিতিহেতুযমেব প্রণবরতি রসোহহমিতি পঞ্চতিঃ । অগ্ধু রসোহহং রসভয়াক-
 বরূপরা বিহুত্যাঃ সারস্বয়নাগ্ধু হিতোহহমিত্যর্থঃ, তথা শশিসূর্য্যায়োঃ প্রভাস্মি
 সূর্যে চ প্রকাশরূপরা বিহুত্যাঃ তদ্যপ্রয়মেব হিতোহহমিত্যর্থঃ যতপ্রাণেযবৎ সূর্য্যায়োঃ
 সর্বোহু বেদেষু ইবস্মীত্যায়োঃ তন্তু পুংবুদ্বিত্যর্থঃ এবং আকাশে পুংবুদ্বিত্যর্থঃ
 হস্মি, নৃবু পুরুষেবু পৌরুষং ইত্যর্থঃ ।

पुण्ये गच्छः पृथिव्याश्च तेजश्चाग्निं विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चाग्निं तपस्विषु ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुण्य इति । पुण्याः सुरभिगच्छः पृथिव्याश्चाहः तन्मिन् मयि गच्छभूते पृथिवी प्रोता
पुण्याश्च गच्छश्च स्वभाव एव पृथिव्याः दर्शितमवादिषु रसादेः पुण्याश्चोपलक्षणार्थमपुण्यत्वं
गच्छादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षः संसारिणाः भूतविशेषसंसर्गनिमित्तः भवति, तेजो दीप्ति
श्चाग्निं विभावसावगौ तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनं,
तपश्चाग्निं तपस्विषु तन्मिन् तपस्ति मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ २ ॥

गिरिकृत टीका ।

मयि सर्वमिदं प्रोतमित्याद्यैश्च परिपूरणार्थे प्रकारान्तरमाह पुण्येति । पृथिव्याः
पुण्यशक्तिः यः सुरभिगच्छः सोऽहमस्मीत्यात्र वाक्यार्थः कथयति तन्मिन्निति । कथं पृथिव्याः
गच्छश्च पुण्याश्च तत्राह पुण्यमिति । यत् पृथिव्याः गच्छश्च स्वाभाविकः पुण्याश्च दर्शितः
तदवादिषु रसादेः स्वाभाविकपुण्याश्चोपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति । प्रथमोऽपराः
पक्षापि षुणाः पुण्याएव सिद्धादिभिरेव भोग्यादितिभावः, कथं तर्हिगच्छादीनामपुण्यत्वं
प्रतिष्ठानं तथाह अपुण्यत्वंति । तदेव फुटयति संसारिणामिति । गच्छादरः स्वकार्यै-
रुत्तैः सह परिणममानाः प्राणिनाः पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्ते इत्यर्थः । पक्षाग्नौ
तेजः तद्भूते मयि प्रोतोऽग्निरित्याह तेजइति । जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि
प्रोतानीत्याह तथेति । जीवनशब्दार्थमाह येनेति अनुरसनाग्रताद्येनेत्यर्थः । तप-
श्चाग्नीत्यादेस्तां पर्यायमाह तन्मिन्निति । चिन्तैकाग्र्यमनाशकादिकां तपस्तदाश्रयणीयरे
प्रोताश्चपस्विनो, विशेषभावात्वे विनिष्टश्च वस्तुनोऽभावादित्यर्थः ॥ २ ॥

नह्यु सर्वमिदं भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां मयि प्रोतश्च तत्राह वीज-
मिति । वीजाश्रयाद्यपेक्षरामकथां वारयति सनातनमिति । चैतन्मिच्छातिव्यञ्जकं तवनि-
श्चरनामर्थां बुद्धिस्तद्वतां वा बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वे बुद्धिमत्तः प्रोता अवन्तीत्याह किञ्चेति ।

स्वामिकृत टीका ।

किञ्च पुण्य इति । पुण्येऽविकृतो गच्छो गच्छतन्मात्रं पृथिव्याश्चरभूतोऽहमित्यर्थः, यदा
विभूतिरूपं प्राप्नुयात् किञ्चित्त्वात् सुरभिगच्छैर्योऽकृष्टत्वात् विभूतिर्वाऽपुण्ये गच्छ
विभावसौ अग्नौ वस्तुनोऽभावात् तज्जीवनं, सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारण-

शक्तिः चान्नादिषु सर्वसहनरणः तपोऽग्निः ॥ २ ॥

ति । पृथिव्याः चराचराणां भूतानां वाहं चराचराणां चोपलक्षणार्थः

सनातनः सित्यः चैतन्मिच्छातिव्यञ्जकः तदेव वीजं प्राणधारणं विद्धि नह्युः अति-

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिबुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविक्रान्ता भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरञ्जनं, किञ्च बुद्धिर्विवेकशक्तिरसुःकरणञ्च बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि, तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहं ॥ १० ॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोक्षो बलवतामहं तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागो कामसृष्ट्या असन्निकुष्ठेषु विषयेषु, रागो रज्जना प्राणेषु विषयेषु, ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सव्यमहमस्मि न तु यत् संसारीणां तृष्णारागकारणं, किञ्च धर्माविक्रान्ता धर्मेण शास्त्रार्थेन अविक्रान्ता यः प्राणिवु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थेऽपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रागल्भ्यवतां यत् प्रागल्भ्यं तद्वृत्ते मयि तद्वस्तुः प्रोता इत्याह तेज इति, तद्धि प्रागल्भ्यं यत्पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चाप्रध्वयत् ॥ १० ॥

यच्च बलवतां बलं तद्वृत्ते मयि तेषां प्रोतव्यमित्याह बलमिति । कामक्रोधादिपूर्वकश्चापि बलशान्नुमतिः वारयति तच्चेति । कामरागयोरेकार्थसमाश्रयार्थेभेदमावेदयति कामसृष्टेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्तयं दर्शयति नञिति । शास्त्रार्थाविक्रान्तकामसृष्टे मयि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतव्यं विवक्षित्वाह किञ्चेति । धर्माविक्रान्तं काममुदाहरति यथेति ॥ ११ ॥

श्यामिकृत टीका ।

व्यक्तिरिव नञ्च, तथा बुद्धितां बुद्धिः प्रोक्तव्यमस्मि, तेजस्विनां प्रागल्भ्यानां तेजः प्रागल्भ्यामहं ॥ १० ॥

किञ्च बलमिति । कामोऽप्राणेषु विषयवित्तायो राजसः, रागः पुनरस्मिन्विषयेऽपि प्राणेषु पुनरधिकेऽर्थे चित्तजननाशकसृष्ट्याः विवर्जितं बलवतां बलमिति श्यामिकः यथाऽपि कामसामर्थ्यमस्मिन्विषये, यथेऽपि विक्रान्तः यदाऽपि पुनरापानयामोऽपि कामसामर्थ्यमस्मिन्विषये ॥ ११ ॥

যে চৈব সাধিকা ভাবা রাজসাত্ত্বমসাক্ষ য়ে ।

মত্ত এক্ষেতি তান্ বিদ্ধি ন হুহং তেষু তে ময়ি ॥ ১২ ॥

শাস্ত্রভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ যে চৈবেতি । যে চৈব সাধিকাঃ সখনির্বৃত্তাঃ ভাবাঃ পদার্থাঃ রাজসাত্ত্বমসাক্ষ য়ে কেচিৎ প্রাণিনাঃ স্বকর্মবশাৎ জায়ন্তে ভাবাঃ তান্ মত্ত-
এব জায়মানানিত্যেবং বিদ্ধি সর্বান্ সমস্তান্বেব যদ্যপি তে মত্তো জায়ন্তে তথাপি ন হুহং
তেষু তদধীনস্তদ্বশো যথা সংসারিণস্তে পুনর্ময়ি মদধীনাঃ ॥ ১২ ॥

এবম্ভূতমপি পরমেশ্বরঃ নিত্যশুদ্ধবুদ্ধমুক্তস্বভাবঃ সর্বভূতাত্মানং নিঃশরণং সংসারদোষ-
বীজপ্ররোহকারণং মাং নাভিজানাতি জগদিত্যনুক্ৰোধঃ দর্শয়তি ভগবান্, তচ্চ কিং
নিমিত্তং জগতোহজ্ঞানমুচ্যতে, ত্রিভিঃশরণমরৈর্ভাবৈর্শরণবিকারৈঃ রাগদেবমোহাদিপ্রকা-
রৈর্ভাবৈঃ পদার্থৈরেতির্ষথোক্তৈঃ সর্বমিদং প্রাণিজাতং জগৎ মোহিতমবিবেকতামাণা-

গিরিকৃত টীকা ।

চিদানন্দরোরভিব্যঞ্জকানাং ভাবানাং ইশ্বরাত্মভাভিধানাদন্তেষামতদাত্মত্বপ্রাপ্তাবুক্তং
কিঞ্চেতি । প্রাণিনাং ত্রৈবিধ্যে হেতুং দর্শয়ন্ বাক্যার্থমাহ যে কেচিদিতি । তর্হি পিতৃ-
রিব পুত্রাধীনত্বং যন্তো জায়মানানাং অধীনত্বং তথাপি স্মাদিতি বিক্রিয়াবদ্ব্যবহৃত্যসক্তি-
রিত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । মম পরমার্থভাস্তেবাং করিতবার তদগুণদোষৌ ময়ি স্মাতামি-
ত্যাঃ । তেষামপি তদেব স্বভবভাসস্তবাৎ কিমিতি করিতবমিত্যাশঙ্ক্যাহ তে পুন-
রিত্যি । ত্রিবিধানাং ভাবানাং ন স্বাতন্ত্র্যমীশ্বরকার্য্যভেদে তদধীনত্বাত্বা চ করিতস্মাধি-
ষ্ঠানসত্ত্বপ্রতীতিত্যায়েব তদ্ব্যবহৃত্যসক্তিরিত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

সতীশ্বরস্ত স্বাতন্ত্র্যে নিত্যশুদ্ধবাদৌ চ কুতো অপ্রতন্তদাত্মকস্ত সংসারিণমিত্যাশঙ্ক্য তদ-
জ্ঞানাদিত্যাহ এবম্ভূতমপীতি । যদ্যপ্রপঞ্চেৎবিক্রিয়চ্ছ স্বঃ কস্মাৎস্মাত্মত্বতঃ স্বরংপ্রকাশঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ যে চৈবেতি । যে চান্তেহপি সাধিকা ভাবাঃ শমদমাদয়ঃ, রাজসাত্ত্ব হর্ষদর্শাদয়ঃ
তামসাক্ষ য়ে শোকমোহাদয়ঃ, প্রাণিনাং স্বকর্মবশাৎ জায়ন্তে তান্ সর্বান্ মত্তএব জাতান্
বিদ্ধি মত্তোহিত্যর্থঃ, এবমপি তেষুহং ন বর্জে স্বীকার্য্যত্বমোহং ন তবা-
নীত্যর্থঃ, মদধীনাঃ মত্তো ময়ি বর্তন্তইত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

ত্রিভিগুণময়ৈর্ভাষ্যৈঃ সৰ্বমিদং জগৎ ।
 মোহিতং নাভিজানাতি মামেভ্যঃ পরমব্যয়ম্ ॥ ১৩ ॥
 দৈবী হেমা গুণময়ী মম মায়া ছরত্যয়া ।
 মামেব যে প্রপদ্যন্তে মায়ামেতাং তরস্তি তে ॥ ১৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দিতং সৎ নাভিজানাতি মামেভ্যো যথোক্তেভ্যো গুণেভ্যঃ পরং ব্যতিরিক্তং বিনাক্ষণকা-
 বয়ং ব্যয়রহিতং জগাদিসৰ্বভাববিকারবর্জিতমিত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥

কথং পুনর্দৈবীমেতাং ত্রিগুণাস্ত্রিকাং বৈষ্ণবীং মায়ামতিক্রামন্তীতু্যচ্যুতে দৈবীতি ।
 দৈবী দেবস্ত মমেশ্বরস্ত বিষ্ণোঃ স্বভাবভূতা হি যস্মাৎ এষা যথোক্তা গুণময়ী মম মায়া ছর-
 ত্যয়া ছঃখেনাত্যহতিক্রমণং যস্যঃ সা ছরত্যয়া, তত্রৈবং সতি সৰ্বধৰ্ম্মান্ পরিত্যজ্য মা-
 মেব মায়াবিনং স্বাস্ত্ৰভূতং সৰ্বাঘনা যে প্রপদ্যন্তে তে মায়ামেতাং সৰ্বভূতচিন্তমোহিনীং
 তরস্ত্যতিক্রামন্তি সংসারবন্ধনাং মুচ্যন্ত ইত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সৰ্বো জনস্তথা ন জানাতীতি ময়া শক্ততে তচ্চেতি । স্নোকেনোক্তরমাহ উচ্যত ইতি ।
 এভ্যঃ পরমিত্যপ্রপঞ্চকত্বমুচ্যতে, অব্যয়মিতি সৰ্ববিক্রিয়ারাহিত্যং ॥ ১৩ ॥

যথোক্তানাতিসিদ্ধমায়াপারবশ্তপরিবর্জনাযোগাজ্জগতো ন কদাচিদপি তথবোধসমুদয়-
 সম্ভাবনেভ্যাশক্ততে কথং পুনরिति । ভগবদেকশরণতয়া ভবজ্ঞানদ্বারেন মায়াতিক্রমঃ
 সম্ভবতীতি পরিহরতি উচ্যত ইতি । কথং ছরত্যয়ধেন তদত্যয়ঃ স্মাদিতি তত্রাহ মামে-
 বেতি । প্রধানেশ্বব স্বাতন্ত্র্যং মায়ায়া ব্যুৎপত্তি দেবশ্চেতি । স্বাতন্ত্র্যে মায়াছাপপত্তিঃ
 হি শব্দদ্যোতিতাং হেতুং করোতি যস্মাদিতি । অহুভবসিদ্ধা সা নাকস্মাদপলাপমর্হতীত্যাহ
 এবেতি । জগতস্তত্ত্বপ্রতিবন্ধকীভূতা গুণাঃ সৎবাদয়ঃ । মমেতি প্রাণজন্মেব মায়ায়াঃ
 সৎস্বকমনুদ্য বিধিৎসিতং ছরত্যয়ত্বং বিভজতে ছঃখেমেতি । মামেবেভ্যাং ব্যাচষ্টে তচ্চেতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

অগৎ. অতো. মাং নাভিজানাতি কথংভূতং এভ্যো ভাবেভ্যঃ পরং এতিরস্পৃষ্টং এতেবাং
 নিরস্তারং, অতএবাব্যয়ং নিৰ্বিকারমিত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥

কে. স্তহি. যাং. জানাতীত্যক্ত. আহ. দৈবীতি । দৈবী অনৌকিকী অত্যন্তু. তেত্যর্থঃ. গুণময়ী
 সৎবাদিগুণবিকারাস্ত্রিকা মম পরমেশ্বরস্ত পত্তির্গোয়া. ছরত্যয়া. ছরতা হি. পত্তিরনে. অস্ত্যর্থঃ.
 মামেবেভ্যং ব্যাচষ্টে. অতি. তস্যঃ. যে. প্রপদ্যন্তে. তবতি. মামেভ্যঃ. অহুভবসিদ্ধিঃ. কে.
 তরস্তি. ততো. মাং. সৎস্বকমনুদ্য. ॥

ন মাং ছুদ্ধতিনো মূঢ়াঃ প্রপদ্যন্তে নরাধমাঃ ।

মায়রাপহৃতজ্ঞানা আশ্বরং ভাবমাশ্রিতাঃ ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদি হ্যং প্রপন্নঃ মায়ামেতাং তরন্তি কন্মাত্মামেব সর্কে ন প্রপদ্যন্তে ইত্যাচ্যতে ন মামিতি । ন মাং পরমেশ্বরং ছুদ্ধতিনঃ পাপকারিণো মূঢ়াঃ প্রপদ্যন্তে নরাধমাঃ নরাণাং মধ্যে অধমা নিকৃষ্টান্তে চ মায়রাপহৃতজ্ঞানা আশ্বরং ভাবং হিংসানৃতাদিলক্ষণমাশ্রিতাঃ ॥ ১৫ ॥

যে পুনর্নরোক্তমাঃ পুণ্যকর্মাণঃ চতুর্বিধাইতি । চতুর্বিধাশ্চতুঃপ্রকারা ভজন্তে সেবন্তে মাং জনাঃ স্কুদ্ধতিনঃ পুণ্যকর্মাণো হে অজ্জুন আর্তঃ আর্তিপরিগৃহীতঃ তঙ্করব্যাজরোগাদিনা

গিরিকৃত টীকা ।

তস্মিন্ মায়ারূপে যথোক্তরীত্যা ছুবত্যয়ে সতীতি যাবৎ, মামেবেত্যেবকাবেণ মায়য়া বেদ্য কোটিনিবেশাভাবো বিবক্ষ্যতে, সর্কায়না কর্মানুষ্ঠানাদিব্যগ্রতামস্তরেণেত্যর্থঃ । মায়াতিক্রমে মোহাতিক্রমো ভবতীতি মত্বা বিশিনষ্টি সর্কেতি । মায়াতৎপ্রযুক্তমোহয়োরতিক্রমেহপি কথং পুরুষস্ত পুরুষার্থসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যাহ সংসারেতি ॥ ১৪ ॥

ভগবন্নিষ্ঠায়া মায়াতিক্রমহেতুভে তদেকনিষ্ঠত্বমেব সর্কেষামুচিতমিতি পৃচ্ছতি যদীতি । পাপকারিণেনাবিবেকভূয়ন্তয়া হিংসানৃতাদিভূয়ন্ত্বাত্ত্বয়সাং জজ্জুনাং ন ভগবন্নিষ্ঠত্বসিদ্ধিরিত্যাহ উচ্যতইতি । মোঢ়্যং পাপকারিণে হেতুরতএব নিকৃষ্টাঃ, সংমুষিতমিব তিরস্কৃতং জ্ঞানং স্বস্বরূপচৈতন্যমেষামিতি তে তথা ॥ ২৫ ॥

কেবাং তর্হি তন্নিষ্ঠতা স্কুরেতি তত্রাহ যে পুনরিতি । তে ভজন্তে ভগবন্তমিতি শেষঃ । যে হ্যং ভজন্তে তে কিং সর্কে মায়ং তরন্তি নৈবং প্রার্থনাবৈচিত্র্যাদিত্যাহ চতুর্বিধা ইতি

স্বামিকৃত টীকা ।

কিমিতি তর্হি সর্কে হ্যামেব ন ভজন্তীত্যত্র আহ ন মামিতি । নরেষু যেহধমান্তে মাং ন প্রপদ্যন্তে ন ভজন্তি, অধমেষু হেতুঃ মূঢ়া বিবেকশূন্যাঃ তৎকৃতঃ ছুদ্ধতিনঃ পাপশীলাঃ অতো মায়রাপহৃতং নিরস্তং শাস্ত্রাচার্যোপদেশাভ্যাং জাতমপি জ্ঞানং যেবাং তে তথা অতএব নন্তো নর্পোহভিমানশ্চ ক্রোধঃ পারুব্যমেব চেত্যাদিনা বক্ষ্যমাণমাস্বরং ভাবং স্বভাবং প্রাপ্তাঃ নন্তো ন মাং ভজন্তি ॥ ১৫ ॥

ছুদ্ধতিনঃ মাং ভজন্তে তে চ স্কুদ্ধততারতম্যেন চতুর্বিধাইত্যাহ চতুর্বিধা ইতি । পূর্ব-
অর্থে যে কৃতপুণ্যান্তে মাং ভজন্তি তে চতুর্বিধাঃ, আর্তো রোগাদ্যভিভূতঃ স যদি পূর্ব-
কৃতপুণ্যন্তর্হি মাং ভজন্তি অতথা ছুদ্ধতিনো ভজন্তে ন সংসরতি ॥ একস্তরতাপি স্তইব্যং,

চতুর্বিধা ভজন্তে মাং জনাঃ স্কৃতিনোহর্জুন ।
 আৰ্ত্তো জিজ্ঞাসুরর্থার্থী জানী চ ভরতর্ষভ ॥ ১৬ ॥
 তেষাং জানী নিত্যযুক্ত একভক্তির্বিশিষ্যতে ।
 প্রিয়ো হি জ্ঞানিনোহত্যর্থমহং স চ মম প্রিয়ঃ ॥ ১৭ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অভিভূতঃ অভিতবঃ আপন্নো জিজ্ঞাসুর্ভগবত্ত্বঃ জাতুমিচ্ছতি যোহর্থার্থী ধনকামো জানী
 বিশেষান্তবিস্ত হে ভরতর্ষভ ॥ ১৬ ॥

তেষামিতি । তেষাং চতুর্গাং মধ্যে জানী তৎস্ববিদ্যামিত্যুক্তো ভবত্যেকভক্তিশাস্ত্রস্ত
 ভজনীয়শ্চাদর্শনাদতঃ স একভক্তির্বিশিষ্যতে বিশেষমাধিক্যমাপদ্যতে অতিরিক্ত ইত্যর্থঃ ।
 প্রিয়ো হি স্বাম্যদহমাত্মা জ্ঞানিনোহভক্তস্তাহমত্যর্থঃ প্রিয়ঃ প্রসিদ্ধঃ হি লোকে আত্মা-
 প্রিয়ো ভবতি ইতি তস্মাৎ জ্ঞানিন আত্মদ্বাদ্বাসুদেবঃ প্রিয়ো ভবতীত্যর্থঃ স চ জানী মম
 বাসুদেবস্তাঐবেতি মমাত্যর্থঃ প্রিয়ঃ ॥ ১৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

আপন্নস্তনিবৃত্তিমিচ্ছন্নিত্তি শেষঃ, তৎস্ববিদিত্তি শব্দজ্ঞানবানাত্মতৎস্বসাক্ষাৎকারমাত্রার্থী
 মুমুকুরিত্যর্থঃ ॥ ১৬ ॥

চতুর্বিধানাং তেষাং স্কৃতিনাং ভগবদভিমুখানাং তুল্যত্বমাশঙ্ক্যাহ তেষামিতি । তন্ত
 বিশিষ্যমাণস্তে হেতুমাহ প্রিয়ো হীতি । নিত্যযুক্তঃ ভগবত্যাশ্রয়নি সদা সমাহিচেতঃ
 অসারে সংসারে ভগবানেব সারঃ সোহহমস্মীত্যেকস্মিন্নদ্বিতীয়ে স্বস্বাদত্যস্তমভিন্নে ভগবতি
 ভক্তিঃ স্নেহবিশেষোহন্ত্যেকভক্তিঃ, তস্মাদিক্যে হেতুং বিবৃণোতি প্রিয়ো হীত্যাদিনা ।
 ভগবতো জ্ঞানিনশ্চ পরস্পরং প্রেমাস্পদস্তে প্রসিদ্ধিং প্রমাণয়তি প্রসিদ্ধং হীতি । আত্মনো
 জ্ঞানিনঃ প্রতি প্রিয়স্তেহপি ভগবতো বাসুদেবস্ত কথং তং প্রতি প্রিয়ত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ
 তস্মাদিতি । অহং জ্ঞানিনো নিরুপাধিকপ্রেমাস্পদঃ পরমপুরুষার্থহেনাশ্রয়েন চ গৃহীত-
 দ্বাদিত্যর্থঃ । জ্ঞানিনোহপি ভগবন্তঃ প্রতি প্রিয়ত্বং প্রকটয়তি সচেতি ॥ ১৭ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

জিজ্ঞাসুরাত্মজ্ঞানেচ্ছঃ, অর্থার্থী অত্র পরত্র চ ভোগসাধনত্বত্বার্থপ্রেক্ষঃ, জানী
 চাত্মবিৎ ॥ ১৬ ॥

তেষাং মধ্যে জানী শ্রেষ্ঠ ইত্যাহ তেষামিতি । তেষাং মধ্যে জানী বিশিষ্টঃ তত্র হেতবঃ
 নিত্যযুক্তঃ সদা যুক্তঃ, একস্মিন্ মন্যেব ভক্তির্ষন্ত সঃ, জ্ঞানিনো, দেহাদ্যভিমানাত্মায়ৈব
 চিত্তরিক্ষেপাতাবানিত্যযুক্তস্বমেকাভক্তির্ষন্ত সঃ, অতএব তত্ত্বাবমত্যাঃ প্রিয়ঃ
 স চ মম, তস্মাদেতৈর্নিত্যযুক্তস্বামিভিঃ চতুর্বিধৈর্ভুক্তিঃ স উত্তমঃ ইত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

উদারাঃ সৰ্ব্ব এবেতে জ্ঞানী স্বাঐব মে মতম্ ।

আস্থিতঃ স হি যুক্তাত্মা মামেবানুভবমাঙ্গতিম্ ॥ ১৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তর্হি আর্ভাদয়জ্ঞয়ো বাসুদেবশ্রীয়াঃ, ন, কিং তর্হি উদারা ইতি । উদারা উৎকৃষ্টাঃ সৰ্ব্ব এবেতে ত্রয়োহপি মম শ্রীয়া এবত্যর্থঃ ন হি কশ্চিন্দুক্তো মম বাসুদেবশ্রীয়ো ভব-
তীতি, জ্ঞানীত্ব্যর্থঃ শ্রীয়ো ভবতীতি বিশেষঃ, তৎ কস্মাদিত্যাহ জ্ঞানী স্বাঐব নাশ্চো মত
মিতি মে মম মতং নিশ্চয়ঃ, আস্থিত আরোঢ়ুং প্রবৃত্তঃ স চ জ্ঞানী হি বস্মাদহমেব ভগবান্
বাসুদেবো নাশ্চোহস্মীত্যেবং যুক্তাত্মা সমাহিতচিত্তঃ সন্ মামেব পরং ব্রহ্ম গন্তব্যমহুস্তমাং
গতিং গন্তুং প্রবৃত্ত ইত্যর্থঃ ॥ ১৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানী চেদন্ত্যর্থমীশ্বরশ্চ শ্রীয়ো ভবতি তর্হি বিশেষণসামর্থ্যাদিতরেষামশ্রিয়ত্বং প্রাপ্তমিতি
শঙ্কতে তর্হীতি । তেষাং ভগবন্তং প্রতি শ্রিয়ত্বমত্র বিবক্ষিতমিত্যাহ নেতি । অত্যর্থ-
মিতি বিশেষণশ্চ তর্হি কিং শ্রয়োজনমিতি পৃচ্ছতি কিং তর্হীতি । সর্বেষাং ভগবদভিমুখ-
ত্বাহংকর্ষেহপি জ্ঞানিনি তদতিরেকমঙ্গীকৃত্য বিশেষণমিত্যাহ উদারা ইতি । কিং তত্র প্রমাণ-
মিত্যাশঙ্ক্য ঈশ্বরজ্ঞানমিত্যাহ মে মতমিতি । জ্ঞানীত্বাঐবেত্যত্র হেতুমাহ আস্থিত
ইতি । সর্কশকশ্চ জ্ঞানিব্যতিরিক্তবিষয়ত্বমাহ ত্রয়োহপিতি । জ্ঞানিব্যতিরিক্তানাং ভগবদ-
ভিমুখত্বেহপি জ্ঞানাভাবাপবাধান্ন ভগবৎপ্রীতিবিষয়তেত্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি । কস্তর্হি জ্ঞান-
বতি সতি বিশেষস্তত্রাহ জ্ঞানীত্বিতি । তমেব বিশেষঃ প্রশ্নপূর্বকং প্রকটয়তি কস্মাদিত্যা-
দিনা । সর্কামান্নানং পশুতোহপি অপক্ৰপাতিনঃ তশ্চ তব কথং যথোক্তো নিশ্চয়ঃশ্রাদিত্যা
শঙ্ক্যস্থিত ইত্যেতদ্ব্যাকরোতি আরোঢ়ুমিতি । আরোহে হেতুঃ সূচয়তি স চ জ্ঞানীতি ।
আরোঢ়ু প্রবৃত্তমেব স্ফুটয়তি মামেবেতি ॥ ১৮ ॥

উত্তরশ্লোকশ্চ গতার্থত্বং পরিহরতি জ্ঞানীতি । জ্ঞানার্থসংস্কারো বাসনা তত্ত্বজ্ঞাননি
পুণ্যকর্ম্মাহুষ্ঠানজনিতা বুদ্ধিশুদ্ধিস্তদাশ্রয়াণাং তদ্বতামনস্তানাং জন্মনামিতি যাবৎ । জ্ঞান-
ত্বং প্রাক্তনেষপি জন্মসু সম্ভাবিতমিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রাপ্তেতি । জ্ঞানবতো ভগবৎপ্রতিপত্তিঃ
প্রশ্নধারা বিবৃণোতি কথমিতি । যথোক্তজ্ঞানশ্চ তদ্বতশ্চ হুলভত্বং সূচয়তি যএবমিতি ।

শ্বামিকৃত টীকা ।

১। তর্হি ইতরে ত্রয়শ্চুক্তাঃ কিং সংসরন্তি ন হিন হীত্যাহ উদারা ইতি । সর্কেহপ্যেতে
উদারা মহান্তঃ মোক্ষভাজ এবত্যর্থঃ জ্ঞানী তু পুনরাঐবেতি মে মতং নিশ্চয়ঃ, হি বস্মাৎ স
জ্ঞানী যুক্তাত্মা মদেকচিত্তঃ সন্ ন বিদ্যতে উত্তমা বস্মাস্তামহুস্তমাং সর্কোত্তমাং গতিং
মামেবাস্থিত আস্থিতবান্ মদ্যতিরিক্তমন্তং কলং ন যন্তত ইত্যর্থঃ ॥ ১৮ ॥

बहूनां जन्मानाम्भे ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैश्चरितज्ञानाः प्रपद्यन्ते ह्यनुदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनामिति । बहूनां जन्मानां ज्ञानार्थसंस्कारार्जनाश्रयाणां अन्ते समाप्ते ज्ञानवान् प्राणुपविपाकज्ञानो मां वासुदेवः प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्तः प्रतिपद्यते कथं वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वज्ञानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तन्समो ह्यन्यो ह्यन्यधिको वाह तः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तः ॥ १९ ॥

आर्त्तव सर्को वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्ते कारणमुच्यते कामैकिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपुत्रादिविषयैश्चरितज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्ते अनुदेवताः प्राणुवन्ति वासुदेवादात्मानो ह्यनु देवतास्तं तं नियमं देवताबाधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तुवार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वया आश्रयिणा ॥ २० ॥

गिरिकृत टीका ।

महं सर्वोत्कृष्टमाश्रयितः चिन्तयन्ति । महाशब्दे कलितः हेतुमाह अत इति । उक्तवाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥

किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानं नोदेतीत्याशङ्क्य न मामित्यत्रोक्तं यदि निधाय ज्ञानानुदये हेतुमत्तमाह आर्त्तवेति । कामैर्नानाविधैरपहृत-

श्यामिकृत टीका ।

एवंभूतो मन्त्रेणोत्तिष्ठति इत्याह बहूनामिति । बहूनां जन्मानां किञ्चिं किञ्चिं पुण्यापचयेन अन्ते चरमे जन्मनि ज्ञानवान् सन् सर्वमिदं चराचरं वासुदेव इति सर्वाद्बुद्ध्या मां प्रपद्यते उच्यते अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

तदेवः कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेश्वरमेव ये भजन्ति ते कामान् प्राप्य नैनमुच्यन्ते इत्युक्तं ये ह्यतस्तं राजसाम्प्रसादं कामातिभूताः सुदुर्लभताः सेवन्ते ते संसर्गतीत्याह कामैरिति चतुर्भिः । ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्तिपुत्रपुत्रादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तोऽन्ताः सुदुर्लभा इत्युक्तं यथादिदेवता भजन्ति, किं कदा ह्यनुदेवताबाधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तः तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि च श्रयिणा प्रकृत्या पूर्वज्ञानासवासनाना नियता बन्धिताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति ॥ २० ॥

যো যো যাং যাং তনুং ভক্তঃ শ্রদ্ধয়ার্চিতুমিচ্ছতি ।
 তস্য তস্মাচলাং শ্রদ্ধাং তামেব বিদধাম্যহং ॥ ২১ ॥
 স তয়া শ্রদ্ধয়া যুক্তস্তস্মারাদনমীহতে ।
 লভতে চ ততঃ কামান্ ময়েব বিহিতান্ হি তান্ ॥ ২২ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

তেষাঞ্চ কামিনাং যো য ইতি । যো যঃ কামী যাং যাং দেবতাতনুং শ্রদ্ধয়া সংযুক্তো ভক্তশ্চ
 সন্নর্চিতুং পূজয়িতুমিচ্ছতি তস্য তস্য কামিনোহচলাং স্থিরাং শ্রদ্ধাং তামেব বিদধামি
 স্থিরীকরোমি যথৈবং পূর্বং প্রবৃত্তঃ স্বভাবতো যো যো যাং দেবতাতনুং শ্রদ্ধয়ার্চিতুমি-
 চ্ছতীতি ॥ ২১ ॥

স তয়েতি । স তয়া মদ্বিহিতয়া শ্রদ্ধয়া যুক্তঃ সনু তস্মা দেবতারাঃ তস্মা আরাধনমীহতে
 চেষ্টতে, লভতে চ ততঃ তস্মা আবাধিতাযাদেবতাতস্মাঃ কামানীপ্সিতান্ ময়েব পবমেশ্ববেণ
 সর্বজ্ঞেন কর্মফলবিভাগজ্ঞতয়া বিহিতান্নির্মিতাংস্তান্ হি যস্মান্তে ভগবতা বিহিতাঃ কামা-
 স্তস্মান্তানবশ্যং লভন্তে ইত্যর্থঃ, হিতানিতি পদাচ্ছেদে হিতত্বং কামানামুপচরিতং কল্যাং
 ন হি কামা হিতাঃ কশ্চিৎ ॥ ২২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বিবেকবিজ্ঞানস্ব দেবতাস্তরনিষ্ঠত্বমেব প্রত্যগ্ভূতপরদেবতাপ্রতিপত্ত্যভাবে কারণমিত্যাহ
 কামৈরिति । দেবতাস্তরনিষ্ঠত্বে হেতুমাহ তং তমিতি । প্রসিক্তো নিরমো জপোপবাস-
 প্রদক্ষিণনমস্কারাদিঃ । নিয়মবিশেষাশ্রয়ণে কারণমাহ প্রকৃত্যেতি ॥ ২০ ॥

তত্তদেবতাপ্রসাদাৎ কামিনামপি সর্বেষুবে সর্বাঙ্কে বাসুদেবে ক্রমেণ ভক্তির্ভবিষ্য-
 তীত্যাহ তেষাঞ্চেতি । স্বভাবতো জন্মান্তরীয়সংস্কারবশাদিত্যর্থঃ । ভগবদ্বিহিতয়া
 স্থিরয়া শ্রদ্ধয়া সংস্কারাধীনয়া দেবতাবিশেষমারাধয়তোহপি ভগবদনুগ্রহাদেব ফলপ্রাপ্তিরি-
 ত্যাহ যো যো যামিতি । ঈহতে নির্বর্তয়তীত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

আরাধিতদেবতাপ্রসাদাৎ ফলপ্রাপ্তৌ কিমীশ্বরেণেত্যাহ তস্য সর্বজ্ঞস্য সর্বকর্মফ-
 লবিভাগাভিজ্ঞস্য তত্তদেবতাবিষ্টাত্ত্বাত্তস্মৈব ফলদাতৃত্বমিত্যাহ সর্বজ্ঞেনেতি । একো-

স্বামিকৃত টীকা ।

তেষাং মধ্যে যো য ইতি । যো যো ভক্তো যাং যাং তনুং দেবতারূপাং মদীয়ামেব মূর্তিং
 শ্রদ্ধয়া অর্চিতুং ইচ্ছতি প্রবর্ততে তস্য তস্য ভক্তস্য ভক্তস্য বিবিধাঃ তামেব শ্রদ্ধামচলাং
 দৃঢ়ামহমন্তর্যামী বিদধামি করোমি ॥ ২১ ॥

তত্তচ্চ স তয়েতি । স ভক্তস্তয়া দৃঢ়য়া শ্রদ্ধয়া তস্মান্তনোরাদনমীহতে করোতি

অন্তবত্তু ফলং তেষাং তন্তবত্যল্পমেধসাম্ ।
দেবান্ দেবযজ্ঞো যান্তি মন্তুক্তা যান্তি মামপি ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যস্মাদন্তবৎসাধনব্যাপারা অবিবেকিনঃ কামিনশ্চ তে অতঃ অন্তবদিত্তি । অন্তবদ্বিনাশি তু ফলং তেষাং তন্তবত্যল্পমেধসার্প্রজ্ঞানাং, দেবান্ দেবযজ্ঞো যান্তি দেবান্ যজন্তি ইতি দেব-যজ্ঞঃ তে দেবান্ যান্তি মন্তুক্তা যান্তি মামপি, এবং সমানেহপ্যায়াসে মামেব ন প্রতিপদ্যন্তে অনন্তফলায়াহো খলু কষ্টং বর্তত ইত্যনুক্ৰোশং দর্শয়তি ভগবান্ ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বহুনাং যো বিদধাতি কামানিত্যাदिश्रुतिमाश्रित্য হিতানিতি পদদ্বয়ং ব্যাচষ্টে যস্মাদিত্তি হিতানিত্যেকং পদমিতি পক্ষং প্রত্যাহ হিতানিতি । মুখ্যত্বসম্ববে কিমিত্যোপচারিকত্ব মিত্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি ॥ ২২ ॥

প্রেক্ষাপূর্বকারিণি কামানাং হিতত্বাভাবে হেতুমাহ যস্মাদিত্তি । কিঞ্চ যে কামিনস্তে ন বিবেকিনস্ততশ্চাবিবেকপূর্বকত্বাৎ কামানাং কুতো হিতত্বাশঙ্কেত্যাহ অবিবেকিন-ইতি । কামানামনন্তফলত্বেন হিতত্বমাশঙ্ক্যাহ অত ইতি । তেষামবিবেকপূর্বকত্বমতঃ-শকার্থঃ, তুশকোহবধারণার্থঃ । কামফলস্য বিনাশিত্তে কিমিতি কামনিষ্ঠত্বঃ জন্তু নামিত্যাশঙ্ক্য প্রজ্ঞামান্দ্যাদিত্যাহ অল্পেতি । কিং তর্হি সাধনমনন্তফলায়েত্যশঙ্ক্য ভগবন্তজিরিত্যাহ মন্তুক্তা ইতি । অক্ষরার্থমুক্ত্বা স্লোকস্য তাৎপর্যার্থমাহ এবমিতি । দেবতাপ্রাপ্তৌ ভগবৎ-প্রাপ্তৌ চেতি শেষঃ, মামেবেত্যাদৌ দেবতাবিশেষঃ প্রতিপদ্যন্তে অন্তবৎ ফলায়েতি বক্তব্যং । উক্তবৈপরীত্যে কারণমবিবেকাতিরিক্তং নাস্তি ইত্যভিপ্রৈত্যাহ অহো খলিত্তি ॥ ২৩ ॥

ভগবন্তজনশ্চোত্তমফলত্বেপি প্রাণিনাং প্রায়েণ তন্নিষ্ঠত্বাভাবে প্রাপ্তপূর্বকং নিমিত্তং নিবেদয়তি কিং নিমিত্তমিত্যাদিনা । অপ্ৰকাশঃ শরীরগ্রহণাৎ পূর্বমিতি শেষঃ, ইদানীং

স্বামিকৃত টীকা ।

ততশ্চ কামাঃ যে সঙ্কল্পিতাস্তাংস্ততো দেবতাবিশেষান্নভতে, কিন্তু মমৈব তন্তদেবতাস্তর্থা-মিনা বিহিতান্ নির্ণিতান্ হি স্কুটমেতৎ তন্তদেবতানামপি মদধীনস্বাম্মুর্তিত্বাচ্চে-ত্যর্থঃ ॥ ২২ ॥

তদেবং যদিপি সর্কা অপি দেবতা মমৈব তনবোহন্তদারাদানমপি বস্ততো মদারাদানমেব তন্তৎফলদাতাপি চাহমেব তথাপি সাক্ষান্নন্তক্তানাঞ্চ তেষাঞ্চ ফলবৈষম্যং ভবতীত্যাহ অন্তবদিত্তি । অল্পমেধসাং পরিচ্ছিন্নদৃষ্টিনাং ময়া দত্তমপি তৎফলমন্তবৎ বিনাশি ভবতি, তদেবাহ, দেবান্ যজন্তীতি দেবযজ্ঞন্তে দেবানন্তবতো যান্তি মন্তুক্তাস্ত মামনাদ্যনন্তং পর-মানকং প্রাপ্নুবন্তি ॥ ২৩ ॥

অব্যক্তং ব্যক্তিমাঙ্গং মন্বন্তে মামবুদ্ধয়ঃ ॥

পরং ভাবমজানন্তো মমাব্যয়মনুভমম্ ॥ ২৪ ॥

নাহং প্রকাশঃ সর্বশ্চ যোগমায়াসমাবৃতঃ ।

মূঢ়োহয়ং নাভিজানাতি লোকো মামজমব্যয়ম্ ॥ ২৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিং নিমিত্তং ভ্রামেব ন প্রপদন্তে ইত্যাচ্যতে অব্যক্তমিতি । অব্যক্তমপ্রকাশং ব্যক্তি-
মাঙ্গং প্রকাশং গতং ইদানীং মন্বন্তে মাং নিত্যপ্রসিদ্ধমীশ্বরমপি সন্তমবুদ্ধয়োহবিবেকিনঃ
পরং ভাবং পরমাঙ্গস্বরূপমজানন্তোহবিবেকিনো মামব্যয়ং ব্যয়রহিতমনুভমং নিরতিশয়ং
মদীয়ং ভাবমজানন্তো মন্বন্ত ইত্যর্থঃ ॥ ২৪ ॥

তদজ্ঞানং কিং নিমিত্তং ইত্যাচ্যতে নাহমিতি । নাহং প্রকাশঃ সর্বশ্চ লোকশ্চ কেষাঞ্চি-
দেব মন্তজানাং প্রকাশেহমিত্যভিপ্রায়ঃ, যোগমায়াসমাবৃতঃ যোগো গুণানাং যুক্তির্ঘটনং

গিরিকৃত টীকা ।

লীলাবিগ্রহপরিগ্রহাবস্থায়ামিত্যর্থঃ । প্রকাশশ্চ তর্হি কাদাচিৎকভঃ ভগবতি প্রাপ্তং
নেত্যাহ নিত্যেতি । কথং তর্হি ভগবন্তমাগন্তকপ্রকাশং মন্বন্তে তত্রাবুদ্ধয় ইত্যন্তরঃ, তদ্বি-
বুধোতি পরমিতি । পরমনুভমমিতি বিশেষণদ্বয়ং সোপাধিকনিক্রুপাধিকভাবার্থঃ ॥ ২৪ ॥

অবিবেকরূপমজ্ঞানং ভগবন্নিষ্ঠাপ্রতিবন্ধকমুক্তং তস্মিন্নপি নিমিত্তং প্রশ্নপূর্বকমনাদ
জ্ঞানমুপন্বন্ততি তদজ্ঞানমিত্যাদিনা । ত্রিভিঃশব্দময়ৈরিত্যনৌপাধিকরূপস্তাপ্রতিপত্তৌ
কারণমুক্তমত্র তু সোপাধিকস্তাপীতি বিশেষঃ গৃহীত্বা ব্যাচষ্টে নাহমিতি । তর্হি ভগবন্তক্তি-
রনুপবুদ্ধেত্যশঙ্ক্যাহ কেষাঞ্চিদিত্যঃ । সর্বশ্চ লোকশ্চ ন প্রকাশেহমিত্যত্র হেতুমাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

নহু চ সমানে প্রয়াসে মহতি চ ফলবিশেষে সতি সর্কেহপি কিমিতি দেবতাস্তরং হিহা
ভ্রামেব ন ভজন্তি তত্রাহ অব্যক্তমিতি । অব্যক্তং প্রপঞ্চতীতং মাং ব্যক্তিং মন্বন্তমৎস-
কূর্মাভিভাবঃ প্রাপ্তমন্নবুদ্ধয়ো মন্বন্তে, তত্র হেতুঃ মম পরং ভাবং স্বরূপমজানন্তঃ, কথং-
ভূতং অব্যয়ং নিত্যং ন বিদ্যতে উত্তমো ভাবো যস্মাৎ তং মস্তাবং, অতো জগদ্রূপার্থঃ
লীলয়াবিস্কৃতনানাবিশুদ্ধোজ্জিতসত্ত্বমূর্ত্তিঃ মাং পরমেশ্বরং কৰ্মনির্শিতভৌতিকদেহং দেবতা-
স্তরসমং পশ্বন্তো মন্বন্তমতয়ো মাং নাভীবাদ্বিয়ন্তে 'প্রত্যুত কিপ্রকলদং দেবতাস্তরমেব
ভজন্তে, তে চোক্তপ্রকারেণাস্তবৎ ফলং প্রাপ্তবন্তীত্যর্থঃ ॥ ২৪ ॥

ভেদাৎ স্বাজ্ঞানে হেতুমাহ নাহমিতি । সর্বশ্চ লোকশ্চ নাহং প্রকাশঃ একটো ন ভবামি
কিঞ্চ মন্তজানাংমেব যতো যোগমায়ায়া সমাবৃতঃ যোগো যুক্তির্মদীয়ঃ কোহপ্যচিৎকভঃ

বেদাহং সমতীতানি বর্তমানানি চার্জ্জুন ।
ভবিষ্যাণি চ ভূতানি মাস্তু বেদ ন কশ্চন ॥ ২৬ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

সৈব মায়া যোগমায়া তয়া যোগমায়া সমাবৃতঃ সংচ্ছন্ন ইত্যর্থঃ অতএব মূঢ়ো লোকো-
হয়ং নাভিজানাতি মামজমব্যয়ং ॥ ২৫ ॥

যয়া যোগমায়া সমাবৃতঃ মাং লোকো নাভিজানাতি নাসৌ যোগমায়া মদীয়া সতী
মমেশ্ববস্ত মায়াবিনো জ্ঞানং প্রতিবধাতি যথান্তশ্চাপি মায়াবিনো মায়াজ্ঞানং তদ্বৎ যতএব-
মতঃ বেদাহমিতি । অহস্ত বেদ জানে সমীতানি সমতিক্রান্তানি ভূতানি তথা বর্ত-
মানানি চার্জ্জুন ভবিষ্যাণি চ ভূতানি বেদাহং মাস্তু বেদ ন কশ্চন মন্তুক্তং মচ্ছরণমেকং
মুক্ত্য মন্তুবেদনাতাবাদেব ন মাং ভজতে ॥ ২৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যোগেতি । অনাদ্যনির্কাচ্যা জ্ঞানাচ্ছন্নত্বাদেব মদ্বিষয়ে লোকশ্চ মৌঢ্যঃ ততশ্চ মদীয়স্বরূপ-
বিবেকাভাবান্নিষ্ঠত্বরাহিত্যমিত্যাহ অতএবেতি ॥ ২৫ ॥

মায়া ভগবানাবৃতশ্চৈতশ্চাপি লোকশ্চৈব জ্ঞানপ্রতিবন্ধঃ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যয়েতি । ন
হীয়ং মায়া মায়াবিনো বিজ্ঞানং প্রতিবধাতি মায়াত্বাৎ লৌকিকমায়াবৎ অথবা নেশ্বরো
মায়াপ্রতিবন্ধজ্ঞানো মায়াবিদ্যাৎ লৌকিকমায়াবিবদিত্যর্থঃ । ভগবতো মায়াপ্রতিবন্ধজ্ঞান-
ত্বাভাবেন সর্বজ্ঞত্বমপ্রতিবন্ধং সিদ্ধমিত্যাহ যত ইতি । লোকশ্চ মায়াপ্রতিবন্ধবিজ্ঞানত্বাদেব
ভগবদাতিমুখ্যশূন্যত্বমিত্যাহ মাং ত্বিতি । কালত্রয়পরিচ্ছিন্নসমস্তবস্তপবিজ্ঞানে প্রতিবন্ধে
নেশ্ববস্তাস্তীতি দ্যোতনার্থস্তশব্দঃ, মাং ত্বিতি লোকশ্চ ভগবত্ত্বজ্ঞানে প্রতিবন্ধং দ্যোত-
য়তি । তর্হি বস্তুজিবিফলেত্যাশঙ্ক্যাহ মদভক্তমিতি । তর্হি সর্বোহপি বস্তুজিহারা ত্বাৎ
জ্ঞাস্তি নেত্যাহ মন্তুবেতি । বিবেকবতো মন্তুজনং ন তু বিবেকশূন্যসর্বশ্চাপীত্যর্থঃ ॥ ২৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রজাবিলাসঃ সএব মায়া অঘটমানঘটনাপটীয়ত্বাৎ তয়া সংচ্ছন্নঃ, অতএব মৎস্বরূপজ্ঞানে
মূঢ়ঃ সন্নয়ং লোকোহজমব্যয়ঞ্চ মাং ন জানাতীতি ॥ ২৫ ॥

সর্বোত্তমঃ মৎস্বরূপমজ্ঞানস্ত ইতু্যুক্তং তদেব স্বশ্চ সর্বোত্তমত্বমনাবৃতজ্ঞানশক্তিধ্বম
দর্শয়ন্নশ্বেবামজ্ঞানমেবাহ বেদাহমিতি । সমতীতানি বিনষ্টানি বর্তমানানি চ ভাবীনি চ
ত্রিকালবর্তীনি ভূতানি স্বাবরজদমানি সর্বাণ্যহং বেদ জানামি মায়াশ্রয়স্থানম তস্মাৎ
শ্রয়ব্রব্যামোহকত্বাভাবাৎ, মাস্তু কোহপি ন বেত্তি ময়ায়ামোহিতত্বাৎ, প্রসিদ্ধং হি বোকে
মায়ায়াঃ স্বাশ্রয়াধীনত্বমন্তমোহকত্বঞ্চৈতি ॥ ২৬ ॥

ইচ্ছাধেষসমুখেন হৃদমোহেন ভারত ।

সৰ্বভূতানি সম্মোহং সর্গে যান্তি পরস্তপ ॥ ২৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কেন পুনঃস্বপ্নবেদনপ্রতিবন্ধেন প্রতিবন্ধানি সন্তি জায়মানানি সৰ্বভূতানি হাং ন বিদন্তি ইত্যপেক্ষায়ামিদমাহ ইচ্ছেতি । ইচ্ছাধেষসমুখেন ইচ্ছা চ ধেষশ্চ ইচ্ছাধেষৌ তাভ্যাং সমুত্তীর্ণতীতি ইচ্ছাধেষসমুখেন্তেন ইচ্ছাধেষসমুখেন কেনেতি বিশেষাপেক্ষায়ামিদমাহ হৃদমোহেনেতি হৃদনিমিত্তো মোহোহৃদমোহস্তাবেব ইচ্ছাধেষৌ শীতোষ্ণবৎ পরস্পরবিরুদ্ধৌ সুখদুঃখতদ্বৈতবিষয়ৌ যথাকালং সৰ্বভূতৈঃ সংবধ্যমানৌ হৃদশব্দেনাভিধীয়েতে তত্র যদা ইচ্ছাধেষৌ সুখদুঃখতদ্বৈতসংপ্রাপ্ত্যা লক্ষ্যকৌ ভবতস্তদা তৌ সৰ্বভূতানাং প্রজ্ঞায়াঃ স্বশাপাদনদ্বাৰেণ পরমার্থাত্মতত্ত্ববিষয়জ্ঞানোৎপত্তিপ্রতিবন্ধকারণং মোহং জনয়তঃ ন ইচ্ছাধেষদোষবশীকৃতচিত্তস্য যথাভূতার্থবিষয়জ্ঞানমুৎপদ্যতে বহিরপি, কিমু বক্তব্যং তাভ্যামাবিষ্টবুদ্ধেঃ সংমূঢ়স্য প্রত্যগাত্মনি বহুপ্রতিবন্ধে জ্ঞানং নোৎপদ্যত ইত্যন্তেনেচ্ছাধেষসমুখেন হৃদমোহেন ভারত ভারতায় সৰ্বভূতানি সম্মোহিতানি সন্তি সম্মোহং সংমূঢ়তাং সর্গে জন্মানি উৎপত্তিকাল ইত্যেতৎ নাস্তি গচ্ছন্তি হে পরস্তপ মোহবশান্তেব সৰ্বভূতানি জায়মানানি জায়ন্ত ইত্যভিপ্রায়ঃ ॥ ২৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবন্ত্ববিজ্ঞানপ্রতিবন্ধকং মূলজ্ঞানাতিরিক্তং প্রশ্নদ্বারেণোদাহরতি কেনেত্যাদিনা । পুনঃশব্দাৎ প্রতিবন্ধকান্তরবিবন্ধা গম্যতে, অপরোকমবাস্তরপ্রতিবন্ধকমিদমাগ্হতে, বিশেষমাকাঙ্ক্ষাপূৰ্বকং নিক্ষিপতি কেনেতি । বিশেষাপেক্ষায়ামিতি হৃদশব্দেন গৃহীতয়ো-রপি ইচ্ছাধেষয়োপ্রার্থণং । হৃদশব্দার্থোপলক্ষণার্থমিত্যভিপ্রোক্ত্যাহ তাবেবেতি । তয়ো-র্পর্যায়মেকত্রাহুপপত্তিঃ গৃহীত্বা বিশিনষ্টি যথাকালমিতি । ন চ তয়ো-রনধিকরণং কিঞ্চি-দপি ভূতং সংসারমণ্ডলে সম্ভবতীত্যাহ সৰ্বভূতৈরিতি । তথাপি কথং তয়ো-র্মোহহেতু-মিত্যাশঙ্ক্যাহ তত্রোতি । তয়ো-রাশ্রয়ঃ সপ্তম্যর্থঃ । উক্তমেবার্থঃ কৈমুতিকত্তায়েন প্রপঞ্চ-

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবং মারাবিষয়ত্বেন জীবানাং পরমেশ্বরজ্ঞানমুক্তং তন্তৈবাজ্ঞানস্য দৃঢ়ত্ব কারণ-মাহ ইচ্ছেতি । স্বদ্যত ইতি সর্গঃ সর্গে মূলদেহোৎপত্তৌ সত্যং ভগবৎকূলে ইচ্ছা তৎপ্রতি-কূলে চ ধেষস্তাভ্যাং সমুখঃ সমুত্তীর্ণো যঃ শীতোষ্ণসুখদুঃখাদিহৃদনিমিত্তো মোহো বিবেক-অপেক্ষেন সৰ্বাণি ভূতানি সম্মোহং যান্তি অহমেব। সুখী দুঃখী চেতি গাঢ়জরমভিনিবেশং প্রাপ্নুবন্তি অতস্তানি মজ্ঞানাতাবান্যাঃ ন ভবন্তীতি তাবঃ ॥ ২৭ ॥

येषामस्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ह्यन्धमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

‘यत एवमतस्तेन ह्यन्धमोहेन प्रतिबन्धप्रज्ञानानि सर्कभूतानि संमोहितानि मामाश्रु-
तुतं न जानन्ति अतएवाश्रुतावेन मां न भजन्ते, के पुनरनेन ह्यन्धमोहेन निर्मुक्ताः
सन्तः कां विदिता यथाशास्त्रमाश्रुतावेन भजन्ते इत्यपेक्षितमर्थः दर्शयितुमुच्यते येषामिति ।
येषां पुनरस्तगतं समाप्तप्रारं क्रीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सन्-
तुष्टिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते ह्यन्धमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन
ह्यन्धमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव पवमार्थतश्च नान्त्येतेषां
सर्कपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

गिरिकृत टीका ।

यति न हीति । पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह अत इति । प्रत्यगाश्र-
ुहकारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोपपत्तेरसम्भवोऽतः शक्यः, कुलप्रयुक्तमहिम्ना स्वरूप-
शक्त्या च युक्तैश्च यथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यामिति द्योतनार्थं तत्र परस्तपेति
सन्धोधनद्वयः । तद्विज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमवास्तवकारणमुपसंहरति मोहेति ॥ २९ ॥

जायमानभूतानां मोहपरतद्वद्दे फलितमाह यत इति । भगवत्तद्वेदनाभावे
तन्निष्ठवैधुर्यात् फलतीत्याह अतएवेति । यदि सर्कानि भूतानि जन्म प्रतिपद्यमानानि
संभूतानि सन्ति भगवत्तद्वपरिज्ञानशून्यानि भगवत्तद्वजनपवाश्रुथानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भग-
वत्तद्वजनमुच्यमानमधिकार्यत्वात्तद्वनर्थकमापद्योतेति शक्यते के पुनरिति । अनेकेषु जन्मसु,
सुकृतवशादपाकृतहरितानां ह्यन्धप्रयुक्तमोहविरहिणां ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवत्तद्वजना-
धिकारित्वात् शास्त्रविरोधोऽस्तीति प्ररिहरति उच्यते इति । तुशक्योऽप्येत्यर्थमाह पुनरिति ।
युक्तेरर्कानुसिद्धार्थं समाप्तप्रारमित्युक्तं । प्रकृतोपयोगः पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं
विशिनष्टि सद्येति । उभयविधोक्तेर्ह्यन्धनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह ते ह्यन्धेति । मोह-
निवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्याप्तत्वमाह भजन्ते इति । तेषां नानापरिग्रहवतां भगवत्तद्वजनप्रति-
हतिमाशक्त्याह दृढेति ॥ २८ ॥

श्यामिकृत टीका ।

कृतस्तर्हि केचन कां भजन्ते दृढव्रता उच्यते येषामिति । येषां पुण्याचरणीयानां
सर्कप्रतिबन्धकं पापमस्तगतं नष्टं ते ह्यन्धनिमित्तेन मोहेन विनिर्मुक्ताः दृढव्रताः एका-
द्विनः सन्ते मां भजन्ति ॥ २८ ॥

জরামরণমোক্ষায় মামাশ্রিত্য যতন্তি যে ।

তে ব্রহ্ম তদ্বিছুঃ কৃৎস্নমধ্যাত্মং কৰ্ম চাখিলম্ ॥ ২৯ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

তে কিমর্থঃ ভজন্ত ইত্যাচাতে জরেতি । জরামরণমোক্ষায় জরামরণয়োর্মোক্ষার্থঃ মাং পরমেশ্বরং আশ্রিত্য মৎসমাহিতচিত্তাঃ সন্তো যতন্তি প্রযতন্তে যে তে যদ্বন্ধ পরং তদ্বিছুঃ- কৃৎস্নং সমস্তমধ্যাত্মং প্রত্যগাত্মবিষয়ং বস্ত তদ্বিছুঃ কৰ্ম চাখিলং সমস্তং বিছুঃ ॥ ২৯ ॥

সাধীতি । সাধিভূতাদিধৈবঃ অধিভূতং চাধিধৈবঞ্চ অধিভূতাদিধৈবং তেন সহ অধি- ভূতাদিধৈবেন বর্ততে ইতি সাধিভূতাদিধৈবঃ মাং যে বিছুঃ সাধিযজ্ঞঞ্চ সহ অধিযজ্ঞেন

গিরিকৃত টীকা ।

যথোক্তানামধিকারিণাং ভগবন্তজনফলং প্রশংসার দর্শয়তি তে কিমর্থমিতি । জরাম- রণাদিলক্ষণে যো বন্ধস্তদ্বিশ্লেষার্থং ভগবন্তজনমিত্যর্থঃ । সম্প্রতি সগুণস্য সপ্রপঞ্চস্য মধ্য- মাত্মগ্রহার্থঃ ধ্যেয়ত্বমাহ মামাশ্রিত্যেতি । জবাদিসংসারনিবৃত্ত্যর্থঃ নিগুণং নিপ্রপঞ্চং মামুক্তমাদিকারিণো জানন্তীত্যুক্তং মামেব যে প্রপদ্যত ইত্যাদাবিত্যাহ জরেতি । মধ্য- মাদিকারিণঃ প্রত্যাহ মামিতি । পবমেশ্ববাশ্রয়ণং নাম বিষয়বিমুক্তয়েন ভগবদেকনিষ্ঠত্ব- মিত্যাহ মৎসমাহিতেতি । প্রযতনং ভগবনিষ্ঠাসিদ্ধ্যর্থং বহিবন্ধাণাং যজ্ঞাদীনামস্তবজা- গাঞ্চ শ্রবণাদীনামনুষ্ঠানং । প্রাপ্তকৃতং জগদুপাদানং পবং ব্রহ্ম কথং ব্রহ্ম বিদুরিত্যপেক্ষায়াং সমস্তাধ্যাত্মবস্তুধেন সকলকৰ্ম্মধেন চ তদ্বিচুরিত্যাহ কৃৎস্নমিতি ॥ ২৯ ॥

ন কেবলং ভগবনিষ্ঠানাং সৰ্ব্বাধ্যাত্মকৰ্ম্মান্নকব্রহ্মবিশ্বমেব কিং অধিভূতাদিসহিতং তদ্বৈ- দিষ্মপি সিধ্যতীত্যাহ সাধিভূতেতি । অধ্যাত্মং কৰ্ম্মবিভূতমধিধৈবমধিযজ্ঞেতি পঞ্চকং কৰ্ম্ম তদ্বন্ধ যে বিচুস্তেষাং যথোক্তজ্ঞানবতাং সমাহিতচেতসামাপদবস্থায়ামপি ভগবন্তত্ত্ব- জ্ঞানমপ্রতিহতং তিষ্ঠতীত্যাহ প্রয়াণেতি । অপি চেতি নিপাতাত্যাং তস্যামবস্থায়ঃ করণ- গ্রামস্য ব্যগ্রতয়া জ্ঞানাসম্ভবেহপি ময়ি সমাহিতচিত্তানামুক্তজ্ঞানবতাং ভগবন্তত্ত্বজ্ঞানমযত্ন- স্বামিকৃত টীকা ।

এবঞ্চ মাং ভজন্তস্তে সৰ্ব্বং বিজ্ঞেয়ং বিজ্ঞায় কৃতার্থা ভবন্তীত্যাহ জরেতি । জরামরণ- য়োনিরসনার্থঃ মামাশ্রিত্য যে প্রযতন্তে তে তৎ পরং ব্রহ্ম বিছুঃ, কৃৎস্নমধ্যাত্মঞ্চ বিছুঃ যেন তৎপ্রাপ্তব্যং তং দেহাদিব্যতিরিক্তং শুদ্ধমাত্মানঞ্চ জানন্তীত্যর্থঃ, তৎসাধনভূতমখিলং সব- হস্যং কৰ্ম্ম চ জানন্তি ইত্যর্থঃ ॥ ২৯ ॥

নচৈবং ভূতানাং যোগত্রংশস্বপ্নীত্যাহ সাধিভূতেতি । অধিভূতাদিশব্দানামর্থঃ শ্রীভ- গবানেবোত্তরাধ্যায়ৈ ব্যাখ্যাশ্চতি, অধিভূতেনাধিধৈবেন চ সহ অধিযজ্ঞেন চ সহ মাং যে জানন্তি তে যুক্তচেতসো ময়্যাসক্তমনসঃ প্রয়াণকালেহপি মরণসময়েহপি মাং বিদূর্জানন্তি ন

साधिभूताधिदैवम् मां साधियञ्जं ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्बुद्धचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विज्ञानयोगो नाम

सप्तमोऽध्यायः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

साधियञ्जं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च ते मां विदुः बुद्धचेतसः समाहितचित्ता
इति ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ।

गिरिकृत टीका ।

लभ्यमिति द्योताते । तदनेन सप्तमेनोक्तमधिकारिणः प्रति ज्ञेयः निरूपयता तदर्थमेव
सर्वाङ्गकथादिकमुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यः तत्र-
क्यङ्क्षोपलक्षितः ॥ ३० ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ।

स्वामिकृत टीका

तु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मरन्ति अतो मद्भक्तानां न योगद्रव्यशक्येतिभावः ।

कृष्णभक्तैक्येव यत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते ।

इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे सम्पु काशितम् । ३० ।

इति श्रीश्रीधरस्वामिकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ।

অর্জুন উবাচ—কিন্তুদ্ভুক্ষ কিমধ্যাত্মং কিং কৰ্ম পুরুষোত্তম ।

অধিভূতঞ্চ কিং প্রোক্তমধিদৈবং কিমুচ্যতে ॥১॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তে ব্রহ্ম তদ্বিহুঃ কুৎসমিত্যাদিনা ভগবতর্জুনশ্চ প্রশ্নবীজানি উপদিষ্টানি অতস্তৎ-
প্রশ্নার্থঃ অর্জুন উবাচ । কিং তদ্বিহুঃ । ১ ।

গিরিকৃত টীকা ।

সপ্তমাধ্যায়ান্তে যেষামস্তগতঃ পাপমিত্যাদিনা যেষাং ব্রহ্মাদীনামনুসন্ধানমুক্তং যচ্চ
প্রয়াগকালে ভগবতঃ স্মরণং দর্শিতং তদ্বিহুঃ জিজ্ঞাসমানঃ সন্ পৃচ্ছতি প্রশ্নসমুদায়মব-
তারয়তি তে ব্রহ্মেতি । প্রশ্নবীজানি তদ্বিষয়ভূতানি ব্রহ্মাণি বস্তু নীতি যাবৎ । বুভুৎসিন-
বিষয়প্রতিলস্তানস্তরং তেষাং প্রশ্নদ্বারা নির্ণয়ার্থমাহ অত ইতি । যত্নঃ তে ব্রহ্ম তদ্বিহু-
বিত্তি তৎ কিং সোপাধিকং নিরুপাধিকম্বা ব্রহ্মশব্দশ্চোভয়ত্রাপি সম্ভবাদ্বিত্তি যত্রাহ কিং
তদ্বিত্তি । যচ্চোক্তং কুৎসমিত্যাশ্রমিত্তি তত্রাত্মানং দেহমধিকৃত্য তস্মিন্মিথানে তিষ্ঠতী-
ত্যাশ্রমশব্দেন শ্রোত্রাদিকবণগ্রামো বা প্রত্যগ্ভূতঃ ব্রহ্মৈব বা বিবক্ষিতমিত্যাহ কিমধ্যাত্ম-
মিত্তি । বিজ্ঞানং যজ্ঞং তনুতে কৰ্মাণি তনুতেহপি চেতিশ্রুতৌ কৰ্মাণাং দ্বৈবিধ্যনির্ধারণাৎ
কৰ্মচাখিলমিত্যত্র কীদৃক্ কৰ্ম গৃহীতমিত্তি পৃচ্ছতি কিমিত্তি । ক্রমাক্রমাভ্যাং কার্যকার-
ণাভ্যাং অতীতশ্চ ভগবতো ন কিঞ্চিদবেদ্যমস্তীতি সূচয়তি পুরুষোত্তমেতি । সাধিভূতা-
ধিদৈবমিত্যত্রাধিভূতশব্দেন পৃথিব্যাদিষু ভূতেষু বর্তমানঃ কিঞ্চিদেব গৃহতে কিম্বা সমস্ত-
মেব কার্যমিত্তি নির্দিধারয়িষয়া পৃচ্ছতি অধিভূতমিত্তি । অধিদৈবমিত্তি চ দৈবতবিষয়-
মনুধ্যানং বা দৈবতেষাদিত্যমণ্ডলাদিষু বর্তমানঃ চৈতন্যং বা জিহ্বকিতমিত্তি প্রশ্নান্তরং
প্রস্তোতি অধিদৈবমিত্তি ॥ ১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ব্রহ্মকৰ্মাধিভূতাদি বিহুঃ কুৎসকচেতসঃ । ইত্যুক্তং ব্রহ্মকৰ্মাদি স্পষ্টমষ্টম উচ্যতে ।
পূৰ্ব্বাধ্যায়ান্তে ভগবতোপক্ষিপ্তানাং ব্রহ্মাধ্যাত্মাদিসপ্তপদার্থানাং তৎ জিজ্ঞাসুরর্জুন উবাচ
কিং তদ্বিহুঃ ইতি । স্পষ্টোহর্থঃ ॥ ১ ॥

अधियज्जः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधियज्ज इति ॥ २ ॥

गिरिकृत टीका ।

साधियज्जकेत्यात्राधियज्जशब्देन यज्जमधिकृतो विज्ञानात्मा वा परदेवता वेति प्रश्नात्तरं प्रतिक्रियति अधियज्जइति । स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तदात्मानं किञ्चात्प्रत्ययान्तेनेत्याह कथमिति । सर्वथापि स किमस्मिन् देहे वर्तते ततो बहिर्वा, देहे चेत् स कोऽत्र बुद्ध्यादिसुख्यातिविज्ञेया वेति जिज्ञासया क्रते कोऽत्रेति । अधियज्जः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नभेदः कथमिति किञ्च प्रकारभेदविक्रिया द्रष्टव्याः । यत्नू समाहितचित्तानामुत्क्रमणकालेऽपि भगवद्ब्रह्मज्ञानं सिध्यतीति तदयुक्तमुत्क्रमणदशायाः करणग्रामवैयर्थ्याच्छिन्नसमाधानानुपपत्तिवित्यभिप्रेत्याह प्रयाणेति ॥२॥

व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भागवतमवतारयति एवमिति । क्रमेण कृतानां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुं रतीष्टं प्रतिपत्तिसौकर्यात् सिध्यतीति बुध्यमानो विशिनष्टि यथाक्रममिति । तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं भगवद्ब्रह्मचनमुदाहरति अक्षरमिति । किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनमक्षरं ब्रह्म परममिति । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्प्रविनाशिव्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धात् प्रवृत्तिः व्युत्पद्यति अक्षरमित्यादिना । कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मानि बुद्धप्रयोगमन्तवेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते व्युत्पत्तेरर्थास्तरेऽपि संसृष्टादित्याशङ्क्य द्यावापृथिव्यादिविषयनिरक्षुशप्रशासनस्य परस्मादन्तस्मिन्नसंसृष्टात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मेवेत्याह एतश्चेति । कृत्तोर्योगमपहरतीति श्रान्नादोकारे वर्णसमुदायात्प्रक्षरशब्दस्य कृत्या प्रवृत्तिराश्रयितुमुचितेत्याशङ्क्याह ङकारश्चेति । प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोक्षावाख्यमक्षरमेवोत्तरत्र विशेषितं उच्यतेतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविवोधात् न तस्य प्रक्रमः संभवतीत्याह परममिति चेति । किमध्यात्ममिति प्रश्नश्चोत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि तद्व्याचष्टे तस्मैवेति । स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मानि देहेऽहःप्रत्ययवेदेयं वर्तते इति अमुं प्रतिभासं व्यावर्तय

स्वामिकृत टीका ।

किञ्च अधियज्ज इति । अत्र देहे यो यज्जे वर्तते तस्मिन् कोऽधियज्जोऽधिष्ठाता प्रयो-
जकः फलदाता च क इत्यर्थः, स्वरूपः पृष्ट्वाधिष्ठानप्रकारः पृच्छति कथं केन प्रकारेण
असावस्मिन् देहे स्थितः यज्जमधिष्ठितीत्यर्थः, यज्जग्रहणः सर्वकर्षणानुपलक्षणार्थः,
काले च नियतचित्तैः कथं कोनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

॥ভগবানুবাচ—অক্ষরং পরমং ব্রহ্ম স্বভাবোহধ্যাত্মমুচ্যতে ।

ভূতভাবোদ্ভবকরো বিসর্গঃ কৰ্ম্মসংজিতঃ ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

এষাং প্রশ্নানাং ষষ্ঠাক্রমং নির্ণয়য় অক্ষরমিতি । অক্ষবং ন ক্ষরতিতি পরমাত্মা এতচ্চ
বা অক্ষবশ্চ প্রশাসনে গার্গীতি শ্রুতেঃ ওঁকারশ্চ চোমিত্যেকাক্ষরং ব্রহ্মেতি পরেণ বিশেষ-
ণাশ্চদ্বৈতং পবমমিতি চ নিবতিশয়ে ব্রহ্মণ্যক্ষরে উপপন্নতবং বিশেষণং, তৈশ্চ পবমশ্চ
ব্রহ্মণঃ প্রতিদেহং প্রত্যগাত্মভাবঃ স্বভাব ইতি স্যে ভাবঃ স্বভাবোহধ্যাত্মঃ উচ্যতে আত্মানং
দেহমধিকৃত্য প্রত্যগাত্মতয়া প্রবৃত্তং পরমার্থব্রহ্মাবসানং বস্তু স্বভাবোহধ্যাত্মমুচ্যতে অধ্যাত্ম-
শব্দেনাভিধীয়তে, ভূতভাবোদ্ভবকরঃ ভূতানাং ভাবো ভূতভাবস্তস্মোদ্ভবো ভূতভাবোদ্ভবস্তং
করোতীতি ভূতভাবোদ্ভবকবো ভূতবস্তু ৭ পত্তিকব ইত্যর্থঃ বিসর্গো বিসর্জনং দেবতোদ্দেশে
চরুপুরোডাশাদেঃ স্বশ্চ দ্রব্যশ্চ বিতরণং পবিত্যাগঃ ন এষ বিসর্গলক্ষণো যজ্ঞঃ কৰ্ম্মসংজিতঃ
কৰ্ম্মশব্দিত ইত্যর্থঃ ইত্যেতস্মাদ্বীজভূতাৎ বৃষ্ট্যাদিক্রমেণ স্বাববজ্ঞমানি ভূতানি উদ্ভবন্তি ॥৩॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বভাবপদং গৃহ্নাতি স্যে ভাব ইতি । এবং বিগ্রহপরিগ্রহে স্বভাবোহধ্যাত্মমুচ্যতে ইত্যশ্চায়-
মর্থো নিষ্পন্নো ভবতীত্যনুবাদপূৰ্ব্বকং কথয়তি স্বভাব ইতি । তৈশ্চ পবস্যেত্যাদিনোক্তং ন
বিস্মৰ্তব্যমিতি বিশিনষ্টি পরমার্থেতি । পরমমেব হি ব্রহ্ম দেহাদৌ প্রবিশ্য প্রত্যগাত্মভাব-
মভুভবতি তৎ সৃষ্ট্ৰ। তদেবানুপ্রাণবিশদিতিশ্রুতেরিত্যর্থঃ । কিং কৰ্ম্মেতি প্রশ্নসেত্তরমুপাদত্তে
ভূতেতি । ভূতান্তেব ভাবান্তেষামুদ্ভবঃ সমুৎপত্তিস্তাং করোতীতি ব্যুৎপত্তিঃ সিদ্ধবৎকৃত্য
বিধাস্তুরেণ ব্যুৎপাদয়তি ভূতানামিতি । ভাবঃ সন্তাবো বস্তুভাবোহতএব ভূতবস্তু ৭ পত্তিকরঃ
ইতি বক্ষ্যতি, বৈদিকং কৰ্ম্মাত্মোক্তবিশেষণং কৰ্ম্মশব্দিতমিতি । বিসর্গশব্দার্থঃ দর্শয়ন্ বিশ-
দয়তি বিসর্গ ইত্যাদিনা । কথং পুনর্ধ্বংকৃতস্য সর্কেষু ভূতেষু সৃষ্টিস্থিতিপ্রলয়হেতুত্বেন তদ-
স্ববকরত্বমিত্যাশঙ্ক্যায়ৌ প্রাস্তাহতিরিত্যাদিস্মৃতিমনুস্মৃত্যাহ এতস্মাদ্বীতি ॥৩॥

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রশ্নক্রমেণৈবোত্তরং শ্রীভগবানুবাচ অক্ষরমিতি ত্রিভিঃ । ন ক্ষরতি ন চলতীত্যক্ষরং ননু
জীবোহপ্যক্ষরস্তত্রাহ পরমং যদক্ষবং জগতাং মূলকাবণং তদ্ব্ৰহ্ম, এতদ্বৈ তদক্ষরং গার্গিব্রাহ্মণা
অভিবদন্তীতিশ্রুতেঃ, স্বৈশ্চ পবমশ্চ ব্রহ্মণ এবাংশতয়া জীবরূপেণ ভবনং স্বভাবঃ স এবাত্মানং
দেহমধিকৃত্য ভোক্তৃত্বেন বর্তমানোহধ্যাত্মশব্দেনোচ্যত ইত্যর্থঃ, ভূতানাং জরায়ুজাদীনাং
ভাবঃ সন্তা উৎপত্তিঃ উদ্ভবশ্চ আদিত্যাঙ্জায়তে বৃষ্টিরিতিক্রমেণ বৃষ্টিরুৎকৃষ্টত্বেন ভবনমু-
দ্ভবঃ তৌ ভূতভাবোদ্ভবৌ করোতি যো বিসর্গো দেবতোদ্দেশেন দ্রব্যত্যাগরূপো যজ্ঞঃ সর্ক-
কৰ্ম্মণামুপলক্ষণমেতৎ স চ কৰ্ম্মশব্দবাচ্যঃ ॥ ৩ ॥

অধিভূতং ক্ষরো ভাবঃ পুরুষশ্চাধিদৈবতম্ ।

অধিযজ্ঞোহহমেবাত্র দেহে দেহভূতান্বর ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অধিভূতমিতি । অধিভূতং প্রাণিজাতমধিকৃত্য ভবতীতি কোহসৌ ক্ষরঃ ক্ষরতীতি ক্ষবো
বিনাশী ভাবো যৎ কিঞ্চিজ্জনিমদ্বস্তিত্যর্থঃ, পুরুষঃ পূর্ণমেনে সৰ্ব্বমিতি পুরি শযনাদ্বা পুরুষঃ
আদিত্যাস্তর্গতো হিরণ্যগর্ভঃ সৰ্ব্বপ্রাণিকবণানামনুগ্রাহকঃ সোহধিদৈবতং, অধিযজ্ঞঃ সৰ্ব্বয-
জ্ঞাভিমানিনী দেবতা বিষ্ণুখ্যা যজ্ঞো বৈ বিষ্ণুবিতি শ্রুতেঃ স হি বিষ্ণুহহমেবাত্রান্মিন্
দেহে যো যজ্ঞস্তস্মাহমধিযজ্ঞঃ যজ্ঞো হি দেহনির্কর্তৃত্বেন দেহসমবায়ীতি দেহাধিকরণো
ভবতি দেহভূতান্বর ॥ ৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সংপ্রতি প্রশ্নত্রয়শ্চোক্তবমাহ অধিভূতমিতি । অধিভূতঞ্চ কিং প্রোক্রমিত্যস্ত প্রতিবচ-
নমধিভূতং ক্ষবো ভাব ইতি । তত্রাধিভূতপদমনুদ্য বাচ্যমর্থঃ কথয়তি অধিভূতমিত্যাदिना ।
তস্ম নিৰ্দেশমন্তবেণ বিজ্ঞাতুমশক্যত্বাৎ প্রশ্নদ্বাবা তন্নির্দিশতি কোহসাবিতি । কার্যমাত্রমত্র
সংগৃহীতমিতি বক্তুমুক্তমেব বানক্তি যৎ কিঞ্চিদিতি । অধিদৈবং কিমিতি প্রশ্নে পুরুষ-
শ্চেত্যাদিপ্রতিবচনং তত্র পুরুষশব্দমনুদ্য মুখ্যমর্থঃ তস্মোপশ্রুতি পুরুষ ইতি । তস্মৈব
সম্ভাবিতমর্থাস্তবমাহ পুবি শযনাদেতি । বৈবাজঃ দেহমাসাদ্য আদিত্যমণ্ডলাদিষু দৈব-
তেষু যোহস্তববস্থিতো লিঙ্গান্না ব্যাপ্তিকবণানুগ্রাহকোহত্র পুরুষশব্দার্থ স চাধিদৈবতমিতি
ক্ষুটয়তি আদিত্যেতি । অধিযজ্ঞঃ কথমিত্যাदि প্রশ্নঃ পবিহরন্নধিযজ্ঞশব্দার্থমাহ অধিযজ্ঞ-
ইতি । কথমুক্তায়াং দেবতায়ামধিযজ্ঞশব্দঃ সাদিত্যশব্দ্য শ্রুতিম্নুসরন্বাহ যজ্ঞো বৈ ইতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ অধিভূতমিতি । ক্ষরো বিনশ্ববো ভাবঃ দেহাদিপদার্থঃ ভূতং প্রাণিমাাত্রমধিকৃত্য
ভবতীতাধিভূতমুচ্যতে, পুরুষো বৈবাজঃ সূর্য্যমণ্ডলবর্তী স্বাংশভূতসৰ্বদেবতানামধিপতির-
ধিদৈবতমুচ্যতে, অধিদৈবতমধিষ্ঠাত্রী দেবতা, স বৈ শরীরী প্রথমঃ স বৈ পুরুষ উচ্যতে,
আদিকর্তা স ভূতানাং ব্রহ্মাণে সমবর্ত্তত ইতি শ্রুতেঃ । অত্রান্মিন্ দেহে স্থিতোহহমেবাধি-
যজ্ঞো যজ্ঞশ্চাধিষ্ঠাত্রী দেবতা যজ্ঞাদিকৰ্মপ্রবর্ত্তকস্তৎফলদাতা চ, কথমিত্যস্তাপ্যস্তবমনে-
নৈবোক্তং দ্রষ্টব্যং, অন্তর্ধামিনোহসত্তাদিভিঃ গৈর্জীববৈলক্ষণ্যেন দেহান্তর্কর্ত্তিত্বস্ত প্রসিদ্ধ-
ত্বাৎ, তথাচ শ্রুতিঃ স্বপর্ণা সযুজা সখায়া সমানং বৃক্ষং পরিবশ্বজাতে । তয়োৱন্তঃ পিপ-
পলং স্বাদত্যন্নমশ্নন্তোহপ্রি চকুর্জীতি" । দেহভূতাং মধ্যে শ্রেষ্ঠ ইতি সম্বোধয়ন্ ভ্রমপ্যেবং
ভূতমন্তর্ধামিনং পবাধীনশ্বপ্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যবব্যতিরেকাত্যাং বোধুর্মহীতি স্মচয়তি ॥ ৪ ॥

অন্তকালে চ মামেব স্মরন্ মুক্তা কলেবরম্ ।

যঃ প্রয়াতি স মম্বাবং যাতি নাস্ত্যত্র সংশয়ঃ ॥ ৫ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অন্তকালইতি । অন্তকালে চ মরণকালে মামেব পরমেশ্বরং বিষ্ণুং স্মরন্ মুক্তা পবিত্র্য কলেবরং শরীরং যঃ প্রয়াতি গচ্ছতি স মম্বাবং বৈষ্ণবং তস্যং যাতি নাস্তি ন বিদ্যতে অত্রাস্মিন্নর্থে সংশয়ো যাতি বা ন বেতি ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পরৈব দেবতাধিযজ্ঞশব্দেনোচ্যতে সা চ ব্রহ্মণঃ সকাশাদতাস্তাভেদেন প্রতিপত্তব্যেত্যাহ সহি বিষ্ণুরিতি । শাস্ত্রীয়ব্যবহাবভূমিরত্রেভ্যুক্তা । দেহসামান্যাদিকবণ্যাধ্বাত্রেত্যস্ত ব্যাখ্যানং অস্মিন্নিতি । কিমধিযজ্ঞো বহিবন্তর্কা দেহাদিতি সন্দেহো মাভূদিত্যাহ দেহ-ইতি । নহু যজ্ঞস্ত দেহাধিকবণভাবাৎ কথং তথাবিধিযজ্ঞাভিমানিদেবতাৎ ভগবতো বিবক্ষ্যতে তত্রাহ যজ্ঞো হীতি । এতেন তস্ত বুদ্ধাদিব্যতিরিক্তত্বমুক্তমবধেয়ং ন হি পরা দেবতা দর্শিতবীত্যাধিযজ্ঞশব্দিতা বুদ্ধাদিষন্তর্ভাবমভাবয়িতুমলং । দেহান্ বিভ্রতীতি দেহ-ভূতঃ সর্কে প্রাণিনস্তেষামেষ বরঃ শ্রেষ্ঠঃ, যুক্তং হি ভগবতা সাক্ষাদেব প্রতিক্ষণং সম্বাদং বিদধানস্মাজ্জুনস্ত সর্কেভ্যঃ শ্রেষ্ঠ্যং ॥ ৪ ॥

যন্ত প্রয়াগকালে চেত্যাদি চোদিতং তত্রাহ অন্তকালে চেতি । মামেবেত্যেবকাবেণ অধ্যাত্মাদিবিশিষ্টেভ্যে ন স্মরণং ব্যাবর্ত্যতে বিশিষ্টস্মরণে হি চিত্তবিক্ষেপান্ন প্রধানস্মরণমপি স্মার চ মরণকালে কার্য্যকরণপারবশ্যাদ্ভগবদস্মরণাসিদ্ধিঃ সর্কদৈব নৈরন্তর্যেণ আদব-ধিয়া ভগবতি সচর্পিতচেতসঃ তৎকালেহপি কার্য্যকরণজাতমগণয়তো ভগবদস্মরণসিদ্ধেঃ, শরীরে তস্মিন্নহংমমাভিমানাভাবাদিত্রিযাবৎ, প্রয়াতীত্যত্র প্রকৃতশরীরমপাদানং । ব্রহ্ম বেদ ব্রহ্মৈব ভবতীত্যাদিশ্রুতিমাশ্রিত্যাহ নাস্তীতি । ব্যাসেধ্যঃ সংশয়মেবাভিনয়তে যাতি বেতি ॥ ৫ ॥

অন্তকালে ভগবন্তমুখ্যায়তো ভগবৎপ্রাপ্তিনিয়মবদন্তমপি তৎকালে দেবাদিবিশেষং ধ্যায়তো দেহং ত্যজতস্তৎপ্রাপ্তিরবশ্যং ভাবিনীতি দর্শয়তি নেত্যাদিনা । কথং পুনরন্ত-

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রয়াগকালে চ কথং জ্ঞেয়োহসীত্যেনে পৃষ্টমন্তকালে জ্ঞানোপায়ঃ তৎকলঞ্চ দর্শয়তি অন্তকাল ইতি । মামেবোক্তলক্ষণমন্তর্ধামিরূপং পরমেশ্বরং স্মরন্ দেহং ত্যক্তা যঃ এক-র্বেণ অচ্চিরাদিমার্গেণ উত্তরায়ণপথা যাতি স মম্বাবং মজ্জপতাং যাতি অত্র সংশয়ো নাস্তি, স্মরণং জ্ঞানোপায়ো মম্বাবাপত্তিঞ্চ কলমিত্যর্থঃ ॥ ৫ ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यस्तु कलेवरम् ।
 तं तमेवैति कौस्तुभ्य सदा तद्भावभावितः ॥ ७ ॥
 तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
 मयार्पितमनोबुद्धिर्मा मे वैष्यस्य संशयः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न मद्दिष्य एवायं नियमः किं तर्हि यं यमिति । यं यं वापि यं भावं देवताविशेषं
 स्मरन् चित्तं त्यजति परित्यजति अस्तु प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं
 भावमेवैति नान्यं कौस्तुभ्य सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन् भावस्तद्भावं स भावितः स्मर्य-
 माणतया तस्मात् येषु स तद्भावभावितः सन् ॥ ७ ॥

यस्मादेवमन्त्रा भावना देहास्तवप्राप्ती कावणं तस्मादिति । तस्मात् सर्वेषु कालेषु
 मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युध्यश्च स्वधर्मं कुरु मयि वास्मदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यश्च तव स
 हं मयार्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथास्मृतमेव्यासि आगमिष्यासि असंशयो न संशयोऽत्र
 विद्यते ॥ १ ॥

गिरिकृत टीका ।

काले पववशश्च नियतविषयस्मृतिर्भविष्यत्सहते तत्राह सदेति । देवादिविशेषस्तस्मि-
 न्निति सप्तम्यर्थः, भावो भावना वासना स भावो भावितः सम्पादितो येषु पुंसां स तथा-
 विधः सन् यं यं भावं स्मरति तस्मैव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति सन्नक्तः ॥ ७ ॥

सततं भावना प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्त्याप्रत्ययहेतुरित्याक्षीकृत्यानस्तवग्लोकमव-
 तावयति यस्मादिति । विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणं भगवत्प्राप्तिहेतुः भाति तस्मा-
 दिदृश्याते सर्वेषु कालेषु दारनैवस्तर्थात्त्यां सहेति यावत्, भगवदनुस्मरणे विशेषणत्रय-
 साहित्यां यथाशास्त्रमिति द्योत्याते । भगवदनुस्मरणं कर्तव्यमुक्तं तेन सह स्वधर्ममपि
 कुरु बुद्धिमित्युपदिशता भगवता समुच्चयो ज्ञानकर्मणोवक्षीकृतो भातीत्याशङ्क्याह मन्नीति ।

श्यामिकृत टीका ।

न केवलं मां स्मरन् मन्तावः प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि यं यमिति । यं यं भावं
 देवतास्मरणं अन्त्रमपि वा अन्त्रकाले स्मरन् देहं त्यजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं
 प्राप्नोति अन्त्रकाले भावविशेषस्मरणे हेतुः सदा तद्भावभावित इति सर्वदा तस्य भावो
 भावनास्तु चित्तं तेन भावितो वासितचित्तः ॥ ७ ॥

तस्मादिति । यस्मात् पूर्ववासनैवास्तकाले स्मृतिहेतुर्न ह्यु तदा विवशश्च स्मरणोद्यमः
 अस्तवति अस्मात् सर्वदा मामनुस्मर अन्त्रचित्तं, तं स्मरणं हि चित्तशुद्धिः विना न भवति

অভ্যাসযোগযুক্তেন চেতসো নান্দ্ৰগামিনা ।

পরমং পুরুষং দিব্যং যাতি পার্থানুচিন্তয়ন্ ॥ ৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ অভ্যাসেতি । অভ্যাসযোগযুক্তেন ময়ি চিন্তসমর্পণবিষয়ভূতে একম্বিন্ তুল্য-
প্রত্যয়াবৃত্তিলক্ষণো বিলক্ষণপ্রত্যয়ান্তরিতোহভ্যাসঃ স চাসৌ যোগস্তেন যুক্তঃ তত্রৈব
ব্যাপৃতঃ প্রবৃত্তঃ যোগিনশ্চেতস্তেন চেতসো নান্দ্ৰগামিনা নান্দ্ৰ বিষয়ান্তরে গন্তঃ শীল-
মশ্চেতি নান্দ্ৰগামি তেন নান্দ্ৰগামিনা পরমং নিবতিশয়ং পুরুষং দিব্যং দিবি সূর্য্যমণ্ডলে
ভবং দিব্যং যাতি গচ্ছতি হে পার্থ অনুচিন্তয়ন্ শাক্তাচার্য্যোপদেশমনুধ্যায়নিত্যেতৎ ॥ ৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মনোবুদ্ধিগোচরং ক্রিয়াকাবকফলজাতং সকলমপি ব্রহ্মৈবেতি ভাবয়ন্ যুধ্যশ্চেতি ক্রবতা
ক্রিয়াদিকলাপশ্চ ব্রহ্মাতিবিক্রম্যভাবাভিনাপান্নাত্র সমুচ্ছয়ো বিবক্ষিত ইত্যর্থঃ । উক্তবীত্যা
স্বধর্ম্মমনুর্ভর্তমানশ্চ প্রয়োজনমাহ মামেবেতি । উক্তসাধনবশাৎ ফলপ্রাপ্তৌ প্রতিবন্ধা-
ভাবং সূচয়তি অসংশয় ইতি ॥ ৭ ॥

ইতশ্চ পূর্ব্বলোকোক্তার্থানুষ্ঠায়ী ভগবন্তমন্তকালে প্রাপ্নোতীত্যাহ কিঞ্চেতি । অভ্যাসং
বিভজতে ময়ীতি । ন হি চিন্তসমর্পণশ্চ বিষয়ভূতং ভগবতোহর্থাস্তবং বস্তু সদস্তীতি মন্বানো
বিশিনষ্টি চিন্তেতি । অন্তবাককালেহপি বিজাতীয়প্রত্যয়েষু বিচ্ছিদ্য বিচ্ছিদ্য জাযমানৈ-
ষপি সজাতীয়প্রত্যয়াবৃত্তিব্যোগিনোহপি শ্চাদিত্যাশঙ্ক্যাহ বিলক্ষণেতি । অভ্যাসাখ্যেন
যোগেন যুক্তঃ চেতসো বিবৃণোতি তত্রৈবেতি । তৃতীয়য়া পরামৃষ্টোহভ্যাসযোগঃ সপ্ত-
ম্যাপি পরামৃশ্তে । ননু প্রাকৃতানাং চেতস্তথেষ্যাশঙ্ক্য বিশিনষ্টি যোগিন ইতি । তচ্চে-
চেতো বিষয়ান্তরং পরামৃশেন তর্হি পরমপুরুষার্থপ্রাপ্তিহেতুঃ শ্চাদিত্যাশঙ্ক্যাহ নান্দ্ৰগামি-
নেতি । প্রামাদিকং বিষয়ান্তরপারবশ্চমভ্যনুজ্ঞাতুং তাচ্ছীল্যপ্রত্যয়াত্তেন তাৎপর্য্যাদপরা-

স্বামিকৃত টীকা ।

অতো যুধ্যশ্চ চিন্তশুদ্ধার্থং যুদ্ধাদিকং স্বধর্ম্মমনুর্ভর্তেত্যর্থঃ, এবং ময্যর্পিতং মনঃ সংকল্পান্নকং
বুদ্ধিশ্চ ব্যবসায়ান্নিকা যেন ত্বয়া স ভ্রমনারাসেন মামেব প্রাপ্যসি অসংশয়ঃ সংশ-
য়োহত্র নাস্তি ॥ ৭ ॥

সন্ততশ্চরণশ্চ চাভ্যাসোহস্তরঙ্গসাধনমিতি দর্শয়ন্নাহ অভ্যাসযোগেতি । অভ্যাসঃ সজা-
তীয়প্রত্যয়প্রবাহঃ সএব যোগ উপায়স্তেন যুক্তেনৈকাগ্ৰেণ অতএব নান্দ্ৰং বিষয়ং গন্তঃ
শীলঃ যশ্চ তেন চেতসো দিব্যং দেয়তনান্নকং পরমেশ্বরমনুচিন্তয়ন্ হে পার্থ তমেব
যাতীতি ॥ ৮ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तां ॥ ९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किंविशिष्टं पुरुषः यातीत्युच्यते कविमिति । कविः क्रास्तदर्शिनः सर्वज्ञः, पुराणः चिरस्तनमनुशासितारः सर्वस्य जगतः प्रशंसितावः अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसः सूक्ष्मत्वमनुस्मरेदनुचिन्त्येः यः कश्चिः सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातावः विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तावः विभज्य धातावमचिन्त्यरूपं नासा रूपं नियतविद्यमानमपि केनचिः चिन्त्यित्वा शक्यते इत्यचिन्त्यरूपस्तः आदित्यवर्णमादित्यस्यैव नित्यैतत्प्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णः तमसः पवस्तादज्ञानलक्षणाश्चोहाङ्गकावाः पवः तमनुचिन्त्यन् यातीति पूर्वैर्णैव संशङ्कः ॥ ९ ॥

गिरिकृत टीका ।

मृष्टानर्थास्तुवेण पवमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं यदपरामृष्टाखिला-
नर्थज्ञमतिशयानन्दत्वं तच्च प्रागेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमपेक्षते । यश्चासावादित्ये
इत्यादि श्रुतिमस्त्याह दिवोति । तत्र विशेषतोऽभिव्यक्तिवैव भवनं, पूर्वोक्तेन
चेतसा यथोक्तः पुरुषमनुचिन्त्यन् याति तमेवेति संशङ्कः । अनुचिन्त्यन्नित्यात्रानुशङ्कार्थं
व्याचष्टे शास्त्रेति । चिन्त्यन्निति व्याकरोति ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

किंविशिष्टं पुरुषमनुचिन्त्यन्निति संशङ्कः, चकाराः कया वा नाड्योऽक्रामन्नित्यानुक-
ष्यते, तत्र ध्यानद्वावाप्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति उच्यते इति, क्रास्तदर्शिनमतीता
देरशेषस्य वस्तुनो दर्शनशालित्वं । तेन निष्पन्नमर्थमाह सर्वज्ञमिति । चिरस्तनमादिमतः
सर्वस्य कारणत्वादनादिमित्यर्थः, सूक्ष्माकाशादि ततः सूक्ष्मत्वः तदुपादानत्वादित्यर्थः
यो यथोक्तमनुचिन्त्येः स तमेवानुचिन्त्यन् यातीति पूर्वैर्णैव संशङ्क इति योजना । ननु
विशिष्टजात्यादिमते यथोक्तमनुचिन्त्यं फलवद्भवति न त्वन्मदादीनामित्याशङ्क्याह यः कश्चि-

श्यामीकृत टीका ।

पुनवप्यनुचिन्तनीयः पुरुषः विशिनष्टि कविमिति धात्याः । कविः सर्वज्ञः सर्वविद्या-
निर्मातारः, पुराणमनादिसिद्धः, अनुशासितारः नियन्तावः, अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसमतिस्सूक्ष्मं
आकाशकालदिग्भ्योऽप्यतिस्सूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातावः पोषकः, अपरिमितमहिम्ना-
दचिन्त्यरूपः मलीमसरोर्मनोबुद्ध्यारगोचरः, आदित्यवः स्वरूपप्रकाशात्को वर्णः स्वरूपं
यस्य तः तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानः, वेदाहमेतं पुरुषः महास्तमादित्यवर्णः तमसः
परस्तादितिः ॥ ९ ॥

প্রয়াগকালে মনসাহচলেন ভক্ত্যা যুক্তো যোগবলেন চৈব ।

ক্রবোর্মধ্যে প্রাণমাবেশ্য সম্যক্ স তং পরং পুরুষমুপৈতি দিব্যম্ ॥১০॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ প্রয়াগকালইতি । প্রয়াগকালে মরণকালে মনসাহচলেন প্রচলনবর্জিতেন ভক্ত্যা যুক্তো ভজনং ভক্তিঃ তয়া যুক্তো যোগবলেন চৈব যোগস্য বলং যোগবলং তেন সমাধিজ-সংস্কারপ্রচয়জনিতং স্ফুটিতশৈশ্বর্যলক্ষণং যোগবলং তেন চ যুক্ত ইত্যর্থঃ, পূর্বং হৃদয়পুণ্ডরীকে বশীকৃত্য চিত্তং তত উর্দ্ধগামিত্যা নাড্যা ভূমিজয়ক্রমেণ ক্রবোর্মধ্যে প্রাণমাবেশ্য স্থাপয়িত্ব সম্যগপ্রমত্তঃ সন্ স এবং বুদ্ধিমান্ যোগী কবিং পুরাণমিত্যা দিলক্ষণং তং পরং পুরুষ-মুপৈতি প্রপদ্যতে দিব্যং দ্যোতনাস্বকং ॥ ১০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দিত্তি । ফলমত উপপত্তেবিত্তি ঞ্চায়েনাহ সর্বশ্চেতি । এতদপ্রমেয়ং ক্রবমিত্তি ক্রতিমাশ্রি-ত্যা হ অচিন্ত্যরূপমিত্তি । ন হি পবস্য কিঞ্চিদপি রূপাদিবস্তুনোহস্তি অরূপবদেব হীতি ঞ্চার্য কল্পিতমপি নাস্মদাদিভিঃ শক্যতে চিন্তয়িতুমিত্যা হ নাশ্চেতি । মূলকারণাদজ্ঞানা-স্তৎকার্যাচ্চ পূবস্তাদুপবিষ্টাদ্যবস্থিতং পবমার্থতো জ্ঞানতৎকার্যাঙ্গৃষ্টমিত্যা হ তমস ইতি ॥ ৯ ॥

ইতচ্চ ভগবদনুস্মরণং সফলত্বাদনুষ্ঠেয়মিত্যা হ কিঞ্চেতি । কদা তদনুস্মরণে প্রযত্নাতি-রেকোহভ্যর্থ্যতে তদাহ প্রয়াগকাল ইতি । কথং তদনুস্মরণমিত্যুপকরণকলাপমপেক্ষ্যমাণং প্রত্যাহ মনসেতি । যোহনুস্মবেৎ স কিমুপৈতি তদাহ স তমিত্তি । মরণকালে ক্লেশবাহুল্যে-হপি প্রাচীনাভ্যাসপ্রসাদাসাদিতবুদ্ধিবৈভবো ভগবন্তনুস্মবন্ যথাস্মৃতমেব দেহাভিমানবি-গমানস্তরূপাগচ্ছতীত্যর্থঃ । ভগবদনুস্মরণস্য সাধনং মনসৈবানুদ্রষ্টব্যমিত্তি ক্রতু্যপদিষ্টমাচষ্টে মনসেতি । তস্য চঞ্চলত্বান্ন শৈশ্বর্যমীশ্ববে সিধ্যতি তৎকথং তেন তদনুস্মরণমিত্যাশঙ্ক্যা হ অচলেনেতি । ঈশ্বরানুস্মরণে প্রযত্নেন প্রবর্তিতং বিষয়বিমুখং, তস্মিন্বেবানুস্মরণযোগে-র্পোনঃপুণ্ড্রেন প্রবৃত্ত্যা নিশ্চলীকৃতং ততশ্চলনবিকলং, তেনেতি ব্যাচষ্টে প্রচলনেতি । সংপ্র-ত্যনুস্মরণাধিকাধিগং বিশিনষ্টি ভক্ত্যেতি । পরমেশ্বরে পরেণ প্রেম্ণা সহিতো ষ্মিন্যাস্তর-বিমুখোহনুস্মর্জব্য ইত্যর্থঃ । যোগবলমেব ফোবয়তি সমাধিজ্চেতি । যোগঃ সমাধিঃ চিত্তস্য

স্বামিকৃত টীকা ।

সংপ্রকপ্রকৃতিং ভিত্তা যস্তিষ্ঠতি এবংভূতং পুরুষং অন্তকালে ভক্তিয়ুক্তো নিশ্চলেন বিক্ষেপরহিতেন মমসা যোহনুস্মরেৎ, মনোনৈশ্চল্যে হেতুঃ যোগবলেন সম্যক্ স্মবুগ্নমা-র্গেণ ক্রবোর্মধ্যে প্রাণমাবেশ্য ইতি, স তং পরং পুরুষং পরমানুস্মরূপং দিব্যং দ্যোতনা-স্বকং প্রাপ্নোতি ॥ ১০ ॥

যদক্ষরং বেদবিদো বদন্তি বিশস্তি যদ্ যতয়ো বীতরাগাঃ ।

যদিচ্ছন্তো ব্রহ্মচর্যাং চরন্তি তত্তে পদং সংগ্রহেণ প্রবক্ষ্যে ॥১১॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

যোগমার্গানুগমনেনৈব ব্রহ্মবিদ্যামন্তরেণাপি ব্রহ্মাপ্যত ইত্যেবং প্রাপ্ত ইদমুচ্যতে, পুনরপি বক্ষ্যমাণেনোপায়েন প্রতিপিন্ধিতস্ত ব্রহ্মণো বেদবিদনাদিবিশেষণবিশেষ্য-
শ্চাভিধানং কৰোতি গভবান্ যদক্ষরমিতি । যদক্ষবং ন ক্ষরতীতি অক্ষরং অবিনাশি
বেদবিদো বেদার্থজ্ঞা বদন্তি তদ্বা এতদক্ষরং গার্গি ব্রাহ্মণা অভিবদন্তীতি শ্রুতেঃ, সৰ্ব্ববিশেষ-

গিরিকৃত টীকা ।

বিষয়ান্তবৃত্তিধিরোধেন পবস্মিন্বেব স্থাপনং তস্মৈ বলং সংস্কারপ্রচয়ো ধ্যেযৈকাগ্র্যকরণং
তেনতত্রৈব সৈশ্বর্যমিত্যর্থঃ । চকারস্ফুটিতমস্বয়মম্বাচষ্টে তেন চেতি । যত্ত্বু কয়া নাড্যোৎ-
ক্রামন্ যাতীতি তত্রাহ পূৰ্বমিতি । চিত্তং হি স্বভাবতো বিষয়েষু ব্যাপ্তং তেভ্যো বিমুখী
কৃত্য হৃদয়ে পুণ্ডরীকাকাবে পবমানস্থানে যত্ত্বতঃ স্থাপনীযং, অথ যদিদমস্মিন্ ব্রহ্মপুৰে
ইত্যাদিশব্দেস্তত্র চিত্তং বশীকৃত্য আদাবনস্তরং কর্তব্যমুপদিশতি তত ইতি । ইড়াপিঙ্গলে
দক্ষিণোত্তরে নাড্যো হৃদয়ান্নিঃস্বতে নিরুধ্য তস্মাদেব হৃদয়াগ্রাদূৰ্দ্ধগমনশীলয়া স্ত্ববুস্ময়া
নাড্যা হার্দং প্রাণমানীয় কণ্ঠাবলম্বিতং স্তনসদৃশং মাংসখণ্ডং প্রাপয্য তেনাধ্বনা ক্রবো-
মধ্যে তমাবেশ্য অপ্রমাদবান্ ব্রহ্মরক্ষাদ্বিনিষ্ক্রাম্য কবিং পুরাণমিত্যাди বিশেষণং পবম-
পুরুষমুপগচ্ছতীত্যর্থঃ । ভূমিজয়ক্রমেণেত্যত্র ভূম্যাदीনাং পঞ্চানাং ভূতানাং জয়ো বশী-
করণং তস্মৈ তস্মৈ ভূতস্মৈ স্বাধীনচেষ্টাবৈশিষ্ট্যং তদ্বারেণেণেত্যেতদুচ্যতে । স তমিত্যাदि ব্যাচষ্টে
সএবমিতি ॥ ১০ ॥

যেন কেনচিৎপ্রাণিনা ধ্যানকালে ভগবদনুস্মরণে প্রাপ্তে সত্যভিধানেন নিয়ন্তং স্মৰ্তব্য-
ত্বেন প্রকৃতপরমপুরুষস্ম ত্রৈবিদ্যবৃক্ষ্যা প্রামাণিকত্বমাহ পুনরপীতি । উপায়ো বক্ষ্য-
মাণ ওঙ্কারঃ । অবিষয়ে প্রতীচি ব্রহ্মণি বেদার্থবিদামপি কথং বচনমিত্যাশঙ্ক্যাবিষয়ত্বমি
ত্যেতাবতৈবেতি মত্বা শ্রুতিমুদাহরতি তদ্বেতি । তথাপি তস্মিন্বিষয়ে সৰ্ব্ববিশেষশূন্তে বচন

স্বামিকৃত টীকা ।

কেবলাভ্যাসযোগাদপি প্রণবাভ্যাসমন্তরক্ষং বিধিৎস্বঃ প্রতিজ্ঞানীতে যদক্ষরমিতি ।
যদক্ষরং বেদার্থজ্ঞা বদন্তি, এতস্মৈ বা অক্ষরস্ম প্রশাসনে গার্গি সূৰ্য্যাচক্ষরমমৌ বিধ্বতো
তিষ্ঠত ইতিশ্রুতেঃ, বীতো রাগো যেভ্যস্তে বীতরাগা যতয়ঃ প্রবত্তবন্তো বদিশন্তি, যচ্চ জ্ঞাতু
মিচ্ছন্তো গুরুকূলে ব্রহ্মচর্যাং চরন্তি তত্তে ভূতাং পদং পদ্যতে গম্যতইতি পদং প্রাপ্যঃ
সংগ্রহেণ সংক্ষেপেণ প্রবক্ষ্যে তৎপ্রাপ্ত্যপায়ং কথয়িষ্যামীত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নিবর্তকত্বেনাভিবদন্ত্যমূলমনণিত্যাদি, কিঞ্চ বিশস্তি সম্যগ্দর্শনপ্রাপ্তৌ সত্যাং যদ্বতয়ো যতনশীলাঃ সংস্থাসিনো বীতবাগাঃ বিগতো বাগো যেভ্যস্তে বীতরাগাঃ বচাঙ্কবমি চ্ছস্তো জ্ঞাতুমিতি বাক্যশেষঃ, ব্রহ্মচর্য্যঃ গুরো চরন্তীতি, তন্তে পদং যদঙ্করাখ্যং ব্রহ্মাখ্যং পদং পদনীয়ং তে তুভ্যাং সংগ্রহেণ সংগ্রহঃ সংক্ষেপঃ তেন সংক্ষেপেণ প্রবক্ষ্যে কথয়িষ্যামি, স যোহ তদ্ভগবন্ মনুষ্যোষু প্রাণায়ামোঙ্কারমভিধ্যায়ীত কতমস্থা বসতে ন লোকং জয়- তীতি তৈশ্চ মহোবাচ এতদ্বৈ সত্যকামপব্ধাপব্ধ ব্রহ্ম যদোঙ্কাব ইত্যুপক্রম্য যঃ পুনবেতং ত্রিমাতেণোমিত্যেতেনৈবাক্ষরেণ পবঃ পুরুষমভিধ্যায়ীত প্রণবো ধনুঃ শবো হ্যাত্মা ব্রহ্ম তল্লক্ষ্যমুচ্যতে অপ্রমত্তেন যোদ্ধব্যং শববস্তন্থযো ভবেদিত্যাদিনা বচনেন অন্তত্র ধর্ষাদন্ত- ত্রাধর্ষাদিতি চোপক্রম্য সর্কে বেদা যৎপদমামনস্তি তপাংসি সর্কানি চ যদ্বদস্তি যদিচ্ছস্তো- ব্রহ্মচর্য্যং চবস্তি তন্তে পদং সংগ্রহেণ ব্রবীম্যোমিত্যেতাдиभिश्च वचनैः पवश्च ब्रह्मणे वाचकरूपेण प्रतिभावं प्रतीकरूपेण चवब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्मध्यमबुद्धीनां विवक्षितश्लोकावश्लोपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि अधिकृतं कविं पुवाणमनुशासितारं यदङ्करं वेदविदो वदन्तीति चोपग्रस्तश्च च पवश्च ब्रह्मणः पूर्वोक्त- रूपेण प्रतिपत्तुपायभूतश्लोकारश्च कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधावणासहितं वक्तव्यं ॥ ११ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মনুচিতমিত্যাশঙ্ক্যাহ সর্কেতি । ন কেবলা বিদ্বদনুভবসিদ্ধং যথোক্তং ব্রহ্ম কিন্তু মুক্তোপ- ন্যপ্যতয়া মুক্তানাংপি প্রসিদ্ধমিত্যাহ কিঞ্চেতি । কেবাং পুনঃ সংস্থাসিৎ তদাহ বীতরাগা ইতি । জ্ঞানার্থঃ ব্রহ্মচর্য্যবিধানদপি ব্রহ্ম জ্ঞেয়ত্বেন প্রসিদ্ধমিত্যাহ যচ্চেতি । কথং তর্হি যথোক্তং ব্রহ্ম মম জ্ঞাতুং শক্যমিত্যাকুলিতচেতসমজুর্নং প্রত্যাহ তন্তে পদমিতি । বক্ষ্যমাণেনোপায়েভ্যাকুং ব্যক্তীকুর্কনোঙ্কারদ্বারা ব্রহ্মোপা- সনং ঞ্চতু্যক্তমনুক্ৰামতি স যো হেতি । সত্যকামেনাভিধ্যানফলং জিজ্ঞাসুনা ভগবন্নিতি পিপ্পলাদঃ সস্বোধ্যাভিমুখীক্রিয়তে নিপার্ভৌ তু প্রসিদ্ধমর্থমবদ্যোতয়স্তাবভিধ্যানশ্চ ফল- ত্বেন কৰ্ত্তব্যত্বমাবেদয়তঃ, মনুষ্যোম্ মধ্যে স যোহধিকৃতো মনুষ্যস্তৎপ্রসিদ্ধমভিধ্যানং যথা সিধ্যতি তথা সর্কবেদসারভূতমোঙ্কারমাভিমুখ্যেন ধ্যায়ীত তচ্চাভিধ্যানমাশ্রয়ণাদিতি শ্রায়েন মরণান্তমনুষ্ঠেয়ং, স চৈবমনুতিষ্ঠন্ প্রকৃতেনাভিধ্যানেন লোকানাং বহুত্বাৎ কতমং লোকং জয়তীতি প্রশ্নং পৃষ্টবতে সত্যকামায় পিপ্পলাদনামা কিলার্চাৰ্য্যঃ প্রতিবচনং প্রোবাচ তত্র প্রথমং অভিধ্যয়মোঙ্কারং পরব্রহ্মত্বেন মহীকরোতি এতদ্বাইতি । ত্রিমা- ত্রেণাকারোকারমকারান্নকেনেতি যাবৎ যোহভিধ্যায়ীত তমেব যথাভিধ্যাতং পুরুষমধিগ- চ্ছতীত্যাদি বচনেনোপাসনমোঙ্কারশ্লোকমিত্যর্থঃ । প্রশ্নক্রতিবৎ কঠবল্লী চ তত্রৈবার্থে

सर्वद्वाराणि संशम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्क्याधायान्नः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रसक्तान्प्रसक्तं यत्किञ्चिदित्येवमर्थं उक्तरो अश्च आवद्यते सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वावाणि च सर्वद्वावाणि उपलक्ष्यो तानि सर्वाणि संशमनः कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्ड्रविके निरोधः कृत्वा निष्प्रचारतामापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्क्याधायान्नः नाड्या उर्क्याधायान्नः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुः ॥ १२ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रवृत्तेत्याह अन्वृत्तेति । अव्यवधानेनोपनिषदाः व्यवधानेन च कर्म्मश्रुतीनां परस्मिन्ना-
न्ननि पर्यवसानं दर्शयति सर्व इति । तपसामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यव-
सानमित्याह तपांस्येति । तत्रैव च ज्ञानार्थमष्टादशं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह
यदिच्छस्य इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथमोक्षावधारकमिति कथयति षमि-
त्येतदिति । षमित्येतदिति उदाहृतवचनानां तांपर्यः दर्शयति पवस्येति । तस्य
वाचकरूपेण वा तत्रैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योक्तावस्थापासनं यथोक्तैर्ब्रह्मचर्येण-
क्रमिति सम्बन्धः । ननु परस्मिन् ब्रह्मणि तद्व्यमृत्वादि वाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणे भविष्यति
किमित्युपासनमोक्तावोपन्यस्यते तत्राह पवेति । यद्यपि विशिष्टाधिकारिणे विनै-
वोपासनमुपनिषद्येत्वा ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरुपपद्यते तथापि मन्तानां मध्यमानां तद्वि हेतु-
त्वेनोक्तावो विवक्षितः तच्छोपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रमयुक्ति-
फलदादनुष्ठेयत्वं सूचयति कालास्तरेति । भवत्वेवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तथावता प्रकृते किमा-
यातमित्याशङ्क्याह उक्तं यदिति । तदेवेहापि वक्तव्यमित्युक्तत्वेन सम्बन्धः । उपानमे-
वोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति कविमित्यादिना । पूर्वोक्तकृतेत्यभिधानेन प्रती-
कत्वेन चेत्यर्थः । श्रोतस्योपासनस्यानुद्वलानस्य सोपस्करत्वं संगिरते वोगेति ॥ ११ ॥

तर्हि कथमन्यचेताः सततमित्यादि वक्ष्यते तत्राह प्रसक्तेति । ओक्तावोपासनं
प्रसक्तं तदनन्तरं त्वफलमनुप्रसक्तं तद्वारा चापुनरावृत्त्यादि वक्तव्यकोटिनिविष्टमित्यर्थः ।

श्यामिकृत टीका ।

प्रतिष्ठातमुपास्यः साध्याह सर्वेति शब्दात् । सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संशम्य प्रत्याहृत्य
चक्षुरादिभिर्काहविषयग्रहणमूर्क्यमित्यर्थः, मनश्च हृदि निरुध्य बाह्यविषयस्मरणमप्यूर्क्यमि-
त्यर्थः, मूर्क्यं क्वबोमर्धे प्राणमाधाय योगस्य धारणां शैथिल्यामास्थित आश्रितवान् सन् ॥१२॥

ওমিত্যেকাক্ষরং ব্রহ্ম ব্যাহরন্ মামনুস্মরন্ ।

য প্রয়াতি ত্যজন্ দেহং স যাতি পরমাং গতিম্ ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তত্রৈব চ ধারয়ন্ ওমিতি । ওমিত্যেকাক্ষরং ব্রহ্ম ব্রহ্মণোহভিধানভূতমোক্ষারং ব্যাহ-
রন্মুচ্চরংস্তদর্থভূতং মামীশ্ববমনুস্মরন্মুচ্চিস্তয়ন্ যঃ প্রয়াতি ত্রিযতে স ত্যজন্ পবিত্যজন্
দেহং শরীরং ত্যজন্ দেহমিতি প্রয়াণবিশেষণার্থং দেহত্যাগেন প্রয়াণমান্বনো স স্বরূপ-
নাশেনেত্যর্থঃ, স এবং ত্যজন্ প্রয়াতি গচ্ছতি পরমাং প্রকৃষ্টাং গতিং ॥ ১৩ ॥

কিঞ্চ অনন্তেতি । অনন্তচেতা বাস্তববিষয়ে চেতো যস্য সৌহৃদমনন্তচেতা যোগী সততং
সর্বদা যো মাং পরমেশ্বরং স্মবতি নিত্যশঃ সততমিতি নৈরন্তর্যামুচ্যতে নিত্যশ ইতি দীর্ঘ

গিরিকৃত টীকা ।

উক্তেহর্থে সগনস্তরগ্রন্থমুখাপযতি ইত্যেবমর্থইতি । শ্রোত্রাদীনাং কুত্র দ্বারবন্ধং তত্রাহ উপ-
লক্ষাবিতি । তেষাং সংযমনং বিষয়েষু প্রবৃত্তানাং দোষদর্শনদ্বাবা তেভ্যো বৈমুখ্যাপাদনং ।
কোহয়ং মনসো হৃদয়ে নিবোধস্তত্রাহ নিঃপ্রচারমিতি । মনসো বিষয়াকারবৃত্তিঃ নিরুধ্য হৃদি
বশীকৃতস্য কার্যং দর্শয়তি তত্রোতি উর্দ্ধমিত্যত্রাপি হৃদয়াদিতি সম্বধ্যতে সর্বাণ্যুপলক্ষি-
দ্বাবাণি শ্রোত্রাদীনি সংনিরুধ্য বায়ুমপি সর্বেভ্যো নিগৃহ্য হৃদয়মানীয় ততো নির্গতয়া
স্বষ্মাকর্ষণমধ্যললাটক্রমেণ প্রাণং মূর্দ্ধন্যাধায় যোগধারণামারুঢ়ো ব্রহ্ম ব্যাহরন্ মাঞ্চ তদর্থ-
মনুস্মরন্ পরমাং গতিং যাতিতি সম্বন্ধঃ ॥ ১২ ॥

যথোক্তযোগধারণার্থং প্রবৃত্তো মূর্দ্ধনি প্রাণমাধায় ধারয়ন্ হি কিং কুর্ধ্যাদিত্যাশঙ্ক্যা-
নস্তরল্লোকমবতারয়তি তত্রৈবেতি । একঞ্চ তদক্ষরং চেতি একাক্ষবমোমিত্যেবং রূপং
তৎকথং ব্রহ্মেতি বিশিষ্যতে তত্রাহ ব্রহ্মণইতি । যঃ প্রয়াতীতি মরণমুক্ত্য ত্যজন্ দেহ-
মিতি ক্রবতা পুনরুক্তিরাপ্রিতা স্যাদিভ্যাশঙ্ক্য বিশেষণার্থং বিবৃণোতি দেহেতি । এবমো-
ক্ষারমুচ্চারয়ন্নর্থং চাভিধ্যায়ন্ ধ্যাননিষ্ঠঃ স পুমানিত্যর্থঃ, পরমামিতি গতিবিশেষণং ক্রম-
মুক্তিবিবক্ষয়া দ্রষ্টব্যং ॥ ১৩ ॥

ননু বায়ুনিরোণাং উদীরিতয়া রীত্যা স্বেচ্ছাপ্রযুক্তোৎক্রমণাসম্ভবান্দুল্লভা পরমা
গতিরাপতেদিতি তত্রাহ কিঞ্চেতি । ইতচ্চ ভগবদনুস্মরণে প্রযতিভব্যমিত্যর্থঃ । সততং

স্বামিকৃত টীকা ।

ওমিতি । ওমিত্যেকং ষদেব ব্রহ্মবাচকত্বাৎ ব্রহ্মপ্রতিমাদিবহুক্ষপ্রতীকত্বাৎ ব্রহ্ম
তদ্ব্যাহরন্মুচ্চারয়ন্ তদ্ব্যচ্যঞ্চ মামনুস্মরনেবং দেহং ত্যজন্ যঃ প্রকর্ষণেণ যাতি অর্চিরাদিমা-
র্গেণ স পরমাং শ্রেষ্ঠাং মঙ্গলতিং প্রাপ্নোতি ॥ ১৩ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कालङ्मुच्यते न वन्नासः सन्त्सरः वा किं तर्हि षावज्जीवनं नैवसुख्येण यो मां स्मरती-
त्यर्थः तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नियुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः
यत्तद्व्यवहारोऽनन्यचेताः सन् मयि समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

तव सौलभ्येन किं श्लाघ्याद्यात्ते शृणु तन्नम सौलभ्येन यद्वदति मामुपेत्येति ।
मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मन्भावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति किं विशिष्टं
पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति तद्विशेषणमाह दुःखालयः दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयं
आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानि तं दुःखालयः जन्म न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थित-
स्वरूपं नाप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां
गतां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

गिरिकृत टीका ।

नित्यश इति विशेषणस्योपपन्नरुक्तमाह सततमित्यादिना । उक्तमेवार्पोनरुक्तिः व्यक्ती-
करोति नेत्यादिना । जितान्स्मरिच्छया देहं त्यजति तदितरस्तु कर्मक्षयेऽपेवेति विशेषः
विवक्षन्नाह यत इति ॥ १४ ॥

अनन्यचेतसः प्रतीश्वस्य सौलभ्यमेवमित्याद्यात्ते किं वा प्राप्तास्त्येवावतिष्ठन्ते
किंवा पुनर्वावर्तन्ते चन्द्रलोकानि वेति सन्देहात् पृच्छति तवेति । तद्व्योक्तवशोकेन
निश्चयं दर्शयति उच्यते इति । ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्रमिति व्याचष्टे मन्भावमिति ।

श्यामिकृत टीका ।

एवकास्तकाले धारणया मन्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशत एव भवति नान्यन्तेति पूर्वोक्त-
मेवानुस्मारयति अनन्तेति । नान्यन्तस्मिन् चेतो यत् तथाभूतः सन् यो मां सततं निव-
स्यन् नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्य-
न्तेति ॥ १४ ॥

यद्येवम् हं सुलभोऽसि ततः किमतआह मामिति । उक्तलक्षणा महात्मानो मन्तुक्ता मां
प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयमनित्यं जन्म न प्राप्नुवन्ति यतस्तु पवमां सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः
पुनर्जन्मनो दुःखानां कालयः स्थानं मामुपेत्य न प्राप्नुवन्तीति वा ॥ १५ ॥

आ ब्रह्मभुवनान्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते के पुनश्चतोऽष्टां प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्याह्यते आ ब्रह्मेति । आ ब्रह्मभुवनान्भवन्ति यस्मिन् भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः आ ब्रह्मभुवनां सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनश्रिताः हे अर्जुन मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १७ ॥

गिरिकृत टीका ।

पुनर्जन्मनोऽनिष्टं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति किमित्यादिना । महान्नदं प्रकृष्टमन्नवैशिष्ट्यं, यत्र-
स्तस्मिन्नेवेष्वेव समुत्पन्नसम्यग्दर्शिनो भूयति शेषः ॥ १५ ॥

भगवन्मुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमुक्षानामनुपजातसम्यग्धिषां पुनरावृत्तिवर्षसि-
द्धेत्याह ये पुनरिति । अपाम सोमममृता अहमेति ऋतेः स्वर्गादिगतानामपि समानै-
वानावृत्तिविति आशङ्कते के पुनरिति । अर्थवादश्रुतौ कर्मिणाममृतश्रापेष्किकदं
विवक्षित्वा पविहवति उच्यते इति । एतेन भूवादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि
जनादिलोकत्रयं प्राप्तानामपुनरावृत्तिविति विभागोक्तिवप्रामाणिकत्वादेव हेयेत्यव-
धेयं । तर्हि तद्वदेवेष्वेव प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिः शङ्कते नेत्याह मामिति । यावत्
सम्प्राप्तश्रुतिवदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिवप्रामाणिकीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्यामिकृत टीका ।

तदेषः सर्वेषुपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन् निर्कावयति आ ब्रह्मभुवनानिति । ब्रह्मणे।
भुवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तनशीलाः, ब्रह्मलोकश्चापि
विनाशित्वां तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवशंभावि पुनर्जन्म'य एवं क्रममुक्तिफलाभिरू-
पासनाभिरब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षो'नाशेषां
तथा च, ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिनक्षवे । परश्रास्ते कृतान्नानः प्रविशन्ति
परं पदं । परश्रास्ते ब्रह्मणः पवमायुषोऽस्ते कृतान्नानो ब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः; कर्म
द्वारेण येषां ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषां न मोक्ष इति पविनिष्ठितिः, मामुपेत्य वर्तमानानास्तु
पुनर्जन्म नास्त्येवेति ॥ १७ ॥

ननु च 'तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः । त्रैलोक्येऽपविशानः लभन्ते
शोकवर्जितः, इत्यादिपुवाणवाक्यद्विलोक्याः सकाशाद्गर्हलोकानामुत्कृष्टं गम्यते
विनाशित्वा च सर्वेषामवैशिष्ट्ये कथमसौ विशेषः श्रादित्याशक्त्यं, बहुकालावस्थाषित्पनि-
'मित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेन स्वमानेन शतवर्षायुषो ब्रह्मणेऽहं हनि त्रिलोक्या उत्पत्ति-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रास्तां तेहोरात्रविदो जनाः ॥ ११ ॥

शांकरभाष्यम् ।

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनर्वावर्तिनः कालपविच्छिन्नत्वात्, कथं सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तं पर्यवसानं यथाहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेः विवाज्जो विदुः वात्रिमपि युगसहस्रमहःपविमाणामेव, के विदुर्वित्याह तेहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यत एवम् कालपविच्छिन्नास्तेहः पुनर्वावर्तिनो लोकाः, प्रजापतेरहनि यद्भवति वात्रो च तद्गुच्यते अव्यक्तेति । अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वाभाव्या तस्मादव्यक्तां व्यक्तयो

गिरिकृत टीका ।

यश्च स्वाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तैश्चैवोक्तेर्हे बुद्धिकदेतीति मत्वा समुद्धिद्वयं । ब्रह्मलोकसहितानां पुनर्वावर्तौ हेतुं प्रश्नद्वावा दर्शयति ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षा-पूर्वकमुक्तवश्लोकैः साधयति कथमित्यादिना । यथोक्ताहोरात्रावयवमासद्वयनसम्बन्धसराव-यवशतसंख्यायुववच्छिन्नत्वात् प्रजापतेस्तदसुर्कृतिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपवि-च्छिन्नत्वेन पुनर्वावर्तिवित्यादिप्रेत्य व्याचष्टे सहस्रेत्यादिना ॥ ११ ॥

अह्वार्थनूक्त्वा तां पर्यार्थमाह यत इति । यत् प्रजापतेवहस्तद्व्युगसहस्रपरिमितं या तस्य वात्रिः सापि तथेति कालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्राह्मण्यहोरात्रस्य कालपविमाणं

श्यामिकृत टीका ।

निशि निशि च प्रलयो भवतीति दर्शयित्वा ब्रह्मणोहोरात्रयोः प्रमाणमाह सहस्रेति । सहस्रं युगानि पर्यन्तोहवसानं यश्च तद्ब्रह्मणो यदहस्तद्वये विदुः युगसहस्रमस्तौ यथास्तां रात्रिं यो गवलेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञा जना अहोरात्रविदः'येषास्तु केवलं चन्द्रादित्य-गतैव ज्ञानं ते तथाहोरात्रविदो न भवन्ति अन्नदर्शित्वात्, युगशब्देनात्र चतुर्गुणमभिप्रेतं चतुर्गुणसहस्रं ब्रह्मणो दिनमुच्यते इतिविष्णुपुराणोक्तेः, ब्रह्मण इति च महर्लोकान्दिवा-सेनामुपलक्षणार्थं । तत्रायं कालगणनाप्रकारः, मनुष्याणां यद्द्वयं तद्देवानामहोरात्रं गार्दृशैरहोरात्रैः पञ्चमासादिकल्पनया द्वादशतिर्वर्षसहस्रेण चतुर्गुणं भवति, चतुर्गुणसहस्रं ब्रह्मणो दिनं तावत्प्रमाणैव वात्रिस्तादृशैश्चाहोरात्रैः पञ्चमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परिमायुरिति ॥ ११ ॥

ततः किमत्याह अव्यक्तादित्यादि । कार्यशुक्लरूपः कारणान्नकः तस्मादव्यक्तां कारणरूपां व्यक्त्यु इति व्यक्त्युक्तराचराणि भूतानि प्राहूर्भवन्ति, कदा अहोरात्रे ब्रह्मणो

অব্যক্তাদ্ ব্যক্তয়ঃ সৰ্ব্বাঃ প্রভবন্ত্যহরাগমে ।

রাত্র্যাগমে প্রলীয়ন্তে তত্রৈবাব্যক্তসংজ্ঞকে ॥ ১৮ ॥

ভূতগ্রামঃ স এবায়ং ভূত্বা ভূত্বা প্রলীয়তে ।

রাত্র্যাগমেহবশঃ পার্থ প্রভবত্যহরাগমে ॥ ১৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ব্যক্ত্যন্ত ইতি ব্যক্তয়ঃ স্থাববজ্জমলক্ষণাঃ সৰ্ব্বাঃ প্রজাঃ প্রভবন্ত্যভিব্যক্ত্যন্তে অহু আগ-
মোহরাগমস্তস্মিন্নহরাগমে কালে ব্রহ্মণঃ প্রবোধকালে তথা বাত্র্যাগমে ব্রহ্মণঃ স্বাপকালে
প্রলীয়ন্তে সৰ্ব্বা ব্যক্তয়স্তত্রৈব পূৰ্বোক্তেহব্যক্তসংজ্ঞকে ॥ ১৮ ॥

অকৃতাত্যাগমকৃতবিপ্রণাশদোষপরিহারার্থং বন্ধমোক্শাঙ্গপ্রবৃত্তিসাকলাপ্রদর্শনার্থং
অবিদ্যাদিক্লেশমূলকশ্মাশয়বশাচ্চাবশো ভূতগ্রামো ভূত্বা প্রলীয়ত ইত্যতঃ সংসারে বৈবাগ্য
প্রদর্শনার্থঞ্চৈদমাহ ভূতগ্রাম ইতি । ভূতগ্রামো ভূতসমুদয়ঃ স্থাববজ্জমলক্ষণো যঃ পূৰ্বস্মিন্
কলে আসীৎ স এবায়ং নাত্মো ভূত্বা ভূত্বা পুনঃ পুনঃ অহরাগমে প্রলীয়তে পুনঃ বাত্র্যাগ-
মেহংক্রেয়েহবশোহস্বতন্ত্র এব পার্থ প্রভবতি জায়তে সএষ অহরাগমে ॥ ১৯ ॥

পিরিকৃত টীকা ।

দর্শয়িত্বা তত্রৈব বিভজ্য কার্যং কথয়তি প্রজাপতেবিত্তি । অব্যক্তমব্যাকৃতমিতিশঙ্কাং
বারয়তি অব্যক্তমিত্যাদিনা । জাতিপ্রতিযোগভূতা ব্যক্তীৰ্ব্যাবৰ্ত্তয়তি স্থাবরেতি । অসদৃশ-
পত্তিপ্রসক্তিঃ প্রত্যাশিত্যভিব্যক্ত্যন্তইতি । পূৰ্বোক্তমব্যক্তসংজ্ঞকং স্বাপাবস্থং ব্রহ্ম
প্রজাপতিশক্তিঃ তস্মিন্নিতি যাবৎ ॥ ১৮ ॥

নহু প্রবোধকালে ব্রহ্মণো যো ভূতগ্রামো ভূত্বা তত্রৈব স্বাপকালে বিলীয়তে তস্মাদাত্মো
ভূয়োভূয়ো ব্রহ্মণোহহরাগমে ভূত্বা পুনরাত্র্যাগমে পববশো বিনশতি তদেবং প্রত্যবাস্তর-
কল্পং ভূতগ্রামবিভাগো ভবেদিত্যাশঙ্ক্যানস্তরশ্লোকতাৎপর্যমাহ অকুতেতি । প্রতিকল্পঃ
প্রাণিনিকায়স্ত ভিন্নহে সতি অকৃতাত্যাগমাদিদোষপ্রসঙ্গাত্তৎপরিহারার্থং ভূতগ্রামস্ত প্রতি-

স্বামিকৃত টীকা ।

দিবসস্তোপক্রমে, তথা রাত্রেরাগমে ব্রহ্মশয়নে তস্মিন্বেবাব্যক্তসংজ্ঞকে কারণরূপে
প্রলয়ং ষাতি । যদ্বা তেহহোবাত্রবিদ ইত্যেতন্ন বিধীয়তে কিন্তু তে প্রসিদ্ধা অহোবাত্র-
বিদো জনা ব্রহ্মণো যদহর্কিছুস্তস্মাহ আগমেহব্যক্তাদ্যক্তয়ঃ প্রভবন্তি যাক্ রাত্রিঃ বিছুস্তস্মা
রাত্রেরাগমে প্রলীয়ন্তইতি দ্বয়োৰম্বয়ঃ ॥ ১৮ ॥

তত্র চ কৃতনাশাকৃতাত্যাগমশঙ্কাং বারয়ন্ বৈবাগ্যার্থং সৃষ্টিপ্রবাহস্তাবিচ্ছেদঃ দর্শ-
য়িত্বা ভূতগ্রামইতি । ভূতানাং চরাচরপ্রাণিনাং গ্রামঃ সমূহো যঃ প্রাগাসীৎ স এবায়মহবা-

परस्तस्मात् तावोऽहोऽव्यक्तोऽव्यक्ताः सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्वः न विनश्यति ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदुपश्रुत्तमङ्करः तस्य प्राप्स्युपायो निर्दिष्टे ऽमित्येकाङ्करः ब्रह्मेत्यादिनाथेदानीमङ्कर-
शैश्वर्यं स्वकपनिर्दिष्टयेदमुच्यते पर इति, अनेन योगमार्गेणैदं गन्तव्यमिति । परस्त-
स्मादिति पदो व्यतिविक्रो भिन्नः कुतस्तस्मात् पूर्वोक्तोऽव्यक्ताः तु शब्दोऽव्यक्ताङ्करस्त-
विवक्षितस्तु वक्राद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः, तावोऽङ्कराख्यः परः ब्रह्म, व्यतिविक्रश्चे सत्यापि
सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह अश्व इति अश्वो विलक्षणः सचाव्यक्तोऽनिन्द्य-
गोचरः, परस्तस्मादित्युक्तः कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्तोऽव्यक्तोऽव्यक्ताङ्करस्तस्मात् तत्राव्यक्तोऽव्यक्त-
णादव्यक्ताङ्करो विलक्षणे ताव इत्यभिप्रायः, सनातनश्चिरञ्जने यः स ताव सर्वेषु
भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्वः न विनश्यति ॥ २० ॥

गिरिकृत टीका ।

कल्पमैक्यमाश्रयमित्यर्थः यदि स्वाववज्जन्मलक्षणप्राणिनिकायस्तु अतिकल्पमश्रुत्वात् तदेकस्त-
वकर्मोक्त्याश्रयिनोऽभावात् काण्डश्रुत्वात् तद्वकर्मोक्त्याश्रयित्वं शश्वस्तु प्रवृत्तिरफला प्रसङ्गे
अतस्तत्सफलार्थमपि अतिकल्पः प्राणिवर्गस्तु नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह वक्षति । कथं पुन-
र्भूतसमुदायोऽश्वतत्रः सन्नवशो भूत्वा भूत्वा प्रविलीयते तत्राह अविद्यादीति । आदि-
शब्देनाश्रितावागदेषाभिनिवेशा गृह्यते, यथोक्तः क्लेशपङ्ककः मूलं प्रतिलभ्य कल्पः
प्रतिलभ्य धर्माधर्मात्कर्मकर्मवाशिरुक्तवति तदशादेवाश्वतत्रो भूतसमुदायो जन्मविनाशाव-
भवतीत्यर्थः । प्राणिनिकायस्तु जन्मनाशात्प्रसोक्तैरर्थसिद्धमर्थमाह इत्यतइति । संसारे
विपविवर्तमानानां प्राणिनामश्वात्तद्व्यादवशानामेव जन्ममरणप्रवक्तृसम्बन्धात् अलमनेन संसा-
रेणेति वैतृष्यः तस्मिन् प्रदर्शनीयः तदर्थंकेदञ्च तानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः, समन-
स्तुरवाक्यमिदमापरामृशते । रात्र्यागमे लयमनुभवतोऽहरागमे च प्रभवः प्रतिपद्य-
मानस्तु प्राणिवर्गस्य तुल्यः पारवशुमित्याश्रयवानाह अह इति ॥ १९ ॥

अङ्करः ब्रह्म परममित्युपक्रम्य तदनुपश्रुतः किमिदमश्रुत्तमित्याशङ्क्य वृत्तमनुद्यानस्तुर-
ग्रहसङ्गतिमाह यदुपश्रुत्तमिति । अङ्करस्वरूपे निर्दिष्टित्वे तस्मिन् पूर्वोक्तयोगमार्गस्य

श्यामिकृत टीका ।

गमे भूत्वा भूत्वा रात्रेरागमे प्रलीयते प्रलीय प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपर-
तत्रः सन् प्रभवति नाश इत्यर्थः ॥ १९ ॥

लोकानामनित्यत्वं प्रपञ्च परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपञ्चयति पर इति द्वाभ्याम् ।
तस्मात्तराचरणात्परणभूतादव्यक्ताः परस्तस्यापि कारणभूतो योऽश्वतत्रविलक्षणोऽव्यक्तश्चक्रा-

অব্যক্তোহক্ষর ইত্যুক্তস্তমাহঃ পরমাং গতিম্ ।

যং প্রাপ্য ন নিবর্তন্তে তদ্ধাম পরমং মম ॥ ২১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অব্যক্তইতি । যোসাবব্যক্তোহক্ষর ইত্যুক্তস্তমেবাক্ষবনঃ স্তকমব্যক্তং ভাবং আহঃ পবমাং প্রকৃষ্টাং গতিং যং ভাবং প্রাপ্য গতা ন নিবর্তন্তে সংসারায় তদ্বাসস্থানং পরমং প্রকৃষ্টং মম বিষ্ণোঃ পরমং পদমিত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কথনুপযোগঃ স্যাৎপ্রতিশাস্ত্য তৎপ্রাপ্ত্যুপায়ত্বেনেত্যাহ অনেনেতি । গন্তব্যমিতি যোগ-
মার্গোক্তিরপযুক্তেতি শেষঃ পূর্বোক্তাদব্যক্তাদিতি স্মৃষ্টিঃ । পরশব্দস্য ব্যতিবিক্তবিষয়ত্বে
তুশব্দেন বৈলক্ষণ্যমুক্তা পুনবন্তশব্দপ্রয়োগাৎ পৌনরুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ ব্যতিবিক্ত ইতি ।
তুনা দ্যোতিতং বৈলক্ষণ্যমন্তশব্দেন প্রকটিতং, যতো ভিন্নেষপি ভাবভেদেষু সালক্ষণ্যমান-
ক্ষ্যতে ততশ্চাব্যক্তান্ত্রিত্তেহপি ব্রহ্মণস্তেন সাদৃশ্যমাশঙ্কতে তন্নিবৃত্ত্যর্থমন্তপদমিত্যর্থঃ, যদ্বা
পদশব্দস্য প্রকৃষ্টবাচিনো ভাববিশেষণার্থত্বে পুনরুক্তিশব্দৈব নাস্তীতি দ্রষ্টবং, অনাদিভাব-
স্যাক্ষরস্যাবিনাশিত্বমর্থসিদ্ধং সমর্থযতে যঃ স ভাবইতি । সর্বং হি বিনশ্চদিকারজাতং
পুরুষান্তং বিনশ্যতি স তু বিনাশহেতুভাবান্ন বিনষ্টু মর্হতীত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

যথোক্তেহব্যক্তে ভাবে স্রুতিসম্মতিমাহ অব্যক্তইতি । তস্য পরমগতিত্বং সাধয়তি
যং প্রাপ্যেতি । যোহসাবব্যক্তো ভাবোহত্র দশিতঃ স যেনাক্ষরং পুরুষং বেদ সত্যমিত্যাদি-
স্রুতাবক্ষর ইত্যুক্তঃ তমেবাক্ষবং ভাবং পরমাং গতিং পুরুষান্ন পরং কিঞ্চিৎ সা কাষ্ঠা পরা
গতিবিত্যাদ্যাঃ স্রুতয়ো বদন্তীত্যাহ যোহসাবিতি । পরমপুরুষস্য পরমগতিত্বমুক্তং ব্যনক্তি
যং ভাবমিতি । তদ্বিষ্ণোঃ পরমং পদমিতি স্রুতিমত্র সম্বাদয়তি তদ্ধামেতি ॥ ২১ ॥

ননু বক্তাদতিরিক্তস্য তদ্বিলক্ষণস্য পরমপুরুষস্য প্রাপ্তৌ কশ্চিদসাধাবণো হেতুরেষিত-
ব্যো যস্মিন্ প্রেক্ষাপূর্বকারী তৎপ্রেক্ষয়া প্রবৃত্তো নিবৃণোতি তত্রাহ তল্লঙ্কেরিতি । পরস্য

স্বামিকৃত টীকা ।

দ্যগোচরো ভাবঃ সনাতনোহনাদিঃ স তু সর্বেষু কাৰ্য্যকারণলক্ষণেষু ভূতেষু নশ্চৎস্বপি ন
বিনশ্চতি ॥ ২০ ॥

অবিনাশে প্রমাণং দর্শয়ন্বাহ অব্যক্ত ইতি । যো ভাবোহব্যক্তোহতীন্দ্রিয়ঃ অক্ষরঃ প্রবে-
শনাশশূন্য ইতি তথা অক্ষরাৎ সম্ভবন্তীহ বিশ্বমিত্যাদিস্রুতিষক্ষর ইত্যুক্ত, তং পরমাং গতিং
গম্যং পুরুষার্থমাহঃ পুরুষান্ন পরং কিঞ্চিৎ সা কাষ্ঠা সা পরা গতিরিত্যাদিস্রুতম্; পরমগ-
তিত্বমেবাহ যং প্রাপ্য ন পুননিবর্তন্ত ইতি । তচ্চ মমৈব ধাম স্বরূপং, মমেতু্যপচারে বধী
রাহোঃ শির ইতিবৎ, অতোহহমেব পরমা গতিরিত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभास्वनन्त्या ।

यश्चास्तुःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम्

तल्लक्ष्मणपाय उच्यते पुरुषइति । पुरुषः पुरि शयनां पूर्णत्वाद्वा स पवः पार्थ पवो निर-
तिशयो यस्मात् पुरुषान्न पवः किञ्चिद् स भक्त्या लभास्तु ज्ञानलक्षणयानन्त्या आशुविषयया यश्च
पुरुषश्चास्तुःस्थानि मध्यस्थानि कार्याभूतानि कार्याः हि कावणश्चास्तुर्कृतिं भवति येन पुरुषेण
सर्वमिदं जगत्ततः व्याप्तं आकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालास्तवमुक्तिभाजाः तद्ब्रह्मप्रति-
पत्तये उक्तवो मार्गो ब्रह्मव्य इति यत्र काल इत्यादिविवक्तिार्थसमर्पणार्थमुच्यते आवृत्ति-
मार्गोपत्तास इतवमार्गस्त्यर्थः यत्रेति । यत्रकाले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्यक्कः यत्र
यस्मिन् काले ज्ञानावृत्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिः तद्विपरीतात्कैव यो गिन इति कर्मिणश्चाद्यास्तु
कर्मिणस्तु गुणतः कर्मयोगेन योगिनामिति विशेषणं तत्र विभज्यस्तु योगिनः, यत्र

गिरिकृत टीका ।

पुरुषश्च सर्वकावणः सर्वव्यापकश्च विशेषणद्वयमुदाहरति यस्मैति । निवतिशयत्वं विश-
दयति यस्मादिति । तुशकोऽथावणार्थः, भक्तिर्भजनः । सेवाप्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणास्तां
व्यावर्तयति ज्ञानेति । उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशिष्ट्यमाह अनन्त्येति । कोऽसौ पुरु-
षो यद्विषया भक्तिस्तुःप्रार्थो पर्याप्ततयाशङ्क्यास्तुवार्कः व्याचष्टे यस्मैति । कथंस्तूतानां
तदवस्थः तत्राह कार्याः हीति । स पर्यागादिति श्रुतिमाश्रित्याह येनेति ॥ २२ ॥

ननु ज्ञानायत्ता पवमपुरुषप्रार्थिरुक्ता न च ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्लते विदुषो गत्यू-
त्क्रान्तिनिषेधश्रुतेः तथाच मार्गोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य सङ्गशरणानां तदुपदेशोऽर्थवानि-
त्यभिप्रेत्याह प्रकृतानामिति । ब्रह्मव्यइति यत्रकाल इत्याद्याच्यते इति सम्यक्कः । स चेद-
ब्रह्मव्यसुर्हि किमित्यध्याद्यादिभावेन सविशेषः ब्रह्म ध्यायतां फलाप्तये मूर्खानाडीसम्यक्के
देवयाने पथि उपान्नाय ब्रह्मव्ये कालो निर्दिशते तत्राह विवक्तितेति । सोऽर्थो

श्यामिकृत टीका ।

तत्प्रार्थो च भक्तिरस्तवकोपाय इत्युक्तमेवेत्याह पुरुष इति । स चाहं परः पुरुषोऽ-
नन्त्या न विद्यतेऽहंशः शरणत्वेन यश्चास्तुया एकास्तुतैक्यव लभेत्या नान्तर्या, परत्वेमेवाह
यश्च कारणभूतश्चास्तुर्मध्ये भूतानि स्थितानि येन च कारणभूतेनेदं सर्वं जगत्ततः
व्याप्तं ॥ २२ ॥

तदेव परमेश्वरोपासकास्तुपदं प्राप्य न निवर्तते अग्रे वावर्तते इत्युक्तं तत्र
केन मार्गेण गता नावर्तते केन वावर्तते इत्यपेक्षायामाह यत्रेति । यत्र यस्मिन् काले

যত্র কালে ত্বনাবৃত্তিমাবৃত্তিকৈব যোগিনঃ ।

প্রয়াতা যান্তি তং কালং বক্ষ্যামি ভরতর্ষভ ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কালে প্রয়াতা মৃত্যু যোগিনোহনাবৃত্তিঃ যান্তি কালে চ প্রয়াতা মৃত্যু আবৃত্তিঃ যান্তি
তং কালং বক্ষ্যামি ভরতর্ষভ ॥ ২৩ ॥

তং কালমাহ অগ্নিজ্যোতিবিত্তি । অগ্নিঃ কালান্তিম্যানিনী দেবতা তথা জ্যোতির্দে-
বতৈব কালান্তিম্যানিনী অথবা অগ্নিজ্যোতিষী যথাক্রমে এব দেবতে ভূয়সান্তি নির্দেশো-

গিরিকৃত টীকা ।

মার্গস্তত্ত্বশেষত্বেন কালোক্তিরিত্যর্থঃ । পিতৃযানমার্গোপস্থানস্তহি' কিমিতি ক্রিয়তে
তত্রাহ আবৃত্তিমিতি । মার্গান্তবস্তাবৃত্তিফলত্বাদস্ত চানাবৃত্তিফলত্বাত্তদপেক্ষয়া মহীয়ান্
যমিতি স্ততির্কিবক্ষিতেতি ভাবঃ যোগিনইতি ধ্যায়িনাং কশ্মিণাঞ্চ তত্বেণাভিধানমিত্যাহ
যোগিনইতি । কথং কশ্মিবু যোগিশকো বর্ততামিত্যাশঙ্ক্যানুষ্ঠানগুণযোগাদিত্যাহ কশ্মিণ-
স্থিতি । গুণতো যোগিন ইতি সম্বন্ধঃ । তত্রৈব বাক্যোপক্রমস্তানুকূল্যমাহ কশ্ময়োগেনেতি ।
অবশিষ্টান্তকরাণি ব্যাচক্ষাণো বাক্যার্থমাহ যত্রৈতি । যোগিনো ধ্যায়িনোহত্র বিবক্ষিতাঃ
যে আবৃত্তাবধিকৃত্য যোগিনঃ কশ্মিণইতি বিভাগঃ কালপ্রাধান্তেন মার্গদ্বয়োপস্থানমুপক্রম্য
ভমেব প্রধানীকৃত্য দেবযানং পস্থানমবতারয়তি তং কালমিতি ॥ ২৩ ॥

যথোপক্রমঃ ব্যাখ্যায় যথাক্রমে ব্যাখ্যাতি অথবেতি । কথং তর্হি দেবতানামভিনেত্রীণাং
গ্রহণে কালপ্রাধান্তেন নির্দেশঃ শ্লিষ্যতে তত্রাহ ভূয়সান্তি'তি । মার্গদ্বয়েহপিকালাদ্যভিমা-

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রয়াতা যোগিনোহনাবৃত্তিঃ যান্তি যস্মিংশ্চ কালে প্রয়াতা আবৃত্তিঃ যান্তি তং কালং বক্ষ্যামী-
ত্যশ্বয়ঃ, অত্র চ 'রশ্ম্যানুসারী' অতচ্চারনেহপি দক্ষিণ'ইতি সূত্রিতন্তায়োত্তরায়ণাদিকালবিশে-
ষমরণস্ত ত্ববিবক্ষিতত্বাৎ কালশব্দেন কালান্তিম্যানিনীভিরাতিবাহিকীভিদেবতাভিঃ প্রাপ্যে
মার্গ উপলক্ষ্যতে, অতোহয়মর্থঃ যস্মিন্ কালান্তিম্যানিদেবতোপলক্ষিতে মার্গে প্রয়াতা
যোগিন উপাসকাঃ কশ্মিণশ্চ যথাক্রমমনাবৃত্তিমাবৃত্তিঞ্চ যান্তি তং কালান্তিম্যানিদেবতো-
পলক্ষিতং মার্গং কথয়িষ্যামীতি, অগ্নিজ্যোতিষোঃ কালান্তিম্যানিত্বাভাবেহপি ভূয়সামহরা-
দিশকোক্তানাং কালান্তিম্যানিনাং সাহচর্যাদাত্মবনমিত্যাদিবৎ কালশব্দেনোপলক্ষণমবি-
রুদ্ধং ॥ ২৩ ॥

তত্রানাবৃত্তিমার্গমাহ অগ্নিরিতি । অগ্নিজ্যোতিঃশব্দাত্যাং ভেহর্চিষমভিসম্ভবস্তীতি-
শ্চতু্যক্তাচ্চিরভিম্যানিনী দেবতোপলক্ষ্যতে, অহরিত্তি দিবসান্তিম্যানিনী, গুরুইতি গুরুপক্ষা-
ভিম্যানিনী, উত্তরায়ণরূপাঃ যস্মাসা ইত্যুত্তরায়ণাভিম্যানিনী, এতচ্চমাসামপি শ্চতু্যক্তানাং

अग्निर्ज्योतिरहः शुकः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत्रकाले तः कालमिति आश्रयनवत्, तथाहर्देवताहरतिमानिनी शुकः शुकपक्षदेवता तथा षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थित्येवञ्च न्नायसुत्र तन्मिन् मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपरा जनाः क्रमेणेति वाक्यशेषो न हि सदयामुक्तिभाजाः सम्यग्दर्शननिष्ठानाः गतिरागतिर्का कचिदस्ति न तस्य प्राणा उक्तामस्तीति ऋतेः ब्रह्मसंलीनप्राणाएव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूताएव ते ॥ २४ ॥

गिरिकृत टीका ।

नित्वा देवताः कालशब्देनोच्यन्ते कालातिमानिनीनां द्युञ्ज्यां कालशब्देन सर्कासां देवतानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वा कालकथनमित्यर्थः यथाज्ञाणाः द्युञ्ज्याद्विद्यमानेषुपि क्रमास्तरेषु आश्रयेव वनं निर्दिशते तद्वदित्युदाहरणमाह आश्रयेति । ननु मार्गचिह्नाः भोगभूमिनां वा तद्वच्छैरुपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणमित्याशङ्क्यातिवाहिका-स्तुल्लिङ्गादिति न्नायेनोत्तरमाह इति स्थितइति । तेषां अग्यादीनां समीपमिति सामीप्ये तत्रेति सप्तमी, ब्रह्मकार्योपाधिकं परं वा ब्रह्म परस्परया मुक्त्यालम्बनमतएव क्रमेणेत्युक्तं, निष्कर्षमप्रपञ्चं ब्रह्मास्तीति विद्यावतो व्यवच्छिनन्ति ब्रह्मोपासनेति ननु ब्रह्मशब्दश्च मुख्यार्थवार्थं पवब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते न वादर्थाधिकरणविरोधादित्याह न हीति ॥ २४ ॥

श्यामिकृत टीका ।

सप्तसवदेवलोकानिदेवतानामुपलक्षणार्थं, एवंभूतो यो मार्गसुत्र प्रयाता गता भगवद्-पासकजना ब्रह्म प्राप्नुवन्ति षतसुत्रब्रह्मविदः'तथाच ऋतिः तेहर्षिभ्यमभिसम्भवन्ति अर्चि-षोहरह् आपूर्यमाणपक्वमापूर्यमाणपक्वाद् यान् षण्मासान्मुदङादित्य एति मासेभ्यो देव-लोकमिति ॥ २४ ॥

आवृत्तिमार्गमाह धूमइति । धूमातिमानिनी देवता रात्रादिशकैश्च पूर्ववदेव रात्रि-कृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासातिमानिस्तुतिश्रेया देवता उपलक्ष्यन्ते, एताभिरुपलक्षितो योमार्गसुत्र प्रयातः कर्मयोगी चाश्रमासं ज्योतिस्तुत्पलक्षितः स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टी-पूर्तकर्मफलं भुङ्क्त्वा पुनरावर्तते, तत्रापि ऋतिः ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिः रात्रेर-पक्षीरमाणपक्वमपक्षीरमाणपक्वादयान् षण्मासान् दक्षिणादित्यएति मासेभ्यः पितृलोकं पितृ-लोकान् चक्ष्मं ते चक्ष्मं प्राप्यारः भवन्तीत्यादि, तदेव निवृत्तिकर्मसहितोपासनया क्रम-

ধূমো রাত্রিস্তথা কৃষ্ণঃ ষণ্মাসা দক্ষিণায়নম্ ।

তত্র চান্দ্রমসং জ্যোতির্যোগী প্রাপ্য নিবর্ততে ॥ ২৫ ॥

শুক্লকৃষ্ণে গতী হেতে জগতঃ শাশ্বতে মতে ।

একয়া যাত্যনাবৃতিমন্যয়াবর্ততে পুনঃ ॥ ২৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ধুমইতি । ধূমো বাত্রিঃ ধূমাভিমানিনী রাত্র্যভিমানিনী চ দেবতা তথা কৃষ্ণঃ কৃষ্ণপ-
কদেবতা ষণ্মাসা দক্ষিণায়নমিতি চ পূর্ববদেবতৈব তত্র চান্দ্রমসি ভবং চান্দ্রমসং জ্যোতি-
স্তৎফলং ইষ্টাদিকারী যোগী কৰ্ম্মী প্রাপ্য ভুক্ত্বা তৎকর্যাদিহ নিবর্ততে পুনঃ ॥ ২৫ ॥

শুক্রেতি । শুক্লকৃষ্ণে শুক্লা চ কৃষ্ণা চ শুক্লকৃষ্ণে জ্ঞানপ্রকাশকত্বাৎ শুক্লা তদভাবে কৃষ্ণা
এতে শুক্লকৃষ্ণে হি গতী জগত ইত্যধিকৃতানাং জ্ঞানকৰ্ম্মণো ন জগতঃ সৰ্ব্বশেষতৈবেতে গতী
সম্ভবতঃ শাশ্বতে নিত্যে সংসারশ্চ নিত্যস্থায়িত্যে মতেহভিপ্রোক্তে তত্রৈকয়া শুক্লয়া যাত্যনা-
বৃতিমাবৃতিমন্যয়েতবয়াবর্ততে পুনঃ ভূয়ঃ ॥ ২৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

প্রকৃতং দেবধানং পহানং স্তোভুং পিতৃযানমুপশ্চুতি ধুমইতি । অত্রাপিমার্গচিহ্নানি
ভোগভূমীশ্চ ব্যবচ্ছিন্য আতিবাহিকদেবতাবিষয়ত্বং ধূমাদিপদানাং বিভজ্যতে ধূমে-
ত্যাধিনা । তত্রৈতি সপ্তমী পূর্ববদেব সামীপ্যার্থা, ইষ্টাদীত্যাदिशब्देन পূৰ্ণদন্তে গৃহ্যেতে ।
কৃতাত্যয়েহ্নশব্দবানিতি স্মারং সূচয়তি তৎকর্যাদিতি । আরোহাবরোহরোরভ্যাসবাচিনা
পুনঃশব্দেন সংসারস্থানাदिशब्दं सूच्यते ॥ ২৫ ॥

রাত্রাদৌ মৃতানাং ব্রহ্মবিদামব্রহ্মপ্রাপ্তিশঙ্কানিবৃত্ত্যর্থমভিমানিনীদেবতাগ্রহণায় মার্গয়ো-
নিত্যত্বমাহ শুক্রেতি । জ্ঞানপ্রকাশকত্বাদ্বিদ্যাপ্রাপ্যত্বাদিচিহ্নাদিপ্রকাশোপলক্ষিতত্বাচ্চ
শুক্লা দেবধানাত্ম্যা গতিস্তদভাবেজ্ঞানপ্রকাশকত্বাভাবে ধূমাদ্যপ্রকাশোপলক্ষিতত্বা-

স্বামিকৃত টীকা ।

মুক্তিঃ, কাম্যকৰ্ম্মভিষ্চ স্বৰ্গভোগানস্তরমাবৃতিঃ, নিবন্ধকৰ্ম্মভিষ্চ নরকভোগানস্তরমাবৃতিঃ,
ক্ষুদ্রকৰ্ম্মণাশ্চ অন্তূনাং অত্রৈব পুনঃ পুনর্জন্মেতি দ্রষ্টব্যং ॥ ২৫ ॥

উক্তমার্গাবুপসংহরতি শুক্রেতি । শুক্লাহ্চিহ্নাদিগতিঃ প্রকাশমরত্বাৎ কৃষ্ণা ধূমাদিগতি-
স্তমোমরত্বাৎ এতে গভী মার্গৌ জ্ঞানকৰ্ম্মাধিকারিণো জগতঃ শাশ্বতে অনাদী সংমতে
সংসারস্থানাदिशब्दं, তরোরেকয়া শুক্লয়ানাবৃতিঃ মোক্ষং যাতি অন্তয়া কৃষ্ণয়া তু পুনরা-
বর্ততে ॥ ২৬ ॥

নৈতে স্মৃতি পার্থ জানন্ যোগী মুহুতি কশ্চন ।

তস্মাৎ সৰ্বেষু কালেষু যোগযুক্তো ভবাজ্জুন ॥ ২৭ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

নৈতইতি । নৈতে যথোক্তে স্মৃতি মার্গেণ পার্থ জানন্ সংসারবৈরাগ্যা মোক্ষায় চেতি যোগী ন মুহুতি ন কশ্চন কশ্চিদপি তস্মাৎ সৰ্বেষু কালেষু যোগযুক্তঃ সমাহিতো ভবাজ্জুন ॥ ২৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দবিদ্যাপ্রাপ্যত্ৰাচ্চ কৃষ্ণা পিতৃষানলক্ষণা গতিঃ তয়োগতোয়াঃ শ্রুতিস্মৃতিপ্রসিদ্ধার্থো হিশকঃ । জগচ্ছবস্ত জ্ঞানকর্মাধিকৃতবিষয়ত্বেন সঙ্কোচে হেতুমাহ ন জগতইতি । অন্তথা জ্ঞানকর্মো-
পদেশানর্থক্যাদিত্যর্থঃ । তস্মোনিত্যত্বে হেতুমাহ সংসারশ্চেতি । মার্গয়োর্ধাবৎসংসার-
ভাবিত্বে ফলিতমাহ তত্রৈতি । ক্রমমুক্তিরনাবৃত্তিঃ ভূয়ো ভোক্তব্যকর্মক্লেবে শেবকর্মব-
শাদিত্যর্থঃ ॥ ২৬ ॥

গতেরূপাস্ত্রায় তব্রিজ্ঞানং স্তোতি নৈতইতি । যোগস্ত মোহাপোহকত্বে ফলিতমাহ
তস্মাদিতি । জ্ঞানপ্রকারমল্পবদতি সংসারায়ৈতি । মোক্ষায় ক্রমমুক্ত্যর্থঃ যোগী ধ্যাননিষ্ঠো
গতিমপি ধ্যায়নৈব মুহুতি কেবলং কর্ম দক্ষিণমার্গাপ্রাপকং কর্তব্যত্বেন ন প্রত্যেতী-
ত্যর্থঃ, যোগস্তাপুনরাবৃত্তিফলত্বে নিত্যকর্তব্যত্বং সিদ্ধমিত্যুপসংহরতি তস্মাদিতি ॥ ২৭ ॥

শ্রদ্ধাবৃদ্ধ্যর্থং যোগং স্তোতি শৃণুতি । পবিত্রপানিষপ্রোষুখাদিসাহিত্যমধ্যয়নস্ত সমা-
কৃত্তমদোপাদোপেতত্বমহুষ্ঠানস্ত সাদৃশ্যং, তপসাং শাস্ত্রোক্তানাং স্মৃতপুঙ্খং মনোবুদ্ধ্যা-
দৈক্যাগ্র্যপূর্ককং, দানস্ত চ সম্যকৃত্বং দেশকালপাত্রানুগুণত্বমিদং বিদিত্তেত্যত্রেদং শকার্ধ-
মবক্ষুটয়তি সপ্তেতি, যদ্যপি কিং তদ্বৃশ্লেত্যাদাবধিযজ্ঞঃ কথং কোহত্রেত্যত্র প্রশ্নদ্বয়ং
প্রতিভাসানুসারেণ কৈশ্চিহুজ্ঞং তথাপি প্রতিবচনালোচনায়াং দ্বিপ্রতীত্যভাবে প্রকার-
ভেদবিবক্ষয়া চ শব্দদ্বয়স্ত প্রতিনিয়তত্বায় সপ্তেতি বিরুদ্ধত্বে, ন চেদং বেদনমায়স্তিকং

স্বামিকৃত টীকা ।

মার্গজ্ঞানফলং দর্শয়ন্ ভক্তিয়োগমুপসংহরতি নৈতে ইতি । এতে স্মৃতি মার্গেণ মোক্ষ-
সংসারপ্রাপকৌ জানন্ কশ্চিদপি যোগী ন মুহুতি স্মৃতিবুদ্ধ্যা স্বর্গাদিফলং ন কাময়তে
কিন্তু পরমেশ্বরনিষ্ঠএব ভবতীত্যর্থঃ, স্পষ্টমস্ত ॥ ২৭ ॥

অধ্যায়ার্থমষ্টপ্রকারনির্ণয়ং সফলমুপসংহরতি বেদেচিতি । বেদেবু অধ্যয়নাদিতিঃ যজ্ঞেবু
অহুষ্ঠনাদিভিঃ তপসস্ব কায়শোষণাদিভিঃ দানেবু সৎপাত্রেহর্পণাদিভিঃ যৎপুণ্যফলমুপদিষ্টং
শাস্ত্রেবু তৎসর্কমত্যেতি ততোহপি শ্রেষ্ঠং বোষ্টগখর্ষ্যং প্রাপ্নোতি, কিং কৃষ্ণা, ইদমষ্টপ্রকার-

বেদেষু যজ্ঞেষু তপঃসু চৈব দানেষু পুণ্যফলং প্রদিক্ষম্ ।

অত্যেতি তৎ সৰ্বমিদং বিদিত্বা যোগী পরং স্থানমুপৈতি চাদ্যম্ ॥ ২৮ ॥

শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াম্

যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণাৰ্জুনসংবাদে

তারকব্রহ্মযোগো নাম

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ।

শাকরভাষ্যম্ ।

পৃথু যোগশাস্ত্রমাহাশ্রয়ং বেদেৰিতি । বেদেষু সম্যগধীতেষু যজ্ঞেষু চ সাদা গুণেনাসুষ্ঠিতেষু তপঃসু চ স্মৃতপ্তেষু দানেষু চ সম্যগদত্তেষু যজ্ঞেষু পুণ্যফলং প্রদিক্ষেৎ শাস্ত্রেনাত্যেত্য-
ভীত্য গচ্ছতি তৎসৰ্বং কলজাতমিদং বিদিত্বা সপ্তপ্রশ্ননির্ণয়দ্বারেনোকৃতং সম্যগবধা-
ৰ্থ্যাসুষ্ঠায় ইহ যোগী পরং উৎকৃষ্টমৈশ্বৰং স্থানমুপৈতি প্রতিপদ্যতে আদ্যমাদৌ ভবং
কারণং ব্রহ্মত্যাৰ্থঃ ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে অষ্টমোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

কিঞ্চসুষ্ঠানপৰ্য্যন্তমিত্যাহ সমাগতি । একতো ধ্যাননিষ্ঠো যোগীভূত্যাতে ঐশ্বরং বিষ্ণোঃ
পরমং পদং তদেব তিষ্ঠত্যঙ্গিশেষমিতি স্থানং যোগাসুষ্ঠানাদশেষফলাতিশায়ি মোক্ষলক্ষণং
ক্রমেণ লক্ষুং শক্যমিতিভাবঃ । তদনেন সপ্তপ্রশ্নপ্রতিবচনেন যোগমার্গং প্রবৰ্ত্তয়তা ধ্যেয়-
স্বেন তৎপদার্থো ব্যাখ্যাতঃ ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকারাং অষ্টমোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

ধ্বনির্গয়েনোকৃতং তৎসং বিদিত্বা ততশ্চ যোগী জ্ঞানী হুত্বা পরমুৎকৃষ্টং আদ্যং ব্রহ্ম লভুতঃ
স্থানং বিষ্ণোঃ পদং প্রাপ্নোতি ॥ ২৮ ॥

অষ্টমেহষ্টবিশিষ্টেসংপৃষ্ঠার্থবিনির্গটয়ঃ ।

অক্লিষ্টমিষ্টধামাপ্তিঃ স্পষ্টিতোৎকৃষ্টবস্তুনা ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকারাং অষ্টমোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

নবমোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবানুবাচ—ইদম্ভ তে শুভতমং প্রবক্ষ্যাম্যনসূয়বে ।

জ্ঞানং বিজ্ঞানসহিতং যজ্জ্ঞাত্বা মোক্ষ্যসেহশুভাৎ ॥১॥

শাকরভাষ্যম্ ।

অষ্টমে নাড়ীধারেণ ধারণাযোগঃ সগুণ উক্তস্তস্মৈ চ ফলমগ্ন্যর্চিরাদিক্রমেণ কালান্তরে ব্রহ্মপ্রাপ্তিলক্ষণমেবানাবৃত্তিরূপং নির্দিষ্টং তত্রানেনৈব প্রকারেণ মোক্ষপ্রাপ্তিফলমধিগম্যতে নাত্তথৈতি তদাশঙ্ক্যাব্যাবিবৃৎসয়া ভগবানুবাচ ইদমিতি । ইদং ব্রহ্মজ্ঞানং বক্ষ্যমা-
ণমুক্তঞ্চ পূর্বেষুধ্যায়েষু তদ্বুদ্ধৌ সন্নিধীকৃত্যেদমিতিহ । তুশকৌ বিশেষনির্দ্ধারণার্থঃ ইদ-
মেব তু সম্যক্ জ্ঞানং সাক্ষান্মোক্ষপ্রাপ্তিসাধনং বাসুদেবঃ সৰ্বমিত্যাটম্বেদং সৰ্বমেক-
মেবাধিতীয়মিত্যাদিশ্রুতিস্মৃতিভ্যো নাত্তদথ যেহন্তথাতোবিহরন্তরাজ্ঞানস্তেহক্ষয়লোকা ভব-
ন্তীত্যাদিশ্রুতিভ্যশ্চ তে তুভ্যং শুভতমং গোপ্যতমং প্রবক্ষ্যামি কথয়িষ্যাম্যনসূয়বেহসূ-
য়ারহিতায় কিং তজ্জ্ঞানং, কিংবিশিষ্টং বিজ্ঞানসহিতমমুভবযুক্তং জ্ঞানং জ্ঞাত্বা প্রাপ্য
মোক্ষসেহশুভাৎ সংসারবন্ধনাৎ । ১ ।

গিরিকৃত টীকা ।

অতীতানাপ্রাপ্যমিনোহধ্যায়শ্রাগতার্থঃ বক্তুং বৃত্তং অমুক্তবতি অষ্টম ইতি । নাড়ী সূরু
রাখ্যা ধারণাথ্যেনাঙ্কেন বুক্তো যোগঃ ধারণাযোগঃ সগুণঃ সৰ্ব্বেষাংসংযমনাদিগুণস্তেন
সহিত ইত্যর্থঃ । তৎকলোক্তার্থমনস্তরাধ্যারারস্তমাশঙ্ক্য তস্মৈ চেতি । অগ্নির্চিরিত্যাদি-
নোপলক্ষিতেন ক্রমবতা দেবযানেন পথৈতি যাবৎ । জ্ঞানানন্তরমেব যথোক্তফললাভাৎ
অলমেনে মার্গেণেত্যাশঙ্ক্যাহ কালান্তর ইতি । অর্চিরাদিমার্গেণ ব্রহ্মপ্রাপ্তৌ মুক্তেঃ মার্গা-
য়ত্বাৎ ন তস্মৈত্যাদিশ্রুতিবিরোধঃ স্মাদিত্যাশয়েন শঙ্কতে তত্রৈতি । বৃষোহর্থঃ সগুণমর্থঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

পরেশঃ প্রাপ্যতে শুভভক্ত্যেতি স্থিতমষ্টমে । নবমে তু তদৈশ্বৰ্যমত্যাশ্চৰ্য্যং প্রপঞ্চ্যতে ।
এবং তাবৎ সগুণমষ্টময়োঃ স্বীরপরমেশ্বরত্বঃ ভট্টক্যব মূলভঃ নাত্তথৈত্যাশঙ্ক্যমিদানীমচিন্ত্যঃ
স্বকীরমৈশ্বৰ্য্যঃ ভক্তেচ্চানুধারণঃ প্রভাবঃ প্রপঞ্চয়িষ্যন্ শ্রীভগবানুবাচ ইদমিতি । বিশে

রাজবিদ্যা রাজশুভং পবিত্রমিদমুত্তমম্ ।
প্রত্যক্ষাবগমং ধর্ম্যং সুস্থং কৰ্ত্তব্যমব্যয়ম্ ॥ ২ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

তচ্চ স্তোতি রাজবিদ্যেতি । রাজবিদ্যা বিদ্যানাং রাজা দীপ্ত্যতিশয়ত্বাৎ দীপ্যতে হীম
মতিশয়েন ব্রহ্মবিদ্যা সৰ্ববিদ্যানাং, রাজশুভং তথা শুভানাং রাজা, পবিত্রং পাবনমিদ-
মুত্তমং সৰ্বেষাং পাবনানাং শুদ্ধিকরণানামিদং ব্রহ্মবিজ্ঞানমুৎকৃষ্টতমমনেকজনসহস্র-

গিরিকৃত টীকা ।

উক্তাশঙ্কানিবৃত্ত্যর্থমনস্তরাধ্যায়মুখাপন্নতি তদাশঙ্কেতি । সংপ্রযুক্তত্বেনাপরোক্কাভাবেহপি-
পূৰ্বোক্তরথস্থালোচনয়া বুদ্ধিসম্মিধানাদিদংশকেন ব্রহ্মজ্ঞানং গৃহীতং ইত্যাহ তদ্বুদ্ধাবিতি,
প্রকৃতাজ্ঞানাৎ জ্ঞানস্ত বৈশিষ্ট্যাবদ্যোতী তুশক ইত্যাহ তুশক ইতি, নিপাতার্থমেব ক্ষু টয়তি
ইদমেবেতি, তন্নিগ্ধার্থে সম্বাদকত্বেন ঋতিস্মৃতিঃ দর্শয়তি বাসুদেব ইতি । অদ্বৈতজ্ঞানবৎ
দ্বৈতজ্ঞানমপি কেষাঞ্চিন্মোক্কেহেতুরিত্যাশঙ্ক্যাহ নাস্তদिति । দ্বৈতজ্ঞানং মোক্ষায় ন
ক্ষমমিত্যত্র ঋতিমুদাহরতি অথেনি, অবিদ্যাপ্রকরণোপক্রমার্থোহথশব্দঃ, অতো দ্বৈতাদ-
স্তথাহতিরত্বেনেত্যর্থঃ, বিদ্বস্ত্বমিতি শেষঃ, দ্বৈতস্ত হুনিরূপত্বেন কল্পিতত্বাৎ তজ্জ্ঞানং
রজ্জুসর্পাদিজ্ঞানতুল্যত্বায় ক্ষেমপ্রাপ্তিহেতুরিতি চকারার্থঃ অস্ময়া শুণেবু দোষাবিকরণং
তদ্রহিতায় জ্ঞানাধিকৃতায় ইত্যর্থঃ । জ্ঞানং ব্রহ্মচৈতন্যং তদ্বিষয়ত্বা প্রমাণজ্ঞানং তস্ত
তেনৈব বিশেষিতামনুপপত্তিমাশঙ্ক্য ব্যাকরোতি অনুভবেতি, বিজ্ঞানমনুভবঃ সাক্ষাৎকার-
স্তেন সহিতমিত্যর্থঃ । উক্তজ্ঞানং প্রাপ্তস্ত কিং স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যজ্ জ্ঞানমিতি ॥ ১ ॥

তদাভিমুখ্যসিদ্ধয়ে তজ্জ্ঞানং স্তোতি তচ্চেতি । ব্রহ্মবিদ্যা বিদ্যানাং রাজা শ্রেষ্ঠা
ইত্যত্র হেতুমাহ দীপ্ত্যেতি । কুতো ব্রহ্মবিদ্যারাঃ বিদ্যাস্তরেভ্যো দীপ্ত্যতিশয়ত্বঃ তদাহ
দীপ্যতে হীতি । দৃশ্যতে হি বিদ্বদস্তরেভ্যো লোকে পূজাতিরেকো ব্রহ্মবিদ্যামিতি ভাবঃ উৎ-

স্বামিকৃত টীকা ।

যেণ জায়তে অনেনেনিতি বিজ্ঞানমুপাসনং তৎসহিতং জ্ঞানমীশ্বরবিষয়মিদং তু তেহনস্মবে
পুনঃ পুনঃ স্বমাহাত্ম্যমেবোপদিশতীভ্যেবঃ পরমকারণিকে যস্মি দোষদৃষ্টিরহিতায় তুভ্যং
বক্ষ্যামি, তুশকো বৈশিষ্ট্যে । তদেবাহ শুভতমমিত্যাদিনা । শুভং ধর্মজ্ঞানং ততো দেহা-
দিব্যতিরিক্তাজ্ঞানং শুভতরং ততোহপি পবমাজ্ঞানমতিরহস্তত্বাদশুভতমং বজ্জ্ঞাত্বাহশু-
ভাৎ সংসারবন্ধান্মোক্যসে সপ্যএব মুক্তো ভবিষ্যসি । ১ ।

কিঞ্চ রাজবিদ্যেতি । ইদং জ্ঞানং রাজবিদ্যা বিদ্যানাং রাজা রাজশুভং শুভানাং
রাজাঃ বিদ্যাশ্চ গোপ্যেবু চাতিরহস্তং শ্রেষ্ঠমিত্যর্থঃ রাজদত্তাদিছাত্তপসজ্ঞানস্তাপি পরমং,
রাজাঃ বিদ্যা রাজাঃ শুভমিতিবা, উত্তমং পবিত্রমিদমত্যস্তপাবনং, জ্ঞানিনাং প্রত্যক্ষাবগমং

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मश्याम्य परसुप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्नि ॥ ७ ॥

शांकरभाष्यम् ।

सङ्कितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म कर्ममात्राङ्गीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनञ्च
वक्तव्यं, किञ्च प्रत्यक्कावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्तु तत् प्रत्यक्कावगमं अनेक-
शुणवतोऽपि धर्मविरुद्धञ्च दृष्टं श्रेयसागैव न तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि किञ्च धर्म्यां
वर्षादनपेतः एवमपि श्याम्यं ह्यसंपादयित्वात् आह सुसुखं कर्तुं यथा रज्जुविवेकविज्ञानं
तत्रान्नायासानां अश्रेयाः कर्मणां सुखसम्पाद्यानामन्नफलत्वं दृष्टं ह्यहराणाञ्च महाफलत्वं
दृष्टमितीदञ्च सुखसंपादयत्वात् फलक्याद्येतीतिप्रोक्तौ तत्राहाव्ययं नास्तु फलतः कर्मवद्
व्यायोऽस्तीति अव्ययं अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानं ॥ २ ॥

ये पुनः अश्रद्धधाना इति । अश्रद्धधानाः श्रद्धाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य
स्वरूपे तत्कले च नास्तिकाः पापकारिणोऽस्मृणाणामुपनिषदः देहमात्रात्तददर्शनमेव
प्रतिपन्ना असन्तः पुरुषाः परसुप अप्राप्य मां पवमेध्वरं मत्प्रोक्तौ नैवाशङ्केति मत्प्रो-

गिरिकृत टीका ।

कुष्ठतमं शुद्धिकावणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अनेकेति । तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाण-
यितवेयं न शास्त्रैकगमामिदं ज्ञानं किञ्च प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किञ्चेति । प्रत्यक्षमव-
गम्यमानमस्मिन्निति तथा, षड्भावगम्यतइति अवगमं फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं
माशङ्क्याह एवमपीति, रज्जुविषयं विवेकज्ञानं संप्रयोगात्तदुपदेशापेक्षादनायासेन दृष्टं
तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह यथेति । अव्ययमिति विशेषणमाशङ्कापूर्वकं विवृणोति तत्रेत्या-
दिना । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । ज्ञानस्याकर्मफलत्वे फलितमाह अतइति ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाद्ये धर्मे श्रद्धावताः तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखाणां
संसारप्राप्तिमाह ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्फलर्योर्नास्तिकानेव विशिनष्टि पापेति ।
उक्तानामात्मसुरीणां भगवत्प्राप्तिसंभावनाभावदप्राप्य मामित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्या-
शङ्क्याह मत्प्रोक्ताविति ॥ ७ ॥

स्वामिकृत टीका ।

प्रत्यक्षः स्पष्टोऽवबोधो यस्य तत् प्रत्यक्कावगमं दृष्टफलं इत्यर्थः, धर्म्यां धर्माद-
नपेतः वेदोक्तसर्वधर्मफलत्वात्, कर्तुं सुसुखं सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः, अव्ययकाक-
रफलत्वात् ॥ २ ॥

ময়া ততমিদং সৰ্বং জগদব্যক্তমূৰ্তিনা ।

মৎস্থানি সৰ্বভূতানি ন চাহং তেষু বস্থিতঃ ॥ ৪ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

শ্রীমার্গসাধনভেদভক্তিমাত্রমপ্রাপ্যোত্যর্থঃ, নিবর্তন্তে নিশ্চয়েন আবর্তন্তে ক মৃত্যুসংসার-
বন্ধনি মৃত্যুযুক্তঃ সংসারো মৃত্যুসংসারস্তস্য বন্ধ নরকতিৰ্য্যাগাদিশ্রীমার্গস্তন্মিমেব
বর্তন্ত ইত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

ইতি জ্ঞানং স্বভাজুনমভিমুখীকৃত্যাহ ময়েতি । ময়া মম যঃ পরো ভাবস্তেন ততং
ব্যাপ্তং সৰ্বমিদং জগদব্যক্তমূৰ্তিনা ন ব্যক্তা মূৰ্ত্তিঃ স্বরূপং যস্য মম সোহহমব্যক্তমূৰ্ত্তিস্তেন
ময়াব্যক্তমূৰ্তিনা করণাগোচরস্বরূপেণেত্যর্থঃ তন্মিমেব্যক্তমূৰ্ত্তৌ স্থিতানি মৎস্থানি সৰ্ব-
ভূতানি ব্রহ্মাদীনি স্তম্বপৰ্য্যস্তানি নহি নিরাশ্রকং কিঞ্চিদ্রুতং ব্যবহারায়াবকল্পতেহতো মৎ-
স্থানি ময়াশ্রনাত্মবশেন স্থিতানি অতো ময়ি স্থিতানীভূত্যাচ্যন্তে তেষাং ভূতানামহমেব আত্মা
ইত্যতস্তেষু স্থিতইতি মূঢ়বুদ্ধীনাং ভাসতেহতো ব্রবীমি ন চাহং তেষু ভূতেষুবস্থিতো মূৰ্ত্ত-
বৎ সংশ্লেষাভাবেনাকাশস্যাপ্যস্তস্তমো হহং ॥ ৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বতিনিন্দাত্যাং জ্ঞাননিষ্ঠাং মহীকৃত্য জ্ঞানং ব্যাখ্যাতুমারভতে স্বভেতি । সোপাধি-
কস্য ব্যাপ্ত্যসম্ভবমভিপ্রোত্য বিশিনষ্টি মমেতি, অনবচ্ছিন্নস্য ভগবদ্ভূতস্য নিক্রপাধিকত্বমেব
সাধয়তি কবণেতি । ব্যাপ্যব্যাপকত্বেন জগতো ভগবতশ্চ পরিচ্ছেদমাশঙ্ক্যাহ তন্মিমেতি ।
তথাপি ভগবতো ভূতানকাধারাধেয়ত্বেন ভেদঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি । নিবান্নকস্য
ব্যবহারানর্হত্বে ফলিতমাহ অতইতি । ঈশ্বরস্য ভূতাত্মত্বে তেষু স্থিতিঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ
তেষামিতি । তস্য তেষু স্থিত্যভাবং ব্যবস্থাপয়তি মূৰ্ত্তবদिति ॥ ৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা

নশ্বেবমপ্যতিশুকরত্বেন কে নাম সংসারিণঃ শ্বাস্ত্রাহ অশ্রদ্ধধানাইতি । অস্য ভক্তি-
সহিতজ্ঞানলক্ষণস্য ধর্মসোতি কর্মণি বধী ইমং ধর্মশ্রদ্ধধানা আন্তিক্যেনাশ্বীকূর্বন্ত উপায়া-
ভূতৈর্মৎপ্রাপ্তয়ে কৃতপ্রযত্না অপি মামপ্রাপ্য মৃত্যুযুক্তে সংসারবন্ধনি নিবর্তন্তে মৃত্যুব্যাপ্তে
সংসারমার্গে পরিভ্রমন্তীত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

তদেবং বক্তব্যতয়া প্রস্তুতস্য জ্ঞানস্য স্বভা প্রোভারমভিমুখীকৃত্য তদেব জ্ঞানং কথ-
য়তি ময়েতি ভাস্ত্যাং । অব্যক্তা অতীন্দ্রিয়া মূৰ্ত্তিঃ স্বরূপং যস্য তাৎপশেন ময়া কারণভূতেন
সৰ্বমিদং জগন্ততং ব্যাপ্তং তৎ সৃষ্টা তদেবাত্মপ্রাশিত্যাদিশ্রুতেঃ, অতএব কারণভূতে
ময়ি তিষ্ঠন্তীতি মৎস্থানি সৰ্বানি ভূতানি চরাচরানি, এবমপি ঘটাদিষু স্বকার্যেষু মূৰ্ত্তিকেব
তেষু ভূতেষু নাহমবস্থিত আকাশবদসক্ভাৎ ॥ ৪ ॥

न च मंस्थानि भूतानि पशु मे योगमैश्वरम् ।

भूतभ्रम च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न ह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयत्वावेनावस्थितः भवत्यतएवासंसर्गिश्चान्मम न चेति । न च मंस्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि, पशु मे योगं युक्तिः घटनं मे ममैश्वरं योगमात्मानः ईश्वर-
स्योदमैश्वरं माहात्म्यमित्यर्थः तथा चात्मानो या ऋतिसंसर्गिश्चादसङ्गताः दर्शयत्यसङ्को न
हि सञ्जत इदंशार्चयान्त्वं पशु भूतभ्रमसङ्कोहपि ननु भूतानि विभर्ति न च भूतस्यो यथो-
क्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्यत्वरूपपक्षेः, कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभज्य
देहादिसंघातः तन्निर्गहकारमध्यावोप्य लोकावृद्धिमन्त्रम्वरन् व्यपदिशति ममात्मेति, न
पुनरात्मान आत्मा अन्त इति लोकवदजानंस्तथा भूतभावो भूतानि भावयति उपादयति
वर्द्धयति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

गिरिकृत टीका ।

संग्रेषाभावेऽपि किमिति नाधेयत्वमत आह न हीति । परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यत्ता-
वेऽपि भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽसङ्गः तत्राह अतएवेति न चेति । तत्र
चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरेणैव स्थितिर्विद्यते हेतुमाह पशुति । आत्मेनोऽ-
सङ्गत्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति । असङ्गश्चेदीश्वरस्तर्हि कथं मंस्थानि भूतानी-
त्युक्तं कथं तथोक्तांश्च मंस्थानीति तद्विरुद्धमुदीरितमित्याशङ्क्याह इदंशेति । तर्हि भूत-
सम्बन्धः श्लाघिति नेत्याह न चेति । यथोक्तेन न्यायेन असङ्गत्वेनेति यावत्, असङ्गता
वस्तुतो भूतासम्बन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधान्न मिथोविरोधोऽस्तीति भावः । आत्मानः
सकाशादात्मानोऽन्तर्भावयोगात् कुतः सम्बन्धोक्तिरित्याशङ्क्याह असाविति । यथा लोको वस्तु-
तन्मज्जानन् भेदमारोप्य ममात्मेति सम्बन्धमनुभवति न तथेह सम्बन्धव्यपदेशः आत्मानि स्वतो

स्वामिकृत टीका ।

किञ्च न चेति । न च मयि स्थितानि भूतानि असङ्गत्वादेव मम, ननु तर्हि व्यापकत्वमा-
श्रयत्वं पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशङ्क्याह पशुति । मे ईश्वरमसाधारणं योगं युक्तिः अघ-
टनघटनाचात्तुर्ध्यामिदं पशु मदीययोगमार्यावैभवस्यावितर्क्यत्वात् किञ्चिद् विरुद्धमित्यर्थः ।
अन्तर्दप्याश्रयः पशुतयाह भूतेति । भूतानि विभर्ति धारयतीति भूतभ्रं भूतानि भावयति
पालयतीति भूतभावनः एवंभूतोऽपि ममात्मा परं स्वरूपं भूतस्यो न भवतीति । अयं
भावः, यथा देहं विल्लं पालयन्त जीवोऽहकारेण तत्संनिष्टस्तिष्ठति एवमहं भूतानि
धारयन् पालयन्पि तेषु न तिष्ठामि निरहकारत्वादिति ॥ ५ ॥

যথাকাশস্থিতো নিত্যং বায়ুঃ সৰ্বত্রগো মহান্ ।
 তথা সৰ্বাণি ভূতানি মৎস্থানীত্ব্যপধায় ॥ ৬ ॥
 সৰ্বভূতানি কোন্তেয় প্রকৃতিং যান্তি মামিকাম্ ।
 কল্পক্ষয়ে পুনস্তানি কল্পাদৌ বিসৃজাম্যহম্ ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যথোক্তেন শ্লোকদ্বয়েন উক্তমর্থঃ দৃষ্টান্তেনোপপাদয়ন্নাহ যথেন্তি । যথা লোকে আকাশ-
 স্থিতঃ আকাশে স্থিতো নিত্যং সদা বায়ুঃ সৰ্বত্র গচ্ছতীতি সৰ্বত্রগঃ মহান্ পরিমাণতস্ত-
 থাকাশবৎ সৰ্বগতে ময়াসংশ্লেষেণৈব স্থিতানি মৎস্থানীত্ব্যবমুপধায় জানীহি ॥ ৬ ॥

এবং বায়ুরাকাশ ইব ময়ি স্থিতানি সৰ্বভূতানি সৰ্বাণি ভূতানি স্থিতিকালে তানি সৰ্ব-
 ভূতানি কোন্তেয় প্রকৃতিং ত্রিগুণাশ্চিতামপরাং নিকৃষ্টাং যান্তি মামিকাং মদীয়াং কল্পক্ষয়ে

গিরিকৃত টীকা ।

ভেদাভাবাদতো ভেদে সত্যেব লোকে সস্বন্ধবুদ্ধিদর্শনমহ্নবন্ ভগবানাত্মনো দেহাদি-
 সংঘাতং বিভজ্যাঙ্কারং তস্মিন্নারোপ্য অসৌ মমাত্মেতি ভেদঃ ব্যপদিশতি তথাচ সংঘাতস্ত
 মমেতি ব্যপদেশান্ততো নিকৃষ্টস্য স্বরূপশ্চাত্মশব্দেন নির্দেশান্ন ভূতস্থোহনাবিত্যর্থঃ । পুর্বো-
 ক্তাসঙ্গত্বাদীকাবেণৈবাত্মা ভূতানি ভাবয়তীত্যাহ তথেন্তি ॥ ৫ ॥

সৃষ্টিস্থিতিসংহাবাণামসঙ্গাত্মাধাবত্বং ময়া ততমিদমিত্যাदिশ্লোকদ্বয়েনোক্তোহর্থস্তদৃষ্টা-
 স্তেনোপপাদয়ন্নাদৌ দৃষ্টান্তমাহেতি যোজনা, সদেভ্যুৎপত্তিস্থিতিসংহারকালো গৃহ্যতে ।
 আকাশাদের্মহতোহৃচ্চাধাবত্বং কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ মহানিতি । যথা সৰ্বগামিত্বাৎ পরিমাণতো
 মহান্ বায়ুরাকাশে সদা তিষ্ঠতি তথা আকাশাদীনি মহান্ত্যপি সৰ্বাণি ভূতান্ আকাশকলে
 পূৰ্ণে প্রতীচ্যসঙ্গে পরস্মিন্নাত্মনি সংশ্লেষমন্তরেণ স্থিতানীত্যর্থঃ ॥ ৬ ॥

আকাশে বায়াদিস্থিতিবদাকাশাদীনি ভূতানি স্থিতিকালে পবমেশ্বরে স্থিতানি চেত্তর্হি
 প্রলয়কালে ততোহন্তত্র তিষ্ঠেয়ুরিত্যাশঙ্ক্যাহ এবমিতি । প্রকৃতিশব্দস্য স্বভাববচনং ব্যাব-

শ্বামিকৃত টীকা ।

অসংশ্লিষ্টয়োৱপি আধারাধেয়ভাবং দৃষ্টান্তেনাহ যথেন্তি । অবকাশং বিনাবস্থানানুপ-
 পন্তেনিত্যমাকাশস্থিতো বায়ুঃ সৰ্বত্রগোহপি মহানপি নাকাশেন সংশ্লিষাতে নিরবয়বত্বেন
 সংশ্লেষাযোগাৎ তথা সৰ্বাণি ভূতানি ময়ি স্থিতানি জানীহি ॥ ৬ ॥

তদেবমসঙ্গশ্চৈব যোগমায়য়া স্থিতিহেতুত্বমুক্তং তত্রৈব সৃষ্টিপ্রলয়হেতুত্বশ্চাহ সর্কেতি ।
 কল্পক্ষয়ে প্রলয়কালে সৰ্বাণি ভূতানি মদীয়াং প্রকৃতিং যান্তি ত্রিগুণাশ্চিতায়াং মায়ায়াং
 নীয়ন্তে পুনঃ কল্পাদৌ সৃষ্টিালে তানি বিসৃজামি বিশেষেণ সৃজামি ॥ ৭ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्मजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृष्णमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

ब्रह्मे प्रलयकाले पुनर्भूयन्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कर्मादौ विस्मजाम्युत्पादयाम्यहं
पूर्ववत् ॥ १ ॥

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विस्मजामि पुनः
पुनः प्रकृतितो जातः भूतग्रामः भूतसमुदायः इहः वर्तमानः कृष्णः समग्रमवशमवश-
मविद्यादिदोषैः परवशीकृतः प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

तर्हि तस्मैव पवमेश्वरस्य भूतग्रामः विदधतः तन्निमित्ताभ्याः धर्माधर्माभ्याः सशक्तः
श्राद्धितीदमाह भगवान् न च मामिति । न चमामीशः तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमि-
त्तानि कर्माणि निवधन्ति धनञ्जय तत्र कर्माणामसशक्तत्वे कारणमाह उदासीनवदासीनः यथोदा-
सीन उपेक्षकः कश्चित् तद्वदासीनमात्रमनोऽविक्रियदमसंसक्तः फलसङ्करहितमभिमानवर्जि-

गिरिकृत टीका ।

र्तयति त्रिगुणान्निकामिति । सा चापवेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति । तस्मा-
त्तेश्वरीधीनत्वेनास्वातन्त्र्यामाह मदीयामिति । प्रलयकाले भूतानि यथोक्ताः प्रकृतिः यास्ति
चेह्युत्पत्तिकालेऽपि ततस्तुत्यामुत्पत्तेर्वीश्ववाधीनतः भूतसृष्टेर्न श्राद्धित्याशक्त्याह पुन-
रिति ॥ १ ॥

तर्हिकीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुपयुक्तेत्याशक्त्याह एवमिति । संसावशानादिव-
द्योतनार्थः पुनः पुनर्वित्युक्तः । भूतसमुदायश्राद्धित्यादिदोषपववशात् हेतुमाह स्वभा-
ववशादिति ॥ ८ ॥

यदि प्राकृतः भूतग्रामः स्वभावविद्यातन्त्रः विषमः विदधासि तर्हि तव विषमसृष्टिप्रयुक्तः
धर्मादिमन्त्रमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शक्ते तर्हीति । तत्रेति सप्तम्या पवमेश्वरो निरु-
च्यते । ईश्वरस्य फलसङ्काभावात् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासशक्तवदीश्वरादन्तश्चापि तद्-

स्वामिकृत टीका ।

नवसङ्को निर्विकारश्च इह कथं सृजसीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमित्यादि । स्वां स्वाधीनां
प्रकृतिमवष्टभ्य अधिष्ठानप्रलये लीनः सन्तः चतुर्किधमिमः सर्वः भूतग्रामः कर्मादिपरवशः
पुनः पुनर्विविधः सृजामि विशेषेण सृजामीति वा, कथं, प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मानिमि-
तत्तत्त्ववशात् ॥ ८ ॥

नन्वेवं नानाविधानि कर्माणि कूर्कतस्तव जीववद्वद्वः कथं न श्राद्धित्यत आह न च मामिति ।
तानि विश्वसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निवधन्ति, कर्मासक्तिर्हि वक्तव्यः सा चापुत्रकामः

ন চ মাং তানি কৰ্ম্মাণি নিবধন্তি ধনঞ্জয় ।

উদাসীনবদাসীনমসক্তং তেষু কৰ্ম্মসু ॥ ৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তমহঙ্করোমীতি তেষু কৰ্ম্মস্বতোহন্যস্তাপি কর্তৃত্বাভিমানাভাবঃ ফলসঙ্গাভাবশ্চাবল্লকাবগ-
মশ্চথা কৰ্ম্মভিবৰ্দ্ধতে মূঢ়ঃ কোষকারবদিত্যভিপ্রায়ঃ ॥ ৯ ॥

তত্র ভূতধামমিমং বিশ্বজন্তমপুদাসীনবদাসীনমিতি চ বিরুদ্ধমুচ্যতে তৎপরিহারার্থ-
মাহ ময়েতি । ময়া সৰ্বতো দৃশিমাত্রস্বরূপেণাবিক্রিয়াস্বনাধ্যক্ষেণ মম ময়া ত্রিগুণাত্মিকা-
বিদ্যালক্ষণা প্রকৃতিঃ স্মরতে উৎপাদয়তি সচবাচরং জগৎ তথা চ মন্ত্রবর্ণঃ, একো দেবঃ
সৰ্বভূতেষু গুঢ়ঃ সৰ্বব্যাপী সৰ্বভূতান্তরাগ্না । কৰ্ম্মাধ্যক্ষঃ সৰ্বভূতাধিবাসঃ সাক্ষী চেতা
কেবলো নিগুণশ্চেতি । সাক্ষিমাত্রেন হেতুনা নিমিত্তেনানেনাধ্যক্ষেন কোস্তেয় জগৎ
সচরাচরং ব্যক্তাব্যক্তাত্মকং বিপবিবৰ্দ্ধিতে সৰ্বাবস্থাসু দৃশিকৰ্ম্মতাপত্তিনিমিত্তা হি জগতঃ
সৰ্বা প্রবৃত্তিরহমিদং ভোক্ষ্য পশ্যামীদং শৃণোমীদং স্মখমভুভবামি হুঃখমভুভবামি তদর্থ-

গিরিকৃত টীকা ।

ভয়াভাবো ধৰ্ম্মাদ্যসম্বন্ধে কারণমিত্যাহ অতোহন্যশ্চেতি । যদি কৰ্ম্মসু কর্তৃত্বাভিমানো বা
কশ্চচিৎ কৰ্ম্মফলসংযোগো বা স্মান্তজাহ অন্তথেতি ॥ ৯ ॥

ঈশ্বরে স্রষ্টৃহ্মমোদাসীশ্চক বিরুদ্ধমিতি শঙ্কতে তদ্রেতি । পূৰ্ব্বগ্রন্থঃ সপ্তমার্থঃ । বিবো-
ধপরিহারার্থমুত্তরশ্লোকমবতারয়তি তদिति । তৃতীয়াঙ্কয়ঃ সমানাধিকণমিত্যভ্যুপেত্য
ব্যচষ্টে ময়েত্যাদিনা । প্রকৃতিশব্দার্থমাহ ময়েতি । তস্মা অপি জ্ঞানত্বং ব্যাবৰ্ত্তয়তি ত্রি-
গুণেতি । পরাভিপ্রেতঃ প্রধানঃ ব্যুদশ্চতি অবিদ্যেতি । সাক্ষিভে প্রমাণমাহ তথা
চেতি । মূৰ্ত্তিত্রয়াস্বনো ভেদং বারয়তি একইতি । অখণ্ডজাদ্যং প্রত্যাহ দেবইতি ।
আদিত্যবস্তাটস্বং প্রত্যাদিশতি সৰ্বভূতেষু । কিমিতি তর্হি সৰ্বেনোপলভ্যতে তত্রাহ
গুঢ়ইতি । বুদ্ধাদিবৎ পরিচ্ছিন্নত্বং ব্যবচ্ছিনন্তি সৰ্বব্যাপতি । তর্হি নভোবদনাস্বত্বং
নেত্যাহ সৰ্বভূতেতি । তর্হি তত্র কৰ্ম্মতৎকলসম্বন্ধিত্বং স্মান্তজাহ কৰ্ম্মেতি । সৰ্বাধি-
ষ্ঠানত্বমাহ সৰ্ব্বেতি । সৰ্ব্বেষু ভূতেষু সত্তাস্কৃতিদেহেন সংনিধিক্রাতোচ্যতে ন কেবলং
কৰ্ম্মণামেবারমধ্যক্ষেহপি তু তদ্বতামপীত্যাহ সাক্ষীতি । দর্শনকর্তৃত্বশব্দাঃ শাতয়তি চেতেতি ।
অধিতীত্বং কেবলত্বং । ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মাদিরাহিত্যমাহ নির্গুণইতি । কিং বহুনা সৰ্ববিশেষ-
শূন্য ইতি চকারার্থঃ । উদাসীনশ্যাপীশ্বরস্ত সাক্ষিহ্মাত্রঃ মিমিত্তীকৃত্য জগদেতৎ পোনঃপু-

শ্বামিকৃত টীকা ।

শ্বামম নাস্তি অত উদাসীনবদর্ভমানস্ত মে বন্ধং নোপপাদয়ন্তি, উদাসীনেষু কর্তৃত্বে চোদা-
সীনত্বাপপত্তেকুদাসীনবৎস্থিতমিত্যুক্তং ॥ ৯ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्ये इदं ज्ञानात्मात्याद्यावगतिनिष्ठा अवगतिरवसाने, योऽ-
स्याध्यक्षः परमे व्योम्नीत्यादयश्च मञ्जा एतमर्थः दर्शयन्ति, ततश्चैकश्च देवश्च सर्वाध्यक्ष-
भूतचैतन्मन्त्रश्च परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्पन्नोऽस्तु चेतनास्तराभावे भोक्तृवस्तु-
शाभावात् किं निमित्तस्यः सृष्टिरित्यत्र अश्वप्रतिवचनेऽनुपपन्ने कोऽहं वेद क इह प्रावो-
चत कुत आयातः कुत ईशः विश्वैरित्यादिमन्त्रवर्गेभ्यो दर्शितं भगवताज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं
तेन मुह्यन्ति अस्तु इति ॥ १० ॥

गिरिकृत टीका ।

श्रेण सर्गसंहारावब्रुवतीत्याह हेतुनेति । कार्यवत् कारणश्चापि साक्ष्यधीना प्रवृत्तिरिति
वक्तुं व्याख्यायन्त्यात्मकमित्युक्तं, सर्वावस्थान्धित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यन्ते । तथापि
जगतः स्वर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नेत्ररायन्तेत्याशङ्काह दृशीति । न हि
दृशा व्याप्यं विना अङ्गवर्गश्च कापि प्रवृत्तिरिति हिद्वार्थः । तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति
अहमित्यादिना । भोग्यश्च विषयोपलम्भाभावसम्भवान्नाविधाः विषयोपलङ्घिः दर्शयति
पञ्चामीति । भोगफलमिदानीं कथयति सुखमिति । विहितप्रतिबिद्धाचरणनिमित्तः सुखं
दुःखञ्चेत्याह तदर्थमिति । न च विमर्षपूर्वकं विज्ञानं विनामूर्च्छानमित्याह इदमिति ।
इत्याद्या प्रवृत्तिविति सम्यक् । सा च प्रवृत्तिः सर्वा दृक्कर्षमुररीकृत्येव विवृणोति
इत्युक्तं निगमयति अवगतीति । तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह अवगतिरवसानमिति ।
परस्याध्यक्षत्वात् जगच्छेष्टेत्यत्र प्रमाणमाह योऽस्तेति । अश्च जगतो योऽध्यक्षो
निर्दिकारः स परमे प्रकृष्टे हादे व्योम्नि स्थितो निर्दिकारः स परमे प्रकृष्टे हादे
व्योम्नि स्थितो दुर्दिकारश्चेत्यर्थः । ईश्वरश्च साक्षिमात्रेण अष्टुद्धे स्थिते कलितमाह तत-
श्चेति । किंनिमित्तं परस्यैः सृष्टिर्नतावद्योगार्था परस्य परमार्थतो भोग्यासम्पत्तिश्चास्तु
सर्वसाक्षीभूतचैतन्मन्त्रश्चास्तु भोक्ता चेतनास्तराभावादीश्वरश्चैकश्चात् चेतनशातोक्तु
त्सम च सृष्टिरपवर्गाथा तद्विरोधिश्चात्रैव प्रश्नो वा तदनुपपन्नः प्रतिवचनं वा युक्तं परस्य

श्यामिकृत टीका ।

तदेवोपपादयति मरेति । मया अध्येक्षेण अधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं
विश्वं सृजते जनयति, अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्तते पुन पुनर्जायते,
सन्निधिमात्रेणाधिष्ठात्र्यात् कर्तृत्वमुदासीनत्वाविकल्पमिति भावः ॥ १० ॥

অবজানন্তি মাং মূঢ়া মানুষীন্তু নুমাশ্রিতম্ ।
পরং ভাবমজানন্তো মম ভূতমহেশ্বরম্ ॥ ১১ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

এবঃ মাং নিত্যশুদ্ধমুক্তস্বভাবঃ সৰ্ব্বজন্তুনিমাত্মানমপ সন্তঃ অবজানন্ত্যবজ্ঞাং পরিভবঃ কুর্কন্তি মাং মূঢ়া অবিবেকিনো মানুষীঃ মনুষ্যসম্বন্ধিনীঃ তনুঃ দেহমাশ্রিতঃ মনুষ্য-
দেহেন ব্যবহরন্তমিত্যেতৎ পরং প্রকৃষ্টং ভাবঃ পরমান্নতত্ত্বমাকাশকল্পমাকশাদপ্যন্তরতমম-
জানন্তো মম ভূতমহেশ্বরঃ সৰ্ব্বভূতানাং মহান্তমীশ্বরঃ স্বমাত্মানঃ ততশ্চ তন্তু মমাবজ্ঞানভাব-
নেন হতাঃ বরাকাস্তে ॥ ১১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মায়াবিবন্ধনে সর্গে তস্মানবকাশহাদিত্যর্থঃ । পরস্মায়নো দুর্কিজেয়ত্বে শ্রুতিমুদাহবতি
কোহন্ধেতি । তস্মিন্ প্রবক্তাপি সংসারমণ্ডলে নাস্তীত্যাহ ক ইহেতি । জগতঃ সৃষ্টিকর্তৃ-
ত্বেন পরশ্চ জ্ঞেয়ত্বমাশঙ্ক্য কূটস্বাধতো ন সৃষ্টিজ্ঞাতেত্যাহ কুতইতি । ন হীয়ং বিবিধা সৃষ্টি-
শাস্ত্রাদপি কস্মাচ্চিহ্নপদ্যতে অন্তশ্চ বস্তনোহভাবাদিত্যাহ কুতইতি । কথং তর্হি সৃষ্টি-
ত্যাশঙ্ক্যাজ্ঞানাধীনেত্যাহ দর্শিতঞ্চেতি ॥ ১০ ॥

সর্বাধ্যক্ষঃ সৰ্ব্বভূতাধিবাসো নিত্যমুক্তশ্চেত্বঃ তর্হি কিমিতি স্বামেবাত্মত্বেন ভেদেন বা
সর্কেন ভজন্তে তত্রাহ এবমিতি । বিপর্যাস্তবুদ্ধিঃ ভগবদবজ্ঞায়াং কারণমিত্যাহ মূঢ়া
ইতি । ভগবতো মনুষ্যাদেহসম্বন্ধাত্মিন্ বিপর্যাসঃ সম্ভবতীত্যাহ মানুষীমিতি । অস্মদাদি-
বন্দেহতাদাত্ম্যাভিমানং ভগবতো ব্যাবর্তয়তি মনুষ্যোতি । ভগবন্তমবজ্ঞানতামবিবেকে
মূলাজ্ঞানং হেতুমাহ পরমিতি । ঈশ্বরবজ্ঞানাৎ কিং ভবতীত্যপেক্ষায়াং তদবজ্ঞানপ্রতি-
বন্ধবুদ্ধয়ঃ শোচ্যা ভবন্তীত্যাহ ততশ্চেতি । ভগবদবজ্ঞানাদেব হেতোরবজ্ঞানস্তস্তে জন্তবো
বরাকাঃ শোচ্যাঃ সৰ্ব্বপুরুষার্থবাহাঃ স্মরিতি সম্বন্ধঃ তত্র হেতুঃ সূচয়তি তস্যোতি ।
প্রকৃতশ্চ ভগবতোহবজ্ঞানমনাদরণঃ নিন্দনশ্চ তন্তু ভাবনং পৌনঃপুন্যং তেন হতাস্তজ্জ-
নিতমুরিতপ্রভাবাৎ প্রতিবন্ধবুদ্ধয় ইত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

ভগবন্তমবজ্ঞানতাং প্রশ্নপূর্বকঃ শোচ্যঃ বিশদয়তি কথমিতি । ভগবন্নিদাপরাণাং
ন কাচিদপি প্রার্থনার্থবতীত্যাহ বৃথেতি । নহু ভগবন্তং নিন্দন্তোহপি নিত্যং নৈমিত্তিকশ্চ
কর্মানুষ্ঠিত্তি তদনুষ্ঠানাত্ত তেষাং প্রার্থনাঃ সার্থা ভবিষ্যন্তীতি নেত্যাহ তথ্যেতি । পরিভব-
স্বামিকৃত গীকা ।

স্বামিকৃত গীকা ।

সমস্তবস্তুভ্যং পরমেশ্বরং স্বাং কিমিতি কেচিগ্নাজিয়ন্তে তত্রাহ অবজানন্তীতি স্বাভ্যাং ।
সৰ্ব্বভূতমহেশ্বররূপঃ মদীয়ঃ পরং ভাবং তত্ত্বমজানন্তো মূঢ়া মূর্খা মামবজ্ঞানন্তি মামবমগ্নস্তে,
অবজ্ঞানে হেতুঃ শুদ্ধসমগ্রীমপি তনুঃ ভবেচ্ছাবশান্ননুষ্যাকারোমাশ্রিতবস্তমিতি ॥ ১১ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीकैव प्रकृतिं मोहनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

शास्त्ररत्नावली ।

कथं मोघाशेति । मोघाशा बुधा अशा आशिषो वेवाः ते मोघाशास्तथा मोघकर्माणो
षानि चाग्निहोत्रादीनि तैरहूष्णीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात्
स्वाभूतश्रावज्ञानान्मोघाशेव निफलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणस्तथा मोघज्ञानाः
मोघं निफलं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञानाः ज्ञानमपि तेषां निफलमेव ज्ञात् विचेतसो
विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः, किञ्च ते भवन्ति राक्षसीः रक्षसाः प्रकृतिः स्वभावः
आसुरीमासुराणाञ्च प्रकृतिः मोहनीं मोहकरीं देहासुरादीनीं श्रिता आश्रिताः
ह्यिह भिन्नि पिवं खाद परस्वमपहरेत्येवंपदनीलाः क्रूरकर्मा कूर्काणा भवन्तीत्यर्थः, आसु-
र्या नाम ते लोका इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

ये पुनः श्रद्धाणाः भगवत्प्रतिपक्षेण मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः महान्मनइति । महान्त
असूद्रचिन्ता मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं यमदमयाश्रद्धादिलक्षणाश्रिताः

गिरिकृत टीका ।

स्तिरक्षवणं, अवज्ञानमनादरणं । तेषामपि शार्द्धार्थावज्ञानवतां तद्वावा प्रार्थनार्थवत्त्व-
मित्याशङ्क्याह तथा मोघेति । तथापि योजिकविवेकवशात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्या-
शङ्क्याह विचेतसइति न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमेव तेषां किञ्च वर्तमानदेहपातादन-
न्तरं तत्तदतिक्रमवशेनानिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह किञ्चेति । मोहकरीमिति प्रकृतिव्येहपि
तुल्यां विशेषणं, ह्यिह भिन्नि पिवं खादेति प्राणिहिंसारूपो रक्षसाः स्वभावोऽसुराणां
स्वभावस्तु न देहिनो जूह्वि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपः, मोहो मिथ्याज्ञानं । उक्तमेव
स्फुटयति ह्यिह्यति ॥ १२ ॥

के पुनर्भगवन्तं भजन्ते तानाह ये पुनरिति । महान् प्रकृष्टो यज्ञादिभिः शोधित

स्वामिकृत टीका ।

किञ्च मोघाशाइति । यतोऽहन्तदेवतास्तरं किञ्च फलं दास्यतीत्येवञ्चुता मोघा
निफलैवाशा येषां ते, अतएव मन्त्रियुक्तागोषानि निफलानि कर्माणि येषां ते, मोघ-
मेव नानाकृतर्काश्रितः शार्द्धज्ञानं येषां ते अतएव विचेतसो विकिण्ठचिन्ताः, सर्वत्र
हेतुः राक्षसीः तामसीः हिंसादिप्रचुराः आसुरीका राक्षसीः कामदर्पादिवहलाः मोहनीं
बुद्धिब्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावः श्रिता आश्रिताः नञ्ज्ञो यामवज्ञानस्तीति पूर्वैर्णैवाश्रयः ॥ १२ ॥

के तर्हि यामाराधयन्तीत्यत आह महान्मनइति महान्मनः कामाद्यानभिदूतचिन्ताः,
अतएव अतयः नृपसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणं दैवीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता

মহান্মানস্ত মাং পার্থ দৈবীং প্রকৃতিমাস্মিতাঃ ।

ভক্তস্ত্যনশ্চমনসো জ্ঞাত্বা ভূতাদিমব্যয়ম্ ॥ ১৩ ॥

সততং কীর্তয়ন্তো মাং যতস্তশ্চ দৃঢ়ব্রতাঃ ।

নমস্ত্যস্তশ্চ মাং ভক্ত্যা নিত্যযুক্তা উপাসতে ॥ ১৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্

সন্তো ভক্তি সেবন্তেহনশ্চমনসোহনশ্চচিত্তা জ্ঞাত্বা মাং ভূতাদিঃ ভূতানাং আশ্রয়মাদিকা
রণঃ বিয়দাদীনাং চাদিকারণমাশ্রয়মব্যয়ং ॥ ১৩ ॥

কথং সততমিতি । সততং সৰ্বদা ভগবন্তং ব্রহ্মবরূপং মাং কীর্তয়ন্তো যজন্তশ্চেল্লিয়ো-
পসংহারশমদমদরাহিংসাদিলক্ষণৈঃ ধৰ্মৈঃ প্রযতস্তশ্চ দৃঢ়ব্রতা দৃঢ়ং স্থিরমচাঞ্চল্যং ব্রতং
যেবাং তে দৃঢ়ব্রতা নমস্ত্যস্তশ্চ মাং হৃদয়েশয়মান্থানং ভক্ত্যা নিত্যযুক্তাঃ সন্ত উপাসতে
সেবন্তে ॥ ১৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

আত্মা সত্বঃ যেষামিতি ব্যুৎপত্তিমাশ্রিত্যাহ অক্ষুদ্রেতি । ভুগকোহবধারণে । প্রকৃতিং
বিশিষ্টা শমেতি । অনশ্চশ্মিন্ প্রভগু ভূতে মস্মি পরশ্মিন্বেব মনো যেষামিতি ব্যুৎপত্ত্যা
ব্যাকরোতি অনশ্চচিত্তা ইতি । অজ্ঞাতে সেবারূপপত্তেঃ শাস্ত্রোপপত্তিত্যামাদৌ জ্ঞাত্বা ততঃ
সেবন্তে ইত্যাহ জ্ঞাতেতি । অব্যয়মবিনাশিনং ॥ ১৩ ॥

ভজনপ্রকারঃ পৃচ্ছতি কথমিতি । তৎপ্রকারমাহ সততমিতি । সৰ্বদেতি শরণাবস্থা
গৃহ্যন্তে, কীর্তনং বেদান্তশ্রবণং প্রণবজপঞ্চ, ব্রতং ব্রহ্মচর্যাাদি নমস্তস্তো মাং প্রতি চেতসা
প্রসীতবন্তো, ভক্ত্যা পরেণ প্রেম্ণা নিত্যযুক্তাঃ সন্তঃ সদা সংযুক্তাঃ ॥ ১৪ ॥

উপাসনপ্রকারভেদপ্রতিপিন্সয়া পৃচ্ছতি তে কেনেতি । তৎপ্রকারভেদোদীরণার্থং
লোকমবতারয়তি উচ্যত ইতি । ইজ্যতে পূজ্যতে পরমেশ্বরোহেনেনেতি প্রকৃতে জ্ঞানে-
যজ্ঞশব্দঃ, ইশ্বরকেতি চকারোহবধারণে । দেবতাস্তরধ্যানভ্যাগমপিশব্দসূচিতং দর্শয়তি

স্বামিকৃত টীকা ।

অভ্যুৎপত্তিরেকেন বাস্ত্যানশ্মিন্ মনো যেষাং তে ছু ভূতাদিঃ জগৎকারণং অব্যয়ং
নিত্যঞ্চ মাং জ্ঞাত্বা ভক্তি ॥ ১৩ ॥

জ্ঞাত্বা ভজনপ্রকারমাহ সততমিতি ভাষ্যাতঃ । সততং সৰ্বদা স্তোত্রমত্মাদিভিঃ কীর্ত-
য়ন্তঃ কেচিৎপূজাস্তে সেবন্তে, দৃঢ়ানি ব্রতানি নিয়মা যেষাং তাদৃশাঃ সন্তো যতস্তশ্চ ঐশ্বর্য-
জ্ঞানানি প্রবৃত্তঃ সৰ্বদাঃ কেচিৎভক্ত্যা নমস্ত্যস্তশ্চ প্রণমন্তঃ অস্তে নিত্যযুক্তা অনবরতঃ অব-
হিতাঃ সেবন্তে, ভক্ত্যেতি নিত্যযুক্তা ইতি চ কীর্তনাদিষপি ব্রটব্যং ॥ ১৪ ॥

জ্ঞানযজ্ঞেন চাপ্যন্তে যজন্তে। মামুপাসতে ।

একত্বেন পৃথক্ত্বেন বহুধা বিশ্বতোমুখম্ । ১৫ ॥

অহং ক্রতুরহং যজ্ঞঃ স্বধাহমহমৌষধম্ ।

মস্ত্রোহ্হমহমেবাজ্যমহমগ্নিরহং ছতম্ ॥ ১৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তে কেন কেন প্রকারেণোপাসত ইত্যাচ্যতে জ্ঞানেতি । জ্ঞানযজ্ঞেন জ্ঞানমেব ভগবদ্বি-
ষয়ং যজন্তেন জ্ঞানযজ্ঞেন যজন্তঃ পূজয়ন্তো মামীশ্ববঃ চান্তোহ্হ্যামুপাসনাং পবিত্যজ্য উপা-
সতে তচ্চ জ্ঞানমেকত্বেন একমেব পবং ব্রহ্মেতি পরমার্থদর্শনেন যজন্ত উপাসতে কেচিচ্চ
পৃথকত্বেন আদিত্যচন্দ্রাদিভেদেন সএব ভগবান্ বিষ্ণুরাদিত্যাদিক্রপেণাবস্থিত ইত্যাপাসতে
কেচিৎবহুধাবস্থিতঃ স এব ভগবান্ সৰ্ব্বতোমুখো বিশ্বরূপ ইতি বিশ্বরূপঃ সৰ্ব্বতোমুখঃ বহুধা
বহুপ্রকারেণোপাসতে ॥ ১৫ ॥

যদি বহুভিঃ প্রকারৈরুপাসতে কথং ছামেবোপাসত ইত্যত আহ অহমিতি । অহং ক্রতুঃ
শ্রোতঃ কৰ্ম্মভেদোহ্হমেবাহং যজ্ঞঃ স্মার্ত্তঃ কিঞ্চ স্বধাহং পিতৃভ্যো বদীয়তে তৎ স্বধা তথা
তথাহমৌষধঃ সৰ্ব্বপ্রাণি-

গিরিকৃত টীকা ।

অন্ত্যমিতি । অন্তে চ ব্রহ্মনিষ্ঠামিতি যাবৎ । জ্ঞানযজ্ঞমেব বিভজ্যতে তচ্চেতি । উত্তমা-
ধিকারিণামুপাসনমুক্ত্য। মধ্যমানামধিকারিণামুপাসনপ্রকারমাহ কেচিচ্চেতি । তেষামেব
অহং যজ্ঞঃ স্মার্ত্তঃ কিঞ্চ স্বধাহং পিতৃভ্যো বদীয়তে তৎ স্বধা তথাহমৌষধঃ সৰ্ব্বপ্রাণি-
ভির্ষদদ্যতে ॥ প্রকারান্তরেণোপাসনমুদীরয়তি কেচিদিতি । বহুপ্রকারেণাগ্নাদিত্যাদি-
রূপেণেতি যাবৎ ॥ ১৫ ॥

ভগবদেকবিষয়মুপাসনং তর্হি ন সিধ্যতীতি শঙ্কতে বদীতি প্রকারভেদমাদায় ধ্যায়-
ন্তোহপি ভগবন্তমেব ধ্যায়ন্তি তন্ত সৰ্ব্বাত্মকত্বাদিত্যাহ অত আহেতি । ক্রতুযজ্ঞশব্দরোরন-
রোরপৌনরুক্ত্যং দর্শয়ন্ ব্যাচাষ্টে শ্রোত ইতি । ক্রিয়াকারকফলজ্ঞানং ভগবদতিরিক্তং
নাস্তীতি সমুদয়ার্থঃ ॥ ১৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ জ্ঞানেতি । বাসুদেবঃ সৰ্ব্বমিত্যেবং সৰ্ব্বাত্মদর্শনং জ্ঞানং তদেব যজন্তেন জ্ঞানয-
জ্ঞেন মাং যজন্তঃ পূজয়ন্তোহ্হ্যুপাসতে তত্রাপি কেচিদেকত্বেনাভেদভাবনয়া কেচিৎ
পৃথগ্ভাবনয়া দাসোহ্হমিতি কেচিৎ বিশ্বতোমুখং সৰ্ব্বাত্মকং মাং বহুধা ব্রহ্মরূপাদিরূপে-
ণোপাসতে ॥ ১৫ ॥

সৰ্ব্বাত্মতাঃ প্রগল্ভয়তি অহং ক্রতুরিতি চতুর্ভিঃ । ক্রতুঃ শ্রোতোহ্হৃষ্টিমাধিঃ, যজ্ঞঃ

পিতাহমশ্চ জগতো মাতা ধাতা পিতামাহঃ ।

বেদ্যং পবিত্রমোক্ষার ঋক্ সাম যজুরেব চ ॥ ১৭ ॥

গতির্ভর্তা প্রভুঃ সাক্ষী নিবাসঃ শরণং সূহৃৎ ।

প্রভবঃ প্রলয়ঃ স্থানং নিধানং বীজমব্যয়ম্ ॥ ১৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অহমৌষধঃ সর্কপ্রাণিভির্ষদদ্যতে তদৌষধশব্দবাচ্যব্রীহিযবাদিসাধনমথবা স্বধেতি সর্কপ্রা-
ণিসাধারণমহ্নমৌষধমিতি ব্যাধ্যুপশমার্থভেষজং মন্ত্রোহহং ষৎ পিতৃভ্যো দেবতাভ্যশ্চ চবি-
র্দীর্ঘতে তদহমেবাজ্যং হবিশ্চাহমগ্নির্য়শ্মিন্ হুয়তে সোহপ্যগ্নিবহমেবাহং হৃতং হবনকর্ষচ ॥ ১৬ ॥

কিঞ্চ পিতেতি । পিতা জনয়িতাহমশ্চ জগতো মাতা জনয়িত্রী ধাতা কর্মফলশ্চ প্রাণি-
ভ্যো বিধাতা পিতামহঃ পিতুঃ পিতা বেদ্যং বেদিতব্যং পবিত্রং পাবনং ওক্ষারশ্চ ঋক্ সাম
যজুরেব চ ॥ ১৭ ॥

কিঞ্চ গতিবিত্তি । গতিঃ কর্মফলং ভর্তা পোষ্টা প্রভুঃ স্বামী সাক্ষী প্রাণিনাঃ কৃতাকৃতশ্চ
নিবাসো যশ্মিন্ প্রাণিনো নিবসন্তি শরণমার্ভানাং প্রপন্নানামার্ভিহবঃ সূহৃৎ প্রত্যাপকারণপেক্ষ

গিরিকৃত টীকা ।

ইতশ্চ ভগবতঃ সর্কান্নকথমহ্নমস্তব্যমিত্যাহ কিঞ্চেতি । পবিত্রং পূয়তেহনেনেতি
বুৎপত্ত্যা পরিশুদ্ধিকারণং পুণ্যং কর্ষেত্যাহ পাবনমিতি । বেদিতব্যে ব্রহ্মণি বেদনসাধন
মোক্ষারস্তত্র প্রমাণমুগাদি চ, চকাবাদথর্কান্নিরসো গৃহস্তে ॥ ১৭ ॥

ভগবতঃ সর্কান্নকথে হেতুস্তবমাহ কিঞ্চেতি । গম্যত ইতি প্রকৃতিবিলয়পর্যস্তং কর্ম-
ফলং গতিরিত্যাহ কর্ষেতি । পোষ্টা কর্মফলশ্চৈব প্রদাতা । কার্যকারণপ্রপঞ্চস্থাধিষ্ঠা-
নমিত্যাহ নিবাস ইতি । শীর্ঘ্যতে দুঃখমশ্মিন্নিতি বুৎপত্তিমাশ্রিত্যাহ শরণমিতি । প্রভব-
ত্যশ্মাজ্জগিদিতি বুৎপত্তিমাদারোক্তং উৎপত্তিরিতি । কারণশ্চ কথমব্যয়মিত্যাহ শক্যাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

স্মার্তঃ পঞ্চযজ্ঞাদিঃ, স্বধা পিতৃত্যর্থঃ শ্রাদ্ধাদিঃ, ওষধঃ ওষধিপ্রভবমহ্নঃ ভেষজস্বা, মন্ত্রো
যাজ্যপুরোধোবাক্যাদিঃ, আজ্যং হোমাদিসাধনং, অগ্নিরাহবনীয়াদিঃ, হৃতং হোমঃ, এতৎ
সর্কমহমেব ॥ ১৬ ॥

কিঞ্চ পিতাহমশ্চেতি । ধাতা কর্মফলবিধাতা, বেদ্যং জ্ঞেয়ং বস্তু, পবিত্রং শোধকং
প্রারশ্চিত্তান্নকং বা, ওক্ষারঃ প্রণবঃ, ঋগাদয়ো বেদাশ্চাহমেব স্পষ্টমন্ত্রৎ ॥ ১৭ ॥

কিঞ্চ গতিরিত্তি । গম্যতে ইতি গতিঃ ফলং, ভর্তা পোষণকর্তা প্রভুর্নিয়ন্তা সাক্ষী
শুভাশুভদ্রষ্টা, নিবাসো ভোগস্থানং, শরণং রক্ষকঃ, সূহৃৎ কর্তা, প্রকর্ষণে ভবত্যনেনেতি

तपाम्याहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतकैव मृत्युश्च सदसत्ताहमर्जुन ॥१९॥

शाङ्करभाष्यम् ।

उपकावी प्रभव उ०पञ्चिर्जगतः, प्रलयः, प्रलीयते यस्मिन् इति प्रलयः तथा स्थानं तिष्ठत्य-
स्मिन्निति निधानं निष्केपः कालान्तबोपभोग्यः प्राणिनाः बीजः प्ररोहकारणः प्ररो-
हधर्मिणामव्ययं यावत् संसावताविदादव्ययं नह्वीजः किञ्चि० प्रबोहति नित्यं प्ररो-
हदर्शनाद्वीजसन्ततिर्न व्यतीत्येव गम्यते ॥ १८ ॥

किञ्च तपामीति । तपाम्याहमादित्यो भूत्वा कैश्चि० वस्मिन्नित्युपामि अहं वर्षं कैश्चि-
द्वस्मिन्नित्युत्सृजामि उ०त्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्वस्मिन्नित्युत्सृज्याः पुनरुत्सृजामि
प्रावृषि अमृतकैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानां स० यश्च य० सन्निहितया विद्यमानः तद्विप-
रीतः असत्त्वैवाहं अर्जुन न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान् स्वयं कार्यकारणे वा सदसती ये
पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैरेकैकपृथक्त्वादिसत्त्वैर्नर्धैर्जमाः पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते
यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

गिरिकृत टीका ।

यावदिति । कावणमन्तरेणापि कार्यः कदाचिद्देव्यति किं कारणेनेत्याशङ्क्याह न हीति
मातृभूहि संसावदशायामेव कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह नित्यकृति । कारणव्यक्तेर्नाशम-
दीकृत्य तदन्तमव्यक्तिशून्यः पूर्वकालश्च नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विशिष्टी वीजेति ॥ १८ ॥

इतश्च सर्वाग्रहे भगवतो न विवदितव्यमित्याह किञ्चेति । आदित्याज्जायते वृष्टि-
रिति श्रुतिमवष्टेय व्याचष्टे कैश्चिदिति । वर्षोत्सर्गनिग्रहावेकैश्चकस्मिन् काले विक्रन्दो
इत्याशङ्क्याह अष्टभिरिति । ऋतुभेदेन वर्षश्च निग्रहोत्सर्गावेककर्तृकाविक्रन्दवित्यर्थः ।
यश्च कारणश्च सन्निह्येन य० कार्यमभिव्यज्यते तदिह सदित्युच्यते कावणसन्निह्येनानभिव्यक्तं
कारणमेव अनभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवह्रियते तदेतदाह सदति । शून्यवादं व्युद-
श्रुति न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्तासत्त्वे कार्यकारणकल्पना निरधिष्ठाना न तिष्ठेदित्यर्थः ।

श्यामिकृत टीका ।

प्रभवः स्रष्टा, प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयतेऽ
स्मिन्निति निधानं लयस्थानं, बीजः कारणं तथापाव्ययमविनाशि न तु व्रीहादिवीजवर्धिन-
श्चरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च तपाम्याहमिति । आदित्याज्जायते वृष्टि निदासकाले तपामि जगतस्तपः करोमि,
वृष्टिसमये च वर्षमुत्सृजामि विमुक्षामि, कदाचित्तु वर्षं निगृह्णामि आकर्षामि, अमृतं

ত্রৈবিদ্যা মাং সোমপাঃপূতপাপা যজ্ঞৈরিষ্টা স্বর্গতিং প্রার্থয়ন্তে ।

তে পুণ্যমাসাদ্য সুরেন্দ্রলোকমগ্নস্তি দিব্যান্ দিবি দেবভোগান্ ॥২০॥

শাকরভাষ্যম্ ।

যে পুনরজ্ঞাঃ কামকামাঃ ত্রৈবিদ্যেতি । ত্রৈবিদ্যা ঋগযজুঃসামবিদঃ যাজ্ঞিকাঃ যে তে মাং বস্বাদিদেবরূপিণঃ ইষ্টা সংপূজ্য যজ্ঞশেষঃ সোমপাঃ সোমং পিবন্তীতি সোমপাস্তেনৈব সোমপানেন তে পূতপাপাঃ শুদ্ধকিলিষা যজ্ঞৈরিষ্টোমাদিভিবিষ্টা পূজয়িত্বা স্বর্গতিং স্বর্গগমনং স্বরেব গতিং স্বর্গতিস্তাং প্রার্থয়ন্তে যাচন্তে তে চ পুণ্যং পুণ্যফলমাসাদ্য সংপ্রাপ্য সুরেন্দ্রলোকং শতক্রতোঃ স্থানং অগ্নস্তি ভুঞ্জতে দিব্যান্ দিবি ভবান্ অপ্রাকৃতান্ দেবভোগান্ দেবানাং ভোগান্তান্ ॥ ২০ ॥

গিারকৃত টীকা ।

তর্হি যথাশ্রুতং কার্যশ্চ সত্বঃ কারণশ্চ চাসত্ব মাস্ত্বেমিত্যাশঙ্ক্য বাশঙ্কেন নিবেদতি কার্যেতি নহি কার্যশ্চাত্যস্তিকং সত্বঃ বাচারম্ভগশ্রুতেনাপীতরশ্চাত্যস্তিকং অসত্বঃ কুতস্ত খলিত্যাশ্রুতেরিত্যর্থঃ । উক্তৈজ্ঞানযজ্ঞৈর্ভগবদভিধান্যাতিনিবিষ্টবুদ্ধীনাং কিং ফলমিত্যাশঙ্ক্য সদ্যো বা শ্রমেণ বা মুক্তিবিত্যাহ যে ইতি ॥ ১৯ ॥

ভগবদ্ভক্তানাংমপি নিষ্কামাণামেব মুক্তিরিতি দর্শয়িতুং সকামানাং পুংসাং সংসারমবতারয়তি যে পুনরিতি । তিস্রো বিদ্যা অধীয়ন্তে বিদন্তীতি বা তে ত্রৈবিদ্যা বেদবিদস্তদাহ ঋগিতি । বস্বাদীত্যাশঙ্কেন সর্বদ্বয়েশানাংদিত্যা কুদ্রাশ্চ গৃহন্তে শুদ্ধকিলিষা নিরস্তপাপা ইতি যাবৎ ॥ ২০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

জীবনং মৃত্যুশ্চ নাশঃ সৎ স্থূলং দৃশ্যং অসচ্ছ সূক্ষ্মমদৃশ্যং এতৎ সর্বমহমেবেতি এবং মমামেব বহুধোপাসতে ইতি পূর্বেণৈবাস্বয়ঃ ॥ ১৯ ॥

তদেবমবজ্ঞানস্তি মাং মূঢ়া ইত্যাদিশ্লোকদ্বয়েন ক্ষিপ্ৰফলাশয়া দেবতাস্তরং যজন্তো মাং নাদ্রিয়স্তইত্যভক্তা দর্শিতাঃ মহাত্মানস্ত মাং পার্থেত্যাদিনা চ ভক্তা উক্তাস্তত্রৈকতেন পৃথক্বেন বা যে পরমেশ্বরং ন ভজন্তি তেষাং জন্মমৃত্যুপ্রবাহো দুর্বার ইত্যাহ ত্রৈবিদ্যা ইতি-দ্বাত্যাং । ঋগযজুঃসামলক্ষণাস্তিস্রো বিদ্যা যেষাং তে ত্রিবিদ্যাএব ত্রৈবিদ্যাঃ স্বার্থে-হনু তিস্রো বিদ্যা অধীয়ন্তে জানন্তীতি বা ত্রৈবিদ্যা বেদত্রয়োক্তকর্মপরা ইত্যর্থঃ, বেদত্রয়-বিহিতৈর্ষজ্ঞমর্গমিষ্টা মমৈব রূপং দেবতাস্তরমিত্যজ্ঞানস্তোহপি বস্তত ইত্যাদিরূপেণ মামে-বেষ্টা সংপূজ্য যজ্ঞশেষঃ সোমং পিবন্তীতি সোমপাস্তেনৈব পূতপাপাঃ শোধিতকল্মষাঃ সত্বঃ স্বর্গতিং স্বর্গং প্রতি গতিং যে প্রার্থয়ন্তে তে পুণ্যফলরূপং সুরেন্দ্রলোকং স্বর্গমাসাদ্য প্রাপ্য দিবি স্বর্গে দিব্যান্ ভুঞ্জতে দেবানাং ভোগানগ্নস্তি ভুঞ্জতে ॥২০॥

তে তং ভুক্ত্বা স্বর্গলোকং বিশালং ক্ষীণে পুণ্যে মর্ত্যালোকং বিশস্তি ।
এবং ত্রয়ীধর্মমনুপ্রপন্ন গতাগতং কামকামা লভন্তে ॥ ২১ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

তে ভমিতি । তে তং ভুক্ত্বা স্বর্গলোকং বিশালং বিশীর্ণং ক্ষীণে পুণ্যে মর্ত্যালোকমিমং
বিশস্ত্যাশিস্তি এবং হি যথোক্তেন প্রকারেণ ত্রয়ীধর্মঃ কেবলং বৈদিকং কর্ম্মানুপ্রপন্নান্তে
গতাগতং গতধাগতঞ্চ গতাগতং গমনাগমনং কামকামাঃ কামঃ কাময়ন্ত ইতি কামকামা-
লভন্তে গতাগতমেব ন তু স্বাতন্ত্র্যং কচিল্লভন্ত ইত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

তর্হি স্বর্গপ্রাপ্তেবপি ভগবৎপ্রাপ্তিতুল্যতা ইত্যশঙ্ক্যাহ তে ভমিতি । পুণ্যে স্বর্গপ্রাপ্তি-
হেতাবিতি যাবৎ, প্রসিক্তোহর্ষো হিশক্ষঃ, জয়াণাং হোত্রাদীনাং বেদত্রয়বিহিতানাং ধর্মাণাং
সমাহারস্ত্রিধর্মঃ তদেব ত্রৈধর্মঃ তদনুপ্রপন্নাস্তদনুগতা ইতি যাবৎ । কামকামানাং গমনা-
গমনদ্বারা কামতৎফলাপ্তিশ্চেদিষ্টমেব চেষ্টিতমিত্যাশঙ্ক্যাহ গতেতি ॥ ২১ ॥

ফলমনভিসঙ্কার স্বামেবারাধায়তাং সম্যগ্দর্শননিষ্ঠানাং ত্যস্তনিকামানাং কথং যোগক্ষেমো
স্মাতামিত্যাশঙ্ক্যাহ যে পুনরিতি । তেষাং যোগক্ষেমং বহামীত্যন্তরত্র সম্বন্ধঃ । যেত্যোহ-
ন্তো ন বিদ্যত ইতি ব্যুৎপত্তিমাশ্রিত্যাহ অপৃথগিতি । কার্যাস্তেব কারণে কর্ম্মতাদাত্ম্যং
ব্যাবর্ত্তয়তি পরমিতি । অহমেব বাসুদেবঃ সর্ক্সান্না ন মন্তোহন্তং কিঞ্চিদস্তীতি জ্ঞাতা তমেব
প্রত্যক্ষং সদা ধ্যায়ন্ত ইত্যাহ চিন্তয়ন্ত ইতি । প্রাকৃতান্ ব্যাবর্ত্ত্য মুখ্যানধিকারিণো নির্দি-
শতি সংশাসিন ইতি । পর্য্যাপাসতে পরিতঃ সর্ক্সতোহনবচ্ছিন্নতয়া পশুস্তীত্যর্থঃ । নিত্য্য-
ভিযুক্তানাং নিত্যমনবরতমাদরেণ ধ্যানে ব্যাপ্তানামিত্যাহ সততেতি । যোগশ্চ ক্ষেমঞ্চ
যোগক্ষেমং তত্রাপুনপুরুক্তমর্থমাহ যোগইতি । কিমর্থং পরমার্থদর্শিনাং যোগক্ষেমং বহামী-
ত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানৌ ত্বিতি । অতস্তেষাং যোগক্ষেমং বহামি ইতি সম্বন্ধঃ । সম্যগ্দর্শননিষ্ঠা
নামেব যোগক্ষেমং বহতি ভগবানিতি বিশেষণমমুষ্যমাণঃ শঙ্কতে নশ্বিতি । অন্তেষামপি
ভক্তানাং ভগবান্ যোগক্ষেমং বহতীত্যেতদঙ্গীকরোতি সত্যমিতি । তর্হি ভক্তেষু জ্ঞানি যু
চ বিশেষো নাস্তীতি পৃচ্ছতি কিং ত্বিতি । তত্র বিশেষঃ প্রতিজ্ঞায় বিবৃণোতি অয়মিত্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

ততশ্চ তে ভমিতি । তে স্বর্গকামাস্তং প্রার্থিতং বিপুলং স্বর্গলোকং তৎসুখং ভুক্ত্বা
ভোগপ্রাপকে পুণ্যে ক্ষীণে সতি মর্ত্যালোকং বিশস্তি, পুনরপ্যেবমেব বেদত্রয়বিহিতং ধর্ম-
মনুগতাঃ কামকামা ভোগান্ কাময়মানা গতাগতং স্বাতন্ত্র্যতং লভন্তে ॥ ২১ ॥

মন্তকাস্ত মৎপ্রসাদেন কৃতার্থা ভবন্তীত্যাহ অনন্তা ইতি । অনন্তা নাস্তি মদ্যতিরেকেণা-
ন্তং কাম্যং যেষাং তে তথাভূতা যেষাং ক্রমা মাং চিন্তয়ন্তঃ সেবন্তে তেষাং নিত্য্যভিযুক্তানাং

অনন্যশ্চিত্তয়ন্তো মাং যে জনাঃ পযুঁপাসতে ।

তেষাং নিত্যভিযুক্তানাং যোগক্ষেমং বহাম্যহম্ ॥ ২২ ॥

যেহপ্যন্যদেবতাভক্তা যজন্তে শ্রদ্ধায়ান্বিতাঃ ।

তেহপি মামেব কোন্তেয় যজন্ত্যবিধিপূর্বকম্ ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যে পুনঃ নিষ্কামাঃ সম্যগর্শিনঃ অনন্যা ইতি । অনন্যা অপৃথগ্ভূতাঃ পরং দেবং নারা-
য়ণং আত্মত্বেন গতাঃ সন্তশ্চিত্তয়ন্তো মাং যে জনাঃ সংন্যাসিনঃ পযুঁপাসতে তেষাং পব-
মার্থর্শিনাং নিত্যভিযুক্তানাং সততাভিযোগিনাং যোগক্ষেমং যোগোহপ্রাপ্ত্য প্রাপন-
ক্ষেমস্তদ্রক্ষণং তদুভয়ং বহামি প্রাপয়াম্যহং জ্ঞানী স্বাত্মৈব মে মতং স চ মম প্রিয়ো বস্মান্ত-
স্মান্তে মমাত্মভূতাঃ প্রিয়াশ্চেতি, নন্যন্তেষামপি ভক্তানাং যোগক্ষেমং বহত্যেব ভগবান্
সত্যমেবং বহত্যেব কিন্তু, যং বিশেষোহন্তে যে ভক্তান্তে স্বার্থার্থঃ স্বয়মপি যোগক্ষেমমীহন্তে
অনন্যর্শিনস্ত না স্বার্থঃ যোগক্ষেমমীহন্তে ন হি তে জীবিতে মরণে বা অনন্যে গ্রহিঃ কুর্কন্তি
কেবলমেব ভগবচ্ছবণান্তে অথভগবানেব তেষাং যোগক্ষেমং বহতীতি ॥২২ ॥

নন্যন্তা অপি দেবতাস্তমেব চেত্তত্ত্বাক্ষত্বাৎ তামেব ভজন্তে সত্যমেবং যেহপীতি । যে অন্য-
দেবতাভক্তা অন্যান্সু দেবতাসু ভক্তা অন্যদেবতাভক্তাঃ সন্তো যজন্তে পূজয়ন্তি শ্রদ্ধায়ান্বি-

গিরিকৃত টীকা ।

দিনা । যোগক্ষেমমুদ্दिश्च स्वयমীহন্তে চেষ্টাঃ কুর্কন্তীতি যাবৎ । আত্মবিদাঃ স্বার্থযোগক্ষে-
মমুদ্दिश्च চেষ্টাভাবং স্পষ্টয়তি ন হীতি । গ্রহিবপেক্ষা কামানামিত্যেতৎ । জ্ঞানিনাং তর্হি
সর্কজনাস্থেত্যশঙ্ক্যাহ কেবলমিতি । তেষাং তদেকশরণত্বে কলিতমাহ অত ইতি । ইতি
শব্দো বিশেষশব্দেন সম্বধ্যতে ॥ ২২ ॥

তত্তদেবতান্ননা পরশ্চৈবান্ননঃ স্থিত্যভ্যুপগমাদেবতাস্তবপবাণামপি ভগবচ্ছরণত্বাবিশে-
ষাত্তদেকনিষ্ঠত্বমকিঞ্চিৎকরমিতি মন্বানঃ শঙ্কতে নশ্চিতি । উক্তমঙ্গীকৃত্য পবিহরতি সত্য-

স্বামিকৃত টীকা ।

সর্কথা মদেকনিষ্ঠানাং যোগং ধনাদিলাভং ক্ষেমঞ্চ তৎপালনং, মোক্ষং বা, তৈরপ্রার্থিতমপি
অহমেব বহামি প্রাপয়ামি ॥ ২২ ॥

ননু চ ভদ্র্যতিরেকেণ বস্তুতো দেবতাস্তরস্বাভাবাদিচ্ছাদিসেবিনোহপি বস্তুভা এবেতি
কথং তে পতাগতং লভেরংস্তত্রাহ যেহপীতি । শ্রদ্ধয়োগেতাঃ সন্তো যে জনা অনন্যদেবতা
ইচ্ছাদিরূপা যজন্তে তেহপি মামেব যজন্তীতি সত্যং কিন্তু অবিধিপূর্বকং মোক্ষপ্রাপকং
বিধিঃ বিনা বস্তুন্তি অতন্তে পুনরাবর্তন্তে ॥ ২৩ ॥

অহং হি সৰ্ব্বযজ্ঞানাং ভোক্তা চ প্রভুরেব চ ।

ন তু মামভিজানন্তি তত্ত্বেনাতশ্চ্যবন্তি তে ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্

ক্যবুদ্ধ্যা অধিতা অনুগতাস্তেহপি মামেব যজন্ত্যবিধিপূৰ্ব্বকমবিধিরজ্ঞানং তৎপূৰ্ব্বকং অজ্ঞান-
পূৰ্ব্বকং যজন্তে ইত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

কস্মাত্তেহবিধিপূৰ্ব্বকং যজন্তে ইত্যাচ্যতে যস্মাৎ অহমিতি । অহং হি সৰ্ব্বযজ্ঞানাং
শ্রোতানাং স্মার্তানাঞ্চ সৰ্ব্বেষাং যজ্ঞানাং দেবাত্মনেন ভোক্তা চ প্রভুরেব চ মৎস্বামিকো
যজ্ঞোহধিযজ্ঞোহমেবাত্রেতি চোক্তং তথা ন তু মামভিজানন্তি তত্ত্বেন যথাবদতশ্চাবিধি-
পূৰ্ব্বকমিষ্টা যাগফলাৎ চ্যবন্তি তে ॥ ২৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মিত্যাদিনা দেবতাস্তরযাজিনাং ভগবদ্ব্যাজিত্যো বিশেষমাহ অবিধীতি । তদ্ব্যাকরোতি
অবিধিরিতি ॥ ২৩ ॥

ননু বস্বাদিত্যেদ্রাদিজ্ঞানপূৰ্ব্বকমেব তত্ত্বজ্ঞাস্তদ্ব্যাজিনো ভবন্তীতি কথমবিধিপূৰ্ব্বকং
তেষাং যজনমিতি শক্যতে কস্মাদিতি । দেবতাস্তরযাজিনাং যজনমবিধিপূৰ্ব্বকমিত্যত্র হেতু-
র্থত্বেন শ্লোকদ্বয়মুখাপয়তি উচ্যতইতি । সৰ্ব্বেষাং দ্বিবিধানাং যজ্ঞানাং বস্বাদিদেবতাত্তে-
নামেব ভোক্তা সেনাস্তর্যামিরূপেণ প্রভুশ্চাহমেবেতি প্রসিদ্ধমেতদিতি হিশব্দঃ । প্রভুরেব
চেতু্যক্তং বিরূণোতি মৎস্বামিকো হীতি । তত্র পূৰ্ব্বাধ্যায়গতবাক্যং প্রমাণয়তি অধিযজ্ঞোহ-
হমিতি । তথাপি দেবতাস্তরযাজিনাং যজনমবিধিপূৰ্ব্বকমিতি কুতঃ সিদ্ধং তত্রাহ তথা
ইতি । মমৈব যজ্ঞেষু ভোক্তৃত্বে প্রভুত্বে চ সতীতি যাবৎ । তয়োৰ্ভোক্তৃপ্রভোৰ্ভাবস্তং
তেন ভোক্তৃত্বেন প্রভুত্বেন চ মাং যথাবদ্যতো ন জানন্তি অতো ভোক্তৃত্বাদিনা মমাজ্ঞানা-
ন্থয়ি অনর্পিতকর্মাণশ্চাবর্ত্তস্তে কর্মফলাদিত্যাহ অতশ্চেতি ॥ ২৪ ॥

যদ্যন্তদেবতাত্ত্বা ভগবত্ত্বাজ্ঞানাৎ কর্মফলাচ্চ্যবস্তে তর্হি তেযাং দেবতায়জনমকিঞ্চিৎ-
করমিত্যাশঙ্ক্যাহ যেহপীতি । দেবাস্তরযাজিনামনাবৃত্তিকলাভাবেহপি তত্ত্বদেবতাযাগানুরূ-
পফলপ্রাপ্তিধৌব্যান্ন তদকিঞ্চিৎকরমিত্যর্থঃ । দেবাস্তরযাজিনামাবশ্যকং তৎ ফলমাশঙ্কা-

স্বামিকৃত টীকা ।

এতদেব বিরূণোতি অহমিতি । সৰ্ব্বেষাং যজ্ঞানাং তত্ত্বদেবতারূপেণাহমেব ভোক্তা
প্রভুশ্চ স্বামী কলদাতাপ্যাহমেবেত্যর্থঃ, এবস্তু তং মাং তে তত্ত্বেন যথাবদ্রাজ্ঞানন্তি
অতশ্চ্যবন্তি প্রচ্যবস্তে পুনরাবর্ত্তস্তে, যে তু সৰ্ব্বদেবতাস্থ মামেবাস্তর্যামিনঃ পশুস্তো যজন্তি
তে তু মাবর্ত্তস্তে ॥ ২৪ ॥

যাস্তি দেবব্রতা দেবান্ পিতৃন্থ যাস্তি পিতৃব্রতাঃ ।

ভূতানি যাস্তি ভূতেজ্যা যাস্তি মদ্যাজিনোহপি মাম্ ॥ ২৫ ॥

পত্রং পুষ্পং ফলং তোয়ং যো মে ভক্ত্যা প্রয়চ্ছতি ।

তদহং ভক্ত্যুপহৃতমশ্নামি প্রয়তান্ননঃ ॥ ২৬ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

যেহ প্যাশ্চ দেবতা ভক্তিমত্বেনাবিধিপর্যকং বজন্তে তেষামপি যাগফলফলমবশ্যস্তাবিকং কথং
যাস্তীতি । যাস্তি গচ্ছন্তি দেবব্রতা দেবেষু ব্রতং নিয়মো ভক্তিচ্চ যেষাং তে দেবব্রতা দেবান্
যাস্তি পিতৃন্থিষাভাদীন্ যাস্তি পিতৃব্রতাঃ শ্রাদ্ধাদিক্রিয়াপরাঃ পিতৃভক্তাঃ, ভূতানি বিনায়-
কমাতৃগণচতুর্ভগিষ্ঠাদানি যাস্তি ভূতেজ্যা ভূতানাং পূজকাঃ যাস্তি মদ্যাজিনো মদ্যজনশীলা
বৈষ্ণবা মামেব যাস্তি সমানেহপ্যায়াসে মামেব ন ভজন্তেহজ্ঞানান্তেন তেহফলভাজো
ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ ২৫ ॥

ন কেবলং মন্তুজ্ঞানামনাবৃত্তিলক্ষণমনস্তফলমুক্তং সুখারাদনঞ্চাহং কথং পত্রমিতি ।
পত্রং পুষ্পং ফলং তোয়মুদকং যো মে মহং ভক্ত্যা প্রয়চ্ছতি তদহং পত্রাদি ভক্ত্যুপহৃতং
ভক্তিপর্যকং প্রাপিতং ভক্ত্যুপহৃতমশ্নামি গৃহ্নামি প্রয়তান্ননঃ শুদ্ধবুদ্ধেঃ ॥ ২৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পূর্বকমুদাহরতি কথমিত্যাদিনা । নিয়মো বল্যুপহারপ্রদক্ষিণপ্রস্বীভাবাদিরিত্যর্থঃ । দেব-
তান্তরারাদনশাস্তবৎফলমুক্তা । ভগবদারাদনশাস্তফলমহমাহ যাস্তীতি । ভগবদারাদনশাস্ত-
নস্তফলন্তে দেবতান্তরারাদনং ত্যক্তা । ভগবদারাদনমেব যুক্তমায়াসাম্যাৎ ফলাতিরেকাচ্ছে-
ত্যাশঙ্ক্যাহ সমানেহপীতি । অজ্ঞানাধীনত্বেন দেবতান্তরারাদনবতাং ফলতো ন্যূনতাং দর্শ-
য়তি তেনেতি ॥ ২৫ ॥

অনস্তফলভাস্তগবদারাদনমেব কর্তব্যমিত্যুক্তং সুকরত্বাচ্চ তথেষাহ ন কেবলমিতি ।
ভগবদারাদনশাস্ত সুকরত্বমেব প্রথমপর্যকং প্রপঞ্চয়তি কথমিত্যাদিনা । যদ্বি পুষ্পাদিকং

স্বামিকৃত টীকা ।

ভদেবোপপাদয়তি যাস্তীতি । দেবেষিষ্টাদিষু ব্রতং নিয়মো যেষাং তে দেবব্রতা দেবান্-
যাস্তি অতঃ পুনরাবর্তন্তে পিতৃষু ব্রতং যেষাং শ্রাদ্ধাদিক্রিয়াপরাণাং তে পিতৃন্থ যাস্তি,
ভূতেষু বিনায়কমাতৃগণাদিষু ইজ্যা পূজা যেষাং তে ভূতেজ্যা ভূতানি যাস্তি, মাং বষ্টুং
শীলং যেষাং তে মদ্যাজিনন্তে তু মামক্ষয়ং পরমানান্দস্বরূপং যাস্তি ॥ ২৫ ॥

ভদেবং স্বভক্তানামক্ষয়ফলমুক্তা । অনায়াসত্বঞ্চ স্বভক্তেদর্শয়তি পত্রমিতি । পত্রপুষ্পাদি-
মত্রমপি মহং ভক্ত্যা যঃ প্রয়চ্ছতি তন্ত প্রয়তান্ননঃ শুদ্ধচিত্তস্ত নিষ্কামভক্তস্ত তৎ পত্রপুষ্পা-

यं करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यं ।

यत्तपस्यसि कोऽस्त्येयं तं कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २१ ॥

शुभांशुभफलैरेवमं मोक्ष्यसे कर्मवक्तनैः ।

सम्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शास्त्ररत्नावली ।

यतएवमतः यं करोषीति । यं करोषि यदाचरसि शास्त्रीयं कर्म स्वतः प्राप्तं यद-
श्नासि यं खादसि यद् जुहोषि हवनं निर्कर्तयसि श्रोतं स्मार्तं वा यददासि प्रयच्छसि दान-
पादिभ्यो हिरण्यपात्रवद्वादि यत्तपस्यसि कोऽस्त्येयं तं कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणं ॥ २१ ॥

एवं कूर्कतस्तव यद्व्यवति तच्छू शुभाशुभफलैरिति । शुभाशुभफलैरेवमं शुभाशुभे

गिरिकृत टीका ।

भक्तिपूर्वकं मदर्थमर्पितं तेनायं शुद्धचेताः तपस्वी मामाराधयतीत्याहमवधारयामीत्याह
पत्रमित्यादिना ॥ २७ ॥

तदाराधनं शुद्धचेतः तदेवावशकमित्याह यत इति । स्वतः शास्त्रादृते प्राप्तं गमना-
दीति यावत् । यदश्नासि यः किञ्चिद्भोगं भुङ्क्ते । हवनं स्वतन्त्रं वारयति श्रोतमिति ।
मत्समर्पणं तं सर्वं मह्यं समर्पयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

किमतो भवति तदाह एवमिति । भगवदर्पणवृत्त्या सर्वकर्म कूर्कतो जीवन्मुक्तश्च आवक-
कर्मवसाने विदेहकैवल्यमावशकमित्याह शुभेत्यादिना । भगवदर्पणकावणान्मुक्तिः संश्यास-
योगाच्छेति साधनद्वयशक्ताः शतयति सोऽयमिति ॥ २८ ॥

स्वामिकृत टीका ।

दिकं भक्त्या तेनोपहतं समर्पितमहमशामि प्राप्नोमि प्रीत्या गृह्णामि, न हि महाविभू-
तिपतेः परमेश्वरश्च मम सुद्वन्द्वदेवतानामिव बहुविधसाध्ययागादिभिः परितोषः श्लां
किञ्च भक्तिमात्रेण अतो भक्तेन समर्पितं यत्किञ्च पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवा-
शामीतिभावः ॥ २७ ॥

न च फलपुष्पादिकमपि यज्जार्थं पशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्य समर्पणीयं
किञ्चिद् यं करोषीति । स्वभावतः शास्त्रतो वा यत्किञ्चिद् कर्म करोषि तथा यदश्नासि
यञ्जुहोषि यददासि यच्च तपस्यसि तपः करोषि तं सर्वं मय्यर्पितं यथा भवति एवं
कुरुष्व ॥ २१ ॥

एवञ्च यं फलं प्राप्स्यसि तच्छू इत्याह शुभाशुभेति । एवं कूर्कन् कर्मवक्तनैः
कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैश्च कर्तव्यैः कर्तव्यैः कर्मणां मयि समर्पितत्वेन तव तं फलसम्प्रा-

সমোহং সৰ্বভূতেষু ন মে দ্বেষোহস্তি ন প্রিয়ঃ ।

যে ভজন্তি তু মাং ভক্ত্যা ময়ি তে তেষু চাপ্যহম্ ॥ ২৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইষ্টানিষ্টফলে যেষাং তানি শুভাশুভফলানি কৰ্ম্মাণি তৈঃ শুভাশুভফলৈঃ কৰ্ম্মবন্ধনৈরেবং মৎসমর্পণং কুৰ্ব্বন্ মোক্ষ্যসে সোহয়ং সংশ্রাসযোগো নাম সংশ্রাসশাস্ত্রো মৎসমর্পণতয়া কৰ্ম্মকর্তৃত্বাদযোগশাস্ত্রাবিতি তেন সংশ্রাসযোগেন যুক্ত আত্মাস্তঃকরণং যন্ত তব স হং সংশ্রাসযোগযুক্তান্না সন্ বিমুক্তঃ কৰ্ম্মবন্ধনৈর্জীবন্তেব পতিতে চান্মিন্ শরীবে মামুপৈষ্য-
শ্রাগমিষ্যসি ॥ ২৮ ॥

রাগদ্বেষবান্ তর্হি ভগবান্ ষতো ভক্তান্নুগৃহ্নাতি নেতরানিতি তন্ন সমোহমিতি । সমঃ তুল্যোহং সৰ্বভূতেষু ন মে দ্বেষোহস্তি ন প্রিয়ঃ অগ্নিবদহং দূরস্থানাং ষথাগ্নিঃ শীতং নাপ-
নয়তি সমীপমুপসর্পতামপনয়তি তথাহং ভক্তান্নুগৃহ্নামি নেতরান্ যে ভজন্তি তু মামী-
শ্বরঃ ভক্ত্যা ময়ি তে স্বভাবতএব ন মম রাগনিমিত্তং ময়ি বর্তন্তে তেষু চাপ্যহং স্বভাবতএব
বর্তে নেতরেষু নৈতাবতা তেষু দ্বেষো মম ॥ ২৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবতো রাগদ্বেষবন্ধেনানীশ্বরত্বমাশঙ্ক্য পরিহরতি রাগেত্যাদিনা । তর্হি ভগবদ্ভজনম-
কিঙ্কিতকবমিত্যাশঙ্ক্যাহ অগ্নিবদিতি । তৎ প্রপঞ্চয়তি ষথেতি । ভক্তান্ভক্তাংশ্চান্নুগৃহ্ন-
তোহনুগৃহ্নতশ্চ ভগবতো ন কথং রাগাদিমমিত্যাশঙ্ক্যাহ যে ভজন্তীতি । যে হি বর্ণাশ্র-
মাদিধর্ম্মমাং ভজন্তি তে তেনৈব ভজনেনাচিন্ত্যমাহাত্ম্যেন পবিশুদ্ধবুদ্ধয়ো ময়ি মৎসমীপে
বর্তন্তে মদভিব্যক্তিবোগ্যচিত্তা ভবন্তি, তুশকোহস্ত বিশেষস্ত দ্যোতনার্থং, তেষু চ সমীপে
সমক্ষং তেষামহমপি স্বভাবতো বর্তমানস্তদনুগ্রহপরো ভবামি যথা ব্যাপকমপি সাবিত্র্যং
তেজঃ স্বচ্ছ দর্পণাদৌ প্রতিফলতি তথা পরমেশ্বরোহবর্জনীয়তয়া ভক্তিনিরস্তসমস্তকলুষ-
সম্বেষু পুরুষেষু সন্নিধন্তে দৈবীং প্রকৃতিমাশ্রিতা মাং ভজন্তীত্ব্যুক্তাদিত্যর্থঃ ॥ ২৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

রূপপভেঃ, তৈশ্চ বিমুক্তঃ সন্ সন্ন্যাসযোগযুক্তান্না সন্ন্যাসঃ কৰ্ম্মণাং মদর্পণং সএব যোগস্তেন
যুক্ত আত্মা চিত্তং যন্ত তথাভূতশ্চ মাং প্রাপ্ স্তসীত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

যদি তু ভক্তেভ্যএব মোক্ষং দদাসি নাভক্তেভ্যস্তর্হি তবাপি কিং রাগদ্বেষাদিকৃতং বৈষ-
ম্যমস্তি নেত্যাহ সমোহমিতি । সর্কেষু ভূতেষুঃ সমঃ অতো মম প্রিয়শ্চ দ্বেষাশ্চ নাস্ত্যেব,
এবং সত্যপি যে মাং ভজন্তি তে ভক্ত্যা ময়ি বর্তন্তে অহমপি তেষুগ্রাহকতয়া বর্তে,
অয়ং ভাবঃ যথাগ্নেঃ স্বসেবকেষেব তমঃশীতাদিহুঃখমপাকুৰ্ব্বতোহপি ন বৈষম্যং, যথা বা
কল্পবৃক্ষশ্চ, তথৈব ভক্তগুণপাতিনোহপি মম বৈষম্যং নাস্ত্যেব কিন্তু মস্তক্তেরেবায়ং
মহিমতি । ২৯ ।

অপি চেৎ স্মৃৎস্বাচারো ভজতে মামনন্তভাক্ ।

সাধুরেব স মস্তব্যঃ সম্যগ্‌ব্যবসিতো হি সঃ ॥ ৩০ ॥

ক্ষিপ্ৰং ভবতি ধৰ্ম্মাত্মা শশ্চাস্তিঃ নিগচ্ছতি ।

কৌন্তেয় প্রতিজানীহি ন মে ভক্তঃ প্রণশ্চতি ॥ ৩১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শূন্য মস্তকেমাহার্য্যঃ অপি চেদিতি । অপি চেৎ যদিপি স্মৃৎস্বাচারঃ স্মৃৎস্বাচারোহী-
বকুৎসিতাচারোহপি ভজতে মাং অনন্তভাক্ নান্তভক্তিঃ সন্ সাধুরেব সম্যগ্‌তএব
স মস্তব্যঃ জ্ঞাতব্যঃ সম্যগ্‌ যথাবদ্যবসিতো হি যস্মাৎ সাধুনিশ্চয়ঃ সঃ ॥ ৩০ ॥

উৎসৃজ্য চ বাহ্যং স্মৃৎস্বাচারতামস্তঃ সম্যগ্‌ব্যবসায়সামর্থ্যাৎ ক্ষিপ্ৰমিতি । ক্ষিপ্ৰং শীঘ্রং
ভবতি ধৰ্ম্মাত্মা ধৰ্ম্মচিত্তএব শশ্চং নিত্যং শান্তিক্ষোপশমং নিগচ্ছতি প্রাপ্নোতি শূন্য পর-
মার্থঃ কৌন্তেয় প্রতিজানীহি নিশ্চিতাঃ প্রতিজ্ঞাঃ কুরু ন মে মম ভক্তঃ ময়ি সমর্পিতাস্ত
রাহ্মা মস্তকো ন প্রণশ্চতীতি ॥ ৩১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

প্রকৃতাং ভগবদ্ভক্তিং স্তবন্ পাণ্ডীযনামপি তত্রাধিকারোহস্তীতি স্মৃচয়তি শূণ্ডিতি । সম্য-
গ্‌তএব ভগবদ্ভক্তো জ্ঞাতব্য ইত্যত্র হেতুমাহ সম্যগিতি ॥ ৩০ ॥

হেতুর্থমেব প্রপঞ্চয়তি উৎসৃজ্যতি । ভগবন্তঃ ভজমানস্ত কথং স্মৃৎস্বাচারতা পরিত্য-
জ্যা ভবতীত্যাশঙ্ক্যাহ ক্ষিপ্ৰমিতি । সতি স্মৃৎস্বাচারে কথং ধৰ্ম্মচিত্তঃ তদ্বাহ শশ্চদিতি । উপ-
শমো স্মৃৎস্বাচারোপবসঃ । কিমিতি তদন্তস্ত স্মৃৎস্বাচারোপবসিতো স্মৃৎস্বাচারোপবসিতো
স্তয়া কিমিত্যসৌ ন নঙ্ক্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ শূণ্ডিতি ॥ ৩১ ॥

শ্বামিকৃত টীকা ।

অপি চ মস্তকেরেবারমবিতর্ক্যঃ প্রভাব ইতি দর্শয়ন্নাহ অপি চেদিতি । অত্যন্তস্মৃৎস্বা-
চারোহপি যদাপ্যপৃথক্‌তেন পৃথগ্‌দেবতাপি বাসুদেবএবেতি বুদ্ধ্যা দেবতাস্তরভক্তিমকুর্ষন্-
মামেব পরমেশ্বরঃ ভজতে তর্হি সাধুঃ শ্রেষ্ঠএব স মস্তব্য যতোহসৌ সম্যগ্‌ব্যবসিতঃ
শোভনমধ্যবসায়ঃ কৃতবান্ ॥ ৩০ ॥

নহু কথং সমীচীনাধ্যবসায়মাত্রেন সাধুর্মস্তব্যস্তত্রাহ ক্ষিপ্ৰমিতি । স্মৃৎস্বাচারোহপি
মাং ভজন্ শীঘ্রং ধৰ্ম্মচিত্তো ভবতি ততশ্চ শশ্চাস্তিঃ চিত্তোপগ্নবোপরমরূপাং পরমেশ্বরনিষ্ঠাং
নিতরাং গচ্ছতি প্রাপ্নোতি, কুতর্ককর্কণবাদিনো নৈতন্মন্তেরম্নিতি শঙ্কাকুলমজ্জুর্নং প্রোৎসা-
হয়তি হে কৌন্তেয় পটহাদিমহাঘোষপূর্বকং বিবদমানানাং সতাং গতা বাহুংক্ষিপ্য
নিঃশঙ্কঃ প্রতিজানীহি প্রতিজ্ঞাঃ কুরু, কথং, মে পরমেশ্বরস্ত ভক্তঃ স্মৃৎস্বাচারোহপি ন

মাং হি পার্থ ব্যপাশ্রিত্য যেহপি স্যুঃ পাপযোনয়ঃ ।

দ্বিয়ো বৈশ্ণাস্তথা শূদ্রাস্তেহপি যান্তি পরাং গতিম্ ॥ ৩২ ॥

কিং পুনত্রাক্ষণাঃ পুণ্যা ভক্তা রাজর্ষয়স্তথা ।

অনিত্যমসুখং লোকমিমং প্রাপ্য ভজস্ব মাম্ ॥ ৩৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ মাং হীতি । মাং হি যস্মাৎ পার্থ ব্যপাশ্রিত্য মামাশ্রিত্যাশ্রয়েন গৃহীত্বা যেহপি স্ম্যর্ভবেষু পাপযোনয়ঃ পাপানি যোনিঃ যেষাং তে পাপজন্মানঃ কে ত ইত্যাহ দ্বিয়ো বৈশ্ণাস্তথা শূদ্রাস্তেহপি যান্তি গচ্ছন্তি পরাং গতিং প্রকৃষ্টাং গতিং ॥ ৩২ ॥

কিং পুনরিতি । কিং পুনত্রাক্ষণাঃ পুণ্যাঃ পুণ্যযোনয়ঃ ভক্তা রাজর্ষয়স্তথা রাজানশ্চ তে ঋষয়শ্চেতি রাজর্ষয়ঃ যতএবমতোহনিত্যং ঋণভক্ষুবমসুখং চ সুখবর্জিতং মনুষ্যালোকং প্রাপ্য পুরুষার্থসাধনং দুর্লভং মনুষ্যত্বং লক্ষ্য ভজস্ব সেবস্ব মাম্ ॥ ৩৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ইতশ্চ ভগবদ্ভক্তিবিধাতব্যেত্যাহ কিঞ্চেতি । ন মে ভক্তঃ প্রণশ্চতীত্যত্র হেতুমাচ-
ক্ষাণো ভক্ত্যাধিকাবে জ্ঞাতিনিয়মো নাস্তীত্যাহ মাং হীতি ॥ ৩২ ॥

যদি পাপযোনিঃ পাপাচারশ্চ বৃহৎকৃত্য পবাং গতিং গচ্ছতি তর্হি কিমুত্তমজ্ঞাতিনিমিত্তেন সংস্কারাদিনা কিম্বা সদ্ভূতেনেত্যশঙ্ক্যাহ কিং পুনরিতি । উত্তমজ্ঞাতিমতাং ব্রাহ্মণাদীনা-
মতিশয়েন পরা গতির্ষতো লভ্যতে অতো ভগবদ্ভজনং তৈঃ একান্তেন বিধাতব্যমিত্যাহ যত
ইতি । মনুষ্যদেহাতিবিভেদেষু পশ্বাদিদেহেষু ভগবদ্ভজনযোগ্যতাভাবাৎ প্রাপ্তে মনুষ্যত্বে
ভক্তজনে প্রযতিতব্যং ইত্যাহ দুর্লভমিতি ॥ ৩৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রণশ্চতি অপি তু কৃতার্থএব ভবতীতি, ততশ্চ তে তৎপ্রৌঢ়বিজ্ঞস্তাৎ বিধ্বংসিতকৃতর্কাঃ
সন্তো নিঃসংশয়ঃ তামেব গুরুত্বেনাশ্রয়েরন্ ॥ ৩১ ॥

স্বাচারভ্রষ্টঃ মস্তক্তিঃ পবিত্রীকরোতীতি কিমত্র চিত্রং যতো যস্তক্তির্দুর্লানপ্যানধিকারি-
ণোহপি সংসারান্মোচয়তীত্যাহ মাং হীতি । যেহপি পাপযোনয়ঃ স্ম্যর্নিকৃষ্টজন্মানোহস্ত্য-
জাদয়ো ভবেষুঃ, যেহপি বৈশ্ণাঃ কেবলং কৃষ্যাদিনিরতাঃ অতঃ দ্বিয়ঃ শূদ্রাশ্চাপ্যধ্যয়নাদি-
রহিতাস্তেহপি মাং ব্যপাশ্রিত্য সংসেব্য পরাং গতিং যান্তি হি নিশ্চিতং । ৩২ ।

ষদৈবং তদা সৎকুলাঃ সদাচারশ্চ মস্তক্তাঃ পরাং গতিং যাস্তীতি কিং বক্তব্যমিত্যাহ
কিং পুনরিতি । পুণ্যাঃ স্মৃকৃতিনো ব্রাহ্মণাঃ, তথা রাজানশ্চ তে ঋষয়শ্চেতি এবংভূতাশ্চ
পরাং গতিং যাস্তীতি কিং বক্তব্যমিত্যর্থঃ । অতঃ ইমং রাজর্ষিরূপং দেহং প্রাপ্য লক্ষ্য

মননা ভব মদভক্তো মদযাজী মাং নমস্কুরু ।
মামেবৈষ্যসি যুক্তৈবমাত্মানং মৎপরায়ণঃ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎস্ব ব্রহ্মবিদ্যায়াং
যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে
রাজগুহ্যযোগো নাম
নবমোহধ্যায়ঃ ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কথং মননা ইতি । ময়ি মনো যন্ত তব স ত্বং মননা ভব তথা মদভক্তো ভব মদযাজী
মদযজনশীলো ভব মামেব চ নমস্কুরু মামেবৈষ্যসি আগমিষ্যসি যুক্ত্বা সমাধায় চিত্ত-
মেবমাত্মানং মামেবমহং হি সর্কেষাং ভূতানাং আত্মা পরা চ গতিঃ পরময়নং তং মামেবস্তু তং
এষ্যসীত্যতীতেন পদেন সম্বন্ধঃ মৎপরায়ণঃ সন্নিত্যর্থঃ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে নবমোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ভগবদ্ভক্তেবিখস্তাবং পৃচ্ছতি কথমিতি । ঐশ্বরভজনে ইতিকর্তব্যতাং দর্শয়তি মননা
ইতি । এবং ভগবন্তঃ ভজমানস্ত মম কিং স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ মামেবেতি । সমাধায় ভগব-
ভ্যেবেতি শেষঃ । এবমাত্মানমিত্যেতদ্বিবৃণোতি অহং হীতি । অহমেব পরময়নং তবেতি
মৎপরায়ণস্তথাভূতঃ সন্ মামেবাত্মানমেষ্যসীতি সম্বন্ধঃ । তদেবং মধ্যমানাং ধ্যেযং নিরূপা
নবমেনাধমানামারাধ্যাভিধানমুখেন নিজেন পারমার্থিকেন রূপেণ প্রত্যুজ্ঞেন জ্ঞানং পবমে-
শ্বরস্ত পবমারাধনমিত্যভিধাতা সোপাধিকং তৎপদবাচ্যং নিরূপাধিকঞ্চ তৎপদলক্ষং
ব্যখ্যাতং ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং নবমোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

মাং ভজস্ব, কিঞ্চ অনিত্যমঙ্গ্রবং অসুখং সুখরহিতকেমং মর্ত্যালোকং প্রাপ্য অনিত্যস্বাধি-
লম্বমকুর্ক্বন্ অসুখত্বাচ্চ সুখার্থমুদ্যমং হিহা মামেব ভজস্বৈত্যর্থঃ ॥ ৩৩ ॥

ভজনপ্রকারং দর্শয়ন্তু পসংহরতি মননা ইতি । মযোব মনো যন্ত সমননাস্ত্বং ভব, তথা
মমৈব ভক্তঃ সেবকো ভব, মদযাজী মৎপূজনশীলো ভব, মামেব চ নমস্কুরু, এবমেতিঃ
প্রকারৈর্মৎপরায়ণঃ সন্নাত্মানং মনো ময়ি যুক্ত্বা সমাধায় মামেব পরমানন্দরূপমেষ্যসি
প্রাপ্যসি ।

নিজমৈশ্বর্ধ্যামাশ্ৰব্যং ভক্তেশ্চাত্মতবৈভবম্ ।

নবমে রাজগুহ্যে কৃপয়াবোচদ্যুতঃ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং নবমোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

দশমোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবানুবাচ—ভূয়এব মহাবাহো শৃণু মে পরমং বচঃ ।

যতেহহং প্রীয়মাণায় বক্ষ্যামি হিতকাম্যয়া ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সপ্তমোহধ্যায়ের ভগবতস্তম্ভঃ বিভূতয়শ্চ প্রকাশিতা নবমে চ, অথেনানীঃ যেষু যেষু ভাবেষু চিস্তেয়া ভগবাংস্তে ভাবা বক্তব্যঃ তৎক্ৰমং ভগবতো বক্তব্যং উক্তমপি হুর্কিজ্জেরদ্বাদিত্যতো ভগবানুবাচ ভূয় ইতি । ভূয়এব ভূয়ঃ পুনঃ হে মহাবাহো শৃণু মে মদীয়ং পরমং প্রকৃষ্টং নিবতিশয়বস্তনঃ প্রকাশকং বচো বাক্যং যৎ পরমং তে তুভ্যং প্রীয়মাণায় মদচনাং প্রীয়সে ত্বমতীবামৃতমিব পিবঃস্ততো বক্ষ্যামি হিতকাম্যয়া হিতেচ্ছয়া ॥ ১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

অধ্যায়দ্বয়ে সিদ্ধমর্থং সংক্ষেপতোহনুভাষতে সপ্তম ইতি । তৎ সোপাধিকং নিরূপাধিকং বিভূতয়ঃ সবিশেষনির্কিংশেষরূপপ্রতিপত্ত্যুপযোগিষ্ঠঃ । উত্তরাধ্যায়স্তাধ্যায়দ্বয়েন সম্বন্ধং বদন্থায়াস্তরমবতারয়তি অথেতি । বক্তব্যঃ সবিশেষাধানে নির্কিংশেষপ্রতিপত্তৌ শেষেৎনেতি শেষঃ । ননু সবিশেষং নির্কিংশেষক্ ভগবতো রূপং প্রাগেব তত্র তত্রোক্তং তৎ কিমিতি পুনরুচ্যতে তত্রাহ উক্তমপীতি । তদ্যদি তত্র তত্র তৎসম্বন্ধঃ তথাপি পুনর্বক্তব্যং হুর্কিজ্জেরদ্বাদিত্যি যতো মন্ততেহত ইতি যোজনা, প্রকৃষ্টং বচসঃ স্পষ্টয়তি নিবতিশয়েতি । তদেব বচো বিশিনষ্টি যৎপরমমিতি । সক্রুজ্জেরর্থসিদ্ধেরসক্রুজ্জিরনর্থিকেষ্যাস্ক্যাহ প্রীয়মাণয়েতি । ততো বক্ষ্যামি ইতি তুভ্যং পূর্বেণ সম্বন্ধঃ ॥ ১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

উক্তাঃ সংক্ষেপতঃ পূর্বে সপ্তমাদৌ বিভূতয়ঃ । দশমে তা বিভূতয়ে সর্বজ্জেরদৃষ্টয়ে ॥ এবং তাবৎ সপ্তমাদিভিষ্টিভিরধ্যায়ৈর্ভজনীয়ঃ পরমেশ্বরতৎক্ নিরূপিতং তদ্বিভূতয়শ্চ সপ্তমে রসোহহমস্মু কোন্তেয়েত্যাদিনা সংক্ষেপতো দর্শিতাঃ অষ্টমে চ অধিযজ্ঞোহহমেবা-ত্রেত্যাদিনা নবমে চাহং ক্রতুরহং যজ্ঞ ইত্যাদিনা, ইদানীং তাএব বিভূতীঃ প্রপঞ্চয়িত্বান্মতন্তেষাবশ্যকরীয়ত্বং বর্ণয়িত্বান্ শ্রীভগবানুবাচ ভূয়এবেতি । মহান্তৌ যুদ্ধাদিস্বধর্ম্মানুষ্ঠানে মহৎপরিচর্যায়াঃ বা কুশলৌ বাহু বস্ত তথা হে মহাবাহো ভূয়এব পুনরপি মে বচঃ

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिषु वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्तेषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह न मे इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणाः किं तेन न विदुः मम प्रभवः प्रभावः प्रभुशक्त्यतिशयः अथ वा प्रभवनः उत्पत्तिः वा नापि महर्षयो भृगुदयो विदुः कस्मात्ते न विदुरित्युच्यते अहमादिः कारणः हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

किं यो मामिति । यो मामजमनादिषु यस्मादहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च न ममान्तः आदिर्किदयतेहमजोहनादिश्च अनादिमज्जे हेतुस्तः मामजमनादिषु यो वेत्ति विजनाति लोकमहेश्वरः लोकानां महान्तमीश्वरसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्तेषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैः मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

गिरिकृत टीका ।

हितकाम्या दुर्बिज्ञेयं तद्विज्ञानं कश्चिदत्रापि परमं वचो मय्यं वक्ष्याति तेन च मम तद्विज्ञानं तद्विषयतया भगवद्वचनमकिञ्चिदकवामिति शक्तिश्च परिहरति किमर्थमित्यादिना । इन्द्रादयो भृगुदयश्च भगवत्प्रभावः न विन्दन्तीत्यत्र अज्ञपूर्वकः हेतुमाह कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावः विदुरित्यर्थः ॥ २ ॥

इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावः वेत्तीत्याह किञ्चेति । कोहमे? प्रभावो भगवतो यं

स्वामिकृत टीका ।

शुभं, कथंभूतः परमं पवमानिष्ठं, मद्भचनामृतेनैव प्रीतिः प्राप्नुवते तुभ्यः हितकाम्या हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तं ॥ १ ॥

उक्तंश्चापि पुनर्वचने दुर्बिज्ञेयं हेतुमाह न मे विदुरिति । मे मम प्रकृष्टः भवः जन्मरहितश्चापि नानाविधुतिभिराविर्भावः सुरगणाहपि महर्षयोहपि भृगुदयो न जानन्ति तत्र हेतुः अहं हि देवानां महर्षीणां च कारणः सर्वशः सर्वैः प्रकारैरुपादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च अतो मदनुग्रहं विना मां केहपि न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवंभूताज्ञाने कस्माह यो मामिति । सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणः

বুদ্ধিজ্ঞানমসংমোহঃ ক্ষমা সত্যং দমঃ শমঃ ।

স্বখং দুঃখং ভবোহ্ভাবো ভয়ঞ্চাভয়মেবচ ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইতচ্চাহঃ মহেশ্বরো লোকানাং বুদ্ধিবিত্তি । বুদ্ধিরন্তঃকরণশ্চ স্মৃদ্ধাদ্যর্থানাংমবোধনসামর্থ্যং তদ্বস্তং বুদ্ধিমানিত্তি হি বদন্তি জ্ঞানমাত্মাদিপদার্থানাংমবোধঃ অসংমোহঃ প্রত্যুপপন্নেষু বোধক্যেষু জ্ঞেষু বিবেকপূর্কিকা প্রবৃত্তিঃ ক্ষমা আকৃষ্টশ্চ তাড়িতশ্চ বা অবিকৃতচিত্ততা- সত্যং যথাদৃষ্টশ্চ যথাশ্রুতশ্চ চাত্মানুভবশ্চ পরবুদ্ধিসংক্রান্তয়ে তথৈবোচ্চর্যমাণা বাক্সত্যমু- চ্যতে দমো বাহেন্দ্রিয়োপশমঃ শমোহন্তঃকরণশ্চোপশমঃ স্বখং আক্লাদো দুঃখং সন্তাপো ভব উদ্ভবঃ অভাবস্তদ্বিপর্ধ্যয়ঃ ভয়ঞ্চ ত্রাসোহ্ভয়মেব চ তদ্বিপরীতং ॥ ৪ ॥

অহিংসেতি । অহিংসা অপীড়া প্রাণিনাং সমতা সমচিত্ততা তুষ্টিঃ সন্তোষঃ পর্ধ্যা- ণ্ডবুদ্ধিলীভেষু তপ ইন্দ্রিয়সংযমপূর্ককং শরীরপীড়নং দানং যথাশক্তিসংবিভাগঃ যশো-

গিরকৃত টীকা ।

বহবো ন বিদুরিত্যপেক্ষায়াং পারমার্থিকং প্রভাবং তদধীনফলঞ্চ কথয়তি যো মামিতি । পদদ্বয়ান্বয়ানুকৃত্যমাহ অনাদিত্তিমিতি ॥ ৩ ॥

ভগবতো লোকমহেশ্বরহে হেতুস্তরমাহ ইতশ্চেতি । মুমক্ষুভিরারাধ্যত্বসিদ্ধয়ে বন্ধমো- ক্ষসাধনং পুরস্কৃত্যশেষজগৎপ্রকৃত্যধিষ্ঠাতৃত্বলক্ষণং সোপাধিকং ভগবৎপ্রভাবমভিধত্তে বুদ্ধিরিত্তি । স্মৃদ্ধাদীত্যাদিশব্দেন স্মৃদ্ধতরঃ স্মৃদ্ধতমশ্চার্থো গৃহ্যতে উক্তং সামর্থ্যং বুদ্ধিরিত্ত্য- স্মিন্নর্থে প্রসিদ্ধিং প্রমাণয়তি তদ্বস্তমিতি । আত্মাদীত তদববোধবস্তং হি জ্ঞানিনং বদন্তি । অন্তঃকরণশ্চোপশমো বিষয়েভ্যো ব্যাবৃত্তিরিত্তি শেষঃ ॥ ৪ ॥

যথাশক্তীতি । পাত্রে শ্রদ্ধয়া স্বশক্তিমনতিক্রম্যার্থানাং দেশকালানুগুণ্যেন প্রতিপাদন-

স্বামিকৃত টীকা ।

যশ্চ তমনাদিঃ অতএবাজং জন্মশূন্তং লোকানাং মহেশ্বরঞ্চ মাং যো বেত্তি স মনুষ্যেষু সন্মো- হরহিতঃ সন্ সর্কপাটৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ ৩ ॥

লোকমহেশ্বরতাং স্ফুটয়তি বুদ্ধিরিত্তি ত্রিভিঃ । বুদ্ধিঃ সারাসারবিবেকনৈপুণ্যং, জ্ঞানমাত্মবিষয়ং, অসন্মোহো ব্যাকুলত্বাভাবঃ, ক্ষমা সহিষ্ণুত্বং, সত্যং যথার্থভাষণং, দমো বাহেন্দ্রিয়সংযমঃ, শমোহন্তঃকরণসংযমঃ, স্বখমনুকূলসংবেদনীয়ং দুঃখঞ্চ তদ্বিপরীতং, ভব উদ্ভবঃ, অভাবস্তদ্বিপরীতং, ভয়ং ত্রাসঃ, অভয়ং তদ্বিপরীতং । অশ্চ শ্লোকশ্চ মন্তএব ভবন্তী- ত্যন্তরেণাশয়ঃ ॥ ৪ ॥

কিঞ্চ অহিংসেতি । অহিংসা পরপীড়ানিবৃত্তিঃ, সমতা রাগদেবাদিরাহিত্যং, তুষ্টি- দৈবলক্ণেন সন্তোষঃ তপঃ শারীরাদি বক্ষ্যমাণং, দানং শ্রান্নাৰ্জিতশ্চ ধনাদেঃ পাত্রেহর্ষণং,

अहिंसा समता तृष्टिस्तपो दानं यशोहयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्बिधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

धर्मनिमित्ता कीर्तिः अयशश्चधर्मनिमित्ताहकीर्तिः भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो
भूतानां प्राणिनां मत्त एवेत्वात् पृथग्बिधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

किञ्च महर्षय इति । महर्षयः सप्त भूतदयः पूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा
सावर्णा इति प्रसिद्धाः ते च मद्भावा मद्गतभावना वैश्वदेवेन वा सामर्थ्येनोपेतौ मानसा
मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनुनां महर्षीणाञ्च सृष्टिलोक इमाः स्वावर-
जस्रमलङ्कणाः प्रजाः ॥ ६ ॥

गिरिकृत टीका ।

मित्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां साश्रयाणामीश्वरहृत्पत्तिः 'प्रतिजानीते भवन्तीति ।
नानाविधत्वे हेतुमाह स्वर्षेति ॥ ५ ॥

कथञ्चिदपि तेषामान्नातिवेकेणात्वात् मत्तएवेत्वात् न केवलं भगवतः सर्वप्रकृ-
तिद्वमेव किञ्च सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वकर्ममधिष्ठातृत्वमपीत्याह किञ्चेति । आद्या भूतदयो वशि-
ष्ठाः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तकस्तथेति मनुनामपि पूर्वहेनाद्यत्रमनूकृत्यते ।
के ते मनवस्तत्राह सावर्णा इति । प्रसिद्धाः पुत्राणेषु प्रजानां पालकाः स्वामीश्वराश्चेति
शेषः । महर्षीणां मनुनाञ्च तुल्यां विशेषणं ते चेति । मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना
येषां ते तथा । भावनाफलमाह वैश्वदेवेनेति । वैश्वदेव्या शक्त्याधिष्ठितत्वेन ज्ञानै-
श्वामिकृत टीका ।

यशः सत्कीर्तिः, अयशो हकीर्तिः, एते बुद्धिज्ञानादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयो नानाविधा
भावाः प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवति ॥ ५ ॥

किञ्च महर्षय इति । सप्त महर्षयो भूतदयः सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गता
इत्यादि पुराणप्रसिद्धास्तद्योऽपि पूर्वेऽन्ते चत्वारो महर्षयः मनकादयस्तथा मनवः श्वरभू-
वादयो मद्भावा मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भान्नो ममैव मनसः सकलमात्रा-
ज्जाताः । प्रभावमेवाह येषामिति । येषां भूतदीनां मनकादीनाञ्च इमा ब्राह्मणाद्या
लोके वर्तमाना यथायथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजाः प्रजा
रन्ते ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगक्ष मम यो वेत्ति तद्वतः ।

सोऽविकल्मेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतामिति । एताः यथोक्ताः विभूतिः विस्तारः योगक्ष युक्तिः चाङ्गनो घटनमथवा योगैश्वर्यासामर्थ्याः सर्वज्ञत्वं योगजः योग उच्यते मम मदीयः योगः यो वेत्ति' तद्वत्सु-
ह्वेन यथावदित्येते सः अविकल्मेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनैश्वर्यालक्षणेन युज्यते
संबध्यते नात्र संशयः नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ १ ॥

कीदृशेनाविकल्मेन योगेन युज्यते इत्युच्यते अहमिति । अहः पवः ब्रह्म वासुदेवाख्यं
सर्वं जगतः प्रभव उৎपत्तिर्नस्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपः

गिरिकृत टीका ।

श्वर्यावस्तु इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यामाचष्टे मानसा इति । मदादीनेव विशिनष्टि येषा-
मिति विद्याया जन्मना च सत्तुतिभूता मदादीनामस्मिन् लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह एतामिति । बुद्ध्याद्यापादान-
ह्वेन विविधा भूतिर्भवन् वैभवः सर्वाङ्गकत्वं तदाह विस्तारमिति । ईश्वर्यं तत्तदर्थसंपादन-
नसामर्थ्यां योगस्तदाह आङ्गन इति । योगस्तुफलमैश्वर्याः सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं । मदीयः
शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्य मवादयो हृत्पादयश्चेशते जानते च तदाह अधवेति । यथा तो
विभूतियोगौ तथा निरक्षुश्वेनेति वेदनश्च निरक्षुश्वः दर्शयति यथावदिति । सोपाधिकं
ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह सोऽविकल्मेनेति । उक्तेर्हे प्रतिवक्ताभावमाह
नास्मिन्निति ॥ १ ॥

कथं तावदविभूतैश्वर्याज्ञानमुक्तयोगश्च हेतुरिति मद्वा पृच्छति कीदृशेनेति । उक्त-
ज्ञानमाहाङ्गां प्रतिष्ठितां भगवन्निष्ठां सिध्यतीत्याह उच्यते इति । प्रभवत्याम्नादिति प्रभवः
सर्वप्रकृतिः सर्वात्मेत्याह उत्पत्तिरिति । सर्वज्ञां सर्वेश्वर्यान्तो निमित्तां नर्गस्थिति-
माशादि भवति मयास्तुर्धामिना प्रेर्यमाणं सर्वं यथाश्वां मर्यादात्मनतिक्रम्य चेष्टते तदाह
मत्त इति । इधं मम सर्वाङ्गकः सर्वप्रकृतिः सर्वेश्वरः सर्वज्ञः महिमानः ज्ञात्वा

श्वामिकृत टीका ।

यथोक्तविभूत्यादितज्ज्ञानं फलमाह एतामिति । एताः हृत्पादिलक्षणां मम विभूतिं
योगैश्वर्यालक्षणां तद्वतो यो वेत्ति सः अविकल्मेन निःसंशयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन
बुद्ध्या भवति नास्त्यत्र संशयः ॥ १ ॥

यथा च विभूतियोगोर्ज्ञाने सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्वत्तु अहमित्यादिचतुर्भिः । अहः
सर्वं जगतः प्रभवो हृत्पादिमहादिप्रपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः, मत्त एव च सर्वं

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मत्प्रसादा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तूष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वं जगत् प्रवर्तते इत्येवम् मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्थाः
भावसमन्विताः भावो भावना परमार्थतत्त्वभिनिवेशेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किञ्च मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मत्प्रसादाः मयि गताः
प्राप्ताश्चक्षुवादयः प्राणा येषां ते मत्प्रसादा मयापसंहरणकारणा इत्यर्थः अथवा मत्प्रसादा
प्राणा मत्प्रसादा इत्येतद्वोधयन्तश्चैवमयन्तः परस्परमन्तोः कथयन्तश्च ज्ञानबलवैर्या-
दिधर्मैर्किञ्चिद्वैः मां तूष्यन्ति च पवित्रोपयान्ति रमन्ति च रतिञ्च प्राप्नुवन्ति प्रियसंग-
त्येव ॥ ९ ॥

गिरिकृत टीका ।

मय्येव निर्भावन्तो भवन्तीत्याह इत्येवमिति । संसारसारताज्ञानवताः भगवद्भजनेऽधिकारं
दोषयन्ति अवगतेति । परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिनिवेशार्थो
भवतस्तेन संयुक्तश्च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह भावेति ॥ ८ ॥

न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनासुरक्षास्तीत्याह किञ्चेति । ईश्वरात् प्रतीचः
प्राप्त्यादन्तश्च चित्तप्रचाराहित्यं भगवद्भजनोपायमाह मयीति । चक्षुवादीनां भगवत्प्र-
सादिसुदगोचरत्वात्तन्तोऽशक्याह मयापसंहरतेति । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नाद-
रसुदपि मय्येवार्पितं तज्ज्ञानमित्याह अथवेति । आचार्येभ्यः श्रद्धा वदकथया परस्परं
भगवन्तः सत्प्रसादाविणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह बोधयन्तइति । आगमो
पपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्मात् शिष्येभ्यो भवतो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमे-

स्वामिकृत टीका ।

बुद्धिर्ज्ञानसंमोह इत्यादि सर्वः प्रवर्तते इत्येवम् मत्वा अबुद्ध्या बुधा विवेकिनो भाव-
समन्विताः प्रीतिभुक्ता मां भजन्ते ॥ ८ ॥

प्रीतिपूर्वकं भजनमाह मच्चित्ता इति । मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः, मामेव
गताः प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मत्प्रसादाः मयापित्तजीवना इति वा, एवञ्चूता-
न्ते बुधा अन्तोः मां श्रियोपेतैः श्रुत्यादिप्रमादेषोऽधिक्येन बुद्ध्या च मां कथयन्तः
संकीर्तयन्तः सन्तः नित्यं तूष्यन्ति अनुमोदनेन हृष्टिः वा स्ति रमन्ति च निर्वृतिः वास्ति । ९ ।

তেষাং সততযুক্তানাং ভজতাং প্রীতিপূর্বকম্ ।

দদামি বুদ্ধিযোগং তং যেন মামুপযাস্তি তে ॥ ১০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যে যথোক্তৈঃ প্রকারৈর্ভজন্তে মাং ভক্তাঃ সন্তঃ প্রীতিপূর্বকং তেষামিতি । তেষাং সততযুক্তানাং নিত্য্যভিযুক্তানাং ভজতাং সেবমানাং কিমর্থিত্বাদিনা কারণেন নেত্যাহ প্রীতিপূর্বকং প্রীতিঃ স্নেহস্তৎপূর্বকং মাং ভজতামিত্যর্থঃ দদামি প্রযচ্ছামি বুদ্ধিযোগং বুদ্ধিঃ সম্যগ্দর্শনং মন্তব্যবিষয়ং তেন যোগো বুদ্ধিযোগস্তং বুদ্ধিযোগং যেন বুদ্ধিযোগেন সম্যগ্দর্শনলক্ষণেন মাং পরমেশ্বরমাত্মভূতং আত্মেনোপযাস্তি প্রতিপদ্যন্তে ॥ ১০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বেত্যাহ কথযন্ত ইতি । ভক্তানাং তুষ্টিরতী স্বরসতঃ স্মাতামিত্যাহ তুষ্যন্তীতি । মনোরথ-পূর্ত্যা রতিপ্রাপ্তৌ কামুকসংমতমুদাহরণমাহ প্রিয়েতি ॥ ৯ ॥

যদুক্তং সোহবিকল্পেনেত্যাদি স্তদর্থঃ ভূমিকাং কৃৎ তদিদানীমুদাহরতি যে যথোক্তেতি । নিত্য্যভিযুক্তানামনববতঃ ভগবত্যেকাগ্র্যসংপন্নানামিত্যর্থঃ । পুত্রাদিলোকত্রযহেত্বর্থি-ত্বেন বা গর্ভদাসত্বেন বা প্রত্যহং জীবনোপায়সিদ্ধয়ে বা ভজনমিতি শঙ্কিত্বা দুষ্যতি কিমি-ত্যাদিনা । প্রাণুক্তাং জ্ঞানাখ্যাং ভক্তিং স্নেহেন কুর্কতামিত্যর্থঃ । তেভ্যোহহং তত্ত্বজ্ঞানং প্রযচ্ছামীত্যাহ দদামীতি । উক্তবুদ্ধিসম্বন্ধস্য ফলমাহ যেনেতি ॥ ১০ ॥

ধ্যানজ্ঞপ্রকর্ষকাষ্ঠাগতাস্তঃকরণপরিণামে নিবস্তাশেষবিশেষভগবৎপ্রাপ্তিহেতৌ বুদ্ধিযোগে প্রশ্নপূর্বকং ভক্তানধিকারিণো দর্শয়তি কেতে ইতি । ভগবৎপ্রাপ্তেবু ক্লিসাধ্যত্বে সত্যনিত্যত্বাপত্তেস্তুঃ ভক্তেভ্যো বুদ্ধিযোগং দদাসীত্যুক্তমিতি শঙ্কতে কিমর্থমিতি । তেষাং বুদ্ধিযোগঃ কিমর্থং দদামীতি সম্বন্ধঃ । ভগবৎপ্রাপ্তিপ্রতিবন্ধকনাশকো বুদ্ধিযোগস্তেন নাস্তি তৎপ্রাপ্তেরনিত্যত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ কশ্চেতি । ভক্তানাং তৎপ্রাপ্তিপ্রতিবন্ধকং বিবিচ্য দর্শয়তি ইত্যাকাঙ্ক্ষায়ামিতি । অবিবেকোহনাদাজ্ঞানং ততো জাতং মিথ্যাজ্ঞানং তদুভয় মেকীকৃত্য তমো বিবক্ষ্যতে, ন চ তন্নাশকত্বং অডম্ব কশ্চিদ্ভদন্তুতস্য যুক্তং তেনাহং নাশ-য়ামীত্যুক্তং । কেবলচৈতন্তস্য অডবুদ্ধিবৃত্তেরিবা জ্ঞানাদ্যনাশকত্বমাশঙ্ক্য বিশিনষ্টি আশ্বেতি । তস্মাশঙ্কস্তমিষ্টৌবৃত্তিবিশেষঃ বাক্যোথবুদ্ধিবৃত্ত্যভিব্যক্তশিচদাত্মা সহায়সামর্থ্যাদজ্ঞানাদিনি-বৃত্তিহেতুরিত্যর্থঃ । বুদ্ধিববোধস্বাজ্ঞানাদিনিবর্তকত্বমুক্ত্য বোধেত্ববুদ্ধেস্তমিবর্তকত্বমিতি পক্ষা

স্বামিকৃত টীকা ।

এবং ভূতানাং সম্যগ্জ্ঞানমহং দদামীত্যাহ তেষামিতি । এবং সততযুক্তানাং ময়া-সকৃচ্ছিতানাং প্রীতিপূর্বকং ভজতাং ভঃ বুদ্ধিরূপং যোগমুপায়ং দদামি, তমিতি কং যেনোপায়েন তে মন্তুতা মাং প্রাপুবন্তি ॥ ১০ ॥

তেষামেবানুকম্পার্থমহমজ্ঞানজং তমঃ ।

নাশয়াম্যাত্মভাবস্হো জ্ঞানদীপেন ভাস্বতা ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কে তে যে মচ্ছিত্তাদিপ্রকাটৈঃ মাং ভক্ষন্তে কিমর্থং কশ্চ বা তৎপ্রাপ্তিপ্রতিবন্ধহেতোঃ
নাশকঃ বুদ্ধিযোগঃ তেষাং মস্তাবনাং দদামীত্যাকাঙ্ক্ষায়ামাহ তেষামিতি । তেষামেব কথং
নাম শ্রেয়ঃ স্মাদিত্যানুকম্পার্থঃ দয়াহেতোরহমজ্ঞানজম্ অবিবেকতোজাতঃ মিথ্যাপ্রত্যয়-
লক্ষণং মোহান্ধকাবন্তমো নাশয়াম্যাত্মভাবস্হঃ আত্মনো ভাবোহস্তঃকরণাশয়স্তস্মিন্বেব স্থিতঃ
সন্ জ্ঞানদীপেন বিবেকপ্রত্যয়রূপেণ ভক্তিপ্রসাদস্নেহাভিষিক্তেন মস্তাবনাভিনিবেশবাতৈ-
বিতেন ব্রহ্মচর্য্যাদিসাধনসংস্কারবৎপ্রজ্ঞাবর্ত্তিনাপি বিবক্তাস্তঃকবণাধারেণ বিষয়ব্যাবৃত্ত-
চিত্তবাগ্ধেষাকলুষিতনিবাতাপবরকস্হেন নিত্যপ্রবৃত্তৈকাগ্রধ্যানজনিতসম্যগ্দর্শনভাস্বতা
জ্ঞানদীপেনেত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্তবমাহ জ্ঞানেতি । দেহাদ্যব্যক্তান্তানাত্মবর্গাতিরিক্ত বস্তুগোচরম্হমাহ বিবেকেতি । ভগ-
বতি সদা বিহিতয়া ভক্ত্যা তস্ম প্রসাদোহনুগ্রহঃ সএব স্নেহস্তুেনাসেচনদ্বাবা স্নোৎপত্তিমাহ
ভক্তীতি । ময়োব ভাবনায়ামভিনিবেশো বাতস্তেন প্রেবিতোহয়ং জায়তে ন হি বাতপ্রে-
ণমস্তরেণাদৌ দীপশ্চোৎপত্তিরিত্যাহ মস্তাবনেতি । ব্রহ্মচর্য্যমষ্টাঙ্গমাदिशक्तेन शमादि-
গ্রহণং, তেন হেতুনাহিতসংস্কারবতী যা প্রজ্ঞা তথাবিধবর্ত্তিনিষ্ঠশ্চায়ং ন হি বর্ত্ত্যতিরেকেণ
দীপো নির্বর্ত্ত্যতে তদাহ ব্রহ্মচর্য্যেতি । ন চাধারাদৃতে দীপশ্চোৎপত্তিরদৃষ্টহাদিত্যাহ বির-
জেতি । যদ্বিষয়েভ্যো ব্যাবৃত্তং চিত্তং রাগাদ্যকলুষিতং তদেব নিবাতমপাবরকং তত্র স্থিত-
ত্বমস্ম দর্শয়তি বিষয়েতি । ভাস্বতেতি বিশেষণং বিষদয়তি নিত্যেতি । সদাতনং চিত্তৈ-
কাগ্র্যং তৎপূর্ব্বকং ধ্যানং তেন জনিতং সম্যগ্দর্শনফলং তদেব ভাঃ তদ্বতা তৎপর্য্যন্তেনে-
ত্যর্থঃ । তেনাজ্ঞানে সকার্ষ্যে নিবৃত্তে ভগবস্তাবঃ স্বয়মেব প্রকাশোভবতীতি মত্বা ব্যাখ্যা-
তমেব পদমনুবদতি জ্ঞানেতি ॥ ১১ ॥

নিরস্তাপেষবিশেষঃ নিরূপাধিকং সোপাধিকঞ্চ সর্কাত্মাদি ভগবতো রূপং তদ্বিকলঞ্চ

স্বামিকৃত টীকা ।

বুদ্ধিযোগঃ দত্বা চ তস্মাত্মভবপর্য্যন্তঃ স্বমাবিকৃত্যবিদ্যাকৃতং সংসারং নাশয়ামীত্যাহ
তেষামিতি । তেষামনুকম্পার্থমনুগ্রহার্থমেবাজ্ঞানাজ্ঞাতং তমঃ সংসারাধ্যং নাশয়ামি, কৃত্ব
স্থিতঃ সন্ কেন বা সাধনেন তমো নাশয়ামীত্যত আহ আত্মভাবস্হো বুদ্ধিবৃত্তৌ স্থিতঃ সন্
ভাস্বতা বিষ্ণু বতা জ্ঞানলক্ষণেন দীপেন নাশয়ামি ॥ ১১ ॥

অর্জুনউবাচ—পরং ব্রহ্ম পরং ধাম পবিত্রং পরমং ভবান্ ।

পুরুষং শাশ্বতং দিব্যমাদিদেবমজং বিভূম্ ॥ ১২ ॥

আহুস্ত্বামৃষয়ঃ সর্বে দেবর্ষিনারদস্তথা ।

অসিতো দেবলো ব্যাসঃ স্বয়ংৈকৈব ব্রবীষি মে ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যথোক্তাঃ ভগবতো বিভূতিং যোগঞ্চ শ্রদ্ধা অর্জুন উবাচ পরমিতি । পরং ব্রহ্ম পবমান্না পবং ধাম পরং তেজঃ পবিত্রং পাবনং পরমং প্রকৃষ্টং ভবান্ পুরুষং শাশ্বতং নিত্যং দিব্যং দিবি ভবমাদিদেবঃ সর্বদেবানামাদৌ ভবং দেবমজং বিভুং বিভবনশীলং ॥ ১২ ॥

ঈদৃশং আহুঃ কথয়ন্তি হামৃষয়ো বশিষ্ঠাদয়ঃ সর্বে দেবর্ষিনারদস্তথা অসিতোদেবলোহ-
প্যেবমাহ ব্যাসশ্চ স্বয়ংৈকৈব ব্রবীষি মে মহঃ ॥ ১৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্রদ্ধা নিক্রপাধিকরূপস্য প্রাকৃতবুদ্ধ্যানবগাহোক্তিপূর্বকং মন্দারুগ্রহার্থং সর্বদা সর্ববুদ্ধিগ্রাহং সোপাধিকং রূপং বিস্তারেণ শ্রোতুমিচ্ছন্ পৃচ্ছতীত্যাহ যথোক্তামিতি । পবং ব্রহ্ম ভবা-
নिति লক্ষ্যনির্দেশঃ তস্য লক্ষণার্থঃ পরং ধামেত্যাদি বিশেষণত্রয়ং । ধামশব্দস্য স্থানবাচিত্বং ব্যাবর্তয়ন্ ব্যাচষ্টে তেজইতি । তস্য চৈতন্তস্য পরমত্বং জন্মাদিরাহিত্যেন কোটস্থং প্রকৃষ্টং পাবনমত্যস্তশুদ্ধত্বমুচ্যতে যদেবংলক্ষণং পবমং ব্রহ্ম তস্তবানেব নান্ত ইত্যর্থঃ । কুতস্বমেব-
মজ্ঞাসারিত্যাশঙ্ক্যাপ্তবাক্যাদিত্যাহ পুরুষমিতি । দিবি পরমে ব্যোম্নি ভবতীতি দিব্যঃ সর্বপ্রপঞ্চাতীতঃ দীব্যতি দ্যোতত ইতি দেবঃ স চাদিঃ সর্বমূলহাদতএবাজস্তঃ স্বাঃ সর্বগতমাছরিতি সম্বন্ধঃ ॥ ১২ ॥

উক্তবিশেষণং হামৃষয়ঃ সর্বে যন্মাদাহুস্তন্মাত্ত্বচনাস্তদ্যথোক্তং ব্রহ্মত্বং বুদ্ধিমিত্যাহ ঈদৃশ
মিতি । ঋষিগ্রহণেন গৃহীতানাষপি নাবদাদীনাং বিশিষ্টাৎ পৃথক্ গ্রহণং, অসিতো দেবলশ্চ
পিতা । কিমন্তেষুঃ স্বয়মেবান্বানযুক্তরূপং মহমুক্তবানিত্যাহ স্বয়ংৈকৈতি ॥ ১৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

সংক্ষেপেণোক্তাং বিভূতিং বিস্তারেণ জিজ্ঞাস্তুর্ভগবন্তঃ স্ববল্লজ্জুন উবাচ পরং ব্রহ্মেতি
সপ্ততিঃ । পরং ব্রহ্ম পরং ধাম চ আশ্রয়ঃ পরমং পবিত্রং ভবানেব, কুত ইত্যত আহ যতঃ
শাশ্বতং নিত্যং পুরুষং, তথা দিব্যং দ্যোতনাস্বকং স্বয়ংপ্রকাশং, আদিষ্টাসৌ দেবশ্চেতি তং
দেবানাষাদিহৃতমিত্যর্থঃ, তথা অজং অজন্মানং বিভূঞ্চ ব্যাপকং স্বামেবাহুঃ ॥ ১২ ॥

কে তে ইত্যাহ আহরিতি । ঋষয়ো ভৃগ্বাদয়ঃ সর্বে, দেবর্ষিষ্চ নারদঃ অসিতশ্চ দেব
লশ্চ ব্যাসশ্চ স্বয়ং স্বমেব সাক্ষান্নে মহঃ ব্রবীষি ॥ ১৩ ॥

सर्वमेतदृतं मन्त्रे यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

श्रयमेवाञ्जानानं वेधं त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वमिति । सर्वमेतदयथोक्तमृषित्विच्छया चैतदृतं सत्यमेव मन्त्रे मन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव न हि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवः विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

यतश्च देवादीनामादिरतः श्रयमिति । श्रयमेवाञ्जानानं वेधं जानासि त्वं कथञ्चुतं निरतिशयञ्जानैश्वर्यावलादिशक्तिमन्तमीश्वरः पुरुषोत्तमं भूतानि भावयतीति भूतभावनः तत्सम्बुद्धौ हे भूतभावन भूतेश भूतानामीश हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

गिरिकृत टीका ।

अृषित्विच्छया चोक्तव्याहृतः सर्वः सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह सर्वमिति । किं तदित्याशङ्क्यान्नरूपमित्याह यन्मामिति । देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया तद्रूपे विशिष्टवक्तृ-ग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह न हीति । प्रभवो नाम प्रभवो निरुपाधिकस्वभावः यदा देवादीनामपि हर्किञ्छेयः तव रूपं तदा का कथा मन्त्रव्यापामित्यर्थः ॥ १४ ॥

कश्चिदेव महता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धौ जानाति इदमनुगृहीतस्तद्रूपमित्याभिप्रेत्याह यत इति । श्रयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः, आञ्जाना प्रत्येकेनाविषयतयेति यावत् । आञ्जानं निरुपाधिकं रूपं । न च तव सोपाधिकमपि रूपमन्त्रं गोचरे तिष्ठतीत्याह निरतिशयेति । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति अस्मिन्प्राचीतपूर्वचैतन्नरूपः सन्धोषनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतिश्च सर्वकर्तृत्वञ्च कथयति भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह भूतानामिति

श्यामिकृत टीका ।

अतो ममेदानीं इदीरैश्वर्येऽसम्भावना निवृत्तेत्याह सर्वमेतदिति । एतन्भवानेव पवः ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि अतः सतां मन्त्रे, यन्मां प्रति त्वं कथयसि न मे विदुः सुरगणा इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्त्रे इत्याह न हीति हे भगवःस्तव व्यक्तिं देवा न विदुः अन्मदनु-ग्रहार्थनियमतिव्यक्तिरिति न जानन्ति दानवाश्च अन्मदनुग्रहार्थमिति न विदुरेषेति ॥ १४ ॥

किं तर्हि श्रयमेव इमाञ्जानं वेधं जानासि नाञ्जः, तदप्याञ्जाना न्येनैव वेधं न साधनास्तुवेण, अत्यादरेण बद्धा सन्धोषयति हे पुरुषोत्तम पुरुषोत्तमश्चे हेतुगर्तसन्धोष-नामि हे भूतभावन भूतेश्चोत्पादक भूतानामीश नियन्ता देवानामादित्यादीनां देव प्रका-शक जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥

বক্তুমর্শশেষেণ দিব্যা হ্যাব্জবিভূতয়ঃ ।
 যাভিবিভূতিভির্লোকানিমাংস্বং ব্যাপ্য তিষ্ঠসি ॥ ১৬ ॥
 কথং বিদ্যামহং যোগিংস্বাং সদা পরিচিন্তয়ন্ ।
 কেষু কেষু চ ভাবেষু চিন্ত্যোহসি ভগবন্ময়া ॥ ১৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বক্তুমিতি । বক্তুঃ কথয়িতুমর্শশেষেণ দিব্যা হ্যাব্জবিভূতয়ঃ আত্মনো বিভূতয়ো যাস্তা
 বক্তুমর্শসি যাভিবিভূতিভিরাত্মনো মাহাত্ম্যবিস্তরৈরিমান্ লোকাংস্বং ব্যাপ্য তিষ্ঠসি ॥ ১৬ ॥

কথমিতি । কথং বিদ্যাং বিজ্ঞানীয়াং অহং হে যোগিন্ ত্বাং সদা পরিচিন্তয়ন্ কেষু
 কেষু চ ভাবেষু বস্তেষু চিন্ত্যোহসি ধ্যেয়োহসি ভগবন্ ময়া ॥ ১৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

উক্তং তে সোপাধিকং রূপং দেবাদীনাং মায়াধাতামধিগচ্ছতীত্যাহ দেবেতি । জগতঃ সর্বশ্চ
 স্বামিত্বেন পালয়ি হৃদমাহ জগদিতি ॥ :৫ ॥

যস্মাদস্মাদ্শামগোচরস্তবাত্মা জিজ্ঞাসিতশ্চ তস্মাত্তয়েব তক্রপং বক্তব্যমিত্যাহ বক্তু-
 মিতি । দিব্যত্মপ্রাকৃতত্বং । সংপ্রত্যয়মম্বাচষ্টে আত্মনইতি । বক্তব্য্য বিভূতীর্বিশি-
 নষ্টি যাভিরিতি । যদ্বারা লোকান্ পুরয়িত্বা বর্তসে তা বিভূতীরশেষেণ বক্তুমর্শ-
 সীত্যর্থঃ ॥ ১৬ ॥

কিমর্থং বিভূতীঃ শ্রোতুমিচ্ছতীত্যাহ শাস্তা ধ্যানসৌকর্য্যপ্রকারপ্রশ্নেন ফলং কথয়তি
 কথমিতি । যোগো নাটমৈশ্বর্য্যং তদস্মাস্তীতি যোগী তস্ম নম্বুকৌ হে যোগিন্নহং স্ববিষ্ট-
 মতিত্বাং কেন প্রকারেণ সততমনুসন্দধানো বিশুদ্ধবুদ্ধির্ভূত্বা নিরূপাধিকং ত্বাং বিজ্ঞানী-
 ময়ামিতি প্রশ্নঃ । প্রশ্নাস্তরং প্রস্তোতি কেষু কেষুিতি । চেতনাচেতনভেদাদুপাধিবহুত্বাচ্চ
 বহুবচনং ॥ ১৭ ॥

প্রকৃতপ্রশ্নমুপসংহরতি বিস্তরেণেতি । অর্দভেগতিকর্ষণে জনাৰ্দনেতি রূপং তৎ ব্যাং-

স্বামিকৃত টীকা ।

যস্মাত্তবাত্তিব্যক্তিং ত্বমেব বেৎসি ন দেবাদয়স্তস্মাদ্বক্তুমিতি । আত্মনস্তব দিব্যা
 অদ্ভুতা বিভূতয়স্তাঃ সর্বা বক্তুঃ ত্বমেবাহসি যোগ্যোহসি, যাভিরিতি বিভূতীনাং বিশেষণং
 স্পষ্টার্থং ॥ ১৬ ॥

কখনপ্রয়োজনং দর্শয়ন্প্রার্থয়তে কথমিতি স্বাভাঃ । হে যোগিন্ কথং কৈবিভূতি-
 ভেদৈঃ সদা পরিচিন্তয়ন্নহং ত্বাং বিদ্যাং জানীয়াং, বিভূতিভেদেন চিন্ত্যোহসি ত্বং কেষু
 কেষু পদার্থেষু ময়া চিন্তনীয়োহসি ॥ ১৭ ॥

विस्तरेणात्नो योगं विभूतिकं जनार्दन ।

भूयः कथय त्विष्टिर्हि शृणुतो नास्ति मेहयुतम् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—हस्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्नविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरश्च मे ॥ १९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विस्तरेणेति । विस्तरेणात्नो योगं योऽगैश्वर्यां शक्तिविशेषं विभूतिकं विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन अर्द्धतेर्गतिकर्मणो रूपं अश्रुणां देवप्रतिकृतानां जनानां नवकादिगमयितृत्वात्जनार्दन अद्भुतयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्वाच्यत इति वा भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय त्विष्टिर्हि परितोषो यन्मात्रास्ति मे मम शृणुतः ह्यनुगनिः-
हृतवाक्यामृतं ॥ १८ ॥

हस्त त इति । हस्तदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्नविभूतयः आत्नो मम विभू-
तयो या स्ताः कथयिष्यामीत्येवं प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या वा विभूतिस्तः तां

गिरिकृत टीका ।

पादयति अश्रुवाणामिति । प्रकाशान्तरेण शकार्थः व्युत्पादयति अद्भुतयेति । ननु
पूर्वमेव सप्तमे च विभूतिवैश्वर्याश्रयश्च दर्शितः तत्र किमिति श्रोत्रुमिष्यते तत्र भूय
इति । अमृतममृतप्रथमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रष्टावः विश्रुयितुः भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति । हस्तैत्यनुमतिः व्यावर्तय
जिज्ञासावच्छिन्नः कालः दर्शयति इदानीमिति । दिवि भवद्वयप्रकृतद्वयमश्रुदगोचरद्वयं ।
वाक्याश्रयः द्योतयति यास्तु इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यप्रपञ्चावुक्तं यत्रेति । किमि-
त्यनवशेषतो विभूतयो नोचास्तु तत्राह अशेषतश्चिन्ति । तत्र हेतुर्धृत इति ॥ १९ ॥

विभूतिप्रदर्शने प्रसूते सत्यादावेव पारमार्थिकः पावमेश्वरः रूपः दर्शयितुः श्रोत्रु-

श्यामिकृत टीका ।

तदेव बहिर्मुखेऽपि चिन्ते तत्र तत्र विभूतिभेदेन वृत्तिस्तव यथा भवेत्तथा विस्तरेण
कथयेत्याह विस्तरेणेति । आत्नस्तव योगः सर्वैर्जनैश्च शक्तिव्यादिलक्षणः योऽगैश्वर्यां
विभूतिकं विस्तरेण पुनः कथय, यतस्तव वाक्यममृतं रूपं शृणुतो मम त्विष्टिरलंबुद्धि-
र्नास्ति ॥ १८ ॥

एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हस्तैति । हस्तैत्यनुकम्पासंशोधने, दिव्या वा मच्चि-
भूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि यतोऽहं वास्तु विभूतिविस्तरश्च मदीयन्तास्तो नास्ति
अतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥

অহমাত্মা শুড়াকেশ সৰ্বভূতাশয়স্থিতঃ ।

অহমাদিশ্চ মধ্যঞ্চ ভূতানামস্ত এব চ ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

প্রধানাঃ প্রাধান্যতঃ কথয়িষ্যাম্যহং কুরুশ্রেষ্ঠ অশেষতস্ত বর্ষণভেনাপি ন শক্যতে বক্তুমতো
নাস্ত্যস্তো বিস্তরস্ত মে বিভূতীনামিত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

তত্র প্রথমমেব তাবচ্ছূ অহমিতি । অহমাত্মা শুড়াকেশঃ শুড়াকা নিদ্রা তস্তা
ঈশো শুড়াকেশো জিতনিদ্র ইত্যর্থঃ ঘনকেশ ইতি বা সর্কেষাঃ ভূতানাং আশয়েহস্ত্বদি
স্থিতোহহমাত্মা প্রত্যগাত্মা নিত্যং ধ্যেয়স্তদশক্তেন চোত্তরেণ ভাবেষু চিস্ত্যোহহং চিত্তয়িত্বুং
শক্যঃ যস্মাদহমেবাদিভূতানাং কারণং তথা মধ্যঞ্চ স্থিতিবস্তঃ প্রলয়শ্চ এবঞ্চ
ধ্যয়োহহং ॥ ২০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রজু'নস্ত মনঃসমাধানার্থং অর্থয়তে তত্রৈতি । সোপাধিকমপি কাল্পনিকং পবস্ত রূপং
পশ্চাদক্ষ্যমাণং শ্রোতুশ্চিত্তসমাধানঞ্চ কর্তব্যমেবেত্যাহ তাবদिति । আশেবতেহস্মিন্ন-
বিদ্যাকর্ষপূর্বপ্রজ্ঞা ইত্যশয়ো হৃদয়ং সর্কেষাঃ ভূতানাং হৃদয়েহস্তঃ স্থিতো যঃ প্রত্যগাত্মা
সোহহমেবেতি বাক্যাগমাহ সর্কেষামিতি । যস্ত মন্দো মধ্যমো বা পরমাত্মানমাত্মত্বেন
ধ্যাতুং নালং তং প্রত্যাহ তদশক্তেনেতি । বক্ষ্যমাণাদিত্যাदिषু পরস্ত ন ধ্যেয়ত্বমন্তদেব
কারণং কিঞ্চিৎত্র ধ্যেয়মিত্যাশঙ্ক্যাহ যস্মাদिति । সর্ককাবগত্বেণ সর্কজত্বেন সর্কেশ্বর-
ত্বেন চ পরস্ত ধ্যেয়ত্বমত্রেপ্সিতং নাস্তস্ত কস্তচিৎ কারণস্তাদিত্যাदिषু ধ্যেয়তেত্যর্থঃ ।
উক্তধ্যানাশক্তেভ্যো বক্তব্যং বিভূতিযোগমুপदिशति एवकेति । তত্র তত্র প্রধানত্বেন
পরস্ত ধ্যেয়ত্বং ॥ ২০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র প্রথমমৈশ্বরং রূপং কথয়তি অহমিতি । হে শুড়াকেশ সর্কেষাঃ ভূতানাশয়েষস্তঃ
করণেষু সর্কজত্বাদিগুণৈর্নিয়ন্তৃত্বেনাবস্থিতঃ পরমাত্মাহং, আদির্জন্ম মধ্যং স্থিতিঃ অন্তঃ
সংহারঃ সর্কভূতানাং জন্মাদিহেতুশ্চাহমেবেত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

ইদানীং বিভূতীঃ কথয়তি আদিত্যানামিতি যাবৎসমাপ্তি । আদিত্যানাঞ্চ দ্বাদশাদি-
ত্যানাং মধ্যে বিষ্ণুনামাহং জ্যোতিষাং প্রকাশকানাং মধ্যে অংশুমান্ বিশ্বব্যাপিরশ্মিযুক্তো
রবিঃ সূর্যোহহং, মকুতাং বায়ুনাং মধ্যে মরীচিনামাহমস্মি, বহা সপ্তমকুদগণা দেববি-
শেষান্তেষাং মধ্যে, নক্ষত্রাণাং মধ্যে চন্দ্রোহহং, অত্র চাদিত্যানামহং বিষ্ণুরিত্যাदिषু
প্রায়শো নির্ধারণে বগ্নী কচিচ্ ভূতানামস্মি চেতনেত্যাदिषু সশব্দে বগ্নী তচ্চ তত্রৈব দর্শয়ি-

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
 मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥
 वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
 रुद्राणां शक्रश्चास्मि विवेशो यक्ररक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां विष्णुनामादित्योऽहं ज्योतिषां रविः
 अंशुमान् प्रकाशयितृणामंशुमान् रश्मिमान् मरीचिनां मरुतां मरुद्देवतावेदानां अस्मि
 नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां रुद्रादित्यादानां वासव
 इन्द्रोऽस्मि इन्द्रियानामेकादशानां चक्षुवादीनां सङ्गविक्रान्तकं मनश्चास्मि भूतानामस्मि
 चेतना कार्यकारणसंघातेऽभिव्यक्ता बुद्धेरुत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शक्रश्चास्मि विवेशः कुबेरो यक्ररक्षसां
 यक्राणां रक्षसाश्च वसूनामष्टानां पावकश्चास्मि अग्निः मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहं । ॥२३ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यां प्रधानं मां विद्धि जानीहि

गिरिकृत टीका ।

एवं शकार्थमेव दर्शयति आदित्यानामित्यादिना ॥ २१ ॥

मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानासुरमुदाहरति वेदाना-
 मिति । संघाते जीवाधिष्ठिते इति यावत्पञ्चमः सर्वत्र व्यापिनी चैतन्नाभिव्यञ्जिकेति
 शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्यामिकृत टीका ।

व्यामः, विष्णुवित्यादिष्ववतारोऽपि प्रतावातिशयमात्रविवक्षया विभूतिधेन निर्दिशते ।
 अतःपरक्षाध्यायस्तु स्पष्टार्थेऽपि क्वचिन् किञ्चिद्वाध्याय्याश्रयः ॥ २१ ॥

वेदानामिति । वासव इन्द्रः भूतानां समृद्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति । रक्षसामपि क्रूरत्वादिसाम्यात् यक्रैः सहेकीकृत्य निर्देशः, तोषां
 मध्ये विवेशः कुबेरोऽस्मि, पावकोऽग्निः, शिखरिणां शिखरवतामुच्छ्रितानां मध्ये
 मेरुः ॥ २३ ॥

পুরোধসাঞ্চ মুখ্যং মাং বিদ্ধি পার্থ বৃহস্পতিম্ ।

সেনানীনামহং স্কন্দঃ সরসামস্মি সাগরঃ ॥ ২৪ ॥

মহর্ষীগাং ভৃগুরহং গিরামশ্চ্যেকমক্ষরম্ ।

যজ্ঞানাং জপযজ্ঞোহস্মি স্থাবরাণাং হিমালয়ঃ ॥ ২৫ ॥

অশ্বখঃ সর্ববৃক্ষাণাং দেবর্ষীগাঞ্চ নারদঃ ।

গন্ধর্বাণাং চিত্ররথঃ সিদ্ধানাং কপিলো মুনিঃ ॥ ২৬ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

হে পার্থ বৃহস্পতিঃ স হীমস্তুতি মুখ্যঃ স্মাৎ পুরোধাঃ সেনানীনাং সেনাপতীনামহং স্কন্দো দেবসেনাপতিঃ সরসাং যানি দেবথাতানি সরাসি তেষাং সবসাং সাগরোহস্মি ভবামি ॥ ২৪ ॥

মহর্ষীগামিতি । মহর্ষীগাং ভৃগুরহং গিরাং বাচাং পদলক্ষণানামেকমক্ষরমোক্ষা-
বোহস্মি । যজ্ঞানামিতি । যজ্ঞানাং জপযজ্ঞোহস্মি স্থাবরাণাং স্থিতিমতাং হিমালয়ঃ ॥২৫॥

অশ্বখইতি । অশ্বখঃ সর্ববৃক্ষাণাং দেবর্ষীগাঞ্চ নারদঃ দেবাএব সন্তু ঋষিভঃ প্রাপ্তাঃ
মন্ত্রদর্শিত্বাদ্যে তে দেবর্ষয়ঃ তেষাং নারদোহস্মি গন্ধর্বাণাং চিত্রবথো নাম গন্ধর্কোহস্মি
সিদ্ধানাং জন্মনৈব ধর্মজ্ঞানবৈরাগৈশ্চর্ঘ্যাতিশয়ঃ প্রাপ্তানাং কপিলো মুনিঃ ॥ ২৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পুরোধিতেষু বৃহস্পতেষু মুখ্যে হেতুমাহ স হীতি ॥ ২৪ ॥

একমিভ্যোঙ্কারস্ত ব্রহ্মপ্রতীকত্বেন তদভিধানত্বেন চ প্রধানত্বমুচ্যতে । জপযজ্ঞস্ত
যজ্ঞান্তরেভ্যো হিংসাদিরাহিত্যেন প্রাধান্তমুপেত্যাহ যজ্ঞানামিতি । শিখরবতামুচ্ছিতানাং
পর্বতানাং মধ্যে মেরুরহমিত্যুক্তেহপি স্থিতিশীলানাং তেষামেব হিমবান্ পর্বতরাজোহ-
স্মীত্যর্থভেদঃ গৃহীত্বাহ স্থিতিমতামিতি ॥ ২৫ ॥

সর্ববৃক্ষাণামিত্যত্র সর্বশব্দেন বনস্পত্যয়ো গৃহ্যন্তে ॥ ২৬ ॥ ২৭ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

পুরোধসামিতি । পুরোধসাং মধ্যে দেবপুরোহিতস্বান্মুখ্যঃ বৃহস্পতিঃ মাং বিদ্ধি, সেনা-
নীনাং সেনাপতীনাং মধ্যে দেবসেনাপতিঃ স্কন্দোহস্মি, সরসাং স্থিরজলাশয়ানাং মধ্যে
সমুদ্রোহস্মি ॥ ২৪ ॥

মহর্ষীগামিতি । গিরাং বাচাং পদাঙ্কিকানাং মধ্যে একমক্ষরমোক্ষাবাখ্যং পদমস্মি ॥২৫॥

অশ্বখইতি । দেবাএব সন্তো যে মন্ত্রদর্শনেন ঋষিভঃ প্রাপ্তান্তেষাং মধ্যে নারদোহস্মি
সিদ্ধানাং পণ্ডিত এবাধিগতপরমার্থতথানাং মধ্যে কপিলাখ্যো মুনিরস্মি ॥২৬॥

उच्छैःश्रवसमश्नानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऎरावतः गजेन्द्राणां नराणां नराधिपम् ॥ २१ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्यि कामधुक ।

प्रजनश्चास्यि कन्दर्प सर्पाणामस्यि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्यि नागानां वक्रुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्ष्यमा चास्यि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

उच्छैविति । उच्छैःश्रवसमश्नानां उच्छैःश्रवा नामाश्वस्तः मां विद्धि जानीहि अमृतो-
द्भवः अमृतनिमित्तमथनोद्भवः ऎरावतमिवावत्या अपत्याः गजेन्द्राणां हस्तीश्रवाणां तः मां
विद्धि इत्यनुवर्तते नराणां मनुष्याणां नराधिपः राजानः मां विद्धि जानीहि ॥ २१ ॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीत्यस्यिसुवः मां विद्धि धेनूनां दोग्धीणा-
मस्यि कामधुकं वशिष्ठं सर्ककामानां दोग्धी सामां वा कामधुकं प्रजनः प्रजनयित्वा
कन्दर्पः कामः चास्यि सर्पाणां सर्पभेदानामस्यि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

अनन्तइति । अनन्तश्चास्यि नागानां नागविशेषाणां नागराजः वक्रुणो यादसामहम-
न्नेवतानां राजाहं पितृणामर्ष्यमा नाम पितृराजश्चास्यि यमः संयमतां संयमनं कूर्कता-
महं ॥ २९ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रजनयतीति व्यापत्तिमाश्रित्याह प्रजनयितेति । सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्वि-
द्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्यामिकृत टीका ।

उच्छैःश्रवसमिति । अमृतार्थः क्षीरोदधिमथनाद्भूतः उच्छैःश्रवसनामाश्वः मद्भिद्धुतिः
विद्धि, अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेहपि संबध्यते, नराधिपः राजानः मां विद्धि ॥ २१ ॥

आयुधानामिति । कामान् दोग्धीति, कामधुकं, प्रजनः प्रजोपत्तिहेतुः कन्दर्पः
कामोहस्यि न केवलं सञ्ज्ञागमात्रप्रधानः कामो मद्भिद्धुतिरशास्त्रीयत्वात्, सर्पाणां
सविद्याणां राजा वासुकिरस्यि ॥ २८ ॥

अनन्तइति । नागानां निर्किषाणां राजा अनन्तः शेषोहस्यि, यादसां जलचराणां
मध्ये राजा वक्रुणोहस्यि, पितृणां राजा यमास्यि, संयमतां निरमः कूर्कतां मध्ये
यमोहस्यि ॥ २९ ॥

প্রহ্লাদশচাম্মি দৈত্যানাং কালঃ কলয়তামহম্ ।

মৃগাণাঞ্চ মৃগেন্দ্রোহং বৈনতেয়শ্চ পক্ষিণাম্ ॥ ৩০ ॥

পবনঃ পবতামস্মি রামঃ শস্ত্রভূতামহম্ ।

বষাণাং মকরশচাম্মি শ্রোতসামস্মি জাহুবী ॥ ৩১ ॥

সর্গাণামাদিরন্তশ্চ মধ্যৈক্বেবাহমর্জুন ।

অধ্যাত্মবিদ্যা বিদ্যানাং বাদঃ প্রবদতামহম্ ॥ ৩২ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

প্রহ্লাদইতি । প্রহ্লাদো নাম চাম্মি দৈত্যানাং দিতিবংশানাং কালঃ কলয়তাং কলনং গণনং কুর্কতামহং মৃগাণাঞ্চ মৃগেন্দ্রঃ সিংহো ব্যাঘ্রো বাহং বৈনতেয়শ্চ গরুত্মানু বিনতাস্মুতঃ পক্ষিণাং পতত্রিণাং ॥ ৩০ ॥

পবনইতি । পবনো বায়ুঃ পবতাং পাবয়িতৃণাং অস্মি, রামঃ শস্ত্রভূতামহং শস্ত্রাণাং ধারয়িতৃণাং দাশবধী রামোহহং, বষাণাং মৎস্তাদানাং মকরো নাম জাতিবিশেষোহহং, শ্রোতসাং অবন্তীনামস্মি জাহুবী গঙ্গা ॥ ৩১ ॥

সর্গাণামিতি । সর্গাণাং সৃষ্টিনাং আদিরন্তশ্চ মধ্যৈক্বেবাহমুৎপত্তিস্থিতিলয়ানাং অহমর্জুন ভূতানাং জীবাধিষ্ঠিতানাং মেবাদিরন্তশ্চেত্যাহ্যক্তমুপক্রম ইহ তু সর্কৈশ্চৈব সর্গমাত্র-

গিরিকৃত টীকা ।

অহমাদিশ্চেত্যাদাবুক্তমেব পুনরিহোচ্যতে তথাচ পুনরুক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ ভূতানামিতি । সর্গশব্দেন সৃজ্যন্ত ইতি সর্কানি কার্ধ্যানি গৃহ্যন্তে । অধ্যাত্মবিদ্যেতি । আত্মতত্ত্বঃ করণপরিণতিরবিদ্যানিবর্তিকা গৃহীতা, প্রবদতাং সন্থকী বাদো বীতরাগকথা তত্ত্বনির্ণয়বসানা । যদ্বা প্রবদতামিতি লক্ষণয়া কথাভেদোপাদানং তদা নির্দ্ধারণে ষষ্ঠীত্যাহ প্রব-
ক্তিতি ॥ ৩১ ॥ ৩২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রহ্লাদইতি । কলয়তাং বশীকুর্কতাং গণয়তাং বা মধ্যে কালোহহমস্মি, মৃগেন্দ্রঃ সিংহঃ, পক্ষিণাং মধ্যে গরুড়োহস্মি ॥ ৩০ ॥

পবনইতি । পবতাং পাবয়িতৃণাং বেগবতাং বা মধ্যে বায়ুরহমস্মি, রামো দাশবধিঃ, বষাণাং মৎস্তানাং মধ্যে মকরনামা মৎস্তজাতিবিশেষোহহং শ্রোতসাং প্রবাহোদকানাং মধ্যে ভাগীরথী ॥ ৩১ ॥

সর্গাণামিতি । সৃজ্যন্ত ইতি সর্গা আকাশাদয়ন্তেবামাদিরন্তশ্চ মধ্যৈক্বেবাহং, অহমাদিশ্চ মধ্যৈক্যেত্যত্র সৃষ্ট্যাদিকর্তৃত্বং পারমৈশ্বর্যমুক্তং অত্র তে সৃষ্টিস্থিতিপ্রলয়া মধ্বিত্তিৎসেন ধ্যেয়া

अक्षराणामकारोऽस्मि द्बन्धः सामासिकश्च च ।

अहमेवाक्षरः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रुति विशेषः, अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि, बादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव बादजलवितणानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्बन्धः समानोऽस्मि सामासिकश्च समानसमूहश्च किञ्च अहमेवाक्षरोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाधः अथवा पवमेश्वरः कालश्चापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलश्च विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतो-
मुखः ॥ ३३ ॥

गिरिकृतटीका ।

सर्वहरशक्तश्च मुख्यामर्थास्तवमाह अथवेति । भाविकल्याणानामित्याक्रमेव स्पष्टयति उक्-
कर्षेति । कीर्तिर्धाम्निक्त्वनिमित्ता ख्यातिः श्रीलक्ष्मीः काङ्क्षिः शोभा वाक् वाणी सर्वश्च
प्रकाशिका श्रुतिश्चिदानुभूतस्त्ववगणशक्तिः मेधा ग्रहणावगणशक्तिः धृतिर्धैर्यं क्रमा मानापमान-
योरविकृतचित्तता । श्रौषु कीर्त्यादीनामुत्तमद्वयमुपपादयति यासामिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्यामिकृत टीका ।

इत्युच्यते इति विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्या, प्रवदतां वादिनां सवक्रिणो बादजल-
वितणायुक्तिसः कथाः प्रसिद्धास्तसां मध्ये बादोऽहं, यत्र धातयामपि प्रमाणतस्तर्कतश्च
स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्चलजातिनिग्रहस्थानैर्दृश्यते स जलो नाम यत्र वेकः स्वपक्षः
स्थापयति अत्रश्च चलजातिनिग्रहस्थानैस्तुपक्षः दूयति न तु स्वपक्षः स्थापयति सा वितणो
नाम कथा तत्र जलवितणो विजिगीषमाणयोरर्वादिनोः शक्तिपवौक्कामात्रफले बादश्च वीतरा-
गयोः शिष्याचार्ययोरश्रयोरर्वा तद्वनिरूपणफलः अतोऽसौ श्रेष्ठद्वान्द्विभूतिरित्यर्थः ॥३२॥

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि तश्च सर्ववाद्ययत्नेन श्रेष्ठ-
त्वात्, तथा च श्रुतिः, अकारो वै सर्वा वाक् सैवा स्पर्शोऽभिर्व्यज्यामाना बह्वी नानारूपा
भवतीति स्तुयते इति श्रेष्ठ्यं, सामासिकस्य समानसमूहस्य मध्ये द्बन्धः रामकृष्णवित्यादि-
समानोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात्, अक्षरः प्रवाहरूपः कालोऽहमस्मि कालः
कलयतामहमित्याद्याद्युर्गणनाश्रकः सद्यःसवशताद्याद्युःस्वरूपः काल उक्तः स च तस्मिन्नायुषि क्षीणे
सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्प्रकोऽक्षरः काल उच्यते इति विशेषः, कर्मफलविधातृणां
मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥३३॥

মৃত্যুঃ সৰ্ব্বহরশ্চাহমুদ্ভবশ্চ ভবিষ্যতাম্ ।

কীর্ত্তিঃ শ্রীবাক্ চ নারীণাং স্মৃতির্মেধা ধৃতিঃ ক্ষমা ॥ ৩৪ ॥

বৃহৎসাম তথা সান্নাং গায়ত্রী চন্দসামহম্ ।

মাসানাং মার্গশীর্ষোহহমৃতুনাং কুসুমাকরঃ ॥ ৩৫ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

মৃত্যুরিতি । মৃত্যুর্ধিবিধো ধনাদিহবঃ প্রাণহরশ্চ তত্র যঃ প্রাণহরঃ স উচ্যতে সোহহমি-
তার্থোহথবা পর ঈশ্বরঃ প্রলয়ে সৰ্ব্বহরণাৎ সৰ্ব্বহরঃ সোহহমুদ্ভব উৎকর্ষোহভ্যুদয়স্তৎপ্রাপ্তি-
হেতুশ্চাহঃ কেষাং ভবিষ্যতাং ভাবিকল্যাণানামুৎকর্ষপ্রাপ্তিযোগ্যানামিত্যর্থঃ, কীর্ত্তিঃ
শ্রীবাক্ চ নারীণাং স্মৃতির্মেধা ধৃতিঃ ক্ষমেত্যেতা উক্তমাঃ স্ত্রীণামহমস্মি যাসামাভাসমাত্র-
সম্বন্ধেনাপি লোকাঃ কৃতার্থমান্নানং মনুষ্যে ॥ ৩৪ ॥

বৃহৎসামেতি । বৃহৎসাম তথা সান্নাং মোক্ষপ্রতিপাদকসামবেদবিশেষঃ প্রধানমস্মি,
গায়ত্র্যাদিচন্দোবিশিষ্টানামৃচাং গায়ত্রী ঋগহমিত্যর্থঃ । মাসানাং মার্গশীর্ষোহহমৃতুনাং
কুসুমাকরো বসন্তঃ ॥ ৩৫ ॥

দ্যুতমিতি । দ্যুতমক্ষদেব নাদিলক্ষণং ছলয়তাং ছলশ্চ কর্তৃণামস্মি, তেজস্বিনাং

গিরিকৃত টীকা ।

বেদানাং সামবেদোহস্মীত্যুক্তং তত্রাবাস্তুরবিশেষমাহ বৃহদ্রিতি । চন্দসাং মধ্যে গায়ত্রী নাম
যচ্চন্দস্তদহমিত্যুক্তং চন্দসামৃগ্ভ্যোহতিবেকেণ স্বরূপাভাবাদিত্যাশঙ্ক্যাহ গায়ত্র্যাদীতি ।
দ্বিজাতের্দ্বিতীয়জন্মজননাদিত্যর্থঃ । মার্গশীর্ষো মৃগশীর্ষণ যুক্তা পৌর্ণমাস্তস্মিন্নিতি মার্গশীর্ষো
মাসঃ সোহহঃ পক্ষশ্চাদাত্তাদিত্যাহ মাসানামিতি । বসন্তো রমণীয়ত্বাদিতিশেষঃ ॥ ৩৫ ॥

দ্যুতমুক্তলক্ষণং সৰ্ব্বস্বাপহারকারণমন্ত্রায়াপদেশেন পরাভিপ্রেতঃ নিম্নতাং স্বাভিপ্রেতঃ
বা সংপাদয়তামিত্যাহ ছলশ্চেতি । তেজোহপ্রতিহতাজ্জা উৎকর্ষো জয়ঃ ব্যবসায়ঃ ফলহে-

স্বামিকৃত টীকা ।

মৃত্যুরিতি । সংহারকাণাং মধ্যে সৰ্ব্বহরো মৃত্যুরহঃ, ভবিষ্যতাং ভাবিকল্পানাং প্রাণি-
নামুদ্ভবোহভ্যুদয়োহহঃ, নারীণাং মধ্যে কীর্ত্ত্যাদ্যাঃ সপ্তদেবতারূপাঃ স্ত্রিয়োহহঃ যাসামা-
ভাসমাত্রযোগেন প্রাণিনঃ শ্লাঘ্যা ভবন্তীতি তাঃ কীর্ত্ত্যাদ্যাঃ স্ত্রিয়ো মদ্বিভূতয়ঃ ॥ ৩৪ ॥

বৃহদ্রিতি । স্বাঃ ইন্দ্র হবামহ ইত্যস্যাং ঋচি গীয়মানং বৃহৎসামাহঃ তেন চেষ্টঃ সৰ্ব্ব-
শ্বরধেন স্তূরত ইতি শ্রেষ্ঠাং, চন্দোবিশিষ্টানাং মজ্জাণাং মধ্যে গায়ত্রীমন্ত্রোহহঃ দ্বিজতাপাদ-
কধেন সোমাহরণেন চ শ্রেষ্ঠত্বাৎ কুসুমাকরো বসন্তঃ ॥ ৩৫ ॥

দ্যুতমিতি । ছলয়তামন্ত্রোস্তবধনপরাণাং সম্বন্ধি দ্যুতমস্মি তেজস্বিনাং প্রভাববতাং

द्यूतं ह्यलयतामस्मि तेजस्तुजस्विनामहम् ।
 ज्योहस्मि व्यवसायोहस्मि सद्भुः सद्भवतामहम् ॥ ७६ ॥
 बृषीनां वासुदेवोहस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥ ७७ ॥
 दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
 मोनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ७८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तेजोहहं, ज्योहस्मि ज्ञेयतां, व्यवसायोहस्मि व्यवसायिनां, सद्भुः सद्भवतां सात्त्विकाना-
 महं ॥ ७६ ॥

बृषीनामिति । बृषीनां यादवानां वासुदेवोहस्मि अयमेवाहं त्वं तथा, पाण्डवानां
 धनञ्जयश्चमेव, मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्राञ्जद-
 र्शिनामुशनाः कविवन्मि ॥ ७७ ॥

दण्डइति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्मि अदास्तानां दमनकावणं, नीतिरस्मि जिगी-
 षतां ज्ञेयमिच्छतां, मोनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥ ७८ ॥

गिरिकृत टीका ।

द्यूतमः । धर्मज्ञानवैवाग्यादि सद्भुकार्यं सद्भुः, उशनाः शुकः कविशक्रेहत्र योर्गिको न
 क्रुतः पौनरुक्त्यां ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

अदास्तान्पथान् पथि प्रवर्तयतां दण्डोहहं पथप्रवृत्तौ निग्रहे हेतुवित्यर्थः,
 नीतिर्न्यायो धर्मश्च जयः पापश्च प्रणाशकः मोनं वाचः संयमश्चमुत्तमा वा चतुर्थाश्रमवृत्तिः
 श्रवणादिद्वारा पविपकसमाधिजन्तुं सम्यग् ज्ञानं ॥ ७८ ॥

श्यामिकृत टीका ।

तेजः प्रभावोहस्मि, ज्ञेयतां ज्योहस्मि, व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोहस्मि,
 सद्भवतां सात्त्विकानां सद्भुमहं ॥ ७६ ॥

बृषीनामिति । वासुदेवो योहहं ह्यमुपदिशामि, धनञ्जयश्चमेव मद्भिद्वृत्तिः, मुनीनां
 वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोहस्मि, कवीनां शास्त्रदर्शिनामुशना नाम कविः शुकः ॥ ७७ ॥

दण्डइति । दमयतां दमनकर्तृणां सशस्त्री दण्डोहस्मि येनानःशता अपि संयता भवन्ति स
 दण्डो मद्भिद्वृत्तिः, ज्ञेयमिच्छतां सशस्त्रिणी सामाज्यपायकरुपा नीतिरस्मि, गुह्यानां गोप्यानां
 गोपनहेतुर्मो नवचनमस्मि न हि दुष्कीं हितस्थाभिप्रायो ज्ञायते, ज्ञानवतां तद्व-
 ज्ञानिनां यं ज्ञानं तदमहस्मि ॥ ७८ ॥

যচ্চাপি সৰ্বভূতানাং বীজং তদহমর্জ্জুন ।
 ন তদস্তি বিনা যৎ স্মান্ময়া ভূতং চরাচরম্ ॥ ৩৯ ॥
 নাস্তোহস্তি মম দিব্যানাং বিভূতীনাং পরস্তপ ।
 এষ তুদ্দেশতঃ প্রোক্তো বিভূতেবিস্তরো ময়া ॥ ৪০ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

যচ্চাপীতি । যচ্চাপি সৰ্বভূতানাং বীজং প্ররোহকারণং তদহমর্জ্জুন প্রকরণোপসং-
 হারার্থং বিভূতিনংক্ষেপমাহ ন তদস্তি ভূতং চরাচরং চরমচরং বা ময়া বিনা যৎ স্মান্মবেশ্ম-
 য়াপকৃষ্টং পরিত্যক্তং নিবান্মকং শূন্যং হি তৎ স্যাদতো মদান্মকং সৰ্বমিত্যর্থঃ ॥ ৩৯ ॥

নাস্তোহস্তীতি । নাস্তোহস্তি মম দিব্যানাং বিভূতীনাং বিস্তবাণাং পরস্তপ ন হীশ্ববশ্চ
 সৰ্বান্মনো দিব্যানাং বিভূতীনাং ইয়ত্তা শক্যা বক্তুং জ্ঞাতুং বা কেনচিৎ এষ তুদ্দেশত
 একদেশেন প্রোক্তো বিভূতেবিস্তরো ময়া ॥ ৪০ ॥

যদ্বদিতি । যৎ যল্লোকে বিভূতিমদ্বিভূতিযুক্তং সত্বং বস্তুজাতং শ্রীমদুর্জিতমেব বা শ্রীঃ
 লক্ষ্মীঃ তয়া সহিতং উৎসাহোপেতং বা তত্তদেবাবগচ্ছ ত্বং জানীহি মহেশ্বরশ্চ তেজোহং-

গিরিকৃত টীকা ।

জাদ্যমাত্মপ্রতিবিম্বিতং চৈতন্যং বীজং কিমিতি স্বাবরং জঙ্গমং বা তদতিরেকেণ ন
 ভবতি তত্রাহ ময়েতি । তস্মাপি স্বরূপেণ সত্বমাশঙ্ক্যাক্তং শূন্যং হীতি । আন্মনোহপকর্ষাদি-
 ত্যর্থঃ, ময়েব সচ্চিদানন্দস্বরূপেণ সৰ্বশ্চ সিদ্ধিরিত্যতঃশব্দার্থঃ ॥ ৩৯ ॥

দিব্যানাং বিভূতীনাং পরিমিতভঙ্গাং বারয়তি নেত্যাদিনা । তদেবোপপাদয়তি ন
 হীতি । কথং তহি বিভূতেবিস্তরো দর্শিতস্তত্রাহ এষ ভিত্তি ॥ ৪০ ॥

অনুক্তা অপি পরশ্চ বিভূতীঃ সংগ্রহীতুং লক্ষণমাহ যদ্বদিতি । বস্তু প্রাণিজাতং শ্রীমৎ
 সমৃদ্ধিমদ্বা শোভাবদ্বা কাঙ্ক্ষিমদ্বা সপ্রাণং বলবদুর্জিতং তদাহ উৎসাহেতি । সম্ভবত্যস্মা-

স্বামিকৃত টীকা ।

যচ্চাপীতি । যদপি সৰ্বভূতানাং বীজং প্ররোহকারণং তদহং, তত্র হেতুঃ ময়া বিনা
 যৎ স্যাৎ ভবেৎ তচ্চরমচরং বা ভূতং নাস্ত্যেবেতি ॥ ৩৯ ॥

প্রকরণার্থমুপসংহরতি নাস্তোহস্তীতি । অনস্তদ্বাদ্বিভূতীনাং তাঃ সাকল্যেন বক্তুং ন
 শক্যস্তে এষ তু বিভূতিবিস্তর উদ্দেশতঃ সংক্ষেপতঃ প্রোক্তঃ ॥ ৪০ ॥

পুনশ্চ সাকাক্ষ্যং প্রতি কথঞ্চিৎ সাকল্যেন কথয়তি যৎ যদিত্তি । বিভূতিমদৈশ্বৰ্য্যযুক্তং

यद्यद्विभूतिमं सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोहंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

अथवा बहूनेतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टं भाह्मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

शांकरभाष्यम् ।

सम्भवः तेजसोहंशः एकदेशः सत्त्वो यश्च तत्तेजोहंशसम्भवं मित्यवगच्छ त्वं
जानीहि ॥ ४१ ॥

अथवेति । अथवा बहूना एतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन श्चां सावशेषेण
अशेषतश्चमिममुच्यमानमर्थः शूणु विष्टं भाह्मिदं विशेषतस्तत्तनः दृष्टं कृत्स्नं इदं कृत्स्नं जगत्

गिरिकृत टीका ।

दिति सम्भवः तेजसश्चतुश्चरशक्तेर्वांशस्तेजोहंशः सत्त्वोहंशेति तेजोहंशसम्भवः
उदाह तेजस इति ॥ ४१ ॥

सर्कषां सुगमत्प्रावयवश्च विभूतिमुक्त्वा तत्कारणार्थः साकल्येन तामाह अथवेति ।
पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्याहुः । बहूना विस्तारेणैतेन ग्रहेण संज्ञातेन सावशेषेण
सुव शक्तश्च न किञ्चिद् फलं श्चादित्याह बहूनेति । न हि विभूतिषु क्तासु ज्ञातासु सर्कः
ज्ञायते कासाक्षिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनान्नाक्षरेण सर्कार्थे
ज्ञातुः शक्यते उदाह अशेषतश्चइति । विशेषतस्तत्तनः विधरणं सर्कभूतस्वरूपेण सर्क-
प्रपक्षेपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नः जगत् विभूत्य स्थितोहंशेति सम्बन्धः
तत्रैव श्रुतिः प्रमाणयति तथाचेति । तदनेन भगवतो नानाविधविभूतीर्थेयत्वेन ज्ञेय-
त्वेन चोपदिश्यात्ते सर्कप्रपक्षायः ध्येयः रूपः दर्शयित्वा त्रिपादशायुतः दिवीति प्रप-

श्यामिकृत टीका ।

श्रीमं सम्पत्तिमुक्तः उर्जितः केनापि प्रभावबलादिना गुणेनातिशयितः यद्यत् सर्कः वस्तु-
मात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावशांशेन सत्त्वं तं जानीहि ॥ ४१ ॥

अथवा किमेतेन परिच्छिन्नविभूतिदर्शनेन सर्कत्र समदृष्टिमेव कूर्शित्याह अथवेति ।
बहूना पृथग्ज्ञातेन किं तव कार्यः यन्मादिदं सर्कः जगदेकांशेनैकदेशमात्रेण विष्टं

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎস্ব ব্রহ্মবিদ্যায়াঃ
 যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে
 বিভূতিযোগো নাম
 দশমোহধ্যায়ঃ ।

শঙ্করভাষ্যম্ ।

একাংশেন একাবয়বেনৈকপাদেন সৰ্বভূতস্বরূপেণেত্যেতত্ত্বখা চ মন্ত্রবর্ণঃ পাদোহস্ত সৰ্বা
 ভূতানীতি স্থিতোহহং ইতি ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাত্তাষ্যে দশমোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ঋষিকং নিকপাধিকং তত্ত্বমুপদিশতা পবিপূর্ণঃ সচ্চিদানন্দৈকতানঃ তৎপদলক্ষোহর্থে
 নির্ধাবিতঃ ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং দশমোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

ধ্বা ব্যাপ্যেতি বা অহমেবাবস্থিতঃ ন মদ্যতিবিক্তঃ কিঞ্চিদস্তি পাদোহস্ত বিশ্বা ভূতানী-
 তিষ্ঠতেঃ ।

ইন্দ্রিয়দ্বারতশ্চিন্তে বহির্ধাবতি সত্যপি ।

ঈশদৃষ্টিবিধানায় বিভূতীর্দশমেহব্রবীৎ ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং অষ্টমোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

একাদশোঃধ্যায়ঃ ।

অর্জুন উবাচ—মদনুগ্রহায় পরমং গুহমধ্যাত্মসংজিতম্ ।

যত্বয়োক্তং বচস্তেন মোহোহয়ং বিগতো মম ॥ ১ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

ভগবতো বিভূতয উক্তান্তত্র চ বিষ্টভ্যাহমিদং কুৎসমেকাংশেন স্থিতো জগদিতি ভগবতাভিহিতং শ্রদ্ধা যজ্ঞগদাত্মকং রূপমাদ্যমৈশ্ববং তৎ সাক্ষাৎকর্তুমিচ্ছন্নর্জুন উবাচ । মদনুগ্রহার্থং পবমং নিবতিশয়ং গুহং গোপ্যং অধ্যাত্মসংজিতমান্নানাত্মবিবেকবিষয়ং যত্ব- যোক্তং বচো বাক্যং তেন বচসা মোহোহয়ং বিগতো মমাবিবেকবুদ্ধিবপগতেত্যর্থঃ ॥১॥

গিরিকৃত টীকা ।

তেন তেনাত্মনা ভগবদনুসন্ধানার্থমুক্তা বিভূতীবনুদতি ভগবতইতি ; পবন্ত সোপা- ধিকং নিরুপাধিকঞ্চ চিত্রপং ধোয়ত্বেন জ্ঞেয়ত্বেন চোক্তমিত্যর্থঃ । সোপাধিকমৈশ্ববং রূপ- মশেষজগদাত্মকং বিশ্বরূপাখ্যমধিকৃত্যাধ্যায়ান্তবমবতাবয়ন্ননন্তবপ্রশ্লোপযোগিত্বেন বৃত্তং কীর্তয়তি তত্রচেতি । যদেতদশেষপ্রপঞ্চাত্মকমখিলশ্চৈতন্ম কাবণং সর্বজ্ঞং সর্বৈশ্ব- র্ঘ্যবজ্রপমুক্তং তদিদং শ্রদ্ধা তন্ত সাক্ষাৎকাবং যিযাচযিষুবাদৌ পৃষ্টবানিত্যাহ শ্রদ্ধেতি ময়ি করুণাং নিমিত্তীকৃত্যোপকাবোহনুগ্রহস্তদর্থমিতি বচসো বিশেষণং, নিবতিশয়ত্বং পরম- পুরুষার্থসাধনত্বং, অশোচ্যানিত্যাди ভংপদার্থপ্রধানবাক্যং, মোহশ্লাঘমিত্যাশ্লসাক্ষিকত্বং দর্শয়তি ॥ ১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বিভূতেবৈভবঃ প্রোচ্য রূপয়া পবয়া হবিঃ । দিদৃক্ষোরর্জুনস্তাথ বিশ্বরূপমদর্শয়ৎ ॥ পূর্বাধ্যায়ান্তে বিষ্টভ্যাহমিদং কুৎসমেকাংশেন স্থিতো জগদিতি বিশ্বাত্মকং পরমেশ্বররূপমু- পক্ষিপ্তং তদ্দিদৃক্ষুঃ পূর্বোক্তমভিনন্দন্নর্জুন উবাচ মদনুগ্রহাযেতি চতুর্ভিঃ । মমানুগ্রহায় শোকনিবৃত্তয়ে পরমং পরমান্ননিষ্ঠং গুহং গোপ্যমপি অধ্যাত্মসংজিতমান্নানাত্মবিবেক- বিষয়ং যত্বয়োক্তং বচঃ অশোচ্যানশোচন্তমিত্যাদিষষ্ঠাধ্যায়পর্যন্তং যদ্বাক্যং তেন মমায়ং মোহোহয়ং হস্তা এতে হস্তস্তে ইত্যাদিলক্ষণত্রয়ো বিগতো বিনষ্ট আত্মনঃ কর্তৃদ্বাদ্য- ভাবোক্তেঃ ॥ ১ ॥

ভবাপ্যায়ৌ হি ভূতানাং শ্রুতো বিস্তরশো যয়া ।

ত্বত্তঃ কমলপত্রাক্ষ মহাত্ম্যমপি চাব্যয়ম্ ॥ ২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ ভবেতি । ভব উৎপত্তিরপ্যয়ঃ প্রলয়ো ভূতানাং তৌ ভবাপ্যায়ৌ শ্রুতো বিস্তরশো যয়া ন সংক্ষেপতত্ত্বত্তঃ ত্বৎসকাশাৎ কমলপত্রাক্ষ কমলশ্চ পত্রং কমলপত্রং তদ্বৎ অক্ষিনী যশ্চ তব স ত্বৎ কমলপত্রাক্ষঃ হে কমলপত্রাক্ষ মহাত্ম্যমপি চাব্যয়মক্ষয়ঃ শ্রুতমিত্যনুবর্ততে ॥ ২ ॥

এবমিতি । এবমেতন্নান্থথা যথা যেন প্রকারেণাথ কথয়সি ত্বমাঙ্গানং পরমেশ্বরং তথাপি দ্রষ্টুমিচ্ছামি তে তব জ্ঞানৈর্ধর্মশক্তিবলবীর্ঘ্যতেজোভিঃ সংপন্নমৈশ্বরং বৈষ্ণবং রূপং পুরুষোত্তম ॥ ৩ ॥

মন্তস ইতি । মন্তসে চিন্তয়সি যদি ময়াজ্জুনেন তৎ শক্যং দ্রষ্টুমিতি প্রভো স্বামিন্

গিরিকৃত টীকা ।

অবিবেকবুদ্ধিরজ্ঞানবিপর্যাসাশ্রিত্বা সপ্তমাদারভ্য তৎপদার্থনির্ণয়ার্থমপি ভগবচ্ছ্রুতং বচো যয়া শ্রুতমিত্যাহ কিঞ্চতি । তৌ ভূতানামুৎপত্তিপ্রলয়ো তত্ত্বত্তঃ শ্রুতাবিত্যাভ্যাং সম্ব-
ধ্যতে, মহাত্মনস্তব ভাবো মহাত্ম্যং পারমার্থিকং সোপাধিকং বা সর্বাঙ্গাদিরূপং শ্রুতমিতি
পরিণম্যান্নবৃত্তিং দ্যোতয়িত্বঃ অপি চেতু্যক্তঃ ॥ ২ ॥

ত্বত্ত্বত্তেহর্থেহি বিশ্বাসাভাবাৎ ন তস্মিন্ দিদ্ক্ষা কিন্তু কৃতার্থীবুভূষণ ইত্যাহ এবমেত-
দिति । যেন প্রকারেণ সোপাধিকেন নিরূপাধিকেন চেত্যর্থঃ । যদি মমাগুত্বঃ নিশ্চিত্য

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ ভবেতি । ভূতানাং ভবাপ্যায়ৌ সৃষ্টিপ্রলয়ো তত্ত্বত্তঃ সকাশাদেব ভবত ইতি শ্রুতো
যয়া অহং কৃৎসনশ্চ জগতঃ প্রভবঃ প্রলয়স্তথেষ্যাদৌ বিস্তরশঃ পুনঃ পুনঃ, কমলশ্চ পত্রে ইব-
শুপ্রসন্নে বিশালে অক্ষিনী যশ্চ তব হে কমলপত্রাক্ষ মহাত্ম্যমপি চাব্যয়ং অক্ষয়ঃ শ্রুতং বিশ্ব-
সৃষ্ট্যাদিকর্ভুৎসেহপি সর্কনিয়ন্তুৎসেহপি শুভাশুভকর্মকারয়িত্বৎসেহপি বন্ধনমোক্ষাদিবিচিত্র—
ফলদাতৃত্বৎসেহপি অধিকারাবৈষম্যাসন্দৌদাসীন্তাদিলক্ষণমপরিমিতং মহত্বঞ্চ শ্রুতং অব্যক্তং
ব্যক্তিমা পন্নং মন্তস্তে মামবুদ্ধয় ইতি, যয়া ততমিদং সর্কমিতি, ন চ মাং তানি কর্মাণীতি,
সমোহং সর্কভূভেষিত্যাদিনা চ, অতস্ত্বৎপরতন্ত্রাণামপি জীবানামহং কর্তেত্যাদি মদীরো
মোহো বিগত ইতি ভাবঃ ॥ ২ ॥

কিঞ্চ এবমেতদिति । ভবাপ্যায়ৌ হি ভূতানামিত্যাদি যয়া শ্রুতং যথা চেদানীমা-
ঙ্গানং ত্বমাথ বিষ্টভ্যাহমিদং কৃৎসনমেকাংশেন স্থিতো জগদিত্যেবং কথয়সি হে পরমেশ্বর

এবমেতদ্বধাথ ত্বমাআনং পরমেশ্বর ।

দ্রষ্টুমিচ্ছামি তে রূপমেশ্বরং পুরুষোত্তম ॥ ৩ ॥

মন্ত্রসে যদি তচ্ছক্যং ময়া দ্রষ্টুমিতি প্রভো ।

যোগেশ্বর ততো মে হুং দর্শয়াআনমব্যয়ম্ ॥ ৪ ॥

শ্রীভগবানুউবাচ—পশু মে পার্থ রূপানি শতশোহথ সহস্রশঃ ।

নানাবিধানি দিব্যানি নানাবর্ণাকৃতীনি চ ॥ ৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যোগেশ্বর যোগিনো যোগান্তেষামীশ্বরো যোগেশ্বরঃ হে যোগেশ্বর যস্মাদহমভীবার্থী দ্রষ্টুং
ততঃ তস্মান্নে মম মদর্শং দর্শয় ত্বমাআনমব্যয়ং ॥ ৪ ॥

এবঞ্চোদিতোহর্জুনেন ভগবানুউবাচ পশু ম ইতি । পশু মে মম পার্থ রূপানি শতশো-
হথ সহস্রশঃ অনেকশ ইত্যর্থঃ তানি চ নানাবিধানি অনেকপ্রকারানি দিবি ভবানি দিব্যা-
শ্রুপ্রাকৃতানি চ নানাবর্ণাকৃতীনি চ নানা নীলসীতাদিপ্রকারা বর্ণা বিনক্ষণাস্তথা আকৃত-
য়োহবয়বসংস্থানবিশেষা যেষাং রূপাণাং তানি নানাবর্ণাকৃতীনি চ ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মহাকাং তে মানং তর্হি কিমিতি মছক্কেং দিদৃক্ষ্যতে কৃতার্থীবুভূষয়েভ্যক্তং মহাহ তথাপীতি ।
চতুর্ভূজাদিকপনিবৃত্ত্যর্থমাহ ঐশ্বরমিতি । তদ্ব্যাচষ্টে জ্ঞানেত্যাদিনা ॥ ৩ ॥

দ্রষ্টুমযোগ্যে কুতো দিদৃক্ষেত্যশঙ্ক্যাহ মন্ত্রস ইতি । প্রভবতি সৃষ্টিস্থিতিসংহারপ্রবেশ-
প্রশাসনেভ্যঃ ইতি প্রভুঃ । লক্ষণয়া যোগশব্দার্থমাহ যোগিনইতি । .ততইত্যাদি ব্যাচষ্টে
যস্মাদিতি ॥ ৪ ॥

অর্জুনমতিভক্তং সখায়ং প্রার্থিতপ্রতিশ্রবণেনাশ্বাসয়িতুমাহ এবমিতি ॥ ৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

এতদেবমেব অত্রাপ্যবিশ্বাসো মম নাস্তি তথাপি হে পুরুষোত্তম তবৈশ্বর্যং জ্ঞানৈশ্বর্যশক্তি-
বীৰ্যাদিভিঃ সম্পন্নঃ ত্বদ্রূপং কোতুহলাদহং দ্রষ্টুমিচ্ছামি ॥ ৩ ॥

নচাহং দ্রষ্টুমিচ্ছামীত্যোতাবতৈব ত্বয়া ত্বদ্রূপংদর্শয়িতব্যং কিং তর্হি মন্ত্রস ইতি । যোগিন
এব যোগান্তেষামীশ্বর ময়ার্জুনেন ত্বদ্রূপং দ্রষ্টুং শক্যমিতি যদি মন্ত্রসে ততস্তর্হি ত্বদ্রূপং
পরমাআনমব্যয়ং নিত্যং মম দর্শয় ॥ ৪ ॥

এবং প্রার্থিতঃ সন্নত্যমুভঃ রূপং দর্শয়িত্বানু সাবধানো ভবেত্যেবমভিমুখীকরোতি
শ্রীভগবানুউবাচ পশুতি চতুর্ভিঃ । রূপেষুক্বেহপি নানাবিধত্বাদ্রূপানীতি বহুচক্ষুঃ, অগ-

পশ্চাদিত্যান্ বসুন্দ্রানশ্বিনৌ মরুতস্তথা ।
 বহুশ্চদৃষ্টপূর্বাণি পশ্চাশ্চর্য্যাণি ভারত ॥ ৬ ॥
 ইহৈকস্থঃ জগৎ কুৎসং পশ্চাদ্য সচরাচরম্ ।
 মম দেহে গুড়াকেশ যচ্চান্যদ্দ্রষ্টুমিচ্ছসি ॥ ৭ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

পশ্চাদিত্যানিতি । পশু আদিত্যান্ দ্বাদশ বসুন্দ্রৌ কুত্রানেকাদশাশ্বিনৌ ধৌ মরুত
 সপ্তসপ্তগণান্ এতান্ তথা চ বহুশ্চান্যপি অদৃষ্টপূর্বাণি মনুষ্যালোকে ভয়া ভ্রোহণেন
 বা কেনচিৎ পশ্চাশ্চর্য্যাণি রূপাণ্যদ্ভুতানি ভারত ॥ ৬ ॥

ন কেবলমেতাবদেব ইহৈকস্থমিতি । ইহৈকস্থঃ একস্মিন্ স্থিতঃ জগৎ কুৎসং সমস্তং
 পশ্চাদ্যেদানীং সচবাচবং সহ চবেণাচবেণ বর্ততে মম দেহে গুড়াকেশং যচ্চান্যজ্জয়প-
 রাজায়াদি যচ্ছক্শে যদ্বা জয়েম যদি বা নো জয়েষুরিতি যদবোচঃ তদপি দ্রষ্টুং
 যদীচ্ছসি ॥ ৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দিব্যানি রূপানি পশ্চেত্যুক্তঃ তান্তেব লেশতোহনুক্রামতি পশ্চাদিত্যানিতি । তান্
 মরুতস্তথা পশ্চেতি সম্বন্ধঃ । নানাধিধানীতুক্তঃ তদেব স্ফুটয়তি বহুনীতি । অদৃষ্টপূর্বাণি
 পূর্বমদৃষ্টানি । নানাবর্ণাকৃতীনীতুক্তঃ ব্যনক্তি আশ্চর্য্যানীতি ॥ ৬ ॥

ন কেবলমাদিত্যবস্বাদ্যেব মজ্রপঃ ভয়া দ্রষ্টুং শক্যং কিন্তু সমস্তং জগদপি মন্দেহস্থং দ্রষ্টু-
 মর্হসীত্যাহ নেত্যাদিনা । সপ্তমীদ্বয়ং মিথঃ সম্বধ্যতে, সমাসান্তর্গতাপি সপ্তমী তত্রৈবা-
 স্বিতা, যদীচ্ছসি তর্হি ইহৈব পশ্চেতি সম্বন্ধঃ ॥ ৭ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

রিমিতানি অনেকপ্রকারাণি দিব্যান্তলৌকিকানি মম রূপাণি পশু, বর্ণাঃ শুক্লকৃষ্ণাদয়ঃ আকু-
 তয়ঃ অবয়ববিশেষাঃ নানা অনেকে বর্ণা আকৃতযশ্চ যেষাং তানি নানাবর্ণাকৃতীনি ॥ ৬ ॥

তান্তেবাহ পশ্চেতি । আদিত্যাदीন্ মম দেহে পশু, মরুত একোনপঞ্চাশদেবতাবি-
 শেবান্, অদৃষ্টপূর্বাণি ভয়া চান্তেন বা পূর্বমদৃষ্টানি রূপাণি ॥ ৬ ॥

কিঞ্চ ইহৈকস্থমিতি । তত্র তত্র পরিলম্বতা বর্ষকোটিভিরপি দ্রষ্টুমশক্যং কুৎসমপি চরা-
 চরসহিতঃ জগদিহাস্মিন্ মম দেহেহবয়বরূপেণৈকত্র স্থিতমদ্যাধুটেনব পশু, যচ্চান্যজ্জগদা-
 জয়ভূতঃ কারণস্বরূপঃ জগতশ্চাবস্থা বিশেষাদিকং জয়পরাভয়াদিকঞ্চ যচ্চ যদপ্যন্যদ্দ্রষ্টুমি-
 চ্ছসি তৎসর্বং পশু ॥ ৭ ॥

ন তু মাং শক্যসে দ্রষ্টুমেনেনৈব স্বচক্ষুষা ।

দিব্যং দদামি তে চক্ষুঃ পশু মে যোগমৈশ্বরম্ ॥ ৮ ॥

সঞ্জয় উবাচ—এবমুক্ত্বা ততো রাজন্ মহাযোগেশ্বরো হরি ।

দর্শয়ামাস পার্থায় পরমং রূপমৈশ্বরম্ ॥ ৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিন্তু ন তু মামিতি । ন তু মাং শক্যসে ন স্বকীয়েন চক্ষুষা মাং বিশ্বরূপধবঃ শক্যসে দ্রষ্টুমেনেন প্রাকৃতেন স্বচক্ষুষা স্বকীয়েন চক্ষুষা যেন তু শক্যসে দ্রষ্টুঃ দিব্যেন তদ্বিব্যং দদামি তে তুভ্যং চক্ষুস্তেন পশু মে মম যোগমৈশ্বরং ঈশ্বরস্ত মমৈশ্বরং যোগং যোগশক্ত্য-
তিশয়মিত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

এবং তং যথোক্তপ্রকাবেণোক্ত্বা ততোহস্তবঃ বাজন্ ধৃতরাষ্ট্র মহাশাস্ত্রো যোগে-
শ্বরশ্চ মহাযোগেশ্বরো হবির্নারায়ণঃ দর্শয়ামাস দর্শিতবান্ পার্থায় পৃথাস্থতায় পরমং রূপং
বিশ্বরূপমৈশ্বরং ॥ ৯ ॥

অনেকেতি । অনেকবক্তৃনয়নং অনেকানি বক্তৃণি নয়নানি চ যস্মিন্ রূপে তদনেক-
বক্তৃনয়নং অনেকাদ্ভুতদর্শনং অনেকাদ্ভুতানি বিশ্বাপকানি দর্শনানি যস্মিন্ রূপে তদনে-

গিরিকৃত টীকা ।

মন্ত্রসে যদীত্যুক্তমভুবদতি কিংত্রিতি । সপ্রপঞ্চমনবচ্ছিন্নং মাং স্বচক্ষুষা ন শক্যসি
দ্রষ্টুমিত্যাহ ন ত্রিতি । কথং তর্হি হ্যং দ্রষ্টুং শক্যসি মিত্যাশক্যাহ যেনেতি । দিব্যস্য
চক্ষুষো বক্ষ্যমাণযোগশক্ত্যতিশয়দর্শনে বিনিয়োগং দর্শয়তি তেনেতি ॥ ৮ ॥

ইমং বৃত্তান্তং ধৃতরাষ্ট্রায় সঞ্জয়ো নিবেদিতবানিত্যাহ সঞ্জয়ইতি । মদীয়ং বিশ্বরূপাখ্যং
রূপং ন প্রাকৃতেন চক্ষুষা নিরীক্ষিতুং ক্ষমং কিন্তু দিব্যেন ইত্যাদি যথোক্তপ্রকাবঃ, অনন্তরং
দিব্যচক্ষুষঃ প্রদানাদিতিশেষঃ, হরত্যবিদ্যাং সর্কার্যাং ইতি হরিঃ । যদীশ্বরশ্চ মায়ো-
পহিতশ্চ পরমমুক্তৃষ্টং রূপং তদদর্শয়ামস্তুভ্যেত্যাহ পবমমিতি ॥ ৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বহুস্তমজ্জুনেন মন্ত্রসে যদি তচ্ছক্যমিতি তত্রাহ নতু মামিতি । অনেনৈব তু স্বীয়েন
চক্ষুচক্ষুষা মাং দ্রষ্টুং ন শক্যসে শক্তো ন ভবিষ্যসি অতো দিব্যমলৌকিকং জ্ঞানাত্মকং চক্ষু-
স্তভ্যং দদামি মমৈশ্বরমসাধারণং যোগং যুক্তিমঘটনঘটনাসামর্থ্যং পশু ॥ ৮ ॥

এবমুক্ত্বা ভগবানর্জুনার স্বরূপং দর্শিতবাংস্তচ্ছরূপং দৃষ্ট্বার্জুনঃ শ্রীকৃষ্ণং বিজ্ঞাপিতবা-
নিতীমমর্থং বড়্ভিঃ শ্লোকৈকধৃতরাষ্ট্রং প্রতি সঞ্জয় উবাচ এবমুক্তেতি । হে রাজন্ ধৃতরাষ্ট্র
মহাশাস্ত্রো যোগেশ্বরশ্চ হরিঃ পরমমৈশ্বরং রূপং দর্শিতবান্ ॥ ৯ ॥

অনেকবক্ত্রনয়নমনেকাদ্ভুতদর্শনম্ ।

অনেকদিব্যাভরণং দিব্যানেকোদ্যতায়ুধম্ ॥ ১০ ॥

দিব্যমাল্যাম্বরধরং দিব্যগন্ধানুলেপনম্ ।

সর্বাশ্চর্যময়ং দেবমনন্তঃ বিশ্বতোমুখম্ ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাব্যম্ ।

দনেকাদ্ভুতদর্শনং রূপং তথানেকদিব্যাভরণং অনেকানি দিব্যাভরণানি যস্মিন্শুদনেকদি-
ব্যভরণং তথা দিব্যানেকোদ্যতায়ুধং দিব্যানি অনেকানি উদ্যতানি আয়ুধানি যস্মিন্শু-
দিব্যানেকোদ্যতায়ুধং দশয়ামাসেতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ ॥ ১০ ॥

কিঞ্চ দিব্যেতি । দিব্যমাল্যাম্বরধরং দিব্যানি মাল্যানি পুষ্পাণি অম্বরানি বস্ত্রাণি চ
ধ্রিয়ন্তে যেনেশ্বেণ তং দিব্যমাল্যাম্বরধরং দিব্যগন্ধানুলেপনং দিব্যগন্ধা অনুলেপনং যস্মিন্
সর্বাশ্চর্যময়ং সর্বাশ্চর্যপ্রায়ঃ দেবমনন্তঃ নাশ্রান্তোহস্তীতি অনন্তস্তং বিশ্বতোমুখং সর্ব-
ভূতায়ুহাং তং দর্শয়ামাসাজ্জুনো দদর্শেতি বা অধ্যাহ্রিয়তে ॥ ১১ ॥

যা পুনর্ভগবতো বিগ্নরূপস্য ভাস্তস্তা উপমোচ্যতে দিবীতি । দিব্যস্তবীক্ষে তৃতীয়শ্রাং
বা দিবি সূর্য্যাণাং সহস্রং সূর্য্যনহস্রং তস্য যুগপদুখিতস্য যুগপদুখিতা ভাঃ সা যদি

গিরিকৃত টীকা ।

তদেব রূপং বিশিনষ্টি অনেকেতি । দিব্যাশ্রাভরণাদীনি হাবকেয়ুবাদানি ভূষণান্যদ্য
তানি উচ্ছিতানি ॥ ১০ ॥

উক্তরূপবস্ত্রং ভগবন্তং প্রকারান্তবেণ বিশিনষ্টি কিঞ্চেতি । অধ্যাহাবোহপি পদসংঘট-
নাসম্ভবাৎ ॥ ১১ ॥

নহু প্রকৃতস্য ভগবতো রূপস্য দাপ্তিবস্তি ন বা নচেৎ কাষ্ঠাদিসাম্যং যদ্যস্তি কীদৃশী
সেত্যাশঙ্ক্যাহ যা পুনরিতি । সা যদি শ্রান্তস্তাসঃ সদৃশী সেতি যোজনা, অসম্ভাবিতাভ্যুপগ-

স্বামিকৃত টীকা ।

কথংভূতং তদিত্যত্রাহ অনেকবক্ত্রনয়নমিতি । অনেকানি বক্ত্রাণি নয়নানি চ যস্মিন্শু-
স্তং, অনেকানামভুতানাং দর্শনং যস্মিন্শুস্তং, অনেকানি দিব্যাভরণানি যস্মিন্শুস্তং, দিব্যাশ্র-
নেকান্যদ্যতায়ুধানি যস্মিন্শুস্তং ॥ ১০ ॥

কিঞ্চ দিব্যেতি । দিব্যানি মাল্যাশ্রম্বরানি চ ধারণীতি তং, তথা দিব্যা গন্ধো যস্য
তাদৃশমনুলেপনং যস্য তং, সর্বাশ্চর্যময়মনেকশ্চর্যপ্রায়ঃ, দেবং দ্যোতনাত্মকং, অনন্তম-
স্মারিচ্ছিন্নং, বিশ্বতঃ সর্বতো মুখানি যস্মিন্শুস্তং ॥ ১১ ॥

দিবি সূর্যাসহস্রশ্চ ভবেদ্যুগপদুখিতা ।

যদি ভাঃ সদৃশী সা স্মাদ্ভাসস্তশ্চ মহান্ননঃ ॥ ১২

তত্রৈকস্বং জগৎ কৃৎস্নং প্রবিভক্তমনেকধা ।

অপশ্যদেবদেবশ্চ শরীরে পাণ্ডবস্তদা ॥ ১৩ ॥

ততঃ স বিস্ময়াবিষ্টো হৃষ্টরোমা ধনঞ্জয়ঃ ।

প্রণম্য শিরসা দেবং কৃতাজ্জলিরভাষত ॥ ১৪ ॥

শাক্তবভাষ্যম্ ।

সদৃশী স্মাৎ তশ্চ মহান্ননো বিশ্বরূপশ্চ ভাসো যদি বা ন স্মাৎ ততোহপি বিশ্বপটেশ্বব ভাঃ
অতিরিচ্যত ইত্যভিপ্রাযঃ ॥ ১২ ॥

কিঞ্চ তত্রৈকস্বমিতি । তত্র তস্মিন্ বিশ্বরূপে একস্মিন্ স্থিতমেকস্বং জগৎ কৃৎস্নং
প্রবিভক্তমনেকধা দেবপিতৃমনুষ্যাদিভেদৈবপশুৎ দৃষ্টবান্ দেবদেবশ্চ হবেঃ শরীরে পাণ্ড-
বোহর্জ্জুনস্তদা ॥ ১৩ ॥

তত্বেতি । ততস্তং দৃষ্ট্বা স বিস্ময়েনাবিষ্টো বিস্ময়াবিষ্টো হৃষ্টানি বোমাণশ্চ সোহয়ং

গিরিকৃত টীকা ।

মার্গো যদিশকঃ, স্মাচ্ছকো নিশ্চয়ার্থঃ । সা কথং সদৃশী সম্ভবতি ন তু ভবতোবেতি বিবক্ষি-
ত্বাহ যদি বেতি ॥ ১১ ॥

ন কেবলমুক্তমোবাজুর্নো দৃষ্টবান্ কিন্তু তত্রৈব বিশ্বরূপে সর্বং জগদেকস্মিন্নবস্থিতমনুভূ-
তবানিত্যাহ কিঞ্চেতি । তদা বিশ্বরূপশ্চ ভগবদ্ভূপশ্চ দর্শনং দর্শয়ামীত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥

বিশ্বরূপধরশ্চ ভগবতস্তস্মিন্নেকীভূতজগতশ্চোক্তবিশেষণশ্চ দর্শনান্তবং কিমকবোদি-

স্বামিকৃত টীকা ।

বিশ্বরূপদীপ্তেনিরূপমত্বমাহ দিবি স্ধ্যোতি । দিবি আকাশে সূর্যাসহস্রশ্চ যুগপদুখিতশ্চ
যদি যুগপদুখিতা ভাঃ প্রভা ভবেত্তর্হি সা মহান্ননো বিশ্বরূপশ্চ ভাসঃ প্রভায়াঃ কথঞ্চিৎ
সদৃশী স্মাৎ অন্তোপমা নাস্ত্যেবেত্যর্থঃ, তথাভূতং রূপং দর্শয়ামাসেতি পূর্বেণৈবা-
ষয়ঃ ॥ ১২ ॥

ততঃ কিং কৃতমিত্যপেক্ষায়ামাহ তত্রৈতি । অ নেকধা প্রবিভক্তং নানাবিভাগেনাব-
স্থিতং কৃৎস্নং জগদেবদেবশ্চ শরীরে তদবয়বভেদৈকত্র ব্যবস্থিতং তদা পাণ্ডবোহর্জ্জুনোহ-
পশুৎ ॥ ১৩ ॥

এবং দৃষ্ট্বা কিং কৃতবানিত্যাহ তত ইতি । ততো দর্শনানন্তরং বিস্ময়েনাবিষ্টো ব্যাপ্তঃ

অর্জুন উবাচ—

পশ্যামি দেবাংস্তব দেব দেহে সর্বাংস্তথা ভূতবিশেষসংঘান্ ।
ব্রহ্মাণমীশং কমলাসনস্থমৃষীংশ্চ সর্ভানুরগাংশ্চ দিব্যান্ ॥ ১৫

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দৃষ্টরোমা চাভবন্ধনপ্রয়ঃ প্রণম্য প্রকর্ষণে নমনং কৃত্বা প্রস্বীভূতঃ সন্ শিরসা দেবং বিশ্ব-
রূপধরং কৃতাজলিনমস্কাবার্থং সংপুটীকৃতহস্তঃ সন্নতাত্তোক্তবান্ ॥ ১৪ ॥

কথং যদ্বয়া দর্শিতং বিশ্বরূপং তদহং পশ্যামীতি স্নানুভবমাবিষ্কূর্ষন অর্জুন উবাচ পশ্যামীতি । পশ্যাম্যপনভে হে দেব তব দেহে দেবান্ সর্বাংস্তথা ভূতবিশেষসংঘান্ ভূতবিশেষাণাং স্থাবরজঙ্গমাণাং নানাংস্থানবিশেষাণাং সংঘাঃ ভূতবিশেষসংঘাস্তান্ কিঞ্চ ব্রহ্মাণং চতুমূখমীশমীশিতাবং প্রজানাং কমলাসনস্থং পৃথিবীপদ্মমধ্যে মেরুকর্ণিকাসনস্থমিত্যর্থঃ ঋষীংশ্চ বশিষ্ঠাদীন্ সর্ভানুরগাংশ্চ বাসুকিপ্রভৃতীন্ দিব্যান্ দিবি ভবান্ ॥ ১৫ ॥

কিঞ্চ অনেকেতি । অনেকবাহুদববক্ত্রনেত্রঃ অনেকে বাহব উদবাণি বক্ত্রানি নেত্রাণি চ যন্ত তব স ত্বমনেকবাহুদববক্ত্রনেত্রস্তমনেকবাহুদববক্ত্রনেত্রঃ পশ্যামি হা তাঃ সর্ভতঃ সর্ভত্র অনন্তরূপমনস্তানি রূপাণি অস্যেত্যনন্তরূপস্তঃ অনন্তরূপং নাস্তমন্তোহবমানং

গিরিকৃত টীকা ।

তাপেক্ষাযামাহ তত ইতি । আশ্চর্য্যাবুদ্ধিবিস্ময়ঃ রোমাং দৃষ্টত্বং পুলকিতত্বং প্রকর্ষণে ভক্তি-
শ্রদ্ধায়োরতিশয়ঃ ॥ ১৪ ॥

কথং ভগবন্তং প্রত্যর্জুনো ভাষিতবানিতি শৃচ্ছতি কথমিতি । তৎ প্রশ্নমপেক্ষিতং পূ-
য়ন্নবতারয়তি যদ্বয়েতি । ভূতবিশেষসংঘাতেষু দেবতানামন্তর্ভাবেহপি পৃথক্কবণমুকুটাদ্ব-
ক্ষণঃ সর্ভদেবতাস্নেহপি তেভ্যো ভেদকথনং তদ্বৎপাদকত্বাদিতি মত্বাহ কিঞ্চৈতি । ঋষীণা
মুরগাণাঞ্চ কিঞ্চিদ্বৈষম্যাৎ পৃথক্ত্বং, দিব্যানিত্যভয়েষাং বিশেষণং ॥ ১৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

সন্ স্বষ্টানুৎপুলকিতানি বোমাণি যস্য স ধনঞ্জয়স্তমেব দেবং শিবসা প্রণম্য কৃতাজলিঃ
সংপুটীকৃতহস্তো ভূত্বা অভাসত উক্তবান্ ॥ ১৪ ॥

ভাষণমেবাহ পশ্যামীতি সপ্তদশভিঃ । হে দেব তব দেহে দেবনাদিত্যাदीন্ পশ্যামি
স্তথা সর্ভান্ ভূতবিশেষাণাং জবায়ুজাওজাদীনাং সংঘাশ্চ তথা দিব্যানৃষীন্ উরগাংশ্চ
ভক্ষকাদীন্ তথা তেষাং দেবাদীনামাশং স্বামিনং ব্রহ্মাণঞ্চ কথংভূতং কমলাসনস্থং পৃথি-
বীপদ্মকর্ণিকায়াং মেরৌ স্থিতমিত্যর্থঃ, যদ্বা মন্যভিপদ্মাসনস্থমিতি ॥ ১৫ ॥

অনেকবাহুদরবক্ত্রনেত্রং পশ্যামি ত্বা সৰ্বতোহনন্তরূপ ।

নাস্তং ন মধ্যং ন পুনস্ত্বাদিং পশ্যামি বিশেষ্বর বিশ্বরূপ ॥ ১৬ ॥

কিরীটিনং গদিনং চক্রিণঞ্চ তেজোরাশিং সৰ্বতোদীপ্তিমন্তম্ ।

পশ্যামি ত্বাং দুর্নিরীক্ষ্যং সমস্তাদীপ্তানলার্কদ্যুতিমপ্রমেয়ম্ ॥ ১৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ন মধ্যং মধ্যং নাম দ্বয়োঃ কোট্যাবস্তবং ন পুনস্ত্বাদিং তব দেবস্যা ন অস্তং পশ্যামি
ন মধ্যং পশ্যামি ন পুনবাদিং পশ্যামি হে বিশেষ্বর হে বিশ্বরূপ ॥ ১৬ ॥

কিঞ্চ কিরীটিনমিতি । কিরীটিনং কিরীটো নাম শিবোভূষণবিশেষঃ তদ্যস্যাস্তীতি স
কিরীটী তং কিরীটিনং তথা গদিনং গদা যস্য বিদ্যতে ইতি গদী তং গদিনং তথা চক্রিণং চক্র-
মস্তাস্তীতি চক্রী তং চক্রিণং চ তেজোরাশিং তেজঃপুঞ্জং সৰ্বতোদীপ্তিমন্তং সৰ্বতোদীপ্তি-
র্ষস্যাস্তীতি সৰ্বতোদীপ্তিমাঃস্তং সৰ্বতোদীপ্তিমন্তং পশ্যামি ত্বাং দুর্নিরীক্ষ্যং দুঃখেন
নিরীক্ষ্যেয়া দুর্নিরীক্ষ্যস্তং সমস্ততঃ সৰ্বত্র দীপ্তানলার্কদ্যুতিং অনলশ্চার্কশ্চানলার্কৌ দীপ্তৌ
অনলার্কৌ দীপ্তানলার্কৌ তযোর্দীপ্তানলার্কয়োর্দ্যুতিবিব দ্যুতিস্তেজোহস্ত তব স ত্বং
দীপ্তানলার্কদ্যুতিস্তং ত্বাং দীপ্তানলার্কদ্যুতিং অপ্রমেয়ং ন প্রমেয়মপ্রমেয়শক্যপবিচ্ছে-
দমিত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যত্র ভগবদ্দেহে সৰ্বমিদং দৃষ্টং তমেব বিশিনষ্টি অনেকেতি । আদিশব্দেন মূলমুচ্যতে ।
নাস্তং ন মধ্যমিত্যত্রাপি পশ্যামীত্যস্ত প্রত্যেকং সম্বন্ধং সূচয়তি নাস্তং পশ্যামীতি ॥ ১৬ ॥

বিশ্বরূপবস্তং ভগবন্তমেব প্রকাবাস্তবেণ প্রপঞ্চয়তি কিঞ্চেতি । পবিচ্ছিন্নত্বং ব্যাবর্তয়তি
সৰ্বত ইতি । দুর্নিরীক্ষ্যং পশ্যামীত্যধিকাবিভেদাদবিরুদ্ধং । পূবতো বা পৃষ্ঠতো বা পার্শ্বতো
বা নাস্ত দর্শনং কিন্তু সৰ্বত্রৈত্যাহ সমস্তত ইতি । দীপ্তিমন্তং দৃষ্টাস্তেন স্পষ্টয়তি
দীপ্তেতি ॥ ১৭ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ অনেকেতি । অনেকানি বাহ্যাদানি যস্য তাদৃশং ত্বাং পশ্যামি, অনস্তানি রূপাণি
যস্য তং ত্বাং সৰ্বতঃ পশ্যামি, তব তু অস্তং মধ্যমাদিঞ্চ ন পশ্যামি সৰ্বগতত্বাৎ ॥ ১৬ ॥

কিঞ্চ কিরীটিনমিতি । মুকুটবস্তং চক্রবস্তং সৰ্বতোদীপ্তিমন্তং তেজঃপুঞ্জরূপং তথা
দুর্নিরীক্ষ্যং স্পষ্টমশক্যং তত্র হেতুঃ দীপ্তয়োন্নলার্কয়োর্দ্যুতিরিব দ্যুতির্ষস্য তং অতএবা-
প্রমেয়ং এবংভূত ইতি নিশ্চেষ্টমশক্যং ত্বাং সমস্ততঃ পশ্যামি ॥ ১৭ ॥

ত্বমক্ষরং পরমং বেদিতব্যং ত্বমশ্চ বিশ্বশ্চ পরং নিধানম্ ।

ত্বমব্যয়ঃ শাশ্বতধর্মগোপ্তা সনাতনস্ত্বং পুরুষো মতো মে ॥ ১৮ ॥

অনাদিমধ্যান্তমনন্তবীৰ্য্যমনন্তবাহুং শশিসূর্য্যনেত্রম্ ।

পশ্যামি ত্বাং দীপ্তহৃতাশবক্ত্রং স্বতেজসা বিশ্বমিদং তপস্তম্ ॥ ১৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইতএব তে যোগশক্তিদর্শনমভুমিনোমি ভুমিতি । ত্বমক্ষরং ন ক্ষরতীতি পরমং পরং ব্রহ্ম বেদিতব্যং জ্ঞাতব্যং মুমুক্শুভিঃ ত্বমশ্চ বিশ্বস্য সমস্তস্য জগতঃ পবং প্রকৃষ্টং নিধানং নিধীয়তে অশ্মিন্নিতি নিধানং পবাশ্রয় ইত্যর্থঃ কিঞ্চ ত্বমব্যয়ো ন চ তব ব্যয়ো বিদ্যত ইতি অব্যয়ঃ শাশ্বতধর্মগোপ্তা শশ্বতঃ শাশ্বতো নিত্যো ধর্মস্তস্য গোপ্তা শাশ্বতধর্মগোপ্তা সনাতনশ্চিরন্তনস্ত্বং পুরুষঃ পবমোহভিপ্রেতো মে মম ॥ ১৮ ॥

কিঞ্চ অনাদি । অনাদিমধ্যান্তমাদিচ্চ মধ্যঞ্চ অনন্তঞ্চ ন বিদ্যতে যস্য সৌহর্যমনাদি-

গিরিকৃত টীকা ।

সপ্রপঞ্চে ভগবদ্ভূতপ্রকৃতে প্রকরণবিরুদ্ধত্বমক্ষরমিত্যাদিনিরূপাধিকরণমিত্যাশঙ্ক্যাহ ইতএবেতি । যোগশক্তিবৈশ্বর্যাতিশয়, ন ক্ষরতীতি নিষ্প্রপঞ্চত্বমুচ্যতে, পবমপুরুষার্থত্বাৎ পরমার্থত্বাচ্চ জ্ঞাতব্যত্বং । যস্মিন্ দ্যৌঃ পৃথিবীত্যাদৌ প্রপঞ্চাযতনসৈব্য ততো নিকৃষ্টস্য জ্ঞাতব্যত্বশ্রবণাৎ কুতো ব্রহ্মণো জ্ঞাতব্যত্বং তত্রাহ ভুমস্যেতি । নিঃপ্রপঞ্চস্য ব্রহ্মণো জ্ঞেয়ত্বে হেতুস্তবমাহ কিঞ্চেতি । অবিনাশিত্বাত্তবৈব জ্ঞাতব্যতাতিবিক্তস্য নাশিত্বেন হেয়ত্বাদিত্যর্থঃ জ্ঞানকর্মান্ননো ধর্মস্য নিত্যত্বং বেদপ্রমাণকত্বং ধর্মসংস্থাপনার্থায় সম্ভবামী-ত্যুক্তত্বাদনোপ্তা রক্ষিতা ॥ ১৮ ॥

ভগবতো রূপং বিশ্বরূপাখ্যং রূপমেব পুনর্কির্বৃণোতি কিঞ্চেতি । হৃতমশ্রাতীতি হৃত-শো বহিঃ ॥ ১৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

যস্মাদেবং তবাতর্ক্যমৈশ্বর্য্যং তস্মাদ্ভূমিতি । ত্বমেব অক্ষরং পরমং পরং ব্রহ্ম, কথংভূতং বেদিতব্যং মুমুক্শুভিজ্ঞাতব্যং, ত্বমেবাস্য বিশ্বস্য পরং নিধানং নিধীয়তেহশ্মিন্নিতি নিধানং প্রকৃষ্টাশ্রয়ঃ, অতএব ত্বমব্যয়ো নিত্যঃ, শাশ্বতস্য নিত্যস্য ধর্মস্য গোপ্তা পালকঃ, সনাতন-শ্চিরন্তনঃ পুরুষো মতো মে সম্মতোহসি ॥ ১৮ ॥

কিঞ্চ অনাদীতি । অনাদিমধ্যান্তং উৎপত্তিস্থিতিলয়রহিতং, অনন্তং বীৰ্য্যং প্রভাবো যস্য ত্বং, অনন্তা বাহবো যস্য ত্বং, শশিসূর্য্যো নেত্রে যস্য তাদৃশং পশ্যামি, তথা দীপ্তো হৃতাশোহগ্নির্বক্ত্রে, যস্য ত্বং স্বতেজসা ইদং বিশ্বং তপস্ত্বং স্ত্যাপয়ন্ত্বং পশ্যামি ॥ ১৯ ॥

দ্যাভাপৃথিব্যোরিদমস্তুরং হি ব্যাপ্তং ত্বয়ৈকেন দিশশ্চ সৰ্ব্বাঃ ।

দৃষ্ট্বাদ্ভুতং রূপমিদং তবোগ্রং লোকত্রয়ং প্রব্যথিতং মহান্ননু ॥ ২০ ॥

অমী হি ত্বাং সুরসংঘা বিশন্তি কেচিদ্ভীতাঃ প্রাজ্ঞলয়ো গৃণন্তি ।

স্বস্তীতুক্ত্বা মহর্ষিসংঘা বীক্ষন্তে ত্বাং স্তুতিভিঃ পুঙ্কলাভিঃ ॥ ২১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মধ্যান্তস্তং ত্বামনাদিমধ্যান্তমনস্তবীৰ্য্যং ন তব বীৰ্য্যশ্চাত্তোহস্তীতানস্তবীৰ্য্যস্তং ত্বামনস্তবীৰ্য্যং
তথা অনস্তবাহ্মনস্তা বাহবো যশ্চ তব স ত্বমনস্তবাহ্মস্তং ত্বাং অনস্তবাহ্মঃ শশিসূর্য্য-
নেত্রং শশিসূর্য্যে ১ নেত্রে যশ্চ তব সঃ ত্বং শশিসূর্য্যানেত্রং তং ত্বাং শশিসূর্য্যানেত্রং চন্দ্রাদিত্য-
নয়নং পশ্যামি ত্বাং দীপ্তহতাশবক্ত্রং দীপ্তশাসৌ হতাশশ্চ তদ্বৎ বক্ত্রং যশ্চ তব স ত্বং
দীপ্তহতাশবক্ত্রঃ তং ত্বাং দীপ্তহতাশবক্ত্রঃ স্বতেজসা বিশ্বং সমস্তমিদং তপস্তং সস্তা-
পরস্তং ॥ ২০ ॥

দ্যাভাপৃথিব্যোবিতি । দ্যাভাপৃথিব্যোরিদমস্তুরং হি অন্তবীক্ষং ব্যাপ্তং ত্বয়ৈকেন বিশ্ব-
রূপধবেণ দিশশ্চ সৰ্ব্বা ব্যাপ্তাঃ দৃষ্ট্বা উপলভ্য অদ্ভুতং বিশ্বাপকং রূপমিদং তব উগ্রং ক্রূরং
লোকত্রয়ং লোকানাং ত্রয়ং লোকত্রয়ং প্রব্যথিতং ভীতং প্রচলিতং বা হে মহান্ননু অক্ষুদ্ৰ-
স্বভাব ॥ ২০ ॥

অথাধুনা পুবা যদ্বা জযেম যদি বা নো জয়েয়ুবিতি অর্জুনশ্চ সংশয় আসীৎ তন্নির্ণয়ায়
পাণ্ডবজয়মৈকান্তিকং দর্শয়ামীতি প্রবৃক্তো ভগবান্ তং পশুন্নাহ অমী হীতি । কিঞ্চ অমী

গিরিকৃত টীকা ।

প্রবৃক্তভগবদ্ভপশ্চ ব্যাপ্তিং ব্যনক্তি দ্যাভাপৃথিব্যোবিতি । তত্শ্চব ভযঙ্কবত্বমাচষ্টে
দৃষ্টেতি ॥ ২০ ॥

অমী হীত্যাদি সমনস্তুরগ্রহশ্চ তাৎপর্য্যমাহ অথেতি । তং ভগবন্তং পাণ্ডবজয়মৈকা-
স্তিকং দর্শয়ন্তং পশুন্নজুনো ব্রবীতীত্যাহ তং পশুন্নिति । বিশ্বরূপশ্চৈব প্রপঞ্চনার্থমনস্তুর-

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ দ্যাভাপৃথিব্যোবিতি । দ্যাভাপৃথিব্যোরিদমস্তুরীক্ষং ত্বয়ৈকেন ব্যাপ্তং দিশশ্চ
সৰ্ব্বা ব্যাপ্তাঃ, অদ্ভুতমদৃষ্টপূৰ্ব্বং ত্বদীয়মিদমুগ্রং ঘোরং রূপং দৃষ্ট্বা লোকত্রয়ং প্রব্যথিতমতি-
ভীতং পশ্যামীতি পূৰ্ব্বশ্চৈবানুবঙ্গঃ ॥ ২০ ॥

কিঞ্চ অমী হীতি । অমী সুরসংঘা ভীতাঃ সস্তস্তাং বিশন্তি শরণং প্রবিশন্তি, তেষাং
মধ্যে কেচিদতিভীতা দূরতএব স্থিত্বা কৃতসম্পূটকরযুগলাঃ সস্তো গৃণন্তি জয় রক্ষ রক্ষতি
প্রার্থয়ন্তে স্পষ্টমন্তং ॥ ২১ ॥

রুদ্রাদিত্যা বসবো যে চ সাধ্যা বিশ্বেহশ্বিনৌ মরুতশ্চোন্নপাশ্চ ।
গন্ধর্বযক্ষা সুরসিদ্ধসংঘা বীক্ষন্তে ত্বাং বিস্মিতাশ্চৈব সর্বে ॥ ২২ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

হি যুধ্যমানা যোদ্ধারস্বাঃ সুরসংঘা যেহত্র ভূতাবাবতাবাযাবতীর্ণা বস্বাদিদেবসংঘা মনুষ্য-
সংস্থানাংস্বাঃ বিশস্তি প্রবিশন্তো দৃশ্যন্তে তত্র কেচিভীতাঃ প্রাঞ্জলয়ঃ সন্তো গৃণন্তি স্তবন্তি
ত্বামন্তে পলায়নেহপ্যশক্তাঃ সন্তো যুদ্ধে প্রতাপস্থিতে উৎপাতাদিনিমিত্তানুপলক্ষ্য নস্ত্যস্ত
ভগত ইত্যুক্তা মহর্ষিসিদ্ধসংঘাঃ মহর্ষীগাঞ্চ সিদ্ধানাঞ্চ সংঘাঃ স্তবন্তি ত্বাং স্ততিভিঃ পুঙ্-
লাভিঃ সম্পূর্ণাভিঃ ॥ ২২ ॥

কিঞ্চাশ্চ কুদ্ভেতি । রুদ্রাদিত্যা বসবো যে চ সাধ্যা । রুদ্রাদয়ো গণাঃ বিশ্বেহশ্বিনৌ
বিশ্বে দেবাঃ অশ্বিনৌ চ দেবৌ মরুতশ্চ বায়ব উন্নপাশ্চ পিতবো গন্ধর্বযক্ষাসুরসিদ্ধসংঘাঃ
গন্ধর্বা হাহাহুপ্রভৃতয়ো যক্ষাঃ কুবেরপ্রভৃতয়ঃ অসুবা বিরোচনপ্রভৃতয়ঃ সিদ্ধাঃ কপিলাদয়-
স্তেঘাঃ সংঘাঃ গন্ধর্বযক্ষাসুরসিদ্ধসংঘাস্তে বীক্ষন্তে পশন্তি ত্বা ত্বাং বিস্মিতাঃ বিস্ময়াপন্নঃ
সস্তএব সর্বে ॥ ২২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

এহুজাতমিতি দর্শয়তি কিঞ্চেতি । অসুরসংঘা ইতি পদস্থিত্যা ভূভারভূতা দ্যুর্যোথনাদয়স্বাঃ
বিশস্তীত্যপি চ বক্তব্যং । উভয়োবপি সেনয়োববস্থিতেষু যোদ্ধুকামেষবাস্তরবিশেষ-
মাহ অত্রৈতি । সমবভূমৌ সমাগতানাং দ্রষ্টুকামানাং নারদপ্রভৃतीনাং বিশ্ববিনাশমাশঙ্ক-
মানানাং তং পরিজিহীর্ষতাং স্ততিপদেষু ভগবদ্বিষয়েষু প্রবৃত্তিপ্রকারং দর্শয়তি যুদ্ধ
ইতি ॥ ২১ ॥

দৃশ্যমানশ্চ ভগবদ্ভূপশ্চ বিস্ময়করভে হেহুস্তরমাহ কিঞ্চেতি । ত এবোক্তা রুদ্রাদয়ঃ
সর্বে বিস্ময়মাপনাস্বাঃ পশন্তীতি সম্বন্ধঃ ॥ ২২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ কুদ্ভেতি । রুদ্রাশ্চ আদিত্যাশ্চ বসবশ্চ যে চ সাধ্যা নাম দেবাঃ বিশ্বে বিশ্বে
দেবাঃ অশ্বিনৌ দেবৌ মরুতো মরুদগণাশ্চ উন্নপাঃ পিবস্তীতুন্নপাঃ পিতরঃ উন্নভাগা হি
পিতর, ইতিক্রতেঃ স্ততিশ্চ যাবদুষ্ণঃ ভবেদন্নং তাবদশস্তি বাগ্ধতাঃ । তাবদশস্তি পিতরো
যাবন্নোক্তা হবির্গুণাঃ । গন্ধর্বাশ্চ যক্ষাশ্চ অসুরাশ্চ বিরোচনাদয়ঃ সিদ্ধসংঘাঃ সিদ্ধানাং
সংঘাশ্চ সর্বেএব বিস্মিতাঃ সস্তস্বাঃ বীক্ষন্ত ইত্যর্থঃ ॥ ২২ ॥

কিঞ্চ রূপমিতি । হে মহারাছো মহদভ্যর্জিতং এতং রূপং দৃষ্ট্বা লোকাঃ সর্বে প্রব্যথিতা
অতিভীতাঃ তথাহক প্রব্যথিতোহস্মি, কীদৃশং রূপং দৃষ্ট্বা, বহ্নি বক্ত্রাণি নেত্রাণি চ যস্মিন্শুৎ,

রূপং মহন্তে বহুবক্ত্রনেত্রং মহাবাহো বহুবাহুরূপাদম্ ।
 বহুদরং বহুদংষ্ট্রাকরালং দৃষ্ট্বা লোকাঃ প্রব্যথিতাস্তথাহম্ ॥ ২৩ ॥
 নভস্পৃশং দীপ্তমনেকবর্ণং ব্যাত্তাননং দীপ্তবিশালনেত্রম্ ।
 দৃষ্ট্বা হি ত্বাং প্রব্যথিতাস্তরাত্মা ধৃতিং ন বিন্দামি শমঞ্চ বিষ্ণে ॥২৪॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

যস্মাৎ রূপমিতি । রূপং মহদতিপ্রমাণং তে তব বহুবক্ত্রনেত্রং বহুনি বক্ত্রাণি মুখানি
 নেত্রাণি চক্ষুঃষি চ যস্মিৎসুক্রপং বহুবক্ত্রনেত্রং হে মহাবাহো বহুবাহুরূপাদং বহবো
 বাহবঃ উরবঃ পাদাশ্চ যস্মিন্ রূপে তদ্বহুবাহুরূপাদং কিঞ্চ বহুদরং বহুনি উদরাণি অস্মি-
 ন্নিতি তৎ বহুদরং বহুদংষ্ট্রাকরালং বহুভিঃ দংষ্ট্রাভিঃ কবালং বিকৃতং তদ্বহুদংষ্ট্রাকরালং
 দৃষ্ট্বা রূপমীদৃশং লোকাঃ লৌকিকাঃ প্রাণিনঃ প্রব্যথিতাঃ প্রচলিতা ভয়েন তথাহং ॥ ২৩ ॥

তদ্বহুদং কারণং নভঃস্পৃশমিতি । নভঃস্পৃশং স্পর্শমিত্যর্থঃ দীপ্তং প্রজলিতং অনে-
 কবর্ণং অনেকে বর্ণা ভয়ঙ্কবা নানা সংস্থানা যস্মিৎস্বয়ি তং ত্বমনেকবর্ণং ব্যাত্তাননং ব্যাত্তানি
 বিবৃতানি আননানি মুখানি যস্মিন্ তং ত্বাং ব্যাত্তাননং দীপ্তবিশালনেত্রং দীপ্তানি
 প্রজলিতানি বিশালানি বিস্তীর্ণানি নেত্রাণি যস্মিৎস্বয়ি তং ত্বাং দীপ্তবিশালনেত্রং দৃষ্ট্বা হি
 ত্বাং প্রব্যথিতাস্তরাত্মা প্রব্যথিতঃ প্রভীতোহস্তরাত্মা মনো যস্ম মম সোহহং প্রব্যথিতাস্তরাত্মা
 সন্ ধৃতিং ন বিন্দামি ন লভে শমঞ্চোপশমং মনস্তপ্তিং হে বিষ্ণে ॥ ২৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

লোকত্রয়ং প্রব্যথিতমিত্যুক্তমুপসংহরতি যস্মাদিতি । ঐদৃশং যস্মাতে রূপং তস্মাৎ
 দৃষ্টেতি যোজনা । ভয়েন লৌকিকবদহমপি ব্যথিতো ব্যাথাং পীড়াং দেহেল্লিয়প্রচলনং
 প্রাপ্তোহস্মীত্যাহ তথেনি ॥ ২৩ ॥

অর্জুনস্ত বিশ্বরূপদর্শনেন ব্যথিতত্বে হেতুমাহ তত্রেনি ॥ ২৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বহবো বাহব উরবঃ পাদাশ্চ যস্মিৎসুৎ, বহুদরানি যস্মিৎসুৎ, বহুভিঃ দংষ্ট্রাভিঃ করালং
 বিকৃতং রৌদ্রমিত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

ন কেবলং ভীতোহহমেতাবদেব অপি তু নভ ইতি । নভঃ স্পৃশতীতি নভস্পৃক্ তং
 অন্তরীকব্যাপিনমিত্যর্থঃ, দীপ্তং তেজোযুক্তং, অনেকে বর্ণা যস্ম ভং, ব্যাত্তানি বিবৃতান-
 নানি যস্ম তং, দীপ্তানি বিশালানি নেত্রাণি যস্ম তং, এবংভূতং হি ত্বাং দৃষ্ট্বা প্রব্যথিতো-
 হস্তরাত্মা মনো যস্ম সোহহং ধৃতিং বৈধ্যমুপশমঞ্চ ন লভে ॥ ২৪ ॥

দংষ্ট্রাকরালানি চ তে মুখানি দৃষ্টে ব কালানলসন্নিভানি ।

দিশো ন জানে ন লভে চ শর্ম্ম প্রসীদ দেবেশ জগন্নিবাস ॥ ২৫ ॥

অমী চ ত্বাং ধৃতরাষ্ট্রস্য পুত্রাঃ সর্বে সইবাবনিপালসংঘৈঃ ।

ভীষ্মো দ্রোণঃ সূতপুত্রস্তথাসৌ সহাস্মদৌরৈরপি যোধমুখৈঃ ॥২৬॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কস্মাৎ দংষ্ট্রাকবালানীতি । দংষ্ট্রাকরালানি দংষ্ট্রাভিঃ করালানি বিবৃতানি তে তব মুখানি দৃষ্টে বোপলভ্য কালানলসন্নিভানি প্রলয়কালে লোকানাং দাহকোহগ্নিঃ কালানলসন্নিভানি কালানলসদৃশানি দৃষ্টে ভ্যেতদ্বিশঃ পূর্বাপরবিবেকেন ন জানে দিঙ্-মুচোহস্ম্যতো ন লভে ন চোপলভে চ শর্ম্ম সুখমতঃ প্রসীদ প্রসন্নো ভব দেবেশ জগন্নিবাস ॥ ২৫ ॥

যেভ্যো মম পরাজয়শঙ্কা প্রাগেব আসীৎ সা চাপগতা যতঃ অমী চেতি । অমীচ ত্বাং ধৃতরাষ্ট্রস্য পুত্রাঃ হুর্যেয়াধনপ্রভৃতভযস্বরমাণা বিশস্তীতি ব্যবহিতেন সম্বন্ধঃ সর্বে সইব সংহতৈঃ অবনিপালসংঘৈঃ অবনিং পৃথ্বীং পালয়ন্তীত্যবনিপালাস্তেষাং সংঘৈঃ কিঞ্চ ভীষ্মো দ্রোণঃ সূতপুত্রঃ কর্ণস্তথাসৌ সহাস্মদৌরৈবপি ধৃষ্টদ্যুম্নপ্রভৃতিভির্যোধমুখৈঃ যোধানাং মুখৈঃ প্রধানৈঃ সহ ॥ ২৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দৃশ্যমানেহপি ভগবদ্দেহে পরিতোষাদ্যভাবে করণান্তবঃ প্রশ্নপূর্বকমাহ কস্মাদিতি । দৃষ্টে বোপলভ্যকারণে প্রাপ্তির্ব্যাবর্ততে ॥ ২৫ ॥

অস্মাকৃৎ জয়ং পরেষাং পরাজয়ঞ্চ দিদৃক্ষুস্তং পশ্যামীত্যাহ যেভ্য ইতি । তত্র হেতুত্বেন শ্লোকমবতারয়তি যত ইতি ॥ ২৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ দংষ্ট্রেতি । হে দেবেশ তব মুখানি দৃষ্টে ভয়াবেশেন দিশো ন জানামি শর্ম্ম চ সুখং ন লভে, ভোজগন্নিবাস প্রসন্নো ভব, কীদৃশানি মুখানি দৃষ্টে, দংষ্ট্রাভিঃ করালানি কালানলঃ প্রলয়গ্নিস্তৎসদৃশানি ॥ ২৫ ॥

যচ্চাত্তদ্রষ্টুমিচ্ছসীত্যনেনাস্মিন্ সংগ্রামে ভাবিজয়পরাজয়াদিকং মম দেহে পশ্যেতি যন্তগবতোক্তং তদিদানীং পশ্যামাহ অমী চেতি পঞ্চাভিঃ । অমী ধৃতরাষ্ট্রস্য পুত্রা হুর্যেয়াধনাদয়ঃ সর্বেহবনিপালানাং জয়দ্রুথাদীনাং রাজ্ঞাং সংঘৈঃ সমূহৈঃ সইব তব বক্ত্রানি বিশস্তীত্যা-স্তরেণাঘরঃ, তথা ভীষ্মচ্চ দ্রোণচ্চাসৌ সূতপুত্রচ্চ কর্ণঃ, ন কেবলং ত এব বিশস্তি অপি তু প্রতিষোকারোহস্মদীয়া যে যোধমুখ্যাঃ শিখণ্ডিধৃষ্টদ্যুম্নাদয়ন্তৈঃ সহ ॥ ২৬ ॥

বক্ত্রাণি তে ত্বরমাণা বিশস্তি দংষ্ট্রাকরালানি ভয়ানকানি ।

কেচিদ্ধিলগ্না দশনাস্তরেষু সংদৃশ্যন্তে চূর্ণিতৈরুত্তমাক্ষৈঃ ॥ ২৭ ॥

যথা নদীনাং বহবোহস্মু বেগাঃ সমুদ্রমেবাভিমুখা দ্রবন্তি ।

তথা তবামী নরলোকবীরা বিশস্তি বক্ত্রাণ্যভিতো জ্বলন্তি ॥ ২৮ ॥

যথা প্রদীপ্তং জ্বলনং পতঙ্গা বিশস্তি নাশায় সমৃদ্ধবেগাঃ ।

তথৈব নাশায় বিশস্তি লোকাস্তবাপি বক্ত্রাণি সমৃদ্ধবেগাঃ ॥ ২৯ ॥

শাক্করভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ বক্ত্রাণীতি । বক্ত্রাণি মুখানি তে তব ত্বরমাণাস্তরাযুক্তাঃ সন্তো বিশস্তি কিং-
শিষ্টানি দংষ্ট্রাকবালানি মুখানি, ভয়ানকানি ভয়ঙ্কবাণি কিঞ্চ কেচিন্মুখানি প্রবিষ্টানাং
মধ্যে বিলগ্না দশনাস্তরেষু দস্তাস্তরেষু মাংসমিব ভঙ্কিতং সংদৃশ্যন্তে উপলভ্যন্তে চূর্ণি তৈ-
শ্চূর্ণীকৃতৈরুত্তমাক্ষৈঃ শিবোভিঃ ॥ ২৭ ॥

কথং প্রবিশস্তি মুখানীত্যাহ যথা নদীনামিতি । যথা নদীনাং অবন্তীনাং বহবোহ-
নেকেহস্মুনাং বেগা অস্মুবেগাস্তবাবিশেষাঃ সমুদ্রমেবাভিমুখাঃ প্রতিমুখাঃ দ্রবন্তি প্রবিশস্তি
তথা তদন্তব অমী ভীষ্মাদয়ো নরলোকবীরা মনুষ্যালোকপানা বিশস্তি বক্ত্রাণ্যভিতো জ্বলন্তি
প্রকাশমানানি ॥ ২৮ ॥

তে কিমর্থঃ প্রবিশস্তি কথঞ্চেত্যাহ যথেনি । যথা প্রদীপ্তং জ্বলনং অগ্নিঃ পতঙ্গাঃ

গিরিকৃত টীকা ।

ন কেবলং দুর্ঘোষনাদীনামেব পবাজয়ঃ কিন্তু ভীষ্মাদীনামপীত্যাহ কিঞ্চেতি । ভগ্ন-
বক্রপশ্চোগ্রভে হেতুস্তবমাহ কিঞ্চেতি । প্রবিষ্টানাং মধ্যে কেচিদিতি সম্বন্ধঃ ॥ ২৭ ॥

উত্তরোবপি সেনয়োরবস্থিতানাং রাজ্ঞাং ভগবন্মুখপ্রবেশনং নিদর্শনেন বিশদয়তি
কথমিত্যাদিনা ॥ ২৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বক্ত্রাণীতি । এতে সর্কে ত্বরমাণা ধাবন্তস্তব দংষ্ট্রাভিঃ বিকৃতানি করালানি ভয়ঙ্করাণি
বক্ত্রাণি বিশস্তি, তেষাং মধ্যে কেচিচ্চূর্ণিতৈরুত্তমাক্ষৈঃ শিরোভিক্রপলঙ্কিতা দস্তসন্ধিবু
সংল্লিষ্টাঃ সংদৃশ্যন্তে ॥ ২৭ ॥

প্রবেশনে দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । নদীনামনেকমার্গপ্রবৃত্তানাং বহবোহস্মুনাং বারীপাং
বেগাঃ প্রবাহাঃ সমুদ্রাভিমুখাঃ সন্তো যথা সমুদ্রমেব দ্রবন্তি বিশস্তি তথা অমী যে নরলো-
কবীরাস্তেহভিতো জ্বলন্তি সর্কতঃ প্রদীপ্যমানানি তব বক্ত্রাণি প্রবিশস্তি ॥ ২৮ ॥

অবশ্যেন প্রবেশে নদীবেগদৃষ্টান্ত উক্তো বৃদ্ধিপূর্বকপ্রবেশে দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । প্রদীপ্তঃ

লেলিহসে ঐসমানঃ সমস্তাল্লোকান্ সমগ্রান্ বদনৈর্জ্বলন্তিঃ ।
 তেজোভিরাপর্য্য জগৎ সমগ্রং ভাসন্তবোত্রাঃ প্রতপন্তি বিষ্ণে ॥ ৩০ ॥
 আখ্যাহি মে কো ভবানুগ্ররূপো নমোহস্তু তে দেববর প্রসীদ ।
 বিজ্ঞাতুমিচ্ছামি ভবন্তুমাদ্যং ন হি প্রজানামি তব প্রবৃত্তিম্ ॥ ৩১ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

পক্ষিণো বিশস্তি নাশায় বিনাশায় সমৃদ্ধবেগাঃ সমৃদ্ধঃ উদ্ভূতো বেগো গতির্যেষাং তে সমৃদ্ধ-
 বেগাঃ তথৈব নাশায় বিশস্তঃ লোকাঃ প্রাণিমন্তবাপি বক্তৃণি সমৃদ্ধবেগাঃ ॥ ২৯ ॥

ঐঃ পুনঃ লেলিহস ইতি । লেলিহসে আশ্বাদয়সি ঐসমানোহস্তঃপ্রবেশয়ন্ সম-
 স্তাৎ সমস্ততো লোকান্ সমগ্রান্ সমস্তান্ বদনৈর্বৈজ্বলন্তির্দীপ্যমানৈস্তেজোভিরাপর্য্য
 সংব্যাপ্য জগৎ সমগ্রং সহাগ্রেণ সমস্তমিত্যেতৎ কিঞ্চ ভাসো দীপ্তয়ন্তবোত্রাঃ ক্রূরাঃ প্রত-
 পন্তি প্রতাপং কুর্কন্তি হে বিষ্ণে ব্যাপনশীল ॥ ৩০ ॥

যতএবমুগ্রস্বভাবোহতঃ আখ্যাহীতি । আখ্যাহি কথয় মে মহং কো ভবানেবমুগ্ররূপঃ
 অতিক্রুবাকারো নমোহস্তু তে তুভ্যং হে দেববর দেবানাং প্রধান প্রসীদ প্রসাদং কুরু

গিরিকৃত টীকা ।

প্রবেশপ্রযোজনং তৎপ্রকারবিশেষকোদাহরণান্তরেণ ক্ষোরয়তি তে কিমর্থমিত্যাদি-
 না ॥ ২৯ ॥

যোদ্ধুকামানাং রাজ্ঞাং ভগবনুগ্রপ্রবেশপ্রকারং প্রদর্শ্য তস্মাৎ দশায়াং ভগবতস্ততা-
 সাঞ্চ প্রবৃত্তিপ্রকাবং প্রত্যায়য়তি ঐঃ পুনরিতি । ভগবৎপ্রবৃত্তিমেব প্রত্যায়্য তদীয়ভাসাং
 প্রবৃত্তিঃ প্রকটয়তি কিলেতি ॥ ৩০ ॥

ভগবৎপ্রপশ্চার্জুনেন দৃষ্টপূর্ব্বভাস্তস্ত তন্নিরজিজ্ঞাসেত্যশঙ্ক্যাহ যত ইতি । উপদেশং
 শুক্রম্বমাণেনোপদেশকর্ত্ত্বুঃ প্রস্বীভবনং কর্ত্তব্যমিতি সূচয়তি নমোহস্তিতি । ক্রৌর্ধ্যত্যাগং

স্বামিকৃত টীকা ।

অলস্তমগ্নিং পতঙ্গাঃ শলভা বুদ্ধিপূর্ব্বকং সমৃদ্ধো বেগো যেষাং তে যথা নাশায় মরণাঠৈব
 বিশস্তি তথৈব লোকাএতে জনা অপি ভগনুখানি প্রবিশস্তি ॥ ২৯ ॥

ততঃ কিমতঃ আহ লেলিহসে ইতি । ঐসমানোহপি সন্ সমগ্রান্ লোকান্ সর্কানেতান্
 বীরান্ সর্কতো লেলিহসে অতিশয়েন ভঙ্কয়সি, কৈঃ অলন্তির্বদনৈঃ, কিঞ্চ হে বিষ্ণে তব
 ভাসো দীপ্তয়ন্তেজোভির্বিষ্ণুবর্গৈঃ সমগ্রং জগদ্ব্যাপ্য তীব্রাঃ সত্যঃ প্রতপন্তি সস্তাপয়ন্তি ॥ ৩০ ॥

যত এবং তস্মাৎ আখ্যাহীতি । ভবানুগ্ররূপঃ ক ইত্যাহি কথয় তুভ্যং নমোহস্ত
 হে দেববর প্রসীদ প্রসন্নো ভব ভবন্তুমাদ্যং পুরুষ, বিশেষেণ জ্ঞাতুমিচ্ছামি যতস্তব প্রবৃত্তিঃ

শ্রীভগবানুবাচ—

কালোহ্মি লোকক্ষয়কুৎ প্রবুদ্ধো লোকান্ সমাহৰ্তুমিহপ্রবৃত্তঃ ।

ঋতেহপি ত্বাং ন ভবিষ্যন্তি সৰ্বে যেহবস্থিতাঃ প্রত্যনীকেষু যোধাঃ॥৩২॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বিজ্ঞাতুঃ বিশেষণ জ্ঞাতুমিচ্ছামি ভবন্তমাদ্যমাদৌ ভবমাদ্যঃ ন হি যস্মাৎ প্রজানামি তব
হৃদীয়াঃ প্রবৃত্তিঃ চেষ্টাঃ ॥ ৩১ ॥

কালোহ্মীতি । কালোহ্মি লোকক্ষয়কুৎ লোকানাং ক্ষয়ং করোতীতি লোকক্ষয়কুৎ
প্রবুদ্ধো বুদ্ধিঃ গতো যদর্থঃ প্রবুদ্ধস্তচ্ছূ লোকান্ সমাহৰ্তুং সংহৰ্তুং ইহ অস্মিন্ কালে
প্রবৃত্তঃ ঋতেহপি বিনাপি ত্বা ত্বাং ন ভবিষ্যন্তি ভীষ্মদ্রোণকর্ণপ্রভৃতয়ঃ সৰ্বে যেভ্যস্তবাশঙ্কা
যেহবস্থিতা প্রত্যনীকেষুনীকমনীকঃ প্রতি প্রত্যনীকেষু প্রতিপক্ষভূতেষু অনীকেষু যোধা এব
যোদ্ধারঃ ॥ ৩২ ॥

যস্মাদেবং তস্মাদ্ভূমিতি । তস্মাদ্ভূমিতিষ্ঠ ভীষ্মদ্রোণপ্রভৃতয়োহতিরথা অজ্ঞেয়া দেবৈ-
রপ্যর্জুনেন জিতা ইতি যশো লভস্ব কেবলং পুণ্যৈর্হি তৎ প্রাপ্যতে জিত্বা শত্রূন হৃষ্যো-

গিরিকৃত টীকা ।

সমর্থযতে প্রসাদমিতি । ত্বমেব মাং জানীবে কিমর্থমিখমিদানীমর্থয়সে মদীয়াঃ চেষ্টাঃ
দৃষ্ট্বা তৈব প্রতিপদ্যস্বेत্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি ॥ ৩১ ॥

যদর্থা চ স্বপ্রবৃত্তিঃ তৎসৰ্বং ভগবানুভবানিত্যাহ ভগবানিতি । কালঃ ক্রিয়াশক্তু-
পহিতঃ পরমেশ্বরঃ, অস্মিন্ কালে বর্তমানযুদ্ধোপলক্ষিতঃ কালস্ত বিবক্ষিতঃ । লোকসং-
হারার্থঃ ত্বৎপ্রবৃত্তাবপি নাসাবর্থবতী প্রতিপক্ষণাং ভীষ্মাদীনাং মৎপ্রবৃত্তিঃ বিনাপি সং-
হৰ্তুমশক্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ঋতেহপীতি ॥ ৩২ ॥

তবোদাসীন্তেহপি প্রতিকূলানোকস্মা মৎপ্রাতিকূল্যাং দেব ন ভবিষ্যন্তীত্যেবং যস্মান্নিশ্চিতং
তস্মাদ্ভূমিতিষ্ঠমকিঞ্চিৎকরমিত্যাহ যস্মাদিতি । উত্তিষ্ঠ যুদ্ধায় উন্মুখীভবেত্যর্থঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

চেষ্টাঃ কিমর্থমেবং প্রবৃত্তোহসীতি ন জানামি, এবম্বৃত্তস্ত তব প্রবৃত্তিঃ বার্তামপি ন
জ্ঞনামীতি বা ॥ ৩১ ॥

এবং প্রার্থিতঃ সন্ শ্রীভগবানুবাচ কাল ইতি ত্রিভিঃ । লোকানাং ক্ষয়কর্তা প্রবুদ্ধোহ-
তুৎকটঃ কালোহ্মি লোকান্ প্রাণিনঃ সংহৰ্তুমিহ লোকে প্রবৃত্তোহ্মি অত ঋতে ত্বাং
হস্তারং বিনা ন ভবিষ্যন্তি জীবিস্যন্তি কে তে প্রত্যনীকেষু অনীকানি অনীকানি প্রতি
ভীষ্মদ্রোণাদীনাং সর্কাস্থ সেনাস্থ যে যোদ্ধারোহবস্থিতাস্তে সৰ্কেহপি ॥ ৩২ ॥

তস্মাত্ত্বমুত্তিষ্ঠ যশো লভস্ব জিত্বা শত্রূন ভুঙ্কু রাজ্যং সমৃদ্ধম্ ।
 মরৈবৈতে নিহতাঃ পূর্বমেব নিমিত্তমাত্রং ভব সব্যসাচিন্ ॥ ৩৩ ॥
 দ্রোণঞ্চ ভীষ্মঞ্চ জয়দ্রথঞ্চ কর্ণং তথান্যানপি যোধবীরান্ ।
 ময়া হতাংস্বঃ জহি মা ব্যথিষ্ঠা যুধ্যস্ব জেতাসি রণে সপত্নান্ ॥ ৩৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ধনপ্রভৃতীন ভুঙ্কু রাজ্যং সমৃদ্ধং অসপত্নমকটকং ময়া এবৈতে নিহতা নিশ্চয়েন হতাঃ
 প্রাণৈর্বিয়োজিতাঃ পূর্বমেব নিমিত্তমাত্রং ভব হং হে সব্যসাচিন্ সব্যেন বায়েন হস্তেন
 শরাণাং ক্ষেপাৎ সব্যসাচীতু্যচ্যতে হর্জুনঃ ॥ ৩৩ ॥

দ্রোণক্ষেতি । দ্রোণঞ্চ যেষু যেষু যোধেষু অর্জুনশাশঙ্কাসীৎ তাংস্তান্ সর্কান্ ব্যপ-
 দিশতি ভগবান্ ময়া হতানিতি, তত্র দ্রোণভীষ্ময়োস্তাবৎ প্রসিদ্ধমাশঙ্কাকারণং দ্রোণে
 ধনুর্বেদাচার্য্যো দিব্যাস্ত্রসংপন্নঃ আত্মনশ্চ বিশেষতো গুরুর্গবিষ্ঠো ভীষ্মঃ স্বচ্ছন্দমৃত্যুর্দি-

গিরিকৃত টীকা ।

যশোলাভমভিনয়তি ভীষ্মেতি । কিং তেনাপুমর্থেনেত্যাশঙ্ক্যাহ পুণ্যরিতি । বাজ্যভোগে
 উপেক্ষিতে কিমনপেক্ষিতেনেত্যাশঙ্ক্যাহ জিহেতি । ভীষ্মাদিষতিরথেষু কুতো জয়াশঙ্কা
 ইত্যাশঙ্ক্যাহ মরৈবৈত ইতি । তর্হি মৃতমারণার্থং ন মে প্রবৃত্তিস্তত্রাহ নিমিত্তেতি । সব্য-
 সাচিপদং বিভজতে বায়েনেতি ॥ ৩৩ ॥

মরৈবেত্যাদিনোক্তং প্রপঞ্চয়তি দ্রোণক্ষেতি । কিমিতি কিত্তিচিদেবাত্ত্র দ্রোণাদয়ো
 গণ্যস্তে তত্রাহ যেষিতি । দ্রোণাদিষু কুতঃ শঙ্কেত্যাশঙ্ক্য দ্বয়োঃ শঙ্কানিমিত্তমাহ তত্রোত্যা
 দিনা । জয়দ্রথেষুপি শঙ্কানিমিত্তমাহ তথেনিতি দিব্যাস্ত্রসংপন্ন ইতি সম্বন্ধঃ । তত্র শঙ্কায়ঃ
 কারণান্তরমাহ যস্মেতি । কর্ণেষুপি তৎকারণত্বং কথয়তি কর্ণেহপীতি । পূর্ববদেব সম্বন্ধঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

তস্মাদিতি । যস্মাদেবং তস্মাত্বং যুক্রায়োত্তিষ্ঠ দেবৈরপি দুর্জয়া ভীষ্মাদয়ো হর্জুনেন
 নির্জিতা ইত্যেবংভূতাঃ যশো লভস্ব প্রাপ্নুহি অযত্নতশ্চ শত্রূন জিত্বা সমৃদ্ধং রাজ্যং ভুঙ্কু
 এতে চ ভব শত্রবস্তদীয়যুক্রাৎ পূর্বমেব মরৈব কালান্বনা নিহতপ্রায়ান্তথাপি হং নিমিত্ত-
 মাত্রং ভব, হে সব্যসাচিন্ সব্যেন বায়েন হস্তেন সাচিতুঃ শরান্ সঙ্ঘাতুঃ শীলং যস্মেতি
 বুৎপত্ত্যা বায়েনাপি বাণক্ষেপাৎ সব্যসাচীতু্যচ্যতে ॥ ৩৩ ॥

নরৈবৈতেনি কতরনো গরীয়ো যদ্বা অয়েম যদি বা নো অয়েয়ুরিতি বা আশঙ্কা সাপি ন
 কার্য্যত্যাহ দ্রোণমিতি যেভ্যস্বঃ শঙ্কসে তান্ দ্রোণাদীন মরৈব হতাংস্বঃ জহি ঘটয় মা
 ব্যথিষ্ঠা ভয়ং মা কার্য্যঃ সপত্নান্ শত্রূন রণে যুদ্ধে নিশ্চিতং জেতাসি জেযাসি ॥ ৩৪ ॥

সঞ্জয়উবাচ—এতচ্ছূড়া বচনং কেশবস্ত কৃতাজ্জলিবেপমানঃ কিরীটী ।

নমস্কৃত্য ভূয়এবাহ কৃষ্ণং সগদগদং ভীতভীতঃ প্রণম্য ॥ ৩৫ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

ব্যাক্তসংপন্নস্ত পরশুরামেণ হৃদ্ববুদ্ধমগমন্ন চ পরাজিতঃ তথা জয়ন্তথোহপি বস্ত পিতা তপশ্চ-
রতি মম পুত্রস্ত শিরো ভূমৌ পাতয়িধ্যতি বস্তশ্চাপি শিরঃ পতিষ্যতীতি কর্ণোহপি বাস-
বদন্তয়া শক্ত্যা স্বমোঘয়া সম্পন্নঃ সূর্য্যপুত্রঃ কানীনো ঘটোহতস্তন্নায়ৈব নির্দেশঃ ময়া হতাং-
স্বং জহি নিমিত্তমাত্রেন মা ব্যথিষ্ঠাস্তেভ্যো ভয়ং মা কাৰ্বীঃ যুদ্ধস্ত জেতাসি হৃষ্যোধনপ্রভৃ-
তীন্ রণে যুদ্ধে সপত্তান্ শত্রূন্ ॥ ৩৪ ॥

এতচ্ছূড়েতি । এতৎ শ্রুত্বা বচনং কেশবস্ত পূর্কোক্তং কৃতাজ্জলিঃ সন্ বেপমানঃ কম্প-
মানঃ কিরীটী নমস্কৃত্য ভূয়ঃ পুনরেবাহোক্তবান্ কৃষ্ণং সগদগদং সহ গদগয়া বাচা মন্দ
শব্দেন ভয়াবিষ্টস্ত দুঃখাভিঘাতাৎ স্নেহাবিষ্টস্ত চ হর্ষোত্ত্বাৎ অশ্রুপূর্ণনেত্রভে সতি স্নেহগণা
কণ্ঠাবরোধঃ ততশ্চ বাচোহপাটবঃ মন্দশব্দঃ যৎ স গদগদস্তেন সহ বর্ত্তত ইতি সগ-
দগদং বচনমাহেতি বচনং ক্রিয়াবিশেষণমেতৎ ভীতভীতঃ পুনঃ পুনর্ভয়াবিষ্টচেতাঃ সন্
প্রণম্য প্রস্বীভূত্বাহেতি ব্যবহিতেন সম্বন্ধঃ অত্রাবসরে সঞ্জয়বচনং সাভিপ্রায়ঃ কথং স্রোণা-
দিষর্জ্জুনেন নিহতেষজ্জয়েষু চতুর্ষু নিবাশ্রয়ো হৃষ্যোধনো নিহতএবেতি মত্বা ধৃতরাষ্ট্রো জয়ং

গিরিকৃত টীকা ।

হেতুস্তরমাহ বাসবেতি । না খব্বমোঘা পুরুষমেকমত্যস্তসমর্থঃ ঘাতয়িত্বৈব নিবর্ত্ততে ।
জন্মনাপি তস্ত শঙ্কনীয়ত্বমাহ সূর্য্যেতি । কুন্তী হি কন্তাবস্থায়ঃ মন্ত্রপ্রভাবং জাতুমাদিত্য-
মাজুহাব ততস্তস্তামেবাবস্থায়াময়মুদ্বভুব তদাহ কানীন ইতি । এতদেবাভিপ্রেত্য কর্ণগ্রহ-
ণমিত্যাহ যত ইতি । উক্তেষন্তেষু চ ভয়া ন শঙ্কিতব্যমিত্যাহ ময়েতি ॥ ৩৪ ॥

পরাজয়াভাবাৎ করিষ্যতি সন্ধিমিতি বুদ্ধা সঞ্জয়ো রাজ্ঞে বৃত্তান্তমুক্তবানিত্যাহ সঞ্জয়
ইতি । পূর্কোক্তবচনং কালোহস্মীত্যাদি বিশ্বরূপদর্শনদশায়ামর্জ্জুনস্ত ভগবতা সন্বাদবচনং
কিমিতি সঞ্জয়ো রাজ্ঞে ব্যজ্জিজ্ঞাপয়দিত্যাশঙ্ক্য তদুক্তেষ্টাৎপর্য্যমাহ অত্রৈতি । তমেবা-
ভিপ্রায়ঃ প্রস্বদ্বারা বিশদয়তি কথমিত্যাদিনা । তর্হি সঞ্জয়বচনং শ্রুত্বা কিমিতি রাজা
সন্ধিং ন কারয়ামাসেতি উত্রাহ তদস্মীতি ॥ ৩৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ততো বদন্তং ভদেব ধৃতরাষ্ট্রং প্রতি সঞ্জয় উবাচ এতদিত্তি । এতৎ পূর্কোক্তম্লোকত্রয়াস্বকং
কেশবস্ত বচনং শ্রুত্বা বেপমানঃ কম্পমানঃ কিরীটী অর্জ্জুনঃ কৃতাজ্জলিঃ সংপূটীকৃতহস্তঃ কৃষ্ণং
নমস্কৃত্য পুনরপ্যাহ উক্তবান্, কথমাহ ভয়হর্ষাদ্যাশেষবশাৎ গদগদেন কণ্ঠকম্পেন সহ বর্ত্তত
ইতি সগদগদং বথা স্তান্তথা, কিংকণ্ঠীতাদপি ভীতঃ সন্ প্রণম্য অবনতো ভূত্বা আহ ॥ ৩৫ ॥

অর্জুনউবাচ—স্থানে হৃষীকেশ তব প্রকীর্ত্যা জগৎ প্রহস্যত্যনুরজ্যতে চ ।
রক্ষাংসি ভীতানি দিশো দ্রবস্তি সর্বে নমস্তস্তি চ সিদ্ধসংঘাঃ ॥ ৩৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

প্রতি নিরাশঃ সন্ সন্ধিঃ করিষ্যতীতি ততঃ শাস্তিক্রতয়েবাং ভবিষ্যতীতি তদপি নাশ্রো-
বীৎ ধৃতরাষ্ট্রো ভবিতব্যবশাৎ ॥ ৩৫ ॥

স্থান ইতি । স্থানে যুক্তঃ কিং তব প্রকীর্ত্যা ভ্রূহ্মাহ্ম্যকীর্তনেন ক্রতেন হৃষীকেশ
যজ্জগৎ প্রহস্যতি প্রহর্ষমুপৈতি তৎ স্থানে যুক্তমিত্যর্থঃ অথবা বিষয়বিশেষণং স্থান ইতি,
যুক্তো হর্ষাদিবিষয়ো ভগবান্ যত ঈশ্বরঃ সর্বাভ্যা সর্বাভূতস্বচ্ছতি তথা অনুরজ্যতে অহু-
রাগশোভিত্যেতি তচ্চ বিষয় ইতি ব্যাখ্যেয়ং কিঞ্চ রক্ষাংসি ভীতানি ভয়াবিষ্টানি দিশো দ্রবস্তি
গচ্ছন্তি তচ্চ স্থানে বিষয়ে সর্বে নমস্তস্তি নমস্কুর্ত্তি চ সিদ্ধসংঘাঃ সিদ্ধানাং সমুদয়াঃ
কপিলাদীনাং তচ্চ স্থানে ॥ ৩৬ ॥

ভগবতো হর্ষাদিবিষয়স্বৈ হেতুঃ দর্শয়তি কস্মাচ্ছতি । কস্মাচ্ছ হেতোস্তে তুভ্যং ন
নমেরন্ ন নমস্কুর্যুঃ হে মহাত্মন্ গরীয়সে গুরুতরায় যতো ব্রহ্মণো হিরণ্যগর্ভশ্চাপ্যাদিকর্তা
কারণমতস্তস্মৈ আদিকর্তে কথমেব তে ন নমস্কুর্যুঃ অতো হর্ষাদীনাং নমস্কারস্ত চ স্থানং
স্বমর্হো বিষয় ইত্যর্থঃ হে অনন্ত দেবেশ হে জগন্নিবাস স্বমক্ষরং তৎপরং যদেদান্তেষু শ্রয়-

গিরিকৃত টীকা ।

কিং তদর্জুনো ভগবন্তঃ প্রতি সগদাদঃ বচনযুক্তবানিতি তদাহ অর্জুন ইতি । বিষয়-
বিশেষণত্বমেব ব্যনক্তি যুক্ত ইতি । ভগবতো হর্ষাদিবিষয়ত্বং যুক্তমিত্যত্র হেতুমাহ যতইতি ।
তব প্রকীর্ত্যা হর্ষবদনুরাগঞ্চ গচ্ছতি ভগদিত্যাহ তথেনিতি । তচ্ছত্যনুরাগগমনং । রক্ষাসু
জগদেকদেশভূতেষু প্রতিপক্ষেষু কুতো জগতো ভগবতি হর্ষানুরাগাবিত্যাশঙ্ক্যাহ কিঞ্চেতি ।
ইতচ্চ জগতো ভগবতি হর্ষাদিযুক্তমিত্যাহ সর্ব ইতি ॥ ৩৬ ॥

উক্তেহর্থে হেতুর্ধ্বেনোত্তরশ্লোকমবতারয়তি ভগবত ইতি । মহাত্মস্বচ্ছতিচেতস্বং । গুরু-
তরত্বান্নমস্কারাদিযোগ্যত্বমাহ গুরুতরায়ৈতি । তত্রৈব হেতুস্তরমাহ যত ইতি মহাত্মাদিহে-

শ্বামিকৃত টীকা ।

স্থানে ইত্যেকাদশভিরর্জুনোক্তিঃ । স্থানে ইত্যব্যয়ং যুক্তমিত্যশ্বিন্নর্থে, হে হৃষীকেশ
যতএবং স্বমস্কুর্যুতপ্রভাবো ভক্তবৎসলশ্চাতস্তব প্রকীর্ত্যা মহাত্ম্যসংকীর্তনেন ন কেবলমহ-
মেব প্রহস্যামীতি কিন্তু জগৎ সর্বং প্রহস্যতি একর্ষণে হর্ষং প্রাপ্নোতি এতৎ স্থানে যুক্ত-
মিত্যর্থঃ, তথা জগদনুরজ্যতে চ অহুরাগমুপৈতি ইতি স্বং, তথা রক্ষাংসি ভীতানি সন্তি
দিশঃ প্রতি দ্রবস্তি পলারস্তে ইতি স্বং, সর্বে যোগতপোমত্বাদিসিদ্ধানাং সন্ধ্যা নমস্তস্তি
প্রণমতীতি স্বং এতচ্চ স্থানে যুক্তমেব ন চিত্তমিত্যর্থঃ ॥ ৩৬ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मान् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास इमंकरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

इमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तासि वेद्यकं परकं धाम इया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते किं तत् सदसत् यत् विद्यमानं तत्सत् असत् यत् नास्तीति बुद्धिस्तु उपाधानान्भूते
सदसती यस्याकरस्य यद्दारेण सदसदित्यापचर्याते परमार्थतस्तु सदसतः परं तत् यदकरं
वेदविदो वदन्ति तद्धमेव नास्त्यदित्यादिप्रामः ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्तोति इमिति । इमादिदेवो जगतः अष्टैवात् पुरुषः पूर्वा शयनात् पुराण
श्चिरन्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत् सर्वं महाप्रल-
यादाविति किञ्च वेत्तासि वेदित्तासि सर्वैश्वर वेद्यजातस्य यच्चवेद्यां वेदानाईः तच्चासि
परकं धाम परमं पदं वैश्वरं इया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप अस्तो न विद्याते
तव रूपाणां ॥ ३८ ॥

गिरिकृत टीका ।

तूनामुक्तानां फलमाह अतइति । तत्रैव हेतुसुराणि सूचयति हे अनन्तेति । अनवच्छिन्नत्वं
सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं तव नमस्कारादियोग्यात्त्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव
हेतुसुरमाह इमिति । तत्र मानमाह यदिति । कथमेकैश्वर सदसत्प्रपत्तं तत्राह ते इति ।
कथं सतोऽसत्चाकरं प्रेत्यापाधिः तदाह यद्दारेणेति । तं पवं यदित्येतद्व्याचष्टे
पवमार्थतश्चित्ति । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यात्त्वमुक्तं ॥ ३७ ॥

सम्प्रति जगत्सृष्ट्यादिनापि तद्योग्यात्त्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति पुनरपीति । जगतः
सृष्ट्या पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्वं प्रत्याह पूर्वाण इति । सृष्ट्यं निमित्तमेवेति तटस्थै-
रवादिनस्तान् प्रेत्याक्तं इमेवेति । महाप्रलयदावित्यादिपदमवास्तुरप्रलयार्थः । ईश्वर-

श्यामिकृत टीका ।

तत्र हेतुमाह कस्मादिति । हे महात्मान् हे अनन्त हे देवेश हे जगन्निवास कस्माच्च-
तोस्तु तूभ्यां न नमेरन् न नमस्कारं कुर्याः, कथं तूभ्यां ब्रह्मणोऽपि गरीयसे षुक्रतरां
आदिकर्त्रे च ब्रह्मणोऽपि जनकाय, किञ्च सदायुक्तः असदव्यक्तः ताभ्यां परं मूलकावणं
यदकरं ब्रह्म तच्च इमेव, एतैर्नवभिर्हेतुभिश्चाः सर्वे नमस्तस्तीति न चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च इमादिदेव इति । इ. आदिदेवो देवानामादिः यतः पुराणोऽहनादिः पुरुषश्च
अतएव इमस्य विश्वस्य परं निधानं लयहार्कः, तथा विश्व वेत्ता ज्ञाता च यच्च वेद्यां

বায়ুর্যমোহ্নিবর্কণঃ শশাঙ্কঃ প্রজাপতিস্বঃ প্রপিতামহশ্চ ।

নমো নমস্তেহস্ত সহস্রকৃৎস্বঃ পুনশ্চ ভূয়োহপি নমো নমস্তে ॥ ৩৯ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ বায়ুরিতি । বায়ুস্বঃ যমশ্চাগ্নিবর্কণোহপাঃ পতিঃ শশাঙ্কশ্চন্দ্রমাঃ প্রজাপতিস্বঃ কশ্যপাদিঃ প্রপিতামহশ্চ পিতামহশ্চাপি পিতা প্রপিতামহো ব্রহ্মণোহপি পিতা ইত্যর্থঃ নমো নমস্তে তুভ্যমস্ত সহস্রকৃৎস্বঃ পুনশ্চ ভূয়োহপি নমো নমস্তে বহুশো নমস্কারক্রিয়াভ্যাসা-
বৃন্তিগণনং কৃৎস্বচোচ্যতে পুনশ্চ ভূয়োহপীতি শ্রদ্ধাতজ্যতিশয়াদপরিতোষমান্নো
দর্শয়তি ॥ ৩৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্রোতয়থা কাবণত্বং সর্কচ্ছভেন সাধয়তি কিঞ্চতি । বেদ্যবেদিত্বভাবেন অদ্বৈতানুপপত্তি-
মাশঙ্ক্যাহ যচ্চেতি । মুক্ত্যাবলম্বনশ্চ ব্রহ্মণোহর্থান্তরত্বং অশঙ্কিতোক্তং পরঞ্চতি । বৎ
পরমং পদং তদপি চ ত্বমেবেতি সম্বন্ধঃ । তস্য পূর্ণত্বমাহ ত্বয়েতি । ব্যাপ্যব্যাপকত্বেন
ভেদং শঙ্কিত্বা কল্পিতত্বান্তস্য মৈবমিত্যাহ অনস্তেতি ॥ ৩৮ ॥

তস্য সর্কান্নত্বে হেতুস্তরমাহ কিঞ্চতি । কশ্যপাদিবিভ্যাদিশব্দেন বিরাড়্ দক্ষাদযো
গৃহস্তে । পিতামহো ব্রহ্মা তস্য পিতা সূত্রান্নান্তর্ধামী চেত্যাহ ব্রহ্মণোহপীতি । সর্কদেব-
তাস্ত্বমেবেত্যুক্তে ফলিতমাহ নম ইতি । সহস্রকৃৎস্ব ইতি কৃৎস্বচো বিবক্ষিতমর্থমাহ বহুশ
ইতি । পুনরুক্তিতাৎপর্যমাহ পুনশ্চেতি । শ্রদ্ধাতজ্যেয়াবতিশয়াৎ কৃতেহপি নমস্কাবে
পরিতোষাভাবো যুদ্ধেরান্ননোহলংপ্রত্যয়রাহিত্যং তদর্শনার্থং পুনরুক্তিরিত্যর্থঃ ॥ ৩৯ ॥

বিদ্যাভ্যন্তরেণ ভগবন্তং স্তব্য্য নমস্কর্কন্নভিমুখীকবোতি তথেনিতি । যশ্চাঃ দিশি সবিতো-
দেতি সা পূর্বা দিগ্ভ্যতে তশ্চাঃ ব্যবস্থিতং সর্কং ত্বমেব তৈস্ম তে তুভ্যং নমোহস্তিত্যাহ নম
ইতি । অথশব্দঃ সমুচ্চয়ে । পশ্চাদপি স্থিতং সর্কং ত্বমেব তৈস্ম তে তুভ্যং নমোহস্তিত্যাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

বস্তুজাতং পরঞ্চ ধাম বৈষ্ণবং পদং তদপি ত্বমেবাসি অতএব হে অনন্তরূপ ত্বয়েবেদং বিশ্বং
ততং ব্যাপ্তং, এতৈশ্চ সপ্তভির্হেতুভিস্ত্বমেব নমস্কার্য ইত্যর্থঃ ॥ ৩৮ ॥

ইতশ্চ সর্কৈস্বমেব নমস্কার্যঃ সর্কদেবান্নকত্বাদিতি স্তবন্ স্বয়মপি নমস্করোতি বায়ু-
রিতি । বায়ুদিরূপস্বমিতি সর্কদেবান্নকত্বোপলক্ষণার্থমুক্তং প্রজাপতিঃ পিতামহস্তশ্চাপি
জনকত্বাৎ প্রপিতামহস্বঃ অতস্তে তুভ্যং সহস্রশো নমোহস্ত পুনঃ সহস্রকৃৎস্বো নমোহস্ত
ভূয়োহপি পুনরপি সহস্রকৃৎস্বো নমো নম ইতি ॥ ৩৯ ॥

ভক্তিশ্রদ্ধাদ্যাতিরিশয়েন নমস্কারেষু তৃপ্তিমনধিগচ্ছন্ পুনরপি বহুশঃ প্রণমতি নম ইতি ।
হে সর্ক সর্কান্ন সর্কান্ন দিক্ষু তুভ্যং নমোহস্ত, সর্কান্নত্বমুপপাদয়ন্নাহ অনন্তং বীর্ঘ্যং সামর্থ্যং

নমঃ পুরস্তাদথ পৃষ্ঠতস্তে নমোহস্ত তে সৰ্বতএব সৰ্ব ।

অনন্তবীৰ্য্যামিতবিক্রমস্ত্বং সৰ্বং সমাপ্নোষি ততোহসি সৰ্বঃ ॥ ৪০

সখেতি মত্বা প্রসভং যদুক্তং হে কৃষ্ণ হে যাদব হে সখেতি ।

অজানতা মহিমানং তবেদং ময়া প্রমাদাৎ প্রণয়েন বাপি ॥ ৪১ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

তথা নমঃ পুরস্তাদিতি । নমঃ পুরস্তাৎ পূৰ্ব্বেষ্ঠাঃ দিশি তুভ্যমথ পৃষ্ঠতোহপি চ নমোহ-
স্ত তে সৰ্বতএব সৰ্বাস্থ দিক্ষু সৰ্বত্র স্থিতায় হে সৰ্ব, অনন্তবীৰ্য্যামিতবিক্রমঃ অনন্তঃ বীৰ্য্য-
মন্ত অমিতো বিক্রমোহস্ত বীৰ্য্যং সামর্থ্যং বিক্রমঃ পরাক্রমঃ বীৰ্য্যবানপি কশ্চিৎ শস্ত্রাদি-
বিষয়ে ন পরাক্রমতে মন্দপবাক্রমো বা ঙ্গ তু অনন্তবীৰ্য্যোহমিতবিক্রমশ্চেত্যনন্তবীৰ্য্যামিত-
বিক্রমঃ সৰ্বং সমস্তং গজৎ প্রাপ্নোষি সম্যগেকেনাত্মনা ব্যাপ্নোষি অতস্তস্মাদসি ভবসি
সৰ্বস্তয়া বিনাভূতং ন কিঞ্চিদস্তীতার্থঃ ॥ ৪০ ॥

যতোহহং ত্বন্মাহাত্ম্যাপরিজ্ঞানাদপবাধাক্লেতোঃ সখেতি সখা সমানবয়া ইতি মত্বা জ্ঞাত্বা
বিপরীতবুদ্ধ্যা প্রসভমতিভূয় প্রসহ যদুক্তং হে কৃষ্ণ হে যাদব হে সখেতি চ অজানতা

গিরিকৃত টীকা ।

অথেতি । কিং বহুনা যাবস্ত্যে দিশস্তত্র সৰ্বত্র যদ্বর্ততে , তদশেষং ত্বমেব তস্মৈ তুভ্যং প্রস্বী-
ভাবঃ স্তাদিত্যাহ নমোহস্তিতি । ফলিতং সৰ্বাত্মজং সূচয়তি হে সৰ্বৈতি । বীৰ্য্যবিক্রময়োঁন
পৌনরুক্ত্যামিত্যাহ বীৰ্য্যামিত্যাদিনা । বীৰ্য্যবতো বিক্রমাব্যভিচারাদর্থপৌনরুক্ত্যামাশঙ্ক্যাহ
বীৰ্য্যবানিতি । ভগবতি লোকতো বিশেষমাহ ঙ্গং স্থিতি । উক্তং সৰ্বাত্মজং প্রপঞ্চয়তি
সৰ্বমিতি । সপ্রপঞ্চং বারয়তি ত্রয়েতি ॥ ৪০ ॥

অজ্ঞাননিমিত্তমপরাধং ক্ষময়তি যত ইতি । ইদংশকার্থমাহ বিশ্বকমিতি । ন হীদমি-
ত্যস্ত মহিমানমিত্যস্ত ত্বসামানাধিকবণ্যং লিঙ্গব্যত্যাদিত্যাহ তবেতি । পাঠান্তবসস্তা-
বনায়াং সামানাধিকরণ্যোপপত্তিমাহ তবেত্যাদিনা যদুক্তবানস্মি তদহং ক্ষাময়ে ত্বামিতি
সম্বন্ধঃ ॥ ৪১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

যস্ত তথা অমিতো বিক্রমঃ পরাক্রমো যস্ত সএবংভূত স্বং সৰ্বং বিশ্বং সম্যগন্তর্বহিষ্ঠ সমা-
প্নোষি ব্যাপ্নোষি সূবর্ণমিব কনককুণ্ডলাদি স্বকার্য্যং ব্যাপ্য বর্তসে ততঃ সৰ্বস্বরূপো-
হসি ॥ ৪০ ॥

ইদানীং ভগবন্তঃ ক্ষমাপয়তি সখেতি স্বাভ্যাং । স্বাঃ প্রাকৃতঃ সখেত্যেবং মত্বা প্রসভং
হঠাৎ তিরস্বারেণ যদুক্তং তৎ ক্ষাময়ে ত্বামিত্যন্তরে পাষণ্ডঃ, কিং তৎ, হে কৃষ্ণ হে যাদব হে

যচ্চাবহাসার্থমসংকৃতোহসি বিহারশয্যাসনভোজনেষু ।

একোহথবাপ্যচ্যুত তৎসমক্ষং তৎ কাময়ে ছামহমপ্রমেয়ম্ ॥ ৪২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অচ্ছানিনা মুঢ়েন কিমজানতেত্যাহ । মহিমানং মাহাস্ম্যাং তদেবমীশ্বরশ্চ বিশ্বরূপং তবেদং মহিমানমজানতেতি বৈয়ধিকরণেণ সম্বন্ধস্তবেমমিতি পাঠো যদ্যস্তি তদা সামানাধিকরণ্য-মেব ময়া প্রমাদাৎ বিক্ষিপ্তচিত্ততয়া প্রণয়েন বাপি প্রণয়ো নাম স্নেহস্তম্নিনিভো বিশ্রান্তেনাপি কারণেন যত্নবানস্মি ॥ ৪১ ॥

যচ্চেতি । যচ্চ অবহাসার্থং পরিহাসপ্রয়োজনায় অসংকৃতঃ পরিভূতোহসি ভবসি ক্ চ বিহারশয্যাসনভোজনেষু বিহরণং বিহারঃ পাদব্যায়ামঃ শয়নং শয্যা আসনং আস্থাপিকা ভোজনমদনমিত্যেতেষু বিহারশয্যাসনভোজনেষু একঃ পরোক্ষঃ সন্ অসংকৃতোহসি পরিভূ-তোহসি অথবা হে অচ্যুত তৎসমক্ষং তচ্ছক্ঃ ক্রিয়াবিশেষণার্থং প্রত্যক্ষং বা অসংকৃতোহসি তৎসর্কমপরাধজাতং কাময়ে ক্ষমাং কারয়ে ছামহমপ্রমেয়ং প্রমাণাতীতঃ যতশ্চ ॥ ৪২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যদযুক্তমুক্তং তৎক্ষন্তব্যমিত্যেব ন কিন্তু যৎপরিহাসার্থং ক্রীড়াदिषু ছয়ি তিরস্করণং কৃতং তদপি সোঢব্যমিত্যাহ যচ্চেতি । বিহরণং ক্রীড়া ব্যায়ামো বা শয়নং তন্মাদিকং আসনং আস্থাপিকা সিংহাসনাদে রূপলক্ষণমেতেষু বিষয়ভূতেষু যাবৎ । একশব্দো রহসি স্থিতমেকাकिनः কথয়তীত্যাহ পরোক্ষঃ সন্নिति । প্রত্যক্ষং পরোক্ষং বা তদসংকরণং পরিভবনং যথাস্থাত্থা যন্ময়া ত্বমসংকৃতোহসি তৎ সর্কমিতি যোজনামদীকৃত্যাহ তচ্ছক্ ইতি । ক্ষমা কারয়িতব্যেত্যত্রাপবিমিত্ত্বং হেতুমাহ অপ্রমেয়মিতি । বাচনিকং মদীয়-মপরাধজাতং ত্বয়া ক্ষন্তব্যমিত্যুক্তং ইদানীং মদীয়োহপরাধো ন ত্বয়া গ্রহীতব্যো গৃহীতোহপি সোঢব্য ইত্যাহ যত ইতি ॥ ৪২ ॥

গুণাধিক্যাৎ পূজার্হত্বং ধর্মাঅজ্ঞানসংপ্রদায়প্রবর্তকত্বেন শিক্ষয়িতৃষাৎ গুরুত্বং গুরুণা-মপি সূত্রাদীনাং গুরুত্বাদারোয়ত্বং তদেব প্রশ্নদ্বা বা সাধয়তি কস্মাদিতি ॥ ঈশ্বরাস্তরং তুল্যাং

স্বামিকৃত টীকা ।

সখ্যেতি চ সন্ধিরার্থঃ । প্রসভোক্তো হেতুঃ তব মহিমানমিদঞ্চ বিশ্বরূপমজানতা ময়া প্রমাদাৎ প্রণয়েন স্নেহেন বা যত্নমিতি ॥ ৪১ ॥

কিঞ্চ যচ্চেতি । হে অচ্যুত যচ্চ পরিহাসার্থং ক্রীড়াदिषু তিরস্কৃতোহসি একঃ কেবলঃ সখীন্ বিনা রহসি স্থিত ইত্যর্থঃ অথবা তৎসমক্ষং তেবাং পরিহসতাং সখীনাং সমক্ষং পুরতো হপি তৎসর্কমপরাধজাতং ছামপ্রমেয়ং অচিন্ত্যপ্রত্যয়ং কাময়ে ক্ষমাং কারয়ামি ॥ ৪২ ॥

পিতাসি লোকস্য চরাচরস্য ত্বমস্য পূজ্যশ্চ গুরুর্গরীয়ান্ ।

ন ত্বৎসমোহস্ত্যভ্যধিকঃ কুতোহন্যো লোকত্রয়েহ্যপ্রতিমপ্রভাব ।৪৩।

তস্মাৎ প্রণম্য প্রণিধায় কায়ং প্রসাদয়ে ত্বামহমীশমীড়্যম্ ।

পিতেব পুত্রস্য সখেব সখ্যুঃ প্রিয়ঃ প্রিয়ায়াহসি দেব সোঢ়ুম্ ॥৪৪॥

শাক্ষরভাষ্যম্ ।

পিতাসীতি । পিতাসি জনয়িতাসি লোকস্য প্রাণিজাতস্য চরাচরস্য স্থাবরজঙ্গমস্য ন কেবলং ত্বমস্য অগতঃ পিতা পূজ্যশ্চ পূজ্যর্হো যতো গুরুর্গরীয়ান্ গুরুতরঃ কস্মাদ্ গুরুতর-
স্বমিত্যাহ ন চ ত্বৎসমস্তুল্যোহন্যোহস্তি ন হীংরাধরঃ সম্ভবত্যনেকেশ্বরত্বব্যবহাবানুপপত্তেঃ
ত্বৎসমএব তাবদন্যো ন সম্ভবতি কুতএবাহ্যোহভ্যধিকঃ স্যাৎ কস্মাল্লোকত্রয়েহপি সর্বস্মি-
ন্নপ্রতিমপ্রভাব প্রতিমীয়তে যয়া সা প্রতিমা ন বিদ্যতে প্রতিমা যস্য তব প্রভাবস্য স ত্বম-
প্রতিমপ্রভাবঃ হে অপ্রতিমপ্রভাব নিরতিশয়প্রভাব ইত্যর্থঃ ॥ ৪৩ ॥

যতএবং তস্মাদিতি । তস্মাৎ প্রণম্য নমস্কৃত্য প্রণিধায় প্রকর্ষণে নীচৈর্ধ্বা কায়ং
শরীবং প্রসাদয়ে প্রসাদং কারয়ে ত্বামহমীশমীশিতারমীড়্যং স্তত্যং ত্বং পুনঃ পুত্রস্তাপরাধং
পিতা যথা ক্ষমতে সর্বং সখা ইব সখ্যবপবাধং যথা বা প্রিয়ঃ প্রিয়ায়া অপরাধং ক্ষমতে
এবমহসি হে দেব সোঢ়ুং প্রসহিতুং ক্ষমিত্যর্থঃ ॥ ৪৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভবিষ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ ন হীতি । ইশ্বভেদে প্রতেক্যং স্বাতন্ত্র্যাস্তদৈকমত্যে হেতুভাবান্না-
নামতিথে চৈকস্য সিন্ধুকায়ামন্তস্য সংজিহীর্ধাসম্ভবাহ্যবহারলোপাদযুক্তমোখরনানাঙ্কমি-
ত্যর্থঃ । অভ্যধিকাসঙ্কং কৈমুতিক্রায়েন দর্শয়তি ত্বৎসম ইতি । তত্র হেতুমবতার্য
ব্যাকরোতি অপ্রতিমেত্যাদিনা ॥ ৪৩ ॥

নিরতিশয়প্রভাবত্বং হেতুং কৃৎপ্রতিমেত্যাদিনা প্রসাদয়ে প্রণামপূর্বকং স্বামিত্যাহ যত
ইতি । প্রসাদানস্তরং ভগবতা কর্তব্যং প্রার্থয়তে ত্বং পুনরिति । প্রিয় ইব প্রিয়ায়া ইতী-
বকারোহনুভব্যাতে প্রিয়ায়াহসীতিচ্ছান্দসঃ সন্ধিঃ ক্ষমত্বং মদপরাধজাতমিতি শেষঃ ॥ ৪৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

অচিন্ত্যপ্রভাবত্বমেবাহ পিতেতি । ন বিদ্যতে প্রতিমা উপমা যস্য সোহপ্রতিমস্তথা-
বিধঃ প্রভাবো যস্য তব হে অপ্রতিমপ্রভাব ত্বমস্য চরাচরস্য লোকস্য পিতা জনকোহসি
অন্তএব পূজ্যশ্চ গুরুশ্চ গুরোরপি গরীয়াশ্চ গুরুতরঃ অতো লোকত্রয়েহপি ত্বৎসমএব
তাবদন্যো নাস্তি পরমেধরাদনুস্যাভাবাৎ ত্বতোহধিকঃ পুনঃ কুতঃ স্যাৎ ॥ ৪৩ ॥

বস্মাদেবং তস্মাদিতি । তস্মাৎপ্রাণীশং অগৎ ইত্যং প্রসাদয়ামি, কথং কায়ং প্রণিধায়

অদৃষ্টপূর্বং হৃষিতোহস্মি দৃষ্ট। ভয়েন চ প্রব্যথিতং মনো মে ।

তদেব মে দর্শয় দেব রূপং প্রসীদ দেবেশ জগন্নিবাস ॥ ৪৫ ॥

কিরীটিনং গদিনং চক্রহস্তমিচ্ছামি ত্বাং দ্রষ্টুমহং তথৈব ।

তেনৈব রূপেণ চতুর্ভুজেন সহস্রবাহো ভব বিশ্বমূর্তে ॥ ৪৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অদৃষ্টপূর্বমিতি । অদৃষ্টপূর্বং ন কদাচিদপি দৃষ্টপূর্বমিদং বিশ্বরূপং তব ময়ানৈর্যক্য তদহং দৃষ্ট্বা হৃষিতোহস্মি ভয়েন চ প্রব্যথিতং মনো মেহতস্তদেব মে মম দর্শয় হে দেব রূপং যন্মৎসুখং প্রসীদ দেবেশ জগন্নিবাস জগতো নিবাসো জগন্নিবাস হে জগন্নিবাস ॥৪৫॥

কিঞ্চ কিরীটিনমিতি । কিরীটিনং কিরীটবস্ত্রং তথা গদিনং গদাবস্ত্রং চক্রহস্তমিচ্ছামি ত্বা প্রার্থয়ে ত্বাং দ্রষ্টুমহং তথৈব পূর্ববদিত্যর্থঃ যতএবং তস্মাৎ তেনৈব রূপেণ বসুদেবপুত্র-রূপেণ চতুর্ভুজেন সহস্রবাহো বার্তমানিকেন বিশ্বরূপেণ ভব বিশ্বমূর্তে উপসংহৃত্য বিশ্ব-রূপং তেনৈব রূপেণ বসুদেবপুত্ররূপেণ ভবেত্যর্থঃ ॥ ৪৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

হেতুক্তিপূর্বং বিশ্বরূপোপসংহাবঃ প্রার্থয়তে অদৃষ্টেতি । হৃষিতো হৃষ্টস্তষ্ট ইতি ষাবৎ ভয়েন তদ্বৈভুকৃতদর্শনেনেত্যর্থঃ ॥ ৪৫ ॥

তদেব দর্শয়েত্যুক্তং কিং তদিত্যপেক্ষায়ামাহ কিরীটিনমিতীতি । চক্রং হস্তে যস্ত তমিতি ব্যাৎপত্তিঃ গৃহীত্বাহ চক্রেতি । মদীয়েচ্ছা ফলপর্যন্তা কর্তব্যোত্যাহ যত ইতি । চতুর্ভুজস্ব কথং সহস্রবাহুঃ তত্রাহ বার্তমানিকেনেতি । সতি বিশ্বরূপে কথং পূর্বরূপভাক্ত্বং তত্রাহ উপসংহৃত্যেতি ॥ ৪৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

দণ্ডবন্নিপত্য প্রথম্য প্রকর্ষণে নত্বা, অতস্ত্বং মমাপবোধঃ সোঢুং কস্তমহঁশি কস্ত ক ইব পুত্রস্যাপবোধঃ কুপয়া পিতা যথা সহতে, সখ্যমিত্রস্যাপরাধঃ সখা নিক্রপাধিবন্ধুর্থা সহতে, প্রিয়শ্চ প্রিয়ায় যস্যাপরাধঃ তৎপ্রিয়ার্থং যথা তদ্বৎ ॥ ৪৪ ॥

এবং কাময়িত্বা প্রার্থয়তে অদৃষ্টেতি দ্বাভ্যাং হে দেব পূ র্বেমদৃষ্টং তব রূপং দৃষ্ট্বা হৃষিতো হৃষ্টোহস্মি তথা ভয়েন চ মে মনঃ প্রব্যথিতং প্রচলিতং তস্মান্মম ব্যথানিবৃত্তয়ে তদেব রূপং দর্শয় হে দেবেশ হে জগন্নিবাস প্রসন্নো ভব ॥ ৪৫ ॥

তদেব রূপং বিশেষয়ন্বাহ কিরীটিনমিতি । কিরীটবস্ত্রং গদাবস্ত্রং চক্রহস্তঞ্চ ত্বাং দ্রষ্টুমি-চ্ছামি যথা পূর্বং দৃষ্টোহসি তথৈব অতঃ হে সহস্রবাহো হে বিশ্বমূর্তে ইদং বিশ্বরূপং উপসং-হৃত্য তেনৈব কিরীটাদিযুক্তেন চতুর্ভুজেন রূপেণ ভব আবির্ভব, তদনেন ত্রীকুণ্ডমর্জ্জ নঃ

শ্রীভগবানুবাচ—ময়া প্রসন্নেন তবার্জুনেদং রূপং পরং দর্শিতমাত্মযোগাৎ ।

তেজোময়ং বিশ্বমনস্তমাদ্যং যন্মে ত্বদন্তেন ন দৃষ্টপূর্বম্ ॥ ৪৭ ॥

ন বেদযজ্ঞাধ্যয়নৈর্ন দানৈর্ন চ ক্রিয়াভির্ন তপোভিরুগ্রৈঃ ।

এবংরূপং শক্যোহহং নৃলোকে দ্রষ্টুং ত্বদন্তেন কুরুপ্রবীর ॥ ৪৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অর্জুনং ভীতমুপলভ্য উপসংহৃত্য বিশ্বরূপং প্রিয়বচনেনাশ্বাসয়ন্ শ্রীভগবান্ উবাচ ময়েতি । ময়া প্রসন্নেন প্রসাদো নাম স্বয়ম্ভূতগ্রহবুদ্ধিস্তদ্বতা প্রসন্নেন ময়া তব হে অর্জুন ইদং পরং রূপং বিশ্বরূপং দর্শিতমাত্মযোগাৎ আত্মনৈশ্বর্ধ্যস্ত সামর্থ্যাতেজোময়ং তেজঃপ্রাযং বিশ্বং সমস্তমনস্তং অন্তবহিতং আদৌ ভবমাদ্যং যজ্ঞপং মে মম ত্বদন্তেন ত্বদ্বোহন্তেন কেনচিন্ন দৃষ্টপূর্বং ॥ ৪৭ ॥

আত্মনো মম রূপদর্শনেন কৃতার্থ এব হং সংবৃত্ত ইতি ভতঃ স্তোতি বেদেতি । ন বেদ-যজ্ঞাধ্যয়নৈর্ন দানৈশ্চতুর্নামপি বেদনামধ্যয়নৈর্যজ্ঞাধ্যয়নৈশ্চ যথাবৎ বেদাধ্যয়নৈরেব যজ্ঞা-

গিরিকৃত টীকা ।

অর্জুনে স্থানে স্বষিকেশেত্যাদিনোক্তস্য ভগবতো বচনমবতারয়তি অর্জুনমিতি । ভগবৎপ্রসাদৈকোপায়লভ্যং তদর্শনমিত্যাশয়েনাহ ময়েতি ॥ ৪৭ ॥

তচ্ছব্দেন প্রকৃতং দর্শনং পরামৃশতে বেদাধ্যয়নাৎ পৃথক্ যজ্ঞাধ্যয়নগ্রহণং পুনরুক্তের-যুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ ন বেদেতি । ন চ বেদাধ্যয়নগ্রহণাদেব যজ্ঞবিজ্ঞানমপি গৃহীতমধ্য-

স্বামিকৃত টীকা ।

পূর্বমপি কিরীটাদিযুক্তমেব পশ্যতীতি গম্যতে, যন্তু পূর্বমুক্তং বিশ্বরূপদর্শনে কিরীটিনং গদিনং চক্রিণঞ্চ পশ্যামীতি তদ্বৎকিরীটাদ্যভিপ্রায়েণ, যদ্বা এতাবস্তং কালং যং হ্যং কিরী-টিনং গদিনং চক্রিণঞ্চ সুপ্রসন্নমপশ্যং তমেবেদানীং তেজোরাশিঃ দুর্নিবীক্ষ্যং পশ্যামীত্যেব-মত্র বচনস্ত ব্যাঞ্জিত্যবিরোধঃ ॥ ৪৬ ॥

এবং প্রার্থিতঃ সংস্তুমাশ্বাসয়ন্ শ্রীভগবানুবাচ ময়েতি ত্রিভিঃ । হে অর্জুন কিমিতি হং বিভেষি যতো ময়া প্রসন্নেন রূপয়া তবেদং পরমুক্তমং রূপং দর্শিতং আত্মনো মম যোগাৎ যোগমায়াসামর্থ্যাৎ, পরত্বমেবাহ তেজোময়ং বিশ্বায়কমনস্তমাদ্যঞ্চ যন্মম রূপং ত্বদন্তেন হাদৃশাস্তজাদন্তেন পূর্বং ন দৃষ্টং । ৪৭ ।

এতদর্শনমতিদূর্লভং লব্ধ্বা হং কৃতার্থোহসীত্যাহ ন বেদেতি । বেদাধ্যয়নব্যতিরেকেন যজ্ঞাধ্যয়নস্যাভাবাৎ যজ্ঞশব্দেন যজ্ঞবিদ্যাঃ কল্পসূত্রাদ্যা লক্ষণ্তে বেদানাং যজ্ঞবিদ্যানা-ঞ্চাধ্যয়নৈরিত্যর্থঃ, ন চ দানৈঃ ন চ ক্রিয়াভিরগ্নিহোত্রাদিভির্ন চোত্রৈস্তপোভিচ্ছায়ায়ণা-

মা তে ব্যথা মা চ বিমূঢ়ভাবো দৃষ্ট্য রূপং ঘোরমীদৃগ্ভ্রমেদম্ ।

ব্যপেতভীঃ প্রীতমনাঃ পুনস্বং তদেব মে রূপমিদং প্রপশ্য ॥ ৪৯ ॥

সঞ্জয় উবাচ—ইত্যর্জুনং বাসুদেবস্তথোক্ত্য স্বকং রূপং দর্শয়ামাস ভূয়ঃ ।

আশ্বাসয়ামাস চ ভীতমেনং ভূত্বা পুনঃ সৌম্যবপূর্মহাত্মা ॥ ৫০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ধায়নশ্চ সিদ্ধহাৎ পৃথগ্‌গ্রহণং যজ্ঞবিজ্ঞানশ্চোপলক্ষণার্থং । তথা ন দানৈশ্চলাপুরুষাদি-
ভিন্ চ ক্রিয়াভিরগ্নিহোত্রাদিভিঃ শ্রোতাভিনাপি তপোভিকঠৈশ্চাশ্রয়ণাদিভিরু
ঠৈর্ঘোঠৈঃ এবংরূপং যথাদর্শিতং বিশ্বরূপং যশ্চ সোহহমেবংরূপং শক্যো ন শক্যঃ অহংনু-
লোকে মনুষ্যালোকে দ্রষ্টুং তদন্তেন কুরুপ্রবীৰ ॥ ৪৮ ॥

মা তে ব্যথতি । মা তে ব্যথা মাভূত্তে ভয়ং মা চ বিমূঢ়ভাবো বিমূঢ়চিত্ততা দৃষ্ট্য-
পলভ্য রূপং ঘোরমীদৃক্ যথাবদর্শিতং মমেদং ব্যপেতভীর্বিগতভয়ং প্রীতমনাশ্চ সন্ পুন-
ভূয়স্বঃ তদেব চতুর্ভূজং রূপং শঙ্খচক্রগদাধরং তবেষ্টং রূপমিদং প্রপশ্য ॥ ৪৯ ॥

ইত্যর্জুনমিতি । ইত্যেবমর্জুনঃ প্রতি বাসুদেবস্তথাভূতং বচনং উক্ত্য স্বকং বাসুদেব-
গৃহে জাতং রূপং দর্শয়ামাস দর্শিতবান্ ভূয়ঃ পুনরাশ্বাসয়ামাস চাশ্বাসিতবান্ ভীতমেনং
ভূত্বা পুনঃ সৌম্যবপুঃ প্রসন্নদেহো মহাত্মা ॥ ৫০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

য়নশ্চার্থাববোধাস্তদ্বাদিতি বাচ্যং তস্মাক্‌বগ্রহণাস্ততয়া বুদ্ধৈঃ সাধিতত্বাদিতি ভাবঃ ।
শ্লোকপূর্বণার্থমসংহিতকবণং ততোহন্তেন মদনুগ্রহবিহীনেনেতি শেষঃ ॥ ৪৮ ॥

বিশ্বরূপদর্শনমেবং স্তত্ত্বা যদ্যস্মাদ্‌শ্রুমানাদ্বিভেষি তর্হি তদুপসংহরামীত্যাহ মা তে
ব্যথতি । বহুতথমনুভূতত্বমভিপ্রেত্য তদেবেভ্যুক্তং ইদমিতি ॥ ৪৯ ॥

প্রত্যক্ষযোগ্যত্বং তদিদং বৃত্তং রাজ্ঞে স্মতো নিবেদিতবানিত্যাহ সঞ্জয় ইতি । তথাভূতং
বচনং যয়া প্রসন্নেনেত্যাদি চতুর্ভূজং রূপং কিং তস্ম রূপশ্চ পরিচিতপূর্বশ্চ প্রদর্শনেন
প্রসন্নদেহত্বেন চার্জুনং প্রত্যশ্বাসনং ভগবতো যুক্তমিত্যত্র হেতুমাহ মহাত্মেতি ॥ ৫০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

দিভিরেবং রূপোহহং ততোহন্তেন মনুষ্যালোকে দ্রষ্টুং শক্যঃ অপি তু স্বমেব কেবলং মৎ-
প্রসাদেন দৃষ্ট্য কৃতার্থোহসি ॥ ৪৮ ॥

এবমপি চেত্তবেদং ঘোরং রূপং দৃষ্ট্য ব্যথা ভবতি তর্হি তদেব রূপং দর্শয়ামীত্যাহ মা
তে ইতি । ঐদৃক্ ঐদৃশং ঘোরঃ মদীয়ং রূপং দৃষ্ট্য তে ব্যথা মাশ্চ বিমূঢ়ভাবো বিমূঢ়ত্বঞ্চ
মাশ্চ বিগতভয়ঃ প্রীতমনাশ্চ সন্ পুনস্বং তদেবেদং মম রূপং প্রকর্ষণে পশ্য ॥ ৪৯ ॥

এবমুক্ত্য প্রাক্তনমেব রূপং দর্শিতবানিতি সঞ্জয় উবাচ ইতীতি । বাসুদেবোহর্জুনমি-

অর্জুন উবাচ—দৃষ্টেদং মানুষং রূপং তব সৌম্যং জনাৰ্দ্দন ।

ইদানীমস্মি সংবৃত্তঃ সচেতাঃ প্রকৃতিং গতঃ ॥ ৫১ ॥

শ্রীভগবানুবাচ—সুহৃদর্শমিদং রূপং দৃষ্টবানসি যন্মম ।

দেবা অপ্যস্মু রূপস্মু নিত্যং দর্শনকাজ্জিগ্ৰহঃ ॥ ৫২ ॥

নাহং বেদৈর্ন তপসা ন দানেন ন চেজ্যয়া ।

শক্য এবংবিধো দ্রষ্টুং দৃষ্টবানসি যন্মম ॥ ৫৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দৃষ্টেদমিতি । দৃষ্টেদং মানুষং রূপং মৎসুখং প্রসন্নং তব সৌম্যং জনাৰ্দ্দনেত্যর্দতে-
র্গতিকর্মণোহসুরাণাং দেবপ্রতিপক্ষজনানাং প্রাণবিয়োগজনরকাদ্যর্থপ্রয়োজনং গময়িতৃষ্ণাৎ
সর্কৈর্জনৈর্ঘাচ্যত অভ্যুদয়নিঃশেষসপুরুষার্থায় ইতি বা জনাৰ্দ্দনঃ ইদানীমধুনাস্মি সংবৃত্তঃ
সংজাতঃ কিং সচেতাঃ প্রসন্নচিত্তঃ প্রকৃতিং স্বভাবং গতশ্চাস্মি ॥ ৫১ ॥

সুহৃদর্শমিতি । সুহৃদর্শং সুষ্ঠু হুঃখেন দর্শনমশ্লেতি সুহৃদর্শমিদং রূপং দৃষ্টবানসি
যন্মম দেবাদয়োহপ্যস্মু মম রূপস্মু নিত্যং সর্কদা দর্শনকাজ্জিগ্ৰহো দর্শনেস্ববোহপি ন ভ্রমিব
দৃষ্টবন্তো ন দ্রক্ষ্যন্তি চেত্যভিপ্রায়ঃ ॥ ৫২ ॥

কস্মাৎ নাহমিতি । নাহং বেদৈঃ স্নগ্যজুঃসামার্থর্কৈর্বেদৈশ্চতুর্ভির্বপি ন তপসোগ্রহেণ

গিরিকৃত টীকা ।

এবং ভগবদাশ্বাসিতঃ সন্নর্জুনস্তং প্রত্যুক্তবানিত্যাহ অর্জুন ইতি ॥ ৫১ ॥

উপাস্তদ্বায় বিশ্বরূপং স্তোতুং ভগবদুক্তিঃ উথাপয়তি ভগবানিতি । স্বদ্যতিবিক্রানা-
মিদং রূপং দ্রষ্টুমশক্যমিত্যেতদ্বিশদয়তি দেবাদয় ইতি ॥ ৫২ ॥

দর্শনোপায়াভাবাৎ সুহৃদর্শমিতি শক্যতে কস্মাদিতি । বেদাদিষুপায়েষু সৎস্বপি ভগবা-

স্বামিকৃত টীকা ।

তুক্ত্য। যথাপূর্বমাসীত্তথৈব কিরীটগদাদিযুক্তং চতুর্ভুজং স্বীয়ং রূপং পুনর্দর্শয়ামাস, এনম
র্জুনং ভীতমেবং প্রসন্নবপুর্ভূত্বা পুনবপ্যাশ্বাসিতবান্ মহাত্মা বিশ্বরূপং কৃপালুরিতি বা ॥ ৫০ ॥

ততো নির্ভয়ঃ সন্নর্জুন উবাচ দৃষ্টেদমিতি । সচেতাঃ প্রসন্নচিত্ত ইদানীং সংবৃত্তো
জাতোহস্মি প্রকৃতিং স্বাস্থ্যঞ্চ প্রাপ্তোহস্মি শেষং স্পষ্টং ॥ ৫১ ॥

স্বকৃতশ্চারুগ্রহস্তাতিহর্লভঃ দর্শয়ন্ শ্রীভগবানুবাচ সুহৃদর্শমিতি । যন্মম বিশ্বরূপং
দৃষ্টবানসি ইদং সুহৃদর্শমত্যস্তং দ্রষ্টুমশক্যং অতো দেবা অপ্যস্মু নিত্যং সর্কদা দর্শন-
মিচ্ছন্তি কেবলং ন পুনরিদং পশ্যন্তি ॥ ৫২ ॥

তত্র হেতুমাহ নাহমিতি । স্পষ্টার্থঃ ॥ ৫৩ ॥

ভক্ত্যা ত্বনন্যয়া শক্যো অহমেবং বিধোহর্জুন ।
 জ্ঞাতুং দ্রষ্টুঞ্চ তত্বেন প্রবেষ্টুঞ্চ পরন্তপ ॥ ৫৪ ॥
 মৎকর্ষকৃন্মৎপরমো মদুক্তঃ সঙ্গবর্জিতঃ ।
 নিরৈবিরঃ সর্বভূতেষু যঃ স মামেতি পাণ্ডব ॥ ৫৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

চাক্ষায়ণাদিনা ন দানেন গোভূহিবণ্যাদিনা ন চেজ্যয়া যজ্ঞেন পূজয়া বা শক্যঃ এবং বিধো
 যথাদর্শিতপ্রকারো দ্রষ্টুমন্তৈরশক্যো দৃষ্টবানসি মাং যথা স্বঃ ॥ ৫৩ ॥

কথং পুনঃ শক্য ইত্যাচ্যতে ভক্ত্যেতি । ভক্ত্যা তু কিংবিশিষ্টয়েত্যাহ অনন্যয়া অপৃথ-
 গ্ভূতয়া ভগবতোহন্যত্র পৃথক্ ন কদাচিদপি ভবতি সা ত্বনন্যা ভক্তিঃ সর্কৈবপি কবণৈ-
 বীশ্বদেবাদন্তম্ লভ্যতে যথা সানন্যা ভক্তিস্তয়া শক্যোহহমেবংবিধো বিশ্বরূপপ্রকারো হে
 অর্জুন জ্ঞাতুং শাস্ত্রতো ন কেবলং জ্ঞাতুং শাস্ত্রতো দ্রষ্টুঞ্চ সাক্ষাৎ কর্তুং তত্বেন তত্বতঃ
 প্রবেষ্টুঞ্চ মোক্ষঞ্চ গন্তুং পরন্তপ ॥ ৫৪ ॥

অধুনা সর্কশ্চ গীতাশাস্ত্রশ্চ সাবভূতোহর্থো নিঃশ্রেয়সার্থমনুষ্ঠেয়ত্বেন সমুচ্চিত্যোচ্যতে
 মৎকর্ষকৃদिति । মৎকর্ষকৃন্মদর্থং কর্ষ মৎকর্ষ তৎ কবোতীতি মৎকর্ষকৃৎ মৎপবমঃ
 করোতি ভূত্যঃ স্বামিকর্ষ ন ভায়নঃ পরমা প্রেত্য গন্তব্য গতিরिति স্বামিনঃ প্রতিপদ্যতে

গিরিকৃত টীকা ।

হুক্তরূপো ন শক্যো দ্রষ্টুমিত্যাহ নাইমিতি । তর্হি দর্শনাযোগ্যত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ দৃষ্টবা-
 নিতি ॥ ৫৩ ॥

কেনোপায়েন তর্হি দ্রষ্টুং শক্যো ভগবানিতি পৃচ্ছতি কথমিতি । শাস্ত্রীয়জ্ঞানদ্বাভা
 তদর্শনং সফলং সিধ্যতীত্যাহ উচ্যত ইতি । ন ভক্তিমাত্রং তত্র হেতুরिति তুশকার্থং ক্ষুট-
 যতি কিমিত্যাদিনা । অনন্যভক্তিমেব ব্যনক্তি সর্কৈরिति ॥ ৫৪ ॥

ভক্ত্যাঙ্ঘিতি বিশেষণাদন্তেষামহেতুত্বমাশঙ্ক্যাহ অধুনেতি । সমুচ্চিত্য সংক্ষিপ্য পুঞ্জী-
 কৃত্যেতি যাবৎ । মৎকর্ষকৃদিত্যুক্তে মৎপবমঃ আর্ষিকং ইতি পুনরুক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ করো
 তীতি । ভগবানেব পরমা গতিরिति নিশ্চয়বতস্তত্রৈব নিষ্ঠা সিধ্যতীত্যাহ তথ্যেতি ।
 ন তত্রৈব সর্কপ্রকারৈর্ভজনং ধনাদিন্নেহাকৃষ্টেভ্যদিত্যাশঙ্ক্যাহ সন্তেতি । দ্বেষপূর্ককানি-

স্বামিকৃত টীকা ।

তর্হি কেনোপায়েন দ্রষ্টুং শক্যসে তত্রাহ ভক্ত্যা ঙ্ঘিতি । অনন্যয়া মদেকনিষ্ঠয়া ভক্ত্যা
 তু এবংভূতো বিশ্বপোহহং তত্বেন পরমার্থতো 'জ্ঞাতুং শক্যঃ শাস্ত্রতো দ্রষ্টুং প্রত্যক্ষতঃ
 প্রবেষ্টুঞ্চ তাদান্ম্যেন শক্যো নানৈশ্বরূপারৈঃ ॥ ৫৪ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু
ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে
বিশ্বরূপদর্শনং নাম
একাদশোহধ্যায়ঃ

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অয়ন্তু মৎকর্মকৃন্নামেব পরমাং গতিং প্রতিপদ্যতে ইতি মৎপবমোহং পরমা গতির্ধ্যস্ত
নোহয়ং মৎপরমঃ তথা মন্তুক্তঃ মামেব সর্বপ্রকারৈঃ সর্কায়না সর্কোৎসাহেন ভজত ইতি
মন্তুক্তঃ সঙ্গবর্জিতঃ ধনমিত্রপুত্রকলত্রবস্তুর্গেষু সঙ্গবর্জিতঃ সঙ্গঃ শ্রীতিঃ স্নেহবর্জিতো
নিবৈ রো নিগতবৈরঃ অতঃ সর্বভূতেষু শত্রুভাবরহিতঃ আয়নোহত্যস্তাপকারপ্রবৃত্তেষপি
য ইদৃশো মন্তুক্তঃ স মামেত্যহমেব তস্য পবা গতির্নাশ্চ। কদাচিত্তবতীতি ॥ ৫৫ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে একাদশোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ষ্টাচরণং বৈরং অনপকারিষু তন্ভাবেপি ভবত্যেবাপকাবিধিতি শক্তিহাহ আয়ন ইতি ।
এতচ্চ সর্কং সংক্ষিপ্যানুষ্ঠানার্থমুক্তমেবমহুতিষ্ঠতো ভগবৎপ্রাপ্তিরবশস্তাবিনীতু্যপসংহরতি
অয়মিতি । তদেবং ভগবতো বিশ্বরূপস্য সর্কজস্য সর্কেশ্বরস্য মৎকর্মকৃদিত্যাদিষ্ঠায়ৈন
ক্রমমুক্তিফলমভিধানমভিবদতা তৎপদবাচ্যোহর্থে ব্যবস্থাপিতঃ ॥ ৫৫ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিবিকৃতটীকায়াং একাদশোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

অতঃ সর্কশাস্ত্রার্থসারং পরমরহস্যং শৃণুত্যাহ মৎকর্মকৃদিতি । মদর্থং কর্ম করোতীতি
মৎকর্মকৃৎ অহমেব পরমঃ পুরুষার্থো যস্য মমৈব ভক্ত আশ্রিতঃ পুত্রাদিষু সঙ্গবর্জিতঃ
নির্কৈ রশ্চ সর্বভূতেষু এবস্তূতো যঃ স মাং প্রাপ্নোতি নান্তঃ ইতি ।

দেবৈরপি স্তুত্বর্দশং তপোযজ্ঞাদিকোটিভিঃ ।

ভক্তায় ভগবানেবং বিশ্বরূপমদর্শয়ৎ ॥ ৫৫ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং একাদশোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

দ্বাদশোঃধ্যায়ঃ ।

অর্জুন উবাচ—এবং সততযুক্তা য়ে ভক্তাস্ত্বাং পর্যুপাসতে ।

যে চাপ্যক্ষরমবাক্তং তেষাং কে যোগবিত্তমাঃ ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দ্বিতীয়প্রভৃতিষাধ্যায়েষু বিভূত্যন্তেষু পবমান্ননো ব্রহ্মণোঃক্ষবন্ত বিধ্বস্তসর্কবিশেষণ-
শ্রোপাসনমুক্তং সর্কছোট্টৈগর্ধ্যসর্কজ্ঞানশক্তিমৎসছোপাধেরীশ্বরন্ত তব চোপাসনং তত্র
তত্রোক্তং বিশ্বকপাধ্যায়ে তু ঐশ্বরমাদ্যং সমস্তজগদান্নরূপং বিশ্বরূপং হৃদীয়ং দর্শিতমুপা-
সনার্থমেব ত্বয়া, তচ্চ দর্শয়িত্বোক্তবানসি মৎকর্ষকুদিত্যাদ্যতোহনয়োকুভয়োঃ পক্ষযো-
র্কিশিষ্টতববুভুৎসয়া ত্বাং পৃচ্ছামীতি অর্জুন উবাচ এবমিতি । এবং সততযুক্তা নৈরন্তর্যেণ

গিরিকৃত টীকা ।

অশোচ্যানিত্যাदिषু বিভূত্যধ্যাযাবসানেষু অধ্যায়েষু নিকুপাধিকন্ত ব্রহ্মণো জ্ঞেয়ত্বেনা
নুসন্ধানমুক্তমিতি বৃত্তং কীর্তয়তি দ্বিতীয়েতি । অতিক্রান্তেষু তত্তদধ্যায়েষু সোপাধিকন্ত
ব্রহ্মণো ধ্যেয়ত্বেন প্রতিপাদনং কৃতমিত্যাহ সর্কেতি । সর্কশ্রাপি প্রপঞ্চন্ত যোগো ঘটনা
জন্মস্থিতিভঙ্গপ্রবেশনিয়মনাথ্যা তত্রৈশ্বর্য্যং সামর্থ্য্যং তেন সর্কত্র জ্ঞেয়ে প্রতিবন্ধবিধুরয়া
জ্ঞানশক্ত্যা বিশিষ্টন্ত সত্বাদুপহিতন্ত ভগবতো ধ্যানং তত্র তত্র প্রসঙ্গমাপদ্য মন্দমধ্যময়োর
নুগ্রহার্থমুক্তমিত্যর্থঃ । একদেশে বৃত্তমনুদ্রবতি বিশ্বরূপেতি । অধ্যায়াস্তে ভগবদুপদেশ-
মনুদ্রবতি তচ্চেতি । অতীতানস্তবগ্নোকেনোক্তমর্থম্পরামৃশতি মৎকর্ষকুদিতি । যথাধি-

শ্বামিকৃত টীকা ।

নিষ্ঠাপোপাসনশ্চবং সন্তোপোপাসনশ্চ চ । শ্রেয়ঃ কতবদিত্যেতন্নির্নেতুঃ দ্বাদশোদ্যমঃ ।
পূর্ক্বাধ্যায়াস্তে মৎকর্ষকুন্মৎপরমো মন্তুক্ত ইত্যেবং ভক্তিনিষ্ঠন্ত শ্রেষ্ঠমুক্তং কোন্তেয় প্রতি-
জানীহীত্যাদিনা চ তত্র তশ্চৈব শ্রেষ্ঠত্বং নির্ণীতং তথা তেষাং জ্ঞানী নিত্যযুক্ত একভক্তি-
বিশিষ্যত ইত্যাদিনা সর্কং জ্ঞানপ্রবেত্নৈব বুদ্ধিনং সংভবিষ্যসীত্যাদিনা চ জ্ঞাননিষ্ঠন্ত
শ্রেষ্ঠমুক্তং ত্রবমুভয়োঃ শ্রেষ্ঠ্যবিশেষজিজ্ঞাসয়া ভগবন্তমর্জুন উবাচ এবমিতি । এবং সর্ক-
কর্ষার্ণাদিনা সততযুক্তাস্ত্রিষ্ঠাঃ সন্তো য়ে ভক্তাস্ত্বাং বিশ্বরূপং সর্কজ্ঞং সর্কশক্তিং পর্যুপা-
সতে তেষামুভয়েবাং মধ্যে কেহতিশয়েন যোগবিদোহতিশ্রেষ্ঠা ইত্যর্থঃ ॥ ১ ॥

श्रीभगवानुवाच—मयावेश्म मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतान्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भगवत्कर्मादौ यथोक्तेहर्षे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ताः अनन्यशरणाः सन्तश्चां यथादर्शितविश्वरूपस्पर्धुपासते ध्यायन्ति ये चाप्यङ्गवमिति ये चात्त्रेहपि त्र्यङ्गसर्कषणाः सन्न्यस्तसर्ककर्माणो यथाविशेषितः त्र्यङ्गवः निवस्तसर्कोपाधिद्वादव्यक्तमकरणगोचरः यद्दि लोके कवणगोचवस्तुद्वाङ्मुच्यते अङ्गैर्धातोस्तुत्कर्कङ्गादिदं त्र्यङ्गवः तद्विपवीतः शिष्टै-
श्चाच्यमानैर्कषणैर्कषिष्टैः तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योग-
विभ्रमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । ये त्र्यङ्गरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैर्षणान्ते तावन्तिष्ठन्त तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपविष्टाद्वक्तव्यमः ये द्वितवे मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्म

गिरिकृत टीका ।

कारः तावतम्योपेतानि साधनानि नियन्तुमध्यायास्तुरमवतावयन्नादौ प्रश्नमुखापयति अत इति सोपाधिकध्यानश्च निरुपाधिकज्ञानश्च चोक्तद्वादित्यर्थः । एवं शङ्कार्थयुक्ता तमनुद्य सत-
तयुक्ता इतिभागं विभ्रजते एवमिति । ये भक्ता इत्यनुद्य व्याचष्टे अनन्तेति । मन्मध्यामा-
धिकाविणः सङ्गशरणानुक्तं निष्कर्णनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति ये चेति । यथाविशे-
षितमनिर्देश्यं सर्कत्रगमचित्त्यं कूटस्थमित्यादिवक्तव्यमागविशेषणविशिष्टमित्यर्थः, न क्ववत्याशु ते
वेत्यङ्करः । अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे निरन्तेति । कवणागोचवद्वः वातिवैकद्वावा फोर-
यति यद्गीति । यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति शिष्टैश्चेति । पूर्वार्कगतक्रियापदशानु-
षङ्गं सूचयति तदिति । सर्के तावदेते योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनः
रतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति के अतिशयेनेति ॥ १ ॥

किमनयोर्योगयोर्मध्ये श्चक्यो योगो वा पृच्छते किन्वा साङ्गान्मोक्तेहेतुविति विकल्प
क्रमेणोक्तवः भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगश्च वक्तव्यमा-
गद्वां प्रष्टव्यतेत्याह ये त्र्यङ्गवेति । यद्याद्यस्तुत्राह ये द्विति । सर्कयोगेश्वराणां सर्केषां
योगमधिष्ठिताः योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्र्यङ्गा रागाद्याथ्या क्लेशनिमित्तभूता तिमिर-

स्वामिकृत टीका ।

तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयीति । मयि परवेश्वरे सर्कङ्गादिङ्ग-
विशिष्टे मन आवेश्म एकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मग्निष्ठाः सन्तः श्रेष्ठया
श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयन्ति ते युक्ततमा ममाभिमतः ॥ २ ॥

যে হৃৎকরমনির্দেশমব্যক্তং পর্য্যুপাসতে ।
সর্বত্রগমচিন্ত্যঞ্চ কূটস্থমচলং ধ্রুবম্ ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সমাধায় মনঃ যে ভক্তাঃ সন্তো মাং সর্বযোগেশ্বরানাং মধীশ্বরং সর্বজ্ঞং বিমুক্তরাগাদিক্লে-
শ-
তিমিরদৃষ্টিং নিত্যযুক্তা অতীতানন্তরাধ্যায়ান্তোক্তশ্লোকার্থত্বায়েন সততযুক্তাঃ সন্ত উপাসতে
শঙ্করা পরমা প্রকৃষ্টয়া উপেতাঃ মে মম মতাঃ অভিপ্রেতা যুক্ততমা ইতি নৈরন্তর্যেণ হি তে
মচ্ছিত্তয়াহোরাত্রমতিবাহয়ন্তি অতো যুক্তং তান্ প্রতি যুক্ততমা ইতি বক্তুং ॥ ২ ॥

কিমিতরে যুক্ততমা ন ভবন্তি ন কিন্তু তান্ প্রতি যদ্বক্তব্যস্তৎ শৃণু যে তু অক্ষরমনির্দে-
শ-
মব্যক্তত্বাদশব্দগোচরমিতি ন নির্দেষ্টুং শক্যতে অতোহনির্দেশমব্যক্তং ন কে-
নাপি প্রমাণেন ব্যক্ত্যত ইত্যব্যক্তং পর্য্যুপাসতে পরি সমস্ত্যুপাসতে উপাসনং নাম যথা-

গিরিকৃত টীকা ।

শক্তিতানাৎজ্ঞানকৃতাদৃষ্টিরবিদ্যা মিথ্যাধীর্ষশ্চ তমিতি বিশিনষ্টি বিমুক্তেতি । নিত্যযুক্তত্বং
সাধয়তি অতীতেতি । তত্রোক্তো যোহর্থো মৎকর্মকুদিত্যাদি তস্মিন্মিচ্ছয়েনায়ো গমনস্তশ্চ
নিয়মেনারুঠানং তেনেত্যর্থঃ । উপাসতে ময়ি স্মৃতিং সদা কুর্কস্তীত্যর্থঃ । উক্তোপাস-
কানাং যুক্ততমত্বং ব্যনক্তি নৈরন্তর্যেণেতি । তদেব ক্ষুটয়তি অহোরাত্রমিতি । অহি
চ রাত্রৌ চাতিমাত্রমতিশয়েন মামেব বিষয়াস্তরবিমুখাশ্চিন্তয়ন্তীত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

বক্ষ্যামস্তমুপরিষ্টাদিভ্যুক্তং প্রাগ্গূর্বকং একটয়তি কিমিত্যাদিনা । পূর্বেভ্যঃ ফলতো
বিশেষার্থস্তশব্দঃ । অব্যক্তত্বমনির্দেশত্বে হেতুরিত্যাহ অব্যক্তত্বাদিতি । যতোহব্যক্ত-
মতোহনির্দেশমিতি যোজনা । নিকৃপাধিকেহঙ্করে কথমুপাসনেতি পৃচ্ছতি উপাসনমিতি ।
শাস্ত্রতোহঙ্করং জ্ঞাত্বা তমুপেত্যাভ্যে নোপগম্যোপাসতে তথৈব তিষ্ঠন্তি পূর্ণকিদেকতানমঙ্ক-
রমান্মানমেব সদা ভাবয়ন্তীত্যেতদিহ বিবক্ষিতমিত্যাহ যথেনিতি । অব্যক্তত্বমেবাচিন্ত্যত্বেহপি
হেতুরিত্যাহ যদ্বীতি । কূটস্থশব্দশ্লোকার্থত্বং বৃদ্ধপ্রয়োগতঃ সাধয়তি কূটরূপমিতি ।
আদিপদমনুত্বার্থঃ । প্রকৃতে কিন্তুদনুত্বং কূটশক্তি মিত্যাহ তথাচেতি । উক্তনীত্যা কূট-
শব্দশ্চানুত্বার্থত্বে যদনেকস্য সংসারশ্চ বীজনিরূপ্যমাণং নানাবিধদোষোপেতং তদ্বাদং
তদ্যব্যাকৃতং মায়াশ্চ প্রকৃতিং মম মায়েত্যাদৌ মায়াশক্তি ততরা প্রসিদ্ধমবিদ্যাতি তদিহ

স্বামিকৃত টীকা ।

তর্হীতরে কিং ন শ্রেষ্ঠা ইত্যত আহ যে স্থিতি দ্বাত্যাং । যে হৃৎকরং পর্য্যুপাসতে ধ্যায়-
ন্তি তেহপি মামেব প্রাগ্গূর্বস্তীতি দ্বয়োরধরঃ । অক্ষরশ্চ লক্ষণমনির্দেশমিত্যাদি । অনি-
র্দেশশব্দেন নির্দেষ্টুং মশক্যং যতোহব্যক্তং রূপাদিহীনং সর্বত্রগং সর্বব্যাপি অব্যক্তত্বাদে-

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शाङ्कमुपाश्रयं विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारिवत् समानप्रतारप्रवाहेन दीर्घकालं यदासक्तुपासनमाचकते अक्षरं विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवस्थाप्य चिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यं यद्वि करणपोचरं तन्नसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानशुभमस्तुर्दोषः वस्तु कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः असिद्धो लोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमस्तुर्दोषः मायाप्रकृत्यादिशब्दवाच्यतया मायास्तु प्रकृतिः विद्या-न्न्यायिनस्तु महेश्वरः मम माया ह्युरतायेत्यादौ असिद्धः यत्र कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तद-ध्यक्षतया अथवा राशिविव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्मात् ऋवं नित्यमि-त्यर्थः ॥ ७ ॥

संनियम्येति । संनियम्य सम्यक् नियम्य संश्रुत्य इन्द्रियग्रामः इन्द्रियसमुदायः सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते ये एव-स्थिताः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः न तेषां वक्तव्याः किञ्चिद् मां ते प्राप्नु-वन्ति इति ज्ञानिष्ठात्त्वात् मे मतमित्युक्तत्वात् न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वयुक्त-तमत्वं वा वाच्यं ॥ ४ ॥

गिरिकृत टीका ।

कूटशक्तिमित्यर्थः । तत्रावस्थानं केन रूपेणेत्याशङ्क्यामाह तदक्षरत्वेति । कूटस्थ-शब्दं निरूपयन्मार्थान्तरमाह अथवेति । पूर्वमुपजीव्यानन्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह अत एवेति ॥ ७ ॥

कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं श्रुदिति तदाह संनियम्येति । तुल्या हर्षविषाद-रागद्वेषादिरहिता सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानश्रापनीतत्वात्, परस्परवापेक्षयोरसम्भवविवक्षित्वाह ते य इति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते रताः सर्वेभ्यो हितमेव चिन्त्यस्तुतदेवाचरन्ति ज्ञानवताः यथाज्ञानस्तुगवत्प्राप्तोरर्थसिद्धत्वादभुवादमात्रमित्याह नश्चिती । ज्ञानिनो भग-वत्प्राप्तिः सिद्धैवेत्यात्र प्रमाणमाह ज्ञानिश्चिती । ज्ञानवतास्तुगवत्प्राप्तौ तएव युक्त-तमा वक्तव्याः । कथं सङ्गवक्रोपासकान् युक्ततमानुक्तवानसीत्याह न हीति ॥ ४ ॥

श्यामिकृत टीका ।

वाचिन्त्यं कूटस्थं कूटे मायाप्रपञ्चेऽधिष्ठानत्वेनावस्थितं अचलं स्पर्शनरहितं अतएव ऋवं नित्यं बुद्ध्यादिरहितं स्पष्टमन्त्रं ॥ ७ ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तुष्ट्यामव्यक्तसक्तचेतसाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिदुःखं देहवद्विरवाप्यते ॥५॥
 ये तु सर्वानि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
 अनन्तेनैव योगेन मां ध्यायन्तु उपसते ॥६॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च क्लेशोऽधिकतरस्तुष्ट्यामव्यक्तसक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तः चित्तं येषां-
 दर्शनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः अव्यक्तसक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तः चित्तं येषां-
 ते अव्यक्तसक्तचेतसस्तुष्ट्यां अव्यक्तसक्तचेतसां अव्यक्ता हि यस्माद् गतिरुक्तसत्त्विका
 दुःखं देहवद्विदेहाभिमानवद्विरवाप्यते अतः क्लेशोऽधिकतरः ॥ ५ ॥

अङ्करोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्ठादङ्क्यामः ये त्विति । ये तु सर्वानि कर्माणि मयी-
 श्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्तेनैव अविद्यमानमशुदा-
 लम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्ता यश्च सोऽनन्तेनानन्तेनैव केवलेन योगेन समा-
 धिना मां ध्यायन्तुश्चित्तयुक्त उपसते ॥ ६ ॥

गिरिकृत टीका ।

सङ्गोपासकेषुपि कथमित्याह किञ्चित् । अङ्करोपासनश्च दुःखरत्नादुपासनाङ्कुरश्च
 सुकरवादिभ्यतिप्रेत्याह क्लेश इति । अधिकएवेतरेभ्यो द्वैतदर्शित्यः कामित्य इति
 शेषः । तेषां क्लेशाधिकत्वे हेतुः मत्त्वा विशिनष्टि देहेति । अव्यक्तमत्यन्तसूक्ष्मं निर्कि-
 शेषमङ्कुरसुम्निग्नसक्तमभिनिविष्टेकेतो येषांस्तुष्ट्यामिति यावत् । अङ्करोपासकानां क्लेश-
 आधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह अव्यक्तेति । दुःखं दुःखेन कृच्छ्रेणेति यावत्, अतो
 देहाभिमानत्यागादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ते कथं वर्तते तत्राह अङ्करोति । यद्यङ्करोपासका मामेवाप्नुवन्तीति विशिष्यन्ते
 स्वामिकृत टीका ।

ननु तेऽपि वामेव प्राप्नुवन्ति तर्हीतरेषां युक्तमद्वयं कृत इत्यपेक्षयां क्लेशाक्लेश-
 कृतं विशेषमाह क्लेश इति त्रितिः । अव्यक्ते निर्विशेषेऽङ्कुरे आसक्तः चेतो येषां
 तेषां क्लेशोऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिनिष्ठा देहाभिमानिर्भिदुःखं यथा भवति
 एवमवाप्यते देहाभिमानिनां नित्यं प्रत्यूषवणवत्सु दुर्घटवादिभिर्भावः ॥ ५ ॥

मङ्कुरानां मत्प्रसादादनायासेनैव सिद्धिर्भवतीत्याह ये त्विति वार्त्त्याः । ये मयि परमे-
 श्वरे सर्वानि कर्माणि संन्यस्य मत्परा भूत्वा मां ध्यायन्तोऽनन्तेन न विद्यतेऽन्तो
 तजनीरौ यन्मिःस्तुष्ट्यामैकान्ततन्त्रियोगेनोपासत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि न चिरात् पार्थ मयावेशितचेतसां ॥१॥
 मयेव मनआधत्सु मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मयेव अत उर्द्धं न संशयः ॥८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तेषां किं तेषामिति । तेषां मद्भूपसनैकपराणां अहमीश्वरः समुद्धर्ता कुत इत्याह
 मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तं संसारो मृत्युसंसाव सएव सागववत् सागरो दुःखवत्त्वात्
 तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि किंप्रमेव हे
 पार्थ मयावेशित चेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो तेषां ते मया-
 वेशितचेतसस्तेषां ॥ १ ॥

यत एव तस्मात् मयेवेति । मयेव विश्वरूप ईश्वरे मनः सकलविकल्पात्मकमाधत्सु
 स्थापय मयेव व्यवसायं कूर्कतीं बुद्धिं आधत्सु निवेशय ततस्तेन किं श्रुदिति शूनु निवसि-
 ष्यसि निवत्सुसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं कविष्यस्येव अतः शरीरपातादूर्द्धं न
 संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥८॥

गिरिकृत टीका ।

तत् किं सञ्जोपासकाश्चाः नाग्नू वस्ति न तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह ये विति ।
 दुःखः शक्तानिवृत्त्यर्थः ॥ ७ ॥

तेषांभगवद्भ्यायिनां किं फलतीति शक्तमद्भाष्य फलमाह तेषामित्यादिना । समुद्धर्ता
 सम्यग्ूर्द्धं नेता ज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थः, मृत्युरज्जानः मरणाद्यनर्थहेतुत्वात्तेन कार्यतया
 युक्तः संसारः ॥ १ ॥

भगवद्भूपसना विशिष्टफलेत्येव यतः सिद्धमतो भगवन्निष्ठायां प्रयतितव्यमित्याह यत
 इति । असंहिताकवणं श्लोकपूरणार्थः । मनोबुद्ध्यार्त्तगवत्यवस्थापने प्रश्नपूर्वकं फलमाह
 तत इति भगवन्निष्ठश्च तत्प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावः सूचयति संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥

स्वामिकृत टीका ।

एवं मयावेशितं चेतो वैश्वयां मृत्युयुक्तां संसारसागरादहं सम्यग्ूर्द्धा अचि-
 रेण भवामि ॥ १ ॥

यस्मादेव तस्मान्मयेवेति । मयेव संकल्पात्मकं मन आधत्सु शिवीकुरु, बुद्धि-
 मपि व्यवसायान्त्रिकां मयेव निवेशय, एवं कूर्कन्मत्प्राप्तयेन लक्ष्जानः सन्नत उर्द्धं
 देहास्ते मयेव निवसिष्यसि निवत्सुसि मदात्मना वासं करिष्यसि नात्र संशयः तथा च श्रुतिः
 देहास्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे इति ॥ ८ ॥

अथ चिन्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥
 अभ्यासेहप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
 मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेति अथ एवं यथाबोचाम तथा मयि चिन्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्तुं न शक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चिन्तेश्चकस्मिन्नलक्षणे सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधनलक्षणस्तनाभ्यासयोगेन मां विश्वकपमिच्छ प्रार्थयन् आप्तुं प्राप्तुं हे धनञ्जय ॥ ९

अभ्यासेहपीति अभ्यासेहप्यसमर्थोऽसि अशक्नोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो भव मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्सुद्धिं योगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

गिरिकृत टीका ।

तत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्त्यावुपायान्तरमाह अथेत्यादिना ॥ ९ ॥

एकमालम्बनं स्थूलं प्रतिमादिसमाधानं ततोऽभ्यासत्वे विश्वरूपे चिन्तकाद्यं द्वैताभिनिवेशादभ्यासाधीने योगेऽपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायान्तरमाह अभ्यासेहपीति । अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थं कर्माणि कुर्वन् किं श्रुदित्याशङ्क्याह आभ्यासेनेति । सिद्धिः ब्रह्मभावः, अपिबिह अवधिसूचनार्थः ॥ १० ॥

श्यामिकृत टीका ।

अत्राशङ्कः प्रति सुगमोपायमाह अथेति । स्थिरः यथा भवत्येवं मयि चिन्तं धारयितुं यदि शक्नो न भवसि तर्हि विक्षिप्तं चिन्तं पुनः पुनः प्रत्याहृत्य मदनुभवणलक्षणे योगेऽभ्यासयोगेन मां प्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ९ ॥

यदि पुनर्नैवः तत्राह अभ्यास इति । यदि पुनरभ्यासेहप्यशक्नोऽसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थानि यानि कर्माणि एकादश्यापवासव्रतपूजापरिचर्यानामसङ्कीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यत् तादृशो भव, एवंभूतानि कर्माण्यपि मदर्थं कुर्वन् मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

अत्यन्तं भगवत्कर्मपरिनिष्ठायामप्यशक्तं पक्षान्तरमाह अथेति । यद्येतदपि कर्तुं न शक्नोषि तर्हि मद्व्यागं मदकशरणमाश्रितः सन् सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावशकानाङ्गान्निहोत्रादिकर्मणां फलानि षडचिन्तो भूत्वा परित्यज । एतदुक्तं भवति, मया तावदीश्वराङ्गया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं तावद्दृष्टमदृष्टं परमेश्वराधीनमित्येवं मयि

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्नवान् ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथैतदिति । अथ पुनवेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत् कर्तुं मशक्तोऽसि मद्योग-
माश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्मानि सन्न्यस्य यत् करणं तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन्
सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंज्ञासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु
यतात्नवान् सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

भगवत्कर्मपरमप्यशक्यमिति शक्यते अथेति । बहिर्विषयाकृष्टचेतसादित्यर्थः तर्हि
भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन संयतचित्तो भूत्वा कर्मफलसंज्ञासं कूर्कित्याह मद्योगमिति ॥ ११ ॥

उत्तरश्लोकतात्पर्यमाह ईदानीमिति । ज्ञानः शक्युक्तिभ्यामाग्ननिश्चयः, अत्यासो
ज्ञानार्थश्रवणात्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानात्यासो वा, तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षात्कावो
हेतुस्त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमाह एवमिति, प्रीणात् भगवानिति तस्मिन् कर्मसंज्ञानपूर्वस्त-
मित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्तत्यागादित्यर्थः । अनन्तरमेवे-
त्युक्तं व्यनक्ति न त्विति । नतु कर्मफलत्यागस्य सद्यः शास्तिकरत्वे सम्यग्धीवेव तथेति
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्किञ्चिदुक्तं तत्राह अज्जस्येति । दीर्घेण कालेनादरनैरनुष्ठाना-
द्यानादसंसाक्षात्कारत्वात् संसावदुःखोपशास्त्रेण सुखाविधाद्यानास्त्यागस्य विशिष्टदोक्तेस्तदी-
यस्तुतिवद्वेष्टेत्याह अतश्चेति । तत्र हेतुमाह सम्पन्नेति । सम्पन्नानि प्राप्तानि साधना-
नुष्कारोपासनादीनि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वस्यानुष्ठानाशक्तावुत्तराश्रयस्य अनुष्ठेयत्वेनोप-
देशत्यागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे विशिष्टवचनस्य केन साधयेत्येव तं
प्रति स्तुतिस्मृति पृच्छति केनेति । उत्तरमाह यदेति । अमृतत्वमुक्तं अथ मर्त्याहमृतो
भवतीति शेषादिति शेषः । कामप्रहाणश्चामृतत्वार्थमथाकामयमान इत्यादावपि सिद्ध-
मित्याह तदिति । कामत्यागश्चामृतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य तद्वेत्तुमित्या-
शक्याह कामाश्चेति । कर्मफलत्यागादेव शास्त्रे ज्ञाननिष्ठोपेक्षितेत्याशक्याह तस्यापे-
क्षेति । तथापि कथमज्जस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशक्याह इति सर्वेति । विद्यावतस्त्या-
गवदविद्यत्यागस्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टदोक्तिर्बुद्धेति स्तुतिमुपसंहरति इति तत्-
स्वामिकृत टीका ।

भावमारोप्य फलासक्ति परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यतीति तात्-
पर्यः ॥ ११ ॥

শ্রেয়ো হি জ্ঞানমভ্যাসাজ্জ্ঞানাক্ষ্যানং বিশিষ্যতে ।

ধ্যানাৎ কৰ্মফলত্যাগস্ত্যাগাচ্ছান্তিরনন্তরম্ ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইদানীং সৰ্বকৰ্মফলত্যাগং স্তোতি শ্রেয়ো হি প্রশস্ততরং জ্ঞানং কস্মাদবিবেকপূৰ্ব্বকা-
দভ্যাসাত্তস্মাদপি জ্ঞানাৎ জ্ঞানপূৰ্ব্বকং ধ্যানং বিশিষ্যতে জ্ঞানবতো ধ্যানাদপি কৰ্মফল-
ত্যাগো বিশিষ্যত ইতি অন্বয়জ্ঞাতে এবং কৰ্মফলত্যাগাৎ পূৰ্ব্বং বিশেষণবতঃ শান্তিরূপশমঃ
সহেতুকশ্চ সংসারস্থানন্তরমেব স্থানতু কালান্তরমপেক্ষতে অজ্ঞশ্চ কৰ্মণি প্রবৃত্তশ্চ পূৰ্ব্বো-
পদিষ্টোপায়ানুষ্ঠানশক্তৌ সৰ্বকৰ্মণাং ফলত্যাগঃ শ্রেয়ঃসাধনমুপদিষ্টং ন প্রথমমেবাতশ্চ
শ্রোয়ে হি জ্ঞানমভ্যাসাত্তরবিশিষ্টেছোপদেশেন সৰ্বকৰ্মফলত্যাগঃ স্তূযতে সম্পন্ন-
সাধনানুষ্ঠানশক্তাবনুষ্ঠেয়ত্বেন ঋতত্বাৎ কেন সাধন্যেণ স্তুতিঃ যদা সৰ্বৈ প্রমুচ্যন্ত ইতি
সৰ্বকামপ্রহাণাদযতত্বমুক্তং তৎপ্রসিদ্ধং কামাশ্চ সৰ্বৈ শ্রোতস্মার্ত্তসৰ্বকৰ্মণাং ফলানি

গিরিকৃত টীকা ।

সমান্তাদিতি । কিমর্থী স্তুতিরিত্যাশঙ্ক্য ত্যাগে কুচিমুৎপাদ্য প্রবর্তয়িতুমিত্যাহ প্ররো-
চনার্থেতি । ত্যাগস্তুতিঃ দৃষ্টান্তেন স্পষ্টয়তি যথেন্তি । ফলত্যাগঃ শ্রেয়োহেতুশ্চৈৎ কৰ্ম-
ত্যাগাদপি ফলত্যাগসিদ্ধেরলং কৰ্মানুষ্ঠানেনেত্যাশঙ্ক্যাহ এবং কৰ্মেতি । ফলাভিলাষং
ত্যাগাৎ কৰ্মানুষ্ঠানশ্রুতিশ্চৈত্বরে শ্রেয়োহেতুতয়া বিবক্ষিতত্বানুষ্ঠানানর্থক্যমিত্যর্থঃ ।
সম্প্রত্যষ্টেত্যাদ্যবতারয়িতুং বৃত্তং কীর্তয়তি অত্র চেতি । তয়োশ্চৈত্যাভিকোহভেদো ন
তর্হি ঐশ্ববে মনঃসমাধানরূপযোগোহত্যস্তাভেদে ধ্যাভ্যুদ্যোয়ত্বাভাবাৎ ন চাত্যস্তাভেদে
কৰ্মানুষ্ঠানং তৎফলত্যাগো বা অপরশ্চ তদেবাগাদিত্যর্থঃ । ভগবদুক্তিসামর্থ্যাদপি কৰ্ম-
যোগাদিনাভেদদৃষ্টিমতো ভবতীত্যাহ অথেন্তি । অক্ষরোপাসকশ্চ কৰ্মযোগাযোগবৎ কৰ্ম-
যোগিনোহক্ষরোপাসনানুপপত্তিরপি দর্শিতেত্যাহ অথেন্তি, অক্ষরোপাসকাঃ সম্যগ্ ধীনিষ্ঠা
যথা জ্ঞানং ভগবন্তমেবাগ্নুবন্তি ন কৰ্মিণঃ তথা চ কৰ্মিণো নাক্ষরোপাসনসিদ্ধিরিত্যর্থঃ
ইতচ্চাক্ষরোপাসনং কৰ্মানুষ্ঠানং ন চৈকত্র বৃত্তমিত্যাহ অক্ষরেতি । নক্ষরোপাসকবদন্তেষা
মপি ঐশ্বর্যাত্মতাবিশেষাৎ কৃতস্তদধীনত্বং তত্রাহ যদীতি । কৰ্মযোগশ্চাক্ষরোপাস্তেষ্চ যুগপদে-

স্বামিকৃত টীকা ।

ভমিঃ ফলত্যাগং স্তোতি শ্রেয় ইতি সমগ্ জ্ঞানসহিতাদভ্যাসাদক্ষুতিসহিতোপদে-
শপূৰ্ব্বকং জ্ঞানং শ্রেষ্ঠং, তস্মাদপি তৎপূৰ্ব্বকধ্যানং বিশিষ্টং ততস্ত তৎ পশুতে নিফলং ধ্যান-
মাম ইতি ঋতেঃ তস্মাদপ্যাক্রলক্ষণঃ কৰ্মফলত্যাগঃ শ্রেষ্ঠঃ, তস্মাদেবং তু তত্যাগাৎ কৰ্মশ্চ
কৃতফলেষু চাসক্তিনিবৃত্ত্যা মৎপ্রসাদেন সমনস্তরমেব সংসারশান্তির্ভবতি ॥ ১২ ॥

अद्वेषता सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः कमी ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठान्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमङ्गलं सर्वकर्मफल-
त्यागशान्तीति तत्सामान्यां सर्वकर्मफलत्यागशान्तिरियं प्ररोचनार्थं यथागस्त्येन ब्राह्मणेन
समुद्रः पीत इति इदानीन्तनाः अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणसामान्यां स्तूयते एवं कर्मफलत्यागां
कर्मयोगश्च श्रेयःसाधनत्वमभिहितं, अत्र चात्रेणवभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमा-
धानलक्षणे योग उक्त उच्यते कर्मानुष्ठानादि चात्थेत्तदप्यशक्तोऽसीत्याज्ञानकार्यसूचना-
भेददर्शिनोऽहंकारोपासकश्च कर्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति तथा कर्मयोगिनोऽहंकारो-
पासनात्पुनरपि दर्शयति भगवान् ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्याहंकारोपासकानां कैवल्यप्राप्तेः
श्वेतश्वेतसुखे तरेषां पारतन्त्र्यामीश्वराधीनतां दर्शित्वाऽस्त्येवमहं समुक्तेति यदि हीश्वर-
शान्तिभूतास्तु मता अत्रेददर्शित्वादहंकाररूपा एव ते इति समुद्धारणकर्मवचनान् प्रत्यपेशलः
श्यादप्याहंकारानुष्ठानात्तन्त्रमेव हितैषी भगवाःस्तस्य सम्यग्दर्शनाश्रितः कर्मयोगः भेददृष्टि-
मन्त्रमेवोपदिशति न चाज्ञानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्या कश्चिद्गुणभावः जिगमिषति कश्चिं
विरोधां तस्मादहंकारोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां मन्त्रासिनां त्र्यम्बकैर्षणानां
अद्वेषता सर्वभूतानामित्यादि धर्मपुंगुः साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते ॥ १२ ॥

अद्वेषेति अद्वेषता सर्वभूतानां न द्वेषेतान्नो हःखहेतुमपि न किञ्चिद्वेष्टि सर्वाणि
भूतान्नाश्रयेन हि शस्त्रां पशुति मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वा वर्तते इति मैत्रः करुण

गिरिकृत टीका ।

कत्रायोगे हेतुस्तवमाह यस्माच्छेति । कुरु कर्तव्येवेत्यादाविति शेषः । किञ्चाहंकारोपा-
सको वाक्यादीश्वरमाज्ञानेति नासौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेन ह्यहंकारो-
रेकत्र व्याघातादप्येवमपि नाहंकारोपासनः कर्मानुष्ठानकैकत्र युक्तमित्याह न चेति ।
अहंकारोपासकिकर्मयोगोरेकत्रायोगे क्लिप्तमाह तस्मादिति । अज्ञानां कर्मिणां वक्ष्य-
माणकर्मजातस्तु साकल्येनायोगादहंकारनिष्ठानामेवेदमुच्यते अविकल्पांशस्तु तु सर्वार्थसमिष्टे-
मेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वेषां भूतानां मध्ये यो हःखहेतुः तः विद्वानपि द्वेषेत्येवेत्याशङ्क्याह आश्रय इति ।

स्वामिकृत टीका ।

एवंभूतस्तु उक्तस्तु किञ्चमेव परमेश्वरप्रसादहेतुं धर्मानाह अद्वेषेत्येति । सर्व-
भूतानां वधावधमद्वेषेता मैत्रः करुणश्च उक्तमेवु धेषशुक्तः समेषु मित्रतया वर्तते इति

সন্তুষ্টঃ সততং যোগী যতাত্মা দৃঢ়নিশ্চয়ঃ ।

ময্যর্পিতমনোবুদ্ধির্যো মদ্ভক্তঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

এব চ করুণা কৃপা হুঃখিতেষু দয়া তদ্বান করুণঃ সর্বভূতাতয়প্রদঃ সন্ন্যাসীত্যর্থঃ নির্মমো মমেতিপ্রত্যয়বর্জিতো নিবহঙ্কারো নির্গতাহংপ্রত্যয়ঃ সমহুঃখেতি সমহুঃখস্বখঃ সমে হুঃখস্বখে শ্বেষবাগযোরপ্রবর্ত্তকে যস্য সঃ সমহুঃখস্বখঃ ক্ষমী ক্ষমাবানাক্রুষ্টোহ্ভিহতো বাহ বিক্রিয়এবাস্তে ॥ ১৩ ॥

সন্তুষ্ট ইতি । সন্তুষ্টঃ সততং নিত্যং দেহস্থিতিকাবণস্য নাভে চ উৎপন্নালংপ্রত্যয়ঃ তথা গুণবল্লাভে বিপর্যয়ে চ সন্তুষ্টঃ সততং যোগী সমাহিতচিত্তঃ যতাত্মা সংযতস্বভাবো দৃঢ়নিশ্চয়ো দৃঢ়ঃ স্থিরো নিশ্চয়োহধ্যবসায়ো যস্যাত্তত্ববিষয়ে স দৃঢ়নিশ্চয়ো ময্যর্পিতমনো-বুদ্ধিঃ সঙ্কল্পাত্মকং মনোহধ্যবসায়লক্ষণা বুদ্ধিস্তে ময্যেবার্পিতে স্থাপিতে মনোবুদ্ধী যস্য সন্ন্যাসিনঃ স ময্যর্পিতমনোবুদ্ধির্ষ ঐদৃশো মদ্ভক্তঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৪ ॥

প্রিয়ো হি জ্ঞানিনোহ্ভ্যর্থমহং স চ মম প্রিয় ইতি সপ্তমেহধ্যায়ৈ স্চিতং তদ্বিহ প্রপঞ্চ্যতে যস্মাদিতি । যস্মাৎ সন্ন্যাসিনো নোদ্বিজতে নোদ্বৈগং গচ্ছতি ন সন্তপ্যতে ন সংকুভ্যতে

গিরিকৃত টীকা ।

তত্র হেতুঃ সর্বানীতি । সর্বভূতানামিত্যভয়তঃ সম্বধ্যতে মম প্রত্যয়বর্জিতো দেহেহ্পীতি শেষঃ ব্রতস্বাধ্যায়কৃতাহঙ্কাবঃ । নিষ্ক্রান্তত্বমাহ নির্গতেতি ॥ ১৩ ॥

অকরোপাসকস্যাজ্ঞানতো বিশেষণাস্তবাণ্যাহ সন্তুষ্ট ইতি । সততমিতি সর্বত্র সম্বধ্যতে কার্য্য কারণসংঘাতঃ স্বভাবশকার্থঃ স্থিবৎ কুতর্কাদিনানভিভবনীযৎ, মন্ত্বেণ মন্ত্বেনপরো জ্ঞানবানিতি যাবৎ ॥ ১৪ ॥

জ্ঞানবতো ভগবৎপ্রিয়ত্বে প্রমাণমাহ প্রিয়ো হীতি । কিমর্থং তর্হি পুনরুচ্যতে তত্রাহ তদ্বিতি । উদ্বৈগাদিরাহিত্যমপি জ্ঞানবতো বিশেষণমিত্যাহ যস্মাদিতি । ন কেবল স্বামিকৃত টীকা ।

মৈত্রঃ হীনেষু কৃপালুবিত্যর্থঃ, নির্মমো নিরহঙ্কারশ্চ কৃপালুত্বাদেবাত্তৈঃ সমে হুঃখস্বখে যস্য সঃ ক্ষমী ক্ষমাশীলঃ ॥ ১৩ ॥

সন্তুষ্ট ইতি । সততং নাভেহ্নাভে চ সন্তুষ্টঃ প্রসন্নচিত্তঃ যোগী অপ্রমত্তঃ যতাত্মা সংযতস্বভাবঃ দৃঢ়ো মদ্বিষয়ে নিশ্চয়ো যস্য ময্যর্পিতে মনোবুদ্ধী যেন এবংভূতো যো মদ্ভক্তঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৪ ॥

কিঞ্চ যস্মাদিতি । যস্মাৎ সকাশাৎ লোকো জনো নোদ্বিজতে ভয়শঙ্কয়া কোভং ন প্রাপ্নোতি যশ্চ লোকান্নোদ্বিজতে যশ্চ স্বাভাবিকৈর্হর্ষাদিভিমুক্তঃ, তত্র হর্ষঃ স্বস্যেষ্টনাভে

यस्मान्नोद्धिजते लोको लोकान्नोद्धिजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्धेगैर्मुक्त्वा यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्याथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

लोको लोकां नोद्धिजते च यः हर्षामर्षभयोद्धेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयक्षोद्धेगश्च तैः हर्षामर्षभयोद्धेगैर्मुक्त्वा हर्षः प्रियताते अन्तःकरणस्योत्कर्षो बोधाङ्गनाश्रुपातादिलिङ्गः तथा अमर्षोऽभिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता भयत्रासः उद्धेग उद्धिगता तैर्मुक्त्वा य स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति स विषयेष्वनपेक्षे निःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरेण च शोचैन सम्पन्नो दक्षः प्रत्यूषणेषु कार्येषु सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुः समर्षः उदासीन इति उदासीनो न कस्यचिन्निद्रादेः पक्षः भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्याथो गतभयः सर्वारम्भपरित्यागी आरम्भस्त इति आरम्भ इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भान्तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

गिरिकृत टीका ।

मुद्धेगः प्रत्यपादानङ्गमेव संश्रानिनो नाहूपपन्नः किञ्च तत्कर्तृत्वमपीत्याह तथेति । असहिष्णुता परकीयप्रकर्षस्येति शेषः । त्रासस्तस्करादिदर्शनाधीनः उद्धिगत्वमचेतनाच्चेतनाधीनस्य लोकादिति यावत् ॥ १५ ॥

निरपेक्षतादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीय-सर्वसंग्रहार्थः, प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्ति, कर्तव्येषु कर्तृत्वेत्यर्थः । परैस्त्याङ्गितस्यापि गता व्याथा भयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह गतेति ॥ १६ ॥

स्वामिकृत टीका ।

उत्साहः अमर्षः परस्य लाभेऽसहनः भयः त्रासः उद्धेगो त्रयादिनिमित्तश्चित्तकोपः एतैर्विमुक्त्वा यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

किञ्च अनपेक्ष इति । अनपेक्षो यदृच्छरोपहितेऽप्यर्थे निःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशोचसम्पन्नः दक्षोऽनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्याथ आधिष्ठः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थानारम्भानुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य सः, एवंभूतः सन् यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

যো ন হৃষ্যতি ন ঘেষ্টি ন শোচতি ন কাঙ্কতি ।
 শুভাশুভপরিত্যাগী ভক্তিমান্ যঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৭ ॥
 সমঃ শত্রৌ চ মিত্রে চ তথা মানাপমানয়োঃ ।
 শীতোষ্ণসুখদুঃখেষু সমঃ সঙ্গবিবর্জিতঃ ॥ ১৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ যো ন হৃষ্যতীষ্টপ্রাপ্তৌ ন ঘেষ্ট্যানিষ্টপ্রাপ্তৌ ন শোচতি প্রিয়বিরোগে ন চাপ্রাপ্তঃ
 কাঙ্কতি শুভাশুভে পুণ্যপাপে কর্মণী পরিত্যক্তুঃ শীলমস্যেতি শুভাশুভপরিত্যাগী ভক্তি-
 মান্ যঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৭ ॥

সম ইতি । সমঃ শত্রৌ মিত্রে চ তথা মানাপমানয়োঃ পূজাপরিভবয়োঃ শীতোষ্ণসুখ-
 দুঃখেষু সমঃ সর্বত্র সঙ্গবিবর্জিতঃ ॥ ১৮ ॥

কিঞ্চতুল্যানিন্দেতি । তুল্যানিন্দাস্তুতিঃ নিন্দা চ স্তুতিশ্চ নিন্দাস্তুতী তুল্যে যস্য স তুল্যানি
 দ্বাস্তুতির্মৌনী মৌনবান্ সংযতবাক্ সন্তুষ্টৌ যেন কেনচিৎ শরীরস্থিতিমাত্রেন তথাচোক্তঃ
 যেন কেনচিদাচ্ছন্নৌ যেন কেনচিদাশিতঃ যত্র কচন শায়ী স্যাভন্দেবা ব্রাহ্মণং বিদুরিতি

গিরিকৃত টীকা ।

ন চ কর্মীত্যনেন পৌনরুক্তং প্রত্যুৎপন্নায়ামপি ব্যাধায়ামপকর্ত্বনপকর্ত্বং কমিষ-
 মিত্যভ্যুপগমান্বেষর্ধাদিরাহিত্যমপি জ্ঞানিনো লক্ষণমিত্যাহ কিঞ্চেতি । সর্বত্রস্তুপরি-
 ত্যাগীত্যনেন বিহিতকাম্যত্যাগস্যোক্তদ্বাদ্বিহিতাদন্তত্র মা সংকোচীতি বিশিনষ্টি শুভাশুভ-
 ইতি । বৈষম্যবুদ্ধ্যভাবাদপি জ্ঞানিনো বিশেষণমিত্যাহ সম ইতি ॥ ১৭ ॥

সম ইতি অদ্বৈষ্টেত্যাদিনা দ্বৈষ্টাদিবেশেষা ভাগ উক্তঃ সম্প্রতি সর্বত্রৈবাবিকৃতচিপ্রত্ম-
 চাতে সর্বত্র চেতনে ত্রিয়াদাবচেতনে চ চন্দনাদাবিত্যর্থঃ ॥ ১৮ ॥

বাগ্‌য়তৎপ্রাদিবেশেষণমপি জ্ঞাননিষ্ঠস্যান্তীত্যাহ কিঞ্চেতি । নিন্দা দোষ সংকীর্ণনং
 স্তুতিশুর্গগণনং দেহস্থিতিমাত্রফলেনান্নাদিনা জ্ঞানিনঃ সন্তুষ্টেহে স্তুতিং প্রমাণয়তি তথা-
 চেতি নিয়তনিবাসরাহিত্যমপি জ্ঞানবতো বিশেষণমিত্যাহ কিঞ্চেতি । ন কুড্যাং

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ ব ইতি । প্রিয়ঃ প্রাপ্য যো ন হৃষ্যতি অপ্রিয়ঃ প্রাপ্য যো ন ঘেষ্টি ইষ্টার্থনাশো
 সতি যো ন শোচতি অপ্রাপ্তমর্থঃ যো ন কাঙ্কতি শুভাশুভে পুণ্যপাপে পরিত্যক্তুঃ শীলঃ
 যন্ত সঃ, এবংভূতো ভূত্বা যো মন্তক্তিমান্ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৭ ॥

কিঞ্চ সম ইতি । শত্রৌ মিত্রে চ সমএকরূপঃ মানাপমানয়োরপি তথা সমএব হর্ষবিবাদ-
 শূন্ত ইত্যর্থঃ, শীতোষ্ণয়োঃ সুখদুঃখয়োশ্চ সমঃ সঙ্গবিবর্জিতঃ কচিদপ্যনাসক্তঃ ॥ ১৮ ॥

তুল্যানিন্দাস্তুতির্মৌনী সস্তুষ্ঠৌ যেন কেনচিৎ ।

অনিকেতঃ স্থিরমতিৰ্ভক্তিমান্ মে প্রিয়ো নরঃ ॥ ১৯ ॥

যে তু ধৰ্ম্যামৃতমিদং যথোক্তং পৰ্যু্যপাসতে ।

শ্রদ্ধধানা মৎপরমা ভক্তাস্তেহতীব মে প্রিয়াঃ ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ অনিকেতো নিকেত আশ্রযো নিবাসো নিয়তো ন বিদ্যতে যন্ত মোহমনিকেতঃ
স্থিরমতিৰ্ভক্তিমান্ মে প্রিয়ঃ ॥ ১৯ ॥

অদ্বৈষ্টা সৰ্বভূতানামিত্যাদিনাক্ষরস্যোপাসকানাং নিবৃত্তসৰ্বৈষণানাং সন্ন্যাসিনাং পব-
মার্থজ্ঞাননিষ্ঠানাঙ্কৰ্মজাতং প্রকাস্তমুপসংহ্রিয়ত ইতি যে ভিত্তি । যে তু সন্ন্যাসিনো ধৰ্ম্যামৃত-
ক্ষৰ্মাদনপেতং ধৰ্ম্যঞ্চ তদমৃতঞ্চ তদমৃতত্বহেতুত্বাদিদং যথোক্তমদ্বৈষ্টা ভূতানামিত্যাদিনা
পর্যু্যপাসতে অনুতিষ্ঠন্তি শ্রদ্ধধানাঃ সন্তো মৎপরমা যথোক্তোহমক্ষরাত্মা পবমো নিবতিশরো
গতিরেষাস্তে মৎপবমা মন্তুকাশ্চ উত্তমাম্পবমার্থজ্ঞানলক্ষণাঃ ভক্তিমাশ্রিতাস্তেহতীব মে
প্রিয়াঃ প্রিয়ো হি জ্ঞানিনোহত্যর্থমিতি যৎ সূচিতং তদ্ব্যাখ্যায়োহোপসংহ্রতং ভক্তাস্তেহতীব
মে প্রিয়া ইতি যস্মাঙ্কৰ্ম্যামৃতমিদং যথোক্তমনুতিষ্ঠন্ ভগবতো বিষ্ণোঃ পরমেশ্ববস্যাতীব মে

গিরিকৃত টীকা ।

নোদকে সঙ্গো ন চৈলে ন ত্রিপুঙ্কবে, নাসনে বসনে নারে যস্য বৈ মোক্ষবিত্ত্বস ইতি
স্মৃতিমুক্তেহর্থে প্রমাণয়তি নেতাদিনা । পুনঃ পুনর্ভক্তেগ্রহণমপবর্গমার্গস্য পরমার্থ-
জ্ঞানস্যোপায়ার্থঃ ॥ ১৯ ॥

অদ্বৈষ্টেত্যাদিধৰ্মজাতং জ্ঞানবতো লক্ষণমুক্তং তদুপপাদিতমনুদ্যোপসংহারলোকমবতাব-
য়তি অদ্বৈষ্টেত্যাদিনা । চতুর্থাপাদস্য তাৎপর্যমাহ প্রিয়ো হীতি । যদ্যপি যথোক্তং ধৰ্মজাতং
জ্ঞানবতো লক্ষণং তথাপি জিজ্ঞাসুনাং জ্ঞানোপায়ত্বেন যত্রাদনুষ্ঠেয়মিতি বাক্যার্থমুপসংহরতি
যস্মাদিতি । তদেবং সোপাধিকাভিধানপরিপাকান্নিক্রুপাধিকমনুসন্ধধানস্যাদ্বৈষ্টা সৰ্বভূতা-

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ তুল্যা নিন্দা স্তুতিশ্চ যস্য সঃ মৌনী সংঘতবাক্ যেন কেনচিৎ যথালঙ্কেন সস্তুষ্ট
অনিকেতো নিয়তবাসশূন্তঃ স্থিরমতিঃ ব্যবস্থিতচিত্তঃ এব-ভূতো মন্তুক্রিয়ান্ যঃ স নরো
মম প্রিয়ঃ ॥ ১৯ ॥

উক্তধৰ্মজাতং সকলমুপসংহরতি যে ভিত্তি । যথোক্তমুক্তপ্রকারং ধৰ্মমেবামৃতং অমৃত-
ত্বসাধনত্বাৎ, ধৰ্ম্যামৃতমিতি কেচিৎ পঠন্তি । যে তদুপাসতে অনুতিষ্ঠন্তি শ্রদ্ধাঃ কুর্কস্তো

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ।

प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यात्तु यत्ततोऽहर्षेयः विषेणः प्रियः परकाम जिग-
मिषुणेत्युक्तं व्याक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ।

गिरिकृत टीका ।

नामित्यादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणाद्यावर्तयतस्तत्त्वसाक्षात्कावसम्भवात्ततो
मुक्त्युपपत्तेस्तद्वैतुवाक्यार्थविविधोऽहर्षेययोग्यस्तुपदार्थोऽहर्षेय इति सिद्धः ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां द्वादशोऽध्यायः ।

श्यामिकृत टीका ।

मत्पवमाश्च सन्तो मन्तुञ्जालेऽतीव मे प्रिया इति ।

दुःखमव्यक्तवन्निर्दह्यविद्यमतो बुधः ।

सुखं कृष्णपदास्तोजः भक्तिसंप्रथवान् भजेत् ॥ २० ॥

इति श्रीश्रीधरश्यामिकृतटीकायां द्वादशोऽध्यायः ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবানুবাচ—ইদং শরীরং কোন্তেয় ক্ষেত্রমিত্যভিধীয়তে ।

এতদ্বো বেত্তি তং প্রাহঃ ক্ষেত্রজ্ঞ ইতি তদ্বিদঃ ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সপ্তমেহধ্যায়ৈ সূচিত্যে দে প্রকৃতি ঈশ্বরস্ত ত্রিগুণাত্মিকাষ্টধা ভিন্নাঃ পরা সংসারহেতুত্বাৎ
পরা চাশ্চ জীবভূতা ক্ষেত্রজ্ঞলক্ষণা ঈশ্বরাত্মিকা যাত্যাঃ প্রকৃতিভ্যাঃ ঈশ্বরো জগৎপত্তি-
স্থিতিলয়হেতুত্বং প্রতিপদ্যতে তত্র ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞলক্ষণপ্রকৃতিদ্বয়নিক্রমপন্থায়েণ তদ্বত ঈশ্বরস্ত
তদ্বনির্দারণার্থং ক্ষেত্রাধ্যায় আরভ্যতে । অতীতানন্তবাধ্যায়ৈ চ অদেষ্টা সৰ্বভূতানামি-
ত্যাদিনা যাবদধ্যায়পরিসমাপ্তিস্তাবস্তত্ত্বজ্ঞানিনাঃ সন্ন্যাসিনাং নিষ্ঠা যথা তে বর্তন্তে ইত্যে-

গিরিকৃত টীকা ।

প্রথমমধ্যময়োঃ ষট্করোস্তৎতৎপদার্থাবুক্তৌ অস্তিমস্ত ষট্কো বাক্যার্থনিষ্ঠঃ সমাশ্বী-
প্রধানোহধুনারভ্যতে তত্র ক্ষেত্রাধ্যায়মস্তিমষট্কাদ্যমবতিতাবয়িষুর্ব্যবহিতঃ বৃত্তঃ কীর্তয়তি
সপ্তমইতি । প্রকৃতিদ্বয়স্ত স্মাতস্ত্যং বাবয়তি ঈশ্বরশ্চেতি । ভূমিরিত্যাদিনোক্তা সষাদি-
রূপা প্রকৃতিরপরেত্যত্র হেতুমাহ সংসাবেতি । ইতত্ত্বজ্ঞামিত্যাদিনোক্তাঃ প্রকৃতিমহুক্রামতি
পরা চেতি । পরত্বে হেতুঃ সূচয়তি ঈশ্বরাত্মিকেতি । কিমর্থমীশ্বরস্ত প্রকৃতিদ্বয়মিত্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

ভক্তানামহমুক্তর্ভা সংসাবাদিত্যবাদি যৎ । ত্রয়োদশেহথ তৎসিদ্ধৌ তত্ত্বজ্ঞানমুদীর্ঘ্যতে ।
তেষামহং সমুক্তর্ভা যত্নঃ সংসারসাগরাৎ, ভবামি ন চিরাৎ পার্থেতি পূর্বং প্রতিজ্ঞাতং
ন চাত্মজ্ঞানং বিনা সংসারোদ্ধরণং সম্ভবতীতি তত্ত্বজ্ঞানোপদেশার্থং প্রকৃতিপুরুষবিবেকা-
ধ্যায় আরভ্যতে তত্র যৎ সপ্তমাধ্যায়ৈ অপরা পরা চেতি প্রকৃতিদ্বয়মুক্তং যস্যোরবিবেকা-
জীবিতাবমাপন্নস্ত চিদংশস্তায়ঃ সংসারঃ যাত্যাঞ্চ জীবোপে ভোগার্থমীশ্বরস্ত সৃষ্টাদিষু প্রবৃত্তি-
স্তদেব প্রকৃতিদ্বয়ং ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞপদবাচ্যং পরস্পরবিভক্তং তদ্বতো নিরুপরিষ্যন্ শ্রীভগবানু-
বাচ ইদমিতি । ইদং ভোগায়তনং শরীরং ক্ষেত্রমিত্যভিধীয়তে সংসারস্ত প্রয়োহভূমিত্বাৎ
এতদ্বো বেত্তি অহং মমেতি মন্ততে তং ক্ষেত্রজ্ঞং প্রাহঃ কুবী বলবস্তৎকলভোক্তং বাৎ তদ্বিদঃ
ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞয়োবিবেকজ্ঞাঃ ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তদুক্তং কেন পুনস্তে তত্ত্বজ্ঞানেন যুক্তাঃ যথোক্তধর্মাচরণাৎ ভগবতঃ প্রিয়াঃ ভবন্তীত্যেবমর্থ
 শ্চায়মধ্যায় আরভ্যতে, প্রকৃতিশ্চ ত্রিগুণাত্মিকা সর্বকার্যকরণবিষয়াকারেণ পরিণতা পুরু-
 যশ্চ ভোগাপবর্গার্ধকর্তব্যতয়া দেহেন্দ্রিয়াদ্যাকারেণ সংহ্রিয়তে সোহং সংঘাত ইদং শবীরং
 তদেতৎ ভগবানুবাচ ইদমিতি । ইদং ইতি সর্বনাম্নোক্তং বিশিনষ্টি শবীবমিতি । হে কৌ-
 স্তেয় ক্ষতত্রাণাৎ, ক্ষয়াৎ ক্ষরণাৎ ক্ষেত্রবদ্বাশ্বিন্ কৰ্মফলনির্বৃতেঃ ক্ষেত্রমিতীতিশব্দঃ এবং-
 শব্দপদার্থকঃ ক্ষেত্রমিত্যেবমভিধীয়তে কথ্যতে এতৎ শরীরং ক্ষেত্রং যো বেত্তি বিজানাতি
 আপাদতলমস্তকং জ্ঞানেন বিষকীকবোতি স্বাভাবিকেন ঔপদেশিকেন বা বেদনেন বিষয়ী-
 করোতি বিভাগশব্দঃ বেদিতারং প্রাহঃ কথয়ন্তি ক্ষেত্রজ্ঞ ইতীতিশব্দঃ এবং শব্দপদার্থকএব
 পূর্ববৎ ক্ষেত্রজ্ঞ ইত্যেবমাহঃ কে তদ্বিদস্তৌ ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞৌ যে বিদন্তি তদ্বিদঃ ॥ ১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শব্দ্য কাবণত্বার্থমিত্যাহ যাত্যামিতি । বৃত্তমনুদ্য বর্ত্তিষ্যমাণাধ্যায়াবস্তপ্রকাবমাহ তত্রৈতি ।
 ব্যবহিতেন সম্বন্ধমুক্তাহব্যবহিতেন তং বিবক্ষুবব্যবহিতমহুবদতি অতীতেতি । নিষ্ঠোক্তেতি
 সম্বন্ধঃ । নিষ্ঠামেব ব্যাচষ্টে যথৈতি । বর্ত্তস্তে ধর্মজাতমহুতিষ্ঠন্তি তথা পূর্বোক্তেন প্রকা-
 বেণ সর্বমুক্তমিতি যোজনা । অব্যবহিতমেবমনুদ্য তেনোত্তরশ্চ সম্বন্ধঃ সন্ধিরতে কেনেতি
 তত্ত্বজ্ঞানোক্তেকুক্তার্থেন সমুচ্চয়ার্থশ্চকারঃ । জীবানাং সুখদুঃখাদিভেদতাজাং প্রতিক্ষেত্র-
 স্তিন্নানাং নাক্ষবেণৈক্যমিত্যাশব্দ্য সংসারস্য আত্মধর্মত্বং নিরাকৃত্য সংঘাতনিষ্ঠত্বং বক্তুং
 সংঘাতোৎপত্তিপ্রকাবমাহ প্রকৃতিশ্চেতি । ভোগশ্চাপবর্গশ্চার্থো তয়োবেব কর্তব্যতয়েতি
 যাবৎ । নবনস্তরশ্লোকে শবাবনির্দেশাৎ তস্মোৎপত্তির্ভুক্তব্য্য কিমিতি সংঘাতশ্চোচ্যতে
 তদ্রাহ সোহয়মিতি । উক্তেহর্থে ভগবদ্বচনমবতারয়তি তথৈতদ্বিতি । তত্র দ্রষ্টৃ হেন সংঘাত-
 দৃশ্যাদন্তমাত্মানং নির্দিশতি ইদমিতি । উক্তং প্রত্যক্ষদৃশ্যবিশিষ্টং কিঞ্চিদ্বিতি শেষঃ ।
 শরীরশ্চাত্মনোহন্তত্বং ক্ষেত্রনামনিকৃত্য ক্রতে কতেতি । ক্ষয়ো নাশঃ ক্ষরণমপক্ষয়ঃ ।
 যথা ক্ষেত্রে বীজমুপ্তং ফলাতি তদ্বদিত্যাহ ক্ষেত্রবদ্বৈতি । ক্ষেত্রপদাহুপরিস্থিতমিতিপদং
 ক্ষেত্রশব্দবিষয়মন্তথা বৈয়র্থাদিত্যাহ ইতিশব্দ ইতি । ক্ষেত্রমিত্যেবমেনে ক্ষেত্রশব্দেনে-
 ত্যর্থঃ । দৃশ্যং দেহমুক্ত্য ততোহতিবিক্তং দ্রষ্টারমাহ এতদ্বিতি । স্বাভাবিকং মনুয্যোহহমিতি
 জ্ঞানং ঔপদেশিকং দেহো নাত্মা দৃশ্যহাদিত্যাদিবিভাগশঃ স্বতোহতিরিক্তহেনেত্যর্থঃ । ক্ষেত্র
 মিত্যত্রৈতিশব্দবদত্রাপীতিশব্দস্ত ক্ষেত্রজ্ঞশব্দবিষয়ত্বমাহ ইতিশব্দ ইতি । ক্ষেত্রজ্ঞ ইত্যেবং
 ক্ষেত্রজ্ঞশব্দেন তং প্রাহবিত্তি সম্বন্ধঃ প্রবক্ষ্যানু প্রশ্নপূর্বকমাহ কে ইত্যাদিনা ॥ ১ ॥

দৃশ্যানাং দুঃখাদীনাং ভেদকানাং যাবদেহভাবিনামনাত্মধর্মত্বসিদ্ধয়ে দ্রষ্টারং দেহাদন্ত-
 মুক্ত্য সাংখ্যানামিব ভাবন্যাজেণ মুক্তিবিবৃত্তয়ে তন্ত সর্বদেহেইকৈক্যোক্তিপূর্বকং যেন পর-
 মার্ধেক্যৈক্যেণৈক্যং বৃত্তমনুদ্য প্রশ্নধারা দর্শয়তি এবমিত্যাদিনা । যথোক্তলক্ষণং দৃশ্যা-

ক্ষেত্রজ্ঞাঞ্চাপি মাং বিদ্ধি সর্বক্ষেত্রেষু ভারত ।

ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞয়োজ্ঞানং যত্তজ্জ্ঞানং যতং মম

শাকুরভাষ্যম্ ।

এবং ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞাবুক্তৌ কিমেতাবস্মাত্রেণ জ্ঞানেন জ্ঞাতব্যাবিতি নেতৃত্বাচ্যতে ক্ষেত্র-
জ্ঞমিতি । ক্ষেত্রজ্ঞঃ যথোক্তলক্ষণঞ্চাপি মাং পরমেশ্বরমসংসারিণং বিদ্ধি জানীহি যোহসৌ
সর্বক্ষেত্রেষেকঃ ক্ষেত্রজ্ঞো ব্রহ্মাদিস্তম্বপর্য্যস্তানেকক্ষেত্রোপাধিপ্রবিভক্তস্তঃ নিবস্তসর্কোপা-
ধিভেদং সদসদাदिशकप्रत्यागोचरः विद्वीत्यभिप्रायः हे भावत यस्माৎ क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-
श्ववयाथान्यव्यातिरेकेण न ज्ञानगोचरमनुदवशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोः
सं ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयक्रियेते तं ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतमभि-
प्रेतमित्याभिप्रायो ममेश्वरस्य विज्ञेयः ।

নহু সর্বক্ষেত্রেষেকএব ঈশ্ববো নাশস্তদ্ব্যতিরিক্তো ভোক্তা বিদ্যতে চেত্তত ঈশ্ববশ
সংসারিণঃ প্রাপ্তং ঈশ্ববব্যতিবেকেণ বা সংসারিণোহশ্চ জ্ঞাতাবাৎ সংসাবাভাব প্রসঙ্গস্তচ্ছোভয়
মনিষ্টং বন্ধমোক্ষতন্ধেতুশাস্ত্রানর্থক্যপ্রসঙ্গাৎ প্রত্যক্ষাদিপ্রমাণবিবোধাচ্চ প্রত্যক্ষেণ তাবৎ
সুখদুঃখতন্ধেতুলক্ষণঃ সংসাব উপলভ্যতে জগদ্বৈচিত্র্যোপলক্ষেচ্চ যথাধর্মনিমিত্তঃ সংসারো-
হনুমীয়তে সর্বমেতদনুপপন্নমাত্মেশ্বরৈকত্বে, ন জ্ঞানাজ্ঞানয়োরশ্চ যেনোপপত্তেঃ দুবমেতে
বিপবীতে বিবুচীঅবিদ্যা যা চ বিদ্যেতি জ্ঞানাজ্ঞানে তথা চ তস্মোর্কিঁদ্যাবিদ্যাবিষয়য়োঃ ফল-

গিরিকৃত টীকা ।

দেহান্নিকৃষ্টং দ্রষ্টারমিত্যর্থঃ, চাপীতি নিপাতৌ জীবন্তাকরজ্ঞানশ্চ দেহাদন্তজ্ঞানেন
সমুচ্চয়ার্থো ভিন্নক্রমৌ ন ক্ষেত্রজ্ঞঃ সাংখ্যবদৃশাদন্তদেব বিদ্ধি কিন্তু মাঞ্চাপি বিদ্বীতি সম-
ধ্যতে । যঃ সর্বক্ষেত্রেষু একঃ ক্ষেত্রজ্ঞঃ তং মামেব বিদ্বীতি সম্বন্ধঃ সূচয়তি সর্কেতি ।
তন্তৎক্ষেত্রোপাধিকভেদভাজঃ তন্তচ্ছকধীগোচবশ্চ কথং তদ্বিরীতব্রহ্মধীরিত্যাশঙ্ক্যাহ
ব্রহ্মাদীতি । উক্তবার্দ্ধঃ বিভজতে যস্মাদিতি । তদেব বিশিনষ্টি ক্ষেত্রেতি । ন চ ভেদবিষয়-
ত্বান্ন সম্যগজ্ঞানং তদ্বিতি যুক্তং তন্ত বিবেকজ্ঞানশ্চ বাক্যার্থজ্ঞানদ্বাবা মোক্ষৌপয়িকত্বেন
সম্যক্তৃাসিদ্ধিরিতি ভাবঃ ।

জীবেশ্বররোরেকত্বমুক্তমাক্ষিপতি নশ্বিতি । জীবেশ্বররোরেকত্বে জীবশ্বেশ্বরে বা তন্ত
জীবে নাশ্তর্ভাবো নাহ্যে জীবশ্চ পরস্মাদন্তস্তাভাবে সংসারশ্চ নিরালম্বনদ্বানুপপত্ত্যা পর-
শ্বেব তদাশ্রয়ত্বপ্রসঙ্গাদিত্যর্থঃ । অনশ্বরশ্চো অতিচাক্ষীতি ক্রতেন তন্ত সংসারিত্বমিত্যা-
শঙ্ক্য দ্বিতীয়ঃ দুষয়তি ঈশ্বরেতি । জীবে চেদীশ্বরোহন্তর্ভবতি তদাপি ততোহন্তসংসার্য্যভা-
বান্তশ্চ চ সংসারানিষ্টেঃ সংসারো জগত্যন্তঃ গচ্ছেদিত্যর্থঃ । প্রসঙ্গশ্বরশ্বেষ্টত্বং নিরাচষ্টে

শাকুরভাষ্যম্ ।

ভেদোহপি বিরুদ্ধো নির্দিষ্টঃ শ্রেয়শ্চ শ্রেয়শ্চেতি বিদ্যাবিষয়ঃ শ্রেয়ঃ শ্রেয়শ্চবিদ্যা কার্যামিতি
 তথা চ ব্যাসঃ দ্বাবিমা বধ পস্থানাবিত্যাদি ইমৌ দ্বাবেব পস্থানাবিত্যাদি চেহ চ হে নিষ্ঠে
 উক্তে অবিদ্যা চ সহ কার্ষেণ বিদ্যায়া হাতব্যেতি ঋতিশ্চুতিশ্চায়েভ্যোহবগম্যতে, ঋত-
 যস্তাবদিহ চেদবেদীদধ সত্যমস্তি ন চেদিহাবেদীশ্চহতী বিনষ্টম্ভমেবং বিদ্বানমৃত-
 ইহ ভবতি নান্তঃ পস্থা বিদ্যাতেহষনার আনন্দং ব্রহ্মণো বিদ্বান্ন বিভেতি কুতশ্চন
 অবিদ্বশ্চ তস্য ভয়ঃ ভবত্যবিদ্যারামস্তরে বর্তমানো ব্রহ্ম বেদ ব্রহ্মৈব ভবতি অন্তো-
 হসাবন্তোহহমস্মীতি ন স বেদ যথা পশুবেবং স দেবানায়াশ্চবিদ্যাঃ স ইদং সর্কং ভবতি যদা
 চর্ষবদিত্যাद्याঃ সহস্রশঃ । স্মৃতয়শ্চ অজ্ঞানেনাবৃতং জ্ঞানং তেন মুহুন্তি জন্তবঃ, ইহৈব তৈ-
 জিতঃ স্বর্গো যেষাং সাম্যে স্থিতং মনঃ, সমং পশুন্ হি সর্কত্র ইত্যাদ্যাঃ । স্মৃতয়শ্চ, সর্পান্
 কুশাশ্রাণি তথোদপানং, জ্ঞান্না মনুষ্যাঃ পবিবর্জয়ন্তি, অজ্ঞানতস্তত্র যাত্তীতি কেচিৎ জ্ঞানে
 ফলং পশু যথা বিশিষ্টং । তথা চ দেহাদিষনাস্মাস্মাবুদ্ধিববিদ্বান্ন রাগদেষাদিযুক্তো ধর্ষাধর্ষা-
 মুষ্ঠানকুৎ জায়তে ত্রিয়তে চেত্যবগম্যতে দেহাদিব্যতিরিক্তাশ্চদর্শিনো রাগদেষাদিপ্রহাণা-
 পেক্ষয়া ধর্ষাধর্ষপ্রবৃত্ত্যুপশমানুচ্যন্ত ইতি ন কেনচিৎ প্রত্যখ্যাভূঃ শক্যং স্মৃতয়শ্চত্রৈবং
 সতি ক্ষেত্রজ্ঞেশ্চবশৈশ্চব সতোহবিদ্যাকৃতোপাধিভেদতঃ সংসারিত্বমিব ভবতি যথা দেহা-
 দ্যাশ্চত্বমান্ননঃ সর্কজন্তুনাং হি প্রসিদ্ধো দেহাদিষনাত্বাভাবো নিশ্চিতোহবিদ্যাকৃতো যথা
 স্থাণো পুরুষনিশ্চয়ো ন চৈতাবতা পুরুষধর্মঃ স্থাণো ভবতি স্থাণুধর্মো বা পুরুষস্য তথা ন

গিরিকৃত টীকা ।

উচ্চেতি । সংসারাভাবে তয়োঃ পিপ্পলং স্বাদন্তীত্যাদিবক্ষশাস্ত্রস্য তদ্বৈক্যবিষ-
 যকর্ষকাণ্ডস্য চানর্থক্যমীশ্বরপ্রিতে চ সংসাবে তদতোক্তৃষশ্চতেঃ জ্ঞানকাণ্ডস্য মোক্ষতদ্বৈ-
 ত্ত্বজ্ঞানার্থস্যানর্থক্যমতো ন প্রসঙ্গরোরিষ্টেত্যর্থঃ । সংসাবাতাবপ্রসঙ্গস্যনিষ্টেহে হেতুস্তর-
 মাহ প্রত্যক্ষাদীতি । তত্র প্রত্যক্ষবিরোধঃ প্রকটয়তি প্রত্যক্ষেণেতি । আদিশব্দোপাস্ত-
 মনুমানবিরোধমাহ জগদিতি । বিমতং বিচিত্রহেতুকং বিচিত্রকার্যদ্বাৎ প্রসাদাদিবদি-
 ত্যর্থঃ । প্রত্যক্ষানুমানাগমবিরোধাদযুক্তমৈক্যমিত্যুপসংহরতি সর্কমিতি । ঐক্যোহপি
 সংসারিত্বমবিদ্যাতে বিদ্যাতেহসংসারিত্বমিতি বিভাগান্নানুপপত্তিরিত্যুক্তবমাহ নেত্যা-
 দিনা । তয়োঃ স্বরূপতো বিলক্ষণে ঋতিমাহ দুবমিতি । অবিদ্যা যা চ বিদ্যেতি
 প্রসিদ্ধে এতে বিদ্যাবিদ্যো দুবং বিপরীতে অত্যন্তবিরুদ্ধে ইত্যর্থঃ, বিষ্ণুচী নানাগতী
 ভিন্নফলে ইত্যর্থঃ । স্বরূপতো বিরোধবৎ ফলতোহপি সোহস্তীত্যাহ তথেন্তি । ফলভেদো-
 জিমেব ব্যনক্তি বিদ্যেতি । তয়োঃ দ্বিধাবিলক্ষণে বেদব্যাসস্যাপি স্মৃতিমাহ তথাচেতি ।
 উক্তেহর্থে ভগবতোহপি স্মৃতিমুদাহরতি ইহ চেতি । স্বয়োরপি নিষ্ঠয়োস্তল্যমুপাদেয়ত্বমিতি
 শব্দাং শাস্তয়তি অবিদ্যা চেতি । অবিদ্যা সকার্য্য হাতব্যেত্যত্র ঋতিমুদাহরতি ঋতয়স্তা-

শাকরভাষ্যম্ ।

চৈতন্যং ধর্মো দেহস্য দেহধর্মো বা চৈতন্যস্য এবং সুখদুঃখমোহাঙ্কাদিরাক্রমো ন মুক্তো-
 ইবিদ্যাভূতত্বাবিশেষাঙ্করামৃত্যুত্বাতুল্যত্বাদিত্তি চেৎ স্বাপ্নপুরুষো জ্ঞেয়াবেব সন্তো জ্ঞাত্ৰা-
 শ্চোশ্মিন্ধ্যস্তাববিদ্যয়া দেহাক্রমোস্ত জ্ঞেয়জ্ঞাত্ৰোরেষতরেতরাধ্যাস ইতি ন সমো দৃষ্টা-
 স্তোহতো দেহধর্মো জ্ঞেয়োহপি জ্ঞাতুরাক্রমো ভবতীতি চেন্নচৈতন্যাদিপ্রসঙ্গাদৃষদি হি জ্ঞে-
 যস্য দেহাদেঃ ক্ষেত্রস্য ধর্ম্যঃ সুখদুঃখমোহেচ্ছাদয়োহপি কেন চ জ্ঞাতুরাক্রমো ভবন্তি অবি-
 দ্যাধ্যারোপিতা জরামরণাদয়স্ত ন ভবন্তীতি বিশেষহেতুর্কল্পব্যো ন ভবন্তীত্যস্তানুমানমবি-
 দ্যাধ্যারোপিতত্বজ্ঞরাদিবদিত্তি হেয়ত্বাঙ্গপাদেয়ত্বাচ্চেত্যাদি তত্রৈবং সতি কর্তৃত্বভোকৃত্ব-
 লক্ষণঃ সংসারো জ্ঞেয়শ্চো জ্ঞাতর্ধবিদ্যাধ্যারোপিত ইতি ন ভেন জ্ঞাতুঃ কিঞ্চিৎ দৃষ্যতি
 যথা বা লৈরধ্যাবোপিতেনাকাশস্য তলমলবত্বাদিনা এবঞ্চসতি সর্বক্ষেত্রেষপি সতো ভগবতঃ
 ক্ষেত্রজ্ঞশ্চবস্ত সংসাবিত্ত্বং গন্ধমান্নমপি ন শঙ্ক্যং ন হি কচিদপি লোকেইবিদ্যাধ্যাস্তন
 ধর্ম্যেণ কস্তচিৎপকাবোহপকারো বা দৃষ্টো যত্ত্বুক্তং ন সমো দৃষ্টান্ত ইতি তদসৎ কথমবি-
 দ্যাধ্যাসমাত্রং হি দৃষ্টান্তদাষ্টান্তিকষোঃ নাধর্ম্যং বিবক্ষিতং তন্ন ব্যাভিচবতি যত্ত্বু জ্ঞাতর
 ব্যাভিচবতীতি মন্তসে তস্তাপ্যনৈকান্তিকত্বং দর্শিতং জ্বাদিভিরবিদ্যাবত্বাৎ ক্ষেত্রজ্ঞস্য
 পংসাবিত্ত্বমিত্তি চেন্ন অবিদ্যায়াস্তামসছাত্তমসো হি প্রত্যয় আবরণাঙ্কুত্বাদবিদ্যাবিপ-
 রীতগ্রাহকঃ সংশয়োপস্থাপকো বা অগ্রহণাঙ্কো বা বিবেকপ্রকাশভাবে তদভাবাত্তামসে

গিরিকৃত টীকা ।

বদিত্তি । ইহেতি জীবদবশ্চোচ্যতে, চেচ্ছকো বিদ্যোদয়দৌল্লভ্যদ্যোতী, অবদীদহং
 ত্রন্ধেতি বিদিতবানিত্যর্থঃ । অথ বিদ্যানস্তরমেব সত্যমবিতথং পুনরাবৃত্তিবর্জিতং কৈবল্যং
 স্তাদিত্যাহ অথেতি । অবিদ্যাবিষয়েহপি শ্রুতিমাহ ন চেদিত্তি । জন্মমরণাদিরূপা সংসৃতি-
 র্কিনষ্টিঃ, তস্তা মহত্ত্বং সম্যগ্জ্ঞানং বিনা নিবর্তয়িতুমশক্যত্বং । বিদ্যাবিষয়ে শ্রুত্যস্তরমাহ
 তমেবমিত্তি । পবমান্নানং প্রত্যক্ষে, ন যঃ সাক্ষাৎ কৃতবান্ স দেহে জীবন্তেব মুক্তো ভবতী-
 ত্যর্থঃ । বিদ্যাং বিনাপি হেতুস্তরতো মুক্তিমাঙ্ক্যাহ নেতি । ভয়হেতুমবিদ্যান্নিরাকূর্কন
 তজ্জন্মমপি নিরশ্চতি বিদ্বান্ইতি । অত্র বাক্যাস্তরমাহ বিদ্বানিত্তি । অবিদ্যাবিষয়ে
 বাক্যাস্তরমাহ অবিদ্ব ইতি । প্রতীচ্যেকরসে স্বল্পমপি ভেদং মন্তমানস্য ভেদদৃষ্ট্যানস্তর-
 মেব সংসারধৌব্যমিত্যর্থঃ । তত্রৈব শ্রুত্যস্তরমাহ অবিদ্যায়ামিত্তি । তন্মধ্যে তৎপরবশ-
 তয়া স্থিতাস্ত তমজ্ঞানস্তো দেহাদ্যভিমানবস্তো মূঢ়াঃ সংসরন্তীত্যর্থঃ । বিদ্যাবিষয়ে শ্রুত্য-
 স্তরমাহ ত্রন্ধেতি । অবিদ্যাবিষয়ে শ্রুত্যস্তরমাহ অন্তোহসাবিত্তি । ভেমদৃষ্টিমন্দ্য তন্নিদান-
 মবিদ্যেত্যাহ নেতি । স চ মনুষ্যাণাং পশুবদ্বেবাদীনাং প্রেষ্যতাং প্রাপ্নোতীত্যাহ যথেতি
 বিদ্যাবিষয়ে বাক্যাস্তরমাহ আত্মবিদিত্তি । ইদং সর্বং প্রত্যগ্ভূতং পূর্ণং ত্রন্ধেত্যর্থঃ ।
 জ্ঞানাদেবত্ব কৈবল্যমিত্যত্র শ্রুত্যস্তরমাহ যদেতি । ন খণ্ডাকাশং চর্মবন্মানবো বেষ্টয়িত্ব-

शाङ्करभाष्यम् ।

चावरणाङ्गके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलक्षेः अत्राहैवः तर्हि
 ज्ञातृधर्मोऽविद्या न करणे चक्षुषि तैमिरकदादिदोषोपलक्षेर्बहु मन्त्रसे ज्ञातृधर्मो विद्या
 उदेव चाविद्याधर्मवत्तुः केन्द्रज्ञस्य संसारिवत्तुः तत्र बहुसमीक्षर एव केन्द्रज्ञो न संसा-
 वोत्येतदधुक्तमिति तत्र यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्रहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीता-
 दिग्रहणं उन्निसिद्धम् । तैमिरकदादिदोषो ग्रहीतृक्षुब्धः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते
 ग्रहीतूरदर्शनान्न ग्रहीतृर्क्षुब्धो यथा तथा सर्कतैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्यासन्निसिद्धाः कर-
 णस्येव कस्यचिद् भविष्यतीति न ज्ञातुः केन्द्रज्ञस्य संवेद्यत्वात् तेषां प्रदीपप्रकाश-
 वन्नज्ञातृधर्मवत्तुः संवेद्यत्वादेव स्वाभाव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वः सर्ककरणविरोगे च कैवले
 सर्कवादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वान्नुपगमादाङ्गनो यदि केन्द्रज्ञस्यग्न्युक्तवत्तुः स्या धर्मस्ततो न
 कदाचिदपि तेन विरोगः स्यादविक्रयस्य च व्योमवत् सर्कगतस्यामर्त्यास्यत्वनः केनचिद्
 संयोगविरोगात्पक्षेः सिद्धः केन्द्रज्ञस्य नित्यमेवेत्त्वरश्मनादिहानिर्गुणत्वादित्यादी-
 श्वरवचनात् । नष्टेवः सति संसारसंसारिवाभावे शास्त्रानार्थक्यादिदोषः स्यादिति न सर्क-
 रत्पगगतत्वात् सर्कस्य अवादिभिरनुपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति कथमनुप-
 गत इति युक्तान्नाः संसारसंसारिहव्यवहाराभावः सर्करेध्यात्वादिभिरिष्यते न च

गिरिकृत टीका ।

मीष्टे तथा पवमानानः प्रत्यक्षे नाननुत्तर न मुच्यते इत्यर्थः, आदिशक्तेनानुत्तराविद्याविद्या
 फलभेदार्थाः ऋतरो गृह्यन्ते । तासां सुयत्नेन प्रामाण्यं सूचयति सहस्रश इति । विद्या-
 विद्याविषये श्रुतिमुदाहरति श्रुतयश्चेति । तत्राविद्याविषयः वाक्यमाह अज्ञानेनेति ।
 विद्याविषयः वाक्यद्वयः दर्शयति इहेत्यादिना । विद्याफलमनर्कध्वस्तिरविद्याफलमनर्कापि वि-
 त्येतदधुक्तव्यतिरेकात्थायादपि सिध्यतीत्याह न्नायतश्चेति । तत्रैव पुराणसम्प्रतिमाह
 सर्पानिति । उदपानं कूपं, यथाज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पश्चेति योजना । न्नाय-
 तश्चेत्याद्यव्यतिरेकात्थाः न्नायमुक्तं विरुणोति तथाचेति । तत्रादावधुक्तमाचष्टे देहादि-
 षिति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्यावृत्तिश्चिदात्मा देहादावनात्तन्नात्तु बुद्धिमादधाति तदधुक्तो
 रागादिना प्रेष्यते तत्प्रयुक्तं कर्माहृतिर्भति तत्कर्ता च यथाकर्ण नूतनं देहमादत्ते
 पुरातनं तज्जतीत्येवमविद्यावत्त्वे संसारिवत्तुः सिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति
 देहादीति । ऋतियुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाते रागादिध्वस्त्या कर्मोपरमादशेषसंसारसिद्धि-
 रित्याविद्याराहित्ये बद्धध्वस्तिरित्यर्थः । उक्तमश्रुत्वादेरन्वयसिद्धिः शिथिलयति इति नेति ।
 उक्तमश्रुत्वादिवादिना केनचिदपि न्नायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुः तदन्वयसिद्धिसाधकात्ता-
 वादित्यर्थः । अश्रुत्वादेरनन्वयसिद्धौ चोद्यमपि प्राचीनं प्रति नोतमित्याह तत्रेति ।
 ज्ञानाज्ञानयोर्बहुसंशयेन स्वरूपभेदे कार्याभेदे च न्नायस्येन परापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याह

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তেষাং শাস্ত্রানর্থক্যাদিদোষপ্রাপ্তিরভ্যুপগতা তথা নঃ ক্ষেত্রজ্ঞানামীশ্বরৈকত্বে সতি শাস্ত্রা-
নর্থক্যং ভবতু অবিদ্যাবিষয়ে চার্ধবৎ যথা দ্বৈতিনাং সর্কেষাং বন্ধাবস্থায়ামেব শাস্ত্রা-
দ্যর্থবৎ ন মুক্তাবস্থায়ামেবং অদ্বৈতবাদিনামপি । ননু আত্মনো বন্ধমুক্তাবস্থে পরমার্থত
এব বন্ধভূতে দ্বৈতিনাং নঃ সর্কেষামতো হেয়োপাদেয়তৎসাধনসম্ভাবে শাস্ত্রাদ্যর্থবৎ স্তা-

গিরিকৃত টীকা ।

পাধিভেদাদাবিদ্যকমাশ্রয়ঃ সংসারিণঃ আভাসরূপং প্রাতিভাসিকং সিধ্যতীত্যর্থঃ । আত্মনো
ব্রহ্মতা স্বতশ্চৈদহমিত্যাশ্রয়ভাবেন ব্রহ্মতাপি ভায়াদিত্যাশঙ্ক্যাহ যথেন্তি । দেহাদ্যতি-
রিক্তশ্রায়নো বৈদিকপক্ষে স্বতশ্চৈদহপি তস্মিন্নহমিতি ভাত্যেব তদতিবিক্রমঃ ন ভাতি কিঞ্চ-
বিদ্যাতে দেহাদ্যাশ্রয়মেব বিপরীতং ভাসতে তথাশ্রনো ব্রহ্মত্বে স্বাভাবিকেহপি তস্মিন্
ব্রহ্মত্বং ন ভাত্যবিদ্যাতেহিব্রহ্মত্বমেব তস্ম ভাতীত্যর্থঃ । আত্মনো দেহাদ্যাশ্রয়বিদ্যকং
ভাতীভ্যুক্তং অন্তত্বেন স্পষ্টয়তি সর্কেতি । অতস্মিঃ স্তদ্বুদ্ধিববিদ্যাকৃততত্ত্ব দৃষ্টান্তমাহ
যথেন্তি পুৰ্বস্থিতে বস্তুনি বস্তুতঃ স্থাণাববিদ্যায়া পুমানিতি নিশ্চয়ো জায়তে তথা দেহাদাবনা-
শ্রয়ান্বধীরবিদ্যাতে নিশ্চিত্তেত্যর্থঃ । দেহাশ্রনো বৈক্যজ্ঞানে দেহধর্মশ্চ জবাদেবায়শ্রয়ান্বধ-
র্মশ্চ চ চৈতন্তশ্চ দেহেহপি নিয়মঃ শ্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ন চেতি । স্থাণো পুরুষত্বং ভ্রান্তা ভাতী-
তেত্যভাবতা পুরুষধর্মঃ শিবঃপাণ্যাদি ন স্থাণোভবতি তদ্বর্ষো বা ঋজাদি ন পুংসো দৃশ্যতে
মিথ্যাধ্যস্ততাদাশ্রয়ান্বস্তুতো ধর্মাব্যতিকরাদিতি দৃষ্টান্তমুক্ত্বা দাষ্টান্তিকমাহ তথেন্তি । জরা-
দেবনাশ্রয়ধর্মত্বেহপি সুখাদেবানাশ্রয়ধর্মত্বমিতি কোচিভান্ প্রত্যাহ সুথেন্তি । কামসংকল্পাদিশ্র-
তেবনাশ্রয়ধর্মত্বজ্ঞানাদিত্যর্থঃ । কিঞ্চ বিমতো নান্বধর্মোহবিদ্যাকৃতত্বাজ্জবাদিবন চ হেত্বসি-
দ্ধিবতস্মিঃ স্তদ্বুদ্ধিববিষয়ত্বেন স্থাণো পুরুষত্ববদবিদ্যাকৃতত্বশ্রোক্তত্বাদিতি মত্বাহ অবিদ্যেতি ।
স্থাণো পুরুষত্ববদাবিদ্যকত্বং দেহাদেবযুক্তং দৃষ্টান্তদাষ্টান্তিকয়োর্কৈবম্যাদিতি শঙ্কতে নেতি ।
তদেব প্রপঞ্চয়তি স্থাণিত্যাদিনা । জ্ঞেয়শ্চ জ্ঞেয়ান্তরেহধ্যাসাদত্র চোভযোজ্ঞেয়ত্বব্যাপক-
ব্যাবৃত্ত্যা ব্যাপ্যাধ্যাসস্তাপি ব্যাবৃত্তিরিত্যর্থঃ । দেহাশ্রবুদ্ধেত্রমত্বাভাবে ফলিতমাহ অত-

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবঃ সংসারিণঃ স্বরূপমুক্তমিদানীং তসৈব্য পারমার্থিকসংসারিস্বরূপমাহ ক্ষেত্র-
জ্ঞমিতি । তঞ্চ ক্ষেত্রজ্ঞঃ সংসারিণঃ জীবঃ বস্তুতঃ সর্কক্ষেত্রেষুগতং মামেব বিদ্ধি তত্ব-
মসীতি শ্রুত্ব্যপলক্ষিতেন চিদংশেন মজ্জপস্যোক্তত্বাৎ । আদবার্থমেতৎ জ্ঞানং শ্রোতি ক্ষেত্র-
ক্ষেত্রজ্ঞয়োর্ধৈলক্ষণেন জ্ঞানং তদেব মোক্ষহেতুত্বাৎ জ্ঞানং মম মতং অন্তস্তু বৃথাপাণ্ডিত্যং
বন্ধহেতুত্বাদিত্যর্থঃ । তদুক্তং, তৎ কর্ম বন বন্ধায় সা বিদ্যা যা চ মুক্তয়ে । আনানানাপরং
কর্ম বিদ্যাশ্চ শিল্পনৈপুণমিতি ॥ ২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দৈবতিনাং পুনর্দৈবতস্যাপরমার্থত্বাদবিদ্যাকৃতত্বাৎ বন্ধাবস্থায়াক্ষ আত্মনোহপরমার্থত্বে নির্বি-
ষয়ত্বাৎ শাক্তাদ্যানর্থক্যমিতি চেন্নাত্মনোহবস্থাভেদানুপপত্তেঃ যদি তাবদাত্মনো বন্ধমুক্তাবস্থে
ষুগপৎ স্যাভাঃ ক্রমেণ বা ষুগপস্তাবহিরোধন সন্তবতঃ স্থিতিগতী ইবৈকস্মিন্ ক্রমভাবি-
ত্বে চ নিনিমিত্তত্বে নিশ্চোকপ্রসঙ্গোহন্তনিমিত্তত্বে চ স্বতোহভাবাদপরমার্থত্বপ্রসঙ্গস্তথা চ

গিরিকৃত টীকা ।

ইতি । উপাধিধর্ম্মাণাং সুখাদীনাং উপহিতে জীবে বস্তুত্বমযুক্তমতিপ্রসঙ্গাদিতি পরিহরতি
নেত্যাদিনা । অতিপ্রসঙ্গমেব প্রকটরতি যদীতি । সুখাদিনামাত্মধর্ম্মত্বং চেতুপাধিধর্ম্মত্বা-
দচৈতন্ত্বং জ্বরাদিকঞ্চাত্মনো তুর্ক্বাৎ স্যাদিত্যর্থঃ । সুখাদিরাত্মধর্ম্মো নেতি পক্ষেহপি নাস্তি
বিশেষহেতুবিভ্যাসঙ্ক্যাহ নেতি । তদেবাত্মমানঃ স্মাবয়তি অবিদ্যেতি । বিমতঃ নাত্ম-
ধর্ম্মঃ আগমাপায়িত্বাৎ সম্যতবদিত্যত্মমানাস্তবমাহ হেয়ত্বাদিতি । আদিশব্দাদৃশ্যত্বজড়ত্বাদি
গৃহ্যতে । সুখাদীনাং জবাদিবদাত্মধর্ম্মত্বাভাবে তস্য বস্তুতোহসংসারিত্বে ফলিতমাহ তত্রৈতি ।
আরোপিতেনাধিষ্ঠানশ্চ বস্তুতোহস্পর্শে দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । পরাভিন্নস্যাত্মনঃ সংসারিত্ব-
মধ্যস্তমিতি স্থিতে যৎপরস্য সংসারিত্বাপাদনং তদযুক্তমিত্যাহ এবঞ্চেতি । আত্মনি সংসাব-
স্থারোপিতত্বাত্তদভিন্নে পরস্মিন্নাশঙ্কব তস্মায়ুক্তেত্যেতদুপপাদয়তি ন হীতি । স্থাণৌ
পুরুষনিশ্চয়বদাত্মনো দেহাদ্যাাত্মনিশ্চয়শ্চাধ্যস্ততেত্যুক্তং দৃষ্টান্তশ্চ জ্ঞেয়মাত্রবিষয়ত্বা-
দিতরশ্চ জ্ঞেয়জ্ঞাতবিষয়ত্বাদিত্যুক্তমনুবদতি যত্রিতি । বৈষম্যং দূষয়তি তদসদিতি । তর্হি
কেন সমমিতি পৃচ্ছতি কথমিতি । অভীষ্টসাধর্ম্ম্যং দর্শয়তি অবিদ্যেতি । তস্মোভয়ত্রানু-
গতিমাহ তন্নেতি । জ্ঞেয়াস্তরে জ্ঞেয়শ্চারোপনিয়মাৎ জ্ঞাতরি নারোপঃ শ্চাদিত্যাশঙ্ক্যাহ
যত্রিতি । নায়ং নিয়মো জ্ঞাতরি জ্বরাদ্যারোপস্যোক্তত্বাদিত্যাহ তস্যাপীতি । জ্ঞেয়স্যৈব
জ্ঞেয়াস্তবেহধ্যাসনিয়মস্যেতি যাবৎ অতো জ্ঞাতরি নারোপব্যভিচারশঙ্কেত্যর্থঃ । আত্ম-
নুবিদ্যাধ্যাসে তত্রাবিদ্যায়াঃ স্বাভাবিকত্বাত্তদধীনত্বং সংসারিত্বমপি তথা স্যাদিতি শঙ্কতে
অবিদ্যাবত্বাদিতি । কাবিদ্যাবিপরীতগ্রহাদিক্কা অনাদ্যনির্কাচ্যা জ্ঞানং বা নাদ্যো বিপ-
রীতগ্রহাদেস্তমঃশক্তিতানির্কাচ্যা জ্ঞানকার্যত্বাত্তন্নিষ্ঠস্যাত্মধর্ম্মত্বাযোগাদিত্যাহ নেত্যাদিনা ।
তদেব প্রপঞ্চয়তি তামসো হীতি । আবরণাত্মকত্বং বস্তুনি সম্যকপ্রকাশপ্রতিবন্ধকত্বং
বিপরীতগ্রহণাদেববিদ্যা কার্যত্বং বিদ্যাপোহত্বেন সাধয়তি বিবেকেতি । ন চ কারণাবি-
দ্যানাদ্যনির্কাচ্যাাত্মধর্ম্মঃ স্যাদিতি যুক্তমনির্কাচ্যত্বাদেব তস্যাস্তধর্ম্মত্বস্য তুর্ক্বচত্বাদিতি
ভাবঃ । কিঞ্চ বিপরীতগ্রহাদেবব্যতিরেকাত্বাৎ দোষজ্ঞত্বাবগমাদপি নাত্মধর্ম্মতেত্যাহ
তামসে চেতি । তমঃশক্তিতাজ্ঞানোখে বস্তুপ্রকাশপ্রতিবন্ধকস্তিমিরকাদ্যাদিদোষস্তস্মিন্
সত্যজ্ঞানং মিথ্যাধীঃ সংশয়শ্চেতি, ত্রয়স্যোপলভ্যাদসতি তস্মিন্নপ্রতীতেরত্বব্যতিরেকাত্বাৎ
বিপরীতজ্ঞানাদের্দোষাধীনত্বাধিগম্যন কেবলাত্মধর্ম্মতেত্যর্থঃ । দোষস্য নিমিত্তত্বাৎ ভাব-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সত্যভূতপগমহানিঃ কিঞ্চ বন্ধমুক্তাবস্থয়োঃ পৌর্কপার্শ্বনিরূপণায়াঃ বন্ধাবস্থা পূর্বঃ প্রকল্পা
অনাদিমত্যন্তবতী চ তচ্চ প্রমাণবিরুদ্ধঃ তথা মোক্ষাবস্থা সাদিমত্যনন্তবতী চ তাবৎ প্রমাণ
বিরুদ্ধৈবভূতপগম্যতে ন চাবস্থাবতোহবস্থান্তরঃ গচ্ছতো নিত্যভূতপাদস্নিতুং শক্যমথানি-
ত্যদোষপরিহারায় বন্ধমুক্তাবস্থাভেদো ন কল্পতেহতো দ্বৈতিনামপিশাস্ত্রানর্থক্যাদোষোহপি

গিরিকৃত টীকা ।

কার্যশোপাদাননিয়মাদনির্কাচ্যাবিদ্যায়াশ্চাসম্মতেরাটৈব বিপর্যয়াদেকপাদানমিতি
চোদয়ন্তি অত্রাহেতি । বিপরীতগ্রহাদেদোষোখণ্ডঃ সপ্তম্যর্থঃ । অগ্রহাদিত্রিতয়মবিপ-
র্যয়াদেঃ সত্যোপাদানে সত্যত্বপ্রসঙ্গান্নাত্মা তত্পাদানং কিন্তু দোষস্ত চক্ষুরাদিধর্মকত্ব-
গ্রহণাদগ্রহণাদেপি দোষত্বাৎ করণধর্মত্বঃ কবণবিদ্যোখমন্তঃকরণং ন চ তদ্বৈতুর-
বিদ্যা সিদ্ধেতি বাচ্যমজ্ঞোহমিত্যনুভবাৎ স্বাপে চ পরামর্শাত্তদবগমাৎ কার্যালিঙ্গকানু-
মানাদাগমাচ্চ তৎপ্রসিদ্ধিরিতি পরিহরতি নেত্যাদিনা । সংগ্রহীতুঞ্চোদ্যপবিহাবষোশ্চোদ্যঃ
বিবৃণোতি যত্নিতি । অবিদ্যাবৎপিঞ্জাতুবসংসারিত্বাচ্ছাতদংষ্ট্রোরগবদবিদ্যা কিং
কবিষ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ তদেবেতি । মিথ্যাঞ্জানাতিত্বমেবায়নঃ সংসাবিত্তমিতি স্থিতে ফলি-
তমাহ তত্রৈতি । ন কবণে চক্ষুসীত্যাদিনোক্তমেব পবিহারঃ প্রপঞ্চয়তি তন্নেত্যাদিনা ।
তিমিরাদিদোষস্তৎকৃতো বিপরীতগ্রহাদিচ্চ ন গ্রহীতুবাঅনোহস্তীত্যত্র হেতুমাহ চক্ষুষইতি
তদগতেনাঞ্জনাতিসংসারেণ তিমিরাদৌ পরাক্রুতে দেবদত্তস্ত গ্রহীতুর্দোষাদ্যনুপলভ্যন্ত তস্ম
তদ্বর্ষত্বমতো বিমতঃ তত্বতো নাত্ত্বর্থো দোষত্বাত্তৎকার্যত্বায়া সম্মতবদিত্যর্থঃ ।
কিঞ্চ বিপরীতগ্রহাদিস্তৎকৃতো নাত্ত্বর্থো বেদ্যত্বাৎ সম্প্রতিপন্নবদিত্যাহ সশ্বেদ্যত্বা-
চ্ছেতি । কিঞ্চ যদ্বৈদ্যঃ তৎ স্বাতিরিক্তবেদ্যঃ যথা দীপাদি ইতি ব্যাপ্তের্কিপরীতগ্রহাদি-
নামপি বেদ্যত্বাদতিরিক্তবেদ্যেষু সশ্বেদিতা ন সংবেদ্যধর্মবাবেদিত্বাদ্যথা দেবদন্তোান
সংবেদ্যরূপাদিমানিত্যনুমানান্তরমাহ সংবেদ্যত্বাদেবেতি । কিঞ্চ বিপরীতগ্রহাদ-
য়ন্তত্বতো নাত্ত্বর্থাব্যভিচারিত্বাৎ কৃশত্বাদিবদিত্যাহ সর্কেতি । উক্তমেব বিবৃণ-
নাত্ত্বনো বিপরীতগ্রহাদিস্বাভাবিকো বাগন্তকো বেতি বিকল্পাদ্যঃ দুষয়তি আত্মন
ইতি । অতো নির্মোক্ষোহবিদ্যাভ্রুৎস্বস্তরসম্ভাবাদিতি ভাবঃ । আগন্তকোহপি
স্বতশ্চেদমুক্তিঃ পরতশ্চেত্তত্রাহ অবিক্রিয়শ্চেতি । বিভূত্বাদবিক্রিয়ত্বাদমূর্ত্যত্বাচ্ছাত্মা
ব্যোমবল্ল কেনচিৎ সংযোগবিভাগাবনুভবতি ন হি বিক্রিয়াভাবে ব্যোমি বস্ততঃ সংযোগ-
বিভাগাবসঙ্গত্বাচ্ছাত্মনস্তদসংযোগায় পরতোহপি এতন্মিষিপরীতগ্রহাদিত্যর্থঃ । তস্যাত্ত্বধর্ম-
ত্বাচ্ছাবে কলিতমাহ সিদ্ধমিতি । আত্মনো নির্ধর্মকত্বে ভগবদনুমতিমাহ অনাদিত্বাদিতি ।
ঈশ্বরত্বে সত্যাত্মনোহসংসারিত্বে বিধিশাস্ত্রাধ্যক্ষাদেশ্চানর্থক্যাত্তাবিকমেব তস্ম সংসা

শাক্তরভাষ্যম্ ।

রিহার্য্যএবেতি সমানত্বান্নাষ্টৈত্ববাদিনা পরিহৃত্তব্যো দোষঃ ন চ শাস্ত্রানর্থক্যঃ যথাপ্রসিদ্ধা-
বিদ্বৎপুরুষবিষয়ত্বাৎ শাস্ত্রশ্চ অবিদ্বাঃ হি ফলহেতোরনাত্মনোরাশ্মদর্শনঃ ন বিদ্বাঃ বিদ্ব-
ষাং হি ফলহেতুভ্যামাত্মনোহৃত্তদর্শনে সতি তয়োহমিত্যাশ্মদর্শনানুপপত্তেঃ ন হত্যস্তমূঢ়
উন্নত্তাদিরপি জলাগ্ন্যাঃ ছায়াপ্রকাশয়োরৈকাত্ম্যঃ পশুস্তি কিমুত বিবেকৌ তস্মান্ন বিধি-

গিরিকৃত টীকা ।

রিহমিতি শঙ্কতে নশ্চিতি । বিদ্যাবস্থায়ামবিদ্যাবস্থায়াম্ শাস্ত্রানর্থক্যমিতি বিকল্পাদ্যং
প্রত্যাহ ন সর্কৈরিতি । বিদ্বয়ো মুক্তশ্চ সংসাবতদাধারত্বয়োবভাবশ্চ সর্কবাদিসম্মতত্বাত্ত
শাস্ত্রানর্থক্যাদিচোদ্যং ময়েব ন প্রতিবিধেয়মিত্যর্থঃ । সংগ্রহবাক্যং বিবৃণোতি সর্কৈ-
রিতি । অভিপ্রায়াজ্ঞানাৎ প্রপ্নে স্বাভিপ্রায়মাহ কথমিত্যাদিনা । তহি' মুক্তান্ প্রতি
বিধিশাস্ত্রশ্চাধ্যক্ষাদেশ্চানর্থক্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ ন চেতি । ন হি ব্যবহারাতীতেষু তेषু গুণ-
দোষাশঙ্কেত্যর্থঃ । দ্বৈতিনাং মতে মুক্তান্নস্বিবাস্মৎপক্ষেহপি ক্ষেত্রজ্ঞেশ্বরত্বে তং প্রতি
চ শাস্ত্রাদ্যানর্থক্যং বিদ্যাবস্থায়ামাস্তিতমিতি ফলিতমাহ তথেন্ধি । দ্বিতীয়ঃ দুষয়তি
অবিদ্যেতি । তদেব দৃষ্টান্তেন বিবৃণোতি যথেন্ধি । এবমদ্বৈতিনামপিবিদ্যোদয়াৎ প্রাগ-
র্থবৎ শাস্ত্রাদেহিতিশেষঃ । দ্বৈতিভিবদ্বৈতিনান্ন সাম্যমিতি শঙ্কতে নশ্চিতি । অবস্থয়ো-
র্বস্তুত্বে তন্নতে শাস্ত্রাদ্যর্থবৎ ফলিতমাহ অত ইতি । সিদ্ধান্তে তু নাবস্থয়োর্বস্তুতেতি
বৈষম্যমাহ অদ্বৈতিনামিতি । ব্যবহারিকং দ্বৈতং তত্তন্নতেহপি স্বীকৃতমিত্যাশঙ্ক্যাহ অবি-
দ্যেতি । কল্পিতদ্বৈতেন ব্যবহারান্ন তশ্চ বস্তুতেত্যর্থঃ । বন্ধাবস্থায়ঃ বস্তুত্বাভাবে দোষা-
স্তরমাহ বন্ধেতি । আত্মনস্তত্ত্বতোহবস্থাভেদো দ্বৈতিনামপি নাস্তীতি পবিহরতি নেতি
অনুপপত্তিঃ দর্শয়িতুং বিকল্পয়তি যদীতি । তত্রাদ্যং দুষয়তি যুগপদिति । দ্বিতীয়েহপি
ক্রমভাবিন্তোরবস্থয়োনির্মিত্ত্বঃ সনির্মিত্ত্বঃ বেতি বিকল্পাদ্যে সদাপ্রসঙ্গাৎক্ষমো-
ক্ষয়োব্যবস্থা স্মাদিত্যাহ ক্রমেতি । কল্পান্তরনিরশ্চতি অন্তেতি । বন্ধমোক্ষাবস্থে
ন পরমার্থে অস্বাভাবিকত্বাৎ স্ফটিকলৌহিত্যবদিতিস্থিতে ফলিতমাহ তথাচেতি । অব-
স্থয়োর্বস্তুত্বোপগমাদিত্যর্থঃ । ইতচ্চাবস্থয়োান' বস্তুত্বমিত্যাহ কিঞ্চেন্ধি অবস্থয়োর্বস্তুত্ব-
মিচ্ছতা তয়োর্ধোগপদ্যাযোগাচ্চ্যে ক্রমে বন্ধশ্চ পূর্বত্বং যুক্তেশ্চ পাশ্চাত্যমিতিস্থিতে
বন্ধশ্চাদিত্ত্বকৃতং দোষমাহ বন্ধেতি । তস্মাচ্চাকৃতাত্যাগমকৃতবিনাশনিবৃত্তয়েহনাদিহ-
মেষ্টব্যমস্তবৎক্ষমুক্ত্যর্থমাস্থেয়ং তচ্চ যদনাদিত্যবরূপং তন্নিত্যং যথাস্থেতি ব্যাপ্তিবিরুদ্ধ-
মিত্যর্থঃ । মোক্ষশ্চ পাশ্চাত্যকৃতং দোষমাহ তথেন্ধি । সা হি জ্ঞানাদিসাধ্যত্বাদাদিমতী
পুনরাবৃত্ত্যানঙ্গীকাবাদনস্তা চ তচ্চ যৎসাদিত্যবরূপং তদস্তবদ্যথা পটাদীতি ব্যাপ্তান্তর-
বিরুদ্ধমিত্যর্থঃ । কিঞ্চ ক্রমভাবিনীভ্যামবস্থাত্যায়াস্মা সন্ধ্যতে ন বা প্রথমে পূর্ক্যাবস্থায়-
মপি পূর্ক্যাবস্থাবস্থানাদনির্মোক্ষঃ যদি পূর্ক্যাবস্থাং ত্যক্তে, তত্রাবস্থাং গচ্ছতি তদাপূর্ক্যত্যা-

शास्त्ररत्नाशयम् ।

प्रतिषेधशास्त्रावत् फलहेतुत्वात्मानोऽन्वयदर्शिनो भवति न हि देवदत्त इमिदं कुर्याति कश्चिच्छिं कश्चिन्नि निष्क्रे विष्क्रेति तत्रोहं निष्क्रेति तत्रोहो निरोगः शृणुष्वपि प्रतिपद्यते निरोगविषयविवेकाग्रहणात् पपद्यते प्रतिप्रतिपत्तया फलहेतोरपि । ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैवाप्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषयफलहेतुत्वात्मानोऽन्वयदर्शनेऽपि सति इष्ट-

गिरिकृत टीका ।

गोसुराष्टोरात्मानः सातिशयत्वात्तद्वानुपपत्तिरित्याह न चेति । आत्मानोऽन्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनुद्य दूषयति अथेत्यादिना । तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषावशेषान्नास्ति तन्मतानुरागे हेतुरित्याशङ्क्याविद्याविषये चेत्युक्तं विवृणोति न चेति । तदेव स्फुटयति अविदुषां हीति । फलं भोक्तृत्वे कर्तृत्वे हेतुः यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं तस्योरनात्मानो भोक्ताहं कर्ताहं मनुष्योऽहमित्यादावात्तदर्शनमधिकारकं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः । विदुषामपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यावहारवस्तुद्विषयः शास्त्रं किं न सादित्याशङ्क्याह नेति । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्रह्मण्यादिमतेो देहधर्माधर्माभ्यां फलानोऽन्वयः पशुतो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तफलदावात्तान्नीयात्तिमानासम्बन्धादित्यर्थः । आत्मानो देहादेरन्वयदर्शिनो न देहादावात्तधीरित्येतत्तदुपपादयति न हीति । विदुषो न विधिनिषेधाधिकारितेत्तुक्तमुपसंभवति तन्सादिति । शास्त्रसाविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि मनुष्यमुत्तरोरपि शास्त्रश्रवणाविशेषादित्याशङ्क्याह न हीति । तत्रोहो यस्मिन् देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्तमानः सन्नित्यर्थः । ननु देवदत्ते निष्क्रे विष्क्रेति कदाचिन्निष्क्रेऽस्मीति अपिद्यते सत्यं निरोगविषयानिरोग्यादात्मानो विवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वात्तुरित्याह नियोगेति । अविवेकिनो नियोज्यधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले हेतौ चात्तदृष्टिविशिष्टत्वाविदुषः सम्भवत्येव विधिनिषेधाधिकारित्वमेव दार्ष्टान्तिकमाह तथेति । विधिनिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं सम्प्रति शास्त्रमविद्वद्विषयत्वेनैवार्थवत्वं शक्यमर्थनमिति शक्यते नञिति । प्रकृतिरविद्या ततो जातो यो देहादावतिमानात्त सन्धो विद्यादरात् प्रागनुत्तुत्तदपेक्षया विधिना प्रवर्तितो निषेधेन निवर्तितोऽस्मीति विधिनिषेधविषया सत्यामपि विद्यायां धीर्दृष्टैवेत्यर्थः विदुषोऽपि पूर्वमाविद्यकः सन्धमपेक्षया विधिनिषेधविषयास्त्रियमुक्त्वामेव व्याक्रीकवोति इष्टेति । नञविदुषो मिथ्यात्तिमानवन्न विदुषः सोऽनुवर्तते तथा चाविद्यासम्बन्धापेक्षया विदुषो यथोक्तो धीरिति तत्राह यथेति । पिता पुत्रो ब्राह्मणतयादीनां मिथोऽन्वयदृष्टावप्यन्तोऽनिरोगार्थं निषेधार्थं च धीर्दृष्टो पितरमधिकृत्य विधौ निषेधे वा तन्तु तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्तु तद्विषया धीरिष्टो अथातः सम्प्रति यदा त्रैव्यान्वयतेऽथ पुत्रमाह वः ब्रह्म वः यज्ञः वः लोक इत्यादि सम्प्रतिपत्त्याः अत्या-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ফলহেতোঃ প্রবর্তিতোহন্মানিষ্টফলহেতোশ্চ নিবর্তিতোহন্মীতি যথা পিতৃপুত্রাদীনাযিতরেত-
রাভ্রান্শব্দদর্শনে সত্যপ্যন্তোশ্চনিয়োগপ্রতিষেধার্থপ্রতিপত্তিন্' ব্যতিরিক্তাভ্রদর্শনপ্রতিপত্তেঃ
প্রাগেব ফলহেতোরাত্মাতিমানশ্চ সিদ্ধস্বাৎ প্রতিপন্ননিয়োগপ্রতিষেধার্থো হি ফলহেতুত্যা-
মান্ননোহন্তঃ প্রতিপদ্যতে ন পূর্বঃ তন্মাধিধিপ্রতিষেধশাস্ত্রমবিদ্বদ্বিষয়মিতি সিদ্ধং । নহ

গিরিকৃত টীকা ।

শেষানুষ্ঠানশ্চ পুত্রকার্যতাপ্রতিপাদনাৎ পুত্রাধিকৃত্য বিধিনিষেধপ্রবৃত্তৌ তস্ম তদশক্তৌ
পিতৃস্তথা ধীরুপগতা তথা ভ্রাতাদিষপি দ্রষ্টব্যঃ এবং বিদুষো হেতুফলাভ্যামশ্চদর্শনেহপি
প্রাকালীনাবিদ্যকদেহাদিসম্বন্ধাদবিক্রম্য বিধিনিষেধার্থা ধীরিত্যর্থঃ । পুত্রাদীনাং মিথ্যা-
ভিমানান্মিথো নিয়োগধীযুক্তা তদদর্শিনশ্চ তদভাবান্ন দেহাদিসম্বন্ধাধীনা নিয়োগধীরিতি
পরিহরতি নেত্যাদিনা । কিঞ্চ সর্বাপেক্ষা যজ্ঞাদিস্তত্তেরশ্ববদ্বিতি সর্বাপেক্ষাধিকরণে
সম্যগ্জ্ঞানশ্চ দৃষ্টসাধ্যত্বোক্তেকিঞ্চিধিনিষেধার্থানুষ্ঠানং সম্যগ্জ্ঞানাৎ পূর্বমিতি কুতো বিদু-
ষস্তদনুষ্ঠানমিত্যাহ প্রতিপন্নতি । সত্যদৃষ্টেঃ সম্যগ্ধীদৃষ্টেবসতি চাণ্ডকবুদ্ধেস্তদভাবাদন-
য়ব্যতিরেকাভ্যাং বিবিদিষাবাক্যাচ্চ বিধিনিষেধানুষ্ঠানাৎ পূর্বঃ ন সম্যগ্ধীরিত্যাহ ন পূর্বমিতি
বিধিনিষেধয়োর্কিঞ্চিৎবিষয়ত্বাযোগে ফলিতমাহ তন্মাদিতি । শাস্ত্রস্যাবিদ্বদ্বিষয়ভেদোক্ত-
মর্থবস্তুমাক্ষেপসমাধিত্যাং প্রপঞ্চয়িতুমাক্ষিপতি নশ্বিতি । চকারাদূর্ধ্বমপ্রবৃত্তিরিতি সম-
ব্যতে । আত্মনো দেহাদ্যতিরেকং পশুতাং দেহাদ্যতিমানরূপাধিকারহেতুভাবাধিধিতো
যাগাদাবপ্রবৃত্তিনির্বেধাচ্ছাতক্ষ্যতক্ষণাদেন' নিবৃত্তিরতন্তেবাং প্রবৃত্তিনিবৃত্তোরভাবে দেহা-
দাবাশ্রয়মুভবতামপি ন তে যুক্তে তেবাং পারলৌকিকভোক্তৃপ্রতিপত্ত্যভাবাদিত্যর্থঃ ।
বিদুষামবিদুষাঞ্চ প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যভাবে ফলিতমাহ অত ইতি । আত্মনো দেহাদ্যতিরিক্তং
পরোক্শমপরোক্শঞ্চ দেহাদ্যাশ্রয়ঃ পশুতঃ শাস্ত্রানুবোধাদেব প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যুপপত্তেন' শাস্ত্রা-
নর্থক্যমিত্যন্তরমাহ নেত্যাদিনা । প্রসিক্কিরত্র শাস্ত্রাভিমতা । এতদেব বিবৃণুন্ ব্রহ্মবিদো
বা নৈরাশ্র্যবাদিনো বা পরোক্শজ্ঞানবতো বা প্রবৃত্তিনিবৃত্তাবিহ বক্ষ্যসীতি বিকল্পাদ্যৎ
দৃষয়তি ঈশ্বরেতি । ন নিবর্ততে চেত্যপি দ্রষ্টব্যঃ । দ্বিতীয়ঃ নিরশ্রুতি তথেন্তি । পূর্ব-
বদত্রাপি সম্বন্ধঃ । তৃতীয়মঙ্গীকবোতি যথেন্তি । বিধিনিষেধাধীনাং প্রসিক্কিমমুক্রম্ভানঃ
সন্নতি যাবৎ, চকারান্নিবর্ততে চেত্যমুকুযাতে । ব্রহ্মবিদঃ নৈরাশ্র্যবাদিনঞ্চ ত্যক্ত্বা দেহা-
দ্যতিরিক্তমাশ্রানঃ পরোক্শমপরোক্শঞ্চ দেহাদ্যাশ্রয়ঃ পশুতো বিধিনিষেধাধিকারিষে সিদ্ধে
ফলমাহ অত ইতি । বিধাস্তরেণ শাস্ত্রানর্থক্যকোদরুতি বিবেকিনামিতি । দৃষ্টা হি
তেবাং বিধিনিষেধোরপ্রবৃত্তিন' হি দেহাদিভ্যোনিকৃষ্টমাশ্রানঃ দৃষ্টবতাং তন্মোরধিকার-
স্তেন শাস্ত্রপ্রতি শাস্ত্রং নর্থকম্ চ দেহাদ্যাশ্রয়দৃশস্তত্রাধিকারস্তে তেবাং সদ্ভদাচরতীতি
স্তায়েন বিবেকিনোহনুগচ্ছতাং বিধ্যাদাবপ্রবৃত্তেরতোহধিকার্যভাবাধিধ্যাদিশাস্ত্রস্য তদনু-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

স্বর্গকামো যজ্ঞেত কলঙ্কম্ ভক্সেদিত্যাদাবাধ্যতিরেকদর্শিনামপ্রবৃত্তৌ কেবলদেহাদ্যা-
দৃষ্টীনাথাতঃ কর্তুরভাবাচ্ছাঙ্গানর্থক্যমিতি চেন্ন যথাপ্রসিদ্ধিতএব প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যুপপত্তেঃ
ঈশ্বরক্ষেত্রৈককল্পদর্শী অন্ধবিত্তাবন্ন প্রবর্ত্ততে তথা নৈরাশ্রাবাদ্যপি নাস্তি পরলোক ইতি
ন প্রবর্ত্ততে যথাপ্রসিদ্ধস্ত বিধিপ্রতিষেধশাস্ত্রশ্রবণান্তথাহুপত্ত্যাহুমিতাশ্রাস্তিৎ আশ্রবিশে-
ষানভিজ্ঞঃ কর্মফলসম্প্রাপ্ততৃষ্ণঃ শ্রদ্ধধানতয়া চ প্রবর্ত্তত ইতি সর্কোষাঃ নঃ প্রত্যক্ষমতো ন
শাস্ত্রানর্থক্যঃ বিবেকিনামপ্রবৃত্তিদর্শনাত্তদহুগামিনামপ্রবৃত্তৌ শাস্ত্রানর্থক্যমিতি চেন্ন কশ্চ-
চিদেব বিবেকোপপত্তেরনেকেবু হি প্রাণিষু কশ্চিদেব বিবেকী স্মাদৃষথৈবেদানীন্ন চ বিবে-
কিনমহুবর্ত্তন্তে মূঢ়া রাগাদিদোষতন্ত্রহাৎ প্রবৃত্তেরভিচরণাদৌ চ প্রবৃত্তিদর্শনাৎ স্বাভাব্যাচ্চ

গিরিকৃত টীকা ।

সারিশিষ্টাচারস্য চানর্থক্যমিত্যর্থঃ । কিং সর্কোষাঃ বিবেকিহাদধিকার্যভাবাদানর্থক্যঃ
শাস্ত্রস্যোচ্যতে কিম্বা কশ্চচিদেব বিবেকিহেহপি তদহুবর্ত্তিহাদন্তেষামপ্রবৃত্তেরানর্থক্যঃ
চোদ্যতে তত্র প্রথমঃ প্রত্যাহ ন কশ্চচিদিতি । মনুষ্যাণাং সহস্রেষিতি স্মায়োনোক্তমেব
ক্ষুটয়তি অনেকেষিতি । তত্রাহুভবানুরোধেন দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । দ্বিতীয়ঃ দুষয়তি
ন চেতি । কিঞ্চ বিবেকিনামপ্রবৃত্তাবনন্তেষামপ্যপ্রবৃত্তিরিত্যাশঙ্ক্যঃ নিরসিতুং শ্যোনাদৌ
তদপ্রবৃত্তাবপি ইতরপ্রবৃত্তেরিত্যাহ অভিচরণাদৌ চেতি । অবিবেকিনাং রাগা-
দিদ্বারা প্রবৃত্ত্যাস্পদঃ সর্কঃ সংগ্রহীতুমাঙ্গিপদঃ । ইতচ্চ বিবেকিনাং প্রবৃত্ত্যভাবেহপি
নাঙ্গশ্চাপ্রবৃত্তিরিত্যাহ স্বাভাব্যাচেতি । প্রবৃত্তেঃ স্বাভাব্যাখ্যাঙ্গানকার্য্যে ভগবহা-
ক্যমহুকুলয়তি স্বভাবস্থিতি । প্রবৃত্তেবজ্ঞানজন্তুযে বিধিনিষেধাধীনপ্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যাঙ্ক-
বন্ধশ্রাবিদ্যামাত্রহাদবিদ্বদ্বিষয়ত্বঃ শাস্ত্রশ্চ সিদ্ধমিতি কলিতমাহ তস্মাদিতি । দৃষ্টমেবান্ন
সরলবিদ্বানথাদৃষ্টস্তদ্বিষয়স্তদাশ্রয়ঃ সংসারস্তথা চ প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যাঙ্কসংসারশ্রাবিষয়ব্রহ্ম
স্তন্ধেভুবিধিশাস্ত্রশ্রাপি তদ্বিষয়ত্বমিত্যর্থঃ । নববিদ্যা ক্ষেত্রজ্ঞমাশ্রয়ন্তী স্বকার্য্যঃ
সংসারমপি তস্মিন্নাধস্তে তেনাসৈব্য শাস্ত্রাধিকারিত্বঃ নেত্যাহ নেতি । অবিদ্যাদেঃ
স্তন্ধে ক্ষেত্রজ্ঞে বস্ততোহসম্বন্ধেহপি তস্তস্মিন্নারোপিতঃ তমেব হুঃখাকরোতীত্যাহ ন চেতি
তদেব দৃষ্টান্তেন দর্শয়তি ন হীতি । ক্ষেত্রজ্ঞস্য বস্ততোহবিদ্যাসম্বন্ধে ভগবহচোহপি দ্যোত-
কমিত্যাহ অতইতি । ক্ষেত্রজ্ঞেশ্বররোঠৈরক্যে কিমিত্যসাভাঙ্গানমহমিতি বুধ্যমানোহপি
স্বস্যেশ্বরত্বমীশ্বরোহস্মীতি ন বুধ্যতেত ত্রাহ অজ্ঞানেনেতি । আশ্রনো বস্ততঃ সংসারাসংস্পর্শে
বিদ্বদহুভববিরোধঃ স্যাঙ্গিতি চোদয়তি অর্থেতি । এবমিত্যভিপ্রাত্যাঙ্গিভৈশিষ্ট্যমুক্ৰং ইদমা,
ক্ষেত্রকলত্রাদি পণ্ডিতানাঙ্গপি প্রতীতঃ সংসারিত্বমিতিশেষঃ । কিং পাণ্ডিতঃ দেহাদাবাঙ্ক-
দর্শনংকিম্বা কূটশ্রাস্ত্রদৃষ্টিরাহো সংসারিত্বাদিধীরিতি বিকল্যাঙ্গ্যঃ নিরাকুর্য্যাহ শৃণুতি । তচ্চ
বস্ততোহসংসারিত্বাবিরোধি প্রতিভাসিকন্ত সংসারিত্বমিষ্টমিতিশেষঃ । দ্বিতীয়ঃ দুষয়তি

শাকরভাষ্যম্ ।

প্রবৃত্তে: স্বভাবস্ত প্রবর্ত্ততইতি উক্তং তস্মাদবিদ্যামাত্রং সংসারো বধাদৃষ্টবিষয়এব ন ক্ষেত্র-
জস্য কেবলস্যাবিদ্যাৎকার্ষ্যঞ্চ ন চ মিথ্যাজ্ঞানং পবমার্থবস্ত দূষয়িতুং সমর্থং নহু স্বরদেশং
স্নেহেন পক্ষোকর্ত্তুং শক্নোতি মরীচ্যদকস্তথাবিদ্যা ক্ষেত্রজস্য ন কিঞ্চিৎ কর্ত্তুং শক্নোত্যত-
শ্চদমুক্তং ক্ষেত্রজ্ঞাপি মাং বিদ্ধি অজ্ঞানেনাবৃত্তং জ্ঞানমিতি চ অথ কিমিদং সংসারিণামি-
বাহমেবং মমৈবেদমিতি পণ্ডিতানাংপি শৃণুদং তৎ পাণ্ডিত্যং যৎক্ষেত্রএবাস্তদর্শনং
যদি পুনঃ ক্ষেত্রজ্ঞমবিক্রয়ং পশ্চেষুস্ততো ন ভোগং কৰ্ম বাকাঙ্কয়ুম'ম স্যাदिति
বিক্রয়ৈব ভোগকৰ্মণী অথৈবং সতি ফলার্থিত্বাদবিদ্বান প্রবর্ত্ততে বিদ্বষ: পুনরবিক্রয়ান্ন-
দর্শিনঃ ফলার্থিত্বাভাবাৎ প্রবৃত্ত্যনুপপত্তৌ কার্ষ্যকাবণসজ্বাতব্যাপারোপরমে নিবৃত্তিরূপচ-

গিরিকৃত টীকা ।

যদীতি । ন হি কুটস্থান্নবিষয়ং সংসারিত্বং প্রতীয়তে যেন বস্ততোহসংসারিত্বং বিক্রধ্যতে কুটস্থা-
অধীবিক্রদ্ধায়া: সাংসারিত্ববুদ্ধেবনবকাশিত্বাদিত্যর্থ: । আত্মানমক্রিয়ং পশুতোহপি কুতো
ভোগকৰ্মণী ন স্মাতামিত্যাশঙ্ক্যাহ বিক্রিয়েতি । অবিক্রয়ান্নবুদ্ধেভোগকৰ্ম্মাকাঙ্কয়োরভাবে
কস্ত শাস্ত্রে প্রবৃত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ অথেনি । ফলার্থিত্বাভাবাদ্বিদ্বষো ন কৰ্ম্মণি প্রবৃত্তিরি-
ত্যেবং স্থিতে সত্যনস্তরমবিদ্বান ফলার্থিত্বাত্তদুপায়ে কৰ্ম্মণি প্রবর্ত্ততে শাস্ত্রেহধিকারীত্যর্থ: ।
বিদ্বষো বৈধপ্রবৃত্ত্যভাবেপি নিষেধাধীননিবৃত্তেরপি দুৰ্ব্বচতাত্তস্য নিবৃত্তিনিষ্ঠাসিদ্ধিরিত্যা-
শঙ্ক্যাহ বিদ্বষ ইতি । তৃতীয়মুখাপয়তি ইদঞ্চেতি । সিদ্ধান্তাদবিশেষমাশঙ্ক্য ক্ষেত্রস্য
ক্ষেত্রজ্ঞাৎ বস্ততোহভিন্নত্বেন তদ্বিষয়ত্বাদীকারান্নৈবমিত্যাহ ক্ষেত্রঞ্চেতি । অহংধীবেদ্য-
স্যাঙ্গনো বস্তত: সংসারিত্বস্বীকাবাচ সিদ্ধান্তাভেদোহস্তীত্যাহ অহস্থিতি । সংসারিত্বমেব
ক্ষোরয়তি স্মৃথীতি । সংসারিত্বস্য বস্তভে তদনিবৃত্তা পুমর্থাসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যাহ সংসা-
রেতি । কথং তদুপরমস্য হেতুং বিনা কৰ্ত্তব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ ক্ষেত্রেতি । ক্ষেত্রং জ্ঞাত্বা
ততো নিকৃষ্টস্য ক্ষেত্রজস্য জ্ঞানং কথং সংসারোপরতিমুৎপাদয়েদিত্যাশঙ্ক্যাহ ধ্যানেনেতি ।
সংসারিত্বমান্ননো বুধ্যমানস্য তদ্রহিতাদীশ্বরাদন্তঃ কৰ্ত্তব্যমিতি বক্তুমিতিশব্দ: । তদৈ-
বান্তত্বমুপপাদয়তি যশ্চেতি । মম সংসারিণোহসংসারীশ্বরত্বং কৰ্ত্তব্যমিত্যেবং যো বুধ্যতে যো
বা তথাবিধং জ্ঞানং তব কৰ্ত্তব্যমিত্যুপদিশতি স ক্ষেত্রজ্ঞাদীশ্বরাদন্তো জ্ঞেয়োহন্তথোপদে-
শানর্থক্যাদিত্যর্থ: । আত্মত্বসংসারী পরস্মাদাঙ্গনোহন্তস্তস্য ধ্যানাধীনাঙ্গানেনেশ্বরত্বং
কৰ্ত্তব্যমিত্যেতৎ জ্ঞানং পাণ্ডিত্যমিতি মতং দূষয়তি এবমিতি । অরমাত্মা ব্রহ্মেত্যা-
ঙ্গনো ব্রহ্মত্বপ্রতিবিরোধাদিত্যর্থ: । নহু সংসারস্য বস্তত্বাদীকারাত্তৎপ্রতীত্যবস্থায়: কৰ্ম্ম-
কাণ্ডস্যার্থবস্তং সংসারিত্বনিরাসেনাঙ্গনো ব্রহ্মত্বে ধ্যানাদিনা সাধিতে মোক্ষাবস্থায়:
জ্ঞানকাণ্ডস্যার্থবস্তং তৎকথং যথোক্তজ্ঞানবান্ পণ্ডিতাপসদত্বেনাক্ষিপাতে তত্রাসংসার-

শাকুরভাষ্যম্ ।

যাতে ইদঞ্চাশ্চ পাণ্ডিত্যং কশ্চিদন্তু ক্ষেত্রজ্ঞ ঈশ্বর এব ক্ষেত্রঞ্চাশ্চ ক্ষেত্রজ্ঞস্য বিষয়ঃ
অহন্ত সংসাবী সুখী দুঃখী মৃতো জাতো মৃতো বিষুক্তঃ ক্ষীণো বুদ্ধোহহং মঠৈবেতে্যবমাদয়ঃ
সর্বে আত্মনি অধ্যারোপ্যন্তে সংসারোপবমশ্চ মম কর্তব্যং ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞবিজ্ঞানেন ধ্যানেন
চেশ্বরঃ ক্ষেত্রজ্ঞঃ সাক্ষাৎকৃত্বা তৎস্বরূপাবস্থানেনেতি যশ্চৈবং বুধ্যতে যশ্চ বোধয়তি নাসৌ
ক্ষেত্রজ্ঞ ইত্যেবং মন্বানো যঃ স পণ্ডিতাপসদঃ সংসাবমোক্ষয়োঃ শাস্ত্রস্য চার্খবৎ করোমী-
ত্যাশ্চহা স্বয়ং মৃতোহস্তাশ্চ ব্যামোহয়তি শাস্ত্রার্থসম্প্রদায়বহিতত্বাৎ শ্রুতহানিমশ্রুতকল্প-
নাঞ্চ কুর্কঃস্তস্মাদসম্প্রদায়বিৎ সর্কশাস্ত্রবিদপি মূর্খবদেবোপেক্ষনীযঃ তত্ত্ব ক্রমশ্চিবশ্চ ক্ষেত্র-
জ্ঞৈকত্বে সংসারিত্বং প্রাপ্নোতি ক্ষেত্রজ্ঞানাঞ্চেত্বৈকত্বে সংসারিণোহভাবাৎ সংসারাভাব

গিরিকৃত টীকা ।

বেতি । করোমীতি মন্বানো যঃ স পণ্ডিতাপসদ ইতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ । কর্মকাণ্ডং হি
কল্পিতং সংসারিত্বমধিকৃত্য সাধ্যসাধনসম্বন্ধবোধপদার্থবদিষ্টং জ্ঞানকাণ্ডমপি তথাবিধং
সংসাবিত্বং পরাকৃত্যর্থশৈলোকরসে প্রত্যগ্ বন্ধনি পর্যাবসাদর্থবদবেদিত্যর্থঃ । কিঞ্চাশ্বনঃ
শাস্ত্রসিদ্ধং ব্রহ্মত্বং ত্যক্ত্বা ব্রহ্মত্বং কল্পয়ন্নাস্থহা ভূত্বা লোকদ্বয়বহিত্ত্বতঃ স্যাাদিত্যাহ
আশ্বহেতি । নহু ক্ষেত্রজ্ঞাশ্চাপি মাং বিদ্বীত্যনেন সর্কক্ষেত্রাস্তর্ঘামৌ পরো জীবাদন্তো
নিক্রচ্যতে ন জীবসোশ্বরত্বমত্র প্রতিপাদ্যতে তৎকথমিখমাঙ্কিপ্যতে তত্রাহ স্বয়মিতি ।
কিঞ্চ তত্ত্বমসীতিবৎ প্রসিদ্ধক্ষেত্রজ্ঞানুবাদেনাপ্রসিদ্ধং তসোশ্বরত্বমিহোপদেশতঃ শ্রুতং
তস্য হানিমশ্রুতস্য চ জীবেশ্বরবয়োস্তাত্ত্বিকভেদস্য কল্পনাং কুর্কন্ কথং ব্যামৃতো ন স্যাদি-
ত্যাহ শ্রুতে । নহু কেচন ব্যাখ্যাতারো যথোক্তং পাণ্ডিত্যং পুরস্কৃত্য ক্ষেত্রজ্ঞাশ্চী-
ত্যাदिश्लोकः व्याख्यातवस्तुः तत् कथमुक्तं पाण्डित्यामास्तातुर्व्यामृत्त্বं तत्रাহ तन्मादिति ।
ক্ষেত্রজ্ঞাশ্চীত্যাশ্চ ক্ষেত্রজ্ঞেশ্বরয়োবৈক্যং স্বাভীষ্টং স্পষ্টযিত্বং প্রত্যুক্তমেব চোদ্যমহুদ্রবশি
যত্ত্ব ক্রমিতি । তাৎক্ষিকমেকত্বমতাৎক্ষিকং সংসাবিত্বমিত্যদীকৃত্যোক্তমেব সমাধিঃ স্মার-
য়তি এতাবিতি । ঈশ্বরস্য সংসারিত্বং সংসার্যভাবেন সংসাবাভাবশ্চেত্ব্যক্তৌ দৌর্ঘ্যে
বিদ্যাবিদ্যয়োবৈলক্ষণ্যেহপি কথং প্রত্যুক্তাবিতি পৃচ্ছতি কথমিতি । কল্পিতসংসারেণ
কল্পনাধিষ্ঠানমদ্বয়ং বস্ত্ত বস্ত্ততো ন সম্বন্ধমিতি পরিহবতি অবিদ্যেতি । তদ্বিষয়ং কল্পনা-
স্পদমধিষ্ঠানমিতি যাবৎ । কল্পিতেনাধিষ্ঠানস্য বস্ত্ততোহসংস্পর্শে দৃষ্টান্তং স্মারয়তি
তথাচেতি । ঈশ্বরস্য সংসারিত্বাপ্রসঙ্গং প্রকটীকৃত্য প্রসঙ্গান্তরমিরাসমহুসাবয়তি
সংসারিণ ইতি । নতাবদবিদ্যা সংসারং সংসারিণঞ্চ কল্পবন্তী স্বতন্ত্রা তৎব্যঘাতাৎ পার-
তন্ত্বে চাপ্রয়াস্তরাভাবাৎ ক্ষেত্রজ্ঞস্য তদ্বশে সংসারিত্বমিতি শঙ্কতে নশ্বিতি । নচাবিদ্যা-
বস্ত্তমবিদ্যাকৃতমনবস্থানাদিতি ভাবঃ । যন্তৎখাতদংষ্ট্রোরগবদবিদ্যা কিং করিষ্যতীতি
তত্রাহ তৎকৃত্বচেতি । অবিদ্যাভঙ্গরোজেরঘনাশ্বধর্মেভ্যুত্তরমাহ নেত্যাदिना ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

প্রসঙ্গ ইত্যেতৌ দোষৌ প্রযুক্তৌ বিদ্যাবিদ্যায়োরৈক্যলক্ষণাভ্যাপগমাদিতি কথমবিদ্যাপরি-
কল্পিতদোষণে তদ্বিষয়ং বস্তু পাবমার্থিকং ন হৃষ্যতীতি তথা চ দৃষ্টান্তো মরীচাস্তসো-
ষবদেশো ন পক্ষীক্রিয়ত ইতি সংসারিণোহভাবাৎ সংসাবাভাবপ্রসঙ্গদোষোহপি সংসারসং-
সারিণোববিদ্যাকল্পিতত্বোপপত্তা। প্রতুক্তো নববিদ্যাবস্তুমেব ক্ষেত্রজ্ঞস্ত সংসারিণদোষমুক্ত-
স্তৎকৃতঞ্চ হুঃখিত্বাদিপ্রত্যক্ষমুপলভাতে ন জ্ঞেয়স্য ক্ষেত্রধর্মত্বাৎ জ্ঞাতুঃ ক্ষেত্রজ্ঞস্য তৎকৃত-
দোষারূপপত্তেঃ যাবৎ কিঞ্চিৎ ক্ষেত্রজ্ঞস্য দোষজাতমবিদ্যমানমাসঞ্জয়তি তস্য জ্ঞেয়ত্বোপ-
পত্তেঃ ক্ষেত্রধর্মত্বমেব ন ক্ষেত্রজ্ঞধর্মত্বঃ ন চ তেন ক্ষেত্রজ্ঞো হৃষ্যতি জ্ঞেয়েন তু জ্ঞাতুঃ
সংসর্গারূপপত্তেঃ যদি হি সংসর্গঃ স্যাৎ জ্ঞেয়ত্বমেব নোপপদ্যেত যদান্বনো ধর্মোহবিদ্যা

গিরিকৃত টীকা ।

তদেব প্রপঞ্চয়তি যাবদিতি । জ্ঞেয়স্য ক্ষেত্রধর্মত্বেহপি ক্ষেত্রদ্বা বা ক্ষেত্রজ্ঞস্যাপি জ্ঞেয়ত্বান্ন
তেন চিত্তো বস্তুতঃ স্পর্শোহস্তীতু পপাদয়তি যদীতি । ধর্মধর্মিত্বেন সংসর্গেহপি জ্ঞেয়ত্বে
কা ক্ষতিরিত্যাশঙ্ক্যাঃ যদীতি । আন্বধর্মস্যান্বনা জ্ঞেয়ত্বে স্বস্যাপি জ্ঞেয়ত্বাপত্তা। কর্তৃ-
কর্মবিবোধঃ সাদিত্যর্থঃ । কিঞ্চ বিমতং ন ক্ষেত্রজ্ঞাশ্রিতং তদেদ্যত্বাক্রপাদিবদিত্যাহ
কথম্বেতি । কিঞ্চ মহাত্মানীত্যাদিনা জ্ঞেয়মাত্রস্য ক্ষেত্রান্তর্ভাবান্নাবিদ্যাতেজ্ঞত্বধর্মতে-
তাহ জ্ঞেয়ক্ষেতি । কিত্তৈকতদেদ্যো বেত্তীতুক্তত্বাৎ ক্ষেত্রজ্ঞস্য জ্ঞাতৃত্বনির্ণয়ান্ন তত্র জ্ঞেয়ং
কিঞ্চিৎ প্রবিশতীত্যাহ জ্ঞাতৈবেতি । ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞয়োরেবং স্বাভাব্যে সিদ্ধে সিদ্ধ-
ক্ষেত্রধর্মত্বমবিদ্যাতেবিত্তি ফলিতমাহ ইত্যবধারিত ইতি । বিরোধাত্ত ন ক্ষেত্রজ্ঞধর্মত্বং
অবিদ্যাতেবিত্ত্যাহ ক্ষেত্রজ্ঞেতি । বিরুদ্ধবাদিত্বে মূলং দর্শয়তি অবিদ্যেতি । মাত্রপদস্য
ব্যাবর্ত্তমানং যুক্ত্যাখ্যমবষ্টস্তান্তবমিতি বক্তুং কেবলপদং । যয়া বিদ্যয়া বিরুদ্ধমপি
নির্কোচুং শক্যতে তস্যঃ স্বাতন্ত্র্যাত্বাচ্চিত্তোহন্বস্যাবিদ্যকত্বেন তদাশ্রয়ত্বাত্তস্যাবিদ্যাস্ব-
ভাবতয়া তদাশ্রয়ত্বব্যাতাদাশ্রয়জিজ্ঞাসয়া পৃচ্ছতি অত্রাহেতি । আশ্রয়মাত্রং পৃচ্ছতে
তদ্বিশেষো বা, প্রথমে প্রশ্নস্যানবকাশিত্বং মহাহ যস্যেতি । অবিদ্যা দৃশ্যাদৃশ্য বা দৃশ্যত্বে
পাবতন্ত্র্যং কিঞ্চিন্ঠিত্তেইনৈব তদৃষ্টেনাশ্রয়মাত্রং প্রষ্টব্যমদৃশ্যত্বে বা অপ্রকাশত্বাদসিদ্ধিরেব
স্বাদিত্যর্থঃ । দ্বিতীয়মালম্বতে কস্যেতি । অবিদ্যায়া দৃশ্যমানত্বাদাশ্রয়বিশেষস্যান্বনোহপি
স্বাত্ত্ববসিদ্ধত্বাৎ প্রশ্নস্য নিরবকাশতেত্যুক্তমাহ অত্রেতি । প্রশ্নানর্থক্যং প্রশ্নদ্বা বা ফোব-
য়তি কথমিত্যাদিনা । তথাপি কথং প্রশ্নাসিদ্ধিস্তত্রাহ ন চেতি । তদেব দৃষ্টান্তেন স্পষ্ট-
য়তি ন হীতি । দৃষ্টান্তদাষ্টান্তিকয়োর্কৈষম্যকোদয়তি নম্বিতি । অজ্ঞানাশ্রয়স্য পরোক্ষ-
ত্বেহপি প্রশ্ননৈরর্থক্যমিত্যাহ অপ্রত্যক্ষেনেতি । অবিদ্যাবতোহপ্রত্যক্ষত্বেহপি তেনাবিদ্যা-
সম্বন্ধে সিদ্ধে প্রষ্টুস্তব প্রশ্নানর্থক্যসমাধিন' কচ্ছিত্ত্যর্থঃ । অবুদ্ধপরাভিসন্ধিঃ শক্যতে অবি-
দ্যায়া ইতি । অবিদ্যাবতস্তৎপরিহারান্নাস্তেন প্রযতিতব্যমিত্যাহ যশ্চেতি । মমৈবাবিদ্যা-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বস্তুঃ ছুঃখিত্বাদি চ কথস্তোঃ প্রত্যক্ষমুপলভ্যতে কথস্যা ক্ষেত্রজ্ঞধর্মঃ জ্ঞেয়ঞ্চ সর্বং ক্ষেত্রঃ জ্ঞাতৈব ক্ষেত্রজ্ঞ ইত্যবধাবিতেহবিদ্যাছুঃখিত্বাদেঃ ক্ষেত্রজ্ঞবিশেষণত্বঃ ক্ষেত্রজ্ঞধর্মত্বঃ তস্ম চ প্রত্যক্ষোপলভ্যত্বমিতি বিরুদ্ধমুচ্যতেহবিদ্যামাত্রাবষ্টস্তাৎ কেবলং অন্ত্রাহ সাবিদ্যা কস্মেতি- যস্ম দৃশ্যতে তত্রৈব কস্ম দৃশ্যতে ইত্যত্রোচ্যতে অবিদ্যা কস্ম দৃশ্যতে ইতি প্রশ্নো নিবর্থকঃ কথং দৃশ্যতে চেদবিদ্যা তদন্তমপি পশ্যসি ন চ তদ্ব্যুপলভ্যমানে সা কস্মেতি প্রশ্নো যুক্তো ন হি গোমত্ব্যুপলভ্যমানে গাবঃ কস্মেতি প্রশ্নো যুক্তোহর্থবান্ ভবেৎ ননু বিষমো দৃষ্টান্তো গবাং তদ্বতশ্চ প্রত্যক্ষত্বাৎ সম্বন্ধোহপি প্রত্যক্ষ ইতি প্রশ্নো নিবর্থকঃ ন তথাবিদ্যা তদ্বাংশ্চ প্রত্যক্ষো যতঃ প্রশ্নো নিবর্থকঃ স্মাদপ্রত্যক্ষোবিদ্যাবতাবিদ্যাসম্বন্ধে জ্ঞাতে কিস্তব স্মাদবিদ্যায়া অনর্থহেতুত্বাৎ পবিহর্তব্য্যা স্মাদ্ যস্মাবিদ্যা সতাং পবিহর্তব্যেতি ননু মমৈবাবিদ্যা জানাসি তহবিদ্যাস্তদন্তক্ষায়ানং জানাসি নতু প্রত্যক্ষোপলভ্যমানেন চেজ্জানাসি কথং সম্বন্ধগ্রহণং ন হি তব জ্ঞাতুজ্ঞেয়ভূতয়াবিদ্যাষা তৎকালে সম্বন্ধো গ্রহীতুঃ শক্যতে অবিদ্যাষা বিষয়ত্বেনৈব জ্ঞাতুরূপযুক্তত্বান্ চ জ্ঞাতুরবিদ্যাযাশ্চ সম্বন্ধস্ত যো গৃহীতা জ্ঞানক্শান্ত্বৎ তদ্বিষয়ঃ সম্ভবত্যানবস্থা প্রাপ্তের্বদি জ্ঞাতাপি জ্ঞেয়সম্বন্ধো জ্ঞাযেতান্তো জ্ঞাতা

গিরিকৃত টীকা ।

বস্তুভূতপবিহাবে ময়া প্রযতিতব্যমিতি শঙ্কতে নশ্চিতি । তর্হি প্রশ্নানর্থক্যমিতি সিদ্ধান্তী স্বাভিসন্ধিমাহ জানাসীতি । আত্মানমবিদ্যাবস্তুং জানন্নপি তদ্বিষয়াধ্যক্ষাভাবাৎ পৃচ্ছা- মীতি শঙ্কতে জানামীতি । অবিদ্যাবতোহপ্রত্যক্ষত্বং বদতা তস্মাহমবিদ্যাবানবিদ্যাকা- র্যবত্বাব্যতিবেকেণ মুক্তান্নবদিত্যনুমেয়ত্বমিষ্টমিত্যুপেত্য দুষয়তি অনুমানেনেতি । আত্মনো বিদ্যাসম্বন্ধগ্রহে কানুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্য জ্ঞাতৈবাত্মা স্বস্মাবিদ্যাসম্বন্ধং বুধ্যতেহন্তো বা জ্ঞাতেতি বিরুদ্ধাদ্যং দুষয়তি ন হীতি । তৎকালে স্বস্মাবিদ্যাং প্রতি জ্ঞাতৃত্বাবস্থারামিতি যাবৎ । অবিদ্যাবিষয়ত্বেন গৃহীতত্বাভূতজ্ঞাতৃত্বেনৈবোপযুক্তস্মান্নসম্বন্ধাঃ স্বাভিনি কুত্র সম্বন্ধজ্ঞাতৃত্বমেকস্য কস্মকর্তৃত্ববিরোধাদিত্যাহ অবিদ্যয়েতি । দ্বিতীয়ং নিরসয়তি ন চেতি যো গৃহীতা স ন সম্ভবতীতি সম্বন্ধঃ, তদ্বিষয়মিতি জ্ঞাতু রবিদ্যায়াশ্চ সম্বন্ধস্তচ্ছদার্থঃ । অন- বস্থামেব প্রপঞ্চয়তি যদীতি । আত্মনঃ স্বপবজ্ঞেয়ত্বাযোগান্তম্বিন্নবিদ্যাসম্বন্ধস্তাপ্রামাণিক- ত্বান্নিত্যান্নভবগম্যত্বে স্থিতে ফলিতমাহ যদি পুনরিতি । যদা চৈবং তদৈতদধ্যাহার্যং জ্ঞাতুরাত্মনো ন কিঞ্চিৎ দুষ্যতীত্যেতদম্বয়মাণঃ শঙ্কতে নশ্চিতি । কিং জ্ঞাতৃত্বং জ্ঞানক্রি- যাকর্তৃত্বং জ্ঞানস্বরূপত্বং বা নাদ্যস্তদনুভূতপগমাত্ত্বং প্রযুক্তদোষাভাবাৎ দ্বিতীয়ে জ্ঞাতৃত্বস্তো- পচারিকত্বান্ন তৎ কৃতো দোষোহস্তীত্যাহ নেত্যাদিনা । অসত্যামপি ক্রিয়ায়াং ক্রিয়োপ- চারং দৃষ্টান্তেন স্কুটয়তি বধেতি । আত্মনি বস্তুতো বিক্রিয়াভাবে ভগবদনুমতিং দর্শ- যতি বধাত্রেতি । গীতাশাস্ত্রং সপ্তম্যর্থঃ, স্বতএবাভিনি ক্রিয়াদ্যাভাবাভাবো ভগবতা শাস্ত্রে

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কল্পাঃ স্যাৎসাপ্যাপ্যন্তস্যাপ্যন্ত ইত্যনবস্থা পরিহার্য্যা যদি পুনরবিদ্যা জ্ঞেয়ান্তরা জ্ঞেয়ং জ্ঞেয়মেব তথা জ্ঞাতাপি জ্ঞাতৈব ন জ্ঞেয়ন্তবতি সদা চৈবমবিদ্যা হুঃখিত্বাদৈদ্যন জ্ঞাতুঃ ক্ষেত্রস্তস্য কিঞ্চিৎ হুয্যতি নহয়মেব দোষো যৎ দোষবৎ ক্ষেত্রবিজ্ঞাতৃৎ ন বিজ্ঞানস্বরূপ- স্তৈবাবিক্রিয়ন্ত বিজ্ঞাতৃদ্বোপচারাৎ যথোক্ততামাত্রোপায়ৈস্তপ্তিক্রিয়োপচারস্তদ্বদ্বধাত্ত ভগবতা ক্রিয়াকারকফলাত্ত্বাভাব আত্মনি স্বতএব দর্শিতঃ অবিদ্যাধ্যারোপিতৈবেব ক্রিয়াকারকাদ্যাত্ত্বাপচর্য্যতে তথা তত্র তত্র য এনং বেত্তি হস্তারং প্রকৃতেঃ ক্রিয়মাণানি স্তনৈঃ কৰ্ম্মাণি সৰ্ব্বশঃ নাদন্তে কস্যচিৎ পাপমিত্যাদিপ্রকরণেষু দর্শিতস্তথৈব চ ব্যাখ্যাত- মস্মাভিকৃতবেষু চ প্রকরণেষু দর্শয়িষ্যামো হস্ত তর্হ্যাত্মনি ক্রিয়াকারকফলাত্ত্বায়াঃ স্বতো- হভাবেহবিদ্যয়া চাধ্যারোপিতত্বে কৰ্ম্মাণ্যবিদ্বৎকর্তব্যাত্তেব ন বিদ্বামিতি প্রাপ্তং সত্য- মেবং প্রাপ্তমেতদেব চ ন হি দেহভূতা শক্যমিত্যত্র দর্শয়িষ্যামঃ সৰ্ব্বশাঙ্গার্থোপসংহার- প্রকরণে চ সমাসেনৈব কোস্তেয় নিষ্ঠা জ্ঞানস্ত চাপবেত্যত্র বিশেষতো দর্শয়িষ্যামঃ অল- মিহ বহুপ্রপঞ্চেনেতু্যপসংহ্রিয়তে ॥ ২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যথোক্তস্তথৈব ব্যাখ্যাতমস্মাভিরিতি সম্বন্ধঃ । কথং তর্হি ক্রিয়াদিরাত্মনি ভাতি তত্রাহ অবিদ্যেতি । যথা বস্তুতো নাস্ত্যাত্মনি ক্রিয়াদিভিরূপচারান্তু ভাতি তথা তত্র তত্রাতীতপ্রক- রণেষু আহো ভগবতা কৃতো যত্র ইত্যাহ তথেনি । ন কেবলমতীতেষেব প্রকরণেষু বাস্তব- ক্রিয়াদ্যভাবাদাত্মাত্মাধ্যাসিকী তদ্বীকৃত্য কিন্তু বক্ষ্যমাণ প্রকরণেষুপি তথৈব ভগবদতি প্রায়দর্শনং ভবিষ্যতীত্যাহ উত্তবেষু চেতি । আত্মনি বাস্তবক্রিয়াদ্যভাবেহধ্যাসাচ্চ তৎ- সিকৌ কৰ্ম্মকাণ্ডাত্মাবিদ্বদধিকারিত্বপ্রাপ্তৌ বিদ্বাঃস্ত্যজেত জ্ঞাত্বা কৰ্ম্মাবভেতেত্যাদি শাস্ত্র- বিরোধঃ স্মাদিতি শঙ্কতে হস্তেতি । শাস্ত্রস্ত দেহব্যতীবেকবিজ্ঞানাভিপ্রায়তাদর্শনায়া- দ্যতীতাঅধীবিধুরৈশ্চব কৰ্ম্মকাণ্ডাধিকারিতেত্যঙ্গীকরোতি সত্যমিতি । কথমঙ্গমৈব্য- কৰ্ম্মাধিকারিত্বমুপপন্নমিত্যাশঙ্ক্যাহ এতদেব চেতি । জ্ঞানিনো জ্ঞাননিষ্ঠায়ামেবাধিকারো নিষ্ঠান্তরে ত্তস্তেবেতু্যপসংহারপ্রকরণে বিশেষতো ভবিষ্যতীত্যাহ সর্বেতি । তদেবাত্ম- ক্রামতি সমাসেনেতি । জীবত্বক্ষণোরৈক্যাভু্যপগমে ন কিঞ্চিদবদ্যমিতু্যপসংহবতি অল- মিতি ॥ ২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র বদ্যপি চতুর্বিংশতিভেদভিন্না প্রকৃতিঃ ক্ষেত্রমিত্যভিপ্রোক্তঃ স্তথাপি দেহরূপে- নৈব পরিণতান্নামেব তস্যামহং ভাবেনাবিবেকঃ ক্ষুট ইতি তদ্বিবেকার্থমিদং শরীরং ক্ষেত্রমিত্যুক্তং তদেব প্রপঞ্চয়িষ্যন্ প্রতিজানীতে তদ্বিতি । যদ্বস্তং ময়া তৎ ক্ষেত্রং যৎ স্বরূপতো অদৃষ্টাদিস্বভাবঃ বাদৃক বাদৃশক ইচ্ছাদিধর্ম্মকং বহিকারি বৈরিক্রিয়াদিক্রি-

তৎ ক্ষেত্রং যচ্চ যাদৃক্ চ যদ্বিকারি যতশ্চ যৎ ।

স চ যো যৎপ্রভাবশ্চ তৎ সমাসেন মে শৃণু ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইদং শরীরমিত্যাদিন্নোকোপদিষ্টেষ্ণ ক্ষেত্রাধ্যায়ার্থেষ্ণ সংগ্রহনোকোহয়মুপপত্তস্যতে তৎ ক্ষেত্রং যচ্চেত্যাঙ্গি ব্যাচিখ্যাসিতস্ত হর্থস্য সংগ্রহোপত্তাসো ত্রায়া ইতি যন্নির্দিষ্টমিদং শরীবং ইতি তৎ ক্ষেত্রমিতি তচ্ছব্দেন পরামৃশতি যচ্চেদং নির্দিষ্টং ক্ষেত্রং তদযাদৃক্ যাদৃশং স্বকীরৈধৈশ্চশব্দঃ সমুচ্চয়োর্ণো যদ্বিকারি যো বিকারো যন্ত তদ্যদ্বিকারি যতো যস্মাচ্চ যৎকার্য্যমুৎপদ্যতে ইতি বাক্যশেষঃ স চ যঃ ক্ষেত্রজ্ঞো নির্দিষ্টঃ স যৎপ্রভাবঃ যে প্রভাবা উপাধিকৃত্যঃ শক্তয়ো যস্য স যৎপ্রভাবশ্চ তৎ ক্ষেত্রজ্ঞয়োর্ধাখ্যায়ং যথাবিশেষিতং তৎ সমাসেন সংক্ষেপেণ মে মম বাক্যতঃ শৃণু শ্রুত্বাবধাবয়েত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

এবং শ্লোকদ্বয়ং বাখ্যায় শ্লোকান্তবমবতারয়তি ইদমিতি । কুত্র সংগ্রহোক্তিকপযুজ্যতে তত্রাহ ব্যাচিখ্যাসিতস্যেতি । প্রতিপত্তিসৌকর্য্যার্থঃ সংগ্রহোক্তিরর্থবগ্নীত্যর্থঃ বক্ষ্যমাণেহর্থে শ্রোতুর্মনঃসমাধানার্থঃ সূচিতো । বাক্যার্থোপায়বিবরণপ্রতিজ্ঞামভিপ্রেত্যাহ যন্নির্দিষ্টমিতি । ইদং শরীবমিতি যন্নির্দিষ্টং তচ্ছবীবং তচ্ছব্দেন পরামৃশতি প্রকৃত্যর্থ-জ্ঞাস্তস্যেতি যোজনা, তৎ ক্ষেত্রং জ্ঞাতব্যমিত্যাধ্যাহবঃ, যচ্চেতি যেন রূপেণ রূপবদিত্তি তদেব ক্ষেত্রং বিশিষ্যতে তন্ত ক্ষেত্রস্য স্বকীরাক্ষণাজ্জন্মাদয়ন্তৈর্কিংশিষ্টস্য জ্ঞেয়ত্বং কলতি । চ শব্দপঞ্চকস্যেতবেতরসযুচ্চযার্থত্বমাহ চ শব্দইতি । বিকারিত্বেনাপি হেয়ত্বং সূচয়তি যদ্বিকারীতি । যৎকার্য্যং তৎসর্ব্বং যস্মাতুৎপদ্যতে তৎকারণত্বাজ্জ্ঞাতব্যমিত্যাহ যত ইতি । ক্ষেত্রমিব ক্ষেত্রজ্ঞঃ জ্ঞাতব্যঃ দর্শয়তি স চেতি । জ্ঞাতব্যমিতি সম্বন্ধঃ চক্ষুর্বাহ্যপাধিকৃত-দৃষ্ট্যাদিশক্তিবশাত্তস্যজ্ঞাতবত্বং সূচয়তি যৎপ্রভাব ইতি । তেনোক্তেন প্রভাবেন তস্য জ্ঞাতব্যতেতি শেষঃ কথং যথাবিশেষিতং ক্ষেত্রং ক্ষেত্রজ্ঞো বা শক্যো জ্ঞাতুমিত্যাশঙ্ক্য ভগবদ্বাক্যাদিত্যাহ তদিত্তি ॥ ৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বৈশুক্রঃ যতশ্চ প্রকৃতিপুরুষসংযোগাস্তবতি বদিত্তি যৈঃ প্রকারৈঃ স্বাবরজদ্যাদিভেদৈর্ভিন্নমিত্যর্থঃ । স চ ক্ষেত্রজ্ঞো যৎস্বরূপতো যৎপ্রভাবশ্চ অচিষ্টৈশ্চাধ্যায়োগেন বৈঃ প্রভাবৈঃ সম্পন্নস্তৎসর্ব্বং সংক্ষেপতো মন্তঃ শৃণু ॥ ৩ ॥

কৈঃ বিস্তরেণোক্তস্যায়ং সংক্ষেপ ইত্যপেক্ষায়ামাহ ঋষিভিরিত্তি । ঋষিভিব'শিষ্টাভিত্তি-র্ধোগশাস্ত্রেবু ধ্যানধারণাদিবিবরণেন বৈরাজাদিরূপেণ বহুধা গীতং নিরূপিতং । বিবিধৈবি'চিষ্টৈর্নিত্যনৈমিত্তিককাম্যকর্মাধিবিবরণৈশ্চক্ষোভির্বেদৈর্নানাপূজনীরদেবতারূপেণ

ঋষিভিবহুধা গীতং ছন্দোভির্বিবিধৈঃ পৃথক্ ।
ব্রহ্মসূত্রপদৈশ্চৈব হেতুমন্তির্বিনিশ্চিতৈঃ ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তৎ ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞয়োর্ধাখ্যায়ঃ বিবক্ষিতং স্তোতি শ্রোতবুদ্ধিপ্রবোচনার্থঃ ঋষিভিরিতি । ঋষিভিবশিষ্ঠাদিভির্কহুধা বহুপ্রকারঃ গীতং কথিতং ছন্দোভিঃ ছন্দাঃসি ঋগাদীনি তৈশ্চ-
ছন্দোভির্কিবিধৈর্নানাংপ্রকারৈবঃ পৃথক্ বিবেকতো গীতং কিঞ্চ ব্রহ্মসূত্রপদৈশ্চ এব ব্রহ্মণঃ
সূচকানি বাক্যানি ব্রহ্মসূত্রানি তৈঃ পদ্যতে গম্যতে জায়তে ব্রহ্মেতি তানি ব্রহ্মসূত্রপদেন
সূচ্যন্তে তৈরেব চ ক্ষেত্রজ্ঞয়োর্ধাখ্যায়ঃ গীতমিতি অনুবর্ততে আত্মেত্যেবোপাসীতে-
ত্যাদিভির্হি ব্রহ্মসূত্রপদৈবাত্মা জায়তে হেতুমন্তিযুক্তিযুক্তৈর্কির্নিশ্চিতৈর্ন সংশয়ক্ৰটৈর্নি-
শ্চিতপ্রত্যয়োৎপাদকৈরিত্যর্থঃ ॥ ৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্লোকাস্তবস্যা তাৎপর্যমাহ তদিত্যাদিনা । বিবক্ষিতং জিজ্ঞাসিতমিত্যর্থঃ । স্তুতি-
ফলমাহ শ্রোত্রেতি । ন কেবলমাপ্তোক্তেরেব ক্ষেত্রাদিধাখ্যায়ঃ সম্ভাবিতং কিন্তু বেদ-
বাক্যাদপীত্যাং ছন্দোভিশ্চেতি । ঋগাদীনাং চতুর্ণামপি বেদানাং নানাংপ্রকারত্বং শাখা-
ভেদাদৃষ্টং ন কেবলং ঋতিস্মৃতিসিদ্ধমুক্তং ধাখ্যায়ঃ কিন্তু যৌক্তিকক্ষেত্যাং কিঞ্চেতি ।
কানি তানি সূত্রানীত্যাশঙ্ক্যাহ আত্মেত্যেবেতি । আদিপদেন ব্রহ্মবিদ্যাপ্রোতি পরমঞ্চ
যোহন্তাং দেবতামিত্যাঙ্গীনি বিদ্যাবিদ্যাসূত্রাণ্যুক্তানি আত্মেতি ক্ষেত্রজ্ঞোপাদানং তচ্চ
ক্ষেত্রোপলক্ষণং অথাতো ব্রহ্মজিজ্ঞাসেত্যাদীশ্চপি সূত্রাণ্যত্র গৃহীতান্ভূত্যা ছন্দোভিরি-
ত্যাদিনা পৌনরুক্ত্যাং দিতি মত্বা বিশিনষ্টি হেতুমন্তিবিতি ॥ ৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

গীতং ব্রহ্মণঃ সূত্রৈঃ পদৈশ্চ ব্রহ্ম সূত্র্যতে সূচ্যতে এভিরিতি ব্রহ্মসূত্রানি যতো বা ইমানি
ভূতানি জায়ন্ত ইত্যাদীনি তটস্থলক্ষণপরানি উপনিষদ্বাক্যানি । তথা ব্রহ্ম পদ্যতে সাক্ষাৎ
জায়তে এভিরিতি পদানি স্বরূপলক্ষণপরানি সত্যং জ্ঞানমনস্তং ব্রহ্মেত্যাদীনি তৈশ্চ বহুধা
গীতং । কিঞ্চ হেতুমন্তিঃ সদেব সৌম্যোদমগ্র আসীৎ কথমসতঃ সম্ভায়েত ইতি । কোহে-
বান্তাৎ কঃ প্রাণ্যাৎ যদেষআকাশ আনন্দো ন স্যাৎ এষ স্বেবানন্দয়তীত্যাদিযুক্তিমন্তিঃ ।
অন্তাৎ অপানচেষ্টাঃ কঃ কূর্ষ্যাৎ প্রাণ্যাৎ প্রাণব্যাপারং বা কঃ কূর্ষ্যাং দিতি ঋতিপদয়োর্বর্ধঃ ।
বিনিশ্চিতৈরুপক্রমোপসংহারৈকবাক্যতয়া অসন্ধিগ্ধার্ধপ্রতিপাদকৈরিত্যর্থঃ । তদেব-
মেতৈর্বিস্তরেণোক্তং হুঃসংগ্রহং সংক্ষেপতন্তব্যং কথয়িষ্যামি তৎ শৃণু ত্যর্থঃ । যদা অথাতো
ব্রহ্মজিজ্ঞাসেত্যাদীনি ব্রহ্মসূত্রানি গৃহ্যন্তে তান্তেব ব্রহ্ম পদ্যতে নিশ্চীরতে এভিরিতি

মহাভূতান্যহঙ্কারো বুদ্ধিরব্যক্তমেব চ ।

ইন্দ্রিয়ানি দশৈকঞ্চ পঞ্চ চেন্দ্রিয়গোচরাঃ ॥ ৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

স্বত্যাভিমুখীভূতাজ্জুনাযাহ ভগবান্ মহাভূতানীতি । মহাভূতানি মহাস্তি চ তানি ভূতানি সৰ্ববিকাবব্যাপকভূতানি চ স্থানানি ন স্থলানি স্থলানি ত্রিভুজগোচরশ-
কেনাতিধায়িষ্যস্তেহহঙ্কারো মহাভূতকাবগমহঃপ্রত্যয়লক্ষণোহহঙ্কারকারণঃ বুদ্ধিরধ্যবসায়-
লক্ষণা তৎকারণমব্যক্তমেব চ ন ব্যক্তমব্যক্তমব্যাকৃতমীশ্ববশক্তিঃ মম মায়া হুর-
তায়ৈভুক্তং এবশব্দঃ প্রকৃত্যবধাবণার্থঃ এতাবত্যেবাষ্টধাভিন্না প্রকৃতিঃ, চশব্দো ভেদসমু-
চ্চয়ার্থঃ ইন্দ্রিয়ানি দশ শ্রোত্রাদীনি পঞ্চ বুদ্ধ্যুৎপাদকত্বাৎ বুদ্ধীন্দ্রিয়ানি বাকৃপাণ্যাদীনি পঞ্চ
চেন্দ্রিয়গোচরাঃ শব্দাদযো বিষয়াস্তান্তেতানি সন্ধ্যাতশ্চতুর্বিংশতিতত্ত্বানি আচক্ষতে ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ক্ষেত্রাদি যাথান্বাশ্রুত্যা প্রলোভিতায় কিস্তদিত্তি জিজ্ঞাসবে যথোদ্দেশঃ ক্ষেত্রং নির্দি-
শতি স্ত্যেতি । মহত্বে হেতুগাহ সর্কেতি । ভূতশব্দেন স্থলানাং বিশেষাভাবাদ-
এহে কা হানিরিত্যাশঙ্ক্যাহ স্থলানীতি । অহঙ্কারোহহঃপ্রত্যয়লক্ষণ ইতি সশব্দঃ । ভূতানাং
প্রাণীতিকহেনাভিমানমাত্রান্বহঃ মহাহঙ্কাবঃ বিশিনষ্টি মহাভূতেতি মহতঃ পবমিত্যাদেঃ
প্রসিদ্ধঃ মহচ্ছকার্থমহঙ্কাবহেতুগাহ অহঙ্কারেতি । ঈশ্বরশক্তিবিত্যুক্তে চৈতন্যমপি শব্দতে
তদর্থমাহ মমেতি । অবধাবণরূপমর্থমেব স্ফুটয়তি এতাবত্যেবেতি । পঞ্চতন্মাত্রাণ্যহ-
ঙ্কারো মহদব্যাকৃতমিত্যষ্টধাভিন্নহঃ মূলপ্রকৃত্যা সহ তন্মাত্রাদিভেদানাং সমুচ্চয়শ্চকার্থঃ
দশেন্দ্রিয়াণ্যেব বিভজ্য ব্যুৎপাদয়তি শ্রোত্রেত্যাদিনা । তদেব প্রগ্নধাবা স্ফুটয়তি
কিস্তদিত্তি । শব্দাদিবিষয়শব্দেন স্থলানি ভূতানি গৃহ্যন্তে । উক্তেষু তন্মাত্রাদিষু তন্মাত্র-
রীয়সম্মতিমাহ তানীতি ॥ ৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

পদানি তৈর্হেতুমস্তিরীক্ষতের্নাশকং আনন্দময়োহভ্যাসাদিত্যাদিযুক্তিমস্তির্বিনিশ্চিতার্থৈঃ
শেষং সমানং ॥ ৪ ॥

তৎক্ষেত্রস্বরূপমাহ মহাভূতানীতি স্বাভ্যাং । মহাভূতানি ভূম্যাদীনি পঞ্চ অহঙ্কার-
স্তৎকারণভূতঃ বুদ্ধির্জানাত্মকঃ মহত্ত্বঃ অব্যক্তঃ মূলপ্রকৃতিঃ ইন্দ্রিয়ানি দশ বাহানি-
জ্ঞানকর্মেন্দ্রিয়ানি একঞ্চ মনঃ ইন্দ্রিয়গোচরাশ্চ পঞ্চ তন্মাত্ররূপাএব শব্দাদয় আকাশ-
দিবিশেষগুণতয়া ব্যক্তাঃ সন্ত ইন্দ্রিয়বিষয়াঃ পঞ্চ তদেবং চতুর্বিংশতিতত্ত্বাহ্যক্তানি ॥ ৫ ॥

ইচ্ছেতি । ইচ্ছাদয়ঃ প্রসিদ্ধাঃ সংঘাতঃ শরীরং চেতনা জ্ঞানাত্মিকা মনোবৃত্তিঃ
ধৃতির্ধৈর্য্যং এতে চেচ্ছাদয়ো দৃশ্যত্মানাত্মধর্ম্মাঃ অপি তু মনোধর্ম্মাঃ অতঃ ক্ষেত্রাস্তপাভিন-

ইচ্ছা ঘেষঃ সুখং দুঃখং সংঘাতশ্চেতনা ধৃতিঃ ।

এতৎ ক্ষেত্রং সমাসেন সবিকারমুদাহৃতম্ ॥ ৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অধেদানীঃ আত্মশুণা ইতি যানাচক্ষতে বৈশেষিকাশ্চেহপি ক্ষেত্রধর্ম্যাএব ন তু ক্ষেত্রজ-
শ্চেত্যাহ ভগবান্ ইচ্ছা ঘেষ ইতি । ইচ্ছা যজ্ঞাতীয়ঃ সুখহেতুমর্থমুপলব্ধবান্ পূর্বঃ
পুনস্তজ্ঞাতীয়মুপলভ্যমানস্তমাদাতুমিচ্ছতি সুখহেতুরিতি সেয়মিচ্ছান্তঃকরণধর্মো জ্ঞেয়-
ত্বাৎ ক্ষেত্রং তথা ঘেষো যজ্ঞাতীয়মর্থঃ দুঃখহেতুভেনানুভূতত্বাৎ পূর্বঃ পুনস্তজ্ঞাতীয়মুপ-
লভ্যমানস্তঃ স্বেষ্টি সোহয়ঃ ঘেষো জ্ঞেয়ত্বাৎ ক্ষেত্রমেব তথা সুখমনুকূলঃ প্রসন্নঃ সত্বাত্মকঃ
জ্ঞেয়ত্বাৎ ক্ষেত্রমেব দুঃখঃ প্রতিকূলাত্মকঃ জ্ঞেয়ত্বাত্তদপি ক্ষেত্রং সংঘাতো দেহেন্দ্রিয়াণাং
সংহতিস্তশ্চামভিব্যক্তান্তঃকরণবৃত্তিঃ তপ্তইব লৌহপিণ্ডেহগ্নিরাগ্নচৈতন্যাতাসরসবিক্রা চেতনা
স্যা চ ক্ষেত্রং জ্ঞেয়ত্বাৎ ধৃতির্যয়াবসাদঃ প্রাপ্তানি দেহেন্দ্রিয়াণি ধ্রিয়ন্তে স্যা চ জ্ঞেয়ত্বাৎ
ক্ষেত্রং সন্নাস্তঃকরণমর্থোপলক্ষণার্থমিচ্ছাদিগ্রহণঃ যত উক্তং তদুপসংহরতি এতৎ ক্ষেত্রং
সমাসেন সবিকারং সহ বিকারেণ মহাদানোদাস্ততমুক্তং যস্য ক্ষেত্রভেদজাতস্ত সংহতিবিদং
শরীরং ক্ষেত্রং ইত্যুক্তং তৎ ক্ষেত্রং ব্যাখ্যাতঃ মহাত্মাদিভেদভিন্নং ধৃত্যন্তঃ ॥ ৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মূলপ্রকৃতিরবিকৃতির্মহাদ্যাঃ প্রকৃতিবিকৃতয়ঃ সপ্ত ষোড়শকশ্চ বিকার ইতি পঠন্তি
অব্যক্তাহঙ্কারাদীনামৈশ্বৰ্য্যাভিমানাদিধর্মকত্বঃ প্রসিদ্ধমিতি । শব্দাদীনামেব গ্রহণে কর্ণে-
ন্দ্রিয়াণাং বিষয়ানুকুলৈকরূপ্যপ্রসঙ্গাৎ ক্ষেত্রৈক্যানিকপণস্য চ প্রকৃতত্বাৎ স্বরূপনির্দেশেনৈব
তৎক্ষেত্রং যচ্চ যাদৃক্ চেতি ব্যাখ্যাতমিদানীমিচ্ছাদীনামানুবিকারত্বনিবৃত্তয়ে ক্ষেত্রবিকার-
ত্বনিরূপণেন ষড়্বিকারীত্যেতন্নিকপণমাত্মান্তরনিবৃত্তিপরেহেন শ্লোকমবতারয়তি অথেতি ।
সর্বজ্ঞোক্তিবিরোধাক্ষেয়ঃ বৈশেষিকমতমিতি মত্বোক্তং ভগবানিতি । উপলব্ধজাতীয়স্যা-
পলভ্যমানস্যাদানেচ্ছায়াং হেতুমাহ সুখেতি । ইতিশব্দো হেত্বর্থঃ সুখহেতুত্বান্তিম্নিচ্ছ-
ত্বর্থঃ । ইচ্ছাঃ সুখতদ্বৈতুবিষয়ত্বেন ব্যাখ্যায়াত্মধর্মত্বঃ তস্য ব্যুৎপাদস্যতি সেয়মিতি । তথাপি
কথং ক্ষেত্রান্তর্ভূতত্বং তত্রাহ জ্ঞেয়ত্বাদিতি । ইচ্ছাবৎ ঘেষোহপি ধর্মো বুদ্ধিরিত্যাহ তথেতি ।
কোহসৌ ঘেষো যস্য বুদ্ধিধর্মত্বঃ তত্রাহ যজ্ঞাতীয়মিতি । তস্যাপীচ্ছাবৎ ক্ষেত্রান্তর্ভাবমাহ

স্বামিকৃত টীকা ।

এবোপলক্ষণৈকতৎ সঙ্করাদীনাং তথা চ ঋতিঃ । কামঃ সংকরো বিচিকিৎসা শ্রদ্ধা
অশ্রদ্ধা ধৃতিরধৃতিহীর্ষাভীরিত্যেতৎসর্বং মনএবেতি । অনেন যাদৃগিতি প্রতিজ্ঞাতাঃ
ক্ষেত্রধর্ম্য দর্শিতাঃ । এতৎ ক্ষেত্রং সবিকারমিচ্ছিয়াদিবিকারসহিতং সংক্ষেপেণ তুভ্যং
মস্মোক্তমিতি ক্ষেত্রোপসংহারঃ ॥ ৬ ॥

অমানিত্বমদস্তিত্বমহিংসা ক্ষান্তিরার্জবম্ ।

আচার্যোপাসনং শৌচং শৈশ্ব্যামাত্মবিনিগ্রহঃ

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ক্ষেত্রজ্ঞো বক্ষ্যমাণবিশেষণো যস্য সপ্রভাবস্য ক্ষেত্রজস্য পরিজ্ঞানাদমৃতত্বঃ ভবতি তৎ জ্ঞেয়ং তৎ প্রবক্ষ্যামীত্যাদিনা সবিশেষণং স্বয়মেব বক্ষ্যতি ভগবানধুনা তু তজ্জ্ঞানসাধন-
শুণমমানিত্বাদিলক্ষণং যস্মিন্ সতি তৎ জ্ঞেয়বিজ্ঞানযোগোহধিকৃতো ভবতি যৎপরঃ সন্ন্যাসী
জ্ঞাননিষ্ঠ উচ্যতে তমমানিত্বাদিশুণং জ্ঞানসাধনত্বাৎ জ্ঞানশব্দবাচ্যং বিদধতি ভগবান্
অমানিত্বমিতি । অমানিত্বং মানিনো ভাবো মানিত্বমাত্মনঃ শ্লাঘনস্তদভাবোহমানিত্বমদ-
স্তিত্বং স্বধর্মপ্রকটীকরণং দস্তিত্বং তদভাবোহদস্তিত্বমহিংসা অহিংসা অহিংসনং প্রাণিনামপীড়নং

গিরিকৃত টীকা ।

সোহয়মিতি । ইচ্ছাদ্বেষবদ্ভুদ্ধিধর্মঃ সুখমপীত্যাহ তথ্যেতি । তস্মাপি স্বরূপোক্ত্যা ক্ষেত্রান্তঃ-
পাতিত্বমাহ অনুকূলমিতি । হুঃখস্মাপি স্বরূপো ক্ত্যা ক্ষেত্রমধ্যবত্তিত্বমাহ হুঃখমিতি । দেহে-
ন্দ্রিয়ান্নবাদেরৌ ব্যুদসিতুং ক্ষেত্রান্তভূ তমেব সজ্জাতং বিভজতে দেহেতি । বিজ্ঞানবাদং প্র-
ত্যাহ তস্মামিতি । তপ্তে লোহপিণ্ডে বহুবভিব্যক্তিবদ্ভুক্তসংহর্তৌ বুদ্ধিবৃত্তিরভিব্যজ্যতে
তত্রচাগ্নিরভিব্যক্তো লোহপিণ্ডমেবাগ্নিবুদ্ধ্যা গ্রাহয়তি তথাগ্নৈচেতন্যং বুদ্ধিবৃত্তাবভিব্যক্ত-
তামেবাগ্নতয়া বোধয়ত্যতস্তদাভাসানুবিন্ধা সৈব চেতনেভ্যুচ্যতে সা চ মুখ্যচেতনং প্রতি
জ্ঞেয়ত্বাদতক্রপত্বাৎ ক্ষেত্রমেবেত্যর্থঃ । ধৃতিস্বরূপোক্ত্যা ক্ষেত্রত্বং তস্মা দর্শয়তি ধৃতি-
রিত্যাদিনা নষন্তোহপি সঙ্কল্পাদয়ো যে মনোধর্ম্যাঃ সস্তি তে কিমিত্যত্র ক্ষেত্রত্বেন নোচ্যন্তে
তত্রাহ সর্কেতি । তস্মোপলক্ষণার্থত্বে হেতুমাহ যত ইতি । ইচ্ছাদিবদস্মিন্নবসবে সঙ্কল্পা-
দীনাংপি দর্শিতত্বং সিদ্ধবৎকৃত্য প্রকরণবিভাগার্থং যতো ভগবদ্ভুক্তং ক্ষেত্রমুপসংহরত্যতো
যুক্তমিচ্ছাদিগ্রহস্য সর্বানুভুক্তবুদ্ধিধর্মোপলক্ষণার্থত্বমিত্যর্থঃ বিবক্তস্য জ্ঞানাধিকারায় বৈরা-
গ্যার্থং ক্ষেত্রং ব্যাখ্যাতমিত্যানুবদতি যস্মেতি । ক্ষেত্রভেদজাতস্য ব্যাপ্তিদেহবিভাগস্য
সর্বস্যেত্যর্থঃ সংহতিঃ সমষ্টিঃ শরীরং ॥ ৬ ॥

ননু উক্তে ক্ষেত্রে ক্ষেত্রজ্ঞো বক্তব্যস্তঃ হিবা কিমিত্যান্তহুচ্যতে তত্রাহ ক্ষেত্রজ্ঞ ইতি ।
অনাদিমদিত্যাদিনা বক্ষ্যমাণবিশেষণং ক্ষেত্রজ্ঞং স্বয়মেব ভগবান্ বিক্ষিতবিশেষণসহিতং

স্বামিকৃত টীকা ।

ইদানীমমানিত্বমিত্যাदिपक्षतिरुक्तलक्षणां ক্ষেত্রাদতিরিক্ততয়া জ্ঞেয়ং শুদ্ধং ক্ষেত্রজ্ঞং
বিস্তরেণ বর্ণয়িত্বান্ তৎজ্ঞানসাধনাত্মাহ অমানিত্বমিতি । অমানিত্বং স্বশুণশ্লাঘা-
হিত্যং অদস্তিত্বং দস্তরাহিত্যং অহিংসা পরপীড়ার্জনং ক্ষান্তিঃ সহিসুত্বং আর্জবমবক্রতা
আচার্যোপাসনং সদগুরুসেবনং শৌচং বাহ্যমাত্মান্তরঞ্চ তত্র বাহ্যং মূচ্ছলাদিনা আভ্যন্ত-

शाङ्करभाष्यम् ।

क्वाप्तिः परापराधप्राप्तावविक्रियार्ज्जवमृद्धुभावोहवक्रत्वमाचार्योपासनः मोक्षसाधनोप-
देष्टुवाचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेन सेवनः शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम-
त्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनः शौचं शैर्ष्यं स्थिरभावो मोक्ष-
मार्गएव कृतव्यवसायिहमात्रविनिग्रह आत्मान उपकारकश्चात्त्रशब्दवाच्यस्य कार्यकारणसंघा-
तस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य समार्गएव निरोध आत्त्रविनिग्रहः ॥ १ ॥

किञ्च इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावोवैराग्यम-

गिरिकृत टीका ।

ज्ज्ञेयं यत्तदित्यादिना वक्ष्यतीति सशङ्कः । किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते तत्राह यस्येति ।
ज्ज्ञेयं यत्तदित्यतः प्राक्तनग्रहस्य तात्पर्यमाह अधुनेति । अमानिह्नादिलक्षणं विदधातीत्यु-
क्तवत् सशङ्कः । ज्ञानसाधनसमुदायबोधनः कुत्रोपयुज्यते तत्राह यस्मिन्निति । योग्य-
मधिकृतमेव विवृणोति यत्पव इति । एतत् ज्ञानमिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमि-
त्याशङ्क्याह तमिति । तद्विधानस्य वक्तृद्वारा दाढ्यं सूचयति भगवानिति । अमानिह्ना-
दिनिष्ठन्यास्तर्षिष्यो ज्ञानमिति निश्चयार्थमाह अमानिह्मिति । मानसिबोहितो विलेपः
स चात्तन्यात्कर्षावोपहेतुः सोहस्येति मानी न मान्यमानी तस्य भावोहमानिह्मिति व्याक-
वोति अमानिह्मित्यादिना । प्रतिवोगमुखेनादस्तिहः विवृणोति अदस्तिह्मिति । वाङ्म-
नोदेहैरपीडनं प्राणिनामहिंसनं । तदेवाहिंसेत्याह अहिंसेति । पवापराधस्य
चित्तविकावकावणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकावसहिष्णुत्वं क्वाप्तिरित्याह क्वाप्तिविति ।
अवक्रत्वमकोटिलां यथा हृदयव्यवहारः सदैकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं चेतार्थः । उपनीयतु
यः शिष्यमित्यादिनोऽन्माचार्यं व्यवच्छिन्नंति मोक्षेति । शुश्रूषादि इत्यादिपदं नमस्कारा-
दिविषयं । बाह्यमाभ्यासुरक्ष द्विःप्रकावः शौचं क्रमेण विभज्यते, शौचमित्यादिना ।
मनसो रागादिमलानामिति सशङ्कः । तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपक्षेति । रागादि-
प्रतिकूलस्य भावना विषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्तिस्तयेति यावत् । स्थिरभावमेव विशदयति
मोक्षेति । आत्त्रेणो नित्यसिद्धस्यानाधेयातिशयस्य कूतो विनिग्रहस्तत्राह आत्त्रेण इति ॥१॥

न केवलममानिह्नादीन्नेव ज्ञानस्यास्तुरक्षसाधनानि किञ्च वैराग्यादीन्त्रपि तथाविधानि
सङ्गीत्याह किञ्चेति । दृष्टादृष्टेषुनेकार्थेषु रागे तत्प्रतिवक्रं ज्ञानं नोत्पद्यते इति ॥१॥

श्यामिकृत टीका ।

रक्ष रागादिमलक्षालनं । तथाच श्रुतिः । शौचं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यासुरः तथा ।
मृज्जलाभ्यां श्रुतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथास्तुरमिति । शैर्ष्यं समार्गे प्रवृत्तं तदेकनिष्ठता
आत्त्रविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज् ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पक्षमेनाशयः ॥ १ ॥

ইন্দ্রিয়ার্থেষু বৈরাগ্যমনহঙ্কারএব চ ।

জন্মমৃত্যুজরাব্যাদিহুঃখদোষানুদর্শনম্ ॥ ৮ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

নহঙ্কারবোহহঙ্কাবাবাব এব চ জন্মমৃত্যুজরাব্যাদিহুঃখদোষানুদর্শনং জন্ম চ মৃত্যুশ্চ জরা চ ব্যাধয়শ্চ হুঃখানি চ তেষু জন্মাদিহুঃখান্তেষু প্রত্যেকং দোষানুদর্শনং আলোচনং জন্মনি গর্ভবাসো যোনিদ্বাবা নিঃসরণং দোষস্তশ্চানুদর্শনং আলোচনং তথা মৃত্যৌ দোষানুদর্শনং তথা জরায়াং প্রজ্ঞাশক্তিতেজোনিবোধদোষানুদর্শনং আলোচনং পবিভ্রততা চেতি তথা ব্যাধিষু শিরোরোগাদিষু দোষানুদর্শনং তথা হুঃখেঘধ্যাত্মাধিভূতাধিদৈবনিমিত্তেষু বা হুঃখান্তেষু দোষো হুঃখদোষস্তশ্চ জন্মাদিষু পূর্ববদনুদর্শনং হুঃখং জন্মহুঃখং জরাহুঃখং মৃত্যুহুঃখং ব্যাধি-হুঃখং হুঃখনিমিত্তত্বাজ্জন্মাদয়ো হুঃখং হুঃখানি ন পুনঃ স্বরূপেণৈব হুঃখমিত্যেব জন্মাদিনু হুঃখদোষানুদর্শনাৎ দেহেল্লিখবিষয়োপভোগেষু বৈবাগ্যমুপক্রাযতে ততঃ প্রভাগান্ননি প্রবৃত্তিঃ করণানামানুদর্শনায এবং জ্ঞানহেতুত্বাৎ জ্ঞানমুচ্যতে জন্মাদিহুঃখদোষানুদর্শনং ॥ ৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মত্ৰা ব্যাকবোতি ইন্দ্রিয়েতি । আবিভূতা গর্কোহহঙ্কাবস্তদভাবেহপি জ্ঞানেহেতুবিত্যাহ অনহঙ্কারইতি । ইন্দ্রিয়ার্থেষু বৈবাগ্যমুক্তমুপপাদয়তি জন্মেতি । প্রত্যেকং দোষানুদর্শন-মিত্যুক্তং তত্র জন্মনি দোষানুদর্শনং বিশদয়তি জন্মনীতি । যথা জন্মনি দোষানুসন্ধানস্তথা মৃত্যৌ দোষস্য সর্বমর্মানিকুলস্তনাদেরালোচনং কার্যমিত্যাহ তথেনিতি । জন্মনি মৃত্যৌ চ দোষানুসন্ধানবজ্জরাদিষপি দোষানুসন্ধানং কর্তব্যমিত্যাহ তথেনিতি । ব্যাধিষু দোষশাস্তাতারূপশ্চানুসন্ধানং হুঃখেষু ত্রিবিধেষপি দোষানুসন্ধানং প্রসিদ্ধং । ব্যাখ্যানান্তরমাহ অথবেতি । যথা জন্মাদিষু হুঃখান্তেষু দোষদর্শনমুক্তং তথা তেষেব হুঃখাখ্যদোষশ্চ দর্শনং স্ফুটয়তি হুঃখমিত্যাদিনা । কথং জন্মাদীনাং বাহুল্লিখগ্রাহাণাং হুঃখত্বং তত্রাহ হুঃখেনিতি । জন্মাদিষু দোষানুদর্শনকৃতং ফলমাহ এবমিতি । বৈবাগ্যে সত্যানুদৃষ্ট্যর্থং করণানাং তদাভিমুখ্যেন প্রবৃত্তিরিতি বৈবাগ্যফলমাহ তত ইতি । জন্মাদিহুঃখদোষানুদর্শনং জ্ঞান-হেতুযু কিমিত্যুপসম্ব্যাতমিত্যাশঙ্ক্য বৈবাগ্যদ্বারা ধীহেতুত্বাদিত্যাহ এবমিতি ॥ ৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ ইন্দ্রিয়ার্থেষু । জন্মাদিষু হুঃখদোষয়োরনুদর্শনং পুনঃ পুনরালোচনং হুঃখ-রূপশ্চ দোষশ্চানুদর্শনমিতি বা । স্পষ্টমন্ত্রঃ ॥ ৮ ॥

অসক্তিরনভিষঙ্গঃ পুত্রদারগৃহাদিষু ।

নিত্যঞ্চ সমচিত্তত্বমিচ্ছানিচ্ছোপপত্তিষু ॥ ৯ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ অসক্তিবিত্তি । অসক্তিঃ সক্তিঃ সঙ্কোনিষিক্কেষু বিষয়েষু প্রীতিমাত্রং তদভাবোহসক্তি-
রনভিষঙ্গোহভিষঙ্গাভাবোহভিষঙ্গো নাম সক্তিবিশেষ এবাশ্রয়ত্বাভাবনালক্ষণে। যথা অন্ত-
শ্মিন্ সুখিনি দুঃখিনি চাহমেব সুখী দুঃখী চ জীবতি মৃতে চাহমেব জীবামি মরিষ্যামি
চেতি কেত্যাং পুত্রদারগৃহাদিষু পুত্রেষু দারেষু আদিগ্রহণাদন্তেষপ্যত্যন্তেষ্টেষু দাসবর্গা-
দিষু তচ্ছোভয়ঃ জ্ঞানার্থত্বাৎ জ্ঞানমুচ্যতে নিত্যঞ্চ সমচিত্তত্বং তুল্যচিত্ততা ক ইষ্টা-
নিচ্ছোপপত্তিষু ইষ্টানামনিষ্টানাং চোপপত্তয়ঃ সংপ্রাপ্তয়স্তান্বিষ্টানিচ্ছোপপত্তিষু নিত্যং
সমচিত্তত্বং জ্ঞানং ॥ ৯ ॥

কিঞ্চ ময়ি চেতি । ময়ি চেৎশবেহনশ্রয়োগেনাপৃথক্সমাধিনা নাশ্রো ভগবতো বাসুদেবাৎ
পরোহস্ত্যতঃ স এব নো গতিরিত্যেবঃ নিশ্চিতাহব্যভিচাবিনী বুদ্ধিরনশ্রয়োগন্তেন ভজনং
ভক্তির্ন ব্যভিচবণশীলা অব্যভিচাবিনী সা চ জ্ঞানং বিবিক্তদেশসেবিতং বিবিক্তঃ স্বভাবতঃ
সংস্কারেণ বাশুচ্যাদিভিঃ সর্পব্যাদ্বাদিভিঃ বহিতঃ অরণ্যনদীপুলিনদেবগৃহাদির্কিবিভক্তো

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানশাস্ত্ররঙ্গমেব হেতুস্তবমাহ কিঞ্চেতি । নবসক্তিরেবাভিষঙ্গাভাবস্তথা চ পুনরুক্তি-
বিত্যাশঙ্ক্যাভিষঙ্গোক্তিধারা নিবশ্রুতি অভিষঙ্গে নামেতি । অন্তশ্মিন্বেব পুত্রাদাবাত্ত-
ধিয়া তদগতে সুখাদাবাত্তনি তস্তাবনাখ্যং সক্তিবিশেষমেবোদাহরতি যথেন্তি । উক্তবিশে-
ষণয়োরাঙ্কাদ্বাবা বিষয়মাহ কেত্যাদিনা । উক্তবিশেষণয়োক্তানশঙ্কোপপত্তিমাং
তচ্চেতি । সদা হর্ষবিষাদশূন্যমনস্তমপি জ্ঞানহেতুরিত্যাং নিত্যঞ্চেতি । তদেব বিভ-
জতে ইষ্টেতি । তস্য জ্ঞানহেতুত্বনিগময়তি তচ্চৈতদিত্তি ॥ ৯ ॥

সাধনাস্ত্রমাহ কিঞ্চেতি । অনশ্রয়োগমেব সংক্ষিপ্তং ব্যনক্তি নেত্যাদিনা । উক্তধী-
ধারা জাতায় ভক্তেভগবতি শৈর্ষ্যং দর্শয়তি নেতি । তত্রাপি জ্ঞানশঙ্কস্তদ্বৈতাদিত্যাং
সাচেতি । দেশশ্চ বিবিক্তত্বং দ্বিবিধমুদাহবতি বিবিক্ত ইতি । তদেব স্পষ্টয়তি অরণ্যেতি ।
উক্তদেশসেবিত্বং কথং জ্ঞানে হেতুস্তত্রাহ বিবিক্তেতি । আত্মাদীত্যাदिशङ्केन परमात्मा

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ অসক্তিরিত্তি । পুত্রদারাদিষু অসক্তিঃ প্রীতিত্যাগঃ, অনভিষঙ্গঃ, পুত্রাদীনাং সুখে
দুঃখে বা অহমেব সুখী দুঃখী চেত্যধ্যাসাতিরেকাভাবঃ, ইষ্টানিষ্টকোপপত্তিষু প্রাপ্তিষু
নিত্যং সর্বদা সমচিত্তত্বং ॥ ৯ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्याभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्त्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अध्यात्नज्ञाननित्यत्वं तद्वृत्तानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोह्यथा ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

देशसुतः सेवितुः शीलमश्नुति विविक्तदेशसेवो तद्धावो विविक्तदेशसेवित्त्वं विविक्तेषु हि देशेषु चित्तः प्रसीदति यतस्तत्रआत्मादिभावना विविक्ते उपजायतेहतोविविक्तदेशसे-
विद्धे ज्ञानमुच्यते अवतिववमणः क जनसंसदि तज्जनानां प्राकृतानां संस्कावशृणाना-
मविनीतानां कलहोन्मुथितचित्तानां संसत् समवायो जनसंसन्न संस्काववतां विनीतानां
संसत्तु ज्ञानोपकावकत्वात् अतः प्राकृतजनसंसद्यवतिर्जनार्थत्वात् ज्ञानं ॥ १० ॥

किञ्च अध्यायेति । अध्यात्नज्ञाननित्यत्वात्मादिविषयः ज्ञानमध्यात्नज्ञानं तन्मिन्
नित्यभावो नित्यात्ममानीत्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनां परिपाकनिमित्तः तद्वृत्तानं
तत्पार्थो- मोक्षः संसारोपवर्त्मस्तुत्यालोचनं तद्वृत्तानार्थदर्शनं तद्वृत्तानफलालोचने हि
तत्साधनासूत्राने प्रवृत्तिः श्चादिति एतदमानिद्वादितद्वृत्तानार्थदर्शनान्त्वमुक्तं ज्ञानमिति
प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानपदे तन्मात् यथोक्तादन्यथाविपर्ययेण मानिषः दक्षिणः हिंसा
कास्तिरनार्ज्वमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

वाक्यार्थश्चाच्यते । नष्टवतिविषयत्वेनाविशेषतो जनसंसन्मात्रं किमिति न गृह्यते
तत्राह तस्य इति । संसत् संसत् तेषजमित्युपलस्यदित्यर्थः ॥ १० ॥

साधनासुरमाह किञ्चेति । आत्मादीत्यादिशब्दोऽनार्थस्तद्विषयः ज्ञानं विवेकस्तन्नि-
त्यत्वं तत्रैव निष्ठावत्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति 'तेषां भावनापरि-
पाको नाम' यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यस्तुत्वं' तन्निमित्तं तद्वृत्तानमैक्यासाक्षात्कारस्तु-
फलालोचनं किमर्थमित्याशङ्क्याह तद्वेति । प्रवृत्तिः श्चादित्यतस्तद्वृत्तानार्थदर्शनमर्थव-
दितिशेषः । ज्ञानस्यासुरगहेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति । किमिति तस्य विज्ञेयत्वं-
मित्याशङ्क्याह परिहरणायैति । तत्र हेतुः संसारेति । तस्य प्रवृत्तिकरूपत्वंतद्वृत्तान-
स्वामिकृत टीका ।

किञ्च मरीति । मयि परमेष्ठरेहनन्ययोगेन सर्वात्तदृष्ट्या अव्याभिचारिणी एकात्ता भक्तिः,
विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरस्तुः देशः सेवितुः शीलः यस्तु तस्य भावस्तुः प्राकृतानां
जनानां संसदि सत्तायामरतीरत्यभावः ॥ १० ॥

ज्ञेयं यत्तु प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वात्तमशूते ।
अनादिमं परं ब्रह्म न सत्त्वानुच्यते ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातवाः किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि । ननु यथा नियमाश्चामानिवादादयो न तैश्चेत्याः, तेन ह्यमानिवादिकश्च चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं, सर्वत्रैव यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृशते, न ह्यत्रविषयेण ज्ञानेनानुपलभ्यते यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निर्नैष दोषः ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम ज्ञानसहकाविकारणत्वात् ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञातवाः यत्तु प्रवक्ष्यामि एकवर्षेण यथावद्वक्ष्यामि किं कलः तदिति प्रवोचनेन श्रोतुवतिमुखीकवणायाम् यत्तु ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतत्वमशूते न पुनर्त्रिरत इत्यर्थः, अनादिमं आदिवस्यस्त्येत्यादिमं न आदिमदनादिमं किं तत् परं निवर्तिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतमत्र केचिन् अनादिमंपरमितिपदं हिन्दुभिर्वह्वीहिणोक्तेरर्थे मत्तुप् आनर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषकं दर्शय-

गिरिकृत टीका ।

मानिवादि तज्ज्ञात्वात् ज्ञाते च तज्ज्ञात्वात् तेन तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः । इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्तरग्रन्थमवतावयति यथोक्तेति । अमानिवादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति नश्चिती । वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वमाशङ्क्याह न हीति । परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्येनोत्थाश्रयमित्यभिप्रेत्याह सर्वत्रेति । सर्वत्रैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतद्व्यतिरेकद्वारा विशदयति न हीति । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति । अमानिवादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तुं प्रतिक्षिपति नैष दोष इति । तत्र हेतुहेनोक्तं स्मारयति ज्ञानेति । तेन ज्ञानशब्दे हेतुसुरमाह ज्ञानेति । अमानिवादीनां ज्ञानत्वमुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्रवचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुरातिमुख्यमापादयितुं प्ररोचनफलोक्तिपवमनसुरवाक्यमित्याह किमित्यादिना । तदेव विशिष्टं अनादिमदिति । आदिमद्वराहित्यमव्याकृतस्यापि ततो विशेषः दर्शयति किञ्चिदिति ।

स्वामिकृत टीका ।

किञ्च अध्याह्वेति । आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानं तन्निमित्तत्वात् नित्यत्वात् तद्व्यप्यदार्थवृत्तिनिष्ठत्वमित्यर्थः, तज्ज्ञानस्यार्थः प्रयोजकः मोक्षस्तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वलोचनमित्यर्थः एतदमानिद्वमदन्तिमित्यादिविंशतिसंख्यकं यद्वक्तुमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं वशिष्ठादिभिर्ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्वया अस्माद्विपरीतः मानिवादि यत्तदज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञाहं वासुदेवाथा परा शक्तिर्षया तन्मपरमिति सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्सम्भवति नदर्थः सम्भवति ब्रह्मणः सर्कविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितवान् सत्प्रानहृत्त- इति विशिष्टशक्तिमद्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धः तन्मान्तुपो बह- व्रीहिणा समानार्थश्चेत्पि प्रयोगः श्लोकपूर्वगार्थः । अमृतफलं ज्ञेयं मयोच्यते इति प्ररो- चनेनाभिमुखीकृत्याह न सत्त्वं ज्ञेयमुच्यते इति नाप्यसत्त्वं उच्यते नह्य महता परिकरवद्वेन कर्णरवेणोदेषाया ज्ञेय प्रवक्ष्यामीत्यनुरूपमुक्तं न सत्प्रानहृत्तते इति न अहुरूप- मेवोक्तं कथं सर्कासु उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म नेति नेतासूनमनवितादिविशेष प्रतिषे- धेनैव निर्दिशते नेदं तदिति वाचोहगोचवद्वान्न तदस्ति यदस्तिशब्देनोच्यते अथास्ति शब्देन नोच्यते यं नास्ति तं ज्ञेयं विप्रतिषिद्धं ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यते इति च न भावनास्ति नास्तिबुद्ध्याविषयत्वान्न सर्का बुद्धयोहस्तिनास्तिबुद्ध्यानुगताएव तत्रैव सति ज्ञेय- मप्यास्तिबुद्ध्यानुगतप्रत्ययविषयः वास्यानास्तिबुद्ध्यानुगतप्रत्ययविषयः वास्यानातिप्रियत्वेनोभय- बुद्ध्यानुगतप्रत्ययविषयः वा इदं ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शक्येकप्रमाणगम्यात्वात् घटादिवद्वय- बुद्ध्यानुगतप्रत्ययविषयमित्यातो न सत्प्रानहृत्तते यत्तु क्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं यन्नसत्प्रान- हृत्तते इति न विरुद्धमन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादपीति ऋतेः ऋतिरपि विरुद्धा-

गिरिकृत टीका ।

भोक्तुवपि भोग्यात्पवत्वमिडातो विशिनष्टि ब्रह्मेति । अनादीतेः कं पदं मत्परमिति पदच्छेदान्न पुनरुक्तिरितिमतस्तवमध्यापयति अत्रेति । एकपदत्वसम्भवे किमिति पद- ह्यमित्याशङ्क्याह बह्व्रीहिणेति । आदिवस्य नास्तीति मत्तुपोहर्थवत्वमिति । मत्तु- पानर्षक्यमनिष्टं स्यादिति मत्त्वा पदं छिन्दस्तीति पूर्वैर्ण नशङ्कः । आदिवस्य नास्ती- त्त्यानादीत्युक्तं मत्परमित्युच्यमाने कोहर्थः स्यादित्याशङ्क्याह अर्थेति । उक्त- व्याख्यानस्यायुक्तत्वान्नारं पुनरुक्तिसमाधिरित्याह सत्यमिति । अर्थासम्भवं समर्थयते ब्रह्मणइति । तथापि विशिष्टशक्तिमद्वः किं न स्यादित्याशङ्क्याह विशिष्टेति । तथापि मत्तु- पो बह्व्रीहिणा तुल्यार्थस्य कथं नानर्थक्यं तत्राह तन्मादिति । अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पक्षास्तुरं प्रतिरूप्य स्वपक्षः समर्थितः सम्प्रति ब्रह्मणे ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्कत्त- प्राण्वाबुक्तानुवादद्वावा न सदित्याद्यवतारयति अमृतत्वेति । सत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वा- दसत्कारणं तद्विपर्ययादिति भागः ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्याविषयत्वात् प्रक्रमप्रतिकूलमित्या- क्षिपति नश्चिती । निर्दिशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषयः प्रवचनं प्रक्रमानुकूलमित्यास्तव- माह नेत्यादिना । अनिर्वाच्यात्वे न सत्प्रानहृत्तते कथमिदमहुरूपमिति पृच्छति कथमिति । ब्रह्माहप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशायोगादध्यस्तान्तद्वर्धनिवृ- त्तये निषेधधारोपदेशस्य वेदाश्लेषु असिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचन-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

র্থতি চেৎ যথা যজ্ঞায় শালামারভ্য কো হি ভবেদ যদ্যমুস্মিন্ লোকেহস্তি বা ন বেতীত্যে-
 বমিতি চেৎ ন বিদিতাভ্যামন্তঃশ্রুতেরবশ্তবিজ্ঞেয়ার্থপ্রতিপাদনপরত্বাৎযদ্যমুস্মিন্নিত্যাদি তু
 বিধিশেষোহর্থবাদ উপপত্তেশাসদাশিষ্টকৈঃ ব্রহ্ম নোচ্যতইতি সর্কো হি শকোহর্থপ্রকাশনার
 প্রযুক্তঃ অয়মাংশ শ্রোতৃভির্জাতিক্রিয়াগুণসম্বন্ধভাবে সঙ্কেতগ্রহণং সব্যপেক্ষার্থং প্রত্যা-
 য়তি সান্তথা দৃষ্টত্বাৎ তৎযথা গৌরশ্বইতি বা জাতিতঃ পচতীতি বা ক্রিয়াতঃ শুরুং কৃষ্ণ
 ইতি বা গুণতো ধনৌ গোমানিতি চ সম্বন্ধতো ন তু ব্রহ্ম জাতিমদতো ন সদাশিষ্টকবাচ্য-
 নাপি গুণবৎ যেন গুণশক্বেনোচ্যতে নিগুণত্বান্নপি ক্রিয়াশব্দবাচ্যং নিষ্ক্রিয়ত্বান্নিফলং
 নিষ্ক্রিয়ং শাস্তমিতি শ্রুতেঃ । ন চ সম্বন্ধ্যকত্বাদ্বয়ত্বাদবিষয়ত্বাদান্নবাচ্য ন কেনচিচ্ছক্বে-
 নোচ্যতে ইতি যুক্তং যতো বাচো নিবর্তন্ত ইত্যাদিশ্রুতিভিঃ ॥ ১২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মুচিভমিতি পবিহরতি সর্কাস্মিতি । জ্ঞেয়ঞ্চ ব্রহ্মণো বিধিমুখোপদেশাযোগে হেতুমাহ
 বাচইতি । ব্রহ্মণোহস্তিশব্দবাচ্যত্বে নরবিষাণব্রহ্মাস্তিস্থিত্যনিষ্টমাশঙ্কতে নস্থিতি । এব-
 মুৎসর্গেহপি ব্রহ্মণি কিমায়াতমিত্যাশঙ্ক্যাহ অথেনি । জ্ঞেয়স্যাস্তিশব্দবাচ্যত্বে ব্যাঘাতশ্চে-
 ত্যাহ বিপ্রযিক্কেতি । অস্তিশব্দবাচ্যত্বাদবস্তু ব্রহ্মেত্যত্রাপ্রয়োজকত্বমাহ ন তাবদিতি ।
 নাস্তিবুদ্ধিবিসয়ত্বমেবাবস্তুত্বে নিমিত্তমতস্তদভাবাদব্রহ্মণো নাবস্তুতেত্যেতদেব ব্যক্তীকর্তুঃ
 চোদয়তি নস্থিতি । সর্কাসাম্বিয়ামস্তিধীত্বেন নাস্তিধীত্বেন বাহুগতত্বেহৃৎতরধীগোচরত্বাভাবে
 ব্রহ্মণোহনির্বাচ্যত্বং দুর্কীবমিতি ফলিতমাহ তত্রৈতি ! ব্রহ্মণো ঘটাদিবেলক্ষণ্যাহুভয়বুদ্ধ্যবি-
 ষয়ত্বেহপি নানির্বাচ্যতেত্যাহ নেত্যাদিনা । ঘটাদেবিরিদ্ভিন্নগ্রাহসেয়াভয়বুদ্ধিবিসয়ত্বেহপি
 ব্রহ্মণস্তদগ্রাহস্য নোভয়ধীবিষয়ত্বং তথাপি নানির্বাচ্যত্বং সচ্চিদেকতানস্য শব্দপ্রমাণাদ-
 বিষয়ত্বেন দৃষ্টত্বাদিত্যুক্তমেব প্রপঞ্চয়তি যজ্ঞীতি । পরোক্তং বিরোধমভুবদতি যজ্ঞীতি ।
 শ্রুত্যবষ্টেন্নে ন নিরাচষ্টে ন বিরুদ্ধমিতি । নাপি বিরুদ্ধার্থত্বানুমানঃ বোধকত্বস্যাবিরোধ-
 পেক্ষত্বাদিতি শঙ্কতে শ্রুতিরিতি । তস্যাবিরুদ্ধার্থত্বানুমানমাহ যথেনি । প্রাচীনবংশং কেরো-
 স্বামিকৃত টীকা ।

এভিঃ সাধনৈর্ষজ্ঞেয়ঃ তদাহ জ্ঞেয়মিতি ষড়্ভিঃ । ষজ্ঞেয়ং তৎ প্রবক্ষ্যামি ।
 শ্রোতুরাদরসিদ্ধয়ে জ্ঞানফলং দর্শয়তি ষদ্বক্ষ্যমাণং জ্ঞাত্বা অমৃতং মোক্ষং প্রাপ্নোতি । কিং
 তৎ, অনাদিমৎ আদিমন্ন ভবতীত্যনাদিমৎ পরং নিরতিশয়ং ব্রহ্ম, অনাদীত্যেতাবতৈব
 বহুব্রীহিণা অনাদিমবে সিদ্ধেহপি পুনর্মতুপ্ প্রত্যয়শ্ছান্দসঃ । যথা অনাদীতি মৎপর-
 ষ্ঠেতি পদদ্বয়ং মম বিষ্ণোঃ পরং নির্বিশেষরূপং ব্রহ্মেত্যর্থঃ । তদেবাহ ন সদিত্যাদি, বিধি-
 মুখেন প্রমাণস্য বিষয়ঃ সচ্ছক্বেনোচ্যতে নিবেধবিষয়ত্বসচ্ছক্বেনোচ্যতে ইদন্ত তদ্বতর-
 বিলক্ষণমবিষয়ত্বাদিত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

সৰ্বতঃ পাণিপাদস্তৎ সৰ্বতোহক্ষিশিরোমুখম্ ।

সৰ্বতঃ শ্ৰুতিমল্লোকে সৰ্বমাবৃত্য তিষ্ঠতি ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সচ্ছন্দপ্রত্যয়াবিষয়ত্বাদসত্ত্বাশঙ্কায়াঃ জ্ঞেয়স্য সৰ্বপ্রাণিকবণোপাধিভাবেণ তদস্তিত্বং প্রতিপাদয়ঃস্তদাশঙ্কানিবৃত্ত্যর্থমাহ সৰ্বত ইতি । সৰ্বতঃ পাণিপাদস্তৎ সৰ্বত্র পাণয়ঃ পাদাশ্চাস্তেতি সৰ্বতঃ পাণিপাদস্তৎ জ্ঞেয়ঃ সৰ্বপ্রাণিকবণোপাধিভিঃ ক্ষেত্রজ্ঞাস্তিত্বং বিভাব্যতে তৎ ক্ষেত্রজ্ঞঃ ক্ষেত্রোপাধিত উচ্যতে ক্ষেত্রঞ্চ পাণিপাদাদিভিবনেকধা ভিন্নঃ ক্ষেত্রোপাধিতেদকৃতং বিশেষজ্ঞাতং মিথৈব্য ক্ষেত্রজ্ঞাস্তেতি তদপনয়নেন জ্ঞেয়ত্বমুক্তং ন সৎতন্নাসক্ত্যতে ইতি উপাধিকৃতং মিথ্যাক্রমপ্যস্তিত্বাবিগমায় জ্ঞেয়ধৰ্ম্মবৎ পবিকল্পো-
চ্যতে সৰ্বতঃ পাণিপাদমিত্যাदि तथाहि सम्प्रदायविदाः वचनमध्यारोपापवादभ्यां निष्प्रपञ्चः प्रपञ्च्यते इति । सर्वत्र सर्वदेहावयववहेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेय-
शक्तिसम्भावनिमित्तस्वकार्थ्या इति ज्ञेयसम्भावे लिङ्गानि ज्ञेयश्चेत्युपचावत् उच्यन्ते तथा

गिरिकृत टीका ।

তীতি পাবলৌকিকফলযজ্ঞানুষ্ঠানার্থঃ শালানিষ্কাশংপ্রস্তুত্যা কো হি তদ্বেদেত্যাদ্যা পব-
লোকসত্ত্বে সন্ধিহানা যথা বিরুদ্ধার্থা শ্ৰুতিবপ্রমাণমেবং বিদিতাবিদিতান্ত্বশ্ৰুতিবপী-
ত্যর্থঃ । সেযং শ্ৰুতিবিরুদ্ধার্থভেদনামানতয়া ন হাতব্যা ব্রহ্মণ্যদ্বিতীয়ে প্রত্যক্তপ্রতিপাদ-
নেন মানত্বাদিত্যন্তরমাহ ন বিদিতেনিতি । যন্তু বিরুদ্ধার্থভে কো হীত্যাদাস্ততঃ তদসদর্থবাদস্ত
বিবিশেষস্ত স্বার্থে তাৎপর্যাদিত্যাহ যদীতি । যত্র জাত্যাदिमन्त्रः तत्र वाच्यम् यथा गवादौ
न ब्रह्मणि जात्यादिमन्त्रमतस्तश्चावाच्यान्निषेधेनैव बोधात्प्रमित्याह उपपत्तेश्चेति
नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेश इतिशेषः । जात्यादिमतोहर्थैश्चैव वाच्यम् तत्रैव
सङ्गतिग्रहादि प्रपञ्चयति सर्वे हीति । अश्रुतस्य जात्यादिद्वावेणाज्ञातसङ्गतेर्का
शक्यस्य न बोधकत्वमदृष्टेरित्याह नाश्रुतेति । जात्यादेः सच्छन्दविषयत्वमुदाहरति तं
यथेत्यादिना । ब्रह्मणस्तगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतेः जात्यादिमन्त्राभावान्न शक्यवाच्यतेत्याह न
इति । केवलो निष्कर्णश्चेति श्रुते षुर्णद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह न इति । केवलो
निष्कर्णमिति निष्कृ यत्वे मानमाह निष्कर्ममिति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वस्याशेषोपनिषत्सु सिद्ध-
त्वाद्द्विषष्टस्य सम्बन्धस्य तन्निर्गसिद्धेन तद्वापि तस्य वाच्यतेत्याह न चेति । ब्रह्मण्यभिधावृत्त्या
शक्यप्रवृत्तौ हेतुस्तराण्याह अद्वयत्वादिति । ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे श्रुतिमपि सन्नादयति यत
इति ॥ १२ ॥

সৰ্ববিশেষরহিতস্যাবান্ধনসগোচরস্য অদৃষ্টেঃ দৃষ্টেশ্চ বিপবীতস্য প্রাপ্তে ব্রহ্মণঃ
শূন্তত্বে প্রত্যক্তেনৈন্দিয়প্রবৃত্তাদিহেতুভেদে কল্পিতবৈতসত্ত্বাকৃতিপ্রদভেদেধরভেদে চ সৎ
দর্শয়ন্নাদৌ দেহাদীনাং প্রবৃত্তিমতাং রথাদিবদচেতনানাং প্রেক্ষাপূর্বকপ্রবৃত্তিমত্যাং

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বাখ্যেয়মন্তং সৰ্বতঃ পানিপাদং তৎ জ্ঞেয়ং সৰ্বতোহক্ষিরোমুখং সৰ্বতোহক্ষীণি
শিরাংসি মুখানি চ যন্ত তৎ সৰ্বতোহক্ষিরোমুখং সৰ্বতঃ ঋতিমদিত্তি সৰ্বত্র ঋতিমচ্ছৃতিঃ
শ্রবণেন্দ্রিয়ং তৎ বিদ্যতে যন্ত তৎ ঋতিমল্লোকে প্রাণিনিকায়ৈ সৰ্বাবৃত্য সংব্যাপ্য
তিষ্ঠতি স্থিতিং লভতে ॥ ১৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

চেতনাধিষ্ঠিতত্বমনুমিমানস্তৎ প্রত্যক্চেতনং ব্রহ্মেত্যাহ সচ্ছক্বেতি । তদস্তিত্বমিতি তচ্ছক্বে
জ্ঞেয়ব্রহ্মার্থঃ তদাশঙ্কেতি তচ্ছক্বেনাসম্বদ্যুচ্যতে । নহু সৰ্বদেহেবু পানিপাদমন্তেতি
কথংপানীনাঞ্চ পাদানাঞ্চ দেহস্থত্বেনাভ্বর্ষ্যত্বং তত্রাহ সৰ্ব্বেতি । করণপ্রবৃত্তী রথাদি-
প্রবৃত্তিবৎ প্রেক্ষাপূৰ্বকপ্রবৃত্তিমত্বাচ্ছেতনাধিষ্ঠাতৃপূৰ্ব্বিকৈত্যর্থঃ । উক্তপ্রবৃত্ত্যা চেতনাস্তি-
ত্বসিদ্ধাবপি কথং ক্ষেত্রজ্ঞাস্তিত্বমিত্যাশঙ্ক্য চেতনশ্চৈব ক্ষেত্রোপাধিনা ক্ষেত্রজ্ঞত্বা-
চ্ছেতনাস্তিত্বং তদস্তিত্বমেবেত্যাহ ক্ষেত্রজ্ঞশ্চেতি । তস্য ক্ষেত্রোপাধিত্বেনাপি কথং
পানিপাদাক্ষিরোমুখাদিমত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ ক্ষেত্রশ্চেতি । অতশ্চোপাধিতস্তস্মিন্ বিশে-
ষোক্তিরিতিশেষঃ । কথংতর্হি নসত্ত্বাসদিত্তি নির্কীশেষছোক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ ক্ষেত্রেতি ।
পানিপাদাদিমত্বমোপাধিকং মিথ্যা চেৎ জ্ঞেয়প্রবচনাধিকারে কথং তত্বক্তিরিত্যা-
শঙ্ক্যাহ উপাধীতি । মিথ্যারূপমপি জ্ঞেয়বস্তুজ্ঞানোপযোগীত্যত্র বুদ্ধসম্মতিমাহ তথা
হীতি । পানিপাদাদীনামন্তগতানাংভ্বর্ষ্যত্বেনারোপ্য ব্যাপদেশে কো হেতুরিত চেৎ
তত্রাহ সৰ্ব্বত্রৈতি । জ্ঞেয়স্ত ব্রহ্মণঃ শক্তিসন্নিধিমাত্রেন প্রবর্ত্তনসামর্থ্যং তদসত্ত্বং নিমিত্তী-
কৃত্য স্বকার্য্যবস্তো ভবন্তি পাণ্যাদয়ইতি কুত্বেতি যোজনা । সৰ্ব্বতোহক্ষীত্যাদাবুক্তমতি-
দিশতি তথৈতি । তদজ্ঞেয়ং যথা সৰ্ব্বতঃ পানিপাদমিতি ব্যাখ্যাতঃ তথৈত্ব্যক্তমেব
স্পষ্টয়তি সৰ্ব্বতইতি । সৰ্ব্বতোহক্ষীত্যাৎদেবক্ষরার্থমাহ সৰ্ব্বতোহক্ষীতি । অক্ষিশ্রবণত্বম-
বশিষ্টজ্ঞানেন্দ্রিয়বত্বস্য পানিপাদমুখবত্বাবশিষ্টকর্মেন্দ্রিয়বত্বস্য মনোবুদ্ধাদিমত্বস্ত চোপ-
লক্ষণং । একস্য সৰ্ব্বতঃ পাণ্যাদিমত্বং সাধয়তি সৰ্ব্বমিতি ॥ ১৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

নষেবং ব্রহ্মণঃ সদসদ্বিলক্ষণত্বে সতি সৰ্বং খলিদং ব্রহ্মেবেদং সৰ্বমিত্যাতিশ্রুতিবি-
রুদ্ধেতেত্যশঙ্ক্য পরাস্য শক্তিবিবিধৈব ঋয়তে স্বাভাবিকী জ্ঞানবলক্রিয়া চেত্যাতিশ্রুতি-
প্রসিদ্ধয়া অচিন্ত্যশক্ত্যা সৰ্বাত্বত্বং তস্য দর্শয়রাহ সৰ্বত ইতিপঞ্চতিঃ । সৰ্বতঃ সৰ্বত্র
পাণয়ঃ পাদান্ত যন্ত তৎ, সৰ্বতোহক্ষীণি শিরাংসি মুখানি চ যস্য তৎ, সৰ্বতঃ ঋতিমৎ
শ্রবণেন্দ্রিয়ৈরুক্তং সৎ লোকে সৰ্বমাবৃত্য ব্যাপ্য তিষ্ঠতি সৰ্বব্যবহারাস্পদত্বেন
তিষ্ঠতীত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥

সর্বেन्द्रিয়গুণাভাসং সর্বেन्द्रিয়বিবর্জিতম্ ।

অসক্তং সর্বভূচ্চৈব নিগুণং গুণভোক্তৃচ ॥ ১৪ ॥

শঙ্করভাষ্যম্ ।

উপাধিভূতপাণিপাদাদীন্দ্রিয়াধ্যারোপণানুজ্ঞেষশ্চ তদ্ব্যভাসংক। মাত্ৰুদিত্যেবমর্থঃ শ্লোক-
রন্তঃ সর্বেন্দ্রিয়েতি । সর্বেন্দ্রিয়গুণাভাসং সর্বাণিচ তানীন্দ্রিয়ানি শ্রোত্রাদীনি বুদ্ধীন্দ্রিয়-
কন্দ্ৰেন্দ্রিয়াখ্যান্তস্তঃকরণে চ বুদ্ধিমনসী জ্ঞেয়োপাধিভূত তুল্যত্বাৎ সর্বেন্দ্রিয়গ্রহণেন
গৃহ্যেতে অপি চাস্তঃকরণোপাধিভাবেণৈব শ্রোত্রাদীনামপি উপাধিভূতমিত্যতোহস্তঃকর-
ণবহিঃকরণোপাধিভূতৈঃ সর্বেন্দ্রিয়গুণৈবধ্যাবসায়সঙ্কল্পশ্রবণবচনাদিভিববভাসত ইতি সর্বে-
ন্দ্রিয়গুণাভাসং সর্বেন্দ্রিয়ব্যাপারৈক্যাপ্তমিব তজ্জ্ঞেয়মিত্যর্থঃ ধ্যায়তীব লেনায়তীবৈতি
ঋতেঃকন্দ্ৰাৎপুনঃ কাবণান্ন ব্যাপ্তমেবেতি গৃহ্যতইত্যতআহ সর্বেন্দ্রিয়বিবর্জিতং সর্ব-
করণরহিতমিত্যর্থঃ অতো ন করণব্যাপারৈক্যাপ্তং তজ্জ্ঞেয়ং যন্ত্বয়ং মজ্জোহপাণিপাদো
জ্বনো গ্রহীতা পশ্চত্যচক্ষুঃ স শৃণোত্যকর্ণ ইত্যাদি সর্বেন্দ্রিয়োপাধিগুণানুগুণ্যভজনশক্তিমৎ

গিরিকৃত টীকা ।

আরোপাদৃতে সাক্ষাদেব জ্ঞেয়স্য পাণ্যাদিমত্বমাশঙ্ক্যাহ উশাধীতি । ইন্দ্রিয়বিশে-
ষনীভূতসর্বশব্দাৎ জ্ঞেয়োপাধিভূতায়বিশেষাচ্চাত্র বুদ্ধাদেবপি গ্রহণমিত্যাহ অস্তঃকরণে
চেতি । শ্রোত্রাদীনাং জ্ঞেয়োপাধিভূতস্য মনোবুদ্ধিধাবত্বাদপি তয়োরিহ গ্রহণমিত্যাহ
অপি চেতি । তয়োবপীহোপাদানে ফলিতমাহ ইত্যতইতি । অক্ষরার্থমুক্ত্বা বাক্যার্থমাহ
সর্বেতি । উপাধিধারা কল্পিতব্যাপাবব্ধে মানমাহ ধ্যায়তীতি । কল্পিতমেবাস্য ব্যাপা-
রব্ধং ন বাস্তবমিত্যত্র ভগবতোহপি সন্মতিমাকাজ্জাধাবা দর্শয়তি কন্দ্ৰাদিত্যা-
দিনা । সর্বকরণরাহিত্যে ফলিতমাহ অত ইতি । সাক্ষাদেব জ্ঞেয়স্য বেগবদ্বিহবণা-
দিক্রিয়াক্তায়াঃ মাজ্জবর্ণিকত্বাৎ কুতোহশ্চ কবণব্যাপারৈক্যব্যাপ্তমিত্যাশঙ্ক্যানু-
বাদপূর্বকং মজ্জস্য ঐক্যতানুগুণত্বমাহ বস্ত্বিতি । করণগুণানুগুণ্যভজনমস্তবেণ সাক্ষা-
দেব জ্বনাদিক্রিয়াবত্বপ্রদর্শনপরত্বে মজ্জস্য মুখ্যার্থত্বঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্য তদ-
সম্ভবান্নৈবমিত্যাহ অক্ষইতি । অর্থবাদস্য ঋতেহর্থে তাৎপর্যাভাবান্ন ঐক্যতপ্রতি-

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ সর্বেন্দ্রিয়েতি । সর্বেবাং চক্ষুরাদীনামিন্দ্রিয়াণাং গুণেবু রূপাদ্যাকারিষু বৃত্তিবু
ভক্তদাকারেণাভাসত ইতি তথা, সর্বেন্দ্রিয়ানি গুণাঃশ্চ তত্তদ্বিষয়ানাভাসয়তীতি বা ।
সর্বেরিন্দ্রিয়ৈবিবর্জিতঞ্চ । তথা চ ঋতিঃ । অপাণিপাদো জ্বনোগ্রহীতা পশ্চত্যচক্ষুঃ
স শৃণোত্যকর্ণ ইত্যাদি । অসক্তং সঙ্গশূন্যং তথাপি সর্বং বিভক্তীতি সর্বভূৎ সর্বস্যাধারভূতং
তদেব নিগুণং সত্বাদিগুণরহিতং গুণভোক্তৃচ গুণানাংসত্বাদীনাং ভোক্তৃ পালকং ॥ ১৫ ॥

বহিরন্তশ্চ ভূতানাং চরং চরমেব চ ।

সূক্ষ্মত্বাত্তদবিজ্ঞেয়ং দূরস্থং চান্তিকে চ তৎ ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তজ্জ্ঞেয়মিত্যেবং প্রদর্শনার্থঃ ন তু সাক্ষাদেব জ্বনাদিক্রিয়াবত্বপ্রদর্শনার্থঃ অঙ্কো মণি-
মবিন্দিত্যাদিমন্ত্রার্থবস্তস্য যন্ত্রস্যাংগো যস্মাৎ সর্বকবণবর্জিতং জ্ঞেয়ং তস্মাদসক্তং সর্বসং-
শ্লেষবর্জিতং যদ্যপ্যেবং তথাপি সর্বভূতএব সদাস্পদংহি সর্বং সর্বত্র সৎবুদ্ধানুগমান্ন হি
মৃগতৃষ্ণিকাদযোহপি নিবাস্পদা ভবন্তাতঃ সর্বভূৎ সর্বং বিভক্তি ইতি স্মাদিদক্ষাত্তৎ জ্ঞেয়না
সত্বাধিগমদ্বারং নিশ্চলং সত্ববজস্তমাংসি গুণাত্তৈবর্জিতং তৎজ্ঞেয়ং তথাপি গুণভোকৃচ্
গুণানাং সত্ববজস্তমসাং শব্দাদিধারেণ স্মৃৎস্বঃখমোহাকারপবিণতানাং ভোকৃচ্ চোপলকৃচ্
তজ্জ্ঞেয়মিত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

কিঞ্চ বহিবস্ত্ববিত্তি । বহিস্ত্বকপর্ঘ্যাস্তং দেহমায়াভেদবিদ্যাকল্পিতমপেক্ষ্য ভমেবাবধিঃ

গিরিকৃত টীকা ।

কুলেনেত্যর্থঃ । সর্বকরণবাহিতাঃ তদ্ব্যাপাররাহিত্যশ্চোপলক্ষণমিত্যঙ্গীকৃত্যোক্তমেব
হেতুঃ কৃত্বা বস্তুতঃ সর্বসত্ত্ববর্জিতত্বমাহ যস্মাদিতি । বস্তুতঃ সর্বসত্ত্বাতাবেহপি সর্বাধিষ্ঠান-
ত্বমাহ যদ্যপীতি । স্বসত্ত্বামাত্রোণাধিষ্ঠানতয়া সর্বং পুষ্ণাতীত্যোতত্ৰপাদয়তি সদিতি ।
বিমতঃ সতি কল্পিতং প্রত্যেকং সদনুবিদ্ধধীবোধত্বাৎ প্রত্যেকঞ্চপ্রভেদানুবিদ্ধধীবোধ-
চক্ষুভেদবদিত্যর্থঃ । সর্বং সদাস্পদমিত্যপ্যুক্তং মৃগতৃষ্ণিকাদীনাং তদভাবাদিত্যাশঙ্ক্যাহ
ন হীতি । তেষামপি কল্পিতত্বেন নিরধিষ্ঠানত্বাযোগান্নিক্রপ্যমাণে তদধিষ্ঠানং সদেবেতি
সর্বস্য ব্রহ্মণোহস্তিত্বমুক্তমুপসংহরতি অতইতি । ইতশ্চ জ্ঞেয়ং ব্রহ্মাস্তীত্যাহ স্যাদিদক্ষেতি ।
ন হিতস্যোপলকৃচ্ স্বমসত্ত্বমসত্ত্বে সিধ্যতীত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

ইতোহপি জ্ঞেয়ং ব্রহ্মাস্তীত্যাহ কিঞ্চেতি । বহিরিতি ব্যাখ্যেয়মাদায় ব্যাচষ্টে হুগিতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ বহিবিত্তি । ভূতানাং চরাচরাণাং স্বকার্য্যাণাং বহিষ্ঠাশ্চ তদেব স্ববর্ণমিব
কটককুণ্ডলাদীনাং জলতরঙ্গানামস্তর্কহির্জলমিব অচরং স্থাববং চরঞ্চ জজমং ভূতজাতং
তদেব কারণাত্মকত্বাৎ কার্য্যস্য । এবমপি সূক্ষ্মত্বাৎ রূপাদিহীনত্বাত্তদবিজ্ঞেয়ং ইদং তদিত্তি
স্পষ্টজ্ঞানার্থঃ ন ভবতি । এতদবিহুবাং যোজনলক্ষাস্তরিতমিব দূরস্থঞ্চ সবিকারায়ঃ
প্রকৃতেঃ পরত্বাৎ । বিহুবাং পুনঃ প্রত্যগায়ত্বাদস্তিকে চ তৎ নিত্যসন্নিহিতং । তথা
চ মদ্রঃ । তদেজতি তনৈজতি তদ্বরে তদ্বদস্তিকে । তদন্তরশ্চ সর্বস্য তদ্বসর্বস্যাস্য বাহ-
তইতি । এজতি চলতি নৈজতি ন চলতি তৎ উ অস্তিকে ইতি ছেদঃ ॥ ১৫ ॥

অবিভক্তঞ্চ ভূতেষু বিভক্তমিব চ স্থিতম্ ।

ভূতভর্তৃ চ তজ্জ্যেয়ং এসিঞ্চ প্রভবিষু চ ॥ ১৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কৃষ্ণা বহিরুচ্যতে তথা প্রত্যগাঙ্গানমপেক্ষ্য দেহমেবাবধিঃ কৃষ্ণাঙ্গুচ্যতে বহিরুশ্চেষ্ট্যুক্তে মध्ये অভাবে প্রাপ্তইদমুচ্যতে অচবমেব চ যচ্চবাচবঃদেহাভাসমপি তদেব জ্যেয়ং যথা রজ্জু সর্পাভাসঃ যদ্যচবঞ্চবমেবচ ব্যবহাববিষয়ঃ সর্কঃ কিমর্থমিদমিতি সর্কৈন জ্যেয় মিত্যুচ্যতে সত্যঃ সর্কাভাসঃ তথাপি ব্যোমবৎ সূক্ষ্মমতঃ সূক্ষ্মতাৎ স্মেন রূপেণ তৎ জ্যেয়মপ্যবিজ্যেয়মবিদুশাং ত্বাষ্ট্রবেদঃ সর্কঃ ব্রহ্মবেদঃ সর্কমিত্যাদি প্রমাণতো হি সন্ধি- জ্ঞাতং অবিজ্ঞাততয়া দূবস্বং বর্ষসহস্রকোটিপ্যবিদুশামপ্রাপ্যত্বাদস্তিকে চ তদাত্মতাৎ বিদুশাং ॥ ১৫ ॥

কিঞ্চ অবিভক্তমিতি । অবিভক্তঞ্চ প্রতিদেহং ব্যোমবৎ তদেকং ভূতেষু সর্কপ্রাণিষু

গিরিকৃত টীকা ।

ভূতেভ্যোবহির্বাহুঃ বিষয়াদ্যাঙ্গকমিত্যর্থঃ । কথমনাত্মন এবাত্মত্বঃ কল্পনয়েত্যাহ আত্মত্বেনেতি । অন্তঃশকার্থমাহ তথেতি । ভূতানাঞ্চরাচরাণামন্তর্মধ্যে প্রত্যগ্ভূ- তমিত্যর্থঃ । দ্বিতীয়ঃ পাদমবত্যাং ব্যাচরে বহিরিত্যাদিনা । যন্মধ্যে ভূতাত্মকং নানা- বিধদেহাত্মনা ভাসমানং তদপি জ্যেয়াস্তর্ভূতং ন হসদিত্যর্থঃ । কথঞ্চরাচরাণোনো ভূতজাতস্য জ্যেয়ত্বং তত্রাহ যথেতি । অধিষ্ঠানে রজাং কল্পিতসর্পাদেবস্তর্ভাববদেহাভাসশ্চাপি জ্যেয়াস্ত- র্ভাবান্নাসত্ত্বং মধ্যে জ্যেয়শ্চ শক্তিতব্যমিত্যর্থঃ । সর্কাঙ্কুকেৎ জ্যেয়ঃ সর্কৈবিদমিতি কিমি- তি ন গৃহেতেতি শঙ্কতে যদীতি । ইদমিতি গ্রাহত্বযোগাত্মাভাবান্নেহ উচ্যতইতি । সর্কবস্ত্রাত্মনাভাসতত্ত্বদযোগত্বাৎ কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ সত্যমিতি । সূক্ষ্মত্বেনপি কিংস্তাদিত্যা- শঙ্ক্যাহ অতইতি । সূক্ষ্মত্বমতীন্দ্রিয়ত্বং তস্যাবিজ্যেয়ত্বে কুতস্তৎজ্ঞানাত্মকিত্ত্বত্ৰাহ অবিদুশা- মিতি । বিশেষণফমমাহ বিদুশাস্তিতি । বিদুশাং হি তেষামাত্মত্বেন জাতকৈতৎ কথং দূবস্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ অবিজ্ঞাততয়েতি । কথং তর্হি তস্য প্রত্যক্ স্তত্রাহ অস্তিকে চেতি । বিদ্বদবিদ্বদ্ভেদাপেক্ষয়া দূরাৎ সূদূরে তদিহাস্তিকে চেতি ঋতিঃ তদর্থোহত্র প্রসঙ্গাদনুদি- তইত্যর্থঃ ॥ ১৫ ॥

জ্যেয়স্যাস্তিহে হেতুস্তরমাহ কিঞ্চেতি । তদ্বিপ্রতিদেহং নভোবদেকং তদ্বদে মানা-

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ অবিভক্তমিতি । ভূতেষু স্বাবরজ্জমাঙ্গকেষুবিভক্তং কারণাত্মনাভিন্নং কার্য্যা- ত্মনা বিভক্তং ভিন্নমিব স্থিতং চ সমুদ্রাঙ্গাতং কেনাদি সমুদ্রাদত্মন ভবতি তৎ স্বরূপ-

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगमां हृदि सर्वस्य विहितम् ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विभक्तमिदं च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् दृततर्तुं च दृतानि विभर्तीति तत् ज्ञेयं दृततर्तुं च स्थितिकाले प्रलयकाले अस्मिन् प्रसन्नशीलं उत्पत्तिकाले प्रभविकुं च प्रभवनशीलं यथा रश्मादिः सर्पादेश्चिख्याकस्त्रितस्य ॥ १७ ॥

किञ्च सर्वं विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेत् ज्ञेयस्तमसि, न, किं तर्हि ज्योतिषामपीति । ज्योतिषाः आदित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिरात्रैतन्नज्योतिषेक्षानि हि आदित्यादीनि ज्योतीषाः दीप्यन्ते येन सूर्यास्तपति तेजसेक्षस्तस्य तासां सर्वमिदं विभातीत्यादि ऋतिषाः स्वतेश्च ईहैव यदादित्यगतं तेज इत्यादेस्तमसोऽज्ञानात् परमस्पृष्टमुच्यते ज्ञानमिति । ज्ञानादेतदुःसम्पादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्योक्तस्तनार्थमाह ज्ञानममा-

गिरिकृत टीका ।

ज्ञानं तिरस्ते च घटवदनाश्रयापातादतोऽद्वितीयः सर्वत्र प्रत्यग्भूतः । ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहसमित्याह अविभक्तकेति । कथं तर्हि देहभेदे भेदधीरित्याशङ्क्य कल्पयेत्याह दृतेष्विति । तत्र हेतुः देहेष्विति । कार्याणां स्थितहेतुत्वात् ज्ञेयमस्तीत्याह दृतेष्विति । निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वात् ज्ञेयमस्तीत्याह प्रलयेति । तर्हि कार्यकारणस्य ब्रह्मज्ञानाद्वैतमित्याशङ्क्याह यथेति ॥ १७ ॥

इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह किञ्चेति । हेतुस्वरमेव स्फोरयितुं शक्नोति सर्वत्रेति न तन्मो मन्त्रव्यमित्याह नेति । तर्हि किञ्चस्य रूपमिति पृच्छति किं तर्हीति । तत्रोत्तरं ज्योतिषामिति । सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनाञ्च प्रकाशकत्वात् अस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह ज्योतिषामिति । तदेवोपपादयति आश्रयेति । तत्र ऋतिष्वयं प्रमाणयति येनेति । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति स्वतिस्केति । ज्ञेयस्यान्नः तमसोऽपि तमःस्पृष्टमाशङ्क्योक्तः तमस-

श्यामिकृत टीका ।

मेवोक्तः ज्ञेयः दृतानां तर्तुं च पोषकः स्थितिकाले प्रलयकाले च अस्मिन् प्रसन्नशीलः सृष्टिकाले च प्रभविकुं नानाकार्यान्ना प्रभवनशीलः ॥ १७ ॥

किञ्च ज्योतिषामपीति । ज्योतिषाः सूर्यादीनामपि तज्ज्योतिः प्रकाशकं, येन सूर्यास्तपति तेजसेक्षः न तत्र सूर्यो ज्ञाति न चक्षुतारकं नेमा विद्यते। तास्ति कुतोऽयमग्निस्तमेव तज्जमन्त्रुताति सर्वं तस्य तासां सर्वमिदं विभातीत्यादिः । अतएव तमसोऽज्ञानात् परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते, आदित्यवर्गं तमसः परस्तादित्यादिः ।

इति केन्द्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयकोक्तं समासतः ।

मदुक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

निश्चयि ज्ञेयं ज्ञेयः यं तं प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातः सः
ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानस्तु ज्ञेयः तदेतद्दृश्यमपि यदि बुद्धौ सर्कस्तु प्रो-
ज्ञातस्तु विष्टितः विशेषेण स्थितः ॥ ११ ॥

तत्रैव हि एवं विभाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते इति केन्द्र-
मिति । इत्येवः केन्द्रं महाद्वृत्तादि धृत्यस्तु तथा ज्ञानममानिश्चयि तद्विज्ञानार्थदर्शन-
पर्यस्तु ज्ञेयं ज्ञेयः यद्वदित्यादि तमसः परमुच्यते इत्येवमस्तुक्तं समासतः संक्षेपत
एतावान् सर्कौ हि वेदार्थे गीतार्थश्चापसंश्रुतयोक्तोऽस्मिन् सम्यक् दर्शने कोऽधिक्रियत
इत्युच्यते मद्भावा मयीश्वरे सर्कजे परमशुभो वासुदेवे समर्पितसर्काश्रुतावे यं पशुति
शुभोति स्पृशति वा सर्कमेव भगवान् वासुदेव इत्येवः एहाविष्टबुद्धिर्भुक्तः सन् एतं
यथोक्तं सम्यक् दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः परमाश्रुतावस्तु परमाश्रु-
तावायोपपद्यते युज्यते घटते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

गिरिकृत टीका ।

इति । उक्तवार्कस्तु तांपर्ष्यमाह ज्ञानादेरिति । उक्तस्तनमुक्तीपनं प्रकटीकवणमति यावत्,
ज्ञानममानिश्चयि करणव्युत्पत्त्यतिशेषः । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिः शक्तिशक्तं
ज्ञेयमिति । उक्तज्ञेयस्तु बुद्धिस्तया प्रोक्त्याः प्रकटयति तदेतदिति ॥ ११ ॥

तत्रानुभवमभूकलयति तत्रैवेति । तत्पदार्थशुद्धार्थः सविकारः केन्द्रं पदवाक्यार्थविवेक
साधनक्षामानिश्चयि तंपदार्थं शुद्धं तद्भावोक्त्यर्थमुक्त्वा तेषां फलमुपसंहरति यथो-
क्तेति । पूर्वार्कः विभज्यते इत्येवमिति । वक्तव्याङ्गरे सति किमिति द्वितयमेव
संक्षिप्योपसंश्रुतं तत्राह एतावानिति । उक्तवार्कमाकाङ्क्षाद्वारावतारयति अस्मिन्निति ।
इश्वरे समर्पितसर्काश्रुतावमेवाभिनयति । यंपशुतीति विज्ञाय लक्ष्ये त्वर्थः ॥ १८ ॥

श्यामिकृत टीका ।

ज्ञानं तदेव बुद्धिवृत्तावतिव्यक्तं तदेव रूपाद्याकारेण ज्ञेयं ज्ञानगम्यं तदेव अमा-
निश्चयि लक्षणं पुर्वोक्तज्ञानसाधनेन आप्यामित्यर्थः ज्ञानगम्यं विष्टितं विशेषेणा-
प्रच्युतस्वरूपेण निरस्तु तया स्थितः । विष्टितमितिपार्थे अधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तं केन्द्रादिकमधिकारिकलसहितमुपसंहरति इतीति । इत्येवः केन्द्रं महाद्वृत्ता-
दिधृत्यस्तु तथा ज्ञानं अमानिश्चयितद्विज्ञानार्थदर्शनात् ज्ञेयं अनादिमं परं ब्रह्मे-

প্রকৃতিং পুরুষকৈব বিদ্যানাদী উভাবপি ।

ধিকারংশ্চ গুণাংশ্চৈব বিদ্ধি প্রকৃতিসম্ভবান্ ॥ ১৯ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

তৎ সত্ত্বমে ঈশ্বরশ্চ হে প্রকৃতি উপত্ত্বস্তে পরাপরে ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞলক্ষণে এতদ্যোনি নি ভূতানীতি চোক্তং ক্ষেত্রক্ষেত্রজপ্রকৃতিদ্বয়যোনিৎ কথং ভূতানামিত্যয়মর্থোইধুনোচ্যতে প্রকৃতিমিতি । প্রকৃতিং পুরুষকৈবেশ্বরশ্চ প্রকৃতি তৌ প্রকৃতিপুরুষাবুভাব্যাদী ন বিদ্যতে আদির্ঘয়োস্তাবনাদী নিত্যাদীশ্বরশ্চ তৎপ্রকৃত্যেবপি যুক্তং নিত্যত্বেন ভবিতুং প্রকৃতিদ্বয়বৎসমেব হি ঈশ্বরশ্চৈশ্বরত্বং যাত্যাং প্রকৃতিভ্যাং ঈশ্ববো জগৎপত্তিস্থিতিপ্রলয়-হেতুস্তে হে অনাদী সত্যো সংসারশ্চ কারণং ন আদী অনাদী ইতি তৎপুরুষসমাসং কেচি-দ্বর্ণয়ন্তি তেন হি কেবলেশ্বরশ্চ কাষণত্বং সিধ্যতি যদি পুনঃ প্রকৃতিপুরুষাবেধ নিত্যো স্মাতাং তৎকৃতমেব জগৎশ্বরশ্চ জগতঃ কর্তৃত্বং তদসৎ প্রাক্ প্রকৃতিপুরুষয়োরুৎপত্তেরী-শিতব্যাতাবাৎ ঈশ্বরশ্চানীশ্বরত্বপ্রসঙ্গাৎ সংসারশ্চ নির্নিমিত্তত্বে নির্যোক্ষত্বপ্রসঙ্গাৎ শাস্ত্রা-নর্থক্যপ্রসঙ্গাৎ বন্ধমোক্ষাভাবপ্রসঙ্গাচ্চ নিত্যত্বে পুনরীশ্বরপ্রকৃত্যোঃ সর্বমেতদুপপন্নং

গিরিকৃত টীকা ।

প্রকৃতিমিত্যাদি বক্ষ্যমাণমনস্তবপূর্বপ্রবৃত্তিস্বকীর্ত্যাশঙ্ক্য ব্যবহিতেন সম্বন্ধার্থং ব্যব-হিতমহুবদতি তত্রৈতি । তয়োশ্চ প্রকৃত্যোরুক্তস্তৃতকারণত্বমিত্যাহ এতদিতি । ভূতা-নামিব প্রকৃত্যোরপি প্রকৃত্যন্তরাপেক্ষানবস্থানান্ন ভূতযোনিতেতি শঙ্কতে ক্ষেত্রেতি । তত্রাক্রুতাভ্যাগমাদিবাবণায় বন্ধশ্চ নিদানজ্ঞানার্থমাত্মনো বিক্রিয়াবত্তাদিদোষনিবাসার্থঞ্চ প্রকৃতিপুরুষয়োরনাদিত্বং ক্ষেত্রত্বেনোক্তাং প্রকৃতিং প্রকৃতিবিকারভাবত্বঞ্চ দর্শয়তি অয়-মর্থইতি । স চ যো যৎস্বভাবশ্চেত্যুদ্দিষ্টং ব্যাচষ্টে প্রকৃতিমিতি । ঈশ্বরশ্চাপরা প্রকৃতিরত্র প্রকৃতিশব্দেনোক্তা পবাতু প্রকৃতির্জীব্যাখ্যা পুরুষশব্দেন বিবিক্ষিতেতি ব্যাকরোতি ঈশ্বর-শ্চেতি । তয়োবনাদিত্বং ব্যুৎপাদয়তি নেত্যাদিনা । তত্র যুক্তিমাহ নিত্যাদীশ্বরশ্চেতি । ঈশ্বরশ্চোক্তপ্রকৃতিদ্বয়বৎ কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রকৃতিতি । তশ্চ জগজ্জন্মাদৌ স্বাতন্ত্র্যমেব

স্বামিকৃত টীকা ।

ত্যাদি বিষ্টিতমিত্যন্তঃ বশিষ্ঠাদিভির্বিস্তরেণোক্তং সর্বমপি ময়া সংক্ষেপেণোক্তং, এতচ্চ পূর্বাধ্যায়োক্তলক্ষণে মন্ত্বেণ বিজ্ঞায় মস্তাবায় ব্রহ্মভায়োপপদ্যতে যোগ্যো ভবতি ॥১৮॥

তদেবং তৎ ক্ষেত্রং যচ্চ যাদৃক্ চেত্যেতাবৎ প্রপঞ্চিতমিদানীন্ত, যদ্বিকারি যতশ্চ যৎ সচ যো যৎপ্রভাবশ্চেত্যেতৎ পূর্বপ্রতিজ্ঞাতমেব প্রকৃতিপুরুষয়োঃ সংসারহেতুত্বকথনেন প্রপঞ্চয়তি প্রকৃতিমিতি পঞ্চতিঃ । তত্র প্রকৃতিপুরুষয়োরাদিমধ্যে তয়োরাপি প্রকৃত্যন্ত-রেণ ভাব্যমিত্যনবস্থাপত্তিঃ স্মাদতস্তাবুভাবনাদী বিদ্ধি অনাদেরীশ্বরশ্চ শক্তির্হাৎ প্রকৃ-

কার্যকারণকর্তৃত্বে হেতুঃ প্রকৃতিরূচ্যতে ।

পুরুষঃ স্খদুঃখানাং ভোক্তৃত্বে হেতুরূচ্যতে ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ভবেৎ কথং বিকারাঃশুণাংশৈব বক্ষ্যমাণান্ বুদ্ধাদিদেহেন্দ্রিয়ান্তান্ শুণাংশ্চ স্খদুঃখ-
মোহপ্রত্যয়াকারপরিণতান্ বিদ্ধি জানীহি প্রকৃতিসম্ভবান্ প্রকৃতিবীথরশ্চ বিকারকারণং
শক্তিঃ শুণাত্মিকা মায়া সা সম্ভবো যেষাং বিকারাণাং শুণানাঞ্চ তান্ বিকাবান্ শুণাংশ্চ
বিদ্ধি জানীহি প্রকৃতিসম্ভবান্ প্রকৃতিপরিণামান্ ॥ ১৯ ॥

কে পুনস্তে বিকাবাশুণাংশ্চ প্রকৃতিসম্ভবাঃ কার্যেতি । কার্যকারণকর্তৃত্বে কার্য্যং শরীরং
কারণানি তৎস্থানি ত্রয়োদশদেহস্মারস্তকানি ভূতানি বিষয়াশ্চ প্রকৃতিসম্ভবা বিকারাঃ

গিরিকৃত টীকা ।

ঈশ্বরত্বং ন প্রকৃতিদ্বয়বস্তুমিত্যাশঙ্ক্যাহ যাত্যামিতি । প্রকৃত্যোরনাদিত্বং কুত্রোপযুক্ত-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ তে ইতি । মতাস্তরমাহ নেত্যাদিনা । তয়োমূলকারণত্বাভাবে কশ্চ
তদেষ্টব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ তেন হীতি । প্রকৃত্যোরৈব মূলকাবণে ত্রুতিস্বতিসিদ্ধমাশ্বরশ্চ
তথাহং ন স্মাদিত্যাহ যদীতি । প্রকৃতিদ্বয়শ্চ কার্য্যত্বপক্ষং প্রত্যাহ তদসদিতি । কিঞ্চ
প্রকৃতিদ্বয়মনপেক্ষ্য ঈশ্বরশ্চ সংসারহেতুত্বে স্বাতন্ত্র্যানুকূলানামপি ততঃ সংসারাপ্তোরনিষে-
ধান্মোক্শাশ্রুপ্রামাণ্যান্ন তশ্চৈব সংসারহেতুত্বেত্যাহ সংসারশ্চেতি । নিনিমিত্তত্বং প্রকৃ-
তিদ্বয়পেক্ষামুতে পরশ্চৈব নিমিত্তত্বমিতি যাবৎ । কিঞ্চ কার্য্যত্বে প্রকৃত্যোস্তদুদযাৎ পূর্ব্বং
বন্ধাভাবে তদ্বিল্লেশান্ননো মোক্ষশ্রাভাবাৎ কদাচিহুভয়াভাবে পুনস্তদপ্রসঙ্গান্ন প্রকৃতিদ্বয়শ্চ
কার্য্যতেত্যাহ বন্ধেতি । প্রকৃত্যোমূলকারণত্বেনানুপপত্তিরিত্যাহ নিত্যত্বইতি । স্বপক্ষে
দোষাভাবং প্রশ্নপূর্ব্বকং প্রশ্নকয়তি কথমিত্যাদিনা । সম্ভবঃ সত্তাপ্রাপকো হেতুঃ । প্রকৃ-
তেরনাদিত্বে বিকারাণাং শুণানাঞ্চ তৎকার্য্যত্বাদান্ননো নির্বিকারত্বং নিশ্চলত্বঞ্চ সিধ্যতী-
তিভাবঃ ॥ ১৯ ॥

বিকারাণাং শুণানাং প্রকৃতেশ্চ স্বরূপকাজ্জ্ঞানারা নির্ণেতুমুক্তবল্লোকপূর্ব্বাঙ্কং পাত-
য়তি কে পুনরিতি । পুরুষশ্রানাতিত্বকৃতবন্ধহেতুত্বমাহ পুরুষইতি । পূর্ব্বাঙ্কং ব্যাচষ্টে কার্য্য-

স্বামিকৃত টীকা ।

তেরনাদিত্বং পুরুষোহপি তদংশত্বাদনাতিরৈব অত্র চ পরমেশ্বরশ্চ তচ্ছক্তীনাঞ্চানাতিত্বং
শ্রীমচ্ছাক্তরভগবদ্ভাষ্যকুন্তিরতিপ্রবন্ধেনোপপাদিতমিতি এত্ববাহুল্যান্নাস্মাতিঃ প্রশ্নক্যতে,
বিকারাংশ্চ দেহেন্দ্রিয়াদীন্ শুণাংশ্চ শুণপরিণামান্ স্খদুঃখমোহাদীন্ প্রকৃতেঃ সম্ভূতান্
বিদ্ধি ॥ ১৯ ॥

বিকারাণাং প্রকৃতিসম্ভবত্বং দর্শয়ন্ পুরুষশ্চ সংসারহেতুত্বং দর্শয়তি কার্য্যেতি । কার্য্যং

शाङ्करभाष्यम् ।

पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते षण्णश्च प्रकृतिसंज्ञाः सुखदुःखमोहाश्रकाः कावणाश्र-
 दां कारणग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वमुपपादकत्वं यत्तुं कार्यकावण-
 कर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः कारणमावस्तकत्वेन प्रकृतिरुच्यते एवं कार्यकावण-
 कर्तृत्वेन संसारश्च कारणं प्रकृतिः कार्यकारणयोः कर्तृत्वइत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं
 यदाश्च विपरिणामस्तत्तस्य कार्यः विकारः विकारि कावणः तयोर्गिकारविकारिणोः कार्य-
 कारणयोः कर्तृत्वइति तान्तेव कार्यकावणान्युच्यन्ते अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त
 प्रकृतिविकृतयः कावणस्तान्तेव कार्यकावणानि उच्यन्ते तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते
 आरम्भकत्वेनैव पुरुषश्च संसावस्य कावणः यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः
 भोक्ता इति पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वउपलक्ष्णे हेतुरुच्यते कथं
 पुनर्वनेन कार्यकावणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसावकावणत्वमु-
 च्यतेइति अत्रोच्यते कार्य कावणसुखदुःखरूपेण हेतुफलान्नना प्रकृतेः परिणामाभावो
 पुरुषस्य चैतन्तस्य सति तदुपलक्ष्णे कृतः संसावः स्यात् यदा पुनः कार्यकावणहेतुफलान्न
 परिणतया तया प्रकृत्या भोग्याया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोग-
 स्यात्तदा संसारः स्यादित्यते यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकावणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृ-
 त्वेन च संसावकावणत्वमुक्तं तत् युक्तमुक्तं कः पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसंभोगः
 संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २० ॥

गिरिकृत टीका ।

मित्यादिना । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशकर-
 णानि तथापि भूतानां विषयाणां ग्रहणात् कथन्तेषां प्रकृतिकार्यतेत्याशङ्क्याह देहेति
 तथापि षण्णानामिहाग्रहणान्न प्रकृतिकार्यत्वं तत्राह षण्णश्चेति । उक्तरीत्या निम्पन्नमर्थ-
 माह एवमिति । पाठांतरमनुद्य व्याख्यापूर्वकमर्थाभेदमाह कार्येत्यादिना । व्याख्यास्त-
 माह अथवेति । एकदशेन्द्रियाणि पञ्च विषयाइति षोडशसंख्यकविकारोऽत्र कार्यश-
 क्कार्थः महानहंकारो भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणं तेषां आरम्भकत्वेन
 कर्तृत्वेन हेतुवाश्रयोमूलप्रकृतिवित्त्वर्थः । उक्तरीत्या तात्पर्यमाह पुरुषश्चेति । तस्य
 परमात्मत्वं व्यवच्छिनति जीवइति । तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थक्षेत्रज्ञमाह क्षेत्रज्ञ
 इति । तस्यानौपाधिकत्वं वावयति भोक्तेति । तयोः संसारकारणत्वमुपपादयित्त्वं-
 शङ्कयति कथमिति । अक्षयव्यतिरेकात्त्यां तयोस्तथावमित्याह अत्रेति । तत्र व्यति-
 रेकं दर्शयति कार्येति । न हि नित्यमुक्तस्यान्नः स्वतः संसारोऽस्तीत्यर्थः । इदानीं
 मन्वयमाह यदेति । अक्षयादिफलमुपसंहरति अतइति । आन्नोऽविक्रियस्य संसवणं
 नोचितमित्याक्षिपति कः पुनरिति । सुखदुःखान्तरसाक्षात्कारो भोगः सचाक्रियस्यैव

पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भूङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

शाङ्खवभाष्यम् ।

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसावित्रमित्याहुः तस्य तत् किन्निमित्तमित्युच्यते पुरुषइति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिसुः प्रकृतावविद्यालक्षणस्याः कार्यकारणरूपेण परिणतायाः स्थितः प्रकृतिः प्रकृतिमात्रेण गतइत्येवः हि यस्मात् तस्माद्भूङ्क्ते उपलभ्यते इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतिभो जातान् सुखदुःखमोहाकावाचित्यान् गुणान् सुखी दुःखी मूढः पशुतोऽहमित्येवः सत्यामप्याविद्यायाः सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग आश्रयतावः संसावस्य स प्रधानः कावणः जन्मनः सयथाकामो भवति तत्कृतुर्भवतीत्यादिश्रुतेः तदेतदाह कावणः हेतुर्गुणसङ्गः गुणेषु सङ्गोऽस्य भोक्तृः सदसद्योनिजन्मसु सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तान् सदसद्योनिषु जन्मानि त्रानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणः गुणसङ्गोऽथवा सदसद्योनिजन्मस्य संसा-

गिरिकृत टीका ।

दृष्टुः संसावः तथाविधः भोक्तृत्वस्य संसावित्रमित्याहुः सुखेति । श्लोकव्याख्या-समाप्तावितिशब्दः ॥ २० ॥

श्लोकान्तवः प्रश्नोत्तरवद्वेनावतावयति यदिति । निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वस्य विद्वैक्याध्यासादित्याह पुरुषइति । यस्मात् प्रकृतिमात्रेण गतस्तस्माद्भूङ्क्तेइति

स्वामिकृत टीका ।

शरीरं कवणानि सुखदुःखसाधनानौल्लियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकावपविणामे प्रकृतिहेतु-कृत्यते कपिलादिभिः, पुरुषो जीवस्व तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुकृत्यते । अयं तावः, यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति तथा पुरुषस्याप्यविकाविणो भोक्तृत्वं न संभवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तच्चाचेतनस्यापि चेतना-दृष्टवशात् चैतन्याधिकृतत्वात् संभवति यथा बहुरूपजलनं वायोरुत्थिर्गगमनं वत्सादृष्ट-वशात् सुश्रुपयसः क्वरणमित्यादि, अतः पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं सुखदुःखसंवेदनं तच्च चेतनधर्मएवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमुच्यतेइति ॥२०॥

तथाप्यधिकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्याहुः पुरुषइति । हि यस्मात् प्रकृतिसुखदुःखकार्ये देहे तान्नायान् स्थितः पुरुषः अतस्तज्जन्तान् सुखदुःखादीन् भूङ्क्ते अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादिवोनिषु असतीषु तिर्यगादिवोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुण-सङ्गोऽपैः उदात्तकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गः कारणमित्यर्थः ॥ २० ॥

উপদ্রষ্টানুমন্তা চ ভর্তা ভোক্তা মহেশ্বরঃ ।

পরমাশ্বেতি চাপ্যুক্তো দেহেহস্মিন্ পুরুষঃ পরঃ ॥ ২২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

রস্য কারণং গুণসঙ্গইতিসংসারপদমধ্যাহার্যং সদ্যোনয়ো দেবাদিয়োনয়ঃ অসদ্যোনয়ঃপশ্বা-
দিয়োনয়ঃ সামর্থ্যাৎ সদসদ্যোনযো মনুষ্যায়োনযোহপ্যবিক্রদ্ধা দ্রষ্টব্যঃ । এতদুক্তং ভবতি
প্রকৃতিস্বভাব্যবিদ্যাগুণেষু চ সঙ্গঃ কামঃ সংসাবস্য কারণমিতি তচ্চপরিবর্জনাশ্চোচ্যতে অস্য
চ নিবৃত্তিকারণং জ্ঞানবৈবাগ্যে সন্ন্যাসে গীতাশাস্ত্রে প্রসিদ্ধং তচ্চ জ্ঞানং পুরস্তাদ্ধূপপত্তং
ক্ষেত্রক্ষেত্রজবিষয়ং যৎ জ্ঞানমুত্তমশ্চ ইত্যুক্তকথ্যাপোহেনাতদ্ব্যর্থ্যাধ্যারোপেণ চ ॥ ২১ ॥

তসৈব পুনঃ সাক্ষান্নির্দেশঃ ক্রিষতে উপদ্রষ্টেতি । উপদ্রষ্টা সমীপস্থঃ সন্ দ্রষ্টা স্বয়ম-
ব্যাপৃতো যথা ঋত্বিগ্য়জ্ঞমানেষু যজ্ঞকর্মব্যাপৃতেষু তটস্থোহশ্বেহব্যাপৃতো যজ্ঞবিদ্যাকুশলঃ

গিরিকৃত টীকা ।

যোজন্য । গুণবিষয়ং ভোগমভিনয়তি স্মখীতি । অবিদ্যাযাভোগহেতুহাৎ কিং কাবণা-
শ্বেষণয়েতাশঙ্ক্যাহ সত্যামপীতি । সঙ্গস্য জন্মাদৌ সংসাবে প্রধানহেতুত্বে মানমাহ
স যথেনি । উক্তেহর্থে দ্বিতীয়ার্কমবত্যা ব্যাচষ্টে তদেতদিত্যাদিনা । সাধ্যাহারং যোজ-
নাস্তুরমাহ অথবেতি । সদসদ্যোনীর্কবিচ্য ব্যাচষ্টে সদ্যোনয়ইতি । যোনিদ্বয়নি-
র্দেশাৎ মধ্যবর্তিত্বো মনুষ্যায়োনযোহপিধ্বনিতাইত্যাহ সামর্থ্যাাদিতি । সঙ্গস্য সংসাবকা-
রণত্বেনাবিদ্যায়াস্তৎকারণত্বমেকস্মাদেব হেতোস্তদুপপত্তেবিত্যাশঙ্ক্যাহ এতদিতি । অবি-
দ্যোপাদানং সংগো নিমিত্তমিত্যভষোবপি কাবণত্বং সিধ্যতীত্যর্থঃ । দ্বিবিধহেতুজ্ঞের্কি-
বন্ধিতংকলমাহ তচ্চেতি । সংসর্গস্যাজ্ঞানস্য স্বতোহনিবৃত্তেস্তন্নিবর্তকং বাচামিত্যাশঙ্ক্যাহ
অস্যেতি । বৈরাগ্যে সতি সন্ন্যাসস্তৎপূর্বকঞ্চ জ্ঞানং সঙ্গাজ্ঞাননিবর্তকমিত্যর্থঃ ।
উক্তে জ্ঞানে মানমাহ গীতেতি । অধ্যায়াদৌ চোক্তং জ্ঞানমুদাহৃতমিত্যাহ তচ্চেতি ।
তদেব জ্ঞানং যজ্ঞজ্ঞাত্বোত্যাদিনা ন সত্ত্বাসদিত্যন্তেনান্তবিষেধেন সর্বতঃ পাদিপাদমিত্যা-
দিনা চাতদ্ব্যর্থ্যাধ্যাসেনোক্তমিত্যাহ যজ্ঞজ্ঞাত্বেতি ॥ ২১ ॥

প্রকৃতসৈব মোক্ষহেতোজ্ঞানস্য সাক্ষান্নির্দেশাশ্চোত্তরশ্লোকমুখাপন্নতি তস্যেতি ।
কার্যকারণানাং ব্যাপারবতাং সমীপে স্থিতঃ সন্নিধিমাভ্রেণ তেষাং সাক্ষীত্যেবমর্থত্বেন

স্বামিকৃত টীকা ।

তদনেন প্রকারেণ প্রকৃত্যবিবেকাদেব পুরুষস্য সংসারো ন তু স্বরূপতইত্যাশয়েন তস্য
স্বরূপমাহ উপদ্রষ্টেতি । অস্মিন্ প্রকৃতিকার্যে দেহে বর্তমানোহপি পুরুষঃ পরো ভিন্নএব
ন তদগুণৈ বৃজ্যতইত্যর্থঃ, তত্র হেতবঃ স্বাদ্ধূপদ্রষ্টা পৃথগ্ভূতএব সমীপে স্থিত্বা দ্রষ্টা সাক্ষী-
ত্যর্থঃ, তথা অনুমন্তা অনুমোদিঠৈব সন্নিধিমাভ্রেণানুগ্রাহকঃ সাক্ষী চেতাঃ কেবলো

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ঋত্বিগ্য়জমানব্যাপারগুণদোষণামীক্ষিতা তৎ কার্য্যকারণব্যাপারেষু অব্যাপ্তোহন্তো
বিলক্ষণস্তেষাং কার্য্যকারণানং সব্যাপারানাং সামীপ্যেন দ্রষ্টৃদ্বাহুপদ্রষ্টা অথবা দেহচক্ষু-
র্মনোবুদ্ধ্যাআনো দ্রষ্টাবস্তেষাং বাহো দ্রষ্টা দেহস্তত আবভ্যাস্তরতমশ্চ প্রত্যক্ সামীপে
আত্মা দ্রষ্টা যতঃ পরোহস্তরো নাস্তি দ্রষ্টা সোহতিশয়সামীপ্যেন দ্রষ্টৃদ্বাহুপদ্রষ্টা স্যাৎ যজ্ঞোপ
দ্রষ্টৃবদ্বা সর্কবিষয়ীকরণাহুপদ্রষ্টা অনুমস্তা চ অনুমোদনমননং কুবৎসু তংক্রিয়ানু পরি-
তোষস্তৎকর্তানুমস্তা চাথ বা অনুমস্তা কার্য্যকরণপ্রবৃত্তিষু সয়মপ্রবৃত্তোহপি প্রবৃত্তইব তদনু-
কুলোবিভাব্যতে তেনানুমস্তাথবা প্রবৃত্তান্ স্বব্যাপাবেষু তৎসাক্ষিভূতঃ কদাচিদপি ন
নিবাবয়তীতানুমস্তা ভর্তা ভরণং নাম দেহেদ্রিয়মনোবুদ্ধীনাং সংহতানাং চৈতন্যাত্মপরার্থেন
নিমিত্তভূতেন চৈতন্যাত্মাসানাং যৎ স্বরূপাবধাবণং তচ্চৈতন্যাত্মকৃতমেবেতি ভর্তায়েত্যা-
চ্যতে ভোক্তাগ্ন্যুষ্ণবনিত্যৈচৈতন্যস্বরূপেণ বুদ্ধেঃ সুখদুঃখমোহান্নকাঃ প্রত্যয়াঃ সর্কবিষয়-
বিষয়শ্চৈতন্যাত্মপ্রস্তাইব জায়মানা বিভক্তাবিভাব্যস্তইতি ভোক্তাত্মোচ্যতে । মহেশ্বরঃ সর্ক-
াত্মাত্ম মহানু ঈশ্বরশ্চেতি মহেশ্বরঃ পবমাত্মা দেহাদীনাং বুদ্ধাস্তানাং প্রত্যগাত্মেন কল্লি-
তানামবিদ্যায়া পরমউপদ্রষ্টৃদ্বাদিলক্ষণ আত্মেতি পবমাত্মা সোহতঃ পরমাত্মেত্যনেন
শক্বেন চাপ্যুক্তঃ কথিতঃ ঋতৌ কানৌ অস্মিন্ দেহে পুরুষঃ পরো ব্যক্তাহুতমঃ পুরুষস্বত্বঃ
পবমাত্মেতাদাহুতইতি যো বক্ষ্যমাণঃ ক্ষেত্রজ্ঞাথাপি মান্নিকি ইতু্যপন্যস্তো ব্যাখ্যায়োপ-
সংহতশ্চ ॥ ২২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

উপদ্রষ্টেতি পদং ব্যাচষ্টে সামীপস্থইতি । লৌকিকশ্বেব দ্রষ্টুবস্ত্যপি স্বব্যাপারাবিষ্টতয়া
নিক্টিয়স্ববিবোধমাশুস্ত্যাহ স্বয়মিতি । স্বব্যাপারাদৃতে সন্নিধিবেব দ্রষ্টৃৎ দৃষ্টান্তেন
স্পষ্টয়তি যথেনি । উপদ্রষ্টেতাস্থার্থান্তবমাহ অথবেতি । বহুনাং দ্রষ্টৃৎহপি কশ্চোপদ্র-
ষ্টৃৎ তত্রাহ তেষামিতি । উপোপসর্গশ্চ সামীপ্যার্থভেদেন প্রত্যগর্থভাত্তৈব সামীপ্যা-
বসানাং প্রত্যগাত্মা চ দ্রষ্টা চেতু্যপদ্রষ্টা সর্কসাক্ষী প্রত্যগাত্মেত্যর্থঃ । উক্তমেব ব্যনক্তি
যতইতি । যথা যজমানশ্চ ঋত্বিজাঞ্চ যজ্ঞকর্ম্মণি গুণস্থা দোষস্থা সর্কযজ্ঞাভিজ্ঞঃ সন্নুপদ্রষ্টা
বিষয়ীকরোতি তথায়মাত্মা চিন্মাত্রস্বভাবঃ সর্কংগোচরয়তীতু্যপদ্রষ্টেতি পক্ষান্তরমাহ
যজ্ঞেতি । অনুমস্তা চেত্যেতৎ ব্যাকরোতি অনুমস্তেতি । যে স্বয়ংকুর্কস্তো ব্যাপাববস্তো-
ভবস্তি তেষু কুর্কৎসু সৎসু যান্তেষাং ক্রিয়ান্তানু পার্শ্বস্থ পরিতোষোহনমনস্তচ্চানু-
মোদনং তস্য সন্নিধিমা ত্রেণ কর্তা যঃ সোহনুমস্তেত্যর্থঃ । ব্যাখ্যাস্তরমাহ অথবেতি ।
অর্থান্তরমাহ অথবেত্যাদিনা । ভর্তেতি পদমাদায় ভরণং কিংমামেতি পৃচ্ছতি ভর্তেতি ।
তদ্রূপং নিরূপয়ন্নানোভোক্তৃৎ সাধয়তি দেহেতি । ভোক্তেতু্যক্তে ক্রিয়াবধে প্রাপ্তে
ভোগশ্চিদবমানতেতিশ্রায়েন বিভজ্যতে অগ্নীতি । বিশেষণান্তরমাদায় ব্যাচষ্টে মহেশ্বর

যএবং বেত্তি পুরুষং প্রকৃতিঞ্চ গুণৈঃ সহ ।

সর্বথা বর্তমানোহপি ন স ভূয়োহভিজায়তে ॥২৩॥

শাকর ভাষ্যম্ ।

তমেতং যথোক্তলক্ষণমাগ্নানং যএবমিতি । যএবং যথোক্তপ্রকারেণ বেত্তি পুরুষং সাক্ষা-
দায়ত্ত্বাবেনায়মহমিতি প্রকৃতিঞ্চ যথোক্তামবিদ্যালক্ষণাং গুণৈঃ স্ববিকারৈঃ সহ নিবর্তিতামু-
ভাবমাপাদিতাং বিদ্যায়া সর্বথা সর্বপ্রকাবেণ বর্তমানোহপি ন ভূয়ঃ পুনঃ পতিতেহস্মিন্ বিদ্ব
চ্ছরীরে দেহান্তরায় নাভিজায়তে নোৎপদ্যতে দেহান্তবং ন গৃহীতীত্যর্থঃ অপিশকাৎ কিমু
বক্তব্যং স্ববৃত্তস্থে ন জাযতইত ভিপ্রায়ঃ । ননু যদ্যপি জ্ঞানোৎপত্তান্তবং পুনর্জন্মান্তাবউক্ত
স্তথাপিপ্রাক্ জ্ঞানোৎপত্তেঃ কৃতানাং কৰ্মণামুত্তরকালভাবিনাঞ্চ যানি চাতিক্রান্তান্তনেক-

গিরিকৃত টীকা ।

ইতি । পবান্নত্বমুপপাদয়তি দেহাদীনামিতি । অবিদ্যায়া কল্পিতানামিতি সম্বন্ধঃ
পরমতঃ প্রকৃষ্টতঃ সঃ পূর্বেক্তবিশেষণবানিতি যাবৎ । পরমান্নশব্দস্য প্রকৃতাত্মবিষয়ত্বে
ঋতিমল্লুকুনয়তি অতইতি । তস্য তাটস্থ্যঃ প্রশ্নদ্বারা প্রত্যাচষ্টে কেতি । কস্মাৎ পরত্ব-
স্তদাহ অব্যক্তাদিতি । তত্রৈব বাক্যশেষানুকূল্যমাহ উত্তমইতি । সোহস্মিন্ দেহে
পরঃ পুরুষইতি সম্বন্ধঃ । শোধিতার্থয়োরৈক্যজ্ঞানং প্রাপ্তকৃতং ফলোক্ত্যা স্তৌতি
ক্ষেত্রজ্ঞেতি ॥ ২২ ॥

যথোক্তেন প্রকারেণ জীবেশ্বরাদিসর্বকল্পনাধিষ্ঠানত্বেনেত্যর্থঃ, সাক্ষাদপরোক্বেনে-
তিযাবৎ যথোক্তামনাদ্যনির্বাচ্যাঃ সর্বানর্থোপাধিভূতামিত্যর্থঃ, বিদ্যায়া প্রাপ্তকৃতকত্ব-
গোচরয়া প্রকৃতিমবিদ্যাৰূপাং সকার্যামভাবমাপাদিতাং যো বেত্তীতি সম্বন্ধঃ, সর্বপ্রকা-
বেণ বিহিতেন নিষেধেন চেত্যর্থঃ, পুনর্নকীবোহস্মর্যর্থঃ । নিপাতসূচিতং শ্রায়মাহ
অপীতি । ন স ভূয়োহভিজায়তেইতুক্তমাক্ষিপতি নবিত্তি । জ্ঞানোৎপত্ত্যানস্তরং জন্মান্তা
বস্যোক্তত্বাৎ পুনদেহারমুপেত্য নাক্ষেপঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । তথাপি স্মৃত্ত্বীণি
জন্মানীতি সম্বন্ধঃ, বর্তমানে দেহে জ্ঞানাৎ পূর্বেত্তরকালীনানাং কৰ্মণাং ফলমদত্বা
নাশাযোগাজ্জন্মদ্বয়মাবশ্যকমতীতানেকদেহেষপি কৃতকৰ্মণাং মাভুক্তং কীরতে কৰ্ম্মেতি
স্মৃতেঃ অদত্বা ফলমনাশাদস্তি তৃতীয়মপি জন্মেত্যাহ প্রাগিতি । ফলদানস্বিনাপি কৰ্ম্ম-
নাশে দোষমাহ কুতেতি । নষ্টকৃতইতিকৃত্ত্বা ফলমদত্বা কৰ্ম্মনাশো নেতিশেষঃ, বিমতানি

স্বামিকৃত টীকা ।

নির্গুণশ্চেত্যাদিশ্ৰুতেঃ, তথা ঐশ্বরেণ ভর্তা বিধায়কঃ ভোক্তা পালকইতি চ, মহাং-
শাসাবীশ্বরশ্চেতি ব্রহ্মাদীনামপি পতিরিত্তি চ পরমাত্মা অন্তর্যামী চেত্ব্যক্তঃ ঋত্যা, তথা
চ ঋতিঃ, এষ সর্বেশ্বর এষ ভূতাধিপতিরেষ লোকপালইত্যাদি ॥ ২২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

জন্মকৃতানি তেষাং ফলমদত্বা নাশোন যুক্তইতি স্থাজ্জীনি জন্মানি কৃতবিপ্রনাশোহি ন যুক্ত-
ইতি যথা ফলে প্রবৃত্তানায়াবক্কজন্মনাং কৰ্মণাং ন চ কৰ্মণাং বিশেষোহবগম্যতে তস্মাৎ
ত্রিপ্রকারাণ্যপি কৰ্মাণি ত্রীণি জন্মান্তরভেরন্ সংহতানি বা সৰ্বাণ্যেকং জন্মান্তরভেরন্ অন্তথা
কৃতবিনাশে সতি সৰ্বত্রানাস্থাসপ্রনঙ্গঃ শাস্ত্রানর্থক্যঞ্চ স্মাদিত্যতইদমযুক্তমুক্তং ন সত্বয়োহিতি
জায়তইতি ন ক্ষীয়ন্তে চাস্ত কৰ্মাণি ব্রহ্মবেদ ব্রহ্মৈব ভবতি তস্য ভাবদেব চিরমিষীকাতৃৎবৎ
সৰ্বকৰ্মাণি প্রদুয়ন্তে ইত্যাদিশ্রুতিশতেভ্যউক্তোবিদুষঃ সৰ্বকৰ্মদাহঃ ইহাপি চোক্তোসম্বৈ-
ধাঃসীত্যাদিনা সৰ্বকৰ্মদাহোবক্ষ্যতি চোপপত্তেশ্চাবিদ্যা কামক্লেশবীজনিমিত্তানি হি
কৰ্মাণি ফলাবস্তকানি জন্মান্তরাক্কবমাবভন্তে ইহাপি চ সাহস্কাবাতিসঙ্কীনি কৰ্মাণি ফলাবস্ত-
কানি নেতরাণীতি তত্র তত্র ভগবতোক্তঃ বীজান্ত্রগ্ৰ্যাপদগ্ধানি ন রোহস্তি যথা পুনঃ জ্ঞান-
দগ্ধৈস্তথা ক্লেশৈর্নান্না সম্পদ্যতে পুনৰিতি অস্ত ভাবৎ জ্ঞানোৎপত্তেকৃত্তবকালকৃতানাং
কৰ্মণাং জ্ঞানেন দাহো জ্ঞানসহভাবিত্যাৎ ন দ্বিহ জন্মানি জ্ঞানোৎপত্তেঃ প্রাক্ কৃতানাং
জ্ঞানেন দাহো ন ত্বতীতানাংনেকজন্মান্তবকৃতানাং দাহো যুক্তো ন সৰ্বকৰ্মাণীতিবিশেষণাৎ ।

গিরিকৃত টীকা ।

কৰ্মাণি ফলমদত্বা ন ক্ষীয়ন্তে বৈদিককৰ্মদাদাবক্ককৰ্মবদিতি মত্বাহ যথেন্তি । নাশোন
জ্ঞানাদিতিশেষঃ । নবনারক্ককৰ্মণাং জ্ঞানান্নাশোযুক্তোহপ্রবৃত্তফলবদাদাবক্ককৰ্মণাস্ত
প্রবৃত্তফলবদেব বলবদ্বান্নজ্ঞানাৎ তন্নিস্তির্নেতাহ ন চেতি । অজ্ঞানোৎপত্তেন জ্ঞানবি-
বোধিত্বাবিশেষাৎ প্রবৃত্তাপ্রবৃত্তফলত্বম্নুপযুক্তমিতি ভাবঃ । কৰ্মণাং ফলমদত্বা নাশাভাবে
ফলিতমাহ তস্মাদিতি । ননু কৰ্মণাং বহুতাত্তৎফলেষু জন্মসু কৃতস্তিত্তমাবস্তককৰ্মণাং
ত্রিঃপ্রকাবদাদিতিচেন্নানারক্কভে নৈকপ্রকারত্বসম্ভবাৎ তত্রাহ সংহতানীতি । নাস্তি
জ্ঞানশৈকান্তিকফলত্বমিতিশেষঃ । উক্তকৰ্মণাং জন্মানাবস্তকত্বে প্রাপ্তক্লেঃ দোষম্নুভাব্য
তস্মাতিপ্রসঙ্গকত্বমাহ অন্তথেন্তি । সৰ্বত্রৈত্যারক্ককৰ্মস্বপীতি যাবৎ । ফলজনকত্বানি-
শ্চয়োহনাশ্বাসঃ কৰ্মণাং জন্মানাবস্তকত্বে কৰ্মকাণ্ডানর্থক্যঃ দোষান্তবমাহ শাস্ত্রেন্তি । অনা-
রক্ককৰ্মণাং সত্যপি জ্ঞানে জন্মান্তরারস্তকত্বক্ৰোব্যে ফলিতমাহ ইত্যতইতি । শ্রুত্যব-
ষ্টেন্তেন পরিহরতি নেত্যাদিনা । জ্ঞানাদনাবক্ককৰ্মদাহে ভগবতোহপি সস্মতিমাহ ইহা-
স্পীতি । জ্ঞানাধীনসৰ্বকৰ্মদাহে সৰ্বধৰ্মান্ পরিত্যজ্যেতি বাক্যাশষোহপি প্রমাণীভবতী-
ত্যাহ বক্ষ্যতি চেতি । জ্ঞানাদনারক্কশেষকৰ্মক্লেষে যুক্তিরপি বক্তুঃ শক্যেত্যাহ উপ-
পত্তেশ্চেন্তি । ভামেব বিবৃণোতি অবিদ্যেতি । অজ্ঞানাবিদ্যান্মিত্তারাগদ্বেষাভিনিবেশা-
খ্যক্লেশাত্মকানি সৰ্বানর্থবীজানি তানি নিমিত্তীকৃত্য যানি ধৰ্মাধৰ্মকৰ্মাণি তানি জন্মান্ত
রারস্তকানি যানি তু বিদুষো বিদ্যাদগ্ধক্লেশবীজস্ত প্রতীতিমাত্রশরীরানি কৰ্মাণি ন তানি

শাক্তরভাষ্যম্ ।

জ্ঞানোত্তরকালভাবিনামেব সৰ্বকৰ্মণামিতি চেন্ন সংকোচেষু কাবণানুপপত্তেঃ যন্তুক্তং
যথা বর্তমানশরীরজন্মাবশ্তকানি কৰ্ম্মাণি ন ক্রীয়ন্তে ফলদানায় প্রবৃত্তান্তেব সত্যপি জ্ঞানে
তথা অনারকফলানামপি কৰ্ম্মণাং ক্রয়ো ন যুক্তইতি তদসৎ কথং তেষাং মুক্তেষুবৎ প্রবৃত্ত-
ফলত্বাৎ যথা পূৰ্ব্বং লক্ষ্যবেদাষ মুক্তইষুধ'নুযোলক্ষ্যবেদোত্তরকালমপি আরকবেগক্ৰয়াৎ
পতনেনৈব নিবর্ততে এবং শরীরান্তকং কৰ্ম্ম শরীরস্থিতিপ্রয়োজনে নিবৃত্তেহপ্যাসংস্কার-
বেগক্ৰয়াৎ পূৰ্ব্ববদ্বৰ্ত্তত এব যথা সএবেষুঃ প্রবৃত্তিনিমিত্তানারকবেগস্তমুক্তোধনুবি প্রমুক্তো-
প্যপসংহ্রিয়তে তথানারকফলানি কৰ্ম্মাণি স্বাশ্রয়স্থান্তেব জ্ঞানেন নিবীজীক্রিয়ন্তইতি
পতিতেহস্মিন্ বিদ্বচ্ছরীরে ন স ভ্রয়োহভিজায়তইতি যুক্তমেবোক্তমিতি সিদ্ধং ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শরীরান্তকানি দক্ষপটবদর্থক্রিয়াসামর্থ্যভাবাদিত্যর্থঃ । প্রতীতিমাত্রদেহানাং কৰ্ম্মা-
ভাসানাং ন ফলান্তকতোতস্মিন্নর্থং ভগবতোহপি সন্মতিমাহ ইহাপীতি তত্ত্বজ্ঞানা-
দূৰ্দ্ধং প্রাতীতিক্রেশানাং কৰ্ম্মদ্বারা দেহানারন্তকেষু বাক্যান্তবমপি প্রমাণয়তি বীজা-
নীতি । জ্ঞানানন্তরভাবিকৰ্ম্মণাং জ্ঞানেন দাহমঙ্গীকরোতি অস্থিতি । বিরোধিগ্রস্তানা-
মেবোৎপত্তেরিতি হেতুমাহ জ্ঞানেতি । অস্মিন্ জন্মনি জন্মান্তরে বা জ্ঞানাৎ পূৰ্ব্বভাবি-
কৰ্ম্মণাং ন ততো দাহো বিবোধিনঃ বিনাপ্রবৃত্তেরিত্যাহ নস্থিতি । ঋতিস্মৃতিবিরোধান্নৈব-
মিতি পরিহরতি নেত্যাদিনা । সৰ্বশব্দশ্রুতেঃ সংকোচঃ শব্দতে জ্ঞানেতি । প্রকরণা-
দিসংকোচকাভাবান্নৈবমিত্যাহ নেতি । আক্ষেপদশায়ামুক্তমনুমানমনুবদতি যস্থিতি ।
আভাসত্বাদিদমসাধকমিতি দুষয়তি তদসদ্বিতি । ব্যাপ্ত্যাদিমন্তে কথমাভাসত্বমিতি
পৃচ্ছতি কথমিতি । প্রবৃত্তফলছোপাধিনা হেতোৰ্ব্যাপ্তিভঙ্গাদাভাসত্বধীরিত্যাহ তেষা-
মিতি । তদেব প্রপঞ্চয়তি যথেন্ত্যাদিনা । ধনুষঃ সকাশাদিযুমুক্তোবলবৎ প্রতিবন্ধকা-
ভাবে মধ্যে ন পততি তথা প্রবলপ্রতিবন্ধকং বিনা প্রবৃত্তফলানাং কৰ্ম্মণাং ভোগাদৃতে-
ন ক্রয়ো ন তত্ত্বজ্ঞানং তাদৃক্ প্রতিবন্ধকং উৎপত্তাবেব পূৰ্ব্বপ্রবৃত্তেন কৰ্ম্মণা প্রতিবন্ধশক্তি-
ত্বাদিত্যর্থঃ । যত্র জ্ঞানেনাদাহত্বং তত্র প্রবৃত্তফলত্বমিত্যৰ্থয়েহপি যত্রাপ্রবৃত্তফলত্বং তত্র
জ্ঞানদাহত্বমিতি ন ব্যতিরেকসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্যাহ তএবেতি প্রবৃত্তৌ নিমিত্তভূতোহনারকো-
বেগোহনেতিবিগ্রহঃ, স্বাশ্রয়স্থানি সাভাসান্তঃকরণনিষ্ঠানীতি যাবৎ, বিমতানি তত্ত্ব-
স্বামিকৃত টীকা ।

এবং প্রকৃতিপুরুষবিবেকজ্ঞানিনঃ স্তৌতি যএবমিতি । এবমুপদ্রষ্টৃৎাদিরূপেণ পুরুষঃ
যো বেত্তি প্রকৃতিঞ্চ গুণৈঃ স্মৃৎস্বঃখাদিপরিণামৈঃ সহিতাঃ যো বেত্তি স পুরুষঃ সৰ্ব্বথা
বিধিমন্তিলক্ষ্য বর্তমানোহপি পুনর্নাভিজায়তে মুচ্যতএবেত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

ধ্যানেনাঙ্গনি পশ্যন্তি কেচিদান্মানমাঙ্গনা ।

অন্যে সাংখ্যেন যোগেন কৰ্মযোগেন চাপরে ॥ ২৪ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

অত্রান্দর্শনে উপায়বিকল্প ইমে ধ্যানাদয় উচ্যন্তে ধ্যানেনেতি । ধ্যানেন ধ্যানং নাম শব্দাদিত্যে বিষয়েভ্য শ্রোত্রাদীনি করণানি মনস্যপসংহৃত্য মনশ্ প্রত্যক্চেতয়িতর্ঘ্যে- কাগ্রতয়া যচ্চিন্তনং তদ্যানং তথা ধ্যায়তীব কঃ ধ্যায়তীব পৃথিবী ধ্যায়তীব পর্কতাঃ ইত্যু- পমোপাদানাৎ তৈলধারাৎ সন্ততোহবিচ্ছিন্নপ্রত্যয়ে ধ্যানস্তেন ধ্যানেনাঙ্গনি বুদ্ধৌ পশ্যন্ত্যান্মানং প্রত্যক্চেতনমাঙ্গনা ধ্যানসংস্কৃতেনাস্তঃকবণেন কেচিৎ যোগিনঃ অন্তে সাংখ্যেন যোগেন সাংখ্যং নাম ইমে সত্ত্বরজস্তমাংসি গুণা ময়া দৃশ্যা অহমেভ্যোহন্তস্তদ্যা- পারশ্চ সাক্ষিভূতো নিত্যোগুণবিলক্ষণ আত্মেতি চিন্তনমেব সাংখ্যো যোগস্তেন পশ্যন্ত্যা- ঞ্চানমা ঞ্চনেতি বর্ততে কৰ্মযোগেন কৰ্মৈব যোগঈশ্বরার্পণবুদ্ধ্যানুষ্ঠীয়মানং ঘটনরূপত্বং যোগার্থাৎ যোগউচ্যতে গুণতস্তেন সত্ত্বশুদ্ধিজ্ঞানোৎপত্তিদ্বারেণ চাপবে ॥ ২৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধীনিমিস্তনিবৃত্তানি তৎকৃতকারণনিবৃত্তত্বাদ্রজ্জুসর্পাদিবদিত্যতিরেকসিদ্ধিরিতিভাবঃ । বিজ্ঞে বর্তমানদেহপাতে দেহান্তরে হেতুভাবাত্তদধীবেকান্তিকফলেভ্যুপসংহরতি পতিত ইতি ॥ ২৩ ॥

জ্ঞেয়ং যত্তদিত্যাদিনা তৎপদার্থস্তৎপদার্থস্থানস্তরমেব শোধিতৌ তয়োঠৈক্যঞ্চ ক্ষেত্র- ঞ্চাপি মান্বিকীভ্যুক্তমিদানীং তদ্বষ্টিহেতুন্ যথাধিকাবং কথয়তি অত্রোতি । ধ্যানাখ্য- সাধনং কিং রূপমিতি পৃচ্ছতি ধ্যানং নামেতি । তদ্রূপং বদন্তুস্তরমাহ শব্দাদিত্যইতি । একাগ্রতয়োপসংহৃত্যেতি সন্থকঃ যচ্চিন্তনং প্রত্যক্চেতয়িতবি ইতি পূর্বেণাস্বয়ঃ । কিং তচ্চিন্তনমিত্যুক্তে দৃষ্টান্তদ্বারা ঞ্চত্যবষ্টেন্তেন ধ্যানং ঞ্চপঞ্চয়তি তথোতি । বিবক্ষিতধ্যা- নানুরোধেনেতি যাবৎ আঙ্গানং পশ্যন্তি পরমাঙ্গতয়েতিশেষঃ, কেচিদিভ্যুত্তমাধিকারিণো গৃহস্তে । মধ্যমাধিকারিণোনির্দিশতি অন্তইতি । সাংখ্যশক্তিঃ সাধনং কিন্নামে-

স্বামিকৃত টীকা ।

এবন্তু তবিতিক্তান্মজ্ঞানসাধনবিকল্পানাহ ধ্যানেনেতি স্বাভ্যাং । ধ্যানেনান্মাকারপ্র- ত্যয়াবৃত্ত্যা আঙ্গনি দেহ এব আঙ্গনা মনসা এবমাঙ্গানং কেচিৎ পশ্যন্তি অন্তে তু সাংখ্যেন প্রকৃতিপুরুষবৈলক্ষণ্যালোচনেন যোগেনাষ্টাঙ্গেনাপরে চ কৰ্মযোগেন পশ্যন্তীতি সর্কত্রাস্ব- যকঃ । এতেষাঞ্চ ধ্যানাদীনাং যথাযোগঃ ক্রমসমুচ্চয়ে সত্যপি তত্ত্বনিষ্ঠাভেদাভি- প্রায়েণ বিকল্পোক্তিঃ ॥ ২৪ ॥

অন্যে হেবমজানস্তঃ শ্রদ্ধাশ্চেত্য উপাসতে ।
তেহপি চাতিতরন্ত্যেব মৃত্যুং শ্রুতিপরায়ণাঃ ॥ ২৫ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অন্যেহিতি । অন্তে যেতেষু বিকল্পেষু অন্ততরেণাপ্যেবং যথোক্তমানমানমজানস্তো-
হ্মন্ত্যে আচার্য্যেভ্যঃ শ্রদ্ধা ইদমেব চিন্তয়েতেত্যান্ত্য উপাসতে শ্রদ্ধাধানাঃ সন্তুশ্চিন্তয়ন্তি
তেহপি চাতিতরন্ত্যেবাতিক্রামন্ত্যেব মৃত্যুং মৃত্যুযুক্তং সংসারমিত্যেতৎ শ্রুতিপরায়ণাঃ
শ্রুতিঃ শ্রবণং পবনয়নং গমনং মোক্ষমার্গপ্রবৃত্তৌ পরং সাধনং যেষাং তে শ্রুতিপরায়ণাঃ
কেবলপরোপদেশপ্রমাণাঃ স্বয়ং বিবেকরহিতাইত্যভিপ্রায়ঃ কিম্ব বক্তব্যং প্রমাণং প্রতি
স্বতন্ত্রা বিবেকিনো মৃত্যুমতিতবন্তীত্যভিপ্রায়ঃ ॥ ২৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভ্যুক্তে বিচাবজন্তঃ জ্ঞানস্তদেব জ্ঞানহেতুতপোষোগতুল্যত্বাদ্যোগশুদ্ধিহেতৌবনেন গোপ্যা
বৃত্ত্যা যোগশক্তিং কৰ্ম্মেত্যাহ সাংখ্যমিতি । অধমানধিকাবিণঃ সংগিবতে কৰ্ম্মেতি ।
চিষ্টৈকাগ্র্যং যোগঃ তাদর্শ্যং কৰ্ম্মণঃ শুদ্ধিহেতোরস্তি তেন গোপ্যা বৃত্ত্যা যোগশক্তিং
কৰ্ম্মেত্যাহ গুণতইতি । অপবে পশুন্ত্যাআনমান্ননেতি পূৰ্ব্ববদনুসঙ্গমঙ্গীকৃত্যাহ
তেনেতি ॥ ২৪ ॥

অধমতমানধিকাবিণো মোক্ষমার্গে প্রবৃত্তিঃ প্রতিলভয়তি অন্তে হিতি । আচার্য্যা-
ধীনাং শ্রুতিমেবাভিনয়তি ইদমিতি । উপাসনমেব বিবৃণোতি শ্রদ্ধাধানা ইতি । পরো-
পদেশাৎ প্রবৃত্তানাংপি প্রবৃত্তেঃ সাফল্যমাহ তেহপিতি । তেষাং মুখ্যাধিকারিত্বং
ব্যাবর্তয়তি শ্রুতীতি । তেহপিতিয়াদিনা সূচিতমর্থমাহ কিমিতি ॥ ২৫ ॥

ঐক্যধীমুক্তিহেতুরিতি প্রাণজ্ঞানদ্য প্রাণপূৰ্ব্বকং জিজ্ঞাসিতহেতুপরত্বেন স্নোকমব-
তাবরতি ক্ষেত্রেতি । সৰ্বস্য প্রাণিজাতস্য ক্ষেত্রক্ষেত্রজস্বকাধীনা যস্মাদ্হংপশ্চিস্ত-
স্মাৎ ক্ষেত্রজ্ঞানকপরমাআতিরেকেণ প্রাণিনিকায়স্যাভাবাদৈক্যজ্ঞানাদেব মুক্তিরিত্যাহ
কস্মাদিতি । ক্ষেত্রক্ষেত্রজস্বক্ষমুক্তমাক্ষিপতি কং পুনরিতি । ক্ষেত্রজস্য ক্ষেত্রেণ
সম্বন্ধঃ সংযোগো বা সমবায়ো বেতি বিকল্পাদ্যং দুষয়তি ন তাবদিতি । দ্বিতীয়ং নিয়-

স্বামিকৃত টীকা ।

অভিমন্ধাধিকারিণঃ নিস্তারোপায়মাহ অন্তে হিতি । অন্তে তু সাংখ্যযোগাদিমার্গেণ
এবমুপভ্রষ্ট্ৰাদিলক্ষণকাস্মানং সাক্ষাৎকৰ্ত্তৃমজানস্তোহ্মন্ত্যে আচার্য্যেভ্য উপদেশতঃ শ্রদ্ধা
উপাসতে ধ্যায়ন্তি তেহপি চ শ্রদ্ধয়া উপদেশশ্রবণপরায়ণাঃ সন্তো মৃত্যুং সংসারং শনৈরতি-
তরন্ত্যেব ॥ ২৫ ॥

যাবৎ সংজায়তে কিঞ্চিৎ সঙ্ঘং স্থাবরজঙ্গমম্ ।

ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযোগান্তদ্বিদ্ধি ভরতবর্ষভ ॥ ২৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অত্র ক্ষেত্রক্ষেত্রৈকত্ববিষয়ঃ জ্ঞানং মোক্ষসাধনং যৎ জ্ঞাত্বামৃতশ্চ তইত্যুক্তং তৎ কস্মাৎক্ষে-
তোরিতি তদ্বৈতুপ্রদর্শনার্থং শ্লোকআরভ্যতে যাবদिति । যাবৎ যৎকিঞ্চিৎ সংজায়তে সমুৎ-
পদ্যতে সঙ্ঘং বস্তু কিমবিশেষেণেত্যাহ স্থাবরং জঙ্গমং স্থাবরং জঙ্গমঞ্চ ক্ষেত্রক্ষেত্রজসং-
যোগাৎ তজ্জায়তে ইত্যেবং বিদ্ধি জানীহি হে ভরতবর্ষভ কঃ পুনরয়ং ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োঃ
সংযোগোহতিশ্রেতো ন তাবৎ রজেবঘটশ্চাবয়বসংশ্লেষদ্বারকঃ সঙ্ঘস্বকবিশেষঃ সংযোগঃ
ক্ষেত্রেণ ক্ষেত্রজস্য সম্ভবতি আকাশবগ্নিরবয়বভ্রাণাপি সমবায়লক্ষণঃ তন্তপটয়োরিব ক্ষেত্র-
ক্ষেত্রজয়োরিতবেতরকার্যকারণভাবানভ্যুপগমাদিত্যচ্যতে ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োর্কিঞ্চয়বিষয়ি-
ণোভিন্নস্বরূপয়োরিতরেতবতৎকর্মাধ্যাসলক্ষণঃ সংযোগঃ ক্ষেত্রক্ষেত্রজস্বরূপবিবেকাতাব-

গিরিকৃত টীকা ।

শ্রুতি নাপীতি । বাস্তুবসম্বন্ধাতাবেহপি ভয়োরধ্যাসস্বরূপঃ সোহস্তীতি পরিহরতি উচ্যত-
ইতি । ভিন্নস্বভাবত্বে হেতুমাহ বিষমেতি । ইতরেতবত্র ক্ষেত্রে ক্ষেত্রজে বা তৎকর্মশ্চ
ক্ষেত্রানধিকরণশ্চ চ ক্ষেত্রনিষ্ঠশ্চ জাত্যা দেরাবোপকপো যোগস্তয়োরিত্যাহ ইতরেতি ।
তত্র নিমিস্তমাহ ক্ষেত্রেতি । অবিবেকাদারোপিতসংযোগদৃষ্টান্তমাহ রজ্জ্বিতি । উক্তং
সঙ্ঘস্বকং নিগময়তি সোহয়মিতি । তস্য নিবৃত্তিযোগ্যত্বং সূচয়তি মিথ্যেতি । কথং তর্হি মিথ্যা-
জ্ঞানস্য নিবৃত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ যথেনিতি । যোহয়ং বিজ্ঞানময়ঃ প্রাণেশিত্যাদি স্বপদার্থবিষয়ঃ
শাক্তমনুসৃত্য বিবেকজ্ঞানমাপাদ্য মহাভূতাদিধ্বতাস্তাৎ ক্ষেত্রাহুপদ্রষ্টৃদ্বাদিলক্ষণং প্রাণুক্তং
ক্ষেত্রজং মুঞ্জেষীকাস্তায়েন বিবিচ্য সর্কোপাধিবিনিমুক্তব্রহ্মস্বরূপেণ জ্ঞেয়ং যোহনুভবতি
তস্য মিথ্যাজ্ঞানমপগচ্ছতীতি সঙ্ঘস্বকঃ । কথমস্য নির্কিংশেষত্বং ক্ষেত্রজস্য সবিশেষত্বহেতোঃ
সদ্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ ক্ষেত্রজেনিতি । বহুদৃষ্টান্তোক্তের্কহবিধত্বং ক্ষেত্রস্য দ্যোত্যতে । উক্ত-
জ্ঞানান্মিথ্যাজ্ঞানাপগমে হেতুমাহ যথোক্তেনিতি । তথাপি কথং পুরুষার্থসিদ্ধিঃ কালান্তরে
ভূল্যজাতীয়মিথ্যাজ্ঞানোদয়সম্ভবাদিত্যাশঙ্ক্যাহ তস্যেনিতি । সম্যগ্জ্ঞানাদজ্ঞানতৎকার্য-
নিবৃত্ত্যা মুক্তিরিতি স্থিতে কলিতমাহ যএবমিতি । উত্তরগ্রন্থমবতারনিতুং ব্যবহিতং

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র কর্মযোগস্য তৃতীয়চতুর্থপঞ্চমেবু প্রপঞ্চিতত্বাৎ ধ্যানযোগস্য চ বর্থাষ্টময়োঃ প্রপঞ্চি-
তত্বাৎ ধ্যানাদেশ্চ সাংখ্যবিবিক্তাস্ত্রবিষয়ত্বাৎসাংখ্যমেব প্রপঞ্চয়ন্নাহ যাবদिति যাবদধ্যা-
য়নমাপ্তি । যাবৎ যৎকিঞ্চিৎ বস্তুমাত্রং সমুৎপদ্যতে তৎসর্কং ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োর্যোগাদবি-
বেককৃততাদান্ম্যাধ্যাসাসম্ভবতীতি জানীহি ॥ ২৬ ॥

সমং সর্বেষু ভূতেষু তিষ্ঠন্তং পরমেশ্বরম্ ।

বিনশ্যৎস্ববিনশ্যন্তুং যঃ পশ্যতি স পশ্যতি ॥ ২৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নিবন্ধনো বজ্জুক্তিকাদীনাং তদ্বিবেকজ্ঞানাতাবাদধ্যাবোপিতসর্পরজতাদিসংযোগবৎ সোহ-
য়মধ্যাস্বরূপঃ ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযোগো মিথ্যাজ্ঞানলক্ষণো যথাশাস্ত্রং ক্ষেত্রক্ষেত্রজলক্ষাভেদ-
পরিজ্ঞানপূর্বকং প্রাক্ দর্শিতরূপাৎ ক্ষেত্রাৎ মুঞ্জাদিবেদীকাং যথোক্তলক্ষণং ক্ষেত্রজং প্রবি-
ভজ্য ন সর্বমাসদুচ্যতে ইত্যেনে নিরন্তসর্কোপাধিবিশেষঃ জ্ঞেয়ং ব্রহ্মস্বরূপেণ যঃ পশ্যতি
ক্ষেত্রঞ্চ মায়ানির্গিতহস্তিস্বপ্নদৃষ্টবস্তগন্ধর্কনগরাদিবদসদেব সদিবাবভাসতে ইতি । এবং
নিশ্চিতবিজ্ঞানো যস্তশ্চ যথোক্তসম্যকদর্শনবিরোধাদপগচ্ছতি মিথ্যাজ্ঞানং তশ্চ জন্মহেতো-
রপগমাৎ য এবং বেত্তি পুরুষং প্রকৃতিঞ্চ গুণৈঃ সহ ইত্যেনে বিদ্বান্ ভূয়ো নাভিজায়তইতি
যজুক্তং তদুপপন্নমুক্তং ন স ভূয়োহভিজায়তইতি সম্যগদর্শনফলমবিদ্যায়ানিবর্তকং সম্যগ-
দর্শনং ফলমবিদ্যাডিসংসারবীজনিবৃত্তিদ্বারেণ জন্মাতাবউক্তঃ জন্মকারণশাবিদ্যানিমিত্তকঃ
ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযোগউক্তঃ ॥ ২৬ ॥

অতস্তশ্চাবিদ্যায়ানিবর্তকং সম্যগদর্শনমুক্তমপি পুনঃ শব্দাস্তুরেণোচ্যতে সমং সর্কে-
ষিত্যাদি । সমমিতি সমং নির্কিংশেষং তিষ্ঠন্তং স্থিতিং কুর্কন্তং ক সর্কেষু ভূতেষু ব্রহ্মা-

গিরিকৃত টীকা ।

বৃত্তং কীৰ্ত্তয়তি নেত্যাদিনা । অবিদ্যানাদ্যনির্কীচ্যমজ্ঞানং মিথ্যাজ্ঞানং তৎসংস্কার-
শ্চাদিশব্দার্থঃ । ব্যবহিতমনুদ্যাব্যবহিতমনুবদতি জন্মেতি ॥ ২৬ ॥

ব্যবধানাব্যবধানাত্যাং সর্বানর্থমূলত্বাদজ্ঞানশ্চ তন্নিবর্তকং সম্যগ্জ্ঞানং বক্তব্যমি-
ত্যাহ অতইতি । তশ্চাপকুহুত্বাৎ তদুক্তার্থপ্রবৃত্তিক্বেত্যাশঙ্ক্যাতি স্মৃষ্ণার্থস্য শব্দভেদে
পুনঃ পুনর্কচনমধিকারিভেদানুগ্রহায়েতি মহাহ উক্তমিতি । সর্কত্র পরসৈকত্বাৎ নোৎক-
র্ষণকর্ষবষমিত্যাহ সমমিতি । পরমত্বমীশ্ববত্বেপপাদয়তি দেহেতি । আত্মা জীব-
ন্তমিত্যাদিনাষয়োক্তিঃ । আশ্রয়নাশাদাশ্রিতশ্চাপি নাশমাশঙ্ক্যাহ তঞ্চেতি । অবিনশ্যন্ত-
মিতি বিশিনষ্টি ইতি সম্বন্ধঃ উভয়ত্র বিশেষণদ্বয়শ্চ তাৎপর্যমাহ ভূতানামিতি । নাশা-
নাশাত্যাং বৈলক্ষণোহপি কথমত্যন্তবৈলক্ষণ্যং সবিশেষত্বভিন্নত্বয়োস্তল্যত্বাদিতি শঙ্কতে

স্বামিকৃত টীকা ।

জ্ঞানিবেককৃতং সংসারোত্তবমুক্ত্য তন্নিবৃত্তয়ে বিবিক্তান্নবিষয়ঃ সম্যগ্দর্শনমাহ সমমিতি
স্বাবয়বভঙ্গমাশ্রয়েষু ভূতেষু নির্কিংশেষসঙ্কপেণ সমং যথা ভবত্যেবং তিষ্ঠন্তং পরমাত্মানং যঃ
পশ্যতি অতএব তেষু বিনশ্যৎস্বপ্যবিনশ্যন্তুং যঃ পশ্যতি সএব সম্যক পশ্যতি নাস্তইত্যর্থঃ ॥২৭॥

সমংপশ্যন্ হি সৰ্বত্র সমবস্থিতমীশ্বরম্ ।

ন হিনস্ত্যাত্মনাত্মানং ততো যাতি পরাং গতিম্ ॥ ২৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দিশ্বাবরাস্তেষু প্রাণিষু কম্পরমেশ্বরঃ দেহেল্লিয়মনোবুদ্ধ্যাব্যক্তাত্মনোহপেক্ষং পরং পর-
মশাসাবীশ্বরশ্চ ঈশনশীলশ্চেতি পবমেশ্বরস্তঃ সৰ্কেষু ভূতেষু সমস্তিষ্ঠন্তঃ তানি বিশিনষ্টি
বিনশ্চৎস্বিত্তি তঞ্চ পরমেশ্বরমবিনশ্চন্তঃ ইতি ভূতানাং পরমেশ্বরশ্চ চাত্যস্তবৈলক্ষণ্যপ্রদর্শ-
নার্থঃ কথং সৰ্কেষাং হি ভাববিকাৰাণাং জনিলক্ষণো ভাববিকাৰো মূলং জন্মোত্তরভাবি-
নোহস্তে সৰ্কে ভাববিকাৰা বিনাশাত্মা বিনাশাৎ পরো ন কশ্চিদস্তি ভাববিকাৰঃ ভাবাত্ম-
বাৎ সতি হি ধর্ম্মনি ধর্ম্মা ভবন্ত্যতোহস্ত্যভাববিকাৰান্নুবাদেন পূৰ্ণভাবিনঃ সৰ্কে ভাববি-
কাৰাঃ প্রতিষিদ্ধা ভবন্তি সহ কাৰ্য্যৈঃ অস্ত্যৎ সৰ্কেভূতৈবৈলক্ষণ্যমত্যস্তমেব পরমেশ্বরশ্চ
সিদ্ধং নিৰ্কিংশেষত্বমেকত্বঞ্চ কথঞ্চ য এবং যথোক্তং পবমেশ্বরং পশ্চতি স পশ্চতি, ননু সৰ্কেহ-
পি লোকঃ পশ্চতি কিং বিশেষেণেতি সত্যং পশ্চতি কিন্তু বিপরীতঃ পশ্চত্যতো বিশিনষ্টি
সএব পশ্চতীতি যথা তিমিরদৃষ্টিবনেকং চন্দ্রঃ পশ্চতি তমপেক্ষ্যকচন্দ্রদর্শীবিশিষ্যতে সএব
পশ্চতীতি তথৈবেহাপ্যেকমবিভক্তঃ যথোক্তমাত্মানঃ যঃ পশ্চতি স বিভক্তানেকাত্মবিপরীত-
দর্শিভ্যো বিশিষ্যতে সএব পশ্চতীতি ইতরে পশ্চন্তোহপি ন পশ্চন্তি বিপরীতদর্শিত্বাদনেক-
চন্দ্রদর্শিবদিত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কথমিতি । ভূতানাং সবিশেষত্বাদিতাবেহপি পরশ্চ তদভাবাদত্যস্তবৈলক্ষণ্যমিতি বক্তুং
জন্মনো ভাববিকাৰে সাদিত্বমাহ সৰ্কেষামিতি । তত্র হেতুমাহ জন্মেতি । নহি জন্মান্তরে-
ণোত্তরে বিকাৰা যুজ্যস্তে জন্মবতস্তদ্বপলস্তাদিত্যর্থঃ । বিনাশানন্তরভাবিনোহপি বিকাৰশ্চ
কশ্চিৎপপত্তেন' তস্মাত্ত্যবিকাৰত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ বিনাশাদিতি । তস্মাত্ত্যবিকাৰত্বে সিদ্ধে-
ফলিতমাহ অতইতি । তেষাং জন্মাদীনাং কাৰ্য্যাণি কাদাচিৎকসত্বানি তদধিকরণানি
তৈঃ সহেতি যাবৎ । পরমেশ্বরশ্চ ভূতেভ্যোহত্যস্তবৈলক্ষণ্যমুক্তমুপসংহরতি তস্মাদিতি ।
নিৰ্কিংশেষত্বং সৰ্কেভাববিকাৰবিরহিত্বং কূটস্থত্বমেকত্বমদ্বিতীয়ত্বং । যঃ পশ্চতীত্যাदि ব্যাচষ্টে
যএবমিতি । উক্তবিশেষণমীশ্বরং পশ্চন্তেব পশ্চতীত্বাক্ষমাঙ্কিপতি নহিতি । ঈশ্বরপরা-
শুখস্তানাশ্চনিষ্ঠশ্চ তদর্শিত্বেহপি বিপরীতদর্শিত্বাদীশ্বরপ্রবণত্বেব সম্যগ্দর্শিত্বমিতি
বিবক্ষিত্বা বিশেষণমিতি পরিহরতি সত্যমিতি । উক্তমেব দৃষ্টান্তেন বিবৃণোতি যথেষ্যা-
দিনা । যঃ পশ্চতীত্যাদেরর্থমুপসংহরতি ইতর ইতি । পরবস্তনিষ্ঠেভ্যো ব্যতিরিক্ত-
ইত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यथोक्तं नम्यदर्शनं प्रवचनेन स्वतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते समं पशुमिति । समं पशुमुपलभ्यमानो हि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयावस्थितमीश्वरं अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः समं पशुं किं हिनस्ति हिंसां न करोति आत्मानं नैनैव स्वमात्मानं ततस्तस्मात् अहिंसनां याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षायां ननु नैव कश्चिद् प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तः न हिनस्तीति यथा न पृथिव्यामग्नि-
 चेतव्यो नास्तरिक्कइत्यादि नैव दोष अज्ञानमात्रतिरस्करणेपपन्नेः । सर्वो ह्यज्ञोऽ-
 त्यस्तप्रसिद्धः साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मेन पविगृह्य तमपि धर्माधर्मैः
 कृष्टोपास्तमुपास्तमात्मनः हस्तौत्यात्मा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमात्मा असावपि सर्वदाऽविद्याया
 हतैव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्मानवाविद्यांसो यस्त्रितरो यथोक्तात्मादर्शी न तु
 उद्वेग्यात्मानात्मानं न हिनस्ति ततो याति पराङ्गतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥२८॥

गिरिकृत टीका ।

प्रकृतसम्यग्ज्ञानेन किमित्यपेक्षयाः तत्कलोकः । तस्मैव स्वत्या तद्वेत्तो पुरुषं
 प्रवर्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह यथोक्तंस्वेति । यस्मादित्यन्तु ततःशब्देन सशब्दः ।
 सर्वभूतेषु तुल्यतया स्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पशुमात्मानमात्मानं यस्मान्न
 हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षायाः परां गतिं याति इति योजना, तत्र पादत्रयेण ज्ञानादज्ञान-
 धस्त्याधस्त्यनर्थश्लोकाज्ञानमिथाज्ञानयोरारवणयोरर्नाशे सर्वोऽङ्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं
 परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपादार्थः । न हिनस्त्यात्मानात्मानमिति यथाश्रुतमादाय
 चोदयति नश्चिती । नपृथिव्यामिति प्राप्तिद्वारा निषेधवशात्तरिक्के न दिवीति प्राण्य-
 तावाह यन्निषेधो मुख्या नेषाते तथेहापि प्राप्तिः विना निषेधो न युक्तिमानित्याह
 यथेति । अज्ञानमात्मानैवाहिंसासम्भवादिदृष्याः तडावोक्तिर्भूक्तेति समाधत्ते नैव दोष-
 इति । संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्वो हीति । अनाद्यशब्दो देहादिविषयः । अविद्वेषा-
 मारोपितात्माहस्तृष्टं निगमयति इत्याह्वेति । तथापि पारमार्थिकस्यात्मानो हननाभा-
 वान्न तेषां सर्वेषां आत्माहस्तृष्टमित्याशङ्क्याह यस्त्रिति । उक्तरीत्या सर्वेषामविद्वेषामात्माह-

स्वामिकृत टीका ।

कृत इत्यत आह समं पशुमिति । सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्यग् प्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं
 परमात्मानं पशुं हि यस्मादात्मानं नैनैवात्मानं न हिनस्ति अविद्यया सञ्चिदानन्दनरूपमा-
 आत्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ततश्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति, यच्चैव न पशुति
 न हि देहात्मादर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति, तथा च श्रुतिः, अहर्ष्यानाम ते लोकाश्चन्दन
 तमसावृताः । तांस्तु प्रेत्यातिगच्छन्ति ये के चात्मानोऽजनाइति ॥ २८ ॥

প্রকৃত্যেব চ কৰ্ম্মানি ক্রিয়মাণানি সৰ্ব্বশঃ ।

যঃ পশ্যতি তথাআনমকর্তারং স পশ্যতি ॥ ২৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সৰ্ব্বভূতস্বমীশঃ সম্পশ্যন্ন হিনস্ত্যাআনান্মিত্যুক্তঃ তদনুপপন্নঃ স্বগুণকৰ্ম্মবৈলক্ষণ্য-
ভেদভিন্নেষাঅনু ইত্যেতদাশঙ্ক্যাহ প্রকৃত্যেবেতি । প্রকৃত্যা প্রকৃতিৰ্ভগবতো মায়া ত্রিগু-
ণাত্মিকা, মায়াস্ত প্রকৃতিং বিদ্যাভিত্তি মন্ত্রবর্ণাস্তয়া প্রকৃত্যেব চ নাশ্চেন মহাদিকার্য্যকা
বণাকারপরিণতয়া তান্বেব কৰ্ম্মানি বাঙ মনসকার্য্যভ্যাণি ক্রিয়মাণানি নিৰ্কৃত্যমানানি
সৰ্ব্বশঃ সৰ্ব্ব প্রকারৈর্যঃ পশ্যতু্যপলভতে তথাআনং ক্ষেত্রজমকর্তারং সৰ্ব্বোপাধিবিবৰ্জিতং
পশ্যতি স পরমার্থদর্শীত্যভিপ্রায়ঃ নিগুণশাক্তনিৰ্ব্বিশেষশ্চাকাশশ্চৈব ভেদে প্রমাণানুপপ-
ত্তিরিত্যর্থঃ ॥ ২৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভূত্বং লিঙ্কঃ ইতু্যপসংহবতি সৰ্ব্বইতি । আয়নৈবান্নহননমবিহ্বাঃ দৃষ্টং তদিত্ব বিধ্বি-
বযে শক্যং নিবেক্ষুমিত্যাহ যস্মিতরইতি । উভয়থাপীত্যারোপানারোপাত্যামিত্যর্থঃ ।
জ্ঞানাদনর্থভ্রমভ্রংশে পূৰ্ব্বোক্তগবমানন্দপ্রাপ্ত্যা পরিতৃপ্ত্বঃ যুক্তমিত্যাহ ততইতি ॥ ২৯ ॥

শ্লোকান্তরঃ শঙ্কোত্তরহেনাবতারঘিতুমল্লবদতি সৰ্ব্বইতি । প্রতিদেহং ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মা-
দিমহেনাঅনো ভেদভানান্ন সম্যগ্ দর্শনমিতি শঙ্কতে তদিত্তি । স্বগুণৈঃ সুখচ্ছাখাদিভিঃ
স্বকৰ্ম্মভিচ্চ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মাথৈকৈলক্ষণ্যাং প্রতিদেহং ভেদে তদ্বিশিষ্টেষাঅনু কথং
সাম্যেন দর্শনমিত্যেতদাশঙ্ক্য পরিহরতীত্যাহ এতদিত্তি প্রকৃতশক্স স্বভাববাচিত্বং ব্যাব-
র্তয়তি প্রকৃতিরিত্তি । মায়াশক্স সস্বিংপর্য্যায়ত্বং প্রত্যাহ ত্রিগুণেতি । উক্তা পরশ্চ শক্তি-
মায়ৈত্যত্র ক্রতিসংমতিমাহ মায়াস্তিত্তি । অন্তেন কেনচিত্ত ক্রিয়মাণানি ন ভবন্তি কৰ্ম্মানী-
ত্যেবকারার্থমাহ নান্বেনেতি । কিন্তুদন্ত্রনিবেধ্যমিত্যুক্তে সাংখ্যাভিপ্রেতা প্রধানাখ্যা
প্রকৃতিরিত্যাহ মহাদীতি । সৰ্ব্বপ্রকাবত্বঃ কাম্যত্বনিষিদ্ধত্বাদিনা প্রকারবাহল্যমাআনমুক্ত
বিশেষণঃ যঃ পশ্যতীতি পূৰ্ব্বেন সম্বন্ধঃ । স পশ্যতীত্যুক্তঃ পুনরুক্তেরিত্যাশঙ্ক্যাহ স পর-
মার্থেতি । আয়নাঃ প্রতিদেহং ভিন্নহে তেবু সমদর্শনমযুক্তমিত্যুক্তশ্চ কঃ সমাধিরিত্যা-
শঙ্ক্যাহ নিগুণশ্চেতি ॥ ২৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

নহু শুভাশুভকৰ্ম্মকৰ্ত্ত্বহেন বৈষম্যে দৃশ্যমানে কথমাঅনঃ সমত্মিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রকৃত্যে-
বেতি । প্রকৃত্যেব দেহেস্ত্রিয়াকারেণ পরিণতয়া সৰ্ব্বশঃ সৰ্ব্বৈ একারৈঃ ক্রিয়মাণানি
কৰ্ম্মাণি যঃ পশ্যতি তথাআনশাক্তকর্তারং দেহান্ত্রিমানেনৈবান্ননঃ কৰ্ত্ত্বং ন স্বতইত্যেবঃ
যঃ পশ্যতি সএব সম্যক্ পশ্যতি নান্ন ইত্যর্থঃ ॥ ২৯ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति ।

अतएव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुनरपि उदेव सम्यग्दर्शनं शक्यस्येति प्रपञ्च्यते षदेति । यदा तस्मिन्काले भूत-
पृथग्भावः भूतानां पृथग्भावः पृथक्त्वमेकस्यमेकस्मिन्नास्ति स्मितमेकस्यमनुपश्यति शास्त्रा-
चार्योपदेशतो मत्वात्मानं प्रत्यक्षेण पशुत्यात्स्वैव इदं सर्कमिति अतएव च तस्मादेव
च विस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यति आत्मनः प्राणआत्मन आशा आत्मनः स्वर आत्मन आकाश आत्मन-
स्तेज आत्मनः आप आत्मन आविर्भावतिरोभावो आत्मनोभूरात्मनोऽन्नमित्येवमादिप्रका-
रैर्किञ्चिद्वारं यदा पश्यति तदा ब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काले इत्यर्थः ॥३०॥

गिरिकृत टीका ।

प्रकृतेर्किञ्चिदापाङ्ग सांखावत् पुरुषादन्तर्प्रसक्तौ प्रत्याह पुनरपीति । उपदेश-
जनितः प्रत्यक्षदर्शनमनुभवति आत्स्वैवेति । भूतानां विकाराणां नानाङ्गं प्रकृत्या महा-
त्त्वात्प्राण प्रलीनः पश्यति नहि भूतपृथक्त्वं सत्यां प्रकृतौ केवले परस्मिन्विलापयितुं शक्य-
तइत्यर्थः । परिपूर्णादात्मन एव प्रकृत्यादेर्किञ्चिदन्तर्प्रसक्तौ स्वरूपालाभात्पलभ्य तन्मात्रतां
पश्यतीत्याह अतएवेति । उक्तमेव विस्तारं ऋत्यवष्टेन स्पष्टयति आत्स्वैवेति । ब्रह्म-
संपत्तिर्नाम पूर्णत्वेनाविव्यक्तिरपूर्णत्वेतोः सर्कस्यात्मसात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञान-
समानकाले मुक्तिरिति सूचयति तदेति ॥ ३० ॥

परिपूर्णत्वेन सर्कस्यात्वे प्राणमात्मनोदेहादिगतेन कर्तृत्वादिना तद्वत्त्वं दृष्टं हि
पवित्रस्यापि पङ्गव्यादेरपवित्रसंसर्गात् तद्वोषेण दृष्टव्यमित्याशङ्कामनुद्योत्तरत्वेन श्लोक-
मवतारयति एकस्मैति । अनादिस्वमेव साधयति आदिरिति । तथापि किञ्चिदित्याशङ्क्य
कार्यवत्कृतव्याप्ताभावः सिधातीत्याह यद्वीति । तथापि गुणापकर्षकारको व्यस्यो भविष्यति
नेत्याह तथेति । निरवयवत्वादेव अवयवद्वारकश्च निर्वर्णत्वाद्गुणद्वारकश्च व्यस्यत्वाभा-
वेऽपि स्वभावतो व्यस्यः स्यादित्याशङ्क्याह परमात्मेति । परमात्मनः स्वतः परतोवा व्यस्य-
त्वात्वे कलितमाह यतइति । स्वमहिम्नि प्रतिष्ठश्च कथं शरीरस्थितश्च तत्राह शरीरेष्विति ।

श्यामिकृत टीका ।

इदानीं भूतानामपि प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकुत्तमप्यात्मनो भेदमपश्यन्
ब्रह्मस्यैतत्पश्यतीत्याह षदेति । यदा भूतानां स्वावयवमानां पृथग्भावः भेदः एकस्य
एकस्यामेवधरशक्तिरुपायाः प्रकृतौ प्रलये स्मितमनुपश्यति आलोचयति अतएव तस्मादेव
प्रकृतेः सकाशाद्भूतानां विस्तारं सृष्टिसमये अनुपश्यति तदा प्रकृतितावन्मात्रत्वेन भूताना-
मप्याभेदः पश्यन् परिपूर्णः ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

অনাদিছান্নির্গুণত্বাৎ পরমাত্মান্নমব্যয়ঃ ।

শরীরস্থোহপি কোন্তেয় ন করোতি ন লিপ্যতে ॥ ৩১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

একশ্রায়নঃ সৰ্বদেহান্নস্বৈ তদোবস্বস্বৈ প্রাপ্তইদমুচ্যতে অনাদীতি । অনাদিছা-
দনাদেৰ্ভাবোহনাদিছমাদিঃ কারণঃ তদ্বশ নাস্তি তদনাদি স্বক্যাদিমৎ স্বেনাত্মনা ব্যোত্যয়-
স্বনাদিছান্নিরবয়বইতি কৃত্বা ন ব্যোতি তথা নিৰ্গুণত্বাৎ সগুণোহি গুণব্যয়াদ্বেতায়স্তু নিৰ্গুণ-
ত্বাচ্চ ন ব্যোতীতি পরমাত্মান্নমব্যয়ো নাস্তি ব্যয়োবিদ্যাতইত্যব্যয়ো যতএবমতঃ শবীরস্থো-
হপি শরীরেষাত্মনউপলব্ধিবতীতি শবীরস্থউচ্যতে তথাপি ন করোতি তদকরণাদেব তৎফ-
লেন ন লিপ্যতে যোহি কৰ্ত্তা স কৰ্মফলেন লিপ্যতে অয়স্বকৰ্ত্তা অতো ন ফলেন লিপ্যতই-
ত্যর্থঃ কঃ পুনর্দেহেষু করোতি লিপ্যতে চ যদি তাবদন্তঃ পরমাত্মনো দেহী করোতি লিপ্যতে
চ ততইদমল্পপন্নমুক্তং ক্ষেত্রজ্ঞেশ্বরৈকত্বং ক্ষেত্রজ্ঞাশপি মাদ্বিকীত্যাধ্যথ নাস্তীশ্বরাদ-
ন্তোদেহী কঃ কবোতি লিপ্যতে চেতি বাচ্যং পবো বা নাস্তীতি সৰ্বথা ছর্কিজ্ঞেয়ং ছর্কো-
ধ্যক্ষেতি ভগবৎপ্রোক্তমোপনিষদঃ দর্শনং পবিত্যক্তং বৈশেষিকৈঃ সাংখ্যাইতবৌদ্ধৈশ্চ
তত্রায়ং পরিহাবো ভগবতা স্বেনৈবোক্তঃ স্বভাবস্তু প্রবর্ত্ততইত্যবিদ্যামাত্রস্বভাবো হি
করোতি লিপ্যতইতি ব্যবহারো ভবতি ন তু পবমার্থতএকস্মিন্ পরমাত্মনি তদন্ত্যতএক-
স্মিন্ পরমার্থসাংখ্যদর্শনে স্থিতানাং জ্ঞাননিষ্ঠানাং পবমহঃসপরিব্রাজকানাং তিরস্কৃতাবি-
দ্যাব্যবহারাণাং কৰ্মাধিকারো নাস্তীতি তত্র তত্র দর্শিতং ভগবতা ॥ ৩১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সৰ্বগতত্বেন সৰ্বান্নত্বেন চ দেহান্দৌ স্থিতোহপি স্বতো দেহাদ্যাত্মনা বা ন করোতি কুটস্থত্বা-
দেহাদেশ্চ কল্পিতত্বাদিত্যর্থঃ । কৰ্ত্তৃত্বাভাবেহপি ভোক্তৃত্বং শ্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ তদকরণাদিতি
তদেবোপপাদয়তি যো হীতি । পরশ্চ কৰ্ত্তৃত্বাদেবভাবে কশ্চ তদিষ্টমিতি পৃচ্ছতি কঃ পুন-
রিতি । পরশ্চাদন্তশ্চ কশ্চিচ্ছীবশ্চ কৰ্ত্তৃত্বাদীত্যাশঙ্ক্যামল্পবদতি যদীতি ততইতি ।
ঈশ্বরাতিরিক্তজীবানঙ্গীকারাগ্নোপক্রমবিরোধোহস্তীতি শঙ্কতে অথেনি । তর্হি প্রতীতকৰ্ত্ত-
ৃত্বাদেবধিকরণং বক্তব্যমিতি পূর্ববাদ্যাহ কইতি । পরশ্চৈব কৰ্ত্তৃত্বাদ্যাধারত্বান্নাস্তি বক্তব্য-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ পরো বেতি । নাস্তীতি বাচ্যমিতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ নহি কৰ্ত্তৃত্বাদিভাক্তে

স্বামিকৃত টীকা ।

তথাপি সংসারাবস্থানাং দেহসম্বন্ধনিমিত্তৈঃ কৰ্মভিত্ত্বৎকলৈশ্চ সুখদুঃখাদিভিকৈবম্যাং
দুঃস্পরিহরেতি কৃতঃ সমদর্শনং তত্রাহ অনাদিছাদিতি । যত্বৎপত্তিমৎ তদেব হি সাদি স্বচ্চ
গুণবহুত্ব তন্ত গুণনাশে ব্যয়ো ভবতি অয়ং তু পরমাত্মা অনাদিনিৰ্গুণশ্চ অতোহব্যয়ঃ অবি-
কারীত্যর্থঃ, তন্মাৎশরীরে স্থিতোহপি ন কিঞ্চিৎ করোতি ন চ কৰ্মফলেলিপ্যতে ॥ ৩১ ॥

যথা সৰ্বগতং সৌক্ষ্ম্যাদাকাশো নোপলিপ্যতে ।

সৰ্বত্রাবস্থিতো দেহে তথাহ্মা নোপলিপ্যতে ॥ ৩২ ॥

যথা প্রকাশয়ত্যেকঃ কৃৎস্নং লোকমিমং রবিঃ ।

ক্ষেত্রং ক্ষেত্রী তথা কৃৎস্নং প্রকাশয়তি ভারত ॥ ৩৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিমিব ন কবোতি নলিপ্যতইত্যত্র দৃষ্টান্তমাহ যথা সৰ্বগতমিতি । যথা সৰ্বগতং সৰ্বব্যাপ্যপি সৎ সৌক্ষ্ম্যৎ সূক্ষ্মভাবাদাকাশং খং নোপলিপ্যতে ন সম্বধ্যতে, সৰ্বত্র অবস্থিতো দেহে তথাহ্মা নোপলিপ্যতে ॥ ৩২ ॥

কিঞ্চ যথা প্রকাশয়তীতি । যথা প্রকাশয়ত্যবভাসয়ত্যেকঃ কৃৎস্নং লোকমিমং রবিঃ সবিতাদিত্যঃ তথা তদ্ব্যহাতুতা দিগ্ব্যস্তং ক্ষেত্রমেকঃ সন্ প্রকাশয়তি কঃ ক্ষেত্রী পরমাত্মৈত্যর্থঃ রবিদৃষ্টান্তোহত্রান উভয়ার্থোহপি ভবতি রবিবৎ সৰ্বক্ষেত্রেষেকঃ আত্মা অলেপকশ্চেতি ॥ ৩৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পরশ্রাম্মদাদিবদীশ্ববমিতিভাবঃ । পরশ্রাম্ম বা কর্তৃত্বাদাববিশিষ্টে শবীরস্বোহপীত্যাदि-শ্রুতিমূলমপি জাতুং বক্তৃক্ষাশক্যত্বাৎ ত্যজ্যমেবেতি পরীক্ষকসংমতোপসংহরতি সৰ্বথেতি । পরশ্র বস্তুতোহকর্তুরভোকুশ্চাবিদ্যয়া উদারোপাদেয়মেব ভগবন্মতমিতি পরিহরতি ভদ্রেতি । তমেব পরিহারং প্রপঞ্চয়তি অবিদ্যেতি । ব্যবহারিকে কর্তৃত্বাদাববিশিষ্টপারমার্থিকমেব কিলেষ্যাতে তত্রাহ ন ভিতি । বাস্তবকর্তৃত্বাদ্যভাবে লিঙ্গমুপশ্রুতি অতইতি ॥ ৩১ ॥

সূক্ষ্মভাবাদপ্রতিহতস্বভাবত্বাদিত্যর্থঃ, ন সম্বধ্যতে পঙ্কাদিভিরিতি শেষঃ ॥ ৩২ ॥

ন করোতি নলিপ্যতে চেত্যত্র দ্রষ্টৃভেন দৃশ্যধর্মশূন্যত্বং হেতুমাহ কিঞ্চিতি । দৃষ্টান্তেন বিবক্ষিতমর্থন্দর্শয়তি রবীতি । উভয়বিধধর্মার্থমেব স্ফুটয়তি রবিবদिति ॥ ৩৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র হেতুং সদৃষ্টান্তমাহ যথেনিতি । যথা সৰ্বগতং পঙ্কাদিষপি স্থিতমাকাশং সৌক্ষ্ম্যদসদত্বাৎ পঙ্কাদিভিনোপলিপ্যতে তথা সৰ্বত্র উত্তমে অধমে বা দেহে স্থিতোহপ্যাহ্মা নোপলিপ্যতে দৈহিকৈর্দে'বগুণৈর্ন' যুজ্যতইত্যর্থঃ ॥ ৩২ ॥

অসদত্বাল্পো নাস্তীত্যাকাশদৃষ্টান্তেন দর্শিতং প্রকাশকত্বাচ্চ প্রকাশধর্মে'ন' যুজ্যতইতি রবিদৃষ্টান্তেনাহ যথা প্রকাশয়তীতি । স্পষ্টোহর্থঃ ॥ ৩৩ ॥

ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োরেবমস্তুরং জ্ঞানচক্ষুষা ।

ভূতপ্রকৃতিমোক্ক্ষং যে বিদুর্ঘাস্তি তে পরম্ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং

যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে

প্রকৃতিপুরুষবিবেকযোগে

নাম ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সমস্তাধ্যায়ার্থোপসংহারার্থোহয়ং শ্লোকঃ ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োবিতি । ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োর্থখা
ব্যাত্যাতয়োরেবং যথাপ্রদর্শিতপ্রকাবেণ অন্তরমিতরেতরবৈলক্ষণ্যবিশেষঃ জ্ঞানচক্ষুষা
শাস্ত্রাচার্যোপদেশজনিতমাত্মপ্রত্যায়কং জ্ঞানং চক্ষুস্তেন জ্ঞানচক্ষুষা ভূতপ্রকৃতিমোক্ক্ষং
ভূতানাং প্রকৃতিরবিদ্যালক্ষণাব্যক্তাখ্যা তস্মা ভূতপ্রকৃতের্মোক্ক্ষণমভাবগমনঞ্চ যে বিদুর্কি-
জ্ঞানস্তি যাস্তি গচ্ছস্তি তে পরং পরমার্থতত্ত্বং ব্রহ্ম ন পুনর্দেহমাদদতি ইত্যর্থঃ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

অধ্যায়ার্থঃ সফলমুপসংহত্বতি সমস্তেতি । বিশেষকৌটম্যপবিণামাদিলক্ষণস্তদেবমমা-
নিহাদিনিষ্ঠতয়া ক্ষেত্রক্ষেত্রজযথাঅ্যবিজ্ঞানবতঃ সর্বানর্থনিবৃত্ত্যা পরিপূর্ণপরমানন্দাবির্ভাব-
লক্ষণপুরুষার্থসিদ্ধিবিতিসিদ্ধং ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

অধ্যায়ার্থমুপসংহরতি ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োরিতি । এবমুক্তপ্রকারেণ ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োরস্তুরং
ভেদং বিবেকজ্ঞানলক্ষণেন চক্ষুষা যে বিদুঃ তথা যেযমুক্তা ভূতানাং প্রকৃতিস্তম্ভাঃ সকাশাৎ
মোক্ক্ষং মোক্ষোপায়ঃ ধ্যানাদিকঞ্চ যে বিদুস্তে পরং পদং যাস্তি ।

বিবিক্তৌ যেন তন্মেন মিশ্রৌ প্রকৃতিপুরুষৌ ।

তং বন্ধে পরমানন্দং নন্দনন্দনমীশ্বরং ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামীকৃতটীকায়াং ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्जाह्व। मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वमुपपद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाद्दुःपद्यतइति उक्तं तं कथमिति तदप्रदर्श-
नार्थं परं भूयइत्यादिरध्याय आरभ्यते अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञगंका-
रणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोर्वित्येवमर्थं प्रकृतिसूत्रं गुणेषु च संगः संसारकारण-
मित्युक्तं कस्मिन् गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा बध्नन्तीति गुणेत्यश्च मोक्षणं
कथं श्चां मुक्तश्च च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं श्रीभगवानुवाच पवमिति । परं ज्ञानमिति
व्यवहितेन मन्त्रः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि तच्च परं

गिरिकृत टीका ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगश्च सर्वोपपत्तिनिमित्तमज्जातः ज्ञापयितुमध्यायान्तरमवतावयन्ना
ध्याययोरुखापेयाथारकत्वरूपाः संगतिमाह सर्वमिति । विधासुरेणाधारारान्तः सूचयति
अथवेति । तदेव वक्तुमुक्तमनुवदति ईश्वरेति । प्रकृतिसूत्रं पुरुषश्च प्रकृत्या-
सहैक्याध्यासः तस्यैव गुणेषु सद्गोहतिनिवेशः । षड्विधामाकाङ्क्षांनिष्कप्य तदुत्तरवे-
नाध्यायारम्भे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह कस्मिन्निति । पूर्वोक्तेनार्थेनाध्या-
ध्यायस्य समुच्चयार्थश्चकारः । परिमित्यस्य भाविकालार्थः व्यावर्तयितुः सत्तमिमाह परमिति ।
भूयशब्दस्याधिकार्थत्वमिह नास्त्येत्याह पुनरिति । पुनःशब्दार्थमेव विवृणोति पूर्वेष्विति ।
पुनरुक्तिश्चहीत्याशक्त्य सूत्रेण दुर्कोधत्वात् पुनर्कचनमर्थवदित्याह तच्छेति । विशेष्यं
प्रश्नद्वारा निर्दिशति किञ्चदिति । निर्द्धारणार्थं यष्टीमादाय सत्यप्रकर्षं दर्शयति सर्वेषा-

स्वामिकृत टीका ।

पुंश्रुक्त्योः स्वतन्त्रत्वं वारयन् गुणसङ्गतः । प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ।
यावत् संसारते किञ्चिद् सत्त्वं स्यात् वरजसम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तं न च क्षेत्र
क्षेत्रज्ञयोः संयोगोनिरीश्वरसांख्यानामिव न स्वातन्त्र्येण किञ्चिद्वरेच्छरैवेतिकथनपूर्वकं
कारणं गुणसंगोहस्य सदसदेषानिजन्मद्वित्यानेनोक्तं सद्यादिगुणकृतं संसारवैचित्र्यं प्रप-

ইদং জ্ঞানমুপাশ্রিত্য যম সাধর্ষ্যমাগতঃ ।

সর্গেহপি নোপজায়ন্তে প্রলয়ে ন ব্যথস্তি চ ॥ ২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পববস্ত্ববিষয়ত্বাৎ কিং তৎ জ্ঞানং সর্বেষাং জ্ঞানানামুত্তমং উত্তমকলহাৎ জ্ঞানানামিতি
নামানি হাদীনাং কিং তর্হি যজ্ঞাদিজ্ঞেয়বস্ত্বদিবরাণাং ইতি তানি ন মোক্ষায়ৈদং মোক্ষা-
য়েতি পরোত্তমশকাভ্যাং স্তোতি শ্রোতবুদ্ধিরূচ্যৎপাদনার্থং যৎ জ্ঞাত্বা যৎ জ্ঞানং জ্ঞাত্বা
প্রাপ্য মুনয়ঃ সন্ন্যাসিনো মননশীলাঃ সর্বে পরাং সিদ্ধিং মোক্ষাখ্যাং ইতোহস্মাদ্বেহবন্ধনা-
দূর্দ্ধং গতাঃ প্রাপ্তাঃ ॥ ১ ॥

তস্মাচ্চ সিদ্ধিরেকান্তিকত্বং দর্শয়তি ইদমিতি । ইদং জ্ঞানং যথোক্তমুপাশ্রিত্য জ্ঞানং
সাধনমহুষ্ঠায়তোতন্মম পবমেখবস্ত্ব সাধর্ষ্যং মৎস্বরূপতামাগতাঃ প্রাপ্তাইত্যর্থো ন তু সমা-
নধর্ষতাঃ সাধর্ষ্যং ক্ষেত্রজেশ্বরযোর্ভেদানভ্যুপগমাৎ গীতাশাস্ত্রে কলবাদশ্চায়ঃ স্বত্বার্থমুচ্যতে

গিরিকৃত টীকা ।

মিতি । পুরমুত্তমমিতি পনরুক্তিমাশঙ্ক্য বিকলভেদান্নৈবমিত্যাহ উত্তমেতি । জ্ঞানং
জ্ঞেয়মিত্যাদৌ জ্ঞানশব্দেনামানিধানীনামুক্ত্বাত্তন্মধ্যে চ জ্ঞানস্ত জ্ঞানানামিতি সাধ্যত্বেন
উত্তমত্বান্ন তস্ম তস্ম বক্তব্যতেত্যাশঙ্ক্যাহ জ্ঞানানামিতি । নামানিহাদীনাং গ্রহণমিতিশেষঃ,
ইতিশব্দাদূর্দ্ধং পূর্ববদেব শেষোদ্রষ্টবঃ । যথোক্তজ্ঞানাপেক্ষয়া কুতস্তজ্জ্ঞানস্ত একর্ষ-
স্তত্রাহ তানীতি । স্ততিকলমাহ শ্রোতবুদ্ধীতি জ্ঞানং জ্ঞাত্বা জ্ঞানস্ত জ্ঞেয়ত্বোপগমাদন-
বস্ত্বত্যাশঙ্ক্যাহ প্রাপ্যেতি । মুনিশব্দস্ত চতুর্থাশ্রমবিষয়ত্বে তন্মাত্রাদেব জ্ঞানায়োগাৎ
কুতস্তেষাং মুক্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ মননোতি । সিদ্ধে স্তর্জানত্বং পরামিতি বিশেষাধ্যাবর্ত্ত্য
মুক্তিত্বমাহ মোক্ষাখ্যামিতি । দেহাখ্যস্ত বন্ধনশ্রাধ্যক্ষ ত্বমাহ অস্মাদিতি ॥ ১ ॥

জ্ঞানফলস্ত কর্মফলবৈলক্ষণ্যমাহ তস্মাশ্চেতি । কথং জ্ঞানাপ্রয়ণং তদ্বৈতুশ্রবণা-
দিসম্পত্তিধারেত্যাহ জ্ঞানেতি । সাধর্ষ্যে যোগবয়সোরিব বিদ্বদীশ্বররোরপি ভেদঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

কস্মিন্মানেবভূতঃ বক্ষ্যমাণমর্থঃ স্তোতি পরং ভূয়ইতি ভাভ্যাং । পরং পরমাস্মনিষ্ঠং জায়-
তেহেনেনেতি জ্ঞানমুপদেশং ভূয়োহপি ভূভ্যং একর্ষণে বক্ষ্যামি । কথং ভূতঃ জ্ঞানানাং
তপঃকর্মাণ্যদ্যবিষয়াণাং মধ্যে উত্তমং মোক্ষহেতুত্বাৎ । তদেবাহ যজ্জ্ঞাত্বা মুনয়ো মননশীলাঃ
সর্বে ইতো দেহবন্ধনাৎ পরাং সিদ্ধিং মোক্ষং প্রাপ্তাঃ ॥ ১ ॥

কিঞ্চ ইদমিতি । ইদং বক্ষ্যমাণং জ্ঞানমুপাশ্রিত্য জ্ঞানসাধনমহুষ্ঠায় যম সাধর্ষ্যং
মজ্জগত্বং প্রাপ্তাঃ সন্তঃ সর্গেহপি ব্রহ্মাদিবুৎপদ্যমানেষপি নোৎপদ্যন্তে তথা প্রলয়েহপি
ন ব্যথস্তি প্রলয়হুঃখং নান্নুভবস্তি পুনর্নবর্ত্তন্তইত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

মম যোনির্মহদ্বন্ধ তস্মিন্ গর্ভং দধামাহম্ ।

সম্ভবঃ সর্বভূতানাং ততো ভবতি ভারত ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সর্গেহপি সৃষ্টিকালেহপি নোপজায়ন্তে নোৎপদ্যন্তে প্রলয়ে ব্রহ্মণোহপি বিনাশকালে ন ব্যাধন্তি চ ব্যাধাং নাপদ্যন্তে ন চ্যবস্তীত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযোগ ঈদৃশো ভূতকারণমিত্যাহ মমেতি । মম স্বভূতা মদীয়া মায়া ত্রিগুণাত্মিকা প্রকৃতির্যোনিঃ সর্বভূতানাং সর্বকার্যোভ্যোমহত্ত্বাৎ ভরণাচ্চ স্ববিকারাণাং মহদ্বন্ধেতি যোনিরেব বিশিষ্যতে তস্মিন্ মহতি ব্রহ্মণি যোনৌ গর্ভং হিরণ্যগর্ভস্ত জন্মনো বীজং সর্বভূতজন্মকারণং বীজং । দধামি নিষ্কিপামি ক্ষেত্রক্ষেত্রজপ্রকৃতিদ্বয়শক্তিমানীশ্ববোহ-
হম্বিদ্যাকামকর্ষোপাধিস্বকপানুবিধায়িনং ক্ষেত্রজং ক্ষেত্রেণ সংযোজয়ামীত্যর্থঃ সম্ভবউৎ-
পত্তিঃ সর্বভূতানাং হিরণ্যগর্ভোৎপত্তিদ্বারেণ ততস্তস্মাৎ যোনেমূলকারণাদনর্ভাধানাৎ
ভবতি ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ মৎস্বরূপতামিতি । সাধর্ষশ্চ মুখ্যে ভেদধ্বোব্যাদ্গীতাশাস্ত্রবিরোধঃ
শ্রাদিত্যাহ ন ত্বিতি । জ্ঞানস্বতয়ে তৎফলশ্চ বিবক্ষিতত্বাচ্চ নাত্র সারূপ্যমিষ্টমিত্যাহ
ফলেতি । সারূপ্যে ধীফলং হি ত্বা ধ্যানফলমপ্রস্তুতং প্রসজ্যেতেত্যর্থঃ । ঈশ্বরাত্মতাং
গতানাংমেব আবস্তরসর্গাদৌ তন্তবিস্বতীত্যাশঙ্ক্যাহ সর্গেহপিতি ॥ ২ ॥

জ্ঞানস্বত্যা তদভিমুখায়াব্যবহিতচেসে বিবক্ষিতমর্থমাহ ক্ষেত্রেতি । স্বরূপত্বেন
স্বভূতত্বং বারয়তি মদীয়েতি । ঈশ্বরীং চিচ্ছক্তিং ব্যাবর্তয়তি ত্রিগুণাত্মিকেতি । সাংখ্যীয়-
প্রকৃতিরপি মদীয়েতি ব্যাবর্তিতা যোনিশব্দেন সর্কানি ভবনযোগ্যানি কার্য্যানি প্রভূ-
পাদানত্বমভিপ্রেতমিত্যাহ সর্বভূতানামিতি । প্রকৃতের্মহত্ত্বং সাধয়তি সর্কেতি । সর্ব-
কার্য্যব্যাপ্তিমাঙ্গায় যোনাংবেক ব্রহ্মশব্দঃ ন লিঙ্গবৈষম্যান্নহদ্বন্ধেত্যাধীস্তরং কিঞ্চিদিত্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবং প্রশংসয়া শ্রোতাভিমুখীকৃত্য পরমেশ্বরাধীনয়োঃ প্রকৃতিপুরুষয়োঃ সর্বভূ-
তোৎপত্তিঃ প্রতি হেতুত্বং ন তু স্বতন্ত্রয়োঃরিতীমং বিবক্ষিতমর্থং কথয়তি মমেতি । দেশতঃ
কালতশ্চাপরিচ্ছিন্নত্বান্নহৎ বৃংহিতত্বাৎ স্বকার্য্যাণাং বৃদ্ধিহেতুত্বাদা প্রকৃতিরিত্যর্থঃ । তন্মহ-
দ্বন্ধ মম পরমেশ্বরস্ত যোনির্গর্ভাধানস্থানং তস্মিন্গর্ভং জগদ্বিস্তারহেতুং চিদাভাসং
দধামি নিষ্কিপামি প্রলয়ে ময়ি লীনং সস্তমবিদ্যাকর্ষানুশয়বন্তং ক্ষেত্রজং সৃষ্টিসময়ে
ভোগ্যেন ক্ষেত্রেণ সংযোজয়ামীত্যর্থঃ, ততো গর্ভাধানাৎ সর্বভূতানাং ব্রহ্মাদীনাং সম্ভব
উৎপত্তির্ভবতীতি ॥ ৩ ॥

সৰ্বযোনিষু কোন্তেষু মূৰ্তয়ঃ সম্ভবন্তি যাঃ ।

তাসাং ব্রহ্ম মহদ্যোনিরহং বীজপ্রদঃ পিতা ॥ ৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সৰ্বযোনিষু । দেবপিতৃমহুব্যাপণমৃগাদিসৰ্বযোনিষু কোন্তেষু মূৰ্তয়ো দেহসংস্থান-
লক্ষণা মুচ্ছিতাক্রাবয়বা মূৰ্তয়ঃ সম্ভবন্তি যান্তাসাং মূৰ্তীনাং ব্রহ্ম মহৎ সৰ্বাবস্থঃ যোনিঃ করণ-
মহমীশো বীজপ্রদো গৰ্ভাধানশ্চ কৰ্ত্তা পিতা ॥ ৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শক্যাহ যোনিরिति । তন্মিহিত্যাদি ষ্যাচষ্টে তন্মিহিতি । ঐদৃশশ্চ ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযো-
গশ্চ ভূতকারণত্বমিতি বক্তুমুপক্রম্য কিমিদমশ্চদাদর্শিতমিত্যাশক্যাহ ক্ষেত্রেতি । গৰ্ভ-
শব্দেনোক্তসংযোগস্য ফলং দর্শয়তি সম্ভবইতি । আদিকৰ্ত্তা স ভূতানাং ইতি শ্বভা
হিরণ্যগৰ্ভকার্যত্বাবগ্নমাত্ত্বানাং কথং যথোক্তগৰ্ভাধাননিমিত্তত্বমিত্যাশক্যাহ হিরণ্য-
গৰ্ভেতি ॥ ৩ ॥

ননু কথমুক্তকারণানুবোধেন হিরণ্যগৰ্ভোত্তমভূতপেত্য ভূতানামুৎপত্তিক্রচ্যতে দেবা-
দিজাতিবিশেষেযু দেহবিশেষাণাং কারণান্তরসম্ভবান্তরাহসৰ্বযোনিষু । তত্র তত্র
হেতুস্তরপ্রতিভাষে কুতোহশ্চ হেতুত্বমিত্যাশক্য ন তত্রপেণাট্টম্ভবাবস্থানাদিত্যাহ সৰ্বা-
বস্থমিতি ॥ ৪ ॥

এবং ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযোগাজ্জগতুৎপত্তিঃ দর্শয়তা ত্রৈলোক্যবিদ্যায়া সংসরতীতুক্তঃ
ইদানীমধ্যায়াদাবুক্তমাকাঙ্ক্ষাদ্বয়ং পূৰ্বমনুদ্যানস্তবশ্লোকেনোক্তরমাহ কে গুণাইতি । সত্বা-
দিষু কথং গুণশব্দপ্রবৃত্তিরিত্যাশক্য পরতন্ত্রাদিত্যাহ গুণাইতি । রূপাদিষু গুণশব্দঃ
সত্বাদিষুঃ দ্রব্যশ্রিতত্বং নিমিত্তীকৃত্য কিং ন স্তাদিত্যাশক্যাহ পারিভাষিক ইতি । প্রকৃ-
ত্যাঙ্কানাং তেষাং সৰ্বাশ্রয়ত্বাট্টম্ভবমিত্যাহ ন রূপাদিবদिति । গুণানাং প্রকৃতেশ্চ
পৃথগুৎকরশ্চ কুতস্তেষাং প্রকৃত্যাঙ্কমিত্যাশক্যাহ ন চ গুণেতি । অত্যন্তভেদে গবাশ্ব-
বত্তস্তাবাসস্তবাদিত্যৰ্থঃ । ভেদাভেদে চ তস্তাবাসস্তবাদিশেষাৎ কুতস্তেষু গুণপরিভাষে-
ত্যাশক্যাহ তন্মাদिति । ক্ষেত্রজম্প্রতি নিত্যপারতন্ত্রো হেতুমাহ অবিদ্যেতি । কে

স্বামিকৃত টীকা ।

ন কেবলং সৃষ্ট্যুপক্রমএব মদধিষ্ঠানেনাভ্যাং প্রকৃতিপুরুষাভ্যাময়ং ভূতোৎপত্তিপ্রকা-
রোহপি ভূ সৰ্বদৈবেত্যাহ সৰ্বৈতি । সৰ্বাস্থ যোনিষু মহুব্যাদ্যাস্থ যা মূৰ্তয়ঃ স্থাবরজঙ্গমা-
ত্বিকা উৎপদ্যন্তে তাসাং মূৰ্তীনাং মহব্রহ্ম প্রকৃতিৰ্যোনিয়াত্বস্থানীয়া অহং বীজপ্রদঃ পিতা
গৰ্ভাধানকৰ্ত্তা পিতা ॥ ৪ ॥

সত্বং রজস্তমইতি গুণাঃ প্রকৃতিসম্ভবাঃ ।

নিবদ্ধস্তি মহাবাহো দেহে দেহিনমব্যয়ম্ ॥ ৫ ॥

শাস্করভাষ্যম্ ।

কে গুণাঃ কথং বদ্ধস্তীত্যুচ্যতে সত্বমিতি । সত্বং রজস্তমইত্যেবংনামানো গুণাইতি পারি-
ভাবিকঃ শকো ন রূপাদিবৎ স্রব্যাপ্রিতাঃ ন চ গুণগুণিনোরন্তত্বমজ্ঞ বিবক্ষিতং তস্মাদ্গু-
ণাইব নিত্যপরতন্ত্রাঃ ক্ষেত্রজ্ঞঃ প্রত্যবিদ্যাশ্লকছাৎ ক্ষেত্রজ্ঞঃ নিবদ্ধস্তীব তমাস্পদীকৃত্যস্মানং
প্রতিলম্বতইতি নিবদ্ধস্তীত্যুচ্যতে । তে চ প্রকৃতিসম্ভবা ভগবন্মায়াসম্ভবানিবদ্ধস্তীব
হে মহাবাহো মহাস্তৌ সমর্থতরাবাজানুপ্রলম্বৌ বাহু যশ্চ স মহাবাহুঃ হে মহাবাহো দেহে
শরীরে দেহিনং দেহবস্তং অব্যয়মব্যয়ত্বকোক্রমনাদিহাদিম্বোকে ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

গুণাইত্যশ্চোত্তরমুক্তং কথং বদ্ধস্তীত্যশ্চোত্তরমাহ ক্ষেত্রজ্ঞমিতি । তদেবোপপাদয়তি
তমাস্পদীকৃত্যেতি । সম্ভবত্যস্মাদিতি সম্ভবঃ প্রকৃতিঃ সম্ভবো যেষাং তে তথেষতি ।
প্রাকৃতানাং গুণানাং প্রকৃত্যাস্লকছমাহ তে চেতি । সাংখ্যীয়াস্প্রকৃতিঃ প্রধানাখ্যাং
ব্যাবর্তয়তি ভগবদ্বিতি । ইবকারানুবন্ধেন নিতরাং বদ্ধস্তি স্ববিকারবত্তয়োপদর্শয়ন্তীতি ।
ক্রিয়াপদং ব্যাখ্যায় মহাবাহুশব্দং ব্যাচষ্টে মহাস্তাবিতি । দেহবস্তং দেহমাস্মানং মন্ত-
মানং দেহাস্বামিনমিত্যর্থঃ । কূটস্থস্ত কথং বধ্যমানত্বমিত্যাশঙ্ক্য কুর্য্যান্নেরাবণুধিয়-
মিতিশ্চায়েন মহাস্ত্যমিদমিত্যাহ অব্যয়মিতি । স্বতো ধর্মতো বা ব্যয়রাহিত্যাপেক্ষা-
য়ামাহ অব্যয়ত্বঞ্চেষতি ॥ ৫ ॥

লিপ্যতে ন সপাপেনেত্যেনেন বিরুদ্ধমিদং নিবদ্ধস্তীতি বচনমিতি শঙ্কতে নশ্চিতি ।
ইবকারানুবন্ধেন ক্রিয়াপদং ব্যাচক্ষাণৈরস্মাভিরশ্চ চোদ্যশ্চ পরিহৃতমিতি । কিংল-
ক্ষণোগুণঃ কেন বধাতীত্যপেক্ষায়ামাহ তত্রেষতি । নির্দ্ধারণার্থতয়া সপ্তমীং ব্যাচষ্টে
তত্র সত্বাদীনামিতি । পুনস্তত্রৈত্যনুবাদমাত্রং নির্মলত্বং স্বচ্ছত্বমাবরণবারণকমত্বং তস্মাৎ
প্রকাশককৈতন্ত্যভিব্যঞ্জকং নিরূপদ্রবমিতি নির্মলং সৎ সুখশ্চ্যভিব্যঞ্জকমিত্যর্থঃ । কেন

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবং পরমেখরাধীনাভ্যাং প্রকৃতিপুরুষাভ্যাং সর্বভূতোৎপত্তিঃ নিরূপ্যেদানীং প্রকৃ-
তিসঙ্ঘেন পুরুষশ্চ সংসারং প্রপঞ্চয়তি সত্বমিত্যাदि চতুর্ভিঃ । সত্বং রজস্তমইত্যেবংসংজ্ঞ-
কান্ত্রয়োগুণাঃ প্রকৃতিসম্ভবাঃ প্রকৃতেঃ সম্ভবউদ্ভবো যেষাং তে তথোক্তাঃ । গুণসাম্যং
প্রকৃতিসম্ভবাঃ সকাশাৎ পৃথক্বেনাভিব্যক্তাঃ সন্তঃ প্রকৃতিকার্যো দেহে ভাদাদ্যেয়ন স্থিতং
দেহিনং চিদংসং বস্ততোহব্যয়ং নির্ধিকারমেব সত্বং নিবদ্ধস্তি স্বকার্যৈঃ সুখত্বঃখমোহাদিভিঃ
সংবোধয়ন্তীত্যর্থঃ ॥ ৫ ॥

তত্র সত্ত্বং নিৰ্মলত্বাৎ প্রকাশকমনাময়ম্ ।

স্বখসঙ্গেন বধ্নাতি জ্ঞানসঙ্গেন চানঘ ॥ ৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নহু ন দেহী নিপ্যাতে ইতু্যক্তং তৎ কথমিহ নিবধ্নস্তীত্যন্তথা উচ্যতে পবিত্রতং অস্মা-
ভিবিশকেন নিবধ্নস্তীবেতি । তত্র সত্ত্বমিতি তত্র সত্ত্বাদীনাং সত্ত্বশ্চৈব তাবল্ললক্ষণমুচ্যতে
নিৰ্মলত্বাৎ স্ফটিকইব মণিঃ প্রকাশকমনাময়ঃ নিরুপদ্রবঃ সত্ত্বঃ তন্নিবধ্নাতি কথং স্বখ-
সঙ্গেন স্বখ্যাহমিতি বিষয়ভূতশ্চ স্বখশ্চ বিষয়িন্ভাৱনি সংশ্লেষাপাদনঃ মূষেব স্বথেন সংজন-
নমিতি সৈষা অবিদ্যা ন হি বিষয়ধর্মোবিষয়িণোভবতি ইচ্ছাদি চ ধৃত্যন্তঃ ক্ষেত্রশ্চৈব
বিষয়শ্চ ধর্মইতু্যক্তং ভগবতা অতোহবিদ্যৈষেব স্বকীয়ধর্মভূতয়া বিষয়বিষয়াবিবেকলক্ষণয়া-
হস্মাত্মভূতে স্বখে সংজয়তীবাসক্তমিব কবোতাস্বখিনঃ স্বখিনমিব . তথা জ্ঞানসংগেন চ
দেহিনঃ জ্ঞানমিতি স্বখসাহচর্যাৎ ক্ষেত্রশ্চৈবান্তঃকরণশ্চ ধর্মোনাৱনঃ আত্মধর্মে সঙ্গানুপ-
পত্তেৰ্ক্কানুপপত্তেচ্চ স্বখইব জ্ঞানাদৌ সঙ্গে মন্তব্যঃ অনঘ অব্যসন ॥ ৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধাবেণ তদাত্মানং নিবধ্নাতীতি পৃচ্ছতি কথমিতি । স্বখসঙ্গেন বধ্নাতীতু্যন্তবস্তদেব বিবৃ-
ণোতি স্বখ্যাহমিত্যাদিনা । স্বখঃস্বখস্যাবিব্যঞ্জকসত্ত্বপরিণামোহত্র বিষয়ভূতঃ স্বখমুচ্যতে ।
সংশ্লেষাপাদনমেব বিশদয়তি মূষেবেতি । কিমিতি মূষেবেতি বিশেষণঃ সঙ্গস্য বস্ত্বতস-
স্ত্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ সৈষেতি । নবিচ্ছাসঙ্গোহভিনিবেশশ্চেত্যেকোহর্থস্তত্রেচ্ছাদেৱান্নধর্মত্বাৎ
কিমবিদ্যায়েত্যাশঙ্ক্য মনোধর্মত্বাদিচ্ছাদেৱান্নধর্মতেত্যাহ নহীতি । ইচ্ছাদেবনান্নধর্মত্বে
কিং প্রমাণমিত্যাশঙ্ক্যাহ ইচ্ছাদি চেতি । তস্যান্নধর্মত্বাসম্ভবে ফলিতমাহ অতইতি ।
সংজয়তীব সত্ত্বমিতি শেষঃ । ইবকারপ্রয়োগে হেতুমাহ অবিদ্যেতি । তস্যাবস্ত্বতোহ-
নান্নসম্বন্ধস্তথাপি সম্বন্ধান্তরাভাবাদস্বাতন্ত্র্যাচ্চ আত্মধর্মত্বমাপাদ্য ইষ্টমাচষ্টে স্বকীয়েতি ।
কৃতিমদন্তঃকরণশ্চ বিষয়তাদাত্মনঃ সাধকত্বেন তদ্বিষয়ত্বেহপি তদবিবেকরূপাবিদ্যেতি
যথোক্তাবিদ্যায়াহাত্ম্যমিদং যদস্বরূপে তদ্বশ্নে চ শক্তিনম্পাদনমিত্যাহ অস্যেতি । তদেব

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র সত্ত্বস্য লক্ষণং বন্ধকত্বপ্রকাবঞ্চাহ তত্রৈতি । তত্র তেষাং গুণানাং মধ্যে সত্ত্বং নিৰ্ম-
লত্বাৎ স্বচ্ছত্বাৎ স্ফটিকমণিরিব প্রকাশকং সাত্ত্বরং অনাময়ঞ্চ নিরুপদ্রবং শান্তমিত্যর্থঃ ।
অতঃ শান্তত্বাৎ স্বকার্ষ্যেণ স্বথেন ঘঃ সঙ্গস্বেন বধ্নাতি প্রকাশকত্বাচ্চ স্বকার্ষ্যেণ জ্ঞানেন ঘঃ
সঙ্গস্বেন চ বধ্নাতি হে অনঘ অপাপ অহং স্বধী জ্ঞানী চেতি মনোধর্মাঃস্তদন্তিমানিনি
ক্ষেত্রজে সংযোজ্যতীত্যর্থঃ ॥ ৬ ॥

রজো রাগাত্মকং বিদ্ধি তৃষ্ণাসঙ্গসমুদ্ভবম্ ।

তন্নিবধ্নাতি কৌন্তেয় কৰ্মসঙ্গেন দেহিনম্ ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

রজো রাগাত্মকং ইতি । রজো রাগাত্মকং রঞ্জনাভ্রাগো গৈবিকাদিবভ্রাগাত্মকং বিদ্ধি জানীহি তৃষ্ণাসঙ্গসমুদ্ভবং তৃষ্ণাপ্রাপ্তাভিলাষঃ আসঙ্গঃ প্রাপ্তে বিষয়ে মনসঃ প্রীতিলক্ষণঃ সংশ্লেষঃ তৃষ্ণাসংগসমুদ্ভবঃ তৃষ্ণাসংগয়োঃ সমুদ্ভবঃ তৃষ্ণাসঙ্গসমুদ্ভবঃ তন্নিবধ্নাতি তদ্রজঃ কৌন্তেয় কৰ্মসঙ্গেন দৃষ্টাদৃষ্টার্থেষু কৰ্মস্ব সংজননং তৎপরতা কৰ্মসঙ্গেন নিবধ্নাতি রজো দেহিনঃ ॥ ৭ ॥

তমস্বিত্তি । তমস্বতীয়োগুণোহজ্ঞানজমজ্ঞানাজ্জায়তে তদজ্ঞানজঃ বিদ্ধি মোহন

গিরিকৃত টীকা ।

ক্ষু টয়তি অসক্রমিবেতি । প্রকারান্তরেণ সতস্য নিবন্ধকত্বমাহ তথেতি । জায়তেহেনেনেতি সত্বপরিণামো জ্ঞানং তেন জ্ঞান্যহমিতি বিপরীতাভিমানেন সত্বমাত্মানং নিবধ্নাভীত্যাহ জ্ঞানমিত্যাদিনা । বিপক্ষে দোষমাহ আশ্বেতি । স্বাভাবিকত্বেন প্রাপ্তত্বাত্তত্র স্বতঃ সংযোগাত্তদ্বাবা বন্ধে চ তন্নিবৃত্ত্যানুপপত্তেন্নান্বধস্বত্মিত্যর্থঃ । জ্ঞানৈশ্বৰ্য্যাদাবপি ক্ষেত্রধৰ্ম্মে সঙ্গস্ত পূৰ্ব্ববদাবিদ্যকত্বং সূচয়তি সুখইবেতি । পাপাদিদোষহীনশ্চৈবাত্র শাস্ত্রেহধিকারইতি দ্যোতয়তি অনঘেতি ॥ ৬ ॥

রজস্তর্হি কিংলক্ষণং কথং বা পুরুষং নিবধ্নাভীত্যাশক্ত্যাহ বজইতি । রজ্যতে সংসৃজ্যতেহেনেন পুরুষো দৃশ্চৈরিত্তি বাগোহসাবান্মাশ্বেতি রাগাত্মকংরজো জানীহীত্যাহ রঞ্জনাভিত্তি । সমুদ্ভবত্যান্মাদিত্তি সমুদ্ভবঃ তৃষ্ণা চ সঙ্গস্ত তৃষ্ণাসঙ্গে তয়োঃ সমুদ্ভবঃ তমিত্তি বিগ্রহং গৃহীত্বা কার্য্যদ্বারা রজোবিবক্ষুস্তৃষ্ণাসঙ্গয়োর্থভেদমাহ তৃষ্ণেত্যাদিনা । রজসোলক্ষণমুক্ত্যানিবন্ধনপ্রকারমাহ তদ্রজইতি । কৰ্মসঙ্গং বিভজতে দৃষ্টেতি । অকর্তারমেব পুরুষং করোমি ইত্যভিমানেন প্রবর্তয়ন্তীতর্ধঃ ॥ ৭ ॥

তমস্বিত্তি কিংলক্ষণং কথং বা পুরুষং নিবধ্নাতি তত্রাহ তমস্বিত্তি । গুণাণাং প্রকৃতিসম্ভবত্বাবিশেষেহপি তমসোহজ্ঞানজত্ববিশেষণং তদ্বিপরীতস্বভাবানাপত্তেরিত্তি মত্বাহ অজ্ঞানা-

স্বামিকৃত টীকা ।

রজসোলক্ষণং বন্ধকত্বমাহ রজইতি । রজঃসংজকং গুণং রাগাত্মকমনুরঞ্জনরূপং বিদ্ধি অতএব তৃষ্ণাসঙ্গসমুদ্ভবং তৃষ্ণা অপ্রাপ্তাভিলাষঃ সঙ্গঃ প্রাপ্তেহর্থে প্রীতির্কিংশেষেণাসক্তিস্তয়োস্তৃষ্ণাসঙ্গয়োঃ সমুদ্ভবোহস্মাৎ তদ্রজো দেহিনঃ দৃষ্টাদৃষ্টার্থেষু কৰ্মস্ব সঙ্গেনাসক্ত্যা নিতরাং বধ্নাতি তৃষ্ণাসঙ্গাত্যাং হি কৰ্মস্বাসক্তির্ভবতি ইত্যর্থঃ ॥ ৭ ॥

তমসো লক্ষণং বন্ধকত্বমাহ তমইতি । তমস্বজ্ঞানাজ্জাতং আবরণশক্তিপ্রধানাং প্রকু-

তমস্তজ্ঞানজং বিদ্ধি মোহনং সৰ্বদেহিনাম্ ।
 প্রমাদালশ্চনিদ্রাভিস্তম্নিবধ্নাতি ভারত ॥ ৮ ॥
 সত্ত্বং স্মৃথে সঞ্জয়তি রজঃ কৰ্ম্মণি ভারত ।
 জ্ঞানমাবৃত্য তু তমঃ প্রমাদে সঞ্জয়তু্যত ॥ ৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মোহকবমবিবেককরং সৰ্বদেহিনাং সৰ্বেষাং দেহবতাং প্রমাদালশ্চনিদ্রাভিঃ প্রমাদশ্চালশ্চ
 নিদ্রা চ প্রমাদালশ্চনিদ্রাভিস্তমো নিবধ্নাতি ভারত ॥ ৮ ॥

পুনশ্চর্ণানাং ব্যাপাবঃ সংক্ষেপতউচ্যতে সত্বমিতি । সত্ত্বং স্মৃথে সঞ্জয়তি সংশ্লেষয়তি
 রজঃ কৰ্ম্মণি হে ভারত সংজয়তীতি বৰ্ত্ততে জ্ঞানং সত্বকৃতং বিবেকমাবৃত্যাচ্ছাদ্য তু তমঃ
 স্বেনাববণাঅনা প্রমাদে সঞ্জয়তু্যত প্রমাদো নাম প্রাপ্তকৰ্ত্তব্যাকরণং ॥ ৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দিত্তি । মুহুতি হিতাহিতে ন বিবিচাত্যনেন ইতি মোহনশ্চিবেকপ্রতিবন্ধকমিতি । কার্য্য-
 স্বাবা তমোনির্দিশতি মোহনমিত্যাदिना । লক্ষণমুক্ত্বা তমসো বন্ধনকরত্বং দর্শয়তি প্রমা-
 দেতি । কার্য্যাস্তুরাসক্রতয়া চিকীর্ষিতশ্চ কৰ্ত্তব্যাস্যাকরণং প্রমাদঃ নিরোহতয়োৎসাহপ্রতি-
 বন্ধস্থানস্যং স্বাপো নিদ্রা তাভিরাঅানমবিকাবমেব তমোইপি বিকারয়তীত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

উক্তনাং মধ্যে কশ্মিন্ কার্য্যে কস্য গুণসোৎকর্ষস্তত্রাহ পুনরিত্তি । স্মৃথসাধো বিষয়ে
 সমুৎকৃষ্যতে সত্বমিত্যাহ সত্বমিতি । সঞ্জয়তীত্যস্যার্থমাহ সংশ্লেষয়তীতি । কৰ্ম্মণি সাধো
 রজঃ সমুৎকৃষ্যত ইত্যাহ রজইতি । প্রমাদে প্রাধান্তমসো দর্শয়তি জ্ঞানমিতি ॥ ৯ ॥

ইতরেতবাবিবোধেন বা সত্বাদযোগুণা যুগপৎকৃষ্যন্তে বিরোধেন বা ক্রমেণ বেত্তি
 সন্দেহাৎ পৃচ্ছতি উক্তমিতি । সত্বোৎকর্ষার্থিনামিতরাভিভবার্থঃ ক্রমপক্ষমাত্রিত্যোস্তর-

শ্বামিকৃত টীকা ।

তাংশাদুস্ত তৎ; বিকীত্যর্থঃ অতঃ সৰ্বেষাং দেহিনাং মোহনং ভ্রান্তিজনকং অতএব প্রমাদে-
 নালস্যেন নিদ্রয়া চ তত্তমো দেহিনং নিবধ্নাতি । অত্র প্রমাদোহনবধানং আলস্যমহুদ্যমঃ
 নিদ্রা চিত্তস্যাবসাদঃ লয়ঃ ॥ ৮ ॥

সত্বাদীনামেব স্বস্বকার্য্যকরণে সমর্থ্যাতিশয়মাহ সত্বমিতি । সত্ত্বং স্মৃথে সঞ্জয়তি
 সংশ্লেষয়তি হুঃখশোকাদিকাবণে সত্যপি স্মৃথাভিমুখমেব দেহিনঃ করোতীত্যর্থঃ এবং
 স্মৃথাদিকারণে সত্যপি রজঃকৰ্ম্মণ্যেব সঞ্জয়তি, তমস্ত্ব মহৎসঙ্কেনোৎপদ্যমানমপি জ্ঞানমা-
 বৃত্যাচ্ছাদ্য প্রমাদে সঞ্জয়তি মহন্তিরুপদিশ্চমানস্যার্থস্যানবধানে যোজয়তি উত অপি আল-
 স্যাদাবপি সংযোজয়তীত্যর্থঃ ॥ ৯ ॥

রজস্তুমশ্চাভিভূয় সত্বং ভবতি ভারত ।

রজঃ সত্বং তমশ্চৈব তমঃ সত্বং রজস্তথা ॥ ১০ ॥

সৰ্ব্বদ্বারেষু দেহেহস্মিন্ প্রকাশ উপজায়তে ।

জ্ঞানং যদা তদা বিদ্যাধিবৃদ্ধং সত্বমিত্যুত ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

উক্তং কার্যং কদা কুৰ্বন্তি গুণাইভ্যচ্যতে রজইতি । রজস্তুমশ্চোভাবপ্যাভিভূয় সত্বং ভবত্যুভবতি বর্দ্ধতে যদা তদা লক্সাকং সত্বং স্বকার্যং জ্ঞানসুখাদ্যারভতে হে ভাবত তৎ তথা রজোগুণঃ সত্বং তমশ্চৈবোভাবপ্যাভিভূয় বর্দ্ধতে যদা তদা কৰ্ম তৃষ্ণাদিস্বকার্য- মারভতে তমআখ্যোগুণঃ সত্বং রজশ্চোভাবপ্যাভিভূয় তথৈব বর্দ্ধতে যদা তদা জ্ঞানাবরণাদি স্বকার্যমাবভতে ॥ ১০ ॥

যদা যোগুণঃ সমুদ্ভূতো ভবতি তদা তস্য কিং লিঙ্গং উচ্যতে সৰ্ব্বদ্বারেষু ইতি । সৰ্ব্ব- দ্বারেষান্ননউপলবদ্ধিদ্বারানি শ্রোত্রাদীনি সৰ্ব্বানি কবণানি তেষু দ্বাবেষু অন্তঃকরণস্য বুদ্ধে- বৃত্তিঃ প্রকাশো দেহেহস্মিন্ প্রকাশশব্দবাচ্যঃ সৰ্ব্বদ্বাবেষু উপজায়তে তদেব জ্ঞানং যদৈবঃ প্রকাশো জ্ঞানাখ্যউপজায়তে তদা জ্ঞানপ্রকাশেন লিঙ্গেন বিদ্যাধিবৃদ্ধং উদ্ভূতং সত্বমি- ত্যুতাপি ॥ ১১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মাহ উচ্যতে । সত্বাভিবৃদ্ধিম্বেব বিরূণোতি তদেতি । বজস্তুমসোস্তিবোধানদশায়ামিতি ষাবৎ । রজসো বুদ্ধি প্রকারস্তৎকার্যঞ্চ কথয়তি তথেনি । তমসোহপি বুদ্ধিস্তৎকার্য- নির্দিশতি তমইতি ॥ ১০ ॥

উত্তরশ্লোকত্রয়স্যাকাঙ্ক্ষাং দর্শয়তি যদেতি । সত্বোদ্ভবলিঙ্গদর্শনার্থমনস্তবঃ শ্লোকমুখাপ্য উচ্যতইতি । সৰ্ব্বদ্বাবেষিত্যাদি সপ্তমী নিমিত্তে নেতব্যা, উতশব্দোহপি শব্দপর্যায়োহ- প্যতিশয়ার্থঃ ॥ ১১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তত্র হেতুমাহ রজইতি । রজস্তুমশ্চেতি গুণদ্বয়মভিভূয় তিরস্কৃত্য সত্বং ভবতি অদৃষ্ট- বশাত্ত্ববতি অতঃ স্বকার্যে সুখাদৌ সঞ্জয়তীত্যর্থঃ । এবং রজোহপি সত্বং তমশ্চেতি গুণদ্বয়মভিভূয়োভবতি অতঃ স্বকার্যে তৃষ্ণাসদাদৌ সঞ্জয়তি । এবং তমোহপি সত্বং রজ- শ্চোভাবপি গুণাবভিভূয়োভবতি অতঃ স্বকার্যে প্রমাদালস্যাদৌ সঞ্জয়তীত্যর্থঃ ॥ ১০ ॥

ইদানীং সত্বাদীনাং বিবৃদ্ধানাং লিঙ্গাচ্ছাহ সৰ্ব্বদ্বারেষিতি ত্রিভিঃ । অস্মিন্নান্ননো ভোগায়তনে দেহে সৰ্ব্বেষুপি দ্বাবেষু, শ্রোত্রাদিষু যদা শব্দাদিজ্ঞানান্নকঃ প্রকাশ উপজায়তে

লোভঃ প্রবৃত্তিরারম্ভঃ কৰ্ম্মণামশমঃ স্পৃহা ।

রজশ্চেতানি জায়ন্তে বিবুদ্ধে ভবতর্ষভ ॥ ১২ ॥

অপ্রকাশোহপ্রবৃত্তিশ্চ প্রমাদো মোহএব চ ।

তমশ্চেতানি জায়ন্তে বিবুদ্ধে কুরুনন্দন ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

রজসউদ্ভূতশ্চেদং চিহ্নং লোভইতি । লোভঃ পবদ্রব্যাদিষিচ্ছা প্রবৃত্তিঃ প্রবর্তনঃ সামান্তচেষ্টা আবৃত্তঃ উদ্ভমঃ কস্য কৰ্ম্মণামশমঃ অনুপশমঃ হর্ষরাগাদিপ্রবৃত্তিঃ স্পৃহা সর্ক্স-সামান্তবস্ত্রবিষয়া তৃষ্ণা বজসি গুণে বিবুদ্ধে এতানি লিঙ্গানি জায়ন্তে হে ভবতর্ষভ ॥ ১২ ॥

অপ্রকাশ ইতি । অপ্রকাশোহবিবেকোহত্যন্তমপ্রবৃত্তিশ্চ প্রবৃত্ত্যভাবঃ তৎকার্য্যং প্রমাদো মোহএবচ অবিবেকো মূঢ়তেত্যর্থঃ তমসি গুণে বিবুদ্ধে এতানি লিঙ্গানি জায়ন্তে হে কুরুনন্দন ॥ ১৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

অতিশয়েনোদ্ভূতস্য বজসোলিঙ্গমাহ রজসইতি । উপক্রমপর্যায়স্যারক্ষস্য বিষয়ং পৃচ্ছতি কসোতি । কাম্যানি নিষিদ্ধানিচ লৌকিকানি কৰ্ম্মাণি বিষয়ত্বেন নির্দিশতি কৰ্ম্মণামিতি । অনুপশমো বাহান্তঃকরণানামিতিশেষঃ । লোভাত্যপলস্তাদ্রজোবুদ্ধিকৌক-ব্যোতি ভাবঃ ॥ ১২ ॥

উদ্ভূতস্য তমসোলিঙ্গমাহ অপ্রকাশইতি । সর্ক্সৈথব জ্ঞানকৰ্ম্মণোবভাবো বিশেষণাত্যা-মুক্তস্তৎকার্য্যমিতি তচ্ছব্দো দর্শিতাবিবেকার্থঃ, প্রমাদো ব্যাখ্যাতঃ, মোহো বেদিতব্যস্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

উৎপদ্যতে তদানেন প্রকাশলিঙ্গেন সত্ত্বং বিবুদ্ধং বিদ্যাৎ জানীয়াৎ, উতশব্দাৎ স্মৃথাদিলি-ঙ্গেনাপি জানীয়াদিত্যুক্তং ॥ ১১ ॥

কিঞ্চ লোভইতি । লোভোধনাদ্যাগমে বহুধা জায়মানেশপি যঃ পুনঃ পুনর্কর্ক্সমানোহ-ভিলাষঃ, প্রবৃত্তির্নিত্যং কুর্ক্সক্রপা, কৰ্ম্মণামারম্ভো মহাগৃহাদিনির্মাণোদ্যমঃ, অশমঃ ইদং । কুত্বেদং করিষ্যামীত্যাদিসঙ্কল্পবিকল্পানুপরমঃ, স্পৃহা উচ্চাবচেষু দৃষ্টমাত্রেষু বস্ত্রু ইতস্ততো জিয়ক্ষা, বজসি বিবুদ্ধে সতি এতানি লিঙ্গানি জায়ন্তে এভিলিঙ্গৈরজোগুণস্য বিবুদ্ধিঃ জ্ঞানীয়াদিত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

কিঞ্চ অপ্রকাশইতি । অপ্রকাশোবিবেকভ্রংশঃ, অপ্রবৃত্তিরনুদ্যমঃ, প্রমাদঃ কৰ্ত্তব্যার্থা-নুসন্ধানরাহিত্যং, মোহোমিথ্যাভিনিবেশঃ, তমসি প্রবুদ্ধে সত্যোতানি' লিঙ্গানি জায়ন্তে এতৈস্তমসৌবুদ্ধিঃ জ্ঞানীয়াদিত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥

যদা সত্বে প্রবুদ্ধে তু প্রলয়ং যাতি দেহভুৎ ।

তদোত্তমবিদাং লোকানমলান্ প্রতিপদ্যতে ॥ ১৪ ॥

রজসি প্রলয়ং গত্বা কৰ্মসঙ্গিষু জায়তে ।

তথা প্রলীনস্তমসি মূঢ়যোনিষু জায়তে ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মরণদ্বারেণাপি যৎ ফলং প্রাপ্যতে তদপি সঙ্গরাগহেতুকং সৰ্ব্বগোণমেবেতি দর্শয়ন্নাহ যদেতি । যদা সত্বে প্রবুদ্ধে উদ্ভূতে তু প্রলয়ং মরণং যাতি প্রতিপ্রদ্যতে দেহভূদান্না তদা উত্তমবিদান্ মহাদিতত্ত্ববিদামিত্যেতল্লোকানমলান্ মলরহিতান্ প্রতিপদ্যতে প্রাপ্নো-
তীত্যেতৎ ॥ ১৪ ॥

রজসি শুণে বিবুদ্ধে প্রলয়ং মরণং গত্বা প্রাপ্য কৰ্মসঙ্গিষু স্বকৰ্মাসক্তিবুদ্ধে মনুষ্যেষু জায়তে তথা তদ্বদেব প্রলীনোমৃতস্তমসি বিবুদ্ধে মূঢ়যোনিষু পশ্বাদিযোনিষু জায়তে ॥ ১৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

স্বধাবেদনং । তন্মৈব মোঢ়্যাস্তরত্বমাহ অবিবেকইতি । অবিবেকাতিশয়াদিনা প্রবুদ্ধ-
স্তমোস্তমমিতিভাবঃ ॥ ১৩ ॥

সাধিকাদীনাং ভাবানাং পারলৌকিকং ফলবিভাগমুদাহবতি মরণেতি । সঙ্গঃ সঙ্গো
রাগঃ তৃষ্ণা তদ্বলাদমুষ্ঠানদ্বাৰা লভ্যমানমিত্যর্থঃ । গোণং সত্বাদিশুণপ্রযুক্তমিতিভাবৎ ।
তত্র সত্বশুণবুদ্ধিকৃতফলবিশেষমাহ যদেতি । মলরহিতান্ রজস্তমসোরন্ততরসেচ্যাস্তবো মলং
তেন রহিতানাগমসিদ্ধান্ ব্রহ্মলোকাদীনিত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

রজঃসমুদ্ভেদে মৃতশ্চ ফলবিশেষঃ দর্শয়তি রজসীতি । জায়তে শরীরং গৃহ্নাতীত্যর্থঃ ।
যথা সত্বে রজসিচ প্রবৃত্তে মৃতোব্রহ্মলোকাদিষু মনুষ্যালোকেচ জায়তে দেবাদিষু মনুষ্যেষুচ
জায়তে তথৈবেত্যাহ তদ্বদেতি ॥ ১৫ ॥

ভাবানাং ফলমুক্ত্য সাধিকাদীনাং কৰ্মণাং ফলমাহ অতীতেতি । স্বকৃতশ্চ শোভনশ্চ
কৃতশ্চ পুণ্যস্চেত্যর্থঃ, সাধিকশ্চাশুদ্ধিরহিতস্চেতি যাবৎ, সাধিকং সত্বেন নিবৃত্তং নির্মলং

স্বামিকৃত টীকা ।

মরণসময়ে বিবুদ্ধানাং সত্বাদীনাং ফলবিশেষমাহ যদেতি দ্বাভ্যাং । সত্বে বিবুদ্ধে সতি যদা
জীবোমৃত্যুঃ প্রাপ্নোতি তদা উত্তমান্ হিরণ্যগৰ্ভাদীন্ বিদন্ত্যপাসতইত্যুত্তমবিদন্তেবাঃ যে
অমলাঃ প্রকাশময়া লোকাঃ সুখোপভোগস্থানবিশেষান্তান্ প্রতিপদ্যতে প্রাপ্নোতি ॥ ১৪ ॥

কিঞ্চ রজসীতি । রজসি বিবুদ্ধে সতি মৃত্যুঃ প্রাপ্য কৰ্মসক্তিবুদ্ধে মনুষ্যেষু জায়তে, তথা
তমসি বিবুদ্ধে সতি প্রলীনো মৃতো মূঢ়যোনিষু পশ্বাদিষু জায়তে ॥ ১৫ ॥

কর্ষণঃ স্কৃতশ্চাহঃ সাত্ত্বিকং নিশ্চলং ফলম্ ।

রজসস্ত ফলং দুঃখমজ্ঞানং তমসঃ ফলম্ ॥ ১৬ ॥

সত্ত্বাৎ সংজায়তে জ্ঞানং রজসৌ লোভএব চ ।

প্রমাদমোহৌ তমসৌ ভবতোহজ্ঞানমেব চ ॥ ১৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অতীতশ্লোকার্থ সৈব্য সংক্ষেপউচ্যতে কর্ষণঃ স্কৃতস্য সাত্ত্বিকস্যেত্যর্থঃ আহঃ শিষ্টাঃ সাত্ত্বিকমেব নিশ্চলং ফলমিতি রজসস্ত ফলং দুঃখং রাজস্য কর্ষণইত্যর্থঃ কৰ্ম্মাধিকারাৎ ফলমপি দুঃখমেব করণানুরূপাত্ত্বাৎ রাজসমেব তথা জ্ঞানস্তামস্য কর্ষণোহর্ষস্য পূর্ববৎ ॥ ১৬ ॥

কিঞ্চ শুণেভ্যোভবতি সত্ত্বাদিতি । সত্ত্বাৎলব্ধকাম্যং সজায়তে সমুৎপদ্যতে জ্ঞানং রজসোলোভএবচ প্রমাদমোহৌ চোভৌ তমসৌভবতোহজ্ঞানমেবচ ভবতি ॥ ১৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রজস্তুমঃসমুদ্ভবান্নলান্নিস্ক্রান্তং । রজঃশব্দস্য রাজসে কর্ষণি কুতোবৃত্তিস্তত্রাহ কর্ষেতি দুঃখমেব দুঃখবহুলং সুখমেবেত্যর্থঃ । কৰ্ম্মমিখং ব্যাখ্যায়তে তত্রাহ কারণেতি । পাপমিশ্রস্য পুণ্যস্য রজোনিমিত্তস্য কারণত্বাৎ তদনুরোধাৎ ফলমপি রজোনিমিত্তং যথোক্তং যুক্তমিত্যর্থঃ । অজ্ঞানমবিবেকপ্রায়ং দুঃখং তামসাধর্ষফলমিত্যাহ তথেষি ॥ ১৬ ॥

বিহিতপ্রতিষিদ্ধজ্ঞানকর্ষণি সত্ত্বাদীনাং লক্ষণানি সংক্ষিপ্য দর্শয়তি কিঞ্চেতি । জ্ঞানং সর্বকরণদ্বারকং অজ্ঞানং বিবেকাভাবঃ ॥ ১৭ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ইদানীং সত্ত্বাদীনাং স্বানুরূপকর্ষদ্বারেণ বিকলহেতুত্বমাহ কর্ষণইতি । স্কৃতস্য সাত্ত্বিকস্য কর্ষণঃ সাত্ত্বিকং সত্ত্বপ্রধানং নিশ্চলং প্রকাশবহুলং সুখং ফলমাহঃ কপিলাদয়ঃ, রজসতি রাজসস্য কর্ষণইত্যর্থঃ, কর্ষফলকখনস্য প্রকৃতত্বাৎ তস্য দুঃখং ফলমাহঃ, তমসইতি তামস্য কর্ষণইত্যর্থঃ, তস্মাজ্ঞানং মূঢ়ত্বং ফলমাহঃ, সাত্ত্বিকাধিধর্মলক্ষণাঞ্চ নিয়তঃ সত্ত্বরহিতমিত্যাदिनाष्टादशेध्याये वक्ष्यति ॥ ১৬ ॥

তত্রৈব হেতুমাহ সত্ত্বাদিতি । সত্ত্বাজ্ঞানং সংজায়তে অতঃ সাত্ত্বিকস্য কর্ষণঃ প্রকাশবহুলং সুখং ফলং ভবতি, রজসৌ লোভো জায়তে তস্য চ দুঃখহেতুত্বাৎপূর্বকস্য কর্ষণো দুঃখং ফলং ভবতি, তমসস্ত প্রমাদমোহাজ্ঞানানি ভবন্তি অতস্তামস্য কর্ষণোহজ্ঞানমাত্রং প্রায়ঃ ফলং ভবতীতি যুক্তমেবেত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

ইদানীং সত্ত্বাদিবৃত্তিশীলানাং ফলভেদমাহ উর্দ্ধমিতি । সত্ত্বাঃ সত্ত্ববৃত্তিপ্রধানা উর্দ্ধং গচ্ছন্তি সত্ত্বাৎকর্ষতারতম্যাদ্বস্তরোত্তরশতশুণানন্দান্ মনুষ্য গন্ধর্ষপিচ্ছদেবাদিলোকান্ সত্য-

उर्कं गच्छन्ति सत्त्व्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिश्चा अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च उर्कमिति । उर्कं गच्छन्ति देवलोकानिषु उपपद्यन्ते सत्त्व्याः सत्त्वगुणवृत्तश्चा मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उपपद्यन्ते राजसाः जघन्यगुणवृत्तश्चा जघन्यशामो गुणश्च जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं निज्जालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तश्चा मूढा अधोगच्छन्ति पश्चादिषु उपपद्यन्ते तामसाः ॥ १९ ॥

पुरुषस्य प्रकृतिसत्त्वस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोगेषु सुखदुःखमोहादिकेषु सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येव रूपो यः सत्त्वस्तुत्कावणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्ष-
णस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये षड्भुक्तः तदिह सत्त्वं रजस्तमइतिगुणाः प्रकृतिसत्त्ववा-
इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तत्वं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबन्धस्य च पुरुषस्य
या गतिरित्येतत् सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च बन्धकावणं विस्तरेणोक्तं प्राधुना समाक्-
दर्शनात् मोक्षो बन्धव्यइत्याह भगवान् नाश्रमिति । नाश्रमः कार्यकावणविषयाकावणपरि-

गिरिकृत टीका ।

साधिकादिज्ञानकर्माफलान्नाश्रमसंग्रहार्थं सामान्तेनोपसंग्रहवति किञ्चेति । बन्ध्यामा-
फलद्वारापि सत्त्वादिषु ज्ञानमित्यर्थः, सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठन्तीति,
तथा राजसा रजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि वा निवृत्ताः ॥ १८ ॥

कस्मिन् गुणे कथमित्यादि प्रश्नान् प्रत्याख्याय गुणेभ्यो मोक्षणं कथमिति प्रत्याख्या-
नार्थं वृत्तान्नुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रेक्ष्येति पुरुषश्चेत्यादिना ।
पुरुषश्च या गतिः सा चेति शेषः, मोक्षो गुणेभ्यो विस्नेषपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्-
ज्ञानोक्तिपवः श्लोकः व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते नाश्रमिति । सत्त्वादिकार्याविवरणं गुण-
शक्तं विवक्षितमर्थमाह कार्येति । विद्यानस्तर्धामनुशब्दार्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा । पूर्वाङ्क-
शार्थिकमर्थमाह गुणाएवेति । सर्वावस्थान्तुत्कार्यकरणकारपरिणता इति यावत्, सर्वकर्मणां
कार्यिकवाचिकमानसानां विहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थः, परं व्यतिरिक्तं । व्यतिरेकमेव

श्यामिकृत टीका ।

लोकपर्याप्तान् प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः, राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्यालोकएवोप-
पद्यन्ते, जघन्योनिवृत्तश्चो गुणस्तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः तत्र स्थिता अधोगच्छन्ति तमसो
वृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु निरयेयुपपद्यन्ते ॥ १८ ॥

-तदेव प्रकृतिगुणसङ्गतकृतः संसारप्रपञ्चमुक्त्वा इदानीं तद्व्यतिरेकेण मोक्षं दर्श-
यति नाश्रमिति । यदा तु द्रष्टा विवेकी हृदा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽश्रमः

নাশ্চ গুণেভ্যঃ কর্তারং যদা দ্রষ্টানুপশ্যতি ।

গুণেভ্যশ্চ পরং বেত্তি মস্তাবং মোহধিগচ্ছতি ॥ ১৯ ॥

গুণানেতানতীত্য ত্রীন্ দেহী দেহসমুদ্ভবান্ ।

জন্মমৃত্যুজরাহুঃখৈর্বিমুক্তোহমৃতমশ্নু তে ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তেভ্যো গুণেভ্যঃ কর্তারমশ্চঃ যদা দ্রষ্টা বিদ্বান্ সমনুপশ্যতি গুণাএব সর্কীবস্থাঃ সর্কীব-
শ্ৰমাঃ কর্তাব ইতোবং পশ্যতি গুণেভ্যশ্চ পবং গুণবাপারসাক্ষিভূতশ্চেতি মস্তাবং মম ভাবং
বাসুদেবত্বং বাসুদেবঃ সর্কমিত্যেবং পশ্যন্ স দ্রষ্টাধিগচ্ছতি ॥ ১৯ ॥

কথমধিগচ্ছতীত্য্যচ্যতে গুণেতি । গুণানেতান্ যথোক্তানতীত্য জীবনৈবাতিক্রম্য
মায়োপাধিভূতাংশ্চীন্ দেহী দেহসমুদ্ভবান্ দেহোৎপত্তিবীজভূতান্ জন্মমৃত্যুজরাহুঃখৈঃ
জন্ম চ মৃত্যুশ্চ জরা চ হুঃখানি চ তৈর্জীবনৈব মুক্তঃ সন্ বিদ্বানমৃতমশ্নু তে এবং মস্তাবমধি-
গচ্ছতীত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শ্ফোরয়তি গুণেতি । নিগুণং ব্রহ্মাত্মানমিত্যর্থঃ, মস্তাবং ব্রহ্মতামসৌ প্রাপ্নোতি ব্রহ্মভাবো
হস্ত্যভিব্যক্ত্যতইত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

অনর্থব্রাতরূপমপোহ বিদ্বান্ ব্রহ্মত্বং প্রাপ্নোত্যেতৎ প্রশংসার বিবৃণোতি কথমিত্যা-
দিনা । যথোক্তানিত্যেতদেব ব্যাচষ্টে মায়েতি । মায়ৈবোপাধিস্তত্ত্বান্ তদাত্মনঃ সত্বা-
দীননর্থরূপানিত্যর্থঃ । সমুদ্ভবন্তীতি সমুদ্ভবাঃ দেহস্য সমুদ্ভবা দেহসমুদ্ভবাঃ তানিতি ব্যুৎ-
পত্তিঃ গৃহীত্বা ব্যাচষ্টে দেহোৎপত্তীতি । যো বিদ্বান্ অবিদ্যাময়ান্ গুণান্ জীবনৈবাতিক্র-
ম্য স্থিতস্তমেব বিশিনষ্টি জন্নেতি । পুরস্তাধিস্তরেণোক্তস্ত প্রশংসাদত্র সংক্ষিপ্তস্ত সম্যগ্-
জ্ঞানস্ত কলমুপসংহরতি এবমিতি ॥ ২০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কর্তারং নানুপশ্যতি অপি তু গুণাএব কর্মাণি কূর্কন্তীতি পশ্যতি গুণেভ্যশ্চ পরং ব্যতিরিক্তং
তৎসাক্ষিণমাশ্রয়ং বেত্তি স তু মস্তাবং ব্রহ্মত্বমধিগচ্ছতি প্রাপ্নোতি ॥ ১৯ ॥

ততশ্চ গুণকৃতসর্কীবনর্থনিবৃত্ত্যা কৃতার্থো ভবতীত্যাহ গুণানিতি । দেহাদ্যাকারঃ সমুদ্ভবঃ
পরিণামো যেষাং তে দেহসমুদ্ভবাস্তানেতান্ ত্রীনপি গুণানতীত্যাতিক্রম্য তৎকৃতৈর্জন্মাদি-
ভির্বিমুক্তঃ সন্নমৃতং পরমানন্দং প্রাপ্নোতি ॥ ২০ ॥

গুণানেতানতীত্যাশ্রয়তমশ্নু তইত্যেতচ্ছ্ৰী গুণাতীতস্ত লক্ষণং তদাচারঞ্চ গুণাত্যয়ো-
পারঞ্চ সম্যগ্ভূৎসুরজ্জুনউবাচ কৈরিতি । হে প্রভো কৈলিনৈঃ কীদৃশৈরাশ্চিটৈহ গুণা-

अर्जुन उवाच—कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—प्रकाशक प्रवृत्तिक मोहमेव च पाशुव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुते इति प्रश्नवीजं प्रतिपद्य अर्जुन उवाच कैरिति । कै-
र्लिङ्गैस्त्रैस्त्रीनेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो किमाचारः
कोऽश्नाचारइति किमाचारः कथं केन च प्रकारेण एतांस्त्रीन् अतिवर्तते ॥ २१ ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतस्योपायश्चाज्जुनेन पृष्टोऽस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रति-
वचनं भगवान् यत्रावत् कैर्लिङ्गैर्गुणैः सुगतीतो भवति तच्छृणु प्रकाशमिति । प्रका-
शक सत्कार्यं प्रवृत्तिक रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यामित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि
सम्यग्निष्ठत्वेनोद्धृतानि मम तामसः प्रत्ययो जातसेनाहः मूढसुखा राजसी प्रवृत्ति-
ममोत्पन्ना ह्युत्थानिका तेनाहः रजसा प्रवृत्तितः प्रचलितः स्वरूपात् कष्टं मम वर्तते
योऽहं मत्स्वरूपावस्थानात् प्रशस्तथा साधिको गुणः प्रकाशान्ना मां विवेकिहमापादयन्
सुखेन च संजनयन् मां वधातीति तानि द्वेष्टोऽसम्यग्दर्शिनोऽहं तदेव गुणातीतो न द्वेष्टि

गिरिकृत टीका ।

समागधीकलः गुणातिक्रमणपूर्वकममृतमश्नुतः अथा मुक्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं
विवक्षितत्वात् प्रश्नमुत्थापयति जीवन्नेवेति । ये व्याख्याताः सद्वादयोऽगुणाः तत्परिणामभू-
तानध्यासानतिक्रान्तः सन् कैर्लिङ्गैर्गुणैः भवति इति तानि वक्तव्यानि सिद्ध्यर्थं पूर्वमनु-
ष्ठेयानि पश्चादयत्नलभ्यानि लिङ्गानि, कानि तानीति पृच्छति कैरिति । यथेष्टेष्टेष्टाव्या-
वृत्त्यर्थं प्रश्नास्तवः किमाचारइति । ज्ञानस्य गुणात्ययोपायश्चाज्ञातवाहपायप्रकारविज्ञा-
सया प्रश्नास्तरः कथमिति ॥ २१ ॥

प्रश्नस्वरूपमनूद्य तदुत्तरं दर्शयति गुणातीतस्येति । पृष्टोऽभगवानिति सद्ब्रह्मः, किं-
वृत्तस्य त्रिधाप्रयोगदर्शनात् प्रश्नद्वयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्नद्वयार्थमिति द्रष्टव्यं । उत्तरमव-

श्यामिकृत टीका ।

तीतो देही भवतीति लक्षणं प्रश्नः, क आचारोऽहंश्चेति किमाचारः कथं वर्तते इत्यर्थः,
कथं केनोपायेनैतांस्त्रीन्पि गुणानतीत्य वर्तते इत्थं कथयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

द्विष्यतेऽज्ञानं का भाषा इत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमेव दत्तोत्तरमपि पुनर्निर्देश-
बुद्धौसया पृच्छतीति ज्ञाना प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशकेत्यादि

উদাসীনবদাসীনোগুনৈর্ধো ন বিচাল্যতে ।

গুণা বর্তন্ত ইত্যেবং যোহবতিষ্ঠতি নেঙ্গতে ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সংপ্রবৃত্তানি যথা চ সাত্বিকাদিপুরুষঃ সাত্বিকাদিকার্য্যাণ্যাত্মানঃ প্রতি প্রকাশ্য নিবৃত্তানি
কাঙ্ক্ষতি ন তথা গুণাতীতো নিবৃত্তানি কাঙ্ক্ষতীত্যর্থঃ ॥ ২২ ॥

এতন্ন পরপ্রত্যক্ষং লিঙ্গং কিং তর্হি স্বাত্মপ্রত্যক্ষত্বাদাত্মবিষয়মেব এতৎ লক্ষণং ন হি
স্বাত্মবিষয়ং দ্বেষং আকাঙ্ক্ষা চাপবঃ পশুতি । অথেনানীঃ গুণাতীতঃ কিমাচারইতি
প্রশ্নস্ত প্রতিবচনমাহ উদাসীনেতি । উদাসীনবদ্যথোদাসীনো ন কশ্চিৎ পক্ষং ভজতে
ন তথায়ঃ গুণাতীতহোপায়মার্গেহবস্থিত আসীন আত্মবিদগুণৈর্গঃ সমাসীনঃ বিচাল্যতে
বিবেকদর্শনাবস্থাতঃ তদেতৎ ক্ষুটীকরোতি গুণাঃ কার্য্য কারণবিষয়াকারপবিণতা অন্তোন্ত-
স্মিন্ বর্তন্তইতি যোহবতিষ্ঠতি ছন্দোভঙ্গভয়াৎ পরস্মৈপদপ্রয়োগঃ যোহনুতিষ্ঠতীতি পাঠা-
ন্তরং নেঙ্গতে ন চলতি স্বরূপাবস্থএব ভবতীত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভার্য্যানস্তরল্লোকতাৎপর্য্যমাহ যস্তাবদिति । তানি সম্যগ্দর্শী ন ঘোষ্টি ইত্যুক্তমেব স্পষ্ট-
স্মিতুং নিষেধ্যমসম্যগ্দর্শিনো দ্বেষং তেবু প্রকটয়তি মমেত্যাदिना । সম্যগ্দর্শিনঃ সম্প্রবৃ-
ত্তেবু প্রকাশাদিষু দ্বেষাতাবমুপসংহরতি তদেবমिति । ন নিবৃত্তানি ইত্যাদি ব্যাচষ্টে
যথাচেতি । তেষামনাত্মীয়ত্বং সম্যক্ পশুন্নাত্মানুকূলপ্রতিকূলতাবোপপেদন নোদ্বিজতে
তেভ্যশ্চ ন স্পৃহতীত্যর্থঃ ॥ ২২ ॥

স্বানুভবসিদ্ধং গুণাতীতস্ত লক্ষণমুক্তমিত্যাহ এতেন্নেতি । পবপ্রত্যক্ষত্বাতাবঃ প্রপঞ্চয়তি
ন হীতি । আশ্রয়ো বিষয়ঃ । কৈলিন্দিরিত্যাदि परिहृत्य द्वितीयं প্রশ্নং পরিহবতি অথেনি
দৃষ্টান্তং ব্যাচষ্টে যথেনি । উপেক্ষকস্ত পক্ষপাতত্বাযোগাদিত্যর্থঃ । আত্মবিদাত্মনঃ কোট-

স্বামিকৃত টীকা ।

সপ্তভিস্তত্রৈকেন লক্ষণমাহ প্রকাশমिति । প্রকাশঞ্চ সর্ব্বদাবেবু দেহেহস্মিন্গিতি পূর্ব্বোক্তং
সর্ব্বকার্য্যং প্রবৃত্তিঞ্চ রজঃকার্য্যং মোহঞ্চ তমঃকার্য্যং, উপলক্ষণার্থমেতৎ সত্বাদীনাং সর্ব্বা-
ণ্যপি কার্য্যাণি যথাযথং সংপ্রবৃত্তানি স্বতঃ প্রবৃত্তানি সন্তি হুঃখবুদ্ধ্যা যো ন ঘোষ্টি নিবৃত্তানি
চ সন্তি সুখবুদ্ধ্যা যো ন কাঙ্ক্ষতি গুণাতীতঃ স উচ্যত ইতি চতুর্থেনাস্বয়ঃ ॥ ২২ ॥

তদেবং সুসংহেদ্যং গুণাতীতস্ত লক্ষণমুক্তা দ্বিতীয়প্রশ্নস্ত কিমাচার ইত্যন্তোত্তরমাহ
উদাসীনইতি ত্রিভিঃ । উদাসীনবৎ সাক্ষিত্বা আসীনঃ স্থিতঃ সন্ গুণৈর্গুণকার্য্যৈঃ সুখ-
হুঃখাদিভিন যো বিচাল্যতে স্বরূপান্ন প্রচ্যাব্যতে অপিকু গুণাএব স্বকার্য্যেবু বর্তন্তে এতৈ

সমদুঃখসুখঃ স্বস্থঃ সমলোষ্টাশ্মকাঞ্চনঃ ।

তুল্যপ্রিয়াপ্রিয়ো ধীরস্তুল্যানিন্দাত্মসংস্কৃতিঃ ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ সমদুঃখেতি । সমদুঃখসুখঃ সমে দুঃখসুখে যস্য স সমদুঃখসুখঃ স্বস্থঃ স্বান্নি-
স্থিতঃ প্রসন্নঃ অবিক্রিয়ঃ সমলোষ্টাশ্মকাঞ্চনঃ লোষ্ট্রঞ্চ অশ্ম চ কাঞ্চনঞ্চ সমানি যস্য স সম-
লোষ্টাশ্মকাঞ্চনঃ তুল্যপ্রিয়াপ্রিয়ঃ প্রিয়ঞ্চাপ্রিয়ঞ্চ প্রিয়াপ্রিয়ে সমে যস্য সোহয়ং তুল্যপ্রিয়া-
প্রিয়ো ধীরো ধীমান্ তুল্যানিন্দাত্মসংস্কৃতিঃ নিন্দা চ আত্মসংস্কৃতিশ্চ তুল্যে নিন্দাত্মসংস্কৃতি
যস্য যতেঃ তুল্যানিন্দাত্মসংস্কৃতিঃ ॥ ২৪ ॥

কিঞ্চ মানাপমানয়োবিত্তি । মানাপমানয়োস্তুল্যঃ সমো নির্বিকারঃ তুল্যো মিত্রারি-
পক্ষয়োঃ যদ্যপ্যদাসীনা ভবন্তি কেচিৎ স্বাতিপ্রায়েণ তথাপি পরাতিপ্রায়েণ মিত্রারিপক্ষ-

গিরিকৃত টীকা ।

স্বাস্থ্যানেনাসীনোনিবৃত্তকর্ষভাভিমানোহপ্রযতমানো ভবতীতি দাষ্টীান্তিকমাহ তথ্বেতি
শুণাতীতছোপায়মার্গো জ্ঞানমেব শব্দাদিভির্বিষয়েরস্ত কূটস্থজ্ঞানাৎ প্রচ্যবনমাশঙ্ক্যাহ
শুণৈরিত্তি । উপনতানাং বিষয়াণাং রাগদেষদ্বারা প্রবর্তিকভূমিত্যেতৎ প্রপঞ্চয়তি তদেত-
দিত্তি । যোহবতিষ্ঠতি সশুণাতীতইত্যন্তরজ্ঞ সস্বন্ধঃ । অবপূর্কস্ত তিষ্ঠতেরাহ্মনেপদে
প্রয়োক্তব্যে কথং পরশ্চৈপদমিত্যাঙ্ক্যাহ ছন্দোভঙ্গেতি । পাঠান্তরে তু বাধিতান্নবৃষ্টি-
মাত্রমহুষ্ঠানং করণাকাবপবিগতানাং শুণানাং বিষয়াকারপরিণতেষু তেষু প্রবৃষ্টির্ন-
মমেতি পশুন্ অচলতবাং কূটস্থদৃষ্টিমাহ্মনো ন জহাতীত্যাহ নেত্রতইতি ॥ ২৩ ॥

শুণাতীতস্য লিঙ্গান্তরমাহ কিঞ্চেতি । তয়োঃ সমত্বং রাগদেষান্নপাদকতয়া স্বকীয়-
স্বাভিমানানাম্পদত্বং প্রসন্নত্বং স্বাস্থ্যাদপ্রচ্যতিরবিক্রিয়ত্বং বিদ্বদ্ভ্যাম্ প্রিয়াপ্রিয়য়োঃ সম-
বেহপি লোকদৃষ্টিমাশ্রিত্যাহ প্রিরঞ্চেতি । প্রিয়াপ্রিয়গ্রহণেন গৃহীতানাং কাঞ্চনাদীনাং
ব্রাহ্মণপরিব্রাজকবৎ পৃথকগ্রহণং নিন্দাদোষোক্তিরাত্মনোশুণকীর্জনং ॥ ২৪ ॥

ইতশ্চ শুণাতীতঃ শক্যোজ্ঞাতুমিত্যাহ কিঞ্চেতি । মানঃ সৎকারস্তিরস্কারোহপমানঃ
পরদৃষ্ট্যা যৌ সখিশত্ তয়োঃ পক্ষয়োনির্বিশেষো ন কস্যচিৎ পক্ষে তিষ্ঠতীত্যাহ তুল্যইতি

স্বামিকৃত টীকা ।

স্বয়ম্ স্বস্থএব নাস্তীতি বিবেকজ্ঞানেন যন্তু স্বীয়বতিষ্ঠতি পরশ্চৈপদমার্ঘং নেত্রতে ন
চলতি ॥ ২৩ ॥

অপি চ সমেতি । সমে দুঃখসুখে যস্য, যতঃ স্বস্থঃ স্বরূপএব স্থিতঃ, অতএব সমানি
লোষ্টাশ্মকাঞ্চনানি যস্য, তুল্যে প্রিয়াপ্রিয়ে স্বখদুঃখবেতুভূতে যস্য, ধীরো ধীমান্, তুল্যা
নিন্দা চ আত্মনঃ স্কৃতিশ্চ যস্য ॥ ২৪ ॥

মানাপমানয়োস্তুল্যস্তুল্যো মিত্রারিপক্ষয়োঃ ।

সৰ্ব্বারম্ভপৰিত্যাগী গুণাতীতঃ স উচ্যতে ॥ ২৫ ॥

মাঞ্চ যোহব্যভিচারেণ ভক্তিয়োগেন সেবতে ।

স গুণান্ সমতীতৈত্যান্ ব্রহ্মভূয়ায় কল্পতে ॥ ২৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যোবিব ভবতীতি অয়ম্ভ তুল্যোমিত্রারিপক্ষয়োবিত্যাহ সৰ্ব্বারম্ভপৰিত্যাগী দৃষ্টার্থানি কৰ্ম্ম-
ণ্যাবভতে ইত্যাবস্তাঃ সৰ্ব্বানাবস্তান্ পবিত্যক্তুঃশীলং অশ্বেতি সৰ্ব্বারম্ভপৰিত্যাগী দেহধার-
ণমাত্রনিমিত্তব্যতিরেকেণ সৰ্ব্বকৰ্ম্মপৰিত্যাগীত্যাৰ্থঃ গুণাতীতঃ স উচ্যতে ॥ ২৫ ॥

উদাসীনবদিত্যাদি গুণাতীতঃ স উচ্যতে ইত্যেতদন্তমুক্তং যাবদ্যত্নসাধ্যং তাবৎ সংশ্রামি-
নামুষ্ঠেয়ং গুণাতীতত্বসাধনং মুমুক্শোঃ স্থিরীভূতস্ত স্বসম্বোধ্যং সদগুণাতীতস্ত বতেলক্ষণং
ভবতীতি অধুনা কথঞ্চ ত্রীন্ গুণান্ অতিবৰ্দ্ধত ইতিপ্রশ্নস্ত প্রতিবচনমাহ মাঞ্চতি । মাঞ্চ-

গিরিকৃত টীকা ।

বিহ্বষো মিত্রাদিবুদ্ধ্যভাবান্তুল্যোমিত্রাবিপক্ষয়োবিত্যবুজ্জমিত্যাশঙ্ক্যাহ যদ্যপীতি । সৰ্ব্ব-
কৰ্ম্মত্যাগে দেহধারণমপি নিমিত্তাভাবান্ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ দেহেতি । উক্তবিশেষণো গুণা-
তীতো জ্ঞাতব্য ইত্যাহ গুণেতি ॥ ২৫ ॥

যত্নমুপেক্ষকত্বাদি তদ্বিদ্যোদয়াৎ পূৰ্ব্বং যত্নসাধ্যং বিদ্যাধিকাৰিণো জ্ঞানসাধনত্বেনা-
মুষ্ঠেয়মুৎপন্নাস্ত বিদ্যায়াঃ জীবমুক্তশ্চোক্তকৰ্ম্মজাতঃ স্থিরীভূতঃ পান্নভবসিদ্ধঃ লক্ষণত্বেন
তিষ্ঠতীতু্যক্তে ধৰ্ম্মজাতে বিভাগং দর্শয়তি উদাসীনবদিত্যাদিনা । প্রশ্নত্বয়মেবং পরিহৃত্য
তৃতীয়ঃ প্রশ্নঃ পরিহরতি অধুনেতি । মচ্ছবস্ত সংসারিবিষয়ত্বং ব্যাবৰ্ত্তয়তি ঈশ্বরমিতি ।
তত্রৈব নারারণশকাযুর্ভিত্তেদো ব্যাবৰ্ত্ত্যতে । তস্ত তাটস্থ্যং ব্যবচ্ছিনস্তি সৰ্কেতি । মুখ্যা-
মুখ্যাধিকাৰিভেদেন বিকল্পঃ । ভক্তিয়োগস্ত যাদৃচ্ছিকত্বং ব্যবচ্ছন্তুমব্যভিচারেণেতু্যক্তং
তদ্ব্যাচষ্টে নেতি । ভজনং পরমপ্রেম সএব যুজ্যতেহেনেনেতি যোগঃ তেন সেবতে পরাক্

স্বামিকৃত টীকা ।

অপি চ মানেনিতি । মানে অপমানে চ তুল্যঃ মিত্রপক্ষে অরিপক্ষে চ তুল্যঃ সৰ্ব্বান্
দৃষ্টাদৃষ্টার্থানারম্ভানুদ্যমান্ পৰিত্যক্তুঃ শীলং যস্ত সএবংভূতাচারযুক্তো গুণাতীতঃ
উচ্যতে ॥ ২৫ ॥

কথঞ্চৈতাংস্বীন্ গুণানতিবৰ্দ্ধতইত্যস্ত প্রশ্নশ্চোত্তরমাহ মাঞ্চতি । চশকোহবধার-
ণার্থঃ মামেব পরমেশ্বরমব্যভিচারেণ একান্তেন ভক্তিয়োগেন যঃ সেবতে সএতান্ গুণান্
সমতীত্য সম্যগতিক্রম্য ব্রহ্মভূয়ায় ব্রহ্মভাবান্ মোক্ষায় কল্পতে সমর্থোভবতি ॥ ২৬ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतश्चाव्ययश्च ८ ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकास्तिकस्य च ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्वरः नारायणः सर्वभूतहृदयाश्रितः षो षतिः कर्मा वा अव्यभिचारेण कदाचिद् षो व्यभि-
चरति न, भक्तियोगः भजनः भक्तिः सैव षोपक्षेन विवेकज्ञानात्मेन भक्तियोगेन
ज्ञानसमुत्सवेन सेवते स गुणान् समतीत्य एतान् षथोक्तान् ब्रह्मभूयस्त्वन्नः भूयः ब्रह्म-
भूयस्त्वन्नः ब्रह्मभवन्नार मोक्षाय कल्पते समर्थोभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कृतएतदित्युच्यते ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्माद् प्रतिष्ठाहः प्रतिष्ठित्यन्विति प्रति-
ष्ठाहः प्रत्यगात्मा कीदृशश्च ब्रह्मणः अमृतश्चाविनाशिन अव्ययश्चाविकारिणः शाश्वतश्च च नित्यश्च
धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्तस्य सुखस्यानन्दरूपस्यैकास्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिसम्भावस्य
परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यक् ज्ञानेन पवमान्तस्या निश्चीयते
इति तदेतद्ब्रह्मभूयस्त्वन्नः कल्पते उक्तः यथा चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनार्थं ब्रह्म
प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्मवाहः शक्तिशक्तिमतोरनन्तत्वादित्यभिप्रायोऽथवा

गिरिकृत टीका ।

चित्ततां विना सदानुसन्धधीत्यर्थः स भगवदनुग्रहकृतसमागधीसम्पन्नो विद्वान् जीवन्नेवे-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

विद्वान् ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुः पृच्छति कुतइति । तत्रोक्तवमाह उच्यतेइति । ब्रह्मण-
स्यासति वाधके मुख्यार्थग्रहणमभिप्रेत्याह परमात्मनइति । तत्र प्रतिष्ठा प्रत्यगात्मनो ष-
प्रतिष्ठाहः तद्व्यपपादयति प्रतिष्ठिततीति । षद्ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिततीति तत्र कि-
विशेषणमित्यापेक्षारामुक्तममृतस्येत्यादि । तत्रामृतशब्देनाव्ययशक्त्या पुनरुक्तिः परिहरति
अविकारिणइति । नित्यमपक्षराहित्यः तेन पूर्वाभ्यामपौनरुक्त्याः । प्रतिष्ठितार्थस्य
धर्मशक्त्या ब्रह्मण्यरूपपक्षिमाशक्त्याह ज्ञानेति । अर्थेन्द्रियसम्बन्धः सुखः व्यावर्तयित्त्वै-
कास्तिकस्येत्युक्तः । अर्थवार्थयुक्त्या वाक्यार्थमाह अमृतादीति । प्रतिष्ठा यस्मादिति पूर्वेण
सम्बन्धः तस्माद् प्रत्यगात्मा परमात्मतस्यानिश्चीयते समाग्ज्ञानेनेति योजना । असा न्नोकस्य
पूर्वश्लोकैकैकवाक्यतामाह तदेतदिति । विवक्षितः वाक्यार्थः प्रपञ्चयति षयेति ।

स्वामिकृत टीका ।

तत्र हेतुमाह ब्रह्मणो इति । हि यस्माद् ब्रह्मणोऽहः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा वनीतुतः ब्रह्म-
वाहः यथा वनीतुतप्रकाशएव सूर्यामण्डलः तद्वदित्यर्थः । तथा अव्ययस्य नित्यस्य अमृतस्य च
मोक्षस्य नित्यमुक्त्याः, तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्य धर्मस्य च सुखस्यैकास्तिक्याः, तथा ईकास्ति-

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং
যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসম্বাদে
গুণত্রয়বিভাগযোগো নাম
চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ।

শাকরভাষ্যম্ ।

ব্রহ্মশব্দবাচ্যত্বাৎ সবিবক্লকঃ ব্রহ্ম তস্মৈ ব্রহ্মণো নির্বিকল্পকোহহমেব নান্তঃ প্রতিষ্ঠাশ্রয়ঃ কিং
বিশিষ্টেশ্চামরণধর্মকশ্চাব্যয়শ্চ ব্যয়রহিতস্য কিঞ্চ শাস্ত্রতস্য চ নিত্যস্য ধর্মস্য জ্ঞাননিষ্ঠা-
লক্ষণস্য স্মরণস্য ভজ্ঞনিতমৈক্যাস্তনিস্তস্য চ প্রতিষ্ঠাহমিতি বর্ততে ॥ ২৭ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাভাষ্যে চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

আসক্তিঃ ব্রহ্মৈবেতি । কথং সামানাধিকরণ্যং তত্রাহ শঙ্কীতি । ব্যাখ্যানান্তরমাহ অথ-
বেতি । বিশেষণানি পূর্ববদপৌনরুক্ত্যানি নেতব্যানি । তদনেনাধ্যায়েন ক্ষেত্রক্ষেত্রজসং-
যোগস্য সংসারকারণত্বং পঞ্চপ্রশ্ননিরূপণদ্বাবেণ চ সম্যগ জ্ঞানস্য সকলসংসারনিবর্ত্তকত্ব-
মিত্যেতৎ উপপাদয়তা মুমুক্শোঃ বহুসাধ্যঃ গুণৈরচাল্যত্বাদি মুক্তস্যাযত্নসিদ্ধং লক্ষণমিতি
নির্দারিতঃ ॥ ২৭ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

কশ্চ অখণ্ডিতশ্চ স্মরণশ্চ চ প্রতিষ্ঠাহং পরমানন্দরূপত্বাৎ, অতো মৎসেবিনো মস্তাবস্থা-

বশ্চান্তাবিহাদ্ঘুক্তমেবোক্তং ব্রহ্মভূয়ায় করতইতি ।

কৃষ্ণাধীনগুণাসঙ্গপ্রসঞ্জিততবাস্মৃধিঃ ।

স্মরণং তরতি মস্তক্ত ইত্যভাষি চতুর্দশে ॥ ২৭ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

পঞ্চদশোধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবানুবাচ—উর্দ্ধমূলমধঃশাখমশ্বখং প্রাহুরব্যয়ম্ ।

ছন্দাংসি যস্য পর্ণানি যন্তুং বেদ স বেদবিৎ ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যস্মান্নাদধীনঃ কৰ্মিণাং কৰ্মফলং জ্ঞানিনাঞ্চ জ্ঞানযোগধৰ্মপ্রাপ্যঃস্বখঞ্চ জ্ঞানফলমতো
ভক্তিযোগেন মাং যে সেবন্তে মৎপ্রসাদাৎ জ্ঞানপ্রাপ্তিক্রমেণ শুণাতীতা মোক্ষং গচ্ছন্তি
কিমু বক্তব্যমান্বনস্তত্বং সম্যক্ বিজানন্তুইতাতে। ভগবানজু'নেনাপৃষ্টমপ্যান্বনস্তত্বং
বিবক্ষুরবাচ উর্দ্ধমূলমিত্যাदि। তত্র তাবদ্বৃক্ষরূপককল্পনয়া বৈবাগ্যাহেতোঃ সংসাবস্বরূপং
বর্ণয়তি বিরক্তস্য হি সংসারাৎ ভগবত্তত্ত্বজ্ঞানেহধিকারো নাশ্চসোতি উর্দ্ধমূলমিতি। উর্দ্ধ-
মূলং কালতঃ স্মৃষ্ণাৎ কারণত্বাৎ নিত্যত্বান্নহত্বাচ্ছোর্ধ্বমুচ্যতে ব্রহ্মাব্যক্তমায়াশক্তিমন্তু-

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানেন শুণাত্যাযে দর্শিতে নাশিছে তেষাং বিজ্ঞানেনাত্যয়াদনাশিছে তেনাপি তদ্-
যোগ্যত্বান্ন জ্ঞানং শুণাত্যয়হেতুরিত্যাশঙ্কাং নিরস্য সাক্ষাদেব শ্রবণাদিহেতুং সন্ন্যাসং বিধি-
ৎস্বুঃ ব্রহ্মত্বস্য পরমপুরুষার্থতাক্ষ বিবক্ষুরধায়াস্তরমায়ভতে যস্মাদিতি। কৰ্মিণো জ্ঞানি-
নশ্চ শাস্ত্রেহধিকৃতাঃ তত্র কৰ্মিণাং কৰ্মানুকূলং ফলমীশ্বরায়ত্ত্বং ফলমত উপপত্তেরিতি স্মারাৎ
জ্ঞানিনামপি তৎফলমীশ্বরায়ত্ত্বমেব ততো হস্য বন্ধবিপর্যয়াবিভূত্বত্বাৎ যস্মাদেবং তস্মাদে্য
ভক্ত্যাখোন যোগেন মামেব সেবন্তে তে মৎপ্রসাদদ্বারা জ্ঞানংপ্রাপ্য তেন শুণাতীতা
মুক্তা ভবন্তীতি স্থিতমিত্যর্থঃ, যেহান্বনস্তত্বমেব সন্দেহাদ্যপোহেন জ্ঞানস্তি তেন জ্ঞানেন
শুণাতীতাঃ সন্তো মুক্তিং গচ্ছন্তীতি কিমু বক্তব্যমিত্যর্থঃ। সিদ্ধমর্থমাহ কিমুবক্তব্যমিতি

স্বামিকৃত টীকা ।

বৈরাগ্যেণ বিনা জ্ঞানং ন চ ভক্তিরতঃ ক্ষুটং। বৈরাগ্যোপন্বরঃ জ্ঞানমীশঃ পঞ্চ-
দশেহদিশৎ। পূর্বাধ্যায়ান্তে মাঞ্চ বোহব্যভিচারেণ ভক্তিযোগেন সেবতইত্যাদিনা
পরমেশ্বরমেকাস্তভক্ত্যা ভক্ততন্তুৎপ্রসাদলব্ধজ্ঞানেন ব্রহ্মভাবো ভবতি ইত্যুক্তং নচৈকান্ত-
ভক্তির্জ্ঞানং বা অবিরক্তস্য সম্ভবতীতি বৈরাগ্যপূর্বকং জ্ঞানমুপদেষ্টুকামঃ প্রথমং তাবৎ
শার্কমোকাত্যাঃ সংসারস্বরূপং বৃক্ষং রূপকালঙ্কারেণ বর্ণয়ন্ শ্রীভগবানুবাচ। উর্দ্ধমূলমঃ

शाङ्करभाष्यम् ।

लमन्तेति सोऽयं संसारबुक्क उर्द्धमूलः श्वेतेश्च उर्द्धमूलोऽवाकशाथइति पुराणे चाव्याक्तमूल-
 प्रभवस्तैश्चैवानुग्रहोऽपि तः, बुद्धिक्कमयश्चैव इन्द्रियास्तुरकोटवः, महाभूतप्रशाथश्च
 विषयैः पत्रवांसुखा, धर्माधर्मशुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः, आजीव्याः सर्कभूतानाः ब्रह्म-
 बुक्कः सनातनः, एतद्ब्रह्मवनैश्चैव ब्रह्माचवति नित्यशः, एतत् चिद्वा च तिव्वा च ज्ञानेन
 पवमासिना, ततश्चाश्ववतिः प्राप्य यन्मान् वर्तते पुनः, इत्यादि तमुर्द्धमूलः संसारः माया-
 मयः बुक्कमधःशाथं महदहकारतन्मात्रादयः शाथाः इवाश्राधो भवन्तीति सोऽयमधःशाथस्तमधः-
 शाथः न श्चोऽपि श्चाश्रुते इत्यश्वस्तं क्कणप्रधःसिनमश्वथं प्राहः कथयन्ति श्रुतिवादा इत्य-
 वयः संसारः मायामयः अनादिकालः प्रवृत्तिश्चां सोऽयं संसावबुक्कोऽवयः अनाद्यस्त-

गिरिकृत टीका ।

आश्रुतश्चाज्ञानं यतः संसावहेतुः ज्ञानं मोक्कानुकूलमतोऽर्जुनेन किञ्चिदित्यपृष्टमपि
 तत्र तद्गवानुक्कवान् प्रश्लाभावेऽपि तश्च तद्भूयत्पादनाभिमानादित्याह अतइति । तत्रेति
 वक्क्यते । किमिति संसारोवर्ण्यते तत्राह तत्रेति । अध्यायादिः सप्रमार्थः । वैरा-
 ग्यमपि किमिति मृग्यते तत्राह विरक्कश्चेति । इति वैराग्याय संसाववर्णनमितिशेषः ।
 नाशसम्भावनायै बुक्करूपकं वक्कहेतोदर्शयति उर्द्धमूलमिति । कथं कालतः श्चत्तद्वं
 तदाह कारणत्वादिति । तदेव कथं कार्यापेक्कया नियतपूर्कभाविद्वादनादिद्वादित्याह
 नित्यत्वादिति । सर्कव्यापित्वाच्छांकर्वं संभावयति महत्वाच्चेति । उर्द्धमुच्छ्रितमुंक्कृष्ट-
 मिति यावत् । तश्च कृत्तश्च कथं मूलमितिशाङ्काह अव्याक्तेति श्चुतिमूलत्वेन श्रुतिमुदा-
 हरति श्रुतेश्चेति । अर्कवाचीनोऽनिकृष्टाः शाथाइव महदाद्या यश्च स तथा । प्रकृते संसार-
 बुक्के पुवाणसन्मतिमाह पुराणे चेति । अव्याक्तमव्याकृतः तदेवमूलः तन्मां प्रभवनं
 प्रभवोयश्च स तथा तश्चैव मूलश्राव्याक्तश्राव्यादतिदृष्टत्वाद्दुषितः संश्रुतः । तश्च
 लौकिकबुक्कसाधर्म्यमाह बुद्धीत्यादिना । बुक्कश्च हि शाथाः क्कदाह्मवन्ति संसारश्च बुक्केः
 सकाशान्नापविणामा जायन्ते तेन बुद्धिरेव क्कस्तन्मयस्तत्प्रचुरोऽयं संसारतक्रः इन्द्रिया-
 णामस्तुराणि छिद्वाणि कोटराणि यस्य स तथा महाश्रुति भूतानि पृथिव्यादीन्नाकाशास्तानि विशा-
 थस्तुश्चो यस्य तथा आजीव्याश्चमुपजीव्याश्च ब्रह्मणाधिष्ठितोऽवुक्को ब्रह्मबुक्कस्तथापि ज्ञानं विना-
 चेत्तु मशक्यतया सनातनः चिरस्तनः एतत्त ब्रह्मणः परम्याश्रनो वनं वननीयं सन्तजनीयम-

श्यामिकृत टीका ।

क्कराक्करात्त्यामुंक्कृष्टः पुक्कषोक्तमो मूलः यस्य तं । अधइति ततोऽर्वाचीनाः कार्थोपा-
 धयो हिरण्यगर्भादयोगृह्यन्ते ते तु शाथा इव शाथा यस्य तं । विनश्रुत्वेन श्चःप्रभातपर्यास्त-
 मपि न श्चास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वथं प्राहः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादवयवकं प्राहः,

অধশ্চাৰ্দ্ধঞ্চ প্রসৃতাস্তস্ম শাখা গুণপ্রবন্ধা বিষয়প্রবালঃ ।

অধশ্চ মূলান্যনুসন্তুতানি কৰ্ম্মানুবন্ধীনি মনুষ্যালোকে ॥ ২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

দেহাদিসক্তানাশ্রয়ো হি স্মুপ্রসিক্তস্তমব্যয়ং তস্মৈব সংসারবৃক্ষস্য ইদমন্ত্রদ্বিশেষণাস্তরং
ছন্দাংসি যস্য পর্ণানি ছন্দাংসি ছাদনাদস্য ঋগ যজুঃসামলক্ষণানি যস্য সংসারবৃক্ষস্যপর্ণানীব
পর্ণানি যথা বৃক্ষস্য বক্ষণার্থানি পর্ণানি তথা বেদাঃ সংসারবৃক্ষপবিরক্ষণার্থধৰ্ম্মতন্মুক্তফল-
প্রকাশনার্থত্বাৎ যথা ব্যাখ্যাতং সংসারবৃক্ষং সমূলং যন্তং বেদ স বেদবিদ্বৈদার্থবিদিত্যর্থঃ ॥১॥

নহি সংসারবৃক্ষাদম্মাৎ সমূলাৎ জ্ঞেয়োহন্তোহুমাত্রোহুপ্যবশিষ্টোহন্ত্যতঃ সৰ্বজ্ঞঃ স যো

গিরিকৃত টীকা ।

ত্রহি ব্রহ্ম প্রতিষ্ঠিতং তস্য বৃক্ষস্য সংসারখ্যস্য তদেব ব্রহ্মসারভূতং অথবাস্য ব্রহ্মবৃক্ষস্যানব
চ্ছিন্নস্য সংসারমণ্ডলস্য তদেতদ্ভ্রু নবমিব বনং বননীয়ং সন্তজনীয়ং ন হি ব্রহ্মাতিবিক্রমং
সংসারস্যাম্পদমস্তি ব্রহ্মৈবাবিদ্যায়া সংসবতীত্যাভ্যুপগমাদিত্যর্থঃ । অহং ব্রহ্মেতি দৃঢ়জ্ঞা-
নেনোক্তং সংসারবৃক্ষংছিত্বা প্রতিবন্ধকাভাবাদান্ননিষ্ঠোভূত্বা পুনরাবুত্তিরহিতং কৈবল্যং
প্রাপ্নোতীত্যাহ এতদिति । অধঃশাখমিত্যেতদ্ব্যাচষ্টে মহদिति । আদিশব্দেনেক্সিরাদি-
সংগ্রহঃ । সংসারবৃক্ষস্যাত্চঞ্চলত্বে প্রমাণমাহ প্রাহুরिति । ক্ষণক্ষঃসিনোহব্যয়ত্বং বিরুদ্ধ-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ সংসারেতি । তদেবোপপাদয়তি অনাদীতি । ছাদনং রক্ষণং প্রাবরণং বা
কৰ্ম্মকাণানি স্বর্গাবোহাবরোহফলানি নানাবিধার্থবাদযুক্তানি সংসারবৃক্ষং রক্ষন্তি তন্নিষ্ঠং
দোষাঞ্চাবৃণন্তি তেন তানি ছন্দাংসি পর্ণানীব ভবন্তীত্যর্থঃ । তদেব প্রপঞ্চয়তি যথেনি ।
উক্তেহর্থৈ হেতুমাহ ধৰ্ম্মেতি । কৰ্ম্মকাণানাং বেদানামিতিশেষঃ । কৰ্ম্মব্রহ্মাখ্যসৰ্ববেদা-
র্থস্য তত্রাস্তর্ভাবমুপেত্য ব্যাচষ্টে বেদার্থেতি ॥ ১ ॥

সমূলসংসারবৃক্ষজ্ঞানে তু ফলং হিত্বা মূলমেব নিষ্কম্য জাতুং শক্যমিতি তৎজ্ঞানার্থং

স্বামিকৃত টীকা ।

উৰ্দ্ধমূলোহবাক্শাখএষোহশ্বখঃ সনাতনইত্যাদ্যাঃ শ্রুতয়ঃ । ছন্দাংসি বেদা যস্য পর্ণানি
ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মপ্রতিপাদনদ্বারেণ ছায়াস্থানীয়েঃ কৰ্ম্মফলৈঃ সংসারবৃক্ষস্য সৰ্ব্বজীবাশ্রয়নীয়ত্বপ্রতি-
পাদনাৎ পর্ণস্থানীয়া বেদাঃ । যন্তমেবন্তু তমশ্বখং বেদ সএব বেদার্থবিৎ । সংসার-
প্রপঞ্চবৃক্ষস্য মূলমীশ্বরো ব্রহ্মাদয়স্তদংশাঃ শাখাস্থানীয়াঃ স চ সংসারবৃক্ষো বিনম্বরঃ
প্রবাহরূপেণ নিত্যশ্চ বেদোক্তৈঃ কৰ্ম্মভিঃ সেব্যতামাপাদিতশ্চ ইত্যেতাবানেব হি বেদার্থঃ
অতএবং বিদ্বান্ বেদবিদিতি স্তু য়তে ॥ ১ ॥

কিঞ্চ অধশ্চেনি । হিরণ্যগৰ্ভাদয়ঃ কার্ধ্যোপাধরোজীবাঃ শাখাস্থানীয়েনোক্তস্তেবু

শাকুরভাষ্যম্ ।

বেদ স বেদার্থবিদিত্তি যস্মাৎ সংসারবুদ্ধে সমূলে সৰ্ব্বজ্ঞেয়ঃ অন্তর্ভবতীতি তস্মাৎসমূলবুদ্ধ-
জ্ঞানং স্তোতি তস্মৈব সংসারবুদ্ধস্তাপরাবয়বব্যাপারকল্পনোচ্যতে অথো মনুষ্যাভিভ্যো যাবৎ
স্বাবরমূৰ্দ্ধঞ্চ যাবদ্ভুক্তা বিশ্বস্বজোধন্যইত্যেতদন্তঃ যথাকৰ্ম যথাক্রমতঃ জ্ঞানকৰ্মফলানি তন্ত
বুদ্ধস্ত শাখা ইব শাখাঃ প্রসূতাঃ প্রগতাশ্চপ্রবৃদ্ধাঃ শুণৈঃ সত্তরজন্তমোভিঃ প্রবৃদ্ধাঃ স্থূলী-
কৃতা উপাদানভূতৈর্কিষয়প্রবালাঃ বিষয়াঃ শব্দাদয়ঃ প্রবালা ইব দেহাদিকৰ্মফলেভ্যঃ
শাখাভ্যঃ অকুবীভবন্তীব তেন বিষয়প্রবালাঃ শাখাঃ সংসারবুদ্ধস্ত পরমমূলমুপাদানং
পূৰ্বমুক্তমথেনানীং কৰ্মফলজনিতরাগদ্বेषাদিবাসনামূলানীব ধৰ্মাধৰ্মপ্রবৃত্তিকারণান্তবাস্তুর-
ভাবীনি তান্তধশ্চ দেহাদ্যপেক্ষয়া মূলান্তনুসত্ততানি অনুপ্রবিষ্টানি কৰ্মানুবন্ধীনি কৰ্ম
ধৰ্মাধৰ্মলক্ষণমনুবন্ধঃ পশ্চাত্তাবী যেসামুদ্ভৃতিমনুভবন্তীতি তানি কৰ্মানুবন্ধীনি মনুষ্যালোকে
বিশেষতোহত্র হি মনুষ্যাণাং ধৰ্মাধিকাবঃ প্রসিদ্ধঃ ॥ ২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

প্রযতিতব্যমিতি মত্বা তজ্জ্ঞানস্তবিত্ত বিবক্ষিতেত্যাহ ন হীতি । অবয়বসম্বন্ধিত্তপবা প্রাণ-
জ্ঞাদতিরিক্তা কল্পনা ইতিযাবৎ । আমনুষ্যালোকাদাবিরিঞ্চেৱিত্যধঃশব্দার্থমাহ মনুষ্যা-
ভিভ্য ইতি তস্মাদেবাবভ্যাসত্যলোকাদিত্যুর্দ্ধশব্দার্থমাহ যাবদিত্তি । শাখাশব্দার্থঃ দর্শয়তি
জ্ঞানেতি । তেষাং হেতুশ্চত্বৈন বহুবিধত্বঃ সূচয়তি যথেনি । প্রত্যক্ষাণাং শব্দাদিবি-
ষয়াণাং প্রবালত্বঃ শাখাস্থ পল্লবত্বং অকুরত্বং ক্ষোভয়তি দেহাদীতি । উর্দ্ধমূলমিত্যত্র
সংসারবুদ্ধস্ত মূলমুক্তং কিমিদানীমধশ্চ মূলানীতু্যচ্যতে তত্রাহ সংসারেতি । অনুপ্রবিষ্টত্বঃ
সৰ্কেষু লিঙ্গেষুগততয়া সত্ততত্বমবিচ্ছিন্নত্বঃ রাগাদীনাঞ্চ কৰ্মফলজনত্বঃ প্রকটয়তি
কৰ্মেনি । কৰ্মণাং রাগাদীনাং মিথো হেতুহেতুমত্বঃ তেষাং তথাৎনানবচ্ছিন্নতয়া প্রবৃত্তি-
বিশেষতোমনুষ্যালোকে ভবতীত্যত্র হেতুমাহ অত্রহীতি । কৰ্মব্যুৎপত্ত্যা প্রাণিনিকায়ো
লোকঃ মনুষ্যাশ্চাসৌ লোকশ্চেত্যধিকৃতোত্রাক্ষণ্যাদিবিশিষ্টো দেহোমনুষ্যালোকঃ ॥ ২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

চ যে দুষ্কতিনস্তেহঃ পশাদিয়োনিষু প্রসূতা বিস্তারঃ গতাঃ স্কুতিনশ্চোৰ্দ্ধঃ দেবাদি-
ধোনিষু প্রসূতাস্তস্ত সংসারবুদ্ধস্ত শাখাঃ । কিঞ্চ শুণৈঃ সত্তাদিবৃত্তিভির্জলসেচনৈবিব
যথাযথঃ প্রবৃদ্ধা বৃদ্ধিঃ প্রাপ্তাঃ । কিঞ্চ বিষয়া রূপাদয়ঃ প্রবালাঃ পল্লবস্থানীয়া যাসাং
শাখাপ্রস্থানীয়াভিরিঙ্গিয়বৃত্তিভিঃ সংযুক্তত্বাৎ । কিঞ্চ অধশ্চ চশব্দাৰ্দ্ধঞ্চ মূলানি অনু-
সত্ততানি বিকৃতানি মুখ্যং মূলমীশ্বরএব ইমানি সত্তরাজানি মূলানি তত্তত্তোগবাসনালক্ষ-
ণানি । তেষাং কার্যমাহ মনুষ্যালোকে কৰ্মানুবন্ধীনি ইতি । কৰ্ম এব অনুবন্ধি
উত্তরভাবি যেষাং তানি উর্দ্ধাধোলোকেষুৰ্গভূক্ততত্তত্তোগবাসনাদিভির্হি কৰ্মকয়ে মনুষ্য-

ন রূপমশ্বেহ তথোপলভ্যতে নাস্তো ন চাদির্ন চ সংপ্রতিষ্ঠা ।

অশ্বখমেনং স্খবিরূঢ়মূলমসঙ্গশস্ত্রেণ দৃঢ়েন ছিদ্ভা ॥ ৩ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

যস্যঃ বর্ণিতঃ সংসারবৃক্ষঃ ন রূপেতি । ন রূপমশ্ব ইহ যথা বর্ণিতং তথা নৈবোপলভ্যতে
স্বপ্নমরীচ্যাদকমায়াগন্ধকর্ষনগরসমত্যাং দৃষ্টনষ্টস্বরূপো হি স ইত্যতএবাস্তো ন পর্য্যস্তো
নিষ্ঠা সমাপ্তিকর্বা বিদ্যতে তথা ন চাদির্নিত আবভ্যাং প্রবৃদ্ধইতি ন কেনচিদগম্যতে ন
চ সম্প্রতিষ্ঠা স্থিতির্মধ্যমশ্ব ন কেনচিদুপলভ্যতে অশ্বখমেনং ময়োক্তং স্খবিরূঢ়মূলং স্খু
বিরূঢ়ানি বিরোহং গতানি মূলানি যশ্চ তমেনং স্খবিরূঢ়মূলমসঙ্গশস্ত্রেণ অসঙ্গঃ অনঙ্গতা
পুত্রবিশ্বলোকৈষণাদিত্যো ব্যুখ্যামং তেনাসংগশস্ত্রেণ দৃঢ়েন পবমাত্মাভিমুখনিশ্চয়দৃঢ়ীকৃতেন
পুনঃ পুনর্কিবেকাভ্যাসাশ্মনিশিতেন ছিদ্ভা সংসারবৃক্ষং সর্বাঙ্গমুকৃত্য ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

পুনঃ পুনঃ বাগাদিনা প্রবৃক্তহেনানাতিহাসসংসারবৃক্ষঃ স্বয়মুচ্ছিদ্যতে ন চোচ্ছে-
ন্তুংশক্যতে কেনাপীত্যাশঙ্ক্যাহ যস্থিতি । যথাপূর্বং বর্ণিতং যথাচ লোকে প্রসিদ্ধং
তথাস্তু রূপমিহ শাস্ত্রেহনুন্নীয়তে তথা চাস্য জ্ঞানাপনোদ্যৎ যুক্তমিত্যাহ যথৈ-
তি । তস্যাপ্রমিতত্বে হেতুমাহ স্বপ্নেতি । তস্য স্বপ্নাদিসময়ে দৃষ্টনষ্টস্বরূপত্বং হেতুং করোতি
দৃষ্টেতি । ইত্যমেয়তেতি শেষঃ । তদেবামেয়ত্বং হেতুং কৃত্বাবসানমপি তস্যান ভাভীত্যাহ
অতএবেতি । জ্ঞানং বিনা ভ্রান্তিবাসনাকর্ষণামন্তোশ্চনিমিত্তহান্নাবসানমস্তীত্যর্থঃ । ইদং
প্রথমত্বমপি নাস্য পরিচ্ছেদুং শক্যমিত্যাহ তথৈতি । আদ্যস্তবন্মধ্যমপি নাস্য প্রামাণিক-
মিত্যাহ মধ্যমিতি । সংসারবৃক্ষশ্বখশক্তি তস্য ক্ষণভঙ্গুরশ্ব স্বয়মেবোচ্ছেদসম্ভবাতুচ্ছেদার্থং
ন প্রয়তিতব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ অশ্বখমিতি । বুখ্যানং বৈরাগ্যপূর্বকং পারিব্রজ্যং । দৃঢ়ী-
কৃতত্বমেব বিবেকপূর্বত্বেন স্ফুটয়তি পুনঃ পুনরিতি ॥ ৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

লোকপ্রাপ্তানাং তত্তদনুকপেষু কর্ষস্ব প্রবৃত্তির্ভবতি তস্মিন্বেব হি কর্ষাধিকাবো নাস্তেবু
অতো মনুষ্যালোক ইত্যুক্তং ॥ ২ ॥

কিঞ্চ ন রূপমিতি । ইহ সংসারে স্থিতৈঃ প্রাণিভিরস্য সংসারবৃক্ষস্য তথা উর্দ্ধমূলত্যা-
দিপ্রকারেণ রূপং নোপলভ্যতে, স চাস্তোহবসানমপর্য্যস্তত্যাং, নচাদিরনাদিত্যাং, নচ
সংপ্রতিষ্ঠা স্থিতিঃ কথং তিষ্ঠতীতি নোপলভ্যতে যস্মাদেবন্তু তোহয়ং সংসারবৃক্ষে জ্বরবচ্ছে-
দোহনর্ধকরশ্চ তস্মাদেনং দৃঢ়েণ বৈরাগ্যেণ শস্ত্রেণ ছিদ্ভা তদ্বজ্ঞানে যতেতেত্যাহ অশ্বখ-
মেনমিতি সার্ধেন । এনমশ্বখংস্খবিরূঢ়মূলমত্যস্তবৃক্ষমূলং সন্তঃ অসঙ্কোহহংমমতাত্যাগ-
স্তেন শস্ত্রেণ দৃঢ়েন সম্যগ্ধিচারেণ ছিদ্ভা পৃথককৃত্য ॥ ৩ ॥

ততঃ পদং তৎ পরমার্গিতব্যং যস্মিন্ গতা ন নিবর্তন্তি ভূয়ঃ ।

তমেব চাদ্যং পুরুষং প্রপদ্যে যতঃ প্রবৃত্তিঃ প্রসূতা পুরাণী ॥ ৪ ॥

নির্মানমোহা জিতসঙ্গদোষা অধ্যায়নিত্যা বিনিবৃত্তকামাঃ ।

দ্বৈন্দ্বৈবিমুক্তাঃ সুখদুঃখসংজ্ঞৈর্গচ্ছন্ত্যমৃতাঃ পদমব্যয়ং তৎ ॥ ৫ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

ততইতি । ততঃ পশ্চাৎ যৎ পদং বৈষ্ণবং তৎ পরমার্গিতব্যং পরিমার্গগমেষুপগং জ্ঞাতব্যমিত্যর্থঃ । যস্মিন্ পদে গতাঃ প্রবিষ্টা ন নিবর্তন্তি নাবর্তন্তে ভূয়ঃ পুনঃ সংসারান্ন কথং পরিমার্গিতব্যমিত্যাহ তমেব চ যঃ পদশব্দেনোক্ত আদ্যমাদৌ ভবং আদ্যং পুরুষং প্রপদ্যেইত্যেবং পরিমার্গিতব্যং তচ্ছরণতয়েত্যর্থঃ কোহসৌ পুরুষইত্যাচ্যতে যতোযস্মাৎ পুরুষাৎ সংসাবমায়াবৃক্ষপ্রবৃত্তিঃ প্রসূতা নিঃসৃতৈলজ্বালিকাদিবৎ মায়া পুরাণী চিরন্তনী ॥৪॥

কথংভূতাস্তৎ পদং গচ্ছন্তীত্যাচ্যতে নির্মানেতি । নির্মানমোহা মানস্চ মোহস্চ মানমোহৌ তৌ নির্গতৌ যেভ্যস্তে নির্মানমোহাঃ মানমোহবর্জিতাঃ জিতসঙ্গদোষাঃ সঙ্গএব দোষঃ সঙ্গদোষঃ জিতঃ সঙ্গদোষো যেষু জিতসঙ্গদোষা অধ্যায়নিত্যাঃ পরমাত্মস্বরূপলোচনে নিত্যাস্তৎপবা বিনিবৃত্তকামাঃ বিশেষতো নিলেপেন নিবৃত্তাঃ কামা যেষাং তে বিনিবৃত্তকামা যতঃ সন্ন্যাসিনো দ্বৈন্দ্বৈঃ প্রিয়াপ্রিয়াদিভির্কিমুক্তাঃ সুখদুঃখসংজ্ঞৈঃ পরিত্যক্তা গচ্ছন্ত্যমৃতা মোহবর্জিতাঃ পদমব্যয়ং তদ্যথোক্তং ॥ ৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

উক্তৃত্য কিং কর্তব্যং তদাহ ততইতি । পশ্চাদশ্বখাদৃক্কং বাবস্থিতমিত্যর্থঃ । কিন্তুৎ পদং যদস্বিষ্য জ্ঞাতব্যং তদাহ যস্মিন্গতি । যেন সৰ্বং পূর্ণং পুরি বা শয়ানং পুরুষং প্রপদ্যে শবণং গতৌস্মীত্যর্থঃ । বিবর্তবাদানুবোধিনং দৃষ্টান্তমাহ ঐন্দ্রেতি ॥ ৪ ॥

পরিমার্গপূর্ককং বৈষ্ণবং পদং গচ্ছতাং সঞ্জাতবান্য়াকাজ্জাপূর্ককং কথয়তি কথমিত্যাদিনা । মানোহহঙ্কারঃ মোহস্ববিবেকঃ জিতসঙ্গদোষাঃ শক্রমিত্রসন্নিধাবপি দ্বেষপ্রীতি-

স্বামিকৃত টীকা ।

ততইতি । ততস্তস্ম মূলভূতং তৎপদং বস্তু পরিমার্গিতব্যং অশ্বেষ্টব্যং কীদৃশং যস্মিন্-গতা যৎপদং প্রাপ্তাঃ সন্তো ভূয়ো ন নিবর্তন্তি নাবর্তন্তইত্যর্থঃ । অশ্বেষণপ্রকারমেবাহ তমেবেতি । যতএষা পুরাণী চিরন্তনী সংসারপ্রবৃত্তিঃ প্রসূতা বিসৃত্তা তমেব চাদ্যং পুরুষং প্রপদ্যে শরণং ব্রজামি ইত্যেবমেকান্ততজ্জ্যা অশ্বেষ্টব্যমিত্যর্থঃ ॥ ৪ ॥

তৎপ্রাপ্তৌ সাধনাস্তরাণি দর্শয়ন্নাহ নির্মানেতি । নির্গতৌ মানমোহৌ অহঙ্কারবি-ধ্যাভিনিবেশৌ যেভ্যস্তে আত্মজ্ঞানে নিত্য্যঃ পরিনিষ্ঠিতাঃ, বিশেষেণ নিবৃত্তাঃ কামো-

ন তদ্ভাসয়তে সূর্যো ন শশাঙ্কো ন পাবকঃ ।
যদগ্ৰহা ন নিবর্তন্তে তদ্ধাম পরমং মম ॥ ৬ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

তদেব পদং পুনর্কিঁশিষ্যতে নেতি । তদ্ধামেতি ব্যবহিতেন ধাম্মা সম্বন্ধঃ ধাম তেজো-
রূপং পদং ন ভাসয়তে সূর্য্য আদিত্যঃ সর্কীবভাসনশক্তিমদেহপি সতি তথা ন শশাঙ্কশ্চল্লো
ন চ পাবকো নাগ্নিরপি, যদ্ধাম বৈষ্ণবং পদং গহ্বা প্রাপ্য ন নিবর্তন্তে যচ্চ সূর্য্যাদিভিন
ভাসয়তে তদ্ধাম পদং পরমং বিষ্ণোর্মম পদং যৎ গহ্বা ন নিবর্তন্তইতুক্তং ॥ ৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বজ্রিতাইত্যর্থঃ । তৎপরত্বঃ শ্রবণাদিনিষ্ঠত্বং, সন্ন্যাসিনো বৈরাগ্যদ্বারা ত্যক্তসর্ককর্মাণ
ইত্যর্থঃ, আদিশব্দেন তদ্বৈষ্ণবত্বং, মোহবর্জিতত্বমুক্তহেতুতঃ সংজাতসমাগ্ধীত্বং ॥ ৫ ॥

তচ্চেৎ পদং বেদ্যং কর্ত্ত্বরূপং কৰ্ম্মেতি দ্বৈতাপাতোহবেদ্যং চেদপ্রমত্তত্বাৎ প্রেপ্সি-
তত্বাসিক্কিরিত্যাশঙ্কাহ তদেবেতি । উক্তমনুদ্যাক্ষিপতি যদগ্গেতি ॥ ৬ ॥

তত্র প্রসিক্কঃ প্রমাণয়তি সংযোগাইতি । গমনশ্চাগমনাস্তত্বপ্রসিক্কেরপ্যুক্তং যদগ্গে-
ত্যাদি ইতু্যপসংহরতি কথমিতি । আক্ষেপং পরিহরতি শৃণুতি । ভগবৎপ্রাপ্তে নির্বৃত্ত-
ঘাভাবঃ সপ্তম্যর্থঃ । জীবন্ত পরাংশদেহপি কথমুক্তদোষসমাধিরিত্যাশঙ্ক্য প্রাতিবিশ্বপক্ষ-
মাদায় দৃষ্টান্তেন প্রত্যাচষ্টে বধেতি । অবচ্ছেদপক্ষমাশ্রিত্য দৃষ্টান্তান্তরেণোক্তদোষসমাধিঃ
দর্শয়তি যথা বেতি । আক্ষেপসমাধিমুপসংহরতি অতইতি । পরন্তু নিববয়বত্বাদংশত্বং
জীবন্তাযুক্তমিতি শঙ্কতে নস্থিতি । তন্তু নিববয়বত্বং সাধয়তি সাবয়বত্বে চেতি । বস্তুতো-

স্বামিকৃত টীকা ।

যেত্যন্তে, সূর্য্যঃখহেতুত্বাৎ সূর্য্যঃখসংজ্ঞানি শীতোষ্ণাদীনি কন্দানি তৈবিমুক্তাঅতএবামূঢ়া
নিবৃত্তাবিদ্যাঃ সন্তস্তদব্যয়ং পদং গচ্ছন্তি ॥ ৫ ॥

তদেবং গন্তব্যং পদং বিশিনষ্টি ন তদিত্তি । তৎ পদং সূর্য্যাদয়ো ন প্রকাশয়ন্তি যৎ
প্রাপ্য ন নিবর্তন্তে যোগিনস্তদ্ধাম স্বরূপং পরমং মম, অনেন সূর্য্যাদিপ্রকাশবিষয়তেন
অভ্যবশীতোষ্ণাদিদোষপ্রসঙ্গে নিরস্তঃ ॥ ৬ ॥

নহু চ স্বদীর্ঘং ধাম প্রাপ্তাঃ সন্তোষদি ন নিবর্তন্তে তর্হি সতি সংপদ্য ন বিহুঃ সতি
সংপদ্যামহইত্যাশিষ্টতেঃ স্মৃষ্টিপ্রলয়সময়ে তৎপ্রাপ্তিঃ সর্কেষামস্তীতি কো নাম সংসারী
শ্চাদিত্যাশঙ্ক্য সংসারিণঃ দর্শয়তি নমৈবেতি পক্ষতিঃ । মমৈবাংশোহয়মবিদ্যায়া জীবত্বতঃ
সনাতনঃ সর্কদা সংসারিণেন প্রসিক্কঃ অসৌ স্মৃষ্টিপ্রলয়য়োঃ প্রকৃতৌ লীনতয়া স্থিতানি
মনঃ বর্ত্তঃ যেষাং - তানীন্দ্রিয়ানি পুনর্জীবলোকে সংসারোপভোগার্থমাকর্ষতি । এতচ্চ

মমৈবাংশো জীবলোকে জীবভূতঃ সনাতনঃ ।

মনঃষষ্ঠানীন্দ্রিয়াণি প্রকৃতিস্থানি কৰ্ষতি ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ননু সর্কাহি গতিরাগত্যস্তা সংযোগাবিশ্রয়োগাত্তাঃ ইতি প্রসিদ্ধং হি কথমুচ্যতে তদ্ধামগতানাং নাস্তি নিবৃত্তিরিতি শৃণু তত্র কারণং মমৈবেতি । মমৈব পরমাশ্রনো নারায়ণশ্চাংশো ভাগোহবয়ব একদেশইত্যনর্থাস্তরং জীবলোকে জীবানাং লোকে সংসারে জীবভূতঃ ভোক্তা কর্তেতি প্রসিদ্ধঃ সনাতনঃ পুৰাতনঃ' যথা জলসূর্য্যকঃ সূর্য্যাংশো জলনিমিত্তাপায়ে সূর্য্যমেব গতা ন নিবর্ততে তথা অয়মপ্যংশঃ তেনৈবাত্মনা সংগচ্ছত্যেবমেব যথা বা ঘটাদ্যুপাধিপরিচ্ছিন্নো ঘটাদ্যাকাশঃ আকাশাংশঃ সন্ ঘটাদিঃ নিমিত্তাপায়ে আকাশঃ প্রাপ্য ন নিবর্ততইত্যেবমতউপপন্নমুক্তং যদগতা ন নিবর্তন্তইতি । ননু নিরবয়বস্ত পরমাশ্রনঃ কুতোহবয়বএকদেশোহংশইতি সাবয়বভে চ বিনাশ প্রসঙ্গোহবয়ববিভাগান্নৈষদোষোহবিদ্যাকৃতোপাধিপরিচ্ছিন্ন একদেশোহংশইন কল্পিতো দর্শিত-শ্চায়মর্থঃ ক্ষেত্রাধ্যায়ে বিস্তরশঃ স চ জীবো মদংশেচন কল্পিতঃ কথং সংসরতীত্বাক্রমিতি চেহুচ্যতে মনঃষষ্ঠানীন্দ্রিয়াণি শ্রোত্রাদীনি প্রকৃতিস্থানি স্বস্থানে কণশঙ্খল্যাদৌ প্রকৃতৌ স্থিতানি কৰ্ষত্যাকৰ্ষতি ॥ ৭ ॥

কস্মিন্ কালে শবীরমিতি । যচ্চাপি যদা চাপ্যুক্তামতীকরো দেহাদিসংঘাতস্বামী জীবস্তদা কৰ্ষতীতি শ্লোকস্ত দ্বিতীয়পাদোহর্ষবশাৎ প্রাথম্যেন সম্বধ্যতে যদা চ পূর্ব্বশ্চাৎ

গিরিকৃত টীকা ।

নিরংশস্তাপি পরস্ত কল্পনয়া জীবোংশোভবিষ্যতীতি পসিহবতি নৈষদোষইতি । বস্তুতস্ত জীবস্ত নাংশত্বং পরমাশ্রতাবন্মাত্রতয়া দর্শিতত্বাদিত্যাহ দর্শিতশ্চেতি । যদি পরশ্চাংশেচন কল্পিতোজীবোবস্তুতস্তদাত্মৈব ন তর্হি তস্ত সংসারিৎ উৎক্রান্তিকর্ষেতি শঙ্কতে কথমিতি । জীবস্ত সংসরণমুক্তমণকোপপাদস্বিতুমুপক্রমতে উচ্যতইতি ॥ ৭ ॥

স্বস্থানে স্থিতানামিন্দ্রিয়াণাং জীবেনাকৰ্ষণস্ত কালঃ পৃচ্ছতি কস্মিন্নিতি । জীবশ্চাৎ

স্বামিকৃত টীকা ।

কর্ষেচ্ছ্রিয়াণাং প্রাণস্ত চোপলক্ষণার্থং, অয়স্তাবঃ, সত্যং স্ববুপ্তিপ্রলয়রোরপি মদংশচাৎ সর্কশ্চাপি জীবমাত্রস্ত ময়ি লয়াদন্ত্যেব মৎপ্রাপ্তিস্থথাপ্যবিদ্যাবৃত্তস্ত সাক্ষরস্ত সপ্রকৃতিকে ময়ি লয়ো ন হু শুদ্ধে । তদুক্তং, অব্যক্তাভ্যক্তয়ঃ সর্কাঃ প্রভবস্তীত্যাদিনা । অতঃ পুনঃ সংসারায় নির্গচ্ছন্নবিদ্বান্ প্রকৃতৌ নীনতয়া স্থিতানি শ্রোত্রাদিভূতানীন্দ্রিয়াণ্যাকৰ্ষতি, বিদ্ববাস্ত শুদ্ধস্বরূপপ্রাপ্তের্নাবৃত্তিরিতি ॥ ৭ ॥

তাস্তাকৃত্য কিং করোতীত্যাহ শরীরমিতি । যৎ যদা শরীরান্তরং কৰ্ষবশাদবাগ্নোতি

শরীরং যদবাপ্নোতি যচ্চাপ্যুৎক্রামতীশ্বরঃ ।
 গৃহীত্বৈতানি সংযাতি বায়ুর্গন্ধানিবাশয়াৎ ॥ ৮ ॥
 শ্রোত্রঞ্চক্ষুঃ স্পর্শনঞ্চ রসনং স্রাগমেব চ ।
 অধিষ্ঠায় মনশ্চায়ং বিষয়ানুপসেবতে ॥ ৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শরীরং শরীরান্তরমাশ্রোতি তদা গৃহীত্বৈতানি মনঃযষ্ঠানীন্দ্রিয়াণি সংযাতি সম্যক্ যতি
 গচ্ছতি কিমিবেত্যাহ বায়ুঃ জ্বনো গন্ধানিবাশয়াৎ পুষ্পাদেঃ ॥ ৮ ॥

কানি পুনস্তানীতি শ্রোত্রমিতি । শ্রোত্রং চক্ষুঃ স্পর্শনঞ্চ ভ্রুগিন্দ্রিয়ং রসনং জিহ্বা
 স্রাগমেবচ মনশ্চ যষ্ঠং প্রত্যেকং ইন্দ্রিয়েণ সহাধিষ্ঠায় দেহস্থে বিষয়ান্ শব্দাদীনুপসেবতে ॥ ৯ ॥

এবং দেহগতং দেহাৎ উৎক্রামন্তমিতি । উৎক্রামন্তং পরিত্যজন্তং দেহং পূর্কোপান্তং
 স্থিতং বা দেহে তিষ্ঠন্তং ভুঞ্জানং বা শব্দাদীংশ্চোপলভমানং শুণাশ্রিতং সুখদুঃখমোহাঠৈথ্যঃ
 ষ্টনৈরষিতমনুগতং সংযুক্তমিত্যর্থঃ এবস্তু তমপোনমত্যন্তং দর্শনগোচবপ্রাপ্তং বিমূঢ়া দৃষ্টাদৃষ্ট-

গিরিকৃত টীকা ।

ক্রান্তিনেশ্বরশ্চেত্যশঙ্ক্যশ্ববশকার্থমাহ দেহাদীতি । উৎক্রাস্ত্যানস্তরভাবিনী গতিরিত্যে
 ভদর্ধবশাদিত্যুক্তং । অবশিষ্টানি শ্লোকাক্ষবাণ্যাচষ্টে যদা চেতি ॥ ৮ ॥

মনঃযষ্ঠানীন্দ্রিয়াণ্যেব প্রপন্নদ্বারা বিশেষতো দর্শয়তি কানীতি ॥ ৯ ॥ :

শরীরমিত্যাদিন্লোকে দেহাদান্ননোহতিরেকমুক্তা শ্রোত্রং চক্ষুবিত্যাদৌ স্বাভিলষিতে
 বিষয়ে যথাযথং কবণনং প্রবর্তকত্বাৎ তেভ্যোহতিরিক্শ্চাস্তেত্যাুক্তং তর্হি তমুৎক্রাস্তাদি
 কুর্কন্তঃ স্বরূপত্বাৎ কিমিতি সর্কে ন পশুন্তীত্যশঙ্ক্যাহ এবমিতি । সন্নিহিততমত্বেন

স্বামিকৃত টীকা ।

যতশ্চ শরীরাতুৎক্রামতি ঈশ্বরো দেহাদীনাং স্বামী তদা পূর্কস্মাৎ শরীরাদেতানি গৃহীত্বা
 তচ্ছরীরান্তরং সমাগয়াতি, শরীরে সত্যপি ইন্দ্রিয়গ্রহণে দৃষ্টান্তঃ আশয়াৎ স্বস্থানাৎ
 কুসুমাদেঃ সকাশাৎ গন্ধান্ গন্ধবতঃ স্তম্বানংশান্ গৃহীত্বা বায়ুর্যথা গচ্ছতি তদ্বৎ ॥ ৮ ॥

তাশ্চোবেন্দ্রিয়াণি দর্শয়ন্তু যদর্থং গৃহীত্বা গচ্ছতি তদাহ শ্রোত্রমিতি । শ্রোত্রাদীনি
 বাহ্যেন্দ্রিয়াণি মনশ্চাস্তঃকরণমধিষ্ঠায়াশ্রিত্য শব্দাদীন বিষয়ানয়ং জীবউপভুক্তে ॥ ৯ ॥

নহু কার্য্যকারণসংঘাতব্যতিরেকেণৈবস্তু তমাশ্রানং সর্কেহপি কিং ন পশুন্তি তদাহ
 উৎক্রামন্তমিতি । উৎক্রামন্তং দেহাদেহান্তরং গচ্ছন্তং তন্মিমেব দেহে স্থিতং বা বিষয়ান্

उत्क्रामन्तः स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपशन्ति पशन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

यतस्तो योगिनश्चैनं पशन्त्यात्मानं वस्थितम् ।

यतस्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पशन्त्याचेतसः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विषयभोगवलाकृष्टचेतस्तयानेकधा मूढा नानुपशन्त्याहो कष्टं वर्तत इत्यभूत्क्रोशति च भगवान् ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्तएनं पशन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टयइत्यर्थः ॥१०॥

केचित्तु यतस्तः प्रयत्नं कूर्कस्तोयोगिनश्च समाहितचित्ताएनं प्रकृतमात्मानं पशन्त्यामहमस्मीति उपलभन्ते आत्मानि स्वस्यां बुद्धाववस्थितं । यतस्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैर्वकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशास्तदर्पाः प्रयत्नं कूर्कस्तो नैनं पशन्त्याचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

यं पदं सर्वस्यावतासकमप्याद्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावतासयते यंप्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनः संसावातिमुखा न निवर्तन्ते यश्च च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाकाशस्यांशास्तस्य पदस्य सर्वाश्रयः सर्वव्यवहाराम्पदद्वयं विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैः

गिरिकृत टीका ।

दर्शनयोग्यामपि विषयपववशादात्मानं सर्वे न पशन्तीति भगवतोऽभूत्क्रोशः दर्शयति एवमुत्तमिति । तर्हि केषामात्मादर्शनं तदाह ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

ज्ञानचक्षुःशब्देन श्यान्ननुगृहीतं शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं तत्किमिदानीं शास्त्रमात्रेण श्यान्ननुगृहीतेनात्मानं पशन्ति नेत्याह केचित्स्थिति । प्रयत्नः श्रवणमननाद्यकः शास्त्रादिप्रमाणैर्वतस्तोऽपीति सम्यक् । असंस्कृतात्माहं एकटयति तपसेति । दुश्चरितादविरतिफलं कथयति अशास्तेति । अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनां सदपि श्रवणादि न फलवदिति मत्वाह प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

स्वामिकृत टीका ।

भुञ्जानं वा गुणान्वितमिन्द्रियादिवृक्तं जीवः विमूढा नालोकयन्ति, ज्ञानमेव चक्षुर्धेवाः ते विवेकिनः पशन्ति ॥ १० ॥

दुर्ज्ञेयश्चायं यतो विवेकिषपि केचिं पशन्ति केचिन्न पशन्तीत्याह यतस्त इति । यतस्तो ध्यानादितिः प्रयत्नमाना योगिनः केचिदेनमात्मानमात्मानि देहेऽवस्थितं विविक्तं पशन्ति, शास्त्राद्यासादिभिर्वत्नं कूर्काणा अप्यकृतात्मानोऽविवेकिना अतएवाचेतसो मन्मत्तय एनं न पशन्ति ॥ ११ ॥

যদাদিত্যগতং তেজো জগন্তাসয়তেহখিলম্ ।

যচ্চন্দ্রমসি যচ্চাগ্নৌ তত্তেজো বিদ্ধি মামকম্ ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বিভূতিসংক্ষেপমাহ ভগবান্ যদেতি । যদাদিত্যগতমাদিত্যাশ্রয়ঃ কিন্তুং তেজো দীপ্তিঃ প্রকাশো জগন্তাসয়তে প্রকাশয়ত্যখিলং সমস্তং যচ্চন্দ্রমসি যচ্চ শশভূতি তত্তেজোহবভাসকং বর্ততে যচ্চাগ্নৌ হতবহে তত্তেজো বিদ্ধি বিজানীহি মামকং মদীয়ং মম বিষ্ণোস্তং জ্যোতিঃ । অথবা যদাদিত্যগতং তেজশ্চৈতন্যস্বকং জ্যোতিশ্চন্দ্রমসি যচ্চাগ্নৌ তত্তেজো বিদ্ধি মামকং মদীয়ং মম বিষ্ণোস্তং জ্যোতিবিত্যাদি । নহু স্বাবরেষু জঙ্গমেষু চ তৎসমানং চৈতন্যস্বকং জ্যোতিস্তত্র কথমিদং বিশেষণং যদাদিত্যগতমিত্যাদি নৈব দোষঃ সর্বাধিক্যাদাধিক্যোপপত্তেরাদিত্যাদিষু হি সত্বমত্যস্তপ্রকাশমত্যস্তভাস্বরমতস্তত্রৈবাবিস্তরাং জ্যোতিরिति তদ্বিশিষ্যতে নহু তত্রৈব তদধিকমিতি যথাহি লোকে তুল্যেহপি মুখসংস্থানে ন কাষ্ঠকুড্যাদৌ মুখমাবির্ভবতি আদর্শাদৌ তু স্বচ্ছ স্বচ্ছতবে তারতম্যেনাবির্ভবতি তদ্বৎ ॥ ১২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

অনন্তরশ্লোকচতুষ্টয়স্ত বৃত্তান্তবাদদ্বারা তাৎপর্যমাহ যৎপদমিতি । জীবাত্মত্বেন চিৎস্বভূতম্ । তদীয়চৈতন্যেনাদিত্যাदीनामवभासकत्वात् ব্রাহ্মণশ্চিৎস্বভূতমিত্যাহ যদাদিত্যোতি । চিৎস্বভূতম্ ব্রাহ্মণঃ সর্বাশ্রয়প্রতিপাদকত্বেন শ্লোকঃ ব্যাচষ্টে যদিত্যাदिना । আদিত্যাदৌ তত্র তত্র স্থিতং ব্রাহ্মচৈতন্যজ্যোতিঃ সর্বাवभासकमित्यर्थঃ । ব্রাহ্মণঃ সর্বত্র-ত্বেন চিৎস্বভূতমত্র বিবক্ষিতমিতি ব্যাখ্যাস্তরমাহ অথবেতি । চৈতন্যজ্যোতিষঃ সর্বত্র-বিশেষাদাদিত্যাदिगतविशेषणमयुक्तमिति शक्यते नष्टिति । সর্বত্র সত্ত্বেহপি কচিদেবাভি-ব্যক্তিবিশেষাদ্বিশেষণমিতি পরিহরতি নৈষ দোষ ইতি । তদেব প্রপঞ্চয়তি আদিত্যাदि-ষিতি । সর্বত্র চৈতন্যজ্যোতিষস্তল্যত্বেহপি কচিদেবাভিব্যক্ত্যা বিশেষণোপপত্তিঃ দৃষ্টান্তেন স্পষ্টয়তি যথা ইতি ॥ ১২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তদেবং ন তন্তাসয়তে সূর্য্যইত্যাদিনা পরমেশ্বরঃ পরং ধামোক্তং তৎপ্রাপ্তানাঞ্চ-পুনরাবৃত্তিকৃত্য তত্র সংসারিণোহভাবমাশঙ্ক্য সংসারিস্বরূপং দেহাদিব্যতিরিক্তং দর্শিতং ইদানীং তদেব পারমেশ্বরং রূপমনস্তশক্তিত্বেন নিরূপয়তি যদিত্যাदिचतुर्भिः । আদিত্যা-দিষু স্থিতং যদনেকপ্রকারং তেজো বিশ্বং প্রকাশয়তি তৎ সর্বং তেজো মদীয়মেব জানীহি ॥ ১২ ॥

গামাবিশ্ব চ ভূতানি ধারয়াম্যহমোজসা ।

পুষ্যামি চৌষধীঃ সর্বাঃ সোমো ভূত্বা রসাত্মকঃ ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ গামিতি । গাং পৃথিবীমাবিশ্ব ধারয়ামি ভূতানি অগদহমোজসা বলেন যৎকালং
কামরাগবিবর্জিতমৈশ্বরং জগদ্বিধারণায় পৃথিব্যাং প্রবিষ্টং যেন শুক্লী পৃথিবী নাধঃ পততি
ন বিশীর্ষ্যতে তথা চ মজ্জবর্ণং যেন দ্যৌরুগ্রা পৃথিবী চ দৃঢ়েতি সদাধারপৃথিবীমিত্যাदि-
শ্চাতো গামাবিশ্ব ভূতানি চবাচবাণি ধারয়ামীতি যুক্তমুক্তং । কিঞ্চ পৃথিব্যাং জাতা ওষধীঃ
সর্বা ত্রীহিষবাদ্যাঃ পুষ্যামি পুষ্টিমতীরসান্নাদমতীশ্চ করোমি সোমো ভূত্বা রসাত্মকঃ
সোমঃ সর্করসাত্মকো রসস্বভাবঃ সর্কবসান্নামাকরঃ সোমঃ স হি সর্কাওষধীঃ স্বাত্মরসাত্ম-
প্রবেশেন পুষ্যতি ॥ ১৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ইতশ্চ সর্কাশব্দঃ প্রকৃতপদস্য যুক্তমিত্যাহ কিঞ্চিতি । ঐশ্বরো হি পৃথিবীদেবতাক্রুপেণ
পৃথিবীঃ প্রবিষ্ট ভূতশক্তিঃ জগদৈশ্ববেণৈব বলেন বিভক্তি ততোশুর্কপি পৃথিবী বিদীর্ঘ্য
নাধঃপততীত্যত্র প্রমাণমাহ তথাচেতি । পবনৈশ্চ হিরণ্যগর্ভান্নাবস্থানান্ন মজ্জয়োরস্তপব-
তেতি ভাবঃ, দেবতান্ননা দাবাপৃথিব্যাক্রুপেণমুজ্জবর্ণতসামর্থ্যং তথাশীশ্বরাবহমেব স্বরূপ-
ধাবণং তদপেক্ষয়া দুর্কলত্বাদিতি দ্রষ্টব্যং । ঐশ্ববশ্চ সর্কাশব্দে হেতুস্তরমাহ কিঞ্চিতি । রসা-
শ্বকসোমরূপতাপত্তাবপি কথমৌষধীবীশ্বরঃ সর্কাঃ পুষ্যাতীত্যাহ সর্কেতি ॥ ১৩ ॥

ভগবতঃ সর্কাশব্দে হেতুস্তরমাহ কিঞ্চিতি । অহমেবেত্যহংশব্দেন পরো লক্ষ্যতে । ভূত্বা
পচামীতি সম্বন্ধঃ । পরশ্চৈব জাঠবান্ননা স্থিতৌ ক্রতিঃ প্রমাণয়তি অয়মিতি । বাহুঃ
ভৌমমগ্নিঃ ব্যাবর্তয়তি বোহয়মিতি । দেহান্তরারম্ভকতৃতীয়ঃ ভূতং ব্যবচ্ছিনক্তি যেনেতি ।
জাঠবান্ননা পবঃ স্থিতশ্চৈস্তস্য দেহাশ্রিতত্বং সিদ্ধমিতি ন পৃথগ্ভব্যমিত্যাশঙ্ক্য পুরুষবিধঃ
পুরুষেহস্তঃপ্রতিষ্ঠিতঃ বেদেতি ক্রতিমাশ্রিত্যাহ প্রবিষ্টইতি । পরশ্চ জাঠবান্ননোহন্নপাকে
সহকাবিকারণমাহ প্রাণেতি । সংযুক্তত্বং সংযুক্তত্বং । অন্নশ্চ চাতুর্কিধ্যং একটয়তি
ভোজ্য মিতি । ভোক্তরি বৈশ্বানরমিতি দৃষ্টির্ভোজ্যে সোমদৃষ্টিবেবং ভোক্তৃভোজ্যরূপঃ সর্কঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ গামিতি । গাং পৃথিবীমোজসা বলেনাধিষ্ঠায়ামেব চরাচরাণি ভূতানি ধারয়ামি,
অহমেব চ রসময়ঃ সোমো ভূত্বা ত্রীজাদ্যৌষধীঃ সর্কাঃ সংবর্জয়ামি ॥ ১৩ ॥

কিঞ্চ অহমিতি । বৈশ্বানরো জাঠরাগ্নির্ভূত্বা প্রাণিনাং দেহান্তঃ প্রবিষ্ট প্রাণাপান-
ভ্যাক্ত তদ্বদীপকাত্মাঃ সহিতঃ প্রাণিভির্ভুক্তঃ ভক্ষ্যঃ ভোজ্যঃ লেহঃ চোষ্যঃ চেতি

অহং বৈশ্বানরো ভূত্বা প্রাণিনাং দেহমাশ্রিতঃ ।

প্রাণাপানসমায়ুক্তঃ পচাম্যন্নং চতুর্বিধম্ ॥ ১৪ ॥

সর্বস্য চাহং হৃদি সন্নিবিষ্টো মত্তঃ স্মৃতিজ্ঞানমপোহনঞ্চ ।

বেদৈশ্চ সর্কৈবহমেব বেদ্যো বেদান্তকৃদেদবিদেব চাহম্ ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ অহমিতি । অহমেব বৈশ্বানর উদবস্থোহভ্যস্তর্ভূতায়মগ্নিবৈশ্বানরো যোহয়মন্তঃ পুরুষে যেনেদমন্নং পচ্যতে ইত্যাদিশ্রুতেবৈশ্বানরঃ সন্ প্রাণিনাং প্রাণবতাং দেহমাশ্রিতঃ প্রবিষ্টঃ প্রাণাপানসমায়ুক্তঃ প্রাণাপানাত্যাং সমায়ুক্তঃ সংযুক্তং পচামি পাক্তিঃ করোমি অত্র চতুর্বিধং চতুঃপ্রকাবং অন্নমশনং ভোজ্যঞ্চ ভক্ষ্যকোষ্যং লেহঞ্চ ভোজ্য বৈশ্বানরোহগ্নি ভোজ্যমন্নং সোমস্তদেতদ্ভয়মগ্নীসোমৌ সর্কমিতি পশুতোহন্নদোষলেপো ন ভবতি ॥ ১৪ ॥

কিঞ্চ সর্কৈতি । সর্বস্য প্রাণিজাতশ্চাহমাত্মা সন্ হৃদি বুদ্ধৌ সন্নিবিষ্টোহতো মত্তঃ আত্মনঃ সর্কপ্রাণিনাং স্মৃতিজ্ঞানঞ্চ তদপোহনঞ্চ যেযাং পুণ্যকর্ষণাঞ্চ পুণ্যকর্মানুবোধেন জ্ঞানস্মৃতি ভবতস্তথা পাপকর্ষণাং পাপকর্মানুকপেণ স্মৃতিজ্ঞানয়োবপোহনঞ্চ অপাষণমপন্নমনঞ্চ বেদৈশ্চ সর্কৈবহমেব চ পরমাত্মা বেদ্যো বেদিতব্যঃ বেদান্তার্থসম্প্রদায়কৃদিত্যর্থঃ বেদবিদেদার্থবিদেব চাহং ॥ ১৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ভগদগ্নিসোমায়ুনা ভুক্তিকালে ধ্যায়তো ভোক্তুরন্নকৃতো দোষো নেতি প্রাসংগিকঃ সফলং ধ্যানং দর্শয়তি ভোক্তেতি ॥ ১৪ ॥

ইতচ্চ সর্কান্বহেন সর্কৈব বহাবান্পদভ্রমীশ্বরশ্চেত্যাহ কিঞ্চেতি । প্রাণিজাতঃ ব্রহ্মাদিপুস্তিকান্তমাত্মতয়া বুদ্ধৌ সন্নিবিষ্টঃ তদ্ভগদোষণামশেষেণ দ্রষ্টৃষমতো বুদ্ধি-মধ্যস্থভগদোষদ্রষ্টৃত্বাদিতি যাবৎ । মত্তঃ সর্ককর্ষণাধাক্ষজগদ্বয়স্বত্রধারাদিত্যর্থঃ । প্রাণিনাং স্মৃতিজ্ঞানয়োস্তদপায়শ্চ চ ভগবদধীনত্বে ভগবতো বৈষম্যঃ স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যেযা-

স্বামিকৃত টীকা ।

চতুর্বিধমন্নং পচামি, তত্র যদ্বৈশ্বানরবংগ্যাবংগ্য ভক্ষ্যতে অপূপাদি তদ্ভক্ষ্যং, যন্তু কেবলং জিহ্বয়া বিলোভ্য নিগীৰ্য্যতে পায়সাদি তন্ভোজ্যং, যজ্জিহ্বায়াঃ নিঃক্ষিপ্য বসাস্বাদেন ক্রমশো নিগীৰ্য্যতে দ্রবীভূতং শুভাদি তন্লেহং, যন্তু দঃষ্ট্রাভিনিপীড়্য রসাংশং নিগীৰ্য্যাব-শিষ্টং ত্যজ্যতে ইক্ষুদণ্ডাদি তচ্ছোষ্যমিতি চতুর্বিধশ্চ ভেদঃ ॥ ১৪ ॥

কিঞ্চ সর্কৈতি । সর্বস্য প্রাণিজাতশ্চ হৃদি সম্যগন্তর্ধামিক্রপেণ প্রবিষ্টোহহং অতচ্চ মত্তএব হেতোঃ প্রাণিমাত্রশ্চ পূর্কানুভূতার্থবিষয়া স্মৃতির্ভবতি জ্ঞানঞ্চ বিবয়েন্নিয়মংযোগজঃ

द्वाविमो पुरुषे लोको ऋश्चाकर एव च ।

ऋरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽहं ऋर उच्यते ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भगवत्कृष्णस्य नारायणाध्यास्य विभूतिसंक्षेप उक्तेः विशिष्टोपाधिकृतः यदादित्यगतः तेज इत्यादिना अथाधुना तस्यैव ऋराकरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधावसिषवोक्तवन्नोक्ता आरभ्यते तत्र सर्वमेवातीतानागतानस्तवाध्यायार्थज्ञातं त्रिधा राशीकृत्याह द्वाविमाविति । द्वौ इमो पृथग्राशीकृतौ पुरुषौ इत्याद्युक्ते लोके संसारे ऋश्च ऋरतीति ऋरः विनाशेके वाशिरपरः पुरुषोऽहं ऋरस्तद्विपरीते भगवतो मायाशक्तिः ऋराध्यास्य पुरुषस्योपपत्तिवैजमनेकसंसाविजस्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽहं ऋरः पुरुष उच्यते, को तौ पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवान् ऋरः सर्वाणि भूतानि समस्तः विकारजातमित्यर्थः, कूटस्थः कूटो राशिरिव स्थितः अथवा कूटो मायावचना जिह्वः कुटिलता वेति पर्यायाः अनेकमायावचनादिप्रकावेण स्थित कूटस्थः संसाववीजानस्त्याम् ऋरतीत्यहं उच्यते ॥ १७ ॥

गिरिकृत टीका ।

मिति । श्रुतिर्जन्मान्तरादावभूतस्य पवामर्शः देशकालस्वभावविप्रनष्टश्चापि ज्ञानमभूतवः, धर्माधर्माभ्यां विचित्रः कार्ष्याः कुर्वतो नेश्वरश्च वैषम्यामिति भावः । वेदवेद्यः परः ब्रह्म भगवतोऽहं इति शब्दाः वारयति वेदैरिति । वेदान्नाः पौरुषेयहः परिहरति । वेदेति । तदर्थसम्प्रदायप्रवर्तकत्वार्थः तदर्थसाक्षात्तज्ज्ञानवत्त्वमाह वेदार्थेति ॥ १५ ॥

उत्तरश्लोकानां तात्पर्यः वक्तुं ब्रह्मः कीर्तयति भगवत इति । विशिष्टोपाधि-वादित्यादिः । संप्रत्यध्याससमाप्तेरुत्तरसन्दर्भश्च तात्पर्यमाह अथेति । न केवलं निरु-पाधिकान्स्वरूपः निर्कारणस्योक्तवत्त्वः किञ्च सर्वैश्वर्य गीताशास्त्रस्य अर्थनिर्णयार्थमित्याह तत्रेति । ऋराकरोपाधित्याः परमात्मानाच्च वाशिरयसुक्तेन सर्वाश्रयेनाशुक्त्यादिदोष-प्रसूक्तवृत्तः द्वाविमो इति । पुरुषोपाधिश्चाप्यपुरुषः न साक्षादिति विवक्षित्याह पुरुषा

श्यामिकृत टीका ।

भवति अपोहनक तयोः प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैश्वर्यदेवतारूपेणाहमेव वेद्यः, वेदान्तकृत् तत्सम्प्रदायप्रवर्तको ज्ञानदोषकवहमित्यर्थः, वेदविदेव च वेदार्थ-विदप्याहमेव ॥ १५ ॥

इदानीं तन्नाम परमः ममेति यद्वक्तुं स्वकीयः सर्वैश्वर्यः तत् दर्शयति द्वाविति त्रितिः । ऋश्चाकरश्चेति द्वाविमो पुरुषो लोके प्रसिद्धो । तावेवाह तत्र ऋरः

উত্তমঃ পুরুষস্তমঃ পরমাত্মেতু্যদাহতঃ ।

যো লোকত্রয়মাবিশ্চ বিভর্ত্যব্যয় ঈশ্বরঃ ॥ ১৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

আভ্যাং ক্রাক্রাভ্যাং বিলক্ষণং ক্রাক্রোপাধিধরদোষণাম্পৃষ্টৌ নিত্যশুদ্ধমুক্তস্বভাবঃ উত্তমইতি । উত্তমঃ উৎকৃষ্টতমঃ পুরুষস্তমঃ অত্যন্তবিলক্ষণঃ আভ্যাং পরমাত্মেতি-পরমশাস্তৌ দেহাদ্যবিদ্যাকৃতাত্মভ্যাং অন্নময়াদিত্যাঃ পঞ্চকোষেভ্যাং আত্মা চ সর্বভূতানাং প্রত্যক্চেতনইত্যতঃ পরমাত্মেতু্যদাহতঃ উক্তো বেদান্তেষু সএব বিশিষ্যতে যো লোকত্রয়ঃ ভূভুবঃস্বরাধ্যঃ স্বকীয়স্বা চৈতন্তবলশক্ত্যাবিশ্চ বিভর্তি স্বরূপসম্ভাবমাত্রেন বিভর্তি ধারয়ত্যা-ব্যয়ো ন ব্যয়ো বিদ্যতইত্যব্যয়ঃ ঈশ্বরঃ সর্বজ্ঞো নাবায়ণাখ্য ঈশনশীলঃ যথাব্যাখ্যাতস্যোশ্ব-রস্য পুরুষোত্তমইত্যেতন্নাম প্রসিদ্ধং ॥ ১৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বিত্তি । পরঃ পুরুষঃ ব্যাবর্তয়তি ভগবতইতি । তত্র কার্ধ্যলিঙ্গকমনুমানঃ সৃচয়তি ক্রা-ধ্যমেতি মায়াশক্তিঃ বিনা ভোক্তৃণাং কৰ্ম্মাদিসংস্কাবাদেবোক্তকার্ধ্যোৎপত্তিরিত্যাশঙ্ক্য তস্য নিমিত্তেহপি মায়াশক্তিরূপাদানমিতি মহাহ অনেকতি । কামকৰ্ম্মাদীত্যাदिशङ्केन জ্ঞানং গৃহতে । প্রকৃতিঃ পুরুষঃ চৈবেতি প্রকৃতয়োবিহ গ্রহণমিতি শঙ্কামাকঙ্কাদ্বারা নিবারয়তি কো ভাবিত্তি । কূটশকার্ধ্যমুক্তা তেন স্থিতস্য কূটস্থতেতি সংপিণ্ডিতমর্থমাহ অনেকতি । তস্য কথমক্ররত্বং বিনা ব্রহ্মজ্ঞানমনাশাদিত্যাহ সংসাবেতি ॥ ১৬ ॥

কার্ধ্যকারণার্থো রাশী দর্শয়িত্বা রাশুস্তরং দর্শয়তি আভ্যামিতি । বৈলক্ষণ্যফলমাহা-করেতি । উপাধিধরকৃতশুণদোষণাম্পর্শে ফলিতমাহ নিত্যেতি । আভ্যাং ক্রাক্রাভ্যা-মিতি ষাবৎ, উত্তমোহন্তইতি পদদ্বয়ং বস্তুতঃ সর্কার্ধেব ক্রাক্রাভ্যাভাবদৃষ্ট্যর্থঃ । জড়বর্গম্যা-ন্তত্বকৃতঃ স্বাতন্ত্র্যং নিরশ্বেতি সএবেতি । লোকত্রয়মিত্যুপলক্ষণং সর্বং জগদপি বিবক্ষিত-

স্বামিকৃত টীকা ।

পুরুষো নাম সর্কার্ধি ভূতানি ব্রহ্মাদিশ্চাবরাস্তানি শরীরানি, অবিবেকিলোকস্য শবীরেষেব পুরুষপ্রসিদ্ধেঃ । কূটোরাগিঃ শিলারাশিঃ পৰ্বতইব দেহেষু নশ্চৎস্বপি নির্ঝিকারতয়া তিষ্ঠতীতি কূটস্থশ্চেতনো ভোক্তা স ত্বক্রবঃ পুরুষ উচ্যতে বিবেকিত্তিঃ ॥ ১৬ ॥

ষদর্থমেতৌ লক্ষিতৌ তদাহ উত্তমইতি । এতাত্ম্যাং ক্রাক্রাভ্যামন্তো বিলক্ষণউত্তমঃ পুরুষঃ । বৈলক্ষণ্যমেবাহ পরমশাস্তাসাবাত্মা চেতি উদাহৃতউক্তঃ শ্রুতিভিঃ আত্মত্বেন ক্রাদচেতনাবিলক্ষণঃ পরমত্বেনাক্রাচ্চ ভোক্তুবিলক্ষণ ইত্যর্থঃ । পরমাত্মত্বমেব দর্শয়তি যো লোকত্রয়মিতি । ষ ঈশ্বর ঈশনশীলঃ অব্যয়শ্চ নির্ঝিকারএব সন্ লোকত্রয়ত্বদয়মাবিশ্চ বিভর্তি পালয়তি ॥ ১৭ ॥

যস্মাৎ ক্রমতীতোহহমক্রাদপি চোত্তমঃ ।

অতোহস্মি লোকে বেদে চ প্রথিতঃ পুরুষোত্তমঃ ॥ ১৮ ॥

যো মামেবমসম্মুঢ়ো জানাতি পুরুষোত্তমম্ ।

স সৰ্ববিদুজতি মাং সৰ্বভাবেন ভারত ॥ ১৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তস্ম নামনির্কচনপ্রসিদ্ধার্থবৎ নাম্নো দর্শয়ন্নিরতিশয়োহহমীশ্বর ইত্যাহ্বানঃ দর্শয়তি ভগবান্ যস্মাদিতি । যস্মাৎ ক্রমতীতোহহং সংসাবমাযাবৃক্ষমখথাখ্যমতিক্রান্তোহহমক্রাদপি সংসারবৃক্ষবীজভূতাদপি চোত্তম উৎকৃষ্টতম উর্দ্ধতমো বা অতঃ ক্রাক্রাত্যামুত্তম-
হাদস্মি ভবামি লোকে বেদে চ প্রথিতঃ প্রখ্যাতঃ পুরুষোত্তমইত্যেবং মাং ভক্তজনা বিদুঃ
কবয়ঃ কাব্যাদিষু চ পুরুষোত্তমইত্যেনেনাভিজ্ঞানেনাভিগুণস্তি ॥ ১৮ ॥

অথেনানীঃ যথানিক্রমাত্মানং যো বেদ তস্যেদং ফলমুচ্যতে যো মামিতি । যো মামী-

গিরিকৃত টীকা ।

কৈতন্তমেব বলং তত্র শক্তির্মায়া তয়েতি যাবৎ । জগদ্ধাবণে পরস্য ব্যাপারাস্তবং বার-
য়তি স্বরূপেতি । ন চাস্যান্ভোধাবয়িতা স্বতোহচলহাদিত্যাহ অব্যয়ইতি । সংযুক্তমেতৎ
ক্রমক্রমক ব্যক্তাব্যক্তং ক্রবতে বিশ্বমীশইতি ক্রত্যর্থঃ গৃহীত্বাহ ঈশ্ববইতি । কিঞ্চ লোক-
বেদয়োর্ভগবতো নামপ্রসিদ্ধ্যা সিদ্ধমপ্রপঞ্চমিত্যাহ যথেনি ॥ ১৭ ॥

অশ্বকর্ণাদিবদন্ত নাম্না ক্রুত্বাদর্থবিশেষাভাবাস্তগবতোহপি লৌকিকেশ্বরবদীশ্বরত্বং
সাতিশয়মিতি নেত্যাহ তস্যেতি । যস্মাদিত্যশ্চাপেক্ষিতঃ নিক্শিপতি অতইতি । উত্তমঃ
পুরুষ ইতি বাক্যশেষঃ ॥ ১৮ ॥

আত্মনোহপ্রপঞ্চত্বং জ্ঞানফলোক্ত্যা স্তোতি অথেনি । যথোক্তবিশেষণং সৰ্বশাস্ত্রাদি-

স্বামিকৃত টীকা ।

এবংভূতঃ পুরুষোত্তমত্বমাত্মনো নামনির্বাচনেন দর্শয়তি যস্মাদিতি । যস্মাৎ ক্রমং অড়-
বর্গমতিক্রান্তোহহং নিত্যযুক্তত্বাৎ অক্রাচ্ছেতনবর্গাদপ্যুত্তমশ্চ নিয়ন্তৃত্বাৎ অতো লোকে
বেদে চ পুরুষোত্তমইতি প্রথিতঃ প্রখ্যাতোহস্মি । তথা চ শ্রুতিঃ, সৰ্বস্যায়মাত্মা সৰ্বস্য
বশী সৰ্বস্যেশানঃ সৰ্বমিদং প্রশাস্তীত্যাदि ॥ ১৮ ॥

এবংভূতেশ্বরজাতুঃ ফলমাহ য ইতি । এবং নিক্রমপ্রকারেণাসম্মুঢ়ো নিশ্চিতমতিঃ

इतिशुद्धतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्धा बुद्धिमान् श्यां कृतकृत्याश्च भारत ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्वरः षथोक्तविशेषणमेवः षथोक्तेन प्रकारेणसंयुक्तः संमोहवर्जितः सन् जानात्य-
महमन्तीति पुरुषोत्तमः स सर्वविं सर्वास्वना सर्वः वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्यः भवति
मां सर्वभावेन सर्वास्वच्छिन्ना हे भारत ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाहथेदानीं तं श्लोति इतिशुद्धतममिति ।
इत्येतत् शुद्धतमं गोप्यतमं वात्युक्तं रहस्यमित्येतत् किञ्चिच्छास्त्रं षद्यपि गीतायां समस्तं
शास्त्रमुच्यते तथाप्ययमेवाध्यायः इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणां सर्वो हि गीताशा-
स्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तेन केवलं सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तो षस्तं वेद
स वेदविं वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यइति चोक्तमिदमुक्तं कथितं मया हे अनघ एत-
च्छास्त्रं षथादर्शितार्थं बुद्धा बुद्धिमान् श्यां कृतकृत्याश्च भारत कृतं कृत्यां कर्तव्यां
षेन स कृतकृत्याः विशिष्टैर्जन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन षंकर्तव्यां तं सर्वः भगवत्तत्त्वे विदिते

गिरिकृत टीका ।

विशेषणोपेतमिति यावत् । क्वाक्वरातीतत्तः षथोक्तप्रकारः संमोहवर्जितः संमो-
हेन देहादिषास्त्रास्त्रिष्वबुद्ध्या रहित इत्यर्थः । भगवत्तत्त्वज्ञानतः सर्वविषयः तस्यैव सर्वास्व-
नामेरत्वादित्याह स सर्वविदिति । सर्वास्वनि मय्येवासक्तच्छिन्नेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अध्यायार्थमनुद्योपसंहारश्लोकमवतावयति अस्मिन्निति । सर्वश्यां गीतायां शास्त्रशब्दे
वक्तव्ये कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयोगः श्यादित्याशङ्क्याह षद्यपीति । सन्निहितमध्यायः श्लोतु-
मपि कुतस्तत्र शास्त्रशब्दसुदर्थाभावान्नद्राह सर्वो हीति । गीताशास्त्रार्थश्च सर्वश्चात्र संक्षिप्त-
त्वादिव केवलं शास्त्रशब्दो न भवति किञ्च वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्र समाप्तैर्षुक्तं शास्त्रपदमि-
त्याह नेति । तत्र गमकमाह षस्तमिति । भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यातेत्यतश्चपपादयति
विशिष्टेति । नान्तथेत्तुक्तं प्रपञ्चयति न चेति । सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्षणां कर्तव्या-

स्वामिकृत टीका ।

सन् षो मां पुरुषोत्तमः जानाति स सर्वज्ञावेन सर्वप्रकारेण मामेव भवति ततश्च
सर्वविं सर्वज्ञो भवति ॥ १९ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति । इत्यनेन संक्षेपप्रकारेण शुद्धतममतिरहस्यं
संपूर्णं शास्त्रमेव मर्रोक्तं न तु पुनर्किंशतिश्लोकमध्यायमात्रं हे अनघ व्यसनशुभ्र अत-

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

कृतः त्वेदित्यर्थः न चान्त्रथा कर्तव्याः परिसमाप्याते कश्चिदित्यादिप्रारः सर्वः कर्माधिनः
पार्थ ज्ञाने परिसमाप्याते इति चोक्तः । एतन्नि ज्ञानसामग्र्यं ब्रह्मणश्च विशेषतः । प्रार्थय
तत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्त्रथा इति च मानवः वचनं यतएतत् परमार्थतत्त्वमतः
ऋतवानसि अतः कृतार्थश्च भावतेति ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ।

गिरिकृत टीका ।

ज्ञान कर्तव्यसमाप्तिवित्याशङ्क्याह सर्वमिति । तद्विज्ञाने कृतार्थतेति तत्र मनोरपि सम्मति-
माह एतद्धीति । भारतेति मन्वोधनतात्पर्यमाह यतइति । तदनेनाश्रुनो देहाद्यति-
रिक्तत्वं चिद्रूपत्वं सर्वान्तर्यं कार्थ्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याथैकैकरसब्रह्मत्व-
ज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तं ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्यामिकृत टीका ।

एवैतन्नदुक्तः बुद्ध्वा बुद्धिमान् सम्यक् ज्ञानी स्यात् कृतकृत्यश्च स्यात् षोऽपि कोऽपि
भारतश्च कृतकृत्योऽस्मीति किं वक्तव्यमितिभावः ।

संसारशाथिनः तिस्रा स्मृष्टं पञ्चदशे विभुः ।

पुरुषोत्तमयोगाख्ये पवः पदमुपादिशत् ॥ २० ॥

इति श्रीश्रीधरश्यामिकृतटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

षोडशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपआर्जवम् ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दैव्याश्रयी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सृचितास्तासां विस्तार-
प्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिवित्यादिवध्यायभावताते, पत्र संसारमोक्षाय दैवीप्रकृति-
र्षकनाश्रुवी वाक्सी चेति दैव्यादानाय प्रदर्शनं क्रियते इतरयोः परिवर्जनाय
श्रीभगवानुवाच अभयमिति । अभयमतीकृता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वशान्तःकरणस्य संव्यवहावेषु
परवर्णनमायानृतादिपविवर्जनं शुद्धतावेन व्यवहार इत्यर्थः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं
शाङ्कत आचार्यतश्चाद्यादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहावेऽपैकाग्रतया शान्त-
सन्धेद्यतापाननः योगसुयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना

गिरिकृत टीका ।

व्यवहितेन सत्त्वकं वदन्नध्यायान्तवमवतावयति दैवीति । दैवी सृचिता राक्षसीमाश्रु-
रीकैव प्रकृतिः मोहिनीमित्यादाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोप
योगीत्याशक्त्य विभज्योपयोगमाह संसावेति । अतीते चाध्याये कर्मानुवकीश्रुधश्च
मूलाश्रुसन्ततानोत्यत्र कर्मव्यांग्या वासनाः संसावसावास्तवमूलत्वेनोक्तान्ता मन्व्यादेहे
प्रागुत्तवीयकर्मानुसावेण व्यज्यमानाः साधिकदिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ता
आविसितीषुर्भगवानुक्तवानित्याह भगवानिति । अतीकृता शाङ्कोपदिष्टेऽर्थे सन्देहः
हितानुष्ठाननिष्ठत्वं परवर्णना परस्य व्याजेन वशीकरणं माया हृदयेऽश्रुथा कृत्वा बहिरश्रुथा
व्यवहरणं अनृतमथथादृष्टं कथनमादिपदेन विप्रलम्बविभ्रमादिग्रहः । उक्तमर्थः संक्षिप्याह

श्यामिकृत टीका ।

आश्रुः सम्पदं तज्ज्ञा दैवीमेवाश्रिता नराः । मुच्यन्ते इति निर्णेतुं तद्विवेकोऽथ
षोडशे । पूर्वाध्यायान्ते एतद्वृद्धा बुद्धिमान् श्वां कृतकृत्यश्च भारतेतुक्तः तत्र क
एतत्तद्वं बुध्यते को वा न बुध्यत इत्यपेक्षयां तद्वज्ज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च
विवेकार्थं षोडशाध्यायस्यारम्भः । निरूपिते हि कार्यार्थे चाधिकारिजिज्ञासा भवति

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया धृतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

शांकरभाष्यम् ।

दैवी सात्विकी संपत् यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्विकी सोऽप्येते दानं यथाशक्ति सन्निभान्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानां उपशमोऽस्तुःकवणश्चापशमः शान्तिं वक्ष्यति, यश्च श्रोत्रोऽग्निहोत्रादि आर्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्यायश्च्येदाद्यध्यान-मदृष्टार्थः, तपोवक्ष्यमाणः शावीवादि, आर्जवमृजुश्चः सर्वदा ॥ १ ॥

किञ्च अहिंसेति । अहिंसा अहिंसनः प्राणिनां पीडावर्जनः, सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं, अक्रोधः पतैवाकृष्टशक्तिहता वा प्राप्तश्च क्रोधश्चापशमनं, त्यागः सत्यासः पूर्वं दानश्चास्तुत्यां, शान्तिवस्तुःकरणश्चापशमः, अपैशुनमपिशुनता परतश्च पर-रक्ष प्रकटीकवणं पैशुनस्तदभावोऽपैशुनः, दया धृतेषु हृदिषु, अलोलुप्त्विस्त्रिणां

गिरिकृत टीका ।

उक्तेति । एषेत्यभयद्या ज्ञानादिस्थित्या क्रियोक्तेति यावत् । तामेव सात्विकीं प्रकृतिंप्रकटयति यत्रेति । ज्ञाने कर्मणि बाधिकृतानामतीकृताद्या या प्रकृतिः सा तेषांसात् सात्विकी सम्पदित्यर्थः महाभाग्यानामभ्युत्थमा दैवी सम्पत्कृता संप्रति सर्वेषां यथासंभवः सम्पदं व्यापदिशति दानमिति । बाह्यकवणविशेषणे कावणमाह अस्तुःकरण-श्चेति । देवयज्ञादिरित्यादिशक्येन पितृयज्ञो भृत्ययज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति एवमुक्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मयज्ञश्च स्वाध्यायेन पृथक्कवणादैद्वीः सम्पदमतिजातश्च विशेषणानुराणि दर्शयति किञ्चेति । त्यागशक्येन योगदानं कश्चान्नाप्येते तत्राह पूर्वमिति । लज्जाहकार्यानि-बुद्धिहेतुगर्हानिमित्तो मनोबुद्धिः ॥ २ ॥

स्वामिकृत टीका ।

तदुक्तं भट्टैः, तावो यो धेन वोऽव्यः सप्रागान्दोलितो वदा । तदा कस्तश्च वोऽप्येति शक्यं कर्तुं निरूपणमिति । तत्राधिकारिविशेषणभूताः दैवीः सम्पदमाह अत्र-मिति त्रिभिः । अत्रयः भयभावः, सत्तश्च चित्तश्च संशुद्धिः सुप्रसन्नता, ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः पविनिष्ठा, दानं स्वतोऽप्यन्नादेर्घषोचितसन्निभानां, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः, यश्च यथाधिकारः दर्शपूर्णमासादिः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिः, तपउत्त-राध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि. आर्जवमवक्रता ॥ २ ॥

किञ्च अहिंसेति । अहिंसा परपीडावर्जनं, सत्यां यथादृष्टार्थभाषणं, अक्रोधस्ता-दितश्चापि चित्ते क्रोधानुपपत्तिः, त्यागोदास्तुः, शान्तिश्चित्तोपवृत्तिः, पैशुनः परवोक्षे

তেজঃ ক্রমা ধৃতিঃ শৌচমদ্রোহো নাতিমানিতা ।

ভবন্তি সম্পদং দৈবীমভিজাতস্য ভারত ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বিষয়সন্নিধাবিক্রিয়া, মার্দ্দবং যুত্বতা অক্রোধ্যং, হ্রীলজ্জা, অচাপনমসতি প্রয়োজনে বাক্-
পাণিপাদাদীনামব্যাপারয়িত্বং ॥ ২ ॥

কিঞ্চ তেজইতি । তেজঃ প্রাগলভ্যং ন হৃগ্গতা দীপ্তিঃ, ক্রমা আকুষ্ঠস্য তাড়িতস্য
বাস্তবিক্রিয়ানুৎপত্তিঃ উৎপন্নায়ঃ বিক্রিয়ায়াঃ প্রশমনং অক্রোধঃ ইত্যবোচাম ইখং ক্রমায়
অক্রোধস্য চ বিশেষঃ, ধৃতিদেহেন্দ্রিয়েষবসাদং শাস্ত্রেষু তস্য প্রতিষেধকোহস্তঃ করণবৃত্তি-
বিশেষো যেনোস্তস্তিতানি করণানি দেহশ্চ নাবসীদন্তি, শৌচং দ্বিবিধং মৃজ্জলভ্যাং কৃতং
বাহ্যমাত্মস্বরঞ্চ মনোবুদ্ধ্যো নৈর্খল্যং মায়্যা রাগাদিকালুষ্যাভাবঃ এবং দ্বিবিধং শৌচং
অদ্রোহঃ পরজিঘাংসাতাবোহহিসনং, নাতিমানিতাত্যর্থং মানোহতিমানঃ স যস্য বিদ্যতে
সোহতিমানী তস্তাবোহতিমানিতা আত্মনঃ পূজ্যতাতিশয় ভাবনাতাব ইত্যর্থঃ, ভবন্ত্যভয়া-
দীন্তেতদস্তানি সম্পদমভিজাতস্য কিং বিশিষ্টাং সম্পদং দৈবীং দেবানাং সম্পদং তামভিলভ্য
জাতস্য দৈবীবিভূত্যইস্য ভাবিকল্যাণশ্চেত্যর্থো হে ভাবত ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দৈবীং সম্পদং প্রাপ্তস্য বিশেষণাস্তুরাণাপি সস্তীত্যাহ কিঞ্চৈতি । ব্যাবর্ত্যং কীর্তয়তি
নেতি । অধ্যাত্মাধিকারাদিতিশেষঃ । ক্রমাক্রোধয়োবেকার্থভেদে পৌনরুক্ত্যমাশঙ্ক্য পবি-
হরতি উৎপন্নামিতি । তয়োরেবং বিশেষায় পৌনরুক্ত্যং ফলভীত্যাহ ইখমিতি । শৌচস্য
দ্বৈবিধ্যমেব প্রকটয়তি মৃজ্জলেত্যাদিনা । নৈর্খলামেব ক্ষোরয়তি মায়েতি । উক্তমুপ-
সংহরতি এবমিতি । অতিমানত্বভাবমেব ব্যনক্তি আত্মনইতি । কষ্টেতানি বিশেষণা-

স্বামিকৃত টীকা ।

পরদোষপ্রকাশনং তদ্বজ্জ নমপৈশুনং, ভূতেষু দীনেষু দয়া, অলোলুপ্ৎং লোভাতাবঃ
অবর্ণলোপস্বার্থঃ, মার্দ্দবং যুত্বং অক্রূবতা, হ্রীলকার্য্যপ্রবৃত্তৌ লোকলজ্জা, অচাপনং
ব্যর্থক্রিয়ারাহিত্যং ॥ ২ ॥

কিঞ্চ তেজইতি । তেজঃ প্রাগলভ্যং, ক্রমা পরিভবাদিবুপপদ্যমানেষু ক্রোধপ্রতি-
বন্ধঃ, ধৃতিহৃৎখাদিত্তিরবসাদে চিত্তস্য স্থিরীকরণং শৌচং বাহ্যাত্মস্বরশুদ্ধঃ, অদ্রোহো
জিঘাংসারাহিত্যং অতিমানিতা আত্মস্ততিপূজাত্যতিমানস্তদভাবো নাতিমানিতা এতান্ত-
তয়াদীনি বড়বিশিষ্টপ্রকারানি দৈবীং সম্পদমভিজাতস্য ভবন্তি দেবযোগ্যাং সাধিকীং
সম্পদমভিলক্ষ্য তদাভিমুখ্যেন জাতস্য ভাবিকল্যাণস্য পুংসো ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

দস্তো দর্পোহ্ভিমানশ্চ ক্রোধঃ পারুষ্যমেব চ ।

অজ্ঞানং চাভিজাতস্য পার্থ সম্পদমাসুরীম্ ॥ ৪ ॥

দৈবী সম্পদ্বিমোক্ষায় নিবন্ধায়াসুরী মতা ।

মা শুচঃ সম্পদং দৈবীমভিজাতোহসি পাণ্ডব ॥ ৫ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অখেদানীমাসুরী সম্পদ্যচ্যতে দস্তো ধর্মধ্বজিহ্বঃ, দর্পো ধনস্বজনাদিনিমিত্তউৎসেকো-
হ্ভিমানঃ, পূর্কোক্তঃ ক্রোধশ্চ, পারুষ্যমেব পরুষবচন- যথাকাণকক্ষুমাধিরূপং রূপবান্
হীনাভিজ্ঞানমুত্তমাভিজ্ঞানইত্যাদি অজ্ঞানধাবিবেকজ্ঞানঃ মিথ্যাজ্ঞানঃ কর্তব্যাকর্তব্যাদিমিথ্যা-
প্রত্যয়বিষয়ং অভিজাতস্য পার্থ কিমভিজাতস্যোত্যাহ অসুরাণাং সম্পদাসুরী তামভিজাত-
স্যোত্যর্থঃ ॥ ৪ ॥

অনয়োঃ সম্পদোঃ কার্যমুচ্যতে দৈবীতি । দৈবী সম্পৎ যা সা বিমোক্ষায় সংসার-

গিরিকৃত টীকা ।

তাপেক্ষায়ামাহ ভবন্তীতি । সাধকস্ত মনুষ্যাদেহস্থশ্চৈব কথং দৈবীঃ সম্পদমভিলক্ষ্য জাত-
ত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ দৈবীতি ॥ ৩ ॥

আদেয়ত্বেন দৈবীঃ সম্পদযুক্তা হেয়ত্বেনাসুরীঃ সম্পদমাহ অথেতি । উৎসেকো মদো
মহদবধীরণে হেতুঃ, আত্মন্যৎকুষ্টভাধ্যাবোপোহ্ভিমানঃ, ক্রোধস্ত কোপাপবর্ষ্যায়ঃ স্বপ-
রাপকারপ্রকৃতিহেতুনেত্রাদিবিকারলিঙ্গোহস্তঃকরণবৃত্তিবিশেষঃ পরুষোনিষ্ঠূবঃ প্রত্যক্ষরূক্ষ-
বাক্ তস্য ভাবঃ পারুষ্যস্তহৃদাহরতি যথেতি । তামভিজাতস্য দস্তাদীন্তজ্ঞানান্তানি ভবন্তি
ইতানুযজ্যতে ॥ ৪ ॥

অনয়োরিতি । কার্যং ফলবিভাগঃ । আসুরীত্ব্যপলক্ষণং রাক্ষসী চেতি দ্রষ্টব্যমিত্যাহ
তথেতি । ফলবিভাগে সম্পদোরবমুক্তে প্রতীত্যাজুনশ্চাভিপ্রায়ঃ ভগবতোবচনমিত্যাহ
তদ্রেতি । তত্রাভিজাত্যং হেতুং কবোত পাণ্ডবেতি ॥ ৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

আসুরীঃ সম্পদমাহ দস্তইতি । দস্তো ধর্মধ্বজিহ্বঃ, দর্পো ধনবিদ্যাদিনিমিত্তঃ চিত্ত-
স্যোৎসুক্যং, অভিমানো ব্যাখ্যাতএব, ক্রোধঃ প্রসিদ্ধঃ, পারুষ্যঃ নিষ্ঠুরত্বঃ, অজ্ঞানম-
বিবেকঃ, আসুরীমিত্যপলক্ষণং আসুরাণাং রাক্ষসানাঞ্চ বা সম্পত্তিস্তামভিলক্ষ্য জাত-
সৈত্যানি দস্তাদীনি ভবন্তি ॥ ৬ ॥

এতয়োঃ সম্পদোঃ কার্যং দর্শয়ন্বাহ দৈবীতি । দৈবী বা সম্পত্তয়া যুক্তো মরোপদিষ্টে
তৎজ্ঞানেহধিকারী আসুর্ধ্য সম্পদা যুক্তস্ত নিত্যং সংসারীত্যর্থঃ, এতচ্ছূদ্বা কিমহম-

দ্বৌ ভূতসর্গৌ লোকেহস্মিন্ দৈব আশুরএব চ ।

দৈবো বিস্তরশঃ প্রোক্ত আশুরং পার্থ মে শৃণু ॥ ৬ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

বন্ধনাং নিবন্ধায় নিয়তো বন্ধো নিবন্ধস্তদর্থমাসুর্বা সম্পন্নতাভিপ্রোক্তা তথা বাঙ্কসী তত্রৈব-
মুক্তে সত্যর্জুনস্যাস্তর্গতঃ ভাবঃ কিমহমাসুরীসম্পদযুক্তঃ কিম্বা দৈবীসংপদযুক্তইত্যেবমা
লোচনাকপমালক্ষ্যাহ ভগবান্ মাণ্ডচঃ শোকঃ মাকার্ষীঃ সম্পদং দৈবীমভিজাতোহসি হে
পাণ্ডব অভিলক্ষ্য জাতোহসি ভাবিকল্যাণস্তমসীত্যর্থঃ ॥ ৫ ॥

দ্বৌ ভূতেতি । দ্বৌ দ্বিঃসংখ্যাকৌ ভূতসর্গৌ ভূতানাং মনুষ্যাণাং সর্গৌ সৃষ্টী ভূতসর্গৌ
সৃজ্যেতে ইতি সর্গৌ ভূতান্তেব সৃজ্যমানানি দৈবাসুর্বসম্পদযুক্তানি দ্বৌ ভূতসর্গাবিত্যু-
চ্যেতে, দ্বয়া হ প্রাজাপত্য্য দেবাস্তাসুরাস্তেতি ঋতেঃ লোকেহস্মিন্ সংসারে ইত্যর্থঃ সর্কেষাং
দ্বৈবিধোপপত্তেঃ কো তৌ ভূতসর্গৌ ইত্যুচ্যেতে প্রকৃতাবেব দৈবআশুরএব চ উক্ত-
যোরএব পুনবহুবাদপ্রয়োজনমাহ দৈবো ভূতসর্গোহভয়ং সঙ্কসংস্কিরিত্যাদিনা বিস্তবশো
বিস্তরপ্রকাবৈঃ প্রোক্তঃ কথিতো ন আসুরো বিস্তবশোহতস্তৎপরিবর্জনার্থমাসুর্বং পার্থ
মে মম বচনাচ্চ্যমানং বিস্তবশঃ শৃণু অবধাবয় ॥ ৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

নির্দয়ানাং বন্ধনাং সম্পত্ত্বীয়াস্তি সা কস্মান্নোক্তেত্যশঙ্ক্যাসুর্ধ্যামস্তর্ভাবাদিত্যাহ
দ্বাবিতি । ভূতানাং দ্বৈবিধ্যে মানসেনোদগীথব্রাহ্মণমুদাহরতি দ্বয়া হেতি । সম্পৎদ্বয়বু-
তেভ্যোহতিরিক্তানামপি প্রাণিভেদানাং সম্ভবাৎ কুতো ভূতানাং দ্বিত্বনিয়তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ
সর্কেষামিতি ॥ ৬ ॥

নবধ্যায়শেষেণাসুরীসম্পদর্শনমযুক্তং তস্যান্ত্যজ্যেহেন পঞ্চপ্রক্ষালনশ্রাবতারাচিত্যা-
শঙ্ক্যাহ প্রত্যক্ষাকরণেনেতি । বর্জনীয়মাসুর্বাঃ সম্পদং বিবৃণোতি প্রবৃত্তিক্লেতি । তাং
বিহিতাং প্রবৃত্তিঃ ন জানন্তীত্যর্থঃ, তাক্ নিষিদ্ধাং ক্রিয়াং ন জানন্তীতিসংক্কঃ । ন শোচমি-

স্বামিকৃত টীকা ।

ত্রাধিকারী ন বেতি সন্দেহাদ্যাকুলমর্জুনমাখাসয়তি হে ভারত মাণ্ডচঃ শোকঃ মাকার্ষীঃ
যতস্তং দৈবীং সম্পদমভিজাতোহসি ॥ ৫ ॥

আশুরী সম্পৎ সর্কাস্বনা বর্জয়িতব্যেত্যেতদর্থমাসুরীং সম্পদং প্রপঞ্চয়িতুমাহ দ্বাবিতি
দ্বৌ দ্বিঃপ্রকারৌ ভূতানাং সর্গৌ মে বচনাচ্ছৃণু, আশুররাক্ষসপ্রকৃত্যোরেকীকরণৌ
দ্বাবিত্যুক্তং, অতো রাক্ষসীমাসুরীকৈব প্রকৃতিং মোহনীং শ্লিঙা ইত্যাদিনা নবমাধ্যায়ো-
ক্তপ্রকৃতিদ্বৈবিধ্যেनावিরোধঃ, স্পষ্টমন্ত্ৰঃ ॥ ৬ ॥

প্রবৃত্তিঞ্চ নিবৃত্তিঞ্চ জনা ন বিদুরাসুরাঃ ।

ন শৌচং নাপি চাচারো ন সত্যং তেষু বিদ্যতে ॥ ৭ ॥

অসত্যমপ্রতিষ্ঠন্তে জগদাহরনীশ্বরম্ ।

অপরম্পরসম্ভূতং কিমন্তং কামহেতুকম্ ॥ ৮ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অধ্যায়পরিনমাণ্ডেবাসুৰী সম্পৎ প্রাণিবিশেষণেণ প্রদর্শ্যতে প্রত্যক্ষীকরণেন শক্যতে অস্যাঃ পবিবর্জনঃ কর্তু মিতি, প্রবৃত্তিমিতি প্রবৃত্তিঞ্চ প্রবর্তনং যস্মিন্ পুরুষার্থসাধনে কর্তব্যে প্রবৃদ্ধিস্তাঃ নিবৃত্তিঞ্চ তদ্বিপবীতাঃ যস্মাদনর্থহেতোর্নিবর্তিতব্যা সা নিবৃত্তি-স্তাঞ্চ জনা আসুৰা ন বিদুঃ ন জানন্তি ন কেবলং প্রবৃত্তিনিবৃত্তী এব ন বিদুর্ন শৌচং নাপি চাচাবো ন সত্যস্তেষু বিদ্যতে অশৌচানাচারমায়াবিনোহনৃতবাদিনো হ্যাসুরাঃ ॥ ৭ ॥

কিঞ্চ অসত্যেতি । অসত্যং যথা বয়মনৃতপ্রায়াস্তথৈদং জগৎ সৰ্ব্বং অসত্যমপ্রতিষ্ঠঞ্চ নাশ্চ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মৌ প্রতিষ্ঠাতোহপ্রতিষ্ঠাশ্চেতি তে আসুৰা জনা জগদাহরনীশ্বরং ন চ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম-সব্যাপেক্ষকোহস্য শাসিতেশ্বরো বিদ্যতইতি অতোহনীশ্বরং জগদাহুঃ কিঞ্চ অপরম্পবসম্ভূতং

গিরিকৃত টীকা ।

ত্যা দেস্তাৎপর্যমাহ অনাচারেতি । শৌচসত্যয়োরাচাবান্তর্ভাবেহপি ব্রাহ্মণপরিব্রাজকস্তা-য়েন পৃথগুপাদানং ॥ ৭ ॥

অসুরাণাং জনানাং বিশেষণাস্তরাণ্যপি সস্তীত্যা হ কিঞ্চেতি । বিদ্যতইত্যাহরিতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ । শাষ্ট্রকগম্যমদৃষ্টং নিমিত্তীকৃত্য প্রকৃত্যধিষ্ঠাত্রাজ্ঞকেন ব্রহ্মণা বহিতং জগদিষ্যতে চেৎ কথন্তুৎপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ কিঞ্চেতি । কিমন্তুদিত্যা দেরাঙ্কেপস্য তাৎ-পর্যমাহ ন কিঞ্চিদিতি ॥ ৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

আসুরীং বিস্তবেণ নিরূপয়তি প্রবৃত্তিকেত্যা দি দ্বাদশতিঃ । প্রবৃত্তিমধৰ্ম্মান্নিবৃত্তিঞ্চা-সুরস্বভাবা জনা ন জানন্তি অতঃ শৌচমাচারঃ সত্যঞ্চ তেষু নাস্ত্যেব ॥ ৭ ॥

ননু বেদোক্তয়োর্ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ময়োঃ প্রবৃত্তিঃ নিবৃত্তিঞ্চ কথং ন বিদুঃ কুতো বা ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ময়ো-রনঙ্গীকারে জগতঃ স্মৃৎসুখাদিব্যবস্থা স্যাৎ কথং বা শৌচাচারা দিবিসয়মীশ্বরাস্ত্যামতি-বর্তেরনু ঈশ্বরানঙ্গীকারে চ কুতো জগৎপত্তিঃ স্যাদতআহ অসত্যমিতি । নাস্তি সত্য বেদপুরাণাদি প্রমাণং যস্মিন্স্তাদৃশং জগদাহুঃ বেদাদীনাং প্রামাণ্যং ন মন্তু ইত্যর্থঃ তদুক্তং ত্রয়ো বেদস্য কর্তারো মুনিভণ্ডনিশাচবাইত্যা দি । অতএব নাস্তি ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মরূপ প্রতিষ্ঠা ব্যবস্থাহেতুর্ষন্ত তৎ স্বাভাবিকং জগৎঐচ্ছিত্র্যমাহরিত্যর্থঃ । অতএব নাস্তীশ্বরঃ

এতাং দৃষ্টিমবষ্টভ্য নষ্টান্নানোহন্নবুদ্ধয়ঃ ।

প্রভবন্ত্যগ্রকর্মাণঃ ক্রয়াজগতোহহিতাঃ ॥ ৯ ॥

কামমাশ্রিত্য দুস্পুরং দন্তমানমদাশ্রিতাঃ ।

মোহাদ্গৃহীত্বাহসদগ্রাহান্ প্রবর্তন্তেহশুচিত্রতাঃ ॥ ১০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কামপ্রযুক্তয়োঃ স্ত্রীপুরুষয়োবন্তোহ্নসংযোগাৎ জগৎ সর্বং সন্তুতং কিমন্তৎ কামহেতুকং কামহেতুকমেব কামহেতুকমন্তজ্জগতঃ কাবণং ন কিঞ্চিৎ অদৃষ্টং ধর্মাধর্মাদিকারণান্তরং বিদ্যতে জগতঃ কামএব প্রাণিনাং কারণমিতি লোকাযতিকদৃষ্টিরিয়ং ॥ ৮ ॥

এতামিতি । এতাং দৃষ্টিমবষ্টভ্যাশ্রিত্য নষ্টান্নানো নষ্টস্বভাবা বিত্রষ্টপরলোকসাধনা-
অন্নবুদ্ধয়োবিষয়বিষয়া অন্নৈব বুদ্ধির্ধেবান্তে অন্নবুদ্ধয়ঃ প্রভবন্ত্যন্তবন্তি উগ্রকর্মাণঃ ক্রূ-
কর্মাণো হিংসাক্রাণীঃ ক্রয়াজগতঃ প্রভবন্তীতি সম্বন্ধঃ জগতোহহিতাঃ শত্রবইত্যর্থঃ ॥ ৯ ॥

তে চ কামেতি । কামঃ ইচ্ছাবিশেষমাশ্রিত্যাবষ্টভ্য দুস্পূবমশক্যপূরণং দন্তমানমদা-
শ্রিতাঃ দন্তশ্চ মানশ্চ মদশ্চ দন্তমানমদাশ্রিত্যেবিতাঃ মোহাদবিবেকতঃ গৃহীত্বোপাদায়

গিরিকৃত টীকা ।

যথোক্তা দৃষ্টিব্রহ্মদৃষ্টিবদিষ্টেবেতাশক্ত্যাহ এতামিতি । প্রাণপদিষ্টামেতাং লোকাযতি-
কদৃষ্টিমবলশ্চেতি যাবৎ । নষ্টস্বভাবত্বমেব স্পষ্টয়তি বিত্রষ্টেতি । বিষয়বুদ্ধেরন্নত্বং দৃষ্টমা-
ত্রোদ্দেশেন প্রবৃত্তত্বং, জগতঃ প্রাণিজাতশ্চেতি যাবৎ ॥ ৯ ॥

ভানৈব হ্রাচারানস্বরান্ প্রকারান্তরেণ বিশিনষ্টি তে চেতি ॥ ১০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কর্তা ব্যবস্থাপকশ্চ যস্য তাদৃশঃ জগদাহঃ । তর্হি কুতোহস্য জগতউৎপত্তিঃবদন্তীত্যত
অপবস্পরসন্তুতমিতি । অপরশ্চ পরশ্চেতি অপরস্পরং অপরস্পরতোহন্তোহ্নতঃ স্ত্রীপুং-
সরোর্মিধুনাৎ সন্তুতং জগৎ । কিমন্তৎ কারণমস্য নাস্ত্যন্তৎ কিঞ্চিৎ কিন্তু কামহেতুকমেব
স্ত্রীপুংসরোকভয়োঃ কামএব প্রবাহরূপেণ হেতুরস্যেত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

কিঞ্চ এতামিতি । এতাং লোকাযতিকানাং দৃষ্টিং দর্শনমাশ্রিত্য নষ্টান্নানো মলীম-
সচিত্তাঃ সন্তোহন্নবুদ্ধয়ো দৃষ্টার্থমাত্রমতয়ঃ, অভএবোগ্রং হিংস্রং কর্ম যেষাং তে, অহিতা
বৈরিণো ভূত্বা জগতঃ ক্রয়াজগতঃ প্রভবন্তি উগ্রবন্তীত্যর্থঃ ॥ ৯ ॥

অপি চ কামমাশ্রিত্য দন্তাদিভির্ভুক্তাঃ সন্তঃ পুত্রদেবতাবাধনাদৌ প্রবর্তন্তে । কথং
অসদ্ গ্রাহাদ্ গৃহীত্বা অনেন মত্রেণৈত্যাঃ দেবতামারাধ্য মহানিধীন্ সাধয়াম ইত্যাদীন্

চিন্তামপরিমেয়ঞ্চ প্রলয়ান্তামুপাশ্রিতাঃ ।

কামোপভোগপরমাএতাবদিতি নিশ্চিতাঃ ॥ ১১ ॥

আশাপাশশতৈর্ক্কাঃ কামক্রোধপরায়ণাঃ ।

ঈহন্তে কামভোগার্থমন্যায়েনার্থসঞ্চয়ান্ ॥ ১২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অসদগ্হানন্তনিশ্চয়ান্ প্রবর্তন্তে লোকেশ্চচিত্রতাঃ অশুচীনি ব্রতানি যেষান্তে অশু-
চিত্রতাঃ ॥ ১০ ॥

কিঞ্চ চিন্তেতি । চিন্তামপরিমেয়ঞ্চ ন পরিমাতুং শক্যতে অস্মাচ্চিত্তায়া ইষত্তা সা
অপরিমেয়া তামপরিমেয়াং প্রলয়ান্তাং মবণান্তামুপাশ্রিতাঃ সদা চিন্তাপরাইত্যর্থঃ কামো-
পভোগপরমাঃ কাম্যন্তইতি কামাঃ শব্দাদয়ন্তুপভোগপবমাঃ অয়মেব পবমঃ পুরুষার্থো ষঃ
কামোপভোগইত্যেবং নিশ্চিতান্এতাবদিতি নিশ্চিতাঃ ॥ ১১ ॥

আশাপাশেতি । আশাপাশশতৈঃ আশাএব পাশাস্তুচ্ছতৈরাশাপাশশতৈর্ক্কা নিয়-
ত্রিতাঃ সন্তঃ সর্কতঃ আকুষ্যমাণাঃ কামক্রোধপরায়ণাঃ কামক্রোধো পরময়নং পরআশ্রয়ো

গিরিকৃত টীকা ।

তানেব বিধাস্তবেণ বিশিনষ্টি কিঞ্চেতি । চিন্তামান্বীষযোগক্ষেমোপায়ালোচনাস্মি-
কামপরিমেষবিষয়ত্বাৎ পরিমাতুমশক্যামাশ্রিতাইতি সম্বন্ধঃ । এষ কামোহত্রভোগঃ পরময়নং
স্বখস্যেত্যেতাবৎ পারত্রিকং তু নাস্তি স্বখমিতি নিশ্চয়বস্তুইত্যাহ এতাবদিতীতি ॥ ১১ ॥

আস্মুরানেব পুনঃ বিশিনষ্টি আশেতি । অশক্যোপায়ার্থবিষয়া অনবগতোপায়ার্থবিষয়া
বা প্রার্থনা আশাস্তাঃ পাশাইব পাশাস্তেষাং শতৈর্ক্কাইব শ্রেয়সঃ প্রচ্যাব্যেতস্ততো নীয়-
মানা ইত্যাহ আশাএবেতি ॥ ১২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

হুরাগ্রহান্ মোহমাত্রেণ স্বীকৃত্য প্রবর্তন্তে, অশুচিত্রতা অশুচীনি মদ্যমাংসাদিবিষয়ানি
ব্রতানি যেষাং তে ॥ ১০ ॥

কিঞ্চ চিন্তামিতি । প্রলয়োমরণমেবাস্তো যস্য স্তামপরিমেয়াং পরিমাতুমশক্যাং চিন্তা-
মাশ্রিতা নিত্যচিন্তাপরাইত্যর্থঃ । কামোপভোগএব পরমো যেষাং তে এতাবদিতি
কামোপভোগএব পরমঃ পুরুষার্থো নান্তদন্তীতি কৃতনিশ্চয়ার্থসঞ্চয়ানীহন্ত ইত্যন্ত-
রেণাস্বয়ঃ, তথা চ বার্ষ্পত্যসূত্রং, কামএবৈকঃ পুরুষার্থইতি চৈতন্তবিশিষ্টঃ কামঃ
পুরুষ ইতি চ ॥ ১১ ॥

অতএব আশেতি । আশাএব পাশাস্তেষাং শতৈর্ক্কা ইতস্তত আকুষ্যমাণাঃ, কাম

ইদমদ্য ময়া লক্ষ্মিদং প্রাপ্স্যে মনোরথম্ ।

ইদমস্তীদমপি মে ভবিষ্যতি পুনর্ধনম্ ॥ ১৩ ॥

অসৌ ময়া হতঃ শক্রহ্নিষ্যে চাপরানপি ।

ঈশ্বরোহহমহং ভোগী সিদ্ধোহহং বলবান্ সুখী ॥ ১৪ ॥

শাক্করভাষ্যম্ ।

যেষাম্বে কামক্রোধপরায়ণাঃ ঈহম্বে চেষ্টম্বে কামভোগার্থঃ কামভোগপ্রয়োজনায় ন ধর্ম্মা-
মন্ত্যায়েনার্থসঞ্চয়ান্ অর্থপ্রচয়ান্ অন্ত্যায়েন পরস্বাপহরণাদিনেত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

ঈদৃশশ্চ তেষামভিপ্রায়ঃ ইদমিতি । ইদং ভ্রব্যং অদ্য ইদানীং ময়া লক্ষ্যং ইদঞ্চ অন্ত্যে
প্রাপ্স্যে মনোরথং মনস্কষ্টিকবং ইদমপি মে ভবিষ্যত্যাগামিনি সম্বৎসরে পুনর্ধনং তেনাহং
ধনী বিখ্যাতো ভবিষ্যামি ॥ ১৩ ॥

অসৌ ময়েতি । অসৌ দেবদত্তনামা ময়া হতঃ হুজয়ঃ শক্রঃ হনিষ্যে চান্ত্যায়রাকান্
পরানপি কিমেতি কবিষ্যন্তি তপস্বিনঃ সর্বথাপি নাস্তি মন্তুল্য ঈশ্বরোহহমহং ভোগী সর্ব-
প্রকাবেণ চ সিদ্ধোহহং সম্পন্নঃ পুত্রৈঃ পৌত্রৈর্নপ্তুভিন' কেবলং মানুষোহহং বলবান্ সুখী
চাহমেব অন্তে তু ভূমিভাবায়াবতীর্ণাঃ ॥ ১৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

তেষামভিপ্রায়োহপি বিবেকবিরোধীত্যাহ ঈদৃশশ্চেতি । ভ্রব্যাদ্বেহিরণ্যাদি । ইদমন্ত-
দ্বুদ্ধৌ প্রার্থ্যমানত্বেন বিপরিবর্তমানমিত্যেতৎ ॥ ১৩ ॥

যথোক্তে মদভিপ্রায়ে প্রতিবন্ধকঃ শক্ররপি ন সম্ভবতীত্যাহ অসাবিতি । তন্তো বিহী-
নানাং ত্রয়া পরিভবেহপি তন্তুল্যানাং শত্রুণাং পবিভবোনিশ্চিতো ন ভবতীত্যাশঙ্ক্যাহ
সর্বথেতি । ঈশ্বর্য্যতিরেকেহপি কুতস্তেষাং ভোগসামর্থ্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ অহমিতি । সিদ্ধ-
ত্বমেব ক্ষুটয়তি সম্পন্নইতি । বলবানোজস্বী সুখী রোগরহিতঃ ॥ ১৪ ॥

বিদ্যাবৃন্তধনাভিজ্ঞানৈঃ মন্তুল্যো নাস্তীত্যাহ আচ্যইতি । তথাপি যোগদানাভ্যাস্তৎ-

স্বামিকৃত টীকা ।

ক্রোধপরায়ণাঃ, কামক্রোধৌ পরময়নমাশ্রয়ো যেষাং তে, কামভোগার্থন্ত্যায়েন চৌর্ধ্যা-
দিনার্থানাং সঞ্চয়ান্ রাস্তীনীহন্ত ইচ্ছন্তি ॥ ১২ ॥

তেষাং মনোরথং কথয়ন্ নরকপ্রাপ্তিমাহ ইদমদ্যেতি চতুর্ভিঃ । প্রাপ্সে প্রাপ্স্যামি
মনোরথং মনসঃ প্রিয়ং, স্পষ্টমন্তৎ, এতেষাঞ্চ ত্রয়াণাংগ্নোকানামিত্যজ্ঞানবিমোহিতাঃ
সন্তো নরকে পতন্তীতি চতুর্ধেনাশ্রয়ঃ ॥ ১৩ ॥

কিঞ্চ অসাবিতি । সিদ্ধঃ কৃতকৃত্যঃ, স্পষ্টমন্তৎ ॥ ১৪ ॥

আচ্যোহভিজ্ঞনবানস্মি কোহন্তোহস্তি সদৃশো ময়া ।
 যক্ষ্যে দাস্তামি মোদিষ্য ইত্যজ্ঞানবিমোহিতাঃ ॥ ১৫ ॥
 অনেকচিত্তবিভ্রান্তা মোহজালসমাবৃত্তাঃ ।
 প্রসক্তাঃ কামভোগেষু পতন্তি নরকেহুচৌ ॥ ১৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

আচ্যইতি । আচ্যো ধনেনাভিজ্ঞনবান্ সপ্তপুরুষঃ শ্রোত্রিয়বাদিসম্পন্নস্তেনাপি ন মম
 তুল্যোহস্তি কশ্চিৎ কোহন্তোহস্তি সদৃশস্তুল্যো ময়া কিঞ্চ যক্ষ্যে যাগেনাপ্যান্তানভিতবিষ্যামি
 দাস্তামি নটাদিভ্যঃ মোদিষ্যে হর্ষাতিশয়ঃ প্রাপ্ত্যামীত্যেবং অজ্ঞানেন বিমোহিতাঃ
 অজ্ঞানবিমোহিতাঃ অবিবেকভাবমাপন্বাঃ ॥ ১৫ ॥

অনেকেতি । অনেকচিত্তবিভ্রান্তা উক্তপ্রকারৈবনৈকশ্চিত্তৈর্কিবিধঃ ভ্রান্তা অনেকচি-
 ত্তবিভ্রান্তা মোহজালসমাবৃত্তাঃ মোহোহবিবেকোহজ্ঞানস্তদেব জালমিবাবরণাঙ্কহাস্তেন
 সমাবৃত্তাঃ প্রসক্তাঃ কামভোগেষু কাম্যস্ত ইতি কামাঃ বিষয়াস্তেষামুপভোগেষু কামভো-
 গেষু তত্রৈব নিষণ্ণাঃ সস্তস্তেনোপচিতকাম্যাঃ পতন্তি নরকেহুচৌ বৈতরণ্যাদৌ ॥ ১৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ফলেন বা কশ্চিদধিকো ভবিষ্যতীত্যশঙ্ক্যাহ কিঞ্চৈতি । নচ তেষামেষোহভিপ্রায়ঃ সাধী-
 য়ানিত্যাহ ইত্যেবমিতি ॥ ১৫ ॥

উক্তপ্রকারবিপর্যয়েণ কৃত্যাকৃত্যবিবেকবিকলানাং কিং শ্রাদিত্যপেক্ষায়ামাহ অনে-
 কেতি । কামাবিষয়াস্তেষাং ভোগেষু তৎপ্রযুক্তেষুপভোগেষুচিতি যাবৎ ॥ ১৬ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ আচ্যইতি । আচ্যো ধনাদিসম্পন্নঃ, অভিজ্ঞনবান্ কুলীনঃ, যক্ষ্যে যাগাদ্যনু-
 ঠানেনাপি দীক্ষিতান্তরেভ্যঃ সকাশান্নহতীং প্রতিষ্ঠাং প্রাপ্ত্যামি, দাস্তামি স্বাবকে-
 ভ্যশ্চ, মোদিষ্যে হর্ষং প্রাপ্ত্যামি ইত্যেবমজ্ঞানেন বিমোহিতা মিথ্যাভিনিবেশং
 প্রাপিতাঃ ॥ ১৫ ॥

এবন্তু তা যৎ প্রাপ্নুবন্তি তচ্ছ্ণু অনেকৈতি । অনেকেষু মলোরথেষু প্রবৃত্তং চিত্ত-
 অনেকচিত্তং তেন বিভ্রান্তা বিক্ষিপ্তাঃ তেনৈব মোহময়েন জ্বালেন সমাবৃত্তা মৎস্তাইব
 সূত্রময়েন জ্বালেন যদ্বিতাঃ এবং কামভোগেষু প্রসক্তাঅভিনিবিষ্টাঃ সন্তোহুচৌ কশ্মলে
 নরকে পতন্তি ॥ ১৬ ॥

যক্ষ্যইতি চ যস্তেষাং মনোবধউক্তঃ স কেবলং দস্তাহঙ্কারাদিপ্রধানএব'ন তু সাধি-
 কইত্যভিপ্রায়েণাহ আয়েতি ' দ্বাত্যাং । আয়নৈব সস্তাবিতাঃ পূজাতাঃ নীতাঃ নতু

আত্মসস্তাবিতাস্তুকা ধনমানমদান্বিতাঃ ।

যজন্তে নামযজ্ঞেষু দন্তেনাবিধিपूर्वकम् ॥ ১৭ ॥

অহঙ্কারং বলং দর্পং কামং ক্রোধঞ্চ সংশ্রিতাঃ ।

মামাত্মপরদেহেষু প্রদ্বিষন্তোহভ্যসূয়কাঃ ॥ ১৮ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

আত্মেতি । আত্মসস্তাবিতাঃ সর্বগুণাবিশিষ্টতয়াত্মনৈবাত্মনি সস্তাবিতাঃ আত্মসস্তা-
বিতাঃ ন সাধুভিঃ, স্তুকা অপ্রণতাত্মানো ধনমানমদান্বিতাধননিমিত্তো মানো মদন্ত তাভ্যাং
ধনমানমদাত্ম্যাম্বিতা যজন্তে নামযজ্ঞের্নামমাত্রের্ষজ্ঞেষুর্দন্তেন ধর্মধ্বজিতয়া অবিধিपूर्वकं
বিহিতাদেতিকর্তব্যতারহিতৈঃ ॥ ১৭ ॥

অহমিতি । অহঙ্কারমহঙ্কারণমহঙ্কারঃ বিদ্যমানৈরবিদ্যমানৈশ্চ গুণৈবাত্মাধ্যারোপি-
তৈর্কিংশিষ্টমাত্মানমহমিতি মন্যতে সোহহঙ্কারোহবিদ্যাধ্যঃ কষ্টতমঃ সর্বদোষণাং মূলং
সর্বানর্থপ্রবৃত্তীণাঞ্চ মূলং তং পরিগৃহ্য তথা বলং পবাভিভবনিমিত্তং কামবাগান্বিতং দর্পং
দর্পো নাম যন্তোস্তবে ধর্মমতিক্রামতীতি সোহয়মন্তঃকরণাশ্রয়ো দোষবিশেষঃ কামং জ্ঞ্যাদি-

গিরিকৃত টীকা ।

নহু তেষামপি কেষাঞ্চিৎকৈদিকে কৰ্ম্মনি যাগদানাদৌ প্রবৃত্তিপ্রতিপত্তেরযুক্তং বৈতর-
ণ্যাদৌ পতনমিতি চেত্তত্রাহ আত্মেতি । আত্মবীসম্পদমভিজাতৈরধর্মজাতমেব সক্ষীয়তে
প্রবৃত্তেরপি বৈদিকে কৰ্ম্মনি নৈব পুণ্যমিত্যুক্তং ॥ ১৭ ॥

ত্রক্ষজ্ঞানাং পুনরাশ্রয়া দূরাদেবোদ্বিভ্রান্তইত্যাহ অহঙ্কারমিতি । অহঙ্কারমেব ক্ষোরয়তি
বিদ্যমানৈবিতি । অধ্যারোপিতবৈশিষ্ট্যবিষয়ত্বাদহঙ্কারশ্চাবিদ্যামূলত্বেনাবিদ্যাশ্রমাহ অবি-
দ্যাধ্যাইতি । বিবেকিভিস্তস্তাত্যিহাদেব হেয়ত্বং সূচয়তি কষ্টতমইতি । তদেব স্পষ্টয়তি
সর্কেতি । তৎসংশ্রিতাইতি সৎক্ষঃ । কাৰ্য্যকারণসামর্থ্যমুক্তবিশেষণং বলং অহঙ্কারএব মহ-

স্বামিকৃত টীকা ।

সাধুভিঃ কৈশ্চিৎ অতএব স্তুকা অনত্রাঃ ধনেন যো মানো মদন্ত তাভ্যাং সম্বিতাঃ সন্তঃ তে
নামমাত্মেণ যে যজ্ঞান্তে নামযজ্ঞাঃ যদ্বা দীক্ষিতঃ সোময়াজীতে্যবমাদি নামমাত্রপ্রসিদ্ধয়ে যে
যজ্ঞান্তৈর্ষজ্ঞেষু, কথং দন্তেন ন তু শ্রদ্ধয়া অবিধিपूर्वकঞ্চ যথা ভবতি তথা ॥ ১৭ ॥

অবিধিपूर्वकম্ ইত্যমেব প্রপঞ্চ্যতি অহঙ্কারমিতি । অহঙ্কারাদীন্ সংশ্রিতাঃ সন্ত আত্মপর-
দেহেষু আত্মদেহে পরদেহেষু চ চিদংশেন স্থিতং মাং প্রদ্বিষন্তো যজন্তে দন্তযজ্ঞেষু শ্রদ্ধয়া
অভাবাদাত্মনো বৃথৈব পীড়া ভবতি তথা পখাদীনামপ্যবিধিনা হিংসার্যাং চৈতন্তত্ত্রোহএবাব-
শিষ্যতইতি প্রদ্বিষন্ত ইত্যুক্তং, অভ্যসূয়কাঃ সন্ন্যাসবর্জিতাঃ গুণেষু দোষারোপকাঃ ॥ ১৮ ॥

তানহং দ্বিষতঃ ক্রূরান্ সংসারেষু নরাধমান্ ।

ক্ষিপাম্যজস্রমশুভানাসুরীশ্বেব যোনিষু ॥ ১৯ ॥

আসুরীং যোনিমাপন্নান্ মূঢ়ান্ জন্মানি জন্মানি ।

মামপ্রাপৈপ্যব কোন্তেয় ততো যান্ত্যধমাং গতিম্ ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বিষয়ঃ ক্রোধমনিষ্টবিষয়ঃ এতানন্তাংশ্চ মহতো দোষান্ সংশ্রিতাঃ কিঞ্চ তে মামীশ্বরঃ
আত্মপরদেহেষু স্বদেহে পবদেহেষু চ তদ্বুদ্ধিকর্ষসাক্ষীভূতঃ মাং প্রদ্বিষন্তো মচ্ছাসনাতি-
বর্ত্তিত্বং প্রদ্বেষন্তঃ কুর্কন্তোহভ্যসূরকাঃ সন্ন্যাসস্থানাং গুণেষু অসহমানাঃ ॥ ১৮ ॥

তানহমিতি । তানহং সর্বান্ সন্ন্যাসপ্রতিপক্ষভূতান্ সাধুদ্বेषিণো দ্বিষতশ্চ মাং ক্রূরান্
সংসাবেষেব নবকসংসরণমার্গেষু নবাধমান্ অধর্মদোষবত্যাং ক্ষিপামি প্রক্ষিপামি অজস্রঃ
সস্তমশুভানশুভকর্মকাবিণ আসুবেষেব ক্রূরকর্মপ্রায়ান্ ব্যাভ্রসিংহাদিযোনিষু ক্ষিপামী-
ত্যনেন সস্বকঃ ॥ ১৯ ॥

আসুবেমিতি । আসুবেঃ যোনিমাপন্যাঃ প্রতিপন্নান্ মূঢ়ান্ জন্মানি জন্মানি অব্যবেকিনঃ

গিরিকৃত টীকা ।

দবধীষণাপর্ষস্ত্বেন পরিণতো দর্পস্তঃ ব্যাকবোতি দর্পো নামেত্যাদিনা । অন্তাংশ্চ দোষা-
ন্যাৎসর্ষাদীন্ন কেবলং উক্তমেব তেষাং বিশেষণং কিন্তু কষ্টতমমাস্ত বিশেষণাস্তবমিত্যাহ
কিঞ্চৈতি । যদ্যপীশ্বরম্প্রতি দ্বেষন্তেষাং সম্ভাব্যতে তথাপি কথং স্বদেহে পবদেহেষু চ তং
প্রতি দ্বেষঃ নহি তত্র ভোক্তাবমস্তবেশ্বরশ্চাবস্থানমিত্যাশঙ্ক্যাহ তদ্বুদ্ধীতি । তেষামীশ্বরঃ
প্রতি দ্বেষমেব প্রকটয়তি মচ্ছাসনেতি । ঈশ্বরশ্চ শাননঃ শ্রুতিস্মৃতিকপ্তদতিবর্ত্তিত্বং তদ্ব-
ক্তার্থজ্ঞানানুষ্ঠানপরাসুখত্বং ॥ ১৮ ॥

তেষামুক্তবিশেষণবতামাসুবাণাং কিং শ্রাদিতি তদাহ তানিতি । ভগবতো নৈশ্বর্ধ্য-
প্রসঙ্গং প্রত্যাশিস্তি অধর্ষেতি ॥ ১৯ ॥

নহু তেষামপি ক্রমেণ বহুনাং জন্মানামস্তে গ্রেয়ো ভবিষ্যতি নেত্যাহ আসুরীমিতি ।
তেষামীশ্বরপ্রাপ্তিশঙ্কাভাবে কথস্তন্নিষেধঃ শ্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ মামিত্যাদিনা । যস্মাদাসুবে

স্বামিকৃত টীকা ।

তেষাঞ্চ কদাচিদপ্যাসুরস্বভাবপ্রচ্যুতিন্ ভবতীত্যাহ তানিতি দ্বাভ্যাং । তানহং
মাং দ্বিষতঃ ক্রূরান্ সংসারেষু জন্মমৃত্যুমার্গেষু তত্রাপ্যাসুরীশ্বেবাতিক্রূরান্ ব্যাভ্রসর্পাদি-
যোনিষজস্রমনবরতং ক্ষিপামি তেষাং পাপকর্মণাং তাদৃশং ফলং দদামীত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

কিঞ্চ আসুরীমিতি । তে চ মামপ্রাপৈপ্যবেত্যেবকাবেণ মৎপ্রাপ্তিশঙ্কাপি কৃতস্তেষাং

त्रिविधं नरकश्रेयसं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतद्भयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रतिजन्म तमोबहलान्शेव षोनिषु जायमानाअधोगच्छन्ति ते मृता मामीश्वरः अप्राप्य अना-
सादैद्यव हे कोऽस्त्येय ततस्तस्मादपि याञ्छि अधमाः निकृष्टतमादतिः मामप्राप्येति न म-
प्राप्तौ काचिदप्याशङ्कान्त्यते। मच्छिष्टसाधुमार्गप्राप्तिमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

सर्वश्याः आश्रयाः सम्पदः संश्लेषोऽयमुच्यते, यस्मिन्त्रिविधे सर्व आश्रयीसम्पद-
दोहनश्लेषोऽप्यस्तुर्भवति षण्परिहावेण परिश्रुतश्च भवति यन्मूलः सर्वशानर्थश्च तदेतदुच्यते
त्रिविधमिति । त्रिविधं नरकद्वारं त्रिःप्रकारं नरकश्च प्राप्तिद्वारं नाशनमात्मनः यद्द्वारं
प्रविशन्नेव नशति आत्मा कश्चिच्चिं पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदुच्यते द्वारं नाश-
नमात्मनइति किं तं कामः क्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतद्भयं त्यजेत् षतएतद् द्वारं नाश-
नमात्मनस्तस्मात् कामादिभयमेतद् त्यजेत् त्यागस्ततिरियं ॥ २१ ॥

एतैरिति । एतैर्किमुक्तः कोऽस्त्येय तमोद्वारैस्तमसो नरकश्च दुःखमोहायकश्च
द्वाराणि कामादयस्तैरेतैर्द्विर्किमुक्ते। नरकाचरत्यनुतिष्ठति किमात्मनः श्रेयो षण्प्रति-

गिरिकृत टीका ।

सम्पदनर्थपरम्परया सर्वपुरुषार्थपरिपहिनी तस्माद्यावत् पुरुषः स्वतज्ज्ञो न काश्चिं पारवश-
करीं योनिमापन्नस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

कथमाश्रयी सम्पदनस्तुभेदवती पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्येतेत्याशङ्क्याह सर्व-
श्रेयसि । संश्लेषोऽयमुच्यते यस्मिन्निति । कामादौ त्रिविधे सर्वश्याश्रयसम्पदश्लेष-
र्भावेपि कथमसौ परिह्रियते तत्राह षण्परिहारेणेत्याश्रयीसम्पदपरिहारेऽपि कथं
सर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशङ्क्याह षण्मिति । कथमात्मनोनित्यश्च नाशशक्येति तत्राह
कश्चिर्दिति । त्रिविधमपि सामान्तोदर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विशेषतोदर्शयति किं
तदिति । तस्मादिति व्यासष्टे यतइति । कामादित्यागे सति अनर्थाचरणश्रेयःप्रतिबन्धि-
वृत्ती स्मृतमिति भावः ॥ २१ ॥

श्यामिकृत टीका ।

मप्राप्त्युपायः सन्मार्गमप्राप्य ततोऽप्यधमाः कुमिकीटादिगतिः याञ्छीत्युक्तं, शेषः
स्पष्टः ॥ २० ॥

उक्तानामाश्रयदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलदुःखं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह
त्रिविधमिति । कामः क्रोधो लोभश्च इतीदं त्रिविधं नरकश्च द्वारं अतएवात्मनो नाशनं
नीचयोनिप्रापकं तस्मादेतद्भयं सर्वान्ना त्यजेत् ॥ २१ ॥

এতৈর্বিমুক্তঃ কোন্তেয় তমোদ্বারৈস্তিভির্নরঃ ।

আচরত্যাঙ্গনঃ শ্রেয়স্ততো যাতি পরাং গতিম্ ॥ ২২ ॥

যঃ শাস্ত্রবিধিমুৎসৃজ্য বর্ততে কামচারতঃ ।

ন স সিদ্ধিমবাশ্নোতি ন সুখং ন পরাং গতিম্ ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বন্ধঃ পূর্বঃ নাচরতি তদপগমাদাচরতি ততস্তদাচরণতয়া যাতি পরাং গতিং মোক্ষমপি ইতি ॥ ২২ ॥

সর্বশ্চেতশ্চাস্থরীসম্পৎপরিবর্জনশ্চ শ্রেয়স্চ আচরণশ্চ শাস্ত্রং কাবণং শাস্ত্রপ্রমাণাহৃতয়ং শকাং কর্তুং নান্তথা অতঃ যঃ শাস্ত্রেতি যঃ শাস্ত্রবিধিঃ শাস্ত্রং বেদঃ তশ্চ বিধিঃ কর্তব্যাকর্তব্য-জ্ঞানকারণং বিধিপ্রতিষেধাখ্যমুৎসৃজ্য ত্যক্ত্বা বর্ততে কামচারতঃ কামপ্রযুক্তঃ সন ন স সিদ্ধিঃ পুরুষার্থযোগ্যতামাপ্নোতি । নাপ্যস্মিন্ লোকে সুখং নাপি পরাং প্রকৃষ্টাং গতিং স্বর্গং মোক্ষং বা ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ন কেবলং শ্রেয়ঃ সমাচরণাস্থরীং চ সম্পদং বর্জয়ন্মোক্ষমেব সম্যঙ্গীদ্বারা লভতে কিন্তু লৌকিকমপি সুখমিত্যপেরর্থঃ ॥ ২২ ॥

আস্থর্যাঃ সম্পদোবর্জনে শ্রেয়সশ্চ করণে কিং কারণং তদাহ সর্বশ্চেতি । তশ্চ কার-ণত্বং সাধয়তি শাস্ত্রেতি । উক্তমুপজীব্যানস্তবশ্লোকং প্রবর্তয়তি অতইতি । শিষ্যতে বোধ্য-তেহনেনাপূর্বোহর্থইতি শাস্ত্রং তচ্চ বিধিনিষেধাত্মকমিত্যুপেত্য ব্যাচষ্টে কর্তব্যোতি । কামশ্চ করণং কামকারঃ তস্মাদ্ধেতোরিভ্যুপেত্য কামাধীনা শাস্ত্রবিমুখশ্চ প্রবৃত্তিরিত্যাহ কামেতি । কামাধীনপ্রবৃত্তেঃ সদা পুমর্থাযোগশ্চ সর্বপুরুষার্থাসিদ্ধিরিত্যাহ নাপ্নোতি ॥ ২৩ ॥

শাস্ত্রাদৃতে কর্মণোনিফলত্বে ফলিতমাহ তস্মাদিতি । কর্তব্যাকর্তব্যো ধর্ম্যাধর্ম্যৌ তত্র শাস্ত্রশ্চ প্রমাণত্বেইপি মম কিং কর্তব্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ অতইতি । স্বকর্ম কত্রিয়শ্চ যুদ্ধাদি, ইতি শকোহধ্যায়সমাপ্ত্যর্থঃ । তদনেনাধ্যায়েন প্রাগ্ভবীয়কর্মবাসনানুসারেণাভিব্যজ্যমানসাধি-

স্বামিকৃত টীকা ।

ভ্যাগে বিশিষ্টং ফলমাহ এতৈরिति । তমসোনরকশ্চ দ্বারভূতৈরেতৈস্তিভিঃ কামাদিভি-বিমুক্তো নর আঙ্গনঃ শ্রেয়ঃসাধনং উপোযোগাদিকমাচরতি ততশ্চ মোক্ষং প্রাপ্নোতি ॥২২॥

কামাদিত্যাগশ্চ স্বধর্ম্যাচরণং বিনা ন সম্ভবতীত্যাহ যইতি । শাস্ত্রবিধিঃ বেদবিহিতং ধর্মমুৎসৃজ্য যঃ কামচারতো বধেষ্টঃ বর্ততে স সিদ্ধিঃ তদ্বজ্ঞানং ন প্রাপ্নোতি নচ সুখমুপ-শমং নচ পরাং গতিং মোক্ষং প্রাপ্নোতি ॥ ২৩ ॥

তস্মাচ্ছাস্ত্রং প্রমাণন্তে কার্যাকার্যব্যবস্থিতৌ ।
জ্ঞাত্বা শাস্ত্রবিধানোক্তং কৰ্ম কৰ্ত্তুমিহাহঁসি ॥ ২৪

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং

যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসম্বাদে

দৈবাস্তুরসম্পদ্বিভাগযোগে

নাম ষোড়শোহধ্যায়ঃ ।

শাকুরভাষ্যম্ ।

তস্মাদিতি । তস্মাৎ শাস্ত্রং প্রমাণং জ্ঞানসাধনন্তে তব কার্যাকার্যব্যবস্থিতৌ কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্যব্যবস্থায়ামতোজ্ঞাত্বা বুদ্ধা শাস্ত্রবিধানোক্তং বিবির্বিধানং শাস্ত্রমেব বিধানং শাস্ত্রবিধানং কুৰ্য্যান্ন কুৰ্যাদিত্যেবংলক্ষণং তেনোক্তং স্বকৰ্ম যত্তৎ কৰ্ত্তুমিহাহঁসি ইহ ইতি কৰ্ম্মাধিকারভূমিপ্রদর্শনার্থঃ ইতি ॥ ২৪ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাভাষ্যে ষোড়শোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

কাপিপ্রকৃতিত্রয়বিভাগেন দৈবাস্তুরীতি সম্পদ্বয়মাদানহানভ্যামুপদিষ্ট কামক্রোধলোভানপহার পুরুষার্থিনা শাস্ত্রশ্রবণেন তদুক্তকারিণা ভবিতব্যমিতি নির্দ্ধারিতং ॥ ২৪ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং ষোড়শোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

ফলিতমাহ তস্মাদিতি । ইদং কার্যমিদমকার্যক্ষেত্ৰ্যস্মাৎ ব্যবস্থায়ঃ তে তব শাস্ত্রং শ্রুতিস্মৃতিপুরাণাদিকমেব প্রমাণং অতঃ শাস্ত্রবিধিনোক্তং কৰ্ম জ্ঞাত্বা ইহ কৰ্ম্মাধিকারে বর্ত্তমানঃ ষধাধিকারং কৰ্ম কৰ্ত্তুমহঁসি তন্মূলত্বাৎ সত্বশুদ্ধিসম্যগ্জ্ঞানমুক্তীনামিত্যর্থঃ ।

দেবদৈতেয়সম্পত্তিসম্বিভাগেন ষোড়শে ।

তত্ত্বজ্ঞানেহধিকারস্ত সাত্ত্বিকশ্চেতি দর্শিতং ॥ ২৪ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং ষোড়শোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

সপ্তদশোঃধ্যায়ঃ ।

অর্জুনউবাচ—যে শাস্ত্রবিধিমুৎসৃজ্য যজন্তে শ্রদ্ধয়াষিতাঃ ।

তেষাং নিষ্ঠা তু কা কৃষ্ণ সত্বমাহো রজস্তমঃ ॥ ১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তস্মাচ্ছাস্ত্রং প্রমাণস্তইতি ভগবদ্বাক্যাৎ লক্ষপ্রশ্নবীজোঃর্জুনউবাচ যে শাস্ত্রেতি ।
যে কেচিৎ অবিশেষিতাঃ শাস্ত্রবিধিঃ শাস্ত্রবিধানং শ্রুতিস্মৃতিশাস্ত্রচোদনামুৎসৃজ্য পরি-
ত্যজ্য যজন্তে দেবাদীন্ পূজয়ন্তি শ্রদ্ধয়াষিতাঃ শ্রদ্ধয়াস্তিক্যবুদ্ধ্যাষিতাঃ সংযুক্তাঃ সন্তঃ
শ্রুতিলক্ষণং স্মৃতিলক্ষণং বা কক্ষিৎ শাস্ত্রবিধিমপশ্যন্তো বুদ্ধব্যবহারদর্শনাদেব শ্রদ্ধধান-
তয়া দেবাদীন্ পূজয়ন্তি তে ইহ শাস্ত্রবিধিমুৎসৃজ্য যজন্তে শ্রদ্ধয়াষিতা ইতেব্যং গৃহ্যন্তে
যে পুনঃ কক্ষিৎ শাস্ত্রবিধিমুপলভমানাএব তমুৎসৃজ্যায়থাবিধি দেবাদীন্ পূজয়ন্তি তে ইহ

গিরিকৃত টীকা ।

আস্তিকানাং নাস্তিকানাঞ্চ শাস্ত্রৈকচক্ষুযাঃ গতিরুক্তা সম্প্রত্যাস্তিকানাংমেব শাস্ত্রানভি-
জ্ঞানাং গতিং জিজ্ঞাসয়া পৃচ্ছতীত্যাহ তস্মাদিতি । যজন্তইতি যাগগ্রহণং দানাদেবপল-
ক্ষণং যদি বেদোক্তঃ বিধিমপশ্যন্তস্তমুৎসৃজন্তি কথং তর্হি শ্রদ্ধধানা যাগাদি কুর্কন্তি ন হি
মানং বিনা শ্রদ্ধয়া যাগাদি কর্তুং শক্যমিত্যাশঙ্ক্যাহ শ্রুতীতি । নহু শাস্ত্রীয়ং বিধিঃ পশ্য-
ন্তোহপি কেচিত্তমুপেক্ষ্য স্মোৎপ্রেক্ষয়া যাগাদি কুর্কন্তোদৃশ্যন্তে তেষামিহ যে শাস্ত্রবিধিমুৎ-
সৃজ্যতি এহো ভবিষ্যতি নেত্যাহ যে পুনবিতি । তেষামত্রাপরিগ্রহে প্রশ্নপূর্বকং হেতু-
মাহ কস্মাদিতি । শাস্ত্রজ্ঞানাস্তমুপেক্ষাবতাংগ্রহেহপি বিশেষণমবিক্রমিত্যাশঙ্ক্য ব্যাঘাতা-

স্বামিকৃত টীকা ।

উক্তাধিকারহেতুনাং শ্রদ্ধা মুখ্যা চ সাত্বিকী । ইতি সপ্তদশে গোণশ্রদ্ধাভেদস্ত্রিধোচ্যতে ।
পূর্বাধ্যায়ান্তে যঃ শাস্ত্রবিধিমুৎসৃজ্য বর্ততে কামচারতঃ । ন স সিদ্ধিমবাগ্নোতীত্যনেন
শাস্ত্রোক্তবিধিমুৎসৃজ্য কামচারেণ বর্তমানস্ত জ্ঞানেধিকারোনাস্তীভ্যুক্তঃ তত্র শাস্ত্রবিধি-
মুৎসৃজ্য কামচারং বিনা শ্রদ্ধয়া বর্তমানানাং কিমধিকারোহস্তি নাস্তি বেতি বুভুৎসয়া
অর্জুনউবাচ য ইতি । অত্র চ শাস্ত্রবিধিমুৎসৃজ্য যজন্ত ইত্যনেন শাস্ত্রার্থং বুদ্ধা তমুল্লভ্য বর্ত-
মানা ন গৃহ্যন্তে তেষাং শ্রদ্ধয়া যজনারূপপত্তেঃ আস্তিক্যবুদ্ধির্হি শ্রদ্ধা ন চাসৌ শাস্ত্রবিক্রমে-
হর্থে শাস্ত্রজ্ঞানবতাং সন্তবতি তানেবাধিকৃত্য ত্রিবিধা ভবতি শ্রদ্ধেতি যজন্তে সাত্বিকা দেবা-
নিত্যাহ্যন্তরানুপপত্তেঃ অতোনাত্র শাস্ত্রোক্তস্ত্রিনোগৃহ্যন্তে অপি তু ক্লেশবুদ্ধ্যা বা আলম্বায়া

श्रीभगवानुवाच—त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

शास्त्रभाष्यम् ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते इति न परिगृह्यन्ते कस्मात् श्रद्धयाश्रितविशेषणात् देवादिपूजा-
विधिपरः किञ्चिद् शास्त्रं पशुसुखेव तदुत्सृज्याश्रद्धधानतया तद्विहितयाः देवादिपूजायाः
श्रद्धयाश्रिताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्तस्मात् पूर्वोक्ता एव ये शास्त्र-
विधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाश्रिताः इत्यत्र गृह्यन्ते तेषामेवसुत्तानां निष्ठा तु अवस्थानं का
कुरु सत्त्वमाहो यजन्तमः किं सत्त्वनिष्ठावस्थानमाहोस्विद् रजोऽथ वा तमइति ॥ १ ॥

एतदुक्तं भवति या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विक्याहोस्विद्वाश्रुत्य
तामसीति सामान्यविषयोऽस्यः प्रश्नो नाश्रुतिविषय प्रतिवचनमर्हतीति त्रिविधेति श्रीभगवा-

गिरिकृत टीका ।

नैवमित्याह देवादीति । अश्रद्धधानतया तदुत्सृज्येति सत्त्वः । शास्त्रोक्तः विधिमधि-
गच्छतामपि तमवधीर्यं स्रेच्छया देवपूजादौ प्रवृत्तानामाश्रुतेष्वेवाश्रुतावो यस्मादनसुराध्याये
सिद्धसुत्तानादास्तिकाधिकारे तेषां असौ नान्तीत्युपसंहरति यस्मादिति । पूर्वोक्ताः शास्त्रा-
नभिज्ञा बुद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् । तैः श्रद्धया क्रियमाणः कर्म कृत् पर्यवस्यतीति
पृच्छति तेषामिति । का निष्ठेत्येतद्विरुणेति सत्त्वमिति ॥ १ ॥

कार्याणाः कावर्णैर्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह एतदिति । विशेषनिष्ठमुत्तरं
सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति । किमिति श्रद्धात्रैविधां

स्वामिकृत टीका ।

शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमक्रुत्वा केवलमाचारपरम्परावशेन श्रद्धया कचिद्देवताराधनादौ प्रवर्त-
माना गृह्यन्ते, अतोऽयमर्थः ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य ह्युत्सृज्या आलस्येन अनादृत्य केवलमा-
चारप्रामाण्येन श्रद्धयाश्रिताः सन्तो यजन्ते तेषां का निष्ठा का स्थितिः क आश्रयः । तामेव
विशेषेण पृच्छति, किं सत्त्वः आहो किं रजः अथवा तमइति तेषां तादृशी देवपूजादि-
प्रवृत्तिः किं सत्त्वसंश्रिता रजःसंश्रिता तमःसंश्रिता वेत्यर्थः श्रद्धायाः सात्त्विकत्वात् क्लेश-
वृत्त्या आलस्येन च शास्त्रानादवस्य राजसतामसत्वात्त्रिधासन्देहः । यदि सत्त्वसंश्रिता तर्हि
तेषामपि सात्त्विकत्वाद्विषयोक्त्याज्ञानेऽधिकारः स्यादन्तथा नेतित्वात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति । अयमर्थः शास्त्रतद्विज्ञानतः प्रवर्तमानानां
परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी एकविधैव भवति श्रद्धा लोकाचारमात्रेण तु प्रवर्तमानानां
देहिनां वा श्रद्धा सा तु सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । उत्र हेतुः
स्वभावजा स्वभावः पूर्वसंस्कारसुत्तानात्ता स्वभावमन्त्रा कर्तुं समर्थः हि शास्त्रोक्तः विवेक-

सद्बानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ब्रुवाच । त्रिविधा त्रिःप्रकारा भवति श्रद्धा यस्याः निष्ठायाः ह्यः पृच्छसि देहिनाः सा स्वभावज्ञा जन्मान्तरकृते धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावज्ञा सात्त्विकी सत्त्वनिर्कृता देवपूजादिविषया राजसी वज्रोनिर्कृता यक्षरक्षःपूजादिविषया तामसी भ्रमोनिर्कृता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवः त्रिविधास्तामुच्यमानाः श्रद्धाः शृणु सैवः त्रिविधा भवति ॥ २ ॥

सञ्चेति । सद्बानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत यद्येवमुक्तः किं श्रद्धादितुच्यते श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायः अयः पुरुषः संसारी जीवः कथं यो यच्छुद्धो या श्रद्धा यस्या जीवस्य स यच्छुद्धः स एव तच्छुद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ७ ॥

गिरिकृत टीका ।

श्रद्धानुरूपमुच्यते तत्राह यस्यामिति । श्रद्धापूर्विकायाः क्रियामामिति यावत् । श्रद्धा- त्रैविध्ये हेतुमाह सा स्वभावज्ञेति । स्वभावशब्दार्थः प्रकृतोपयोगितया कथयति जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधेत्यपेक्षायामाह सात्त्विकीत्यादिना । कथमुक्ता श्रद्धा स्वभाव- ज्ञेति तत्राह तामिति ॥ २ ॥

प्राचीनकर्षोद्घोषिता त्रिविधा वासना स्वभावशक्तिता त्रिविधायाः श्रद्धाया निमित्त- मित्युक्तमिदानीमुपादानस्तथा दर्शयति सत्त्वमिति । विशिष्टचित्तोपादाना श्रद्धा तत्रैविध्ये त्रिविधेति पूर्वार्द्धशब्दार्थः । कथं निष्ठायाः सात्त्विकादिप्रश्रद्धारा श्रद्धायाः त्रैविध्यनिरूपण- मुपयुक्तमिति मन्वानः शक्यते यद्येवमिति । शक्येयं विनयमभिधायःस्तथा तत्रैव वर्तते इति मन्वानः परिहरति उच्यते इति श्रद्धामयः प्रश्रद्धापूर्वकः कथयति कथमिति । श्रद्धा खरधिकृते पुरुषे प्राचूर्ष्येण प्रवृत्तेऽपि तस्य श्रद्धामयसिद्धिवित्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानं तेषां नास्ति अतः केवलं पूर्वस्वभावेन भवन्ती श्रद्धा त्रिविधा भवति । तामिमां त्रिविधां श्रद्धां शृणुति तच्छुद्धः, व्यवसायादिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्यादिना ॥ २ ॥

ननु श्रद्धा सात्त्विक्येव सत्त्वकार्यत्वेन ह्यस्यैव श्रद्धागवते उक्तवः प्रति निर्दिष्टत्वात् यथोक्तः शमो दमस्ति तिरस्केका तपः सत्यं दया स्वतिः । त्रुष्टिस्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्लाद- रादिः स्वनिर्वृतिः । इत्येताः सत्त्ववृत्तय इति अतः कथं तस्याः त्रैविध्यमुच्यते सत्यं तथापि रजस्तमोमिश्रितत्वेन सत्त्व त्रैविध्यत्वात् श्रद्धानामपि त्रैविध्यं घटते इत्याह

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्वरुकांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ते यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अशान्त्रिविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दन्ताहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

शाक्वरुभाष्यम् ।

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठान्नुमेयेत्याह यजन्तइति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वादिनिष्ठा देवान् यक्वरुकांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च अन्ते यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

एवं कार्यातोनिर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शान्त्रविध्युत्सर्गे तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु पूजादितुपवः सत्त्वादिनिष्ठोभवति बाह्येन तु रजोनिष्ठाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनोभवन्ति

गिरिकृत टीका ।

तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यथोक्तं ज्ञातुं शक्येत्याशङ्क्याह ततश्चेति । अधिकृतं पुरुषं शक्वाप्रधानत्वादिति यावत्, देवा वन्वादयो यक्वाः कुबेरादयोरुकांसि निर्वृतादयः स्वर्गात् प्रच्युता विप्रादयो देहपातादूर्ध्वं वायुदेहमापन्नाः प्रेताः एतेषु यथायथमाराध्यदेवादयः सात्त्विकराजसतामसान् कामान् प्रयच्छन्तीति सामर्थ्यादवगन्तव्यं ॥ ३ ॥

ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शान्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते कुतः कार्यलिङ्गकारुमानेनेति तत्राह एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवास्तवविशेषः प्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपः दर्शयति तत्रेत्यादिना । राजसानां तामसानां प्राचुर्यं प्रशङ्कारा विवृणोति कथमित्यादिना । कामश्च काम्यामानविषयो रागश्च तद्विषयभोगाभिलाषः, तत्कृतः तन्निमित्तमिति यावत् ॥ ५ ॥

स्वामिकृत टीका ।

सञ्चेति । सत्त्वानुरूपं सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वं विवेकिनोऽविवेकिनो वा लोकं शक्वा भवति तस्मादयं पुरुषो लौकिकः शक्वाविकारः त्रिविधया शक्वा विक्रियत इत्यर्थः । तदेवाह योयच्छुद्धः यादृशी शक्वा यश्च स एव स तादृशशक्वायुक्तः । स एव स इति यः पूर्वसत्त्वात्कार्थेण सात्त्विकशक्वायुक्तः पुरुषः स पुनस्तत्संस्कारेण सात्त्विकशक्वायुक्त एव भवति यश्च रजस उत्कर्षेण राजसशक्वायुक्तः स पुनस्तद्दृश एव भवति यश्च तमस उत्कर्षेण तामसशक्वायुक्तः स पुनस्तद्दृश एव भवतीति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमानेष्वेव सात्त्विकराजसतामसशक्वा व्यवस्था शान्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानां स्वभावविज्ञेयैः सात्त्विकी एतेकव शक्वेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

सात्त्विकादिभेदमेव कार्याभेदेन प्रणयति यजन्तइति । सात्त्विका जनाः सत्त्वप्रकृतीन्

कर्षयन्तुः शरीरम् ङूतग्रामचेतसः ।

माँैवःशरीरम् तान् विद्वान्सुरनिश्चयान् ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं अशान्नेति । अशान्निविहितं न शान्निविहितं अशान्निविहितं घोवः पीडाकरं प्राणि-
नामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्कर्षयन्ति ये तपो जनास्ते च दन्तोहःकावसःयुक्तादन्तश्चाहकारश्च
दन्ताहकारो ताभ्यां संयुक्ता दन्ताहकारसंयुक्ताः कामवागवलाग्निताः कामश्च वागश्च काम-
वागो तं कृतं बलकामरागबलस्तेनाग्निताः कामरागबलेर्वाग्निताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तुइति । कर्षयन्तुः कुशीकूर्षन्तुः शरीरम् ङूतग्रामक्वणसमुदायमचेतसोऽविवे-
किने। माँैव तं कर्षयन्ति साँिभूतमन्तशवीवम् कर्षयन्तुः मदनुशासनाकरणमेव मं कर्षणं
ताँिद्वान्सुरनिश्चयान् आँुरो निश्चये। येषाँ्ते आँुवनिश्चयान् पविहरणार्थं विद्वि
इत्युपदेशः ॥ ७ ॥

गिरिकृत टीका ।

बज्रानिष्ठान् प्राधान्येन प्रदर्शयति तमोनिष्ठान् प्राधान्येन दर्शयति कर्षयन्तुइति । कथं
शवीरादिसाँिणमीश्वरं प्रति कुशीकरणं प्राणिनां प्रकल्पते तत्राह मदनुशासनेति ।
तेषां विपर्ययासनिश्चयवतां परिज्ञानं कुत्रोपयुज्यते तत्राह पविहरणार्थमिति ॥ ७ ॥

स्वामिकृत टीका ।

देवानेव यजन्ते पूजयन्ति राजसान् रजःप्रकृतीन् यज्ञान् राँ्कसाँ्च यजन्ते, एतेभ्यो-
ऽन्ते विलक्षणान्तामसान्तामसानेव प्रेतान् ङूतगणाँ्च यजन्ते, सद्वादिप्रकृतीनां
तत्रदेवादीनां पूजाकृतिस्तु तं पूजकानां साँिकादिभ्यः ज्ञातव्यमितार्थः ॥ ४ ॥

राँ्कसतामसेषुपि पुनर्विशेषास्तवमाह अशान्निविहितमिति द्वाभ्यां । शान्निविधिज्ञान-
स्तोऽपि केचिँ प्राचीनपुण्यसंज्ञारेणोक्तमाः साँिकाएव भवन्ति केचिन्मध्यमा राजसा
भवन्ति अधमान् तामसा भवन्ति ये पुनवत्यन्तः मन्दाग्याँ्ते गतान्गत्या पाँुसङ्गेन च
तदाचारान्नुवर्तिनः सन्तोऽशान्निविहितं घोवः ङूतभयकरं तपस्तप्यन्ते कूर्षन्ति । तत्र
हेतवः दन्ताहकाराभ्यां संयुक्ताः, तथा कामोऽभिलाषः राँ्ग आँ्क्तिः बलमाँ्रहः एतै-
रग्निताः सन्तः, तानाँुरनिश्चयान् विद्वीत्युत्तरोगाँ्चरः ॥ ५ ॥

किँ कर्षयन्तुइति । शरीरम् आँ्ककत्वेन देहे स्थितं ङूतानां पृथिव्यादीनां
ग्रामं समूहं कर्षयन्तो वृँेवोपवासोदितिः कुशः कूर्षतोऽचेतसोऽविवेकिनः माँ्कान्-
र्यामित्या अन्तःशरीरम् देहमध्ये स्थितं मदाँ्कालज्जनेनैव कर्षयन्तो ये तपश्चरन्ति
तानाँुरनिश्चयान् आँुवोऽतिक्रुरोनिश्चये। येषां तान् विद्वि ॥ ७ ॥

আহারস্তপি সর্বশ্চ ত্রিবিধো ভবতি প্রিয়ঃ ।
 যজ্ঞস্তপস্তথা দানং তেষাং ভেদমিমং শৃণু ॥ ৭ ॥
 আয়ুঃসত্ত্ববলারোগ্যসুখপ্রীতিবিবর্কনাঃ ।
 রশ্মাঃ স্নিগ্ধাঃ স্থিরা হৃদ্যা আহারাঃ সাত্বিকপ্রিয়াঃ ॥ ৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

আহারাণাঞ্চ রশ্মস্নিগ্ধাদিবর্গত্রয়রূপেণ ভিন্নানাং যথাক্রমং সাত্বিকরাজসতামসপুরুষ-
 প্রিয়ত্বদর্শনমিহ ক্রিয়তে যতো রশ্মস্নিগ্ধাদিষাহারবিশেষেষাশ্রয়নঃ প্রীত্যতিরেকেন লিঙ্গেন
 সাত্বিকত্বং রাজসত্বস্তামসত্বঞ্চ বুদ্ধা বজ্রস্তমোলিঙ্গানাংমাহাবাণাং পরিবর্কনার্থং সত্ত্বলিঙ্গা-
 নাঞ্চোপাদানার্থং, তথা যজ্ঞাদীনামপি সত্ত্বাদিগুণভেদেন ত্রিবিধত্বপ্রতিপাদনমিহ রাজস-
 তামসান্ বুদ্ধা কথং হু নাম পরিত্যজেৎ সাত্বিকানেবাতুতিষ্ঠেদিত্যেবমর্থমাহ আহাবস্থিতি
 আহারস্তপি সর্বশ্চ ভোক্তু ত্রিবিধো ভবতি প্রিয়ইষ্টস্তথা যজ্ঞস্তপস্তথা দানং তেষামাহারা-
 দীনাশ্চেদমিমং বক্ষ্যমাণং শৃণু ॥ ৭ ॥

আয়ুর্ভিতি । আয়ুশ্চ সত্ত্বঞ্চ বলঞ্চ আরোগ্যঞ্চ সুখঞ্চ প্রীতিশ্চ তাসাং বিবর্কনাঃ আয়ুঃ-
 সত্ত্ববলারোগ্যসুখপ্রীতিবিবর্কনাঃ রশ্মস্নিগ্ধাঃ তে চ বশ্মারসোপেতাঃ স্নিগ্ধাঃ স্নেহবস্তুঃ স্থিরা-
 শ্চিরকালস্থায়িনো দেহে হৃদ্যা হৃদয়প্রিয়া আহারাঃ সাত্বিকশ্চেষ্টাঃ ॥ ৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

উত্তরশ্লোকপূর্বার্দ্ধতাৎপর্যমাহ আহারাণামিতি । রশ্মাদিবর্গশ্চ সাত্বিকপুরুষপ্রিয়ত্বং
 কটাদিবর্গশ্চ রাজসপ্রিয়ত্বং যাতযামাদিবর্গশ্চ তামসপ্রিয়ত্বমিতি দর্শনং কুত্রোপযুক্ত্যতে
 তত্রাহ রসোতি । শ্লোকোত্তরার্দ্ধতাৎপর্যমাহ তথেন্তি । আহারত্রৈবিধ্যবদিত্তি যাবৎ
 কথমেতেষাং ত্রৈত্যেকং ত্রৈবিধ্যস্তত্রাহ তেষামিতি ॥ ৭ ॥

সাত্বিকপ্রীতিবিসম্বন্ধমাহারবিশেষমুদাহরতি আয়ুর্ভিতি । আয়ুর্জীবনং সত্ত্বকিত্ত-
 হৈর্হৃদ্যং বীর্ধ্যং বা বলং কার্য্যকরণসামর্থ্যং আরোগ্যনীরোগতা সুখং অন্তরাঙ্কাদঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

আহারাভেদাদপি সাত্বিকাদিভেদঃ দর্শয়িতুমাহ আহারস্তিত্যাদি ত্রয়োদশতিঃ ।
 সর্বস্যাপি জনশ্চ য আহারোহ্নাদিঃ সতু কথ্যবঞ্চ ত্রিবিধঃ প্রিয়ো ভবতি, তথা যজ্ঞতপো-
 দানানি ত্রিবিধানি ভবন্তি, তেষাং বক্ষ্যমাণং ভেদমিমং শৃণু, এতচ্চ রাজসতামসাহারযজ্ঞা-
 দিপরিত্যাগেন সাত্বিকাহারযজ্ঞাদিসেবক্সা সত্ত্ববুদ্ধৌ যজ্ঞঃ কর্তব্যইত্যেতদর্থং কথ্যতে ॥ ৭ ॥

উত্তরাহারত্রৈবিধ্যমাহ আয়ুর্ভিতি ত্রিতিঃ । আয়ুর্জীবনং সত্ত্বমুৎসাহঃ বলং শক্তিঃ
 আরোগ্যং রোগরাহিত্যং সুখং চিত্তপ্রসাদঃ প্রীতিরভিকৃতিঃ আয়ুরাদীনাং বিবর্কনাঃ

कटुम्लवणातुष्यतीक्ष्णरुक्विदाहिनः ।

आहारा राजसश्लेष्ठा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पुंति पर्षुषितं यं ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

शास्त्रभाष्यम् ।

कटुति । कटुम्लवणातुष्यः अतिशयः कटादिषु सर्वत्र योज्याहतिकटुवृत्तितीक्ष्ण-
इत्येवः कटुम्लवणातुष्यरुक्विदाहिनः एवञ्चिदा आहारा राजसश्लेष्ठा दुःखशोकामयप्रदा
दुःखं शोकं आमयं प्रयच्छतीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयाममिति । यातयामः मन्दपक्वं निर्वीर्यं गतरसेनोक्तत्वात् गतरसं रसवि-
शुक्तं पुंति दुर्गन्धि पर्षुषितं पक्वं यं रात्र्याशुवितं यं उच्छिष्टमपि च भुञ्जिष्टमप्यामेधा-
मयज्जार्हस्तोजनमीदृशस्तामसप्रियः ॥ १० ॥

गिरिकृत टीका ।

श्रीतिः परेषामपि सम्पन्नानां दर्शनात् परमोर्हर्षस्तानां विवर्द्धनाः विवर्द्धयतीतिव्यापत्तेव-
दोपेतो वसयितव्याः सवसाः देहे चिबकालस्थायिणः चिरशरीरबोपकावहेतुः ॥ ८ ॥

राजसश्रीतिविषयमाहावविशेषः दर्शयति कटुति । कटुकस्तुक्तः कटुकश्च तीक्ष्णकेनो-
क्तत्वात् रुक्काविश्लेहः विदाही सस्तापकः । अतिशयश्च सर्वत्रयोजनामेवाभिनयति अति
कटुरिति । दुःखं तात्कालिकी पीडा इष्टविषोगजः दुःखं शोकः आमयो रोगः ॥ ९ ॥

तामसप्रियाहारमुदाहवति यातयाममिति । ननु निर्वीर्यं यातयाममुच्यते न पुनः
सामिपकमिति नेत्याह निर्वीर्यश्लेष्ठा ॥ १० ॥

श्यामिकृत टीका ।

विशेषेण बुद्धिकराः ते च रश्मा रसवस्तुः श्लेष्माः स्नेहयुक्ताः शिरा देहे सारांशेन चिर-
कालावस्थायिनः हृद्याः दृष्टिमात्रादेव हृदयज्जमाः एवञ्च ताआहारात्क्याभोज्यादयः साधिक-
प्रियाः ॥ ८ ॥

तथा कटुति । अतिशयः कटादिषु सप्तमपि मध्यते, तेन अतिकटुनिश्चयिः अताम्लो-
हतिलवणोहृत्तुश्च असिद्धः अतितीक्ष्णमरीच्यादिः अतिरुक्कः कटुकोत्तवादिः अतिविदाही
सर्वपादिः, अतिकटादय आहारा राजसश्लेष्ठाः प्रियाः, दुःखं तात्कालिकहृदयसस्तापादि,
शोकः पश्चात्ताविदोर्धनश्च, आमयोरोगः एतान् प्रददति प्रयच्छतीति तथा ॥ ९ ॥

यातयाममिति । यातयामः अहरोयश्च पक्वोदनादेः यदातयामं शैत्यावस्थां
प्राप्तमित्यर्थः, गतरसं निष्पीडितसारं, पुंति दुर्गन्धिः पर्षुषितं दिनाशुतपक्वं उच्छिष्टं

অফলাকাঙ্ক্ষিভির্যজ্ঞো বিধিদিষ্টো য ইজ্যতে ।

যষ্টব্যমেবেতি মনঃ সমাধায় স সাত্বিকঃ ॥ ১১ ॥

অভিসন্ধায় তু ফলং দস্তার্থমপি চৈব যৎ ।

ইজ্যতে ভরতশ্রেষ্ঠ তং যজ্ঞং বিদ্ধি রাজসম্ ॥ ১২ ॥

শাক্তরত্নায়াম্ ।

অধেদানীঃ যজ্ঞস্ত্রিবিধ উচ্যতে অফলেতি । অফলাকাঙ্ক্ষিভিরফলার্থিভির্যজ্ঞোবিধিদিষ্টঃ শাস্ত্রচোদনাদৃষ্টো যোযজ্ঞ ইজ্যতে নির্কর্তব্যতে যষ্টব্যমেবেতি যজ্ঞস্বরূপনির্কর্তনমেব কার্যমিতি মনঃ সমাধায় নানেন পুরুষার্থো মম কর্তব্যইত্যেবঃ নিশ্চিত্য স সাত্বিকো যজ্ঞ উচ্যতে ॥ ১১ ॥

অভিসন্ধায়ৈতি । অভিসন্ধায়োদ্दिष्ट্য ফলং দস্তার্থমপি চৈব যৎ ইজ্যতে ভরতশ্রেষ্ঠ তং যজ্ঞং বিদ্ধি রাজসং ॥ ১২ ॥

বিধিহীনমিতি । বিধিহীনঃ যথাচোদিতবিধিবিপবীতঃ, অস্থষ্টান্নঃ ত্রাঙ্কণেভ্যো ন স্থষ্টম্নঃ যস্মিন্ যজ্ঞে সোহস্থষ্টান্নস্তমস্থষ্টান্নঃ মজ্জহীনঃ মজ্জতঃ স্বরতোবর্ণতশ্চ বিযুক্তঃ মজ্জ-

গিরিকৃত টীকা ।

হানাদানার্থং আহারত্রৈবিধ্যমেবঃ বিভজ্য ক্রমপ্রাপ্তং যজ্ঞত্রৈবিধ্যং কথয়তি অথেতি তত্র সাত্বিকঃ যজ্ঞং জ্ঞাপয়তি অফলেতি । ফলাভিসন্ধিং বিনা যজ্ঞস্বরূপমেব ভাব্যমিতি বুদ্ধা শাস্ত্রতোহনুষ্ঠীয়মানো যজ্ঞঃ সাত্বিকইত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

রাজসংযজ্ঞংহানার্থং দর্শয়তি অভিসন্ধায়ৈতি । স্বর্গাদ্যুদ্दिष्ट্য ধার্মিকত্বখ্যাপনার্থঞ্চ যদযজনং ক্রিয়তে তদযজ্ঞং রসজা নির্কৃত্তং ত্যজ্যমবগচ্ছেত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

শ্বামিকৃত টীকা ।

অন্তভুক্তাবশিষ্টং অমেধ্যং অভক্ষ্যং কলঞ্জাদি এবস্তূতং ভোজনং ভোজ্যং তামসশ্চ প্রিয়ং ॥ ১০ ॥

যজ্ঞোহপি ত্রিবিধস্তত্র সাত্বিকঃ যজ্ঞমাহ অফলাকাঙ্ক্ষিভিরিতি ত্রিভিঃ । ফলাকাঙ্ক্ষার-হিতৈঃ পুরুষৈর্কিধানাদিষ্ট আবশ্যকতয়া বিহিতো যোযজ্ঞইজ্যতে অনুষ্ঠীয়তে স সাত্বিকো যজ্ঞঃ, কথমিচ্ছ্যতে যষ্টব্যমেবেতি যজ্ঞানুষ্ঠানমেব কার্যং নান্তৎ ফলং সাধনীয়মিত্যেবঃ মনঃ সমাধারৈকাগ্রং কৃত্ত্ব্যেত্যর্থঃ ॥ ১১ ॥

রাজসং যজ্ঞমাহ অভিসন্ধায়ৈতি । ফলমভিসন্ধায় উদ্दिष्ट্য যজ্যতে যজ্ঞং ক্রিয়তে দস্তা-র্থঞ্চ স্বমহত্বখ্যাপনার তং যজ্ঞং রাজসং বিদ্ধি ॥ ১২ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्जं तामसं परिचक्षते ॥ १७ ॥

देवद्विजगुरुप्राञ्जपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

हीनं अदक्षिणमुक्तदक्षिणावहितं श्रद्धाविरहितं यज्जं तामसं परिचक्षते तमोनिर्कृतं कथयन्ति ॥ १७ ॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राञ्जाश्च देवद्विज-
गुरुप्राञ्जास्तेषां पूजनं शौचमार्जवं ऋजूङ्गं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्कर्तव्यं शारीरं
शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकारणैः कर्तव्यमिति साध्यं शरीरवस्तुपठ्यते ॥ १४ ॥

गिरिकृत टीका ।

तामसं यज्जं हानार्थमेवोदाहवति विधीति ॥ १७ ॥

सात्त्विकादिभावं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं त्रिविधं निरूपयति अथेति ।
तत्र शरीरवस्तुपठ्यते देवेति । देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः द्विजाः पूज्याश्च द्विजो-
त्तमाःशुक्लवः पित्रादयः प्राञ्जाः पण्डिता विदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामशुक्रवादि शौचं
मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनं आर्जवमृजूङ्गं विहितप्रतिषिद्धयोर्वेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्ति-
मङ्गं ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणं अहिंसाप्राणिनामपीडनं शरीरमात्रस्य निर्कर्तव्यमस्य
तपसो न संभवतीति मत्वा विशिनष्टि शरीरेति ॥ १४ ॥

कथं कर्तव्यमिति साधयेत् तपसः शरीरवस्तु शरीरवस्तु वा कथं कर्तव्यमिति साधयेत् साधयेत्-
शक्त्याह पठेति । सम्प्रति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति अनुद्देश्यकरमिति । सत्यं यथा-
दृष्टार्थवचनं प्रियं श्रुतिसुखं हितं परिणामपथं । प्रियहितयोर्किंशान्तरेण विभा-
गमाह प्रियेति । कथमत्र विशेषणविशेष्यङ्गं तदाह अनुद्देश्येति । विशेषणानां

स्वामिकृत टीका ।

तामसं यज्जमाह विधीति । विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यं असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योऽ-
सृष्टं न निष्पादितमन्नं यन्मिंसुतं मन्त्रहीनं यथोक्तदक्षिणावहितं श्रद्धाशून्यं यज्जं तामसं
परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छारीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह
देवेत्यादिति । तत्र शरीरमाह देवेति । प्राञ्जा गुरुव्यतिरिक्ता अत्रेहपि तस्यविदः
देवब्राह्मणादिपूजनं शौचादिकं शारीरं शरीरनिर्कर्तव्यं तप उच्यते ॥ १४ ॥

অনুদ্বৈগকরং বাক্যং সত্যং প্রিয়হিতঞ্চ যৎ ।

স্বাধ্যায়াভ্যসনং চৈব বাঙ্গয়ং তপ উচ্যতে ॥ ১৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পঠ্যতে তস্ম হেতবইতি হি বক্ষ্যতি অনুদ্বৈগেতি । অনুদ্বৈগকরং প্রাণিনাং অদুঃখ-
করং বাক্যং সত্যং প্রিয়ং হিতঞ্চ যৎ প্রিয়হিতে দৃষ্টাদৃষ্টার্থে অনুদ্বৈগকরত্বাদিভির্ধর্মৈ-
বাক্যং বিশিষ্যতে বিশেষণধর্মসমুচ্চয়ার্থশব্দঃ পরপ্রত্যায়নার্থং প্রযুক্তস্য বাক্যস্য সত্য-
প্রিয়হিতানুদ্বৈগকবত্বাদীনামন্ততমেন দ্বাভ্যাং ত্রিভির্কা হীনতা স্যাৎ যদি ন তদ্বাঙ্গয়-
স্তপস্তথা সত্যবাক্যস্যেতবেসামন্ততমেন দ্বাভ্যাং ত্রিভির্কা হীনতয়াং ন বাঙ্গয়তপস্ত-
তথা প্রিয়বাক্যস্মাপীতবেসামন্ততমেন দ্বাভ্যাং ত্রিভির্হীনস্ত ন বাঙ্গয়তপস্তস্তথাহি ন বাকা-
স্মাপীতবেসামন্ততমেন দ্বাভ্যাং ত্রিভির্কা বিযুক্তস্য বাঙ্গয়তপস্তঃ কিং পুনস্তত্তপোযৎ
নত্যং বাক্যমনুদ্বৈগকরং প্রিয়ং হিতঞ্চ যৎ তৎ পবমতপোবাঙ্গয়ং যথা শাস্তোভব বৎস
স্বাধ্যায়ং যোগং বাঙ্গয়তি তথা তে শ্রেয়োভবিষ্যতি স্বাধ্যায়াভ্যসনকৈব যথাবিধি বাঙ্গয়ঃ
তপউচ্যতে ॥ ১৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

ধর্মাণামনুদ্বৈগকবত্বাদীনাং বিশেষণবাক্যেন সমুদিতানাং পবম্পরমপিসমুচ্চয়দ্যোতী
চকাবইত্যাহ বিশেষণেতি, কিমিতি বাক্যমেতৈর্কিশিষ্যতে কিমিতি বা তেষাং মিথঃ
সমুচ্চয়স্তত্রাহ পরেতি । যদ্যপি বিধায়কবাক্যমাত্রস্য বাঙ্গয়তপস্তানুপপত্তিস্তথাপি সত্যবা-
ক্যস্য বাক্যবিশেষণাস্তবাবেহপি বাঙ্গয়তপস্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ তথেনিতি । তথাপি প্রিয়বাক্য-
মাত্রস্য তথাকং স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ তথেনিতি । তথাপি পবিণামপথাং বাক্যমাত্রস্তথা
ভবিষ্যতি নেত্যাহ তথাহিনেতি । কীদৃক্ তর্হি তয়োর্বাক্যয়ত্বমিতি প্রশ্নপূর্বকং বিশ-
দয়তি কিং পুনরिति । বিশিষ্টে বাঙ্গয়ে তপসি দৃষ্টান্তমাহ যথেনিতি । প্রাঙ্গুধত্বং পবিত্রপাবি-
ত্বমিত্যাदि বিধানমনতিক্রম্য স্বাধ্যায়স্মাবর্তনমপি বাঙ্গয়ে তপস্তস্তর্ভবতীত্যাহ স্বাধ্যা-
য়েতি । বাক্প্রাচুর্যেণ প্রশস্ততাস্মিন্ণিতি বাঙ্গয়ঃ বাক্প্রধানমিত্যর্থঃ ॥ ১৫ ॥

মানসস্তপঃ সংক্ষিপতি মনইতি । প্রশান্তিফলমেব ব্যনক্তি স্বচ্ছতেতি । মনসঃ
স্বাচ্ছ্যমনাকুলতা নৈশ্চিত্ত্যমিত্যর্থঃ । সৌমনস্যঃ সর্কেভ্যোহিতৈষিত্বমহিতাচিস্তনঞ্চ
তৎকথং গম্যতে তত্রাহ মুখাদীতি । তস্ম স্বরূপমাহ অন্তঃকরণস্যেতি । নহু মোনঃ

স্বামিকৃত টীকা ।

বাচিকং তপস্বাহ অনুদ্বৈগকরমিতি । উদ্বৈগং ভয়ং ন করোতীত্যনুদ্বৈগকরং সত্যং
শ্রোতুঃ প্রিয়ং হিতঞ্চ পরিণামে স্মখকরং স্বাধ্যায়াভ্যসনং বেদান্ত্যাস্ত বাঙ্গয়ঃ বাচা
নির্কর্তব্যং তপঃ ॥ ১৫ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मोनमात्रविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १७ ॥

श्रद्धया परया तपुः तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभ्युत्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मनइति । मनःप्रसादोमनसःप्रशान्तिः स्वच्छतापादनः मनसः प्रसादः सौम्यत्वं यत् सौम-
नश्चमाहर्षुखादिसं प्रसादकार्यास्तःकरणश्च वृत्तिः मोनः वाक्स् यमोहपि मनःसंघमपूर्वको
भवति इति कार्षेयं कारणमुच्यते मनःसंघमोमोनमिति आश्रयविनिग्रहो मनोनिरोधः
सर्वतः सामान्यरूपआश्रयविनिग्रहो वाग्विषयैश्च मनसः संघमोमोनमिति विशेषः
भावसंशुद्धिः पदैर्क्यावहावकालेहमायाविद्भ्यः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १७ ॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसञ्च तपस्तपुः नरैः सत्त्वादिभेदेन कथं त्रिविधस्तव-
तीत्युच्यते श्रद्धयास्तिक्यावुक्त्वा पवया प्रकृष्टया तपुमनुष्ठितं तपस्तपुः प्रकृतं त्रिविधं त्रिःप्र-
कारं अधिष्ठानं नरैरनुष्ठितात्तद्विफलकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षावहितैर्युत्तैः समाहितैर्षदी-
दृशस्तपस्तपुः सात्त्विकं सत्त्वनिर्कृतं परिचक्षते कथयन्ति शिक्षाः ॥ १९ ॥

गिरिकृत टीका ।

वाग्यमनंवाङ्मये तपस्तपुःभवति तत्कथं मानसे तपसि व्यापदिश्रुते तत्र वचःसंघमश्च
कार्यद्वान्नसंघमश्च कारणत्वात् कार्षेयं कवणाग्रहणात् मानसे तपसि मोनमुक्तमि-
त्याह वागिति । यद्वा मोनः मुनिभावो मननं आश्रये मनसो विनिग्रहोनिबोधः
नरेवंग मोनश्च मनोनिग्रहश्च च मनः संघमत्वेनैकत्वात् पौनरुक्त्यः नेत्याह सर्व-
तइति । भावश्च हृदयश्च संशुद्धीरागादिमलविकलतेति व्याचष्टे पदैरिति । मानसं
मनसा प्रधानेन निर्वर्तयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्रिविधं तपसो यथासम्भवः सात्त्विकादिभावेन तत्रैविध्यमाकाङ्क्षाद्वारा निष्पिपति
यथोक्तमिति तत्रैव तदधिष्ठानं देहवाङ्मनोनिर्वर्तयमित्यर्थः समाहितैः सिद्ध्यासिद्ध्यानि-
र्किकारैरिति यावत् ॥ १९ ॥

श्यामिकृत टीका ।

मानसं तपआह मनइति । मनःप्रसादः स्वच्छता, सौम्यत्वमक्रूवता, मोनः मुनेर्भावो
मननमित्यर्थः, आश्रये मनसो विनिग्रहो विषयेभ्यः प्रत्याहारः भावसंशुद्धिव्यव-
हारे माराराहित्यामित्येतन्मानसं तपः ॥ १७ ॥

तदेव शरीरवाङ्मनोतिनिर्वर्तयं त्रिविधं तपोदर्शितं तपु त्रिविधं तप-

সংকারমানপূজার্থং তপোদন্তেন চৈব যৎ ।

ক্রিয়তে'তদিহ প্রোক্তং রাজসং চলমধ্ৰুবম্ ॥ ১৮ ॥

মূঢ়গ্রাহেণাত্মনো যৎ পীড়য়া ক্রিয়তে তপঃ ।

পরস্তোৎসাদনার্থং বা তত্তামসমুদাহৃতম্ ॥ ১৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

সংকারেতি । সংকারঃ সাধুকাবঃ সাধুবয়ঃ তপস্বী ব্রাহ্মণঃ ইত্যেবমর্থং 'মানোমাননং
প্রত্যাখানাভিবাদনাদিস্তদর্থঃ' পূজা পাদপ্রক্ষালনার্চনাশয়িতৃহাদি তদর্থঞ্চ 'তপঃ সংকা-
মানপূজার্থং' দন্তেনৈব চ ক্রিয়তে তপস্তদিহ প্রোক্তং কথিতং 'বাজসঞ্চলক্ষাদাচিৎকফলত্বে-
নাধ্ৰুবং ॥ ১৮ ॥

মূঢ়েতি । মূঢ়গ্রাহেণাবিবেকনিশ্চয়েনাত্মনঃ পীড়য়া ক্রিয়তে যত্তপঃ পরস্ত উৎসাদ-
নার্থং বিনাশার্থং বা তত্তামসমুদাহৃতং ॥ ১৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বাজসমুপোনির্দিশতি সংকাবেতি । সাধুকাবমেব ফোরয়তি সাধুরিতি । দন্তেন
চৈব নাস্তিক্যেন কেবলধর্মধ্বজিত্বেনেত্যর্থঃ তদিহপ্রোক্তমশ্বিনেব লোকে ফলপ্রদমিত্যর্থঃ
কাদাচিৎকফলত্বং কণিকফলত্বমধ্ৰুবমনিয়তমনৈকাস্তিকফলমিতিষাবৎ ॥ ১৮ ॥

তামসমুদাহৃতং সঙ্হতি মূঢ়েতি । মূঢ়োহত্যস্তাবিবেকী তস্য গ্রহোণামাশ্রয়ভিনিবেশ-
স্তেনেত্যাহ অবিবেকেতি । আয়নঃ স্বস্য দেহাদেহিত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

সাত্ত্বিকাদিভেদেন ত্রৈবিধ্যমাহ শক্বেত্যাদিত্রিভিঃ । তৎত্রিবিধমপি তপঃ শ্রেষ্ঠয়া শক্বেয়া
ফলাকাঙ্ক্ষাশূন্যৈশু'ত্বৈরেকাশ্চিৎকফলং সাত্ত্বিকং কথয়ন্তি ॥ ১৭ ॥

রাজসমাহ সংকারেতি । সংকাবঃ সাধুকারঃ সাধুবয়মিতি তাপসোহয়মিত্যাদিবাক্-
পূজা মানঃ অভ্যাখানাভিবাদনাদির্দৈহিকী পূজা অর্থোলাভাদিঃ এতদর্থঃ দন্তেন চ
তপঃ ক্রিয়তে অতএব চলমনিয়তং অধ্ৰুবঞ্চ কণিকং বদেবস্তু তং তপস্তদিহ রাজসং
প্রোক্তং ॥ ১৮ ॥

তামসং তপস্বাহ মূঢ়েতি । মূঢ়গ্রাহেণাবিবেককৃতেন হুরাগ্রাহেণাত্মনঃ পীড়য়া যত্তপঃ
ক্রিয়তে পরস্তোৎসাদনার্থং বা অন্তস্য বিনাশার্থমভিচাররূপং তত্তামসমুদাহৃতং কথিতং ॥ ১৯ ॥

পূর্বপ্রতিজ্ঞাতমেব দানস্ত ত্রৈবিধ্যমাহ দাতব্যমিতি । দাতব্যমেবেত্যেবং নিশ্চয়েন
বন্ধনং দীর্ঘতে অল্পকারিণে প্রত্যাপকারাসমর্থায় দেশে কুরুক্ষেত্রাদৌ কালে গ্রহণাদৌ
পাত্রে চেতি দেশকালসাহচর্যাৎ সপ্তমী প্রযুক্তা পাত্রে পাত্ৰভূতার তপঃপ্রত্যাতিসম্পন্নায়

দাতব্যমিতি যদানং দীয়তেহ্নুপকারিণে ।

দেশে কালে চ পাত্রে চ তদানং সাধ্বিকং স্মৃতম্ ॥ ২০ ॥

যত্তু প্রত্যুপকারার্থং ফলমুদ্दिष्ट্য বা পুনঃ ।

দীয়তে চ পরিক্লিষ্টং তদানং রাজসংস্মৃতম্ ॥ ২১ ॥

অদেশকালে যদানমপাত্রেভ্যশ্চ দীয়তে ।

অসংকৃতমবজ্ঞাতং তত্তামসমুদাহৃতম্ ॥ ২২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইদানীন্দানভেদমুচ্যতে দাতব্যমিতি । দাতব্যমিতি এবং মনঃ কৃড়া যদানং দীয়তেহ্নু-
পকাবিণে প্রত্যুপকারাসমর্থায়া সমর্থায়াপি নিরপেক্ষন্দীয়তে দেশে পুণ্যে কুরুক্ষেত্রাদৌ
কালে সংক্রান্ত্যাদৌ পাত্রে চ ষড়্ভবিদ্বৈদপারগইত্যাদৌ আচারনিষ্ঠায় ইত্যর্থঃ তদানং
সাধ্বিকং স্মৃতং ॥ ২০ ॥

যস্ত্বিতি । যত্তু দানং প্রত্যুপকারার্থং কালে ত্বয়ং মাং প্রত্যুপকবিষ্যতীত্যেবমর্থঃ ফলং
বাস্তু দানস্ত মে ভবিষ্যত্যদৃষ্টমিতি তদুদ্दिष्ट্য পুনর্দীয়তে চ পরিক্লিষ্টং খেদসংযুক্তং তদ্রাজসং-
স্মৃতং ॥ ২১ ॥

অদেশেতি । অদেশকালে অপুণ্যে দেশে শ্লেচ্ছাশুচ্যাদিসংকীর্ণে অকালে পুণ্যহেতু-
ত্বেনাপ্রথ্যাতে সংক্রান্ত্যাদিবেশ্বরহিতে অপাত্রেভ্যশ্চ মূর্খতক্ষরাদিভ্যো দেশাদিসম্পত্তৌ

গিরিকৃত টীকা ।

ক্রমপ্রাপ্তং দানস্ত গুণনিমিত্তস্তেদমাহ ইদানীমিতি । দাতব্যমিত্যেবং মননং কৃড়া
দানমেব ময়া ভাব্যং ন ফলমিত্যভিসন্ধায়ৈত্যর্থঃ ॥ ২০ ॥

রাজসতামসদানবিভজনং স্পষ্টার্থং ॥ ২১ ॥ ২২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ব্রাহ্মণায়ৈত্যর্থঃ, যদ্বা. চতুর্থ্যৈবষা পাত্রে ইতি ত্বজ্ঞাতং রক্ষকায় ইত্যর্থঃ । সহি সর্বস্মা-
দাপদগণাদাতারং পাতীতি পাতা তস্মৈ যদেবং ভূতং দানং তৎ সাধ্বিকং ॥ ২০ ॥

রাজসং দানমাহ যস্ত্বিতি । কালাস্তরেহয়ং মাংপ্রত্যুপকরিষ্যতীত্যেবমর্থঃ ফলংবা
স্বর্গাদিকমুদ্दिष्ट্য যৎ পুনর্দানং দীয়তে পরিক্লিষ্টং চিত্তক্লেশযুক্তং যথা ভবত্যেবংভূতং
তৎদানং রাজসমুদাহৃতং কথিতং ॥ ২১ ॥

তামসং দানমাহ অদেশেতি । অদেশে অশুচিস্থানে অকালে অর্শোচাদিসময়ে
অপাত্রেভ্যোবিটনটাদিভ্যোযদানং দীয়তে তৎ দেশকালপাত্রসম্পত্তাবপি অসংকৃতং পাদ-
প্রকালনাদিসংকারশূন্যং অবজ্ঞাতং পাত্রতিরঙ্কারযুক্তং এবস্তূতং দানং তামসমুদাহৃতং ॥২২॥

ওঁ তৎসদিত্তি নির্দেশো ব্রাহ্মণস্ত্রিবিধঃ স্মৃতঃ ।

ব্রাহ্মণাস্তেন বেদাশ্চ যজ্ঞাশ্চ বিহিতাঃ পুরা ॥ ২৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বা অসংকৃতং প্রিয়বচনপাদপ্রক্ষালনপূজাদিরহিতমবজ্ঞাতং পাত্রপরিভবযুক্তঞ্চ তদানং
তামসমুদাহৃতং ॥ ২২ ॥

যজ্ঞদানতপঃপ্রভৃतीনাং সাদ্গুণ্যকরণায়মুপদেশউচ্যতে ওঁ তৎসদিত্তি । এষনির্দেশঃ
নির্দিষ্টতেহেনেনেতি নির্দেশঃ ত্রিবিধো নামনির্দেশো ব্রাহ্মণঃ স্মৃতশ্চিত্তিতো বেদান্তেষু
ব্রাহ্মণস্ত্রিবিধো ব্রাহ্মণাস্তেন নির্দেশেন ত্রিবিধেন বেদাশ্চ যজ্ঞাশ্চ বিহিতা নির্দিষ্টাঃ পুরা
পূর্বমিতি ॥ ২৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বিহিতানাং কৰ্মণাং প্রমাদযুক্তে বৈশুণ্যে কথং পরিহারঃ স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যজ্ঞেতি
ওমিতি ব্রহ্মেত্যাদিশ্রুতেঃ ওমিতি তাবদ্ব্রহ্মণো নামনির্দেশঃ তত্ত্বমসীতিশ্রুতেঃ তদিত্যপি
ব্রহ্মণো নামনির্দেশঃ স দেব সৌম্যেদমিতি শ্রুতেঃ সদিত্যপি তস্মৈ নামেতি মহ্যাহ ওমিতি
কথং নির্দেশেন তেষাং বিধানমিত্যাশঙ্ক্যাহ নির্দেশেতি । যজ্ঞাদীনাং বৈশুণ্যং সিধ্যতীতি
কালে যথোক্তানাং তমোচ্চাবগাদবৈশুণ্যং সিদ্ধতীতি ভাবঃ কৰ্মসাদ্গুণ্যকারণং ত্রিবি-
ধনাম স্তৌতি ব্রাহ্মণাইতি ॥ ২৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

নম্বেবং বিচার্যমাণে সৰ্ব্বমপি যজ্ঞতপোদানাং রাজসতামসপ্রায়মেবেতি ব্যৰ্থে
যজ্ঞাদিপ্রয়াসইত্যশঙ্ক্য তথাবিধস্তাপি সাত্ত্বিকছোপপাদনপ্রকারঃ দর্শয়িতুমাহ ওমিতি
ওঁ তৎসদিত্তি ত্রিবিধো ব্রাহ্মণঃ পরমাঅনোনির্দেশো নাম্না ব্যপদেশঃ স্মৃতঃ শিষ্টৈঃ, তত্র
তাবদোমিতি ত্রিব্রহ্মেত্যাদিশ্রুতিপ্রসিদ্ধত্যাং বিদুষাং অপরোক্ষত্বাচ্চ তচ্ছকোহপি-
ব্রহ্মণো নাম, পরমার্থসত্ত্বসাধুপ্রশস্তত্বাদিভিঃ সচ্ছকোহপি ব্রহ্মণো নাম । স দেব সৌম্যেদমগ্র
আসীদিত্যাশ্রুতেঃ । অয়ং ত্রিবিধোহপি নামনির্দেশো বিগুণমপি সগুণঃ কর্তুঃ
সমর্থইত্যশয়েন স্তৌতি তেন ত্রিবিধেন ব্রহ্মণোনির্দেশেন ব্রাহ্মণাশ্চ বেদাশ্চ যজ্ঞাশ্চ
পুরা সৃষ্ট্যাং বিহিতা বিধাত্রা নির্দিষ্টাঃ সগুণীকৃতাইতি বা, যদ্বা, যস্তায়ং ত্রিবিধো
নির্দেশস্তেন পরমাঅনা ব্রাহ্মণাদয়ঃ পবিত্রতমাঃ সৃষ্টাশ্চ তস্মাত্তস্যায়ং নির্দেশোহতিপ্রশ-
স্তইত্যর্থঃ ॥ ২৩ ॥

ইদানীং প্রত্যেকমোক্ষারাদীনাং প্রশস্ত্যং দর্শয়িত্ব্যায়ংকারস্ত তদেবাহ তস্মাদিত্তি ।
বস্মাদেবং ব্রহ্মণোনির্দেশঃ প্রশস্তস্তস্মাদোমিত্যাদাহৃত্য তচ্ছচার্য্য কৃত্য বেদবাদীনাং

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्जदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसङ्गाय फलं यज्जतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।

प्रशन्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

निर्देशस्तुतार्थमुच्यते तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्जदानतपःक्रियाः यज्जादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदन-शीलानां ॥ २४ ॥

तदिति । तदित्यानभिसङ्गाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसङ्गाय च कर्मणः फलं यज्जतपःक्रियाः यज्जक्रियास्तपःक्रियाश्च यज्जतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्य-प्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्कर्तव्ये मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

ॐ तच्छब्दयोर्किंनियोगउक्तोऽखेदानीं सच्छब्दो विनियोगः कथ्यते सद्भावइति

गिरिकृत टीका ।

पूर्वः सर्गादौ निर्माणञ्च प्रजापतिकर्तृकं यस्माद्ब्रह्मणादीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्मणे निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति । ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्म वेद ॥ २४ ॥

ॐ शब्दो विनियोगमुक्तः । तच्छब्दो विनियोगमाह तदित्यादिना ॥ २५ ॥

बुद्धमनुद्यानन्तरश्लोकतात्पर्यामाह ॐ तच्छब्दयोरिति ॥ २६ ॥

स्वामिकृत टीका ।

यज्जाद्याः शास्त्रोक्ताश्च क्रियाः सततं सर्वदा अक्षयैकलेऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सङ्गता भव-स्त्यर्थः ॥ २४ ॥

द्वितीयं नाम श्रुतिं तदिति । उदाहृत्येति पूर्वश्रावणः तदित्युदाहृत्य उच्चार्य श्रुतिस्तैश्चोक्षकाङ्क्षिभिः पुरुषैः फलाभिसङ्घिमकृत्वा यज्जाद्याः क्रियाः अतश्चित्तशोधन-द्वारा फलसंकल्पत्यजनेन मुमुक्षुसम्पादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्तइत्यर्थः ॥ २५ ॥

सच्छब्दो प्रशस्त्यमाह सद्भावइति द्वाभ्यां । सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तश्च पुत्रादिकमस्ती-त्यग्निगर्भे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तश्च पुत्रादि श्रेष्ठमित्यग्निगर्भे सदित्येतत् पदं प्रयु-ज्यते । प्रशन्ते मानसिके विवाहादिकर्मणि च सदित्यं कर्षेति सच्छब्दोऽयुज्यते सच्छब्द इति वा ॥ २६ ॥

यज्जे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थायं सदित्येवाभिधीयते ॥ २९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सतः सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे असद्भूतस्यासाधोः सद्भूतता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्याते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्तं कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्याते प्रयुज्यातइत्येतत् ॥ २७ ॥

यज्जे यज्जकर्मणि या स्थितस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वन्तिः कर्म च एव तदर्थायं यज्जदानतपोऽर्थायमथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थाय-
मीश्वरार्थायमित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतत् यज्जदानतपआदिकर्म असात्त्विकं विष्णु-
मपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेन सङ्गं सात्त्विकं सम्पादितस्तुवति ॥ २९ ॥

गिरिकृत टीका ।

प्रकारान्तवेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह यज्जइति । नामत्रयोच्चावनेन साद्गुण्यं सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति तदेतदिति ॥ २९ ॥

अश्रद्धाश्रितस्यापि कर्मणोनामत्रयोच्चावणादवैशुण्ये श्रद्धाप्रधानं न स्यादित्याशङ्क्याह तत्र चेति । सप्तमीभ्यां प्रकृतं यज्जादिगृह्यते सर्वयज्जादि सङ्गमितिशेषः । तस्या-
सङ्गं साधयति यंप्राप्तीति । ऐहिकामुष्मिकश्च फलमश्रद्धितेनापि कर्मणा संपत्स्यते नचेति । तस्योभयविधफलाहेतुत्वे हेतुमाह साधुभिरिति । निन्दन्ति हि साधवः श्रद्धाव-
हितं कर्म अतोऽनैतत्तद्वयकनोपरिकमित्यर्थः, तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि श्रद्धावतां
स्वामिकृत टीका ।

किञ्च यज्जइति । यज्जादिषु या स्थितस्तत्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते । यस्य चेदं नामत्रयं सएव परमात्मा अर्थः फलः यस्य तत्तदर्थं कर्म पूजोपहारगृहाङ्गनपरिमार्जनोप-
लेपनरङ्गमाङ्गलिकादिक्रिया तत्सिद्धये यदत्र कर्म क्रियते उद्यानशालिक्सेत्रधनार्जनादि-
विषयं तत्कर्म तदर्थायं तच्छातिव्यावहितमपि सदित्येवाभिधीयते । यस्मादेवमति-
प्रशस्तमेतन्नामत्रयं तस्मादेतत् सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थं संकीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः । अत्र
चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते विधेयं स्तूयते वञ्चित्वायात् । अपरे तु प्रवर्तन्ते
विधानोक्ताः क्रियन्ते मोक्षकारिभिरित्यादि वर्तमानोपदेशः समिधो यज्जतीत्यादिव-
द्विधितया परिणमनीयइत्याहस्तु सद्भावे साधुभावे चेत्यादिषु प्रार्थानान्न सद्भूतइति
पूर्वोक्तक्रमेण विधिकल्पनैव ज्ञायसी ॥ २९ ॥

इदानीं सर्वकर्मसु श्रद्धैरेव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धया कृतं सर्वं निन्दति अश्रद्धयेति । अश्र-
द्धया हतः हवनं दत्तं दानं तपस्तपः निवर्तितं यच्चान्यदपि कृतं तत् सर्वमसदित्युच्यते,

অশ্রদ্ধয়া হৃতং দত্তং তপস্তপ্তং কৃতঞ্চ যৎ ।

অসদিত্যুচ্যতে পার্থ ন চ তৎ প্রেত্য নো ইহ ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং

যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসম্বাদে

শ্রদ্ধাত্রয়বিভাগযোগো নাম

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

তত্র চ সৰ্বত্র শ্রদ্ধাপ্রধানতয়া সৰ্বং সম্পাদ্যতে যস্মাৎ অশ্রদ্ধয়েতি । তস্মাৎ অশ্রদ্ধয়া হৃতং হবনং কৃতং দত্তঞ্চ ব্রাহ্মণেভ্যোহশ্রদ্ধয়া তপস্তপ্তমনুষ্ঠিতমশ্রদ্ধয়া তথাহশ্রদ্ধয়েব কৃতং যৎ স্তুতিনমস্কারাদি তৎ সৰ্বমসদিত্যুচ্যতে যৎ প্রাপ্তিসাধনমার্গবাহত্বাৎ পার্থ ন চ তদ্বস্বা-
য়াসমপি প্রেত্য ফলায় নাপীহার্থং সাধুভিনিন্দিতত্বাদিতি ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাভাষ্যে সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

শ্রদ্ধয়া সাংখ্যিকত্বাদিত্রৈবিধ্যভাজাঃ রাজসতামমাহাবাদিত্যাগেন সাংখ্যিকাহারাদিসেবয়া
সত্বৈকশরণানাং প্রাপ্তমপি যজ্ঞাদিবৈশিষ্ট্যং ব্রহ্মনামনির্দেশেন পরিহরতাং পরিশুদ্ধবুদ্ধীনাং
শ্রবণাদিসামগ্রীসঞ্জাততত্ত্বসাক্ষাৎকারবতাং মোক্ষোপপত্তিরিতিস্থিতং ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীমদানন্দগিরিকৃতটীকায়াং সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

যতস্তৎ প্রেত্য লোকান্তরে ন ফলতি বিশিষ্টত্বাৎ নো ইহ ন চান্মিন্ লোকে ফলতি অযশ-
স্কবত্বাৎ ।

রজস্তমোময়ীং ত্যক্ত্বা শ্রদ্ধাং সত্বময়ীং শ্রিতঃ ।

তত্ত্বজ্ঞানেহধিকারী শ্রাদ্ধিতি সপ্তদশে স্থিতং ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীশ্রীধরস্বামিকৃতটীকায়াং সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—सन्न्यासश्च महाबाहो तद्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागश्च च ह्यवीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंख्यत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येव-
मर्थोऽयमध्याय आरभ्यते सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषु उक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यातेऽर्जुनस्तु
सन्न्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषः बुद्धुंश्रुत्वाच्च सन्न्यासस्येति । सन्न्यासस्य सन्न्यासशब्दार्थस्य
इत्येतद्वे महाबाहो तद्वस्तस्य भावस्तद्वं याथाव्यामित्येतत् इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य
च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत् ह्यवीकेश पृथक् इतरेतरविभागं केशिनिसूदम केशिनामा
कश्चिं अश्रुवस्तस्मिन्निदितवान् भगवान् वाश्रुदेवसेन तस्मात् सन्ध्यातेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

गिरिकृत टीका ।

पूर्वैरध्यायैर्किञ्चिद्वरेण षतसुतोविक्षिप्ततयोज्ज्वलमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेणोप-
संख्यत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति सर्वस्यैवेति । उपसंख्यत्य वक्तव्यइति मन्त्रः ।
किञ्चोपनिषत्सु षतसुतोविक्षिप्ततस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये संक्षिप्ताभिधानं कर्तव्यामु-
पनिषदां गीतानांैकार्थत्वादित्याह सर्वश्चेति । कथं सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये
संक्षिप्योपसंख्यते तत्राह सर्वेषु हीति । ननु वेदार्थश्चेदशेषतोऽत्र सञ्जिहीर्षितस्तर्हि
किमिति त्यागेनैके सन्न्यासयोगादिति च वेदार्थकदेशविषयः प्रश्नप्रतिवचनस्तत्राह
अर्जुनश्चिती । पृथगनयोरस्तद्वं वेदितुमिच्छामीति विशेषणदपृथगर्थस्तयोरस्तीति गम्याते
बुद्धुंसितस्य प्रष्टव्यादकदेशे तदभावात्तुप्रश्नोपपत्तिरितिभावः ॥ १ ॥

श्यामिकृत टीका ।

त्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहः । अष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये । अत्र
च सर्वकर्माणि मनसा संस्तस्यास्तु सुखं वशी । संत्यासयोगयुक्ताश्चेत्यादिषु कर्मसंत्यास
उपदिष्टस्तथा त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं नित्यात्प्रेतानिराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागः ततः कुरु
षताश्रवानित्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टं, नच परस्परविरुद्धः सर्वज्ञः
परकारणिकोऽभगवानुपदिशेत्' अतः कर्मसंत्यासस्य तदनुष्ठानस्य चाविरोधप्रकारः

श्रीभगवानुवाच—काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहसत्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्न्यासत्यागशब्दौ न निरुद्धितार्थो पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनाय पृष्ठवते तन्निरणय भगवानुवाच काम्येति । काम्यानां अश्वमेधादीनां कर्मणान्यासम्परित्यागं सन्न्यासं सन्न्यासशकार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तुञ्जाननुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विद्विजानन्ति नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामानुसङ्कितया प्राप्तुञ्ज फलञ्च त्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तमाहः कथञ्चि त्यागं त्यागशकार्थं विचक्षणाः पण्डिताः ॥ २ ॥

गिरिकृत टीका ।

ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र संन्यासत्यागयोरुक्तत्वात् किमिति पुनस्तौ पृच्छाते ज्ञाने तदयोगात् तत्राह तत्र तत्रेति । न निरुद्धितार्थो न निष्कृष्टार्थो न विविक्तार्थावित्यर्थः । बुभुक्षुसया प्रशंस्य प्रवृत्तत्वात् प्रष्टुं रतिप्रायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुक्तवमुक्तवानित्याह अत इति । पक्षद्वयोपपत्त्यासेन संन्यासत्यागशब्दयोरर्थभेदः कथयति काम्यानामिति ॥ २ ॥

श्यामिकृत टीका ।

बुभुक्षुसुरजुन उवाच संन्यासश्चेति । ओ ह्यश्वीकेश सर्वेन्द्रियनियामक हे केशिनिन्दन केशिनाम्नो महतो ह्यकृतेदैत्यञ्च युक्ते मुखं व्यादाय तस्मिन्निच्छतोऽत्यन्तं व्याप्तुमुखे वामबाहू प्रवेश्य तत्क्षणमेव विबुद्धेन तेनैव बाहूना कर्कटिकाफलवत्तु विदार्य निन्दितवान्, अतएव हे महाबाहो इतिसंशोधनं, संन्यासञ्च त्यागञ्च च तत्र पृथक् विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति । काम्यानां पुत्रकामो यजेत स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकामोपवन्देन विहितानां कर्मणां न्यासं पवित्यागं संन्यासं कवयोविदुः सम्यक्फलैः सह कर्मणामपि न्यासं संन्यासं पण्डिता जानन्तीत्यर्थः । सर्वेषां काम्यानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहसत्यागं विचक्षणा निपुणाः' नतु स्वकपतः कर्मत्यागाननु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणादविद्यमानञ्च फलञ्च कथं त्यागः न्यासं, नहि वक्ष्यायाः पुत्रत्यागः संभवति, उच्यते, यद्यपि स्वर्गकामः पशुकामइत्यादिवत् अहरहः सक्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रयते, तथाप्यपुत्रकार्थे व्यापारे प्रेक्षावत्तु प्रवृत्तितुमशक्नुवन्, विधिर्किञ्चिज्ज्ञातः यजेतेत्यादिष्विव सामान्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव । नचातीव शुकुमतश्रद्धया स्वसिद्धिरेव विधेः प्रबोधनं मन्त्रवत्' पुत्रवत् प्रवृत्तानुपपत्तेर्ह्परिहरत्वात् । श्रयते च नित्यादावपि फलं'सर्वत्रते पुण्यलोका भवन्तीति, कर्मणा पितृलोकइति, धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिषु । तस्मादनुक्तमुक्तं सर्वकर्म-

ত্যাগ্যং দোষবদিত্যেকৈ কৰ্ম্ম প্রাহুর্শ্রনীষিণঃ ।
যজ্ঞদানতপঃকৰ্ম্ম ন ত্যাগ্যমিতি চাপরে ॥ ৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদি কাম্যকৰ্ম্মপরিত্যাগঃ ফলপরিত্যাগো বার্থো বক্তব্যঃ সৰ্ব্বথা পবিত্যাগমাত্রঃ সন্ন্যাস-
ত্যাগশব্দয়োরেকোহর্থঃ স্মাৎ তদৃঘটপটশব্দাবিব জাত্যন্তরভূতার্থো । ননু নিত্যনৈমিত্তি-
কানাং কৰ্ম্মণাং ফলমেব নাস্তীত্যাহঃ কথমুচ্যতে তেষাং ফলত্যাগঃ যথা বক্ষ্যামাঃ পুত্র-
ত্যাগো নৈষদোষঃ নিত্যানাংপি কৰ্ম্মণাং ভগবতা ফলবৎশ্চেষ্টয়াৎ বক্ষ্যতি ভগবান্ অনিষ্ট-

গিরিকৃত টীকা ।

তৎ কিমিদানীং সন্ন্যাসত্যাগশব্দয়োবাত্যন্তিকং ভিন্নার্থভুক্তথা চ প্রসিদ্ধিবিরোধঃ
স্মাদিত্যাগশব্দ্যবাস্তরভেদেপি নাত্যন্তিকভেদোহস্তীত্যাহ যদীতি । পুত্রতাবাদক্ষ্যায়ান্ত-
ত্যাগাযোগবন্নিত্যনৈমিত্তিককৰ্ম্মণামফলানাং ফলত্যাগানুপপত্তেকৃত্ত্যগশব্দার্থো ন

স্বামিকৃত টীকা ।

ফলত্যাগঃ প্রাহুস্ত্যাগঃ বিচক্ষণাইতি । ননু ফলত্যাগে পুনবপি নিফলেষু কৰ্ম্মসু প্রবৃতি-
রেব ন স্মাৎ, তন্ন সৰ্ব্বেষাং কৰ্ম্মণাং সংযোগপৃথক্তে ন বিবিদিষার্থতয়া বিনিয়োগাৎ ।
তথা চ শ্রুতিঃ । তমেতমাত্মানং বেদানুবচনেন ব্রাহ্মণাবিবিদিষন্তি যজ্ঞেন দানেন
তপসা নাশকেনেতি । ততশ্চ শ্রুতিপদোক্তং সৰ্ব্বং ফলং বন্ধকত্বেন ত্যক্ত্বা বিবিদিষার্থং
সৰ্ব্বকৰ্ম্মানুষ্ঠানং ঘটতএব । বিবিদিষা চ নিত্যানিত্যবন্ধবিবেকেন নিবৃত্তদেহাদ্যভিমা-
নতয়া বুদ্ধেঃ প্রত্যক্প্রবণতা তাবৎপর্য্যন্তঞ্চ সৎশুদ্ধার্থঃ জ্ঞানাবিরুদ্ধঃ যথোচিতমাবশ্যকং
কৰ্ম্ম কুৰ্ব্বতস্তৎফলত্যাগএব কৰ্ম্মত্যাগো নাম ন স্বরূপেণ তথা চ শ্রুতিঃ । কুৰ্ব্বন্তেবেহ
কৰ্ম্মাণি জিজীবিষেচ্ছতং সমাইতি । ততঃ পবন্ত সৰ্ব্বকৰ্ম্মনিবৃত্তিঃ স্বতএব ভবতি । তদুক্তং
নৈষ্কৰ্ম্ম্যসিদ্ধৌ, প্রত্যক্প্রবণতাঃ বুদ্ধেঃ কৰ্ম্মাণ্যুৎপাদ্য শুদ্ধিতঃ । কুতার্থা- স্তীমায়ান্তি
প্রাবুড়ন্তে ঘনাইব । উক্তঞ্চ ভগবতা 'যজ্ঞান্নরতিরেব স্মাদিত্যাগি, বশিষ্ঠেন চোক্তঃ, ন
কৰ্ম্মাণি ত্যজেদ্যোগী কৰ্ম্মভিস্ত্যজাতে হুসাবিতি । জ্ঞাননিষ্ঠাবিক্লেপকত্বমালক্ষ্য ত্যজেদ্বা,
তদুক্তং শ্রীভাগবতে, তাবৎকৰ্ম্মাণি কুৰ্ব্বীত ন নির্বিদ্যেত যাবতা । মৎকথাশ্রবণাদৌ
বা শ্রদ্ধা যাবন্ন জায়তে । জ্ঞাননিষ্ঠোবিরক্তোবা মন্তুক্তোবাহনপেক্ষকঃ । সলিঙ্গানাশ্র-
মাংস্তক্ত্বা চরেদবিধিগোচরইত্যাদি । অলমতিপ্রসঙ্গেন প্রকৃতমহুসরামঃ, অবিদ্বষঃ ফল-
ত্যাগমাত্রমেব ত্যাগশব্দার্থো ন কৰ্ম্মত্যাগইতি ॥ ২ ॥

এতদেব মতান্তরনিরাসেন স্রষ্টীকর্ত্তুঃ মতভেদঃ দর্শয়তি ত্যাগ্যমিতি । দোষবর্ধিত্বঃ
সাদিদোষবধেন বন্ধকমিতি হেতোঃ সৰ্ব্বমপি কৰ্ম্ম ত্যাগ্যমিত্যেকৈ সাংখ্যাঃ প্রাহুর্শ্রনীষি-

शाङ्करभाष्यम् ।

मिति न तु सन्न्यासिनामिति च सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलसम्बन्धं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिर्भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति त्याज्यं दोषेति । त्याज्यस्यक्तव्यं दोषवत् दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किं तत् कर्म बन्धहेतुत्वात् सर्वमेव अथवा दोषोऽथवा रागादिस्यत्याज्ये तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहर्षनीषिणः पण्डिताः साध्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानास्तु कर्मिणामपीति । तत्रैव षड्दानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यते विकल्पाः न तु ज्ञाननिष्ठान् व्यापिनः सन्न्यासिनोऽपेक्ष्य ज्ञानयोगेन

गिरिकृत टीका ।

सिध्यतीति शक्यते निति । नित्यनैमित्तिककर्मफलस्य बन्ध्यापुत्रसादृश्याभावान्नत्यागसम्भवाद्दुक्तस्यत्यागशब्दार्थः सम्भवतीति समाधत्ते नैव दोषेति । भगवता तेषां फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति वक्ष्यतीति । तर्हि सन्न्यासिनामसन्न्यासिनां नित्याद्यनुष्ठानिनामविशेषेण तत्फलं स्यादिति चेन्नैवेत्याह न इति । वक्ष्यतीत्यनुकर्षणकारार्थः । असक्तस्य वचसोऽर्थः प्रकृतोपयोगित्वेन संगृह्य स्मरयति सन्न्यासिनामिति । काम्यानि वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषादृते कर्तव्यानीत्युक्तं पक्षं प्रतिपक्षनिरासेन द्रष्टव्यं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्यमिति । कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतुमाह बन्धेति । दोषवदित्येतद्वृष्टान्तत्वेन व्याचष्टे अथवेति । कर्मण्यधिकृतानामकर्मिणामेव कर्म त्याज्यं कर्मिणास्तत्यागे प्रत्यावायादित्याशङ्क्याह अधिकृतानामिति । नहि तेषामपि कर्मत्यज्यतां प्रत्यावायोऽसिद्धिसादियुक्तस्य कर्मणोऽनुष्ठाने परंप्रत्यावायादिति भावः, साध्यादिपक्षसमाप्ताविति शब्दः । मीमांसकपक्षमाह तत्रैवेति । कर्म्याधिकृतेष्वेवेति यावत्, कर्म नित्यं नैमित्तिकं । काम्यानां कर्मिणामित्यारभ्य श्लोकाभ्यां कर्मिणोऽधिकृताननधिकृतांश्चापेक्ष्य दर्शितविकल्पानां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह कर्मिण इति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह निति । तदेव स्फुटयति ज्ञानेति । कर्म्याधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातोऽविभक्तनिष्ठावत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्निर्धार्यत्ववज्ज्ञाननिष्ठानामपि विचार्यत्वमत्राविक्रममिति शक्यते निति । साध्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यतेत्युक्तं न माह न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मानि क्लेशदुःखादिपश्यातास्तदनुरोधेन राजसकर्मस्वामिकृत टीका ।

स्वामिकृत टीका ।

णइति । अस्यारं भावः, मा हिंस्यात् सर्वा भूतानीति निषेधः 'पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादि प्राकरणिकोविधिस्तु हिंसाराः क्रतुपकारकत्वमाह' अतोऽभिन्नविषयत्वेन सामान्त्यविशेषत्वायागोचरत्वात् द्रव्यसाध्येषु सर्वेषुपि कर्मसु हिंस्रादेः सम्भवात् सर्वमपि कर्म त्याज्यमेवेति । तदुक्तं, दृष्टवदानुश्रविकः सत्त्वविशुद्धि-

शास्त्ररत्नाम् ।

साध्यानां निष्ठाया पुरा प्रोक्तैर्हि कर्माधिकारादप्युक्ता ये न तान् प्रतिबिहिता चिन्ता,
ननु कर्मयोगेन योगिनामिति अधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठाऽपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रक-
रणे यथा विचार्यन्ते तथा साध्या अपि ज्ञाननिष्ठाः विचार्यन्त्यामिति न तेषां मोहकेशदुःख-
निमित्तत्यागानुपपत्तेन कायकेशनिमित्तानि दुःखानि साध्या आत्मानिपशुन्ति ईच्छादीनां
क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् अतस्तेन कायकेशदुःखत्वात् कर्म परित्यजन्ति नापि ते कर्मा-
ग्यान्निपशुन्ति येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुर्गुणानां कश्च नैव किञ्चिकरोमी-
ति हि ते मर्याशुक्तिं सर्वकर्माणि मनसा मर्याशुक्त्यादिभिर्हि तद्विदः मर्यासप्रकार उक्तस्तन्मा-
देवहन्तेधिकृताः कर्मण्यनाम्निदो येषां मोहात् त्यागः संभवति कायकेशतयात् त एव
तामसाध्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यान्ते कर्मिणामनाम्नानां कर्मफलत्यागस्त्यर्थः सर्वारम्भ-
परित्यागी मोनी शब्दो येन केनचिदनिकेतः श्रमतिरिति गुणतीतलक्षणे च परमार्थ-
मर्यासिनो विशेषितत्वात्, वक्ष्यति च ज्ञानम् वा परा निष्ठेति तन्मात् ज्ञाननिष्ठाः मर्यासि-

गिरिकृत टीका ।

त्यागसिद्धिर्किंचार्थात् नेत्याह न कायेति । तत्र क्षेत्राध्यायोक्तः हेतुः करोति ईच्छा-
दीनामिति । आत्मानि साध्यादीनां क्लेशाद्यप्रतिपत्तौ फलितमाह अत इति । ननु तेषा-
मपि आत्मानि क्लेशदुःखादि पशुतास्तदनुरोधेन राजसकर्मत्यागसिद्धिर्किंचार्थात् नेत्याह न
कायेति । तत्र क्षेत्राध्यायोक्तः हेतुः करोति ईच्छादीनामिति । आत्मानि साध्यादीनां
क्लेशाद्यप्रतिपत्तौ फलितमाह अत इति । ननु तेषां क्लेशाददर्शनेऽपि आत्मानि कर्माणि
पशुतास्तत्यागोयुक्तत्वेनाः कायकेशादिकरत्वात्नेत्याह नापीति । अज्ञानान्मोहमाहात्म्यात्
नियतमपि कर्म त्यक्तुं शक्यं तद्विदां आत्मानि कर्मादर्शने त्यागे हेतुत्वादिति मत्वाह
मोहादिति । कश्च तर्हि तेषामात्मानि कर्माण्यपशुतां प्राप्नुतावे तत्यागः मर्यासस्तत्राह
गुणानामिति । अविवेकप्राप्तानां कर्मणः त्यागस्तद्विदामिदुक्तः श्रमस्तत्राह प्रति-
षेधं प्रत्यादिशति सर्वेति । तद्विदामत्राविचार्यन्ते फलितमाह तन्मादिति । येनात्मा-
विदस्ततएवेत्युक्तं तत्र मयः । कर्मण्यधिकृतानामनाम्निदोः कर्मत्यागसंभावनां दर्शयति
येषांकेति । तन्निका कृतोपयुक्त्याशङ्काह कर्मिणामिति । किञ्च परमार्थमर्यासिनां
प्रशस्तोपलक्षणं निन्दाविषयमित्याह सर्वेति । किञ्चात्रापि सिद्धिः प्राप्ता यथेत्या-
दिना ज्ञाननिष्ठानां वक्ष्यमाणत्वात्तद्वताह विचार्यन्तेत्याह वक्ष्यतीति । कर्माधिकृतानामे-
वात्र विवक्षितत्वात् न ज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहरति तन्मादिति । ननु मर्यासशब्देन सर्व-
कर्ममर्यासस्त एवैवावधिषमर्यासिनामिह विवक्षितत्वं प्रतिपादति तत्राह सर्वेति ।
मर्यासशब्देन युक्तैश्च मर्यासस्त एवैवावधिषमर्यासिनां संप्रत्ययानुत्था तदसंभवे

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নোনেহ বিবক্ষিতাঃ কৰ্মফলত্যাগএব সাধিকত্বেন শুণেন তামসত্বাদ্যপেক্ষয়া সন্ন্যাসউচ্যতে
ন মুখ্যঃ সৰ্বকৰ্মসন্ন্যাসঃ সৰ্বকৰ্মসন্ন্যাসাসম্ভবে চ ন হি দেহভূতেতি হেতুবচনামুখ্যএবেতি
চেন্ন হেতুবচনশ্চ স্ত্যত্বার্থত্বাৎ যথা ত্যাগাচ্ছান্তিরনন্তরমিতি কৰ্মফলত্যাগস্তিৰেব যথোক্তা-
নেকপক্ষানুষ্ঠানশক্তিমন্তঃ অর্জুনঃ প্রতিবিধানাৎ তথেন্দমপি নহি দেহভূতা শক্যমিতিকৰ্ম-
ফলত্যাগস্ত্যর্থঃ ন সৰ্বানি মনসা সন্ন্যাস্ত নৈব কুর্কন্ন কারয়ন্নাস্তে ইত্যশ্চ পক্ষশ্চা-
পবাদঃ কেনচিদর্শয়িত্বঃ শক্যস্তস্মাৎ কৰ্মণ্যধিকৃতান্ প্রত্যেবৈষ সন্ন্যাসত্যাগবিকল্পঃ যে তু
পরমার্থদর্শিনঃ সাত্ব্যাস্তেষাং জ্ঞাননিষ্ঠায়ামেব সৰ্বকৰ্মসন্ন্যাসলক্ষণায়ামধিকারোনাস্ত-
ত্রেতি ন তে বিকল্পার্থাস্তথোপপাদিতমস্মাভির্কেদাবিনাশিনমিত্যস্মিন্ প্রদেশে তৃতী-
য়াদৌ চ ॥ ৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

হেতুক্তিবৈয়র্থাৎপ্রাপ্তপ্রতিষেধাদিতিশঙ্কতে সর্কেতি । নেদং হেতুবচনং সৰ্ব কৰ্মসন্ন্যাস-
সাসম্ভবসাধকং কৰ্মফলত্যাগস্তিপরত্বাদিতি পরিহরতি নেত্যাদিনা । এতদেব দৃষ্টান্তেন
স্পষ্টয়তি যথেন্দি । দৃষ্টান্তেহপি যথাশ্রুতার্থত্বঃ কিং ন স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ যথোক্তেতি । নহি
ফলত্যাগাদেব জ্ঞানং বিনা মুক্তিযুক্তা মুক্তিজ্ঞানৈকাধীনত্বসাধকশ্রুতিস্বত্বিবিরোধাদদে
ষ্টেত্যাদিনা চানন্তরমেব জ্ঞানসাধনবিধানানর্থক্যাদত্যাগস্তিযেবাত্র গ্রাহ্যেত্যর্থঃ । দৃষ্টান্ত-
গতমর্থঃ দাষ্টান্তিকে যোজয়তি তথেন্দি । প্রাপ্তরূপক্ষাপবাদবিবক্ষয়া হেতুক্তের্মুখ্যার্থ-
মেব কিং ন স্মাদিত্যাশঙ্ক্য তদপবাদে হেতুভাবান্মেবমিত্যাহ ন সর্কেতি । নচেয়মেব হেতু-
ক্তিস্তদপবাদিকাশ্রুতাসিদ্ধেকুক্তত্বাদিতিভাবঃ । মুখ্যসন্ন্যাসাপবাদাসম্ভবে সন্ন্যাসত্যাগবি-
কল্পশ্চ কথং সাবকাশতেত্যাশঙ্ক্যাহ তস্মাদিতি । জ্ঞাননিষ্ঠাম্ প্রত্যুক্তবিকল্পানুপপত্তৌ
কুত্র তেষামধিকারস্তত্রাহ যে ত্বিতি । সন্ন্যাসিনাং বিকল্পানর্হত্বেন জ্ঞাননিষ্ঠায়ামেবাধিকারশ্চ
ভূয়ঃস্ব প্রদেশেষু সাধিতত্বান্ন সাধনীয়ত্বাপেক্ষেত্যাহ তথেন্দি ॥ ৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কল্পাতিশয়যুক্তইতি । অপরে তু মীমাংসকা যজ্ঞাদিকং কৰ্ম ন ত্যাজ্যমেবেতি প্রাহঃ ।
অয়ং ভাবঃ, ক্রতুর্থাপি সতীরং হিংসা পুরুষেণ কর্তব্যাসা চান্তোদ্দেশেনাপি কৃত্য পুরুষশ্চ
প্রত্যবারহেতুরেব' তথাহি বিধিক্ষেপেয়শ্চ তদুদ্দেশেনানুষ্ঠানং বিধন্তে তাদর্থ্যলক্ষণস্বান্তে-
যশ্চ, নত্বেবং নিষেধোনিষেধ্যশ্চ তাদর্থ্যমপেক্ষতে' প্রাপ্তিমাাত্রাপেক্ষ্যত্বাৎ' অন্তথা অজ্ঞান-
প্রমাদাদিকৃতে দোষাভাবপ্রসঙ্গাৎ, তদেবং সমানবিষয়ত্বেন সামান্তশাস্ত্রশ্চ বিশেষেণ বাধা
নাস্তি দোষবৎ' অতোনিত্যং যজ্ঞাদি কৰ্ম ন ত্যাজ্যমিতি ॥ ৩ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसन्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

यज्जदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तं ।

यज्ज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रैतरेषु विकल्पभेदेषु निश्चयमिति निश्चयः शृणु अवधारय मे मम वचनात् तत्र त्यागे त्यागसन्न्यासविकल्पे षष्ठा दर्शिते भरतसन्तम भरतानां साधुतम त्यागोहि त्यागसन्न्यासशक्यवाच्योहि षोडशः स एक एवेत्यभिप्रेत्याह त्यागोहीति । पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्त्यामसादिप्रकारैः संकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक् कथितः यस्मात्त्यामसादिभेदेन त्यागसन्न्यासशक्यवाच्योऽधिकृतस्तु कर्मिणोऽनाज्जस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिनैत्ययमर्थोद्धृष्टानस्तस्मात् अत्र तद्वन्नास्तौ वक्तुं समर्थस्तस्मान्निश्चयः परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वर्यमे ममशृणु ॥ ४ ॥

कः पुनरसौ निश्चयइत्याह यज्ज्ञइति । यज्ज्ञोदानस्तपश्चैत्येतद्विधः कर्म न त्याज्यः

गिरिकृत टीका ।

कर्माधिकृतान् प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्तावपि कुतो निर्धारणसिद्धिस्तत्राह तथेति । तमेव निश्चयः दर्शयितुमादौ त्यागगतमवास्तुरविभागमाह त्यागोहीति । ननु त्यागसन्न्यासयोरुक्तयोरपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागसैव्यावास्तुरविभागाभिधाने सन्न्यासस्यापेक्षिकत्वमापद्येत नेत्याह त्यागोहीति । सात्त्विकोराजसस्त्यामसश्चेत्युक्तेऽर्थे त्रैविध्येऽपि स्वयमेव निश्चयसम्भवोक्तिमत्र तागवतेन निश्चयेनेत्याशङ्क्याह यस्मादिति । भगवतोऽन्तेनोक्तविभागे तद्वानिश्चयान्तागवत निश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति तस्मादिति ॥ ४ ॥

तमेव भगवतोनिश्चयः विशेषतोनिर्धारयितुं प्रश्नपूर्वकमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिः दर्शयति

श्यामिकृत टीका ।

एवं मतभेदमुपलभ्य स्वमतः कथयितुमाह निश्चयं शृणुति । तत्रैव विप्रतिपन्ने त्यागे निश्चयं मे वचनाच्छृणु, त्यागस्तु लोकप्रसिद्धत्वात् किमत्र श्रोतव्यमिति मावमः-स्यइत्याह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ त्यागोहि दुर्कोपः हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तद्विद्विस्त्यामसादिभेदेन त्रिविधः सम्यग्विवेकेन प्रवर्तितः, त्रैविध्यं नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मण इत्यादिना वक्ष्यति ॥ ४ ॥

प्रथमः तावन्निश्चयमाह यज्ज्ञेति षाड्याः । मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चित्तशुद्धिकरानि ॥ ५ ॥

এতান্য়পি তু কৰ্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলানি চ ।
কৰ্ত্তব্যানীতি মে পার্থ নিশ্চিতং মতমুত্তমম্ ॥ ৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ন ত্যক্তব্যং কার্যং করণীয়মেব তৎ কস্মাৎ যজ্ঞো দানং তপশ্চৈব পাবনানি বিশুদ্ধিকার-
ণানি মনীষিণাং ফলানভিসন্ধীনামিত্যেতৎ ॥ ৫ ॥

এতান্য়পীতি । এতান্য়পি তু কৰ্ম্মাণি যজ্ঞদানতপাংসি পাবনান্ন্যক্তানি সঙ্গমাসক্তিস্তেভু
ত্যক্ত্বা ফলানি চ তেষাং পবিত্যজ্য কৰ্ত্তব্যানীতি অনুর্থেযানীতি মে মম নিশ্চিতং মতমুত্তমং
নিশ্চয়ঃ শৃণু মে তত্রৈতি প্রতিজ্ঞায় পাবনত্বং চ সহেতুমুক্ত্বা এতান্য়পি কৰ্ম্মাণি কৰ্ত্তব্যানী-
ত্যেতন্নিশ্চিতং মতং অনুত্তমমিতি প্রতিজ্ঞাতার্থোপসংহাবএব নাপূৰ্কার্থঃ বচনমেতান্য়পীতি
প্রকৃতসন্নিকৃষ্টার্থতোপপত্তেঃ সাসঙ্গস্ত ফলার্থিনো বন্ধহেতুশ্চেতান্য়পি কৰ্ম্মাণি মুমুক্শাঃ কৰ্ত্ত-
ব্যানীতি অপিশক্শার্থঃ নত্বত্যাগি কৰ্ম্মাণ্যপেক্ষ্যতান্য়পীত্যাচ্যস্তে । অন্তে বর্ণয়ন্তি নিত্যানাং
কৰ্ম্মণাং ফলাভাবাৎ সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলানি চেতি নোপপদ্যতে । এতান্য়পীতি যানি কাম্যানি
কৰ্ম্মাণি নিত্যেভ্যোহন্যানি এতানি অপি কৰ্ত্তব্যানি কিমুত যজ্ঞদানতপাংসি নিত্যানি ইতি
তদসৎ নিত্যানাংপি কৰ্ম্মণাং ফলবৎশ্চোপপাদিতত্বাৎ যজ্ঞো দানং তপশ্চৈব পাবনানী-

গিরিকৃত টীকা ।

কঃ পূনরিতি । যজ্ঞাদীনাং কৰ্ত্তব্যত্বে হেতুমাহ যজ্ঞ ইতি । ন কেবলং ন ত্যাজ্যং কিন্তু
কৰ্ত্তব্যমেবেত্যাহ কার্যমিতি । প্রতিজ্ঞামেবং বিভজ্য হেতুং বিভজতে কস্মাদিতি ॥ ৫ ॥

প্রতিজ্ঞাতমর্থমুপসংহবতি এতান্য়পীতি । উপসংহাবল্লোকাকরণানি ব্যাকবোতি এতা-
নীত্যাদিনা । অক্ষবার্থমুক্ত্বা তাৎপর্যার্থমাহ নিশ্চয়মিতি । প্রকৃতার্থোপসংহাবে গমক-
মাহ এতান্য়পীতি । অপিশক্শ বিবন্ধিতমর্থঃ দর্শয়তি সাসঙ্গশ্চেতি । ব্যাবর্ত্যং কীৰ্ত্ত-
য়তি ন ত্বিতি । এতান্য়পীত্যাদিবাক্যং ন নিত্যকৰ্ম্মবিষয়মিতি মতমুপপত্তমিতি অন্তইতি
ন চেদিদন্নিত্যকৰ্ম্মবিষয়ঃ কিংবিষয়স্তর্হি ইত্যশঙ্ক্য বাক্যমবতারণ্য ব্যাকরোতি এতানী-
ত্যাদিনা । নিত্যানাংফলত্বমুপেত্য যচ্ছোদ্যস্তদযুক্তমিতি দুষয়তি তদসদিতি । যন্তু
কাম্যান্য়পি কৰ্ত্তব্যানীতি তন্নিবশ্চতি নিত্যান্য়পীতি । কিঞ্চ কাম্যানাং ভগবতা নিন্দিতত্বান-
তেষু মুমুক্শাবনুষ্ঠানমিত্যাহ দূরেণেতি । কিঞ্চ মুমুক্শাবপেক্ষিতমোক্ষাপেক্ষয়া বিরুদ্ধফল-

স্বামিকৃত টীকা ।

যেন প্রকারেণ কৃতান্তেতানি পাবনানি ভবন্তি তৎ প্রকারং দর্শয়মাহ এতান্য়পীতি
যানি যজ্ঞাদীনি কৰ্ম্মাণি ময়া পাবনানীত্ব্যক্তান্তেতান্য়প্যেবং কৰ্ত্তব্যানি কথং, সঙ্গং কৰ্ত্তব্য-
ভিনিবেশং ত্যক্ত্বা কেবলমীশ্বরাদীনতয়া কৰ্ত্তব্যানি, ফলানি চ ত্যক্ত্বা কৰ্ত্তব্যানীতি মে
মতং নিশ্চিতং অন্তএবোত্তমং ॥ ৬ ॥

নিয়তশ্চ তু সন্ন্যাসঃ কৰ্ম্মণো নোপপদ্যতে ।

মোহান্তশ্চ পরিত্যাগস্তামসঃ পরিকীর্তিতঃ ॥ ৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ত্যাগিবচনেন নিত্যান্তপি কৰ্ম্মাণি বন্ধহেতুত্বাশঙ্কয়া জিহাসোমুমুক্শোঃ কৃতঃকাম্যেষু প্রসঙ্গ
দূরেণ শ্ববরকর্মেতি চ নিশ্চিতত্বাৎ যজ্ঞার্থাৎ কৰ্ম্মণোহন্তত্রেতি চ কাম্যকৰ্ম্মণাং বন্ধহেতুত্বশ্চ
নিশ্চিতত্বাৎ ত্রৈশূণ্যবিষয়া বেদাষ্টৈকবিদ্যা মাং সোমপাঃ ক্ষীণে পুণ্যে মর্তলোকঃ বিশন্তীতি
চ দূরব্যবহিতত্বাচ্চ ন কাম্যেষোতান্তপীতি ব্যপদেশঃ ॥ ৬ ॥

তস্মাদজ্ঞশ্চাধিকৃতশ্চ মুমুক্শোঃ নিয়তশ্চেতি নিয়তশ্চ তু নিত্যশ্চ সন্ন্যাসঃ পরিত্যাগঃ
কৰ্ম্মণো নোপপদ্যতে অজ্ঞশ্চ পাবনত্বশ্চেষ্টত্বাৎ মোহাদজ্ঞানান্তশ্চ নিয়তশ্চ পরিত্যাগো
নিয়তঞ্চাবশ্যং কর্তব্যং ত্যজাতে চেতি বিপ্রতিষিদ্ধমতো মোহনিমিত্তঃ পরিত্যাগস্তামসঃ
পরিকীর্তিতো মোহশ্চ তমইতি ॥ ৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বত্বাৎ কাম্যকৰ্ম্মণাং ন তেষু তস্মানুষ্ঠানমিত্যাহ যজ্ঞার্থাদিতি । কাম্যানাং বন্ধহেতুত্বং
নিশ্চিতমিত্যত্রৈব পূর্বোক্তরবাক্যানুকূল্যং দর্শয়তি ত্রৈশূণ্যেতি । কিঞ্চ পূর্বশ্লোকে যজ্ঞা-
দিনিত্যকৰ্ম্মণাং প্রকৃতত্বাদেতচ্ছব্দেন সন্নিহিতবাচিনা পরামর্শাৎ কাম্যকৰ্ম্মণাঞ্চ কাম্যানাং
কৰ্ম্মণামিতি ব্যবহিতানাং সন্নিহিতপরামর্শকৈতচ্ছব্দাবিষয়ত্বাৎ কাম্যকৰ্ম্মাণ্যেতান্তপীতি
ব্যপদেশমর্হন্তীত্যাহ দূবেতি ॥ ৬ ॥

নিত্যকৰ্ম্মণামবশ্যকর্তৃত্বমুক্তনুপজীব্যাপেক্ষিতং পুরয়ন্নস্তরশ্লোকমবতারয়তি তস্মা-
দিতি । নহু কশ্চিন্নিয়তমপি কৰ্ম্ম ত্যজন্নুপলভ্যতে তত্রাহ মোহাদিতি । অজ্ঞানং পাবন-
ত্বাপরিজ্ঞানং অজ্ঞশ্চ নিত্যকৰ্ম্মত্যাগো মোহাদিত্যেতদুপপাদয়তি নিয়তশ্চেতি । নিত্যকৰ্ম্ম-
ত্যাগশ্চ মোহকৃতত্বে কুতস্তামসত্বমিত্যাশঙ্ক্যাহ মোহশ্চেতি ॥ ৭ ॥

ইতশ্চ নিত্যকৰ্ম্মত্যাগো নাজ্ঞশ্চ সম্ভবতীত্যাহ কিঞ্চেতি । নহু মোহং বিনৈব দুঃখা-
শ্রকঃ কৰ্ম্ম কায়ক্লেশভয়াভ্যজ্ঞতি করণানি হি কার্য্যং জনয়ন্তি শ্রাম্যন্তি তথাচ ন তত্যাগ-
স্তামসো যুক্তস্তত্রাহ দুঃখমিত্যেবেতি । ষৎ কৰ্ম্ম দুঃখাশ্রকমশক্যসাধ্যমিত্যেবালোচ্য তন্নি-

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রতিজ্ঞাতঃ ত্যাগত্রৈবিধ্যমিদানীং দর্শয়তি নিয়তশ্চেতি ত্রিভিঃ । কাম্যশ্চ কৰ্ম্মণো
বন্ধকত্বাৎ সংস্তাসো যুক্তঃ নিয়তশ্চ তু নিত্যশ্চ পুনঃ কৰ্ম্মণঃ সংস্তাসস্ত্যাগো নোপপদ্যতে
সত্ত্বশ্চিহারা মোক্ষহেতুত্বাৎ অতস্তশ্চ পরিত্যাগ উপাদেয়শ্চেপি ত্যাগ্যমিত্যেবংলক্ষণান্মো-
হাদেব ভবেৎ স চ মোহশ্চ তামসত্বাত্তামসঃ পরিকীর্তিতঃ ॥ ৭ ॥

দুঃখমিত্যেব যৎ কৰ্ম কায়ক্লেশভয়াভ্যজ্ঞেৎ ।

স কৃৎস্না রাজসং ত্যাগং নৈব ত্যাগফলং লভেৎ ॥ ৮ ॥

কার্যমিত্যেব যৎ কৰ্ম নিয়তং ক্রিয়তেহর্জুন ।

ত্যক্ত্বা সঙ্গং ফলক্লেব স ত্যাগঃ সাধ্বিকো মতঃ ॥ ৯ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ দুঃখমিতি দুঃখমিত্যেব যৎ কৰ্ম কায়ক্লেশভয়াৎ শবীরদুঃখভয়াভ্যজ্ঞেৎ স কৃৎস্না রাজসং রজোনিকৰ্ত্তব্যঃ ত্যাগঃ নৈব ত্যাগফলং জ্ঞানপূৰ্বকস্ত সৰ্বকৰ্মত্যাগস্ত ফলং মোক্ষাখ্যং ন লভেন্নৈব লভতে ॥ ৮ ॥

কঃ পুনঃ সাধ্বিকস্ত্যাগঃ কার্যমিতি কার্যঃ কৰ্ত্তব্যমিত্যেব যৎ কৰ্ম নিয়তং নিত্যং ক্রিয়তে নিৰ্কৰ্ত্তব্যতে হে অর্জুন সঙ্গং ফলঞ্চ এব নিত্যানাং কৰ্মণাং ফলবৎ ভগবদ্বচনং প্রমাণমবোচামাথ বা যদিপি ফলং ন ক্রিয়তে নিত্যস্ত কৰ্মণস্তথাপি নিত্যং কৰ্ম কৃতমান্ব-সংস্কারঃ প্রত্যবায়পরিহারঃ বা ফলং কবোত্যান্নন ইতি কল্পয়তেবাজ্ঞস্তত্র তামপি কল্পনাং নিবারয়তি ফলং ত্যক্তেত্যনেনাতঃ সাধুকঃ সঙ্গঃ ত্যক্ত্বা ফলক্লেতি স ত্যাগো নিত্যকৰ্মস্ব সঙ্গফলপরিত্যাগঃ সাধ্বিকঃ সঙনিবৃত্তো মতোহভিমতঃ ॥ ৯ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কৰ্ত্তব্যতে দেহশ্লেচ্ছিয়াণাঞ্চ ক্লেশাশ্বনো ভয়াভ্যজতি স তত্ব্যক্ত্বা রজোনিমিত্তঃ ত্যাগঃ কৃৎস্নাপি ন তৎফলং মোক্ষং লভতে কিন্তু কৃতেনৈব রাজসেন ত্যাগেন তদমুরূপং নরকং প্রতিপদ্যে-তেত্যাহ দুঃখমিত্যেবেত্যাদিনা । কৰ্মত্যাগস্তামসো রাজসশ্চেতি দ্বিবিধো দর্শিতঃ ॥ ৮ ॥

সম্প্রতি সাধ্বিকং ত্যাগং প্রশ্নপূৰ্বকং বর্ণয়তি কঃপুনরिति । কৰ্ত্তব্যমিত্যেবেত্যেবকা-রেণ নিত্যস্ত ভাব্যাস্তরং নিষিধ্যতে । নিত্যানাং বিদ্যুদ্দেশে ফলাশ্রবণাৎ তেষাং ফলং ত্যক্তেত্যমুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ নিত্যানামিতি । ফলং ত্যক্তেত্যস্ত বিধাস্তরেণ তাৎপর্যমাহ অথবেতি । নহি বিধিনা কৃতং কৰ্ম অনর্থকং বিদ্যানর্থক্যাস্তেন শ্রোতফলাভাবেহপি নিত্যং কৰ্ম বিধিতোহনুষ্ঠিতান্নানমজ্ঞানন্নহতমনস্তোক্ত্যা তস্মিন্ কৰ্মণ্যান্সসংস্কারঃ ফলং কল্প-

শ্বামিকৃত টীকা ।

রাজসং ত্যাগমাহ দুঃখমিত্যেবঃ মদ্বা শরীরাসভয়ান্নিত্যং কৰ্ম ত্যজেদिति যস্তাদৃশ-স্ত্যাগো রাজসো দুঃখস্ত রাজসদ্বাৎ অন্তস্তঃ রাজসং ত্যাগঃ কৃৎস্না স রাজসঃ পুরুষস্ত্যাগফলং জ্ঞাননিষ্ঠালক্ষণং নৈব লভতইত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

সাধ্বিকং ত্যাগমাহ কার্যমিতি । কার্যমিত্যেব বুদ্ধা নিয়তমবশ্যং কৰ্ত্তব্যতয়া বিহিতং কৰ্ম সঙ্গং ফলঞ্চ ত্যক্ত্বা ক্রিয়তইতি যস্তাদৃশস্ত্যাগঃ সাধ্বিকো মতঃ ॥ ৯ ॥

ন দ্বেষ্ট্যকুশলং কৰ্ম কুশলে নানুষজ্জতে ।

ত্যাগী সত্বসমাবিষ্টো মেধাবী স্খিন্নসংশয়ঃ ॥ ১০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নহু কৰ্মপৰিত্যাগস্ত্রিবিধঃ সন্ন্যাস ইতি চ প্রকৃতস্তত্র তামসো বাজসশ্চোক্তস্ত্যাগঃ কথ-
মিহ সঙ্গফলত্যাগস্তৃতীয়ত্বেনোচ্যতে যথাত্ৰ যে ব্রাহ্মণা আগতাস্তত্র ষড়ঙ্গবিদৌ দ্বৌ ক্ষত্রিয়-
স্তৃতীয়ইতি উদ্বৎ নৈষদোষস্ত্যাগসামান্তেন স্তৃত্যর্থবাদস্তি হি কৰ্মসন্ন্যাসস্ত ফলাভিসন্ধি-
ত্যাগস্ত চ ত্যাগত্বসামান্তস্তত্র রাজসতামসত্বেন কৰ্মত্যাগনিন্দয়া কৰ্মফলাভিসন্ধিত্যাগঃ
সাত্ত্বিকত্বেন স্তু যতে স ত্যাগঃ সাত্ত্বিকো মতইতি যন্তধিকৃতঃ সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলাভিসন্ধিক
নিত্যং কৰ্ম কবোতি তস্য ফলবাগাদিনা কলুষীক্রিয়মানমন্তঃকরণং নিতৈশ্চ কৰ্মভিঃ
সংস্ক্ৰিয়মাণং বিশুদ্ধ্যতি তৎ বিশুদ্ধং প্রসন্নমান্নালোচনক্ষমস্তবতি তসৈব্য নিত্যকৰ্মানুষ্ঠানেন
বিশুদ্ধান্তঃকরণস্যানুষ্ঠানাভিমুখস্য ক্রমেণ যথা তন্নিষ্ঠাস্যাত্তদ্বক্তব্যমিত্যাহ ন দ্বেষ্টি
অকুশলং অশোভনং কাম্যং কৰ্ম শরীবাবস্তদ্বাবেণ সংস্কারকারণং কিমনেনেত্যেবং কুশলে

গিরিকৃত টীকা ।

যতি তদকবণে প্রত্যবায়ন্বৃত্যা তৎকরণং কর্ত্ব বাহ্ননস্তন্নিবৃত্তিং করোতীতি বা নিত্যকৰ্ম-
গুক্তাং কল্পনামনুনিষ্পাদিতফলকল্পনাঞ্চ ফলং ত্যক্তে ত্যনেন ভগবান্নিবারয়তীত্যর্থঃ । নি-
ত্যকৰ্মসু ফলত্যাগোক্তেঃ সম্ভবে ফলিতমাহ অতইতি ॥ ৯ ॥

কৰ্মতৎফলত্যাগস্য ত্যাগসন্ন্যাসশব্দাত্যাং প্রকৃতস্য ত্যাগো হীতি ত্রৈবিধ্যাং প্রতিজ্ঞায়
প্রতিজ্ঞানুরোধেন দ্বিবিধে ব্যুৎপাদ্য তৃতীয়াং বিধান্তদ্বিরোধেন ব্যুৎপাদয়তোভগবতোহ-
কৌশলমাপত্তিতমিতি শঙ্কতে নস্থিতি । প্রক্রমপ্রতিকূলমুপসংহারবচনমনুচিতমিত্যত্র
দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । পূৰ্ব্বোত্তরবিরোধেন প্রাপ্তমকৌশলং প্রত্যাदिशति নৈষ দোষ
ইতি । কৰ্মত্যাগফলত্যাগয়োস্ত্যাগত্বেন সাদৃশ্যাৎ কৰ্মত্যাগনিন্দয়া তৎফলত্যাগস্তৃত্যর্থ-
মিদম্ভচনমিত্যুপগমাৎ ন বিরোধেহস্তীভ্যুক্তমেব ব্যক্তীকূৰ্ব্বন্নাদৌ ত্যাগসামান্তং
বিশদয়তি অস্তীতি । সতি সামান্তে নির্দেশস্য স্তৃত্যর্থত্বং সমর্থয়তে তত্রৈতি ।

স্বামিকৃত টীকা ।

এবংভূতসাত্ত্বিকত্যাগপরিণিষ্ঠিতস্য লক্ষণমাহ ন দ্বেষ্টীত্যাদি । সত্বসমাবিষ্টঃ সত্বেন
ব্যাপ্তঃ সাত্ত্বিকত্যাগী অকুশলং দুঃখাবহং শিশিরে প্রাতঃস্নানাদিকং কৰ্ম ন দ্বেষ্টি কুশলে
চ সুখকরে কৰ্ম্মণি নিদাঘে মধ্যাহ্নস্নানাদৌ নানুষজ্জতে প্রীতিং ন করোতি । তত্র হেতুঃ
মেধাবী স্থিরবুদ্ধিঃ যত্র পরপরিভবাদি মহদপি দুঃখং সহতে স্বর্গাদিসুখঞ্চ ত্যজতি তত্র
কিরদেতস্তাৎকালিকং সুখং দুঃখঞ্চেত্যেবমহুসদ্ধানবানিত্যর্থঃ । অতএব স্থিন্নঃ সংশয়ো
মিথ্যাভ্যাসনং দৈহিকসুখদুঃখয়োৰূপাদিৎসাপরিজিহীর্ষালক্ষণং বস্য সঃ ॥ ১০ ॥

নহি দেহভূতা শক্যং ত্যক্তং কস্মাণ্যশেষতঃ ।

যস্তু কৰ্মফলত্যাগী স ত্যাগীত্যভিধীয়তে ॥ ১১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শোভনে নিত্যে কৰ্মণি সত্বশুদ্ধিজ্ঞানোৎপত্তিতন্নিষ্ঠাহেতুত্বেন মোক্ষকারণমিদমিত্যেবং না
নুযজ্জতে তত্রাপি প্রয়োজনমপশুন্ননুযজ্জং প্রীতিং ন করোতীত্যেতৎ কঃ পুনরসৌ ত্যাগী
পূৰ্বোক্তেন সঙ্গফলপরিত্যাগেন তদ্ব্যংস্ত্যাগী যঃ কৰ্মণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা তৎফলে চ নিত্যকৰ্মা-
নুষ্ঠায়ী স ত্যাগী কদা পুনবসাবকুশলং কৰ্ম ন দ্বেষ্টি কুশলে চ নানুযজ্জত ইতুচ্যতে সত্ব-
সমাবিষ্টো যদা সত্বেনাত্মানাত্মবিবেকবিজ্ঞানহেতুনা সমাবিষ্টঃ সংব্যাপ্তঃ সংযুক্তইত্যেতৎ ।
অতএব চ মেধাবী মেধয়াত্মজ্ঞানলক্ষণয়া প্রজ্ঞয়া সংযুক্তস্তদ্বান্বেধাবৌ মেধাবিহাদেব ছিন্ন-
সংশয়ঃ ছিন্নোহবিদ্যাকৃতঃ সংশয়ো যস্য আত্মস্বরূপাবস্থানমেব পরং নিঃশ্রেয়সসাধনং নান্যৎ
কিঞ্চিদিত্যেবং নিশ্চয়েন ছিন্নসংশয়ঃ ॥ ১০ ॥

যোহধিকৃতঃ পুরুষঃ পূৰ্বোক্তেন প্রকারেণ কৰ্মযোগানুষ্ঠানেন ক্রমেণ সংস্কৃতাত্মা সন্
জন্মাদিবিক্রিয়ারহিতত্বেন নিষ্ক্রিয়মাআনমান্বত্বেন সমুদ্বঃ স সৰ্বকৰ্মাণি মনসা সন্ন্যস্য নৈব

গিরিকৃত টীকা ।

এবং পূৰ্বাপরবিৰোধঃ পবাকৃত্য অনন্তরশ্লোকতাৎপর্যমাহ যস্মিতি । ফলরাপা-
দিনেত্যাদিশব্দেন কৰ্মস্বরূপাসঙ্গো গৃহতে অন্তঃকরণমকলুষীক্রিয়মাণমিতিচ্ছেদঃ
বিশুদ্ধেহস্তঃকরণে কিংস্তাদিত্যাশঙ্ক্যাহ বিশুদ্ধমিতি । মলবিকলত্বং বিশুদ্ধত্বং সংস্কারবৎ
প্রসন্নত্বমিতি ভেদঃ ক্রমেণ শ্রবণাদ্যাবৃত্তিহারেণেত্যর্থঃ । তন্নিষ্ঠেত্যাত্মজ্ঞাননিষ্ঠোক্তা
কাম্যকৰ্মণি ত্যাজ্যত্বেন দ্বেষমভিনয়তি কিমিতি । উভয়ত্র দ্বেষঃ প্রীতিঞ্চ ন করো-
তীতি সামান্ত্রেনোক্তং কর্তাবং প্রশ্নপূৰ্বকং বিশেষতো নির্দিশতি কঃপুনরिति ।
ত্যাগীত্ব্যক্তং ত্যাগিনমভিব্যনক্তি পূৰ্বোক্তেনেতি । কৰ্মণি সঙ্গস্য তৎফলস্যাচ ত্যাগে-
নেতি যাবৎ । উক্তমেব ত্যাগিনঃ নিবৃণোতি যঃ কৰ্মণীতি । তৎফলং ত্যক্ত্বৃতিসম্বন্ধঃ ।
কাম্যে নিষিদ্ধে চ কৰ্মণি বন্ধহেতুবিতি ন দ্বেষ্টি নিত্যে নৈমিত্তিকে চ মোক্ষহেতুরিতি ন
প্রীয়তে । তত্র কালবিশেষঃ পৃচ্ছতি তদেতি । নিত্যাদিকৰ্মণা ফলাভিসন্ধিবর্জিতেন ক্ষয়িত-
কল্পসম্পন্নত্বং যথার্থগ্রহণসমর্থমুদুধ্যতে তেন সমাবেশদশায়ামুক্তপ্রীতিদ্বেষয়োরভাবো ভবতী
ত্যাহ উচ্যতইতি । চতুর্থপাদঃ ব্যাকরোতি অতএবেতি । সমুদ্বৃদ্ধযথার্থগ্রহণসামর্থ্যে
সমাবিষ্টত্বাদিত্যর্থঃ । ছিন্নসংশয়ত্বমেব বিশদয়তি আত্মত্বিতি । পরং নিঃশ্রেয়সস্তস্য চ সাধনং
সম্যগ্জ্ঞানমেবেতি ঘোষণা ॥ ১০ ॥

ন দ্বেষ্টিত্যাদিনা স্নোকেনোক্তমর্থং সঙ্কিপ্যাত্মবদতি যোহধিকৃতইতি । পূৰ্বোক্তপ্রকা-
রেণেতি কৰ্মণি তৎফলে চ সঙ্গত্যাগেনেত্যর্থঃ, কৰ্মাঙ্গযোগস্যাত্মানুষ্ঠানেন সংস্কৃতাত্মা সন্

शाङ्करभाष्यम् ।

कूर्सन कारयन्नासीनोनैकश्यालक्षणाः ज्ञाननिष्ठामश्रुतैत्येतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तः, यः पुनरधिकृतः सन् देहात्प्राप्तिमानिधेन देहदृष्टो बाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतयाहः कर्तेति निश्चितबुद्धिस्यशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात् कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मरूढान एवाधिकारो न त्याग इत्येतमर्थः दर्शयितुमाह नहीति न हि यन्मादेहदृता देहः विभर्तीति देहदृष्टेहात्प्राप्तिमानवान् देहदृष्ट्यते न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकारान्निवर्तितोऽतस्तेन देहदृताजेन न शक्यः त्यक्तुः सन्नासितुः कर्मण्यशेषतो निःशेषेण । तन्मादृष्टदृष्टोऽधिकृतोऽनित्यानि कर्माणि कूर्सन कर्मफलत्यागी कर्मफलातिसन्निमात्रसन्नासी स त्यागीत्याभिधीयते कर्मण्यपि सन्नितिसुत्पत्तिप्रयायेण तन्मात् परमार्थदर्शित्वेनैवादेहदृता देहात्प्राप्तिरहितेनाशेषकर्म-सन्नासः शक्यते कर्तुः ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

क्रमेण श्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेण कूटस्थं ब्रह्मप्रत्यक्षेण सद्बुद्धिर्इति सशक्तः । परस्य निष्क्रियत्वे हेतुमाह जन्मादीति । उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मुक्तिर्लाभः दर्शयति स सर्वेति । आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसम्भावनामुक्तः । तद्धीनस्य तदसम्भवे हेतुवचनेन अनन्तर-श्लोकमवतारयति यः पुनरिति । न बाधितमात्मनि कर्तृत्वविज्ञानमस्येत्यजसुखा तस्य भाव-सुखा तस्य भावसुखा तयेति यावत्, एतमर्थः दर्शयितुमजसुस्य सर्वकर्मसन्नासासम्भवे हेतुमा-हेति योजना यन्मादित्यस्य तन्मादित्युत्तरेण सशक्तः । विवेकिनोऽपि देहधारितया देह-दृष्टाविशेषे कर्माधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह नहीति । कर्तृत्वाधिकारस्तत्पूर्वकः कर्मरूढानः तन्मादिति यावत् । ज्ञानवते देहधारणेऽपि तदभिमानिद्यात्तावोऽतः शक्यः । अजसुस्य सर्वकर्मत्यागाद्योगमुक्तः हेतुकृत्य फलितमाह तन्मादिति । कर्मरूढास्मिन्त्यागिद्योक्तिर-बुद्धेत्याशङ्क्याह कर्मनीति कर्मिणेऽपि फलत्यागेन त्यागित्ववचनः फलत्यागसुत्पत्ति-मित्यर्थः । कश्च तर्हि सर्वकर्मत्यागः सम्भवतीत्याशङ्कः विवेकवैराग्यादिमत्तो देहाभिमान-हीनस्योत्पादः निगमयति तन्मादिति ॥ ११ ॥

श्यामिकृत टीका ।

नष्टेवच्छ्रुतात् कर्मफलत्यागाद्वरः सर्वकर्मत्यागसुखा सति कर्मविकेपाभावेन ज्ञान-निष्ठामुखः संपदाते उदाह नहीति । देहदृता देहाभिमानवता निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यानि । तद्वज्रं, नहि कश्चिद् कर्मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदि-त्यादिना । तन्मादृष्ट कर्माणि कूर्सपि कर्मफलत्यागी सएव मुख्यः त्यागीत्याभिधी-यते ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचिद् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किं पुनस्तद् अयोजनं यत् सर्वकर्मपरित्यागात् स्यादित्युच्यते । अनिष्टं नरकतिर्ष्य-
गादिलक्षणं इष्टं देवादिलक्षणं मिश्रं इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणकैवत् त्रिविधं त्रिःप्र-
कारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकरूपं व्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृत-
मिष्टजालमाश्रयणं महामोहकरं प्रत्यागाश्रयणसर्पवत्सुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फल-
निर्बचनं तदेतदेव लक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मणामपरमार्थसन्न्यासिनां
प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं । न तु परमार्थसन्न्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञान-
निष्ठानां क्वचिद् हि केवलसम्यग् दर्शननिष्ठाविद्यादिसंसारबीजं नोन्मुल्यन्ति कदा-
चिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

गिरिकृत टीका ।

उक्त्याधिकारिणः सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवेऽपि फलाभावे कृतस्य कर्तव्यतेति शङ्कते किं
पुनरिति । गोपस्य मुखस्य वा सन्न्यासस्य फलं पिपृच्छिषितमिति विकल्पयति उच्यते इति ।
सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेऽपि तत्फलान्तिसङ्घित्यागः स चामुख्यसन्न्यासस्य फलमाह
अनिष्टमिति । मुखे तु सन्न्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्यक्ज्ञानात् सर्वसंसारोच्छिन्तिरेव फल-
मित्याह निति । पादत्रयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना । तिर्ष्यगादीत्यादिपदमव-
शिष्टनिकृष्टेषोनिग्रहार्थं देवादीत्यादिपदं विशिष्टोत्कृष्टेषोनिग्रहणायैति विभागः ।
फलशब्दं व्यापदयति वाञ्छेति । कारणधारकमनेकविधमुक्त्या मिथ्यात्वमाह अविद्येति ।
तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहदेहे दृष्टान्तमाह ईक्षेति । प्रतीतिर्ते रमणीयत्वं सूचयति महा-
मोहेति । अविद्याशास्त्राविद्याश्रितत्वादाश्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह प्रत्यागिति ।
उक्तं फलं कर्मणामिष्यते चेदमुख्यसन्न्यासफलोक्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिष्टमित्याशङ्क्याह
श्यामिकृत टीका ।

एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति । अनिष्टं नारकिङ्गं इष्टं देवत्वं
मिश्रं मनुष्यत्वं एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य चोत्तरमिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं
तत् सर्वमत्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसम्भवात् न तु
संन्यासिनां क्वचिदपि भवति । सन्न्यासिनां केनात्र फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफलत्या-
गिनो गृह्यन्ते, अनाश्रितः कर्मफलः कार्याः कर्म कर्वाति यः । स संन्यासी च योगी चेते-
वमार्दो कर्मफलत्यागिषु संन्यासिनां प्रयोगदर्शनात् । तेषां साधिकानां पापासम्भवादी-
धरार्पणेन च पुण्यफलस्य तत्कृतां त्रिविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

পঞ্চম্যানি মহাবাহো কারণানি নিবোধ মে ।

সাংখ্যে কৃতান্তে প্রোক্তানি সিদ্ধয়ে সৰ্বকৰ্মণাম্ ॥ ১৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

অতঃ পরমার্থদর্শিনএবশেষকর্মসন্ন্যাসিত্বং সম্ভবত্যবিদ্যাধ্যারোপিতত্বাদান্নি ক্রিয়া-
কারকফলানাং ন ত্বঙ্গস্যাদিষ্টানাदीनि क्रियाकर्तृणि कारकान्नाश्रयेन पञ्चतोऽशेष-
कर्मसन्न्यासः सम्भवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दर्शयति पञ्चेति पञ्च इमानि वक्ष्यमाणानि
हे महाबाहो कारणानि निवर्तकानि निबोध मे मम इत्युत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं वस्तु-

গিরিকৃত টীকা ।

অপরমার্থেতি । ফলাভিসন্ধিবিকলানাং কর্মিণাং দেহপাতাদৃষ্টং কর্মানুরোধি ফলমাবশ্য-
কমিত্যর্থঃ । কর্মিণামেব সতামফলাভিসন্ধীনামমুখ্যসংন্যাসিত্বাদিত্যাদীয়ামুখ্যসন্ন্যাসস্ত ফল
মুক্তা চতুর্ষপাদঃ ব্যাচষ্টে নহিতি । অমুখ্যসন্ন্যাসমনস্তরপ্রকৃতং ব্যবচ্ছিন্তি পরমার্থেতি
তেষাং প্রধানং ধর্মমুপদিশতি কেবলেতি । কচিদ্বেশে কালে বা নাস্তি যথোক্তং ফলং
তেষামিতি নহন্ধঃ । তর্হি পরমার্থসন্ন্যাসোহফলত্বাৎ নানুষ্ঠিয়েতেত্যশঙ্ক্য তস্ত মোক্ষাব-
সায়িত্বান্নৈবমিত্যাহ নহীতি ॥ ১২ ॥

নহু অপারমার্থসন্ন্যাসবদবিশেষাদজ্ঞানং পরমার্থসন্ন্যাসোহপি কিং ন শ্চাত্যাগস্য শ্লুকর-
ত্বাত্ত্রাহ অতঃপরমার্থেতি । তস্য সম্যগ্দর্শনাদবিদ্যানিবৃত্তৌ তদাবোপিতক্রিয়াকার-
কাদিনিবৃত্তেবিতি হেত্বর্থঃ । বিদ্যাবতঃ সৰ্বকৰ্মসন্ন্যাসিত্বসম্ভাবনামুক্তা এষকাবব্যাবর্ত্যং
দর্শয়তি ন ত্বিতি অবিদ্ববোহশেষকর্মণাং তদ্বৈতানাঞ্চ রাগাদীনাং ত্যাগাযোগে কারকেষধি-
ষ্টানাদিষাশ্রদর্শনং হেতুমাহ ক্রিয়েতি কথমধিষ্টানাदीনাং क्रियाकर्तृष्वं कथं वा विद्वसन्ते-
षाश्रद्धधीरित्याशङ्क्यानস্তরশ্লোকচতुष्टयस्य तांपर्यमाह तद्वदेतदिति । কর্মার্থানামধিষ্টানা-
দীনামপ্রামাণিকত্বাশঙ্কামাদাবুদ্ধরতি পঞ্চেতি । উত্তরত্রেত্যধিষ্টানাदिषु वक्ष्यमाणेष्वित्यর্থঃ ।
বস্তূনাং তেষামেব বৈষম্যং নির্দিদর্শয়িত্বং নহি চेतঃসমাধানাদৃতে জ্ঞাতুং শক্যং
তৎসাম্ব্যশক্যং ব্যুৎপাদয়তি জ্ঞাতব্যেতি । আত্মা স্বঃপদার্থস্তৎপদার্থৌত্রস্ত তয়োঁর
ক্যধীঃস্তদুপযোগিনশ্চ শ্রবণাদয়ঃ পদার্থান্তে সংখ্যায়ন্তে ব্যুৎপাদ্যন্তে । কৃতান্তশব্দস্য
স্বামিকৃত টীকা ।

নহু কর্ম কুর্ততঃ কর্মফলং কথং ন ভবেদিত্যাশঙ্ক্য সত্বত্যাগিনো নিরহঙ্কারস্ত কর্মলোপো
নান্তীতু্যপপাদয়িতু্যমাহ পঞ্চেতি পঞ্চতিঃ । সৰ্বকৰ্মণাং সিদ্ধয়ে নিস্পত্তয়ে ইমানি
বক্ষ্যमाणানি পঞ্চ কারণানি মে বচনান্নিবোধ জানীহি । আত্মনঃ কর্তৃত্বাভিমাননিবৃত্ত্য-
র্থমবশ্যমেতানি জ্ঞাতব্যানীতে্যবঃ তেষাং স্তব্যর্থমেবাহ সাংখ্যইতি । সম্যক্ ধ্যায়তে

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्बिधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवकैवत्वात् पञ्चमम् ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

वैयम्यप्रदर्शनार्थं च तानि च कार्याणि ज्ञातव्यातया स्तोत्रे साध्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः सञ्चार्यन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत्र साध्यं वेदान्तं कृतान्तइति तत्रैव विशेषणं कृतमिति कर्मोच्यते तन्नास्तः परिसमाप्तिर्ब्रह्म स कृतान्तः कर्मान्तः इत्येतत् यवानर्थ उदपाने सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइत्याञ्जाने सञ्जाते सर्वकर्माणां निवृत्तिं दर्शयति अतस्तस्मिन्नाञ्जानार्थे साध्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्माणां ॥ १० ॥

कानि तानीत्याद्यते अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छादेशसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेश्च-
श्रयोऽधिष्ठानं शरीरस्य कर्त्ता उपाधिलक्षणे भोक्ता करणञ्च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलक्षणे
पृथग्बिधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायव्याः प्राणपानाद्या दैव
कैव दैवमेवातएतेषु चतुष्पञ्चमः पञ्चानां पुरणमादित्यादि चक्षुवाद्यूग्रहकं ॥ १४ ॥

गिरिकृत टीका ।

वेदान्तविषयज्ञं विभज्यते कृतमित्यादिना । वेदान्तश्च तद्वधी द्वावा कर्मावसानभूमिश्च
वाक्योपक्रमानुकूल्यं दर्शयति यवानिति । उदपाने कूपानो यवानर्थः स्नानादिः तावा-
नर्थः समुद्रे सम्पद्यते अतोयथा कूपानिकृतं कार्यं सर्वं समुद्रेऽस्तुर्भवति तथा सर्वेषु
वेदेषु कर्मांशेषु यवः फलं तावत् ज्ञानवतोत्राक्षणश्च ज्ञानेऽस्तुर्भवति ज्ञानं प्राप्तञ्च
कर्तव्यानवशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यान्तरमनुक्रामति सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययो-
स्तां पर्यायमाह आद्येति । आञ्जाने सति सर्वकर्मांनिवृत्तावपि कथं वेदान्तश्च कृतान्तमित्या-
शङ्क्याह अतइति । तानि मद्भवचनतो निबोधेति पूर्वेण सङ्घः ॥ १० ॥

कर्मांशुः अधिष्ठानादीनि मानमूलत्वात् ज्ञेयानोत्पत्तिमिदानौ प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि
निर्दिशति कानीत्यादिना । प्रतीकमादाय व्याकरोति अधिष्ठानमिति । उपाधिलक्षणे

स्वामिकृत टीका ।

ज्ञायते परमात्मा अनेनेति सांख्यं तद्वज्ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमान आत्मबोधः सांख्यः
तस्मिन् कृतं कर्म कृतान्तः समाप्तिरस्मिन्निति कृतान्तस्तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्तइत्यर्थः । यद्वा,
सांख्यस्य गण्यन्ते तद्वज्ज्ञानमिति सांख्यं कृतोऽस्तुनिर्णयोऽस्मिन्निति कृतान्तं सांख्य-
शास्त्रमेव तस्मिन् प्रोक्तानि अतः सम्यग्नि बोधेत्यर्थः ॥ १० ॥

तान्तेवाह अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं कर्त्ता चिदचिद्ब्रह्मिहकारः पृथग्बिध
मनेकप्रकारं करणं चक्षुःश्रोत्रादि विविधाः कार्यतः स्वरूपतश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः

শরীরবান্ধনোভির্ষৎ কৰ্ম প্রারভতে নরঃ ।

শ্রায্যং বা বিপরীতং বা পঠৈতে তস্ম হেতবঃ ॥ ১৫ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

শবীরেতি শরীরবান্ধনোভির্ষৎ কৰ্ম ত্রিভিরেতৈঃ প্রারভতে নিৰ্কৰ্ত্তয়তি নরঃ শ্রায্যত্বাৎ
ধৰ্ম্যং শাস্ত্রীয়ং বিপরীতং বা অশাস্ত্রীয়ং অধৰ্ম্যং যচ্চাপি নিমিষিতচেষ্টাদি জীবনহেতুস্তদপি
পূৰ্বকৃতধৰ্ম্মাধৰ্ম্ময়োরেব কার্য্যমিতি শ্রায্যবিপরীতয়োরেব গ্রহণেন গৃহীতং পঠৈতে
যথোক্তান্তস্ত সৰ্ব্বশ্চৈব কৰ্মণো হেতবঃ কারণানি । নহু অধিষ্ঠানাঙ্গানি সৰ্ব্বকৰ্ম্মণাং
কাৰণানি কথমুচ্যতে শবীরবান্ধনোভিঃ প্রাবততইতি নৈষ দোষঃ বিধিপ্রতিষেধলক্ষণং
সৰ্ব্বং কৰ্ম্ম শবীরাদিত্রয়প্রধানং তদঙ্গতয়া দৰ্শনশ্রবণাদি চ জীবনলক্ষণং ত্রিধৈব রাশীকৃত-
মুচ্যতে শবীবাদিভিবারভ্যতইতি ফলকালেহপি তৎপ্রধানৈর্ভূজ্যতে ইতি পঞ্চনামেব
হেতুত্বং ন বিকথ্যতে ॥ ১৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বুদ্ধাদিক্রপাধিস্তল্লক্ষণস্তৎস্বভাবোবুদ্ধ্যাদ্যনুবিধায়ী তদ্ব্যক্তমান্বনি পশুপ্তপহিতস্তৎপ্রধান-
ইত্যর্থঃ । তত্র কার্য্যালিঙ্গকমনুমানং সূচয়তি শকাদীতি । জ্ঞানেন্দ্রিয়ানি পঞ্চ পঞ্চকর্মে-
ন্দ্রিয়ানি মনোবুদ্ধিচ্ছেতি দ্বাদশসংখ্যত্বঃ চেষ্টায়াববিধত্বঃ নানাপ্রকারত্বঃ তদেব স্পষ্টয়তি
বায়বীয়াইতি । পৃথক্ভমসঙ্কীর্ণত্বং ন হি প্রাণাপানাদিচেষ্টানাং মিথঃ সঙ্করোহস্তি । দৈবং
বিশদয়তি আদিত্যাদীতি ॥ ১৪ ॥

পঞ্চনামধিষ্ঠানাঙ্গানামুক্তানাং সৰ্ব্বকৰ্ম্মসিদ্ধ্যর্থত্বং স্ফুটয়তি শবীরেতি । নহু জীবন
কৃতং নিমিষোন্মেষাদিকৰ্ম্মাস্তবং সাধারণমস্তি তৎ কথং রাশিভয়করণমিতি তত্রাহ যচ্চেতি ।
অধিষ্ঠানাঙ্গানাং কৰ্ম্মমাত্রহেতুত্বং প্রতিজ্ঞায় শরীরাদিত্রিবিধকৰ্ম্মহেতুত্বোক্তিরযুক্তেতি
শঙ্কতে নস্থিতি । পূৰ্ব্বাপরবিরোধং পরিহরতি নৈষ দোষইতি । নহু জীবনকৃতানি স্বাভা-
বিকানি কৰ্ম্মানি দৰ্শনাঙ্গানি বিধিনিষেধবাহুত্বান্ন দেহাদিনিৰ্কৰ্ত্ত্যানীত্যাশঙ্ক্যাহ তদঙ্গত
য়েতি । তস্ম দেহাদিত্রয়স্ত প্রধানশ্রাঙ্গকক্ষুরাদি তন্নিষ্পাদ্যত্বেন জীবনকৃতং দৰ্শনাদি প্রধান

স্বামিকৃত টীকা ।

প্রাণাপানাদীনাং ব্যাপারাঃ অত্র এতেষেব পঞ্চমঃ দৈবঃ চক্ষুরাদ্যনুগ্রাহকমাদিত্যাঙ্গসৰ্ব্ব-
প্রেরকোহস্তর্ধামী বা ॥ ১৪ ॥

এতেবামেব সৰ্ব্বকৰ্ম্মহেতুত্বমাহ শবীরেতি । যথোক্তৈঃ পঞ্চভিঃ প্রারভ্যমানং কৰ্ম্ম ত্রিধে-
বাস্তর্ধাব্যশরীরবান্ধনোভিরিচ্ছুক্তং শারীরং বাচিকং মানসঞ্চ ত্রিবিধং কৰ্ম্মেতি প্রসিদ্ধং
শারীরাদিভির্ষৎ কৰ্ম্ম ধৰ্ম্ম্যমধৰ্ম্ম্যং বা করোতি নরস্তস্ত সৰ্ব্বশ্চ কৰ্ম্মণএতে পঞ্চ হেতবঃ ॥ ১৫ ॥

তত্রৈবং সতি কর্তারমান্নানং কেবলন্তু যঃ ।

পশ্যত্যকৃতবুদ্ধিত্বান্ন স পশ্যতি দুর্ন্যতিঃ ॥ ১৬ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তত্রৈতি । তত্রৈতি প্রকৃতেন সম্বধ্যতে, এবং সতি এবং যথোক্তৈঃ পঞ্চভির্হেতুভির্নির্-
কর্তব্যে সতি কর্মণি তত্রৈবং সতীতি দুর্ন্যতিত্বস্য হেতুত্বেন সম্বধ্যতে তত্রৈতেষামান্নানম-
ন্তত্বেনাবিদ্যায়া পরিকল্পিতৈঃ ক্রিয়মাণস্য কর্মণোহহমেব কর্তেতি কর্তারমান্নানং কেবলং
শুদ্ধং তু যঃ পশ্যত্যবিদ্বান্ কস্মাদ্বেদান্তাচার্যোপদেশস্তায়ৈরকৃতবুদ্ধিভাদসংস্কৃতবুদ্ধিভা-
দ্যোহপি দেহাদিব্যতিরিক্তান্নবাদ্যান্নমান্নানমেব কেবলং কর্তারং পশ্যত্যসাবপ্যকৃতবুদ্ধিরে-
বাতোহকৃতবুদ্ধিত্বান্ন স পশ্যত্যান্নস্বত্বঃ কর্মণো বেত্যর্থোহতোদুর্ন্যতিঃ কুৎসিতা বিপরীতা
দৃষ্টাঙ্গস্যঃ জননমরণপ্রতিপত্তিহেতুভূতা মতিরশ্চেতি দুর্ন্যতিঃ স পশ্যন্নপি ন পশ্যতি যথা
তৈমিবিবিকোহনেকঞ্চন্দ্রঃ যথা বাজ্রেষু ধাবৎসু চন্দ্রঃ ধাবন্তঃ যথা বা বাহন উপবিষ্টোহশ্বেষু
ধাবৎস্বান্নানং ধাবন্তঃ ॥ ১৬ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কর্মণ্যন্তুভূতমিতি ত্রৈবিধ্যমবিকল্পমিত্যর্থঃ । দেহাদ্যারম্ভে ত্রিবিধে কর্মণি সর্বকম্মান্ত-
র্ভাবেহপি কথং পঞ্চানামেবাধিষ্ঠানাदीनां তত্র হেতুত্বং ফলোপভোগকালে করণান্তরাপে-
ক্ষাসম্ভবাদিত্যাশঙ্ক্য জন্মকালভাবিনো ভোগকালভাবিনশ্চ সর্বশ্চ করণশ্চ তেষেবান্তর্ভা-
বান্নৈবমিত্যাহ ফলেতি ।

ক্রিয়াকর্তৃত্বমধিষ্ঠানাदीनामापाद्य विद्वन्सेष्वান्नदृष्टिमन्नुवदति तत्रैति । তৎপদপরামর্শ-
যোগ্যং প্রকৃতং সর্বং কর্ম । প্রতীকমাদায় পূর্বেণ সহাক্ষরার্থং কথয়তি এবমিতি । অধি-
ষ্ঠানাदीनामुक्तरीत्या कर्तृत्वे सत्यन्तगतं कर्तृत्वमात्रान्धधारोप्य पश्यतोदुर्न्यतिरित्यान्ननि
कर्तृत्वं पश्यन्नित्याह तत्रैवमिति । কর্তারমিত্যাदि व्याचष्टे तत्रैत्यादिना । তেষধিষ্ঠা-
नादिषु तैरधिष्ठानादिभिरारोपितान्नभावैरित्यर्थः । অকর্তাবমান্নানং কর্তারং পশ্যতী-
ত্যত্র প্রশ্নদ্বারা हेतुमाह कस्मादिति । নহু শাস্ত্রসংস্কৃতবুদ্ধিরেবাবিভক্তান্নবাদী কর্তৃত্বং
तस्यानुमन्त्रते नासौ कर्तृत्वमात्रनि पश्यन्नपि भवत्यकृतबुद्धिसुत्राह षोऽपीति । तस्यापि
शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुसारिन्त्यायैश्चानाहितबुद्धिभ्यादकृतबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः

স্বামিকৃত টীকা ।

ততঃ কিমতআহ তত্রৈতি । তত্র সর্বস্বিন্ কর্মণি এতে পঞ্চ হেতবইত্যেবং সতি
কেবলনিক্রপাধিমসঙ্গমান্নানং যঃ কর্তারং পশ্যতি শাস্ত্রাচার্যোপদেশাভ্যামসংস্কৃতবুদ্ধিভাদু-
র্ন্যতিরসৌ সম্যক্ত্বং ন পশ্যতি ॥ ১৬ ॥

যস্য নাহংকৃতো ভাবো বুদ্ধির্যস্য ন লিপ্যতে ।

হত্বাপি স ইমাল্লোকান্ হস্তি ন নিবধ্যতে ॥ ১৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কঃ পুনঃ স্মৃতির্ষঃ সম্যক্ পশুতীত্যাচ্যতে যশ্চেতি । যস্য শাস্ত্রাচার্যোপদেশস্তায় সংস্কৃতান্নো ন ভবত্যহংকৃতো অহং কর্তেত্যেবং লক্ষণো ভাবনাপ্রত্যয়এতএব পঞ্চাধিষ্ঠানাং দয়োহবিদ্যায়াশ্চানি কল্পিতাঃ সর্বকর্ষণাঃ কর্তাবোনাহমহন্ত তদ্ব্যাপারানাং সাক্ষিভূত-অপ্রাণোহমনাঃ শুভ্রোহক্ষরাৎ পবতঃ পরঃ কেবলোহবিক্রিয়ইত্যেবং পশুতীতি এবং বুদ্ধি-রন্তঃকরণং যস্যান্নউপাধিভূতা ন লিপ্যতে নানুশায়িনী ভবতীদমহমকার্ষন্তেনাহং নরকং গমিষ্যামীত্যেবং যস্য বুদ্ধিন্ লিপ্যতে ন স্মৃতিঃ স পশুতি হত্বাপি স ইমাল্লোকান্ সর্বান্

গিরিকৃত টীকা ।

কোটস্থ্যমানস্তত্ত্বং যথাহ্যং কৰ্মণোহপি তত্ত্বমবিদ্যাকৃতাধিষ্ঠানাং দিকৃতভেদনাস্পর্শিত্বমাত্ম-কৰ্মণোস্তুত্বদর্শনাভাবোহতঃ শকার্থঃ । দুষ্টত্বং স্পষ্টকর্তুং দুর্শ্বত্বং বিবৃণোতি জননেতি । অহং কর্তেত্যাত্মদর্শনবতোহপি নাবিদুশস্তদর্শনমস্তীত্যত্র দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । তিমিরোপ-হতচক্ষুরনেককক্ষ্মঃ পশুন্নপি তত্ত্বতো ন তং পশুতে্যেবমবিদ্যানাত্মানং কর্তারং পশুন্নপি তত্ত্বতো ন তং পশুতীত্যর্থঃ । অধিষ্ঠানাং দিব্যবিদ্যায়া সম্বন্ধাত্মনঃ স্বাত্মনি তদগতক্রিয়ারোপে দৃষ্টান্তমাহ যথাবেতি । অন্তেষু বাহকেষু পুরুষেষু ধাবনকর্তৃষু বাহনে স্থিতঃ স্বাত্মানং প্রধাবনকর্তারমবিবেকাদভিমন্ততে তথাধিষ্ঠানাং দিব্যক্রিয়াকর্তৃষু তদগতং স্বাত্মানং কর্তারং মন্তমানো দুর্শ্বতিরিত্যর্থঃ ॥ ১৬ ॥

বিপরীতদৃষ্টে দুর্শ্বত্বং শিষ্টে । সম্যগ্দৃষ্টেঃ স্মৃতিত্বং প্রথমপূর্বকমাহ কঃ পুনরিত্যাদিনা অহং কর্তেত্যাত্মনি কর্তৃত্বপ্রত্যয়াভাবে কুত্র কর্তৃত্বধীরিত্যাশঙ্ক্যাহ এতইতি । কথং তর্হি স্বামিকৃত টীকা ।

কস্তর্হি স্মৃতির্ষস্য কৰ্মলেপো নাস্তীত্যুক্তমিত্যপেক্ষায়ামাহ যশ্চেতি । অহমিতি কৃতোহ-হংকর্তেত্যেবংভূতো ভাবোহভিপ্রায়ো যস্য নাস্তি যদ্বা অহং কৃতোহংকারস্য ভাবঃ স্বভাবঃ কর্তৃত্বাভিনিবেশো যস্য নাস্তি শরোবাদীনামেব কৰ্মকর্তৃত্বালোচনাদিত্যর্থঃ, অতএব যস্য বুদ্ধিন্ লিপ্যতে ইষ্টানিষ্টবুদ্ধ্যা কৰ্মস্ব ন সজ্জতে স এবংভূতো দেহাদিব্যতিরিক্তাত্মদর্শী ইমান্ লোকান্ সর্বানপি প্রাণিনো লোকদৃষ্ট্যা হত্বাপি বিবিজ্ঞতয়া স্বদৃষ্ট্যা ন হস্তি ন চ তৎকর্তৈ-নিবধ্যতে বন্ধনং প্রাপ্নোতি কিং পুনঃ সত্বশুদ্ধিয়ারা পরোক্সজানোৎপত্তিহেতুভিঃ কৰ্মজি-স্তস্য বন্ধাশঙ্কেত্যর্থঃ । তদুক্তং, ব্রহ্মণ্যাধায় কৰ্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা কৰোতি যঃ । লিপ্যতে ন স পাপন পদ্বপত্রমিবাস্তসেতি ॥ ১৭ ॥

शास्त्ररत्नावली ।

प्राणिन इत्यर्थः । न हस्ति हननक्रियाः न करोति न निवध्यते नापि तत्कार्येणाधर्म-
फलन सम्पद्यते, ननु हत्वापि न हस्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः नैव दोषः
लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः देहाद्याअबुद्ध्या हत्वाहमिति लौकिकीः दृष्टि-
माश्रित्य हत्वापीत्याह यथादर्शिताः पारमार्थिकीः दृष्टिमाश्रित्य न हस्ति न निवध्यत इति
तदुभयमुपपद्यते एव नस्यधिष्ठानादिभिः संसृज्य कवोत्तेवाग्ना कर्तारमात्रानः केवलं द्विति
केवलशब्दप्रयोगान्नैवदोषः आत्मानोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वात्प-
पत्तेः विक्रियावतोऽज्ञानैः संहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्वं स्यान्नविक्रियत्वात्मानः
केनचित् संहननमस्ति इति न संसृज्य कर्तृत्वंमुपपद्यते अतः केवलत्वं आत्मानः स्वाभाविक-
मिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रं अविक्रियत्वात्मानः श्रुतिसृतिश्रुतप्रसिद्धः अविकार्योऽय-
मुच्यते श्रुतेवैव कर्मानि क्रियन्ते शरीरस्यैवपि न कवोतीत्यादासकृदुपपादितः गीता-
स्यैव तावत्श्रुतिषु च ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्यासु यानि वाक्यानि दर्शितः न्याय-
तश्च निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्रतत्त्वमिति राजमार्गः विक्रियावद्वात्पगमेऽप्यात्मानः
स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति नाधिष्ठानादीनां कर्माणात्कर्तृकानि स्युर्नहि परस्य
कर्म्म परेणाकृतमागस्तुमर्हति यद्विद्यया गमितं न तदस्य यथा रजतद्वयं न शुक्तिकायां
यथा वा तलमलवद्वयं बालैर्गमितमविद्यया नाकाशश्च तथाधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामे-
वेति नात्मानः तस्मात् युक्तमुक्तः अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान् हस्ति न निवध्यतइति

गिरिकृत टीका ।

अकर्तृत्वधीरात्तनीत्याशक्त्याधिष्ठानादीनां तद्व्यापावाणां साक्षिद्व्यदित्याशक्त्याह अहंस्त्विति ।
आत्मानोऽन स्वतोऽस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह अप्राणोहीति । नापि तस्य स्वतो-
ज्ञानशक्तिमत्त्वमित्याह अमनाइति । उपाधिद्वयसम्बन्धे शुद्धत्वं फलितमाह शुद्धइति । करण-
सम्बन्धादशुद्धिमाशक्त्याक्तः अक्षवादिति । कार्यकावणयोवात्स्पर्शितत्वेन पार्थक्ये सद्विती-
यत्वमाशक्त्य तरोवाविद्यकपाववशुद्धात्त्वमित्याह केवलइति । जन्मादिसर्वविक्रियावहित-
त्वेन कौटम्बमाह अविक्रियइति । बुद्धिर्घञ्जेत्यादि व्याचष्टे बुद्धिविति । नानुशयिनी नानु-
शयवती न क्लेशशालिनीत्यर्थः । द्वितीयपादशुद्धिवार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह इदमिति । पापं
कर्म्म इदमापरायुक्ते । लोकानां प्राणसम्बन्धाभावे कुतोऽहिंसेत्याशक्त्याह प्राणिनइति ।
विक्रुद्धार्थोक्त्या स्तुतिरपि न युक्तेति शङ्कते नस्त्विति । विबोधः पविहवति नैवदोषइति ।
लौकिकदृष्टिमवष्टभ्याह हत्वापीति । निर्देशः विशदयति देहादीति । तादृिकीः दृष्टिमा-
श्रित्य न हस्तीति निर्देशमुपपादयति यथेति । नाहं कर्ता किन्तु कर्तृतद्व्यापारयोः साक्षी
क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन् कार्यकारणसम्बन्धोऽद्वितीयोऽविक्रियइ-
त्येवः पारमार्थिकदृष्टेर्षथादर्शितत्वं द्रष्टव्यं । हत्वापीत्येतन्न हस्तीत्यादि चोत्तरः दृष्टिद्वयावष्ट-

शाङ्करभाष्यम् ।

नायं हस्ति न हन्यतइति प्रतिज्ञाय न जातइत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्रनउक्त्या
वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिशास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्या मध्ये प्रसारितञ्च
तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा इहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान्न हस्ति न निवध्यतइति
एवञ्चसति देहदृष्टाभिमानारूपपञ्चावविद्याकृताशेषकर्म्मसन्न्यासोपपत्तेः सन्न्यासिनामनि-
ष्टादि त्रिविधं कर्म्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्छापरि-
हार्यामित्येषगीताशास्त्रस्यार्थ उपसंहरतः स एव सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितै-
र्बिचार्य प्रतिपन्नव्यइति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायान्न
सारेण ॥ ११ ॥

गिरिकृत टीका ।

ज्ञातुपपन्नमित्युपसंहरति तदुभयमिति । केवलमेवास्मान् कर्त्तारं पञ्चान् कर्म्मतिरित्यत्रान्व-
विशेषणसमर्पककेवलशक्तसामर्थ्यादान्नोविशिष्टञ्च कर्त्तृत्वमिति शङ्कते नस्त्विति । आश्र-
नोवैशिष्ट्यायोगान्न विशिष्टञ्चापि कर्त्तृत्वमिति दूषयति नैवदोषइति । अविक्रियत्वाभा-
वोऽपि कथनात्तनोऽसंहतत्वमित्याशङ्क्याह अविक्रियेति । अधिष्ठानादिभिरात्मानः संहन-
नेऽपि न कर्त्तृत्वविक्रियञ्च क्रियाश्रयव्याघातादित्याह संहतेत्येति । संहतत्वारूपपत्तिः
व्यक्तीकरोति नस्त्विति । असंहतत्वे कलितमाह इति नेति । कथं तर्हि केवलत्वमात्रनि
केवलशक्त्याह तदाह ततइति कर्त्तृत्वमात्रनोऽभ्युपगमः नास्त्वाविक्रियत्वमुपैतीत्याशङ्क्याह
अविक्रियत्वेति । तत्र स्मृतिवाक्याह्यादाहरति अविकार्येऽस्यमिति । नायं हस्ति न
हन्यतइत्यादिवाक्यमादिशकार्थः । उक्तवाक्यानामात्राविक्रियत्वे तात्पर्यात् सूचयति असकृ-
दिति । निश्चलं किनःसिः शास्त्रमित्यादि वाक्यं श्रुतावादिशकार्थः, यानि वाक्यानि तैरा-
त्तनोविक्रियत्वं दर्शितमिति योजना, न्यायतश्च तददर्शितमिति पूर्वेण सशब्दः न्यायमेव दर्श-
यति निरवयवमिति । न तावदात्मा स्वतोविक्रियते निरवयवत्वादिकाशबन्नापि पुरतोऽसङ्ग-
स्याकार्यस्य पराधीनत्वाद्योगादित्यर्थः । किं वात्मानः स्वनिष्ठा वा विक्रियाधिष्ठानादिनिष्ठा वा
नादयः स्वनिष्ठाविक्रियारूपपत्तेरात्तनोदर्शितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावहेति सा चायु-
क्तेत्युक्तमितिशेषः । द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना । अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म्म तदयो-
गादान्न्यापच्छ्रुतात्त्याशङ्क्य तदागमनं वास्तवमाविद्यः वेति विकल्प्यादयः दूषयति नहीति ।
द्वितीयं निरस्यति नस्त्विति । आश्रन्याविद्याप्रापितः कर्म्म नाश्रयमित्येतद्वृष्टाश्रुत्यामुपपा-
दयति यथेत्यादिना । आश्रनोऽविक्रियत्वेन कर्त्तृत्वाभावे कलितमाह तन्मादिति । नञ्
प्रागेववात्तनोऽविक्रियत्वं प्रतिपादितः तदिह कर्म्माहृत्यते तत्राह नारमिति । शास्त्रादौ
प्रतिज्ञाय हेतुपूर्वकं संक्षिप्योक्त्या मध्ये तत्प्रसङ्गकृत्वा प्रसारितां कर्माधिकारनिवृ-
त्तिमिहोपसंहरतीतिसंशङ्कः ॥ प्रतिज्ञातञ्च हेतुनोपपादितस्यास्ते निगमनं किमर्थमि-

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधेदानीं तेषां कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽहमेनेति सर्वविषयविशेषेणोच्यते तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते तथा-
परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकलितो भोक्ता इत्येतद्व्ययमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना ज्ञानादीनां हि त्रयाणां मन्निपाते हानोपा-
दानादिप्रयोजनः सर्वकर्मरतः स्यात्ततः पञ्चविधिष्ठानादिभिरारकं बाध्यनःकाराश्रय-
भेदेन त्रिधाराशीर्षुतः त्रिषु करणादिषु संग्रहते इत्येतदुच्यते करणं क्रियतेऽहमेनेति
वाहः श्रोत्राद्यस्तुश्रुत्यादि धर्मेष्वित्तमः कर्तुः क्रियया वाप्यामानः कर्ता कारणानां
व्यापारयितोपाधिलक्षणइति त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संग्रहते अस्मिन्निति
संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्म एषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः कर्म-
संग्रहः ॥ १८ ॥

गिरिकृत टीका ।

ताशक्त्याह शान्तिर्हेति । कर्माधिकारोविद्युषोनेति स्थिते तस्य देहाभिमानाभावे मता-
विद्योषसर्वकर्मत्यागसिद्धेर्वनिष्टमिष्टं मिश्रंकेति त्रिविधः कर्मफलसन्न्यासिनां नेति प्राञ्जलः
युक्तमेवेति परमप्रकृतमुपसंहरति एवकेति । ये पुनर्विद्वांसो देहाभिमानिम-
स्तेषां त्रिविधः कर्मफलसुवते वेति हेतुवचनमिदमर्थः निगमयति तद्विपर्ययाच्छेति ।
अधिष्ठानादिकृतः कर्म तात्कृतमविद्युषामेव कर्माधिकारोदेहाभिमानिभेन तत्त्यागायो-
गादेहाभिमानाभावात् विद्युषां कर्माधिकारनिवृत्तिवित्युपसंहरतमर्थः सञ्जिप्याह इत्येष-
इति । उक्तं गीतार्थोवेदार्थत्वात्पादेयइत्याह स एषइति । कथमयमार्थोवेदार्थोऽपि
प्रतिपत्तुं शक्यते तत्राह निपुणेति । भाष्यकृता मानयुक्तिभ्यां विभक्त्यानुक्तत्वात्प्रार्थ-
श्रोपादेयत्वमित्याशक्त्याह तत्रेति ॥ १९ ॥

शान्तिर्हेतिपसंहरानस्तुर्धमथेत्युक्तमिदानीमिति । प्रवर्तकापदेशापेक्षावशोक्तं कर्मणां
षेव विद्युषां नाधिकारोऽविद्युषाकाधिकारस्तेषामित्यर्थः । ज्ञातशक्त्यं करणव्युत्पत्त्या ज्ञान-

श्यामिकृत टीका ।

हृत्वापि न हस्ति न निवध्यतइत्येतदेवोपपादयितुः कर्मचोदनायाः कर्माश्रयश्च च
कर्मफलादीनां त्रिगुणात्कदाचिन्निर्गन्तु आत्मानस्तुं नश्चो नान्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनां
कर्मश्रयश्चाह ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परि-
ज्ञाता एतज्ज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोदयते प्रवर्ततेऽहमेनेति चोदना

জ্ঞানং কৰ্ম চ কৰ্ত্তা চ ত্রিধৈব গুণভেদতঃ ।

প্রোচ্যতে গুণসংখ্যানেন যথাবচ্ছূ তান্যপি ॥ ১৯ ॥

শঙ্করভাষ্যম্ ।

অধেদানীং ক্রিয়াকারকফলানাং সর্বেষাং গুণাত্মকত্বাৎ সত্ত্ববজস্তমোগুণভেদতঃ
ত্রিবিধো ভেদোবক্তব্যইত্যারভ্যতে জ্ঞানং কৰ্মচেতি । জ্ঞানং জায়তেহেনেনেতি কৰ্ম চ কৰ্ম

গিরিকৃত টীকা ।

মাত্রার্থত্বমাহ জ্ঞানমিতি । জ্ঞেয়শব্দস্তাপি তদেব জ্ঞাতব্যমাত্রার্থত্বমাহ তথেনিতি । উপা-
ধিলক্ষণত্বঃ তৎপ্রধানত্বমুপহিতত্বঃ তস্তাবস্তুত্বার্থমবিদ্যাকল্পিতবিশেষণমেতদেব ত্রয়ং সৰ্ব-
কৰ্মপ্রবর্তকমিত্যাহ ইত্যেতদিতি । সৰ্বকৰ্মণাং প্রবর্তকমিত্যাহত্বাৎ । চোদনেতি
ক্রিয়ায়াঃ প্রবর্তকং বঞ্চনমিতি ভাষ্যানুসারেণ চোদনাশব্দার্থমাহ প্রবর্তিকেনিতি । সৰ্বকৰ্মণা-
মিতি পূৰ্বেণ সম্বন্ধঃ, ত্রৈবিধ্যং জ্ঞানাदीনাং প্রাপ্তকৃতং কৰ্মণাং চোদনেতি বিগ্রহঃ । তেষাং
সৰ্বকৰ্মপ্রবর্তকত্বমভবেন সাধয়তি জ্ঞানাदीনামিতি । হানোপাদানাदीত্যাदिपदेनो-
पेक्षा विवक्षिता । खरणमित्यादेस्तांपर्यामাহ ততইতি । জ্ঞানাदीনাং প্রবর্তকত্বাদি-
ত্যর্থঃ । উক্তেহর্থে শ্লোকভাগমবতারয়তি ইত্যেতদিতি । বাহুমন্তুস্বকং দ্বিবিধং করণব্যুৎ-
পত্ত্যা কথয়তি কবণমিতি । উক্তলক্ষণং কৰ্মৈব ক্ষুটয়তি কৰ্ত্তুবিতি । স্বতন্ত্রোহি কৰ্ত্তা
স্বতন্ত্র্যক কাবকাপ্রযোজ্যস্ত তৎপ্রযোজ্যত্বমিত্যাহ কৰ্ত্তেতি । কথমুক্তে ত্রিবিধে কৰ্ম
সংগৃহ্যতে তত্রাহ কৰ্মেতি । কৰ্মণোহি প্রসিদ্ধ কাবকাশ্রয়ত্বমিতি ভাবঃ ॥ ১৮ ॥

অনন্তরশ্লোকনবকতাৎপর্যমাহ অথেনিতি । জ্ঞানাদিপ্রস্তাবানন্তর্যমথশব্দার্থঃ, ইদানীং
প্রস্ততজ্ঞানাদ্যবাস্তুরভেদাপেক্ষায়ামিত্যর্থঃ । তেষাং গুণভেদাৎ ত্রৈবিধ্যেন হেতুমাহ গুণা-

স্বামিকৃত টীকা ।

জ্ঞানাদিত্রিতয়ং কৰ্মপ্রবৃত্তিহেতুরিত্যর্থঃ । যদ্বা, চোদনেতি বিধিকৃত্যতে, তদুক্তং ভট্টেঃ
চোদনা চোপদেশস্ত বিধিশৈক্যার্থবাচিনইতি । ততশ্চায়মর্থঃ, উক্তলক্ষণং ত্রিগুণাত্মকং
জ্ঞানাদিত্রয়মবলম্ব্য কৰ্মবিধিঃ প্রবর্ততইতি তদুক্তং ত্রৈগুণ্যবিষয়াবেদাইতি, তথা করণং
সাধকতমং কৰ্ম চ কৰ্ত্তুরীপ্পিততমং কৰ্ত্তা ক্রিয়ানিবর্তকঃ কৰ্ম সংগৃহ্যতেহস্মিন্মিতি কৰ্ম-
সংগ্রহঃ করণাদিত্রিবিধঃ কারকং ক্রিয়াশ্রয়ইত্যর্থঃ সংপ্রদানাদিকারকত্রয়স্ত পরস্পরয়া
ক্রিয়াপ্রবর্তনমেব কেবলং ন তু সাক্ষাৎ ক্রিয়ায়া আশ্রয়ঃ অতঃকরণাদিত্রয়মেব ক্রিয়াশ্রয়া
ইত্যুক্তং ॥ ১৮ ॥

ততঃ কিমতমাহ জ্ঞানং কৰ্মচেতি । গুণাঃ সম্যক কার্যভেদেন খ্যায়ন্তে প্রতিপাদ্য-
স্তেহস্মিন্মিতি গুণসংখ্যানং সাংখ্যশাস্ত্রং তস্মিন্ জ্ঞানজ্ঞ কৰ্ম চ কৰ্ত্তা চ প্রত্যেকং সখাদি-

সর্বভূতেষু যেনৈকং ভাবমব্যয়মীক্ষ্যতে ।

অবিভক্তং বিভক্তেষু তজ্জ্ঞানং বিদ্ধি সাত্ত্বিকম্ ॥ ২০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ক্রিয়া ন কারকং পরিভাষিকমীপ্সিততমং কর্মকর্তা চ নিবর্তকঃ ক্রিয়াণাং ত্রিধৈবাবধারণং
শুণব্যতিরিক্তজাত্যস্তরাভাবপ্রদর্শনার্থং শুণভেদতঃ তদ্বাদিভেদেনেত্যর্থঃ প্রোচ্যতে
কথ্যতে শুণসংখ্যানেন কাপিলে শাস্ত্রে কাপিলমপি শুণসংখ্যানং শাস্ত্রস্তদপি শুণভোক্তৃ-
বিষয়ে প্রমাণমেব পবমার্থব্রহ্মৈকত্ববিষয়ে যদ্যপি বিরুদ্ধ্যতে তথাপি তে হি কাপিনা
শুণগোণব্যাপাবনিকপণেহ্ভিষুক্তাইতি তচ্ছাস্ত্রমপি বক্ষ্যমাণার্থস্ত্যর্থেনোপাদীয়তাইতি
ন বিরোধঃ । যথাবদ্যথান্য়ং যথাশাস্ত্রং শৃণু তান্তপি জ্ঞানাদীনি তদ্ভেদজাতানি
শুণভেদকৃতানি শৃণু বক্ষমাণেহ্ৰে মনঃসমাধিঃ কুর্ষিত্যর্থঃ ॥ ১৯ ॥

জ্ঞানশ্চ তু তাবৎ ত্রিবিধত্বমুচ্যতে সর্কেতি । সর্বভূতেষু অব্যক্তাদিস্থাবরাস্তেষু ভূতেষু

গিরিকৃত টীকা ।

অকৃত্বাদিতি । বক্তব্যো বক্ষ্যমাণশ্লোকনবকেনেতি শেষঃ । এবং স্থিতে প্রথমমবাস্তবভেদ-
প্রতিজ্ঞা ক্রিয়তইত্যাহ ইত্যরভ্যতইতি । কর্তৃবীপ্সিততমং কর্মেতি যত্তৎপরিভাষাতে
তন্নাত্র কর্মশব্দবাচ্যমিত্যাহ নেতি । শুণাতিরেকেন বিধাস্তরং জ্ঞানাদিযু নেতি নির্দ্বারস্মি-
তুমবধারণমিত্যাহ শুণেতি । জ্ঞানাদীনাং প্রত্যেকং শুণভেদপ্রযুক্তে ত্রৈবিধো প্রমাণ-
মাহ প্রোচ্যতইতি । ননু কাপিলং পাতঞ্জলমিত্যাди শাস্ত্রং বিরুদ্ধার্থত্বাদপ্রমাণং কথমিহ
প্রমাণীক্রিয়তে তত্রাহ তথাপীতি । বিষয়বিশেষবিরোধেহপি প্রকৃতেহ্ৰে প্রামাণ্যমবিরুদ্ধ-
মিত্যর্থঃ । যদ্যপি কাপিনাদয়োশুণবৃত্তবিচারে গোণব্যাপারশ্চ ভোগাদেনিরূপণে চ নিপু-
ণাস্তথাপি কথং তদীয়ং শাস্ত্রমত্র প্রমাণীকৃতমিত্যাশঙ্ক্যাহ তে হীতি । জ্ঞানাদিষু প্রত্যেক-
মবাস্তবভেদো বক্ষ্যমাণোহ্ৰস্তু তদ্বাস্তবেহপি প্রসিদ্ধিকথনং স্ততিস্তাদর্থেন কাপিনাদিম-
তোপাদানমিহোপযোগীত্যর্থঃ । তৃতীয়পাদশ্চাবিরুদ্ধার্থত্বং নিগময়তি নেতি । যথাবদি-
ত্যাদিব্যাচষ্টে যথান্য়মিতি ॥ ১৯ ॥

জ্ঞানাদীনাং প্রত্যেকং ত্রৈবিধাঃ জাতব্যং প্রতিজ্ঞায় জ্ঞানত্রৈবিধ্যার্থং শ্লোকত্রয়মবতা-

স্বামিকৃত টীকা ।

শুণভেদেন ত্রিধৈবোচ্যতে তান্তপি জ্ঞানাদীনি বক্ষ্যমাণানি যথাবৎ শৃণু ত্রিধৈবেত্যেবকা-
রোশুণত্রয়োপাধিব্যতিরেকেণাস্বনঃ স্বতঃ কর্মাদিপ্রতিষেধার্থঃ, চতুর্দশাধ্যায়ৈ তত্র সৎ
নির্মলত্বাদিত্যাদিনা শুণানাং বক্ষকত্বপ্রকারোনিরূপিতঃ সপ্তদশাধ্যায়ৈ যজ্ঞে সাত্ত্বিকা
দেবানিত্যাদিনা শুণকৃতত্রিবিধস্বভাবনিরূপণেন রজস্তমঃস্বভাবঃ পরিভাষ্য সাত্ত্বিকা-
হা-

পৃথক্বেন তু যজ্জ্ঞানং নানাভাবান্ পৃথগ্বিধান্ ।
বেত্তি সর্কেষু ভূতেষু তজ্জ্ঞানং বিদ্ধি রাজসম্ ॥ ২১ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যেন জ্ঞানেনৈকং ভাবঃ বস্তু ভাবশব্দো বস্তুবাচী একমাত্মবস্তিত্যর্থঃ অব্যয়ং ন ব্যোতি
স্বাত্মনা তদ্ব্যয়ং বা কূটস্থং নিত্যমিত্যর্থঃ ঈক্ষতে যেন জ্ঞানেন পশুতি তৎ ভাবমবিভক্তং
প্রতিদেহং বিভক্তেষু দেহভেদেষু ন বিভক্তং তদাত্মবস্তু ব্যোমবল্লিরন্তরমিত্যর্থঃ তৎ জ্ঞানং
অদ্বৈতাত্মদর্শনং সাত্ত্বিকং সম্যক্ দর্শনং বিদ্বীতি ॥ ২০ ॥

যানি দ্বৈতদর্শনান্চসম্যক্ ভানি বাজসানি ভামসানি চেতি ন সাক্ষাৎ সংসাবোচ্ছিত্তয়ে
ভবন্তি পৃথক্বেনেতি । পৃথক্বেন তু ভেদেন প্রতিশবীরমন্ত্বেন যৎ জ্ঞানং নানাভাবান্
ভিন্নানাত্মনঃ পৃথগ্বিধান্ পৃথক্ প্রকাবান্ ভিন্নলক্ষণানিত্যর্থঃ । বেত্তি বিজানাতি যৎ
জ্ঞানং সর্কেষু ভূতেষু জ্ঞানশ্চ কর্তৃত্বাসম্ভবাদ্যেন জ্ঞানেন বেত্তীত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রয়তি জ্ঞানশ্চেতি । তত্র সাত্ত্বিকং জ্ঞানমুপশুতি সর্কেতি । ভূতানি কার্যকাবণায়ুকা-
নু্যপাধিজাতানি অদ্বিতীয়মথৈকবস্তুং প্রত্যগাত্মভূতমবাধিতত্ত্বং জ্ঞেয়ত্বেন বিবক্ষিতমি-
ত্যাং একমিতি । বিবক্ষিতমব্যয়ত্বং সঙ্ক্ষিপতি কূটশ্চেতি । প্রতিদেহমবিভক্তমিত্যুক্তং
ব্যনক্তি বিভক্তেষু । তৎ জ্ঞানমিত্যাং ব্যাকরোতি অদ্বৈতেতি ॥ ২০ ॥

দ্বৈতদর্শনান্চপি কানিচিহ্নবস্তি সত্ত্বনিবৃত্তানি সম্যক্শীত্যাশঙ্ক্যাহ যানীতি । তেষাম-
সম্যক্বেন হেতুমাং রাজসানীতি । প্রতিদেহমন্ত্বেন ভিন্নাত্মনো যেন জ্ঞানেন জানাতি তৎ
জ্ঞানং রাজসমিতি ব্যাচষ্টে ভেদেনেতি । পৃথক্বেন পৃথগ্বিধত্বং পুনরুক্তমিত্যাশঙ্ক্য হেতু-
হেতুমন্ত্বেন বিভাগং বিবক্ষিত্যহ ভিন্নেতি । জ্ঞানশ্চ জ্ঞানকর্তৃত্বমযুক্তমিত্যাশঙ্ক্যাহ
যেনেতি ॥ ২১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

রাঙ্গিসেবয়া সাত্ত্বিকস্বভাবঃ সম্পাদনীয়ইত্যুক্তং ইহ তু ক্রিয়াকারককলাদীনাং সাত্ত্বিকো
নাস্তীতি দর্শয়িতুং সর্কেষাং ত্রিগুণায়ুক্রমুচ্যতইতি বিশেষোক্তাতব্যঃ ॥ ১৯ ॥

তত্র জ্ঞানশ্চ সাত্ত্বিকাদিত্রৈবিধ্যমাং সর্কেতি ত্রিভিঃ । সর্কেষু ভূতেষু ব্রহ্মাদিস্বাব-
রাস্তেষু বিভক্তেষু পরস্পরং ব্যাবৃত্তেষু অবিভক্তমনুশ্রুতং একমব্যয়ং নির্বিকারং ভাবঃ
পরমাত্মত্বং যেন জ্ঞানেনৈক্যতে আলোচয়তি তৎ জ্ঞানং সাত্ত্বিকং বিদ্ধি ॥ ২০ ॥

রাজসং জ্ঞানমাং পৃথক্বেনেতি । পৃথক্বেন তু যৎ জ্ঞানমিত্যশ্চ বিবরণং সর্কেষু

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्रमहेतुकम् ।

अतद्वार्थवदल्लक्षं तन्नामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तु सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्विधि । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एकस्मिन् कार्ये देहे बहिर्का-
प्रतिमादौ सक्रमः एतावानेवाश्वेभवोवा नातः पवमस्तीति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरी-
रास्तुर्कती देहपविमाणो जीव ईश्वरोवा पाषाणादावर्चादिमात्रः इत्येवः एकस्मिन् कार्ये
सक्रमहेतुकं हेतुवर्जितं अयुक्तिकं निःप्रमाणकमत्रार्थवत् अथथात्तार्थवद्यथात्तुतोर्ह-
स्तार्थः सोऽस्य ज्ञेयत्तुतोऽस्तीति तद्वार्थवदतद्वार्थवदहेतुकज्ञादेशाल्लक्षणाविषयत्वादल्लक्ष-
त्वात् तन्नामसमुदाहृतं तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशः ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

अथ कर्मणां त्रैविध्यमुच्यते नियतमिति । नियतं नित्यं सङ्गरहितमासक्तिवर्जित-
मवागद्वेषतः कृतं वागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं तद्विपरीतं कृतमवागद्वेषतः
कृतमफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना
कत्रा कृतं कर्म यत्तु सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

गिरिकृत टीका ।

यद्विधि । सक्रममेव वानक्ति एतावानिति । एकस्मिन् कार्ये ज्ञानस्य सक्रममेव दृष्टा-
न्तेन साधयति यथेत्यादिना । यन्नियुक्तिकस्तुदेव ज्ञानस्याभासहे कावणमित्याह अहेतुक-
त्वादिति । स्वकपतोविषयतश्चाभासत्वं फलतोवेत्याह अलमिति । तामसः ज्ञानमुक्तल-
क्षणमित्याज्ञानानुभवः प्रमाणयति तामसानां हीति ॥ २२ ॥

त्रिविधं कर्म वक्तुमनस्तुरन्लोकत्रयमित्याह अथेति । तत्र सात्त्विकं कर्म निरूपयति
नियतमिति ॥ २३ ॥

श्यामिकृत टीका ।

दृतेषु देहे नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्निधान् सूक्ष्मदुःखिद्वारूपेण
विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

तामसं ज्ञानमाह यद्विधि । एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्
सक्रमः एतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तं अहेतुकं निरूपपत्तिकं अतद्वार्थवत् पर-
मार्थालम्बनशून्यं अतएवात्तं दुःखं अलविषयत्वात् अलफलत्वात् षडेवः कृतं ज्ञानं तन्नाम-
समुदाहृतं ॥ २२ ॥

যত্নু কামেপ্সুনা কৰ্ম সাহঙ্কারেণ বা পুনঃ ।

ক্রিয়তে বহুলায়াসং তদ্রাজসমুদাহৃতম্ ॥ ২৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যত্নিতি । যত্নু কামেপ্সুনা কৰ্মফলপ্ৰেপ্সুনেত্যর্থঃ কৰ্ম সাহংকারেণেতি ন তৎ-
জ্ঞানাপেক্ষয়া কিং তর্হি লৌকিকশ্রোত্রিয়নিরহংকারাপেক্ষয়া যোহি পরমার্থনিরহংকাব
আত্মবিদ তস্ম কামেপ্সুত্ববহুলায়াসকর্তৃত্বপ্রাপ্তিকশ্চাপি কৰ্মণোহ্নাত্মবিৎ সাহংকারঃ কৰ্ত্তা
কিমুত রাজসতামসয়োলোকেহ্নাত্মবিদপি শ্রোত্রিয়ো নিরহংকারঃ উচ্যতে নিরহংকারো
যোহয়ং ব্রাহ্মণইতি তস্মাত্তদপেক্ষমৈব সাহংকাবেণ বেতু্যক্তঃপুনঃশব্দঃ পাদপূরণার্থঃ ক্রিয়তে
বহুলায়াসং কৰ্ম মহতায়ামেন নির্কর্ত্যতে তৎ কৰ্ম রাজসমুদাহৃতং ॥ ২৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রাজসং কৰ্ম নির্দিশতি যত্নিতি । ফলপ্ৰেপ্সুনা কৰ্ম যৎ কৰ্ম ক্রিয়তে তদ্রাজসমি-
তু্যক্তরত্ন সম্বন্ধঃ । তৎজ্ঞানবতা নিবহংকারেণ সাহংকারেণাতৎজ্ঞেন ক্রিয়তে কৰ্মেতি
বিবক্ষাং কারয়তি সাহংকারেণেতি । তৎজ্ঞানবতা নিরহংকারেণ কৃতং কৰ্মাপেক্ষ্য সাহং-
কারেণাজ্ঞেন কৃতমেতৎ কৰ্মেতি ন বিবক্ষ্যতে চেত্তর্হি কিমত্র বিবক্ষিতমিতি পৃচ্ছতি কিং
তর্হীতি । যোহি ছুরিতরহিতঃ শ্রোত্রিয়োলোকাদনপেতস্তস্ম যদহংকারবর্জিতং কৰ্ম তদ-
পেক্ষয়েদং সাহংকাবেণ কৃতং কৰ্মেতু্যক্তমিত্যাহ লৌকিকেতি ননু তৎজ্ঞানবতোনিরহং-
কারস্ত কৰ্মকর্তৃত্বমপেক্ষ্য নাংখ্যকারেণেত্যাদি কিং নেষ্যতে তত্রাহ যোহীতি । বিশেষণা-
স্তরবশাদেব তৎবিদোনিবারিত্বান্ন তদপেক্ষমিদং বিশেষণমিত্যর্থঃ । সাহংকারশ্চৈব
রাজসে কৰ্মপি কৰ্ত্তৃত্বমিত্যেতৎ কৈমুতিকণ্ঠায়েন সাধয়তি সাধিকশ্চেতি । নন্বাত্মবিদোহ্নাত্ম
নিরহংকারস্বাযোগাৎ কথং তদপেক্ষয়া সাহংকারেণেতু্যক্তং তত্রাহ লোকইতি ॥ ২৪ ॥

স্বামিকৃতটীকা ।

ইদানীং ত্রিবিধং কৰ্মাহ নিয়তমিতি ত্রিভিঃ । নিয়তং নিত্যতয়া বিহিতং সঙ্গরহিত-
মভিনিবেশশূন্যং অরোগদেষতঃ পুত্রাদিপ্রীত্যা বা শত্রুদেষণ বা যৎ কৃতং ন ভবতি ফলং
প্রাপ্তুমিচ্ছতীতি ফলপ্ৰেপ্সুস্তদ্বিলক্ষণেন নিষ্কামেণ কৰ্ম যৎ কৃতং কৰ্ম তৎ সাধিক-
মুচ্যতে ॥ ২৩ ॥

রাজসং কৰ্মাহ যত্নিতি । যত্নু কৰ্ম কামেপ্সুনা ফলং প্রাপ্তুমিচ্ছতা সাহঙ্কারেণ বা
যৎসমঃ কোহ্নতঃ শ্রোত্রিয়োহ্নাতীত্যেবং নিরুজাহঙ্কারযুক্তেন চ ক্রিয়তে তচ্চ পুনর্কর্ত্বলায়া-
সমতিক্লেশযুক্তং তৎকৰ্ম রাজসমুদাহৃতং ॥ ২৪ ॥

अनुबन्धं क्रयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्रामसमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

शास्त्ररभाष्यम् ।

अनुबन्धमिति । अनुबन्धः पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तत्रानुबन्धः क्रयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिर्क्रयोर्हर्षक्रयो वा श्राव्यं क्रयं हिंसां प्राणिपीडाक्षानपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्रेामीदं कर्म समर्पयितुमित्येवमात्मसामर्थ्याः इत्येतान् अनुबन्धादीन् नपेक्ष्य पौरुषास्तानि मोहादविवेक आरभ्यते कर्म यत् तत् तत्रामसमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गोऽनहंवादी नाहंवाद-
शीलो धृत्युत्साहसमन्वितोऽधृतिर्कारणमुत्साहमुद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसम-
न्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणश्च कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः
केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तफलरागादिना युक्तो यः स निर्विकार उच्यते एवञ्च तः कर्त्ता यः
स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

गिरिकृत टीका ।

सम्प्रति तामसं कर्मोदाह्रति अनुबन्धमित्यादिना ॥ २५ ॥

इदानीं कर्त्तृत्रैविध्यं क्रवन्नादौ सात्त्विकं कर्त्तावत् दर्शयति मुक्तेति । सङ्गोनाम फला-
भिसिद्धिर्वा कर्त्तृत्वाभिमानो वा नाहंवाचनशीलः कर्त्ताहमिति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः ।
धारणं धैर्यं क्रियमाणश्च कर्मणो यदि फलासिद्धिस्तुहि नानुष्ठानविश्रुतः सन्तवेदित्याशङ्क्याह
केवलमिति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मरागो गृह्यते । अयुक्त इति चेद्दः ॥ २६ ॥

स्वामिकृत टीका ।

तामसं कर्माह अनुबन्धमिति । अनुबन्धतइत्यनुबन्धनः पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्रयं विसृ-
क्तं हिंसां परपीडां पौरुषं स्वसामर्थ्यामनपेक्ष्यापर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्
कर्मारभ्यते तत्रामसमुदाहृतं ॥ २५ ॥

कर्त्तारं त्रिविधमाह मुक्तसङ्ग इति त्रिभिः । मुक्तसङ्गस्त्याज्याभिनिवेशः अनहंवादी
गर्वाजिरहितः धृतिर्धैर्यं उत्साहमुद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः आरब्धश्च कर्मणः
सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशुभः स एव तः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

রাগী কৰ্মফলপ্ৰেপ্শ্বলুক্কো-হিংসাত্মকোঃশুচিঃ ।
 হর্ষশোকান্বিতঃ কৰ্ত্তা রাজসঃ পরিকীৰ্ত্তিতঃ ॥ ২৭ ॥
 অযুক্তঃ প্রাকৃতঃ স্তব্ধঃ শঠো নৈষ্কৃতিকোহলসঃ ।
 বিষাদো দীর্ঘসূত্রী চ কৰ্ত্তা তামস উচ্যতে ॥ ২৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

রাগীতি । রাগী বাগোহশান্তীতি রাগী কৰ্মফলপ্ৰেপ্শ্বলুক্কো-হিংসাত্মকোঃশুচিঃ ।
 সঞ্জাতভৃষ্ণঃ তীর্থাদৌ চ স্বভব্যাপরিত্যাগী হিংসাত্মকঃ পবপীড়কস্বভাবঃ অশুচির্বাশান্তঃ
 শৌচবর্জিতোহর্ষশোকান্বিতঃ ইষ্টপ্রাপ্তৌ হর্ষোহনিষ্টপ্রাপ্তাবিষ্টবিষোগে-চ শোকস্তাত্যাং
 হর্ষশোকাভ্যাং সমন্বিতঃ সংযুক্তঃ তশ্চৈব চ কৰ্মণঃ সম্পত্তিবিপত্ত্যোহর্ষশোকৌ স্মাতাং
 তাভ্যাং সমন্বিতঃ সংযুক্তো যঃ কৰ্ত্তা স রাজসঃ পরিকীৰ্ত্তিতঃ ॥ ২৭ ॥

অযুক্তইতি । অযুক্তোহসমাহিতঃ প্রাকৃতোহত্যস্তাসংস্কৃতবুদ্ধিঃ প্রকৃতিপববশো বালিশঃ
 স্তব্ধো দণ্ডবৎ ন নমতি কষ্টেচ্ছিষ্টঃ মায়াবী শক্তিগূহনকারী মায়াবান্নৈষ্কৃতিকঃ পরবৃত্তি-
 চেদনপরঃ অলসোহপ্রবৃত্তিশীলঃ কৰ্ত্তব্যেষপি বিষাদী সৰ্বদা অবসন্নস্বভাবঃ দীর্ঘসূত্রী চ
 কৰ্ত্তব্যানাং দীর্ঘপ্রসাবণঃ সৰ্বদানন্দস্বভাবঃ যদদ্য শ্ৰোবা কৰ্ত্তব্যং তন্মাসেনাপি ন কবোতি
 যশ্চৈবস্ত তঃ স কৰ্ত্তা তামস উচ্যতে ॥ ২৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

রাজসঃ কৰ্ত্তাবং কথয়তি রাগীতি । কৰ্মবিষয়োবাগঃ, কৰ্মফলপ্ৰেপ্শ্বলুক্কো-হিংসাত্মকোঃশুচিঃ
 পৃথক্কথনাং স্বাভিপ্রায়াপ্রকটীকরণপূর্বকং পরপীড়নং পরবৃত্তিবিচ্ছেদনং তেন স্বার্থপব
 ইত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

দীর্ঘঃ সূত্রয়িতুং শীলমশ্ৰুতি ব্যুৎপত্তিঃ গৃহীত্বাবিবক্ষিতমর্থমাহ কৰ্ত্তব্যানামিতি । এবং
 ক্রিয়মাণে সতি অনিষ্টমিদং কথঞ্চিদাপদ্যেত যদা পুনবেবং ক্রিয়তে তদা অনিষ্টমেব সম্ভা-
 বনোপনীর্ভমিতি চিন্তাপরংপবাযাং মন্থরবৃত্তিরিত্যর্থঃ । তদেব স্পষ্টয়তি যদদ্যেতি ॥ ২৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

রাজসঃ কৰ্ত্তারমাহ রাগীতি । রাগী পুলাদিপ্রীতিমান্ কৰ্মফলপ্ৰেপ্শ্বলুক্কো-হিংসাত্মকোঃশুচিঃ
 কামী লুক্কোঃ পরস্বাভিলাষী হিংসাত্মকোমারকস্বভাবঃ অশুচিঃ বিহিতশৌচশূন্যঃ লাভালাভ-
 য়োহর্ষশোকাভ্যাং সমন্বিতঃ কৰ্ত্তা রাজসঃ ॥ ২৭ ॥

তামসঃ কৰ্ত্তারমাহ অযুক্ত ইতি । অযুক্তোহনভিহিতঃ প্রাকৃতোবিকেকশূন্যঃ স্তব্ধোহ-
 নমঃ শঠঃ শক্তিগূহনকারী নৈষ্কৃতিকঃ পরাপমানী অলসোহমুদ্যমশীলঃ বিষাদী শোকশীলঃ
 যদদ্য শ্ৰোবা কৰ্ত্তব্যং তন্মাসেনাপি ন সম্পাদয়তি যঃ স দীর্ঘসূত্রী এবংভূতঃ কৰ্ত্তা তামসঃ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेन पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

वक्त्रं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदः धृतेश्चैव भेदः गुणतः सत्त्वादिगुणतः त्रिविधः पृथिवी
सूत्रोपपत्तः प्रोच्यमानः कथ्यमानमशेषतोषथावत् पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय दिग्धि-
जये मानुषः दैवश्च प्रभूतः धनः जयति तेनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः ॥२९॥

प्रवृत्तिश्चेति । प्रवृत्तिश्च प्रवृत्तिः प्रवर्तनः वक्त्रहेतुः कर्ममार्गः निवृत्तिश्च निवृत्तिर्हो-
क्त्रहेतुः सम्यासमार्गः वक्त्रमोक्षसमानवाक्यात् प्रवृत्तिनिवृत्तौ कर्मसम्यासमार्गवित्यवग-
म्यते अथवा कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वा शास्त्रबुद्धेर्वा कर्तव्याकर्तव्ये
करणकवणे इत्येतत् कश्च देशकालाद्यपेक्षया विजानाति दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां भयाभये
विभेद्यन्मादिति त्रयस्तद्विपरीतमभयः त्रयकाभयश्च भयाभये दृष्टादृष्टयोर्भयाभययोः
कारणे इत्यर्थः वक्त्रं नहेतुकं मोक्षश्च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ
सात्त्विकी तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिवृद्धिस्तु धृतिमती धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥३०॥

गिरिकृत टीका ।

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमत्या बुद्धेस्तद्वृत्तेश्च धृत्याख्यायास्तैस्त्रैविध्यं
सूचयति बुद्धेर्वृत्तिः । सूत्रविवरणं प्रतिजानीते प्रोच्यमानमिति । अर्जुनश्च धनञ्जयश्च
व्युत्पादयति दिगिति ॥ २९ ॥

तत्रादौ सात्त्विकीः बुद्धिः निर्दिशति प्रवृत्तिश्चेति । प्रवृत्तिराचरणमात्रं अनाचरण-
मात्रश्च निवृत्तिरिति किं नेष्यते तत्राह वक्त्रेति । यस्मिन् वाक्ये वक्त्रमोक्षवुच्येते तस्मिन्-
नेव प्रवृत्त्योक्तत्वात् कर्ममार्गश्च वक्त्रहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च सम्यासमार्गश्च प्रवृत्तावेवात्र

स्वामिकृत टीका ।

कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुवपि त्रैविध्यमुक्तं कर्मत्रैविध्ये नैव ज्ञातुवपि त्रैविध्यमुक्तं
कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि त्रैविध्यमुक्तं ज्ञातव्यं बुद्धेस्तैस्त्रैविध्येन च करणस्याप्युक्तं
भविष्यति ॥ २८ ॥

इदानीं बुद्धेर्वृत्तेश्च त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेर्भेदमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

तत्र बुद्धेस्तैस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिमिति त्रिभिः । प्रवृत्तिः धर्मो निवृत्तिमधर्मो यस्मिन् देशे
काले च यत् कार्याकार्याश्च भयाभये कार्याकार्यानिमित्तौ अर्थानर्थौ कथं वक्त्रं कथं

যয়া ধর্মমধর্মঞ্চ কার্য্যাকাব্যমেব চ ।

অযথাবৎ প্রজানাতি বুদ্ধিঃ সা পার্থ রাজসী ॥ ৩১ ॥

অধর্মং ধর্মমিতি যা মন্যতে তমসাবৃত্তা ।

সর্ব্বার্থান্ বিপরীতাংশ্চ বুদ্ধিঃ সা পার্থ তামসী ॥ ৩২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যয়েতি । যয়া ধর্মং শাস্ত্রচোদিতং অধর্মঞ্চ প্রতিষিদ্ধং কার্য্যাকাব্যমেব চ পূর্ব্বোক্তে
এব কার্য্যকার্য্যে অযথাবন্ন যথাবৎ সর্ব্বতো নির্ণয়েন ন প্রজানাতি যা বুদ্ধিঃ সা পার্থ
রাজসী ॥ ৩১ ॥

অধর্মমিতি । অধর্মং প্রতিষিদ্ধং ধর্মং বিহিতমিতি যা মন্যতে জানাতি তমসাবৃত্তা
সতী সর্ব্বার্থান্ সর্ব্বানেব জ্ঞেয়পদার্থাবিপরীতানেব জানাতি বুদ্ধিঃ সা পার্থ তামসী ॥ ৩২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

গ্রাহ্যবিত্যর্থঃ । করণাকরণয়োর্নির্কিষয়ত্বাযোগাদ্বিষয়াপেক্ষামবত্যাৰ্য্য যোগ্যং বিষয়ং
নির্দিশতি কশ্চেতি । অনিষ্টসাধনং ভয়মিষ্টসাধনমভয়মিতি বিভজতে ভয়েতি । বন্ধাদি-
জ্ঞানমাত্রস্ত বুদ্ধ্যন্তবেহপি সম্ভবাদ্বিশেষণং ন বুদ্ধিশক্তিভিত্তস্ত জ্ঞানস্ত প্রাগেব ত্রৈবিধ্যপ্রতি-
পাদনাৎ কিমিতি বুদ্ধেবিদানীঃ ত্রৈবিধ্যঃ প্রতিজ্ঞায় ব্যুৎপাদ্যতে তত্রাহ জ্ঞানমিতি ।
তর্হি জ্ঞানেন গতভ্রম পুনর্ধ্ব তির্ক্যুৎপাদনীয়েত্যাশঙ্ক্যাহ বৃত্তিরপীতি । বিশেষশব্দেন জ্ঞানা-
দ্ব্যাবৃত্তিরিষ্টা ॥ ৩০ ॥

কার্য্যাকার্য্যয়োর্কর্ম্মাধর্ম্মাত্যাং পৌনরুক্ত্যং পরিহরতি পূর্ব্বোক্ত ইতি । পূর্ব্বশ্লোকে
কার্য্যাকার্য্যশব্দাত্যাং দৃষ্টাদৃষ্টার্থানাং কর্ম্মণাং করণাকরণে নির্দিষ্টে তয়োরেবাত্রাপি গ্রহান্ন
ধর্ম্মাধর্ম্মাত্যাং পূর্ব্বপর্য্যায়াত্যাঙ্গতার্থতেত্যর্থঃ যা বুদ্ধির্ঘয়া বুদ্ধ্যা বোদ্ধা নির্ণয়েন ন জানা-
তীত্যর্থঃ । ৩১ ॥

ধর্ম্মশব্দো নপুংসকলিক্লেহপীত্যভিপ্রেত্য ধর্ম্মমিত্যুক্তং তমসাবৃত্তাহবিবেকেন বেষ্টিতে-
ত্যর্থঃ । কার্য্যাকার্য্যাদীন্নুক্তাংশ্চ সংগ্রহীতুং সর্ব্বার্থানিত্যুক্তং তদ্ব্যাচষ্টে সর্ব্বানেবেতি ।
বিপরীতাংশ্চেতি চকারমবধারণে গৃহীত্বা বিপরীতানেবেত্যাঙ্গতঃ ॥ ৩২ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

বা মোক্ষ ইতি যা বুদ্ধিরন্তঃকরণং বেত্তি সা সান্তিকী । যয়া পুমান্ বেত্তীতিবক্তব্যে করণে
কর্তৃছোপচারঃ কাষ্ঠানি পচন্তীতিবৎ ॥ ৩০ ॥

রাজসীং বুদ্ধিমাহ যয়েতি । অযথাবৎ সন্দেহাস্পদত্বেনেত্যর্থঃ স্পষ্টমন্ত্রং ॥ ৩১ ॥

তামসীং বুদ্ধিমাহ অধর্ম্মমিতি । বিপরীতগ্রাহিনী বুদ্ধিস্তামসীবুদ্ধীত্যর্থঃ । বুদ্ধিরন্তঃকরণং

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥
 यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेहर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

शाङ्करभाष्यम्

धृत्येति । धृत्या यया२व्यभिचारिण्येति व्यवहितेन सङ्घः, धारयते किं मनःप्राणे-
 ऽन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्तु उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति
 धृत्याहि धार्यमाणा अह्नुच्छास्त्रमार्गविषया भवन्ति । योगेनेति योगेन समाधानेनाव्यभिचा-
 रिण्या नित्यसमाधानानुगतयेत्यर्थः एतद्भक्तः भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेंद्रिय-
 क्रियाः धार्यमाणा योगेन धारयतीति वैबल्यलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चार्थश्च ते धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामा-
 र्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तृव्यक्रूपानेव धारयते हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यया
 यया धर्मादेर्धारणप्रसङ्गेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषः तस्य धृतिर्धा
 सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

गिरिकृत टीका ।

इदानीं धृतित्रैविध्यं व्युत्पत्तिपादयिषुरादौ सात्त्विकीं धृतिं व्युत्पादयति धृत्येति ।
 निर्दिष्टानाश्चेष्टानां कथं धृत्या धारणं तत्राह ता इति । तदेवाह भवेन साधयति धृत्या
 होति । ध्रियते२नयेति धृतिर्षत्र विशेषः तया धृत्या धार्यमाणा यथोपदिष्टाश्चेष्टाः शास्त्र-
 मतिक्रम्य नार्थास्तुरावगाहिन्तो भवन्तीत्यर्थः । धृतिमेव समाध्यविनाभूतत्वेन विशिनष्टि
 योगेन इति । नह्नु धृतेर्नियमेन समाध्यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगीत्याशङ्क्याह
 एतदिति । उक्तक्रिया धार्यमाणा योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणव्यभिचारिण्याह-
 विनाभूतया धृत्या धारयतीत्यर्थः तदविनाभावभावे नियमेन तद्धारणसिद्धेरित्यर्थः ॥३३॥

राजसीं धृतिं दर्शयति यया इति । तेषां धारणप्रकारमभिनयति मनसीति । फला-
 काङ्क्षीति कस्य विशेषणं तत्राह यः पुरुषइति ॥ ३४ ॥

श्यामिकृत टीका ।

पूर्वोक्तः ज्ञानसुखदृष्टिः धृतिरपि तद्दृष्टिरेव । यथा, अङ्गःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्य-
 वसायलक्षणा बुद्धिरेव । इच्छादेषादीनां तद्दृष्टीनां बह्वेहपि धर्माधर्मभयान्नसाधनत्वेन
 प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यमुक्तः उपलक्षणैकतन्तासां ॥ ३२ ॥

इदानीं धृतेर्त्रैविध्यमाह धृत्येति त्रिभिः । योगेन चिन्तैकाग्र्येण हेतुना२व्यभि-

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ७५ ॥

सुखं त्रिदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखास्तुक् निगच्छति ॥ ७६ ॥

शाङ्करभाष्यम्

ययेति । यया स्वप्नं निद्रासुषुप्ताशं शोकं सन्तापं विषादमवसादं विषण्वदनतां मदं विषयसेवां आन्नो बहुमन्त्रमानो मन्त्रैव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यतया कुर्वन् विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुंसितमेधाः पुरुषो यस्तु धृतिर्षा सा तामसी मता ॥७५॥

शुण्णभेदेन क्रियाणां कावकाणां त्रिधा भेदउक्तोऽहं त्रिदानीं फलश्च सुखश्च त्रिविधो भेदउच्यते सुखमिति । सुखं इदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वत्येतन्मे मम भरतर्षभ अभ्यासां पविचयादारुतेः वमते रतिं प्रतिपदाते यत्र यस्मिन् सुखानुभवे दुःखास्तुक् दुःखावसानं दुःखोपशमकं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ७६ ॥

गिरिकृत टीका ।

तामसीं धृतिं व्याचष्टे ययेति । शोकं प्रियवियोगनिमित्तं सन्तापं विषण्वतामिन्द्रियाणां ग्लानिं विषयसेवा कुमार्गप्रवृत्तेरुपलक्षणमुक्तं स्वप्नादिमदास्तं सर्वमेव कर्तव्यतया-
न्नो बहुमन्त्रमानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधाः न मुञ्चति किञ्च धारयत्येवेति
योजना ॥ ७४ ॥

वृत्तमनुद्यास्तुरल्लोकतां पर्यामाह शुण्णेत्यादिना । क्रियमाणं कावकाणां शुण्णतल्ले-
विधोक्त्यानन्तरं फलश्च सुखश्च त्रैविधोक्त्यावसवे सतीत्याह इदानीमिति । हेयोपा-
देयभेदार्थं त्रैविध्यं समाधानमैकाग्र्यं मम वचनादिति शेषः, यत्रेत्युभयत्र सम्बन्धे,
त्रैविध्यं सुखमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥७५॥

श्यामिकृत टीका ।

चारिण्या विषयास्तवमधारयन्त्या यया मनसः प्राणश्च इन्द्रियाणां क्रिया धारयते निगच्छति सा
धृतिः सात्विकी ॥ ७७ ॥

राजसीं धृतिमाह यया जिति । यया तु धृत्या धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमु-
ञ्चति तत्प्रसङ्गेन तत्फलकाङ्क्षा च भवति सा राजसी धृतिः ॥७४॥

तामसीं धृतिमाह ययेति । दुष्टा अविवेकबहला मेधा यस्तु स दुर्मेधाः पुरुषो यया
धृत्या स्वप्नादीन् विमुञ्चति पुनः पुनरावर्तयति स्वप्नोऽत्र निद्रा सा धृतिस्तामसी ॥ ७५ ॥

इदानीं सुखं त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेह्युतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्त्वबुद्धिप्रसादजम् ॥ ७१ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेह्युतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्यूतम् ॥ ७८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदिति । यत् सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्याध्यानसमाधारस्तैह्युत्पायास-
पूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्कः भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजः सुखममृतोपमस्तत्
सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वन्निवाग्नेनो बुद्धिवाग्बुद्धिवाग्बुद्धेः प्रसादो नैर्ऋत्यां मलिनवत्
स्वच्छता ततो जातमात्त्वबुद्धिप्रसादजमात्त्वविषया वात्त्रावलम्बना बुद्धिवाग्बुद्धिस्तत्प्रसादे प्रक-
र्षाद्वा जातमित्येतत्तस्मात् सात्त्विकं तन्मतं ॥ ७१ ॥

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यात् सुखं जायते प्रथमं प्रथमलक्षणेह्युतोपममृ-
तसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्जामेधावनोत्साहहानिहेतुद्वादधर्मतज्जनि तनरकादि-
हेतुत्वात् परिणामे तदुपभोगविपरिणामात्ते विषमिव तत् सुखं राजसं स्यूतं ॥ ७८ ॥

गिरिकृत टीका ।

तत्र सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति । प्रथमसन्निपातः विभज्यते ज्ञानेति ।
कृतस्तस्य दुःखात्कः तत्राह अत्यन्तेति । दुःखात्कहे दृष्ट्वा नमाह विषमिवेति ज्ञानादिपरि-
पाकावस्था परिणामस्तस्मिन् सति ततो जातमिति योजना । तत्रैव हेतुस्तवमाह आत्मान
इति । आत्त्वबुद्धिशुद्धार्थास्तवमाह आत्त्वविषयेति । अन्तःकरणनैर्ऋत्याद्वा सम्यग्ज्ञान-
प्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छुद्धार्थः ॥ ७१ ॥

राजसं सुखं हेयत्वाय कथयति विषयेति । बलं सज्जातसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमकृतं

श्यामिकृत टीका ।

तत्र सात्त्विकं सुखमाह अत्यासादिति सार्केन यत्र यस्मिन् सुखे अत्यासात्प्रमते ननु
विषयसुखैव सहसा वतिः प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखश्चास्तमवसानं नितरां गच्छति
प्राप्नोति । कीदृशं यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वादुःखावहमिव
भवति परिणामे तदुत्सृष्टं आत्त्वविषया बुद्धिरात्त्वबुद्धिस्तथाः प्रसादो रजस्तमोमयतात्या-
गेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं मत् सुखं तत् सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ॥ ७१ ॥

राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणां संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसं-
सर्गादिस्वुखं अमृतमुपमा यत् तादृशं भवति अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुक्ते च
दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्यूतं ॥ ७८ ॥

যদগ্রে চানুবন্ধে চ সূখং মোহনমাত্মনঃ ।

নিদ্রালস্যপ্রমাদোধঃ তত্তামসমুদাহৃতম্ ॥ ৩৯ ॥

ন তদস্তি পৃথিব্যাং বা দিবি দেবেষু বা পুনঃ ।

সত্ত্বং প্রকৃতিজৈর্মুক্তং যদেভিঃ স্মান্ত্রিভিষ্ঠৈঃ ॥ ৪০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যদগ্রে চেতি । যদগ্রে চানুবন্ধে চাবসানোত্তরকালে চ সূখং মোহকরমাত্মনো নিদ্রালস্য-
প্রমাদোধঃ নিদ্রা চালস্যঞ্চ প্রমাদশ্চ তেভ্যঃ সমুত্তিষ্ঠতীতি নিদ্রালস্য প্রমাদোধস্তত্তামসমু-
দাহৃতং ॥ ৩৯ ॥

অথেদানীং প্রকরণোপসংহারার্থঃ শ্লোক আরভ্যতে নেতি । ন তদস্তি তন্নাস্তি পৃথি-
ব্যাং বা মনুষ্যাদি সত্ত্বং প্রাণিজাতমন্ত্ৰদ্বাপ্রাণিজাতং দিবি দেবেষু বা পুনঃ সত্ত্বং প্রকৃ-
তিজৈঃ প্রকৃতিতো জাতৈরেভিষ্ঠিষ্ঠৈঃ সত্ত্বাদিভির্মুক্তং পরিত্যক্তং যৎ স্মান্ত্রবৈর তদ-
স্তীতি পূর্বেণ সত্ত্বকঃ । সর্কঃ সংসারঃ ক্রিয়াকারকফললক্ষণঃ সত্ত্বরজস্তমোগণাত্মকোহ-

গিরিকৃত টীকা ।

ষশো রূপং শরীরসৌন্দর্যং প্রজ্ঞা ঋতার্থগ্রহণসামর্থ্যং মেধা গৃহীতার্থশাবিস্মরণেন ধারণ-
শক্তিঃ ধনং গোহিরণ্যাদি উৎসাহস্ত কার্ধ্যং প্রত্যাশক্রমাদিঃ, এতেবাং নাশকত্বাঐষয়িকং
সূখং বিষমমিত্যর্থঃ । তত্রৈব হেতুস্তরমাহ অধর্ম্মেতি ॥ ৩৮ ॥

তামসং সূখং ত্যাগার্থমেবোদাহরতি যদগ্রেচেতি । অনুবন্ধশকার্থমাহ অবসানেতি ।
মোহনং মোহকরস্তদ্বৎপস্থিহেতুমাহ নিদ্রেতি ॥ ৩৯ ॥

ক্রিয়াকারকফলাত্মনঃ সংসারস্য প্রত্যেকং সাত্ত্বিকাদিভেদেন ত্রৈবিধ্যমুক্ত্যং সংসারান্ত-
ত্বমেব কিঞ্চিৎ গুণত্রয়াস্পৃষ্টমপি কচিৎপৃথিবীত্যাশঙ্ক্যাহ অথেতি । সংসারস্য সর্কস্যৈব
গুণত্রয়সংস্পৃষ্টত্বং প্রকরণং অন্তদাহাপ্রাণীত্যাশ্রাণিশব্দেন প্রসিদ্ধ্যা শ্বাবরাদি গৃহস্তে ।
প্রকরণার্থমুপসংসৃতমনুবদতি সর্কইতি । তস্যানেকাত্মকত্বেন হেতুত্বং সূচয়তি ক্রিয়েতি ।
নিষ্ঠানাশ্রনোবৈলক্ষণ্যাচ্চ তস্য হেতুতেত্যাহ সত্ত্বৈতি । অনর্থহাচ্চ তস্য ত্যাগ্যত্বমনর্থহ-
কাবিদ্যাকল্পিতত্বেনাবস্ত্বাদিত্যাহ অবিদ্যেতি । ন কেবলমষ্টাদশে সংসারো দর্শিতঃ, কিন্তু

স্বামিকৃত টীকা ।

তামসং সূখমাহ যদিতি । অগ্রে চ প্রথমক্ৰমে অনুবন্ধে চ পশ্চাদপি যৎ সূখমাত্মনো
মোহকরং তদেবাহ নিদ্রা চ আলস্যঞ্চ প্রমাদশ্চ কর্তব্যাবধানরাহিত্যেন মনোগ্রাহমেতেভ্য
উত্তিষ্ঠতি যৎ সূখং তত্তামসমুদাহৃতং ॥ ৩৯ ॥

অনুক্তমপি সংগৃহ্ন প্রকরণার্থমুপসংহরতি ন তদ্বিত্তি ত্রিভিঃ । এভিঃ প্রকৃতিসংভবৈঃ

ब्राह्मणकृत्रियविशां शूद्राणां परस्तुप ।

कर्मणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विद्यापरिकल्पितः समूहोऽनर्थोक्तः बुक्करूपकपविकल्पनया चोर्द्धमूलमित्यादिना तक्षासङ्ग-
शब्देण दृष्टेन छिन्ना ततः पदस्य परिमार्गितव्यमिति चोक्तः तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मक-
त्वात् संसारकावणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायाः यथा तन्निरुक्तिः श्रावणा वक्तव्यः सर्वस्य गीता-
शास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य एतावानेव च सर्वो वेदः स्वत्यर्थश्च ॥ ४० ॥

पुरुषार्थमिच्छन्तिवृत्तेर्यैतेत्येवमर्थः ब्राह्मणकृत्रियविशामित्यादिराभाते ब्राह्मणेति ।
ब्राह्मणाश्च कृत्रियाश्च विशाश्च ब्राह्मणकृत्रियविशस्तैसां ब्राह्मणकृत्रियविशाः शूद्राणां शूद्राणां

गिरिकृत टीका ।

पञ्चदशेऽपीत्याह बुक्केति । चकारात् सर्वः संसारः इत्यनुकुर्याते । संसारध्वस्तिसाधनं
सम्यग्ज्ञानं तत्रैवोक्तमित्याह असङ्केति । बुद्धमनुद्यानस्तवसन्दर्भतात्पर्यामाह तत्र
चेति । उक्तेविनिवर्तयिषितः संसारः सति सप्तम्या पवामुश्रुते, सर्वोऽपि संसारोऽप-
त्रयात्मको न च गुणानां प्रकृत्यात्मकानां संसारकारिणीभूतानां निवृत्तियुक्ता प्रकृतेर्नित्या-
दादित्याशङ्क्याः स्वधर्मज्ञानात्तदज्ञानोत्पत्त्या गुणानामज्ञानात्मकानां निवृत्तिर्था
भवति तथा स्वधर्मज्ञातः वक्तव्यमित्युत्तरग्रहप्रवृत्तिवित्यर्थः । तत्रद्वर्गप्रयुक्तधर्मज्ञातमुपदेशे
चोपसंहारप्रकरणप्रकोपः श्रादित्याह सर्वश्चेति । उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि
सर्वो वेदार्थः स्वत्यर्थश्च सर्व उपसंहृतस्तथापि मुमुक्षुतिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्या-
शङ्क्याह एतावानिति । अनुष्ठेयपरिमाणनिर्द्धारणवदुक्तशक्तानिवर्तनं शास्त्रार्थोपसंहार-
श्चेत्येतदुक्त्यकारार्थः ॥ ४० ॥

सम्प्रति वर्णचतुष्टयस्य अनुष्ठेयः धर्मज्ञातः संकीर्णमिति सूत्रमुपगत्यति ब्राह्मणेति । उप-
नयनसंस्कारवत्वे सति वेदाधिकारिणः समानमिति त्रयाणां समासकरणमितरेषामसमासे

स्वामिकृत टीका ।

सद्यादिभिर्गुणैर्गुणैः शून्यः सद्यः प्राणिजातः अन्तर्वा यत् श्रावणं पृथिव्याः मनुष्यादिवु
दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु यद्येवः सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं त्रिगुणात्मकमेव तर्हि कथ-
मस्य मोक्ष इत्यपेक्षयाः स्वधाधिकारवै विहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात्तदप्रसादनक-
र्मानेनेत्येवः सर्वगीतार्थसारः संगृह्य दर्शयितुं प्रकारान्तरमारतते ब्राह्मणेत्यादि यावद-
ध्यायसमाप्ति । हे परस्तुप ते शक्रतापन ब्राह्मणानां कृत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणां
कर्मणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतोविहितानि, शूद्राणां समासात् पृथक्करणं द्विज-

শমোদমস্তপঃ শৌচং ক্ষান্তিরার্জবমেব চ ।

জ্ঞানং বিজ্ঞানমাস্তিক্যং ব্রহ্মকৰ্ম স্বভাবজম্ ॥ ৪২ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শূদ্রাণামসমাসকরণমেকজাতিত্বে সতি বেদেহনধিকাবাৎ হে পরস্তপ কৰ্ম্মাণি প্রবিভক্তা-
নীতরেতরবিভাগেন ব্যবস্থাপিতানি, কেন স্বভাবপ্রভবৈশুণৈঃ স্বভাব ঈশ্বরস্য প্রকৃতিঃ
ত্রিগুণাত্মিকা মায়া সা প্রভবো যেষাং গুণানাং তে স্বভাবপ্রভবাস্তৈঃ শমাদীনি কৰ্ম্মাণি
প্রবিভক্তানি ব্রাহ্মণাদীনামথ বা ব্রাহ্মণস্বভাবস্য সত্ত্বগুণঃ প্রভবঃ কারণং তথা ক্ষত্রিয়স্বভা-
বস্ত সত্ত্বোপসর্জনং রজঃপ্রভবঃ বৈশ্বস্বভাবস্য তমউপসর্জনং রজঃপ্রভবঃ শূদ্রস্বভাবস্য
রজউপসর্জনং তমঃপ্রভবঃ প্রশান্তৈশ্বৰ্য্যেহামূঢ়স্বভাবদর্শনাচ্চতুর্গাং । অথবা জন্মান্তব-
কৃতসংস্কারঃ প্রাণিনাং বর্তমানজন্মনি স্বকার্য্যাভিমুখত্বেনাভিব্যক্তঃ স্বভাবঃ সপ্রভবো
যেষাং গুণানাং স্বভাবপ্রভবাগুণাঃ গুণপ্রাহুর্ভাবস্য নিষ্কারণতানুপপত্তেঃ স্বভাবঃ কারণ-
মিতি করণাবিশেষোপাদানং এবং স্বভাবপ্রভবৈঃ প্রকৃতিপ্রভবৈঃ সত্ত্বব্রহ্মমোতিগুণৈঃ
স্বকার্য্যানুকপেণ শমাদীনি কৰ্ম্মাণি প্রবিভক্তানি, নহু শাস্ত্রপ্রবিভক্তানি শাস্ত্রেণ বিহি-
তানি ব্রাহ্মণাদীনাং শমাদীনি কৰ্ম্মাণি কথমুচ্যতে সত্বাদিগুণপ্রবিভক্তানীতি নৈষ দোষঃ
শাস্ত্রেণাপি ব্রাহ্মণাদীনাং সত্বাদিগুণবিশেষাপেক্ষ্যৈব শমাদীনি কৰ্ম্মাণি প্রবিভক্তানি ন
গুণানপেক্ষয়েতি শাস্ত্রপ্রবিভক্তাশ্চপি কৰ্ম্মাণি গুণপ্রবিভক্তানীত্ব্যুচ্যতে ॥ ৪১ ॥

গিকিত টীকা ।

হেতুমাহ শূদ্রাণামিতি । একজাতিত্বমুপনয়নবর্জিতত্বঃ কৰ্ম্মণামসংকীর্ণত্বেন ব্যবস্থাপকং
প্রশ্নপূর্বকং প্রকটয়তি কেনেত্যাদিনা । স্বভাবপ্রভবৈশুণৈরিত্যস্যার্থাস্তবমাহ অথবেতি ।
উক্তবাবস্থায়ঃ কার্য্যদর্শনং প্রমাণয়তি প্রশান্তীতি । স্বভাবশব্দস্যার্থাস্তরমাহ অথবেতি ।
কিমিতি গুণাভিব্যক্তেরুক্তব্যসনাধীনত্বস্তত্রাহ গুণেতি । নহু নাস্তি গুণপ্রাহুর্ভাবস্য নির্ধা-
রণত্বং প্রকৃতিত্বৈশুণৈরিত্যি প্রকৃতে গুণকাবণত্যাভিধানাদতআহ স্বভাবইতি । বাসনা-
কাবণমিতি গুণব্যক্তিনিমিত্তকাবণত্বং বিবক্ষিতং প্রকৃতিস্ত উপাদানমিতি ভাবঃ । উক্ত-
মুপসংহরতি এবমিতি । স্বভাবপ্রভবৈঃ সত্বাদিগুণৈঃ ব্রাহ্মণাদীনাং কৰ্ম্মাণি প্রবিভক্তানী-
ত্ব্যুক্তমাক্ষিপতি নস্বিতি । শাস্ত্রস্ত ধর্ম্মবিভাগহেতোঃ সত্বাদিবিশেষাপেক্ষ্যৈব বিভাগস্তা-
পকত্বাহুভয়ত্র বিভাগহেতুহোক্তিবিকল্পেতি পরিহরতি নৈষদোষইতি ॥ ৪১ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

জ্ঞাতাবেন বৈলক্ষণ্যাৎ, বিভাগোপলক্ষণমাহ স্বভাবঃ সাধিকরাজসাদিঃ প্রভবতি প্রাহুর্ভ-
বতি যেত্যস্তৈশুণৈরুপলক্ষণত্বৈঃ । যদা, স্বভাবপ্রভবৈঃ পূর্বজন্মসংস্কারপ্রাহুর্ভূতৈরি-
ত্যর্থঃ । তত্র সত্ত্বপ্রধানা ব্রাহ্মণাঃ সত্ত্বোপসর্জনরজঃপ্রধানাঃ ক্ষত্রিয়াঃ তমউপসর্জনরজঃ-
প্রধানা বৈশ্বাঃ রজউপসর্জনতমঃপ্রধানাঃ শূদ্রাঃ ॥ ৪১ ॥

কৃষিগোরক্ষ্যবাণিজ্যং বৈশ্বকর্ম্ম স্বভাবজম্ ।

পরিচর্য্যাত্মকং কর্ম্ম শূদ্রস্যাপি স্বভাবজম্ ॥ ৪৪ ॥

স্বৈ স্বৈ কর্ম্মণ্যভিরতঃ সংসিদ্ধিং লভতে নরঃ ।

স্বকর্ম্মনিরতঃ সিদ্ধিং যথা বিন্দতি তচ্ছূণু ॥ ৪৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কৃষীতি । কৃষিগোরবাণিজ্যং কৃষিচ্চ গোরক্ষ্যঞ্চ বাণিজ্যঞ্চ, কৃষিগোরক্ষ্যবাণিজ্যং কৃষির্ভূমেক্ষিলেখনং গাং রক্ষতীতি গোরক্ষস্ত্যাবো গোরক্ষ্যং পাণ্ডপাল্যং বণিকর্ম্ম ক্রয়-
বিক্রয়াদিলক্ষণং বৈশ্বকর্ম্ম বৈশ্বজাতেঃ কর্ম্ম বৈশ্বকর্ম্ম স্বভাবজং পরিচর্য্যাত্মকং শুদ্রস্যা-
স্বভাবং কর্ম্ম শূদ্রস্যাপি স্বভাবজং ॥ ৪৪ ॥

এতেষাং জ্ঞাতিবিহিতানাং কর্ম্মণাং সম্যগনুষ্ঠিতানাং স্বর্গপ্রাপ্তিঃ ফলং স্বভাবতঃ বর্ণা
আশ্রমাদয়শ্চ স্বকর্ম্মনিষ্ঠাঃ প্রেত্য কর্ম্মফলমনুভূয় ততঃ শেষেণ বিশিষ্টদেশজ্ঞাতিকুলধর্ম্মাঘু-
শ্ৰতবৃত্তবিত্তসুখমেধমো জন্ম প্রতিপদ্যন্তে ইত্যাদিস্মৃতিভ্যঃ পুরাণে চ বর্ণানামাশ্রমাণাঞ্চ
লোকফলভেদবিশেষস্মরণাৎ কাবণাস্তবান্দিদং বক্ষ্যমাণং ফলং শূণু স্বৈ স্বৈইতি । স্বৈ স্বৈ
যথোক্তলক্ষণভেদে কর্ম্মণ্যভিরতস্তৎপরঃ সংসিদ্ধিং স্বকর্ম্মানুষ্ঠানাদশুদ্ধিক্ষয়ে সতি কায়েন্নি-
রাণাং জ্ঞানাধিষ্ঠানযোগ্যতালক্ষণাং সংসিদ্ধিং লভতে প্রাপ্নোতি নরোহধিকৃতঃ পুরুষঃ কিং
স্বকর্ম্মানুষ্ঠানাদেব সাক্ষাৎ সংসিদ্ধিং ন কথং তর্হি স্বকর্ম্মনিরতঃ সিদ্ধিং যথা যেন প্রকারেণ
বিন্দতি তচ্ছূণু ॥ ৪৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

বৈশ্বশূদ্রয়োঃ কর্ম্ম বিবক্ষয়ানুবদতি কৃষিগোরক্ষ্যবাণিজ্যমিতি স্পষ্টোহর্থঃ ।

স্বভাবস্ত পূর্ব্ববচ্ছমাদিপরিচর্য্যাত্মকর্মাণি বিভজ্যোক্তানামভূদয়ঃ ফলমাদাবুপন্যস্যতি
এতেষামিতি । স্বভাবতোবিহিতত্বাদেব মোক্ষাপেক্ষামস্তরেণানুষ্ঠানাদিত্যর্থঃ । তত্র
প্রমাণমাহ বর্ণাইতি । শেষশব্দেন ভুক্তকর্ম্মণোহতিরিক্তং কর্ম্মানুশরশক্তিমুচ্যতে, প্রত্যে-
কং দেশাদিভির্কিশিষ্টশব্দঃ সম্বধ্যতে, আদিশব্দেন তদ্যথা অন্তফলার্থে নির্ম্মিতে চ্ছায়াগন্ধা-
দ্যনুৎপদ্যতে এবং ধর্ম্মং চর্য্যমাণমর্থা অনুৎপদ্যন্তে ন ধর্ম্মহানির্ভবতীতি স্মৃতির্গৃহ্যতে ।

স্বামিকৃত টীকা ।

বৈশ্বশূদ্রয়োঃ কর্ম্মাহ কৃষীতি । কৃষিঃ কর্ষণং গাংরক্ষতীতি গোরক্ষস্তস্য ভাবোগোরক্ষ্যং
পাণ্ডপাল্যমিত্যর্থঃ বাণিজ্যং ক্রয়বিক্রয়াদি এতদ্বৈশ্বস্য স্বাভাবিকং কর্ম্ম । ত্রৈবর্গিকপরি-
চর্য্যাত্মকং শূদ্রস্যাপি স্বভাবজং কর্ম্ম ॥ ৪৪ ॥

এবংভূতস্যাপি ব্রাহ্মণাদিকর্ম্মণোজ্ঞানহেতুত্বমাহ স্বৈ স্বইতি । স্বস্বাধিকারবিহিতে কর্ম্মণ্য
ভিরতঃ পরিনিষ্ঠিতো নরঃ সংসিদ্ধিং জ্ঞানযোগ্যতাং লভতে ॥ ৪৫ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४७ ॥

शाङ्करभाष्यम्

यतइति । यतो यस्मात् प्रवृत्तिक्रमपत्तिश्चेष्टा वा यस्मादस्तुर्धामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां
श्चात् येनेश्वरेण सर्वमिदं ततज्जगद्व्याप्तं, स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णस्तुमीश्वरमभ्यर्च्य
पूजयित्वावाध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यातालङ्घनात् सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्याः ॥ ४७ ॥

गिरिकृत टीका ।

इतश्चोक्तानां कर्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह पुत्राणे चेति । उक्तं हि यस्तु सम्यक्
करोत्येवं गृहस्थः पवमं विधिसुदृढवद्विमुक्तोऽसौ लोकानाम्प्रोत्यन्नुत्तमानिति यश्चेतां
नियतश्चर्यात् वानप्रस्थश्चवेत् मुनिः स दहत्यग्निवन्दोयान् जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् इति
मोक्षाश्रयश्चवते यो यथोक्तं शुचिः सुसंकल्पितबुद्धिवृत्तः अनिन्दनज्योतिरिव प्रशस्तं स
ब्रह्मलोकं श्रयते दिङ्मातिरिति च सर्व एते पुणालोका भवन्तीति श्रुतिश्चकार्थः । यदि
पुनर्मोक्षापेक्षयोजनानि कर्माण्यनुष्ठीयेवस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेत्तुतीत्याह
कारणास्तुरादिति । तदेव कावणान्तरं यन्मोक्षापेक्षया तेषामनुष्ठानं । मोक्षापायेषु
! सात्त्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु कृत्रियादीनामधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षा न कृत्रियादीना-
मित्याशङ्क्याह स्ये स्ये इति । यथा स्ये कर्मणाभिरतस्तु बुद्धिबुद्धिदावा ज्ञाननिष्ठायोग्याता-
प्राप्ताप्राप्तज्ञानस्तु मोक्षापपत्तेर्ब्राह्मणातिरिक्तस्यापि ज्ञानवतोभुक्तिरिति यत्रा पूर्वाह्निः
व्याचष्टे स्ये स्ये इत्यादिना । संसिद्धिशब्दश्च मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण
तन्नाभे तदर्थेन सन्न्यासादिविधानानर्थक्यमिति यन्मानः शङ्कते किमिति । न तावन्मात्रेण
साक्षान्मोक्षा ज्ञाननिष्ठायोग्याता चेति पविहरति नेति । तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठश्च
संसिद्धिरिति पृच्छति कथं तर्हीति । उत्तरार्द्धेनोक्तवमाह स्वधर्मैति । तच्छूणु तं प्रकार-
मेकाग्रचेता भूत्वा श्रद्धावधारय इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तमेव प्रकारं ह्युच्यति यतइति । यतःशब्दार्थं यस्मादिद्व्युक्तं व्यक्तौकरोति यस्मा-
दिति । प्राणिनामुत्पत्तिर्धर्मादीश्वरात्तेषां चेष्टा च यस्मादस्तुर्धामिणो येन च सर्वं व्याप्तं

श्यामिकृत टीका ।

कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वधर्मैति सार्द्धेन । स्वधर्मपरिनिष्ठितो यथा येन
प्रकारेण तद्विज्ञानं लभते तं प्रकारं शूणु, तमेवाह यतइति । यतोऽस्तुर्धामिणः पर-
मेश्वराद्भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति येनात्मना सर्वमिदं विश्वं ततः व्याप्तं
तमीश्वरं स्वधर्मणा अभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनुष्याः ॥ ४७ ॥

শ্রেয়ান্ স্বধর্মো বিগুণঃ পরধর্মাৎ স্বনুষ্ঠিতাৎ ।

স্বভাবনিয়তং কর্ম কুর্কন্নাপ্নোতি কিল্বিষম্ ॥ ৪৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

যতএবমতঃ শ্রেয়ানিতি । শ্রেয়ান্ প্রশস্ততরঃ স্বোদর্শঃ স্বধর্মঃ বিগুণোহপীত্যপি-
শক্ণো দ্রষ্টব্যঃ পরধর্মাৎ স্বনুষ্ঠিতাৎ স্বভাবনিয়তং স্বভাবেন নিয়তং যদুক্তং স্বভাবজমিতি
তদেবোক্তং স্বভাবনিয়তমিতি যথা বিষজাতস্য ক্রমেঃ বিষঃ ন দোষকরং তথা স্বভাব-
নিয়তং কর্ম কুর্কন্নাপ্নোতি কিল্বিষং পাপং স্বভাবনিয়তং কর্ম কুর্কর্ণো বিষজাতইব ক্রমিঃ
কিল্বিষং নাপ্নোতীত্যুক্তং ॥ ৪৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

মুদেব ঘটাদিকার্যস্য কারণাতিরিক্তস্বরূপাতাবাত্তং স্বকর্মণাত্যচ্চ' মানবঃ সংসিক্তি' বিন্দ-
তীতি সম্বন্ধঃ । নহি ব্রাহ্মণাদীনাং যথোক্তধর্মনিষ্ঠয়া মাঙ্কান্মোক্ষ উপলভ্যতে তস্য জ্ঞানৈ-
কলভ্যত্বাৎ কিন্তু তন্নিষ্ঠানাং শুদ্ধবুদ্ধীনাং কর্মস্ব ফলমপশ্যতামীশ্বরপ্রসাদাসাদিতবিবেক-
বৈরাগ্যবতাং সন্ন্যাসিনাং জ্ঞাননিষ্ঠাযোগ্যতাবতাঃ জ্ঞানপ্রাপ্ত্যা মুক্তিরিত্যভিপ্রেত্যাহ
কেবলমিতি ॥ ৪৬ ॥

স্বধর্মনিষ্ঠানস্য বুদ্ধিশুদ্ধ্যাদিদ্বারা মোক্ষাবসায়িত্বাদনুষ্ঠানমাবশ্যকমিত্যাহ যতইতি ।
নহু বুদ্ধাদিলক্ষণং স্বধর্মঃ কুর্কন্নপি হিংসাধীনঃ পাপং প্রাপ্নোতি তৎ কথং স্বধর্মঃ শ্রেয়া-
নিতি তত্রাহ স্বভাবেতি । স্বকীয়ং বর্ণাশ্রমং নিমিত্তীকৃত্য বিহিতং স্বভাবজমিত্যধস্তাহ ক্র-
মিত্যাহ যদুক্তমিতি । নিগ্রহান্নকমপি বিহিতং কর্ম কুর্কন্ন পাপং নাপ্নোতীত্যত্র দৃষ্টান্ত-
মাহ যথেনিতি । ইতচ্চ বিহিতং কর্ম দোষবদপি কর্তব্যং প্রকারান্তরাসম্ভবাদিত্যুক্তানু-
বাদপূর্বকং কথয়তি স্বভাবেত্যাদিনা । নহি ক্রমিক্রিষজ্জোবিষনিমিত্তং মরণং প্রতিপদ্যতে
তথোপাধিকৃতঃ পুরুষোদোষবদপি বিহিতং কর্ম কুর্কন্ন পাপং নাপ্নোতীত্যুক্তমিত্যর্থঃ ॥ ৪৭ ॥

তর্হি দোষরহিতমেব ভিক্ষাটনাদি সর্কেষবনুষ্ঠীয়তামতো ন পাপপ্রাপ্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ
পরেতিওক্তমিত্যানুবর্ততে তর্হি পাপপ্রাপ্তিশংক্যাংপরিহর্তুমকর্মনিষ্ঠত্বমেব সর্কেষাং
শ্রাদিত্যাশঙ্ক্য জ্ঞানাভাবান্নৈবমিত্যাহ অনাস্ত্রজইতি । পূর্ববদত্রাপি সম্বন্ধঃ ।
প্রকারান্তরাসম্ভবকৃতং ফলমাহ অতইতি । সহ জায়তইতি সহজং স্বভাবনিয়তং
নিত্যং কর্ম তদ্বিহিতত্বান্নিদোষমপি হিংসাস্বকতয়া সদোষমিত্যত্র হেতুমাহ ত্রিগু-

স্বামিকৃত টীকা ।

স্বকর্মণেতি বিশেষণস্য ফলমাহ শ্রেয়ানিতি । বিগুণোহপি স্বধর্মঃ সম্যগনুষ্ঠিতাদপি
পরধর্মাভিক্ষাটনাদিঃপরধর্মস্বতঃ শ্রেষ্ঠইতি মন্তবাং যতঃ স্বভাবেন পূর্ষোক্তেন নিয়তং
নিয়মেনোক্তং কর্ম কুর্কন্ন কিল্বিষং নাপ্নোতি ॥ ৪৭ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्कारं हि दोषेण धूमेनाग्निरिवारुताः ॥ ४८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परधर्मश्च भयावह इत्यानाञ्जश्च न हि कश्चिद्दण्डमप्यकर्मकृत्विष्ठतीत्यतः सहजमिति । सहजः सह जननैवोत्पन्नः सहजः किं तद् कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणद्वारं त्यजेत् सर्कारं आरंभ्य इत्यारंभः सर्कारं नीत्येतत् प्रकरणात् यः कश्चिदारंभः स्वधर्मः परधर्मश्च ते सर्वे सदोषाः हि यस्मात्त्रिगुणात्कर्ममत्र हेतुः त्रिगुणात्कर्मदोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवारुताः सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात् नैवमुच्यते भयावहश्च परधर्मः न शक्यतेऽशेषतस्त्याक्तुं मज्जेन कर्मवता तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः किमशेषतस्त्याक्तुं शक्यं कर्मेति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति । किञ्चातो यदि तावदशेषतस्त्याक्तुं शक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्मैव शेषतस्त्यागे गुणैव स्यादिति सिद्धं भवति सत्यमेवमशेषतस्त्यागैव नोपपद्यते इति चेत् किं नित्यप्रचलितान्तरः पुरुषो यथा साङ्ख्यानां गुणाः किञ्चा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां पञ्चकणाः ऋणप्रक्षरःसिनः उभयथापि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भव-

गिरिकृत टीका ।

नेति । सत्त्वादिगुणत्रयावकतया हिंसादि दोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः । कर्मणां दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति सर्वेति । आरंभशकस्य कर्मव्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्मार्थत्वे कर्मणां प्रकृतत्वं हेतुमाह प्रकरणादिति । दोषेणेत्यादि व्याचष्टे यः कश्चिदिति । ते सर्वे दोषेणारुता इति सूचकः । सर्वकर्मणां दोषारुतत्वे हिंसादोषात्तत्त्वं यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणात्कर्ममिति । स्वभावनिमित्तस्य कर्मणो दोषवत्त्वात्त्यागश्चापि परधर्ममातिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विमोक्षः संभवति न च परधर्मोऽनुष्ठानं शक्यते भयावहत्वात् च तर्हि कर्मणोऽशेषतोऽनुष्ठानमेवाञ्जशाशेषकर्मत्यागायोगादतः सहजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थमाह सहजश्चेति । सहजं कर्म सदोष-

स्वामिकृत टीका ।

यदि पुनः सांख्यादृष्ट्या स्वधर्म्ये हिंसालक्षणं दोषः मत्वा परधर्म्यं श्रेष्ठं मन्त्रसे तर्हि सदोषत्वं परधर्म्येऽपि तुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति । सहजः स्वभावविहितः कर्म सदोषमपि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वेऽप्यारंभो दृष्टादृष्टानि सर्कारापि कर्माणि दोषेण केनचिदारुता व्याप्ता एव, यथा सहजेन धूमेनाग्निरारुतस्तद्वत्, अतोऽथवाग्नेधूमरूपं दोष मणाकृत्य प्रतापैव तमःशीतादिनिवृत्तये सेव्यते तथा कर्मणोऽपि दोषांशं विहारं गुणांशैव शुद्धये सेव्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তথা তৃতীয়োহপি পক্ষে যদা করোতি তদা সক্রিয়ঃ বস্তু যদা ন করোতি তদা নিষ্ক্রিয়ঃ বস্তু
 উদেব তত্রৈবং সতি শক্যং কৰ্মশেষতস্ত্যক্তুং অয়ং ত্বস্মিন্ তৃতীয়ে পক্ষে বিশেষো ন নিত্য-
 প্রচলিতঃ বস্তু নাপি ক্রিয়ৈব কারকং কিং তর্হি ব্যবস্থিতে দ্রব্যোহবিদ্যমানা ক্রিয়োৎ-
 পদ্যতে বিদ্যমানা চ বিনশ্চতি । শুদ্ধং দ্রব্যং শক্তিমদবতিষ্ঠতইতি এবমাহঃ কাণাদাস্ত-
 দেব চ কাবকমিত্যস্মিন্ পক্ষে কো দোষইত্যয়মেব তু দোষো যতস্ত্বভাগবতঃ মতমিদং
 কথং জায়তে যতআহ ভগবান্নাসতোবিদ্যাতে ভাবইত্যাदि কাণাদাদীনাং হসতোভাবঃ
 সতশ্চাভাবইতীদং মতমভাগবতেষুপি স্থায়বশ্চে কো দোষইতি চেদুচ্যতে দোষবদ্ভিদং সৰ্ব-
 প্রমাণবিरोधाৎ কথং যদি তাবদ্ব্যাণুকাदि द्रव्यं प्राणुत्पत्तेरत्यस्तमेवासद्रूपं पन्नकं स्थितं
 कश्चिৎ कालं पुनवत्यस्तमेवासद्रूपपदयते तथा च सत्यसदेव सज्जायते अभावो भावो

গিরিকৃত টীকা ।

মপি ন ত্যজেদিত্যত্র বিচারমবতাবযতি কিমিতি । নহি কश्चिदिति श्रयादितिशेषः ।
 दोषोविहितनित्यत्यागे प्रत्यवायः । सन्दिग्धस्य सप्रयोजनस्य विचार्यत्वाद्भक्तसन्देहे
 प्रयोजनं पृच्छति किंशतइति । तत्राद्यमनूद्य फलं दर्शयति ऽदीति । अशक्यानुष्ठानस्य
 गुणहेन असिद्धत्वात् अनिक्तं हि महोदधिगस्त्यास्य चूलुकীकृत्य पिवतो गुणवत्तुदाह एवमु-
 हीति । अशेषकर्मत्यागस्य गुणवद्देहपि प्राणुत्पत्त्यायेन तदयोगात्तस्याशक्यानुष्ठानतेति
 शक्यते सत्यमिति । चोद्यमेव विरुणुनाद्यं विभज्यते किमिति । सत्त्वादिगुणवदाग्नौ-
 नित्यप्रचलितत्वेनाशेषतस्तেন न कर्म त्यक्तुं शक्यं नापि रूपविज्ञानवेदमासंस्त्वावसं-
 ज्ञानं क्षणक्षंसिनां स्फुटानामिव क्रियाकावकतेदाभावात् कावकैश्चैवाग्नौ क्रियात्मि-
 त्त्यक्ते कर्माशेषतस्त्यक्तुं शक्यमुत्तरथापि स्वभावसङ्गादित्याह उभयथेति । पक्षद्वयानुबोधे-
 नाशेषकर्मत्यागायोगे वैशेषिकश्चादयति अथेति कदाचिदात्रा सक्रियोनिःक्रियश्च
 कदाचिदिति स्थिते फलितमाह तत्रेति । उक्तमेव पक्षं पूर्वोक्तपक्षद्वयाद्विशेषदर्शनेन
 विशदयति अयं स्थिति । आगमापायित्वा क्रियायास्तद्वतोद्भव्यास्य कथं स्थायितेत्याशङ्क्याह
 शुद्धमिति । क्रियाशक्तिमद्देहपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियाः कुर्वन् हि कावक-
 मित्यातूपगमादित्याशङ्क्याह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेव कारकं न क्रियाधिकरणं परम्परा-
 श्रयादित्यर्थः । वैशेषिकपक्षे दोषाभावादस्ति सैर्षः स्वीकार्यतेतुापसंहरति इत्यस्मि-
 न्निति । भगवन्नतानुसाविहाभावान्नस्य पक्षस्य त्याज्यतेति दूषयति अयमेवेति । भगवन्न-
 तानुसारिह्यस्यप्रमाणिकमिति शक्यते कथमिति । भगवद्वचनमुदाहरन् परपक्षस्य तदनु-
 गुणत्वाभावमाह यतइति परेषामपि मतमेतदनुगुणमेव किं नस्यादित्याशङ्क्याह कारणवादि-
 नांहीति । भगवन्नतानुगुणत्वाभावेहपि श्रयानुगुणत्वेन दोषरहितं काणदादीनां मत-
 मुपादेयमेव न हि काणदमतं विरोधात्पेक्षणीयमिति शक्यते अभागवतश्चेत्पीति श्रय-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ভবতি ভাবশ্চাভাবইতি তত্রভাবোজ্জায়মানঃ প্রাণ্ডপন্তেঃ শশবিষাণকল্পঃ সমবাধ্য-
 সমবায়িনিমিত্তাখ্যঃ কারণমপেক্ষ্য জায়তইতি ন চৈবমভাব উৎপদ্যতে কারণপেক্ষত-
 ইতি শক্যং বক্তুমসতাং শশবিষাণাদীনামদর্শনাদ্বাষাঙ্কাকাশেৎ ঘটাদয়উৎপদ্যমানাঃ
 কিক্বিদভিব্যক্তিমাত্রৈ কারণমপেক্ষ্যাৎপদ্যন্তইতি শক্যং প্রতিপত্তুং কিঞ্চ অসতশ্চ সম্ভাবে
 সতশ্চাসম্ভাবে ন কচিৎ প্রমাণপ্রমেয়ব্যবহািবেষু বিশ্বাসঃ কশ্চচিৎ স্মাৎ সৎ সদেবাসদসদে-
 বেতিনিশ্চয়ানুপপত্তেঃ কিক্বিৎপদ্যতইতি দ্বাণুকাদেদ্রব্যশ্চ স্বকারণসত্তাসম্বন্ধমাহ প্রাণ্ড-
 পন্তেশ্চাসৎ পশ্চাৎ স্বকাবণব্যাপাবমপেক্ষ্য স্বকাবণৈঃ পবমাণুভিঃ সত্তয়া চ সমবায়লক্ষ-
 ণেন সম্বন্ধেন সম্বন্ধঃ সৎকাবণসমবেতং সৎ ভবতি তত্র বক্তব্যং কথমসতঃ সৎকাবণং
 ভবেৎ সম্বন্ধো বা কেনচিৎ । নহি বক্ষ্যাপুত্রশ্চ সত্তাসম্বন্ধো বা কাবণং বা কেনচিৎ
 প্রমাণতঃ কল্পয়িতুং শক্যং ননু নৈবং বৈশেষিকৈবভাবশ্চ সম্বন্ধঃ কল্প্যতে দ্বাণুকাদীনাং
 হি দ্রব্যাণাং স্বকাবণেন সমবায়লক্ষণঃ সম্বন্ধঃ সতামেবোচ্যে ইতি ন সম্বন্ধাৎ প্রাক্
 সত্ত্বানভ্যাপগমান্নহি বৈশেষিকৈঃ কুলালদণ্ডচক্রাদিব্যাপাবাৎ প্রাক্ ঘটাদীনামস্তিহমিষ্যতে
 ন চ মুদএব ঘটাদ্যাকারপ্রাপ্তিমিচ্ছন্তি ততশ্চাসতএব সম্বন্ধঃ পবিশেষ্যাদিষ্টোভবতি
 নন্বসতোহপি সমবায়লক্ষণঃ সম্বন্ধো ন বিরুদ্ধঃ ন বক্ষ্যাপুত্রাদীনামদর্শনাৎ ঘটাদেরেব
 প্রাগভাবশ্চ স্বকারণসম্বন্ধোভবতি ন বক্ষ্যাপুত্রাদেবভাবস্য তুল্যত্বত্বপীতি বিশেষোহভাবশ্চ
 বক্তব্যঃ একস্মাভাবো দ্বয়োবভাবঃ সর্বস্যাভাবঃ প্রাগভাবঃ প্রধ্বংসভাবইতরেতরাভা-
 বোহত্যস্তাভাবইতি লক্ষণতো ন কেনচিৎ বিশেষো দর্শয়িতুং শক্যঃ অসতি চ বিশেষে ঘটশ্চ
 প্রাগভাবএব কুললাদিভির্ঘটাভাবমাপদ্যতে সম্বন্ধাতে চ ভাবেন কপালাখোন কারণেন

গিরিকৃত টীকা ।

বস্তুমসিদ্ধমিতি দুষয়তি উচ্যতইতি । সর্বপ্রমাণানুসারিণো মতস্য ন তদ্বিবোধিতৈত্যাঙ্কি-
 পতি কথমিতি । বৈশেষিকমতস্য সর্বপ্রমাণবিবোধং প্রকটয়নাদৌ তন্মতমনুবদতি
 যদীতি । অসতোজন্ম সতশ্চ নাশইতি স্থিতে ফলিতমাহ তথা চেতি । উক্তমেব বাক্যং
 ব্যাকবোতি অভাবইতি । সদেবাসত্ত্বমাপদ্যতইত্যুক্তং ব্যাচষ্টে ভাবশ্চেতি । ইতি মত-
 মিতি শেষঃ । তত্রৈবাত্ম্যপগমাস্তরমাহ তত্রৈতি । প্রকৃতং মতং সপ্তমার্থঃ ইত্যভ্যুপগম্যত-
 ইতিশেষঃ । পরকীয়মভ্যুপগমং দুষয়তি নচেতি । এবমিতি পবপরিভাষানুসারেণেত্যর্থঃ ।
 অদর্শনাতুৎপন্তেরপেক্ষায়াশ্চেতিশেষঃ । কথমস্তি তন্মতেহপি ঘটাদীনাং কারণাপেক্ষাণামুৎ-
 পত্তিন্নহি ভাবানাং কারণাপেক্ষাৎপত্তিকী যুক্তেতি তত্রাহ ভাবেতি । ঘটাদীনামস্মৎ-
 পক্ষে প্রাগপি কারণাত্মনা সতামেবাব্যক্তনামরূপাণামভিব্যক্তিসামগ্রীমপেক্ষ্য পৃথগভি-
 ব্যক্তিসত্ত্বান্নকিক্বিদনবদ্যমিত্যর্থঃ । অসৎকার্যবাদে দোষস্তরমাহ কিঞ্চেতি । পরমতে

শাকুরভাষ্যম্ ।

সৰ্বব্যবহাৰযোগ্যস্ত ভবতি ননু ঘটশ্চৈব প্রধঃসাত্ৰাবোহ্ভাবভে সত্যপীতি প্রধঃসাদ্য-
ভাবানাং ন ক্চিৎব্যবহাৰযোগ্যত্বং প্রাগভাবসৈব্য দ্ব্যণুকাদিত্ৰব্যাত্ম্যস্যোৎপাদিব্যবহাৰাহ্ভ-
মিত্যেতদসমঞ্জসমভাবত্বাভিশেষাদত্যস্তপ্রধঃসাত্ৰাবয়োরিব । ননু নৈবান্ধাভিঃ প্রাগভা-
বস্য ভাবাপত্তিক্ৰচ্যতে কিং তর্হি ভাবসৈব্য হি ভাবাপত্তির্ধখা ঘটস্য ঘটাপত্তিঃ পটস্য-
পটাপত্তিঃ এতদপ্যভাবস্য ভাবাপত্তিবদেব প্রমাণবিক্ৰদ্ধং সাত্ৰ্যস্যাপি যঃ পরিণামগন্ধঃ
সোহপ্যপূৰ্বধর্মোৎপত্তিবিনাশাক্ষীকরণাট্টেশেধিকপক্ষান্ন বিশিষ্যতেহ্ভিব্যক্তিত্তিরোভাবা-
ক্ষীকরণেহপ্যভিব্যক্তিত্তিবোভাবয়োর্কিঁদ্যমানাবিদ্যমাননিক্ৰপণে পূৰ্ববদেব প্রমাণবিৰোধঃ
এতেন কারণশ্চৈব সংস্থানমুৎপত্ত্যাদীত্যেতদপ্যযুক্তং । পারিশেষ্যাৎ সদেকমেব বস্তুবিদ্য-
য়োৎপত্তিবিনাশাদিধর্মৈরনেকধা বিকল্পাতইতীদং ভাগবতং মতমুক্তং নাসতোবিদ্যাতে
ভাবইত্যস্মিন্ শ্লোকে সৎপ্রত্যয়শ্চাব্যভিচারাৎ বাভিচাবাচ্ছেতবেষামিতি । কথং তর্হি

গিরিকৃত টীকা ।

মানমেয়ব্যবহারে ক্চিদপি বিশ্বাসো ন কস্যচিদিত্যত্র হেতুমা হ সৎসদেবেতি । নহি স
তথৈবেতি নিশ্চিতং তসৈব্য পুনরসৎপ্রাপ্তেইহান্ন বা স তথৈবেতি নিশ্চয়ঃ তথৈব সৎ
প্রাপ্তেকপগমাদতোষন্মানেন সদসদা নির্ণীতং তন্তুথেতি বিশ্বাসাত্ৰাবাৎ মানবৈকল্যমি-
ত্যর্থঃ । ইতশ্চাসৎকার্যবাদো ন যুক্তিমানিত্যাহ কিঞ্চতি । তদেব হেতুস্তরং ক্ষোড়য়িতুং
পরমতমনুবদতি উৎপদ্যতইতীতি । পবকীয়ং বচনমেব ব্যাচষ্টে প্রাগিতি । সম্বন্ধঃ সদি-
ত্যনেন কাবণাসম্বন্ধে সতি কার্যস্য সম্বন্ধো ভবতীতু্যুক্তং তদেব ফুটয়তি কারণেতি । পর-
মতমেবমনুভাষ্য দুষয়তি তত্রৈতি । কার্যশ্চাসতোহপি কাবণং সম্ভবতি তস্য চ কার্ঘ্যেণ
সম্বন্ধঃ সিধ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ নহীতি । অসৎসত্ত্বাসতঃ সম্বন্ধাভাবে কারণস্য সতোহপি ন
তেন সম্বন্ধোহনুমাভুং শক্যতে সদসতোঃ সম্বন্ধাসম্ভবাদিত্যর্থঃ । কার্যস্যাত্যস্তাসৎসানভূপ-
গমাৎ ক্যরণসম্বন্ধঃ স্যাৎপি শংকতে নশ্চিতি সতামেব দ্ব্যণুকাদীনাং কারণসম্বন্ধং শংকিত্বা
দুষয়তি ন সম্বন্ধাদিতি । অনুভূত্য়পগমমেব বিশদয়তি নহীতি । সদেব কারণং কার্ঘ্য-
কারমাপদ্য কার্যব্যবহারং নির্কর্ত্তয়তীত্যাভূপগমান্নাস্তি সম্বন্ধানুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাপরাঙ্ক-
স্তান্নৈবমিত্যাহ নচেতি । কার্যস্য কারণসম্বন্ধাৎ পূৰ্বং সৎভাবে পরিশেষসিদ্ধমর্থং
দর্শয়তি ততশ্চেতি । তত্র চানুপপত্তিক্ৰুতে শেবঃ সম্বন্ধিনোঃ সদসতোঃ সংযোগেহপি
সমবারঃ সদসতোঃ ভবেদিতি তস্য নিত্যত্বাদন্ততরসম্বন্ধাভাবেহপি স্থিতেরাবশ্যকত্বাদিতি
শংকতে নশ্চিতি । সদসতোর্ধিধঃ সম্বন্ধস্যাদৃষ্টত্বান্নেতি নিরাচষ্টে ন ব্ধেয়তি । ঘটাদিপ্রাগ-
ভাবস্য অত্যন্তাভাবত্বাভাবাৎপুত্রাদিবিলকণতরা স্বকারণসম্বন্ধঃ সিধ্যতীত্যাশঙ্ক্যাহ
খটাদেইতি । উত্তরজ্ঞাতাবশ্যত্বাদিশেবেহপি কস্যচিৎ কারণসম্বন্ধো নেত্তরস্যেতি বিশেষে

শাক্তরভাষ্যম্ ।

আত্মনোহবিক্রয়ত্বেনাশেষতঃ কৰ্ম্মণস্ত্যাগো নোপপদ্যত ইতি যদি বস্তুভূতাশুণাঃ যদি বা
অবিদ্যাকল্পিতাস্তকৰ্ম্মকৰ্ম্মতদাত্মবিদ্যাধ্যারোপিতমেবেত্যবিদ্বান্ন হি কশ্চিৎ কৰ্ম্মমপ্য-
শেষতস্ত্যক্তুঃ শক্লোতীত্ব্যক্তুঃ বিদ্বাংস্ত পুনৰ্কিদ্য়য়াহবিদ্যায়াং নিবৃত্তায়াং শক্লোতো-
বাসেষতঃ কৰ্ম্ম পবিত্যক্তুঃ অবিদ্যাহ্যারোপিতস্য শেষানুপপত্তেঃ নহি তৈমিরিকদৃষ্ট্যা-
ধ্যারোপিতস্য দ্বিচ্ছাদেস্তিমিবাপগমে শেষোহবতিষ্ঠতএবঞ্চ সতীদং বচনমুপপন্নং সৰ্ব-
কৰ্ম্মাণি মনসেত্যাদি স্মে স্মে কৰ্ম্মণ্যভিরতঃ সংসিদ্ধং লভতে নরঃ স্বকৰ্ম্মণা তমভ্যর্চ্য সিদ্ধিং
বিন্ধতি মানবইতি চ ॥ ৪৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

হেতুভাবান্ন প্রাগভাবস্য কাবণসম্বন্ধঃ সম্ভবতীত্যর্থঃ । ঘটাদিপ্রাগভাবস্য সপ্রতিযোগিকত্বং
বন্ধ্যাপুত্রাদেনৈবমিতি বিশেষমাশঙ্ক্য দুষয়তি একস্যেতি । প্রাগভাবস্যেব প্রধ্বংসাতাবা-
দেবপি সপ্রতিযোগিকত্বাবিশেষে স্বকাবণেন সম্বন্ধবিশেষঃ স্যাদিত্যর্থঃ । প্রাগভাবপ্র-
ধ্বংসাতাবয়োৰ্কিশেষাভাবে ফলিতমাহ অসতি চেতি । কপালশব্দোঘটকাবনীভূতমৃদবয়-
ববিষয়ঃ, সৰ্ব্বো ব্যবহারো ঘটাপ্রিতোজ্ঞানাশাদিব্যবহারঃ, প্রধ্বংসাতাবস্ত ঘটসৈক্যভাবে
সত্যপি ন ঘটত্বমাপদ্যতে নাপি কাবণেন সম্বধ্যতে নচোৎপত্ত্যাদিব্যবহারযোগ্যোভবতী-
ত্যেতদযুক্তং প্রাগভাবেনাস্য বিশেষাভাবাদিত্যাহ নস্থিতি । অসমঞ্জসমিত্যনেনেতিশব্দঃ
সম্বধ্যতে । অসমঞ্জসাস্তরমাহ প্রধ্বংসাদীতি । অন্তোন্তাতাবাত্যস্তাতাবাদিপদার্থো
কচিদিতি দেশকালযোগ্যং ব্যবহারোজ্ঞাদিরেব প্রাগভাবো নোৎপত্ত্যাদিব্যবহারযো-
গ্যাতাবাৎ প্রধ্বংসাদিবদিত্যর্থঃ । প্রাগভাবস্য ঘটাতাবানভ্যুপগমাদনুমানং সিদ্ধসাধনং
শক্লতে নস্থিতি । অভাবস্য ভাবাপত্ত্যানভ্যুপগমে ভাবস্যেব ভাবাপত্তিরিতানিষ্টং স্যাদিতি
দুষয়তি ভাবস্যেবেতি । তস্য তদাপত্তেরযোগ্যত্বে দৃষ্টান্তমাহ যথোতি । ভাবস্য ভাবাপত্তি
রনিষ্টেতি দাষ্টাৰ্ণিকং স্পষ্টয়তি এতদপীতি । আরম্ভবাদোক্তদোষঃ পরিণামবাদেহপি সঞ্চা-
য়তি সাধ্যস্যেতি । ধর্ম্মঃ পরিণামঃ অসতোহপূৰ্ব্বপরিণামস্যোৎপত্তেঃ সতশ্চ পূৰ্ব্বাপূৰ্ব্বপরি-
ণামস্য নাশাদসদসদেব সশ্চ সদেবেতি ব্যবস্থাত্রাপি তুর্ঘটেত্যর্থঃ । নহু কার্য্যং কারণান্ন
প্রাগপি সদেবাব্যক্তং কারকব্যাপারাদ্ব্যজ্যতে তেন ব্যক্তাব্যক্তয়োৰ্জ্ঞানাশব্যবহারান্নত্বাৎ
তদ্বিশেষসিদ্ধিস্তত্রাহ অভিব্যক্তীতি কারকব্যাপারাৎ প্রাগনভিব্যক্তিবদভিব্যক্তেঃ সম-
সং বা সত্বে কারকব্যাপারবৈষয়্যাস্তদ্বিষয়প্রমাণবিরোধঃ দ্বিতীয়া পক্ষান্তরবদত্যস্তাসতঃ
তন্নির্কর্তব্যত্বাধোগে সএব দোষঃ কারকব্যাপারাদূৰ্দ্ধংব্যক্তিবদব্যক্তেরপি সত্বে সএব দোষঃ
অসত্বেহপি সতোহসৎস্বাকীকারাৎ মানমেয়ব্যবহারে ন কাপি বিশ্বাসঃ সৎসদেব অসদসদে-
বেত্যনির্ধারণাদিত্যর্থঃ । সাধ্যপক্ষপ্রতিক্ষেপন্তায়েন পক্ষান্তরমপি প্রতিক্ষিপ্তমিত্যাহ

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैकस्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फलभूता नैकस्म्यसिद्धिरज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति श्लोकआरभ्यते । असक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं

गिरिकृत टीका ।

एतेनेति । कारणस्यैव कार्यरूपपत्तिरूपत्तिसुस्यैव तद्रूपत्यागेन स्वरूपपत्तिनाश-
इत्येतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नष्टे च परमा पररूपपत्तेर्वरूपपत्तेनऽप्राप्तिरूपं स्थितेन
नष्टेन वा त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । आवृत्तवादे परिणामवादे च उपपत्त्यादिव्यवहारानुप-
पत्तौ परिशेषायातः दर्शयति परिशेष्यादिति । एकस्यानेकविधविकल्पानुपपत्तिमाशं-
क्याह अविद्येति । अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुबोधिवातावादविशिष्टा त्याज्यतेत्याश-
ङ्क्याह इतीदमिति । उक्तमेव भगवन्मतं विशदयति संप्रत्ययश्चेति । सदेकमेव वस्तु
स्यादिति शेषः । इतवेवाः विकल्पप्रत्यायानाः रजतादिधीवदर्थव्यतिचावादविद्यया तदेव
सहस्रनेकधा विकल्पतइत्याह व्यतिचावाच्छेति । इति मतं श्लोके दर्शितमिति सम्बन्धः ।
आत्मानश्चेदविक्रियत्वं भगवतेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः सहस्रस्यापि कर्मणस्त्या-
गसिद्धिरिति शक्यते कथमिति । किं कार्यकावणात्मानां गुणानामकल्पितानां कल्पितानां
वा कर्म धर्मत्वेनेष्टं द्विधापि निःशेषकर्मत्यागोविद्वेषोऽविद्वेषोवा नाद्यइत्याह यदीत्या-
दिना । अविद्यारोपितमेव गुणशक्तिकार्यकावणारोपद्वारा कश्चेति शेषः । द्वितीयं
प्रत्याह विद्वान्स्थिति । आरोपशेषवशाद्विद्वेषोऽपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याह
अविद्येति । तामेवानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति । विद्वेषोऽशेषकर्मत्यागे-
पाञ्चमिकमपि वचोऽनुकूलमित्याह एवञ्चेति । अविद्वेषः सर्वकर्मत्यागायोगेच प्रकृताध्या-
स्यमेव वाक्यमनुगुणमित्याह श्वेत्वे इति । वाक्यान्तरमपि तत्रैवार्थे युक्तार्थमित्याह
सर्वकर्मणेति ॥ ४८ ॥

विद्वेषः सर्वकर्मत्यागो नाविद्वेषस्तथेत्युक्तं इदानीमुक्तमनुद्यानसुरश्लोकतापर्यामाह
याच कर्मणेति । चोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमो वक्तव्य इत्यत्र सम्बन्धते । साधनाद्युपदिश-

श्यामिकृत टीका ।

ननु कर्मणि क्रियमाणे कथं दोषांशप्रहाणेन गुणांशएव सम्पद्यतइत्यपेक्षायामाह
असक्तबुद्धिरिति । असक्ता सङ्गशून्या बुद्धिर्षु जितात्मा निरहङ्कारः विगता स्पृहा कलवि-
षया वस्त्रां स एवञ्चूतः, सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः साधिकोमतइत्येवञ्च पूर्वो-

सिद्धिं प्राप्तेः यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कोऽन्तेऽयं निर्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुल्लदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु जितान्ना जितो बन्धकृत आत्मा
अस्तःकरणः यस्य स जितान्ना विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् स विगतस्पृहो
य एवमुक्तश्चात्माः स नैर्ऋत्यासिद्धिः निर्गतानि कर्मानि यस्मान्निष्क्रिय ब्रह्मात्मसंशोधात् स
निर्ऋत्या तस्यभावो नैर्ऋत्यात् नैर्ऋत्यात् तत् सिद्धिश्च सा नैर्ऋत्यासिद्धिः नैर्ऋत्यास्य वा सिद्धिः
निष्क्रियान्तरूपवस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तः नैर्ऋत्यासिद्धिः परमाः प्रकृष्टाः कर्माज-
सिद्धिविलक्षणाः सदयोमुक्त्यवस्थानरूपाः सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेन वा सर्वकर्मा
सन्न्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

तथाचोक्तः सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्तु इति पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वरात्मा-
र्चनस्वरूपेण जनिताः प्राञ्जलक्षणाः सिद्धिः प्राप्तस्योत्पन्नाविवेकज्ञानस्य केवलात्म-

गिरिकृत टीका ।

नैर्ऋत्यासिद्धिः व्यापदिशति प्रसङ्गेति । पुत्रादिविषये चेतसः सद्भावोऽपि तस्यास्वाधीन-
व्यमाशङ्क्याह जितान्नेति । असक्तिमुक्त्वा स्पृहाभावः वदन्नपुनरुक्तिरिच्छेत्याशङ्क्याह देहेति
उक्तमनुद्य तत्फलं लभ्यति य एवमिति । कर्माणां निर्गतौ हेतुमाह निद्रयेति । सम्य-
ग्ज्ञानार्थेन नैर्ऋत्यासिद्धिः व्याख्यानार्थात्तरमाह नैर्ऋत्यास्येति । प्रकर्ममेव प्रकट-
यति कर्मजेति । सन्न्यासस्य अतिश्रुत्याः सम्यग्दर्शनसाधनप्रसिद्धेरमुक्तस्तदात्म्यमित्या
शङ्क्य पञ्चात्तरमाह तत्पूर्वकेनेति ॥ ४९ ॥

सन्न्यासानैर्ऋत्याप्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यमाह तथाचेति । ज्ञानस्य प्राप्ति-
योग्यतावतो ज्ञातसम्यग्धियस्तत्फलप्राप्तेः मुक्ताबुक्तायाः वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह
पूर्वोक्तेनेति । क्रमाद्यं वस्तु तदित्याच्यते । सिद्धिप्राप्तैर्दुक्तमेव कस्मादनुद्यते

स्वामिकृत टीका ।

क्तेन कर्मासक्तिफलस्योत्पत्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैर्ऋत्यासिद्धिः सर्वकर्मानिवृत्तिलक्षणाः
सर्वशुद्धिमधिगच्छति । यद्यपि सत्फलस्योत्पत्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैर्ऋत्यामेव कर्तव्यमिति-
निवेशाभावात् तदुक्तं नैव किञ्चिद् करोमीति युक्ते मन्त्रे तद्विदित्यादिश्लोकचतु-
ष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्षणेन सन्न्यासेन परमाः नैर्ऋत्यासिद्धिः सर्वकर्माणि मनसा संन्य-
स्यास्तु शुद्धं वशीत्येवंगलक्षणाः पारमहंस्यचर्यामाप्नोति ॥ ४९ ॥

एवंभूतस्य पारमहंस्यज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिः प्राप्ते इति वदतिः ।
नैर्ऋत्यासिद्धिः प्राप्तेः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तः प्रकारः संक्षेपे-

শাক্তরভাষ্যম্ ।

জ্ঞাননিষ্ঠারূপা নৈকশ্মলক্ষণা সিদ্ধির্যেন ক্রমেণ ভবতি তদ্বক্তব্যমিত্যাহ সিদ্ধিমিতি । সিদ্ধিং প্রাপ্তঃ স্বকৰ্মণেশ্বরঃ সমভ্যর্চ্য তৎপ্রসাদজাং কায়েন্দ্রিয়াণাং জ্ঞাননিষ্ঠায়োগ্যতা-লক্ষণাং সিদ্ধিং প্রাপ্তইতি তদনুবাদ উত্তরার্থঃ, কিন্তুদুত্তরং যদর্থোহনুবাদইত্যুচ্যতে যথা যেন প্রকারেণ জ্ঞাননিষ্ঠারূপেণ ব্রহ্ম পরমাত্মানমাপ্নোতি তথা তং প্রকারং জ্ঞাননিষ্ঠা-প্রাপ্তিক্রমঃ মে মম বচনান্নিবোধে নিশ্চয়েনাবধারয়েত্যেতৎ কিং বিস্তরেণ নেত্যাহ সমাসেনৈব সংক্ষেপেণৈব হে কোস্তেয় যথা ব্রহ্ম প্রাপ্নোতি তথা নিবোধেতি অনেন প্রকারেণ বা প্রতিজ্ঞাতা ব্রহ্মপ্রাপ্তিস্তামিদন্তয়া দর্শয়িতুমাহ নিষ্ঠা জ্ঞানস্য যা পরেতি নিষ্ঠা পর্য্যবসানং পরিসমাপ্তিরিত্যেতৎ কশ্চ ব্রহ্মজ্ঞানস্য যা পরা পরিসমাপ্তিঃ কীদৃশী সা যাদৃশমাত্মজ্ঞানং কীদৃক্ তৎ যাদৃশমাত্মা কীদৃশোহসৌ যাদৃশোভগবতোক্তউপনিষদা-

গিরিকৃত টীকা ।

তত্রাহ তদনুবাদইতি । উত্তবমেব প্রশ্নপূর্বকং ফোরয়তি কিং তদিত্যাদিনা । জ্ঞাননিষ্ঠা প্রাপ্তিক্রমস্য বিস্তরোণোক্তৌ দুর্কোষত্বমাশঙ্ক্য পরিহরতি কিমিতি । চতুর্থপাদস্য পূর্বে গানঙ্গতিমাশঙ্ক্যাহ যথেনি । নিষ্ঠায়াঃ সাপেক্ষত্বাৎ প্রতিসংক্ষিপ্ত নির্দেষ্টব্যমিত্যাহ কশ্চেতি । যা ব্রহ্মজ্ঞানস্য পরা নিষ্ঠা সা প্রকৃতস্য জ্ঞানস্য নিষ্ঠেত্যাহ ব্রহ্মেতি । তস্য পরা নিষ্ঠতি প্রসিদ্ধেতি কৃত্বা সাধনানুষ্ঠানাধীনতয়া সাধ্যেতি মহা পৃচ্ছতি কীদৃশীতি । প্রসিদ্ধমাত্ম-জ্ঞানমনুক্ৰম্য ব্রহ্মজ্ঞাননিষ্ঠা স্মৃজ্ঞাতেত্যাহ যাদৃশমিতি । তত্রাপি প্রসিদ্ধিবসিদ্ধেতি শঙ্কতে কীদৃগিতি । অর্থেনৈব বিশেষো হীতি স্থায়েনোত্তরমাহ যাদৃশইতি । তন্মিন্নপি বিপ্রতি পত্তেরং প্রসিদ্ধিমভিসঙ্কায় পৃচ্ছতি কীদৃশইতি । ভগবদ্বাক্যানু্যপনিষদ্বাক্যানি বাপ্রিত্য পরিহরতি যাদৃশইতি । ন জাযতে ম্রিয়তে বেত্যাদীনি বাক্যানি কুটস্থত্বমসঙ্গমিত্যাदि-শ্রায়ঃ । জ্ঞানস্য বিষয়াকারত্বাদানুশ্চাবিষয়ত্বাদনাকারত্বাচ্চ তদাকারকজ্ঞানায়োগাদানু-প্রসিদ্ধাবপি নানুজ্ঞানপ্রসিদ্ধিরিতি শঙ্কতে নশ্চিতি । আকারবত্ত্বমায়নঃ শ্রুতিসিদ্ধিমিতি সিদ্ধান্তী শঙ্কতে নন্বাদিত্যেতি । উক্তবাক্যানামনুশ্চাবদর্শনেন পূর্ববাদী পরিহরতি নেত্যা-দিনা । সংগ্রহবাক্যং প্রপঞ্চয়তি দ্রব্যেতি । ইতচ্চাকারবত্ত্বমানোনাস্তীত্যাহ অরূপমিতি । যদানুনোবিষয়ত্বাভাবাত্তদ্বিষয়ং জ্ঞানং ন সম্ভবতীত্যুক্তং তদুপপাদয়তি অবিষয়ত্বাচ্ছেতি । আনুনোবিষয়ত্বে শ্রুতিমুদাহবতি নেত্যাদিনা সংদৃশে সম্যগ্দর্শনবিষয়ত্বায় যশ্চানুনোরূপং ন তিষ্ঠতীত্যর্থঃ । তদেব করণাগোচরত্বেনোপপাদয়তি নেতি । শব্দাদিশূন্যত্বাচ্চাত্মা বিষয়ো ন ভবতীত্যাহ অশব্দইতি । আনুনোবিষয়ত্বাকারবত্ত্বয়োরভাবে ফলিতমাহ তন্মাদিতি । জ্ঞানশ্চাত্মাকারত্বাভাবে সত্যানুজ্ঞানমিতি ব্যপদেশাসিদ্ধিরিত্যেকদেশী শঙ্কতে কথং তর্হি ইতি । কাত্রানুপপত্তিরিত্যাশঙ্ক্যাহ সর্বংহীতি । আনুনোহপি তর্হি বিষয়ত্বেন জ্ঞানস্য তদাকারত্বং স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ নিরাকারচ্ছেতি । আনুনোবিষয়রাহিত্যং চকারার্থঃ ।

शाङ्करभाष्यम् ।

कैश्च त्रयश्च । ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानाश्रयेते क्वचि० । नन्वादित्यवर्णे भारूपः स्वयं ज्योतिर्वित्याकारवत्त्वमात्मनः श्रयते न तमोरूपप्रतिषेधा-
र्थत्वात्तेषां वाक्यानां द्रव्यगुणाद्याकार प्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते त्वप्रति-
षेधार्थात्त्रादित्यवर्णमित्यादिवक्यानि अरूपमिति च विशेषतोरूपप्रतिषेधादविषयत्वाच्च न
सन्दृशे तिष्ठति रूपमश्रु न चक्षुषा पशुति कश्च नैनं अशक्यमस्पर्शमित्यादौस्तन्मादात्माकारं
ज्ञानमित्यरूपपन्नं कथं तर्ह्यात्मनोऽज्ञानं सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तद्वदाकारं भवति
निराकारश्च आश्रित्यक्तः ज्ञानात्मनोऽज्ञानात्तयोर्निराकारत्वे कथं तद्वदवनानिष्ठेति नात्यन्तं
निश्चलत्वं चक्षुःस्पर्शहोपपत्तेवात्मनो बुद्धेश्चात्मनैर्चलत्वाद्युपपत्तेरात्मचैतन्नाकाराभास-
होपपत्तिः बुद्ध्याभासः मनस्तदाभासानीन्द्रियाणि इन्द्रियाभासश्च देहोऽतोलोकिकैर्दे-

गिरिकृत टीका ।

आत्मवत्त्वज्ञानश्चापि तर्हि निराकावत्त्वविषयतीत्यत्राह ज्ञानेति । तच्छब्देनात्मज्ञानं
गृह्यते, तस्य भावनापोनःपुत्रेनात्मज्ञानं, तस्य निष्ठा समाप्तिवात्तुनि साक्षात्कावदाद्यं
न चैतत् सर्वमात्मनो ज्ञानश्रु वा निवाकावत्त्वे सिध्यतीत्यर्थः । ज्ञानात्मनोः साम्योप-
त्त्यासेन सिद्धांती समाधत्ते नेत्यादिना । यथोक्तसाम्यात्सारात्मचैतन्नाभासव्याप्टा-
ज्ञानपरिणामवती बुद्धिः साभासबुद्धिः व्याप्टः स्थूलोदेहस्तत्र लौकिकब्रह्मिः प्रमाणयति
अतएति । आत्मदृष्टे देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चैतन्नाभासव्याप्टिरिन्द्रियद्वारा कल्प्यते इन्द्रि-
येषु च तद्दृष्टिदर्शनाच्चैतन्नाभासवत्त्वं मनोद्वावा सिध्यति मनसि चात्मदृष्टेच्चैतन्नाभासवत्त्वं
बुद्धिद्वारा लभ्यते बुद्धौ चात्मदृष्टेरज्ञानद्वारा चैतन्नाभाससिद्धिरित्यर्थः । देहे लौकिक-
मात्मदर्शनं त्र्याभावाद्दुपेक्षितमित्याशङ्क्याह देहेति । तथापि कथमिन्द्रियाणां
त्रायहीनमात्ममित्याशङ्क्याह तथेति । तथापि मनसो यदात्मत्वं तत् त्रायशून्यमित्याशङ्क्याह
अतएति । बुद्धेरात्ममिति त्रायोपेतमिति सूचयति अत्रे बुद्धीति । देहादौ बुद्ध्यास्ते
परमात्मबुद्धिर्नाश्रुतेति नियमधारयति ततोऽपीति तत्र हि साभासेऽस्तूर्यामिनि करणो-
पासकानामात्मीरस्तीत्यर्थः । बुद्ध्यादौ देहास्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मब्रह्मो साधा-
रणकारणमाह सर्वत्रेति । आत्मज्ञानश्रु लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव । विधिविषयत्व-
मपि परेष्टं परास्तमित्याह इत्यतएति । ज्ञानश्रु विधेयत्वाभावे किं कर्तव्यं द्रष्टव्यादि-
वाक्यरित्याशङ्क्याह किं तर्हीति । आत्मज्ञानश्रुविधेयत्वे प्रागुक्तमतःशक्तिः हेतुः
विवृणोति अविद्योति । देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यावैक्यरूपलभ्यमानैः सहोपलभ्यमाने
चैतन्नात्मान्नाथा तेषामुपलभ्यो जडत्वादित्यत्र विज्ञानवादी ब्रह्मिःप्रमाणयति अतएवेति ।
सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्टमेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु संमतं हि स्वप्नदृष्टं

শাক্তরভাষ্যম্ ।

হমাত্রএবাত্মদৃষ্টিঃ ক্রিয়তে দেহচৈতন্যবাদিমশ্চ লোকায়তিকৈশ্চতন্ত্রবিশিষ্টঃ কায়ঃ পুরুষঃ-
ইত্যাহঃ তথান্বে ইল্লিয়চৈতন্যবাদিনোহন্তে মনশ্চৈতন্যবাদিনোহন্তে বুদ্ধিচৈতন্যবাদিনস্ত-
তোহপ্যন্তরমব্যাক্তমব্যাক্ততাখ্যমবিদ্যাবস্থামাত্মত্বেন প্রতিপন্নঃ কেচিৎ প্রকৃতিচৈতন্যবাদিনঃ,
সৰ্বত্র হি বুদ্ধাদিদেহান্তে আত্মচৈতন্যভাসতাত্মলাভিঃ করণমিত্যতশ্চাত্মবিষয়ঃ জ্ঞানঃ ন
বিধাতব্যঃ কিং তর্হি নামরূপাদ্যনাআধ্যারোপেণ নিবৃত্তিরেব কার্য্যা নাআত্মচৈতন্যবিজ্ঞানঃ
সর্কৈরভ্যুপগম্যতে অবিদ্যাধারোপিতসর্কপদার্থাকারৈরেব বিশিষ্টতয়া গৃহমাণত্বাৎ অত-
এব বিজ্ঞানাবাদিনো বৌদ্ধাঃ বিজ্ঞানব্যতিবেকেণ বস্ত্বেব নাস্তীতি প্রতিপন্নঃ প্রমাণান্তর-
নিবপেক্ষতাঞ্চ স্বসম্বিদিতত্বাভ্যুপগমেন তস্মাদবিদ্যাধারোপণনিরাকরণমাত্রঃ ব্রহ্মণি
কর্তব্যঃ নতু ব্রহ্মবিজ্ঞানে যতোহত্যস্তপ্রসিদ্ধত্বাদবিদ্যাকল্পিতনামরূপবিশেষাকারপ্রকৃত-

গিরিকৃত টীকা ।

বস্ত জ্ঞানাতিরিক্তং নাস্তীতি তে প্রামাণ্যত্বার্থঃ । জ্ঞানস্তাপি জ্ঞেয়ত্বাৎ জ্ঞাতৃবস্ত্বন্তরমেষ্টব্য-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রমাণান্তরেতি । জ্ঞানস্ত স্বেনৈব জ্ঞেয়ভ্যোপগমেননাতিরিক্তপ্রমাণনির-
পেক্ষতাঞ্চ প্রতিপন্নাইতি সম্বন্ধঃ । ব্রহ্মাত্মবিজ্ঞানস্য সিদ্ধত্বেনাবিধেয়ত্বে ফলিতমাহ
তস্মাদিতি । যত আত্মভাবঃ নাব্রহ্মণস্তৎ জ্ঞানস্য চাত্যস্তপ্রসিদ্ধত্বে কথং ব্রহ্মণ্যন্তথাপ্রথা
লৌকিকানামিত্যত্রাহ অবিদ্যেতি । যথা প্রতিমান্থ হুর্কিজ্ঞেয়ত্বাদিরূপমেব ব্রহ্ম কিং ন
স্তান্তত্রাহ বাহেতি । গুরুপ্রসাদঃ শুশ্রূষয়া তোষিতবুদ্ধেরাচার্য্যস্য করুণাতিরেকান্তত্বঃ
বুধ্যতামিতি নিরবগ্রহোহনুগ্রহঃ আত্মপ্রসাদস্বধিগতপদশক্তিতাৎপর্য্যবাক্যস্য শ্রীতযুক্ত্য-
নুসন্ধানাদাত্মনোমনসোবিষয়ব্যাপ্তস্য প্রত্যগেকাগ্রতয়া তৎপ্রাবণ্যমিতি বিবেকঃ ।
আত্মজ্ঞানস্যাত্মদ্বারা প্রসিদ্ধত্বে বাক্যোপক্রমঃ প্রমাণয়তি তথাচেতি । আত্মনোনিরাকার-
ত্বান্তম্বিন্ বুদ্ধেরপ্রবৃত্তেঃ সম্যগ্জ্ঞাননিষ্ঠা ন সম্পাদ্যেতি মতমুখাপয়তি কেচিচ্ছিতি ।
বহিমুখানাংসুখানাং বা ব্রহ্মণি সম্যগ্জ্ঞাননিষ্ঠা হুঃসাধ্যেতি বিকল্পাদ্যঃ অঙ্গীকরোতি
সত্যমিতি । পূর্ববিশেষণমুক্তরোক্তরবিশেষণে হেতুত্বেন যোজনীয়ঃ । দ্বিতীয়ঃ
দুষয়তি তদ্বিপরীতানামিতি । অন্তনিষ্ঠানাং দ্বৈতবিষয়ে সম্যগ্ বুদ্ধেরতিশয়েন হুঃসম্পা-
দ্যত্বে হেতুমাহ আয়েতি । তদ্ব্যতিরেকেণ বস্ত্বন্তরস্যাস্বঃ কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ যথাচেতি ।
অদ্বৈতমেব বস্ত্ব দ্বৈতং স্বাবিদ্যকং নান্তথা তাত্ত্বিকমিত্যেতদেব যথা ম্যান্তথোক্তবস্ত্বো
বয়ং তত্র তত্রাধ্যায়েষিতি যোজনা । অন্তনিষ্ঠানাংদ্বৈতদর্শিনাং দ্বৈতে নাস্তি সম্বুদ্ধিরি-
ত্যত্র ভগবতোহপি সম্বতিমাহ উক্তকেতি । পরমতং নিরাকৃত্য প্রকৃতমুপসংহরনাত্মনো-
নিরাকারত্বে জ্ঞানস্ত তদালম্বনত্বে কিং কারণমিত্যাশঙ্ক্যাহ তস্মাদিতি । নহাত্মা কথঞ্চিৎ
জ্ঞানক্রিয়াসাধ্যশ্চেষ্টন্ত হেয়োপাদেশান্তরকোটিবিশেষাৎ প্রাপ্তঃ স্বর্গাদিবৎ ক্রিয়াসাধ্য-

शांकरभाष्यम् ।

बुद्धिज्ञानतत्त्वप्रसिद्धः सुविज्ञेयमासन्नतरमात्रतत्त्वमप्यप्रसिद्धः हर्किञ्जेयमतिदूरं अत्रुदिव
 च प्रतिभाति अविवेकिनां बाह्यकारनिवृत्तबुद्धीनास्तु लक्ष्णुर्बाह्यप्रसादानां नातः परं
 सुखं सुप्रसिद्धः सुविज्ञेयमासन्नमस्ति तथाचोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्ममित्यादि केचित्तु
 पण्डितंमन्त्रा निराकारत्वादात्रवस्तु नोपैति बुद्धिवतोदुःसाध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठेत्याहः
 सत्यमेवः गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यस्तुवहिरिष्ययासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्र-
 माणेषुकृतश्रमाणां तद्विपरीतनास्तु लौकिकथाहृथाहकद्वैतवहनि सद्बुद्धिनि तरान्नुंस-
 म्पाद्या आञ्चैतन्नव्यतिरेकेण वस्तुस्तुरशानूपलक्षेः यथा चैतदेवमेव नाञ्चथेत्यवोचाम
 उक्तं भगवता यथाः जायति तूतानि सा निशा पशुतोमुनेरिति तस्माद्बाह्यकारभेद-
 बुद्धिनिवृत्तिरेवात्ररूपालम्बने कारणं न हात्रा नाम कश्चित् कदाचिदप्रसिद्धः प्रापेया
 हेय उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नाञ्चनि स्वार्थाः सर्वार्थाः प्रवृत्तयः वार्थाः प्रसञ्जेवन् ।
 नच देहाद्याचेतनार्थः शक्यं कल्पयितुं नच सुखार्थः सुखं दुःखार्थः वा दुःखमात्रावगत्य
 वसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारश्च तस्माद्यथा स्वदेहश्च परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततो-

गिरिकृत टीका ।

चेनासिद्धत्वं नेत्याह नहीति । आञ्चत्वादेव प्रसिद्धत्वेन प्राञ्चत्वादानात्रवत्तु हेयोपा-
 देयत्वरयोगान्न क्रियासाध्यातेत्यर्थः आञ्चनश्चेदृते क्रिया सिद्धत्वात्तदा सर्वप्रवृत्तीनामभ्यु-
 दयनिःश्रेयसार्थानां आञ्चार्थत्वायोगादर्थिनोर्हृत्त्वमप्रामाणिकं श्रादित्याह अप्रसिद्धे
 हीति । न प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादीनां अत्रुतवशार्थित्वेन तदर्थ्यादित्याशक्यं घटादिव-
 दचेतनाश्राथित्वायोगान्मवमित्याह नचेति ननुप्रवृत्तीनां फलावसायितया सुखदुःख-
 योरत्रुतरान्तरार्थत्वात् स्वार्थत्वं त्राह नचेति । प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयोः
 स्वार्थत्वात् सिद्धेरर्थित्वेनात्रा सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च सर्वापेक्षान्तरादात्रावगत्यवसानः
 सर्वव्यवहारः नचाञ्चप्रसिद्धे यज्ञादिव्यवहारश्च तत् ज्ञानार्थत्वेनाञ्चप्रसिद्धिरेष्टव्येत्याह
 अञ्चेति । नञ्चाञ्चप्रसिद्धोऽपि प्रमाणत्वात् प्रसिध्यति तत् प्रमाणदेवेति श्रायान्तराह
 तस्मादिति । मानमेवादि सर्वव्यवहारश्चात्रावगत्यस्तुहोपगमात् प्रागेव प्रमाणप्रवृत्तेरात्र-
 प्रसिद्धेरेष्टव्येत्यादित्यर्थः । आत्रावगतोरेवः स्वाभाविकत्वे विवेकवतामारोपनिवृत्त्या
 ज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धेद्युपसंहरति इत्याञ्चेति । नञ्नाकारामेवात्रुमीमहे बुद्धिमिति
 वदतास्तुमनाकारमप्रत्यक्षमिच्छताः प्रागर्थावगतेरप्रसिद्धमेव ज्ञानं नेत्याह येषामिति ।
 सुखादिवन्नित्यात्रुभवगमं ज्ञानं नात्रुमेयं विषयावगत्या तदत्रुमितावितरेतराश्रयादिति
 भावः । इतश्च ज्ञानं प्रसिद्धमश्रुथा तत्र जिज्ञासाप्रसङ्गान्न च ज्ञाने जिज्ञासाप्रसिद्धा
 प्रसिद्धे च तदयोगादित्याह जिज्ञासेति । तदेव प्रपञ्चयति अप्रसिद्धेऽदिति ।
 दृष्टान्तमेव व्याचष्टे षथेति । दाष्टान्तिकं विवृणोति तथेति । इष्टान्तित्वात् निराचष्टे

বুদ্ধ্যা বিশুদ্ধয়া যুক্তো ধৃত্যাত্মানং নিয়ম্য চ ।
শব্দাদীন্ বিষয়াংস্ত্যক্ত্বা রাগদ্বेषৌ ব্যদশ্য চ ॥৫১॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ইপ্যাঙ্মনোহস্তরতমত্বাত্তদবগতিং প্রতি ন প্রমাণান্তরাপেক্ষেত্যাত্মজ্ঞাননিষ্ঠা বিবেকিনাং
সুপ্রসিদ্ধেতি সিদ্ধং যেষামপি নিবাকারং জ্ঞানমপ্রত্যক্ষস্তেষামপি জ্ঞানবশেঠৈব জ্ঞেয়াবগ-
তিরিতি জ্ঞানমত্যস্তং প্রসিদ্ধং সুখাদিবদেবেত্যভ্যপগস্তব্যং জিজ্ঞাসানুপপত্তেচাপ্রসিদ্ধ-
ক্বেৎ জ্ঞানং জ্ঞেয়বজ্জিজ্ঞাস্তেত যথা জ্ঞেয়ং ঘটাদিলক্ষণং জ্ঞানেন জ্ঞাতা ব্যাপ্তুমিচ্ছতি
তথা জ্ঞানমপি জ্ঞানান্তরেণ জ্ঞাতা ব্যাপ্তুমিচ্ছেন্ন চৈতদস্তু অতোহত্যস্তপ্রসিদ্ধং জ্ঞানং
জ্ঞাতাপ্যতএব প্রসিদ্ধইতি তস্মাৎ জ্ঞানে যত্নো ন কর্তব্যঃ কিন্তুনান্নবুদ্ধিনিবৃত্তাবেব তস্মাৎ
জ্ঞাননিষ্ঠা সুসম্পাদ্যা ॥ ৫০ ॥

সেয়ং জ্ঞানস্য পরা নিষ্ঠোচ্যতে কথং কার্ষ্যেতি বুদ্ধ্যাধ্যবসায়ান্নিকয়া বিশুদ্ধয়া মায়া-
রহিতয়া যুক্তঃ সম্পন্নো ধৃত্য ধৈর্ঘ্যেণ আত্মানং কার্ষ্যকরণসজ্ঘাতং নিয়ম্য চ নিয়মন-

গিরিকৃত টীকা ।

নচেতি । জ্ঞানস্য জ্ঞানান্তরেণ জ্ঞেয়ত্বমেতচ্ছকার্থঃ অনবস্থাপত্তেরিতার্থঃ । জ্ঞানে
জিজ্ঞাসানুপপত্তৌ ফলিতমাহ অতইতি । প্রসিদ্ধেহপি জ্ঞানে জ্ঞাতর্ঘ্যাঅনি কিমায়া
তস্তদাহ জ্ঞাতাপীতি । জ্ঞানস্য বিনা জ্ঞাতারমপর্য্যবসানাদিতার্থঃ । জ্ঞানস্য প্রসিদ্ধত্বে
তত্র ভাবনাপর্য্যায়োবিধিনীস্তীত্যাহ তস্মাদিতি । কুত্র তর্হি প্রযত্নাখ্যা ভাবনেত্যা-
শঙ্ক্যাহ কিংত্বিতি । অবিষয়ে নিরাকারে চাত্মনি জ্ঞাননিষ্ঠয়োঃ দুঃসম্পাদ্যস্বভাবে ফলিতং
নিগময়তি তস্মাদিতি ॥ ৫০ ॥

ব্রহ্মজ্ঞানস্য পবাং নিষ্ঠাং প্রতিষ্ঠাপিতামনুদ্য শ্লোকান্তবমবতারয়িতুং পৃচ্ছতি সেয়মিতি ।
সেয়ং ব্রহ্মজ্ঞানস্য পরা নিষ্ঠা সমারোপিতা তদ্ব্যন্বিত্বিদ্ধারা ব্রহ্মণি পরিসমাপ্তিজ্ঞান-
সস্তানরূপোচ্যতে সা কার্ষ্যা সুসম্পাদ্যেতি ষড়্ভুজং তৎকথং কেনোপায়েনেতি প্রশ্নার্থঃ ।
পৃষ্টমুপায়ভেদমুদাহরতি বুদ্ধ্যেতি অধ্যবসায়োব্রহ্মজ্ঞাননিশ্চয়ং মায়াবহিতত্বং সংশয়বিপর্য্যয়-
শূন্যত্বং । শব্দাদিসমস্তবিষয়ত্যাগে দেহস্থিতিরপি দুঃস্থা শ্চাদিত্যাশঙ্ক্যাহ সামর্থ্যা-

স্বামিকৃত টীকা ।

নৈব মে বচনান্নিবোধ, প্রতিষ্ঠিতা যা ব্রহ্ম প্রাপ্তিস্তামিমাং, তথা দর্শয়িতুমাহ নিষ্ঠা জ্ঞানস্য
যা পরেতি । নিষ্ঠা পর্য্যবসানং পরিসমাপ্তিরিতার্থঃ ॥ ৫০ ॥

ভদেবাহ বুদ্ধ্যেতি । উক্তেন প্রকারেণ বিশুদ্ধয়া পূর্কোক্তয়া সাধিকয়া বুদ্ধ্যা যুক্তো
ধৃত্য সাধিক্যা আত্মানং তামেব বুদ্ধিঃ নিয়ম্য নিশ্চলাঃ কৃৎশা শব্দাদীন্ বিষয়াংস্ত্যক্ত্বা

বিবিক্তসেবী লঘাশী যতবাক্কায়মানসঃ ।

ধ্যানযোগপরো নিত্যং বৈরাগ্যং সমুপাশ্রিতঃ ॥ ৫২ ॥

শাক্করভাষ্যম্ ।

কৃত্বা বশীকৃত্য শব্দাদীন্ শব্দ আদির্ঘেষাস্তে শব্দাদয়স্তান্ বিষয়াস্ত্যক্ত্বা সামর্থ্যাৎ শরীরস্থি-
তিমাত্রান্ কেবলান্ মুক্ত্বা ততোহধিকান্ সুখার্থান্ ত্যক্ত্বা ত্যর্থঃ শরীরস্থিত্যর্থত্বেন প্রাপ্তেষু
চ রাগদ্বेषৌ বৃন্দস্ত চ পরিত্যজ্য ॥ ৫১ ॥

ততঃ বিবিক্তসেবী অবণ্যনদীপুলিনগিরিগুহাদীন্ দেশান্ সেবিতুং শীলমশ্চেতি বিবিক্ত-
সেবী লঘাশী লঘশানশীলোবিবিক্তসেবালঘশানয়োনিদ্রাদিদোষনিবর্তকত্বেন চিত্তপ্রসাদহেতুত্বাৎ
গ্রহণং যতবাক্কায়মানসোবাক্ চ কাশ্চ মানসঞ্চ যতানি নিয়তানি সংযতানি যশ্চ জ্ঞাননি-
ষ্ঠস্য স জ্ঞাননিষ্ঠোযতির্ধতবাক্কায়মানসঃ শ্রাদেবমুপবতকবণঃ সন্ ধ্যানযোগপরোধ্যানমাত্ম-
স্বরূপং চিন্তনং যোগআত্মস্বরূপবিষয়এরৈকাগ্রীকবণস্তৌ ধ্যানযোগৌ পরত্বেন কর্তব্যৌ যশ্চ
স ধ্যানযোগপরোনিত্যং নিত্যগ্রহণং মন্ত্রজপাদ্যন্বকর্তব্যাব্যভাবদর্শনার্থং বৈরাগ্যং বিরাগ-
ভাবোদৃষ্টাদৃষ্টেষু বিষয়েষু বৈতৃষ্ণ্যং সমুপাশ্রিতোনিত্যমেবেত্যর্থঃ ॥ ৫২ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

দিতি । বিষয়মাত্রত্যাগে দেহস্থিত্যনুপপত্তেজ্ঞাননিষ্ঠাসিক্তিপ্রসঙ্গাদিত্যর্থত্বেনামুক্তাতে-
ষথেষু প্রাপ্তরাগাদিজ্ঞাননিষ্ঠাপ্রতিবন্ধকং বৃন্দস্তচি শরীরেতি । পরিত্যজ্য বিবিক্তসেবী
শ্রাদিতি সম্বন্ধঃ ॥ ৫১ ॥

বুদ্ধকৈশোরদ্যং যত্নেন কার্যং করণনিয়মনন্দেহস্থিতিহেতুতিরিক্তবিষয়ত্যাগঃ দেহ-
স্থিত্যর্থেষপি তেষু রাগদ্বেষবর্জনমিত্যুপায়ভেদে সিক্তে সত্যুপায়ান্তবান্যপি যত্নসাধ্য
নীত্যাহ ততইতি । চিত্তৈকাগ্র্যপ্রসাদার্থং বিবিক্তসেবিত্বং ব্যাকরোতি অন্তেতি ।
নিদ্রাদিদোষনিবৃত্ত্যর্থং লঘাশিষ্ণুঃ বিশদয়তি লঘুতি । লঘু পবিমিতং হিতং মেধ্যং
বাশিতুং শীলমশ্চেতি তথোচ্যতে । বিশেষণয়োস্তাৎপর্য্যং বিবৃণোতি বিবক্তেতি ।
নিদ্রাদীত্যাदिशब्दादालम्ब्यप्रमादादयोर्वृत्तिविकल्पका विवक्तिताः । वक्ष्यमाणध्यानयोग

স্বামিকৃত টীকা ।

তদ্বিষয়ো রাগদ্বেষৌ বুদ্ধস্য । বুদ্ধ্যা বিশুদ্ধয়া মুক্তইত্যাদীনাং ব্রহ্মভূয়স্ব কল্পতইতি
তৃতীয়েনাম্বয়ঃ ॥ ৫১ ॥

কিঞ্চ বিবেক্তেতি । বিবিক্তসেবী শুচিদেশাবস্থায়ী লঘাশী মিতভোজী এতৈরুপায়ৈর্ধত-
বাক্কায়মানসঃ সংযতবাগ্দেহচিত্তোভূত্বা নিত্যং সর্বদা ধ্যানেন যো যোগোব্রহ্মনঃস্পর্শস্তৎ-
পরঃ সন্ ধ্যানাবিচ্ছেদার্থঃ পুনঃপুনর্দৃঢ়ং বৈরাগ্যং সম্যগাশ্রিতোভূত্বা ॥ ৫২ ॥

অহঙ্কারং বলং দর্পং কামং ক্রোধং পরিগ্রহম্ ।

বিমুচ্য নির্মমঃ শান্তো ব্রহ্মভূয় কল্পতে ॥ ৫৩ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কিঞ্চ অহংকবণমহঙ্কারোদেহেল্লিয়াদিবু তঃ বলং সামর্থ্যং কামরাগাদিযুক্তং নেত-
রচ্ছরীরাদিসামর্থ্যং স্বাভাবিকত্বেন ত্যাগশ্চাশক্যত্বাৎ দর্পো নাম হর্ষানন্তরভাবী ধর্ম্মাতিক্র-
মহেতুঃ স্বষ্টঃ তৃপ্যতি তৃপ্তোধর্ম্মতিক্রামতীতি স্ববর্ণাৎ তঞ্চ কামমিচ্ছাং ক্রোধং দ্বেষঞ্চ
পরিগ্রহমিল্লিয়মনোগতদোষপরিত্যাগে শরীরধারণপ্রসঙ্গেন ধর্ম্মানুষ্ঠাননিমিত্তেন বা বাহুঃ-
পরিগ্রহঃ প্রাপ্তস্তঃ চ বিমুচ্য পরিত্যজ্য পরমহংসপরিব্রাজকোভূত্বা দেহজীবনমাত্রৈহপি
নির্গতমমভাবোনির্মমোহতএব শান্ত উপরতঃ যঃ সংহৃত্যাসোযতিজ্ঞাননিষ্ঠোব্রহ্মভূয়ায়
ব্রহ্মভবনায় কল্পতে সমর্থোভবতি ॥ ৫৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

যোকুপায়ত্বেন বিশেষণাস্তরং বিভজতে বাক্ চেতি । রাগাদিসংযমশ্চাবশ্যকত্বদ্যোতনার্থং
শ্চাদিত্যুক্তং । সংযতবাগাদিকরণগ্রামশ্চানায়াসেন কর্তব্যমুপদিশতি এবমিতি । মন্ত্রজপা-
দীত্যাদিপদেন প্রদক্ষিণপ্রণামাদয়োধ্যানযোগপ্রতিবন্ধকা গৃহীতাঃ । উক্তয়োরেব ধ্যান-
যোগয়োক্রুপায়ত্বেনোক্তং বিরাগভাবং বিভজতে দৃষ্টেতি । সম্যক্ত্বমেব ব্যনক্তি নিত্য-
মিতি ॥ ৫২ ॥

জ্ঞাননিষ্ঠশ্চ যতের্কিশেষণাস্তরং সমুচ্চিনোতি কিঞ্চেতি । নিত্যং ধ্যানযোগপরত্বে
সমুচ্চিতং কারণাস্তরং বিবৃণোতি অহঙ্কবণমিতি । সামর্থ্যমাত্রৈ বলশব্দাদুপলভ্যমানে
কিমিতি বিশেষবচনমিত্যাশঙ্ক্যাহ স্বাভাবিকত্বেনেতি । উক্তে দর্পে মানমাহ স্বষ্টইতি ।
বৈরাগ্যশব্দেন লক্ষস্যাপি কামত্যাগস্য পুনর্কচনং প্রকৃষ্টত্বখ্যাপনার্থমহঙ্কারাদিত্যাগে পরি-
গ্রহপ্রাপ্ত্যভাবাত্ত্যাগোক্তিরযুক্তত্যাশঙ্ক্যাহ ইল্লিয়েতি । পরিগ্রহহাভাবে মমত্ববিষয়া-
ভাবান্নির্মমত্বং কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ দেহেতি । অহংকারমমকারয়োরভাবেন প্রাপ্ত্যমস্তঃ-
করণোপরতিমনুবদতি অতএবেতি । উক্তমনুদ্য জীবনেনবাসৌ ব্রহ্মীভবতীতি ফলিতমাহ
যঃ সংহতেতি । জ্ঞাননিষ্ঠপদাদূর্কং সশব্দোদ্রষ্টব্যঃ, ব্রহ্মণোভবনমনুসন্ধানপরিপাকপর্য্যন্তঃ
সাক্ষাৎকরণং তদর্থমিতি যাবৎ ॥ ৫৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ততশ্চ অহঙ্কারমিতি । বিরক্তোহহমিত্যাদ্যহঙ্কারং বলং ত্বাৎপ্রহং দর্পং যোগবলাত্মশ্চা-
র্গপ্রবৃত্তিলক্ষণং প্রারকবশাৎ অপ্রাপ্যমানেষপি বিষয়েষু কামং ক্রোধং পরিগ্রহঞ্চ বিমুচ্য
বিশেষেণ ত্যক্ত্বা বলাদাপন্থেবু নির্মমঃ সন্ শান্তঃ পরমামুপশান্তিঃ প্রাপ্তোব্রহ্মভূয়ায় ব্রহ্মাহ-
মিতি নৈশ্চল্যেনাবস্থানায় কল্পতে যোগেয়া ভবতি ॥ ৫৩ ॥

ব্রহ্মভূতঃ প্রসন্নাত্মা ন শোচতি ন কাঙ্ক্ষতি ।

সমঃ সর্বেষু ভূতেষু মদ্ভক্তিং লভতে পরাম্ ॥ ৫৪ ॥

শাক্তরভাষ্যম্

অনেন ক্রমেণ ব্রহ্মভূতো ব্রহ্মপ্রাপ্তঃ প্রসন্নাত্মা লক্ষ্যাত্মপ্রসাদস্বভাবো ন শোচতি
কিঞ্চিদর্থবৈকল্যং আত্মনো বা বৈগুণ্যকোদ্দিশ্চ ন সন্তপ্যতে ন কাঙ্ক্ষতি ন হুপ্রাপ্তবিষয়া-
কাঙ্ক্ষা ব্রহ্মবিদ উপপদ্যতে অতো ব্রহ্মভূতশ্চায়ং স্বভাবোহনুদ্যতে ন শোচতি ন কাঙ্ক্ষতীতি
ন হুযতীতি বা পাঠঃ সমঃ সর্বেষু আত্মোপম্যেন সর্বেষু ভূতেষু সুখং দুঃখং বা সমমেব
পশ্যতীত্যর্থো নাহ্মসমদর্শনমিহ তস্য বক্ষ্যমাণত্বাৎ ভক্ত্যা মামভিজ্ঞানাতীতি চ এবংভূতো
জ্ঞাননিষ্ঠোমদ্ভক্তিং ময়ি পবমেশ্বরে ভক্তিং ভজনং পরমামুত্তমাং জ্ঞানলক্ষণাং চতুর্থীং লভতে
চতুর্কিধা ভজন্তে মামিত্যুক্তং ॥ ৫৪ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

অপেক্ষিতং পূর্বস্বল্পভবশ্লোকমবতারয়তি অনেনেতি । বুদ্ধ্যা বিশুদ্ধয়েত্যাদিরত্রঃ ক্রমঃ
ব্রহ্মপ্রাপ্তো জীবনৈব নিবৃত্তাশেষানর্থোনিবৃত্তিশযানন্দব্রহ্মাত্মভেদে ভবন্নিত্যর্থঃ । অধ্যাত্মঃ
প্রত্যাগাত্মা তস্মিন্ প্রসাদঃ সর্বানর্থনিবৃত্ত্যা পবমানন্দাবির্ভাবঃ । স লকো যেন জীবনু-
ক্লেম স তথা । ন শোচতীত্যাদৌ তাৎপর্যমাহ নহীতি । প্রাপ্তব্যপবিহার্য্যাবানিশ্চয়া-
দিত্যর্থঃ । স্বভাবানুবাদমুপপাদয়তি ব্রহ্মভূতশ্চেতি । তস্মাপ্রাপ্তবিষয়াভাবান্নাপি পরি-
হার্য্যাপবিহারপ্রযুক্তঃ শ্লোকঃ পবিহার্য্যশ্চৈবাতাবাদিত্যর্থঃ । পাঠান্তবে তু রমণীয়ং প্রাপ্য
প্রমোদতে তদভাবাদিত্যর্থঃ । বিবক্ষিতং সমদর্শনং বিশদয়তি আত্মেতি । নহু সর্বেষু
ভূতেষ্বাত্মনঃ সমস্ত নির্কিংশেষস্য দর্শনমত্রাতিশ্রেতং কিং নেষ্যতে তত্রাহ নায়েতি । উক্তবিশে-
ষণবতো জীবনুক্লেম্য জ্ঞাননিষ্ঠা প্রাণক্লেমক্রমেণ প্রাপ্তা সুপ্রতিষ্ঠিতা ভবতীত্যাহ এবস্তু ত ইতি ।
শ্রবণমননিদিধ্যাসনাভ্যাসবতঃ শমাদিযুক্তশ্চাত্যন্তে শ্রবণাদিভিঃ ব্রহ্মাত্মপরোক্ষং মোক্ষ-
ফলং জ্ঞানং সিধ্যতীত্যর্থঃ । আর্জাদিভক্তিভ্রয়াপেক্ষয়া জ্ঞানলক্ষণাং ভক্তিং চতুর্থীমিত্যুক্তাং ।
তত্র সপ্তমস্থবাক্যমনুকূলয়তি চতুর্কিধাইতি ॥ ৫৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

ব্রহ্মাহমিতিনৈশ্চল্যেনাবস্থানস্য ফলমাহ ব্রহ্মেতি ! ব্রহ্মভূতো ব্রহ্মণ্যবস্থিতঃ প্রসন্ন-
চিত্তঃ নষ্টঃ ন শোচতি নচাপ্রাপ্তঃ কাঙ্ক্ষতি দেহাদ্যভিমানাভাবাৎ । অতএব সর্বেষুপি
ভূতেষু সমঃ সন্ রাগদ্বेषাদিকৃতবিক্ষেপাভাবাৎ সর্বভূতেষু মদ্ভাবনালক্ষণাং পরাং মদ্ভক্তিং
লভতে ॥ ৫৪ ॥

ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান্ যশ্চাস্মি তদ্বৃত্তঃ ।

ততো মাং তদ্বৃত্তো জ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্তরম্ ॥ ৫৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ততো জ্ঞানলক্ষণয়া ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান্ হমুপাধিকৃতবিস্তরভেদঃ যশ্চাহং
বিধ্বস্তসর্কোপাধিভেদোহ্ভিমত উত্তমপুরুষ আকাশকল্পস্তঃ মামদৈতং চৈতন্যমাত্রৈকরসম-
জমজরমমরমভয়মনিধনস্তদ্বৃত্তোহ্ভিজানাতি' ততো মামেবস্তদ্বৃত্তোজ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্তরং
মামেব নাত্র জ্ঞানানন্তরপ্রবেশক্রিয়ৈ ভিন্নে বিবক্ষিতে জ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্তরমিতি' কিং তহি
ফলাস্তরাভাবাৎ জ্ঞানমাত্রমেব ক্ষেত্রজ্ঞাপি মাং বিদ্বীত্ব্যুক্তত্বাৎ ননু বিরুদ্ধমিদমুক্তং
জ্ঞানশ্চ যা পবা নিষ্ঠা তয়া মামভিজানাতি কথং বিরুদ্ধমিতি চেহুচ্যতে যদৈব

গিরিকৃত টীকা ।

ননু সমাধিসাধোয় পবমভক্ত্যান্নকেন জ্ঞানেন কিং অপূর্কমবাপ্যতে তত্রাহ ততইতি ।
ভক্ত্যা সমাধিজ্ঞায়া মাং ব্রহ্মাভিমুখোয় প্রত্যক্ত্বয়া জানাতি ব্যাপ্নোতীত্যর্থঃ । তদেব
জ্ঞানং ভক্তিপবাধীনং বিরূপোতি যাবানিতি । আকাশকল্পহমনবচ্ছিন্নহমসঙ্গত্বঞ্চ । চৈত-
ন্যস্য বিষয়সাপেক্ষত্বং প্রতিক্ষিপতি অদৈতমিতি । যেতু দ্রব্যবোধান্নহমান্ননো মনুস্তে
তান্ প্রত্যুক্তং চৈতন্যমাত্রৈতি । আনুনি তন্মাত্রৈহপি ধর্মাস্তবমুপেত্য ধর্মধর্মিত্বং প্রত্যাহ
একরসমিতি । সর্কবিক্রিয়ারাহিত্যোক্ত্যা কোটস্থ্যমান্ননো ব্যবস্থাপয়তি অজরমিতি ।
উক্তবিক্রিয়াভাবে তদ্বৈজ্ঞানাসম্বন্ধং হেতুমাহ অভয়মিতি । তদ্বজ্ঞানমনুদ্য তৎফল-
বিদেহকৈবল্যং লভয়তি ততইতি । তদ্বজ্ঞানশ্চ তন্মাদনস্তবপ্রবেশক্রিয়ায়াশ্চ ভিন্নত্বং
প্রাপ্তং প্রত্যাহ নাত্রৈতি । ভিন্নত্বাভাবে কা গতির্ভেদোক্তেরিত্যাশঙ্কোপচারিকত্বমাহ
কিং তহীতি । প্রবেশইতিশেষঃ । ব্রহ্মপ্রাপ্তিবৈব ফলাস্তরমিত্যাশঙ্ক্য ব্রহ্মান্ননোভেদা-
ভাবান্ন জ্ঞানাতিরিক্তা তৎপ্রাপ্তিরিত্যাহ ক্ষেত্রজ্ঞায়েতি । জ্ঞাননিষ্ঠয়া পরয়া ভক্ত্যা
মামভিজানাতিত্ব্যুক্তমাক্ষিপতি নশ্বিতি । বিরুদ্ধত্বং ক্ষোবয়িত্বং পৃচ্ছতি কথমিতি । বিবো-
ধক্ষ টীকরণং প্রতিজানীতে উচ্যতইতি । তত্র জ্ঞানশ্চোৎপত্তিরেব বিষয়াভিব্যক্তিরি-
ত্যাহ যদেতি । এবকারনিরস্যং দর্শয়তি ন জ্ঞানেতি । ইত্যাবয়োঃ সিদ্ধমিতিশেষঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

ততশ্চ ভক্তোতি । তয়া চ পরয়া ভক্ত্যা তদ্বৃত্তো মামভিজানাতি, কথংভূতং, যাবান্
সর্কব্যাপী' যশ্চাস্মি সচ্চিদামন্দঘনস্তথাভূতং, ততশ্চ মামেবস্তদ্বৃত্তো জ্ঞাত্বা তদনন্তরং তস্য
জ্ঞানস্যোপরমে নতি মাং বিশতে পরমানন্দরূপো ভবতীত্যর্থঃ ॥ ৫৫ ॥

शास्त्ररत्नाशयम् ।

यस्मिन् विषये ज्ञानमुपपद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञानानिष्ठाः
 ज्ञानावृत्तिलक्षणमपेक्षतइति ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञानानि
 ष्ठाभिजानातीति नैव दोषो ज्ञानस्य स्वात्नोपतिपविपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविही-
 नस्य यदाज्ञानुभवनिश्चयावसानवृत्तस्य निष्ठाशब्दालापात् शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्प-
 तिपरिपाकहेतुसहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धाद्यमानिहादिशुणः चापेक्ष्य जनितस्य
 क्लेशप्रपवमात्सुकज्ञानस्य कर्त्रादिकावकतेदबुद्धिनिवृत्तनसर्वकर्मसन्नाससहितस्य स्वात्न-
 अनुभवनिश्चयरूपेण मदवस्थानं सा पवा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते नैवः ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादित-
 क्तित्रयापेक्षया पवा चतुर्थी भक्तिरित्युक्त्या तया पवया भक्त्या भगवत्तु तद्वतोऽभिजानाति
 यदनन्तरमेवेश्वरक्लेशप्रपवतेदबुद्धिविशेषतो निवृत्ते अतोऽज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या माम-
 भिजानातीति वचनं न विरुध्यते अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायां शास्त्रं वेदाङ्गतिहासपूर्वा-
 न्मृत्तिलक्षणं प्रसिद्धमर्थवद्भवति विदिहा व्याख्यानं भिक्काचर्याः चवन्ति तस्मात् आसमेयास्तप-

गिरिकृत टीका ।

ज्ञानोत्पत्तेवेव विषयाभिव्यक्त्येहपि कथं प्रकृते विवोधीत्याशङ्क्याह ततश्चेति ।
 विरुद्धमिति शेषः । शक्तिः विवोधः निवृत्ति नैवदोषइति । उक्तमेव हेतुं
 प्रपक्षयति शास्त्रेति । योहि शास्त्रानुसार्थ्याचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान्
 पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्मात् पविपाकः संशयादिप्रतिवृद्धःसस्तत्र हेतुभूतमुपदेश-
 नैव सहकारिकावणः यद्बुद्धिशुद्धादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यदैक्यज्ञानं
 तस्य कावकतेदबुद्धिनिवृत्तानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां सन्नासेन सहितस्य फलरू-
 पेण स्वात्नोत्पत्तेव सर्वप्रकल्पनावहिते यदवस्थानं सा ज्ञानस्य पवा निष्ठेति व्यवहियते
 प्रामाणिकैवित्यर्थः । यदि यथोक्ता पवा ज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्यु-
 क्तेति तत्राह सेवमिति । यथोक्त्या भक्त्या भगवत्तु ज्ञानं निवृत्तीत्याह तथेति ।
 तद्वृत्तज्ञानस्य फलमाह यदनन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपायाभगवत्तु ज्ञानानिष्ठेतिवैका-
 न्त्यफलस्य ज्ञाननिवृत्तेस्तस्मात्तत्रात् वेदोक्तेश्चोपचाविकत्वात् प्रकृतः वाक्यमविरुद्ध-
 मुपसंहवति अतइति । उपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसन्नाससहितस्य स्वरूपवस्थानान्म-
 कस्य परमपुरुषार्थोपरिकल्पितमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह अत्रचेति । तदेव शास्त्रमुदाहरति
 विदिहेत्यादिना । दर्शितानि वाक्यानि सर्वकर्माणि मनसेत्यादीनि । नन्वेवाः वाक्या-
 नामविवक्तिार्थज्ञानास्ति सार्थे प्रामाण्यमित्याशङ्क्याध्ययनविधुपास्तताः वेदवाक्यानास्तद-
 न्नरोधित्वाच्चेतरेवाः नैवमित्याह नचेति । तथापि सोऽहरोदीदित्यादिवन्न सार्थे मान-
 तेत्याशङ्क्याह न चार्थवादइति । इतश्च मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षोपरिकज्ञाननिष्ठस्य

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्दयापाश्रयः ।

मं प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सामतिरिक्तमाह्न्यासएवात्यवेचयदिति सन्न्यासः कर्मणां आसौ वेदानिशङ्क लोकात्मयुक्तं पवित्राज्यं त्र्यङ्गं धर्ममधर्मं चेत्यादि ईह च दर्शितानि वाक्यानि नच तेषां वाक्यानां आनर्थक्यं युक्तं न चार्थवादश्च स्वप्रकरणसूत्रां प्रत्यगात्राविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य नहि पूर्वसमुद्रः जिगमिमोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा समानमार्गश्च संभवति प्रत्यगात्रविषयप्रत्ययसंज्ञानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणा सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्योति सिद्धः ॥ ५५ ॥

स्वकर्मणा भगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना सूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे

गिरिकृत टीका ।

सन्न्यासेऽधिकारो न कर्मनिष्ठायामित्याह प्रत्यागिति । ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठाविरुद्धेत्यत्र दृष्टान्तमाह न हीति । ज्ञाननिष्ठास्वरूपानुवादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्याः सहभावित्वं विरुद्धमिति दाष्टान्तिकमाह प्रत्यागयेति । कथं ज्ञानकर्मणोर्किंबोधधीरित्याशङ्क्य कर्मणां ज्ञाननिवर्तयत्वस्य श्रुतिस्रुतिसिद्धत्वादित्याह पर्यतेति । असुरवानुभवोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन सांकर्याभावसम्पादकभेदवानित्यर्थः ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ५५ ॥

तर्हि ज्ञाननिष्ठैरेव मोक्षसंज्ञवान् कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशङ्क्याह स्वकर्मणेति । तामेव सिद्धिप्राप्तिः विशिनष्टि ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्चनरूपे कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थेत्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठासिद्ध्यर्थेत्याह यन्निमित्तेति । ज्ञाननिष्ठापि कुत्रोपयुक्तेत्यत्राह मोक्षेति । स्वकर्मणा भगवदर्चनात्मानो भक्तियोगस्य पवःपरया मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विध्यपेक्षिताः श्रुतिमवतारयति स भगवदिति । ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युभयं प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विभागेन प्रति-

श्यामिकृत टीका ।

स्वकर्मभिः परमेश्वरारधनाहृतः मोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माणीति । नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण सर्वदा कुर्वाणः मद्दयापाश्रयः अहमेव वपाश्रयश्चाश्रयणीयो नतु स्वर्गादिकलः यस्य स मं प्रसादां शाश्वतमनादि अव्ययं नित्यं सर्वोक्तं कृष्टं पदं प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

चेतसा सर्वकर्मणि मयि संशुभ्र मंपरः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चिन्तः सततं भव ॥ ५१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्रार्थनिश्चयदाट्याय सर्वकर्मणि प्रतिषिद्धाद्यपि सदा कूर्वाणोऽनुतिष्ठन् मद्वापाश्रयोऽहं वासुदेवः शिवो व्यापाश्रयो यस्य समद्वापाश्रयोमयार्पितसर्वाङ्गभावइत्यर्थः सोऽपि मन्-
प्रसादान्मेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैश्वः पदमवाप्य ॥ ५० ॥

यस्मादेवञ्चान्ते चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्मणि दृष्टादृष्टार्थानि मयाश्रवे सन्नास्य यत् कवोषि यदश्रीतुक्त्यायेन मन्पवोऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मन्पवः सन् मय-
र्पितसर्वाङ्गभावः बुद्धियोगमपि समाहितबुद्धिः बुद्धियोगस्तु बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयो-
ऽनन्तशरणत्वः मच्चिन्तः मयोव चिन्तः यस्य समच्चिन्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५१ ॥

गिरिकृत टीका ।

पादितः किमितीदानीं कर्मनिष्ठा पुनःस्तत्या कर्तव्यातयोच्यते तत्राह शास्त्रार्थेति । तत्र
तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकवणवशादिहोपसंहावः सर्वशास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढतां द्योत-
यतीत्यर्थः यदापि कस्यचिद् कर्मानुष्ठायिनो बुद्धिशुद्धिर्वा कैवल्यं सिध्यति तथापि पाप-
बाह्यादकर्मानुष्ठायिनोऽपि कस्यचिद् बुद्धिशुद्ध्यात्वात् कैवल्यासिद्धिवित्याह सर्वकर्मणीति ।
सर्वशदानुबोधोद्योगवशात्पवनस्तुतिपवनेन श्लोकः व्याचष्टे प्रतिषिद्धाद्यपीति नित्यनैमित्तिक-
वदितापेवर्थः । निषिद्धाचवणस्य प्रामाणिकत्वं व्यावर्तयति सदेति । अनुतिष्ठन्वैश्वः पद-
माप्नोतीति समस्तः । पापकर्मकाविणोऽथोक्तपदप्रार्थो पापस्यापि मोक्षफलमुपगतं
स्यादित्याह मद्वापाश्रयइति । तस्यैव तात्पर्यमाह मयाति तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्व-
मुपेक्षितं स्यादित्याह सोऽपीति ॥ ५० ॥

प्रसादोऽनुग्रहः सम्यग् ज्ञानोदयः पदं पदनीयः उपनिषत्तात्पर्यगम्यमव्ययमपक्वमर-
हितं पवमेश्वरप्रसादस्यैव माहात्म्यं यतः सिद्धस्तस्मात्प्रसादार्थं भवता प्रयतितव्यमित्याह
यस्मादिति । भगवत्प्रसादासादितसम्यग् ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्ममात्रादिति ज्ञानं विवेक-
बुद्धिः । आश्रयशकार्थमाह अनन्तेति । किमतोभवति तदाह मच्चिन्तइति ॥ ५१ ॥

श्यामिकृत टीका ।

यस्मादेवः तस्मात् चेतसेति । सर्वानि कर्मणि चेतसा मयि संशुभ्र समर्प्य मन्परः
अहमेव परः प्राप्यः पुरुषार्थो यस्य स व्यवसायात्प्रियं बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य सततं कर्मा-
नुष्ठानकालेऽपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति श्रुत्येन मयोव चिन्तः यस्य तथाभूतो भव ॥ ५१ ॥

ततोऽथविषयति तच्छुभ्र मच्चिन्त इति । मच्चिन्तःसन् मन्प्रसादात् सर्वाण्यपि कर्माणि

মচ্ছিত্তঃ সৰ্ব্বদুৰ্গাণি মৎপ্রসাদাত্তরিষ্যসি ।

অথচেত্ৰমহঙ্কারম্ শ্রোষ্যসি বিনঙ্ক্যসি ॥ ৪৮ ॥

যদহঙ্কারমাশ্রিত্য ন যোৎসাইতি মন্বসে ।

মিথৈথ্যেব্যবসায়ন্তে প্রকৃতিত্বাং নিয়োক্ষ্যতি ॥ ৫৯ ॥

স্বভাবজেন কোন্তেয় নিবন্ধং শ্বেন কৰ্ম্মণা ।

কৰ্ত্ত্বুং নেচ্ছসি যন্মোহাৎ করিষ্যস্ববশোহপি তৎ ॥ ৬০ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মচ্ছিত্তঃ সৰ্ব্বদুৰ্গাণি সৰ্ব্বাণি দুস্তবানি সংসারহেতুজাতানি মৎপ্রসাদাত্তরিষ্যসি অতি
ক্রমিষ্যসি অথ চেৎ যদি ত্বং মহাক্রমহঙ্কাবাৎ পণ্ডিতোহহমিতি ন শ্রোষ্যসি ন গ্রহীষ্যসি
ততস্ত্বং বিনঙ্ক্যসি বিনাশক্রমিষ্যসি ॥ ৫৮ ॥

ইদঞ্চ তয়া ন মন্তব্যং স্বতন্ত্রোহহংকিমর্থং পবোক্তং কবিষ্যামীতি যদি চৈতত্ত্বমহঙ্কাব-
মাশ্রিত্য ন যোৎসাইতি ন যুদ্ধং কবিষ্যামীতি মন্বসে চিন্তয়সি নিশ্চয়ং কবোষি মিথৈথ্যেব্য-
ব্যবসাযো নিশ্চয়ন্তে তব তস্মাৎ প্রকৃতিঃ ক্ষত্রস্বভাবত্বাং নিয়োক্ষ্যতি ॥ ৫৯ ॥

যস্মাচ্চ স্বভাবজেন শৌৰ্য্যাদিনা কোন্তেয় যথোক্তেন নিবন্ধোনিশ্চয়েন বন্ধঃ শ্বেনা-

গিরিকৃত টীকা ।

ভীত্যাপি প্রবর্তেতইতি মন্বানোবিপর্য্যয়ে দোষমাহ অথ চেদिति ॥ ৫৮ ॥

স্বাতন্ত্র্যে সতি ভীতেরবকাশো নাস্তীত্যাশঙ্ক্যাহ ইদঞ্চৈতি । ইতচ্চ ত্বয়া যুদ্ধান্ন বৈমুখ্যং
কৰ্ত্ত্ব মুচিতমিত্যাহ মিথ্যেতি ॥ ৫৯ ॥

যস্মাচ্চেতি । স্বভাবজেন কৰ্ম্মণা নিবন্ধম্ভূমিতি সম্বন্ধঃ । ইতোহপি ত্বয়া যুদ্ধং কৰ্ত্তব্য-
মেবেত্যাহ যস্মাদिति ॥ ৬০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

দুস্তবানি সাংসাবিকদুঃখানি তরিষ্যসি, বিপক্ষে দোষমাহ অথ চেৎ যদি পুনস্ত্বমহঙ্কাবাৎ জ্ঞাত-
ত্বাভিমানাৎমহাক্রমেবং ন শ্রোষ্যসি তর্হি বিনঙ্ক্যসি পুরুষার্থাভ্যুপ্ঠোভবিষ্যসি ॥ ৫৮ ॥

কামং বিনঙ্ক্যামি নতু বন্ধুভিষুঙ্কং করিষ্যামীতি চেত্তত্রাহ যদহঙ্কারমিতি । মহাক্র-
মনাদৃত্য কেবলমহঙ্কারমবলস্য যুদ্ধং ন কবিষ্যামীতি যন্মন্বসে ত্বমধ্যবস্যসি এষ তব বাবসা-
য়োমিথৈথ্যবাস্তত্বস্বাত্তব, তদেবাহ প্রকৃতিত্বাং রজোগুণরূপেণ পরিণতা সতী নিয়োক্ষ্যতি
যুদ্ধে প্রবর্তিষ্যতেব্য ॥ ৫৯ ॥

কিঞ্চ স্বভাবজেনেতি । স্বভাবঃ কত্রিয়ত্বহেতুঃ পূৰ্ব্বকৰ্ম্মসংস্কারস্তস্মাচ্ছাভেন স্বীয়েন

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्राकृतानि मायया ॥ ७१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत् कर्म मोहादविवेकतः कविष्यस्यवशोऽपि परवश एव तत् कर्म यन्मात् ॥ ७० ॥

ईश्वरः ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशेऽर्जुन श्रुत्वास्तुराग्नस्यभावोविशुद्धास्तःकवणइति अहश्च कृष्णमहवर्ज्जुनकेति दर्शनात् तिष्ठति स्थितिः लभते, स कथंतिष्ठतीत्याह ब्रामयन् ब्रमणः कारयन् सर्वभूतानि यन्त्राकृतानीव यन्त्राग्याकृतान्य धिष्ठितानीवेति इवशक्योऽत्र द्रष्टव्ये यथा दारुकुतपुरुषादीनि यन्त्राकृतानि मायया ह्यग्न्या ब्रामयन् तिष्ठतीति सम्यक् ॥ ७१ ॥

गिरिकृत टीका ।

अर्जुनशक्यस्योक्तार्थे अतिमुदाहरति अहश्चेति । अहश्च कृष्णमहवर्ज्जुनक विवर्तेते रजनी वेद्यातिः इत्यात्र किञ्चिदहस्तावत् कृष्णमहश्चकृन्नुषितमिव लक्ष्यते किञ्चिं पुनरहर्जु- नमतिस्वच्छः शुद्धभावमुपलभाते एवमर्जुनशक्यं शुकशक्यपर्यायतया प्रयोगदर्शनात्सुक्तार्थ- मुचितमित्यर्थः । यन्त्राकृतानीवेति कथमुच्यते तत्राह इवशक्यइति । तदेव प्रपश्यति यथेति । दारुकमयानि यन्त्राणि यथा लौकिके मायावी मायया ब्रामयन्वर्तते तथेश्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि ब्रामयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेवयति चेत् प्राप्तः कैवल्यार्थश्चापि पुरुषकारश्चानर्थक्य-

स्वामिकृत टीका ।

कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो यस्त्रितस्रः मोहात् यत् कर्म युक्तलक्षणं कर्तुं नेच्छसि अवशः संस्रत् कर्म करिष्याम्येव ॥ ७० ॥

तदेवः श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपावतत्वात् स्वभावपावतत्वात् चोक्तः इदानीं स्वमतमाह ईश्वरइति द्वात्यात् । सर्वभूतानां हृदये ईश्वरोऽस्तुर्धामी तिष्ठति, किं कूर्कन्, सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या ब्रामयन्सुभ्रुत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा दारुकयन्त्राकृतानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्राभावो लोके ब्रामयति तद्वदित्यर्थः, यथा, यन्त्राणि शरीराणि आकृ- टानि भूतानि देहाभिमानिनोऽजीवान् ब्रामयन्वित्यर्थः, तथा च श्वेताश्वतरागां मन्त्रः, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतास्तुराग्न्या । कर्मधातुः सर्वभूताधिवासः साक्षात् चेताः केवलानिर्गुणश्चेति । अस्तुर्धामित्राक्षणश्च, यथायानि तिष्ठन्नाग्नानमस्तुरो यवति यः आत्मा न वेद यस्यात्मा शरीरः एवते अस्तुर्धाम्यमृतइत्यादि ॥ ७१ ॥

তমেব শরণং গচ্ছ সৰ্ব্ভাভেভি ভারত ।

তৎপ্রসাদাৎ পরাং শান্তিং স্থানং প্রাপ্শ্বসি শাস্বতম্ ॥৬২॥

ইতি তে জ্ঞানমাখ্যাতং গুহ্যাদ্গুহ্যতরং ময়া ।

বিমৃশৈতদশেষেণ যথেষ্টমি তথা কুরু ॥ ৬৩ ॥

সৰ্ব্ভগুহ্যতমং ভূয়ঃ শৃণু মে পরমং বচঃ ।

ইচ্ছোহসি মে দৃঢ়মিতি ততো বক্ষ্যামি তে হিতম্ ॥৬৪॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

তমেবেশ্বরং শরণমাশ্রয়ং সংসারার্তিহরণার্থং গচ্ছ আশ্রয় সৰ্ব্ভাভেভি সৰ্ব্বান্ননা হে ভারত ততস্তৎপ্রসাদাদীশ্ববান্নগ্রহাৎ পবাঃ প্রকৃষ্টাঃ শান্তিং পরামুপরতিং স্থানঞ্চ মম বিক্ষেপঃ পরমং পদমবাশ্রয়সি শাস্বতং নিত্যং ॥ ৬২ ॥

ইত্যেতত্তে ভূভ্যঃ জ্ঞানমাখ্যাতং কথিতং গুহ্যং গোপ্যাং গুহ্যতবং অতিশয়েন গুহ্যং রহস্যমিত্যর্থঃ ময়া সৰ্ব্ভজ্ঞেনেশ্ববেণ বিমৃশ বিমর্শনমালোচনং কুট্টৈতদ্যথোক্তং শাস্ত্রমু-
শেষেণ সমস্তং যথোক্তং চার্খজাতং যথেষ্টমি তথা কুরু ॥ ৬৩ ॥

তথাভূয়োহপি ময়োচ্যমানঃ শৃণু সৰ্ব্ভগুহ্যতমং সৰ্ব্ভগুহ্যেভ্যোহত্যস্তগুহ্যতমং রহস্য-

গিরিকৃত টীকা ।

মিত্যাশঙ্ক্যাহ তমেবেতি । সৰ্ব্বান্ননা মনোরূপ্ত্যা বাচ্য কৰ্ম্মণা চেত্যর্থঃ, ঈশ্ববান্নগ্রহাতত্ত্ব-
জ্ঞানোৎপত্তিপৰ্য্যন্তাদিতিশেষঃ, মুক্তাস্তিষ্ঠন্ত্যশ্মিন্নিতি স্থানং ॥ ৬২ ॥

শাস্ত্রমুপসংহর্তুমিচ্ছন্নাহ ইতি তে জ্ঞানমিতি । জ্ঞানং করণবুৎপত্ত্যা গীতাশাস্ত্রং, যথেষ্ট-
মি তথা কুরু, জ্ঞানং কৰ্ম্মাপ্যপদিষ্টং তদনুতিষ্ঠেত্যর্থঃ ॥ ৬৩ ॥

গীতাশাস্ত্রম্ পৌৰ্ব্বাপর্ধ্যোণ বিমর্শনদ্বারা তাৎপর্য্যার্থঃ প্রতিপত্তুমসমর্থং প্রত্যাহ ভূয়োহ-
পীতি । কিমর্থমিচ্ছন্ পুনঃ পুনরভিধাঙ্গীত্যাশঙ্ক্যাহ ন ভয়াদিতি ॥ ৬৪ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

তমিতি । যস্মাদেবং সৰ্ব্ভে জীবাঃ পরমেশ্বরপরতন্ত্রাস্তস্মাদহংকারং পরিত্যজ্য সৰ্ব্ভ-
ভাভেভি সৰ্ব্বান্ননা তমীশ্বরমেব শরণং গচ্ছ, ততশ্চ তস্মৈব প্রসাদাৎ পরামুত্তমাং শান্তিং স্থানঞ্চ
পারমেশ্বরং শাস্বতং নিত্যং প্রাপ্শ্বসি ॥ ৬২ ॥

সৰ্ব্ভগীতার্থমুপসংহরণাহ ইতীতি । ইত্যনেন প্রকারেণ তে ভূভ্যঃ সৰ্ব্ভজ্ঞেন পরমকা-
কনিকেন ময়া জ্ঞানমাখ্যাতমুপদিষ্টং, কথংভূতং, গুহ্যং গোপ্যাং রহস্যমজ্ঞযোগাদিজ্ঞানা-
দপি গুহ্যতরং এতন্ময়োপদিষ্টং গীতাশাস্ত্রমশেষতোবিমৃশ পৰ্য্যালোচ্য পশ্চাদ্ যথেষ্টমি
তথা কুরু, এতস্মিন্ পৰ্য্যালোচিতে সতি তব মোহোনিবৰ্ত্তিব্যতইতিভাবঃ ॥ ৬৩ ॥

মম্মনা ভব মম্বক্তো মদ্যাজী মাং নমস্কুরু ।

মামেবৈষ্যসি সত্যং তে প্রতিজানে প্রিয়োহসি মে ॥ ৬৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

উক্তমপ্যসকৃদ্ভূয়ঃ পুনঃ শৃণু মে মম পরমং প্রকৃষ্টং বচো বাক্যং ন ভয়াৎ নাপ্যর্থকারণাঙ্গা
বক্ষ্যামি তর্হি ইষ্টঃ প্রিয়োহসি মে মম দৃঢ়মব্যভিচারেণেতি কৃত্বা ততস্তেন কারণেন বক্ষ্যামি
কথয়িষ্যামি তে তব হিতং পরং জ্ঞানপ্রাপ্তিসাধনং ॥ ৬৪ ॥

তন্নি সর্কহিতানাং হিততমক্লিস্তদিত্যাহ মম্মনা ভব মচ্ছিত্তোভব মম্বক্তোভব মম্বক্ত-
নোভব মদ্যাজী ময়ি ষজনশীলোভব মাং নমস্কুরু নমস্কারং ময়ি মমৈব কুরু তত্রৈবং বর্ত-
মানো বাসুদেবে এব সর্কসমর্পিতসাধ্যসাধনপ্রয়োজনোমামেবৈষ্যসি আগমিষ্যসি সত্যস্তে
তব প্রতিজানে, সত্যং প্রতিজ্ঞাং কবোমেত্যতস্মিৎস্বনীত্যর্থোযতঃ প্রিয়োহসি মে এবং
ভগবতঃ সত্যপ্রতিজ্ঞাং বুদ্ধা ভগবন্তক্তেরবশস্তাবিমোক্ষফলমবধার্য্য ভগবচ্ছরণৈকপরায়ণো-
ভবেদিতি বাক্যার্থঃ ॥ ৬৫ ॥

কর্মযোগনিষ্ঠায়াঃ পরমবহুশ্রমীশ্বরশরণতামুপসংস্থত্যাখেদানীং কর্মযোগত্যাগনি-

গিরিকৃত টীকা ।

স্থিতমিতি সাধাবণনির্দেশে কথং পরমিত্যাদিবিশেষণমিত্যাশঙ্ক্যাহ তদ্বীতি । তদেব
প্রশ্নদ্বারা বিবৃণোতি কিং তদিত্যাদিনা । উত্তরার্কে ব্যাচষ্টে তত্রৈতি । এবমুক্তয়া রীত্যা
বর্তমানস্তং তস্মিন্বেব বাসুদেবে ভগবতি অর্পিতসর্কভাবোমামেবাগমিষ্যসীতি সস্বকঃ ।
সত্যপ্রতিজ্ঞাকরণে হেতুমাহ যতইতি । ইদানীং বাক্যার্থং শ্রেয়োহর্ষিনাং প্রবৃত্ত্যুপযোগি-
ত্বেন সংগৃহ্ণাতি এবমিতি ॥ ৬৫ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

অতিগভীরং গীতাশাস্ত্রমশেষতঃ পর্য্যালোচিতুমশকুবতঃ কুপয়া স্বয়মেব তন্ত সারং
সংগৃহ্য কথয়তি সর্কশ্রুতমমিতি ত্রিভিঃ সর্কেভ্যোহপি গুহেভ্যোগুহতমং মে বচস্তত্র
তত্রোক্তমপি ভূয়ঃ পুনরপি বক্ষ্যমাণং শৃণু, পুনঃ পুনঃ কথনে হেতুমাহ দৃঢ়মত্যস্তমিষ্টঃ
প্রিয়োহসীতি মত্বা ততএব হেতোস্তে হিতং বক্ষ্যমাণং দৃঢ়ং সর্কপ্রমাণোপেতমিতি নিশ্চিত্য
ততস্তে বক্ষ্যামীত্যর্থঃ, দৃঢ়মতিরিতি কচিৎ পাঠঃ ॥ ৬৪ ॥

তদেবাহ মম্মনাইতি । মম্মনা মচ্ছিত্তোভব মম্বক্তোমম্বজনশীলোভব মদ্যাজী মদ্বজন-
শীলোভব মামেব নমস্কুরু এবং বর্তমানস্তং মৎপ্রসাদলক্সজ্ঞানেন মামেবৈষ্যসি প্রাপ্যসি অত্র
চ সংশয়ং মাকার্ষীঃ হং হি মে প্রিয়োহসি অতঃ সত্যং যথা ভবত্যেবং তুভ্যমহং প্রতিজ্ঞানে
প্রতিজ্ঞাং করোমি ॥ ৬৫ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहंत्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ७७ ॥

इदञ्चे नातपस्काय नाभक्त्याय कदाचन ।

नचाशुश्रववे वाञ्छं न च मां योह्यसूयति ॥ ७९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं ब्रह्मव्यमित्याह सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान् धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैकधर्मश्च विवक्षितत्वात् नाविरतोऽश्रित्तादिमुच्यते इति तज्ज धर्ममध्यक्षेत्यादिश्रुतिसृष्टिभ्याः सर्वधर्मान् परित्यज्य सन्न्यास्य सर्वकर्माणीत्येतन्नामैकं सर्वान्नामः सर्वभूतस्वमीश्वरं अच्युतं गुरुं जन्ममरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रज न मत्तोऽहंत्वादस्तात्यवधावधेत्यर्थः अहं तु मामेव निश्चितबुद्धिः सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मवह्निरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्नभावप्रकाशकवर्णेन उक्तञ्च नाशयाम्यात्नभावस्योऽज्ञानदीपेन भासता इत्येते मा शुचः शोकं माकार्षीरित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससमाधानं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वा आहोऽस्मिन्नुभयमिति कुतः सन्देहः 'यत् ज्ञानमृतमश्नुते' इति मांस्तत्त्वतोऽज्ञात्वा विशते तदनन्तर्भूमित्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात् निःश्रेयसप्राप्तिः दर्शयन्ति 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति कर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणाः अयश्चक्रेत्येवमादीनि दर्शयन्ति एवं ज्ञानकर्मणो

गिरिकृत टीका ।

ब्रह्ममनुद्यानसुरश्लोकतात्पर्यामाह कर्मयोगेति । धर्मविशेषणादधर्मानुज्ञानं वारयति धर्मेति । ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माधर्मयोस्त्याज्यात्वे श्रुतिसृष्टौ उदाहवति नाविरतइति । मामेकमित्यादेस्तात्पर्यामाह न मत्तोऽहंत्वादिति । अर्जुनश्च कृत्रियत्वाद्ब्रह्मसन्न्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायाः मुख्यानविकावेऽपि तं पुरस्कृत्याधिकारिभ्यस्त्योपदिदिक्षुत्वादविरोधमभिप्रेत्याह अहंत्वेति । उक्तेऽर्थे दाशमिकं वाक्यमनुकूलयति उक्तेऽर्थे इश्वरश्च इदीयवह्ननियमनद्वारा तत्पालयित्वात् तं शोकावकाशोऽस्तीत्याह अतइति ॥ ७७ ॥

पूर्वापरालोचनातोगीताशास्त्रं व्याख्यायौपसंस्तुत्या तत्तात्पर्यार्थं निर्द्धारितमपि विचारद्वारा निर्द्धारयितुं विचारमवतारयति अस्मिन्निति । किं शब्दार्थमेव त्रेधा विभज्यते

स्वामिकृत टीका ।

ततोऽपि शुद्धतममाह सर्वेति । मन्तव्येव सर्वं तद्विषयतीति दृढविश्वासेन विधि-
कैः कर्मण्यं त्यक्त्वा मदकशरणोऽभव एवः वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः
शोकं माकार्षीः यत्त्वात् मदकशरणं सर्वपापेभ्योऽहं मोक्षयिष्यामि ॥ ७७ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

কর্তব্যতোপদেশাৎ সমুচ্চিতয়োরপি নিঃশ্রেয়সহেতুত্বং স্মাদিতি ভবেৎ সংশয়ঃ কিং পুন-
রত্র মীমাংসাফলং 'নস্বৈতদেব এষামশ্রুতমশ্রু পরমনিঃশ্রেয়সসাধনত্বাবধারণং, অতোবিস্তীর্ণ-
তবং মীমাংস্মেতৎ আশ্রজ্ঞানশ্রু তু কেবলশ্রু নিঃশ্রেয়সহেতুত্বং ভেদপ্রত্যয়নিবর্তকত্বেন
কৈবল্যফলাবসানত্বাৎ ক্রিয়াকারকফলভেদবুদ্ধিরবিদ্যাশ্রু নিত্যপ্রবৃত্তা' মম কৰ্ম্মাই
কর্ত্বাইশ্চ ফলায়েদং কৰ্ম্ম কবিষ্যামীতীষমবিদ্যা অনাদিকালপ্রবৃত্তা, অশ্রুঅবিদ্যাশ্রু-
নিবর্তকময়মহমশ্চি কেবলোহকর্ত্বাক্রিয়োহফলোন মতোহস্মোহস্তু কশ্চিদিত্যেবং রূপমান্ন-
বিষয়ঃ জ্ঞানমুৎপদ্যমানঃ 'কৰ্ম্মপ্রবৃত্তিহেতুভূত্বায়া ভেদবুদ্ধেঁনিবর্তকত্বাৎ' তুশব্দঃ পক্ষদ্বয়ব্যাবৃ-
ত্যর্থঃ 'ন কেবলেভ্যঃ কৰ্ম্মভ্যঃ ন চ জ্ঞানকৰ্ম্মভ্যাং সমুচ্চিতাত্যাং নিঃশ্রেয়সপ্রাপ্তিবিতি
পক্ষদ্বয়ং নিবর্তয়তি' অকার্যত্বাচ্চ নিঃশ্রেয়শ্চ কৰ্ম্মসাধনত্বানুপপত্তিঃ 'ন হি নিত্যং বস্তু
কৰ্ম্মণা জ্ঞানেন বা ক্রিয়তে কেবলজ্ঞানমপি অনর্থকং 'তর্হি' ন, অবিদ্যানিবর্তকত্বে সতি
দৃষ্টকৈবল্যফলাবসানত্বাদবিদ্যাভেদোনিবর্তকশ্রু জ্ঞানশ্রু দৃষ্টং কৈবল্যফলাবসানত্বং বজাদি-
বিষয়ে সর্পাদ্যজ্ঞানতমসোনিবর্তকপ্রদীপপ্রকাশফলবৎ বিনিবৃত্তসর্পাদিবিকল্পরজ্জুকৈ-
বল্যাবসানং হি প্রকাশফলং জ্ঞানং তথা দৃষ্টার্থায়াঞ্চ ছিদিক্রিয়াগ্নিমহুনাদীনাং ব্যাপৃত-

গিরিকৃত টীকা ।

জ্ঞানমিতি । নিমিত্তাভাবে সংশয়শ্রুতাবত্বান্ন নিবশ্রুতামিতি মত্বা পৃচ্ছতি কুতইতি । তন্ত-
দর্শাবদ্যোতকানেকবাক্যদর্শনং তন্নিমিত্তমিত্যাহ যৎজ্ঞাত্বৈতি । কৰ্ম্মণামবশ্রুকর্তব্যতোপ-
লভ্যভেভ্যোহপি নিঃশ্রেয়সপ্রাপ্তিভাতীত্যাহ কৰ্ম্মণ্যেবেতি । তথাপি সমুচ্চয়প্রাপকং নাস্তী
ত্যাশঙ্ক্যাহ এবমিতি । সত্যং সামগ্র্যাং কার্য্যমবশ্রুতাবীতু্যপসংহরতি ইতি ভবেদিতি ।
সন্ধিঞ্চং সফলঞ্চ বিচার্য্যমিতি স্থিতে সতি ফলং সন্ধিঞ্চমপি ন বিচার্য্যমিতি বুদ্ধ্যা পৃচ্ছতি
কিং পুনরिति । প্রত্যেকং জ্ঞানকৰ্ম্মণোঃসমুচ্চিতযোৰ্কা মুক্তিং প্রতি পরমসাধনভেত্যবধা-
রণমেব বিচারফলমিতি পরিহবতি নস্বিতি । সন্দেহপ্রযোজনযোবিচারপ্রয়োজকয়ো-
র্ভাবাৎ বিচারদ্বারা পরমমুক্তিসাধনং নির্দ্বারীয়মিতি নিগময়তি অতইতি । এবং বিচাব-
মবত্যাঁ সিদ্ধান্তং সংগৃহ্নাতি আশ্রুতি । সংগ্রহবাক্যং বিবৃণুন্ আদাবাশ্রুজ্ঞানাপোহাম-
বিদ্যাং দর্শয়তি ক্রিয়েতি । আশ্রয়োক্ত্যা তদনাদিত্বমাহ আশ্রনোতি । তামেবাবিদ্যামনা-
দ্যবিদ্যোখামনর্থান্নিকাং প্রপঞ্চয়তি মমেতি । অনাদ্যবিদ্যাকার্য্যত্বাৎ প্রবাহরূপেণানা-
দিত্বমশ্রাবিবন্ধিত্বা বিশিনষ্টি অনাদীতি । তত্র কারণাবিদ্যানিবর্তকত্বমাজ্ঞানশ্রুপশ্রু-
শ্রুতি অশ্রুইতি । নহু নেদমুৎপন্নং জ্ঞানং নিবর্তয়ত্যবিরোধেনোৎপন্নত্বান্ন চাহুৎপন্নমলকা-
শ্রুকশ্রার্থক্রিয়াকারিত্বাভাবাত্তত্রাহ উৎপদ্যমানমিতি । কথং তস্য কারণাবিদ্যানিবর্তকত্ব-
মিত্যাশঙ্ক্য কার্য্যাবিদ্যানিবর্তকত্বদৃষ্টেরিত্যাহ কৰ্ম্মেতি । আশ্রুজ্ঞানস্যোক্ত্যাদিসংগ্রহবাক্যে
তুশব্দযোগ্যবিশেষাভাবাদানর্থক্যমাশঙ্ক্যাহ তু শব্দইতি । পক্ষদ্বয়ব্যাবর্তকত্বমেবাম্য ফু-

শাকরভাষ্যম্ ।

কর্মাণ্যাদিকারকাণাং দ্বৈধীভাবাগ্নিদর্শনাদিফলাদন্তফলে কর্মাস্তরে বা ব্যাপারানুপপত্তি-
 র্থথা তথা জ্ঞাননিষ্ঠাক্রিয়ায়াং স্মৃষ্টার্থীয়াং ব্যাপৃতস্য জ্ঞাতাদিকারকস্যাঙ্কৈবল্যফলা-
 দন্তফলে কর্মাস্তরে বা প্রবৃত্তিরনুপপত্তি ন জ্ঞাননিষ্ঠা কর্মসহিতোপপদ্যতে জ্ঞাননিষ্ঠা
 ভুক্তিক্রিয়াগ্নিহোত্রাদিক্রিয়াবৎ স্যাৎচিৎ চেৎ ন কৈবল্যফলে জ্ঞানে ক্রিয়াফলার্থিহানুপ-
 পত্তেঃ কৈবল্যফলে হি জ্ঞানে প্রাপ্তে সর্বতঃ সংপ্লুতোদকে ফলে কুপতড়াগাদিক্রিয়া-
 ফলার্থিহাভাববৎ ফলাস্তবে তৎসাধনভূতায়ঃ বা ক্রিয়ায়ামর্থিহানুপপত্তেঃ নহি রাজ্য-
 প্রাপ্তিফলে কর্মণি ব্যাপৃতস্য ক্ষেত্রমাত্রপ্রাপ্তিফলে ব্যাপারোপত্তিস্তদ্বিষয়ার্থিত্বং তন্মাত্র
 কর্মণোহস্তি নিঃশ্রেয়সসাধনত্বং নচ জ্ঞানকর্মণোঃ সমুচ্চিতয়োর্নাপি জ্ঞানশ্চ কৈবল্য-
 ফলশ্চ কর্মসাहाय্যাপেক্ষা অবিদ্যানিবর্তকত্বেন চ বিবোধাত্, নহি তমস্তমসোনিবর্তকমতঃ
 কেবলমেব জ্ঞানং নিঃশ্রেয়সাধনমিতি ন নিত্যাকরণে প্রত্যবায়াপ্রাপ্তেঃ কৈবল্যশ্চ চ
 নিত্যত্বাৎ যত্নাবৎ কেবলজ্ঞানাৎ কৈবল্যপ্রাপ্তিবিত্যেতত্তদসৎ যতোনিত্যানাং কর্মণাং
 ঋতুজ্ঞানামকরণে প্রত্যবায়োনরকাদিপ্রাপ্তিলক্ষণঃ স্যাৎ, নহেবং তর্হি কর্মেভ্যো মো-
 ক্ষোনাস্তি ইত্যনির্মোক্ষপ্রসঙ্গ এব নৈষদোষোনিত্যত্বান্মোক্ষশ্চ নিত্যানাং কর্মণামনু-

গিরিকৃত টীকা ।

য়তি নেত্যাদিনা । ইতশ্চ কর্মাসাধ্যতা মুক্তেরিত্যাং অকার্যত্বাচ্ছেতি । এষনিত্যোমহি-
 মেতি ঋতেঃ নিত্যত্বেন মোক্ষশ্চাকার্যত্বাৎ তত্র হেতুপেক্ষেতু্যপপাদয়তি নহীতি । জ্ঞানে-
 নাপি মোক্ষো ন ক্রিয়তে চেত্তর্হি কেবলমপি জ্ঞানং মুক্ত্যানুপমুক্তমিতি কুতস্তশ্চ তত্র হেতুত্ব-
 ধীরিত্যাশঙ্কতে কেবলেতি । জ্ঞানানর্থক্যং, দুষয়তি নেতি । তদেব প্রপঞ্চয়তি অবি-
 দেয়তি । যত্নমবিদ্যানিবর্তকজ্ঞানশ্চ কৈবল্যফলাবসায়িত্বং দৃষ্টমিতি তত্র দৃষ্টান্তমাহ
 রজ্জাদীতি । উক্তে বিষয়ে তমোনিবর্তকপ্রকাশশ্চ কস্মিন্ ফলে পর্যাবসানং তত্রাহ বিনি-
 বৃত্তেতি । প্রদীপপ্রকাশস্য সর্পত্রমনিবৃত্তিদ্বারা রজ্জুমাত্রে পর্যাবসানবদাঙ্কজ্ঞানশ্চাপি তদ-
 বিদ্যাণিবৃত্ত্যাঙ্কৈবল্যাবসানমিতি দাষ্টাঙ্গিকমাহ তথ্যেতি । জ্ঞাতাদীনাং জ্ঞাননিষ্ঠাহেতু-
 নাং কর্মাস্তরে প্রবৃত্তিসম্ভবাৎ কর্মসহিতৈব সা কৈবল্যাবসায়িনীতি চেত্তত্রাহ দৃষ্টার্থীয়া-
 মিতি । কর্মসাহিত্যং জ্ঞাননিষ্ঠাষাদৃষ্টান্তেন সাধয়মাশঙ্কতে ভুক্তীতি । ভুক্তিক্রিয়ায়া
 লৌকিক্যাঐবদিক্যাশ্চাগ্নিহোত্রাদিক্রিয়ায়াঃ সহানুষ্ঠানবদগ্নিহোত্রাদিক্রিয়ায়াজ্ঞাননিষ্ঠায়াশ্চ
 সাহিত্যমিত্যর্থঃ । ভুক্তিফলে তৃষ্ণাখ্যে প্রাপ্তেহপি স্বর্গাদৌ তদ্বৈতো চাগ্নিহোত্রাদাবর্থিহ-
 দৃষ্টেধুক্তং তত্র সাহিত্যং ন তথা মুক্তিফলজ্ঞাননিষ্ঠালাভে স্বর্গাদৌ তদ্বৈতো বা কর্মণ্যর্থি-
 ত্বন্তেন জ্ঞাননিষ্ঠাকর্মণোঁ সাহিত্যমিতি পরিহরতি নেত্যাদিনা । সংগ্রহবাক্যং বিবৃণোতি
 কৈবল্যোতি । জ্ঞানে ফলবতি লক্ষে ফলাস্তরে তদ্বৈতো চ নার্থিতেত্যত্র দৃষ্টান্তমাহ সর্বত,
 ইতি । সর্বত্র সংপ্লুতং ব্যাপ্তমুদকমিতি সমুদ্রোক্তিস্তৎফলং স্নানাди তস্মিন্ প্রাপ্তে তড়া-

शाङ्करभाष्यम् ।

ष्ठानां प्रत्यावायस्याप्राप्तिः वर्तमानशरीरारम्भकश्च च कर्मणः कलोपभोगकर्म पतिते-
 हस्मिन् शरीरे देहास्तुरोपपत्तौ च कावणात्वादात्मानः रागादीनां चाकरणां चरुणावहा-
 नमेव कैवल्यमित्यव्यभिक्तः कैवल्यमिति अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतश्च स्वर्गनरकादिप्रा-
 प्तिफलशानारककार्याश्लोपभोगारूपपत्तेः क्क्यतावइतिचेन्न नित्यकर्मरूठानायासहःखो-
 पभोगश्च तत्कलोपभोगश्लोपपत्तेः प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपास्तहुरितकर्मार्थत्वं नित्य-
 कर्मणां आवकानां उपभोगेनैव कर्मणां क्लीणत्वादपूर्वाणां कर्मणामनारम्भेह्यव्यभिक्तः
 कैवल्यमिति न तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नाशः पश्चा विद्यतेह्यनायेति विद्यायाश्चः
 पश्चा मोक्षाय न विद्यतेइति श्रुतेश्चर्षवदाकाशवेष्टनासम्भवदविद्वेषो मोक्षसम्भवश्रुतेः
 ज्ञानां कैवल्यमाप्नोति इति च पुवाणश्रुतेरनावकफलानां पुण्यानां कर्मणां क्यारूप-
 पत्तेश्च यथा पूर्वोपास्तानां हुरितानामनारकफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामप्यनारक-
 फलानां सम्भवस्तथा पूराणश्रुतेरनावकफलानां श्चां सम्भवस्तथा च देहास्तुरमकृत्वा क्यार-
 रूपपत्तिः धर्माधर्महेतूनां रागद्वेषमोहानामप्युपपन्नान्ज्ञानाच्छेदान् रूपपत्तेः धर्मा-

गिरिकृत टीका ।

गादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ न कश्चिदर्थित्वं तथा प्रकृतेहपीत्यर्थः । निवृत्ति-
 शयफले ज्ञाने लक्ष्णे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्धृष्टान्तेन स्फुटयति नहीति ।
 कर्मणः सातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्याफलितमाह तस्मान्नेति । ज्ञानकर्मणोः साहित्यासम्भव-
 मपि पूर्वोक्तं निगमयति नचेति नहि प्रकाशतमसोरिव मिथोविक्रयोर्योस्तयोः साक्षा-
 देकस्मिन् फले साहित्यमित्यर्थः । नह्य ज्ञानमेव मोक्षं साधयदात्सहायत्वेन कर्मपेक्षते
 कवणश्लोपकवणापेक्षतात्त्राह नापीति । ज्ञानमुपपत्तौ यज्जाद्यपेक्षमपि नोपपन्नं फले
 तदपेक्षं सोपपत्तिनास्तुरीयकत्वेन ज्ञानं कर्मपेक्षमिति तत्राह अविद्येति । ज्ञानज्ञा-
 नानिवर्तकत्वात्तत्र कर्मणोविक्रयतया सहाकाविद्यायोगान्न फले तदपेक्षेत्यर्थः । कर्म-
 णोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्तकत्वे कथं विक्रयतेत्याशङ्क्याह नहीति । केवलश्च समुचितश्च
 वा कर्मणोमोक्षे साक्षादनस्ये फलितमाह अतइति । केवलज्ञानं मुक्तिसाधनमित्युक्तं
 तन्निषेधशङ्कते नेत्यादिना । निषेधमनूद्य नार्थमाह यत्तावदिति । नित्याकरणे
 प्रत्यावायश्लोपरिति हेतुः प्रपश्यति यतइति । ज्ञानवतोऽपि नित्यारूठानश्लोपकत्वात्
 केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुतेत्यर्थः । कैवल्यस्य च नित्यत्वादित्यस्य व्यावर्तः दर्शयति
 नश्चिति । यदि नित्यनैमित्तिककर्मणि श्रोतान्तरकरणे प्रत्यावायकारीण्यवशान्तेष्वान्तेव
 तर्हि तेषां समुचितेभ्योऽसमुचितेभ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तत्वात् केवलज्ञानस्य वा तद्वेद-
 दाननिवहना मुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः । कैवल्यश्च चेत्यादि व्याकूर्त्तन्न निर्दोषप्रसङ्गं प्रत्या-
 दिशति दैवदोषइति । मुक्तिर्नित्यत्वेनाव्यभिक्तं तदभावशङ्केत्युक्तं प्रपश्यति

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ধর্মোচ্ছেদানুপপত্তিঃ নিত্যানাঞ্চ কর্মণাং পুণ্যলোকফলশ্রুতৈর্কর্ণাআশ্রমাশ্চ স্বকর্মনিষ্ঠাঃ পুণ্যলোকাভবন্তি ইত্যাদিশ্রুতেশ্চ কর্মকরানুপপত্তির্যেতান্নিত্যানি কর্মণি দুঃখরূপত্বাৎ পূর্বকৃতদুরিতকর্মণাং ফলমেব নতু তেষাং স্বরূপব্যতিবেকেনাত্বাৎ ফলমন্ত্যশ্রুতত্বাৎ জীবনাদিনিমিত্তে চ বিধানাদিতি নাপ্রবৃত্তানাঞ্চ ফলদানাসম্ভবাৎ দুঃখফলবিশেষানু- পত্তিঃ কর্মণাং স্যাৎ যদুক্তং পূর্বজন্মকৃতদুরিতানাং কর্মণাং ফলং নিত্যকর্মানুষ্ঠানায়াস- দুঃখং ভূজ্যতইতি তদসন্ন হি মরণকালে ফলাদানায়ানকুবীভূতস্য কর্মণঃ ফলমনাদারক্কে জন্মহ্যুপভূজ্যতইতু্যপপত্তিঃ অন্যথা স্বর্গফলোপভোগায়ান্নিহোত্রাদিকর্মারক্কে জন্মনি মরকফলোপভোগানুপপত্তিন স্যাৎ তস্য দুরিতদুঃখবিশেষফলত্বানুপপত্তেশ্চ অনেকেষু হি দুরিতেষু সম্ভবৎস্বভিন্নদুঃখসাধনফলেষু নিত্যকর্মানুষ্ঠানায়াসদুঃখমাত্রফলেষু কল্প্যামানেষু হৃদ্রাগাদিবাধানিমিত্তং দুঃখং নহি শক্যতে কল্পয়িতুঃ নিত্যকর্মানুষ্ঠানায়াসদুঃখমেব

গিরিকৃত টীকা ।

নিত্যানামিতি । কাম্যকর্মবশাদিষ্টশবীরাপত্তিঃ শক্তিহোক্তং কাম্যানাঞ্চেতি । আবক- কর্মবশাত্তিহি দেহান্তরং নেত্যাহ বর্তমানেনিতি । তিহি দেহান্তবঃ শেষকর্মণা স্যাদিত্যাশঙ্ক্য কর্মশয়সৈক্যভবিকত্বেন্নেত্যাহ পতিতেহ্মিন্নিতি । বাগাদিনা কর্মান্তরং ততোদেহান্তবঞ্চ ভবিষ্যতীত্যশঙ্ক্যাহ রাগাদীনাঞ্চেতি । আয়নঃ স্বরূপাবস্থানমিতি সম্বন্ধঃ । অতী- তাসম্ম্যজন্মভেদেষজিতস্য কর্মণোনানাফলস্যানারকস্য ভোগেনাক্ষয়াৎ ততোদেহান্তবা- রন্তাদেকভবিকত্বস্যাপ্রামাণিকত্বান্ন নুক্তেরষত্ৰসিদ্ধতেতি চোদযতি অতিক্রান্তেতি । নোক্ত- কর্মনিমিত্তং দেহান্তরং শক্তিভবামিত্যাহ নেতি । নিত্যনৈমিত্তিককর্মণি শ্রৌতান্যবশ্চ- মনুষ্ঠেয়ানি তদনুষ্ঠানেচ মহানায়াসস্ততো দুঃখোপভোগস্তস্যোক্তানারককর্মফলভোগদো- পগমান্ন ততো দেহান্তরমিত্যাহ নিত্যেতি । নিত্যাদিনা দুরিতনিবৃত্তাবপ্যবিবোধান্ন স্কৃতনিবৃত্তিস্ততোদেহান্তরমিত্যাশঙ্ক্য স্কৃতস্য নিত্যাদেরন্যেদেনারকত্বেচ ন্যায়বিরুদ্ধস্য তস্যাসিদ্ধত্বাত্ততোদেহান্তরায়োগান্নিত্যাদেরন্যে চ ন তস্য ফলাস্তরমিতি যদ্বা যথা প্রায়- শ্চিত্তনুপাত্তদুরিতনিবর্হণার্থং ন ফলাস্তরাপেক্ষস্তথৈদং সর্বমপি নিত্যাদিকর্মোপাত্তপাপ- িরাকরণার্থং তস্মিন্বেব পর্য্যবস্যন্ন দেহান্তরান্তকমিতি পক্ষাস্তবমাহ প্রায়শ্চিত্তবদिति । তথাপি প্রারকবশাদেব দেহান্তরং শংকতে নানা জন্মারন্তকাণামপি তেষাং যাবদধিকার- ত্বায়েন সম্ভবাদিত্যাশঙ্ক্যাহ আরকানাঞ্চেতি । পূর্বার্জিতকর্মণামেবকীর্ণত্বেহপি কানিচিদ- পূর্বকর্মণি দেহান্তরমারভেরন্নিত্যাশঙ্ক্যাহ অপূর্কণাঞ্চেতি । বিনা জ্ঞানং কর্মণৈব মুক্তিরিতি পক্ষঃ শ্রুত্যাভবন্তেন নিরাচষ্টে নেত্যাদিনা । বিদ্যাতেহ্মন্যেতি শ্রুতেরিতি সম্বন্ধঃ । এবকারার্থঃ বিবৃণুন্নৈত্যাডিভাগং ব্যাকরোতি অন্যইতি । যদা চর্মবদাকাশং, বেষ্ট্রিব্যস্তি মানবাঃ তদা দেবমবিজ্ঞায় দুঃখস্যাস্তোভবিষ্যতীতি শ্রুতিমর্থতোহনুবদতি

शाङ्करभाष्यम् ।

पूर्वोपात्तद्विरतफलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति अप्रकृतकण्डमुच्यते नित्य-
कर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतद्विरतकर्म्मफलमिति कथमप्रसृतफलञ्च हि पूर्वकृतद्विरतञ्च
क्षयोनोपपद्यतइति प्रकृतः तत्राप्रसृतफलञ्च कर्म्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायास-
दुःखमाह भवान् प्रसृतफलस्येत्यर्थः सर्वमेव पूर्वकृतः द्विरतः तत्राप्रसृतफलमेवेति
मन्त्रते भवांसुतो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणयुक्तं नित्यकर्म्म-
विधानार्थक्यप्रसङ्गश्चापत्तो गेनैव प्रसृतफलञ्च द्विरतकर्म्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च
श्रुतस्य नित्यञ्च दुःखकण्डं फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तत्र दृष्टते व्यायामादिवत्तदन्त-
स्येति कल्लानुपपत्तिः जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्यानां कर्म्मणां प्रायश्चित्तवत्

गिरिकृत टीका ।

चर्म्मवदिति । श्रोतार्थे स्मृतिः सन्नादयति ज्ञानादिति । किञ्च तदीयन्यायश्चानुग्रहमान-
हीनत्वेनात्मासतरा पुण्यकर्म्मणामनारकफलानां क्षयाभावे देहास्तुरावस्तुसस्तुवान् ज्ञानं
विना मुक्तिरित्याह अनारकैति । तथाविधानां कर्म्मणां नास्ति सञ्जावनेत्याशंक्याह
यथेति । अनावकफलपुण्यकर्म्माभावेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह तेषां कथेति ।
इतश्च कर्म्मक्षयानुपपत्त्या मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह धर्मेति । कर्म्मणां पितृलोकइति
श्रुतिमाश्रित्य कर्म्मक्षये हेतुस्तवमाह नित्यानामिति । स्मृत्यापि यथोक्तमर्थः समर्थयते
वर्णयति । प्रेत्य कर्म्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टजात्यादिभाजोऽजन्मप्रतिपद्यतः
इत्येतदादिपदार्थः । यत्र नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगञ्च तत्र फलभोगइति तदिदानी-
मनुवदति येष्विति । नित्यानुष्ठानायासपर्याप्तानीतिशेषः । तथापि नित्यानां
काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशंक्य विधुद्देशे तदश्रवणात्नैवमित्याह नद्विति ।
विधुद्देशे फलाश्रुतौ तत्रकामनानिमित्तत्वात्तान् नित्यानि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याह
जीवनेति । न नित्यानां विधुद्विरितिशेषः । अनुभाषितः दूषयति नेत्यादिना ।
तदेव विवृणुन्निषेधमनुद्य नःकर्ममाह यदुक्तमिति । अप्रवृत्तानामित्यादिहेतुः प्रपञ्चयति
नहीति । कर्म्मास्तुरारकैऽपि देहे द्विरतफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं दुःखताकांरूपपत्ति-
रित्याशङ्क्याह अन्यथेति । यदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति
तस्येति । सञ्जावितानि तावदनस्तानि सञ्जितानि द्विरतानि च नानादुःखफलानि यदि
तानि नित्यानुष्ठानायासरूपदुःखं तन्मात्रफलानि कल्लेरन् तदा तेष्वेव कल्ल्यानेषु
सत्त्वनित्यानुष्ठानायासरूपमासादयते । यो द्विरतकृतोदुःखविशेषो न तत्र फलं द्विरत-
फलानां दुःखानां बहवदतो नित्यां कर्म्म यथाविशेषः तत्र द्विरतकृतदुःखविशेषफलकमित्या-
युक्तमित्यर्थः । किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि चेद्विरतानि कल्ल्येत् तदा सञ्च
शक्तिरागादिबाधश्च रागादिबाधायाश्च द्विरतनिमित्तत्वात्तदुपपत्तेः सुकृतफलञ्च चानुष्ठानादः

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পূৰ্বকৃতদুৰিতফলভাৰুপপত্তিঃ যস্মিন্ পাপকৰ্মনিমিত্তে বহিহিতং প্রায়শ্চিত্তং ন তু তস্য-
পাপস্য তৎফলমথ তসৈব্য পাপস্য নিমিত্তস্য প্রায়শ্চিত্তদুঃখং ফলং জীবনাদিনিমিত্তমপি
নিত্যকৰ্মানুষ্ঠানায়াসদুঃখং জীবনাদিনিমিত্তসৈব্য তৎফলং প্রসজ্যেত নিত্যপ্রায়শ্চিত্তয়ো-
নৈৰ্মিত্তিকত্বাবিশেষাৎ কিঞ্চান্যনিত্যস্য কাম্যস্য চাগ্নিহোত্রাদেৰনুষ্ঠানায়াসদুঃখস্য তুল্য-
ত্বানিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখমেব পূৰ্বকৃতদুৰিতস্য ফলং ন তু কাম্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখমিতি
বিশেষোনাস্তীতি তদপি পূৰ্বকৃতদুৰিতফলং প্রসজ্যেত তথা চ সতি নিত্যানাং ফলা-
শ্রবণাভিধানান্যথানুপপত্তেশ্চ নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখং পূৰ্বকৃতদুৰিতফলমিত্যৰ্থাপত্তি-
কল্পনা চানুপপত্তা এবং বিধানান্যথানুপপত্তেৰনুষ্ঠানায়াসদুঃখব্যতিরিক্তফলভাৰুমানাচ্চ

গিরিকৃত টীকা ।

নুপপত্তিৰেবোদীরিতবাধায়াঃ স্যাদিত্যাহ ব্বেতি । ইতচ্চ নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখমেব
দুৰিতফলমিত্যযুক্তমিত্যাহ নিত্যেতি । দুঃখমিতি ন শক্যতে কল্পয়িতুমিতি পূৰ্বেণ
সম্বন্ধঃ । যদি তদেব তৎফলং ন তর্হি শিরসা পাবাণবহনাদিদুঃখং দুৰিতকৃতং ন চ তৎ-
কারণং স্কৃতং দুঃখস্যাতৎকার্যত্বাদতস্তদাকস্মিকং স্যাদিত্যর্থঃ । নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখ-
মুপাত্তদুৰিতফলমিত্যেতদপ্রকৃতত্বাচ্চাযুক্তং বক্তুমিত্যাহ অপ্রকৃতক্বেতি তদেব প্রপঞ্চয়িতুং
পৃচ্ছতি কথমিতি । তত্রাদৌ প্রকৃতমাহ অপ্রসূতেতি । তথাপি কথমস্মাকমপ্রকৃতবাদিহং
তত্রাহ তদ্রেতি । প্রসূতফলত্বমপ্রসূতফলত্বমিতি প্রাচীনদুৰিতগতবিশেষানুপগমাদ-
বিশেষেণ সৰ্বসৈব্য তস্য প্রসূতফলত্বানিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখফলত্বসম্ভবান্নাপ্রকৃতবাদিতেতি
শক্যতে অপ্বেতি । পূৰ্বোপাত্তদুৰিতস্যাপি শেষেণারকফলত্বে বিশেষণানর্থক্যমিতি পরি-
হরতি ততইতি । দুৰিতমাত্রস্যারকফলত্বেনানারকফলস্য তস্যোক্তফলবিশেষবদ্বানুপ-
পত্তেৰিত্যর্থঃ । পূৰ্বোপাত্তদুৰিতমারকফলক্বেশ্চোগেনৈব তৎক্ষয়সম্ভবান্তিবৃত্ত্যর্থঃ নিত্যং
কৰ্ম ন বিধাতব্যমিতিদোষান্তরমাহ নিত্যেতি । ইত্যচ্চ নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখং নোপাত্ত-
দুৰিতফলমিত্যাহ কিঞ্চেতি । তদেব ফোরয়তি ঞ্চেতি । যথা ব্যায়ামগমনাদিকৃতং
দুঃখং নান্যস্য দুৰিতসোষ্যতে তৎফলত্বসম্ভবান্তথা নিত্যস্যপি ঞ্চেত্যুক্তস্যানুষ্ঠিতস্যায়াস-
পৰ্যন্তস্য ফলাস্তরানুপগমাদনুষ্ঠানায়াসদুঃখমেব চেৎ ফলং তর্হি তস্মাদেব তদর্শনাতস্য ন
দুৰিতফলত্বং কল্প্যং নিত্যফলত্বসম্ভবাদিত্যর্থঃ । দুঃখফলত্বে নিত্যানামনুষ্ঠানমেব শ্রেয়ঃ
স্যাদিত্যাশঙ্ক্যাহ জীবনাদিতি । নিত্যানাং দুৰিতফলভাৰুপপত্তৌ হেতুস্তরমাহ প্রায়-
শ্চিত্তবদিত্তি । দৃষ্টান্তং প্রপঞ্চয়তি যস্মিন্ । তথা জীবনাদিনিমিত্তে বিহিতানাঃ
দুৰিতফলভাসিদ্ধিরিতি শেষঃ । সত্যং প্রায়শ্চিত্তং ন নিমিত্তস্য পাপস্য ফলং কিন্তু তদনু-
ষ্ঠানায়াসদুঃখং তস্য পাপস্য ফলমিতি শক্যতে অপ্বেতি । প্রায়শ্চিত্তানুষ্ঠানায়াসদুঃখস্য

শাক্তরভাষ্যম্ ।

নিত্যানাং বিবোধাত্ত বিকল্পক্ষেদমুচ্যতে নিত্যকৰ্মণানুষ্ঠীয়মানেনাস্তান্তস্ত কৰ্মণঃ ফলং ভূজ্যতইত্যভ্যুপগম্যামানে স এবোপভোগোনিত্যস্ত কৰ্মণঃ ফলমিতি নিত্যস্ত কৰ্মণঃ ফলাভাবইতি বিকল্পমুচ্যতে কিঞ্চ কাম্যাগ্নিহোত্রাদাবনুষ্ঠীয়ামানে নিত্যমপ্যাগ্নিহোত্রাদি তদ্বৈশ্বানরানুষ্ঠিতস্তবতীতি তদায়াসদুঃখনৈব কাম্যাগ্নিহোত্রাদিফলমুপক্ষীণং স্মাত্তত্ত্বাদথ কাম্যাগ্নিহোত্রাদিফলমন্তদেব স্বর্গাদি তদনুষ্ঠানায়াসদুঃখমপিভিন্নং প্রসজ্যেত নচ তদস্তি দৃষ্টবিবোধাত্ নহি কাম্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখাত্ কেবলনিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখং ভিদ্যতে কিঞ্চ-
ন্যদবিহিতমপ্রতিষিদ্ধঞ্চ কৰ্ম তৎকালফলং নতু শাস্ত্রচোদিতং প্রতিষিদ্ধং বা তৎকাল-
ফলং ভবেদ্যদি তদা স্বর্গাদিষ্পাদৃষ্টফলশাসনে চোদামো ন স্মাত্ অগ্নিহোত্রাদীনামেব
কৰ্মস্বরূপাবিশেষেহনুষ্ঠানায়াসদুঃখমাত্রেনোপক্ষয়ঃ কাম্যানাঞ্চ স্বর্গাদিমহাফলত্বমস্তিতিকর্তব্য-
তাদ্যাধিক্যে ত্বসতি তৎফলকামিত্বমাত্রেনেতি ন শক্যং কল্পয়িতুং তস্মান্ন নিত্যানাং কৰ্মণা-
দৃষ্টফলাভাবঃ কদাচিদপ্যুপপদ্যতে ।

গিরিকৃত টীকা ।

নিমিত্তভূতপাপফলত্বে জীবনাদিনিমিত্তনিত্যাদ্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখমপি জীবনাদেবেব ফলং
স্মান্নোপাত্তদুঃখিতশ্চেতি পবিহবতি জীবনাদিতি । প্রায়শ্চিত্তদুঃখস্য তন্নিমিত্তপাপফলত্ব-
বজ্জীবনাদিনিমিত্তনিত্যাদি কৰ্মকৃতমপি দুঃখং জীবনাদিফলমিত্যত্র হেতুমাহ নিত্যেতি
ইতচ্চ নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখমেবোপাত্তদুঃখিতফলমিত্যাশঙ্ক্য বক্তু নিত্যাহ কিঞ্চেতি ।
কাম্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখমপি দুঃখিতফলমিত্যুপগমাৎ প্রসঙ্গস্যেষ্টত্বমাশঙ্ক্যাহ তথাচোত :
বিহিতানি তাবনিত্যানি নচ তেষু ফলং শ্রুতং ন চ বিনা ফলং বিধিঃ তেন দুঃখিতনিব-
র্হণার্থানি নিত্যানীত্যর্থাপত্ত্যা তেষু চ সা যুক্তা কাম্যানুষ্ঠানাদপি দুঃখিতনিবৃত্তিসম্ভবাদি-
ত্যর্থঃ কিঞ্চনিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখাত্তিক্তফলানি বিহিতত্বাৎ কাম্যবদিত্যানুমানাত্তেবাৎ
দুঃখিতনিবৃত্ত্যর্থতেত্যাহ এবমিতি । কাম্যাদিকৰ্ম দৃষ্টান্তযিতুমেবমিত্যুক্তং । স্বোক্তি-
ব্যাস্বাতাত্ত নিত্যানুষ্ঠানাত্ দুঃখিতফলভোগোক্তিবযুক্তেত্যাহ বিবোধাত্তেতি । তদেব প্রপ-
ক্ষয়তি বিকল্পক্ষেতি । ইদংশঙ্কাত্থমেব বিশদয়তি নিত্যেতি । অন্তস্ত কৰ্মণোদুঃখিতশ্চেতি
যাবৎ । সএবেতি । যদনন্তবৎ যদ্ববতি তত্তস্য কার্যমিতি নিয়মাদিত্যর্থঃ । ইতচ্চ
নিত্যানুষ্ঠানে দুঃখিতফলভোগোন সিধ্যতীত্যাহ কিঞ্চেতি কাম্যানুষ্ঠানস্য নিত্যানুষ্ঠানস্য
চ যোগপদ্যান্নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখেন দুঃখিতফলভোগবৎ কাম্যফলস্যপি ভুক্তত্বসম্ভবাদিতি
হেতুমাহ তত্ত্বাদিতি । নিত্যকাম্যানুষ্ঠানযোগপদ্যেহপি নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখাদন্তদেব
কাম্যানুষ্ঠানফলং শ্রুতত্বাদিতি শংকতে অর্থেতি । কাম্যানুষ্ঠানফলং নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখা-
স্তিন্নক্ষেতুহি কাম্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখঞ্চ নিত্যানুষ্ঠানায়াসদুঃখঞ্চ মিথোভিন্নং স্যাদিত্যাহ

शास्त्ररभाष्यम् ।

अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणोविद्यैव श्रुतस्याश्रुतस्य वा कर्मकारणं अशेषतोन नित्य-
कर्मभूतानमविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म तथाचोपपादितं अविद्वद्विषया सर्वकर्म-
सन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा उतेो तेो न विजानोतेो वेदाविनाशिनं नित्यं ज्ञानयोगेन
साध्यानां कर्मयोगेन योगिनामज्जानां कर्मसङ्गिनां तद्विद्वुं गुणाङ्गेषु वर्तन्तुइति
मत्रा न सज्जते सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यास्यन्ते नैव किञ्चिं करोमौति युक्तोमन्तेत
तद्विद्वर्षादज्जः करोमौतयारुक्कोः कर्मकावणमारुत्स्य योगस्य शमएव कारणमुदारा-
श्रयोहप्यज्जा ज्ञानी त्वाटैन्नव मे मतमज्जाः कर्मिणोगतागतं कामकामालतन्ते अनन्ताश्चित्त-
यन्ते मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकलमकल्मषमुपासते ददामि बुद्धियोगस्तः येन
मामुपरास्ति ते अर्थात् कर्मिणोः ज्जा उपयास्ति इति भगवत्कर्मकाविणो ये युक्ततमा अपि

गिरिकृत टीका ।

तदनुष्ठानेति । प्रसङ्गश्लेषमाशङ्क्य निवाचष्टे नचेति । दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति नहीति
आत्तुज्ञानवदग्निहोत्रादीनां मोक्षे साक्षाद्वयो नेत्यत्रान्तदपि कावणमस्तीत्याह किञ्चात्-
दिति । तदेव कारणं विरुणोति अविहितमिति । यत्कर्म मदनभोजनादि तत्र शास्त्रे
विहितं निषिद्धं वा तदनन्तवफलं तथानुभवदित्यर्थः । शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलमान-
सुख्यास्याचोदितत्वादतो ज्ञाने दृष्टफलेनादृष्टफलकर्मसहकावि भवति, नापि स्वयमेव दृष्टफले
मोक्षे कर्मप्रवृत्तिः क्वमेति विवक्षित्वाह निति । शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फलानन्तर्ये
स्वर्गादीनानन्तरमनुपलक्षिर्किरुध्येत ततस्तेषुपि तथाविधफलापेक्षया प्रवृत्तिरग्निहोत्रा-
दिषु न स्यादित्याह तदेति । किञ्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां नादृष्टफलं तेषामेव
काम्यानां तादृक्फलं न च हेतुः विनायः विभागोभावीत्याह अग्निहोत्रादीनामिति ।
फलकामित्वमात्रेणेति न श्चादिति पूर्वेण मन्वक्कः । यानि नित्यान्तुग्निहोत्रादीनि यानि
च काम्यानि तेषानुभवेणमेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि नित्यानां तेषां अनुष्ठानायास-
हःखमात्रेण क्वयो न फलान्तरमस्ति तेषामेव काम्यानामङ्गाद्याधिकाभावेऽपि फलकामित्व-
मधिकाविण्यस्तीत्येतावन्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्यत्र विभावो न प्रमाणवानित्यर्थः ।
उक्तविभागायोगे कलितमाह तस्मान्नेति ।

काम्यवन्नित्यानामपि पितृलोकान्दृष्टफलवद्ये द्विवितनिवृत्त्यर्थत्वायोगादर्शेनात्तुविद्यै-
वात्प्रापगन्तव्येत्याह अतश्चेति । श्रुताश्रुतात्कं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकक्षेदशेषतस्तुहि
तस्य कर्मकारणं विद्येत्युपपद्यते नतत् सर्वं कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशङ्क्याह
अविद्येति तत्र हिशब्दोद्योतितः युक्तिः दर्शयति तथेति । इतश्चाविद्वद्विषयः कर्म-
त्याह अविद्वदिति । अधिकारिभेदेन निष्ठाधरमित्यात्र वाक्योपक्रममनुकूलयता आत्तुनि
कर्तृत्वः कर्मत्वावोपयन् न जानात्यात्तुनिमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शितमित्याह

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्म्मिणोऽज्ञाने उन्नरोत्तरहीनफलत्यागावनानसाधना अनिर्देशात्करोपासकाश्चद्वेष्टा सर्व-
 भूतानामित्याद्यारपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायान्याध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनानांकाधिष्ठा-
 नादिपक्षहेतुकसर्वकर्म्मसन्न्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवताः पवन्त्याः ज्ञाननिष्ठायाः
 वर्तमानानां भगवत्तद्विदामनिष्ठादिकर्म्मफलत्रयः परमहंसपरिव्राजकानामेव लक्ष्मणवत्-
 स्वरूपात्मैकत्वकथरणानां न भवति भवत्येवमन्त्रेषामज्ञानां कर्म्मिणामसन्न्यासिनामित्ये-
 षगीताशास्त्रोक्तं कर्तव्याकर्तव्यार्थं विभागः । अविद्यापूर्वकत्वं सर्वं कर्म्मिणोऽनिष्क-
 मिति चेन्न ब्रह्महत्यादिलक्षणं यद्यपि शास्त्रागतं नित्यं कर्म्म तथाप्यविद्यावतएव भवति
 यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म्मनिर्णकारणं अविद्याकामादिदोष-
 तोभवति अथवा प्रवृत्त्यानुपपत्तेश्च नित्यनैमित्तिककाम्यादप्यपीति व्यतिरिक्तानु-
 ज्ञाने प्रवृत्तिनित्यादिकर्म्मननुपपत्तेरिति चेन्न चलनात्कश्चिद्विद्योऽविद्यात्वं कर्म्मिणोऽविद्या-
 मीति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसञ्जाते अहं प्रत्ययोगोऽहोऽहो मिथ्या इति चेत् न तं
 काश्चिदपि गोणद्वेषपत्तेवाग्नीये देहादिसञ्जाते अहं प्रत्ययोगोऽहोऽहो मिथ्या
 पुत्रे आत्मा वै पुत्रनामासाति लोके चापि मम प्राणएवाग्नीयेति तद्वन्नैव मिथ्याप्र-
 त्यायोगमिथ्याप्रत्ययश्च स्वाणुपुरुषबोवगृह्णमाणविशेषयोनं गोणप्रत्ययश्च मुख्यकार्याहं
 अधिकरणस्त्यर्थत्वाल्लुप्तोपमाशब्देन यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निष्वाणवकइति सिंहइवाग्निर्वि-

गिरिकृत टीका ।

उभाविति । आत्मानं याथातथान जानन् कर्तृत्वादिवहितोऽभवतीति क्ववता कर्म्मसन्न्यासे
 ज्ञानवतोऽधिकारित्वं सूचितमित्याह वेदेति । निष्ठाद्वयमधिकारिविभेदेन बोद्धव्यमित्या-
 त्रैव वाक्यान्तरमाह ज्ञानेति । न बुद्धिभेदं जनयेदित्यत्र चाविद्यामूलत्वं कर्म्मणः सूचयता
 कर्म्मनिष्ठाविद्वद्विषयानुमोदितेत्याह अज्ञानामिति । यदुक्तं विद्वद्विषया सन्न्यासपूर्विका
 ज्ञाननिष्ठेति तत्र तद्विद्वत् महाबाहो षण्णकर्म्मविभागयोरित्यादि वाक्यमुदाहरति तद्व-
 विद्विति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति सर्वेति । विद्वेषोऽज्ञाननिष्ठेत्यात्रैव पाश्चमिकं
 वाक्यान्तरमाह नैवेति । तत्रैवार्थसिद्धमर्थः कथयति अज्ञेति । मन्त्रतइति सशक्तः ।
 अज्ञश्च चित्तशुद्ध्यर्थं कर्म्म शुद्धचित्तं कर्म्मसन्न्यासोऽज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यात्र वाक्यान्तरमाह
 आरुक्कोरिति । यथोक्ते विभागे साप्तमिकं वाक्यमनुष्णमित्याह उदारइति । एवं
 त्रयीधर्ममित्यादि नावमिकवाक्यमविद्वद्विषयं कर्म्मैतान् प्रमाणयति अज्ञेति । विद्वेषः
 सन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेत्यात्रैव नावमिकं वाक्यान्तरमाह अनन्तइति । मामित्येतद्व्याचष्टे
 यथोक्तमिति । तेषां सततबुक्तानामित्यादि दाशमिकं वाक्यं तत्रैव प्रमाणयति
 ददामिति । विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिदेशादितरेषास्तदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थसिद्ध-

शाङ्करभाष्यम् ।

क्रोर्थापैङ्गल्यादिनामाश्रयत्वात् देवदत्तमात्रवकाधिकरणकस्त्यर्थमेव नतु सिंहकार्यमग्नि-
कार्यात् वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चिद् साध्यते मिथ्या प्रत्ययकार्यात् इत्यर्थमनुभवति
गौणप्रत्ययस्य विषयकं ज्ञानाति नैवः सिंहोदेवदत्तः श्रान्नायमग्निर्माणवकइति तथा गौणेन
देहादिनज्जातेनाश्रया कृतं कर्म न मुख्यानाहं प्रत्ययविषयेणाश्रया कृतं श्रान्न हि गौण
सिंहान्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यासिंहान्निभ्यां कृतं श्रान्न च क्रोयोगेन पैङ्गल्येन वा मुख्यासिं-
हाग्नेयाः कार्याः किञ्चिद् क्रियते स्वत्यर्थेनोपक्षीणत्वात् सुखमानो च जानीतानाहं
सिंहोनाहमग्निरिति न सिंहश्च कर्म ममाग्नश्चेति तथा न सज्जातज्जं कर्म मम मुख्याश्रा-
यनइति प्रत्यारोयुक्ततरः श्रान्न पुनरहं कर्ता मम कर्षेति यच्छाह्वराग्नीयैः श्रुतीच्छाप्रयत्नैः
कर्षहेतुभिर्वाग्ना कर्वातीति न तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् मिथ्या प्रत्ययनिमित्ते-
ष्टानिष्ठानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वकाहि श्रुतीच्छाप्रयत्नादयोयथाम्निन् जन्मनि देहादि-
सज्जाताभिमानवागद्वेषादिकुतो धर्माधर्मो तत्फलानुभवश्च ततोऽतीतेऽतततरेऽपि
जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसावोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः ततश्च सर्वकर्षसन्न्यासात्

गिरिकृत टीका ।

मर्षमाह अर्थादिति । ननु भगवत्कर्षकारिणां युक्ततमत्वात् कर्षिणोऽपि भगवत्तुः यास्तौत्य-
शक्त्याह भगवदिति । ये मत्कर्षकृद्दित्यादिश्रायेन भगवत्कर्षकारिणस्ते यद्यपि युक्त-
तमाः तथापि कर्षिणोऽज्ञाः सन्तान भगवत्तुः सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामज्ज्ञे गमकं
दर्शयति उक्तरौतरेति । चित्तसमाधानमावृत्य फलत्यागपर्यन्तं पाठक्रमेणोत्तरे
त्तवः हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थश्च भगवत्कर्षकारिणां विधानाद्भगवत्कर्षकारिणाम-
ज्ज्ञं विज्ञातमित्यर्थः । ये इत्येवमनिर्देशमित्यादिक्यावष्टेन विद्वद्विषयत्वं सन्न्यास-
पूर्वकज्ञाननिष्ठायानिर्धारयति अनिर्देशेति । उक्तसाधनास्ते सन्न्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठा-
यामधिक्रियेरन्निति शेषः । किञ्च त्रयोदशे याज्ञमानिवादीनि चतुर्दशे च प्रकाशकं प्रवृ-
त्तिकं इत्यादीनि पञ्चदशे च याज्ञसङ्गहादीनि उक्तानि तैः सर्वैः साधनैः सहिता भवन्त्या-
निर्देशात्करोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्रियेरन्नित्याह क्सेत्रेति । निष्ठा-
द्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठानिष्ठैः मिश्रितमिति त्रिविधं कर्षफलं न
भवति किञ्च मुक्तिरेव कर्षनिष्ठानास्तु त्रिविधं कर्षफलं न मुक्तिरिति शास्त्रार्थविभागमभि-
प्रेतमुपसंहरति अधिष्ठानादीति । यदुक्तमविद्याकामबीजं सर्वं कर्षेति तत्र शास्त्राव-
गतं कर्षणोऽविद्यापूर्वकत्वात्पुनपत्तेरित्याक्षिपति अविद्येति । दृष्टास्तेन समाधत्ते
नेति । तत्राभिमतः प्रतिष्ठाः विभक्तते यद्यपीति । उक्तः दृष्टास्तुः व्याचष्टे यथेति ।
अविद्यादिमतोऽब्रह्महत्यादि कर्षेत्यत्र हेतुमाह अन्तर्धेति । दार्ष्टान्तिकः गृह्णाति तथेति ।

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञाननिष्ठायाः आत्यन्तिकः संसारोपरमइति सिद्धः, अविद्यात्प्रकृतात्त देहाभिमानश्च तन्निवृत्तौ देहाद्यरूपपक्षेः संसारारूपपक्षेः देहादिसञ्जात आत्माभिमानोऽविद्यात्प्रकृतः न हि लोके गवादिभ्योऽहोऽहं मत्तच्छास्त्रे गवादय इति ज्ञानं तेषामिति प्रत्ययः मन्त्र-
ते कश्चिदज्ञानं मन्त्रे स्थाणो पुरुषविज्ञानवत् अविबेकतो देहादिसञ्जाते कुर्यादह-
मिति प्रत्ययः नहि विबेकतो ज्ञानं यथात्वा वै पुत्रनामासीति पुत्रेऽहं प्रत्ययः स तु जन्त-
जनकसम्बन्धनिमित्तोर्गोणोर्गोणेन चात्माना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं
गोणसिंहाग्निभ्यां मुख्यासिंहाग्निकार्यवत् अदृष्टविवरणोद्देशना प्रामाण्यादात्तकर्तव्यं गोणै-
र्देहेन्द्रियाद्यभिः क्रियतइति चेन्न अविद्याकृतात्प्रकृतात् तेषां गोणात्मानोद्देशेन्द्रि-
यादयः किं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्गत्त्वात्तः सङ्गात्प्रमापदात्ते तद्भावे भावात्तदभावे
चाभावानविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृष्टते दीर्घोऽहं कौरोऽहं इति देहादिसञ्जाते-
ऽहं प्रत्ययो भवति न तु विबेकिनां अहोऽहं देहादिसञ्जातादिति ज्ञानवतां तत्काले
देहादिसञ्जातेऽहं प्रत्ययो भवति तस्मात् मिथ्या प्रत्याभावेऽभावात् तत्कृत एव न गोणः
पृथक् गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहादेवदत्तयोर्विभिन्नयोर्वैर्वा गोणः प्रत्ययः शब्द-
प्रयोगो वा स्नाग्गृह्यमाणसामान्यविशेषयोः यथा शक्तिरजतयोर्वैर्वा त्तः शक्तिप्रामाण्यादिति-

गिरिकृत टीका ।

तान्त्रपाविद्यादिमत्तोऽवस्थीत्याविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामेषितव्यमित्यर्थः । पारलौकिक
मसद्देहाद्यतिविक्रान्नाज्ञानं विना प्रवृत्त्यायोगान्न तेषामविद्यापूर्वकतेति शक्यते व्यति-
रिक्तइति । सत्तापि व्यतिविक्रान्नाज्ञाने पवमार्थिकात्तज्ञानाभावान्निध्याज्ञानादेव
नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतमिति पविहवति नेत्यादिना ।
कर्मणश्चलनात्प्रकृतान्नात्तकर्तृकत्वं तस्य निष्क्रियत्वात् देहादिसञ्जातस्य तु सक्रियत्वात्त-
कर्तृकं कर्म युक्तं तथापि सञ्जातेऽहंममाभिमानद्वावाहं करोमीत्यात्तानोमिथ्याधी-
पूर्विका कर्मणि प्रवृत्तिर्दृष्टा तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । षड्भूतं देहादि-
संघातेऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदास्मिपति देहातीति । अहंविद्योर्गोणत्वे त-
पूर्वककर्मस्यपि गोणत्वापत्तेरात्तानोऽनर्थाभावान्निवृत्त्यर्थः हेतुद्वेषणं न स्यादिति दूष-
यति नेति । एदेव प्रपञ्चरनादौ चोदयः प्रपञ्चयति आत्मीयेति । तत्र प्रत्यवष्टेभ्येन
दृष्टान्तमाह यथेति । दर्शितप्रतेरात्मीरे पुत्रेऽहं प्रत्यायोर्गोणसुखा सञ्जातेऽप्यात्मीये
ऽहं प्रत्ययसुखा युक्तइत्यर्थः । तेषां पूर्वकत्वं गोणधियोलोके असिद्धमित्याह लोके
चेति । लोकवेदान्तराधेनात्मीये सञ्जातेऽहंधीरपि गोणी स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह
तद्वदिति । मिथ्याधियोऽपि तेषां पूर्वकत्वं सञ्जातान्नात्तसंघातेऽहंधियोमिथ्यात्तमेव किं

শাক্তরভাষ্যম্ ।

ন তৎপ্রমাণ দৃষ্টবিষয়ত্বাৎ প্রত্যক্ষাদিপ্রমাণানুপলক্ষে হি বিষয়েহগ্নিহোত্রাদিসাধ্যসাধ-
নসম্বন্ধে প্রামাণ্যং ন প্রত্যক্ষাদিবিষয়ে অদৃষ্টদর্শনার্থবিষয়ত্বাৎ প্রামাণ্যস্য তস্মান্ন
দৃষ্টমিথ্যা জ্ঞাননিমিত্তস্বাহংপ্রত্যয়স্য দেহাদিসম্ভ্বাতে গোপন্যঃ কল্পয়িতুং শক্যাঃ ন হি
শ্রুতিশতমপি শীতোহগ্নিরপ্রকাশোবেতি ক্রবন্ন প্রামাণ্যমুপৈতি যদি ক্রয়াৎ শীতোহগ্নিরপ্রকা-
শোবেতি তথাপ্যর্থান্তরঃ শ্রুতের্কিবক্ষিতঃ কল্প্যঃ প্রামাণ্যাস্থথানুপপত্তেঃ ন তু প্রমাণা-
স্তরবিরুদ্ধঃ স্ববচনবিরুদ্ধঃ বা কৰ্ম্মণোমিথ্যাপ্রত্যয়বৎসকর্তৃকত্বাৎ কর্তুরভাবে শ্রুতেরপ্রামা-
ণ্যমিতি চেৎ ন ব্রহ্মবিদ্যায়ামর্থবস্বোপপত্তেঃ কৰ্ম্মবিধিশ্রুতিবৎ ব্রহ্মবিদ্যাবিধিশ্রুতেব-
প্রামাণ্যপ্রসঙ্গইতি চেন্ন বাধকপ্রত্যয়ানুপপত্তের্ধথা ব্রহ্মবিদ্যাবিধিশ্রুত্যাগ্নস্তবগতে দেহা-
দিসম্ভ্বাতেহং প্রত্যয়োবাধ্যতে তথান্নন্তেবান্নাবগতিন্ কদাচিৎ কেনচিৎ কথঞ্চিদ-
পি বাধিতুং শক্যা ফলাব্যতিরেকাবগতের্ধথায়িক্রমঃ প্রকাশশ্চেতি ন চ কৰ্ম্মবিধিশ্রুতের-
প্রামাণ্যং পূৰ্ব্বপূৰ্ব্বপ্রবৃত্তিনিবোধেনোত্তরোত্তরাপূৰ্ব্বাপূৰ্ব্বপ্রবৃত্তিজননস্য প্রত্যগ্ন্যভি-
মুখ্যপ্রবৃত্ত্যুৎপাদনার্থত্বাৎ মিথ্যাভেৎপ্যাপায়শ্চোপেয়সত্যাতয়া সত্যত্বমেব স্মাদ্যাথানুবাদানা-
বিধিশেষাণাং লোকেহপি বালোন্নতাদীনাং পয়আদিপায়য়িতব্যে চূড়াবর্জনাদিবচনং প্রকা-
রান্তরস্থানঞ্চ সাক্ষাদেব প্রামাণ্যসিদ্ধিঃ প্রাগানুজ্ঞানাৎ দেহাভিমানপ্রত্যক্ষাদিপ্রামাণ্য-

গিরিকৃত টীকা ।

ন স্মাদিত্যাশঙ্ক্যাহ নৈবমিতি । ভেদধীক্ৰদেতীত্যাশঙ্ক্যাহ মিথ্যেতি । অধিষ্ঠানারোপ্য-
য়োর্কিবেকাগ্রহান্তত্বৎপত্তিবিত্যর্থঃ । দেহাদাবহংধিরোগোপতেতি চৌদ্যে বিরূতে তৎ-
কার্যেধপীত্যাদি পরিহারঃ বিরূণোতি নেত্যাদি । হে তুভাগঃ বিভজতে যথেনি ।
সিংহোদেবদত্তইতি বাক্যঃ দেবদত্তঃ সিংহইবেতু্যপময়া দেবদত্তঃ ক্রৌর্যাদ্যধিকবণঃ স্তোভুং
প্রবৃত্তঃ অগ্নিস্মাণবকইত্যপি বাক্যঃ মাণবকোহগ্নিরিবেতু্যপময়া মাণবকস্য পৈঙ্গল্যাধিকর-
ণস্য স্ত্যর্থমেব ন তথা মনুষ্যোহহমিতি বাক্যস্য অধিকরণস্ত্যর্থতা ভাতীত্যর্থঃ । দেব-
দত্তমাণবকরোরধিকরণত্বং কথমিত্যাশঙ্ক্যাহ ক্রৌর্যেতি । কিঞ্চ গোপন্যত্বং তৎপ্রত্যয়ঞ্চ
নিমিত্তং কৃৎসি সিংহকাৰ্য্যং ন কিঞ্চিদেবদত্তে সাধ্যতে নাপি মাণবকে কিঞ্চিদগ্নিকাৰ্য্যং
মিথ্যাধীকাৰ্য্যংত্বনর্থমাআনুভবত্যতোন দেহাদাবহংধীগৌনীত্যাহ নহিতি । ইতোহপি
দেহাদৌ নাহং ধীর্গে নীত্যাহ গোপেতি । যোদেবদত্তোমাণবকোবা গোপ্যাধিরোবিষয়স্তঃ
স্তঃ পরোতৈনসিংহোনায়মগ্নিরিতি জ্ঞানান্তি নৈবমবিদ্বানাস্মনঃ সম্ভ্বাতস্ত চ সত্যপি ভেদে
সম্ভ্বাতস্তানাস্মনঃ প্রত্যোত্যতোন সম্ভ্বাতেহংশকপ্রত্যয়ৌ গোপাবিত্যর্থঃ । সম্ভ্বাতে
তিরোগোপেদে দোষান্তরং সমুচ্চিনোতি তথেনি । তথা সত্যাস্মনি কর্তৃহাদিপ্রতিভা-
সাসিদ্ধিরিতি শেষঃ । গোপেন কৃতং ন মুখ্যেন কৃতমিভ্যাদাহরণেন ফুটয়তি নহীতি ।

শাক্তরভাষ্যম্ ।

বৎ । যন্তুমন্ততে স্বয়মব্যাপ্রিয়মাণোহপ্যাআ সংনিধিমা ত্রেণ করোতি তদেব চ মুখ্যং কর্তৃ-
 ত্বমানো যথা রাজা যুধ্যামানেষু যোধেষু যুধ্যতেইতি প্রসিদ্ধং স্বয়মযুধ্যামানোহপি সন্নিধানা-
 দেব জিতঃ পবাজিতশ্চেতি তথা সেনাপতির্কো নৈব করোতি ক্রিয়াফলসম্বন্ধে রাজসেনা-
 পতেশ্চ দৃষ্টঃ যথা চ ঋত্বিকুকর্ষ যজমানশ্চ তথা দেহাদীনাং কর্ষ আত্মকৃতং স্যাৎ তৎফলস্যা-
 ত্মগামিত্বাৎ যথা বা ভ্রামকস্য লোহভ্রাময়িত্ত্বাদব্যাপৃতস্যেব মুখ্যমেব কর্তৃত্বং তথা
 চাত্মনইতি তদসদকূর্ষতঃ কারকত্বপ্রসঙ্গাৎকারকমনেকপ্রকারমিতি চেন্ন রাজপ্রভৃতীনাং
 মুখ্যস্যাপি কর্তৃত্বস্য দর্শনাৎ রাজা তাবৎ স্বব্যাপারেণাপি যুধ্যতে যোধানাং যোধয়িত্ত্ব-
 ত্বেন ধনদানেন চ মুখ্যমেব কর্তৃত্বস্য তথা জয়পরাজয়ফলোপভোগেন তথা যজমানস্যা-
 পি ধনত্যাগেন দক্ষিণাদানেন চ মুখ্যমেব কর্তৃত্বং তস্মাদব্যাপৃতশ্চ কর্তৃত্বোপচারঃ যঃ স গৌ-
 গইত্যবগম্যতে যদিমুখ্যমন্তৎ কর্তৃত্বং স্বব্যাপারলক্ষণং নোপলভ্যতে রাজযজমানপ্রভৃ-
 তীনাং তদা সন্নিধিমা ত্রেণাপি কর্তৃত্বং মুখ্যং পবিকল্ল্যেত যথা ভ্রামণেন ন তথা রাজয-
 জমানাদীনাং স্বাধ্যাপরো নোপলভ্যতে তস্মাৎ সন্নিধিমা ত্রেণাপি কর্তৃত্বং গৌণমেব তথা
 চ সতি তৎফলসম্বন্ধোহপি গৌণমেব স্যাদ্গৌণেন মুখ্যং কার্য্যং নির্কর্তৃত্যতে তস্মাদসদেবৈ-
 তদীয়তে দেহাদীনাং ব্যাপ্যরেণাব্যাপৃতত্বায়া কর্ত্তা ভোক্তা চ স্যাদিতি ভ্রান্তিনিমিত্তস্ত
 সর্কমুপপদ্যতে যথা স্বপ্নে মায়ায়াটীকবৎ ন চ দেহাদ্যাঅপ্রত্যয়ভ্রান্তিসন্তানবিচ্ছেদেষু সুবু-
 প্তিসমাধ্যাদিষু কর্তৃত্বভোক্তৃত্বাদ্যনর্থঃ উপলভ্যতে তস্মাৎ ভ্রান্তিপ্রত্যয়নিমিত্ত এবায়ং
 সংসারভ্রমঃ ন তু পরমার্থ ইতি সম্যগদর্শনাদত্যস্তমেবোপরমইতিসিদ্ধং ।

গিরিকৃত টীকা ।

যদ্যপি দেবদত্তমাণবকাভ্যাং কৃতং কার্য্যং মুখ্যাভ্যাং সিংহাগ্নিভ্যাং ন ক্রিয়তে তথাপি
 দেবদত্তগতক্রৌর্ধ্যোণ মুখ্যসিংহস্য মাণবকনিষ্ঠৈপঙ্কলোয়ন মুখ্যাগ্নেরিব চ সজ্বাতগতেনাপি
 জড়ত্বেনান্নানোমুখ্যস্য কিঞ্চিৎ কার্য্যং কৃতং ভবিষ্যতাত্যাশঙ্ক্যাহ নচেতি । মানাবিতি ।
 দেবদত্তমাণবকয়োঃ সিংহাগ্নিভ্যাংস্তেদধীপূর্ষকং তদ্ব্যাপারবন্ধাবধীবদান্নোহপি মুখ্যস্য
 সজ্বাতাত্তেদধীদ্বারা তদীয়ব্যাপাররাহিত্যমান্নি দৃষ্টং স্মাদিত্যর্থঃ । ব্যাবর্ত্যং দর্শয়তি ন
 পুনরिति । সংজ্বাতেহংধিয়োমিথ্যাধীত্বমপি ন তৎকৃতমান্নি কর্তৃত্বং কিঞ্চাত্মা যজ্ঞ-
 জ্ঞানেচ্ছাপ্রযত্নেরশ্চকর্তৃত্বং বাস্তবমিতি মতমনুবদতি যচেতি । জ্ঞানাদিকৃতমপি কর্তৃত্বং
 মিত্যাধীকৃতমেব জ্ঞানং মিথ্যাধীকার্য্যাদিতি দুষয়তি ন তেষামিতি । তদেব প্রপঞ্চয়তি
 মিথোতি । মিথ্যা জ্ঞানং নিমিত্তং কৃত্বা কিঞ্চিদিষ্টং কিঞ্চিদনিষ্টমিত্যারোপা তৎকারান্নু-
 ভূতে তস্মিন্ প্রেঙ্গাভিহাসাভ্যাং ক্রিয়াং নিবর্ত্যতরেষ্টমনিষ্টক ফলং ভুক্ত্বাভেন সংস্কা-
 রেণ তৎপূর্ষিকাঃ স্মৃত্যাদয়ঃ স্বাঙ্গনি ক্রিয়াং কূর্ষত্বীতি বুদ্ধং কর্তৃত্বস্য চ মিথ্যাভিমিত্যর্থঃ ।

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंख्यत्याम्निरध्याये विशेषतश्चास्तुइह शास्त्रार्थदातृण्य संक्षेप-
तउपसंहारं कृत्वाधेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोज्ज्वलं
संसारविच्छिन्ने अतपस्कार्य तपोरहिताय न वाचामिति व्यवहितेन सन्ध्याते तपस्विने-
प्यातञ्जय गुरुदेवभक्तिवहिताय कदाचन कस्याश्चिदप्यवस्थायां न वाच्यं तद्वस्तुपत्नी अपि
सद्यश्चावृषो न भवति तस्मात्तपि न वाच्यं नच योमां वासुदेवः प्राकृतं मनुष्यं मत्वा
अत्यस्यति आश्रयप्रशंसानिदोषाधारोपनेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्त-
स्मात्तपि न वाच्यं भगवत्यनस्य युक्त्या तपस्विने तज्जय शुक्यावे गुरुशुक्यावे च वाच्यं

गिरिकृत टीका ।

अतीतानागतजन्मनोरिव वर्तमानेऽपि जन्मनि कर्तृत्वादिसंसारस्य वस्तुतमाशङ्क्याह यथेति
विमर्तो कालावविद्याकृतसंसारवस्तु कालद्वन्द्वर्तमानकालवदित्यर्थः । संसारस्याविद्याकृतत्वे
फलितमाह तद्वदिति । तस्याविद्याकृतेन विद्यापोहत्वे हेतुत्वमाह अविद्येति । कुतोऽ-
स्याविद्याकृतत्वं धर्माधर्मकृतत्वसम्भवादित्याशङ्क्याह देहादीति । आश्रयानो धर्मादिकर्तृत्वस्याविद्या-
कृतत्वाविद्यां कर्मिणां देहाभिमानः संभवत्यतश्च आश्रयः संज्ञातेऽहमभिमानस्या-
विद्याया विद्यमानतेत्यर्थः । आश्रयानो देहाद्याभिमानस्याविद्याकृतत्वमव्यतिरेकात्त्यां साध-
यन् व्यतिरेकदर्शयति नहीति अवयवः दर्शयत्यतिरेकमनुवदति अजानन्निति । पुत्रे पितृव
हन्धीवदाश्रये देहादावहन्धीर्गोणीतुक्तमनुवदति । तत्र दृष्टान्तश्रुतेर्गोणाश्रयविषयत्वमुक्त-
मङ्गीकरोति स द्विती । तर्हि देहादावपि तथैव स्वकीये आश्रयहन्धीर्गोणीतुक्त्याशङ्क्याह गोणे-
नेति । न हि स्वकीयेन पुत्रादीनां गोणाश्रयना पितृर्भोजनार्थं क्रियते तथा
देहादेरपि गोणाश्रये तेन कर्तृत्वादि कार्यमाश्रयानो न वास्तवः सिद्धमित्यर्थः । गोणाश्रयना
'मुख्याश्रयानो नास्ति वास्तवः कार्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह गोणेति । न हि गोणेन सिंहेन
देवदत्तेन मुख्यासिंहकार्यं क्रियते नापि गोणाश्रयना मापवकेन मुख्याग्निकार्यं दाह-
पाकादि तथा देहादिना गोणाश्रयना मुख्याश्रयानो वास्तवः कार्यं कर्तृत्वादि कर्तुं शक्य-
मित्यर्थः । स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यात् आश्रयानो देहाद्यातिरेकज्ञानश्च च केवलश्रयकर्तृ-
त्वात्कृत्यं कर्म गोणैरेव देहाश्रयिः सम्पाद्यते न हि सत्येव श्रोतातिरेकज्ञाने
देहादावाश्रयमाश्रयानो मुख्याः युक्तमिति चोदयति अदृष्टेति । न देहादीनामाश्रयः गोणं
तदीयाश्रयस्याविद्याकृतेन सिद्धत्वादतोन गोणाश्रयिणाश्रयकर्तृत्वः कर्म क्रियते किञ्च मिथ्या-
श्रयिणिति परिहरति नाविद्येति । तदेव विवृणुन्नर्थः स्फुटयति गोणैति । कथं
तर्हि देहादिविषयाश्रयप्रथेत्याशङ्क्याविद्याकृतेत्यादि हेतुः विवृणुते किं तर्हीति ।

গিরিকৃত টীকা ।

দেহাদীনামনান্নামেব সতামান্নত্বং মিথ্যাপ্রত্যয়কৃতমিত্যত্রান্বয়ব্যতিরেকাবুদাহরতি
 তদ্বাবইতি । উক্তে ত্রাযে শাস্ত্রীয়সংস্কারশূচ্যানামনুভবং প্রমাণয়তি অবিবেকিনামিতি ।
 ব্যতিবেকেহপি দর্শিতে শাস্ত্রাভিজ্ঞানামনুভবমনুকূলয়তি নম্বিতি ॥ অন্বয়ব্যতিরেকাত্যা-
 মনুভবান্নসারিভ্যাং সিদ্ধমর্থমুপসংহরতি তস্মাদিতি । তৎকৃতএব দেহাদাবহংপ্রত্যয়ইতি
 শেষঃ । কিঞ্চ ব্যবহারভূমৌ ভেদগ্রহণ্য গোণত্বব্যাপকত্বাভ্যস্ত প্রকৃতেহভাবান্ন দেহাদা-
 যহংশব্দপ্রত্যয়ৌ গোণাবিত্যাহ পৃথগিতি । অদৃষ্টবিষয়চোদনাপ্রামাণ্যাৎ কর্তুরান্বনো-
 ব্যতিরেকাবধারণান্তস্ত দেহাদাবহংমমাভিমানস্য গোণতেতু্যক্রমনুবদতি যদ্বিতি । ঋতি-
 প্রামাণ্যশ্রাজ্ঞাতার্থবিষয়ত্বাৎ মানান্তবসিক্কে ব্যতিরিক্তান্নি চোদনাপ্রামাণ্যভাবান্ন-
 তদবষ্টন্তেন দেহাদাবান্নাভিমানস্য গোণতেতু্যক্রমমাহ ন তদ্বিতি । ঋতিপ্রামাণ্যশ্রাদৃষ্ট
 বিষয়ত্বং স্পষ্টয়তি প্রত্যক্ষাদীতি । অজ্ঞাতার্থজ্ঞাপকং প্রমানমিতি স্থিতে জ্ঞাতে ঋতি-
 প্রামাণ্যমিত্যাহ অদৃষ্টেতি । অজ্ঞাতসাধ্যসাধনসম্বন্ধবোধিনঃ শাস্ত্রশ্রাতিবিক্রান্তোদা-
 সীন্তে ফলিতমাহ তস্মাদিতি । অন্বয়ব্যতিরেকাত্যাং দৃষ্টোমিথ্যাজ্ঞাননিমিত্তো দেহাদি-
 সজ্জ্বাতেহংপ্রত্যয়স্তশ্চেতি যাবৎ । অন্তবিষয়ত্বাচ্চোদনার্নাতিবিক্রান্তবিষয়তেতু্যক্র-
 মিদানীন্তবিষয়ত্বাঙ্গীকাবেহপি ন তন্নির্কৌচুং শক্যমধ্যক্ষবিবোধাদিত্যাহ নহীতি । অপৌ-
 ক্ষেষ্যাঃ ঋতেবসস্তাবিতদোষায়াঃ মানান্তরবিবোধেহপি প্রামাণ্যমপ্রত্যাখ্যেয়মিত্যভি-
 প্রেত্যাহ ষদীতি । স্বার্থঃ বোধয়ন্ত্যাঃ ঋতেববিবোধাপেক্ষত্বাধিরূদ্ধার্থবাদিত্তে তৎপরি-
 হারায় বিবক্ষিতমর্থাস্তয়মবিরুদ্ধং তস্মাঃ স্বীকর্তব্যং বিরোধে তৎপ্রামাণ্যানুপপত্তেরিত্যাহ
 তথাপীতি । অবিবোধমবধান্য ঋত্বার্থকল্পনা ন যুক্তেতি ব্যাবর্ত্যমাহ নত্বিতি । অবিদ্যা-
 বৎকর্তৃত্বং কশ্মেতি ত্বয়োপগমাদুৎপন্নাত্বাৎ বিদ্যায়ামবিদ্যাভাবে তদধীনকর্তুরভাবাদন্তরেণ
 কর্তাবমনুষ্ঠানাসিক্কে কশ্মকাণ্ডপ্রামাণ্যমিত্যধ্যয়নবিধিবিবোধঃ স্মাদিতি শব্দতে কশ্মণ-
 ইতি । কশ্মকাণ্ডঋতের্কিদ্যোদয়াৎ পূর্কং ব্যবহারিকপ্রামাণ্যস্ত তাত্ত্বিকপ্রামাণ্যভাবেহপি
 নন্তবাহুক্ষকাণ্ডঋতেশ্চ তাত্ত্বিকপ্রামাণ্যস্ত ব্রহ্মবিদ্যাজনকত্বেনোপপন্নত্বান্নাধ্যয়নবিধিবিরো-
 ধইতি পরিহরতি ন ব্রহ্মেতি । কশ্মকাণ্ডঋতেস্তাত্ত্বিকপ্রামাণ্যভাবে ব্রহ্মকাণ্ডঋতেহপি
 তদসিদ্ধিরবিশেষাদিতি শব্দতে কশ্মেতি । উৎপন্নাত্বাব্রহ্মবিদ্যায়াবধিকাভাবেন প্রমাণ-
 ত্বাত্ত্বিকতুঋতেস্তাত্ত্বিকং প্রামাণ্যমিতি দুষয়তি ন বাধ্যতেতি । ব্রহ্মবিদ্যায়াবধিকানুপ-
 পত্তিঃ দৃষ্টান্তেন সাধয়তি যথেন্তি । দেহাদিসজ্জ্বাতবদিত্যপেরর্থঃ । লৌকিকাবগতেরি-
 বাত্মাবগতেরপি ফলাব্যতিরেকমুদাহরণেন ফোরয়তি যথেন্তি । ফলমজ্ঞাননিবৃত্তিঃ
 কশ্মবিধিঋতিবদিত্যুক্তং দৃষ্টান্তং বিঘটয়তি নচেতি । অনাদিকাল প্রবৃত্তস্বাভাবিক-
 প্রবৃত্তব্যক্তীনাং প্রতিবন্ধেন যোগাদ্যলৌকিকপ্রবৃত্তিব্যক্তির্জনয়তি কশ্মকাণ্ডঋতিস্তজ্জ-
 নঞ্চ চিত্তশুদ্ধিয়ারা প্রত্যগান্নাভিমুখ্যপ্রবৃত্তিমুৎপাদয়তি, তথা চ কশ্মবিধিঋতীনাং

শাক্তরভাষ্যম্ ।

শাক্তমিতি সামর্থ্যাদগম্যতে তত্র মেধাবিনে তপস্বিনে বেত্যনয়োর্কিকল্পদর্শনাৎ শুক্রাভ-
ক্তিযুক্তায় তপস্বিনে তত্রায় মেধাবিনে বা বাচ্যঃ শুক্রাভক্তিবিযুক্তায় ন তপস্বিনে নাপি

গিরিকৃত টীকা ।

পারংপর্যেণ প্রত্যগায়জ্ঞানার্থতাত্ত্বিকপ্রামাণ্যসিদ্ধিরিত্যর্থঃ । নশ্বেবমপি শ্রুতেমিথ্যা-
ত্বাদভাসবদপ্রামাণ্যমিতি চেন্নৈত্যাহ মিথ্যাৎসেহপীতি । স্বরূপেণাসত্যেহপি সত্যো-
পায়দ্বারা প্রামাণ্যমিত্যত্র দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । মন্ত্রার্থবাদেতিহাসপুরাণানাং শ্রুতেহর্থে
প্রামাণ্যভাবেহপি শেষিবিধানুবোধেন প্রামাণ্যবৎ প্রকৃতেহপি শ্রুতেঃ স্বরূপেণা-
সত্যয়া বিষয়সত্যতয়া সত্যত্বস্তয়াঃ প্রামাণ্যমবিকল্পমিত্যর্থঃ । ষাক্যস্ত শেষিবিধানু-
বোধেন প্রামাণ্যং নালৌকিকমিত্যাহ লোকেহপীতি । কশ্মকাশ্রুতীনামুক্তরীত্যা পর-
ম্পরয়া প্রামাণ্যেহপি সাক্ষাৎ প্রামাণ্যমুপেক্ষিতমিত্যাশঙ্ক্যাহ প্রকারান্তরং, তত্র স্থিতানাং
কশ্মকাশ্রুতীনামজ্ঞাতসম্বন্ধবোধকত্বেন সাক্ষাদেব প্রামাণ্যমিষ্টমিত্যর্থঃ । জ্ঞানাৎ পূর্কং
কশ্মশ্রুতীনাং ব্যাবহারিকপ্রামাণ্যে দৃষ্টান্তমাহ প্রাগিতি । প্রতীচি কর্তৃত্বশ্রাবিদ্যাকছেহপি
শ্রুতিপ্রামাণ্যমপ্রত্যাহমিত্যুক্তং সংপ্রতি কর্তৃত্বস্য প্রকাবান্তবেণ পারমার্থিকত্বমুখাপয়তি
যদ্বিতি । স্বব্যাপাবাভাবে সন্নিধিমাত্রেন কুতো মুখ্যকর্তৃত্বমিত্যাশঙ্ক্য দৃষ্টান্তমাহ যথেনি ।
স্বয়মযুধ্যমানস্তে কথং তৎফলবহমিত্যাশঙ্ক্য প্রসিদ্ধিবশাদিত্যাহ জিতইতি । কাষিক-
ব্যাপারাবাভাবেহপি কর্তৃত্বমুখ্যে দৃষ্টান্তমাহ সেনাপতিরিতি । তস্মাপি ফলবৎ রাজব-
দবিশিষ্টমিত্যাহ ক্রিয়েতি । অন্তকশ্মণা অন্তস্ত সন্নিহিতস্ত মুখ্যে কর্তৃত্বে বৈদিকমুদাহরণ-
মাহ যথা চেতি । কথমুদ্ভিজ্জাঃ কশ্ম যজমানস্যেত্যশঙ্ক্যাহ তৎফলশ্চেতি । স্বব্যাপারা
দৃতে সন্নিধেয়েষান্তব্যাপাবহেতোশ্চ মুখ্যকর্তৃত্বে দৃষ্টান্তমাহ যথা বেতি । ক্রিয়াঃ কুর্কৎ
কারণং কারকমিত্যঙ্গীকাবিরোধাত্মনতদিতি দুষ্যতি তদসদিতি । কারকবিশেষবিষ-
য়ত্বেনাঙ্গীকারোপপত্তিবিতি শঙ্কতে কাবকমিতি পরিহবতি ন রাজেতি । দর্শনমেব বিশদ-
য়তি বাজেতি । যথা রাজো যুদ্ধে যোধয়িত্ত্বেন ধনদানেন চ মুখ্যং কর্তৃত্বং তথা ফল-
ভোগেহপি মুখ্যমেব তস্য কর্তৃত্বমিত্যাহ তথেনি । যদুক্তমুদ্ভিককশ্ম যজমানস্যেতি তত্রাহ
যজমানস্যাপীতি । স্বব্যাপারাদেব মুখ্যং কর্তৃত্বমিতি স্থিতে ফলিতমাহ যস্মাদিতি তদেব
প্রপঞ্চয়তি যদীতি । তর্হি সন্নিধানাদেব মুখ্যং কর্তৃত্বং বাজাদীনামুপগতমিতি নেত্যাহ
ন তথেনি । বাজাদীনাং স্বব্যাপাববধে পূর্কোক্তং সিদ্ধমিত্যাহ তস্মাদিতি । বাজপ্রভৃ-
তীনাং সন্নিধেব কর্তৃত্বস্য গৌণত্বে জয়াদিকলবৎস্যাপি সিদ্ধং গৌণমিত্যাহ তথা

স্বামিকৃত টীকা ।

এবং গীতার্থতত্ত্বমুপদিষ্ট তৎসংপ্রদায়প্রবর্তনে নিরমমাহ ইদমিতি । ইদং গীতার্থতত্ত্বং
তে ত্বয়া অন্তপন্যায় ধর্ম্মানুষ্ঠানহীনায় ন বাচ্যং ন চাতক্রায় শুবাবীশ্বরে চ ভক্তিশূন্যায়

শাক্তরভাষ্যম্ ।

মেধাবিনে বাচ্যং ভগবত্যস্ময়াযুক্তায় সমস্তগুণবতেহপি ন বাচ্যং গুরুশুক্রাভক্তিমতে চ
বাচ্যমিত্যেষ শাস্ত্রসংপ্রদায়বিধিঃ ॥ ৬৭ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

চেতি । তত্র পূর্কোক্তং হেতুত্বেন স্মাবযতি নেতি । অন্তব্যাপাবেণান্তম্ মুখ্যকর্তৃত্বাভাবে
ফলিতমুপসংহরতি তস্মাদিতি । কথং তর্হি ত্বয়ানি কর্তৃত্বাদি স্বীকৃতং নহি বুদ্ধেন্দ্রিষ্টং
কর্ত্তা শাস্ত্রার্থবদ্বাদিতি স্মায়ান্তব্রাহ ভ্রান্তীতি । কর্ত্তৃত্বাদ্যানি ভ্রান্তমিত্যেতদ্বাদহরণেন
স্ফোরয়তি । যথেনি মিথ্যাজ্ঞানকৃতমান্নি কর্ত্তৃত্বাদীতাত্র ব্যতিরেকং দর্শয়তি নচেতি ।
উক্তব্যতিরেকে ফলং কথয়তি তস্মাদিতি । সংসারভ্রমশ্চাবিদ্যাকৃতত্বে সিদ্ধে পরমপ্রকৃত-
মুপসংহরতি ইতি সম্যাগিতি ।

শাস্ত্রতাৎপর্যার্থং বিচাবদ্বাবা নির্দ্ধার্যানস্তবশ্লোকমবতারযতি সর্কমিতি । প্রকৃতে
অষ্টাদশাধ্যায়ে গীতাশাস্ত্রার্থঃ সর্কঃ প্রতিপত্তিসৌকর্যার্থমুপসংহৃত্যন্তে চ সর্কধর্ম্যান্ পবি-
তাজ্যেত্যাদৌ বিষয়তন্তস্ম সংক্ষেপেণোপসংহাবং কৃত্বা সংপ্রদায়বিধিবচনশ্চাবসবে সতী-
দানীমিতি যোজনা । কিমিতি বিস্তবেণোপসংহতঃ শাস্ত্রার্থঃ সংক্ষিপ্যোপসংহ্রিয়তে তত্রাহ
শাস্ত্রার্থেতি । সংক্ষেপবিস্তাবাত্যানুক্তেহর্থে সর্কেষাং দৃঢ়তয়া বুদ্ধিমধিরোহতীত্যর্থঃ । হিতা-
য়েতেতদেব ব্যাচষ্টে সংসাবেতি । কদাচনেতি সর্কেষাং সম্বধ্যতে । প্রতিষেধসামর্থ্যাদিঙ্ক-
মর্থং কথয়তি ভগবতীতি । অর্থসিদ্ধেহর্থে স্মৃত্যন্তবমনুসৃত্য মেধাবিনস্তবভাবয়তি তত্রেনি ।
বিকল্পপক্ষে কথমধিকাবিপ্রতিপত্তিবিত্তি তত্রাহ শুক্রষেতি । তাভ্যাং যুক্তায় ভগবত্যস্ময়া-
রহিতায় তপস্বিনে বাচ্যমিতি সম্বন্ধঃ । তদ্ব্যক্তায় শুক্রাভক্তিযুক্তায় ভগবতি অনস্ময়াস-
হিতায়েত্যর্থঃ । তপস্বিন্ত্বমেধাবিন্ত্বং বা নিবপেক্ষমধিকাবিবেশেষণমিতি শঙ্কাং শাস্ত্রয়তি
শুক্রষেতি । ভগবদ্বিস্ময়াস্ময়াবাহিত্যে তাৎপর্যং সূচয়তি ভগবতীতি । কঠেন্ম তর্হি বাচ্য
মেতদিত্যাশঙ্ক্য পূর্কোক্তসর্কগুণসম্পান্নায়েত্যাহ গুরুশুক্রষেতি । অনুক্তেতরবিশেষণোপল-
ক্ষণার্থমুভয়গ্রহণং, মেধাবিনস্তপস্বিন্ত্বং নাভীবাপেক্ষতে সর্কমগ্ধাধকাভাবাদপেক্ষিতমে-
বেতি ভাবঃ ॥ ৬৭ ॥

শাস্ত্রসম্প্রদায়প্রবৃত্ত্যর্থমুক্তবশ্লোকপ্রবৃত্তিঃ দর্শয়তি সম্প্রদায়েতি । য ইতি ধ্যায়কোনির্দি-
শ্রতে । পরমত্বং গ্রহ্মশ্চ নিরতিশয়পুরুষার্থসাধনত্বমিত্যাহ পবমমিতি । গোপাত্মমশ্চ রহ-
শ্চার্থবিষয়ত্বাদ্যথোক্তসম্বাদশ্চ গ্রহ্মতোহর্থতশ্চ ভক্তেষু স্থাপনে দৃষ্টান্তমাহ যথেনি । ময়ি বাস্ম-

স্বামিকৃত টীকা ।

কদাচিদপি বাচ্যং, ন চাশুক্রষবে পরিচর্য্যামকূর্কতে বাচ্যং, মাং পরমেশ্বরং যোহন্ত্যস্ময়তি
মনুষ্যদৃষ্ট্যা দোষারোপেণ নিন্দতি তন্মৈ চ ন বাচ্যং ॥ ৬৭ ॥

য ইমং পরমং গুহ্যং মদ্বক্তেষুভিধাস্মতি ।
 ভক্তিং ময়ি পরাং কৃৎস্না মামেবৈষ্যত্যসংশয়ঃ ॥ ৬৮ ॥
 ন চ তস্মান্ননুষ্যেযু কশ্চিন্মে প্রিয়কৃতমঃ ।
 ভবিতা ন চ মে তস্মাদন্যঃ প্রিয়তরো ভুবি ॥ ৬৯ ॥

শাকরভাষ্যম্

সম্প্রদায়স্ত কৰ্ত্তুঃ ফলমিদানীমাহ য ইমং যথোক্তং পবমং নিঃশ্রেয়সার্থং কেশবাজ্জু-
 নয়োঃ সম্বাদরূপং গ্রন্থঃ গুহ্যং গুপ্তদ্বোপ্যতমং মদ্বক্তেষু ময়ি ভক্তিমৎস্বভিধাস্মতি বক্ষ্যতি
 গ্রন্থতোহর্থতচ্ স্থাপয়িষ্যতীত্যর্থঃ যথা ময়ি ময়া ভক্তেঃ পুনর্গ্রহণাত্তক্তিমাৎ্রেণ কেবলেন
 শাস্ত্রসম্প্রদানে পাত্ৰস্তবতীতি গম্যতে কথমভিধাস্মতীত্যাচ্যতে ভক্তিং ময়ি পরাং কৃৎস্না
 ভগবতঃ পরমগুরোঃ অচ্যুতস্ত শুক্রম্বা ময়া ক্রিয়তইত্যেবং কৃত্বেত্যর্থঃ তস্মেদং ফলং মামে-
 বৈষ্যতি মুচ্যতে এবাত্র সংশয়ো ন কৰ্ত্তব্যঃ ॥ ৬৮ ॥

কিঞ্চ ন চ তস্মাচ্ছাস্ত্রসম্প্রদায়কৃতো মনুষ্যেযু মনুষ্যাণাং মধ্যে কশ্চিন্মে মম প্রিয়কৃত-

গিরিকৃত টীকা ।

দেবে ভগবতি অনন্তভক্তে ময়ি যথা ময়া গ্রন্থোহর্থতঃ স্থাপিতস্তথা মদ্বক্তেষুপি যোগ্রন্থমিমং
 স্থাপয়িষ্যতি তস্মেদং ফলমিত্যন্তরত্র সম্বন্ধঃ । নাভক্তায়ৈতি ভক্তেরধিকারিবিশেষণত্বো-
 ক্তেন্দ্বক্তেষুপি পুনর্ভক্তিগ্রহণমনর্থকমিত্যাশঙ্ক্যাহ ভক্তেবিত্তি । শুক্রম্বাদিসহকাবিরা-
 হিত্যং কেবলশকার্থে। যদ্যপি মাত্রশব্দেন সৃচিতমেতত্তথাপীতবেণ স্ফুটীকৃতমিতি ন বিরোধঃ
 প্রশ্নপূর্বকমভিধানপ্রকারমভিনয়তি কথমিত্যাদিনা। ভগবতি ভক্তিকরণপ্রকারং প্রকট-
 যতি ভগবতইতি । যচ্ছদাপেক্ষিতং পূরয়তি তস্মেতি । মামেবৈষ্যত্যেবেত্যন্বয়ং গৃহীত্বা
 ব্যাচষ্টে মুচ্যতেবেতি ॥ ৬৮ ॥

ননু সর্কেষাং মুক্তিসাধনানাং ধ্যানস্ত শ্রেষ্ঠহাতনিষ্ঠস্ত মুমুক্শোর্নাস্তি বিদ্যাসম্প্রদানে
 প্রবৃত্তিরিতি তত্রাহ কিঞ্চৈতি । ইতচ্চ বিদ্যাসম্প্রদানং মুমুক্শুণা যথোক্তবিশেষণবতা কৰ্ত্ত-
 ব্যমিত্যর্থঃ । বর্ত্তমানেষু তাদৃক্ কশ্চিদাসীদিতিশেষঃ । তস্মাদ্বিদ্যাসম্প্রদায়কৰ্ত্তুঃ সকা-
 শাদিত্যর্থঃ । ধ্যাননিষ্ঠস্ত শ্রেষ্ঠহেহপি স্বসম্প্রদায়প্রবক্তুঃ শ্রেষ্ঠতমত্বাহুচিতা বিদ্যাসম্প্রদানে
 প্রবৃত্তিরিতিভাবঃ ॥ ৬৯ ॥

স্বামিকৃত টীকা

এতৈর্দোষৈরহিতেভ্যোগীতাশাস্ত্রোপদেশুঃ ফলমাহ যইমমিতি । যদ্বক্তেষুভিধাস্মতি
 মদ্বক্তেভ্যো যো বক্ষ্যতি স ময়ি পরাং ভক্তিং কৰোতি ততোনিঃসংশয়ঃ সন্ মামেব প্রাপ্নো-
 তীত্যর্থঃ ॥ ৬৮ ॥

কিঞ্চ নচেতি । তস্মান্নদ্বক্তেভ্যোগীতাশাস্ত্রব্যাখ্যাভুঃ সকাশাদন্যো মনুষ্যেযু মধ্যে কশ্চি-

অধ্যেষ্যতে চ য ইমং ধর্ম্যং সম্বাদমাবয়োঃ ।

জ্ঞানযজ্ঞেন তেনাহমিষ্টঃ স্যামিতি মে মতিঃ ॥ ৭০ ॥

শাকরভাষ্যম্ ।

মোহতিশয়েন প্রিয়কৃত্তমোহন্তঃ প্রিয়কৃত্তমো নাস্ত্যেবেতার্থঃ বর্তমানেষু ন চ ভবিতা ভবি-
ষ্যত্যপি কালে তস্মাৎ দ্বিতীযোহন্তঃ প্রিয়কৃত্তবোভুবি লোকেহস্মিন্ ভবিতা ॥ ৬৯ ॥

যোহপি অধ্যেষ্যতে চ পঠিষ্যতি য ইমং ধর্ম্যং ধর্মাদনপেতঃ সম্বাদরূপং গ্রন্থমাবয়োঃ
তেনেদং কৃতং স্যাৎ জ্ঞানযজ্ঞেন বিধিজপোপাংশুমানসানাং যজ্ঞানাং জ্ঞানযজ্ঞোমানস-
যজ্ঞাদিশিষ্টতমইত্যন্তেন জ্ঞানযজ্ঞেন গীতাশাস্ত্রস্যাধ্যয়নং স্তৃয়তে ফলবিধিবেব বা দেব-
তাদিবিষয়জ্ঞানযজ্ঞফলতুল্যমস্য ফলস্তবতীতি তেনাধ্যয়নেনাহমিষ্টঃ পুঙ্খিতঃ স্যাস্তবেয়মিতি
মে মম মতিনিশ্চয়ঃ ॥ ৭০ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

সম্প্রদায়প্রবক্তৃঃ সর্কাধিকং ফলং স বক্তা বিষ্ণুবিভূত্যক্তো ন সবিখাধিদৈবতমিতি গ্ৰাযে-
নোক্তৃ। সম্প্রত্যধ্যেতুর্কিবন্ধিতং ফলমাহ যোহপীতি । যথোক্তশ্চ যোহপ্যধ্যোতা তেনেদং-
কৃতংস্মাদিতি সম্বন্ধঃ । তদেবাহ অধ্যেষ্যতইতি । তেনেদং কৃতমিত্যন্ত্রেদংশকার্থং বিশদ-
য়তি জ্ঞানেতি । তেনাহমিষ্টঃ স্যামিতি সম্বন্ধঃ । চতুর্কিধানাং যজ্ঞানাং মধ্যে জ্ঞানযজ্ঞস্য
শ্রেয়ান্ দ্রব্যময়াৎ যজ্ঞাৎ জ্ঞানযজ্ঞইতি বিশিষ্টত্বাভিধানাত্তেনাহমিষ্টঃ স্যামিত্যধ্যয়নস্য
স্তুতিরভিমতেত্যাহ বিধীতি । পক্ষান্তবমাহ ফলেতি । ফলবিধিমেবং প্রকটয়তি দেবতা-
দীতি । যদ্বিজ্ঞানযজ্ঞস্য ফলং কৈবল্যন্তেন তুল্যমস্যাদ্যেতুঃ সম্প্রদ্যতে তচ্চ দেবতাদ্যাশ্র-
মিত্যর্থঃ । কথমধ্যয়নাদেব সর্কাশ্রকং ফলং লভ্যতে তস্মাত্তৎসর্কমভবদিতি শ্রুতিস্তত্র-
তেনেতি । তেনাধ্যোত্রা জ্ঞানযজ্ঞতুল্যেনাধ্যয়নেন ভগবানিষ্টস্তথা চ তজ্জ্ঞানাত্তুক্রং ফল-
মবিক্রুদ্ধমিত্যর্থঃ ॥ ৭০ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

দপি মম প্রিয়কৃত্তমোহন্তান্তঃ পবিতোষকর্তা নাস্তি নচ কালান্তরে ভবিষ্যতি সমোহপি
তস্মাদন্তঃ প্রিয়তরোহধুনা ভুবি তাবনাস্তি ন চ কালান্তবেহপি ভবিষ্যতীত্যর্থঃ ॥ ৬৯ ॥

পঠতঃ ফলমাহ অধ্যেষ্যতইতি । আবয়োঃ শ্রীকৃষ্ণার্জুনয়োর্মমং ধর্ম্যং ধর্মাদনপেতং
সংবাদং যোহধ্যেষ্যতে জপরূপেণ পঠিষ্যতি তেন পুংসা সর্কযজ্ঞেভ্যঃ শ্রেষ্ঠেন জ্ঞানযজ্ঞেনা-
হমিষ্টঃ স্যাৎ ভবেয়ামিতি মে মতিঃ, যদ্যপ্যসৌগীতার্থমবুধ্যমান এব কেবলং জপতি তথাপি
মম তচ্ছৃণুতো মামেবাসৌ প্রাকাশয়তীতি বুদ্ধির্ভবতি যথা লোকে যদৃচ্ছয়াপি যদা কচ্চিৎ
কস্যচিৎনাম গৃহ্নাতি তদাসৌ মামাস্বয়তীতি মত্বা তৎপাশ্বর্মাগচ্ছতি তথাহমপি তস্য সন্নি-

শ্রদ্ধাবাননসূয়শ্চ শৃণুয়াদপি যো নরঃ ।

সোহপি মুক্তঃ শুভান্ লোকান্ প্রাপ্নুয়াৎ পুণ্যকৰ্মণাম্ ॥৭১॥

কচ্চিদেতৎশ্রুতং পার্থ ত্বয়ৈকাগ্রেণ চেতসা ।

কচ্চিদজ্ঞানসম্মোহঃ প্রনষ্টস্তে ধমঞ্জয় ॥ ৭২ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

অথ শ্রোতুরিদং ফলং শ্রদ্ধাবান্ শ্রদ্ধানোহনসূয়শ্চাস্ময়াবজ্জিতঃ সন্ ইমঃ গ্রহঃ শৃণুয়া
দপি যো নরোহপি শ্রদ্ধাৎ কিমুতার্হজ্ঞানবান্ যোহপি পাপান্মুক্তঃ শুভান্ লোকান্ প্রাপ্নুয়াৎ
পুণ্যকৰ্মণামগ্নিহোত্রাদিকৰ্মবতাং ॥ ৭১ ॥

শিষ্যস্য শাস্ত্রার্থগ্রহণবিবেকবভুৎসয়া পৃচ্ছতি তদগ্রহণে জ্ঞাতে পুনর্গ্রাহিষ্যাম্যুপা-
য়াত্তরেণাপি ইতি প্রষ্টুরতিপ্রায়ো যত্তান্তরমাস্থায় শিষ্যঃ কৃতার্থঃ কৰ্তব্যইত্যাচার্যধৰ্মঃ প্রদ-

গিরিকৃত টীকা ।

প্রবক্তুবধ্যোতুশ্চ ফলমুক্তা শ্রোতুবিদানীঃ ফলং কথয়তি অথেতি ॥ ৭১ ॥

আচার্যোণ শিষ্যায় যাবদজ্ঞানসংশয়বিপর্যাসস্তাবদনেকধোপদেষ্টব্যমিতি দর্শয়িতুং ভগ-
বানর্জুনঃ প্রতি পৃষ্টবানিত্যাহ শিষ্যস্যেতি । প্রষ্টুবতিপ্রায়ঃ একটয়তি তদগ্রহণং ইতি ।
শিষ্যশ্চেহুক্তঃ গ্রহীতুং নেষ্টে তর্হি তং প্রত্যোদাসীন্মমাচার্যস্যোচিতং তস্য মন্দবুদ্ধিত্বাদি-
ত্যাশঙ্ক্যাঃ যত্তান্তরমিতি । কচ্চিদিতি কোমলপ্রণে । তমেব ব্যাচষ্টে কিমেতদिति ।
দ্বিতীয়ং কিংপদং পূর্বস্য ব্যাখ্যানতয়া সম্বন্ধাতে কচ্চিদিতি । দ্বিতীয়ং প্রশ্নং বিভজতে
কিং প্রনষ্টইতি । মোহপ্রণাশস্য প্রশ্নঃ দর্শয়তি যদর্থ ইতি ॥ ৭২ ॥

প্রেমোপদিষ্টায়জ্ঞানস্য অজ্ঞানসন্দেহবিপর্যাসরহিতস্যেষ্টস্য ভগবদনুগ্রহপ্রাপ্তিকথনে
ভগবন্তঃ পরিতোষয়িত্বানর্জুনোবিজ্ঞাপিতবানিত্যাহ অর্জুনইতি । অজ্ঞানোখস্যাবিবেকস্য

স্বামিকৃত টীকা ।

হিতো ভবেন্নঃ, অতোযথা অঙ্গামীলকত্রবন্ধুপ্রমুখাণাঃ কথঞ্চিন্নামোচ্চারণমাত্রেন প্রশ্নো-
হস্মি তথৈব তস্যাপি প্রশ্নো ভবেয়মিতিভাবঃ ॥ ৭০ ॥

অন্তস্য জপতো যোহনুঃ কচ্চিচ্ছৃণোতি তস্যাপি ফলমাহ শ্রদ্ধাবানিতি । যোনরঃ শ্রদ্ধা-
বুক্তঃ কেবলং শৃণুয়াদপি, শ্রদ্ধাবানপি যঃ কচ্চিৎ কিমর্থময়মুচৈর্জপতি অবন্ধঃ বা জপতীতি
দোষদৃষ্টিং কৰোতি তদ্ব্যাবৃত্ত্যর্থমাহ অনসূয়শ্চাস্ময়ারহিতো যঃ শৃণুয়াৎ সোহপি সর্কৈঃ
পাটৈপমুক্তঃ সন্নখমেধাদিপুণ্যকৃতাং লোকান্ প্রাপ্নুয়াৎ ॥ ৭১ ॥

সম্যখোধানুপপত্তৌ পুনরুপদেক্যামীত্যাশয়েনাহ কচ্চিদিতি । কচ্চিদিতিপ্রশ্নার্থে
অজ্ঞানসম্মোহস্তজ্ঞান কৃতোবিপর্যায়ঃ, স্পষ্টমন্তুৎ ॥ ৭২ ॥

অর্জুনউবাচ—নষ্টো মোহঃ স্মৃতির্লক্ষা ত্বৎপ্রসাদান্ময়াচ্যুত ।

স্থিতোহস্মি গতসন্দেহঃ করিষ্যে বচনং তব ॥ ৭৩ ॥

শাকুরভাষ্যম্ ।

শিতো ভবতি কচ্চিৎ কিমেতৎ ময়োক্তং শ্রুতং শ্রবণেনাবধাবিতং পার্থ কিং ত্বয়া একাথেণ
চেতসা একচিত্তেন কিম্বা প্রমাদিতঃ কচ্চিদজ্ঞানসম্মোহোহজ্ঞাননিমিত্তঃ সম্মোহো বৈচি-
ত্তভাবোহবিবেকতা স্বাভাবিকঃ কিং প্রনষ্টোযদর্শোহয়ং শাস্ত্রশ্রবণায়াসম্ভব মম চোপদেষ্টে-
ত্বায়াসঃ প্রবৃন্তস্তে তুভ্যাং ধনঞ্জয়ঃ ॥ ৭২ ॥

অর্জুনউবাচ নষ্টোমোহোহজ্ঞানজং তমঃ সমস্তসংসাবানর্থহেতুঃ সাগবইব হস্তরঃ স্মৃতি-
রাশ্রুতত্ববিষয়া লক্ষা যশ্চালাভাৎ সর্কগ্রহীনাং বিপ্রমোক্ষঃ ত্বৎপ্রসাদাত্তব প্রসাদান্ময়া ত্বৎ-
প্রসাদমাশ্রিতেনাচ্যুত অনেন মোহনাশপ্রশ্নপ্রতিবচনেন সর্কশাস্ত্রার্থজ্ঞানফলমেতাবদে-
বেতি নিশ্চিতং দর্শিতং ভবতীতি যদুক্তাজ্ঞানসম্মোহনাশআশ্রুতিঃ লাভশ্চেতি তথা চ
শ্রুতাবনাশ্রবিৎ শোচামীতি উপশ্রুতশ্রুতজ্ঞানে সর্কগ্রহীবিপ্রমোক্ষোভিদ্যতে হৃদয়গ্রহী-
স্তত্র কোমোহঃ কঃ শোক একত্বমল্পশতইতি চ মন্ত্রবর্ণঃ অখেদানীং ত্বচ্ছাসনে স্থিতোহস্মি
গতসন্দেহোমুক্তসংশয়ঃ করিষ্যে বচনস্তবাহং ত্বৎপ্রসাদাৎ কৃতার্থো ন মে কর্তব্যমস্তীত্যভি-
প্রায়ঃ ॥ ৭৩ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

নষ্টত্বমেব স্পষ্টয়তি সমস্তইতি । স্বয়ংজ্যোতিষি প্রতীচি ব্রহ্মণ্যবিদ্যাভ্রমং বিঘাতয়তি
নাবিদিতং প্রকাশয়তীতি মহাহ স্মৃতিশ্চেতি । স্মৃতিলাভে কিং স্মৃতিচিৎচেতদাহ যশ্চ-
ইতি । মোহনাশে স্মৃতিপ্রতিলস্তে বাহসাধারণকাবণমাহ ত্বৎপ্রসাদাদিতি । প্রকৃতেন প্রশ্ন
প্রতিবচনেন লক্ষমর্থঃ কথয়তি অনেনেতি । যদুক্তং স্মৃতিপ্রতিলস্তাদশেষতোহৃদয়গ্রহীনাং
বিপ্রমোক্ষঃ স্মৃতিচিৎ তত্র প্রমাণমাহ তথাচেতি । জ্ঞানাদজ্ঞানতৎকার্যনিবৃত্তৌ শ্রুতাস্তর-
মপি সম্বাদয়তি ভিদ্যতইতি । ভগবদনুগ্রহাদজ্ঞানকৃতমোহহানস্তদনস্তরমাত্মজ্ঞানে প্রতি-
লক্ষে ত্বদাজ্ঞাপ্রতীক্ষোহহমিত্যন্তরাক্ষং ব্যাকবোতি অথেতি । তব বচনং করিষ্যেহহমিত্যত্র
তাৎপর্যমাহ অহমিতি ॥ ৭৩ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

কৃতার্থঃ সন্নর্জুনউবাচ নষ্টো মোহইতি । আশ্রবিষয়ো মোহোনষ্টঃ যতোহহমস্মীতি
স্বকপাল্লসন্ধানরূপা স্মৃতিত্বৎপ্রসাদান্ময়া লক্ষা অতঃ স্থিতোহস্মি গতোহধর্মবিষয়ঃ সন্দেহো
যশ্চ মোহঃ তবাজ্ঞাং করিষ্যামীতি ॥ ৭৩ ॥

সঞ্জয়উবাচ—ইত্যহং বাসুদেবস্য পার্থস্য চ মহান্ননঃ ।

সম্বাদমিমশ্রৌষমদ্ভুতং লোমহর্ষণম্ ॥ ৭৪ ॥

ব্যাসপ্রসাদাচ্ছ্রুতবানিমং গুহমহং পরম্ ।

যোগং যোগেশ্বরাত্ কৃষ্ণাত্ সাক্ষাত্ কথয়তঃ স্বয়ম্ ॥ ৭৫ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

পরিসমাপ্তঃ সকলান্নায়শাস্ত্রার্থোহ্থেদানীং কথাসম্বন্ধপ্রদর্শনার্থং সঞ্জয়উবাচ ইত্যেবমহং বাসুদেবস্য পার্থস্য চ মহান্ননঃ সম্বাদমিমং যথোক্তমশ্রৌষং শ্রুতবানস্মি অদ্ভুতমত্যস্তবিস্ময়করং লোমহর্ষণং লোমাক্ষকরং ॥ ৭৪ ॥

তথেষ্মং শ্রীকৃষ্ণার্জুনসম্বাদং ব্যাসপ্রসাদাত্ততোদিব্যচক্ষুর্নাভাত্ শ্রুতবান্ জ্ঞাতবানেতং সম্বাদং গুহমহং পবং যোগং যোগার্থত্বাত্ গ্রহোহপি যোগস্তং সম্বাদমিমং যোগেশ্বরাত্ কৃষ্ণাত্ সাক্ষাত্ কথয়তঃ স্বয়ং ন পরম্পরাতঃ ॥ ৭৫ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

শাস্ত্রার্থে সমাপ্তে সত্যশ্রামবস্থায়ঃ সঞ্জয়বচনং কুত্রোপযুক্তমিতি তদাহ পরিসমাপ্তইতি । বাসুদেবস্য সর্কীয়জস্য সর্কেশ্ববস্য কুতার্থস্য পার্থস্য পৃথাস্বতস্কার্জুনস্য মহান্ননোহক্ষুদ্রবুদ্ধেঃ সর্কাধিকাবিগুণসম্পন্নম্যগ্ভাদং সম্বাদং গুরুশিষ্যভাবেন প্রণপ্রতিবচনাভিধানমিমননুক্রান্তমদ্ভুতং বিস্ময়কবং বোমাণি হর্ষন্তি পুলকাতবস্ত্যনেনেতি লোমহর্ষণমাক্ষাদকরং যথোক্তং শ্রুতবানস্মীত্যাহ ইত্যেবমিতি ॥ ৭৪ ॥

প্রকৃষ্টং সম্বাদং কথমশ্রৌষীবিতি চেত্তত্রাহ তথেষ্মিতি । এতৎপদং সম্বাদপবত্বাভিলিঙ্গহেন নেতব্যমিত্যাহ এতমিতি । পবমপুরুষার্থোপয়িকত্বাত্ পবত্বং পরং গুহমতিশয়েন গুহং রহস্যমিতি বা যোগোজ্ঞানং কস্ম চ তদর্থবাদয়ং সম্বাদোযোগ উক্তঃ অথবা চিত্তবৃত্তিনিবোধস্য যোগশাস্ত্রবাদয়ং সম্বাদযোগইত্যাহ সম্বাদমিতি । যোগানামীশ্বরোযোগেশ্বরস্তদনুগ্রহহেতুত্বাদ্যোগতৎফলয়োঃ ততঃ সাক্ষাদব্যবধানেন শ্রুতবান্ ন পরম্পরয়েত্যাহ যোগেশ্বরাদিতি । স্বয়ং স্মেন পরমেশ্বরেণাতিরঙ্কৃতজ্ঞানৈশ্বর্যকপেণ কথয়তোব্যচক্ষাণাদিত্যর্থঃ ॥ ৭৫ ॥

স্বামিকৃতটীকা ।

তদেবং ধ্বতরাষ্ট্রং প্রতি শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদং কথয়িত্বা প্রস্তুতাং কথামনুসন্দধানা সঞ্জয়উবাচ ইত্যাহমিতি । লোমহর্ষণং লোমাক্ষকরং সংবাদমশ্রৌষং শ্রুতবানহং স্পষ্টমন্ত্ ॥ ৭৪ ॥

আননস্তস্য শ্রবণে সস্তাবনামাহ ব্যাসপ্রসাদাদিতি । ভগবতা ব্যাসেন দিব্যং চক্ষুঃশ্রোত্রাদি মন্থং দস্তং ততোব্যাসস্য প্রসাদাদেতৎ শ্রুতবানস্মি কিং তদিত্যপেক্ষায়ামাহ পরং যোগং, পরত্বমাবিস্করোতি যোগেশ্বরাত্ শ্রীকৃষ্ণাত্ স্বয়মেব সাক্ষাত্ কথয়তঃ শ্রুতবানিতি ॥ ৭৫ ॥

রাজন্ সংসৃত্য সংসৃত্য সন্বাদমিমমদ্ভু তম্ ।
 কেশবাজ্জুনয়োঃ পুণ্যং হৃষ্যামি চ মুহুমুহঃ ॥ ৭৬ ॥
 তচ্চ সংসৃত্য সংসৃত্য রূপমত্যদ্ভু তং হরেঃ ।
 বিস্ময়ো মে মহান্ রাজন্ হৃষ্যামি চ পুনঃ পুনঃ ॥ ৭৭ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

হে রাজন্ ! ধৃতরাষ্ট্র সংসৃত্য সংসৃত্য সন্বাদমিমমদ্ভুতং কেশবাজ্জুনয়োঃ পুণ্যং শ্রবণা-
 দপি পাপহবং শ্রদ্ধা হৃষ্যামি চ মুহুমুহঃ প্রতিক্ষণং ॥ ৭৬ ॥

তচ্চ সংসৃত্য রূপমত্যদ্ভুতং হরের্কিঞ্চরূপং বিস্ময়ো মে মহান্ হে রাজন্ হৃষ্যামি চ
 পুনঃ পুনঃ ॥ ৭৭ ॥

কিং বহনা যত্র ষস্মিন্ পক্ষে যোগেশ্বরঃ সর্বযোগানামীশ্বরস্তৎপ্রভবত্বাৎ সর্বযোগবীজশ্চ

গিরিকৃত টীকা ।

যথোক্তং সন্বাদং ভগবতঃ শ্রদ্ধা কিমুপেক্ষ্যসে নেত্যাহ রাজন্থিতি । পুণ্যত্বং সাধয়তি
 শ্রবণাদপীতি ॥ ৭৬ ॥

যত্ত্বু বিশ্বরূপাখ্যং রূপংসঙ্গমজ্জুনায় ভগবান্ দর্শিতবান্ ধ্যানার্থং তদিদানীং স্তোতি
 তচ্চেতি ॥ ৭৭ ॥

হয়োরপি কৃষ্ণাজ্জুনয়োঃ নরনাবায়ণয়োঃ সন্বাদশ্চ প্রামাণ্যার্থং পবমুৎকর্ষং দর্শয়তি
 কিং বহনেতি । কথং সর্কেষাং যোগানামীশ্বরবোভগবান্থিতি তত্রাহ তৎপ্রভবত্বাদিতি
 সর্বযোগোজ্ঞানং কর্ম চ তস্ম বীজং শাস্ত্রীয়ং জ্ঞানবৈবাগ্যাদি তদ্ধি ভগবদধীনং তদমুগ্রহ-
 বিহীনশ্চ তদযোগাদতো যোগতৎফলয়োর্ভগবদমুগ্রহায়ত্ত্বাদ্ভগবতো যোগেশ্বরত্বমিত্যর্থঃ ।
 শ্রীলক্ষ্মীর্কিঞ্চয়ঃ পরমউৎকর্ষঃ । রাজ্ঞোধৃতবাষ্ট্রশ্চ স্বপুল্লেষু বিজয়াশাং শিথিলীকৃত্য পাণ্ডবেষু
 জয়প্রাপ্তিমৈকান্তিকীমুপসংহরতি ইত্যেবইতি । উপায়োপেষভাবেন নিষ্ঠাধরশ্চ প্রতিষ্ঠা-
 পিতত্বাৎ কর্মনিষ্ঠাপরংপরয়া জ্ঞাননিষ্ঠাহেতু জ্ঞাননিষ্ঠা তু সাক্ষাদেব মোক্ষহেতুবিতি
 শাস্ত্রার্থমুপসংহর্তুমিতিভুক্তং । কাণ্ডত্রয়াস্বকং শাস্ত্রং পদবাক্যার্থগোচরং । আদিমধ্যা-
 স্তবট্কেষু ব্যাখ্যায়া গোচরীকৃতং । সংক্ষেপবিস্তবাত্যাং যো লক্ষণৈরূপপাদিতঃ । সোহর্থোহ
 স্তিমেন সংক্ষিপ্য লক্ষণেন বিবক্ষিতঃ । গীতাশাস্ত্রমহার্ণবোখমমৃতং বৈকুণ্ঠকর্ণোদ্ভবং শ্রীক-
 ঠাপবনামবশ্বনিকৃতং নিষ্ঠাধরদ্যোতিতং । নিষ্ঠা যত্র মতিপ্রসাদজননী সাক্ষাৎকৃতং

স্বামিকৃত টীকা ।

কিঞ্চ রাজন্থিতি । হৃষ্যামি রোমাঞ্চিতো ভবামি হর্ষং প্রাপ্নোমীতি বা । স্পষ্টমন্ত্ৰং ॥ ৭৬ ॥

কিঞ্চ তচ্চেতি । বিশ্বরূপং নির্দিশতি । স্পষ্টমন্ত্ৰং ॥ ৭৭ ॥

যত্র যোগেশ্বরঃ কৃষ্ণো যত্র পার্থো ধনুর্ধরঃ ।

তত্র শ্রীবিজয়ো ভূতিক্ষ্বা নীতির্মতির্মম ॥ ৭৮ ॥

শাক্তরভাষ্যম্ ।

কৃষ্ণো যত্র পার্থো যস্মিন্ পক্ষে ধনুর্ধ্বযোগাণ্ডীবধবা শ্রীশ্বস্মিন্ পাণ্ডবানাং পক্ষে বিজয়স্তত্রৈব ভূতিঃ শ্রিয়ো বিশেষবিস্তারো ভূতিক্ষ্বা হব্যভিচারিণী নীতিনর্ষইত্যেবং মতির্মমেতি ॥ ৭৮ ॥

গিরিকৃত টীকা ।

কূর্কতী মোক্ষে পর্যাবসাস্তি প্রতিদিনং সেবধ্বমেতদ্বুধাঃ । প্রাচ্যামাচার্য্যপাদানাং পদ-
বীমনুগচ্ছত । গীতাভাষ্যে কৃত্য টীকা টীকাং তাং পুরুষোত্তমং ॥ ৭৮ ॥

স্বামিকৃত টীকা ।

অতস্ত্বংপুত্রাণাং বাজ্যাশিক্ষাং পবিত্র্যজেত্যাশযেনাহ যত্রৈতি । যত্র যেষাং পক্ষে যোগানামীশ্বরঃ শ্রীকৃষ্ণো বর্ততে যত্র চ পার্থো গাণ্ডীবধনুর্ধ্বস্তত্রৈব শ্রীরাজ্যলক্ষীস্তত্রৈব চ বিজয়স্তত্রৈব চ ভূতিক্ষ্বা বোত্তরাভিবৃদ্ধিঃ নীতিনর্ষাযোহপি তত্রৈব ক্বা নীতিঃ মম মতিনিশ্চয়ঃ অতইদানীমপি তাবৎ সপুত্রস্ত্বং শ্রীকৃষ্ণঃ শবণমুপেত্য পাণ্ডবান্ প্রসাদ্য সর্কস্বং তেভ্যোনিবেদ্য পুত্রপ্রাণবক্ষাং কুর্কিতি ভাবঃ । ভগবন্তুক্তিযুক্তস্য তৎপ্রসাদান্নবোধতঃ । সুখং বন্ধবিমুক্তিঃ স্মাদিতি গীতার্থসংগ্রহঃ । তথাহি, পুরুষঃ স পবঃ পার্থ ভক্ত্যা লভ্যস্ত্ব নন্যথা । ভক্ত্যা ত্বনন্যথা শক্যস্ত্বহমেবংবিধোহর্জনইত্যাদৌ ভগবন্তুক্তেমোক্ষং প্রতি সাধকত্বশ্রবণাত্তদেকান্তভক্তিরেব মৎপ্রসাদোখজ্ঞানাবাস্তবব্যাপাবযুক্তা মোক্ষহেতুবিতি স্কটং প্রতীয়তে জ্ঞানস্য চ ভক্ত্যবাস্তবব্যাপাবত্বমেব, তেষাং সততযুক্তানাং ভজত প্রীতিপূর্ককং । দদামি বুদ্ধিযোগং তং যেন মামুপযাস্তি তে । মন্তুক্তএতদ্বিজ্ঞায় মন্তাবা-
যোপপদ্যতে, ইত্যাদিবচনাং । নচ জ্ঞানমেব ভক্তিরিত্যুক্তঃ সমঃ সর্কেষু ভূতেষু মন্তুক্তিঃ লভতে পরাং । ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান্ যচ্চাস্মি তত্রতঃ ইত্যাদৌ ভেদদর্শনাং নটৈবং সতি তমেব বিদিত্বাহতিমৃত্যুমেতি নান্যঃ পন্থা বিদ্যতেহনায়েতি শ্রুতিবিরোধঃ শঙ্কনীয়ঃ ভক্ত্যবাস্তবব্যাপাবত্বাং জ্ঞানস্য নহি কাঠৈঃ পচতীতু্যক্তে জলনানামসাধনত্বযুক্তং ভবতি । কিঞ্চ, যস্য দেবে পরা ভক্তির্থথা দেবে তথা গুবৌ । তস্মৈতে কথিতা হর্থাঃ প্রকাশস্তে মহাত্মনঃ । দেহান্তে দেবঃ ব্রহ্ম তারকং ব্যাচষ্টে যমেবৈষ বৃগুতে তেন লভ্য-
ইত্যাদিশ্রুতিস্মৃতিপুবাণবচনান্তেবং সতি সমঞ্জসানি ভবন্তি, তস্মাদ্ভগবন্তুক্তিবৈব মোক্ষহেতুরিতি সিদ্ধং । তেইনৈব দস্তয়া মত্যা তদ্বীতাবিবৃতিঃ কৃত্য । সএব পবমানন্দস্তয়া প্রীণাতু মাধবঃ । পরমানন্দশ্রীপাদরজঃশ্রীধাবিণাধুনা । শ্রীধবস্বামিযতিনা কৃত্য গীতাস্ববোধিনী । স্বপ্রাণ-
লভ্যবলাদ্বিলোভ্য ভগবদ্বীতাং তদন্তর্গতং তত্বং প্রেপ্নুরুপৈতি কিং গুরুকৃপাপীষুদৃষ্টিং
বিনা । অধু স্বাঞ্জলিনা নিরশ্ব জলধেবাদিৎসুরস্তমর্গীনাবর্তেষু ন কিং নিমজ্জতি জনঃ
সৎকর্ণধারং বিনা ॥ ৭৮ ॥

ইতি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে

শ্রীকৃষ্ণার্জুনসম্বাদে মোক্ষযোগো নাম

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ।

শঙ্করভাষ্যম্ ।

ইতি শ্রীগোবিন্দভগবৎপূজ্যপাদশিষ্যস্তু পরমহংসপরিব্রাজকাচার্য্যস্তু শ্রীমচ্ছঙ্করভগবতঃ
কৃতৌ গীতাভাষ্যেহষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ।

গিরিকৃত টীকা ।

ইতি শ্রীমৎপবমহংসপরিব্রাজকাচার্য্যশুদ্ধানন্দপূজ্যপাদশিষ্যভগবদানন্দগিবিবচিত্তে
শ্রীগীতাভাষ্যবিবেচনেহষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ।

স্বামিকৃত টীকা ।

ইতি শ্রীধবস্বামিষতিকৃতীয়াঃ শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাটীকায়াঃ সুবোধিন্তাঃ পবমার্থনির্ণয়ো
নামাষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

শ্রীকৈলাসচন্দ্র সিংহ কর্তৃক

বঙ্গভাষায় অনুবাদিত ।

“দুঃখ সঙ্কুল সংসার হইতে নিরন্তরূপ নির্বাণ মুক্তিই
এই গীতা শাস্ত্রের উদ্দেশ্য ।”

শঙ্করাচার্য্য ।

কলিকাতা,

২ নং গোয়াবাগান ষ্ট্রীট, ভিক্টোরিয়া প্রেসে

শ্রীতারিণীচরণ আস দ্বারা মুদ্রিত ।

সূচনা ।

চন্দ্রবংশে সম্বরণ নামে এক নরপতি ছিলেন। হস্তিনাপুর * তাঁহার রাজধানী ছিল। তিনি সূর্য্যকন্যা তপতীর পাণিগ্রহণ করেন। তাঁহাদের একমাত্র পুত্র কুরু আখ্যাপ্রাপ্ত হন। এই কুরু হইতে কোঁরবকুলের উৎপত্তি। এই কুরুবংশে শান্তনু নামে নরপতি জন্মগ্রহণ করেন। তাঁহার তিন পুত্র ভীষ্ম, চিত্রাঙ্গদ ও বিচিত্রবীর্য্য। বিচিত্রবীর্য্যের দুই পুত্র ধৃতরাষ্ট্র ও পাণ্ডু। ধৃতরাষ্ট্র জন্মান্ত। বিচিত্রবীর্য্যের আরও এক পুত্র ছিল। তাহার নাম বিদুর, ইনি দাসীর গর্ভজাত। গান্ধারীর গর্ভে ধৃতরাষ্ট্রের দুর্য্যোধন, দুঃশাসন প্রভৃতি একশত পুত্র জন্মগ্রহণ করেন। অন্য পত্নীর গর্ভে ধৃতরাষ্ট্রের আর একটি পুত্র জন্মে তাহার নাম যুয়ুৎসু। পাণ্ডুরাজার দুই পত্নী, কুন্তী ও মাদ্রী। কুন্তীর গর্ভে যুধিষ্ঠির, ভীম ও অর্জুনের জন্ম। মাদ্রীর দুই পুত্রের নাম নকুল ও সহদেব। ধৃতরাষ্ট্র ও পাণ্ডুর পুত্রগণ মধ্যে যুধিষ্ঠির সর্ব্বজ্যেষ্ঠ; এই জন্ম পাণ্ডুর মৃত্যুর পর অন্ধরাজ্য। ধৃতরাষ্ট্র তাহাকে যৌবরাজ্যে অভিষিক্ত করেন। মন্দবুদ্ধি দুর্য্যোধন হিংসার বশবর্ত্তী হইয়া পুরোচন নামক জনৈক যবন (গ্রীক) দ্বারা এক জতুগৃহ নির্মাণ পূর্ব্বক পাণ্ডু পুত্রগণকে তন্মধ্যে দগ্ধ করিবার জন্ম ষড়যন্ত্র করিয়াছিল। ধর্ম্মপরায়ণ পাণ্ডুবগণ বিদুর দ্বারা এই সংবাদ অবগত হইয়া সেই গৃহে অগ্নি প্রদান পূর্ব্বক অরণ্যমধ্যে আশ্রয় গ্রহণ করেন। এদিকে পামর ধার্ত্তরাষ্ট্রগণ পাণ্ডুবেরা গৃহদাহে ভস্মীভূত হইয়াছে বলিয়া কৃত্রিম শোক করিতে লাগিল। পাণ্ডুপুত্রগণ কিছুকাল ছদ্মবেশে নানা স্থান ভ্রমণ করিয়া দ্রুপদ রাজপুত্রীর স্বয়ম্ভব সভায় উপস্থিত হইলেন। ব্রাহ্মণবেশধারী অর্জুন লক্ষ্য ভেদ করিয়া দ্রুপদকন্যা কৃষ্ণাকে লাভ করেন। সেই সভায় সমুপস্থিত দুর্য্যোধন প্রভৃতি অন্যান্য দুষ্ট নরপতিগণ ছদ্মবেশধারী অর্জুনকে বধ করিয়া বলক্রমে দ্রৌপদীকে গ্রহণ করিবার জন্ম অস্ত্র ধারণ করিয়াছিলেন। কিন্তু ভীমার্জুনের বাহুবলে তাঁহারা পরাজিত হন। তদনন্তর পাণ্ডুবগণ মাতৃ-আজ্ঞা অনুসারে পঞ্চ ভ্রাতায় দ্রৌপদীকে বিবাহ করেন। ধৃতরাষ্ট্র পাণ্ডুবগণের অভ্যুদয় শ্রবণে ভয়—

* ও বিদুর ভীষ্ম প্রভৃতি মহাত্মাদিগের পরামর্শে—বাধ্য হইয়া পাণ্ডুপুত্রদিগকে

* কালিন্দীর স্রোতপ্রবাহে হস্তিনাপুর অদৃশ্য হইয়াছে।

হস্তিনায় আনয়ন পূর্বক রাজ্যের কিয়দংশ প্রদান করিয়া তাঁহাদিগকে খাণ্ডব প্রস্থে স্থাপন করেন। পাণ্ডবেরা খাণ্ডবপ্রস্থকে ইন্দ্রপ্রস্থ আখ্যা প্রদান পূর্বক তথায় রাজপাঠ স্থাপন করেন।* পাণ্ডবগণ বাহুবলে ভারতের চতুর্দিক জয় করিয়া রাজসূয় যজ্ঞ সম্পন্ন করেন। স্বীয় নির্বুদ্ধিতায় রাজা দুর্যোধন সেই সভায় অপমানিত হইয়াছিলেন, এজন্য তিনি তাহার প্রতিশোধ লইবার আশায় হস্তিনাপুরে প্রত্যাভর্তন করিয়াই ধর্মরাজ যুধিষ্ঠিরকে দ্যুতক্রীড়ায় আহ্বান করিলেন। দুর্যোধন দ্যুতক্রীড়ায় বিশেষ পটু ছিলেন না; এজন্য স্বীয় মাতুল কপটক্রীড়ায় সুপণ্ডিত শকুনিকে যুধিষ্ঠিরের সহিত দ্যুতক্রীড়ায় নিযুক্ত করিলেন। কপট দ্যুতক্রীড়ায় পাণ্ডবেরা পরাজিত ও সর্বস্বাস্ত হইয়া দ্রৌপদীর সহিত দ্বাদশ বৎসর বনবাস ও এক বৎসর অজ্ঞাতবাসের জন্ম বনে গমন করিলেন। এই রূপ নির্দ্ধারিত হইয়াছিল যে, অজ্ঞাত ও বনবাস প্রতিজ্ঞা প্রতিপালন করিয়া পাণ্ডবেরা প্রত্যাভর্তন করিলে স্বীয় রাজ্য প্রাপ্ত হইবেন। পাণ্ডবদিগের বনবাস কালে তাঁহাদিগকে নষ্ট করিবার জন্ম দুর্যোধন নানা প্রকার চক্রান্ত করিয়াছিলেন। কিন্তু তাঁহার কোন চেষ্টাই ফলবতী হয় নাই। পাণ্ডবেরা দ্বাদশ বৎসর কাল নানা স্থানে ভ্রমণ করিয়া অবশিষ্ট এক বৎসর অজ্ঞাতবাসের জন্ম ছদ্মবেশে মৎস্য রাজ্যের অধিপতি বিরাটের ভবনে আশ্রয় গ্রহণ করেন। সেই এক বৎসর তাঁহারা নিতান্ত কষ্টে কালযাপন করিয়াছিলেন। নির্দ্ধারিত সময় গত হইলে তাঁহারা আত্ম প্রকাশ করিলেন। রাজা বিরাট পাণ্ডবদিগের পরিচয় প্রাপ্ত হইয়া স্বীয় কন্যা উত্তরার পাণিগ্রহণের জন্ম অর্জুনকে অনুরোধ করেন। ইন্দ্রপ্রস্থে নিবাস কালে অর্জুন স্বীয় মাতুলকন্যা সুভদ্রার পাণিগ্রহণ করিয়াছিলেন। তদগর্ভে তাঁহার এক পুত্র জন্মে, তাঁহার নাম অভিমন্যু। অর্জুন বিরাটকে বলিলেন; আমি এক বৎসর কাল আপনার কন্যাকে নৃত্য ও গীত বাদ্য শিক্ষা দিয়াছি; সুতরাং তাঁহার পাণিগ্রহণ করা আমার পক্ষে সম্ভব নহে; কিন্তু উত্তরাকে পুত্রবধুরূপে গ্রহণ করিতে আমি প্রস্তুত আছি। তদনুসারে অভিমন্যুর সহিত উত্তরার উদ্বাহ কার্য সম্পন্ন হইল। সেই বিবাহ উপলক্ষে পঞ্চাল রাজপরিবার ও যাদবগণ বিরাটপুরে সম্মিলিত হইয়াছিলেন। পাণ্ডবদিগের আত্মীয়বর্গের

* যমুনা নদীর তীববর্তী যে স্থান অধুনা দিল্লী নামে পবিচিত, তাহাতে ১৬টি স্বতন্ত্র নগরের চিহ্ন প্রাপ্ত হওয়া যায়। মোগল সম্রাট হুমায়ুন নির্মিত “পুবান কেলা”, “সেরসাহের দিল্লী” এবং “নুতন দিল্লীর” মধ্যস্থলে প্রাচীন ইন্দ্রপ্রস্থ অবস্থিত ছিল।

পরামর্শানুসারে তাঁহাদের মাতুলপুত্র শ্রীকৃষ্ণ ধৃতরাষ্ট্রের সভায় গমন পূর্বক অন্ধ-রাজকে বলিলেন, পূর্ব প্রস্তাবানুসারে পাণ্ডবদিগের রাজ্য তাঁহাদিগকে প্রদান করুন। তদুত্তরে ধৃতরাষ্ট্র পুত্র দুর্য়োধন, কর্ণ, * দুঃশাসন ও শকুনী প্রভৃতির কুমন্ত্রণায় বলিলেন, “বিনাযুদ্ধে সূচ্যগ্র ভূমিও পাণ্ডবদিগকে প্রদান করা হইবে না।” সুতরাং শ্রীকৃষ্ণ বিফল-মনোরথ হইয়া বিরাটপুরে প্রত্যাবর্তন করিলেন। উভয় পক্ষ হইতেই যুদ্ধের আয়োজন হইতে লাগিল। ভারতের প্রধান প্রধান রাজন্য-বর্গ সকলেই অন্যতর পক্ষ অবলম্বন করিলেন। এইরূপে পাণ্ডব পক্ষে সপ্ত অশ্বোহিণী ও দুর্য়োধন পক্ষে একাদশ অশ্বোহিণী সৈন্য সংগৃহীত হইল। †

সরস্বতী ও দৃষদ্বতীর মধ্যবর্তী একটি বিস্তৃত “চক্র” করুরাজার নামানুসারে কুরুক্ষেত্র আখ্যা প্রাপ্ত হয়। শতপথ ব্রাহ্মণে লিখিত আছে “অগ্নি, ইন্দ্র, সোম, বিষ্ণু প্রভৃতি দেবগণ এইস্থানে যজ্ঞ করিয়াছিলেন, এজন্য কুরুক্ষেত্র দেবতাদিগের যজ্ঞস্থল বলিয়া কথিত হইয়া থাকে।” ‡ তৈত্তিরেয় আরণ্যকেও উল্লেখিত বর্ণনা প্রাপ্ত হওয়া যায়। § পৌরাণিক মতে পিতামহ ব্রহ্মা এইস্থানে যজ্ঞ করিয়া-ছিলেন। করুরাজ এইস্থানে তপস্যা করিয়া সিদ্ধকাম হইয়াছিলেন। এবম্প্র-কার বিবিধ কারণে কুরুক্ষেত্র “ধর্মক্ষেত্র” আখ্যা প্রাপ্ত হইয়া একটি প্রধান তীর্থ মধ্যে পরিগণিত হইয়াছিল, ইহার অপর নাম সমস্তপঞ্চক। উভয় পক্ষের

* পাণ্ডুর সহিত কুন্তীর বিবাহেব পূর্বে কুন্তীর গর্ভে কর্ণ জন্মগ্রহণ করেন। তিনি সূর্য্যপুত্র বলিয়া প্রসিদ্ধ। কুন্তী স্বীয় কলঙ্ক অপনোদন মানসে সদ্যজাত শিশুকে পবিত্যাগ করিলে স্ত্রীকুলজ অধিবথেব পত্নী রাধা তাহাকে প্রতিপালন করিয়াছিলেন: তদনন্তর তিনি পবশুবামেব নিকট অঙ্গশিক্ষা করিয়া একজন অসাধারণ বীর বলিয়া আত্ম-প্রকাশ কবেন। সংগ্রামক্ষেত্রে অর্জুনকে নিধন করিয়া স্বীয় খ্যাতি বৃদ্ধি করাই তাঁহার প্রধান উদ্দেশ্য ছিল। কিন্তু তিনি অর্জুনের সমতুল্য যোদ্ধা ছিলেন না। কুরুকুল পিতামহ ভীষ্ম কর্ণকে অর্দ্ধবধী এবং অর্জুনকে তদনীন্তন যোদ্ধবর্গ মধ্যে সর্বপ্রধান বলিয়া বর্ণনা করিয়াছিলেন।

† মহাভারতের ষাঁহার প্রধান নায়ক, তাঁহারাই গীতার নায়ক। কোন কোন ইতিহাস-লেখক ইহাদিগকে কবিকল্পনা-প্রসূত বলিয়াছেন। গীতার একজন অনুবাদকও তাঁহাদিগকে রূপক বলিয়া ব্যাখ্যা করিতে চেষ্টা করিয়াছেন।

‡ Muir's Sanskrit Texts, Part. IV. p. 109.

§ Ibid. page 111.

সম্মতিক্রমে সেই ধর্মক্ষেত্র—কুরুক্ষেত্র সমরক্ষেত্র নির্ণীত হইল । * যথাকালে উভয় পক্ষীয় বীরগণ সমরাভরণে বিভূষিত হইয়া যুদ্ধক্ষেত্রে উপনীত হইলেন । ভগবান শ্রীকৃষ্ণ সেই ভীষণ সমরে অর্জুনের সারথী হইয়াছিলেন । ধৃতরাষ্ট্রের পুত্র যুয়ুৎসু যুদ্ধের আরম্ভেই অধর্মপরায়ণ দুর্ব্যোধনকে পরিত্যাগ করিয়া পাণ্ডব পক্ষ অবলম্বন করিলেন । যুদ্ধের প্রারম্ভে অর্জুন শ্রীকৃষ্ণকে বলিলেন, কাহার সহিত আমাকে সংগ্রাম করিতে হইবে তাহা আমি নিরীক্ষণ করিতে ইচ্ছা করি । অতএব তুমি উভয় সৈন্যের মধ্যে আমার রথ স্থাপন কর । ভগবান শ্রীকৃষ্ণ তাহাই করিলেন । তখন অর্জুন দেখিলেন যে, পিতামহ ভীষ্ম তাঁহাকে পুত্রবৎ প্রতিপালন করিয়াছিলেন, তিনিই তাঁহার বিরুদ্ধে ধনুর্বাণ হস্তে দণ্ডায়মান,—যে গুরু দ্রোণাচার্য্য তাঁহাকে পুত্রাধিক স্নেহ করিয়া অস্ত্রশিক্ষা দিয়াছেন, সেই গুরু তাঁহার বিরুদ্ধে অস্ত্র ধারণ করিয়াছেন । তাঁহাদের স্নেহপরায়ণ মাতুল মদ্ররাজ শল্য কৌরবপক্ষ অবলম্বন করিয়া তাঁহাদের বিরুদ্ধে দণ্ডায়মান রহিয়াছেন । ইহাদিগকে বিনাশ না করিয়া জয়লাভ করিতে পারিবেন না । নিজপক্ষে দৃষ্টি

* জেনারেল কনিংহাম সাহেব বলেন All the country immediately around Thanesar, between the *Saraswati* and *Dreshadwati* Rivers, is known by the name of *Kuru-Kshetra*, That is the field or land of Kuru. * * * The *Chakra* or district of *Kuru-Kshetra* is also called *Dharma-Kshetra*, or the "Holy land," which is evidently the original of Hwen Thsang's "*le Champ du bonheur*." পরিত্রাজক হিয়েন সাঙ, এই ক্ষেত্র বা চক্রের পবিধি ৪০ লি (৬—৮ মাইল) লিখিয়াছেন । মোগল সম্রাট আকবরের বিখ্যাত সচিব আবুল ফজল ইহাব পবিধি ৪০ ক্রোশ বলিয়া উল্লেখ করিয়াছেন । কনিংহাম সাহেব এই চক্রের ৪৮ ক্রোশ পবিধি নির্দেশ করেন । কুরুক্ষেত্রের বিস্তারিত বর্ণনা কনিংহাম সাহেবের *Archæological Survey Report* নামক গ্রন্থের দ্বিতীয় খণ্ডের ২১২ হইতে ২২৩ পৃষ্ঠায় দৃষ্ট হইবে ।

এই ক্ষেত্র ও তাহার নিকটবর্তী স্থানে অনেক লোককরকর ভীষণ সমর হইয়া গিয়াছে । মুসলমানদিগের হস্ত হইতে ভারতভূমি রক্ষা করিকার জন্ত প্রাতঃস্মরণীয় বীর পৃথীরাজ এই ক্ষেত্রে স্বীয় প্রাণ আহুতী দিয়াছিলেন । ইহার নিকটবর্তী স্থানে পাঠানদিগের অস্ত্যষ্টিক্রিয়া সম্পাদন করিয়া বাবর মোগল বৈজয়ন্তী ভারতে উদ্ভিন্ করিয়াছিলেন । ইহারই নিকটবর্তী স্থানে ত্রয়োদশ বর্ষীয় বালক আকবর, পাঠানরাজের সেনাপতি হিন্দুবীর হিমুকে জয় করিয়াছিলেন । ইহারই নিকটবর্তী স্থানে (১৬৯৩ শকাব্দে) ভারতে পুনঃ হিন্দু সাম্রাজ্য সংস্থাপনের শেষ আশা নির্ধাপিত হইয়াছে ।

নিষ্কেপ করিয়া দেখিলেন ভ্রাতা, পুত্র, পৌত্র, শশুর ও অগ্ন্যাণ্ড স্ত্রহদবর্গ সকলই সেই ভীষণ সমরে প্রাণদান করিতে সমুদ্যত হইয়াছেন । তদর্শনে তিনি নিতাস্ত্র কৃপাবিষ্ট ও বিষন্ন হইয়া ধনুর্বাণ পরিত্যাগ পূর্বক শ্রীকৃষ্ণকে কহিলেন এই সকল আত্মীয়বর্গকে নষ্ট করিয়া আমি জয় ও রাজ্য লাভ করিতে ইচ্ছা করি না । স্ত্রতরাং যুদ্ধ করিব না । ভগবান শ্রীকৃষ্ণ সেই ভীষণ সমরের প্রারম্ভে অর্জুনের মোহ অপনোদন ও ধর্মযুদ্ধে তাঁহাকে প্রবর্তিত করিবার জন্ম * যোগশাস্ত্রের চরম উপদেশ প্রদান করেন, ইহাই ভগবদ্গীতা এবং “দুঃখসঙ্কুল সংসার হইতে নিবৃত্তিরূপ নির্বাণ মুক্তিই এই গীতাশাস্ত্রের উদ্দেশ্য ।”

* সকল দেশে এবং সকল শাস্ত্রেই ধর্মযুদ্ধ নিষ্পাপ বলিয়া উক্ত হইয়াছে । ধৃতরাষ্ট্র জন্মান্ত বনিয়া রাজ্যাধিকাবে বঞ্চিত, তাহার জীবিত কালেই ভদীয় কনিষ্ঠ ভ্রাতা পাণ্ডু রাজসিংহাসন প্রাপ্ত হইয়াছিলেন । পাণ্ডুর মৃত্যুর পর যুধিষ্ঠিরই এই রাজ্যের প্রকৃত অধিকারী ছিলেন । তথাপি পাণ্ডুপুত্র বাজ্যের কিয়দংশমাত্র প্রাপ্ত হইয়া সন্তুষ্ট ছিলেন । বনবাস হইতে প্রত্যাবর্তন করিয়া পাণ্ডুপুত্র সেই রাজ্যাংশ কিম্বা পঞ্চখানা গ্রামমাত্র ধৃতবাঈব নিকট যাজ্ঞা করিয়াছিলেন । যখন সেই প্রার্থনা অগ্রাহ হইল তখনই তাঁহাবা স্বীয় সম্পত্তি উদ্ধারের জন্ম ধর্মযুদ্ধে প্রবৃত্ত হইলেন ।

মহাভারতে লিখিত আছে :—“দুর্যোধন ক্রোধ, ঘেব, ঈর্ষা, অসূয়া প্রভৃতি নিকৃষ্ট বৃত্তিময় একট মহাবৃক্ষ, কর্ণ সেই বৃক্ষের স্কন্ধ, শকুনি শাখা, দুঃশাসন সমৃদ্ধিবৃক্ত পুষ্প ও ফল এবং মনোনিগ্রহে অসমর্থ ধৃতরাষ্ট্র সেই বৃক্ষের মূল । যুধিষ্ঠির একটি ধর্মময় মহাবৃক্ষ, অর্জুন তাহার স্কন্ধ, ভীমসেন শাখা, নকুল ও সহদেব সমৃদ্ধ ফল ও পুষ্প এবং ভগবান শ্রীকৃষ্ণ, বেদ ও ব্রহ্মতত্ত্বজ্ঞ ব্রাহ্মণগণ সেই বৃক্ষের মূল ।”

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

অনুবাদ ।

শঙ্করাচার্য্য কৃত ভাষ্যের

উপক্রমণিকা ।

ভগবান নারায়ণ এই জগৎ সৃষ্টি করিয়া তাহার রক্ষা বিধানার্থে অগ্রে মরীচি প্রভৃতি ঋষিগণকে উৎপাদন পূর্বক বেদোক্ত প্রবৃত্তিলক্ষণ ধর্ম্মে দীক্ষিত করিয়াছিলেন । পরে সনক সনন্দন প্রভৃতি অন্যান্য ঋষিগণকে উৎপাদন করিয়া জ্ঞান-বৈরাগ্য-মূলক নিবৃত্তিলক্ষণ ধর্ম্মে দীক্ষিত করেন ।

বেদোক্ত ধর্ম্ম দুই প্রকার—প্রবৃত্তিলক্ষণ ও নিবৃত্তিলক্ষণ । এই ধর্ম্ম জগতের স্থিতির কারণ ও জীবনের মুক্তির হেতু । ব্রাহ্মণাদি বর্ণচতুষ্টয় শ্রেয়ঃসাধন মানসে অতি ব্যাপক কাল ধরিয়া ইহার অনুষ্ঠান করিয়া থাকেন । অনুষ্ঠাতাদিগের রাগ দ্বেষাদির উদ্ভবে বিবেক ও বিজ্ঞান বিনষ্ট ও তন্নিবন্ধন ধর্ম্ম অধর্ম্ম দ্বারা অভিভূত হইলে আদিকর্তা নারায়ণ বিষ্ণু জগতের স্থিতিসাধনের জন্ম এবং ব্রাহ্মণ্য ও বৈদিক ধর্ম্ম রক্ষার জন্ম বসুদেবের ঔরসে দেবকীর গর্ভে জন্মগ্রহণ করেন ইহাই প্রসিদ্ধি । ইনিই ঈশ্বরের অংশাবতার কৃষ্ণ । ব্রাহ্মণত্ব রক্ষা হইলেই বৈদিক ধর্ম্ম রক্ষিত হয়, কারণ বর্ণাশ্রমভেদ কেবল ব্রাহ্মণমূলক ।

ঈশ্বর শরীরবিশিষ্ট হইলে আমাদের সহিত তাঁহার আর ইতর বিশেষ কি এরূপ আশঙ্কা অমূলক । সেই ভগবান্ সততই জ্ঞান ঐশ্বর্য্য শক্তি বল বীর্য্য ও তেজ সম্পন্ন । তিনি অজ অব্যয় ভূতগণের ঈশ্বর নিত্য শুদ্ধ বুদ্ধ ও মুক্ত স্বভাব হইলেও ত্রিগুণাত্মিকা স্বীয় বৈষ্ণবী মায়াকে বশীভূত করিয়া স্বয়ংই লোকানুগ্রহার্থ যেন দেহবদ্ধবৎ দৃষ্ট হইয়াছিলেন । এবং নিজের ইচ্ছা-

সাধন বুদ্ধি না থাকিলেও কেবল মনুষ্যদিগের প্রতি অনুকম্পা প্রদর্শনার্থ 'শোক-মোহে অভিভূত অর্জুনকে বৈদিক ধর্মের উপদেশ দিয়াছিলেন। কারণ ধর্ম অধিক গুণবান কর্তৃক গৃহীত ও অনুষ্ঠিত হইলে পরিবর্দ্ধিত হইয়া থাকে। নারায়ণ যে ধর্মের উপদেশ করিয়াছিলেন সর্বজ্ঞ ভগবান ব্যাস এই সপ্তশত শ্লোকাত্মক গীতা নামক গ্রন্থে তাহাই বিবৃত করিয়াছেন।

এই গীতা শাস্ত্র সমস্ত বেদার্থের সার সংগ্রহ স্বরূপ ও দুর্বেদ্য। অনেকে ইহাকে অত্যন্ত বিরুদ্ধার্থে বুঝিয়া থাকে, তজ্জন্ম আমি বিবেকত ইহার অর্থ নির্ধারণার্থ একটা সংক্ষেপ ব্যাখ্যা করিতেছি।

দুঃখসঙ্কুল সংসার হইতে নিবৃত্তিরূপ নির্বাণ মুক্তিই এই গীতাশাস্ত্রের উদ্দেশ্য। সেই মুক্তি সর্বকর্মত্যাগ ও আত্মজ্ঞানরূপ ধর্ম হইতে উদ্ভূত হয়। ভগবানও এই গীতার্থ ধর্ম উদ্দেশ্য করিয়া অনুগীতাতে কহিয়াছেন ব্রহ্মপদ যে নির্বাণমুক্তি তল্লাভই সুপর্যাপ্ত ধর্ম এবং সর্বকর্মত্যাগ-রূপই জ্ঞান। আর বর্ণাশ্রম উদ্দেশ্যে অভ্যুদয়-সাধন প্রবৃত্তি-লক্ষণ ধর্ম যে কথিত হইয়াছে তাহা দেবাদি স্থান প্রাপ্তির নিদান হইলেও ফলাভিসন্ধি-বর্জিত ও ঈশ্বরার্পণ-বুদ্ধিতে অনুষ্ঠিত হয় বলিয়া সর্বশুদ্ধির হেতু হইয়া থাকে। শুদ্ধসত্ত্ব ব্যক্তির জ্ঞাননিষ্ঠা-যোগ্যতা ও জ্ঞানোৎপত্তি হেতু দ্বারা নির্বাণ মুক্তি লাভ হয়। এই বিষয়টী এক স্থলে স্পষ্টরূপে কথিত হইয়াছে, যোগিরা আত্মশুদ্ধির নিমিত্ত সংযতচিত্ত ও জিতেন্দ্রিয় হইয়া ব্রহ্মে কর্মার্পণ পূর্বক কর্মের অনুষ্ঠান করিয়া থাকেন।

যেহেতু এই মুক্তিসাধন দুই প্রকার ধর্ম ও পরমার্থতত্ত্ব বিশেষরূপে অভিব্যক্ত করত বিশিষ্ট প্রয়োজন সম্বন্ধ ও অভিধেয়যুক্ত এই গীতাশাস্ত্রের অর্থজ্ঞানে পুরুষার্থ সিদ্ধি হয় এই জন্ম আমি ইহার ব্যাখ্যা করিতে প্রবৃত্ত হইলাম।

প্রথম অধ্যায় ।

ধৃতরাষ্ট্র কহিলেন, হে সঞ্জয় ! * ধর্মক্ষেত্ররূপ কুরুক্ষেত্রে যুদ্ধাভিলাষে সমবেত অশ্বৎপক্ষীয়যোধগণ ও পাণ্ডবগণ কি করিয়াছিলেন । (১)

সঞ্জয় কহিলেন, পাণ্ডব সৈন্য ব্যহিত অবলোকন পূর্বক রাজা দুর্যোধন আচার্য্য দ্রোণের নিকট উপস্থিত হইয়া কহিলেন । (২)

আচার্য্য ! দেখুন আপনার শিষ্য ধীমান দ্রুপদপুত্র (ধৃষ্টিদ্যুম্ন) পাণ্ডবদিগের মহতী সেনা দ্বারা ব্যূহ রচনা করিয়াছেন । (৩) ইহাদের মধ্যে মহাধনুর্ধর বীর ভীমার্জুন ও তৎসমকক্ষ যুযুধান (সাত্যকি), বিরাট এবং মহারথ দ্রুপদ । (৪) ধৃষ্টিকেতু (চেদীরাজ), চেকিতান, বীর্ষ্যবান কাশীরাজ, পুরুজিৎ, কুন্তিভোজ ও নরশ্রেষ্ঠ সৈব্য । (৫) বিক্রমশালী যুধামন্যু, বীর্ষ্যবান উত্তমমৌজা, মহারথ অভিমন্যু ও দ্রোপদীর পঞ্চপুত্র প্রভৃতি সেই ব্যূহমধ্যে অবস্থিতি করিয়াছে । (৬)

হে দ্বিজোত্তম ! আমাদিগের পক্ষে যে সকল প্রধান সেনানায়ক আছেন, আপনার অবগতি জ্ঞাত হইয়া তাহাদিগের নাম কীর্তন করিতেছি । (৭) আপনি, ভীষ্ম, কর্ণ, কৃপাচার্য্য, অশ্বথামা, বিকর্ণ, সোমদত্তপুত্র (ভুরিশ্রবা) ও জয়দ্রথ । (৮) এবং অন্যান্য নানাবিধ অস্ত্র শস্ত্র সম্পন্ন সমরবিশারদ বীরগণ আমার জ্ঞাত জীবন দান করিতে প্রস্তুত আছেন (৯) আমাদিগের, ভীষ্ম কর্তৃক রক্ষিত সৈন্য অপর্ধ্যাপ্ত কিন্তু ভীম দ্বারা রক্ষিত পাণ্ডব সেনা পর্য্যাপ্ত । † (১০) এক্ষণে আপনারা সকলে স্ব স্ব বিভাগানুসারে সমুদায় ব্যূহ দ্বারে অবস্থান পূর্বক ভীষ্মকে রক্ষা করুন । (১১)

* যৎকালে ভীষ্ম কুরুক্ষেত্র যুদ্ধেব উদ্যোগ হইতেছিল, সেই সময় মহর্ষি কৃষ্ণদ্বৈপায়ন অন্ধরাজা ধৃতরাষ্ট্রকে বলিয়াছিলেন, যদি এই সময় দর্শনে তোমার অভিলাষ হয়, তাহা হইলে আমি তোমাকে দিব্য চক্ষু প্রদান করিতে পারি । ধৃতরাষ্ট্র বলিলেন, “আত্মীয় ও জ্ঞাতিবধ আমি দর্শন করিতে ইচ্ছা করি না । কিন্তু যুদ্ধ বিবরণ শ্রবণ করিতে অভিলাষ হয় ।” তদনুসারে ব্যাসদেব সঞ্জয় নামক রাজামাত্যকে দিব্যচক্ষু প্রদান করেন তদ্বারা সঞ্জয় কুরুক্ষেত্রের কার্য্যকলাপ দর্শন করিয়া অন্ধরাজাকে বলিতেন ।

† অপর্ধ্যাপ্ত ও পর্য্যাপ্ত শব্দের অর্থ † কালিপ্রসন্ন সিংহ তাঁহার মহাভারতে “অপরিমিত” ও “পরিমিত” করিয়াছেন । কিন্তু টীকাকারদিগেব মতানুসরণ করিলে এক্ষণে লেখা যাইতে পারে যে, অপর্ধ্যাপ্ত অর্থ যুদ্ধ করিতে অসমর্থ আর পর্য্যাপ্ত অর্থ সমর্থ ।

তৎশ্রবণে কুরুবৃদ্ধ পিতামহ ভীষ্ম রাজা দুর্যোধনের হর্ষ বিধান জন্ম সিংহ-
নাদ সহকারে উচ্চৈঃস্বরে শঙ্খধ্বনি করিলেন। (১২) তৎপরে শঙ্খ, ভেরী, পণব,
আনক ও গোমুখ সকল আহত ও তাহা হইতে তুমুল শব্দ প্রাদুর্ভূত হইল।
(১৩) তৎপর শ্বেতান্বসংযুক্ত রথে সমারুঢ় মাধব ও পাণ্ডব (অর্জুন) দিব্য
শঙ্খধ্বনি করিলেন। (১৪) হৃষীকেশ পাঞ্চজন্ম, ধনঞ্জয় দেবদত্ত ও ভীম-
কর্মা বৃকোদর পৌণ্ড্র নামক মহাশঙ্খ বাজাইলেন। (১৫) কুন্তীপুত্র রাজা
যুধিষ্ঠির অনন্তবিজয় শঙ্খ, নকুল সুঘোষ শঙ্খ, সহদেব মণিপুষ্পক শঙ্খ। (১৬)
এবং কাশীরাজ, মহারথ শিখণ্ডী, ধৃষ্টিদ্যুম্ন, বিরাট, অপরাজিত সাত্যকি। (১৭)
ক্রপদ, দ্রোপদেয়গণ, মহাবাহু সুভদ্রাপুত্র ইহারা সকলেই পৃথক পৃথক শঙ্খ
বাজাইতে লাগিলেন। (১৮) এই তুমুল শব্দ ভূমণ্ডল ও নভোমণ্ডল প্রতি-
ধ্বনিত করিয়া ধার্ত্তরাষ্ট্রদিগের হৃদয় বিদীর্ণ করিতে লাগিল। (১৯) হে মহী-
পতে! সমারুঢ় সমরে ধার্ত্তরাষ্ট্রগণকে যথাযোগ্যরূপে অবস্থিত দর্শনে কপিধ্বজ
রথারুঢ় তৃতীয় পাণ্ডব (অর্জুন) শরাসন উত্তোলন পূর্বক হৃষীকেশকে কহি-
লেন। (২০) হে অচ্যুত! উভয় সেনার মধ্যস্থলে আমার রথ স্থাপন কর।
(২১) সমরাভিলাষে উপস্থিত সৈন্যগণের মধ্যে আমাকে কাহার সহিত সংগ্রাম
করিতে হইবে, দুর্বুদ্ধি দুর্যোধনের প্রিয়াচরণ বাসনায় যাঁহারা এস্থানে সমাগত
হইয়াছেন যাবৎ আমি তাঁহাদিগকে নিরীক্ষণ করি (তাবৎ উভয় সৈন্যমধ্যে রথ
স্থাপন কর)। (২২।২৩)

সঞ্জয় বলিতেছেন, গুড়াকেশ * অর্জুন এইরূপ বলিলে, হৃষীকেশ উভয়
সৈন্যের মধ্যস্থলে উত্তম রথ † স্থাপন করিলেন। (২৪) এবং কহিলেন ভীষ্ম
দ্রোণ প্রমুখ রণসজ্জায় সমবেত কৌরবগণকে অবলোকন কর। (২৫)

উভয়সৈন্য মধ্যে পার্থ পিতৃব্য, পিতামহ, আচার্য্য মাতুল, ভ্রাতা, পুত্র,
পৌত্র, শশুর, ও সুহৃদ্বর্গকে অবলোকন করিলেন। (২৬) কৌন্তেয় (অর্জুন)
স্বসমক্ষে সকল বন্ধুবর্গকে অবস্থিত দর্শনে কৃপাবিষ্ট ও বিষন্ন হইয়া বলিতে
লাগিলেন। (২৭)

* যিনি নিদ্রাকে জয় করিয়াছেন, তিনিই গুড়াকেশ।

† পাণ্ডব দাহনকালে ভগবান হতাশন এই অজ্ঞেয়—শ্বেতান্বযুক্ত রথ ও ত্রিলোক বিজয়ী
গাণ্ডীব ধনু এবং দুইটি অক্ষয় তুণীর অর্জুনকে দান করিয়াছিলেন।

(অর্জুন বলিতেছেন) হে কৃষ্ণ ! যুদ্ধার্থ উপস্থিত আমার আত্মীয়বর্গকে দর্শন করিয়া, আমার গাত্র অবসন্ন এবং মুখ বিশুদ্ধ হইতেছে । (২৮) আমার শরীর কম্পিত ও রোমাঞ্চিত হইতেছে, গাণ্ডীব হস্তচ্যুত হইতেছে, সমুদয় ত্বক দগ্ধ হইতেছে । (২৯) হে কেশব ! আমার আর অবস্থান করিবার শক্তি নাই, আমি কেবল দুর্নিমিত্তই দর্শন করিতেছি । (৩০) হে কৃষ্ণ, স্বজনবর্গকে নিধন করা শ্রেয় বোধ করি না, আর আমি জয় ও রাজ্যসুখ আকাঙ্ক্ষা করি না । (৩১) হে গোবিন্দ ! রাজ্যে আবশ্যিক কি, ভোগসুখেরই বা প্রয়োজন কি, জীবন ধারণেরই বা আবশ্যিক কি ? ষাঁহাদিগের নিমিত্ত রাজ্যভোগ ও সুখের কামনা করিতে হয়, এই সংগ্রামক্ষেত্রে উপস্থিত আচার্য্য, পিতা, পুত্র, পিতামহ মাতুল, শশুব, পৌত্র, শ্যালক ও সম্বন্ধি, জীবন ও ধন দানে কৃতসঙ্কল্প হইয়া অবস্থান করিতেছেন, ফলে ইঁহারা আমাকে বধ করিলেও আমি ইঁহাদিগকে বিনাশ করিতে ইচ্ছা করি না । (৩২, ৩৩, ৩৪) হে জনার্দন ! পৃথিবীর কথা দূরে থাকুক ত্রৈলোক্য লাভ হইলেও ইঁহাদিগকে বধ করিতে ইচ্ছা করি না, ফলতঃ ধার্ত্তরাষ্ট্রদিগকে বধ করিলে আমাদের কি প্রীতি লাভ হইবে ? (৩৫) এই সকল আততায়ীগণকে * বধ করিলেও আমাদিগকেই পাপস্পৃষ্ট হইতে হইবে, অতএব সবান্ধব ধার্ত্তরাষ্ট্রদিগকে বধ করা কোন রূপেই উচিত নহে, (বিশেষতঃ) হে মাধব ! স্বজনদিগকে বধ করিয়া আমরা কিরূপে সুখী হইব ? (৩৬)

যদিও ইঁহাদিগের চিত্ত লোভে অভিভূত হইয়াছে বলিয়াই, ইঁহারা মিত্র-দ্রোহ ও কুলক্ষয়জনিত পাতক দেখিতে পাইতেছেন না, তথাপি হে জনার্দন ! আমরা সেই কুলক্ষয়-জনিত পাপ দর্শন করিয়াও কিরূপে (অজ্ঞের গ্যায়) ইহা হইতে নিবৃত্ত থাকিব না । (৩৭, ৩৮) কুলক্ষয় হইলে সনাতন কুলধর্ম্ম নষ্ট হয়,

* অগ্নি দ্বারা গৃহদাহকাবী, বিষ প্রয়োগকর্তা, শস্ত্রপানি, ধনাপহারী, ক্ষেত্র ও দারু অপহারক এই ছয় জন আততায়ী । শাস্ত্রানুসারে আততায়ী বধার্থ, কিন্তু এস্থলে আত্মীয় বলিয়াই এইরূপ উক্ত হইয়াছে । বিবাত রাজসভায় যখন পাণ্ডব ও তাঁহাদিগের আত্মীয়বর্গ সম্মিলিত হইয়া পাণ্ডবদিগের রাজ্যাকাঙ্কারের মন্ত্রণা করিতেছিলেন, তৎকালে মহাবীর সাত্যকি বলিয়াছিলেন, “এই সকল আততায়ীকে বধ করিলে আমাদিগের কিছুমাত্র পাপ হইবে না ।”

ধর্ম নষ্ট হইলে কুল অধর্মের পরিপূর্ণ হয় । (৩৯) হে কৃষ্ণ ! অধর্ম কর্তৃক আক্রান্ত হইয়া কুলস্ত্রীগণ ব্যভিচার-দোষে দূষিত হয়, কুলস্ত্রীগণ দূষিত হইলে বর্ণসঙ্কর উৎপন্ন হইয়া থাকে । (৪০) এই বর্ণসঙ্কর কুল ও কুলনাশকদিগকে নরকগামী করে, কুলনাশকদিগের পিতৃগণের পিণ্ড ও উদক-ক্রিয়া বিলুপ্ত হইলে তাঁহারা (নরকে) পতিত হইয়া থাকেন । * (৪১) কুলক্ষয়কারী ব্যক্তিদিগের সেই বর্ণসঙ্করদোষে জাতিধর্ম ও সনাতন কুলধর্ম উৎসন্ন হয় । (৪২) হে জনার্দন ! শুনিয়াছি, কুলধর্ম উৎসন্ন হইলে মনুষ্যগণকে নিয়ত নরকে বাস করিতে হয় । (৪৩) আহা কি কষ্ট ! আমরা সেই মহা পাপানুষ্ঠান করিতে ব্যবসিত হইতেছি, রাজ্য-সুখ-লোভে স্বজনবর্গ বধ করিতে সমুদাত হইয়াছি । (৪৪) অতএব আমি প্রতিকার-চেষ্টা-পরাজুখ ও অস্ত্রহীন হইলে যদি ধার্ত্তরাষ্ট্র-গণ আমাকে বিনাশ করে তাহাও আমার পক্ষে কল্যাণকর হইবে । (৪৫)

সঞ্জয় বলিলেন, অর্জুন এইরূপ বলিয়া, শর ও শরাসন পরিত্যাগ পূর্বক শোকসম্ভূত চিত্তে রথ-ক্রোড়ে উপবেশন করিলেন । (৪৬)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা নামক যোগ শাস্ত্রে কৃষ্ণাৰ্জুন সংবাদে অর্জুন বিষাদ † নামক প্রথম অধ্যায় সমাপ্ত ।

* বিধবা রমণীগণ ব্যভিচারিণী হইয়া যে সকল জাবজ সন্তান প্রসব করে তাহারা ই বর্ণসঙ্কর । পিতৃগণের পিণ্ড ও উদক ক্রিয়ায় ইহাদের অধিকার নাই ।

† এডুকেশন কমিটির মুদ্রিত মহাভাবতে আমরা “অর্জুন বিষাদ” শব্দ প্রাপ্ত হইয়াছি । কিন্তু কোন কোন গ্রন্থে প্রথম অধ্যায়ের নাম “সৈন্তদর্শন” বলিয়া উল্লেখ হইয়াছে ।

দ্বিতীয় অধ্যায়ঃ ।

সঞ্জয় বলিতেছেন, তখন কৃপাবশন্বদ, অশ্রুপূর্ণলোচন, ও বিষমবদন অর্জুনকে মধুসূদন কহিলেন, (ভগবান্ বলিতেছেন) অর্জুন ! ঈদৃশ বিষম সমরে কি জন্ম তোমার অনার্য্যজনোচিত স্বর্গপ্রতিরোধক অকীর্্তিকর মোহ উপস্থিত হইল । (১।২) হে কৌন্তেয় ! তুমি ক্লীবতা অবলম্বন করিও না । ইহা তোমার উপযুক্ত নহে । হে পরম্পপ ! অতি তুচ্ছ হৃদয়-দৌর্বল্য দূরীকৃত করিয়া উত্থান কর । (৩)

অর্জুন কহিলেন, হে অরিবিমর্দন মধুসূদন ! আমি কি প্রকারে পূজার্হী ভীষ্ম ও দ্রোণাচার্য্যের সহিত সরজাল দ্বারা প্রতিযুদ্ধ করিব । (৪) মহানুভব গুরু ব্যক্তিদিগকে বধ না করিয়া যদি ইহলোকে ভিক্ষান্ন ভোজন করিতে হয় তাহাও শ্রেয়, (কারণ) ইহাদিগকে বধ করিলে (কেবল পরলোকে নয়) ইহলোকেও রুধিরলিপ্ত অর্থ ও কাম ভোগ করিতে হইবে । (৫) বাস্তবিক এই যুদ্ধে জয় ও পরাজয়ের মধ্যে, কোন্টির অধিক গৌরব তাহাও জানিতে পারিতেছি না, কারণ ইহাদিগকে বধ করিয়া আমরা স্বয়ং জীবিত থাকিতে ইচ্ছা করি না, সেই ধার্ত্তরাষ্ট্রগণই সম্মুখে উপস্থিত । (৬) কাতরতা (অবশ্যস্তাবী কুলক্ষয়-জনিত) দোষে আমার স্বাভাবিক শোৰ্য্যাদি অভিভূত ও চিত্ত ধর্ম্মান্ব হইয়াছে । এই নিমিত্ত জিজ্ঞাসা করিতেছি, যাহা আমার পক্ষে শ্রেয়স্কর হয় বল, আমি তোমার শিষ্য, তোমার শরণাপন্ন হইয়াছি, আমাকে উপদেশ প্রদান কর । (৭) পৃথিবীতে নিকটক সমৃদ্ধ রাজ্য ও সুরগণের আধিপত্য প্রাপ্ত হইলেও আমার ইন্দ্রিয়গণ শোকে অভিভূত হইবে । আমি এমন কিছুই দেখিতেছি না যাহাতে আমার শোকাপনোদন হইতে পারে । (৮)

সঞ্জয় বলিতেছেন, পরম্পপ গুড়াকেশ (হৃষীকেশকে) “আমি যুদ্ধ করিব না” বলিয়া তুফীস্তাব অবলম্বন করিলেন । (৯) তখন হৃষীকেশ সহাস্রবদনে উভয় সৈন্তের মধ্যবর্তী অর্জুনকে কহিলেন । (১০)

ভগবান্ বলিতেছেন, * তোমার মুখ হইতে পণ্ডিতগণের ন্যায় বাক্য সকল নির্গত হইতেছে, কিন্তু তুমি আশোচ্য, বন্ধুগণের নিমিত্ত শোক করিয়া মূৰ্খতা

* এই স্থান হইতেই প্রকৃত পক্ষে গীতা আরম্ভ হইয়াছে । ইহাব পূর্ববর্তী বর্ণনামুচনা মাত্র ।

প্রদর্শন করিতেছ, মৃত কিম্বা জীবিত কাহারও জন্ম পণ্ডিতগণ অনুশোচনা করেন না । (১১) পূর্বের আমি তুমি ও এই নরপতিগণ—আমরা সকলেই বিদ্যমান ছিলাম, এখনও আছি, পরেও থাকিব । (১২) এই দেহ যেমন কোমার, যৌবন ও জরাপ্রাপ্ত হয়, তদ্রূপ জীবাত্মাও দেহান্তর প্রাপ্ত হইয়া থাকেন । * ধীর ব্যক্তি তজ্জন্য মুক্ত হয় না । (১৩) বিষয়ের সহিত ইন্দ্রিয়গণের যে সম্বন্ধ—তাহাই শীত, উত্তাপ ও সুখ দুঃখের কারণ, সেই সম্বন্ধ, কখন উৎপন্ন কখন বিনষ্ট হয় । (ইহার সহিত আত্মার কোন রূপ সংযোগ নাই) । অতএব তুমি এই অনিত্য সম্বন্ধ সকল সহ কর । (তদ্বিষয়ে হর্ষ বিষাদের বশীভূত হওয়া ধীর প্রকৃতির উচিত নহে) । (১৪) হে পুরুষ প্রধান ! এই সকল সম্বন্ধ যাহাকে ব্যথিত করিতে পারে না, সুখ দুঃখে যাহার সমান ভাব সেই ধীর পুরুষ মোক্ষ লাভে সমর্থ । (১৫) অসৎ বস্তু (শীতোষ্ণাদি অবিদ্যমান পদার্থ) তাহা বিদ্যমান থাকে না, সদ্বস্তু (আত্মার) কখনও অভাব হয় না, তত্ত্বদর্শীগণ ভাব ও অভাবের এইরূপ নির্ণয় করিয়াছেন । (১৬) যিনি সর্বত্র ব্যপ্ত হইয়া আছেন (অর্থাৎ সর্বব্যাপী) তাঁহার বিনাশ নাই, কোন ব্যক্তি সেই অব্যয় পুরুষকে বিনাশ করিতে সমর্থ হয় না । (১৭) এই সকল দেহ অনিত্য, কিন্তু শবীরী আত্মা নিত্য, † অবিনাশী ও অপ্রমেয়, হে ভারত ! ‡ অতএব (মোহজনিত শোকাদি ত্যাগ করিয়া ক্ষত্রিয় ধর্ম্মানুসারে) তুমি রণে প্রবৃত্ত হও । (১৮) যে ব্যক্তি সেই আত্মাকে বিনাশকর্তা জানেন কিম্বা যিনি মনে করেন অণ্ডে এই আত্মার বিনাশ করেন, তাঁহার উভয়ে অনভিজ্ঞ, কারণ আত্মা কাহাকেও বিনাশ করেন না এবং আত্মাকেও কেহ বিনাশ করিতে পারে না । (১৯) আত্মার জন্ম কিম্বা মৃত্যু নাই, ইনি পুনঃ পুনঃ উৎপন্ন বা বর্দ্ধিত হন না । তিনি জন্মরহিত, নিত্য (সর্বদা একরূপ) শাশ্বত (ক্ষয়বিহীন) ও পুরাণ (পূর্ব হইতে নূতন আছেন,

* অর্থাৎ এই স্থল দেহ বিনষ্ট হইলে আত্মা দেহান্তর গত হন,—আত্মার বিনাশ হইতে পারে না ।

† ঐতবেয়োপনিষদে আছে, সৃষ্টির পূর্বে একমাত্র আত্মাই ছিলেন, অন্ত কিছুই ছিল না । “ আত্মন এবদং সর্বমিতি ” সেই আত্মা হইতে সমুদয় সৃষ্টি হইয়াছে ।

‡ হৃষীকেশু ভরত ; তাঁহার বংশধর বলিয়া ভারত ।

পরিণাম দ্বারা রূপান্তর প্রাপ্ত হইয়া নূতন হন না) শরীর বিনষ্ট হইলেও তিনি নাশ প্রাপ্ত হন না (কারণ তিনি অবিনাশী) * । (২০) হে পার্থ ! † যে পুরুষ ইঁহাকে অবিনাশী, নিত্য, এবং জন্ম-ক্ষয়-রহিত বলিয়া জানেন, তিনি কি কাহাকেও বধ করেন ? না, কাহাকেও বধ করিতে আদেশ করেন ? (২১) মানব-গণ যেরূপ জীর্ণবস্ত্র পরিত্যাগ করিয়া নববস্ত্র গ্রহণ করে, সেই প্রকার দেহী অর্থাৎ আত্মা জীর্ণ দেহ পরিত্যাগ করিয়া অভিনব দেহান্তর পরিগ্রহ করেন । ‡ (২২) অস্ত্রদ্বারা আত্মাকে ছেদন করা যায় না, ইহা অগ্নিতে দগ্ধ হয় না, জলে কর্দমিত হয় না, এবং বায়ুতে শুষ্ক হয় না । (২৩) তিনি অচ্ছেদ্য, অদাহ, অক্লেদ্য, ও অশোষ্য, তিনি নিত্য, সর্বগত, স্থির স্বভাব, অচল, (সর্বদাই একরূপ আছেন) ও অনাদি ; তিনি (চক্ষুরাদি) জ্ঞানেন্দ্রিয়ের অতীত, মন ও হস্তাদি কর্মেন্দ্রিয়ের অবিষয় ও অগ্রাহ্য । (২৪) অতএব আত্মাকে এই প্রকার অবগত হইয়া তুমি অনুশোচনা পরিত্যাগ কর । (২৫)

* ১৯ এবং ২০ শ্লোক কঠোপনিষদ, দ্বিতীয় বল্লী হইতে গৃহীত ।

† কুন্তীব অপব নাম পৃথা, পৃথিব অপত্য পার্থ ।

‡ বিখ্যাত বিজয়ী বীর আলেকজেন্ডার ভাবতে উপনীত হইয়া তৎক্ষণাৎ ঋষিদিগের বিবরণ শ্রবণে তাঁহাদিগের সহিত সাক্ষাৎ করিবার জন্ত নিতান্ত কুতূহলী হইয়াছিলেন । তৎক্ষণাৎ নিকটবর্তী উপবনে মহর্ষি দন্দমীশ বাস করিতেছেন । গ্রীকবীর এই সংবাদ শ্রবণে তাঁহাকে আহ্বান করিবার জন্ত স্বীয় সহচর দার্শনিক পণ্ডিত ওনিসিক্রেতানকে প্রেরণ করেন । তিনি কুশ-শয্যায শাষিত উলঙ্গ দন্দমীশেব নিকট উপনীত হইয়া বলিলেন, “হে ব্রাহ্মণ ! জুপিটারের পুত্র সমস্ত মানবের ঈশ্বর আলেকজেন্ডার তোমাকে আহ্বান করিয়াছেন । তুমি তাঁহার নিকট গমন করিলে, তিনি তোমাকে ধন বস্ত্র দ্বারা পূর্বস্কৃত করিবেন । রাজ্যস্বাধীন করিলে, তোমার মস্তকচ্ছেদ হইবে । মহর্ষি এই বাক্য শ্রবণে হর্ষবিষাদ কিছুই প্রকাশ না করিয়া বলিলেন, “আমার ধনরত্নেব প্রয়োজন নাই, সুতরাং আমি তাঁহার নিকট যাইব না । আলেকজেন্ডার আমার মস্তকচ্ছেদ করিলে আমার আত্মা কখনই বিনষ্ট হইবে না, ছিন্ন বসনের স্থায় এ মাটির দেহ মাটিতে ফেলিয়া আত্মা ঈশ্বরের নিকট গমন করিবে ।” (But the soul will go away to its master, leaving the body like a torn garment upon the earth.....) গ্রীক লেখকগণ তাঁহাদের গ্রন্থ সমূহে মহর্ষি দন্দমীশেব এই “ছিন্নবসনের” (torn garment) কথাটি বিশেষ করিয়া লিখিয়া গিয়াছেন । আলেকজেন্ডার এই কথা শ্রবণে স্তম্ভিত হইয়াছিলেন ।

হে মহাবাহু! যদি সেই আত্মা (জন্মমৃত্যুর অধীন বলিয়া) সর্বদা জন্ম-
 গ্রহণ ও মৃত্যুমুখে প্রবেশ করেন, এরূপ বোধ কর, তাহা হইলেও এরূপ শোক
 করা উচিত নহে। (২৬) কারণ জাত ব্যক্তির মৃত্যু ও মৃত ব্যক্তির জন্ম
 অবশ্যস্তাবী ও অপরিহার্য, অতএব শোকাকুল হইও না। (২৭) ভূত সকল
 উৎপত্তির পূর্বে অব্যক্ত ছিল, ধ্বংস সময়েও অব্যক্ত হইয়া থাকে, কেবল জন্ম
 মরণের অন্তরাল সময়ে প্রকাশিত হয়, * অতএব তদ্বিষয়ে পরিবেদনা কি ?
 (২৮) কেহ এই আত্মাকে বিস্ময়ের সহিত দর্শন করেন, কেহ বিস্ময়ের
 সহিত বর্ণন করেন, কেহ বিস্ময়ের সহিত শ্রবণ করেন, কেহ বা (দেহাদিতে
 আত্মজ্ঞান সদৃশ বিপরীত চিন্তায় মগ্ন হইয়া) শ্রবণ করিয়াও বুঝিতে
 পারেন না। (২৯) হে ভারত! আত্মা সর্বদা সকলের দেহে অবধ্য-
 রূপে অবস্থান করেন, অতএব কোন প্রাণীর নিমিত্তে শোক করা উচিত নহে।
 (৩০) স্বধর্মের প্রতি দৃষ্টি করিয়া প্রকম্পিত হওয়া তোমার সমুচিত নহে,
 ধর্মযুদ্ধ ব্যতীত ক্ষত্রিয়দিগের আর কিছুই শ্রেয়স্কর কর্ম নাই। (৩১) হে
 পার্থ! বিনা প্রার্থনায় উদ্ঘাটিত স্বর্গ-দ্বার উপস্থিত হইয়াছে, যে সকল ক্ষত্রি-
 য়ের ঈদৃশ ধর্মযুদ্ধ লাভ হয়, তাঁহাবাই যথার্থ সুখী। (৩২) যদি তুমি
 এই ধর্মযুদ্ধে নিবৃত্ত হও, তাহা হইলে স্বধর্ম ও কীর্তি-বিহীন হইয়া তোমাকে
 পাপ ভোগ করিতে হইবে। (৩৩) তোমার অকীর্তি চিরকাল লোকে কীর্জন
 করিবে, কর্মক্ষম ব্যক্তির অবশ্য মৃত্যু অপেক্ষা অধিকতর দুঃসহ। (৩৪) যে
 সকল মহারথ (যোদ্ধা) তোমাকে বহুমান করিয়া থাকেন, তাঁহাদিগের নিকট
 আর তোমার গৌরব থাকিবে না, তাঁহারা মনে করিবেন, তুমি ভয় প্রযুক্ত
 রণে পরাশ্রুত হইয়াছ। (৩৫) তাঁহারা তোমার সামর্থ্যের কত নিন্দা করিয়া
 অনেক অবক্তব্য কথা কহিবেন, ইহা অপেক্ষা দুঃখতর আর কি আছে? (৩৬)
 যদি তুমি এই যুদ্ধে হত হও তাহা হইলে স্বর্গপ্রাপ্ত হইবে, আর জয়ী হইলে
 পৃথিবী ভোগ করিবে, অতএব হে কৌন্তেয়! যুদ্ধে কৃতনিশ্চয় হইয়া উথিত
 হও। (৩৭) সুখ দুঃখ, লাভালাভ ও জয় পরাজয় এ সমস্ত তুল্য জ্ঞান

* ইহার একটি সামান্য উদাহরণ এই যে, যে পঞ্চভূতে আমাদের দেহ গঠিত তাহা
 জন্মের পূর্বে কোথায় ছিল? মৃত্যুর পর পুনর্বার কোথায় যাইবে? ভগবান ভাব্যকার
 বলেন, যখন ভূত নমূহের দর্শন কিম্বা উপলব্ধি হয় না, তখনই তাহার অব্যক্ত অবস্থা।
 ভূত নমূহের অব্যক্ত অবস্থার নিগূঢ় তত্ত্ব ঋগ্বেদ ১০ মণ্ডল, ১২৯ সূক্ত, ৩ ঋক এবং মনু
 ১ অব্যায় ৫ শ্লোকে দ্রষ্টব্য।

করিয়। যুদ্ধে 'প্রবৃত্ত হও, তাহা হইলে পাপ তোমাকে স্পর্শ করিতে পারিবে না। (৩৮)

হে পার্থ! যে জ্ঞান দ্বারা আত্মতত্ত্ব সম্পূর্ণরূপে প্রকাশিত হয় তাহা (সেই সাংখ্যের কথা) কীর্তন করিলাম। এক্ষণে কর্মযোগবিষয়িণী প্রজ্ঞা অবগত হও, এই জ্ঞান প্রাপ্ত হইলে তুমি কর্মবন্ধন হইতে মুক্ত হইবে। (৩৯) নিষ্কাম কর্মযোগের অনুষ্ঠান করিলে তাহা বিফল হয় না, তাহাতে প্রত্যবায়ও নাই। কারণ এই ধর্মের অত্যল্প অংশও মহৎ ভয় হইতে রক্ষা করে। (৪০) হে কুরুনন্দন! ব্যবসায়াত্মিকা * কর্মযোগ বিষয়ে সংশয়রহিত বুদ্ধি একমাত্র হইয়া থাকে, কিন্তু অব্যবসায়ী—অর্থাৎ প্রমাণ-বিবেক-রহিত ব্যক্তিদিগের বুদ্ধি অনন্ত ও বহু শাখাবিশিষ্ট। (৪১) যাহারা আপাতমনোহর শ্রবণরঞ্জন বাক্যে অনুরক্ত, নানাবিধ ফলপ্রকাশক বেদ-বাক্য যাহাদিগের প্রীতিকর, স্বর্গাদি ফলসাধন ভিন্ন অন্য কিছুই যাহারা স্বীকার করেন না (৪২) ; যাহারা কামনা-পরায়ণ, যাহাদিগের জ্ঞানে স্বর্গই পরম পুরুষার্থ, জন্ম, কর্ম ও ফলপ্রদ, ভোগ ও ঐশ্বর্য লাভের সাধনভূত, বিবিধ ক্রিয়াপ্রকাশক বাক্যে যাহাদের মন অপহৃত হইয়াছে ; (৪৩) যাহারা ভোগ ও ঐশ্বর্যে একান্ত অনুরক্ত, সেই বিবেকহীন মূঢ় ব্যক্তিদিগের বুদ্ধি সমাধি বিষয়ে সংশয়শূন্য হয় না। (৪৪) বেদ সকাম ব্যক্তিদিগের কর্মফল-প্রতিপাদক, অতএব হে অর্জুন! তুমি (ধৈর্যশালী হইয়া) শীতোষ্ণ ও সুখ দুঃখাদি দ্বন্দ্ব সহিষ্ণু হও এবং যোগ-ক্ষেম-রহিত ও অপ্রমাদী হইয়া নিষ্কাম হও। (৪৫) যে প্রকার উদ্‌পানে—(অর্থাৎ বাপী, কূপ তড়াগাদি জলাশয়ে বিভাগক্রমে স্নানপানাদি দ্বারা) যে প্রয়োজন সিদ্ধ হয়, একমাত্র মহা হৃদেই তাহা হইয়া থাকে। তদ্রূপ সমুদয় বেদে যে সকল কর্মফল বর্ণিত আছে, নিশ্চয়াত্মক বুদ্ধি ব্রহ্মনিষ্ঠ ব্রাহ্মণ একমাত্র ব্রহ্মে সেই সমস্ত প্রাপ্ত হইয়া থাকেন। (৪৬) কর্মে তোমার অধিকার হউক, কিন্তু কর্মফলে যেন কামনা না থাকে, ফল যেন তোমার কর্মে প্রবৃত্তির হেতু না হয় এবং কর্ম না করিতেও যেন তোমার আসক্তি না হয়। (৪৭) হে ধনঞ্জয়! তুমি আসক্তি পরিহার পূর্বক যোগস্থ হইয়া কর্ম করিবে, সিদ্ধি হউক বা না হউক উভয়েতে সমদর্শী হইয়া কর্ম করিবে, কারণ ইহাই যোগ বলিয়া নির্দেশ হইয়াছে। (৪৮) সংশয় বিরহিত বুদ্ধি দ্বারা অনুষ্ঠিত কর্মযোগই শ্রেষ্ঠ আর

ভগবৎ ভক্তি দ্বারা অবশ্যই উদ্ধার হইবে এরূপ নিশ্চয়াত্মিকা।

কাম্য কৰ্ম সকল নিতান্ত অপকৃষ্ট, অতএব হে ধনঞ্জয় ! তুমি কৰ্মযোগের অনুষ্ঠান কর ; সকাম ব্যক্তির অতি কৃপণ ও দীন । (৪৯) কৰ্মযোগ বিষয়িণী বুদ্ধি ষাঁহার উপস্থিত হয়, তিনি ইহ জন্মেই পরমেশ্বর কৃপায় স্কৃত ও দুষ্কৃত উভয় পরিত্যাগ করেন । অতএব কৰ্মযোগের নিমিত্ত (তুমি) যত্নবান হও, ঈশ্বর আরাধনা দ্বারা বন্ধন-হেতু কৰ্ম সকলের মোক্ষ-সাধনতা-সম্পাদক চাতুর্য্যই যোগ । (৫০) কৰ্মযোগ-বিশিষ্ট মনীষিগণ কৰ্ম-জনিত ফল পরিহার করেন, স্মতরাং জন্মরূপ বন্ধন হইতে বিনিমুক্ত হইয়া অনাময় (অর্থাৎ মোক্ষপদ) প্রাপ্ত হন । (৫১) যখন তোমার বুদ্ধি অতি দুর্গম কলিল (অর্থাৎ মোহ) হইতে উত্তীর্ণ হইবে, তখন তুমি শ্রোতব্য ও শ্রুত বিষয়ে বৈরাগ্য লাভ করিবে । তদ্বিষয়ে আর কিছুই জিজ্ঞাসা করিবার আবশ্যক নাই । (৫২) বৈদিক বিষয় শ্রবণে তোমার বিক্ষিপ্ত বুদ্ধি যখন বিষয়ান্তরে আকৃষ্ট না হইয়া স্থির ভাবে পরমেশ্বরে অবস্থান করিবে, তখনই তুমি যোগফল (তত্ত্বজ্ঞান) লাভ করিবে । (৫৩)

অর্জুন কহিলেন, হে কেশব ! সমাধিস্থ স্থিতপ্রজ্ঞ ব্যক্তির লক্ষণ কি ? তাঁহার বাক্য, উপবেশন ও গমন কি প্রকার ? (৫৪)

ভগবান কহিলেন, হে পার্থ ! যখন (যিনি) সর্বপ্রকার মনোগত কামনা পরিত্যাগ করেন এবং আত্মদ্বারাই আত্মাতেই সম্বৃষ্ট থাকেন, তখনই (তাঁহাকে) স্থিতপ্রজ্ঞ বলা যায় । (৫৫) যিনি দুঃখে অবিচলিত চিত্ত, সুখে বিগতস্পৃহ এবং অনুরাগ, ভয় ও ক্রোধ ষাঁহার নিকট হইতে বিদূরিত হইয়াছে, তাঁহাকেই স্থিতপ্রজ্ঞ মুনি বলা যায় । (৫৬) যিনি সর্বত্র (অর্থাৎ পুত্র মিত্রাদিতে) স্নেহরহিত, যিনি শুভলাভে আনন্দিত, ও অশুভ লাভে মুহমান হন না, তাঁহারই প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিত অর্থাৎ তিনিই স্থিতপ্রজ্ঞ । (৫৭) কৃষ্ম যেমন আপন অঙ্গ সকল (মুখ ও চরণাদি) সঙ্কোচিত করে, সেইরূপ যিনি ইন্দ্রিয় সকলকে বিষয় হইতে প্রত্যাহরণ করেন তাঁহারই প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিত । (৫৮) (জড়, আতুর বা উপবাস পরায়ণ প্রভৃতি) ইন্দ্রিয় দ্বারা বিষয় গ্রহণে অসমর্থ ব্যক্তিগণ বিষয় হইতে প্রতিনিবৃত্ত হয় বটে, কিন্তু বিষয়ভোগাভিলাষ পরিত্যাগ করিতে পারে না । অপিতু স্থিতপ্রজ্ঞ ব্যক্তি পরমাত্মার দর্শন লাভ করিয়া স্বতঃই বিষয় হইতে প্রতিনিবৃত্ত হয় । (৫৯) হে কোন্তেয় ! বিবেকী পুরুষ যত্নশীল হইলেও প্রমথনকারী ইন্দ্রিয়গণ তাহার মনকে বলপূর্বক হরণ করে ; (৬০) অতএব যোগশীল ব্যক্তি

সেই সফল ইন্দ্রিয়কে সংযত করিয়া আমাতে (পরমাত্মাতে) সমাহিত থাকিবেক, কারণ যাঁহার ইন্দ্রিয়গণ বশীভূত তাঁহারই প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিত । (৬১) বিষয় চিন্তা করিতে করিতে পুরুষের আসক্তি জন্মে, আসক্তি হইতে অভিলাষ, এবং (কোন কারণে প্রতিহত হইলে) অভিলাষ হইতে ক্রোধ সঞ্জাত হয় ; (৬২) ক্রোধ হইতে মোহ, মোহ হইতে স্মৃতিভ্রংশ, স্মৃতিভ্রংশ হইতে বুদ্ধিনাশ, বুদ্ধিনাশ হইতে বিনাশ উপস্থিত হয় । (৬৩) যাঁহার মন বশীভূত, তিনি রাগদ্বেষবর্জিত ও আত্মবশীভূত, ইন্দ্রিয়গণ দ্বারা বিষয় ভোগ করিয়াও আত্মপ্রসাদ অর্থাৎ শান্তি লাভ করেন । (৬৪) আত্মপ্রসাদ লাভ হইলে সকল দুঃখ বিনষ্ট হয় এবং প্রসন্নচিত্ত ব্যক্তির বুদ্ধি আশু প্রতিষ্ঠিত হয় । (৬৫) অবশীকৃতেন্দ্রিয় ব্যক্তির (আত্মবিষয়ক) বুদ্ধি থাকে না, স্মৃতিরং তাঁহার (তদ্বিষয়ক) ধ্যান ধারণাও সম্ভবে না ; ধ্যান না থাকিলে শান্তিলাভ হয় না, শান্তিহীন জনের (ব্রহ্মানন্দ-স্বরূপ) সুখ কোথায় ? (৬৬) বায়ু যেমন সমুদ্রে ভাসমান নৌকাকে ইতস্ততঃ বিঘূর্ণিত করে, তদ্রূপ মন স্বেচ্ছাচারী ইন্দ্রিয়ের দ্বারা পরিচালিত হইলে যোগী-ব্যক্তির) প্রজ্ঞা হরণ করে । (৬৭) অতএব হে মহাবাহো ! (যাঁহার ইন্দ্রিয় সকল সর্বপ্রকারে বিষয় হইতে নিগৃহীত হয়, তাঁহারই প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিত । (৬৮) অজ্ঞানতিমিরাবৃতমতি প্রাণীগণের যে (আত্মনিষ্ঠাস্বরূপ) নিশা তাহাতেই জিতেন্দ্রিয় যোগীগণ জাগ্রত থাকেন ; এবং জীবগণ বিষয় নিষ্ঠারূপ যে দিবায় প্রবোধিত থাকে, তদ্বদর্শী যোগীগণের পক্ষে তাহাই নিশাস্বরূপ । (যোগীদিগের সমাধি অবস্থা সাধারণ দৃষ্টিতে নিদ্রার ন্যায় প্রতীয়মান হইয়া থাকে, কিন্তু সেই সকল মহাত্মাগণ তখনই অনন্ত জ্যোতির্নয় ব্রহ্মে অবস্থান করিয়া বিমল আত্মানন্দ উপভোগ করিতে থাকেন ; ইহাই তাঁহাদিগের পক্ষে দিবাস্বরূপ । যে সকল সাংসারিক কার্য্য অজ্ঞানতিমিরাবৃত ব্যক্তিদিগের অত্যন্ত প্রিয়, তাহা মায়ার বিকার মাত্র, জ্ঞানোদয় হইলে এই সকল স্বপ্নবৎ প্রতীয়মান হয় । যোগীদিগের পক্ষে ইহাই নিশাস্বরূপ) । (৬৯) পরিপূর্ণ ও অচলভাবে অবস্থিত সমুদ্রে যেরূপ নদ নদী সকল প্রবেশ করে (অর্থাৎ প্রবেশ করিবামাত্র তাহাতে লীন হইয়া যায়) তদ্রূপ যাহাতে কামনা সকল প্রবেশ করে (অর্থাৎ প্রবিষ্ট হওয়া মাত্র লয় প্রাপ্ত হয়) সেই (যোগীই) শান্তিলাভ করেন, কিন্তু কামনাশীল ব্যক্তি তাহা লাভ করিতে পারে না । (৭০) নিস্পৃহ, নিরহঙ্কার ও মমতাবিহীন হইয়া যে ব্যক্তি ষাসনা পরিত্যাগ পূর্বক ভোগ্যবস্তু সমুদয় উপভোগ

করেন, তিনিই শান্তি প্রাপ্ত হন। (৭১) হে পার্থ ! ইহাই ব্রহ্মজ্ঞান নিষ্ঠা, ইহা লাভ করিলে আর সংসারমোহে মুগ্ধ হইতে হয় না, চরম সময়েও যিনি এই ব্রহ্মজ্ঞান নিষ্ঠাতে অবস্থান করিতে পারেন তিনি পরব্রহ্মে লয় প্রাপ্ত হন।* (৭২)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জুন সংবাদে সাংখ্যযোগ নামক দ্বিতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ।

তৃতীয় অধ্যায়

অর্জুন বলিলেন, হে জনার্দন ! জ্ঞানই কৰ্ম্ম অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ, যদি ইহা তোমার মত হয়, তবে হে কেশব ! কেন আমাকে এরূপ মারাত্মক কৰ্ম্মে নিয়োগ করিতেছ। (১) তুমি (কখন কৰ্ম্মের শ্রেষ্ঠত্ব, কখনও বা জ্ঞানের শ্রেষ্ঠত্ব দর্শাইয়া) বিমিশ্র বাক্য দ্বারা আমার বুদ্ধিকে বিমোহিত করিতেছ, অতএব (তাহা না করিয়া) যাহাতে আমার শ্রেয় লাভ হয়, এমন একটা নিশ্চয় করিয়া বল । (২) ভগবান কহিলেন, হে অনঘ ! আমি পূর্বেই বলিয়াছি যে, ইহলোকে নিষ্ঠা দুই প্রকার ; জ্ঞানভূমিতে আরুঢ় শুদ্ধচেতাদিগের জ্ঞানযোগ, আর জ্ঞানভূমিতে অনারুঢ় কৰ্ম্মাদিগের (জ্ঞানভূমিতে আরোহণের উপায়ভূত চিত্তশুদ্ধি লাভ জন্ম) কৰ্ম্মযোগ । (৩) পুরুষ কৰ্ম্মানুষ্ঠান না করিলে জ্ঞান-লাভ করিতে পারে না ; এবং (কৰ্ম্মজনিত চিত্তশুদ্ধি বিনা) কেবল সন্ন্যাস দ্বারা সিদ্ধিলাভে অধিকারী হয় না । (৪) কেহ কখন কৰ্ম্ম পরিত্যাগ করিয়া (অর্থাৎ নিষ্কৰ্ম্ম হইয়া) ক্ষণমাত্রও অবস্থান করিতে পারে না, (ইচ্ছা না করিলেও) প্রাকৃতিক গুণসমুদায়ই (সকলকে) কৰ্ম্মে প্রবর্তিত করে । (৫) যে ব্যক্তি কৰ্ম্মে মন্থিত সকলকে সংযত করত মনে মনে ইন্দ্রিয়ের বিষয় সকল চিন্তা করিয়া থাকে, সেই মুঢ়াত্মা কপটাচারী বলিয়া অভিহিত হয় । (৬) হে অর্জুন ! যে ব্যক্তি মনের দ্বারা ইন্দ্রিয়গণকে বশীভূত করিয়া, আসক্তি পরিহার পূর্বক (অর্থাৎ ফলাভিলাষশূন্য হইয়া) কৰ্ম্মানুষ্ঠান করে, সেই ব্যক্তিই শ্রেষ্ঠ (৭) অতএব তুমি নিয়ত কৰ্ম্মানুষ্ঠান কর ; কৰ্ম্ম না করা অপেক্ষা কৰ্ম্ম করাই শ্রেষ্ঠ,

* ৭০, ৭১ এবং ৭২ শ্লোক মুণ্ডকোপনিষৎ, তৃতীয় মুণ্ডক, দ্বিতীয় খণ্ডের ৮।৫।৬ শ্লোক হইতে ষথাক্রমে গৃহীত ।

আর কৰ্ম হইতে নিবৃত্ত হইলে তোমার জীবনযাত্রাও নির্বাহ হইবে না । (৮)

হে কোশ্লেয় ! যে কৰ্ম ঈশ্বর * উদ্দেশে অনুষ্ঠিত না হয় তাহাই লোকের বন্ধন স্বরূপ হইয়া থাকে, অতএব তুমি আসক্তি পরিত্যাগ পূর্বক ঈশ্বরের উদ্দেশে কৰ্মানুষ্ঠান কর । (৯)

পুরাকালে যজ্ঞের সহিত প্রজা সৃষ্টি করিয়া প্রজাপতি কহিয়াছিলেন, হে প্রজাগণ ! যজ্ঞানুষ্ঠান দ্বারা তোমরা উত্তরোত্তর বর্দ্ধিত হও, এই যজ্ঞও তোমা-দিগের ইচ্ছাসাধনতৎপর হউক । (১০) তোমরা যজ্ঞ দ্বারা দেবতাদিগকে সংবর্দ্ধিত কর এবং দেবতারাও (বৃষ্টিাদি দ্বারা অন্ন উৎপন্ন করিয়া) তোমা-দিগকে বর্দ্ধিত করুক ; এইরূপ পরস্পর সংবর্দ্ধনাদ্বারা উভয়েই পরম শ্রেয়ো-লাভে সমর্থ হইবে । (১১) যজ্ঞদ্বারা সংবর্দ্ধিত হইয়া দেবগণ তোমাদিগের অভিলষিত ভোগ্যবস্তু সকল প্রদান করিবেন ; আর যে ব্যক্তি দেবদত্ত (অন্নাদি) ভোগ্য সকল তাহাদিগকে না দিয়া ভোগ করে, সে তস্কর । (১২) যজ্ঞাবশিষ্টভোজী হইলে (পঞ্চসূনাজনিত †) সমস্ত পাপ হইতে মুক্ত হওয়া যায় ; যাহারা কেবল আপনার (উদর পরিতোষ) নিমিত্তই পাক করে, সেই পাপাত্মাগণ পাপই ভোজন করিয়া থাকে । (১৩) অন্ন হইতে ভূতগণের, পর্জন্ম (বৃষ্টি) হইতে অগ্নির, যজ্ঞ হইতে পর্জন্মের এবং কৰ্ম হইতে যজ্ঞের উদ্ভব হয় ; (১৪) আর কৰ্ম বেদ হইতে, বেদ পরমাত্মা স্বরূপ অক্ষর হইতে সমদ্ভূত, অতএব সর্বব্যাপী ব্রহ্ম নিয়তই যজ্ঞে প্রতিষ্ঠিত আছেন । (১৫) যে ব্যক্তি ইহলোকে (বিষয়াসক্ত হইয়া) পূর্বেবাক্ত প্রকারে প্রবর্তিত কৰ্মচক্রের অনুবর্তী না হয়, তাহার আয়ু পাপময় ; হে পার্থ ! এতাদৃশ ব্যক্তি ইন্দ্রিয় উপভোগেই আরাম লাভ করিয়া থাকে, স্মতরাং তাহার জীবনধারণ বৃথা । (১৬)

আত্মাতেই যাহার প্রীতি, আত্মাতেই যাহার তৃপ্তি, (অর্থাৎ আত্মানন্দ উপভোগেই যিনি চরিতার্থ) অতএব আত্মাতেই যাহার সন্তোষ (অর্থাৎ ভোগা-দিতে অপেক্ষারহিত) তাহার কোন কৰ্ম কর্তব্য নাই । (১৭) কৰ্মানুষ্ঠান

* মূল শ্লোকে আছে যজ্ঞ । ভাষ্যকার বলেন এস্থলে যজ্ঞ অর্থ ঈশ্বর ।

† ধর্মশাস্ত্রে লিখিত আছে যে, উদুখল, যাঁতা, চুল্লী, জলকুম্ভ ও কাঁটা ইত্যাদি গৃহস্থ-দিগের পাঁচ প্রকার হিংসার স্থান আছে, এজন্যই তাহারা স্বর্গে যাইতে অক্ষম, যাহারা বৈশ্বদেবকে অন্ন প্রদান করিয়া তাহার অবশিষ্ট ভোজন করে, তাহারা এই পাপ হইতে মুক্ত হইয়া থাকে ।

দ্বারাও তাঁহার পুণ্য লাভ হয় না, কৰ্ম্ম না করিলেও তাঁহার পাপ হয় না, মোক্ষ লাভের জন্য (ব্রহ্মাদি স্বাবর পর্যান্ত) সমস্ত ভূতগণের মধ্যে তাঁহাকে কাহারও আশ্রয় গ্রহণ করিতে হয় না । (১৮) এতাদৃশ জ্ঞানী ব্যক্তির পক্ষে কৰ্ম্মের অপেক্ষা করে না, অপরের পক্ষে করে, (অতএব তুমি নিয়ত) আসক্তিরহিত হইয়া বিধেয় কৰ্ম্মানুষ্ঠান কর, কেননা পুরুষ ফলাসক্তিরহিত হইয়া কৰ্ম্মানুষ্ঠান করিলে পরম পদ প্রাপ্ত হয় । * (১৯) জনক প্রভৃতি মহাত্মাগণ কৰ্ম্মানুষ্ঠান দ্বারাই সম্যক্ সিদ্ধি (জ্ঞান) লাভ করিয়াছিলেন, (যদ্যপি তুমি আপনাকে সম্যক্ জ্ঞানী মনে কর, তবু তোমাকে কৰ্ম্ম করিতে হইবে কারণ) তুমি কৰ্ম্ম পরিত্যাগ করিলে, অজ্ঞানীরাও তোমার দৃষ্টান্ত অনুসরণ করিতে পারে, (অতএব) তাহাদিগকে স্বধৰ্ম্মে প্রবর্তিত করা উচিত ইহা ভাবিয়া তুমি কৰ্ম্মানুষ্ঠান কর । (২০) শ্রেষ্ঠ ব্যক্তি যাহা আচরণ করেন ইতর ব্যক্তিগণ তাহারই অনুষ্ঠান করিয়া থাকে, এবং তিনি যাহা মাগ্ন করেন, তাহারা তাহারই অনুবর্তী হয় । (২১) হে পার্থ ! যখন ত্রিলোক মধ্যে আমার অপ্রাপ্ত বা প্রাপ্তব্য কিছুই নাই, তখন আমার কোন কর্তব্য কৰ্ম্মও নাই (বলা যাইতে পারে), কিন্তু তথাপি আমি কৰ্ম্মানুষ্ঠান করিতেছি ; (২২) (কেননা) যদি আমি অতন্দ্রিত ভাবে কৰ্ম্মানুষ্ঠান না করি তাহা হইলে মনুষ্য মাত্রেই সর্ব প্রকারে আমার পথানুবর্তী হইবে । (২৩) আমি কৰ্ম্মানুষ্ঠান না করিলে, সমস্ত লোক উৎসন্ন হইয়া যাইবে, এবং আমিই বর্গসঙ্কর ও প্রজাগণের মলিনতার হেতু হইব । (২৪) অতএব হে ভারত ! অজ্ঞ ব্যক্তির যেরূপ কৰ্ম্মে আসক্ত (অর্থাৎ ফল প্রত্যাশী) হইয়া কৰ্ম্মানুষ্ঠান করে, তদ্রূপ জ্ঞানী ব্যক্তিগণ লোকরক্ষাচিকীর্ষু হইয়া আসক্তি পরিত্যাগ পূর্বক কৰ্ম্মানুষ্ঠান করিয়া থাকেন । (২৫) বিদ্বান্ ব্যক্তি কৰ্ম্মাসক্ত অজ্ঞদিগের (আত্মোপদেশ দ্বারা কৰ্ম্মবিষয়ক) বুদ্ধিতেদ ক্রম্মাইবেক না, বরং অবহিত হইয়া স্বয়ং কৰ্ম্মাচরণ করত তাহাদিগকে কৰ্ম্মে প্রবর্তিত করিবেক । (২৬) সকল কৰ্ম্মই প্রকৃতির গুণস্বরূপ ইন্দ্রিয়গণ দ্বারা সম্পন্ন হইতেছে, কিন্তু অহঙ্কারবিমূঢ়াত্মা আপনাকে সেই সকল কৰ্ম্মের কর্তা

* মহর্ষি কপিল বলেন, নিষ্কাম ও স্কাম কৰ্ম্মের ফলে অতি সামান্য মাত্র প্রবেধ । কারণ কৰ্ম্ম মাত্রেই জন্ম ফল প্রসব করে । নিষ্কাম কৰ্ম্মও মুক্তির সাক্ষাৎ কারণ নহে । নিষ্কাম কৰ্ম্মানুষ্ঠান দ্বারা চিত্তশুদ্ধি হইলে মুক্তির প্রথম সোপানে উপনীত হওয়া যায় । (সাংখ্যসূত্র, বিষয়াধ্যায়, ৮৩ সূত্র ।)

বলিয়া মনে করে । (২৭) হে মহাবহো ! ইন্দ্রিয়গণই বিষয়ে বিচরণ করিয়া থাকে (কিন্তু আমি না) ইহা ভাবিয়া ইন্দ্রিয় ও কৰ্মের বিভাগতত্ত্ববিৎ ব্যক্তি, বিষয়ে আসক্ত হয় না । (২৮) যাহারা প্রকৃতির সত্বাদি গুণে সাতিশয় মুগ্ধ হইয়া ইন্দ্রিয় ও তৎকার্য্যে আসক্ত হয়, সৰ্ব্বজ্ঞ জ্ঞানী ব্যক্তি তাদৃশ অল্পজ্ঞ মন্দমতিদিগের বুদ্ধিকে বিচলিত করিবেক না । (২৯) আমাতে সমুদয় কৰ্ম্ম অর্পণ করিয়া, অধ্যাত্মজ্ঞান দ্বারা (অর্থাৎ আমি অন্তর্যামী ঈশ্বরের অধীন হইয়া কৰ্ম্ম করি এই রূপ জ্ঞানে) নিষ্কাম ও আসক্তিরহিত হইয়া শোক পরিত্যাগ পূর্বক যুদ্ধে প্রবৃত্ত হও । (৩০) যাহারা শ্রদ্ধাবান ও অসূয়াশূন্য হইয়া নিয়ত আমার এইমতের অনুষ্ঠান করে, তাহারা (শনৈঃ শনৈঃ কৰ্ম্ম করিতে করিতে পূর্ণ জ্ঞান লাভ করত) সকল কৰ্ম্ম-বন্ধন হইতে বিমুক্ত হয় । (৩১) আর যাহারা অসূয়াপরবশ হইয়া আমার মতের অনুষ্ঠান না করে, সেই সৰ্ব্বজ্ঞানবিমূঢ় বিবেকবিহীন ব্যক্তিদিগকে বিনষ্ট বলিয়া জানিবে । (৩২) জ্ঞানবান্ ব্যক্তিও স্বকীয় (প্রাক্তন ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মাদি সংস্কার জনিত) স্বভাবের অনুরূপ কৰ্ম্মেরই চেষ্টা করিয়া থাকে, যেহেতু ভূত মাত্রেই প্রকৃতির অনুবর্তী হয় ; অতএব ইন্দ্রিয় নিগ্রহ করিলে কি হইবে ? (৩৩) প্রত্যেক ইন্দ্রিয়েরই স্ব স্ব অনুকূল বিষয়ে অনুরাগ ও প্রতিকূল বিষয়ে বিদ্বেষ আছে, এবং উভয়ই মোক্ষাকাঙ্ক্ষী ব্যক্তির বিরোধী, অতএব ইহাদের বশবর্তী হইবে না । (৩৪) সম্পূর্ণ রূপে অনুষ্ঠিত (সৰ্ব্বাঙ্গসুন্দর) পরধৰ্ম্ম অপেক্ষা কিঞ্চিৎ অঙ্গহীন স্বধৰ্ম্মই শ্রেষ্ঠ, স্বধৰ্ম্মে নিধন শ্রেয়, কিন্তু পরধৰ্ম্ম অতি ভয়াবহ । (৩৫)

অৰ্জুন কহিলেন, হে ঋষিঃবংশধর ! পুরুষ ইচ্ছা না করিলেও কে তাহাকে বলপূর্বক পাপাচরণে লিপ্ত করে ? (৩৬)

ভগবান কহিলেন, (অৰ্জুন ! তুমি পুরুষের পাপাচরণের যে হেতু জিজ্ঞাসা করিলে) উহা কাম, ইহা রজোগুণ হইতে সমুৎপন্ন, দুস্পূর্ণীয় ও অত্যাশ্রয়, উহাকেই মোক্ষ পথের বৈরী বলিয়া জানিবে । কোন কারণে প্রতিহত হইলে কাম ক্রোধরূপে পরিণত হয়, (৩৭) যেমন ধূম দ্বারা বহি, মল দ্বারা দর্পণ এবং জরায়ু দ্বারা গর্ভ আবৃত থাকে, সেই রূপ কাম দ্বারা বিবেক আবৃত হইয়া থাকে । (৩৮) হে কোন্তেয় ! জ্ঞানীগণের চিরশত্রু, দুস্পূর্ণীয়, অনল সদৃশ এই কামই জ্ঞানকে আচ্ছন্ন করিয়া রাখে ; (৩৯) ইন্দ্রিয়, মন ও বুদ্ধি ইহার অধিষ্ঠান-ক্ষেত্র, এই কাম আশ্রয়ভূত ইন্দ্রিয়াদি দ্বারা জ্ঞানকে আচ্ছন্ন করিয়া দেহীকে

বিমোহিত করে । (৪০) অতএব হে ভরতকুলেন্দ্র ! তোমাকে বিমোহিত করিবার পূর্বেই তুমি ইন্দ্রিয়গণকে সংযত করিয়া জ্ঞানবিজ্ঞানবিনাশী পাপ-রূপ কামকে পরিত্যাগ কর । (৪১) ইন্দ্রিয় সকল দেহাদিকে গ্রহণ করে, সুতরাং ইন্দ্রিয় তদপেক্ষা সূক্ষ্ম ও তাহাদিগের প্রকাশক, এজন্য ইন্দ্রিয়গণ দেহাদি বিষয় অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ বলিয়া উক্ত ; (মন ইন্দ্রিয়গণকে প্রবৃত্ত করে এজন্য) ইন্দ্রিয় অপেক্ষা মন শ্রেষ্ঠ ; (বুদ্ধির নিশ্চয়াত্মক শক্তি আছে, এজন্য সংকল্পাত্মক) মন অপেক্ষা বুদ্ধি শ্রেষ্ঠ, আর যিনি সেই বুদ্ধি অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ তিনিই—আত্মা । (৪২) অতএব হে মহাবাহো ! আত্মাকে বুদ্ধি অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ জানিয়া, বুদ্ধি দ্বারা মনকে নিশ্চল করত কামরূপ দুঃসদ শত্রুকে বিনাশ কর । (৪৩)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন সংবাদে কৰ্মযোগ নামক তৃতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ।

চতুর্থ অধ্যায় ।

ভগবান কহিলেন, আমি পূর্বে এই অব্যয় (ফলসাধন) যোগ আদিত্যকে বলিয়াছিলাম ; বিবস্বান্ স্বীয় পুত্র মনুকে এবং মনু ইক্ষ্বাকুকে কহিয়াছিলেন । (১) হে পরশুপ ! এইরূপে পরম্পরাগত এই যোগ (নিমি প্রভৃতি) রাজর্ষিগণ অবগত হন, অনন্তর কালক্রমে উহা বিলুপ্ত হইয়াছিল । (২) তুমি আমার ভক্ত ও সখা এবং এই যোগও অতি উত্তম, এজন্য অদ্য তোমাকে সেই পুরাতন যোগ (বৃত্তান্ত) বলিলাম । (৩)

অর্জুন কহিলেন, বিবস্বানের জন্ম পূর্বে, এবং তোমার জন্ম পরে হয়, অতএব আমি কিরূপে জানিতে পারি যে, তুমি তাঁহাকে অগ্রে এই যোগ বৃত্তান্ত কহিয়াছিলে । (৪)

ভগবান কহিলেন, হে পরশুপ অর্জুন ! আমার এবং তোমার বহু জন্ম অতীত হইয়া গিয়াছে ; কিন্তু (আমার জ্ঞান শক্তি বিলুপ্ত না হওয়ায়) আমি সমস্ত জানি, তুমি (অজ্ঞানাবৃত এজন্য) জান না । (৫) আমি জন্মরহিত,

অবিনশ্বরস্বভাব, এবং সমস্ত ভূতগণের ঈশ্বর হইয়াও আত্মমায়ায় স্বকীয় (বিশুদ্ধসদ্বাত্মক) প্রকৃতিকে অবলম্বনপূর্বক জন্মগ্রহণ করিয়া থাকি। (৬) হে ভারত ! যখনই ধর্মের হানি ও অধর্মের আধিক্য হয়, তখনই আমি স্বকীয় (শরীর) সৃষ্টি করিয়া থাকি ; (৭) সাধুগণের পরিত্রাণ ও দুষ্কর্মাদিগের বিনাশ এবং ধর্ম সংস্থাপন জন্য আমি যুগে যুগে অবতীর্ণ হই। (৮) হে অর্জুন ! যিনি আমার এইরূপ অলৌকিক জন্ম ও কর্ম তত্ত্বত (অর্থাৎ লোকহিতার্থ বলিয়া) অবগত হইতে পারেন, তিনি দেহ পরিত্যাগ করিলে আমাকে প্রাপ্ত হন এবং তাঁহাকে আর পুনরায় জন্মগ্রহণ করিতে হয় না। (৯) অনেকে রাগ, ভয় ও ক্রোধ পরিত্যাগ করিয়া একনিষ্ঠ এবং আমারই আশ্রিত হইয়া, আত্মজ্ঞান ও স্বধার্মনুষ্ঠান দ্বারা অজ্ঞানমলা হইতে পূত হইয়া মদীয় ভাব (অর্থাৎ সাযুজ্য) লাভ করিয়াছে। (১০) যে, যে ভাবে আমাকে ভজনা করে, আমি সেই ভাবেই তাহাকে অনুগ্রহ করিয়া থাকি, হে পার্থ ! মনুষ্যগণ (যে, যে প্রকারেরই হউক অর্থাৎ) সর্ব প্রকারে আমারই পথের অনুবর্তী হইয়া থাকে। (১১) কর্মফলাকাঙ্ক্ষী মানবেরা প্রায়ই ইহলোকে দেবতার অর্চনা করিয়া থাকে, (সাক্ষাৎ আমার উপাসনা করে না) কারণ কর্মজ সিদ্ধি আশুলাভ হয়, (দুর্লভ জ্ঞানফল কৈবল্য শীঘ্র লাভ হয় না)। (১২) (ব্রাহ্মণদিগের সত্ত্বগুণ প্রধান, তাঁহাদিগের কর্ম শমদমাদি ; ক্ষত্রিয়দিগের সত্ত্ব ও রজোগুণ প্রধান তাঁহাদিগের কর্ম শৌর্য্য বীর্য্যাদি ; বৈশ্যদিগের রজ ও তমোগুণ প্রধান, তাঁহাদিগের কর্ম কৃষি বাণিজ্যাদি ও শূদ্রদিগের তমোগুণ প্রধান, তাহাদিগের কর্ম বর্ণত্রয়ের শুশ্রূষাদি এই রূপে) গুণ কর্মের বিভাগ অনুসারে আমিই চারিবর্ণ সৃষ্টি করিয়াছি, * আমি এই কার্যের কর্তা হইলেও তুমি আমাকে অকর্তা বলিয়া মনে করিবে, কারণ আসক্তিরাহিত্যহেতু ইহাতে আমার শ্রমের প্রসক্তি নাই। (১৩) কর্ম সকল আমাতে লিপ্ত হইতে পারে না, কারণ কর্মফলে আমার স্পৃহা নাই, যে ব্যক্তি আমাকে এইরূপ অবগত হইতে পারে, কর্মবন্ধনে তাহাকে বদ্ধ হইতে হয় না।

* প্রথমতঃ সকলেই এক বর্ণ ছিল। তৎপর গুণ কর্মের বিভাগ দ্বারা চারিবর্ণ প্রতিষ্ঠিত হইয়াছে।

এক বর্ণ মিদং পূর্ণ বিশ্বমানীং বুদ্ধিষ্ঠির ।

কর্ম ক্রিয়া বিশেষণ চতুর্কণ্যঃ প্রতিষ্ঠিত ॥

মহাভারত, শান্তি পর্ব ।

(১৪) ইহা জানিয়াই (জনকাদি) পূর্বতন মহাত্মারা মুমুকু হইয়া সত্বশুদ্ধিমিত্ত কৰ্ম্মানুষ্ঠান করিয়াছিলেন, অতএব তুমি পূর্বতন পুরুষদিগের অনুষ্ঠিত কৰ্ম্মানুষ্ঠান কর। (১৫)

কৰ্ম্ম কি এবং অকৰ্ম্মই বা কি, এ বিষয়ে বিবেকীগণও বিমোহিত হইয়া থাকেন, অতএব যদ্বারা সংসার হইতে মুক্তি লাভ করিতে পারিবে, সেই কৰ্ম্মের বিষয় আমি তোমাকে বলিতেছি, শ্রবণ কর। (১৬) বিহিত, অবিহিত ও নিষিদ্ধ এই ত্রিবিধ বিবিধ কৰ্ম্মেরই তত্ত্ব অবগত হওয়া উচিত, কারণ কৰ্ম্মের গতি অতি দুর্বিজ্ঞেয়। (১৭) কৰ্ম্ম বিদ্যমানে যিনি আপনাকে কৰ্ম্ম শূন্য এবং কৰ্ম্ম শূন্য হইলেও যিনি আপনাকে কৰ্ম্মযুক্ত বলিয়া বোধ করেন, তিনিই মানবগণ মধ্যে বুদ্ধিমান, এবং (তিনি যদৃচ্ছাপ্রাপ্ত আহাৰাদি) সমুদয় কার্য্য সত্ত্বেও (কর্তৃত্বভাব রহিত আত্মজ্ঞানদ্বারা) সমাধিভাবে অবস্থান করেন। (১৮) যাহার কৰ্ম্ম সকল ফলকামনারহিত, (সেই নিষ্কাম কৰ্ম্ম দ্বারা চিত্ত শুদ্ধি হইলে তাহার জ্ঞান জন্মে, তখন অপ্রবৃত্তিহেতু তাহার কৰ্ম্ম করিবার প্রয়োজন থাকে না) এবং জ্ঞানানল দ্বারা যাহার কৰ্ম্ম সকল দক্ষীভূত হইয়া যায়, বুদ্ধমণ্ডলী তাঁহাকেই পণ্ডিত বলিয়া থাকেন। (১৯) কৰ্ম্মফলে যিনি আসক্তি পরিহার পূর্বক, নিত্য (আত্মানন্দে) পরিতৃপ্ত হইয়া থাকেন এবং কোন বিষয়ে কাহারও আশ্রয় অপেক্ষা করেন না, তিনি (শাস্ত্র বিহিত কিম্বা স্বাভাবিক) কৰ্ম্মে সৰ্বতোভাবে প্রবৃত্ত থাকিলেও কিছুমাত্র কৰ্ম্ম করেন না। (২০) যাহার কামনা নাই, মন ও দেহ বশীভূত এবং সৰ্ব্ব প্রকার পরিগ্রহপরিত্যক্ত, তিনি শরীরমাত্রনির্ব্বাহযোগ্য কৰ্ম্মানুষ্ঠান করিয়াও কোন প্রকার পাপভাগী হন না। (২১) যিনি যদৃচ্ছালাভে সন্তুষ্ট, শীতোষ্ণাদিদম্বসহিষ্ণু ও বৈরভাববিহীন, এবং যিনি সিদ্ধিকে অসিদ্ধিতুল্য জ্ঞান করেন, তিনি বিহিত বা স্বাভাবিক কৰ্ম্ম করিয়াও কৰ্ম্মবন্ধনে বদ্ধ হন না। (২২) যিনি কামনারহিত, রাগদ্বेषাদিবিমুক্ত এবং জ্ঞানাবস্থিতচিত্ত তিনি যজ্ঞার্থে কৰ্ম্মানুষ্ঠান করিলেও তাঁহার সকল কৰ্ম্ম বিলুপ্ত হইয়া যায়। (২৩) যদ্বারা (য়তাদি) অগ্নিতে অর্পণ করা যায় সেই শ্ৰুতাদি পাত্র সকল ব্রহ্ম, হবনীয় য়তাদি ব্রহ্ম, অগ্নি ব্রহ্ম, যিনি হোম করেন তিনিও ব্রহ্ম, এই প্রকার কৰ্ম্মরূপ ব্রহ্মে যাহার সমাধি হইয়াছে তিনিই ব্রহ্মকে প্রাপ্ত হন। (২৪) কোন কোন যোগী (অর্থাৎ কৰ্ম্মযোগীগণ) সম্যকরূপে (ইন্দ্র বরুণাদি দেবগণের যজনের নিমিত্ত) দৈব যজ্ঞের অনুষ্ঠান করিয়া থাকেন, আর কোন কোন যোগী (অর্থাৎ জ্ঞানযোগীরা)

ব্রহ্মরূপ অগ্নিতে যজ্ঞরূপ উপায় দ্বারা যজ্ঞাদি কৰ্ম সকল আহুতি প্রদান করিয়া থাকেন । (২৫) কেহ কেহ (নৈষ্ঠিক ব্রহ্মচারীগণ) শ্রুত্যাদি ইন্দ্রিয়গণকে সংযমরূপ অগ্নিতে, আর কেহ কেহ (গৃহস্থগণ) শব্দাদি বিষয় সকলকে ইন্দ্রিয়-রূপ অগ্নিতে আহুতি প্রদান করিয়া থাকেন । (২৬) কেহ কেহ (ধ্যাননিষ্ঠ যোগীগণ) জ্ঞানেন্দ্রিয়, কস্মে'ন্দ্রিয় ও বায়ুর * কার্য সকল জ্ঞানপ্রজ্বলিত আত্মসংযমরূপ যোগাগ্নিতে আহুতি প্রদান করেন । (২৭) প্রযত্নশীল তীব্র-ব্রতধারী যতিগণ দ্রব্যদান, কৃচ্ছ্রচান্দ্রায়ণাদি, চিত্তবৃত্তিনিরোধ দ্বারা সমাধি, বেদাধ্যায়ন ও বেদার্থজ্ঞানরূপ যজ্ঞের অনুষ্ঠান করিয়া থাকেন । (২৮) কেহ কেহ অপান বায়ুতে প্রাণ বায়ুকে আহুতি দেয় (অর্থাৎ পূরক নামক প্রাণায়াম করেন) ; কেহ কেহ প্রাণ বায়ুতে অপান বায়ুকে হবন করেন (অর্থাৎ রেচক নামক প্রাণায়াম করেন) ; কেহ বা প্রাণ ও অপান বায়ুর গতি রোধ করিয়া (কুস্তকনামক) প্রাণায়াম করিয়া থাকেন, আর কেহ কেহ নিয়মিতাহারী হইয়া প্রাণাদি বায়ুবিশেষে প্রাণ প্রভৃতি বায়ু বিশেষকে হবন করেন (অর্থাৎ প্রাণাদির মধ্যে তাঁহারা যে বায়ুকে নিরুদ্ধ করে, তাহাতে অন্য বায়ু লীনপ্রায় হইয়া যায়) । (২৯) ইঁহারা সকলেই যজ্ঞবেত্তা, তাঁহারা যজ্ঞানুষ্ঠান দ্বারা নিষ্পাপ হইয়া যজ্ঞশেষরূপ অমৃত ভোজন করত সনাতন ব্রহ্মকে প্রাপ্ত হন । (৩০) হে কুরুশ্রেষ্ঠ ! যজ্ঞ হীন ব্যক্তির ইহলোকই নাই আর পরলোক কোথায় ? (৩১) এবশ্বিধ অনেকানেক যজ্ঞ বেদে বিহিত রহিয়াছে, কিন্তু তৎসমস্তই (বাগ্নন এবং কায়িক) কস্ম'র্জ বলিয়া জানিবে (আত্মার সহিত ইঁহাদিগের কোন সম্পর্ক নাই) এতদজ্ঞানেই সংসার হইতে তুমি মুক্তি লাভ করিতে পারিবে । (৩২) হে পরম্পদ পার্থ ! দ্রব্যময় (দৈবাদি) যজ্ঞ অপেক্ষা জ্ঞানযজ্ঞ শ্রেষ্ঠ, কারণ সমস্ত কস্ম'ই ফলের সহিত জ্ঞানে পরিসমাপ্ত হইয়া থাকে । (৩৩) প্রণিপাত ও সেবা দ্বারা (সন্তুষ্ট করিয়া) উপযুক্ত রূপে প্রশ্ন করতঃ তাহা অবগত হইতে যত্ন কর, তবেই তৎদর্শী জ্ঞানীগণ তোমাকে জ্ঞান সম্বন্ধে উপদেশ প্রদান করিবেন । (৩৪) হে পাণ্ডব ! এই জ্ঞান লাভ করিলে তুমি আর মোহে অভিভূত হইবে না, আত্মাতে সমস্ত ভূতগণকে দর্শন করিবে এবং তৎপর (পরমাত্মা স্বরূপ) আমাকে আত্মাতে দেখিতে পাইবে । (৩৫) যদ্যপি তুমি সমস্ত পাপী অপেক্ষা অধিকতর পাপী হও, তথাপি জ্ঞানরূপ প্লব

* প্রাণ, অপান, সমান, উদান ও ব্যান এই পঞ্চ বায়ু ।

দ্বারা সেই পাপার্ণব হইতে উদ্ধীর্ণ হইবে। (৩৬) হে অর্জুন! যেরূপ জ্বলন্ত হুতাশন কাষ্ঠকে ভস্মসাৎ করে, সেই রূপ জ্ঞানাগ্নি ও সমস্ত কৰ্মকে ভস্মীভূত করে। (৩৭) ইহলোকে জ্ঞানের তুল্য পবিত্র আর কিছুই নাই, (কৰ্ম ও সমাধি) সংসিদ্ধ পুরুষ কালক্রমে আপনাতেই (আত্ম) জ্ঞান লাভ করিয়া থাকেন। (৩৮) সংযতেন্দ্রিয় শ্রদ্ধাবান তদেকনিষ্ঠ ব্যক্তিই সেই জ্ঞান লাভ করেন এবং জ্ঞান লাভ করিয়া অচিরেই পরম শান্তি প্রাপ্ত হন। (৩৯) অজ্ঞ, শ্রদ্ধাবিহীন ও সংশয়াত্মা, ইহারা সকলেই বিনাশ প্রাপ্ত হয়। সংশয়াত্মার ইহলোক, পরলোক এবং সুখ কিছুই নাই। (৪০) হে ধনঞ্জয়! যোগ দ্বারা যিনি কৰ্ম সকল পরমেশ্বরে সমর্পণ ও জ্ঞান দ্বারা সংশয়চ্ছেদ করিয়াছেন, সেই অপ্রমত্ত ব্যক্তিকে কৰ্ম সকল বন্ধ করিতে পারে না। (৪১) অতএব হে ভারত! তুমি আত্মজ্ঞান রূপ খড়্গ দ্বারা হৃদয়স্থ অজ্ঞান সম্ভূত সংশয় ছেদন করিয়া কৰ্মযোগানুষ্ঠান কর এবং উথিত হও। (৪২)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জুনসংবাদে জ্ঞানকৰ্মসন্ন্যাসনামক চতুর্থ অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চম অধ্যায়

অর্জুন কহিলেন, হে কৃষ্ণ! তুমি সন্ন্যাস ও কৰ্মযোগ উভয়েরই কথা কহিতেছ; এক্ষণে এ উভয়ের মধ্যে কোনটী শ্রেষ্ঠ তাহা আমাকে নিশ্চয় করিয়া বল। (১) ভগবান কহিলেন, হে পার্থ! সন্ন্যাস (অর্থাৎ কৰ্মপরিত্যাগ) ও কৰ্মযোগ উভয়ই মুক্তির কারণ বটে, কিন্তু এতদুভয়ের মধ্যে কৰ্মযোগই বিশিষ্ট হইয়া থাকে। (২) হে মহাবাহো! যিনি কিছুতেই দ্বেষ বা আকাঙ্ক্ষা করেন না, (কর্তব্যজ্ঞান করিয়া কৰ্মানুষ্ঠায়ী হইলেও) তাঁহাকে নিত্য সন্ন্যাসী বলিয়া জানিবে; কারণ তাদৃশ নির্দ্বন্দ্ব ব্যক্তি (নিষ্কাম কৰ্মজনিত চিত্তশুদ্ধি দ্বারা) অনায়াসেই সংসারবন্ধন হইতে মুক্ত হইতে পারেন। (৩) অজ্ঞ ব্যক্তিরাই সন্ন্যাস ও কৰ্মযোগ উভয়ের ভিন্ন ভিন্ন ফল বলিয়া থাকে, কিন্তু পণ্ডিতেরা তাহা বলেন না, কারণ একটীর সম্যক অনুষ্ঠান করিলে উভয়েরই ফল লাভ হয়। (৪) জ্ঞাননিষ্ঠ সন্ন্যাসীরা যে মোক্ষপদ প্রাপ্ত হন, কৰ্ম যোগীরাও

তাহা লীভ করেন ; অতএব জ্ঞাননিষ্ঠাত্মক সন্ন্যাস ও কৰ্মনিষ্ঠাত্মক যোগকে যিনি একরূপ দেখেন, তিনি সম্যগ্দর্শী । (৫) হে মাহাবাহো ! কৰ্মযোগ ব্যতীত কেবল সন্ন্যাস দুঃখের কারণ হইয়া থাকে, যেহেতু (নিষ্কাম কৰ্মজনিত চিত্তশুদ্ধি ব্যতীত জ্ঞাননিষ্ঠার সম্ভাবনা নাই) । অপিতু কৰ্মযোগী ব্যক্তি (চিত্তশুদ্ধি দ্বাৰা সন্ন্যাসী হইয়া), অচিরাৎ ব্রহ্মকে প্রাপ্ত হন । (৬) যাঁহার চিত্ত বিশুদ্ধ, দেহ ও ইন্দ্রিয়গণ বশীভূত, যিনি আত্মাকে সর্ব ভূতের আত্মস্বরূপ বোধ করেন, তিনি (স্বাভাবিক ও লোকযাত্রা নির্বাহার্থ), কৰ্মানুষ্ঠান করিয়াও তাহাতে লিপ্ত হন না । (৭) তত্ত্বজ্ঞ যোগী, দর্শন, শ্রবণ, স্পর্শ, আশ্রাণ, ভোজন, গমন, শয়ন, শ্বসন, কথন, (মলমূত্রাদি) পরিত্যাগ, (কোন বস্তু) গ্রহণ, উন্মেষ ও নিমেষ করিয়া মনে করেন আমি কিছুই কবিতৈছি না, ইন্দ্রিয়গণ দ্বারা তাহা সম্পন্ন হইতেছে । (৮, ৯) যিনি কৰ্মফল ব্রহ্মে সমর্পণ করতঃ আসক্তি পরিহারপূর্বক কৰ্মানুষ্ঠান করেন, পদ্মপত্রস্থিত জলের ন্যায় পাপ তাহাতে লিপ্ত হইতে পারে না । (১০) কৰ্মানুষ্ঠায়ী যোগীগণ চিত্তশুদ্ধি নিমিত্ত ফলাসক্তি পরিত্যাগপূর্বক শবীর দ্বাৰা (স্নানাদি), মন দ্বারা (ধ্যানাদি), বুদ্ধি দ্বারা (তত্ত্ব নিশ্চয়াদি) ও কৰ্মাভিনিবেশরহিত ইন্দ্রিয়সকল দ্বারা (শ্রবণ কীৰ্ত্তনাদি) কৰ্ম করিয়া থাকেন । (১১) যোগীজন কৰ্মফল ত্যাগপূর্বক কৰ্ম করিয়া নৈষ্ঠিকী শান্তি * অর্থাৎ কৈবল্য প্রাপ্ত হন, কিন্তু অসমাহিত ব্যক্তি ফলপ্রবৃত্তি হেতু কৰ্মফলে আসক্ত হইয়া বদ্ধ হয় । (১২) সংযমী দেহী বিবেক দ্বারা সকল কৰ্ম ত্যাগ করিয়া নবদ্বার † বিশিষ্ট পুবে (দেহে) সুখে বাস কবেন । তিনি স্বয়ং কোন কৰ্ম করেন না, কিম্বা অগ্ৰকেও কৰ্মে প্রবৃত্ত করান না । (১৩) বিশ্বপ্রভু জীবলোকের কর্তৃত্ব বা কৰ্মকলাপের সৃষ্টি করেন না, এবং কাহাকেও কৰ্মফলভাগী করেন না, স্বভাব অর্থাৎ অবিদ্যাই তৎসমুদায়ের প্রবর্তক । (১৪)

বিভু কাহাবও পাপ বা পুণ্য গ্রহণ করেন না । জীবগণের জ্ঞান অবিদ্যায় আবৃত হয় বলিয়া তাহারা মোহ প্রাপ্ত হয় (অর্থাৎ ঈশ্বরের আচরণে বৈষম্য দর্শন করিয়া তাঁহাকে পক্ষপাতী বিবেচনা করে) । (১৫) যাঁহাদের (পরমার্থ) জ্ঞান দ্বারা (এই বৈষম্য বোধক) অজ্ঞান বিনষ্ট হইয়াছে তাঁহাদের সেই জ্ঞান,

* ঈশ্ববে একনিষ্ঠ হইলে যে মোক্ষলাভ হয় তাহাই নৈষ্ঠিকী শান্তি ।

† দুই চক্ষু, দুই নাসারন্ধ, কর্ণদ্বয়, মুখ, অধোগত দ্বার—পাদু ও উপস্থ এই নবদ্বার ।

(ভাস্কর যেরূপ পদার্থ সমূহকে প্রকাশ করে সেই রূপ) ঈশ্বরের পূর্ণ স্বরূপকে প্রকাশ করিয়া দেয়। (১৬) ঈশ্বরেই যাঁহাদিগের বুদ্ধি, ঈশ্বরেই যাঁহাদিগের আত্মা, ঈশ্বরেই যাঁহাদিগের নিষ্ঠা এবং ঈশ্বরেই যাঁহাদিগের পরমাশ্রয় তাঁহারা জ্ঞান দ্বারা পাপ ধোত করিয়া কৈবল্য প্রাপ্ত হন। (১৭)

বিদ্যাভিনয়সম্পন্ন ব্রাহ্মণ, গো, হস্তী, কুকুর ও চণ্ডালকে পণ্ডিতগণ তুল্য ভাবে দেখেন। (১৮) যাঁহাদিগের মন (সর্বত্র) সমভাবে অবস্থান করে, তাঁহাদিগের ইহলোকেই সর্গ (অর্থাৎ সংসার) জিত হইয়া থাকে, যেহেতু ব্রহ্ম সম ও নির্দোষ ভাবে (সর্বত্র) আছেন ; অতএব সমদর্শীগণ ব্রহ্মে অবস্থান করেন, অর্থাৎ ব্রহ্মভাব প্রাপ্ত হন। (১৯) যিনি ব্রহ্মবিৎ হইয়া ব্রহ্মে অবস্থিত হন, তিনি কোন প্রিয় বস্তু পাইয়া প্রফুট, বা অপ্রিয় বস্তু লাভে উদ্বিগ্ন হন না, কারণ মোহমুক্ত হইয়া তাঁহার বুদ্ধি স্থির হইয়াছে। (২১) যাঁহার আত্মা বাহ্য বিষয়ে অনাসক্ত তিনি অন্তঃকরণে উপশমাত্মক সাত্ত্বিক সুখ লাভ করেন, অনন্তর যোগ অর্থাৎ সমাধি দ্বারা তাঁহার আত্মা ব্রহ্মে ঐক্যভাব প্রাপ্ত হইলে তিনি অক্ষয় সুখ লাভ করেন। (২১) হে কোন্তেয় ! বিষয়সমুৎপন্ন সুখসমূহ দুঃখের কারণ, আদ্যন্তুবিশিষ্ট, অতএবই জ্ঞানী ব্যক্তি সেই সকলে আসক্ত হন না। (২২) ইহলোকে দেহ পরিত্যাগের পূর্ব পর্য্যন্ত যে ব্যক্তি কামক্রোধোদ্ভব বেগ সহ করিতে সক্ষম তিনিই সমাহিত ও সুখী মানব। (২৩) আত্মাতেই যাঁহার সুখ, আত্মাতেই যাঁহার আরাম এবং আত্মাতেই যাঁহার দৃষ্টি, সেই যোগী ব্রহ্মে অবস্থিত হইয়া ব্রহ্মেতেই লয় প্রাপ্ত হন। (২৪) যাঁহাদের পাপ বিনষ্ট, সংশয় ছিন্ন ও চিত্ত সংযত হইয়াছে এবং যাঁহারা সর্ব প্রাণীর হিতকার্যে রত সেই ঋষিগণ (সম্যদর্শীগণ) ব্রহ্মে নির্বান প্রাপ্ত হয়। (২৫) কামক্রোধবিমুক্ত, সংযতচিত্ত, আত্মতত্ত্বজ্ঞ যোগীদিগের জীবিত ও মৃত এতদুভয় অবস্থাতেই ব্রহ্মনির্বান (মোক্ষ) বর্তমান আছে। (২৬) বাহ্য বিষয়সমূহ (মন হইতে) বহিষ্কৃত, চক্ষুদ্বয় ক্রয়ুগলের অন্তরে সংস্থাপিত, নাসার অভ্যন্তরচারী প্রাণ ও অপান বায়ুদ্বয়কে সমভাবাপন্ন করিয়া যে মোক্ষপরায়ণ মুনি ইন্দ্রিয়, মন ও বুদ্ধিকে সংযত করিয়াছেন এবং ইচ্ছা, ভয় ও ক্রোধকে দূর করিয়াছেন সেই মুনিই জীবমুক্ত। (২৭, ২৮) (মানবগণ) আমাকে যজ্ঞ ও তপস্যার ভোক্তা, সর্ব লোকের মহেশ্বর এবং সর্বভূতের সুহৃৎ (নিরপেক্ষ উপকারী) জানিয়া (আমার প্রসাদে) শান্তি লাভ করেন। (২৯)।

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষদ্ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-
সংবাদে সন্যাস নামক পঞ্চম অধ্যায় সমাপ্ত ।

ষষ্ঠ অধ্যায় ।

ভগবান্ কহিলেন, যিনি কৰ্মফলের প্রত্যাশা না করিয়া বিহিত কৰ্মানুষ্ঠান করেন তিনিই সন্ন্যাসী ও যোগী ; আর যিনি নিরগ্নি অর্থাৎ অগ্নিসাধ্য ইষ্ট-কৰ্মত্যাগী অথবা যিনি অক্রিয় অর্থাৎ অগ্নিমধ্যে পূৰ্ত্তকৰ্মত্যাগী তিনি সন্ন্যাসীও নহেন, যোগীও নহেন। (১) হে পাণ্ডব ! পণ্ডিতগণ যাহাকে সন্ন্যাস বলিয়া নির্দেশ করিয়াছেন তাহাই যোগ বলিয়া জানিও ; যিনি ফলসংকল্প পরিত্যাগ করেন নাই তিনি কৰ্মনিষ্ঠ বা জ্ঞাননিষ্ঠ হইলেও যোগী হইতে পারেন না। (২) জ্ঞানযোগে আরোহণেচ্ছ মুনির কৰ্মই সোপানস্বরূপ, এবং যিনি জ্ঞানযোগে আরোহণ করিয়াছেন তাঁহার শম অর্থাৎ সর্বকৰ্মনিবৃত্তিই পরমজ্ঞান পরিপাকের উপায়। (৩) যখন যিনি ইন্দ্রিয় সকলের ভোগ্য ও ভোগসাধন কৰ্মে আসক্ত না হন এবং সর্বপ্রকার ফলসংকল্প পরিত্যাগ করেন তখন তাঁহাকেই যোগারূঢ় অভিধান দেওয়া হয়। (৪) আপনা দ্বারাই আপনাকে সংসার হইতে উদ্ধার করিতে হইবে, অতএব এই সংসারমুক্তির উপায়ীভূত আপনাকে অবসন্ন করিবে না। অবস্থাভেদে আপনি আপনার বন্ধু এবং রিপু হইয়া থাকে। (৫) যিনি আপনার দ্বারা আপনাকে জয় করিয়াছেন, তিনি স্বয়ংই আপনার বন্ধু। আর যিনি আপনাকে জয় করিতে পারেন নাই, তিনি শত্রুবেৎ আপনার অপকার করিতে প্রবৃত্ত হয়। (৬) যিনি আপনাকে বশে আনিয়াছেন, যিনি প্রশান্ত (অর্থাৎ রাগাদি রহিত) কেবল তিনিই শীতোষ্ণ, সুখদুঃখ, মানঅপমান উপস্থিত হইলেও সমাহিত (আত্মনিষ্ঠ) হইতে পারে। (৭) যাঁহার চিত্ত জ্ঞান (উপদেশ প্রাপ্ত) ও বিজ্ঞানে (অপরোক্ষানুভূত) তৃপ্তিলাভ করিয়াছে, যিনি নির্বিবকার ও বিজিতেন্দ্রিয় এবং যাঁহার লোষ্ট্র, প্রস্তর ও কাঞ্চনে সমান জ্ঞান সেই যোগীই যোগারূঢ় বলিয়া খ্যাত হন। (৮) সুহৃদ, মিত্র, অরি, উদাসীন, মধ্যস্থ, ঘেঘ্য, বন্ধু, সাধু ও পাপাচারী এই সমুদায়ের প্রতি যাঁহার সমভাব তিনিই সর্বাপেক্ষা বিশিষ্ট অর্থাৎ শ্রেষ্ঠ। (৯) যোগী ব্যক্তি সতত একাকী নির্জল স্থানে থাকিয়া চিত্ত এবং দেহকে সংযত করিয়া, নিরাকাঙ্ক্ষ এবং পরিগ্রহশূন্য হইয়া মনকে সমা-

হিত করিবে । (১০) শুদ্ধ স্থানে কুশোপরি মৃগচর্ম ও তদুপরি বস্ত্র দ্বারা নিশ্চিত অনতিউচ্চ অনতিনীচ আসন স্থিররূপে স্থাপন করিয়া তদুপরি উপবেশন পূর্বক একাগ্রচিত্তে এবং চিত্ত ও ইন্দ্রিয় সকলের ক্রিয়া সংযমন করিয়া যোগ অভ্যাস করিবে । (১১, ১২) দেহ, শির ও গ্রীবা অবক্র ও অচল ভাবে ধারণ করতঃ স্থির হইয়া ইতস্ততঃ অনবলোকনপূর্বক কেবল নাসিকাগ্রে দৃষ্টি রাখিয়া, প্রশান্তাঙ্গা, বিগতভয়, ব্রহ্মচর্য্যব্রতধারী, সংযতমন ও মৎপরায়ণ হইয়া আত্মাতেই চিত্ত সমাহিত করিবে । (১৩, ১৪) যোগীব্যক্তি ঐরূপ সতত সংযতচিত্ত হইয়া আত্মাকে সমাহিত করিলে নির্ব্বাণ লাভের উপায়ভূত মৎস্বরূপ্য স্বরূপ শান্তিলাভ করেন । (১৫)

হে অর্জুন ! অত্যশনশীল, একান্ত অনশনশীল, অতি নিদ্রালু অথবা নিতান্ত জাগরণশীল ব্যক্তির যোগ হইতে পারে না । (১৬) যঁহার আহার, বিহার (গতি), কর্মচেষ্টা, নিদ্রা ও জাগরণ যুক্ত অর্থাৎ নিয়মিত তাঁহারই দুঃখনিবর্ত্তক যোগ সাধন হইতে পারে । * (১৭) যখন সংযতচিত্ত সর্বকামস্পৃহা ত্যাগ করিয়া আত্মাতেই অবস্থিতি করে তখনই তাহা যুক্ত অর্থাৎ সমাহিত বলিয়া উক্ত হয় । (১৮) আত্মযোগভ্যাসকালে সংযতচিত্ত যোগী ব্যক্তির চিত্ত নির্ব্বাত স্থানের দীপের ন্যায় নিশ্চল হইয়া থাকে । (১৯) যে অবস্থাবিশেষে চিত্ত যোগাভ্যাস দ্বারা নিরুদ্ধ হইয়া উপরত হয়, যে অবস্থাবিশেষে বিশুদ্ধ মন দ্বারা আত্মাকেই অবলোকন করিয়া আত্মাতেই তুষ্ট হয়, (২০) যে অবস্থাবিশেষে যোগীর চিত্ত বিষয়েন্দ্রিয়ের অতীত, একমাত্র আত্মাকার বুদ্ধিগ্রাহ্য নিরতিশয় নিত্য সুখ অনুভব করে (অতএব যে অবস্থাতে অবস্থান করিলে) আত্মস্বরূপ তত্ত্ব হইতে বিচলিত হয় না (২১) যে অবস্থা লাভ করিলে অন্তলাভকে ততোধিক মনে করে না, যে অবস্থায় অবস্থান করিলে শীতোষ্ণাদি সুখ দুঃখ দ্বারাও বিচলিত হয় না । (২২) সেই দুঃখমিশ্রিত বৈষয়িক সুখ দ্বারা বিযুক্ত অবস্থাবিশেষের নামই যোগ বলিয়া জানিবে ; † সেই যোগকে শাস্ত্র ও আচার্য্যের উপদেশ জনিত নিশ্চয় দ্বারা নির্বেদশূন্য চিত্তে ‡ অভ্যাস করা কর্ত্তব্য । (২৩) সংকল্পোদ্ভব কামনা সকল পরিত্যাগ করিয়া এবং সর্বত্র বিচরণশীল ইন্দ্রিয়সমূহকে বিশেষরূপে

* ভগবান শাক্যসিংহও এই কথা বলিয়া গিয়াছেন ।

† পাতঞ্জল যোগশাস্ত্রে যোগের সংজ্ঞা চিত্তবৃত্তিনিরোধ দেওয়া হইয়াছে

‡ নির্ব্বোধ - ক্রেশকর হইবে বলিয়া প্রয়ত্নশৈথিল্য ।

সংযত করিয়া যোগাভ্যাস করিবে । (২৪) মনকে আত্মাতে সংস্থাপিত করিয়া ধারণা দ্বারা বশীকৃত বুদ্ধি দ্বারা অল্পে অল্পে অভ্যাসক্রমে উপরত হইবে অর্থাৎ বিরতি অভ্যাস করিবে ; সেই সময় অন্য কিছু চিন্তা করিবে না । (২৫) চঞ্চল স্বভাব মন যে যে বিষয়ে অস্থির হইয়া বিচরণ করে, সেই সেই বিষয় হইতে তাহাকে প্রত্যাহরণ করিয়া আত্মাতেই স্থির করিবে । (২৬) প্রশান্তমনা, রজো-গুণবিশিষ্ট, ব্রহ্মভাবাপন্ন ও নিষ্পাপ যোগী ব্যক্তির নিকট নিবতিশয় সমাধিসুখ স্বয়ং আসিয়া উপস্থিত হয় । (২৭) বিগতপাপ যোগী সর্বদা উক্ত প্রকারে মন-সংযমন করিয়া অনায়াসে ব্রহ্মসাক্ষাৎকার স্বরূপ সর্বোত্তম সুখ লাভ করেন অর্থাৎ জীবমুক্ত হন । (২৮) যোগসমাহিতচিত্ত ব্যক্তি সর্বত্র সমদর্শী হন এবং আত্মাকে সর্বভূতে ও সর্বভূতকে আত্মাতে নিরীক্ষণ করেন । (২৯) যিনি প্রাণীমাত্রেরই আমাকে ও আমাতে প্রাণীমাত্রকেই দর্শন করেন আমি তাঁহার অদৃশ্য হই না এবং তিনিও আমার অদৃশ্য হন না (অর্থাৎ আমি তাঁহার প্রতি কৃপাবলোকন করি) । (৩০) যে যোগী আমার সহিত একত্রে থাকিয়া আমাকে সর্বভূতস্থিত বলিয়া ভজনা করেন তিনি কৰ্ম পরিত্যাগ করিয়া থাকিলে ও আমাতেই বর্তমান থাকেন অর্থাৎ মুক্ত হন । (৩১) হে অর্জুন ! যে যোগী স্বীয় সুখ দুঃখের ঞ্চায় সকল প্রাণীর সুখ দুঃখ অনুভব করেন তিনিই আমার অভিমত শ্রেষ্ঠ যোগী । (৩২)

অর্জুন কহিলেন, হে মধুসূদন ! মনকে লয়-বিক্ষেপশূন্য করতঃ আত্মাকারে অবস্থানরূপ যে যোগের কথা তুমি বলিলে, মনের চঞ্চলতা হেতু সেই যোগের দীর্ঘকালব্যাপী স্থায়ীত্বের সম্ভাবনা আমি দেখিতেছি না । (৩৩) হে কৃষ্ণ ! মন স্বভাবতই চঞ্চল, প্রমথনশীল, অজেয় (বলবৎ), এবং দুর্ভেদ্য (দৃঢ়); অতএব কুস্তাদিতে দাধূয়মান বায়ুকে নিরোধ করার ঞ্চায় মনকে নিগৃহীত করাও দুষ্কর মনে করিতেছি । (৩৪)

ভগবান্ কহিলেন, হে মহাবাহো ! চঞ্চলস্বভাব মন যে দুর্নিগ্রহ তাহাতে সংশয় নাই, তথাপি হে কৌন্তেয় ! অভ্যাস ও বিষয়বিতৃষ্ণা দ্বারা মনকে নিগৃহীত করা যায় । (৩৫) যাঁহার চিত্ত সংযত নহে তাঁহার পক্ষে যোগ দুপ্রাপ্য, ইহা আমাব মন, কিন্তু যিনি আত্মসংযমন করিয়াছেন তিনি যত্ন করিলে এবং যথোচিত উপায় আচরণ করিলে যোগ পাইতে সমর্থ হন । (৩৬)

অর্জুন কহিলে, হে কৃষ্ণ ! যে ব্যক্তি প্রথমে শ্রদ্ধার সহিত যোগে প্রবৃত্ত

হন, কিন্তু পরে ষাঁহার চিত্ত যোগাভ্যাসে শৈথিল্য প্রযুক্ত যোগ হইতে বিচলিত হইয়া যায় সেই ব্যক্তি যোগ সিদ্ধি লাভ না করিয়া কি গতি প্রাপ্ত হন ? (৩৭)
 হে মহাবাহো ! যোগ ও কৰ্ম্ম এতদুভয়ভ্রষ্ট ব্যক্তি কি নিরাশ্রয়, ও ব্রহ্মপ্রাপ্তির উপায়স্বরূপ পথে বিমুঢ় হইয়া ছিন্ন মেঘের ন্যায় বিনাশ প্রাপ্ত হয় না ? (৩৮)
 হে কৃষ্ণ ! আমার সংশয় অশেষরূপে ছেদ করিতে তুমিই যোগ্য বট, তন্নিম্ন অন্য কেহই এই সংশয়ের ছেদনকারী নাই । (৩৯)

ভগবান্ কহিলেন, হে পার্থ ! এবম্বিধ যোগভ্রষ্ট ব্যক্তি ইহলোকে পতিত হন না এবং পরলোকেও বিনাশ প্রাপ্ত অর্থাৎ নরকগামী হন না ; কারণ হে তাত ! কল্যাণকারী ব্যক্তি দুর্গতি প্রাপ্ত হন না । (৪০) সেই যোগভ্রষ্ট ব্যক্তি পুণ্যকারী ব্যক্তিদিগের প্রাপ্য স্বর্গলোকে গমনপূর্বক তথায় বহু সন্মৎসর স্থখে বাস করিয়া পরে সদাচারী ও ধনী ব্যক্তিদিগের গৃহে জন্মগ্রহণ করেন । * (৪১) সেই যোগভ্রষ্ট ব্যক্তি ধীসম্পন্ন যোগীদিগের কুলে জন্মগ্রহণ করেন, ঈদৃশ কুলে জন্মগ্রহণ ইহলোকে অতি দুর্লভ । (৪২) যোগভ্রষ্ট ব্যক্তি পূর্বেবাক্ত দুই প্রকারে জন্মগ্রহণ করিলেও তাহার পৌর্বদেহিক অর্থাৎ পূর্বজন্ম জনিত বুদ্ধিযোগ প্রাপ্ত হন এবং যোগসিদ্ধি বিষয়ে পূর্বজন্মাপেক্ষা অধিকতর যত্ন করেন । (৪৩) তিনি কোন অন্তরায় প্রযুক্ত ইচ্ছা না করিলেও তাঁহার পূর্বজন্মকৃত যোগাভ্যাসই তাঁহাকে বিষয় হইতে পরাবৃত করিয়া ব্রহ্মনিষ্ঠ করে ; তিনি যোগজিজ্ঞাসু হইয়াই বেদোক্ত কৰ্ম্মফল অপেক্ষা অধিক ফল লাভ করিয়া মুক্ত হন । (৪৪) যে যোগী উত্তরোত্তর (অর্থাৎ এক জন্মের পর আর এক জন্মে) অধিকতর যত্নপূর্বক যোগাভ্যাস দ্বারা বিধৃতপাপ হন, তিনি জন্ম জন্মান্তরের (বহু জন্মের) উপচিত যোগ দ্বারা সংসিদ্ধ অর্থাৎ সম্যক্ জ্ঞানী হইয়া পরিশেষে মুক্তিরূপ শ্রেষ্ঠ গতি প্রাপ্ত হন । (৪৫) আমার মতে যোগী তপস্বী অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ, জ্ঞানী অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ এবং কৰ্ম্মী অপেক্ষাও শ্রেষ্ঠ ; হে অর্জুন ! অতএব তুমি যোগী হও । (৪৬) যিনি শ্রদ্ধাবান্ হইয়া মদগত মন দ্বারা আমাকে ভজনা করেন আমার মতে তিনিই সকল যোগীদিগের মধ্যে যুক্ততম অর্থাৎ শ্রেষ্ঠ যোগী ।

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষদ্ স্বরূপ শ্রীভগবদগীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
 ঈর্জুনসংবাদে ধ্যানযোগ নাম ষষ্ঠ অধ্যায় সমাপ্ত ।

* টীকাকার নীলকণ্ঠ ধনীস্থলে রাজা কিষ্কা সম্রাট্ লিখিয়াছেন ।

সপ্তম অধ্যায়।

ভগবান্ কহিলেন, হে পার্থ! আমাতে আসক্তচিত্ত ওঁ আমার শরণাপন্ন হইয়া যোগাভ্যাসপূর্বক যে প্রকারে আমাকে নিঃসংশয়রূপে জানিতে পারিবে তাহা শ্রবণ কর। (১) যাহা অবগত হইলে ইহসংসারে অন্য কোন জ্ঞাতব্য বিষয় অবশিষ্ট থাকে না এবশ্বিধ (মদ্বিষয়ক) শাস্ত্রীয় জ্ঞান অনুভব সহ সম্যক্রূপে বলিতেছি। (২) সহস্র মনুষ্যের মধ্যে কোন ব্যক্তি আত্মজ্ঞান লাভের জন্ম যত্ন করে; ঐ যত্নশীল আত্মজ্ঞানলব্ধ ব্যক্তিদিগের মধ্যে আবার কোন ব্যক্তি আমাকে (পরমাত্মাকে) যথার্থরূপে জানিতে পারে। (৩) ভূমি, জল, অনল, বায়ু, আকাশ, মন, বুদ্ধি ও অহঙ্কার এই অষ্ট প্রকারে আমার প্রকৃতি * বিভক্ত। (৪) এই অষ্টধা প্রকৃতি অপরা অর্থাৎ নিকৃষ্ট (কারণ ইহা জড় এবং পরার্থ সম্পাদনকারী); হে মহাবাহো! এতদ্ভিন্ন আমার আর একটি জীবস্বরূপ পরা অর্থাৎ উৎকৃষ্ট প্রকৃতি আছে জানিবে, এবং তাহাই এই জগৎকে ধারণ করিয়া আছে। (৫) ক্ষেত্র ও ক্ষেত্রজ্ঞ স্বরূপ এই প্রকৃতি হইতেই স্থাবরজঙ্গমাত্মক সর্ব ভূতের উৎপত্তি বলিয়া জানিবে; অতএব আমিই এই সপ্রকৃতিক জগতের পরম কাবণ এবং সংহাবকর্তা। † (৬) হে ধনঞ্জয়! এই জগতের সৃষ্টি ও সংহারের আমি অপেক্ষা পরতর অর্থাৎ শ্রেষ্ঠ কারণ অন্য কিছুই নাই। সূত্রে যেমন মণিরাজি গ্রথিত থাকে তদ্রূপ আমাতেও এই সমস্ত জগৎ গ্রথিত রহিয়াছে। (৭)

হে কোন্তেয়! জলে রসরূপে, শশী ও সূর্য্যে প্রভারূপে, সর্ব বেদে প্রণব (অর্থাৎ ওঁ কার) রূপে, আকাশে শব্দরূপে ও নবে পৌরুষ রূপে, (৮) পৃথিবীতে পবিত্র গন্ধরূপে, অগ্নিতে তেজরূপে, সর্বভূতে জীবন স্বরূপে ও তপস্বীর তপস্চারূপে আমিই অবস্থান করিতেছি। (৯) হে পার্থ! তুমি আমাকে ভূতসমূহের সনাতন বীজ বলিয়া অবগত হও। বুদ্ধিমানদিগের বুদ্ধি, তেজস্বীগিগের তেজ, (১০) বলবানদিগের কামরাগাদিবির্জিত বল, ও সর্বভূতের ধর্ম্মানুগত কাম, (হে ভরতর্ষভ!) এই সমস্তই আমি। (১১) যে সকল (শম-দমাদি) সাত্বিক, (হর্ষ দর্পাদি) রাজসিক ও (শোক মোহাদি) তামসিক ভাব

* অবিদ্যা।

† প্রকৃতি সম্বন্ধে সাংখ্যদর্শনের মত পশ্চাৎ উল্লেখ করা যাইবে।

আছে, তত্ৰাবৎ আমা হইতেই উৎপন্ন (অর্থাৎ আমারই গুণত্রয়ের কার্য্য) কিন্তু আমি ঐ সকলের অধীন নহি, পরন্তু তাহারা আমার অধীন হইয়া আমাতেই বর্তমান থাকে । (১২) জগতীশ্ব সমস্ত প্রাণীগণ পূর্বেবাক্ত গুণত্রয় দ্বারা বিমোহিত হইয়া আমাকে জানিতে পারে না, আমি ঐ গুণত্রয়ের অস্পৃষ্ট ও তাহার নিয়ন্তা সূতরাং আমি নির্বিকার । (১৩) অলৌকিকী, ত্রিগুণময়ী ও দুস্তরনীয়া শক্তি রূপা আমার এক মায়া * আছে, আমাকে যাহারা আশ্রয় করে

* এস্থলে বৈদান্তিক মায়াবাদের উল্লেখ হইতেছে । সংস্কৃত কালেজেব ভূতপূর্ব দর্শন শাস্ত্রাধ্যাপক মহামহোপাধ্যায় গণ্ডিত ৮ জয়নাবাষণ তর্কপঞ্চানন মহাশয় মাধবাচার্য্য প্রণীত সর্বদর্শন সংগ্রহ ও অত্রাণ্ড গ্রন্থ অবলম্বন পূর্বক “সর্বদর্শন সংগ্রহ” নামক যে গ্রন্থ প্রকাশ কবেন, আমবা সেই গ্রন্থ হইতে এস্থলে কিম্বদংশ উদ্ধৃত করিতেছি :—

“পরব্রহ্মেব প্রতিবিম্বযুক্ত সত্ব, বজ্রঃ ও তমোগুণাত্মক ও সৎ বা অসৎ রূপে অনির্ণেয পদার্থ বিশেষকে অজ্ঞান কহে, এই অজ্ঞান জগত্বেব কাবণ বলিয়া ইহাকে প্রকৃতিও কহে । অজ্ঞানেব আবরণ ও বিক্ষেপ ভেদে দুইটি শক্তি আছে । যেরূপ মেঘ পবিমাণে অল্প হইয়াও দর্শকজনগণের নযন আচ্ছন্ন কবিয়া বহুযোজনবিস্তৃত সূর্য্যমণ্ডলকেই যেন আচ্ছাদিত কবিয়াছে, বোধ হয়, সেইরূপ অজ্ঞান, পরিচ্ছন্ন হইয়াও যে শক্তি দ্বাবা দর্শক ব্যক্তিব বুদ্ধিবৃষ্টি আচ্ছাদিত করিয়া যেন অপবিচ্ছন্ন আত্মাকেই তিরোহিত কবিয়া বাখিয়াছে, ঐ শক্তিকে আবরণ শক্তি কহে । আব যে শক্তি সহকাবে অজ্ঞান উপাদান কারণ রূপে জগৎ সৃষ্টি কবেন ঐ শক্তিকে বিক্ষেপ শক্তি কহে । এই অজ্ঞান বাস্তবিক এক হইলেও অবস্থাভেদে দ্বিবিধ, মায়া আব অবিদ্যা । বিশুদ্ধ অর্থাৎ রজো বা তমোগুণ দ্বাবা অনভিভূত সত্বগুণ প্রধান অজ্ঞানকে মায়া ; আব মলিন অর্থাৎ রজো বা তমোগুণ দ্বাবা অভিভূত সত্বগুণ প্রধান অজ্ঞানকে অবিদ্যা কহে । উল্লেখিত মায়াতে পরব্রহ্মেব যে প্রতিবিম্ব হয় ঐ প্রতিবিম্বই মায়াকে স্বায়ত্ত কবিয়া জগৎ সৃষ্টি করেন, এই কাবণে ঐ প্রতিবিম্বই সর্বজ্ঞ, সর্বশক্তিমান, সর্বনিয়ন্তা ও অন্তর্য়ামী স্বরূপ ঈশ্বর পদবাচ্য, আব অবিদ্যাতে যে পরব্রহ্মেব প্রতিবিম্ব পতিত হয় ঐ প্রতিবিম্বই ঐ অবিদ্যাব বশীভূত হইয়া মনুষ্যাদি যাবৎ জীব পদবাচ্য হয় ।” (সর্বদর্শন সংগ্রহ ; শাক্তদর্শন ১৩৯—৪০ পৃষ্ঠা) ।

বেদান্তের মতে পরব্রহ্ম নিগুণ, নিয়াকার, নির্বিকার ও চিৎস্বরূপ । নিগুণ দ্বারা সৃষ্টি হইতে পারে না, এজন্ত বৈদান্তিকেরা বলেন, “যেরূপ মায়াবী ঐন্দ্রজালিক বিদ্যা দ্বারা ঐন্দ্রজালিক বস্তু সকল প্রকাশ করিয়া জনগণের দর্শনোৎসুক্য নিবারণ কবিয়া পুনর্বার ঐ সকল বস্তুব সংহার করে, সেইরূপ পবমেশ্বর অচিন্ত্যশক্তিশালী মায়া সহকাবে জগৎ সৃষ্টি কবিয়া জনগণের স্কৃত ও দুষ্কৃতেব ফল প্রদানান্তে পরিশেষে জগত্বেব প্রলয় করেন ।”

তাহারা এই মায়া হইতে উত্তীর্ণ হইতে পারে । (১৪) মায়া দ্বারা যাহাদিগের জ্ঞান অপহৃত হইয়াছে ও যাহারা অশুর ভাব আশ্রয় করিয়াছে, সেই দুষ্কর্মাশ্রিত নরাধম মূর্খগণ আমাকে ভজনা করে না । (১৫) হে ভরতর্ষভ অর্জুন ! আর্ত, আত্মজ্ঞানেচ্ছু, (ঐহিক ও পারত্রিক ভোগ সাধন) অর্থাভিলাষী, ও আত্মজ্ঞানী এই চতুর্বিধ পুণ্যবানব্যক্তিগণ আমাকে ভজনা করিয়া থাকে । (১৬) তন্মধ্যে যোগযুক্ত আত্মজ্ঞানী ভক্তই সর্বশ্রেষ্ঠ, তিনি আমার ও আমি তাঁহার একান্ত প্রিয় । (১৭) প্রোক্ত চতুর্বিধ উপাসক মুক্তিলাভার্থ, কিন্তু জ্ঞানী ব্যক্তি আমার মতে আমারই স্বরূপ, তিনি আমাতে নিবিষ্টচিত্ত হইয়া সর্বোৎকৃষ্ট গতিরূপ আমাকেই আশ্রয় করিয়া থাকেন । (১৮) বহু জন্ম অতিক্রান্ত হইলে (অর্থাৎ অনেক জন্মের পুণ্য সঞ্চয় দ্বারা চরম জন্মে) জ্ঞানবান্ ব্যক্তি এই চরাচরাত্মক জগৎ ব্রহ্মাণ্ড সমস্তই বাসুদেব এইরূপ স্থির করিয়া আমাকে ভজনা (বা লাভ) করেন, কিন্তু তাদৃশ মহাত্মা নিতান্ত দুর্লভ । (১৯)

অগ্ণান্য উপাসকগণ স্বীয় প্রকৃতির বশীভূত ও (পুত্র, কীর্ত্তি ও শত্রুজয়াদি) কামনা দ্বারা হতবুদ্ধি হইয়া নিয়মাবলম্বনপূর্বক অগ্ণান্য দেবতাদিগের উপাসনা করিয়া থাকেন ; (২০) (তাঁহাদিগের মধ্যে) যে যে ভক্ত শ্রদ্ধা সহকারে (আমারই গুণ্ডি বিশেষ) যে দেবতার অর্চনা করিতে প্রবৃত্ত হন, আমি তাহাতেই তাঁহাদিগকে অচলা শ্রদ্ধা প্রদান করি । (২১) তাঁহারা সেই শ্রদ্ধা প্রাপ্ত হইয়া সেই সকল দেবতার উপাসনা করেন । কিন্তু পশ্চাৎ আমা হইতেই হিতকর কাম্য বিষয় সকল প্রাপ্ত হইয়া থাকেন । (২২) কিন্তু সেই অল্পবুদ্ধি ব্যক্তিদিগের দেবলক্ক ফলসমুদয় ক্ষয়প্রাপ্ত হয়, দেবযাজকেরা অন্তবৎ দেবলোক প্রাপ্ত হন এবং আমার ভক্তগণ আমাকেই লাভ করিয়া থাকেন । (২৩) আমি অব্যক্ত, কিন্তু বুদ্ধিবিহীন মানবগণ আমার অব্যয় ও শ্রেষ্ঠ স্বরূপ অজ্ঞাত থাকিয়া আমাকে (মনুষ্য, মীন, ও কূর্মাাদি) ভাবাপন্ন বিবেচনা করে । (২৪) আমি সর্ব সমক্ষে কদাচ প্রকাশমান হই না, যোগমায়ায় * প্রচ্ছন্ন হইয়া রহিয়াছি, এই জন্মই মুঢ়েরা আমাকে অজ্ঞ ও অব্যয় বলিয়া জানিতে পারে না । (২৫) হে অর্জুন ! আমি ভূত, ভবিষ্যৎ ও বর্তমান, স্থাবরজঙ্গম প্রভৃতি সমস্তই জানি, কিন্তু আমাকে কেহ জানিতে পারে না । (২৬) হে পরম্পন্ন ভারত ! দেহ উৎপন্ন হইলে ভূতসকল ইচ্ছাদেহসমুখিত দন্দ্রমোহে বিমোহিত হইয়া থাকে ।

* ত্রিগুণেব যোগ স্বরূপ মায়া ।

(২৭) যে সকল পুণ্যাঙ্গাদিগের পাপ বিনষ্ট হইয়া হৃদমোহ অপগত হইয়াছে, তাঁহারা ই দৃঢ়ব্রত হইয়া আমাকে ভজনা করেন । (২৮) যাঁহারা আমাকে আশ্রয় করিয়া জরামৃত্যু হইতে বিনিমুক্ত হইতে যত্নপরায়ণ হন, তাঁহারা ই সমস্ত অধ্যাত্ম বিষয় ও নিখিল কৰ্ম্ম অবগত হইয়া সনাতন ব্রহ্মকে জানিতে পারেন । (২৯) যাঁহারা অধিভূত, অধিদৈব ও অধিযজ্ঞের সহিত আমাকে সম্পূর্ণরূপে জ্ঞাত হইয়াছেন সেই সকল সমাহিতচিত্ত মহাত্মাগণ মৃত্যুকালেও আমাকে বিস্মৃত হন না । (৩০)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদগীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণা-
র্জ্জুনসংবাদে বিজ্ঞানযোগ নামক সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত ।

অষ্টম অধ্যায় ।

অর্জ্জুন কহিলেন, হে পুরুষোত্তম ! ব্রহ্ম, অধ্যাত্ম ও কৰ্ম্ম কি ? অধিভূত ও অধিদৈবই বা কাহাকে বলে ? (১) হে মধুসূদন ! মানবদেহে অধিযজ্ঞ কি এবং সেই অধিযজ্ঞ কি প্রকারে অবস্থান করিতেছে, আর সংযতচিত্ত মানবগণ মৃত্যুকালে কিরূপে ব্রহ্মকে অবগত হন ? (২) ভগবান্ কহিলেন, যিনি পরম অক্ষর * তিনিই ব্রহ্ম, সেই ব্রহ্মের যে অংশ জীবরূপে দেহ অধিকার করিয়া থাকে তাহাকে অধ্যাত্ম বলা যায় ; প্রাণীদিগের উৎপত্তি ও বৃদ্ধিকারী বিসর্গকে (অর্থাৎ দেবতার উদ্দেশে দ্রব্যত্যাগস্বরূপ যজ্ঞকে) কৰ্ম্ম সংজ্ঞা দেওয়া যায় । (৩) হে দেহধারী শ্রেষ্ঠ ! বিনশ্বর দেহাদি পদার্থভূত অর্থাৎ জরায়ুজ প্রাণী-
মাত্রকেই অধিকার করিয়া থাকে বলিয়া তাহাকে অধিভূত এবং সূর্য্যমণ্ডলবর্তী

* তুবীয় আত্মা ওঁ কাব স্বরূপ । ইহা তিনমাত্রাবিশিষ্ট যথা,—অ, উ, ম । এই তিনটি মাত্রা সেই তুবীয় আত্মার জাগ্রত, স্বপ্ন ও সুষুপ্তি অবস্থাত্বয়ের উপাধিস্বরূপ । জাগ্রদা-
বস্থার অধিষ্ঠাতা বিশ্বরূপ প্রথম মাত্রা অর্থাৎ “অ” কার । স্বপ্নের অধিষ্ঠাতা তৈজস
আত্মা, তিনি দ্বিতীয় মাত্রা অর্থাৎ “উ” কার । সুষুপ্তির অধিষ্ঠাতা প্রাজ্ঞ, তিনি তৃতীয়
মাত্রা অর্থাৎ “ম” কাব ।

বিরাট্ পুরুষ স্বীয় অংশভূত সর্বদেবতার অধিপতি বলিয়া তাহাকে অধিদৈবত বলা যায় ; আর এই দেহে আমিই যজ্ঞাদি কৰ্ম্ম প্রবর্তক এবং তৎফলদাতা, অতএব যজ্ঞের অধিষ্ঠাত্রী দেবতা স্বরূপ অধিযজ্ঞ বলিয়া অভিহিত হইয়া থাকি । (৪) যিনি অন্তকালে আমাকে স্মরণ করিয়া কলেবর পরিত্যাগ করেন, তিনি আমার স্বরূপ প্রাপ্ত হন, ইহাতে সংশয় মাত্র নাই । (৫)

হে কৌন্তেয় ! যে ব্যক্তি অন্তকালে যে যে ভাব অর্থাৎ যে যে দেবতাকে তদগতচিত্তে স্মরণ পূর্বক দেহত্যাগ করেন তিনি সেই দেবতার স্বরূপ প্রাপ্ত হন । (৬)

অতএব তুমি সর্বদা আমাকে স্মরণ কর ও সংগ্রামে প্রবৃত্ত হও । আমাতে মন ও বুদ্ধি সমর্পণ করিলে নিঃসন্দেহ আমাকে প্রাপ্ত হইবে । (৭) হে পার্থ ! অভ্যাস রূপ উপায় অবলম্বন পূর্বক একাগ্রচিত্তে সেই দিব্য পরমপুরুষকে চিন্তা করিলে তাহাতেই লীন হয় । (৮) তিনি কবি (অর্থাৎ সর্বজ্ঞ), পুৰাণ, বিশ্বনিস্তা, সূক্ষ্ম হইতে সূক্ষ্ম, সর্ব বিধাতা, অচিন্ত্যরূপ ও আদিত্যের ন্যায় স্বপ্রকাশ ; (৯) যিনি অন্তকালে অবিচলিত চিত্তে ভক্তিয়ুক্ত হইয়া যোগবলে হৃদয়ের মধ্যে প্রাণবায়ু সংস্থাপন পূর্বক সেই পরমপুরুষকে চিন্তা করেন তিনি তাঁহাকে প্রাপ্ত হন । (১০) বেদজ্ঞগণ যাহাকে অক্ষর বলেন, বিষয়াসক্তিশূন্য যতিগণ যাহাতে অভিনিবেশ করেন এবং যাহাকে জ্ঞাত হইবার জন্ম (অনেকে) ব্রহ্মচর্য্যানুষ্ঠানে ব্রতী হন তাঁহাকে লাভ করিবার উপায় সংক্ষেপে কীর্ত্তন করিতেছি । (১১)

যিনি ইন্দ্রিয়দ্বার সংযত, হৃদয়েতে, মনকে নিরুদ্ধ ও প্রাণবায়ুকে হৃদয়ে স্থাপন করিয়া যোগজনিত ধৈর্য্য অবলম্বনপূর্বক ব্রহ্মের অভিধান স্বরূপ ও এই অক্ষর উচ্চারণ করতঃ ও আমাকে স্মরণ করতঃ দেহত্যাগ করেন, তিনি পরমগতি লাভ করিয়া থাকেন । (১২, ১৩) হে পার্থ ! যিনি অনন্যচিত্ত হইয়া নিরন্তর আমাকে স্মরণ করেন, সেই সমাহিত যোগীর পক্ষে আমি নিতান্ত অনায়াসলভ্য । (১৪) সেই মহাত্মাগণ আমাকে প্রাপ্ত হইয়া মোক্ষলাভ করিয়া থাকেন, দুঃখালয় ও অনিত্য জন্ম তাঁহারা পুনরায় প্রাপ্ত হন না । (১৫) হে অর্জুন ! প্রাণীগণকে ব্রহ্মলোকাবধি সমুদয় লোক হইতেই পুনরাবর্তন করিতে হয়, কিন্তু হে কৌন্তেয় ! আমাকে প্রাপ্ত হইলে আর জন্মগ্রহণ করিতে হয় না । (১৬)

সহস্র দেবযুগে ব্রহ্মার এক দিন ঐ রূপ সহস্র যুগে এক রাত্রি হইয়া

থাকে । * এই তত্ত্ব অবগত ব্যক্তি অহোরাত্র বেত্তা বলিয়া খ্যাত । (১৭)
 ব্রহ্মার দিবা সমাগমে চরাচর ভূত সকল অব্যক্ত কারণ হইতে প্রাদুর্ভূত হইয়া
 থাকে, আর রাত্রি সমাগমে কারণাত্মক অব্যক্ত পদার্থে সমস্তই লীন হইয়া যায় ।
 (১৮) হে পার্থ ! চরাচর ভূত সমূহ ব্রহ্মদিবসের সমাগমে পুনঃ পুনঃ উৎপন্ন
 হইয়া রাত্রি সমাগমে অব্যক্তে লয় প্রাপ্ত হয় । এবং পুনর্ব্বার দিবাসমাগমে
 প্রাক্তন কর্ম্মের বশম্বদ হইয়া জন্মিয়া থাকে । আবার রাত্রি সমাগমে বিলীন
 হইয়া যায় । (১৯) সমস্ত চরাচরের কারণভূত অব্যক্ত অপেক্ষা ও পরতর
 অতিশয় অব্যক্ত সনাতন আর একটী ভাব আছে, ভূত সমস্ত লয় প্রাপ্ত হইলেও
 তাহা বিনষ্ট হয় না । (২০) সেই অব্যক্তই অক্ষর অর্থাৎ উৎপত্তিলয় শূন্য
 বলিয়া উক্ত হইয়াছে, ইহাই পরম পুরুষার্থ, যাহাকে লাভ করিতে পারিলে
 সংসারে পুনরাগমন করিতে হয় না, তাহাই আমার স্বরূপ । (২১) হে পার্থ !
 যাঁহার অভ্যন্তরে ভূত সমূহ অবস্থান করে । যিনি সমস্ত জগতে ব্যাপ্ত হইয়া
 রহিয়াছেন, সেই পরমপুরুষকে একান্ত ভক্তি দ্বারা লাভ করা যায় । (২২)

হে ভরতর্ষভ । যোগীগণ যে কালাভিমানী দেবপথে গমন করিয়া সংসাবে
 আবৃত্ত হন না, ও (কর্ম্মীগণ) যে কালাভিমানী দেবমার্গে প্রয়াণ করিয়া সংসাবে
 আবৃত্ত হন তাহা আমি তোমার নিকট কীর্ত্তন করিতেছি শ্রবণ কর । (২৩) যে
 স্থানে দিবস শুরুবর্ণ ও অগ্নির গ্নায় প্রভা সম্পন্ন এবং ষগ্নাস উত্তরায়ণ, ব্রহ্মবেত্তা-
 গণ তথায় গমন করিয়া ব্রহ্ম প্রাপ্ত হন । (২৪) যে স্থানে রাত্রি ধূম ও কৃষ্ণ-
 বর্ণ ও ষগ্নাস দক্ষিণায়ণ কর্ম্মীগণ তথায় চন্দ্রপ্রভা সম্পন্ন স্বর্গ লাভ করিয়া নিবৃত্ত
 হন । (২৫) জগতের শুরু ও কৃষ্ণ দুইটী শাস্ত্র গতি আছে, তন্মধ্যে শুরুমার্গে
 গমনশীল ব্যক্তিগণ মুক্তি লাভ করেন (পুনর্ব্বার সংসারে আসিতে হয় না)
 এবং কৃষ্ণমার্গে গমনশীল ব্যক্তিগণ পুনর্ব্বার সংসার গতি প্রাপ্ত হন । (২৬)
 হে পার্থ ! এই উভয়বিধ মার্গ অবগত হইয়া যোগীগণ মুক্ত হন না । অতএব হে
 অর্জ্জুন ! তুমি সর্ব্বদা যোগযুক্ত হও । (২৭) বেদাধ্যয়ন, যজ্ঞানুষ্ঠান, তপস্যা
 ও দানে যে পুণ্যফল নির্দিষ্ট আছে, জ্ঞানীগণ তাহা অবগত হইয়া তদপেক্ষা শ্রেষ্ঠ
 ফল লাভ করেন এবং অখিল মূলীভূত বিষুপদ প্রাপ্ত হইয়া থাকেন । (২৮)

* মনুষ্য-দিগেব এক বৎসরে দেবলোকে এক অহোরাত্র । তাদৃশ দিবা রাত্র দ্বারা
 পক্ষ মাসাদি গণনাক্রমে যে এক বৎসর হয়, এইরূপ দ্বাদশ সহস্র বৎসবে চতুর্গ, এই
 প্রকার সহস্র চতুর্গে ব্রহ্মার এক দিন ।

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জুন সংবাদে তারক ব্রহ্মযোগ * নামক অষ্টম অধ্যায় সমাপ্ত ।

নবম অধ্যায়

ভগবান কহিলেন, হে পার্থ ! তুমি অসূয়াশৃণু, অতএব যাহা জ্ঞাত হইলে
সংসার বন্ধন হইতে বিমুক্ত হইবে, আমি সেই গুহ্যতম উপাসনা সহ ঈশ্বর বিষ-
য়ক জ্ঞান কীর্তন করিতেছি, (শ্রবণ কর) । (১) উক্ত উৎকৃষ্ট জ্ঞান বিদ্যা-
শ্রেষ্ঠ, ও গোপনীয় বিদ্যা সমূহ মধ্যে গুহ্যতম অত্যন্ত পবিত্র, জ্ঞানীদিগের
প্রত্যক্ষ গমা ধর্ম্মানুগত ও অব্যয়, ইহা অনুষ্ঠান করা যাইতে পারে । (২) হে
পরশুপ ! যাহারা এই ধর্ম্মের প্রতি শ্রদ্ধা বিহীন তাহারা আমাকে প্রাপ্ত না
হইয়া মৃত্যু ব্যাপ্ত সংসারমার্গে পরিভ্রমণ করিয়া থাকে । (৩) আমি অব্যক্ত
রূপে সমস্ত জগতে ব্যাপ্ত হইয়া রহিয়াছি, ভূত সমূহ আমাতে অবস্থান
করিতেছে ; কিন্তু আমি কিছুতেই অবস্থিত নহি । (৪) আবার ভূত সমূহ
আমাতে অবস্থান করে না ; যদিচ আমি ভূত সমূহকে ধারণ ও পালন করিতেছি
তথাপি তাহাতে আমার আত্মা সম্পূর্ণরূপে সংলিপ্ত নহে, এই অঘটন ঘটাইবার
আমার ঈশ্বরিক (অসাধারণ) চাতুর্য্য অবলোকন করিলেই তাহা উপলব্ধ
হইবে । (৫) যে রূপ মহান্ ও সর্বব্রহ্মগামী বায়ু প্রতিনিয়ত আকাশস্থ হইয়া
(আকাশে সংশ্লিষ্ট হয় না) সেই রূপ আমাতে ভূত সকল (অসংশ্লিষ্ট ভাবে)
অবস্থান করিতেছে । (৬) হে কোশ্লেয় ! কল্পক্ষয় (অর্থাৎ প্রলয় কালে)
ভূত সকল আমার ত্রিগুণাত্মক মায়াতে লীন হইয়া থাকে, এবং কল্পারম্ভে
(অর্থাৎ পুনরায় সৃষ্টি কালে) ভূতগণকে আমি সৃষ্টি করিয়া থাকি । (৭)
আমি প্রকৃতি অবলম্বন পূর্বক প্রাক্তন কর্ম্মানুসারে প্রলয় কালে বিলীন
কর্ম্মাদির বশীভূত ভূত মণ্ডলীকে পুনঃ পুনঃ সৃষ্টি করিয়া থাকি । (৮) হে
ধনঞ্জয় ! আমি (বিশ্ব সৃষ্ট্যাদি) কর্ম্মের আয়ত্ত নহি, (কারণ) সেই সকল কর্ম্মে
আমি আসক্তি বিহীন হইয়া সর্বদাই উদাসীনের ন্যায় অবস্থান করি । (৯)

* এই অধ্যায়ের নাম কোন কোন গ্রন্থে “অক্ষর ব্রহ্মযোগ” লিখিত আছে । ইহাই
সম্পূর্ণ সঙ্গত বোধ হইতেছে ।

হে কৌশ্লেয় ! আমার অধিষ্ঠান দ্বারা (ত্রিগুণাত্মক প্রকৃতি) মায়া চরাচর জগৎ সৃষ্টি করিতেছে, আমার অধিষ্ঠান হেতুতেই জগৎ বারংবার উৎপন্ন হইতেছে । (১০) আমি ভূত সমূহের মহেশ্বর, আমি মানবদেহ ধারণ করিয়াছি বলিয়া মূঢ় ব্যক্তিগণ পরমতত্ত্ব অবগত না হইয়া আমাকে অবজ্ঞা করিয়া থাকে । (১১) তাহারা আমা ব্যতীত অন্যান্য দেবতাকে আশু ফলপ্রদ বলিয়া আশা করে, কিন্তু তাহাদিগের আশা বিফল হয়, কারণ মৎপ্রতি বিমুখ হওয়াতে তাহাদিগের কৰ্ম্ম সকল ফলজনক হয় না, বিফলজ্ঞানযুক্ত সেই বিচেতন ব্যক্তির রাক্ষসী, আশুরী এবং মোহিনী প্রকৃতির আশ্রিত হইয়া আমাকে অবজ্ঞা করে । (১২)

হে পার্থ ! মহাত্মাগণ দৈবী প্রকৃতিকে আশ্রয় করতঃ আমাকে ভূত সমূহের আদি (অর্থাৎ জগতের কারণ) ও অব্যয় (নিত্য) জানিয়া অনন্যমনে (আমাকেই) ভজনা করেন । (১৩) সর্বদা দৃঢ়ব্রত, অবহিত ও যত্নবান হইয়া ভক্তি পূর্বক আমাকে (স্তোত্র মন্ত্রাদি দ্বারা) কীর্তননমস্কার করতঃ (তাহারা) উপাসনা করেন । (১৪) কোন ব্যক্তি তত্ত্বজ্ঞান রূপ যজ্ঞ, কেহ বা অভেদ ভাবনা কেহ বা পৃথক ভাবনা কেহ বা সর্বাত্মক স্বরূপ ব্রহ্মা রুদ্রাদিরূপে উপাসনা করিয়া থাকেন । (১৫) আমি যজ্ঞ,—স্বধা (শ্রাদ্ধাদি) ঔষধ, মন্ত্র, (হোমাদি সাধন) আজ্য, অগ্নি ও হোম । (১৬) আমি এই জগতের পিতা, মাতা, পিতামহ ও বিধাতা ; আমি জ্ঞেয়, পাবন, ওঁকার, ঋক্, সাম, ও যজু । (১৭) আমি (প্রাণিগণের) গতি, ভর্তা, প্রভু, সাক্ষী, নিবাস (ভোগস্থান), শরণ (রক্ষক), সূহৃৎ, প্রভব, প্রলয়, স্থান (আধার), নিধন (লয়স্থান), বীজ ও অব্যয় । (১৮)

হে অর্জুন ! আমিই উত্তাপ প্রদান, বারিবর্ষণ ও বারি আকর্ষণ করিতেছি ; আমিই অমৃত, মৃত্যু, সৎ ও অসৎ । (১৯) বিগত পাপ মহাত্মাগণ ত্রিবেদ বিহিত কৰ্ম্মানুষ্ঠান, যজ্ঞ ও সোমরস পান দ্বারা আমার সৎকার করতঃ দেবলোক লাভের অভিলাষ করেন ; অবশেষে পবিত্র সুরেন্দ্রলোকে (স্বর্গে) গমন করতঃ দেবভোগ্য উপভোগ করিয়া থাকেন । (২০) অনন্তর স্বর্গবাসীগণ বিবিধরূপে সহায় সুখ উপভোগ করিয়া পুণ্যক্ষয় হইলে মর্ত্যলোকে প্রবেশ করেন, ঐ প্রকারে তাহারা ত্রিবেদ বিহিত কৰ্ম্মানুষ্ঠানপর ও ভোগাভিলাষী হইয়া যাতায়াত করিয়া থাকেন । (২১) যাহারা অনন্যচিত্তে আমাকে চিন্তা করতঃ উপাসনা

করে, সেই সর্বথা মদেকনিষ্ঠ ব্যক্তিদিগকে যোগক্ষেম প্রদান করি । (২২)
 হে কৌন্তেয় ! যাহারা ভক্তি ও শ্রদ্ধাপূর্বক অণু দেবতার উপাসনা করে,
 তাহারা সমাধিপূর্বক আমারই পূজা করিয়া থাকে । (২৩) আমি যে সমস্ত
 যজ্ঞের ভোক্তা ও প্রভু ইহা তাহারা জানিতে না পারিয়াই সংসারে গমনাগমন
 করিয়া থাকে । (২৪) দেবব্রত পরায়ণ পিতৃলোক, (বিনায়কও মাতৃগণ
 প্রভৃতি) ভূত যাজকেরা ভূতলোক এবং আমার উপসনাকারী আমাকে প্রাপ্ত
 হইয়া থাকে । (২৫) যে ব্যক্তি ভক্তি পূর্বক আমাকে পত্র, পুষ্প, ফল ও জল
 প্রদান করেন, সেই শুদ্ধচিত্ত ব্যক্তির ভক্তির সহিত সমর্পিত বলিয়া তৎসমুদয়
 আমি সাদরে গ্রহণ করি । (২৬) হে কৌন্তেয় ! তুমি ভোজন, হবণ, দান বা
 তপস্যা প্রভৃতি যে কোন কৰ্ম্ম কব তৎসমস্তই আমাতে অর্পণ কর । (২৭)
 এরূপ করিলে তুমি কৰ্ম্মজনিত শুভাশুভ ফল হইতে বিমুক্ত হইবে এবং (আমার
 প্রতি) সমর্পণরূপ যোগযুক্ত হইয়া আমাকে লাভ করিবে । (২৮) সমস্তভূতে
 আমার সমভাব, আমার কেহ প্রিয় বা অপ্ৰিয় নাই, ভক্তি পূর্বক যাহারা
 আমাকে ভজনা করে, তাহারা আমাতে অবস্থান করে এবং আমিও সেই সকল
 ভক্তবৃন্দে অবস্থান করি । (২৯) নিতান্ত দুরাচার ব্যক্তিও যদি অনন্যচিত্তে আমাকে
 ভজনা কবে, তাহা হইলে সে ব্যক্তিও সাধু, কারণ তাহার অধ্যবসায় উৎকৃষ্ট ।
 (৩০) দুরাচার হইলেও আমাকে ভজনা করতঃ আশু ধর্মপরায়ণ হইয়া সর্বদা
 শান্তি লাভ করে ; হে কৌন্তেয় ! তুমি নিশ্চয়রূপে জানিবে যে, আমার ভক্ত
 বিনাশ প্রাপ্ত হয় না । (৩১) হে পার্থ ! নিকৃষ্ট কুলজাত (বা পাপাত্মা) ও
 কৃষি বাণিজ্যাদি নিরত বৈশ্য এবং অধ্যয়নাদি রহিত স্ত্রী, শূদ্রাদিও যখন আমাকে
 আশ্রয় করিয়া উৎকৃষ্ট গতি লাভ কবিত্তে সমর্থ হয়, (৩২) তখন পুণ্যাত্মা
 ব্রাহ্মণ ও ভক্তি সম্পন্ন রাজর্ষিগণ যে পরম গতি লাভ করিবেন তাহাতে আর
 সন্দেহ কি ? অতএব তুমি এই অসুখকর অনিত্যলোকে আসিয়া আমাকে ভজনা
 কর । (৩৩) তুমি আমাতে মন সমর্পণ কর, মৎপ্রতি ভক্তি পরায়ণ হও,
 আমার উপাসক হও, আমাকে নমস্কার কর ; এই প্রকার মৎপরায়ণ হইয়া
 আমাতে আত্মাকে সমাহিত করিলে পরমানন্দরূপ আমাকে প্রাপ্ত হইবে । (৩৪)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে কৃষ্ণার্জুন
 সংবাদে রাজগুহ যোগ নামক নবম অধ্যায় সমাপ্ত ।

দশম অধ্যায় ।

ভগবান্ বলিলেন, হে মহাবাহো ! তুমি আমার বাক্য শ্রবণে প্রীতি লাভ করিতেছ, তোমার হিত বাসনায় আমি পুনর্ব্বার উৎকৃষ্ট বাক্য যাহা বলিতেছি, শ্রবণ কর । (১) আমার আবির্ভাব দেবগণ এবং মহর্ষিগণও অবগত নহেন ; কারণ আমি সর্বতোভাবে দেবতা ও মহর্ষিগণের আদি (অর্থাৎ তাঁহাদিগের উৎপত্তি ও বুদ্ধ্যাদি প্রবৃত্তির কারণ) । (২) যিনি আমাকে অজাত, অনাদি, ও সর্বলোক মহেশ্বর বলিয়া জানেন, তিনি জীব লোকে মোহরহিত হইয়া পাপ হইতে মুক্ত হন । (৩) (সাবাসার বিবেক নৈপুণ্য) বুদ্ধি, (আত্ম-) জ্ঞান, ব্যাকুলতা, ক্ষমা, সত্য, দম, শম, সুখ, দুঃখ, জন্ম, মৃত্যু, ভয়, অভয়, অহিংসা, সমতা, তুষ্টি, তপস্শা, দান, যশ ও অযশ প্রভৃতি প্রাণীদিগের নানাবিধ ভাব আমা হইতে উৎপন্ন হয় । * (৪, ৫) পুরাকালে (ভৃগু প্রভৃতি) সপ্ত মহর্ষি, তৎ-পূর্ব্ববর্তী (সনকাদি) ঋষি চতুষ্টয় এবং (স্বায়ম্ভুব) প্রভৃতি মনুগণ আমা হইতে সমুৎপন্ন হইয়াছেন তাঁহারাই লোক এবং প্রজা সকল সৃষ্টি করিয়াছেন । (৬) যে ব্যক্তি জানেন তিনি নিঃসংশয় জ্ঞান করেন, তাহাতে সন্দেহ নাই । (৭) আমাকে জগতের উৎপত্তির কাবণ, এবং আমা হইতেই বুদ্ধি প্রভৃতি সমস্তই প্রবর্তিত জানিয়া প্রীতিপূর্ব্বক বিবেকী ব্যক্তিগণ আমাকে উপাসনা করেন । (৮) তাঁহারা চিত্ত ও ইন্দ্রিয়গণকে আমাতে সমর্পণ করিয়া পরম্পর মদীয়তত্ত্ব সতত কীর্তনে সম্বৃষ্ট থাকেন ও পরম শান্তিলাভ করেন । (৯) এইরূপে প্রীতিপূর্ব্বক ভজনাঙ্ক ব্যক্তিদিগকে আমি বুদ্ধিযোগ প্রদান করি যদ্বারা তাঁহারা আমাকে প্রাপ্ত হইয়া থাকেন । (১০) অনুকম্পাহেতু তাঁহাদিগের বুদ্ধি বৃত্তিতে আমি অবস্থিত হইয়া দীপ্তিশীল জ্ঞানদীপদ্বারা অজ্ঞান জনিত তম বিনাশ করিয়া থাকি । (১১)

অর্জুন কহিলেন । তুমি পরব্রহ্ম, পরমাশ্রয়, ও তুমি পরমপবিত্র ; দেবর্ষি নারদ, অসিত, দেবল, ব্যাস প্রভৃতি সমস্ত ঋষিগণ তোমাকে নিত্যপুরুষ, দিব্য, আদিদেব, অজ (জন্মরহিত), বিভূ (ব্যাপক) বলিয়া থাকেন এবং তুমি স্বয়ং ও আমাকে এইরূপ বলিতেছ । (১২, ১৩) হে কেশব ! তুমি আমাকে যাহা বলিতেছ, তৎ সমস্তই আমি সত্য বলিয়া মনে করি ; হে ভগবন্ ! তোমার

* দম—বাছেন্দ্রিয় সংযম । শম—অন্তকরণ সংযম ।

আবির্ভাবের কারণ * দেবতা ও দানবগণ অবগত নহেন । (১৪) হে পুরুষোত্তম ! হে ভূতভাবন (ভূতউৎপাদক) ! হে ভূতেশ (ভূতনিয়ন্তা) ! হে দেবদেব ! হে জগৎপিত ! তুমি স্বয়ংই আপনাদ্বারা আপনাকে জান । (১৫) তুমি যে সকল বিভূতিদ্বারা এই লোক সমুদয় ব্যাপিয়া অবস্থান করিতেছ তোমার সেই সকল অদ্ভুত আত্মবিভূতি অশেষরূপে বর্ণনা কর । (১৬) হে যোগিন্ ! সর্বদা কিরূপে চিন্তা করিয়া তোমাকে জানিতে পারিব ; হে ভগবন্ ! কোন কোন পদার্থেই বা তোমাকে আমার চিন্তা করিতে হইবে ? (১৭) হে জনার্দন ! † বিস্তারিতরূপে তোমার (সর্ববজ্রহ ও সর্ববশক্তি ইত্যাদি লক্ষণ যুক্ত) যোগ ও বিভূতি পুনর্ববার বর্ণনা কর । তোমার অমৃতরূপ বাক্য শ্রবণে আমার তৃপ্তি হইতেছে না । (১৮)

ভগবান্ কহিলেন । হে কুরুশ্রেষ্ঠ ! আমার প্রধান প্রধান দিব্য আত্মবিভূতি সকল তোমাকে বলিতেছি, আমার বিভূতি বিস্তর, তাহার ইয়ত্তা নাই । (১৯) হে গুড়াকেশ ! আমি সর্বভূতের অন্তঃকরণে অবস্থিত পরমাত্মা এবং আমি সর্বভূতের আদি, মধ্য ও অন্ত । ‡ (২০) আমি (দ্বাদশ) আদিত্যের মধ্যে বিষ্ণু, †† জ্যোতিষ্মান্দিগের মধ্যে অংশুমান্‌রবি, (সপ্ত) মরুদ্‌গণের মধ্যে মরীচি, নক্ষত্রগণের মধ্যে শশী । (২১) আমি বেদেব মধ্যে সাম, দেবতাদিগের মধ্যে বাসব, ইন্দ্রিয়গণ মধ্যে মন, ভূত সমূহের মধ্যে চেতনা । (২২) আমি রুদ্‌গণের মধ্যে শঙ্কর, যক্ষ রাক্ষসদিগের মধ্যে কুবের, বসুগণের মধ্যে পাবক, শিখর মধ্যে স্তমেরু । (২৩) হে পার্থ ! পুরোহিতবর্গ মধ্যে তুমি আমাকে বৃহস্পতি বলিয়া জানিবে, সেনানীগণ মধ্যে আমি স্কন্দ, স্থির জলাশয় মধ্যে আমি সাগর । (২৪) আমি মহর্ষিগণ মধ্যে ভৃগু, বাক্য সকলের মধ্যে আমি ওঁকার, যজ্ঞ সকলের মধ্যে আমি জপযজ্ঞ, স্থাবর সমূহ মধ্যে হিমালয় । (২৫) বৃক্ষ সমূহ মধ্যে অশ্বথ, দেবর্ষিগণের মধ্যে নারদ, গন্ধর্ব্বগণ মধ্যে চিত্ররথ, সিদ্ধগণের মধ্যে কপিল মুনি, (২৬) আমি অশ্বগণ মধ্যে (সাগর মন্থনে) অমৃতের সহিত উদ্ভূত উচ্চৈঃশ্রবা,

* চতুর্থ অধ্যায়ের সপ্তম ও অষ্টম শ্লোক দ্রষ্টব্য ।

† জনার্দন—দেবশক্র পীড়ক ।

‡ অর্থাৎ সর্ব প্রাণীর জন্ম, স্থিতি ও মৃত্যুর কারণ ।

†† দ্বাদশ আদিত্য—ধাতু, অর্ঘ্যমা, মিত্র, বরুণ, অংস, ভগ, ইন্দ্র, বিবস্বৎ, পুষক, পর্জন্ত, ত্বষ্ট্র ও বিষ্ণু ।

গজেন্দ্র সমূহ মধ্যে ঐরাবত, নরমধ্যে নরাধিপ । (২৭) আমি আয়ুধ মধ্যে বজ্র, ধেনুগণ মধ্যে আমি কামধেনু, প্রজা উৎপত্তির কারণ (স্বরূপ) কন্দর্প (আমি), সর্পগণ * মধ্যে আমি বাসুকি । (২৮) নাগগণ মধ্যে আমি অনন্ত † যা দোগণের মধ্যে আমি বরুণ, পিতৃগণ মধ্যে আমি অর্যমা, নিয়মকারীগণ মধ্যে আমি যম । (২৯) দৈত্যগণের মধ্যে আমি প্রহ্লাদ, গণনাকারীদিগের মধ্যে আমি কাল, পশুগণ মধ্যে আমি পশুরাজসিংহ, পক্ষীগণ মধ্যে আমি বৈনতেয় গরুড় । (৩০) বেগবানের মধ্যে আমি পবন, শস্ত্রধারীগণ মধ্যে আমি রাম, মৎস্যগণের মধ্যে আমি মকর, স্রোতস্বতী সমূহ মধ্যে আমি জাহ্নবী । (৩১)

হে অর্জুন ! সৃষ্টির আদি, অন্ত, মধ্যে আমি ; বিদ্যা সমূহের মধ্যে আমি অধ্যাত্মবিদ্যা, আমি বাদিগণের বাদ । (৩২) অক্ষর সমূহের মধ্যে আমি অকার, সমাসের মধ্যে আমি দ্বন্দ্ব, আমি প্রবাহরূপ অনন্তকাল, কর্মফল বিধাতৃদিগের আমি বিশ্বতোমুখ বিধাতা । (৩৩) সর্ব সংহারক মৃত্যু আমি, ভাবিকল্পের প্রাণী সকলের উদ্ভবও আমি, নারীগণের মধ্যে আমি কীর্ত্তি, শ্রী, বাণী, স্মৃতি, মেধা, ধৃতি, ক্ষমা । (৩৪) সামবেদ মধ্যে আমি বৃহৎ সাম, ছন্দ মধ্যে আমি গায়ত্রী, মাস মধ্যে মার্গশীর্ষ (অগ্রহায়ণ), ঋতু মধ্যে আমিই বসন্ত । (৩৫) আমি প্রবঞ্চকদিগের দ্যুত, তেজস্বীর তেজ, আমি জয়, আমি উদ্যম, সাত্ত্বিকদিগের আমি সত্ত্ব । (৩৬) বৃষ্টি বংশধরদিগের মধ্যে আমি বাসুদেব, পাণ্ডবগণ মধ্যে ধনঞ্জয়, মুনিগণ মধ্যে ব্যাস, কবিগণের মধ্যে শুক্রাচার্য্য । (৩৭) আমি দমনকর্ত্তাদিগের দণ্ড, জিগীষুদিগের নীতি, গোপনীয় বিষয়ের গোপনভাব, জ্ঞানীদিগের জ্ঞান । (৩৮)

হে অর্জুন ! আমি ভূত সমূহের বীজ, এমন চরাচর কোন পদার্থ নাই যাহা আমা হইতে স্বাতন্ত্র্যভাবে বর্ত্তমান রহিয়াছে । (৩৯) হে পরম্পদ ! আমার দিব্য বিভূতির অন্ত নাই, সেই বিস্তরবিভূতি সংক্ষেপে বর্ণনা করিলাম । (৪০) ঐশ্বর্য্য সমন্বিত শ্রীমৎ, প্রভাববলাদি গুণ দ্বারা শ্রেষ্ঠ যে সমস্ত বস্তু আছে তৎ সমস্তই আমার তেজাংশ সম্ভূত বলিয়া জানিবে । (৪১) হে অর্জুন ! আমার এই সমস্ত (বিভূতির বিষয়) পৃথক্ রূপে তোমায় জানিবার কোন প্রয়োজন

* সর্প অর্থাৎ বিষবিশিষ্ট সর্প

† নাগ - নিকিষ ।

নাই ; কারণ আমি একাংশ দ্বারা এই জগৎ ধারণ করিয়া (ব্যাপ্ত হইয়া) অবস্থান করিতেছি । (৪২)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জ্জুনসংবাদে বিভূতি যোগ নামক দশম অধ্যায় সমাপ্ত ।

একাদশ অধ্যায় ।

অর্জুন বলিলেন, (হে কৃষ্ণ !) মৎপ্রতি অনুগ্রহ পূর্বক পরম গুহ্য
আত্মানাত্মবিবেক বিষয়ক যে যে বাক্য বলিলে তদ্বাচ্য আমার মোহ বিগত
হইল । (১) হে কমলপত্রাঙ্ক ! তোমার মুখে ভূতগণের উৎপত্তি, লয় এবং
তোমার অক্ষয় মাহাত্ম্য বিস্তাররূপে শ্রবণ করিলাম । (২) হে পরমেশ্বর !
তুমি আপনার রূপের যেরূপ বর্ণনা করিলে, আমি তোমার সেই ঐশী রূপ
অবলোকন করিতে ইচ্ছা করি । (৩) হে প্রভো ! যদি আমাকে ইহা দর্শন
করিতে সমর্থ বলিয়া বিবেচনা কব, (হে যোগেশ্বর !) তাহা হইলে তোমার
সেই অব্যয় পরমাত্মরূপ প্রদর্শন কর । (৪)

ভগবান্ কহিলেন, হে পার্থ আমার নানা বর্ণাকৃতি শত শত সহস্র সহস্র
নানাবিধ দিব্য রূপ দর্শন কর । (৫)

হে ভারত ! আমার দেহে আদিত্যগণ, বসুগণ, রুদ্রগণ, অশ্বিনীকুমারদ্বয়,
মরুৎ সমূহ এবং যাহা কেহ কখন দর্শন করে নাই এরূপ (অদৃষ্টপূর্বক) বহুবিধ
অত্যাশ্চর্য্য রূপ অবলোকন কর । (৬)

হে গুড়াকেশ ? আমার দেহে একত্র স্থিত চরাচর জগৎ এবং অগ্নি যাহা
কিছু তোমার দর্শন করিবার অভিলাষ থাকে তৎসমস্ত নিরীক্ষণ কর । (৭)

কিন্তু তুমি আমাকে স্বীয় (চক্ষু) চক্ষু দ্বারা দর্শন করিতে সমর্থ হইবে না,
আমি তোমাকে দিব্য (অর্থাৎ জ্ঞান) চক্ষু প্রদান করিতেছি, তদ্বারা আমার
ঐশ্বরিক যোগ দর্শন কর । (৮) সঞ্জয় বলিলেন, হে রাজন্ (ধৃतरাষ্ট্র) ! মহা-
যোগেশ্বর হরি ইহা বলিয়া স্বীয় পরম ঐশিক রূপ অর্জুনকে দেখাইলেন । (৯)

অনেক মুখ, অনেক নয়ন, বহুবিধ অদ্ভুত দর্শন, দিব্যাভরণ বিভূষিত, দিব্যান্তধারী, (১০) দিব্য মাল্য ও অম্বরশোভিত, দিব্য গন্ধ চর্চিত, সর্ববাস্চর্য্যময়, প্রকাশাত্মক, অনন্ত, সর্ববতোমুখ (রূপ অর্জুনকে প্রদর্শন করিলেন)। (১১)

যদি আকাশ মণ্ডলে সহস্র সূর্যের প্রভা যুগপৎ উথিত হয় তাহা হইলে সেই বিশ্বরূপ মহাপুরুষের তেজঃপুঞ্জের কথঞ্চিৎ তুলনা হইতে পারে। (১২) তখন অর্জুন সেই দেবের দেহে নানা প্রকারে বিভক্ত একত্রস্থিত সমস্ত জগৎ নিরীক্ষণ করিলেন। (১৩)

উক্ত রূপ দর্শনান্তর ধনঞ্জয় বিস্মিত, রোমাঞ্চিত কলেবর হইয়া কৃতাঞ্জলিপুটে ও অবনত মস্তকে প্রণাম পূর্বক কহিলেন। (১৪) (অর্জুন বলিলেন) হে দেব ! তোমার দেহে সমস্ত দেবতা, (জরায়ুজ, অণুজ, ক্লেদজ ও উদ্ভিদাদি) সমস্ত ভূত, পদ্মাসনস্থ ভগবান্ ব্রহ্মা, দিব্য ঋষী, ও দিব্য (বাসুকি প্রভৃতি) উরগগণ অবলোকন করিতেছি। (১৫) হে বিশ্বরূপ বিশ্বেশ্বর ! তোমার অনেক বাহু, অনেক উদর, অনেক মুখ ও নেত্র সম্পন্ন অনন্তরূপ দর্শন করিতেছি ; কিন্তু ইহার আদি, অন্ত, মধ্য দৃষ্টিগোচর হইতেছে না। (১৬) তোমাকে কিরীটী, গদা ও চক্রধারী, তেজঃপুঞ্জ সর্বত্র দীপ্তিমান্, প্রদীপ্ত অনল ভাস্কর তেজসদৃশ দুর্নিরীক্ষ্য, এবং অপ্রমেয় (ইত্যাদি রূপ) দেখিতেছি। (১৭) তুমি অক্ষর পরব্রহ্ম, (মুমুকু-দিগের) জ্ঞাতব্য, এই জগতের একমাত্র আশ্রয়, নিত্য, সনাতন কর্মের প্রতি-পালক, ও সনাতন পুরুষ মনে করিতেছি। (১৮) তুমি উৎপত্তি স্থিতি লয় রহিত, অনন্ত বীর্য্য ও অনন্ত বাহু, চন্দ্র সূর্য্য সদৃশ নেত্রশালী, প্রদীপ্তাগ্নি মুখ, এবং তুমি সকল তেজঃ প্রভাবে এই বিশ্বকে সন্তপ্ত করিতেছ, ইহা আমি অবলোকন করিতেছি। (১৯) হে মহাত্মন ! তুমি একাকী দু্যলোক পৃথিবী ও অন্তরীক্ষ ও সর্বদিক্ ব্যাপ্ত হইয়া রহিয়াছ তোমার ঈদৃশ ভীষণ অদ্ভুত রূপ দর্শন করিয়া ত্রিভুবন ব্যথিত হইতেছে। (২০) এই সমস্ত দেবগণ * ভীত হইয়া তোমার শরণাপন্ন হইতেছে এবং কেহ কেহ বা দূর হইতেই আমাকে রক্ষা কর বলিয়া কৃতাঞ্জলিপুটে প্রার্থনা করিতেছে ; মহর্ষি ও সিদ্ধগণ স্বস্তি বলিয়া বহুবিধ স্তুতি বাক্য দ্বারা তোমার স্তব করিতেছে। (২১) রুদ্র, আদিত্য, বসু, সাধ্য, বিশ্বদেব,

* ভূতার হরণের নিমিত্ত মনুষ্য রূপে পৃথিবীতে অবতীর্ণ হইয়া যোদ্ধা রূপে বাঁহারা কুরুক্ষেত্রে উপস্থিত হইয়াছেন।

অশ্বিনীকুমার, মরুৎ, পিতৃ, গন্ধর্ব্ব, যক্ষ, অসুর ও সিদ্ধগণ সকলেই বিস্মিত হইয়া তোমাকে অবলোকন করিতেছেন । (২২)

হে মহাবাহো ! সমস্তলোক তোমার বহু মুখ, নেত্র, বহু উদর, উরু ও চরণ বিশিষ্ট এবং বহু দ্রংষ্ট্রী করাল আকার দেখিয়া যেরূপ ভীত হইয়াছে আমিও সেইরূপ ভীত হইয়াছি । (২৩) হে বিষ্ণো ! তোমার গগনস্পর্শী তেজঃপুঞ্জ নানা বর্ণসম্পন্ন বিবৃতানন ও প্রদীপ্ত বিশালনেত্র রূপ দর্শনে আমার অন্তরাত্মা অতিশয় বিচলিত হইয়াছে । আমি কোন মতেই ধৈর্য্য ও উপশম লাভ করিতে পারিতেছি না । (২৪) হে দেবেশ ! তোমার কলাগ্নি সদৃশ দ্রংষ্ট্রীকরাল মুখ-মণ্ডল দর্শন করিয়া আমার দিগ্ভ্রম জন্মিয়াছে, কিছুতেই সুখলাভ করিতে পারিতেছি না, হে জগন্নিবাস ! তুমি প্রসন্ন হও । (২৫) অগ্ণ্য রাজাগিদের সহিত ধৃতরাষ্ট্রাজগণ ও ভীষ্ম, দ্রোণ, কৰ্ণ এবং আমাদিগের প্রধান যোদ্ধাগণ তোমার বিকটদশনযুক্ত ভয়ঙ্কর মুখ বিববে ত্বরান্বিত হইয়া প্রবেশ করিতেছে, কেহ বা তোমার দস্ত সন্ধিতে সংলগ্ন হইয়া রহিয়াছে, কাহারও বা উত্তমাঙ্গ চূর্ণীকৃত হইয়াছে । (২৬,২৭) যেমন নদী সকলের প্রবাহ সমুদ্রাভিমুখে ধাবিত হইয়া তাহাতে প্রবেশ কবে তদ্রূপ এই নরবীরগণ তোমার সর্ব্বতঃ প্রদীপ্ত মুখ মধ্যে প্রবিষ্ট হইতেছে । (২৮) পতঙ্গগণ যেরূপ দ্রুতবেগে বিনাশের নিমিত্ত প্রদীপ্ত ছতাশনে প্রবেশ করে তদ্রূপ এই সমস্ত মানবগণ বেগশালী (কৃতোৎসাহ) হইয়া বিনাশের নিমিত্ত তোমার মুখমধ্যে প্রবেশ করিতেছে । (২৯) হে বিষ্ণো ! তুমি প্রদীপ্ত বদন বিস্তার করিয়া চতুর্দিকে সমস্ত লোককে গ্রাস করিতেছে ; তোমার প্রখর দীপ্তি বিস্ফুরণদ্বারা বিশ্বসংসারে পরিব্যাপ্ত ও তীব্র হইয়া সমস্তপু করিতেছে । (৩০) হে দেবেশ ! উগ্ররূপী তুমি কে আমাকে বল, তোমাকে নমস্কার করি ; তুমি প্রসন্ন হও ; তোমার (কি নিমিত্ত এরূপ কার্য্যে) প্রবৃত্তি জানি না, তুমি আদিপুরুষ, তোমাকে বিশেষরূপ জানিতে আমার ইচ্ছা হইয়াছে । (৩১)

ভগবান্ কহিলেন—আমি লোকক্ষয় কর্ত্তা ভয়ঙ্কর কাল, অধুনা লোক সংহারে প্রবৃত্ত হইয়াছি ; পৃথক্ পৃথক্ অনীক মধ্যে অবস্থিত যোদ্ধাগণের মধ্যে তোমা ব্যতিরেকে আর কেহই জীবিত থাকিবে না । (৩২) অতএব যুদ্ধার্থ্ গাত্রোথান কর, যশোলাভ কর, শত্রুগণকে জয় করিয়া সমৃদ্ধ রাজ্য উপভোগ কর ; আমি পূর্বেই ইহাদিগকে নিহত করিয়া রাখিয়াছি ; হে

সব্যসাচিন্ ! * তুমি নিমিত্তমাত্র হও । (৩৩) দ্রোণ, ভীষ্ম, জয়দ্রথ ও কর্ণ প্রভৃতি অন্যান্য যোদ্ধাগণ যখন আমা কর্তৃক হত হইয়াছেন তখন ইঁহাদিগকে বধ করিতে তুমি সম্ভাপিত হইও না, যুদ্ধে প্রবৃত্ত হও শত্রুগণকে জয় করিতে পারিবে । (৩৪)

সঞ্জয় (ধৃতরাষ্ট্রকে) বলিলেন, কিরীটী কেশবের এইরূপ বাক্য শ্রবণ করিয়া ভীত, কম্পিত, অবনত হইয়া কৃতাজ্জলিপুটে নমস্কার করিয়া গদগদস্বরে পুনর্ব্বার কহিতে লাগিলেন । (৩৫) (অর্জুন কহিলেন) হে হৃষীকেশ ! তোমার মহত্ব কীর্ত্তনে যে জগৎ প্রহৃষ্ট ও অনুরক্ত হয়, রাক্ষসগণ ভীত হইয়া দিগ্দিগান্তে পলায়ন করে এবং সিদ্ধ পুরুষগণ প্রণত হয় তাহা যুক্তই বটে । (৩৬) হে অনন্ত ! হে দেবেশ ! হে জগন্নিবাস ! হে মহাত্মন ! পূর্বেবাক্ত সিদ্ধ পুরুষগণ কিহেতু তোমাকে নমস্কার না করিবেন ? যেহেতু তুমি ব্রহ্মারও আদিকর্ত্তা এবং তাহা হইতেও গুরুতর, তুমি সৎ (অর্থাৎ ব্যক্ত) তুমি অসৎ (অর্থাৎ অব্যক্ত) এবং এ উভয়ের মূল কারণ যে পরব্রহ্ম তাহাও তুমি । (৩৭) হে অনন্ত স্বরূপ ! তুমি আদিদেব, সনাতন পুরুষ এবং তুমিই এই বিশ্বের একমাত্র কারণ ; জ্ঞাতা তুমি, জ্ঞাতব্য তুমি, তুমিই পরমধাম, তুমিই বিশ্বের সর্বত্র বিরাজমান রহিয়াছ । (৩৮) বায়ু, যম, অগ্নি, বরুণ, চন্দ্র, প্রজাপতি এবং প্রপিতামহ ব্রহ্মা সকলই তুমি, অতএব (হে দেব !) আমি তোমাকে সহস্র সহস্র বার বাব প্রণিপাত করি । (৩৯) হে সর্ববাত্মন ! আমি তোমার সম্মুখে নমস্কার করি, তোমার পশ্চাতে নমস্কার করি এবং তোমার চতুর্দিকেই নমস্কার করি, তুমি অসম্ভব বীর্য্য ও অমিত পরাক্রম তুমি সমস্ত জগতে ব্যাপ্ত হইয়া রহিয়াছ অতএব তুমিই সর্বস্বরূপ । (৪০) হে অচ্যুত ! তোমার এই মহিমা অনবগত থাকিয়া প্রমাদ বা প্রণয় হেতু তোমাকে সখা মনে করিয়া অভিভব করতঃ যে, হে কৃষ্ণ, হে যাদব, হে সখা ইত্যাদি বাক্য কহিয়াছি এবং তোমার একাকী অবস্থান কালে কিম্বা বন্ধুজন সমক্ষে, বিহার, শয়ন ; উপবেশন কিম্বা ভোজন কালে পরিহাস নিমিত্ত (তুমি অচিন্ত্য প্রভাব তবু) আমি তোমাকে যে তিরস্কার করিয়াছি, তাহা আমাকে ক্ষমা করিতে হইবে । (৪১;৪২) হে অপ্রতিম প্রভাব ! তুমি চরাচর সমস্ত জগতের পিতা, পূজ্য, গুরু অপেক্ষাও শ্রেষ্ঠ ; ত্রিলোক মধ্যে তোমার তুল্যই কেহ নাই তোমা অপেক্ষা মহান্ অন্ত কেহ থাকিবার সম্ভাবনা তবে কোথায় ।

* অর্জুন দক্ষিণ ও বামহস্ত দ্বারা সমভাবে বাণক্ষেপ করিতে পারিতেন বলিয়া তিনি সব্যসাচি আখ্যা প্রাপ্ত হন ।

(৪৩) তুমি জগতের নিয়ন্তা এবং স্তবনীয় অতএব হে দেব ! আমি দণ্ডবৎ পতিত হইয়া প্রণাম পূর্বক তোমার প্রসন্নতা প্রার্থনা করিতেছি, যেরূপ পিতা পুত্রের, সখা সখার এবং প্রিয়জন প্রেয়সীর অপরাধ ক্ষমা করেন সেই রূপ তুমিও আমার অপরাধ ক্ষমা কর । (৪৪) হে দেবেশ ! হে জগন্নিবাস ! তোমার এই অদৃষ্ট পূর্ব রূপ দর্শন করিয়া আমি আহ্লাদিত হইয়াছি এবং ভয়েও আমার মন বিচলিত হইয়াছে, (অতএব হে দেব !) তুমি প্রসন্ন হও এবং তোমার সেই (পূর্ব) রূপ আমাকে দেখাও । (৪৫) আমি তোমাকে পূর্ববৎ কিরীটসমলাঙ্কিত ও গদাচক্রধারী রূপে দেখিতে ইচ্ছা করি ; অতএব হে সহস্রবাহো ! হে বিশ্বমূর্ত্তি ! (তোমার এই বিশ্বরূপ উপসংহার করিয়া) সেই চতুর্ভূজরূপে আবির্ভূত হও । (৪৬)

ভগবান কহিলেন—হে অর্জুন ! (তুমি কেন ভয় পাইতেছ) আমি প্রসন্ন হইয়া যোগমায়া প্রভাবে আদিভূত অনন্ত তেজোময় বিশ্বরূপ তোমাকে প্রদর্শন করিলাম, তোমা ব্যতীত তাহা অপব কেহ কখনও পূর্ব দর্শন কবে নাই । (৪৭) হে কুরুপ্রবীর ! বেদাধ্যয়ন, যজ্ঞানুষ্ঠান, দান, ক্রিয়া ও অতি কঠোর তপস্যা দ্বিবাও তোমা ব্যতীত নরলোকে অন্য কেহই আমার এইরূপ দর্শন করিতে সক্ষম হয় নাই । (৪৮) ঈদৃশ ঘোররূপ অবলোকন করিয়া তুমি বিচলিত ও বিমোহিত হইও না, এক্ষণে ভয় পরিহার পূর্বক প্রীতমনা হইয়, আমার সেই পূর্বরূপ পুনর্ববার দর্শন কর । (৪৯)

সঞ্জয় (ধৃতরাষ্ট্রকে) বলিলেন, বাসুদেব, অর্জুনকে পুনর্ববার স্বকীয় পূর্বরূপ প্রদর্শন করিলেন, এবং সৌম্যবপু হইয়া ভীতমনা অর্জুনকে আশ্বাস প্রদান করিলেন । (৫০) অর্জুন কহিলেন, হে জনার্দন ! এক্ষণে আমি তোমার প্রশান্ত মানবরূপ দর্শন করিয়া প্রকৃতিস্থ ও প্রসন্নচিত্ত হইলাম । (৫১)

ভগবান্ বলিলেন, তুমি আমার যে বিশ্বরূপ দর্শন করিলে, তাহা দেখিতে নিতান্ত অশক্য, দেবতারা সর্বদা এইরূপ দর্শন আকাঙ্ক্ষা করিয়া থাকেন । (৫২) বেদ অধ্যয়ন, তপস্যা, দান ও যজ্ঞানুষ্ঠান দ্বারা কেহ আমার ঐরূপ অবলোকন করিতে পারে না । (৫৩) হে পরম্পন্ন অর্জুন ! মদেকনিষ্ঠ ব্যক্তি ভক্তি দ্বারা আমার ঐরূপ জ্ঞাত হইতে পারে এবং আমাকে প্রত্যক্ষ করিতে ও তাহাতে প্রবেশ করিতে সক্ষম হয় । (৫৪) হে পাণ্ডব ! যিনি আমার নিমিত্ত কৰ্ম্মানুষ্ঠান করেন, ও আমার প্রতি একান্ত অনুরক্ত, আমিই যাঁহার পরম পুরুষার্থ, পুত্রাদিতে

আসক্তি রহিত, এবং সর্বভূতে নির্বৈরভাব তিনিই আমাকে লাভ করিয়া থাকেন। (৫৫)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-অর্জুন সংবাদে বিশ্বরূপ * দর্শন নামক একাদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

দ্বাদশ অধ্যায়।

অর্জুন কহিলেন, (হে কৃষ্ণ!) যে সকল ভক্ত একান্তচিত্তে তোমার উপাসনা করেন এবং যাঁহারা অক্ষয় অব্যক্ত ব্রহ্মের আরাধনা করেন এতদুভয়ের মধ্যে কাঁহার শ্রেষ্ঠ যোগী বলিয়া প্রসিদ্ধ? (১) ভগবান্ কহিলেন, যাঁহারা আমাতে মনঃসমাবেশ করিয়া পরম শ্রদ্ধাসহকারে আমার উপাসনা করেন তাঁহাদিগকেই শ্রেষ্ঠ যোগী বলিয়া জানিবে। (২) আর যাঁহারা সর্বত্র সমদর্শী, সর্বভূত হিতে রত,

* বিশ্বরূপেব একরূপ অসাধাবণ কবিদ্বিপূর্ণ বর্ণনা অন্ত কোন গ্রন্থে দৃষ্ট হয় না। ছন্দোগ্য উপনিষদে ইহাব এইমাত্র বর্ণনা দৃষ্ট হয়। যথা, “এই বিশ্বরূপ প্রসিদ্ধ পরমাত্মার মস্তক স্বর্গ, সূর্য্য তাঁহার চক্ষু, বায়ু তাঁহার নিশ্বাস প্রশ্বাসরূপ প্রাণ, আকাশ তাঁহার মধ্যদেশ, অন্নজল তাঁহার উদর, পৃথিবী তাঁহার দুই পাদ এবং অগ্নি তাঁহার মুখ।” মাণ্ডুক্যোপনিষদে লিখিত আছে, পরমাত্মার চারি প্রকার অবস্থা যথা, প্রথম-জাগরণ, দ্বিতীয়-স্বপ্ন, তৃতীয়-সুষুপ্তি এবং চতুর্থ-তুরীয়। “জাগরিত স্থানো বহি প্রজ্ঞঃ সপ্তাঙ্গ একোনবিংশতিমুখঃ সূলভুক্ বৈশ্বানরঃ প্রথম পাদঃ।” (মাণ্ডুক্যোপনিষৎ, ৩ শ্লোক)

সেই চৈতন্তের জাগ্রদাবস্থায় তিনি ঘটপটাদি প্রপঞ্চময় যাবৎস্বকে বাহেন্দ্রিয় দ্বারা আপন মায়ী প্রভাবে প্রকাশ করেন, তৎকালে তাঁহাকে বিরাট অর্থাৎ বিশ্বরূপ বলা যায়। সেই বিশ্বরূপেব সপ্তাঙ্গ (ছন্দোগ্য উপনিষদ হইতে পূর্বে উল্লেখ করা হইয়াছে)। সেই জাগ্রদাবস্থার অধিষ্ঠাতা চৈতন্ত স্বরূপ আত্মার উপলক্ষি দ্বারা একোনবিংশতি (যথা— চক্ষু, জিহ্বা, নাসিকা, চর্ম্ম, কর্ণ, বাক্য, হস্ত, পদ, পায়ু, উপস্থ, প্রাণ, অপান, সমান, উদান, ব্যান, মন, যুদ্ধি, অহঙ্কার এবং চিত্ত।) এই উনবিংশ দ্বার দ্বারা তাঁহার উপলক্ষি হয়, এজন্য তাঁহাকে সূলভুক্ বলা যায়। বিশ্ব সংসারকে তিনি শুভাশুভ ফলপ্রদান করেন এ নিমিত্ত তাঁহাকে বৈশ্বানর বলা যায় এবং তিনিই বিশ্বরূপ পুরুষ এজন্য তাঁহার নাম বৈশ্বানর।

ও ইন্দ্রিয় সমূহকে সংযম করিয়া ধ্রুবস্পন্দনরহিত মায়াপ্রপঞ্চে অধিষ্ঠাতা অচিন্তনীয় সর্বব্যাপী, অনির্দেশ্য অব্যক্ত পরমব্রহ্মের আরাধনা করেন তাঁহারা আমাকেই লাভ করিয়া থাকেন । (৩, ৪) অব্যক্ত ব্রহ্মে আসক্ত চিত্ত ব্যক্তিদিগের অধিকতর ক্লেশভোগ হইয়া থাকে । দেহাভিমানীগণ অতি দুঃখে অক্ষরাঙ্কিকা * গতি লাভ করেন । (৫) যাঁহারা আমাতে সমস্ত কৰ্ম্ম সমর্পণ পূর্বক মৎপরায়ণ হইয়া একান্ত ভক্তি যোগ দ্বারা আমাকেই ধ্যান ও উপাসনা করেন, হে পার্থ ! আমি সেই সকল ব্যক্তিকে অচিরকাল মধ্যেই মরণশীল সংসার সাগর হইতে উদ্ধার করিয়া থাকি । (৬, ৭) তুমি আমাতে মন স্থির কর এবং আমাতেই বুদ্ধি সন্নিবিষ্ট কব, তাহা হইলেই দেহান্তে আমাতে নিবাস (অর্থাৎ পরমাত্মা স্বরূপ আমাতেই স্থিতি) করিবে, ইহাতে সংশয় নাই । (৮) যদি তুমি আমাতে তোমার চিত্ত স্থির করিতে সমর্থ না হও, হে ধনঞ্জয় ! তবে মদনুসরণ রূপ অভ্যাসযোগ দ্বারা আমাকে প্রাপ্ত হইতে ইচ্ছা কর । (৯) যদি ঐরূপ অভ্যাস কবিতে অসমর্থ হও তাহা হইলে মৎ প্রীত্যর্থে কৰ্ম্মানুষ্ঠান কবিলেও মুক্তি লাভ কবিতে পারিবে । (১০) যদি ইহাতেও অসক্ত হও, তবে আমাব শরণাপন্ন হইয়া সংযত চিত্তে ফলাসক্তির পরিত্যাগ পূর্বক কৰ্ম্মানুষ্ঠান কর । (১১) সম্যক জ্ঞান-রহিত অভ্যাস অপেক্ষা (যুক্তি সহিত উপদেশ পূর্বক) জ্ঞান শ্রেষ্ঠ, জ্ঞান অপেক্ষা ধ্যান শ্রেষ্ঠ, তদপেক্ষা কৰ্ম্মফলত্যাগ শ্রেষ্ঠ, কৰ্ম্মফলে আসক্তি নিবৃত্ত হইলে পরে শান্তি লাভ হয় । (১২) যিনি সর্বভূতে দ্বেষ রহিত, মৈত্র, কৃপালু, নিৰ্ম্মম, অহঙ্কার-শূন্য, সুখ দুঃখে সমভাব ও ক্ষমাশীল, সর্বদা সন্তুষ্ট, অপ্রমত্ত, সংযত স্বভাব, দৃঢ়নিশ্চয় এবং যাঁহার মন ও বুদ্ধি আমাতে সমর্পিত হইয়াছে এরূপ মন্তুই

* অব্যক্ত ব্রহ্মোপাসকদিগকে দেহাভিমান পরিত্যাগ জন্মিত অধিকতর ক্লেশ পাইতে হয় । এই শ্লোকের তাৎপর্য ব্যাখ্যা কবিতে যাইয়া অনেকে অনেক রূপ বলেন, “অব্যক্ত অর্থাৎ যাহা ব্যক্ত নহে এরূপ বিষয়ে দেহাভিমানীদিগের চিত্ত-প্রবণতা সহজে জন্মে না, সুতরাং অব্যক্ত উপাসনা দ্বারা কষ্ট পাইয়া থাকে ; আমরা দেহাভিমানী মানব আমাদের পক্ষে অব্যক্ত উপাসনা বড় দুঃস্থ ব্যাপার ।” কিন্তু টীকাকার শ্রীমদানন্দগিৰি “দেহাভিমান” শব্দের অর্থ “দেহাভিমান পরিত্যাগ” করিয়াছেন এবং ইহাই সম্পূর্ণ বিশদ । তাৎপর্য এই যে, দেহাভিমান পরিত্যাগ পূর্বক শরীবকে নানাপ্রকার নির্ঘাতন দ্বারা যাঁহাবা নিগুণ ব্রহ্মোপাসনায় নিযুক্ত হন, তাঁহাদিগকে শবীর নির্ঘাতন রূপ নিতান্ত দুঃখ ভোগ করিতে হয় ।

আমার প্রিয় । (১৩, ১৪) যে ব্যক্তি হইতে মানব সকল ভয় দ্বারা উদ্বেগ-প্রাপ্ত হন না এবং যিনি মানব দ্বারা উদ্ভিগ্ন হন না ও স্বাভাবিক হর্ষ হইতে বিমুক্ত, অমর্ষ (অর্থাৎ অশ্রের ইচ্ছা লাভে সহিষ্ণু), (ত্রাস ও ভয়াদি দ্বারা) উদ্বেগ-বিহীন তিনিই আমার প্রিয় । (১৫) (প্রার্থনা ভিন্ন স্বয়মাগত অর্থেও) নিস্পৃহ, শৌচসম্পন্ন, নিরলস, পক্ষপাতবর্জিত, ব্যাধিশূন্য এবং সকাম-কর্ম পরিত্যাগী মন্তুকেই আমার প্রিয় । (১৬) (প্রিয় বস্তু লাভে) হর্ষশূন্য, (অপ্ৰিয় বস্তু লাভে) দ্বেষ রহিত, আকাঙ্ক্ষা বিহীন, পুণ্যপাপ পরিত্যাগী মন্তুকেই আমার প্রিয় । (১৭) শত্রু, মিত্র, মান, অপমান, শীত, উষ্ণ, ও সুখ দুঃখে সমভাব এবং সমস্ত বিষয়েই অনাসক্ত; নিন্দা ও স্তুতিতে তুল্য জ্ঞান, সংযত বাক্, যথালোভে সন্তুষ্ট, নিয়তবাসশূন্য (অর্থাৎ কোন স্থানেই নিয়ত বাস করেন না) স্থির চিত্ত ভক্তিমান্ ব্যক্তিই আমার প্রিয় । (১৮, ১৯) যাঁহারা ভক্তিমান্ ও মৎ পরায়ণ হইয়া উক্ত প্রকার ধর্মরূপ অমৃত পান করেন, তাঁহারা আমার অতীব প্রিয় । (২০)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণা-র্জুন সংবাদে ভক্তিযোগ নামক দ্বাদশ অধ্যায় সমাপ্ত ।

ত্রয়োদশ অধ্যায় ।

ভগবান বলিলেন, হে কোশ্লেয় ! এই শরীর ক্ষেত্র বলিয়া অভিহিত হয়, যিনি ইহা জানিতে পারিয়াছেন, তাঁহাকে ক্ষেত্রজ্ঞ বলিয়া জানিও । (১) হে ভারত ! সকল ক্ষেত্রেরই আমাকে ক্ষেত্রজ্ঞ * বলিয়া জানিবে । ক্ষেত্র ও ক্ষেত্রজ্ঞের বৈলক্ষণ্য জ্ঞানই আমার মতে (মুক্তির হেতু বলিয়া যথার্থ) জ্ঞান । (২) সেই ক্ষেত্র যে প্রকার ধর্মবিশিষ্ট, যে প্রকার ইন্দ্রিয় বিকারযুক্ত, যে কারণে প্রকৃতি পুরুষ সংযোগে সমুৎপন্ন, যেরূপে স্থাবর জঙ্গমাди ভেদে বিভিন্ন ইহা স্বরূপতঃ যেরূপ ও যেরূপ প্রভাব সম্পন্ন সেই সকল সংক্ষেপে বর্ণনা করিতেছি শ্রবণ কর । (৩) সেই ক্ষেত্রতত্ত্বই (বশিষ্ঠাদি) ঋষিগণ দ্বারা বৈদিক বিবিধ ছন্দ, মন্ত্র ও

* পরমাত্মাই ক্ষেত্রজ্ঞ । সপ্তম অধ্যায়ের পঞ্চম ও ষষ্ঠ শ্লোক দ্রষ্টব্য ।

সংশয়শূন্য যুক্তিমূলক ব্রহ্মসূচক পদ দ্বারা বহুধা নিরূপিত হইয়াছে । (৪) পঞ্চ মহাভূত * (তৎকারণভূত) অহঙ্কার, বুদ্ধি, মূলপ্রকৃতি, দশবাহেন্দ্রিয়, মন ও ও শব্দাদি পঞ্চ বিষয়, ইচ্ছা, ঘেঘ, সূখ, দুঃখ, শরীর, মনোবৃত্তি ও ধৈর্য্য এই সকলই ক্ষেত্রের ধর্ম্ম সংক্ষেপে তোমাকে বলিলাম । (৫, ৬) স্বগুণ-শ্লাঘারাহিত্য অধার্ম্মিকতা, অহিংসা, সহিষ্ণুতা, সারল্য, গুরুসেবা, শৌচ, স্তৈর্য্য, দেহসংযম, বিষয়বৈরাগ্য, নিরহঙ্কার, জন্ম, মৃত্যু, জরা, ব্যাধি জনিত দুঃখরূপ দোষদর্শন, পুত্রকলত্র ও গৃহাদির প্রতি অনাসক্তি এবং তাহাদের সূখ দুঃখে অধ্যাস রাহিত্য, ইচ্ছানিষ্ক প্রাপ্তিতে সর্বদা সমচিত্ততা আমার প্রতি সর্ববাত্ম দৃষ্টি পূর্বক একান্ত ভক্তি, জনশূন্য স্থানে অবস্থান ও জনসমাজে বিরাগ, অধ্যাত্মজ্ঞানে নিত্যনিষ্ঠা ও তত্ত্বজ্ঞানার্থ দর্শন এই সকলই জ্ঞান ; এতদ্বিপরীত অগ্র সমস্তই অজ্ঞান বলিয়া কথিত হইয়াছে । (৭, ৮, ৯, ১০, ১১)

অধুনা জ্ঞেয় বিষয় বলিতেছি, যাহা জানিলে মোক্ষ লাভ হইয়া থাকে, অনাদি ও নির্বিবশেষরূপ ব্রহ্ম, তিনি সৎ এবং অসৎ এ উভয়ের কিছুই নন । (১২) তাঁহার হস্ত ও চরণ সর্বত্র, তাঁহার চক্ষু ও মুখ সর্বত্র, এবং তাঁহার কর্ণও সর্বত্র বিদ্যমান রহিয়াছে, তিনি সর্বলোক ব্যাপিয়া অবস্থান করিতেছেন । (১৩) তিনি ইন্দ্রিয় সমূহ ও তাহাদিগের সমস্ত গুণের প্রকাশক অথচ ইন্দ্রিয় বর্জিত, তিনি অসক্ত অর্থাৎ সঙ্গশূন্য, এবং সকলের আধার, তিনি নিগুণ ও গুণভোক্তা অর্থাৎ সত্ত্বাদি গুণের পালক । (১৪) সমস্ত চরাচর ভূত সমূহের বাহিরে ও অন্তরে তিনি অবস্থান কবেন, সূক্ষ্মত্ব প্রযুক্ত তিনি অবিজ্ঞেয়, তিনি দূরস্থ ও নিকটবর্তী । † (১৫) তিনি ভূত সমূহ মধ্যে অভিব্যক্ত থাকিয়াও (কার্য্যভেদে) বিভক্তের ন্যায় অবস্থান করিতেছেন, স্থিতিকালে তিনি ভূতসমূহের পোষণকারী, প্রলয়কালে গ্রাসকারী, এবং সৃষ্টিকালে বিবিধ কার্য্যভেদে উৎপত্তিশীল জানিবে । (১৬) তিনি জ্যোতিষ্কমণ্ডলীর জ্যোতি, তিনি তমোরূপ অজ্ঞান হইতে পরমব্রহ্ম প্রকাশস্বরূপ, তিনি জ্ঞান ‡ জ্ঞেয় † ও জ্ঞানগম্য § তিনি প্রাণীমাত্রের

* অপ, তেজ, মরুৎ, ব্যোম ও ক্ষিতি ।

† অর্থাৎ তিনি অজ্ঞানীর দূরস্থ জ্ঞানীর নিত্য সন্নিহিত ।

‡ বুদ্ধি বৃত্তিতে প্রকাশমান ।

† রূপবসাদি আকারে জ্ঞেয় ।

§ পূর্ব বর্ণিত স্বগুণশ্লাঘারাহিত্যাদি জ্ঞানসাধন গুণসকল দ্বারা প্রাপ্য ।

হৃদয়ে অপ্রচ্যুত স্বরূপ অন্তর্যামীরূপে অবস্থিত হয়েন। (১৭) আমি তোমাকে ক্ষেত্র, জ্ঞান, ও জ্ঞেয় বিষয় সংক্ষেপে বলিলাম, মদ্ভক্তগণ এই সকল অবগত হইয়া মন্তাবরূপ ব্রহ্মহ লাভের উপযুক্ত হয়েন। (১৮)

প্রকৃতি পুরুষ উভয়ই অনাদি জানিবে, * দেহ ও ইন্দ্রিয়াদি বিকার, এবং সুখ, দুঃখ, মোহ প্রভৃতিকে প্রকৃতি হইতে সমুৎপন্ন বলিয়া জানিবে। (১৯) প্রকৃতি, শরীর ও ইন্দ্রিয়গণের কার্য্য নির্বাহক, পুরুষ সুখ, দুঃখ ভোগ বিষয়ে ভোক্তা। (২০) পুরুষ প্রকৃতিজনিত সুখ দুঃখাদি ভোগ করেন, সৎ ও অসৎ যোনিতে জন্ম পরিগ্রহ প্রভৃতি ইন্দ্রিয় সংসর্গের কারণ রূপে পরিগণিত হন। (২১) তিনি দেহে বর্তমান থাকিয়া ও প্রকৃতি হইতে স্বতন্ত্র, কারণ তিনি সাক্ষী, অনুগ্রাহক, ভর্তা, ভোক্তা ও মহেশ্বর। (২২) যিনি এইরূপে পুরুষ ও গুণসহ প্রকৃতিকে জানেন, তিনি বিধি উল্লঙ্ঘন করিয়া থাকিলেও মুক্তি লাভ করেন অর্থাৎ পুনর্ব্বার জন্মগ্রহণ করিতে হয় না। (২৩) কোন কোনও ব্যক্তি মন ও ধ্যান দ্বারা দেহ মধ্যে আত্মাকে দেখেন, কেহ কেহ সাংখ্য অর্থাৎ প্রকৃতি পুরুষের বৈলক্ষণ্য আলোচনা রূপ যোগ দ্বারা, কেহ বা কর্ম্মযোগে তাঁহাকে (আত্মাকে) অবলোকন করেন। (২৪) অপর কেহবা আত্মা সাক্ষাৎকার লাভ না করিয়া (কেবল) আচার্য্যের উপদেশ শ্রবণ পূর্ব্বক উপাসনা করেন, সেই সকল শ্রুতি পরায়ণ ব্যক্তিগণও মৃত্যু অতিক্রম করিয়া থাকেন। (২৫)

* ইহা এক প্রকার সর্ব্ববাদী সম্মত যে, যাবতীয় দর্শনের মধ্যে সাংখ্য সর্ব্বপ্রাচীন। শ্বেতাশ্বতবোপনিষদে সাংখ্য ও তৎপ্রণেতা মহর্ষি কপিলের উল্লেখ দৃষ্ট হয়। শ্রীমদ্ভগবতে ভগবানের দ্বাবিংশ অবতাবের বর্ণনায় লিখিত হইয়াছে ; “পঞ্চম অবতারে (তিনি) সিদ্ধেশ্বর কপিল রূপে অবতীর্ণ হইয়া কালবশে নষ্ট প্রায় নিখিল তত্ত্বের নিশ্চিতসাধন সাংখ্যদর্শন প্রচার করিয়াছিলেন।” (১। ৩। ১১)

মহর্ষি কপিল বলেন, সৃষ্টির পূর্বে প্রকৃতি ও পুরুষ এই দুই পদার্থ ছিল। পুরুষ কাহারও উপাদান কারণ হন না, সুতরাং প্রকৃতিই সর্ব্বোপাদান। (সাংখ্যপ্রবচন, বিষয়াধ্যায়, ৭৩ সূত্র)।

সত্ত্ব, রজঃ, তমঃ এতন্মামক গুণত্রয়ের সাম্য অবস্থার নাম প্রকৃতি। সৃষ্টির পূর্বে উক্ত গুণত্রয়েব সাম্য অবস্থা ছিল ; হ্রাস, বৃদ্ধি কিছুই ছিল না, তৎকারণে তাহা জগতের বীজ, কারণ, প্রকৃতি বা অব্যক্ত অবস্থা বলিয়া গণ্য। এই প্রকৃতি হইতে মহত্ত্ব, মহৎ হইতে অহংত্ব, অহংত্ব প্রভব পঞ্চতন্মাত্র, একাদশ ইন্দ্রিয় ও তন্মাত্র জাত পঞ্চভূত এবং পুরুষ এতৎসমুদায়ে পঞ্চবিংশতীগণ অর্থাৎ রূঢ় পদার্থ আছে। (সাংখ্যপ্রবচন, বিষয়াধ্যায়, ৫৯

হে ভরতর্ষভ ! স্থাবর জঙ্গমাত্মক পদার্থ সমূহ ক্ষেত্র ও ক্ষেত্রজ্ঞের সংযোগা-
ধীন অবিবেক কৃত আত্মাধ্যাসে হইয়া থাকে জানিবে । (২৬) পরমাত্মা সর্বভূতে
সমভাবে অবস্থান করিতেছেন, স্থাবর জঙ্গম সমস্ত বিনষ্ট হইলেও তাঁহার বিনাশ
নাই, যিনি (এই ভাবে তাঁহাকে) দর্শন করেন, তিনিই যথার্থ দর্শী । (২৭) সর্বত্র
অপ্রচ্যুত ভাবে অবস্থিত ঈশ্বরকে অবলোকন করিলে সচ্চিদানন্দ রূপ আত্মাকে
তিরস্কারের দ্বারা বিনাশ করেন না বলিয়াই তিনি মোক্ষ লাভ করেন । (২৮)
প্রকৃতিই সর্বপ্রকারে কর্ম সম্পাদন করেন, আত্মা কোন কর্ম করেন না, ইহা
যিনি দর্শন করেন তিনিই সম্যদর্শী । (২৯) ভূতসমূহেব পৃথক্ ভাব এক
আত্মাতেই যখন মানব অবলোকন করেন, তখনই তিনি ব্রহ্মস্বরূপ প্রাপ্ত হন ।
(৩০) হে কোন্তেয় ! অন্নাৎ পরমাত্মা অনাদি ও নিগুণত্ব প্রযুক্ত শরীরে অবস্থান
করিয়াও কোন কর্ম করেন না কর্মফলেও লিপ্ত হন না । (৩১) যেরূপ আকাশ
সর্বত্র অবস্থিত হইলেও সূক্ষ্মতা প্রযুক্ত (তাঁহাতে) লিপ্ত হয় না সেইরূপ আত্মা
সর্বদেহে অবস্থিতি করিয়াও (দৈহিক দোষগুণে) উপলিপ্ত হন না । (৩২)
হে ভারত ! যেরূপ একমাত্র রবি সর্বলোক প্রকাশ করেন সেইরূপ একমাত্র
ক্ষেত্রী অর্থাৎ পরমাত্মা সমস্ত জগৎ প্রকাশিত করেন । (৩৩) যাঁহাবা জ্ঞান চক্ষু
দ্বারা (পূর্বেবক্ত প্রকারে) ক্ষেত্র ও ক্ষেত্রজ্ঞের প্রভেদ দর্শন করেন এবং
ভৌতিক প্রকৃতিই মোক্ষোপায় অবগত হইয়া তাঁহাবাই পরমার্থ তত্ত্ব অর্থাৎ ব্রহ্ম
লাভ করিয়া থাকেন । (৩৪)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণা-
র্জুন সংবাদে প্রকৃতি পুরুষ বিবেক যোগ নামক ত্রয়োদশ অধ্যায় সমাপ্ত ।

সূত্র ।) মূল প্রকৃতির আব মূল নাই, সূত্রবাঃ তাহা অমূল অর্থাৎ নিত্যসিদ্ধ ও সর্বাদিম ।
(সাংখ্যপ্রবচন, বিষয়াধ্যায়, ৬৫ সূত্র ।) এই মূল প্রকৃতির ক্রমবিকাশ হইতেই সৃষ্টির
বিকাশ হইতেছে । পুরুষ নিত্য, নিগুণ, অসঙ্গ ও নির্লিপ্ত । তিনি চেতনপ্রকৃতি, সাক্ষী
মাত্র । প্রকৃতিতে প্রতিবিম্বিত হইতেছেন বলিয়া তাঁহাকে প্রকৃতির অধিষ্ঠাতা বলা যায় ।

চতুর্দশ অধ্যায় ।

ভগবান্ (অর্জুনকে) কহিলেন, আমি পুনর্বার তোমাকে জ্ঞানবিষয়ক উপদেশ সমূহের মধ্যে উত্তম জ্ঞানোপদেশ কীর্তন করিতেছি, যাহা জ্ঞাত হইয়া মুনিগণ দেহ বন্ধন হইতে মোক্ষলাভ করিয়া থাকেন । (১) এই জ্ঞান আশ্রয় করিলে মৎস্বরূপ প্রাপ্ত হয়, সৃষ্টিকালে জন্মগ্রহণ করিতে হয় না, প্রলয়কালে দুঃখানুভব করিতে হয় না । (২) সেই মহদ্ভূক্ত (বিশাল প্রকৃতি) আমার গর্ভাধান স্থান, হে ভারত ! আমি সেই গর্ভে জগৎবিস্তারের কারণ রূপ সকল বীজ বপন করিয়া থাকি, সেই গর্ভাধান হইতে (ব্রহ্মাদি) সর্বভূতের উৎপত্তি হইয়া থাকে । (৩) হে কৌন্তেয় ! সমস্ত যোনিতে যে সমস্ত (স্থাবর জঙ্গম) মূর্তি সম্ভূত হয় সেই বিশাল প্রকৃতি তাহার গর্ভাধান স্থান এবং আমিই বীজপ্রদ পিতা । (৪) হে মহাবাহো ! প্রকৃতিজনিত সত্ত্বরজো-তমো প্রভৃতি গুণত্রয় দেহ মধ্যে অব্যয়স্বরূপ দেহীকে অবলম্বন করিয়া রহিয়াছে । (৫) হে অনঘ ! তন্মধ্যে সত্ত্বগুণ নির্মলত্ব প্রযুক্ত নিতান্ত ভাস্বর ও শান্ত ভাবাপন্ন, সেই জন্ম ঐ গুণ দেহীকে সুখী ও জ্ঞান সংযুক্ত করিয়া থাকে । (৬) হে কৌন্তেয় ! রজোগুণ কে অনুরাগ স্বরূপ জানিবে, উহা হইতে অভিলাষ ও আসক্তি সমুৎপন্ন হয়, এই গুণ দেহীকে কর্মে আবদ্ধ করিয়া রাখে । (৭) হে ভারত ! অজ্ঞান হইতে সমুৎপন্ন তমোগুণ দেহী মাত্রেই মোহজনক, এই গুণ জীবকে প্রমাদ, আলস্য নিদ্রাতে বদ্ধ করিয়া রাখে (৮) । হে ভারত ! জীবকে-সত্ত্বগুণ সুখে সঞ্জাত করে, রজোগুণ কর্মে আসক্ত করে, তমোগুণ জ্ঞানকে তিরোহিত করিয়া আনন্দাদিতে সংযুক্ত করে । (৯) হে ভারত ! সত্ত্বগুণ, রজঃ ও তমোকে, রজোগুণ, সত্ত্ব ও তমোকে, তমোগুণ, সত্ত্ব ও রজোকে অভিভূত করিয়া উদ্ভব হয় । (১০) যখন এই দেহে ইন্দ্রিয়দ্বার সমূহে জ্ঞানরূপ প্রকাশ সমুৎপন্ন হয় তখনই সত্ত্বগুণ পরিবর্দ্ধিত হয় । (১১) হে ভারত ! রজোগুণ বর্দ্ধিত হইলে লোভ, প্রবৃত্তি কর্মোদ্যম, অনুপশম, ও স্পৃহা প্রভৃতি লক্ষণ প্রকাশ পায় । (১২) হে কুরুনন্দন ! বিবেকভ্রংশ, অনুদ্যম, প্রমাদ মোহ প্রভৃতি তমোগুণের বৃদ্ধিতে সঞ্জাত হয় । (১৩) যদি সত্ত্বগুণ বৃদ্ধিকালে কোন ব্যক্তি দেহ ত্যাগ করে তবে তিনি হিরণ্যগর্ভোপাসকদিগের ভোগ্য প্রকাশময় লোক প্রাপ্ত হন । (১৪) রজোগুণ বৃদ্ধিকালে জীব মরিলে

কর্মাঙ্ক মানবযোনি প্রাপ্ত হয় । এবং বর্দ্ধিত তমোগুণে মরিলে মূঢ় অর্থাৎ পশু প্রভৃতি যোনিতে জন্মগ্রহণ করিয়া থাকে । (১৫) সত্ত্ব হইতে জ্ঞানেব জন্ম এই জন্ম সাদ্বিক কর্মের ফল নিশ্চল সুখ ; রজঃ হইতে লোভ প্রভৃতির জন্ম এই জন্ম রীজস কর্মের ফল দুঃখ ; তমঃ হইতে প্রমাদ, নোহ প্রভৃতি জন্মে এই জন্ম তামস কর্মের ফল অজ্ঞান । (১৬, ১৭) সত্ত্বগুণশীলগণ উর্দ্ধলোকে, রজোগুণশীলগণ মধ্য (অর্থাৎ মনুষ্য) লোকে গমন কবে এবং জঘন্য তমোগুণা-শ্রিতগণ অধোগতি প্রাপ্ত হইয়া থাকে । (১৮) যখন মানব বিবেকী হইয়া বুদ্ধাদি গুণ ব্যক্তিরিক্ত অণু কাহাকে (কর্ম) কর্তা বলিয়া না দেখেন এবং গুণাতিরিক্ত আত্মাকে অবগত হন, তখন তিনি মদ্যাব (ব্রহ্মহ) প্রাপ্ত হন । (১৯) দেহী দেহসমুদ্ভূত এই গুণত্রয়কে অতিক্রম করিলে জন্ম, মৃত্যু ও জবা জনিত দুঃখ হইতে বিমুক্ত হইয়া পরমানন্দ লাভ করে । (২০) অজ্জুন কহিলেন, হে প্রভো ! কিরূপ লক্ষণ, কিরূপ আচার ও কি উপায়েই বা উক্ত গুণ-সমূহকে অতিক্রম করিতে পারা যায় ? (২১) ভগবান কহিলেন, হে পাণ্ডব ! যিনি প্রকাশক, প্রবৃত্তি ও মোহ স্বতঃ উপস্থিত হইলে তাহাতে দ্বেষ কবেন না এবং ঐ সমস্ত নিবৃত্ত হইলেও আকাঙ্ক্ষা করেন না ; (২২) যে ভক্ত উদাসী-নের গায় আসীন হইয়া গুণ সকলেব দ্বারা বিচলিত হন না, প্রত্নাত গুণ সমস্তই স্ব স্ব কার্যে প্রবৃত্ত হইতেছে (ইহাদিগেব সহিত আমার কোন সম্বন্ধ নাই এইরূপ জ্ঞানে) অবস্থিত করেন এবং কিছুতেই বিচলিত হন না ; (২৩) স্তবং যাহার সুখ ও দুঃখর সমভাব, লোষ্ট্র, প্রস্তুব ও কাঞ্চনে সমান জ্ঞান, প্রিয় ও অপ্ৰিয় উভয়ে তুল্য বোধ এবং স্তুতি ও নিন্দায় তুল্য দৃষ্টি ; (২৪) যিনি মান ও অপমান, শক্রপক্ষ ও মিত্রপক্ষ ইত্যাদিকে সমজ্ঞান করেন এবং যিনি সর্ব্ব কর্মত্যাগী তিনিই ত্রিগুণাতীত । (২৫) যিনি ব্যভিচার রহিত হইয়া ভক্তি-যোগে আমার সেবা করেন তিনি উল্লিখিত গুণ সমূহ অতিক্রম করিয়া ব্রহ্মভাব অর্থাৎ মোক্ষ লাভের উপযুক্ত হন ; (২৬) যেহেতু আমিই ব্রহ্ম, নিত্য, মোক্ষ, শাস্ত, ধর্ম্ম এবং ঐকান্তিক সুখের আম্পদ । (২৭)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণা-র্জুন সংবাদে গুণত্রয় বিভাগযোগ নামক চতুর্দশ অধ্যায় সমাপ্ত ।

পঞ্চদশ অধ্যায় ।

ভগবান বলিতেছেন, এই সংসার এক অব্যয় অশ্বথ বৃক্ষ স্বরূপ ; ইহাব মূল উর্দ্ধভাগে, শাখা অধোভাগে, বেদ ইহার পত্র, যিনি সংসারকে এইরূপ বৃক্ষ রূপে পরিজ্ঞাত হইয়াছেন তিনিই বেদজ্ঞ । (১) * (পুণ্যবান্ জীব দেবাদি যোনিতে বিস্তারিত হন, তাঁহারা এই বৃক্ষের উর্দ্ধগত শাখা এবং ছুফ্তবান জীব সকল পশ্বাদি যোনিতে বিস্তারিত হয় তাহাবাই ইহার অধঃস্থ শাখা অর্থাৎ) এই বৃক্ষের শাখা অধঃ ও উর্দ্ধে বিস্তৃত, তাহা (জল সেচন রূপ) সত্ত্বাদি গুণ-দ্বারা পরিবর্দ্ধিত হইতেছে (ইন্দ্রিয়বৃত্তি যুক্ত) রূপরসাদি বিষয় সমূহ দ্বারা পল্লবিত হইতেছে, ঈশ্বর ইহাব প্রধান মূল, ভোগ বাসনা সকল ইহার অন্তরাল মূল রূপে মনুষ্যালোকে বিস্তীর্ণ হয় । (২) সংসারস্থিত প্রাণীগণ সংসার বৃক্ষের রূপ অর্থাৎ উর্দ্ধমূল উপলব্ধি করিতে পারে না, ইহাব আদ্যন্ত বোধগম্য নহে, ইহা কি রূপে অবস্থিত তাহাও বিদিত হওয়া সুকঠিন, এই বদ্ধমূল বৃক্ষকে নিম্ন-মত্বরূপ দৃঢ় অস্ত্র দ্বারা ছেদন করিয়া তাহার মূলীভূত বস্তু (পরমব্রহ্মকে) অব্বে-ষণ করিতে হইবে । (৩) যাহা প্রাপ্ত হইলে পুনরাগমন করিতে হয় না, যাহা হইতে এই চিরন্তনী সংসার প্রবৃত্তি বিস্তীর্ণ হইয়াছে, আমি সেই আদি

* স্ব, অর্থ প্রভাত, ইহাব সহিত স্থিতি অর্থবোধক স্বা ধাতুব সংযোগে “স্বথ” শব্দ নিম্পন্ন হইয়াছে । তাহাব অর্থ প্রভাত পর্যন্ত থাকিবেক । সংসারকে প্রভাত পর্যন্তও স্থায়ী বলা যাইতে পারে না, এই জন্য বৈদিক ঋষি অশ্বথ বৃক্ষ স্বরূপ বর্ণনা কবিয়াছেন ।

উর্দ্ধমূলোহ্বাকৃশাখ এবোহশ্বথ সনাতনঃ ।

তদেব শুক্র তদ্বৃক্ষ তদেবামৃতমুচ্যতে ।

তস্মিন্ লোকাঃ শ্রিতাঃ সর্ষে তদুনাভ্যেতিকশ্চন ।

ওতদ্বৈতৎ ॥

কঠোপনিষদ, ষষ্ঠবর্ষী । ১ ॥

ভগবান্ ভাষ্যকার বলেন, সকলের কারণ সূক্ষ্ম হইতেও সূক্ষ্ম উর্দ্ধতম (সর্ষ-বীজের বীজস্বরূপ) পবব্রহ্মই ইহাব মূল, অব্যক্ত বা প্রকৃতি তৎপববর্ত্তী অক্ষুব, মহৎ বা অহঙ্কারতত্ত্ব তৎপববর্ত্তী ক্ষু টতব অবস্থা, তৎপর বুদ্ধি স্বরূপ স্বরূপ, ইন্দ্রিয়গণ শাখা প্রশাখা ; কর্শ্বকাণ্ডময় শ্রুতি ইহার পর্ণ, ইহাবা ধর্শ্বাধর্শ্ব ক্রিয়াকাণ্ড উপদেশ কবিয়া আচ্ছাদন পূর্কক পর্ণেব ন্যায় সংসারকে বক্ষা কবে । সকলই মাষাময় সংসার বৃক্ষের অন্তর্গত, স্মৃতবাঃ ইহাকে জ্ঞানিতে পাবিলে সর্ষবিৎ হইয়া মুক্তিলাভ কবিতে পারা যায ।

পুরুষের শরণাগত হই, ইহা বলিয়া সেই আদি পুরুষের অন্বেষণ করিবে । (৪) যাহারা অভিমান, মোহ, পুত্রাদি সঙ্গদোষ পরিত্যাগপূর্বক সুখ দুঃখ হইতে বিমুক্ত হইয়াছেন, সেই আত্মজ্ঞানবিশিষ্ট, নিষ্কাম, অবিদ্যাশূন্য ব্যক্তিগণ অব্যয় পদ প্রাপ্ত হন । (৫) সূর্য্য, চন্দ্র ও পাবক যাহাকে উদ্ভাসিত করিতে পারে না, (আমার) সেই পরম ধামে গমন করিতে পারিলে আর প্রতিনিবৃত্ত হইতে হয় না । (৬) জীবলোকে আমার অংশ সনাতন জীব, ইনি (সুষুপ্তি ও প্রলয়-কালে) প্রকৃতিতে অবস্থান করেন, পুনর্ব্বার জীবলোকে সংসার উপভোগ নিমিত্ত মন ও অণ্ডাণ্ড ইন্দ্রিয়গণকে আকর্ষণ করেন । (৭) যেরূপ বায়ু কুসুমাদি হইতে গন্ধ গ্রহণ করিয়া চলিয়া যায়, সেইরূপ যখন জীব কৰ্ম্ম বশতঃ শরীরান্তর গ্রহণ করেন, তখন যে দেহ হইতে উৎক্রান্ত হন, সেই দেহ হইতে ইন্দ্রিয় সমূহকে গ্রহণ করিয়া (শরীরান্তরে) গমন করেন । (৮) ইনি (জীব) মন ও শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়গণকে আশ্রয় করিয়া শব্দাদি বিষয় সমস্ত উপভোগ করেন । (৯) বিমূঢ় ব্যক্তিগণ দেহান্তরগামী বা দেহে অবস্থিত, বিষয়োপভোগী কিম্বা ইন্দ্রিয়াদিযুক্ত জীবকে দর্শন করিতে পারে না, জ্ঞানচক্ষুসম্পন্ন ব্যক্তিগণই তাহাকে নিরীক্ষণ করিতে পারেন । (১০) যোগীগণ যত্নপূর্বক দেহস্থিত জীবকে দর্শন করেন, কিন্তু অবিশুদ্ধচিত্ত ব্যক্তিগণ যত্নবস্ত হইলেও তাহাকে দেখিতে পায় না । (১১) যে তেজ দ্বারা আদিত্য জগৎ উদ্ভাসিত করিতেছে, চন্দ্র ও অগ্নিতে যে তেজ বিদ্যমান রহিয়াছে, সেই সমস্ত আমারই তেজ বলিয়া জানিবে । (১২) আমি ভূমণ্ডলে প্রবেশ করিয়া ওজপ্রভাবে ভূত সকলকে ধারণ করিতেছি, এবং রসাতলক সোম হইয়া ওষধি * সমূহকে পোষণ করিতেছি । (১৩) আমি প্রাণীগণের দেহ মধ্যে বৈশ্বানর (অর্থাৎ জঠরাগ্নি) রূপে প্রবেশ করিয়া প্রাণ ও অপান বায়ু সহ যুক্ত হইয়া চতুর্বিধ ভক্ষ্য পরিপাক করিতেছি । (১৪) আমি সকলের হৃদয়ে (অন্তর্যামিরূপে) প্রবিষ্ট থাকি, (এজন্য) আমা হইতেই তাহাদিগের স্মৃতি ও জ্ঞান জন্মে, এবং এতদুভয়ের অভাব ও আমা হইতে হইয়া থাকে ; বেদ সমূহ দ্বারা আমি বেদ্য, আমি বেদান্তকর্ত্তা ও বেদার্থবেত্তা । (১৫)

লোকে ক্ষর ও অক্ষর এই দুইটী পুরুষ প্রসিদ্ধ, তন্মধ্যে ব্রহ্মাদি স্থাবরাস্ত

* ফল পাকিলে যে সকল বৃক্ষ মরিয়া যায় তাহাকে ওষধি বলে, চন্দ্রবশ্মিতে ওষধি সকল পবিপুষ্ট হয় এজন্য, চন্দ্র—ওষধিপতি, ওষধিনাথ ইত্যাদি নামে পরিচিত হইয়াছেন ।

সমস্ত ভূত ঋর এবং যিনি কূটস্থ চৈতন্য স্বরূপ ভোক্তা (অর্থাৎ দেহ বিনষ্ট হইলেও যিনি বিনষ্ট না হইয়া অবস্থান করেন) তিনি অক্ষর । (১৬) এই ঋর ও অক্ষর ভিন্ন আব একটি উত্তম পুরুষ আছেন ইনিই পরমাত্মা, তিনি নির্বিকার ও নিয়ন্তা রূপে ত্রিলোক মধ্যে প্রবিষ্ট হইয়া সমস্ত প্রতিপালন করিতেছেন । (১৭) এই ঋর ও অক্ষর হইতে আমি শ্রেষ্ঠ অর্থাৎ আমি নিত্য মুক্ত স্বভাব হেতু জড় জগত হইতে অতিক্রান্ত এবং নিয়মকারিত্ব হেতু চেতনা বর্গ হইতে শ্রেষ্ঠ এজন্ত লোকে ও বেদে আমি পুরুষোত্তম বলিয়া প্রথিত । (১৮)

হে ভারত ! যিনি মোহ বির্দাহিত হইয়া আমাকে পুরুষোত্তম বলিয়া জানেন, তিনি সর্বতোভাবে আমাকে জানেন, এজন্ত তিনি সর্বজ্ঞ এবং সর্বভাবে আমাকে ভজনা করেন । (১৯) হে অনঘ-ভারত ! আমি এই প্রকারে অতি গুহ্যতম শাস্ত্র কীর্তন কবিলাম, মানব ইহা পরিজ্ঞাত হইলে সম্যগ্জ্ঞানী ও কৃত-কৃত্য হয় । (২০)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষদ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণা-র্জুন সংবাদে পুরুষোত্তমযোগ নামক পঞ্চদশ অধ্যায় সমাপ্ত ।

ষোড়শ অধ্যায় ।

ভগবান্ বলিলেন, হে ভারত ! অভয়, চিন্তা প্রসন্নতা, আত্মজ্ঞানোপায়ে নিষ্ঠা, দান, দম, যজ্ঞ, * ব্রহ্ম যজ্ঞাদী †, তপ ‡, আর্জব ; ॥ অহিংসা, সত্য, অক্রোধ, ত্যাগ, † শান্তি, § পরোক্ষে পরদোষ অপ্রকাশ, দীনের প্রতি দয়া, অলোলুপতা, মৃদুতা, হ্রী, অচপলতা, তেজ, ক্ষমা, ধৈর্য্য, শৌচ, অদ্রোহ, অনভিমানতা প্রভৃতি ষড়বিংশগুণ দৈবসম্পদ অভিমুখে জাত ব্যক্তিগণই প্রাপ্ত হইয়া থাকেন । (১, ২, ৩) হে পার্থ ! আসুর সম্পদ অভিমুখে জাত ব্যক্তিগণই দম্ব, দর্প, অভিমান, ক্রোধ, নিষ্ঠুরতা ও অজ্ঞানে অভিভূত হইয়া থাকে । (৪) দৈব-সম্পদ মুক্তির ও আসুর সম্পদ সংসার বন্ধের কারণ ; হে পাণ্ডব ! তুমি দৈব-সম্পদ অভিমুখে জন্মগ্রহণ করিয়াছ, অতএব শোক করিও না । (৫) তে

* দর্শ পৌর্ণমাসাদি যজ্ঞ ।

† স্বাধ্যায়

‡ শরীরসংযমাদি ।

॥ অসংক্র স্বভাব ।

¶ ঔদাস্ত ।

§ চিত্তোপবর্তি ।

পার্থ! দৈব ও আসুর এই দুই প্রকার ভূত (মানব) সংসারে সৃষ্ট হইয়াছে, তন্মধ্যে দৈবলোকের বিষয় পূর্বে বিশেষরূপে বর্ণনা করিয়াছি, অধুনা আসুর বিষয় (বলিতেছি) শ্রবণ কর। (৬)

অসুর স্বভাব সম্পন্ন মানবগণ (ধর্ম) প্রবৃত্তি ও (অধর্ম) নিবৃত্তির বিষয় কিছুই জানে না, তাহাদিগের শৌচ নাই, আচার নাই, সত্য নাই। (৭) তাহারা জগৎকে অসত্য ও স্বাভাবিক বলে, ঈশ্বর অর্থাৎ নিয়ন্তা নাই, স্ত্রী পুরুষের পরস্পর সংযোগসম্বৃত ও কামজনিত (উৎপত্তি) বলিয়া থাকে। (৮) সেই সকল অল্পবুদ্ধিসম্পন্ন মানব একরূপ দৃষ্টিকে আশ্রয় ও নাস্তিক মত অবলম্বন পূর্বক জগতের শত্রু ও উগ্রকর্ম্ম হইয়া জগতের ক্ষয়েব জন্ম সমুৎপন্ন হইয়া থাকে। (৯) তাহারা দুস্পূর্বনীয়া কামনা আশ্রয় করিয়া দম্ব, অভিমান, মদ ও অশুচিত্রিত হইয়া, মোহ বশতঃ দুরাগ্রহ স্বীকার পূর্বক ক্ষুদ্র দেবতার আরাধনায় প্রবৃত্ত হইয়া থাকে। (১০) তাহারা আমরণ অপরিমেয় চিন্তাকে আশ্রয় করিয়া কামোপভোগই পরম পুরুষার্থ বলিয়া সিদ্ধান্ত করে। (১১) শত আশা পাসে বদ্ধ এবং কাম ক্রোধ পরায়ণ হইয়া কামোপভোগ জন্ম অন্তায় রূপে অর্থ সঞ্চয় করিতে যত্নবান হয়। (১২) অদ্য আমার ইহা লাভ হইল, অন্য মনোবশ পরে সফল হইবে, আমার এই ধন আছে, পুনর্ববার এই ধন হইবে; (১৩) আমি এই শত্রুকে বিনষ্ট করিলাম, পরে অপর শত্রুকেও বিনাশ করিব, আমি প্রভু, ভোগবান, সিদ্ধ, বলবান, এবং সুখী। (১৪) আমি ধনবান, আমি কুলীন, মৎসদৃশ অন্য কে আছে? আমি যাগাদি ক্রিয়ার অনুষ্ঠান করিব, আমি (স্তাবকদিগকে ধন) দান করিব, আমোদ করিব—এবম্প্রকার অজ্ঞানে বিমোহিত হইয়া চিত্ত বিক্ষেপ দ্বারা মোহজালে আবৃত এবং কামোপভোগে অভিনিবিষ্ট হইয়া অত্যন্ত কুৎসিত নরকে পতিত হয়। (১৫, ১৬) তাহারা আপনা হইতে সম্ভাবিত অর্থাৎ আপনাদ্বারা আপনি পূজিত, অহঙ্কৃত ও মানমদে মত্ত হইয়া দম্ব সহকারে অবিধিপূর্বক নামমাত্র যজ্ঞানুষ্ঠান করিয়া থাকে। (১৭) এবং অহঙ্কার, বল, দর্প, কাম, ক্রোধ ও অসূয়া পরবশ হইয়া আপনার ও পরের দেহে স্থিত আমাকে (পরমাত্মাকে) দ্বেষ করে। (১৮) আমি সেই সকল ক্রুর, অশুভকারী বিশ্ববিদ্বেষ্টা নরাধমদিগকে অসুর যোনিতে * সর্বদা নিক্ষেপ করি। (১৯)

* ব্যাঘ্র নর্পাদি যোনি।

হে কৌন্তেয় ! বহু জন্ম অসুরযোনি প্রাপ্ত হইয়া সেই মুচুগণ আমাকে প্রাপ্ত হইতে পারে না (অথচ পাইবার উপায় করিতে না পারিয়া) তদপেক্ষা অধম অর্থাৎ কৃমি কীটাদি যোনি প্রাপ্ত হইয়া থাকে । (২০) কাম, ক্রোধ ও লোভ এই তিনটি আত্মনাশক নরকের দ্বার, অতএব মুমুকু ব্যক্তি এই তিনটিকে সর্বতোভাবে পরিত্যাগ করিবেন । (২১) হে কৌন্তেয় ! নরকের এই ত্রিবিধ দ্বার হইতে বিমুক্ত হইলে মানব আপনার শ্রেয় সাধন আচরণ করিয়া থাকেন, তদ্ব্যতীত পরে পরমগতি প্রাপ্ত হন । (২২) যে ব্যক্তি শাস্ত্র বিহিত কৰ্ম্ম পরিত্যাগ পূর্বক স্বেচ্ছাচারী হয় সে ব্যক্তি সিদ্ধি লাভ করিতে পারে না, সুখপ্রাপ্ত হয় না, মুক্তিলাভ করিতেও সক্ষম হয় না । (২৩) কার্য্যাকার্য্য ব্যবস্থা বিষয়ে শাস্ত্রই তোমার পক্ষে প্রমাণ অতএব শাস্ত্রোক্ত কৰ্ম্ম পরিজ্ঞাত হইয়া তদাচরণে প্রবৃত্ত হও । (২৪)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জুন সংবাদে দৈবাসুরসম্পদবিভাগযোগ নামক ষোড়শ অধ্যায় সমাপ্ত ।

সপ্তদশ অধ্যায় ।

অর্জুন বলিলেন, (হে কৃষ্ণ !) যে সকল ব্যক্তি শাস্ত্রোক্ত বিধি পরিহাৰ পূর্বক শ্রদ্ধান্বিত হইয়া যজ্ঞ কবে, তাহাদের প্রবৃত্তি সাত্ত্বিক, রাজসিক কি তামসিক ? (১) ভগবান্ বলিলেন, দেহীদিগের স্বভাবজাত শ্রদ্ধা ত্রিবিধ ; সাত্ত্বিক, রাজসিক ও তামসিক তাহা (আমি বলিতেছি) শ্রবণ কর । (২)

হে ভারত ! সকলের শ্রদ্ধাই সৎগুণাশুরূপ, পুরুষও সত্বময় কিন্তু যে ব্যক্তি পূর্বজন্মে যেরূপ শ্রদ্ধাবান ছিলেন, পরেও তদ্রূপ শ্রদ্ধা সম্পন্ন হইবেন । (৩) সাত্ত্বিক শ্রদ্ধা সম্পন্ন ব্যক্তি দেবযজ্ঞ করেন, রাজসিকগণ বক্ষ রাক্ষসের আরাধনা করে, তামসিকগণ ভূত প্রেতের উপাসনা করিয়া থাকে । (৪) যাহারা দম্ভ, অহঙ্কার, কাম, রাগ ও বল সম্পন্ন হইয়া শাস্ত্রবিধি উল্লঙ্ঘন পূর্বক ঘোর তপস্যায় নিযুক্ত হয়, তাহারা শরীরস্থ ভূত সমূহকে (বৃথা উপবাসাদি দ্বারা) ক্লিষ্ট করতঃ অন্তঃশরীরস্থ আমাকে (পরমাত্মাকে) কৰ্ষণ করিয়া থাকে ; এই সকল ব্যক্তিকে অত্যন্ত ক্রুর স্বভাব বলিয়া জানিবে । (৫, ৬)

সর্ব প্রিয় আহার তিন প্রকার ; যজ্ঞ, তপস্যা এবং দানও তিন প্রকার তাহার প্রভেদ বলিতেছি শ্রবণ কর । (৭)

আয়ু, উৎসাহ, বল, আরোগ্য, সুখ, প্রীতিবর্দ্ধন, রস, ও স্নেহসংযুক্ত, সারাংশ দ্বারা দীর্ঘকালস্থায়ী উৎকৃষ্ট আহার সাত্ত্বিকদিগের প্রিয় । (৮) অত্যন্ত কটু, লবণ, উষ্ণ, তীক্ষ্ণ, রুক্ষ, দাহী * দুঃখ, শোক ও রোগপ্রদ আহার রাজসিক-দিগের বাঞ্ছনীয় । (৯) প্রহর পূর্বে যাহা পাক করা হইয়াছে, (অর্থাৎ শীতল) গতরস, দুর্গন্ধ, পর্যুষিত (অর্থাৎ দিনান্তরে পক), উচ্ছিষ্ট, অপবিত্র ভোজ্য তামসিকদিগের প্রীতিকর । (১০)

ফলাকাঙ্ক্ষা বিরহিত (অর্থাৎ নক্ষাম), একান্ত মনে বিধি সনাদিষ্ট অনুষ্ঠিত যজ্ঞই সাত্ত্বিক যজ্ঞ । (১১) হে ভরতশ্রেষ্ঠ ! ফলাভিসন্ধানপূর্বক, দস্ত প্রকাশ জন্ম অনুষ্ঠিত যজ্ঞই রাজসিক যজ্ঞ বলিয়া জানিও । (১২) বিধি হীন, (অর্থাৎ শাস্ত্রোক্ত বিধি অনুসারে নিষ্পন্ন নহে) অস্বচ্ছান্ন (অর্থাৎ যাহাতে ত্রাঙ্কণাদির জন্ম অল্প নিষ্পাদিত হয় না), মল্লহীন, দক্ষিণাশূন্য, শ্রদ্ধাবিরহিত যজ্ঞ তামসিক বলিয়া অভিহিত হয় । (১৩)

দেব, দ্বিজ, গুরু ও তত্ত্ববিদগণের পূজা, শুচিতা, সারল্য, ব্রহ্মচর্য্য প্রভৃতি শারীরিক তপস্যা বলিয়া উক্ত । (১৪) অনুদ্বৈগকর সত্য, প্রিয় ও হিতজনক-বাক্য এবং বেদাভ্যাস প্রভৃতি বাহ্য তপস্যা বলিয়া কথিত । (১৫) মনের স্বাচ্ছন্দ্য, অক্রুরতা, মৌন, আত্মনিগ্রহ (অর্থাৎ বিষয় হইতে মনের প্রত্যাহার) ও মায়া রহিত ব্যবহার মানসিক তপস্যা বলিয়া আখ্যাত । (১৬)

(কায়িক, বাচনিক, ও মানসিক এই) ত্রিবিধ তপস্যা, তন্মধ্যে ফলাকাঙ্ক্ষা বিরহিত শ্রদ্ধা সহকারে অনুষ্ঠিত তপস্যা সাত্ত্বিক নামে অভিহিত । (১৭) লোকে সাধু বলিবে, দেখিলে অভিবাদন করিবে, অথবা অর্থদান দ্বারা সম্মান রক্ষা করিবে এই জন্ম দস্ত প্রকাশের জন্ম অনুষ্ঠিত অনিয়ত ও ক্ষণিক তপস্যাই রাজসিক । (১৮) দুরাগ্রহ ও আত্মপীড়া দ্বারা কিম্বা অন্নের উৎসাদনার্থ অনুষ্ঠিত তপস্যা তামসিক বলিয়া খ্যাত । (১৯)

নিরবচ্ছিন্ন দাতব্য জ্ঞানে দেশ, কাল ও পাত্র বিবেচনায় প্রত্যুপকারে অসমর্থ ব্যক্তির প্রতি দানই সাত্ত্বিক । (২০) প্রত্যুপকার প্রত্যাশায় অথবা (স্বর্গাদির) ফলোদ্দেশে কষ্ট সহকারে যে দান করা হয় তাহাই রাজসিক ।

(২১) অশুচি স্থানে বা অশুচি সময়ে অপাত্রে অসৎকার বা অবজ্ঞা পূর্বক দান করিলে তামসিক বলে । (২২)

ওঁ, তৎ, সৎ, ব্রহ্মের এই তিন প্রকার নাম নির্দেশ হইয়াছে, পুরাকালে ইহা দ্বারা ব্রাহ্মণ, বেদ ও যজ্ঞ নাম বিহিত হইয়াছিল । (২৩) এই জন্ম ব্রহ্মবাদিগণ বিধানোক্ত যজ্ঞ, দান ও তপস্যা কালে “ওঁ” কার উচ্চারণপূর্বক মোক্ষকাঙ্ক্ষী, ফলাভিসন্ধি রহিত হইয়া যজ্ঞ, তপস্যা, দান ও অন্যান্য বিবিধ ক্রিয়ানুষ্ঠান করিয়া থাকেন । (২৪, ২৫) হে পার্থ ! অস্তিত্ব ও সাধুভাবে এবং বিবাহাদি মঙ্গল কর্মে “তৎ” শব্দ প্রয়োগ হইয়া থাকে । (২৬) যজ্ঞ, তপস্যা দান এবং ঈশ্বরোদ্দেশে অনুষ্ঠিত কর্মে “সৎ” শব্দ প্রযুক্ত হইয়া থাকে । (২৭) হে পার্থ ! হবন, দান, তপস্যা ও অন্যান্য যে কোন কর্ম অশ্রদ্ধা সহকারে অনুষ্ঠিত হয় তৎ সমস্তই অসৎ বলিয়া অভিহিত হয়, কারণ লোকান্তরে কিম্বা ইহলোকে, কোনকালেই সেই সমুদায় ফলদায়ক হয় না । (২৮)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষদ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জুন সংবাদে শ্রদ্ধাত্রয় বিভাগযোগ নামক সপ্তদশ অধ্যায় সমাপ্ত ।

অষ্টাদশ অধ্যায় ।

অর্জুন বলিলেন, হে মহাবাহো ! হে কেশীনিসূধন হৃষীকেশ ! আমি সন্ন্যাস এবং ত্যাগের তত্ত্ব পৃথক রূপে জানিতে ইচ্ছা করি । (১) ভগবান্ বলিলেন, পণ্ডিতগণ কার্য্য কর্মের পরিত্যাগাত্মক সন্ন্যাস বলিয়া জানেন, এবং সর্বকর্ম ফলত্যাগকেই ত্যাগ কহিয়া থাকেন । (২) কোন কোন মনীষী দোষাশ্রিত বলিয়া কর্ম পরিত্যজ্য বলিয়াছেন, কেহ কেহ বলেন, যজ্ঞ, দান এবং তপস্যা (এই তিনটী) কর্ম অত্যজ্য । (৩) হে ভরতবর্ষভ ! ত্যাগতত্ত্ব নিশ্চয় রূপে শ্রবণ কর, হে পুরুষ প্রধান ! ত্যাগ তিন প্রকার বলিয়া কথিত আছে । (৪) যজ্ঞ, দান ও তপস্যা প্রভৃতি কর্মত্রয় কদাচ পরিত্যজ্য নহে, কারণ তদ্বারা (অর্থাৎ যজ্ঞ, দান ও তপস্যা দ্বারা) মনীষীদিগের চিত্তশুদ্ধি হইয়া থাকে । (৫) হে পার্থ ! কর্তৃত্বাভিমান ও ফলাভিলাষ পরিত্যাগ পূর্বক ঐ সকল কার্য্যানুষ্ঠান কর্তব্য ইহা আমার নিশ্চয় ও উত্তম মত । (৬) নিত্য কর্ম

পরিত্যাগ বিধেয় নহে (কারণ মহাশুদ্ধি দ্বারা তাহাই মোক্ষের হেতু) মোহ বশতঃ তাহা পরিত্যাগই তামস বলিয়া পরিকীর্তিত হইয়াছে । (৭) দুঃখজনক বলিয়া কায়ক্লেশ ও ভয়প্রযুক্ত কর্ম পরিত্যক্ত হইলে তাহাকে রাজসত্যাগ বলে, রাজস-ত্যাগী ত্যাগফল লাভে অসমর্থ হয় । (৮) হে অর্জুন ! সঙ্গ ও ফল ত্যাগ পূর্বক কার্য্যানুষ্ঠান করিলে তাহাকে সাত্বিক ত্যাগ বলে । (৯) সাত্বিক-ত্যাগী ব্যক্তি মেধাবী, সংশয়শূন্য, তিনি দুঃখজনক কর্মে ঘেব কিম্বা সুখকর কর্মে অনুরাগ প্রকাশ করেন না । (১০) দেহাভিমানী মানব নিঃশেষে সকল কর্ম পরিত্যাগ করিতে অশক্ত, কিন্তু যিনি ফলত্যাগ কবিয়া কর্ম্যানুষ্ঠান করেন, তাহাকে প্রকৃত ত্যাগী বলা যাইতে পারে । (১১) কর্মের অনিষ্ট, * ইষ্ট, † ও মিশ্র ‡ এই তিন প্রকার ফল প্রসিদ্ধ আছে । অত্যাগী অর্থাৎ সকাম কর্মীগণ তাহা পরলোকে লাভ করে, কর্ম ফলত্যাগী সন্ন্যাসীদিগকে তাহা লাভ করিতে হয় না । (১২)

হে মহাবাহো ! সমস্ত কর্ম সিদ্ধির যে পাঁচটি কারণ তত্ত্বজ্ঞান প্রকাশক সাংখ্য শাস্ত্রে উক্ত হইয়াছে, তাহা আমার নিকট অবগত হও । (১৩) ইচ্ছা, ঘেব, সুখ দুঃখ জ্ঞান ইত্যাদিব) অধিষ্ঠানভূত শবীর, কর্তা (উপাধি লক্ষণযুক্ত), কবণ, চক্ষু কণাদি রূপ বিভিন্ন প্রকার চেষ্ঠা (ইন্দ্রিয়), এবং প্রাণাপান বায়ুর ব্যাপার দৈব এই পঞ্চ কারণ । (১৪) মানব কাযমনোবাক্য দ্বারা গ্ৰায্য বা অগ্ৰায্য যে সকল কর্ম করে সেই সমস্ত কারণই তাহার হেতু । (১৫) (শাস্ত্রের ও আচার্য্যের উপদেশের অভাবে) অসংস্কৃত বুদ্ধি প্রযুক্ত যে ব্যক্তি নিরুপাধি আসক্তি রহিত আত্মাকে কর্মের কারণ কর্তা বলিয়া বিবেচনা কবে সেই দুর্নতি সমাগ্দর্শী নহে । (১৬) যিনি অহঙ্কার রহিত (অর্থাৎ আপনাকে কর্ম কর্তা বলিয়া মনে করেন না) যাঁহার বুদ্ধি কর্মে লিপ্ত হয় না, তিনি লোক সকলকে (লৌকিক দৃষ্টিতে) হনন করিয়াও (প্রকৃত পক্ষে) বধ করেন না, সূতবাং তাহার ফলেও আবদ্ধ হন না । (১৭)

জ্ঞান, ॥ জ্ঞেয় ণা ও পরিজ্ঞাতা § এই তিনটি কর্ম প্রবৃত্তির কারণ এবং (শ্রোতাদি ইন্দ্রিয়) করণ, (অভীপ্সিত) কর্ম, (ইন্দ্রিয় কার্য্য নির্বাহক) কর্তা

* অনিষ্ট—নারকীয় অর্থাৎ নীচ ভাব ।

† ইষ্ট—দেব ভাব ।

‡ মিশ্র—ইষ্টানিষ্ট অর্থাৎ মানব ভাব ।

॥ ইহা ইষ্ট সাধন এই রূপ জ্ঞান ।

¶ ইষ্ট সাধন কর্ম জ্ঞেব ।

§ জ্ঞানের আত্মা অর্থাৎ পরিজ্ঞাতা ।

এই তিনটি ক্রিয়ার আশ্রয় । (১৮) সাত্ব্য শাস্ত্রে জ্ঞান, কৰ্ম্ম এবং কৰ্ত্তা সত্বাদি গুণভাব তিন প্রকার হইয়া থাকে, তাহা যথাবৎ শ্রবণ কর । (১৯) যে জ্ঞান দ্বারা সৰ্ববভূতে অভিন্নরূপে অবস্থিত এক নিৰ্ব্বিকার পরমাত্মতত্ত্ব প্রত্যক্ষ করে, তাহাই সাত্বিক । (২০) যে জ্ঞান দ্বারা সৰ্ববভূতস্থিত আত্মাকে পৃথক্ পৃথক্ রূপে নানা ভাবাপন্ন জানে তাহাই রাজসিক । (২১) কেবল যে প্রতিমাদিতে সম্পূর্ণরূপে ঈশ্বর বিদ্যমান আছেন, এইরূপ অযথার্থ অর্যৌক্তিক (পরমার্থ অবলম্বন শূন্য) তুচ্ছ জ্ঞান তামস বলিয়া অভিহিত । (২২)

আসক্তি রহিত, রাগ, দ্বেষ ও ফলকামনা পরিহার পূর্বক নিয়ত যে কৰ্ম্মানুষ্ঠান করা হয় তাহাই সাত্বিক । (২৩) অহঙ্কার বশতঃ কামাভিলাষী হইয়া বহু আয়াস সহকাবে যে কৰ্ম্ম করা হয় তাহাই রাজসিক বলিয়া অভিহিত । (২৪) ভাবী শুভাশুভ, অর্থকর, হিংসা ও আত্মসামর্থ্য পর্যালোচনা না করিয়া কেবল মোহ বশতঃ যে কৰ্ম্মানুষ্ঠান করা হয় তাহাকেই তামস বলে । (২৫)

আসক্তি বিহীন, গৰ্ব্বিতবাক্যরহিত, ধৈর্য্য ও উৎসাহ সমন্বিত এবং কৰ্ম্ম সিদ্ধি ও অসিদ্ধি বিষয়ে নিৰ্ব্বিকার (হর্ষবিষাদ শূন্য), কৰ্ম্মকৰ্ত্তা সাত্বিক বলিয়া অভিহিত । (২৬) অনুরাগী কৰ্ম্মফল অভিলাষী, লুব্ধ স্বভাব, হিংসা প্রকৃতি, অশুচি, হর্ষ, শোকসমন্বিত (কৰ্ম্ম) কৰ্ত্তা রাজস বলিয়া কীর্ত্তিত । (২৭) অসমাহিত, বিবেক রহিত, অবিনয়ী, শঠ, পরাপমানকারী, অলস, শোকশীল এবং দীর্ঘসূত্রী কৰ্ম্মকৰ্ত্তাই তামসিক । (২৮) ।

হে ধনঞ্জয় ! বুদ্ধি ও ধৈর্য্যের (সত্বাদি) গুণানুসারে তিন প্রকার প্রভেদ আছে, তাহা পৃথক্ ও বিশেষ ভাবে বলিতেছি, শ্রবণ কর । (২৯) হে পার্থ ! যদ্বাবা (ধৰ্ম্ম বিষয়ে) প্রবৃত্তি, (অধৰ্ম্ম বিষয়ে) নিবৃত্তি, কার্য্য, অকার্য্য, ভয়, অভয়, বন্ধ এবং মোক্ষ অবগত হইতে পারা যায় তাহাই সাত্বিক বুদ্ধি । (৩০) হে পার্থ ! যাহার দ্বারা ধৰ্ম্ম, অধৰ্ম্ম, কার্য্য, অকার্য্য যথার্থ রূপে জানা যায় না তাহাই রাজস বুদ্ধি । (৩১) যে অজ্ঞানান্ধকারে আবৃত বুদ্ধি অধৰ্ম্মকে ধৰ্ম্ম এবং সমস্ত জ্ঞেয় পদার্থকে বিপরীত ভাবে প্রতিপন্ন করে তাহাই তামস বুদ্ধি । (৩২)

হে পার্থ ! যে ধৈর্য্য চিত্তৈকাগ্রতা জন্ম (বিষয়ান্তর ধারণ না করিয়া) মন, প্রাণ ও ইন্দ্রিয়ের কার্য্য সমূহকে ধারণ করে তাহাই সাত্বিক ধৃতি । হে পৃথাপুত্র অর্জুন ! যদ্বারা (মানব) ধৰ্ম্ম, অর্থ, কামকে ধারণ করে এবং তৎপ্রসঙ্গাধীন ফলত্যাগাকাঙ্ক্ষী হয় । তাহা রাজস ধৈর্য্য । (৩৪) অবিবেচক ব্যক্তি যদ্বারা

স্বপ্ন, ভয়, শোক, বিষাদ ও গর্ব পরিত্যাগ করে না তাহাই তামস ধৃতি বলিয়া অভিহিত হইয়াছে । (৩৫)

হে ভরতর্ষভ ! অভ্যাস বশতঃ (মানব) যে সুখে আসক্ত হয় ও যদ্বারা দুঃখের অবসান হইয়া থাকে, অধুনা সেই তিন প্রকার সুখের বিষয় আমার নিকট শ্রবণ কর । (৩৬) যাহা অগ্রে বিষোপম পরিণামে অমৃতোপম, যদ্বারা আত্মবিষয়িণী বুদ্ধির প্রসন্নতা জন্মে তাহাই সাত্বিক সুখ । (৩৭) বিষয় ও ইন্দ্রিয়ের সংযোগে সমুৎপন্ন—যদ্বারা প্রথমে অমৃতোপম পরিণামে বিষবৎ বোধ হয় তাহাই রাজস সুখ । (৩৮) যাহার অগ্রে ও পরিণামে আত্ম মোহকর এবং নিদ্রা, আলস্য ও প্রমাদ হইতে সমুদ্ভূত তাহাই তামসিক সুখ বলিয়া প্রসিদ্ধ । (৩৯) পৃথিবীস্থ মানবাদি কিম্বা স্বর্গবাসী দেবগণ মধ্যে প্রকৃতি সমুৎপন্ন গুণত্রয় হইতে বিমুক্ত কেহ নাই । (৪০)

হে পরন্তপ ! ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য ও শূদ্রদিগেব সকল কৰ্ম স্বভাবগুণত্রয় দ্বারা (পৃথক্ পৃথক্ রূপে) বিভক্ত হইয়াছে । * (৪১) শম, দম, তপস্যা, শৌচ, ক্ষমা, আর্জব (সরলতা), (শাস্ত্রীয়) জ্ঞান, বিজ্ঞাপন (অনুভব) ও আস্তিক্য প্রভৃতি ব্রাহ্মণের স্বভাবিক কৰ্ম । (৪২) শৌর্য, তেজ, ধৈর্য, দক্ষতা, যুদ্ধে অপরাধুখ, দান, ঈশ্বরভাব অর্থাৎ নিয়মনশক্তি এ সকল ক্ষত্রিয় দিগের স্বভাবজ কৰ্ম । (৪৩) কৃষি, গোবক্ষণ (অর্থাৎ পশুপালন) এবং বাণিজ্য বৈশ্যদিগের স্বভাবজাত কৰ্ম । (ত্রিবর্ণের) পরিচর্য্যাই একমাত্র শূদ্রদিগের স্বভাবজ কৰ্ম । (৪৪) আপন আপন কৰ্মে অভিবত হইলে মানব সিদ্ধিলাভ করিয়া থাকে, স্বকৰ্মনিরত ব্যক্তিদিগের যেক্রমে সিদ্ধি লাভ হয় তাহা শ্রবণ কর । (৪৫) যে অন্তর্যামী পরমেশ্বর হইতে সর্বভূতের প্রবৃত্তি প্রাভূত হইতেছে, যিনি সমস্ত বিশ্বে পবিব্যাপ্ত হইয়া বহিয়াছেন, মানবগণ স্বস্ব কৰ্ম দ্বারা তাঁহারাই অর্চনা করিয়া সিদ্ধিলাভ করিতে পারে । (৪৬) সমাক্ অনুষ্ঠিত পরধৰ্ম হইতে অঙ্গহীন স্বধৰ্মই শ্রেষ্ঠ, কারণ (পূর্বেবাক্ত) স্বভাব বিহিত কৰ্মানুষ্ঠান করিলে পাপগ্রস্ত হইতে হয় না । (৪৭) হে কৌন্তেয় ! স্বভাবিক কৰ্মে দোষ থাকিলে তাহা পরিত্যাগ করিবে না, কারণ ধূমসমাচ্ছন্ন

* ব্রাহ্মণেব স্বভাব সত্ত্বগুণাত্মক, ক্ষত্রিয়েব স্বভাব কিঞ্চিৎ সত্ত্বমিশ্রিত রজোগুণাত্মক, বৈশ্যের স্বভাব কিঞ্চিৎ তমোমিশ্রিত রজোগুণাত্মক, শূদ্রেব স্বভাব কিঞ্চিৎ বায়োমিশ্রিত তমোগুণাত্মক ।

অনলের ন্যায় সর্বকর্মেই (কোন না কোন প্রকারে) দোষ দ্বারা আবৃত
রহিয়াছে। (৪৮) যাহার বুদ্ধি সর্বত্র আসক্তি রহিত (যিনি) জিতাত্মা,
ফলস্পৃহা রহিত, তিনি সন্ন্যাস দ্বারা সর্বকর্ম নিবৃত্তিরূপ সৎসিদ্ধি লাভ
করেন। (৪৯)।

হে কৌন্তেয় ! সেই সৎসিদ্ধ ব্যক্তি যাহাতে ব্রহ্মকে প্রাপ্ত হন, সেই জ্ঞানের
পরানিষ্ঠার বিষয় (বলিতেছি) আমার নিকট অবগত হও। (৫০) বিশুদ্ধ
(অর্থাৎ সাত্বিক) বুদ্ধিযুক্ত ব্যক্তি (সাত্বিকী) ধৈর্য দ্বারা বুদ্ধিকে সংযত
করিয়া শব্দাদি বিষয় ভোগ পরিত্যাগ পূর্বক রাগ দ্বেষ রহিত হইবে। (৫১)
পবিত্র স্থান বাসী, পরিমিত ভোজী ব্যক্তি বাক্য, দেহ ও চিত্তকে সংযত করিয়া
বৈরাগ্যাশ্রয় করতঃ ধ্যান ও যোগানুষ্ঠান করিবে। (৫২) অহঙ্কার, বল, দর্প,
কাম, ক্রোধ ও পরিগ্রহ পরিহার পূর্বক মমতাশূন্য হইয়া শান্তি লাভ করতঃ
ব্রহ্মে নিশ্চল ভাবে অবস্থান কবিত্তে সক্ষম হইবে। (৫৩) ব্রহ্মে অবস্থিত
প্রসন্নচিত্ত ব্যক্তি (নষ্ট বস্তুর জন্ম) শোক ও (অপ্রাপ্ত বস্তুর নিমিত্ত) আকাঙ্ক্ষার
বশীভূত হন না, সমজ্ঞানী হইয়া সর্বভূতে মদ্বিষয়ক ধ্যানরূপ পরমভক্তি লাভ
করেন। (৫৪) অনন্তর সেই পরমভক্তি প্রভাবে আমার সর্বব্যাপিহ ও সচ্চিদা-
নন্দ স্বরূপ আমাকে জ্ঞাত হইয়া আমাতে প্রবেশ করেন অর্থাৎ পরমানন্দ রূপ
হন। (৫৫) তিনি আমাকে আশ্রয় করিয়া নিত্য নৈমিত্তিক সমস্ত কর্মানুষ্ঠান
করিয়া মৎপ্রসাদে শাস্ত্রত অব্যয় পদ প্রাপ্ত হন। (৫৬) তুমি মৎপরায়ণ হইয়া
চিত্ত দ্বারা সকল কর্ম আমাতে সমর্পণ করিয়া বুদ্ধি যোগাশ্রয় করতঃ সর্বদা সমু-
দয় বস্তু ব্রহ্মবোধে মদেকচিত্ত হও। (৫৭) মৎপ্রতি একাগ্রচিত্ত হইলে তুমি
মৎপ্রসাদে সাংসারিক (দুঃখ রূপ) দুর্গ হইতে উত্তীর্ণ হইবে, কিন্তু যদি অহ-
ঙ্কার বশতঃ আমার বাক্য শ্রবণ না কর তাহা হইলে অবশ্যই বিনষ্ট হইবে।
(৫৮) অহঙ্কার প্রযুক্ত যদি “আমি যুদ্ধ করিব না” এরূপ সঙ্কল্প করিয়া থাক,
তাহা হইলে তোমার অধ্যবসায় মিথ্যা হইবে, কারণ প্রকৃতিই তোমাকে রণে
প্রবর্ত্ত করিবে। (৫৯) হে কৌন্তেয় ! তুমি মোহপ্রযুক্ত যুদ্ধে প্রবৃত্ত হইতেছ
না কিন্তু পূর্ব কর্ম সংস্কার হেতু শৌর্য্যাদিতে তুমি আবদ্ধ রহিয়াছ, তাহার
বশবর্তী হইয়া অবশ্যই তোমাকে যুদ্ধ করিতে হইবে। (৬০) হে অর্জুন !
ঈশ্বর সর্বভূতের হৃদয়ে অবস্থান পূর্বক মায়া দ্বারা সর্ব প্রাণীকে (দারু যন্ত্রে
আরুঢ় কৃত্রিম ভূত সমূহকে সূত্রধর যেরূপ ভ্রমণ করাইয়া থাকে, সেই রূপ)

পরিভ্রমণ করাইতেছেন । (৬১) হে ভারত ! তুমি সর্বতোভাবে তাঁহারই শরণাগত হও, তাঁহার প্রসাদে পরম শান্তি এবং শাশ্বত (নিত্য) স্থান প্রাপ্ত হইবে । (৬২) পরম গুহ্য (অর্থাৎ গোপনীয় হইতে গোপনীয়) জ্ঞান আমি কীর্ত্তন করিলাম, ইহা পর্য্যালোচনা করিয়া তোমার যেরূপ ইচ্ছা হয় কর । (৬৩) তুমি আমার অত্যন্ত প্রিয়, তোমার হিতার্থে, আমি পুনর্ব্বার, গুহ্য হইতে গুহ্যতম পরম বাক্য বলিতেছি, শ্রবণ কর । (৬৪) তুমি আমাতে মন সমর্পণ কর, আমাকে ভজনা কর, সদ্ভুদ্ধেশ্যে যজ্ঞানুষ্ঠান কর, আমাকে নমস্কার কর, তুমি আমার অত্যন্ত প্রিয়, আমি সত্য করিয়া বলিতেছি, তাহা হইলে তুমি আমাকে প্রাপ্ত হইবে । (৬৫) বৈবাগ্য সন্ন্যাসাদি আনুষ্ঠানিক ধর্ম্ম ও পাপাচার (সর্বতোভাবে) পরিহার পূর্ব্বক এক মাত্র আমার (পরমাত্মার) শরণাগত হও, পরিতাপ করিও না, আমি তোমাকে সর্ব্ব পাপ হইতে মুক্ত করিব * । (৬৬)

এই গীতার্থ (যে সকল বিষয় কীর্ত্তন করিলাম তাহা) কদাচ তপস্বী বিহীন, ভক্তি শূন্য বা শুশ্রূষা হীন এবং মৎপ্রতি অসূয়া পরবশ ব্যক্তিদিগকে বলিবে না । (৬৭) মদ্ভক্তগণের নিকট যিনি ভক্তি সহকারে এই পরম গুহ্য বিষয় বলিবেন, তিনি আমাকে প্রাপ্ত হইবেন, ইহাতে সংশয় নাই । (৬৮) মদ্ভক্ত সমক্ষে যিনি গীতাশাস্ত্র ব্যাখ্যা করেন, পৃথিবীতে মানবগণ মধ্যে তদপেক্ষা আমার প্রিয়তম কেহ নাই, কালান্তরেও আর হইবে না । (৬৯) আমাদিগের উভয়ের এই ধর্ম্ম সংবাদ (গীতা) যে ব্যক্তি অধ্যয়ন করিবে তাহার জ্ঞানযজ্ঞ দ্বারা আমাকেই ভজনা করা হইবে । (৭০) শ্রদ্ধাবান্ ও অসূয়া শূন্য যে ব্যক্তি (এই) গীতা শ্রবণ করিবেন, তিনি সর্ব্ব পাপ হইতে বিমুক্ত হইয়া পুণ্য কন্মা-গণের (গন্তব্য) শুভলোকে গমন কবিবেন । (৭১) হে পার্থ ! তুমি একাগ্র চিত্তে ইহা শ্রবণ করিলে ত ? হে ধনঞ্জয় ! অজ্ঞান, জনিত মোহ বিনষ্ট হইয়াছে ত ? (৭২)

* ভগবান শঙ্কবাচার্য্য এই শ্লোকের যে ভাষ্য করিয়াছেন, তাহার অনুবাদ এখানে প্রকাশ করা গেল :—

সমস্ত ধর্ম্ম ও অধর্ম্ম পরিহার পূর্ব্বক একমাত্র (সর্ব্বভূতস্থিত সর্ব্বাত্মা—ঈশ্বর, অচ্যুত, গুরু, জন্ম মৃত্যু রহিত) আমারই আশ্রয় গ্রহণ কর,—অর্থাৎ আমি ভিন্ন অন্য কিছুই নাই, ইহা অবধাবণ কর । (এইরূপ নিশ্চিত বুদ্ধি হইলে) তোমাকে আমি সমস্ত পাপ (অর্থাৎ সমস্ত ধর্ম্মার্থের বন্ধন) হইতে স্বভাব প্রকাশ দ্বারা মুক্ত করিব । শোক করিও না ।

অর্জুন বলিলেন, হে অচ্যুত ! তোমার প্রসাদে আমার মোহ অপনীত হইয়াছে, এবং আমি (তত্ত্বজ্ঞান রূপ) স্মৃতি লাভ করিয়াছি, আমার সমস্ত মন্দেহ বিদূরীত হইয়াছে, তোমার আজ্ঞা পালন করিব । (৭৬)

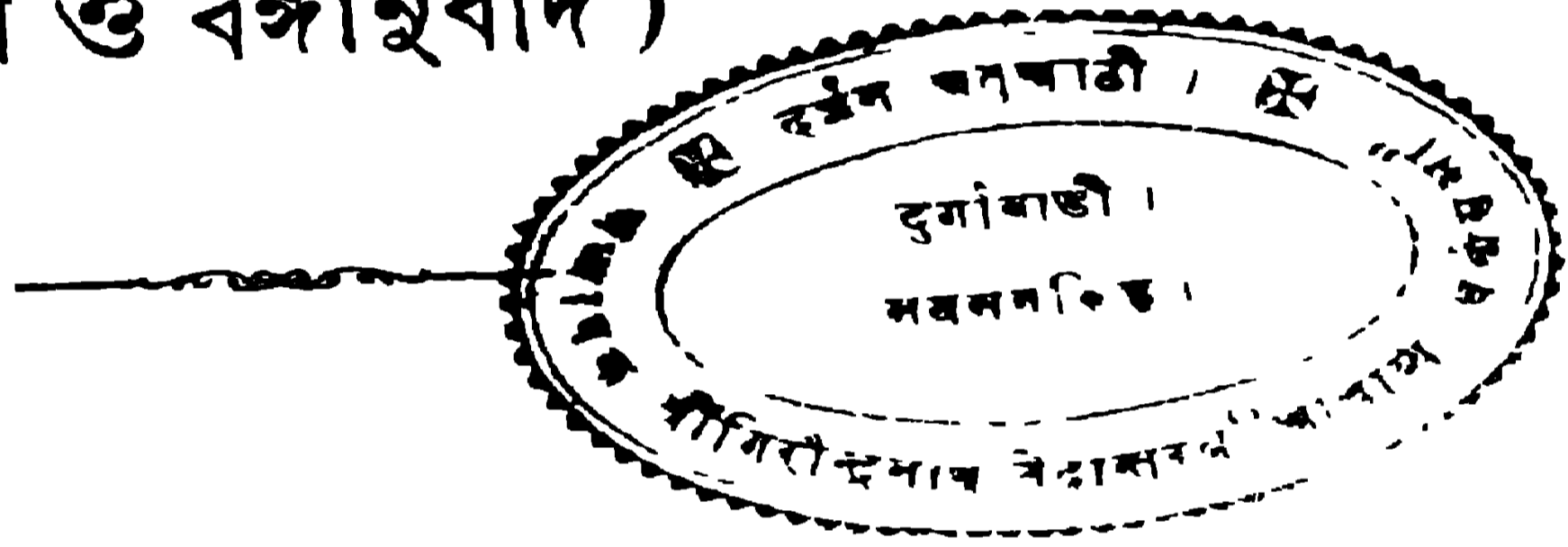
সঞ্জয় (ধৃতরাষ্ট্রকে) কহিলেন, আমি বাসুদেব ও মহাত্মা পার্থের এই অদ্ভুত ও লোমহর্ষণ সংবাদ শ্রবণ করিয়াছি । (৭৪) ব্যাসদেবপ্রসাদে স্বয়ং যোগেশ্বর কৃষ্ণের কথিত এই পরম গুহ্য যোগ শ্রবণ করিয়াছি । (৭৫) হে রাজন্ ! কৃষ্ণাৰ্জুনের এই অদ্ভুত ও পবিত্র সংবাদ বারম্বার শ্রবণ করিয়া আমি মূহুমূহু হর্ষ লাভ করিতেছি । (৭৬) হে রাজন্ ! হরির সেই অদ্ভুত (বিশ্ব)-রূপ বার বার স্মরণ করিয়া আমার মহান্ বিস্ময় জন্মিয়াছে, এবং পুনঃ পুনঃ আমি হর্ষ হইতেছি । (৭৭) যে পক্ষে যোগেশ্বর কৃষ্ণ, যে পক্ষে (গান্ধীব) ধনুর্ধারী (মহাযোদ্ধা) পার্থ, সেই পক্ষেই নীতি, সেই পক্ষেই জয়, সেই পক্ষেই অভ্যুদয়, সেই পক্ষেই রাজশ্রী, ইহা আমার প্রব বিশ্বাস । (৭৮)

ইতি ব্রহ্মবিদ্যা উপনিষৎ স্বরূপ শ্রীভগবদ্গীতা নামক যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণ-
র্জুন সংবাদে মোক্ষযোগ নামক অষ্টাদশ অধ্যায় সমাপ্ত ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতার
পরিশিষ্ট ।

গীতামাহাত্ম্যম্ ।

(মূল ও বঙ্গানুবাদ)

শ্রীকৈলাসচন্দ্র সিংহ কর্তৃক
অনুবাদিত ।

কলিকাতা,
২ নং গোয়াবাগান ষ্ট্রীট্, ভিক্টোরিয়া প্রেসে
শ্রীতাবিনীচরণ আস দ্বারা মুদ্রিত ।

গীতামাহাত্ম্যম্

নমো ভগবতে বাসুদেবায়

গীতায়ার্শ্চব মাহাত্ম্যং যথাবৎ সূত মে বদ ।
পুরা নারায়ণক্ষেত্রে ব্যাসেন মুনিনোদিতম্ ॥ ১ ॥
ভদ্রং ভগবতা পৃষ্ঠং যদ্বি গুপ্ততমং পরম্ ।
শক্যতে কেন তদ্বক্তুং গীতামাহাত্ম্যমুত্তমম্ ॥ ২ ॥
কৃষ্ণো জানাতি বৈ সম্যক্ কিঞ্চিৎ কুন্তিসূতঃ ফলম্ ।
ব্যাসো বা ব্যাসপুত্রো বা যাজ্ঞবল্ক্যোহথ মৈথিলঃ ॥ ৩ ॥
অন্যে শ্রবণতঃ শ্রুত্বা লেশং সংকীৰ্ত্তয়ন্তি চ ।
তস্মাৎ কিঞ্চিদদাম্যত্র ব্যাসস্ত্যাস্যান্ময়া শ্রুতম্ ॥ ৪ ॥

অনুবাদ ।

নমো ভগবতে বাসুদেবায় ।

ঋষি কহিলেন, হে সূত ! পুরাকালে নারায়ণ-ক্ষেত্রে মহামুনি ব্যাস কর্তৃক গীতামাহাত্ম্য যেরূপ কীর্তিত হইয়াছিল, আপনি তাহা যথাবৎ বর্ণন করুন । (১) ঋষিবাক্য শ্রবণ করিয়া সূত কহিলেন, ভগবান ব্যাস কর্তৃক পরম কল্যাণকর গুঢ়তম গীতামাহাত্ম্য যেরূপ কীর্তিত হইয়াছিল, এক্ষণে কে সেই উত্তম গীতামাহাত্ম্য বর্ণন করিতে সক্ষম ? (২) কেবল কৃষ্ণই উহাব ফল সম্যক্ রূপে জ্ঞাত, কুন্তিপুত্র (অর্জুন), ব্যাসদেব কিশ্বা তাঁহাব পুত্র (শুকদেব), মিথিলা দেশীয় যাজ্ঞবল্ক্যও কথঞ্চিৎ অবগত আছেন । (৩) অন্যান্য সকলে অপরের নিকট শ্রবণ করিয়া কেবল তাহার অংশ মাত্র কীর্তন করেন, অতএব আমি ব্যাসদেবের নিকট যেরূপ শ্রবণ করিয়াছি, তাহা এ স্থলে কিয়ৎপরিমাণে বলিতেছি শ্রবণ করুন । (৪) উপনিষদ্ সকল গাভী স্বরূপ, গোপাল নন্দন

সর্বোপনিষদো গাবো দোক্ষা গোপালনন্দনঃ ।
 পার্থো বৎসঃ সুধীর্ভোক্তা দুগ্ধং গীতামৃতং মহৎ ॥ ৫ ॥
 সারথ্যমর্জ্জুনস্তাদৌ কুব্ধন গীতামৃতং দদৌ ।
 লোকত্রয়োপকারায় তস্মৈ কৃষ্ণাত্মনে নমঃ ॥ ৬ ॥
 সংসারসাগরং ঘোরং তত্ত্বমিচ্ছতি যো নরঃ ।
 গীতানাবং সমাসাদ্য পারং যাতি সুখে ন সঃ ॥ ৭ ॥
 গীতাজ্ঞানং শ্রুতং নৈব সর্দৈবাভ্যাসযোগতঃ ।
 মোক্ষমিচ্ছন্তি মূঢ়াত্মা যাতি বালকহাস্যতাম্ ॥ ৮ ॥
 যে শৃণুন্তি পঠন্ত্যেব গীতাশাস্ত্রমহর্নিশম্ ।
 ন তে বৈ মানুষা জ্ঞেয়া দেবরূপা ন সংশয়ঃ ॥ ৯ ॥
 গীতাজ্ঞানেন সম্বোধং কৃষ্ণ প্রাহার্জ্জুনায় বৈ ।
 ভক্তিতত্ত্বং পরং তত্র সগুণং বাথ নিগুণম্ ॥ ১০ ॥
 সোপানাষ্টাদশৈরেবং ভক্তিমুক্তিসমুচ্ছিতৈঃ ।
 ক্রমশো চিত্তশুদ্ধিঃ স্যাৎ প্রেমভক্ত্যাদিকর্মণি ॥ ১১ ॥

(শ্রীকৃষ্ণ) দোহন কর্তা, অর্জ্জুন বৎস এবং মহৎ গীতামৃত দুগ্ধ স্বরূপ, সুধীগণ তাহা পান করেন । (৫)

যিনি প্রথমে অর্জ্জুনের সাবণি হইয়া ত্রিলোকের উপকারার্থে গীতামৃত
 প্রদান করিয়াছেন, সেই পরমাত্মা শ্রীকৃষ্ণকে নমস্কাব । (৬) যোব সংসার
 সাগর হইতে যে মানব উদ্ধার পাইতে ইচ্ছা কবে, সে গীতা রূপ নৌকায় আরো-
 হণ করিলে সুখে পার হইতে পারে । (৭) যে কখন শ্রবণ কিম্বা যোগাভ্যাস
 দ্বারা গীতা জ্ঞান লাভ কবে নাই, সে মূঢ় মোক্ষ কামনা করিলে, বালকের নিক-
 টেও উপহাসাস্পদ হয় । (৮) যাঁহারা দিবারাত্র গীতাশাস্ত্র শ্রবণ ও অধ্যয়ন
 করেন, তাঁহাদিগকে মনুষ্য বলিয়া জানিবে না, তাঁহারা নিশ্চয়ই দেবস্বরূপ । (৯)
 যে গীতা জ্ঞান দ্বারা শ্রীকৃষ্ণ অর্জ্জুনকে প্রবোধ দিয়াছিলেন, তাহাতে সগুণ কিম্বা
 নিগুণ উৎকৃষ্ট ভক্তিতত্ত্ব কথিত আছে । (১০) সেই গীতার ভক্তি ও মুক্তি সমু-
 শ্রিত অষ্টাদশ সোপান কর্তৃক প্রেমভক্তি রূপ কর্ম্মতে ক্রমশঃ চিত্ত শুদ্ধি হয় ।
 (১১) সাধু ব্যক্তি গীতারূপ জলে স্নান করিলে সংসারের মলিনতা হইতে মুক্ত হন,

সাধোগীতান্তুসি স্নানং সংসারমলনাশনম্ ।
 শ্রদ্ধাহীনস্য তৎ কার্যংহস্তিস্নানং বৃথৈব তৎ ॥ ১২ ॥
 গীতায়শ্চ ন জানাতি পঠনং নৈব পাঠনম্ ।
 স এব মানুষে লোকে মোঘকৰ্ম্মকরো ভবেৎ ॥ ১৩ ॥
 তস্মাদগীতাং ন জানাতি নাধমস্তৎপরো জনঃ ।
 ধিক্ তস্য মানুষং দেহং বিজ্ঞানং কুলশীলতাম্ ॥ ১৪ ॥
 গীতার্থং ন বিজানাতি নাধমস্তৎপরোজনঃ ।
 ধিক্ শরীরং শুভং শীলং বিভবন্তদগৃহাশ্রমম্ ॥ ১৫ ॥
 গীতাশাস্ত্রং ন জনাতি নাধমস্তৎপরোজনঃ ।
 ধিক্ প্রালকঃ প্রতিষ্ঠাক্ষ পূজাং মানং মহত্বমম্ ॥ ১৬ ॥
 গীতাশাস্ত্রে মতির্নাস্তি সৰ্ব্বং তন্নিষ্ফলং জগুঃ ।
 ধিক্ তস্য জ্ঞানদাতারং ব্রতং নিষ্ঠাতপোযশঃ ॥ ১৭ ॥
 গীতার্থপঠনং নাস্তি নাধমস্তৎপরোজনঃ ।
 গীতাগীতং ন যজ্জ্ঞানং তদ্বিদ্যাং সুরসম্মতম্ ॥ ১৮ ॥
 তন্মোঘং ধৰ্ম্মরহিতং বেদবেদান্তুগর্হিতম্ ।
 তস্মাদ্ধৰ্ম্মময়ী গীতা সৰ্ব্বজ্ঞানপ্রয়োজিকা ॥ ১৯ ॥

কিন্তু শ্রদ্ধাহীন হইয়া কবিলে হস্তী স্নানের গ্যায় বিফল হয় । (১২) যে ব্যক্তি গীতা অধ্যয়ন কিম্বা অধ্যাপন কবে নাই, সে মনুষ্যালোকে নিষ্ফল কাম সন্দেহ নাই । (১৩) যে গীতা অবগত নহে তাহার অপেক্ষা অধম আর কেহই নাই ; তাহার জ্ঞান, কুল, শীল, এবং মনুষ্যদেহকে ধিক্ ! (১৪) যাহার গীতার তাৎপর্য জ্ঞান নাই তাহার অপেক্ষা অধম আর কে আছে ? তাহার শরীর, শুভ, সাদাচার, ধন সম্পত্তি ও গৃহাশ্রমে ধিক্ ! (১৫) গীতাশাস্ত্র যে অবগত নহে তাহার অপেক্ষা অধম আর কেহই নাই, ধিক্ তাহার প্রালককে, ধিক্ তাহার প্রতিষ্ঠাকে, ধিক্ তাহার পূজা, মান ও মহত্বকে । (১৬) গীতাশাস্ত্রে যাহার মতি নাই তাহার সমস্ত কার্যই নিষ্ফল, তাহার জ্ঞান, দান, ব্রত, নিষ্ঠা, তপস্যা ও যশে ধিক্ ! (১৭) যে গীতার্থ পাঠ করে নাই তাহার পর অধম আর কেহ নাই ; গীতাতে যে জ্ঞান কীর্তিত হয় নাই, তাহা আসুর জ্ঞান, অকৰ্ম্মণ্য, ধৰ্ম্মবিহীন এবং বেদ বেদান্ত বহিভূত ; যেহেতু সেই ধৰ্ম্মময়ী গীতা সৰ্ব্বজ্ঞান প্রদায়িনী । (১৮, ১৯)

সৰ্বশাস্ত্রসারভূতা বিশুদ্ধা সা বিশিষ্যতে ।
 যোহধীতে বিষ্ণুপৰ্ব্বাহে গীতাং শ্ৰীহরিবাসরে ।
 স্বপন্ জাগ্রন্ চলংস্তিষ্ঠন্ শত্রুভির্ন স হীয়তে ॥ ২০ ॥
 শালগ্রামে শিলায়াংবা দেবাগারে শিবালয়ে ।
 তীৰ্থে নদ্যাং পঠেদগীতাং সৌভাগ্যং লভতে ধ্রুবম্ ॥ ২১ ॥
 দেবকীনন্দনঃ কৃষ্ণো গীতাপাঠেন ভূষ্যতি ।
 যথা ন বেদৈর্দানেন যজ্ঞতীর্থব্রতাদিভিঃ ॥ ২২ ॥
 গীতাধীতা চ যেনাপি ভক্তিভাবেন চেতসা ।
 বেদশাস্ত্রপুরাণানি তেনাধীতানি সৰ্বশঃ ॥ ২৩ ॥
 যোগস্থানে সিদ্ধপীঠে শিলাগ্ৰে সৎসভাসু চ ।
 যজ্ঞে চ বিষ্ণুভক্ত্যাগ্রে পঠন্ সিদ্ধিং পরাং লভেৎ ॥ ২৪ ॥
 গীতাপাঠঞ্চ শ্রবণং যঃ কৰোতি দিনে দিনে ।
 ক্রতবো বাজিমেধাদ্যাঃ কৃতান্তেন সদক্ষিণাঃ ॥ ২৫ ॥
 যঃ শৃণোতি চ গীতার্থং কীৰ্ত্তয়ত্যেব যঃ পরম্ ।
 শ্রাবয়েচ্চ পরার্থং কৈ স প্রয়াতি পরং পদম্ ॥ ২৬ ॥

যে ব্যক্তি এই সৰ্বশাস্ত্রসারভূত বিশেষতঃ বিশুদ্ধ গীতা বিষ্ণুর পৰ্ব্ব দিবসে কিম্বা
 হরিবাসরে পাঠ করেন, তিনি স্বপ্নে, জাগরণে, গমনে কিম্বা উপবেশনে, কোন
 অবস্থাতেই শত্রু কর্তৃক পীড়িত হন না। (২০) শালগ্রাম শিলা সমীপে,
 দেবালয়ে, শিব মন্দিরে, তীর্থস্থানে, কিম্বা পবিত্র নদী সমূহের তটে গীতা পাঠ
 করিলে নিশ্চয়ই সৌভাগ্য লাভ হয়। (২১) দেবকী নন্দন কৃষ্ণ যেরূপ গীতা
 পাঠে প্রসন্ন হন, বেদপাঠ, দান, যজ্ঞ, তীর্থপর্যটন ও ক্রত প্রভৃতিতে সেরূপ
 হন না। (২২) যিনি ভক্তিভাবে গীতাশাস্ত্র পাঠ করেন, তিনি বেদ, পুরাণ,
 প্রভৃতি ধর্মশাস্ত্র পাঠের ফল প্রাপ্ত হন। (২৩) যোগ স্থানে, সিদ্ধ পীঠে,
 শিলাময় দেব মূর্তির সম্মুখে, সৎ সভাতে, যজ্ঞে কিম্বা বিষ্ণু ভক্তের (বৈষ্ণবের)
 সম্মুখে গীতা পাঠ করিলে পরমসিদ্ধি লাভ হয়। (২৪) যিনি প্রতিদিন গীতা
 পাঠ বা শ্রবণ করেন তিনি দক্ষিণায়ুক্ত অশ্বমেধ যজ্ঞের ফল প্রাপ্ত হন। (২৫)
 যিনি পরম গীতার্থ শ্রবণ করেন, যিনি কীৰ্ত্তন করেন, এবং পরকে যিনি
 শ্রবণ করান তিনি পরমপদ লাভ করেন। (২৬) যিনি যথাবিধি ভক্তি-

- গীতায়াম্ পুস্তকং শুদ্ধং যোহর্পয়ত্যেব সাদরাৎ ।
বিধিনা ভক্তিভাবেন তস্য ভার্য্যা প্রিয়া ভবেৎ ॥ ২৭
- যশঃ সৌভাগ্যমারোগ্যং লভতে নাত্র সংশয়ঃ ।
দয়িতানাং প্রিয়ো ভূত্বা পরমং সুখমশ্নুতে ॥ ২৮ ॥
- অভিচারোদ্ভবং দুঃখং বরশাপাগতঞ্চ যৎ ।
নোপসর্পতি তত্রৈব যত্র গীতার্চনং গৃহে ॥ ২৯ ॥
- তাপত্রয়োদ্ভবা পীড়া নৈব ব্যাধির্ভবেৎ ক্চিৎ ।
ন শাপো নৈব পাপঞ্চ দুর্গতির্নরকং ন চ ॥ ৩০ ॥
- বিস্ফোটকাদয়ো দেহে ন বাধন্তে কদাচন ।
লভেৎ কৃষ্ণপদে দাস্ত্যং ভক্তিঞ্চাব্যভিচারিণীম্ ॥ ৩১ ॥
- জায়তে সততং সখ্যং সর্বজীবগণৈঃ সহ ।
প্রারক্ণং ভূঞ্জতোবাপি গীতাভ্যাসরতস্য চ ॥ ৩২ ॥
- স মুক্তঃ স সুখী লোকে কর্ম্মণা নোপলিপ্যতে ।
মহাপাপাতিপাপানি গীতাধ্যায়ী কুরোতি চেৎ ।
ন কিঞ্চিৎ স্পৃশ্যতে তস্য নলিনীদলমন্তসা ॥ ৩৩ ॥

পূর্বক পরিশুদ্ধ গীতা পুস্তক সাদরে অর্পণ করেন তাঁহার ভার্য্যা প্রিয় হয় । (২৭) এবং নিঃসংশয়ে যশঃ, সৌভাগ্য ও আরোগ্য লাভ করত দয়িতাগণের প্রিয় হইয়া পরম সুখ ভোগ করিতে থাকেন । (২৮) যে গৃহে গীতা পাঠ হয়, তথায় অভিচারোদ্ভূত এবং বরশাপাগত দুঃখ উপস্থিত হয় না । (২৯) অপিচ, ক্রিতাপ জনিত (আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক ও আধিদৈবিক) পীড়া কিম্বা কোন প্রকার ব্যাধি হয় না, ও শাপ কিম্বা পাপ জনিত দুর্গতি বা নরক ঘটে না । (৩০) দেহে কদাচ বিস্ফোটক হয় না ; বরং ইহাতে শ্রীকৃষ্ণচরণে ব্যভিচারিণী দাস্ত্য ভক্তি লাভ হয় । (৩১) সতত গীতাভ্যাসে রত থাকিলে, প্রারক্ণ ভোগী হইলেও সমস্ত জীবগণের সহিত সখ্যভাব জন্মায় । (৩২) এবং সুখী ও মুক্ত হইয়া কর্ম্মেতে লিপ্ত হয় না । গীতাধ্যায়ী ব্যক্তি মহাপাতক কিম্বা অতিপাতককর কার্য্য করিলে ও নলিনী দল-স্থিত জলের গায় তাহাতে (পাপেতে) সংস্পৃষ্ট হন না । (৩৩) অনাচার,

অনাচারোদ্ভবং পাপমবাচ্যাদি কৃতঞ্চ যৎ ।
 অভক্ষ্যভক্ষজং দোষমস্পর্শস্পর্শজং তথা ॥ ৩৪ ॥
 জ্ঞানাজ্ঞানকৃতং নিত্যমিন্দ্রিয়ৈর্জনিতঞ্চ যৎ ।
 তৎ সর্বং নাশয়াতি গীতাপাঠেন তৎক্ষণাৎ ॥ ৩৫ ॥
 সর্বত্র প্রতিভুক্তাচ প্রতিগৃহ্য চ সর্বশঃ ।
 গীতাপাঠং প্রকুর্বাণো ন লিপ্যেত কদাচন ॥ ৩৬ ॥
 রত্নপূর্ণাং মহীং সর্বাং প্রতিগৃহ্যাবিধানতঃ ।
 গীতাপাঠেন চৈকেন শুদ্ধস্ফটিকবৎ সদা ॥ ৩৭ ॥
 যস্যান্তঃকরণং নিতাং গীতায়াম্ রমতে সদা ।
 স সাগ্নিকঃ সদাজাপী ক্রিয়াবান্ স চ পণ্ডিতঃ ॥ ৩৮ ॥
 দর্শনীয়ঃ স ধনবান্ স যোগী জ্ঞানবানপি ।
 স এব যাজ্ঞিকো যাজী সর্ববেদার্থদর্শকঃ ॥ ৩৯ ॥
 গীতায়াম্ পুস্তকং যত্র নিত্যপাঠশ্চ বর্ততে ।
 তত্র সর্বাণি তীর্থানি প্রয়াগাদীনি ভূতলে ॥ ৪০ ॥
 নিবসন্তি সদা দেহে দেহশেষেহপি সর্বদা ।
 সর্বে দেবাশ্চ ঋষয়ো যোগিনো দেহরক্ষকাঃ ॥ ৪১ ॥

অবাচ্য কখন, অভক্ষ্য ভক্ষণ, অস্পৃশ্য স্পর্শন, জ্ঞান বা অজ্ঞান কিম্বা প্রত্যক্ষ ইন্দ্রিয় জনিত পাপ সকল গীতাপাঠ দ্বারা বিনষ্ট হয়। (৩৪, ৩৫) সর্বত্র আহার কিম্বা প্রতিগ্রহণ করিলেও গীতাপাঠকর্তা তৎ সমস্ত পাপে লিপ্ত হন না। (৩৬) অগ্নায় পূর্বক সর্বরত্ন পূর্ণ মহী গ্রহণ করিলে একবার মাত্র গীতা পাঠ দ্বারা তৎ সমুৎপন্ন দোষ দূরীভূত হইয়া শুদ্ধ স্ফটিকবৎ নিম্নল হয়। (৩৭) গীতা স্মৃতত যাহার অন্তঃকরণ শোভিত করে (যিনি সর্বদা গীতাপাঠ করেন) তিনি সাগ্নিক, জাপক, ক্রিয়াবান্, এবং পণ্ডিত, (৩৮) ধনবান, যোগী, জ্ঞানী, যাজ্ঞিক, যাজক এবং সর্ব বেদার্থ দর্শক হন। (৩৯) যেখানে প্রত্যহ গীতা পাঠ হয়, তথায় ভূতলস্থিত প্রয়াগাদি সমুদায় তীর্থ বর্তমান থাকে। (৪০) অপিচ, সমস্ত দেবতা, ঋষি, ও যোগী দেহরক্ষক হইয়া তাহার দেহশেষ (মৃত্যু) পর্য্যন্ত সর্বদা বাস করেন। (৪১) এবং গোপাল বালক শ্রীকৃষ্ণ নারদ

গোপালো বালককৃষ্ণোহপি নারদধ্রুবপার্শ্বদৈঃ ।

সহায়ো জায়তে শীঘ্রং যত্র গীতা প্রবর্ততে ॥ ৪২ ॥

যত্র গীতাবিচারশ্চ পঠনং পাঠনং তথা ।

মোদতে তত্র শ্রীকৃষ্ণে ভগবান্ রাধিকাসহ ॥ ৪৩ ॥

শ্রীকৃষ্ণে ভগবানুবাচ ।

গীতা মে হৃদয়ং পার্থ গীতা মে সারমুত্তমম্ ।

গীতা মে জ্ঞানমতু্যগ্রং গীতা মে জ্ঞানমব্যয়ম্ ॥ ৪৪ ॥

গীতা মে চোত্তমং স্থানং গীতা মে পরমং পদম্ ।

গীতা মে পরমং গুহং গীতা মে পরমো গুরুঃ ॥ ৪৫ ॥

গীতাশ্রয়েহহং তিষ্ঠামি গীতা মে পরমং গৃহং ।

গীতাজ্ঞানং সমাশ্রিত্য ত্রিলোকীং পালয়াম্যহম্ ॥ ৪৬ ॥

গীতা মে পরমা বিদ্যা ব্রহ্মরূপা ন সংশয়ঃ ।

অর্দ্ধমাত্রাহরা নিত্যমনির্বাচ্যপদাত্মিকা ॥ ৪৭ ॥

গীতানামানি বক্ষ্যামি গুহানি শৃণু পাণ্ডব ।

কীর্তনাৎ সর্বপাপানি বিলয়ং যাস্তি তৎক্ষণাৎ ॥ ৪৮ ॥

ধ্রুবাদি পারিষদ সহিত অবিলম্বে তাঁহার সহায় হন । (৪২) যেখানে গীতা অধ্যয়ন, অধ্যাপন ও বিচার হয়, তথায় ভগবান শ্রীকৃষ্ণ রাধিকা সহিত প্রমোদ যুক্ত থাকেন । (৪৩)

(ভগবান শ্রীকৃষ্ণ গীতামাহাত্ম্য সম্বন্ধে মহামতি পার্থকে যে রূপ বলিয়াছিলেন, তাহা বলিতেছি শ্রবণ করুন ।) ভগবান শ্রীকৃষ্ণ বলিলেন, হে পার্থ ! গীতাই আমার হৃদয়, গীতাই আমার উত্তম সাব ; গীতাই আমার অতু্যগ্র জ্ঞান, গীতাই আমার অব্যয় জ্ঞান । (৪৪) গীতাই আমার উত্তম স্থান, গীতাই আমার পরম পদ ; এবং গীতাই আমার পরম গুরু । (৪৫) আমি গীতার অশ্রয়েই অবস্থিতি করি, গীতাই আমার গৃহ, এবং এই গীতাজ্ঞান আশ্রয় করিয়াই আমি ত্রিলোকের পালন করিয়া থাকি । গীতাই আমার নিঃসংশয়ে ব্রহ্মরূপা, অর্দ্ধ মাত্রা হরা, নিত্য, ও অনির্বাচ্য পদাত্মিকা পরমাবিদ্যা । (৪৭) হে পাণ্ডব ! আমি গীতার গোপনীয় নাম সকল বলিতেছি শ্রবণ কর ; যাহা কীর্তন করিলে তৎক্ষণাৎ সকল পাপ বিনষ্ট হয় । (৪৮) গঙ্গা, গীতা,

গঙ্গা গীতাচ সাবিত্রী সীতা সত্য পতিব্রতা ।
 ব্রহ্মাবলি ব্রহ্মবিদ্যা ত্রিসন্ধ্যা মুক্তিগেহিনী ॥ ৪৯ ॥
 অর্দ্ধমাত্রাচিতা নন্দা ভবঘ্নী ভ্রাস্তিনাশিনী ।
 বেদত্রয়ী পরানন্দা তদ্বার্থজ্ঞানমঞ্জরী ॥ ৫০ ॥
 ইত্যেতানি জপেন্নিত্যং নরো নিশ্চলমানসঃ ।
 জ্ঞানসিদ্ধিং লভেন্নিত্যং তথাস্তে পরমং পদম্ ॥ ৫১ ॥
 পাঠেহসমর্থঃ সম্পূর্ণে তদর্দ্ধপাঠমাচরেৎ ।
 তদা গোদানজং পুণ্যং লভতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ৫২ ॥
 ত্রিভাগং পাঠমানস্তু সোমযাগফলং লভেৎ ।
 ষড়ংশং জপমানস্তু গঙ্গাস্নানফলং লভেৎ ॥ ৫৩ ॥
 তথাধ্যায়দ্বয়ং নিত্যং পঠমানো নিরন্তরম্ ।
 ইন্দ্রলোকমবাপ্নোতি কল্পমেকং বসেদ্ধুবম্ ॥ ৫৪ ॥
 একমধ্যায়কং নিত্যং পঠতে ভক্তিসংযুতঃ ।
 রুদ্রলোকমবাপ্নোতি গণো ভূত্বা বসেচ্চিরম্ ॥ ৫৫ ॥
 অধ্যায়ার্দ্ধঞ্চ পাদশ্চা নিত্যং যঃ পঠতে জনঃ ।
 প্রাপ্নোতি রবিলোকং স মন্বন্তরসমাঃশতম্ ॥ ৫৬ ॥

সাবিত্রী, সীতা, সত্য, পতিব্রতা, ব্রহ্মাবলি, ব্রহ্মবিদ্যা, ত্রিসন্ধ্যা, মুক্তিগেহিনী,
 (৪৯) অর্দ্ধমাত্রা, চিতা, নন্দা, ভবঘ্নী, ভ্রাস্তিনাশিনী ; বেদত্রয়ী, পরমানন্দা,
 তদ্বার্থ জ্ঞানমঞ্জরী ; (৫০) এই সকল নাম প্রত্যহ যে মানব একান্ত মনে
 জপ করেন, তিনি ইহলোকে জ্ঞান ও সিদ্ধি এবং অস্তে পরমপদ লাভ করেন ।
 (৫১) গীতা সম্পূর্ণ রূপে পাঠ করিতে অসমর্থ হইলে অর্দ্ধেক করিবেক ;
 তাহাতে গোদানের ফল হইবেক সন্দেহ নাই । (৫২) তিন ভাগ পাঠ করিলে
 সোমযাগের এবং ছয় ভাগ পাঠ করিলে গঙ্গাস্নানের ফল লাভ হয় । (৫৩)
 প্রত্যহ দুই অধ্যায় পাঠ করিলে ইন্দ্রলোক প্রাপ্ত ও তথায় কল্পকাল বাস
 হইয়া থাকে । (৫৪) নিত্য ভক্তিভাবে এক অধ্যায় পাঠ করিলে গমন ও
 গণ হইয়া চিরকাল রুদ্রলোকে বাস করিতে পারে । (৫৫) যিনি প্রত্যহ
 কোন অধ্যায়ের অর্দ্ধেক কিম্বা চতুর্থাংশ পাঠ করেন, তিনি শত মন্বন্তর বর্ষকাল
 সূর্যলোকে বাস করেন । (৫৬) যিনি গীতার দশ, সাত, পাঁচ, চারি, তিন,

গীতায়ঃ শ্লোকদশকং সপ্ত পঞ্চ চতুষ্টিয়ম্ ।
 ত্রিছ্যেকমেকমর্কংবা শ্লোকানাং যঃ পঠেন্নরঃ ।
 চন্দ্রলোকমবাপ্নোতি বর্ষাণামযুতস্তথা ॥ ৫৭ ॥
 গীতার্থমেকপাদঞ্চ।শ্লোকমধ্যায়মেব চ ।
 স্মরণস্যক্ত্বা জনো দেহং প্রয়াতি পরমং পদম্ ॥ ৫৮ ॥
 গীতার্থমপি পাঠং বা শৃণুয়াদন্তকালতঃ ।
 মহাপাতকযুক্তোহপি মুক্তিভাগী ভবেজ্জনঃ ॥ ৫৯ ॥
 গীতাপুস্তকসংযুক্তঃ প্রাণাংস্ত্যক্ত্বা প্রয়াতি যঃ !
 বৈকুণ্ঠং সমবাপ্নোতি বিষ্ণুনা সহ মোদতে ॥ ৬০ ॥
 গীতাধ্যায়সমাযুক্তো মৃতো মানুষতাং ব্রজেৎ ।
 গীতাভ্যাসং পুনঃ কৃত্বা লভতে মুক্তিমুত্তমাম্ ॥ ৬১ ॥
 গীতেতু্যচ্চারসংযুক্তো ত্রিয়মাণো গতিং লভেৎ ।
 যদ্যৎ কস্মচ সর্বত্র গীতাপাঠপ্রকীর্তিমৎ ।
 তত্ত্বৎ কস্মচ নির্দোষং ভূত্বা পূর্ণত্বমাপ্নুয়াৎ ॥ ৬২ ॥
 পিতৃনুদ্दिश्य यः श्राद्धे गीता पाठः करोति हि ।
 सन्तुष्टाः पितरस्तस्य निरयाद्यान्ति स्वर्गतिम् ॥ ६३ ॥

দুই কিম্বা এক শ্লোক প্রত্যহ পাঠ করেন, তাঁহার অযুত বর্ষ কাল চন্দ্রলোকে বাস হয় । (৫৭) গীতার কোন অধ্যায়ের এক শ্লোকের চতুর্থাংশ মাত্র স্মরণ করিয়া দেহত্যাগ করিলে পরমপদ প্রাপ্ত হয় । (৫৮) অস্তিম কালে গীতা পাঠ বা শ্রবণ করিলে, মহাপাপী হইলেও মোক্ষ প্রাপ্তি হয় । (৫৯) যে গীতা পুস্তকের সহিত প্রাণত্যাগ করে সে বৈকুণ্ঠ ধামে যাইয়া বিষ্ণুর সহিত আমোদিত (মিলিত) হয় । (৬০) এক অধ্যায় গীতা সহযোগে কাহারও মৃত্যু হইলে, মনুষ্য-যোনিতে তাঁহার জন্ম হয় ; এবং পুনরায় গীতাভ্যাস করিয়া উত্তম মুক্তিলাভ করেন । (৬১) গীতা এই শব্দ উচ্চারণ করিয়া যাঁহার মৃত্যু হয়, তিনি (শ্রেষ্ঠ) গতি লাভ করেন । গীতাতে যে সকল কস্ম শ্রেয় বলিয়া বর্ণিত হইয়াছে সেই সকল কস্ম সর্বত্র নির্দোষ বলিয়া পূর্ণত্ব প্রাপ্ত হয় । (৬২) যিনি পিতৃলোকের উদ্দেশে শ্রাদ্ধে গীতা পাঠ করেন, তাঁহার পিতৃগণ সন্তুষ্ট হন ও নরক হইতে স্বর্গে গমন করেন । (৬৩) আরও গীতা পাঠে সন্তুষ্ট পিতৃগণ শ্রাদ্ধেতে তৃপ্তি লাভ করিয়া

গীতাপাঠেন সন্তুষ্টাঃ পিতরঃ শ্রাদ্ধতর্পিতাঃ ।
 পিতৃলোকং প্রযান্ত্যেব পুত্রাশীর্বাদতৎপরাঃ ॥ ৬৪ ॥
 গীতাপুস্তকদানঞ্চ ধেনুপুচ্ছসমন্বিতম্ ।
 কৃৎস্না চ তদ্দিনে সম্যক্ কৃতার্থো জায়তে জনঃ ॥ ৬৫ ॥
 পুস্তকং হেমসংযুক্তং গীতায়্যাঃ প্রকরোতি যঃ ।
 দত্ত্বা বিপ্রায় বিদুষে জায়তে ন পুনর্ভবং ॥ ৬৬ ॥
 শতপুস্তকদানঞ্চ গীতায়্যাঃ প্রকরোতি যঃ ।
 স যাতি ব্রহ্মসদনং পুনরারুতিদুর্লভম্ ॥ ৬৭ ॥
 গীতাদানপ্রভাবেণ সপ্তকল্পা মতাঃ সমাঃ ।
 বিষ্ণুলোকমবাপ্যান্তে বিষ্ণুনা সহ মোদতে ॥ ৬৮ ॥
 সম্যক্ শ্রুত্বা চ গীতার্থং পুস্তকং যঃ প্রদাপয়েৎ ।
 তস্মৈ প্রীতঃ শ্রীভগবান্ দদাতি মানসেপ্সিতম্ ॥ ৬৯ ॥
 দেহং মানুষমাশ্রিত্য চাতুর্বর্ণেষু ভারত ।
 ন শৃণোতি ন পঠতি গীতামমৃতরূপিণীম্ ।
 হস্তান্ত্যক্ত্যমৃতং প্রাপ্তং স নরো বিষমশ্নুতে ॥ ৭০ ॥

পিতৃলোকে যাইয়া পুত্রকে আশীর্বাদ করিতে থাকেন । (৬৪) ধেনুপুচ্ছ (চামর) সহিত গীতা পুস্তক দান করিলে, তদ্বারা সেই দিনই সম্যক্ প্রকারে কৃতার্থতা লাভ করেন । (৬৫) সূবর্ণ সহিত গীতা পুস্তক বিদ্বান্ ব্রাহ্মণকে দান করিলে পুনর্জন্ম হয় না । (৬৬) যিনি শত খণ্ড গীতা পুস্তক দান করেন তিনি ব্রহ্মা সদনে গমন করেন ; আর তাঁহাকে অবনীতে আসিতে হয় না । (৬৭) গীতা দান প্রভাবে সপ্তকল্পকাল বিষ্ণুলোকে বিষ্ণুর সহিত আমোদিত হইতে পারা যায় । (৬৮) সমগ্র গীতার্থ শ্রবণ করিয়া যিনি গীতা দান করেন, ভগবান তাঁহার প্রতি প্রীত হইয়া তাঁহাকে মনোভীষ্ট প্রদান করেন । (৬৯)

হে ভারত ! চাতুর্বর্ণ মধ্যে মনুষ্যদেহ ধারণ করিয়া যে ব্যক্তি অমৃতরূপিনী গীতা পাঠ কিম্বা শ্রবণ করে নাই, সে হস্তস্থিত অমৃত ত্যাগ করিয়া বিষ ভক্ষণ করে । (৭০) যে জন সংসার দুঃখে পীড়িত, তাহার গীতা-জ্ঞান লাভ, গীতা-

জনঃ সংসারদুঃখার্ভো গীতাজ্ঞানং সমালভেৎ ।
 গীত্বা গীতামৃতং লোকে লব্ধা ভক্তিং সুখী ভবেৎ ॥ ৭১ ॥
 গীতামাশ্রিত্য বহবো ভূভুজো জনকাদয়ঃ ।
 নিধূতকল্মষা লোকে গতান্তে পরমং পদম্ ॥ ৭২ ॥
 গীতাস্ম ন বিশেষোহস্তি জনেষুচ্চারকেষু চ ।
 জ্ঞানেষ্বেব সমগ্রেষু সমা ব্রহ্মস্বরূপিণী ॥ ৭৩ ॥
 যোহভিমানেন গর্বেণ গীতানিন্দাং করোতি চ ।
 সমেতি নরকং ঘোরং যাবদাহুতসংপ্লবম্ ॥ ৭৪ ॥
 অহঙ্কারেণ মুঢ়াত্মা গীতার্থং নৈব মন্যতে ।
 কুন্তীপাকেষু পচ্যেত যাবৎ কল্পক্ষয়ো ভবেৎ ॥ ৭৫ ॥
 গীতার্থং বাচ্যমানং যো ন শৃণোতি সমীপতঃ ।
 স শূকরভবাং যোনিমনেকামধিগচ্ছতি ॥ ৭৬ ॥
 চৌর্য্যং কৃত্বা চ গীতায়ঃ পুস্তকং যঃ সমানয়েৎ ।
 ন তস্য সফলং কিঞ্চিৎ পঠনঞ্চ বৃথা ভবেৎ ॥ ৭৭ ॥
 যঃ শ্রুত্বা নৈব গীতার্থং মোদতে পরমার্থতঃ ।
 নৈব তস্য ফলং লোকে প্রমত্তস্য যথা শ্রমঃ ॥ ৭৮ ॥

মৃত পান এবং ভগবানে ভক্তি লাভ করিয়া জগতে সুখী হওয়া উচিত । (৭১)
 জনকাদি রাজন্যবর্গ গীতার আশ্রয়ে জগতে নিষ্পাপ হইয়া অন্তে পরমপদ প্রাপ্ত
 হইয়াছেন । (৭২) গীতা লোকের মধ্যে ইতর বিশেষ না রাখিয়া সকলের
 সমান ভাবে জ্ঞান ও ব্রহ্মস্বরূপীণী হইয়া আছেন । (৭৩) যে ব্যক্তি অভি-
 মান ও গর্বি করিয়া গীতার নিন্দা করে, সে প্রলয় কাল পর্য্যন্ত ঘোর নরকে
 পতিত থাকে । (৭৪) যে মুঢ়াত্মা অহঙ্কারের বশীভূত হইয়া গীতার্থের অব-
 মনা করে, সে কল্পকাল পর্য্যন্ত কুন্তীপাক নরকে পচিতে থাকে । (৭৫)
 কাহারও নিকট গীতার ব্যাখ্যা করিলে সে যদি তাহা না শুনে, তবে তাহাকে
 অনেকবার শূকর যোনিতে জন্মগ্রহণ করিতে হয় । (৭৬) যদি কেহ গীতার্থকে
 চুরী করে, তাহার পাঠে কোন ফল হয় না । (৭৭) যে কেহ গীতার্থে
 করিয়া পরমার্থ বিষয়ে হর্ষযুক্ত হয় না, উন্মাদের পরিশ্রম সদৃশ জগতে তাহার

গীতাং শ্রুত্বা হিরণ্যঞ্চ ভোজ্যং পট্টান্বরং তথা ।
 নিবেদয়েৎ প্রদানার্থং প্রীতয়ে পরমাত্মনঃ ॥ ৭৯ ॥
 বাচকং পূজয়েদ্ভুক্ত্যা দ্রব্যবস্ত্রাভ্যুপস্করৈঃ ।
 অনেকৈ বহুধা প্রীত্যা ভুষ্যতাং ভগবান্ হরিঃ ॥ ৮০ ॥
 মাহাত্ম্যমেতদগীতারাঃ কৃষ্ণপ্রোক্তং পুরাতনম্ ।
 গীতান্তে পঠতে যস্ত যথোক্তফলভাগ্ ভবেৎ । ৮১ ।
 গীতারাঃ পঠনং কৃত্বা মাহাত্ম্যং নৈব যঃ পঠেৎ ।
 বৃথা পাঠফলং তস্য শ্রম এব উদাহৃতঃ । ৮২ ।
 এতন্মাহাত্ম্যসংযুক্তং গীতাপাঠং করোতি যঃ ।
 শ্রদ্ধয়া যঃ শৃণোত্যেব পরমাং গতিমাপ্নুয়াৎ । ৮৩ ।
 শ্রুত্বা গীতামর্থযুক্তাং মাহাত্ম্যং যঃ শৃণোতি চ ।
 তস্য পুণ্যফলং লোকে ভবেৎ সর্বসুখাবহম্ । ৮৪ ।

ইতি শ্রীবৈষ্ণবীয় তন্ত্রসারে শ্রীমদ্ভগবদগীতামাহাত্ম্যং সমাপ্তম্ ।

কোন ফল হয় না। (৭৮) গীতা শ্রবণ করিয়া পরমাত্মার প্রীতির জন্য স্বর্ণ, ভোজ্য, এবং পট্টবস্ত্র নিবেদন করিবে। (৭৯) বস্ত্রাদি উপকরণ দ্বারা ভক্তি ও প্রীতি পূর্বক গীতাবাচককে পূজা করিবে; তাহা হইলে ভগবান হরির প্রীতি জন্মিবে। (৮০)

সূত কহিলেন, ঋষে! ভগবান শ্রীকৃষ্ণ এই গীতামাহাত্ম্য বর্ণন করিয়াছিলেন। গীতান্তে উহা পাঠ করিলে যথোক্ত ফল প্রাপ্ত হওয়া যায়। (৮১) যে কেহ গীতা পঠ করিয়া তন্মাহাত্ম্য পাঠ না করে, তাহার পাঠ বৃথা হয়। (৮২) এই মাহাত্ম্য সংযুক্ত গীতা যিনি পাঠ করেন এবং যিনি শ্রদ্ধা পূর্বক শ্রবণ করেন, তাহার উভয়েই পরমগতি লাভ করেন। (৮৩) গীতার্থ শ্রবণ করিয়া মাহাত্ম্য শ্রবণ করিলে, জগতে সেই পুণ্যফলে সর্ব সুখে সুখী হওয়া যায়। (৮৪)

ইতি গীতামাহাত্ম্য অনুবাদ সমাপ্ত ।

